

ΚΕΝΤΡΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ

ΜΕΘΩΝΗ ΠΙΕΡΙΑΣ Ι:

Επιγραφές, χαράγματα και εμπορικά σύμβολα
στη γεωμετρική και αρχαϊκή κεραμική
από το 'Υπόγειο' της Μεθώνης Πιερίας στη Μακεδονία

ΜΑΤΘΑΙΟΣ ΜΠΕΣΙΟΣ
ΓΙΑΝΝΗΣ Ζ. ΤΖΙΦΟΠΟΥΛΟΣ
ΑΝΤΩΝΗΣ ΚΟΤΣΩΝΑΣ

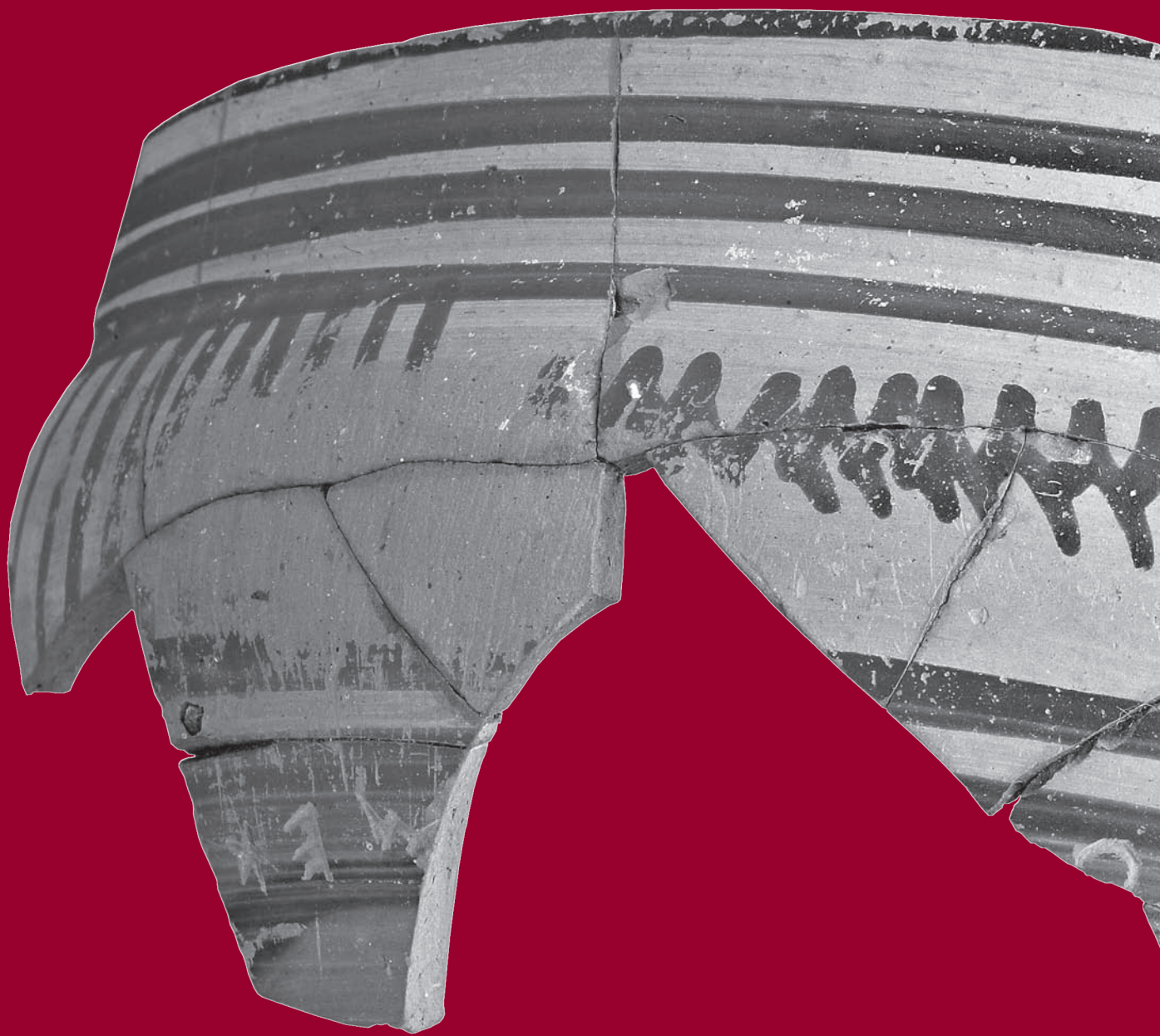
Επιμέλεια
ΓΙΑΝΝΗΣ Ζ. ΤΖΙΦΟΠΟΥΛΟΣ

ΛΕΘΟΛΕ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ

ΚΕΝΤΡΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ

ΜΕΘΩΝΗ ΠΙΕΡΙΑΣ Ι:

**Επιγραφές, χαράγματα και εμπορικά σύμβολα
στη γεωμετρική και αρχαϊκή κεραμική
από το 'Υπόγειο' της Μεθώνης Πιερίας στη Μακεδονία**

ΜΑΤΘΑΙΟΣ ΜΠΕΣΙΟΣ
ΓΙΑΝΝΗΣ Ζ. ΤΖΙΦΟΠΟΥΛΟΣ
ΑΝΤΩΝΗΣ ΚΟΤΣΩΝΑΣ

Επιμέλεια
ΓΙΑΝΝΗΣ Ζ. ΤΖΙΦΟΠΟΥΛΟΣ

Θεσσαλονίκη 2012

Ο παρών τόμος εκδόθηκε στο πλαίσιο της Πράξης «Διάλεκτοι της Αρχαίας Ελληνικής με κομβική σημασία για τη συνέχεια της ελληνικής γλώσσας και πολιτισμικής παράδοσης – Έργο τεκμηρίωσης για την ενίσχυση των προγραμμάτων σπουδών των Τμημάτων Φιλολογίας των ΑΕΙ», η οποία υλοποιείται μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Υπουργείου Παιδείας Δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων, και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο – ΕΚΤ) και από Εθνικούς Πόρους (ΕΣΠΑ 2007–2013)

© 2012 ΚΕΝΤΡΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ
ISBN: 978–960–7779–51–9

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΚΕΝΤΡΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ
Καραμασούνα 1, Πλατεία Σκρά
551 32 Καλαμαριά Θεσσαλονίκης
Τηλ.: 2310 459 101, Φαξ: 2310 459 107
Ηλεκτρονικό Ταχυδρομείο: centre@komvos.edu.gr
Ιστοσελίδα: <http://www.greeklanguage.gr>

Σχεδιασμός: Cannot Not Design

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση και γενικά η αναπαραγωγή, ολική, μερική ή περιληπτική, ή η απόδοση κατά παράφραση ή διασκευή του περιεχομένου του παρόντος έργου, με οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο, μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτοτυπικό, ηχογράφησης ή άλλο, χωρίς προηγούμενη γραπτή άδεια του εκδότη και σύμφωνα με τον Νόμο 2121/1993 και τους λοιπούς κανόνες του Εθνικού και του Διεθνούς Δικαίου που ισχύουν στην Ελλάδα.

Περιεχόμενα

	Πρόλογος	7
	Γιάννης Τζιφόπουλος	
	Ευχαριστίες	9
Κεφάλαιο 1	Ιστορικό διάγραμμα Μεθώνης	13
	Γιάννης Τζιφόπουλος	
Κεφάλαιο 2	Η ανασκαφή του ‘Υπογείου’	41
	Ματθαίος Μπέσιος	
Κεφάλαιο 3	Η ενεπίγραφη κεραμική του ‘Υπογείου’: προέλευση, τυπολογία, χρονολόγηση και ερμηνεία	113
	Αντώνης Κοτσώνας	
Κεφάλαιο 4	Η ενεπίγραφη κεραμική του ‘Υπογείου’: Πανέλληνες στη Μεθώνη	305
	Γιάννης Τζιφόπουλος	
Κεφάλαιο 5	Επίλογος	321
	Ματθαίος Μπέσιος Γιάννης Τζιφόπουλος Αντώνης Κοτσώνας	
Κατάλογος	Εισαγωγή	329
	.....	
	Αλφαβητικά 1–25	335
	.....	
	Μη αλφαβητικά 26–191	373
	Ματθαίος Μπέσιος Γιάννης Τζιφόπουλος Αντώνης Κοτσώνας	
	Βιβλιογραφία	509
	English Summary	553
	Περίληψη στα Αγγλικά	

Πρόλογος

Ο παρών τόμος παρουσιάζει ένα πολύ μικρό μέρος των ευρημάτων, τα οποία ήρθαν στο φως κατά τη διάρκεια των ανασκαφών ενός χώρου που βρίσκεται στον ανατολικό λόφο της αρχαίας Μεθώνης και ονομάστηκε συμβατικά 'Υπόγειο': τις επιγραφές, τα χαράγματα και τα εμπορικά σύμβολα σε 191 πήλινα αγγεία της Γεωμετρικής και Αρχαϊκής περιόδου.

Όλα άρχισαν το 2003, όταν ο Κωνσταντίνος Μαμούκαρης παραχώρησε ανιδιοτελώς το αγροτεμάχιό του 274 στην ΙΣΤ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (και από το 2004 στην ΚΖ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων) για τη διενέργεια ανασκαφών. Το 2007, όταν επισκέφθηκα για πολλοστή φορά από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 τον Μάνθο Μπέσιο στον Μακρύγιαλο, για να τον δω και να συζητήσουμε για τα σχέδιά του, το μεγαλύτερο μέρος της συνάντησής μας αναλώθηκε στα πολλαπλά προβλήματα της νεοσύστατης ΚΖ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, η οποία είχε ιδρυθεί το 2004 και από τότε πάσχιζε και ακόμη πασχίζει να σταθεί στα πόδια της. Γνωρίζοντας την αδυναμία μου στα ενεπίγραφα αντικείμενα, ο Μάνθος, σεμνός άμα και γενναϊόδωρος, έστρεψε τη συζήτηση σε πιο ενδιαφέροντα θέματα, την ανασκαφή της Μεθώνης και τα πρόσφατα συντηρημένα και συγκολλημένα ενεπίγραφα αγγεία (Κατάλογος αρ. 1–25), τα οποία και μου παρουσίασε. Εμβρόντητος άκουγα την περιγραφή των δυσκολιών της ανασκαφής, κρατώντας στα χέρια μου εναλλάξ τα πέντε-έξι πήλινα συμποτικά σκεύη, χαραγμένα με τα ονόματα των κατόχων τους, και τον σκύφο του Ακεσάνδρου, και έμεινα άφωνος από τη χρονολόγησή τους περίπου στο 700 π.Χ.

Από τότε και μέχρι το 2009, όταν στην ομάδα προστέθηκε ο Αντώνης Κοτσώνας, αναζητούσαμε τρόπους με τους οποίους θα μπορούσε το σημαντικό και μοναδικό για τα δεδομένα της Μακεδονίας αυτό εύρημα να παρουσιαστεί όσο το δυνατόν συντομότερα στην επιστημονική κοινότητα και στο ευρύ κοινό. Με τον Αντώνη Ρεγκάκο, τότε Πρόεδρο του Τμήματος Φιλολογίας, οι προσπάθειες ήταν ατελείωτες, μέχρι τις αρχές του 2010, όταν παρουσιάσαμε στον Γιάννη Καζάζη, τότε Αναπληρωτή Πρόεδρο του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας, τεκμηριωμένη πρόταση, την οποία υιοθέτησε. Αμέσως και υπό την αιγίδα του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας την προώθησε στο Υπουργείο Παιδείας, Διά Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων, για να ενταχθεί, όπως και έγινε, στην Πράξη «Διάλεκτοι της Αρχαίας Ελληνικής με κομβική ιστορική σημασία για τη συνέχεια της ελληνικής γλώσσας και πολιτισμικής παράδοσης – Έργο τεκμηρίωσης για την ενίσχυση των προγραμμάτων σπουδών των τμημάτων φιλολογίας των ΑΕΙ» του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση» το οποίο συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο – ΕΚΤ) και από Εθνικούς Πόρους (ΕΣΠΑ 2007–2013).

Υπό την αιγίδα και την οικονομική υποστήριξη του Υπουργείου Παιδείας, Διά Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων και του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας, έλαβαν σάρκα και οστά η μελέτη, η φωτογράφιση, τα σχέδια και η

τελική προετοιμασία του υλικού για την έκδοση. Ο Μάνθος Μπέσιος και οι συνεργάτες του ανέλαβαν να παρουσιάσουν την ανασκαφή του 'Υπόγειου' (Κεφάλαιο 2 και μέρος των λημμάτων του Καταλόγου). Ο Αντώνης Κοτσώνας επιφορτίστηκε με τη μελέτη της ενεπίγραφης κεραμικής (Κεφάλαιο 3 και το κεραμικό τμήμα των λημμάτων του Καταλόγου). Ο υπογράφων ανέλαβε τη συγγραφή του ιστορικού διαγράμματος της Μεθώνης και την παρουσίαση των επιγραφών, χαραγμάτων και συμβόλων (Κεφάλαια 1 και 4 και το επιγραφικό μέρος των λημμάτων του Καταλόγου), καθώς και την επιμέλεια του τόμου.

Η ενεπίγραφη κεραμική της Γεωμετρικής και Αρχαϊκής εποχής από το 'Υπόγειο' της Μεθώνης δεν αντιπροσωπεύει ούτε την ποικιλία ούτε τον τεράστιο όγκο του υλικού που έχει προσφέρει η ανασκαφή ενός και μόνον αρχαιολογικού σκάμματος, του 'Υπόγειου'. Ωστόσο, η σημασία των 191 ενεπίγραφων κεραμικών για την έρευνα στις Κλασικές Σπουδές είναι ανυπολόγιστη. Η Μεθώνη δέσποζε στη βόρεια Πιερία, η οποία γειτνιάζει βορειοδυτικά με τις Αιγές (Βεργίνα), βόρεια με την Πέλλα, ανατολικά με τις θέσεις της αντικρινής παραλίας του Θερμαϊκού Κόλπου και νότια με το Δίον, την ιερή πόλη των Μακεδόνων. Κατείχε μία κομβική θέση στην τοπογραφία και αποτελούσε ένα κρίσιμο σταυροδρόμι επικοινωνίας και συνάντησης ανθρώπων, αγαθών, ιδεών. Τα χαρακτηριστικά αυτά αναδεικνύονται στην παρούσα δημοσίευση των 191 ενεπίγραφων κεραμικών και θα διερευνηθούν περαιτέρω στο Συνέδριο: «Πανέλληνες εις Μεθώνην: γραφή στην υστερογεωμετρική και πρώιμη αρχαϊκή Μεθώνη Πιερίας (ca 700 π.Χ.) – Panhellenes at Methone: graphê in Late Geometric and Protoarchaic Methone, Macedonia (ca 700 BCE)», το οποίο διοργανώνει το Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας και θα πραγματοποιηθεί στη Θεσσαλονίκη από 8 έως 10 Ιουνίου 2012, στο πλαίσιο του ίδιου Επιχειρησιακού Προγράμματος.

Η παρούσα δημοσίευση και το προσεχές συνέδριο θα συμβάλουν καθοριστικά στις συζητήσεις σχετικά με:

- + την ελληνική γλώσσα και τους Έλληνες στη Μακεδονία
- + τον δεύτερο ελληνικό αποικισμό
- + το εμπόριο της κεραμικής, ειδικότερα των πρώιμων εμπορικών αμφορέων
- + τα 'αλφάβητα' της Μεθώνης και την εμφάνιση του αλφαβήτου στην Ελλάδα
- + τη διάλεκτο ή τις διαλέκτους της Μεθώνης
- + τον αλφαβητισμό και την 'εγγραμματοσύνη'
- + τα εμπορικά, συμποτικά και άλλα περιβάλλοντα ανάπτυξης της γραφής
- + τις απαρχές της λογοτεχνίας.

Για τα ζητήματα αυτά της έρευνας, η σημασία των 191 ενεπίγραφων κεραμικών από το 'Υπόγειο' της Μεθώνης είναι τεράστια και πολυεπίπεδη. Μας υποχρεώνει να τροποποιήσουμε, αν όχι να ανατρέψουμε, αρκετές παραδεδομένες και παγιωμένες αντιλήψεις, από τις οποίες καθοριστικότερης σημασίας είναι εκείνες που σχετίζονται με τον πρώτο και δεύτερο ελληνικό αποικισμό και με την 'άνοδο' και την παρουσία των Ελλήνων στη Μακεδονία κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου (1050–700 π.Χ.) και την Αρχαϊκή περίοδο (700–480 π.Χ.), εποχές για τις οποίες οι σχετικές μαρτυρίες από άλλες θέσεις παραμένουν λιγοστές.

Ευχαριστίες

Οι τρεις συγγραφείς αισθάνονται την υποχρέωση να ευχαριστήσουν όλους όσοι συνέβαλαν στη δημιουργία του παρόντος τόμου.

Τον Κωνσταντίνο Μαμούκαρη και την οικογένειά του, για το ανιδιοτελές προσωπικό του ενδιαφέρον και κυρίως για την αφιλοκερδή παραχώρηση του αγροτεμαχίου 274 όπου άρχισαν όλα.

Την τοπική αυτοδιοίκηση για τις διευκολύνσεις κατά την ανασκαφή, καθώς και για την κάλυψη των αναγκών της ανασκαφής.

Τις αρχαιολόγους Μαρία Χριστάκου-Τόλια, η οποία επέβλεπε την ανασκαφή από 29 Μαΐου έως 10 Οκτωβρίου 2003, και Αθηνά Αθανασιάδου, η οποία επέβλεπε την ανασκαφή από 16 Μαρτίου έως 28 Σεπτεμβρίου 2004, 26 Ιουλίου έως 14 Δεκεμβρίου 2006 και 3–8 Μαΐου 2007. Η Αθηνά Αθανασιάδου επωμίστηκε επιπλέον και όλο το βάρος της εξασφάλισης ιδανικών συνθηκών για τη μελέτη, τη φωτογράφιση και την επίλυση κάθε είδους απορίας και προβλήματος σχετικά με το ενεπίγραφο υλικό του 'Υπογείου'.

Τις συναδέλφους Ευαγγελία Κυριατζή και Ξένια Χαραλαμπίδου, οι οποίες ανέλαβαν τις πετρογραφικές αναλύσεις της κεραμικής, και τη Μαρία Ρούμπου που ανέλαβε τις αναλύσεις περιεχομένου.

Τους εργατοτεχνίτες, οι οποίοι κατά καιρούς εργάστηκαν στην ιδιαίτερα απαιτητική ανασκαφή του 'Υπογείου', Θεμιστοκλή Αβραμίδη, Γιάννη Αγαθαγγελίδη, Γιώργο Βαΐδη, Ανδρόνικο Δανιηλίδη, Γιάννη Θεοδωρίδη, Νικόλαο Καλαϊτζίδη, Σωτήρη Κουντουριανό, Ιορδάνη Μαυρίδη, Παναγιώτη Μελιγκώνη, Γιάννη Μόσχο, Ιορδάνη Ποιμενίδη, Χρήστο Προκοπίδη, Κυριάκο Σανιάνο και Κωνσταντίνο Τομπρή.

Τους Παναγιώτη Μιάουρα, Κωνσταντίνο Αθανασιάδη και Νικόλαο Καλίτσιο, για τις διευκολύνσεις που πρόθυμα και αγγόγυστα παρείχαν για τις ανάγκες της ανασκαφής, τη μεταφορά και τη φύλαξη των αντικειμένων.

Τους συντηρητές Χρήστο Αβραμίδη, Χαρίλαο Καρανίκα, Δήμητρα Μακαντάση και Αναστασία Μπανιά, για το επίπονο και ιδιαίτερα χρονοβόρο έργο της συντήρησης, το οποίο ακόμη συνεχίζουν.

Τους σχεδιαστές Γιάννη Μόσχου για τα σχέδια της ανασκαφής και των αγγείων του Κεφαλαίου 2, καθώς και για τα σχέδια με αρ. Καταλόγου 1–12, 14–23, 26–29, 31, 35–37, 43, 56, 75, 77–78, 80, 90–97, 99–100, 104–108, 110–111, 114, 125, 129–130, 132, 137, 139–142, 145, 149–151, 154, 158, 161, 164–165, 173–174, 183, και Φανή Σκυβαλίδα για τα σχέδια με αρ. Καταλόγου 13, 24–25, 30, 32–34, 38–42, 44–55, 57–74, 76, 79, 81–89, 98, 101–103, 109, 112–113, 115–124, 126–128, 131, 133–138, 143–144, 146–148, 152–153, 155–157, 159–160, 162–163, 166–172, 175–182, 184–191.

Τέλος, τους φωτογράφους Γιώργο Παράση, Δημοσθένη Κεχαγιά, Κωνσταντίνο Ιγνατιάδη και Ορέστη Κουράκη για τις φωτογραφίες του Κεφαλαίου 2. Ειδικότερα, τον Κωνσταντίνο Ιγνατιάδη για τις φωτογραφίες του Καταλόγου με αρ. 15 (λεπτομέρεια), 26–27, 29, 31–32, 35–36, 49, 51–52, 56, 69, 76, 90, 94–100, 124–125, 131, 139, 140 (λεπτομέρεια), 153, 163, 165,

191)· και τον Ορέστη Κουράκη για τις φωτογραφίες του Καταλόγου με αρ. 1–25, 28, 30, 33–34, 37–46, 48–50, 53–55, 57–68, 70–75, 77–89, 91–93, 101–123, 126–130, 132–138, 140–152, 154–162, 164, 166–190.

Ειδικότερα, ο Γιάννης Τζιφόπουλος αισθάνεται τη υποχρέωση να ευχαριστήσει όλους όσους συνέβαλαν στο Πρόγραμμα των Επιγραφών της Μεθώνης και στην έκδοση του παρόντος τόμου.

Εκφράζω την ευγνωμοσύνη μου στον Αντώνη Ρεγκάκο, Ακαδημαϊκό, Καθηγητή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και Διευθυντή του Τμήματος Γλωσσολογίας του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας, και στον Γιάννη Καζάζη, Καθηγητή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και Πρόεδρο του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας. Διαισθάνθηκα την σημασία των ευρημάτων της Μεθώνης, μόχθησαν για την εξασφάλιση της χρηματοδότησης και υποστήριξαν με κάθε τρόπο την έρευνα και τη μελέτη των ευρημάτων.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω προς τον Ανδρέα Γιαννακουδάκη, πρώην Αντιπρύτανη του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τον Μιχάλη Χρυσανθόπουλο, Πρόεδρο του Τμήματος Φιλολογίας, και τον Αιμίλιο Μαυρουδή, Διευθυντή του Τομέα Κλασικών Σπουδών, για την αμέριστη και κυρίως έμπρακτη υποστήριξή τους.

Θερμές ευχαριστίες εκφράζω και προς τους Γιώργο Βλάχο, Νικολέτα Κουκουφίκη, Μαρία Αραποπούλου, Μαρία Χρίτη και Κατερίνα Ζιάννα του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας, για την προθυμία και την αποτελεσματικότητά τους, έτσι ώστε σε διάστημα ενός μόλις έτους ο αρχικός σχεδιασμός του Προγράμματος των Επιγραφών της Μεθώνης του Τμήματος Γλωσσολογίας του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας να αποκτήσει χειροπιαστή μορφή. Η Μαρία Αραποπούλου και η Μαρία Χρίτη επιφορτίστηκαν επιπλέον με την επίπονη διόρθωση των δοκιμών για την αρτιότερη εκδοτική επιμέλεια του τόμου. Θερμές ευχαριστίες εκφράζω και προς την Νικολέττα Αντωνοπούλου του Cannot Not Design για τις εμπνεύσεις της.

Χάριτες οφείλω στους συναδέλφους Άγγελο Ματθαίου, Άγγελο Χανιώτη, Γιάννη Ξυδόπουλο, Νίκη Οικονομάκη, Γιάννη Πίκουλα, Μιχάλη Τιβέριο, Γεωργία Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Σταύρο Φραγκουλίδη, Αθηνά Αθανασιάδου, Jenny Strauss Clay, Alan Johnston, John Paradoyos, Sarah Morris και Rudolf Wachter, για τις συζητήσεις, τις διορθώσεις και την κριτική σε ιδέες και κείμενα μέχρι να λάβουν την τελική τους μορφή.

Κατά χρέος ευγνωμοσύνη οφείλω στον Κυριάκο Τσαντσάνογλου, ομότιμο καθηγητή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ο οποίος μοιράστηκε από την αρχή τον ενθουσιασμό μου και πρόσφερε τον θησαυρό των γνώσεων και της εμπειρίας του χωρίς φειδώ.

Ο Αντώνης Κοτσώνας αισθάνεται τη υποχρέωση να ευχαριστήσει όλους όσους συνέβαλαν στη διευκόλυνση της μελέτης της κεραμικής του παρόντος τόμου.

Εκφράζω ευγνωμοσύνη προς τον Vladimir Stissi, ο οποίος έθεσε τη μελέτη του εν λόγω υλικού υπό την αιγίδα του πρωτοπόρου ερευνητικού προγράμματος *New Perspectives on Ancient Pottery* (Νέες Προοπτικές στη μελέτη της Αρχαίας Κεραμικής), το οποίο χρηματοδοτείται από το Πανεπιστήμιο του Άμστερνταμ και το UTOPIA Foundation. Τόσο ο ίδιος όσο και οι συνάδελφοι που εργάζονται για το ίδιο πρόγραμμα δημιούργησαν ένα εξαιρετικό ερευνητικό περιβάλλον, από το οποίο η μελέτη αυτή ωφελήθηκε τα μέγιστα.

Ευγνωμοσύνη εκφράζω επιπλέον προς τον Μιχάλη Τιβέριο και τον Alan Johnston, οι οποίοι προσέφεραν πλούσιες συμβουλές και βιβλιογραφικές υποδείξεις και άδειες εξέτασης υλικού. Το σπουδαίο έργο τους —αντίστοιχα— στην αρχαιολογία της Μακεδονίας των πρώιμων ιστορικών χρόνων και στη μελέτη των πρώιμων εμπορικών αμφορέων αποτέλεσε πολύτιμο αρωγό στην έρευνα. Κατά τη μελέτη στις αποθήκες στον Μακρύγιαλο Πιερίας επωφελήθηκα από τις επισκέψεις της Irene Lemos και του Σταύρου Πασπαλά. Ήταν η Irene Lemos καθώς και ο David Ridgway που με μύησαν στα ζητήματα της αρχαιολογίας της Εύβοιας και των αποικιών της κατά τις σπουδές μου στο Πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου (2000–2005) και τις ανασκαφές στο Λευκαντί (2003–2007). Ο John Paradoyos και η Sarah Morris είχαν την καλοσύνη να συζητήσουν μαζί μου εκτενώς το υλικό της Μεθώνης.

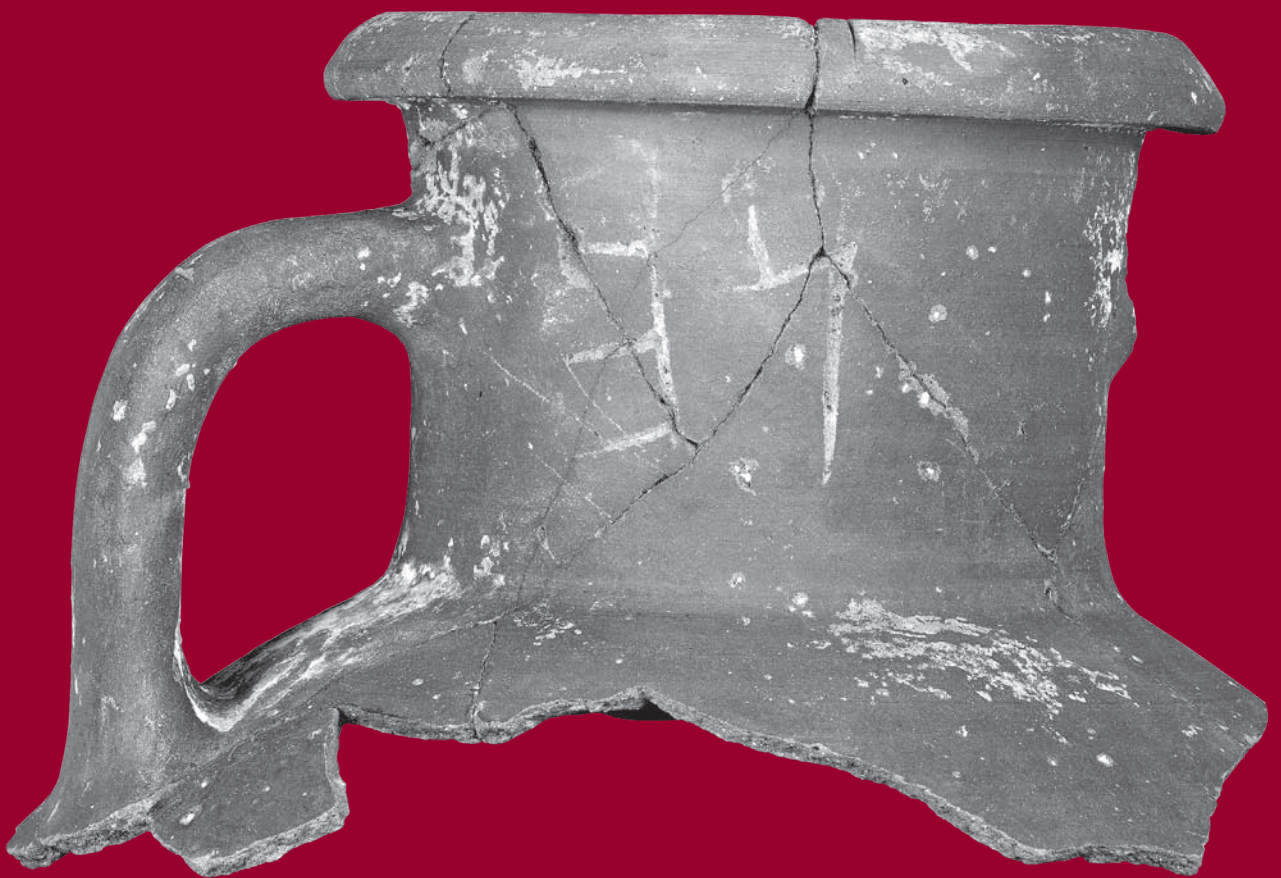
Ευχαριστώ ιδιαίτερα την Κατερίνα Βολιώτη, καθώς και τους Michael Kerschner, Δημήτρη Πλάντζο και Samuel Verdan για την ανάγνωση συγκεκριμένων ενοτήτων και τον πλούσιο σχολιασμό τους. Για συμβουλές επί συγκεκριμένων αγγείων και κεραμικών τύπων, βιβλιογραφικές υποδείξεις και ανάπτυξη ευχαριστώ θερμά (σε αλφαβητική σειρά) τους Αθηνά Αθανασιάδου, Αλέξη Αλέξη, Iulian Bîrzescu, Βίκυ Βλάχου, Κατερίνα Βολιώτη, Roald Docter, Matthieu Ghilardi, Jill Hilditch, Petya Ilieva, Alan Johnston, Αλεξάνδρα Κασσέρη, Anne Kenzelmann Pfyffer, Michael Kerschner, Νότα Κούρου, Ευαγγελία Κυριατζή, Irene Lemos, Alessandro Naso, Kees Neeft, Κώστα Νούλα, Paco Núñez, Νίκη Οικονομάκη, John Papadopoulos, Σταύρο Πασπαλά, Martin Perron, Štěpán Růckl, Βιβή Σαριπανίδη, Ευδοκία Σκαρλατίδου, Vladimir Stissi, Thierry Theurillat, Μιχάλη Τιβέριο, Δέσποινα Τσιαφάκη, Chavdar Tzochev, Winfred van de Put, Samuel Verdan και Ξένια Χαραλαμπίδου. Για βοήθεια στη χρήση προγραμμάτων ηλεκτρονικών υπολογιστών ευχαριστώ τους Jitte Waagen και Ivan Kisjes. Πολύτιμη υπήρξε και η συμβολή της Ewa Zakrzewska, Διευθύντριας της βιβλιοθήκης Κλασικών Σπουδών και Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο του Άμστερνταμ.

Για την πρόσβαση που μου παραχώρησαν σε δημοσιευμένο και αδημοσίευτο υλικό ευχαριστώ ιδιαιτέρως —σε αλφαβητική σειρά θέσεων— τους: Ευδοκία Σκαρλατίδου (ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ), Δημήτριο Σκιλάρντι και Μαρία Χρυσάφη (ΔΑ΄ ΕΠΚΑ): Άβδηρα· John Camp και Jan Jordan (Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών) και Αλέξανδρο Μάντη (Α΄ ΕΠΚΑ): Αγορά Αθηνών· Alan Johnston (UCL) και Αλέξανδρο Μάντη (ΚΣΤ΄ ΕΠΚΑ): Αίγινα, Αφαία· Florens Felten και Katja Sporn (Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο) και Αλέξανδρο Μάντη (ΚΣΤ΄ ΕΠΚΑ): Αίγινα, Κολώννα· Vladimir Stissi (Πανεπιστήμιο Άμστερνταμ): Άλως και επιφανειακή έρευνα Βοιωτίας· Sylvian Fachard, Anne Kenzelmann Pfyffer, Thierry Theurillat, Samuel Verdan, (Ελβετική Αρχαιολογική Σχολή), Σοφία Κατσάλη (ΙΑ΄ ΕΠΚΑ) και Αγγελική Ανδρειωμένου: Ερέτρια· Έφη Πουλάκη-Παντερμαλή (ΚΖ΄ ΕΠΚΑ): Ηράκλειο και Λεϊβηθρα Πιερίας· Μιχάλη Τιβέριο και συνεργάτες (Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης): Καραμπουρνάκι· Γαρυφαλιά Μεταλληνού, Σέλιμα Αυγερινού και ιδιαίτερα Αλέξη Αλέξη (Η΄ ΕΠΚΑ): Κέρκυρα· Todd Whitelaw (UCL, Βρετανική Σχολή Αθηνών): Κνωσός· Joseph Shaw (Πανεπιστήμιο Τορόντο), Alan Johnston (UCL) και Μαρία Μπρεδάκη (ΚΓ΄ ΕΠΚΑ): Κομμός· Matteo D'Acunzio και Sveva Savelli (Università degli Studi di Napoli "l'Orientale"): ιταλική Κύμη· Irene Lemos (Πανεπιστήμιο Οξφόρδης) και Σοφία Κατσάλη (ΙΑ΄ ΕΠΚΑ): Λευκαντί· Giovanni Castagna και ιδιαίτερα Mariangela Catuogno (Μουσεία στη Villa Arbusto και στην εκκλησία της Santa Restituta): Πιθηκούσες· Marijke Gnade (Πανεπιστήμιο Άμστερνταμ): Satricum (Δάτιο). Επίσης ευχαριστώ τους ακόλουθους επιμελητές/διευθυντές μουσειακών συλλογών: Geralda Jurriaans-Helle (Μουσείο Allard Pierson, Άμστερνταμ), Γιώργο Μπουρογιάννη, Andrew Sharpland και Alexandra Villing (Βρετανικό Μουσείο, Λονδίνο)· Θεοδοσία Στεφανίδου-Τιβέριου (Μουσείο Εκμαγείων της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης). Ευχαριστώ ακόμη το προσωπικό του Museo Archeologico Nazionale di Napoli για την κατ' εξαίρεση παραχώρηση άδειας πρόσβασης στην αίθουσα των Πιθηκουσσών που παραμένει κλειστή.

Τέλος, εκφράζω την ιδιαίτερη ευγνωμοσύνη μου στον Μάνθο Μπέσιο και στον Γιάννη Τσιφόπουλο για την πρόσκλησή τους να συμμετάσχω στη συναρπαστική μελέτη της αρχαιολογίας της Μεθώνης αλλά και για τις γνώσεις που μου προσέφεραν απλόχερα. Ειδικά ο Γιάννης Τσιφόπουλος φρόντισε για τη διεξαγωγή της μελέτης στις καλύτερες δυνατές συνθήκες. Η μελέτη της κεραμικής του Κεφαλαίου 3 και η γενικότερη συμβολή μου στον παρόντα τόμο αφιερώνεται στη Φανή μου που μοιράστηκε την ευτυχία και τον μόχθο της έρευνας στον Μακρύγαλο και από το βόρειο Αιγαίο ως τον κόλπο της Νάπολης.

Ιστορικό διάγραμμα Μεθώνης

Οι αρχαίες πηγές για τη Μεθώνη, όπως και για την υπόλοιπη Μακεδονία, είναι αρκετά αποσπασματικές και αφορούν κυρίως σύντομες μυθιστορικές αφηγήσεις, κάποια σκόρπια σχόλια για το τοπωνύμιο και τη γεωγραφική θέση και μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις ιστορικά γεγονότα.

Το τοπωνύμιο Μεθώνη αιτιολογείται ποικιλοτρόπως.¹

- 1 Η Μεθώνη ήταν μία από τις επτά Αλκυονίδες, θυγατέρες του γίγαντα Αλκυονέα, τον οποίο κατά τη Γιγαντομαχία σκότωσε ο Ηρακλής στην Παλλήνη της Χαλκιδικής με τη βοήθεια της Αθηνάς.²
- 2 Μεθώνη ονομαζόταν η κόρη του Λίνου και αδελφή του Πίερου, οικιστή της Πιερίας, ή κάποια τοπική νύμφη Μεθώνη ήταν η σύζυγος του Πίερου και μητέρα του Οίαγρου.³
- 3 Ο Μέθων, πρόγονος του Ορφέα και μυθιστορικός κάτοικος/οικιστής της περιοχής, έδωσε το όνομά του στην πόλη.⁴
- 4 Το μέθυ,⁵ το ομηρικό μεθυστικό κρασί το οποίο ταυτίζεται άλλοτε με τον *ἄκρατον οἶνον* και άλλοτε με την άμετρη οινοποίηση,⁶ έγινε η αιτία να ονομαστεί ο τόπος Μεθώνη, επειδή λόγω των πολλών αμπελιών είχε μεγάλη παραγωγή κρασιού (*πολύοινος*).

Το τοπωνύμιο *Μεθώνη* δεν ήταν μοναδικό στην Πιερία. Ο Δημήτριος από τη Μαγνησία γνώριζε τέσσερις πόλεις με το όνομα Μεθώνη, ενώ σύμφωνα με τον Στέφανο Βυζάντιο υπήρχαν πέντε: η της Θράκης/Μακεδονίας,⁷ η *Μηθώνη* της Μαγνησίας (μία από τις τέσσερις πόλεις με ηγεμόνα τον Φιλοκτήτη στον Τρωικό πόλεμο),⁸ η γνωστή της Λακωνίας/Μεσσηνίας, μία τέταρτη στην Περσία και μία πέμπτη στην Εύβοια.

Επιπλέον, σύμφωνα με τον Στράβωνα, η ονομασία της τοποθεσίας και της χερσονήσου μεταξύ Επιδαύρου και Τροιζήνας *Μέθωνα*,⁹ η οποία παραδίδεται ως *Μεθώνη* σε χειρόγραφα του Θεουκυδίδα (4.45),¹⁰ προκάλεσε σύγχυση με την ομώνυμη μακεδονική κατά την πολιορκία της οποίας ο Φίλιππος έχασε το μάτι του. Όπως εξηγεί ο γεωγράφος βασιζόμενος στη μαρτυρία του Δημήτριου Σκήψιου και του Θεόπομπου, η σύγχυση αυτή μεταξύ των δύο τοπωνυμίων παραπλάνησε μερικούς συγγραφείς, οι οποίοι υποστήριξαν ότι οι κατάρες των *ναυστολόγων* του Αγαμέμνονα, με αφορμή την άρνηση των κατοίκων της Μεθώνης να στείλουν ναύτες για την τρωική εκστρατεία, αφορούσαν τους κατοίκους της αργολικής Μεθώνης και όχι της μακεδονικής. Κατά το λογικό επιχείρημα του Θεόπομπου το οποίο αποδέχεται και ο Στράβων, οι κάτοικοι της αργολικής Μεθώνης δεν θα μπορούσαν να αρνηθούν τη συμμετοχή τους και να μην πειθαρχήσουν στο αίτημα του Αγαμέμνονα λόγω της άμεσης γειτνιάσής τους με τις Μυκήνες και, συνεπώς, η άρνηση συμμετοχής στην τρωική εκστρατεία λογικά πρέπει να αφορούσε τους κατοίκους της μακεδονικής Μεθώνης. Μάλιστα, ένα παπυρικό απόσπασμα που ανήκει κατά πάσα πιθανότητα στο τέλος του έβδομου βιβλίου του Στράβωνα επαναλαμβάνει με το ίδιο περίπου λεξιλόγιο όσα ο Στράβων αναφέρει για τη Μεθώνη της Τροιζηνίας:¹¹

η Μεθώνη, όπως αναφέρει ο Θεόπομπος, είναι περιοχή δασωμένη και σε αυτήν ανέθεσαν την επισκευή των πλοίων σύμφωνα με τη συνθήκη οι ναυτολόγοι του Αγαμέμνονα όταν απήθυσαν την πρόσκληση για την τρωική εκστρατεία. Οι κάτοικοι της Μεθώνης όμως απείθησαν και αρνήθηκαν κατηγορηματικά ότι μπορούσαν (να συμμετάσχουν). Οι απεσταλμένοι τότε τους ανταπάντησαν: «μακάρι να μην σταματήσετε να χτίζετε τα τείχη σας». Η Πέλλα βρίσκεται στην κάτω Μακεδονία . . .

Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι το αίτημα αφορά επισκευή (ίσως και κατασκευή) πλοίων, μία από τις εξέχουσες δραστηριότητες της μεταγενέστερης Μεθώνης. Το ενδεχόμενο ο Αγαμέμνων να είχε φτάσει μέχρι την πιερική Μεθώνη αναζητώντας ενισχύσεις για την τρωική εκστρατεία μπορεί να ξενίζει, αλλά ο πλους ανάμεσα στις πόλεις της Μαγνησίας υπό τον Φιλοκτήτη και στη Μεθώνη στον δυτικό Θερμαϊκό δεν είναι μεγάλος. Άλλωστε, σύμφωνα με τον Ησίοδο (απ. 7 West & Merkelbach), ο Μάγνης και ο Μακεδών είναι παιδιά του Δία και κατοικούν στις περιοχές της Πιερίας και του Ολύμπου, με βόρειο όριο κατά πάσα πιθανότητα τις εκβολές του Αλιάκμονα, ενώ οι Μάγνητες είναι οι βορειότεροι σύμμαχοι των Αχαιών στην τρωική εκστρατεία.¹²

Η γεωγραφική θέση της Μεθώνης δεσπόζει στη βόρεια Πιερία¹³ και είναι η τελευταία πόλη στα σύνορα με την Ημαθία και τη Βοττιαία.¹⁴ Οι παραλιακές πόλεις, τις οποίες συναντούσε κάποιος πλέοντας βόρεια της Μαγνησίας, σύμφωνα με τον Περίπλου του Ψευδο-Σκύλακα από τα Καρύαυδα (66) είναι:¹⁵

Μετά τον Πηνειό ποταμό υπάρχει το έθνος των Μακεδόνων και ο Θερμαϊκός κόλπος. Η πρώτη πόλη της Μακεδονίας είναι το Ηράκλειον (σημ. Πλαταμώνας) και ακολουθούν το Δίον, η Πύδνα πόλις Ἑλληνίς, η Μεθώνη πόλις Ἑλληνίς, ο ποταμός Αλιάκμων, η Άλωρος και ο ποταμός Λουδίας, η πόλη Πέλλα όπου η έδρα του βασιλείου και όπου φθάνει κάποιος αναπλέοντας τον Λουδία.

Οι χαρακτηρισμοί της Πύδνας και της Μεθώνης αλλά και άλλων πόλεων της Χαλκιδικής χερσονήσου ως ελληνικών στην αφήγηση του Ψευδο-Σκύλακα αντιδιαστέλλουν τις πόλεις αυτές από τις υπόλοιπες, μάλλον για να υποδηλώσουν ότι οι αποκαλούμενες ελληνικές πόλεις προϋπήρχαν του μακεδονικού βασιλείου ως αποικίες των νότιων Ελλήνων. Η περιγραφή του γεωγράφου Στράβωνα προσφέρει περισσότερες τοπογραφικές λεπτομέρειες (7 απ. 20 και απ. 22):¹⁶

Μετά το Δίον υπάρχουν οι εκβολές του Αλιάκμονα και επίσης η Πύδνα, η Μεθώνη, η Άλωρος και οι ποταμοί Ερίγων και Λουδίας. Ο Ερίγων ρέει από τους Τρικλάρους και διασχίζοντας την Ορεσίδα και την Πελαγονία χύνεται στον Αξιό αφήνοντας την πόλη στα αριστερά. Ο Λουδίας από τις εκβολές του μέχρι την Πέλλα είναι πλωτός, μία απόσταση εκατόν είκοσι σταδίων. Η Μεθώνη είναι στη μέση απόσταση μεταξύ Πύδνας και Αλώρου και απέχει σαράντα στάδια από την Πύδνα και εβδομήντα από την Άλωρο. Η Άλωρος βρίσκεται στον απώτατο μυχό του Θερμαϊκού Κόλπου . . . Άλλοι λοιπόν νομίζουν ότι η Άλωρος είναι της Βοττιαίας και η Πύδνα της Πιερίας . . . Μετά την πόλη Δίον υπάρχει ο ποταμός Αλιάκμων ο οποίος εκβάλλει στον Θερμαϊκό Κόλπο. Από το Δίον και μέχρι τον Αξιό η παραλιακή περιοχή βόρεια του Θερμαϊκού Κόλπου φέρει το όνομα Πιερία. Στην περιοχή αυτή βρίσκεται και η πόλη Πύδνα η οποία τώρα ονο-

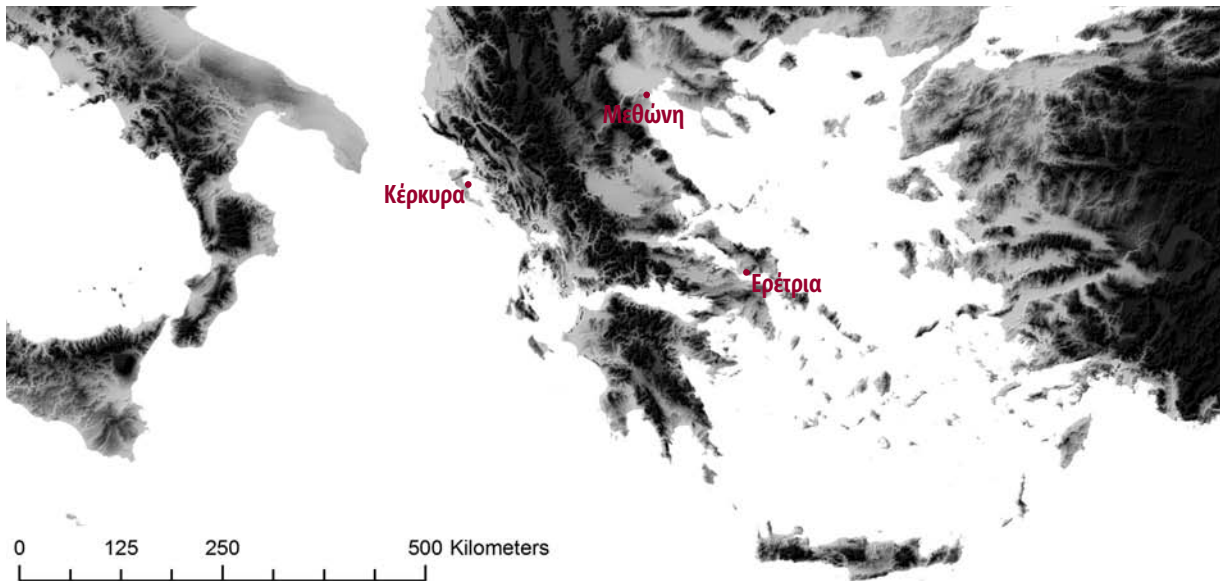
μάζεται Κίτρον και μετά οι πόλεις Μεθώνη και Άλωρος και οι ποταμοί Ερίγων και Λουδίας. Από τις εκβολές του Λουδία μέχρι την πόλη της Πέλλας ο πλους προς βορράν είναι εκατόν είκοσι σταδίων. Η Μεθώνη απέχει από την Πύδνα σαράντα στάδια και από την Άλωρο εβδομήντα. Η Πύδνα είναι πόλη της Πιερίας και η Άλωρος της Βοττιαίας.

Από τις περιγραφές αυτές είναι σαφές ότι ο Πηνειός αποτελούσε το νότιο φυσικό όριο Θεσσαλίας και Μακεδονίας και ο Αλιάκμων το βόρειο και ανατολικό της Πιερίας με τη Βοττιαία, ενώ οι ορεινοί όγκοι του Ολύμπου και των Πιερίων αλλά και η θάλασσα καθόριζαν αντίστοιχα τα δυτικά και ανατολικά όρια της Πιερίας. Κατά τον Στράβωνα, βόρεια του Δίου αναπτύχθηκαν τρεις μόνο πόλεις, η Πύδνα, η Μεθώνη και η Άλωρος, από τις οποίες η τελευταία ιδρύθηκε στις όχθες του Αλιάκμονα και ανήκει στην περιοχή της Βοττιαίας ενώ η Πύδνα στην Πιερία. Παρά το γεγονός ότι το όριο μεταξύ των δύο μακεδονικών περιοχών καθορίζει ο Αλιάκμων και πλησιέστερη στον ποταμό πόλη είναι η Μεθώνη, εντούτοις ο Στράβων δεν αναφέρει αν η Μεθώνη θεωρείτο μέρος της Πιερίας ή της Βοττιαίας, προφανώς εξαιτίας της ιστορικής της πορείας. Για τον γεωγράφο η Μεθώνη είναι άλλοτε *Μακεδονική* και άλλοτε *Θρακία*, όταν τη διαχωρίζει από τη *Μηθώνη* της Μαγνησίας, και πάντα η πόλη που κατέστρεψε ο Φίλιππος.¹⁷

Η αμφιλεγόμενη αυτή κατάσταση της πόλης δεν είναι καθόλου τυχαία. Το τοπωνύμιο *Πιερία* προέρχεται είτε από τον αδελφό της Μεθώνης ή τον γιο του Ελευθήρα *Πίερο* είτε από κάποια νύμφη *Πιερία* ή, πιθανότερα, από τη λέξη *πίηρ/πίαρ* (από το ρήμα *πίω* ή από το *πίον*, δηλαδή τη λιπαρή, πλούσια και εύφορη γη).¹⁸ Ήδη στα ομηρικά και ησιόδεια έπη η περιοχή και οι ορεινοί της όγκοι ταυτίζονται, στα νότια ο άγιος και επικίνδυνος Όλυμπος με την κατοικία των θεών, ενώ στα βόρεια-βορειοδυτικά τα ήρεμα και πιο προσιά Πιέρια με τον χώρο γέννησης των εννέα Πιερίδων Μουσών από τον Δία και τη Μνημοσύνη. Οι ίδιοι οι Βοιωτοί υποστήριζαν ότι ο μακεδόνας Πίερος ίδρυσε τη λατρεία των εννέα Μουσών στον Ελικώνα, σύμφωνα με την αφήγηση του Πausανία (9.29.1-4):¹⁹

Φημολογείται ότι ο Εφιάλτης και ο Ότος πρώτοι θυσίασαν για τις Μούσες στον Ελικώνα και αφιέρωσαν στις Μούσες το βουνό και ίδρυσαν την Άσκρα ως οικιστές . . . Οι γιοι όμως του Αλωέα νόμισαν ότι οι Μούσες ήταν τρεις και τις ονόμασαν Μελέτη, Μνήμη και Αοιδή. Ύστερα από καιρό ισχυρίζονται ότι ο μακεδόνας Πίερος, από τον οποίο ονομάστηκε το βουνό των Μακεδόνων, ήρθε στις Θεσπιές και καθόρισε τον αριθμό των Μουσών σε εννιά αλλάζοντας και τα ονόματά τους στα τωρινά. Ο Πίερος καθόρισε τα των Μουσών κατ' αυτό τον τρόπο είτε γιατί τα θεώρησε σοφώτερα είτε σύμφωνα με κάποιο χρησμό είτε γιατί του τα δίδαξε κάποιος Θράκας. Ανέκαθεν το έθνος των Θρακών θεωρείτο πιο επιδέξιο από το έθνος των Μακεδόνων και δεν παραμελούσε τα θρησκευτικά ζητήματα. Υπάρχουν και άλλοι οι οποίοι υποστηρίζουν ότι ο Πίερος απέκτησε εννιά θυγατέρες στις οποίες έδωσε ονόματα ίδια με τις θεές και ότι αυτοί, τους οποίους οι Έλληνες αποκαλούσαν «παιδιά των Μουσών», ήταν παιδιά των θυγατέρων του Πίερου.

Οι εννιά όμως Πιερίδες Μούσες δεν ήταν οι μόνες, οι οποίες σύμφωνα με την παράδοση των Βοιωτών εισήχθησαν από τη Μακεδονία. Σαράντα περίπου στάδια από την Κορώνεια ο Πausανίας αναφέρει το όρος *Λειβήθριον* με αγάλματα των Λειβηθρίων ή Λειβηθρίδων Μουσών και Νυμφών και τις

πηγές Λειβηθριάδα και Πέτρα, οι οποίες έχουν τη μορφή γυναικείων μαστών και από τις οποίες αναβλύζει νερό, όπως το γάλα.²⁰ Όταν περιγράφει τον Ελικώνα και τη γύρω περιοχή, ο Στράβων (9.2.25) αναφέρει την ύπαρξη του ιερού των Μουσών, της Ιπποκρήνης και του σπηλαίου των Λειβηθρίδων Νυμφών, «γεγονός από το οποίο θα μπορούσε κάποιος να συμπεράνει ότι Θράκες ήταν αυτοί που αφιέρωσαν τον Ελικώνα στις Μούσες, όπως αφιέρωσαν στις ίδιες θεές την Πιερία, τα Λείβηθρα και την Πίμπλεια. Οι Θράκες αυτοί ονομάζονταν Πίερες και, αφού χάθηκαν, τις περιοχές αυτές τώρα κατοικούν οι Μακεδόνες. Έχει επίσης υποστηριχθεί ότι κάποτε εποίκησαν τη Βοιωτία Θράκες, Πελασγοί και άλλοι βάρβαροι διώχνοντας βίαια τους Βοιωτούς».²¹

Η μυθιστορική αυτή αφήγηση του Στράβωνα και του Πausανία αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον μετά τις ανασκαφές της Εφορείας Σπηλιολογίας, κατά τις οποίες εντοπίστηκαν γραπτά και ενεπίγραφα σανιδόμορφα αρχαϊκά ειδώλια και αγγεία του τέλους του 6ου και των αρχών του 5ου αιώνα π.Χ. με αφιερωματικές επιγραφές στις *Λειβεσθριάδες* (< *Λειβηθριάδες*) Νύμφες, ενώ είναι επίσης ενδιαφέρον ότι μία αποσπασματική επιγραφή του τέλους της αρχαϊκής εποχής καταγράφει την προσφορά Πιέρων στους Δελφούς.²² Η ταύτιση αυτή στην ονοματοδοσία τόπων και λατρειών υποδηλώνει κάποιου είδους σχέσεις μεταξύ των κατοίκων της Πιερίας και της Βοιωτίας, οι οποίες κατά τον Στράβωνα δεν περιορίζονται μόνο στα ονόματα (10.3.17):

Όλη η θρακική μουσική από τη μελωδία, τον ρυθμό και τα όργανα που χρησιμοποιεί θεωρείται ασιατική. Αυτό είναι φανερό και από τους τόπους όπου τιμώνται οι Μούσες. Η Πιερία, ο Όλυμπος, η Πίμπλεια, τα Λείβηθρα ήταν τα αρχαία χρόνια τοποθεσίες και βουνά θρακικά, ενώ τώρα τα κατέχουν οι Μακεδόνες. Αλλά και τον Ελικώνα αφιέρωσαν στις Μούσες οι Θράκες που εγκαταστάθηκαν στη Βοιωτία, οι ίδιοι που αφιέρωσαν το σπήλαιο στις Λειβηθριάδες Νύμφες. Αλλά και αυτοί που ασχολή-

θηκαν με την αρχαία μουσική αποκαλούνται Θράκες, δηλαδή ο Ορφάας, ο Μουσαίος, ο Θάμυρις, αλλά και του Ευμόλπου το όνομα προέρχεται από εκεί. Οι συγγραφείς πάλι, οι οποίοι αφιέρωσαν ολόκληρη την Ασία μέχρι την Ινδία στον Διόνυσο, από εκεί αντλούν το μεγαλύτερο μέρος της μουσικής (παιδείας). Κάποιοι συγγραφείς γράφει «παίζοντας την ασιατική κιθάρα», άλλος αποκαλεί τους αυλούς Βερεκύντιους και Φρύγιους, ενώ μερικά μουσικά όργανα φέρουν βαρβαρικά ονόματα, όπως «νάβλας», «σαμβύκη», «βάρβιτος», «μάγαδισ» και αρκετά άλλα.²³

Όχι μόνο τα ονόματα των τόπων και η λατρεία των Μουσών σε αυτούς αλλά και η μουσική, η οποία συνοδεύει τη λατρεία αυτή και επιχωριάζει στους τόπους αυτούς, αποτελούν κατά τον Στράβωνα ενδείξεις των σχέσεων της Πιερίας με τη Βοιωτία, των Θρακών με τους Μακεδόνες και τους Βοιωτούς.

Τα ιδιαίτερα αυτά χαρακτηριστικά της Πιερίας ύμνησε το 407 π.Χ. ο Ευριπίδης στις *Βάκχες*, όταν αυτοεξόριστος από την Αθήνα αποδέχθηκε την πρόσκληση του Αρχελάου το 408 π.Χ. και έγινε ένα από τα μέλη της *Ἀρχαλέω ἔταιρείης*²⁴ (*Βάκχες* 410–416 και 560–575, μτφρ. Θρασύβουλου Σταύρου):²⁵

Κι όπου η σεβαστή πλαγιά του Ολύμπου στέκει, ώ, η ασύγκριτη στην ομορφιά Πιερία, των Μουσών ιερό λημέρι, οδήγησέ με, Εύιε, Βροντερέ, ώ αφέντη των μαινάδων. Είναι οι Χάριτες, οι Πόθοι εκεί 'να· οι βάκχες λεύτερα τελούν εκεί τις τελετές τους. Μπορεί και στα πολύδεντρα φαράγγια του Ολύμπου, εκεί που μια φορά κι έναν καιρό κιθάριζε ο Ορφάας, και το τραγούδι του τα δέντρα μάζευε τριγύρω του, τ' αγρίμια μάζευε του δάσους. Καλότυχη Πιερία εσύ, εσένα ο Εύιος σε τιμά· βακχεύοντας σ' εσένα θά 'ρθει, να σε σύρει στο χορό του· ναί, θα περάσει τον γοργό Αξιό και τον Λουδία, πατέρα, πάροχο του ευτυχισμένου πλούτου στους ανθρώπους, αυτόν που τα νερά του τα πανέμορφα παχαίνουν την αλογοθρόφα χώρα· θα τους διαβεί, και των μαινάδων τις γυροβολιές θα φέρει στους δικούς σου τόπους.

Η σύλληψη και η σύνθεση της συγκλονιστικής αυτής τραγωδίας δεν μπορούσε παρά να συμβεί στη Μακεδονία και προφανώς επηρεάστηκε και από τον τόπο, τους μύθους και τους θρύλους του, και μάλιστα από την Πιερία.

Κατά ευτυχή συγκυρία για την πιερική Μεθώνη ένα περιστατικό της πρωτοϊστορίας της έχει διασωθεί ο Πλούταρχος στα *Αίτια ελληνικά* (293a–b) στο λήμμα/ερώτηση «*τίνας οί ἀποσφενδόνητοι;*»:

«Ποιοί είναι οι *ἀποσφενδόνητοι*;» Στην Κέρκυρα κατοικούσαν Ερετριείς, αλλά έπλευσε από την Κόρινθο ο Χαρικράτης με στρατό και, αφού νίκησε στον πόλεμο τους Ερετριείς, αυτοί ανέβηκαν στα πλοία και έπλευσαν προς την πατρίδα τους. Όταν πληροφορήθηκαν το γεγονός πριν την άφιξή τους, οι συμπολίτες τους στην Ερέτρια τούς απέκλεισαν από τη στεριά και εμπόδιζαν την αποβίβασή τους χτυπώντας τους με σφεντόνες. Επειδή ήταν αριθμητικά περισσότεροι και αδυσώπητα αμετακίνητοι στην άποψή τους, δεν μπορούσαν ούτε να πείσουν τους συμπολίτες τους ούτε να υπερισχύσουν διά της βίας. Έπλευσαν λοιπόν οι Ερετριείς προς τη Θράκη και κατέλαβαν την περιοχή, όπου σύμφωνα με την παράδοση είχε κατοικήσει πρωύτερα ο πρόγονος του Ορφέα Μέθων. Οι Ερετριείς αυτοί ονόμασαν την πόλη Μεθώνη, αλλά οι γείτονές τους τούς έδωσαν το όνομα «οι διωγμένοι με τις σφεντόνες».²⁶

Στην αφήγηση του Στράβωνα για την ίδρυση κορινθιακής αποικίας στην Κέρκυρα οι Ερετριείς απουσιάζουν και αναφέρονται μόνον οι Λιβυρνοί ως εκδιωχθέντες από τον Χερσικράτη του γένους των Ηρακλειδών και μέρος του στρατού, τον οποίο οι Κορίνθιοι είχαν στείλει με επικεφαλής τον Αρχία στη Σικελία για την ίδρυση των Συρακουσών.²⁷

Η ίδρυση της κορινθιακής αποικίας στην Κέρκυρα με αρχηγό τον Χαρικράτη ή Χερσικράτη και η ίδρυση του Τάραντα από τους Σπαρτιάτες, σύμφωνα με τη χρονογραφία του Ευσέβιου και του Ιερώνυμου, χρονολογούνται περίπου στο 709 π.Χ., επί βασιλείας του Περδίκκα Α΄ στη Μακεδονία.²⁸ Οι σύγχρονοι όμως ιστορικοί μεταθέτουν τη χρονολογία ίδρυσης της Μεθώνης από τους διωγμένους με τις σφεντόνες Ερετριείς κατά μία γενιά, περίπου στο 733/2 π.Χ. ή λίγα χρόνια αργότερα.²⁹ Παρά το γεγονός ότι ο Πλούταρχος αποδίδει την ίδρυση της Μεθώνης στους νεοαφιχθέντες Ερετριείς, εντούτοις είναι μάλλον απίθανο ο πλους αυτός των Ερετριέων προς βορράν και η εγκατάστασή τους στη συγκεκριμένη περιοχή να συνέβησαν τυχαία. Προφανώς η περιοχή ήταν γνωστή, ίσως ως ανώνυμος εμπορικός σταθμός, στον οποίο όμως η έλευση των αποσφενδόνητων ερετριέων αποίκων προσέδωσε ιδιαίτερη άνθηση.³⁰

Αντίθετα, οι σύγχρονοι με τους Ερετριείς κάτοικοι της περιοχής, οι οποίοι και τους ονομάζουν *ἀποσφενδονήτους*, δεν μνημονεύονται από τον Πλούταρχο, παρόλο που οι Ερετριείς επιλέγουν να ονομάσουν την πόλη Μεθώνη προς τιμήν του προγενέστερου κατοίκου της περιοχής, του θράκα Μέθωνα. Σύμφωνα με τον Θουκυδίδη (2.99.3), κατά την κάθοδο των Μακεδόνων στην Πιερία και την επέκταση του βασιλείου νότια προς τη θάλασσα και ανατολικά, η θρακική φυλή των Πιέρων που κατοικούσε στην Πιερία εκδιώχτηκε ύστερα από μάχη με τους Μακεδόνες και αναγκάστηκε να καταφύγει πέραν του ποταμού Στρυμόνα και να κατοικήσει τον Φάγρητα και τη γύρω χώρα στις υπώρειες του Παγγαίου όρους, μετονομάζοντας και τον προς νότο θαλάσσιο κόλπο σε Πιερικό.³¹

Οι δύο αυτές μαρτυρίες –σχετικά με την κάθοδο προς τη θάλασσα των Μακεδόνων και την εκδίωξη των Πιέρων, γεγονός το οποίο τοποθετείται από τα μέσα του 9ου έως τα μέσα του 8ου αιώνα π.Χ. ή στα μέσα του 7ου αιώνα π.Χ.,³² και σχετικά με την ίδρυση της Μεθώνης περίπου το 733 π.Χ.– προκαλούν ενδιαφέροντα ερωτήματα, αλλά και περιπλέκουν την πρωτοϊστορία της Μεθώνης. Η προσπάθεια του Nicholas Hammond (1972, 430–434) να συμβιβάσει τις μαρτυρίες αυτές είναι χαρακτηριστική:

Η παράδοση ότι στη Μεθώνη κατοικούσε ένας πρόγονος του Ορφέα πρέπει να αναφέρεται στη θρακική περίοδο κατοίκησης της βόρειας Πιερίας, η οποία το 730 π.Χ. ήταν σχετικά μακρινή . . . Όταν [οι Αργεάδες Μακεδόνες] έφτασαν στη σημερινή βόρεια Πιερία . . . ήρθαν σε επαφή με τους πιο πολιτισμένους Πίερες Θράκες της νότιας Πιερίας, τους Ερετριείς στη Μεθώνη οι οποίοι εμφανίστηκαν περίπου το 730 π.Χ., καθώς και τους ανώνυμους κατοίκους της Βεργίνας . . . Ως ορεινός λαός της βόρειας Πιερίας οι Μακεδόνες ήταν απίθανο να γίνουν σημαντικοί, αν δεν κυριεύαν την εύφορη πεδιάδα από τη Μεθώνη μέχρι την Κατερίνη. Αυτό φαίνεται ότι το κατόρθωσαν κάποια στιγμή πριν από την ίδρυση της ερετριακής αποικίας στη Μεθώνη περίπου το 730 π.Χ. Έτσι, οι διωγμένοι Θράκες, οι «Πίερες», περιορίστηκαν στη στενή παραθαλάσσια πεδιάδα της Κατερίνης και στον Κάτω Όλυμπο, όπου συνήθως η παράδοση τοποθετεί το σκηνικό για τον Ορφέα και τους Θράκες.

Εάν η πρόταση του Hammond για την πρωτοϊστορία των Μακεδόνων ευσταθεί, τότε οι *ἀποσφενδόνητοι* Ερετριείς, φτάνοντας περίπου το 733 π.Χ. στις νότιες εκβολές του Αλιάκμονα, συνάντησαν όχι μόνο θράκες απογόνους του Μέθωνα και του Ορφέα αλλά και Μακεδόνες και ίσως και άλλα φύλα,³³ κάποιο από τα οποία ίσως συμμετείχε στην ίδρυση και τον αποικισμό της Μεθώνης.

Τους δύο επόμενους αιώνες (7ο και 6ο π.Χ.), η Μεθώνη όπως και η Πιερία δεν φαίνεται να διαδραματίζουν ρόλο άξιο μνείας. Στα τέλη του 6ου αιώνα (513–509 π.Χ.), η Θράκη αλλά και η Μακεδονία ενσωματώνονται στην επικράτεια των Περσών μετά την εκστρατεία του Δαρείου στη Σκυθία και τις επιχειρήσεις του Μεγάβαζου. Λίγα χρόνια αργότερα, το 492 π.Χ., η περσική εκστρατεία με επικεφαλής τον Μαρδόνιο φθάνει μέχρι τη Μακεδονία, αλλά ο στόλος ναυαγεί στον Άθω και το περσικό ηττάται από τους Βρύγες Θράκες κατά τη διάρκεια νυχτερινής επίθεσης.³⁴ Κατά τη διέλευση της στρατιάς του Ξέρξη από τη Θράκη το 480 π.Χ., οι Πίερες είναι ήδη εγκατεστημένοι στον Φάγγητα, την Πέργαμο και τη γύρω χώρα και ως υποτελείς συμμετέχουν με περσικό στον στρατό του πέρση βασιλιά.³⁵ Από την ηρωδοτία, ωστόσο, αφήγηση απουσιάζουν η λέξη *Πιερία* ή το επίθετο του Θουκυδίδη *Πιερικός* προφανώς για την αποφυγή σύγχυσης με την αρχική *Πιερία*, την περιοχή νότια και δυτικά του Αλιάκμονα, όπου βρισκόταν και η Μεθώνη. Στον Ηρόδοτο οι ποταμοί Λουδίας και Αλιάκμονας, πριν εκβάλλουν στον Θερμαϊκό, ενώνονται και γίνονται το φυσικό όριο της Μακεδονίας (*γῆν . . . Μακεδονίδα*) δυτικά και νότια του Λουδία/Αλιάκμονα και της Βοττιαίας ανατολικά και βόρεια της κοινής κοίτης των ποταμών.³⁶ Στην παραθαλάσσια αυτή περιοχή της Πιερίας και μέχρι το *Μακεδονικὸν ὄρος*, δηλαδή τον Όλυμπο, και τη Βοττιαία αναγκάστηκαν να στρατοπεδεύσουν για αρκετές ημέρες τμήματα του περσικού στρατού, ενώ το στρατόπεδο του Ξέρξη ήταν στη Θέρμη. Η καθυστέρηση αυτή οφειλόταν στη διάνοιξη δρόμου από το ένα τρίτο του στρατού για την ασφαλή διάβαση ολόκληρου του περσικού στρατού από τη Μακεδονία στη Θεσσαλία,³⁷ η οποία τελικά έλαβε χώρα διαμέσου του δρόμου Σκοτίνια–Καλλιπεύκη/Νεζερό–Γόννοι που διανοίχθηκε στην Άνω Μακεδονία και τη χώρα των Περραιβών.³⁸

Τα δεδομένα για τη βόρεια Πιερία αλλάζουν μετά τη μάχη των Πλαταιών και την υποχώρηση των Περσών το 479 π.Χ.³⁹ Οι τύχες της Μεθώνης δεν είναι γνωστές, αλλά η επέκταση του βασιλείου της Μακεδονίας μέχρι τον Στρυμόνα από τον Αλέξανδρο Α΄ (περίπου 495–454 π.Χ.) και τα αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα για πρώτες ύλες της Αθήνας, της Κορίνθου και της Σπάρτης στα *ἐπὶ Θράκης*,⁴⁰ δηλαδή την περιοχή από τον Θερμαϊκό Κόλπο μέχρι τον Έβρο, ενέπλεκαν κατά περίπτωση και τα δύο λιμάνια της βόρειας Πιερίας. Οι ανασκαφικές έρευνες υποδηλώνουν ότι κατά τον 5ο αιώνα π.Χ. ο οικισμός της Πύδνας επεκτείνεται σημαντικά, όταν κατά πάσα πιθανότητα η Πύδνα επιλέγεται ως το κύριο λιμάνι του βασιλείου, ένα λιμάνι ανταγωνιστικό αν όχι αντίπαλο του λιμανιού της Μεθώνης. Άλλωστε, μέσω του λιμανιού της Πύδνας του Αλεξάνδρου φυγαδεύεται ο Θεμιστοκλής περίπου το 469–468 π.Χ., όταν κυνηγημένος από τους Αθηναίους και τους Πελοποννησίους φτάνει από την Πελοπόννησο στην Κέρκυρα, από εκεί στον Άδημητο των Μολοσσών και τελικά στην Πύδνα του Αλεξάνδρου, όπου επιβιβάζεται σε φορτηγίδα για τη Μ. Ασία.⁴¹

Η διαφορετική τύχη και μεταχείριση των δύο πόλεων-λιμανιών καθ' όλη τη διάρκεια των γεγονότων του 5ου αιώνα και μέχρι την καταστροφή της Μεθώνης από τον Φίλιππο Β΄ στα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ. υποδηλώνει τον έντονο ανταγωνισμό και μεταξύ τους αλλά και μεταξύ της Αθήνας και των βασιλέων της Μακεδονίας.⁴² Η Μεθώνη, σε αντίθεση με το Δίον και την Πύδνα, ως μέλος της Αθηναϊκής Συμμαχίας κατέβα-

λε μαζί με άλλες πόλεις την *ἀπαρχήν* των 300 δραχμών από τον συνολικό φόρο σύμφωνα με τους καταλόγους της εξηκοστής (*τῶν ἀπαρχῶν τῆι θεῶι*) για το έτος 429/8 ή 427/6 π.Χ.⁴³ Δεν είναι γνωστό αν η Μεθώνη, ως πρώην ερετριακή αποικία και εφόσον διατηρούσε ακόμη δεσμούς με τη μητρόπολή της, είχε «παραχωρηθεί» στην Αθήνα ύστερα από συμφωνία μεταξύ Αθηναίων και Αλεξάνδρου Α΄, τον οποίο οι Αθηναίοι είχαν άλλωστε τιμήσει ως πρόξενο και ευεργέτη πριν από την εκστρατεία του Ξέρξη,⁴⁴ ή αν υποχρεώθηκε να γίνει μέλος, μετά τα γεγονότα που ακολούθησαν την αποστασία από την Αθηναϊκή Συμμαχία της Εύβοιας, την οποία συνέτριψαν οι Αθηναίοι με επικεφαλής τον Περικλή το 446/5 π.Χ.⁴⁵ Ο απόπλους του Θεμιστοκλή, ο οποίος βρήκε φορτηγό πλοίο για τη Μ. Ασία στην Πύδνα, υποδηλώνει ότι το λιμάνι της Πύδνας, όπως και αυτό της Μεθώνης, αποτελούσε ήδη σημαντικό εμπορικό σταθμό, από όπου πρέπει να διεκινείτο μεταξύ άλλων και το προσοδοφόρο για τους Μακεδόνες εμπόριο πιερικής πίσσας και οικοδομήσιμης και ναυπηγήσιμης ξυλείας,⁴⁶ ένας από τους λόγους για τους οποίους οι Αθηναίοι είχαν ανακηρύξει πρόξενο και ευεργέτη τον Αλέξανδρο Α΄.

Σίγουρα πάντως τα γεγονότα τα σχετικά με την αποστασία της Ποτειδαίας πρέπει να συνέβαλαν καθοριστικά στην παραμονή ή στην επίσημη πλέον προσχώρηση της Μεθώνης στο αθηναϊκό στρατόπεδο. Ο Περδίκκας Β΄, γιος του Αλεξάνδρου Α΄, αναλαμβάνοντας τις τύχες της Μακεδονίας το 454 π.Χ., είχε να αντιμετωπίσει εσωτερικά προβλήματα με τους αδελφούς του Φίλιππο και Αλκέτα και τον ξάδελφό του βασιλιά της Ελίμειας Δέρδα, αλλά και την αναπόφευκτη παρουσία της Αθήνας στον Θερμαϊκό. Με διάφορους ελιγμούς, συμμαχώντας άλλοτε με τους Αθηναίους και άλλοτε με τους αντιπάλους τους, προσπάθησε και κατάφερε να διατηρήσει άθικτη εδαφικά τη Μακεδονία και να παραμείνει βασιλιάς μέχρι και τον θάνατό του περίπου το 413/2 π.Χ. Υποστηρίζοντας την αποστασία των Ποτειδαϊκών από την Αθήνα το 432/1 π.Χ. προκάλεσε την πολιορκία της Πύδνας από τους Αθηναίους, οι οποίοι, μετά την κατάληψη της Θέρμης, έπρεπε να αποκλείσουν το ενδεχόμενο της διά θαλάσσης αποστολής βοήθειας στην Ποτειδαία από τον Περδίκκα. Η επείγουσα όμως κατάσταση στην Ποτειδαία ματαίωσε τα σχέδια κατάληψης της γειτονικής με τη Μεθώνη Πύδνας και ανάγκασε τους Αθηναίους να συνάψουν βιαστικά συμμαχία με τον Περδίκκα. Οι όροι της συμμαχίας δεν είναι γνωστοί, εκτός από την αποχώρηση των Αθηναίων από τη Μακεδονία και τη συμμετοχή εξακοσίων Μακεδόνων ιππέων με επικεφαλής τον Φίλιππο και τον Πausανία στην αθηναϊκή δύναμη εναντίον της Ποτειδαίας.⁴⁷ Κατά πάσα πιθανότητα, ωστόσο, με τη συμμαχία αυτή Αθήνα και Περδίκκας καθόρισαν τα όρια της κυριαρχίας τους στον δυτικό Θερμαϊκό Κόλπο, με την Πύδνα στην επικράτεια του Περδίκκα και τη Μεθώνη μέλος της Αθηναϊκής Συμμαχίας.

Όποιοι όμως όροι και αν συμφωνήθηκαν, η συμμαχία αυτή παραβιάστηκε πολύ γρήγορα. Η Μεθώνη ως μέλος της Αθηναϊκής Συμμαχίας θα επιβίωνε στο μέλλον μόνο χάρη στην υποστήριξη της Αθήνας, επειδή είχε μετατραπεί σε αθηναϊκή σφήνα στην καρδιά του μακεδονικού βασιλείου και συνιστούσε διαρκή κίνδυνο αθηναϊκής παρέμβασης στα εσωτερικά της Μακεδονίας. Ο Περδίκκας δεν μπορούσε να ανεχθεί την κατάσταση αυτή και άρχισε να πιέζει αφόρητα τη Μεθώνη παρεμποδίζοντας και αποκλείοντας τις εμπορικές της δραστηριότητες τόσο διά θαλάσσης όσο και με την ενδοχώρα της Μακεδονίας αλλά και απειλώντας με στρατιωτική επέμβαση.

Τα τέσσερα ψηφίσματα του αθηναϊκού δήμου τα οποία χρονολογούνται στη δεκαετία του 430–420 είναι εύγλωττοι μάρτυρες της δύσκολης συνύπαρξης της Μεθώνης και κατ' επέκταση της Αθήνας με τον Περδίκκα. Το πρώτο αθηναϊκό ψήφισμα χρονολογείται το 430/29 ή 428/7 π.Χ. και καταλαμβάνει τους στίχους 3–32 της επιγραφής:⁴⁸

Μεθωναίον ἐκ Πιερ[ί]ας·
 [Φ]αίνιππος Φρυνίχο ἐγραμμάτ[ευε]·
 [ἔδ]οχσεν τῆι βολῆι καὶ τῶι δέμοι· Ἐρεχθεὶς ἐπρ[υτάν]-
 [ευε], Σκόπας ἐγραμμάτευε, Τιμονίδες ἐπεστάτε, Δ[ιοπ]-
 5 [εῖ]θες εἶπε· δι[α]χειροτονῆσαι τὸν δῆμον αὐτίκ[α πρὸ]-
 [ς Μ]εθωναίος εἴτε φόρον δοκεῖ τάττειν τὸν δῆμον αὐτί-
 [κ]α μάλ' αἰ ἐχ[σ]αρκῆν αὐτοῖς τελεῖν ἡόσον τῆι θε[ῶ]ι ἀπ[ι]-
 [ὸ τ]ῷ φόρῳ ἐγίγνετο, ἡὸν τοῖς προτέροις Παν[αθ]ε[ναί]οι-
 [ις] ἐτετάχατο φέρειν, τὸ δὲ ἄλλο ἀτελεῖς ἔνα[ι] τῶν δὲ ὄφ]-
 10 [εἰ]λεμάτων ἢ γεγράφαται τῶι δημοσίοι τ[ῶ]ι τῶν Ἀθε-
 [να]ίων ὄμ[ο]σ[μα] Μεθωναίων ὀφείλοντες, ἐὰν ὄσι ἐπιτ[έ]δειοι Ἀ-
 [θε]ναίοις ὅσπερ τε νῦν καὶ ἔτι ἀμείνος, ἐπι[χ]ορῶν ἀπ[ι]-
 [ὸ τ]ῶν ἀχσίων περὶ τῆς πράχσεος Ἀθηναίος, καὶ ἐὰν [κοινὸ]-
 [ν] φσέφισμά τι περὶ τῶν ὀφειλεμάτων τῶν ἐν τῆ[ι] σα-
 15 [ν]ίσι γίγνεται μεδὲν προσηκέτο Μεθωναί[ο]ις, ἐὰμ μ[ε]-
 [χ]ορις γίγνεται φσέφισμα περὶ Μεθωναίων· π[ρ]έσβει-
 [ς δ]ὲ τρεῖς πέμψαι ἡυπὲρ πεντήκοντα ἔτε γεγον[ό]τας
 [ἡ]ο[ς] Περδίκκα[ν], εἰπὲν δὲ Περδίκκαι ἡότι δοκε[ῖ] δικά-
 [ο]ν ἔναί ἐὰν Μεθωναίος τῆι θαλάττει χρῆσθα[ι] μεδὲ
 20 [ἐ]χσ[ε]ν εἶναι ἡορίσασθαι, καὶ ἐὰν εἰσεμπορεύεσθ[αι] καθ[ὲρ]-
 [ἀ]περ τέος ἐ[σ]τὲν τὴν χώραν καὶ μέτε ἀδικῆν μ[ε]τέ [ἀ]δικῆσ-
 [θαι] μεδὲ στρα[τ]ιᾶν διὰ τῆς χώρας τῆς Μεθ[ο]ναίων [δι]ά-
 [γεν]ῆς ἀκόντομ [Με]θωναίων, καὶ ἐὰμ μὲν ὁμολ[ο]γῶσιν [ἡε]κ-
 [ά]τερ[ο]ι χου[μ]βι[β]ασάντων ἡοι πρέσβεις, ἐὰν δὲ μέ, [πρε]σ-
 25 [β]ε[ί]αν ἐκάτ[ε]ρο[ι] πεμπόντων ἐς Διονύσια, τέλος [ἔ]χον-
 [τας] περὶ ἡ[ὸ]ν ἂν διαφ[ε]ρονται, πρὸς τὴν βολὴν κα[ὶ] τὸν
 [δῆ]μον· εἰ[π]ὲν δὲ [Π]ερδίκκαι ἡότι ἐὰν ἡοι στρατι[ῶ]ται
 [ἡοι] ἐμ[ὲ] Ποτειδ[ά]ι ἐπαινοῖσι γνόμας ἀγαθὰς ἡέ[χ]οσσι
 [περὶ] αὐτῷ Ἀθε[ν]αίοι· ἐχειροτόνεσεν ἡο δῆμος [Μεθου]-
 30 [αί]οις τελεῖν ἡ[ὸ]σον τῆι θεῶι ἀπὸ τῷ φόρῳ ἐγίγνε[το] ἡὸν
 [τοῖ]ς προτέρο[ι]ς Παναθηναίοις ἐτετάχατο φ[έ]ρειν, τὸ
 [δὲ] ἄλλο ἀτε[λ]εῖς εἶ[ναι].^v

Περὶ τῶν Μεθωναίων ἀπὸ τὴν Πιερία.

Γραμματέας ἦταν ὁ Φαίνιππος Φρυνίχου.

Ἀπόφαση τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου· ἡ Ερεχθίδης φυλὴ πρυτάνευε, γραμματέας ἦταν ὁ Σκόπας καὶ επιστάτης τῶν πρυτάνεων ὁ Τιμωνίδης· πρόταση τοῦ Διοπέιθου· να ψηφίσει ἀμέσως ὁ δήμος δι' ἀνατάσεως τῶν χειρῶν ἀν πρέπει να επανακαθορίσει ἀμέσως τὸν ετήσιο φόρο τῶν Μεθωναίων ἢ ἀν ἀπὸ τοῦ σύνολο τοῦ φόρου που καθορίστηκε στα προηγούμενα Παναθήναια οἱ Μεθωναῖοι ἀρκεῖ να καταβάλουν μόνον τὸ ἀναλογούν στη θεὰ ποσὸ τοῦ φόρου καὶ να ἀπαλλαγούν ἀπὸ τὸν υπόλοιπο φόρο. Σχετικὰ με τις οφειλὲς που ἔχουν καταγραφεῖ στο ἀθηναϊκὸ δημόσιο ὅτι οφείλουν, ἀν οἱ Μεθωναῖοι εἶναι ἐξυπηρετικοὶ καὶ χρήσιμοι πρὸς τοὺς Ἀθηναίους, ὅπως ἀκριβῶς τῶρα καὶ ἀκόμη περισσότερο, οἱ Ἀθηναῖοι να προχωρήσουν σε εἰδικὸ για τὴν περίπτωσή τους καθορισμὸ εἰσπραξῆς τῶν οφειλῶν. Ἀν δημοσιευθεῖ κοινὸ για ὅλους τοὺς συμμάχους ψήφισμα σχετικὰ με τις οφειλὲς που ἔχουν καταγραφεῖ στις ξύλινες σανίδες, αὐτὸ να μὴν ἔχει ἰσχύ για τοὺς Μεθωναίους, ἀν δὲν ὑπάρχει ξεχωριστὸ ψήφισμα γι' αὐτούς. Να στείλει ὁ δήμος πρὸς τὸν Περδίκκα τρεῖς πρέσβεις ἡλικίας ἀνω τῶν πενήντα ἐτῶν καὶ αὐτοὶ να μεταφέρουν στον Περδίκκα ὅτι ὁ δήμος κρίνει δίκαιο να ἐπιτρέπει ὁ Περδίκκας στους Μεθωναίους τὴν ἐλεύθερη ναυσιπλοῖα καὶ

να μην επιτρέπεται στον Περδίκκα να επιβάλλει περιορισμούς στη ναυσιπλοΐα, και να επιτρέπει να εμπορεύονται με το εσωτερικό της χώρας του, όπως και στο παρελθόν, και μήτε να αδικεί, και μήτε να αδικείται, μήτε να περνά τον στρατό από τη χώρα των Μεθωναίων χωρίς τη θέλησή τους. Αν και τα δύο μέρη συμφωνήσουν (σ' αυτά), οι πρέσβεις να τους συμβιβάσουν, αν όμως δεν συμφωνήσουν, τα δύο μέρη να στείλουν πρεσβείες στα Διονύσια με την εξουσιοδότηση να παρουσιάσουν στη βουλή και στον δήμο τις όποιες διαφορές τους. Επιπλέον, να πουν στον Περδίκκα ότι, εάν οι στρατιώτες στην Ποτεΐδαια τον επαινούν, οι Αθηναίοι θα διάκεινται ευνοϊκά απέναντί του. Ο δήμος με ψηφοφορία δι' ανατάσεως των χειρών αποφάσισε οι Μεθωναίοι να καταβάλουν το αναλογούν στη θεά ποσό του φόρου από το σύνολο του φόρου που καθορίστηκε στα προηγούμενα Παναθήναια και να απαλλαγούν από τον υπόλοιπο φόρο.

Το δεύτερο ψήφισμα (στίχοι 32–56) χρονολογείται το 426/5 π.Χ. και συμπληρώνει κενά του προηγούμενου ψηφίσματος σχετικά με συγκεκριμένα θέματα των συμμαχών παρέχοντας περισσότερες και ουσιαστικότερες ελαφρύνσεις και διευκολύνσεις προς τη Μεθώνη. Το γεγονός αυτό υπογραμμίζει αφενός την αποτυχία της πρώτης παρέμβασης των Αθηναίων με τις δύο τουλάχιστον αποστολές πρέσβεων, και αφετέρου την ικανότητα του Περδίκκα να καθυστερεί και να αναβάλλει την εξεύρεση λύσης στο ζήτημα της Μεθώνης.

ἔδοχσεν τῆι βολῆι καὶ [τῶι δέμ]-
 [οι· η] ιπποθο[ντῖς ἐ]πρυτάνευε, Μεγακλείδης [ἐ]γγραμμά-
 [τευ]ε, Νικ[κ]ο[. .5. . ἐ]πεστάτε, Κλεόνυμος εἶπε· Μ[εθωναί]-
 35 [οις] εἶν[αι ἐχ]σα[γο]γὲν ἐγ Βυζαντίο σίτο μέχ[ρι . . . α]-
 [κιοχ]ιλίον μεδίμνον τὸ ἐνιαυτὸ ἐκάστο, οἱ [δὲ ἔλλε]-
 [σπ]οντοφύλακες μέτε αὐτοὶ κολυόντων ἐχσάγεν μ[έτ]-
 [ε ἄλ]λον ἐόντων κολύεν, ἔ εὐθυνέσθον μυρίασι δρ[αχ]-
 [μῆσι]ν ἕκαστος· γραφσαμένος δὲ πρὸς τὸς ἔλλεσπ[ου]-
 40 [το]φύλακας ἐχσάγε[ν] μέχρι τὸ τεταγμένο· ἀξέμιος [δὲ]
 [ἔσ]το καὶ ἐ ναῦς ἐ ἐχσάγοσα· ἡό,τι δ' ἂν κοινὸν φηφ[ισμ]-
 [α π]ερὶ τὸν χσυμμάχο[ν] φσεφίζονται Ἀθηναῖοι πε[ρὶ β]-
 [οε]θείας ἔ ἄ[λλ]ο τι προ[σ]τάττο[ν]τες τῆσι πόλεσι ἔ [περ]-
 [ι σ]φὸν [ἔ] περὶ τὸν πόλεον, ἡό,τι ἂν ὀνομαστὶ περὶ τ[ῆς π]-
 45 [όλε]ος τῆ[ς] Μεθωναίων φσεφίζονται τοῦτο προσέ[κεν]
 [αὐτοῖ]ς, τ[ὰ] δὲ ἄλλα μέ, ἀλλὰ φυλάττοντες τὲν σφετ[έρα]-
 [ν αὐτὸν ἐ]ν τῶι τεταγμένοι ὄντων· ἡὰ δὲ ἠυπὸ Περδ[ίκκ]-
 [ο ἀδικῆ]σθαί φασι βουλεύσασθαι Ἀθηναῖος ἡό,τι ἄ[ν δο]-
 [κ]ῆι [ἀγαθ]ὸν εἶναι περὶ Μεθωναίων, ἐπειδὰν ἀπαν[τέσ]-
 50 [ο]σι ἐ[ς τὸ]ν δῆμον οἱ πρέσβες [η]οι παρὰ Περδίκκο [ἡό,τι]-
 ε μετ[ὰ Πλ]ειστίο οἱ [χ]όμενοι καὶ οἱ μετὰ Λεογό[ρο· τῆ]-
 [σι] δὲ [ἄλλ]εσι πόλε[σι χ]ρηματίσαι, ἐπειδὰν ἐσέλ[θει ἐ]
 [π]ρυ[ταν]εῖα ἐ δευτ[έρα] μετὰ τὰς ἐν τῶι νεορίοι ἔ[δρας]
 [ε]ὔθ[υς] ἐκκλεσίαν [πο]έσαντες· συν[ε]χὸς δὲ ποῆν τ[ὰς ἐκ]-
 55 [ε]ἰ ἔ[δρας] ἔος ἂν δι[απρ]αχθεῖ, ἄλλο δὲ προχρεμα[τίσαι]
 [το]ῦ[το]ν μεδὲν ἔαμ μέ τι οἱ στρατε[γ]οὶ δέοντα[ι· ἔδοχ]-
 [σεν τῆι] βολῆι καὶ τῶι δέμοι· Κεκροπίς ἐπρυ[τάνευε, .]
 [. .6. .]εσ ἐγγραμμάτε[υ]ε, ἡ[Ι]εροκλείδης ἐ[πεστάτε, .]
 [. .6. .] εἶπε· ἐπειδὲ ε[. . . . .24. . . . .]-
 60 [ι ἡοπόσα]ι Ἀθηναί[. . . . .29. . . . .]
 lacuna

[ἔδοχσεν τῆι βολῆι καὶ τῶι δέμοι· Ἀκαμαντὶς ἐπρυτά]-
 [νευε, Φαίνιππος ἐγραμμάτευε, ...17. . . . .]
 [. . . . .41. . . . .].

Απόφαση της βουλῆς και του δήμου· η Ιπποθωντὶς φυλὴ πρυτά-
 νευε, γραμματέας ἦταν ο Μεγακλείδης και επιστάτης των πρυ-
 τάνεων ο Νι[κ]ο[. . .]. πρόταση του Κλεωνύμου· οι Μεθωναῖοι
 επιτρέπεται να εισάγουν από το Βυζάντιο σιτηρὰ μέχρι [. . .]
 χιλιάδες μεδίμνους ετησίως και οι ελλησποντοφύλακες μήτε οι
 ἴδιοι να παρεμποδίζουν τις εισαγωγές, μήτε να επιτρέπουν σε
 ἄλλους να τις παρεμποδίζει, διαφορετικὰ καθένας ελλησποντο-
 φύλακας να εἶναι υπόλογος προστίμου χιλίων δραχμῶν. Οι Με-
 θωναῖοι, αφού ενημερώσουν εγγράφως τους ελλησποντοφύλα-
 κες, να εισάγουν μέχρι την ποσότητα που ορίστηκε και το πλοῖο
 με το οποίο θα πραγματοποιοῦν τις εισαγωγές να μην υπόκειται
 σε χρηματικό πρόστιμο. Ὅποιο ψήφισμα κοινὸ για τους συμμά-
 χους ψηφίζουν οι Αθηναῖοι για παροχή βοήθειας ἢ προστάζουν
 τις πόλεις για ο,τιδήποτε ἄλλο σχετικά εἴτε με τους ἴδιους εἴτε
 με τις πόλεις, για την πόλη των Μεθωναίων να ισχύει μόνον
 ὅ,τι αποφασίζουν οι Αθηναῖοι ονομαστικά γι' αὐτούς και ὄχι τα
 ἄλλα, ἀλλὰ οι Μεθωναῖοι να προστατεύουν τη χώρα τους και να
 τηροῦν τις υποχρεώσεις τους ὅπως ορίστηκαν. Για τις αδικίες,
 τις οποίες ισχυρίζονται ὅτι υφίστανται από τον Περδίκκα, οι
 Αθηναῖοι να αποφασίσουν ὅ,τι κατά τη γνώμη τους εἶναι καλὸ
 για τους Μεθωναίους, ὅταν παρουσιαστοῦν στον δήμο οι πρέ-
 σβεις που βρίσκονται στον Περδίκκα, και αὐτοὶ που εἶχαν στα-
 λεί υπό τον Πλειστία και αὐτοὶ υπό τον Λεωγόρα. Για τις υποθέ-
 σεις των ἄλλων πόλεων, ο δήμος να συζητήσει με την ἐναρξη
 της δεύτερης πρυτανείας, η οποία να συγκαλέσει την ἐκκλησία
 του δήμου ἀμέσως μετά τις συνεδριάσεις στο νεώριο. Οι συνε-
 δριάσεις της ἐκκλησίας ἐκεῖ να εἶναι συνεχείς, μέχρις ὅτου απο-
 φασίσουν για τις υποθέσεις των πόλεων, και να μην προταχθεῖ
 προς συζήτηση κανένα ἄλλο θέμα ἐκτός των υποθέσεων αὐτῶν,
 παρά μόνον αν οι στρατηγοὶ χρειάζονται κάτι ἐπείγον.

Το τρίτο πολὺ ἀποσπασματικὰ σωζόμενο ψήφισμα των στίχων 56–60
 χρονολογείται το 424/3 π.Χ., ἐνῶ ἓνα τέταρτο ἀκολουθοῦσε ἀμέσως παρα-
 κάτω ὅταν γραμματέας ἦταν ο Φαίνιππος που εἶχε τη φροντίδα ἀναγραφῆς
 και των χρονικὰ προγενέστερων ψηφισμάτων.

Οι διατάξεις, τις οποίες ψηφίζουν οι Αθηναῖοι διαδοχικά και ἀφοροῦν
 την οικονομική και πολιτική κατάσταση της πόλης, ἀποκαλύπτουν τη δυ-
 σχερέστατη θέση στην οποία εἶχε περιέλθει η Μεθώνη το 429 π.Χ. ἀμέσως
 μετά την κατάληψη της Ποτειδαίας ἀπὸ τους Αθηναίους. Οι συντονισμένες
 ἐνέργειες του Περδίκκα ἀπέκλειαν τη Μεθώνη ἀπὸ κάθε εἶδους δραστηριό-
 τητα, ἐμπορική ἢ ἄλλη, και διὰ ξηρὰς και διὰ θαλάσσης. Η οικονομική αὐτή
 δυσπραγία ἀναγκάζει την πόλη να μην μπορεῖ να πληρώσει πλέον τον ἐτή-
 σιο φόρο των τριῶν ταλάντων ἢ δεκαοχτὼ χιλιάδων δραχμῶν και την Αθῆνα
 να ἀποδέχεται τη νέα κατάσταση, επιτρέποντας στην πόλη την ἐξόφληση
 μόνο του ποσού που ἀναλογεῖ στη θεὰ Αθηνά, δηλαδή το ἓνα-ἐξηκοστὸ του
 συνολικού φόρου. Οι παλαιότερες οφειλές της Μεθώνης προς το συμμαχικό
 ταμεῖο διακανονίζονται εὐνοϊκά, ἐφόσον η πόλη παραμένει πιστὴ σύμμα-
 χος και χρήσιμη για τα συμφέροντα της Αθήνας στην περιοχή. Στο πολιτι-
 κὸ ἐπίπεδο η Αθῆνα αποφασίζει να στείλει ἀντιπροσωπεία στον Περδίκκα,
 προκειμένου να παρουσιάσει τις ἀθηναϊκὲς θέσεις σχετικά με τον οικονο-
 μικό ἀποκλεισμό και τις ἀπειλές του Περδίκκα σε μια προσπάθεια συμβι-

βασμού των εκατέρωθεν διαφορών, απειλώντας εμμέσως πλην σαφώς τον Περδίκκα ότι η συμπεριφορά του επιτηρείται από τη στρατιωτική τους παρουσία στην Ποτεΐδαία.

Οι οικονομικές και πολιτικές αυτές αποφάσεις προφανώς δεν ήταν αρκετές για τη Μεθώνη και γι' αυτό και οι Αθηναίοι επανήλθαν τρία-τέσσερα χρόνια αργότερα με νέες, ακόμη ευνοϊκότερες ρυθμίσεις. Με το δεύτερο ψήφισμα η Μεθώνη αποκτά μια ιδιαίτερα προνομιακή σχέση με την Αθήνα, διακριτή από αυτή των άλλων συμμάχων, αφού οι κοινές αποφάσεις που αφορούν συνολικά τους συμμάχους της Αθήνας δεν ισχύουν πλέον για τη Μεθώνη, εκτός και αν οι Μεθωναίοι αναφέρονται ονομαστικά στις αποφάσεις αυτές. Η μόνη υποχρέωση των Μεθωναίων είναι η προστασία της χώρας τους, σύμφωνα με τις δεσμεύσεις, τις οποίες ανέλαβαν απέναντι στους Αθηναίους. Οι αιτιάσεις όμως των Μεθωναίων εναντίον του Περδίκκα παρέμεναν σε εκκρεμότητα και η επίλυσή τους δεν μπορούσε να επιτευχθεί, λόγω της καθυστέρησης των δύο πρεσβειών να επιστρέψουν από τη Μακεδονία. Στο οικονομικό επίπεδο και για να αυξήσουν τα έσοδα, επειδή η θέση της Μεθώνης παρέμενε δυσχερής παρά τη φορολογική ελάφρυνση, οι Αθηναίοι επέτρεψαν στη Μεθώνη την εισαγωγή σιτηρών από το Βυζάντιο αφορολόγητα μέχρι μια συγκεκριμένη ποσότητα, μετά από έγγραφη αίτηση των Μεθωναίων στους ελλησποντοφύλακες, οι οποίοι με την απειλή σοβαρού προστίμου επιφορτίζονταν επιπλέον με την ομαλή διεξαγωγή των εισαγωγών αυτών.

Κατά τη διάρκεια των αθηναϊκών αυτών αποφάσεων υπέρ της Μεθώνης, διεξαγόταν ταυτόχρονα ο Πελοποννησιακός πόλεμος, στον οποίο ενεπλάκη και η Μακεδονία. Μετά τις εκκλήσεις αρκετών πόλεων στον βορρά και την κρυφή υποστήριξη του Περδίκκα για αποστασία από την Αθήνα των βόρειων συμμάχων της, το 424 π.Χ. έφθασε στη Μακεδονία ο σπαρτιάτης Βρασίδης, συγκεκριμένα με Περραιβούς οδηγούς στο Δίον της επικράτειας του Περδίκκα, *πόλισμα* στις υπώρειες του μακεδονικού Ολύμπου.⁴⁹ Ο Περδίκκας, για να διασφαλίσει τα προς βορράν συμφέροντά του, προσπάθησε χωρίς επιτυχία να παρασύρει δύο φορές τον Βρασίδα εναντίον του Αρραβαίου, βασιλιά της Λυγκηστίδας, το 424 και 423 π.Χ.⁵⁰ Εντωμεταξύ, μετά τις επιτυχίες του Βρασίδα στις επιχειρήσεις προσεταιρισμού των πόλεων της Μακεδονίας και της Θράκης, οι Αθηναίοι αντέδρασαν. Το 423 π.Χ. έστειλαν στην Ποτεΐδαία και το Ποσειδώνιον (σημερινό Ποσειδί) ενισχύσεις, στις οποίες συμμετείχαν και 120 ελαφρά οπλισμένοι Μεθωναίοι, για την ανακατάληψη της Μένδης και της Σκιώνης στην Παλλήνη της Χαλκιδικής.⁵¹ Η εμφάνιση των Αθηναίων και η τελική ρήξη του Περδίκκα με τον Βρασίδα με αφορμή τη δεύτερη εκστρατεία εναντίον του Αρραβαίου έστρεψε τον μακεδόνα βασιλιά στους Αθηναίους. Σύναψε *ὁμολογίαν* και *ξυμμαχίαν* προσφέροντας στους Αθηναίους την υποστήριξή του εναντίον των Σπαρτιατών και των συμμάχων τους,⁵² μέχρι το 421 π.Χ. όταν οι δύο πρωταγωνιστές, ο αθηναίος Κλέων και ο σπαρτιάτης Βρασίδης, σκοτώθηκαν στην Αμφίπολη και συνομολογήθηκε συνθήκη ειρήνης.⁵³

Τις τεταμένες και με πολλές διακυμάνσεις σχέσεις του Περδίκκα με την Αθήνα, αλλά και με τους εντός της Μακεδονίας διεκδικητές και ανταπαιτητές του θρόνου αναδεικνύουν με έμμεσο τρόπο δύο επιγραφές, μία μάλιστα από τις οποίες θεωρείται η αναφερόμενη από τον Θουκυδίδη συμμαχία μεταξύ Περδίκκα και Αθηναίων το 423/2 π.Χ.⁵⁴ Στο αποσπασματικά σωζόμενο κείμενο της συνθήκης, παρά το γεγονός ότι ο Περδίκκας μνημονεύεται ως ο κύριος συμβαλλόμενος, εντούτοις αναφέρονται και τα μέλη του βασιλικού οίκου κατά σειρά δικαιώματος διαδοχής, οι αδελφοί και τα παιδιά του Περδίκκα (ανάμεσά τους και ο επόμενος βασιλιάς Αρχέλαος), άλλοι βασιλείς της Μακεδονίας, σύμμαχοι του Περδίκκα, και ο Αρραβαίος της Λυγκηστίδας, οι οποίοι επικυρώνουν όλοι ενόρκως τη συνθήκη. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός ότι οι Μακεδόνες ορκίζονται ότι απαγορεύεται η εξαγωγή ξυλείας για κουπιά, εκτός και αν αυτά προορίζονται για τους Αθηναίους.⁵⁵

Μετά την αποστασία της Αμφίπολης και όσο διαρκούσε ο πόλεμος, οι ανάγκες της Αθήνας για τη διατήρηση του στόλου της αυξήθηκαν κατά πολύ και προφανώς απαιτήσαν από τους Μακεδόνες τα κουπιά που κατασκευάζονταν στη Μακεδονία και η κατάλληλη ξυλεία να εξάγεται κατ' αποκλειστικότητα στους Αθηναίους. Η δεύτερη επιγραφή σώζει σε αποσπασματική κατάσταση τη συνθήκη συμμαχίας των Αθηναίων με τους Βοττιαίους μεταξύ 422/1 και 416/5 π.Χ. Με αυτή οι Αθηναίοι προσπαθούν να εξασφαλίσουν την απρόσκοπτη παρουσία τους στον Θερμαϊκό Κόλπο και την ενδοχώρα της Χαλκιδικής, είτε ως αποτέλεσμα της συνθήκης με τους Μακεδόνες, αφού οι Βοττιαίοι κατείχαν την περιοχή ανατολικά της Μακεδονίας, είτε επειδή η συνθήκη με τον Περδίκκα και τους Μακεδόνες είχε ήδη αρχίσει να παραβιάζεται.⁵⁶

Πράγματι, η συμμαχία μεταξύ Περδίκκα και Αθήνας και πάλι δεν κράτησε για πολύ, επειδή ο Περδίκκας άρχισε μυστικές συνομιλίες με το Άργος, διαλύοντας τη συμμαχία με τους Αθηναίους για από κοινού εκστρατεία εναντίον των πόλεων της Χαλκιδικής και της Αμφίπολης. Ως αντίποινα, τον χειμώνα του 417/6 π.Χ. οι Αθηναίοι απέκλεισαν πλήρως τους Μακεδόνες από τη θάλασσα και/ή τις εισαγωγές, αποκλεισμός στον οποίο ο ρόλος της Μεθώνης πρέπει να ήταν καθοριστικός, ίσως και αυτός της Πύδνας, του μόνου λιμανιού του Θερμαϊκού εντός της μακεδονικής επικράτειας.⁵⁷ Ένα χρόνο αργότερα, το 416/5 π.Χ., ιππικό από αθηναίους και μακεδόνες φυγάδες, οι οποίοι μάλλον είχαν καταφύγει στην Αθήνα, έφτασε και πάλι διά θαλάσσης στην *ἄμορον* της Μακεδονίας Μεθώνη, για να λεηλατήσει τη χώρα του Περδίκκα.⁵⁸ Η τοπογραφική αναφορά του Θουκυδίδη δεν αφήνει καμία αμφιβολία ότι, λίγα χρόνια πριν από τον θάνατο του Περδίκκα και την ανάρρηση στον θρόνο του Αρχελάου (περίπου το 413/2 π.Χ.), η Μεθώνη παρέμενε εκτός της μακεδονικής επικράτειας και αποτελούσε τη βάση της Αθήνας στον δυτικό Θερμαϊκό Κόλπο.

Η Μεθώνη πλέον δεν εμφανίζεται στις πηγές παρά μόνο στα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ., όταν ο Φίλιππος Β' αποφασίζει να εξαλείψει από τον Θερμαϊκό Κόλπο την αθηναϊκή παρουσία. Αντίθετα, νότια της Μεθώνης, η Πύδνα, το βασικότερο λιμάνι του μακεδονικού βασιλείου, λίγο μετά την ανάρρηση στον θρόνο του Αρχελάου (413–399 π.Χ.) ο οποίος προχώρησε σε εκτεταμένες μεταρρυθμίσεις, αισθάνθηκε ιδιαίτερα ισχυρή, για να αποστατήσει από τη Μακεδονία τον χειμώνα του 411/10 π.Χ. Ο Αρχέλαος την απέκλεισε με τη βοήθεια του αθηναϊκού στόλου με επικεφαλής τον Θηραμένη και μετά από μακρόχρονη πολιορκία την κατέλαβε, τιμωρώντας με παραδειγματικό τρόπο τους κατοίκους, τους οποίους ανάγκασε να μετοικήσουν σε μεσόγεια θέση απόστασης είκοσι σταδίων από τη θάλασσα.⁵⁹ Η βοήθεια των Αθηναίων προς τον Αρχέλαο δεν ήταν ανιδιοτελής, αλλά πρέπει να εξυπηρετούσε και τις επείγουσες ανάγκες ναυπηγήσιμης ξυλείας για τον στόλο μετά την ολοσχερή καταστροφή των Αθηναίων στη Σικελία. Αυτό συνάγεται και από τη μαρτυρία του ρήτορα Ανδοκίδη, ο οποίος εξαιτίας της ανάμειξης του στο επεισόδιο των Ερμοκοπιδών ζούσε εξόριστος από την Αθήνα. Όταν επιχειρηματολογεί ενώπιον των Αθηναίων υπέρ της επανόδου του στην πόλη, ο Ανδοκίδης υποστηρίζει ότι στην εξορία του διακινδύνευσε τη ζωή και την περιουσία του για τα συμφέροντα της Αθήνας, όταν το 411 π.Χ. είχαν καταλάβει την εξουσία στην Αθήνα οι Τετρακόσιοι. Τότε, λόγω της οικογενειακής φιλίας με τον Αρχέλαο, εξασφάλισε άδεια κοπής και εξαγωγής ξυλείας για κουπιά για τον αθηναϊκό στόλο στη Σάμο, τα οποία πούλησε στους Αθηναίους σε τιμή κόστους, ενώ εισήγαγε σιτηρά και χαλκό για τον στρατό στο νησί.⁶⁰ Τα αμοιβαία συμφέροντα Αθηναίων και Αρχελάου επιβεβαιώνονται και από το ψήφισμα του 411/10 ή 407/6 π.Χ., με το οποίο οι Αθηναίοι λαμβάνουν επείγοντα μέτρα για την άμεση εξυπηρέτηση των αναγκών του στόλου με εισαγωγές ξυλείας για κουπιά από τη Μακεδονία και το οποίο μάλλον καταλήγει στην αναγόρευση του Αρχελάου και των απογόνων του σε πρόξενους και ευεργέτες των Αθηναίων.⁶¹

Οι διευθετήσεις αυτές μεταξύ Αρχελάου και Αθήνας προφανώς αφορούσαν πλέον, εκτός από το λιμάνι της Μεθώνης, και το μακεδονικό λιμάνι της Πύδνας. Τα σημαντικά οφέλη των Μακεδόνων από το εμπόριο ξυλείας απασχόλησαν και τον Αμύντα Γ' (393–370/69 π.Χ.) αμέσως μόλις ανέλαβε την εξουσία. Στη συνθήκη του μακεδόνα βασιλιά με τους Χαλκιδικείς περίπου το 393/2 π.Χ. υπάρχει όρος, σύμφωνα με τον οποίο επιτρέπονται οι εισαγωγές οικοδομήσιμης και ναυπηγήσιμης ξυλείας και πίσσας (προφανώς της περικής) στις πόλεις του Χαλκιδικικού κοινού, αλλά για την εξαγωγή των πρώτων αυτών υλών το κοινόν των Χαλκιδικέων έπρεπε να ενημερώνει τον μακεδόνα βασιλιά.⁶² Η βασιλεία όμως του Αμύντα δοκιμάστηκε από τις συνεχείς επιθέσεις των Ιλλυριών, κατά τις οποίες συρρικνώθηκε η επικράτεια του βασιλείου πιθανόν στα όρια της εποχής του Αλεξάνδρου Α', δηλαδή την Πιερία και την Ημαθία. Η θέση της Μεθώνης κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Αμύντα δεν είναι γνωστή, αλλά οι επιθέσεις των Ιλλυριών και η απουσία των Αθηναίων από τον Θερμαϊκό Κόλπο κατά πάσα πιθανότητα την ανάγκασαν να προσχωρήσει στον Αμύντα, όπως και την Πύδνα η οποία εμφανίζεται ως ημιαυτόνομη έχοντας ιδρύσει και ιερό προς τιμήν του βασιλιά.⁶³ Ίσως το γεγονός αυτό ώθησε τους Αθηναίους περίπου το 370 π.Χ. να συνάψουν συνθήκη με τον Αμύντα,⁶⁴ όπως και στο παρελθόν με τον Περδίκκα και τον Αρχέλαο, για να εξασφαλίσουν τις αναγκαίες εισαγωγές σε ξυλεία και άλλες πρώτες ύλες από τα δύο λιμάνια της Μακεδονίας.

Μετά τον θάνατο του Αμύντα και τις εσωτερικές διαμάχες για τη διαδοχή στη Μακεδονία, στις οποίες επεμβαίνουν άλλοτε οι Θηβαίοι και άλλοτε οι Αθηναίοι, ο Περδίκκας Γ' (365–359 π.Χ.) ανέρχεται στον θρόνο και ανανεώνει τη συμμαχία της Μακεδονίας με τη Θήβα, αλλά η αντίδραση της Αθήνας είναι άμεση. Ο στρατηγός των Αθηναίων Τιμόθεος με εκτεταμένες επιχειρήσεις στον βορρά το 364 π.Χ. καταλαμβάνει τη Μεθώνη, την Πύδνα και την Ποτειδαία και αργότερα και άλλες πόλεις, οι οποίες περιέρχονται στη σφαίρα επιρροής της Αθήνας μάλλον ως μέλη της Β' Αθηναϊκής Συμμαχίας.⁶⁵ Το 361/60 π.Χ., εξόριστος από την Αθήνα και καθ' οδόν προς τη Θάσο, μάλλον παραμένει για κάποιο διάστημα στη Μεθώνη ο Καλλίστρατος ο Αφιδναίος, ο οποίος σύμφωνα με μια μαρτυρία διπλασίασε το *έλλιμένιον*, δηλαδή τα λιμενικά τέλη των λιμανιών της Μακεδονίας, από είκοσι σε σαράντα τάλαντα, αυξάνοντας έτσι τα έσοδα του μακεδονικού βασιλείου.⁶⁶ Το καθεστώς αυτό ανεξαρτησίας των πόλεων της Πιερίας επιβεβαιώνεται και από τον κατάλογο των θεωροδόκων της Επιδαύρου του επόμενου έτους 360/59 π.Χ. Μετά το Ομόλιο των Θεσσαλών Μαγνήτων, καταγράφονται κατά σειρά από νότο προς βορράν ως θεωροδόκοι των πόλεων του Θερμαϊκού Κόλπου: για την Πύδνα ο Δαμάτριος, για τη Μεθώνη ο Πολύφαντος, για τη Μακεδονία ο βασιλιάς Περδίκκας, για την Αίνεια ο Εύβουλος, για τη Δίκαια ο Νυμφόδωρος και για την Ποτειδαία ο Καλλικράτης. Από τον κατάλογο αυτό είναι σαφές ότι τα δύο λιμάνια της Πιερίας διατηρούσαν την αυτονομία τους από τον μακεδόνα βασιλιά, στην επικράτεια όμως του οποίου, ως θεωροδόκου της Μακεδονίας, ανήκαν οι υπόλοιπες πόλεις της Πιερίας.⁶⁷

Το καθεστώς αυτό άλλαξε δραματικά το 359 π.Χ., όταν σε μια μάχη με τους Ιλλυριούς σκοτώθηκε ο Περδίκκας Γ' και ανήλθε στον θρόνο ο αδελφός του Φίλιππος Β'. Έχοντας να αντιμετωπίσει τους συγγενείς του ως διεκδικητές του θρόνου και γειτονικά έθνη, κατάφερε με συντονισμένες διπλωματικές και στρατιωτικές ενέργειες να αποτρέψει τη διάλυση της Μακεδονίας. Την πιο άμεση απειλή συνιστούσε η υποστήριξη των Αθηναίων στον διεκδικητή του θρόνου Αργαίο, τον οποίο έστειλαν στη Μεθώνη με τη συνοδεία του αθηναίου στρατηγού Μαντία και στρατό 3.000 οπλιτών. Ο Μαντίας αποφάσισε να παραμείνει στη Μεθώνη και να στείλει τον Αργαίο με τη συνοδεία μισθοφόρων στις Αιγές, για να πείσει τους Μακεδόνες να τον αποδεχθούν ως βασιλιά αντί του Φιλίππου, ο οποίος βρισκόταν στην Πέλλα. Επειδή όμως οι Μακεδόνες δεν ανταποκρίθηκαν, ο Αργαίος αναγκάστηκε να επιστρέψει στη

Μεθώνη, όπου εμφανίστηκε με στρατό ο Φίλιππος και κατήγαγε περιφανή νίκη, σκοτώνοντας αρκετούς μισθοφόρους και αφήνοντας άλλους ελεύθερους κατόπιν συμφωνίας για παράδοση ομήρων. Η πρώτη αυτή στρατιωτική νίκη αναπέρωσε το ηθικό του στρατού των Μακεδόνων και προδιέγραψε την αναπόφευκτη πορεία των μελλοντικών σχεδίων του νέου βασιλιά.⁶⁸

Ο Φίλιππος, ενώ πολιορκεί την Αμφίπολη το 357 π.Χ. και προτείνεται να εκατέρωθεν ως λύση κατά τη διάρκεια μυστικών διαπραγματεύσεων η παραχώρηση της Αμφίπολης στην Αθήνα και της Πύδνας στον Φίλιππο, αποφασίζει και καταλαμβάνει την Πύδνα μετά από σύντομη πολιορκία και προφανώς με την υποστήριξη μέρους των κατοίκων της.⁶⁹ Στον Ολυθιακό Α΄ τον οποίο εκφωνεί με αφορμή την πολιορκία της Ολύθνου, ο Δημοσθένης αφήνει σαφή υπονοούμενα για τη συμπεριφορά του Φιλίππου ακόμη και προς αυτούς, οι οποίοι του παρέδωσαν με προδοσία την πόλη τους, υπενθυμίζοντας τα παραδείγματα των Αμφιπολιτών και των Πυδναίων.⁷⁰ Στο συγκεκριμένο χωρίο με αφορμή την υποδοχή του Φιλίππου από ομάδα κατοίκων της Πύδνας, τα αρχαία σχόλια προσθέτουν ότι ο Φίλιππος συμπεριφέρθηκε το ίδιο σκληρά απέναντι και σε όσους πρόδωσαν στον ίδιο την Πύδνα, οι οποίοι, με την ελπίδα ότι θα απέφευγαν τον θάνατο, κατέφυγαν στο Αμύντιον, το ιερό προς τιμήν του πατέρα του Φιλίππου.⁷¹

Απεναντίας, η τύχη της Μεθώνης ήταν τελειώς διαφορετική, σε σύγκριση με αυτή της Πύδνας. Οι λόγοι που ώθησαν τον Φίλιππο σε μια τόσο δραστική και ακραία λύση δεν ήταν μόνο στρατηγικής και ασφάλειας ή οικονομικοί. Η ουσιαστικότερη αιτία ήταν το γεγονός ότι η Μεθώνη από τη μυθιστορική ίδρυσή της περίπου το 733 π.Χ. από τους διωγμένους με τις σφεντόνες Ερετριείς και καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας της όχι μόνο δεν ενσωματώθηκε ποτέ στο μακεδονικό βασίλειο, εκτός από το μικρό διάστημα της βασιλείας του Αμύντα, και άνθιζε οικονομικά εξαιτίας του ασφαλέστερου λιμανιού της στον Θερμαϊκό Κόλπο, αλλά κυρίως γιατί ταυτιζόταν με τα αθηναϊκά συμφέροντα. Αυτό συνιστούσε διαρκή κίνδυνο παρέμβασης στα εσωτερικά της Μακεδονίας λόγω της άμεσης γειτνιάσής της με τις Αιγές, αφού, σύμφωνα με την αφήγηση του Διόδωρου Σικελιώτη, η Μεθώνη αποτελούσε εχθρικό ορμητήριο, αποκορύφωμα του οποίου ήταν η άφιξη στο λιμάνι της Μεθώνης του διεκδικητή του θρόνου Αργαίου με τη συνοδεία αθηναίων οπλιτών.⁷²

Μόλις τρία χρόνια μετά την κατάληψη της Πύδνας, το 354 π.Χ., ο Φίλιππος αποφασίζει να εξαφανίσει από τον Θερμαϊκό Κόλπο την παρουσία του αθηναϊκού στόλου εξασφαλίζοντας έτσι τη διέξοδο της Μακεδονίας προς τη θάλασσα. Παραμονές της πολιορκίας της Μεθώνης το 355/4 π.Χ., οι Αθηναίοι τιμούν με προξενία τον Σωχάρη γιο του Χάρη από την Απολλωνία, επαινώντας τον για την προθυμία του να υπηρετήσει τους αθηναίους πολίτες και γιατί έστειλε στη Μεθώνη κάποιον δικό του άνθρωπο, προκειμένου μάλλον να διευκολύνει τους εκεί Αθηναίους.⁷³ Η πολιορκία της Μεθώνης δεν ήταν ούτε τόσο σύντομη ούτε τόσο εύκολη όσο της Πύδνας, όπως υποδηλώνει η περιγραφή ενός στρατηγήματος του Φιλίππου από τον Πολύαινο: αφού ανέβαιναν οι στρατιώτες στα τείχη με σκάλες, μετά ο Φίλιππος τις αφαιρούσε, για να μην έχουν ελπίδα σωτηρίας και να πολεμούν με μεγαλύτερη προθυμία για την εκπόρθηση της πόλης.⁷⁴ Μάλιστα κατά τη διάρκεια της συνέβη ένα περιστατικό ανεκδοτολογικού χαρακτήρα το οποίο, σύμφωνα με αρκετές πηγές που το διασώζουν, έκανε τη Μεθώνη διάσημη. Ένας μεθωναίος στρατιώτης ονόματι Αστήρ, αφού χάραξε πάνω στην αιχμή δόρατος ή βέλους ή βλήματος καταπέλτη (διαφορετικές πηγές αναφέρουν διαφορετικά είδη τηλεβόλων όπλων) την επιγραφή: «ο Αστήρ εκτοξεύει εναντίον του Φιλίππου θανάσιμο βέλος», το εκτόξευσε και κατά τύχη πέτυχε το δεξί μάτι του Φιλίππου, ενώ αυτός επιθεωρούσε τις επιθετικές και αμυντικές πολιορκητικές μηχανές. Όταν ανένηψε ο Φίλιππος, ανταπάντησε εκτοξεύοντας και ο ίδιος δόρυ στην αιχμή του οποίου χάραξε: «αν ο Φίλιππος συλ-

λάβει τον Αστέρα, θα τον κρεμάσει», αλλά αστόχησε.⁷⁵ Τελικά, οι κάτοικοι αναγκάστηκαν να παραδώσουν την πόλη στον Φίλιππο, ο οποίος τους επέτρεψε να φύγουν παίρνοντας μαζί τους ένα μόνο ρούχο και έσκαψε την ίδια την πόλη εκ θεμελίων, απαγορεύοντας την επανακατοίκηση στον συγκεκριμένο χώρο. Αφού μοίρασε τη χώρα της Μεθώνης σε Μακεδόνες, μετέφερε την πόλη μακριά από τη θάλασσα στα βόρεια-βορειοδυτικά (Κεφάλαιο 2), παρά την κατηγορηματική δήλωση του Δημοσθένη ότι η Μεθώνη και άλλες τριάντα δύο πόλεις που κατέλαβε ο Φίλιππος δεν ξανακατοικήθηκαν ποτέ πια.⁷⁶ Η τύχη όσων κατοίκων επέζησαν δεν είναι γνωστή. Όπως αναφέρεται, πάντως, σε σχέδιο ψηφίσματος με το οποίο είχαν προταθεί τιμές στον Δημοσθένη για μία σειρά ευεργεσιών προς την πόλη, ο Δημοσθένης είχε ενεργήσει για την απελευθέρωση πολλών αιχμαλώτων που είχαν συλληφθεί από τον Φίλιππο στην Πύδνα, τη Μεθώνη και την Όλυμπο.⁷⁷

Από την ίδρυσή της περίπου το 733 π.Χ. από τους *ἀποσφενδονήτους* Ερετριείς μέχρι και τη μετακίνησή της το 354 π.Χ. από τον Φίλιππο, η Μεθώνη υπήρξε ένα αξιόλογο, ίσως το αξιολογότερο, λιμάνι στον Θερμαϊκό Κόλπο με περιόδους άνθησης και παρακμής. Ο Αριστοτέλης μάλιστα αφιέρωσε στη Μεθώνη την πραγματεία *Μεθωναίων πολιτεία*, η οποία ασφαλώς θα περιείχε πολλές περισσότερες και σημαντικότερες λεπτομέρειες για τη Μεθώνη, αλλά έχουν διασωθεί δύο μόνο μικρά αποσπάσματα. Το ένα αφορά τους *παρασίτους* στη Μεθώνη, δύο για κάθε άρχοντα και έναν για κάθε πολέμαρχο, οι οποίοι ήταν επιφορτισμένοι να εισπράτουν «τακτικές εισφορές από κάποιους άλλους και κυρίως ψάρια από τους ψαράδες».⁷⁸ Το άλλο απόσπασμα από την πραγματεία του Αριστοτέλη αναφέρεται στους Δειβηθρίους ως έθνος πιερικό, με αφορμή την παροιμία *ἀμουσότερος Δειβηθρίων*.⁷⁹

Όποια όμως και αν ήταν τα κατορθώματά της, δεν κατάφερε να παραμείνει στη μνήμη των μεταγενέστερων παρά μόνο ως η Μεθώνη της Θράκης, στα σύνορα με τη Μακεδονία, μπροστά στην πεδιάδα της οποίας ο Φίλιππος του Αμύντα έχασε το μάτι του, όπως αντίστοιχα και η Πύδνα, μπροστά στην πεδιάδα της οποίας οι Ρωμαίοι πολέμησαν τον Περσέα το 168 π.Χ. και τον Ανδρίσκο το 148 π.Χ., καταλύοντας έτσι τη βασιλεία των Μακεδόνων.⁸⁰

Οι αρχαίες αυτές μαρτυρίες για τη Μεθώνη φωτίζουν κάποιες στιγμές της ιστορικής της πορείας από την ίδρυσή της στα τέλη του 8ου αιώνα μέχρι και την εξαφάνισή της από τον Φίλιππο το 354 π.Χ. Οι άλλοτε ιδρυτές της, οι *ἀποσφενδονήτοι* Ερετριείς, επέλεξαν να εγκατασταθούν σε έναν τόπο, τον οποίο ανέδειξαν υπό το όνομα όχι ενός οικιστή τους, αλλά, όπως συνήθιζαν,⁸¹ ενός αυτόχθονα Πίερου, του Μέθωνα. Η Ερέτρια και οι Ερετριείς, όμως, λέξεις-λαλούντα σύμβολα της κωπηλάτριας πόλης και των κωπηλατών κατοίκων της, των *ἀειναυτών* της Ερέτριας, δηλαδή των εμπόρων και των εφοπλιστών της εποχής με την εξειδίκευση στη ναυπηγική και τη ναυσιπλοΐα,⁸² δεν μπορεί παρά να πρόσεξαν τους φυσικούς πόρους της περιοχής και κυρίως την απαραίτητη και κατάλληλη για την κατεξοχήν δραστηριότητά τους ξυλεία. Σύμφωνα με τον Θεόφραστο, για την επίπονη διαδικασία κατασκευής κουπιών το μακεδονικό έλατο και το πεύκο ήταν άριστα, σε αντίθεση με τα χείριστα έλατα και πεύκα του Παρνασσού και της Εύβοιας που ήταν τραχιά, είχαν όξους και σάπιζαν γρήγορα.⁸³ Όπως αποδεικνύει η κατοπινή πορεία της, οι «διωγμένοι με τις σφεντόνες» ιδρυτές της Μεθώνης κατάφεραν να μεταλαμπαδεύσουν τις εξειδικευμένες γνώσεις τους στους κατοίκους της νέας πόλης και οι Μεθωναίοι ακολούθησαν πιστά τα χνάρια των προγόνων. Ό,τι σήμαινε το όνομα *Ερέτρια* και *Ερετριείς*, οι Μεθωναίοι το εμπορεύτηκαν με εξαιρετική επιτυχία, αφού το λιμάνι της Μεθώνης πρέπει να τροφοδοτούσε την υπόλοιπη Ελλάδα με την απαραίτητη ναυπηγήσιμη ξυλεία κατάλληλη για την κατασκευή πλοίων και κατεξοχήν *ἐρετιμών* και *κωπέων*, τα οποία θα κατασκεύαζαν από τα πλούσια δάση των Πιερίων και του Ολύμπου στη Μεθώνη.

Σημειώσεις

1

Δήμιτοσας 1874, τόμ. ΙΙ, 48–51 (και 51–67). Δήμιτοσας 1896, τόμ. ΙΙ, 160–169 (και 114–161, 169–172). Becher 1932. van der Kolf 1932. Meyer 1932. Stählin 1932. Lenk 1932. Herzog-Hauser 1956a και 1956β. Hammond & Griffith 1979, 3–54. Vassileva 2007. Μάλλιος 2011.

2

Σούδα, Μ 434, λήμμα Μεθώνη: ἡ πόλις. μία τῶν Ἀλκωνίδων. Δημοσθένης ἐν Φιλιππικοῖς λέγοι ἂν τὴν ἐν Θράκη· ἦν πολιορκῶν Φίλιππος ἐξεκόπη τὸν δεξιὸν ὀφθαλμόν. τέσσαρας δὲ εἶναί φησι Μεθώνας Δημήτριος ὁ Μάγνης. Σούδα Α 1298, λήμμα Ἀλκωνίδες ἡμέραι: αἱ εὐδιδεῖναι. περὶ τοῦ ἀριθμοῦ διαφέρονται. Σιμωνίδης γὰρ ἐν Πεντάθλοιο ἰα' φησὶν αὐτὰς καὶ Ἀριστοτέλης ἐν τοῖς περὶ ζῶων, Δημαγόρας δὲ ὁ Σάμιος ζ', καὶ Φιλόχορος δ'. τὸν δὲ ἐπ' αὐταῖς μῦθον Ἠγήσανδρος ἐν τοῖς περὶ ὑπομημάτων λέγει οὕτως· Ἀλκωνέως τοῦ γίγαντος θυγατέρες ἦσαν, Φωσθονία, Ἄνθη, Μεθώνη, Ἀλκίππα, Παλήνη, Δριμὼ, Ἀστερίη. αὐταὶ μετὰ τὴν τοῦ πατρὸς τελευτὴν ἀπὸ Καναστραίου, ὃ ἐστὶν ἄκρον τῆς Πελληνίης, ἔρριψαν αὐτὰς εἰς τὴν θάλασσαν. Ἀμφιτρίτη δ' αὐτὰς ὄρνιθας ἐποίησε, καὶ ἀπὸ τοῦ πατρὸς Ἀλκωνέως ἐκλήθησαν. αἱ δὲ νήνεμοι καὶ γαλήνην ἔχουσαι ἡμέραι Ἀλκωνίδες καλοῦνται. καὶ Ἀλκωνέως ἡμέρα. Το ὄνομα τῆς Φωσθονίας (βλ. καὶ τον παρομοιογράφο Αποστόλιο, CPG Centuria 2.20) παραδίδεται ὡς Φθονία στον Ευστάθιο (Παρεκβολαί εἰς τὴν Ομηρὸν Ἰλιάδα 2, 810, van der Valk) καὶ ὡς Χθονία στο Δεξικό του Φωτίου (λήμμα Χθονία).

3

Σχόλια στα Ησιόδου Ἔργα καὶ Ἡμέραι στ. 193–199 (= Μελισσεύς, FGtH 402 F1): καὶ πραγματικῶς μὲν Πιερία καὶ Ἐλικὼν, ὄρη καὶ πόλεις Βοιωτίας, καὶ ἡ μὲν Πιερία πρότερον ὑπὸ Πιέρου κτισθεῖσα τοῦ Μεθώνης ἀδελφοῦ, πατρὸς δὲ Λίνου, Πιερία ἐκέκλιτο· ὕστερον δὲ Λύγκος ἐκλήθη, ἥς καὶ τὴν ἀρχὴν ἔσχεν Ἀέροπος, ὁ πρεσβύτατος τῶν Ἠμαθίωνος παίδων, καθὰ Μελισσεύς φησὶν ὁ τὰ Δελφικὰ συνταξάμενος. Βλ. καὶ Περί Ὀμήρου καὶ Ἡσιόδου καὶ τοῦ γένους καὶ ἀγῶνος αὐτῶν 44–50 (Allen): ἔνιοι μὲν οὖν αὐτὸν προγενέστερον Ἡσιόδου φασὶν εἶναι, τινὲς δὲ νεώτερον καὶ συγγενῆ. γενεαλογοῦσι δὲ οὕτως· Ἀπόλλωνός φασὶ καὶ Θωώσης τῆς Ποσειδῶνος γενέσθαι Λίνον, Λίνου δὲ Πιέρου, Πιέρου δὲ καὶ νύμφης Μεθώνης Οἶαγρον, Οἶαγρου δὲ καὶ Καλλιόπης Ὀρφέα, Ὀρφέως δὲ Ὀρτην, τοῦ δὲ Ἀρμονίδην, τοῦ δὲ Φιλοτέρπην, τοῦ δὲ Εὐφημον, τοῦ δὲ Ἐπιφράδην, τοῦ δὲ Μελάνωπον, τούτου δὲ Δίον καὶ Ἀπέλλαιον, Δίου δὲ καὶ Πυκμῆδης τῆς Ἀπόλλωνος θυγατρὸς Ἡσιόδου καὶ Πιέρου· Πιέρου δὲ Μαίονα, Μαίονος δὲ θυγατρὸς καὶ Μέλπητος τοῦ ποταμοῦ Ὀμηρον. Μάλλιος 2011, 81, 135–138.

4

Πλούταρχος, Αἴτια ἑλληνικά 293a–b (Titchener): ... χωρίον, ἐν ᾧ πρότερον οἰκῆσαι Μέθωνα τὸν Ὀρφέως πρόγονον ἰστοροῦσι, τὴν μὲν πόλιν ὠνόμασαν Μεθώνη. Για τον Ὀρφέα στη Μακεδονία καὶ στη Θράκη βλ. Γκάρτζιου-Τάττη 1999. Μάλλιος 2011, 293–320. Καὶ τις σημ. 25–26, 32–33, 79.

5

Στέφανος Βυζάντιος, Εθνικά 440–441 (Meineke): Μεθώνη, πόλις Θράκης. Μαγνησίας, [ῆν] Ὀμηρος διὰ τοῦ ἡ' οἶ' δ' ἄρα Μηθώνη καὶ Θαυμακίην ἐνέμοντο'. ὁ πολίτης Μεθωναῖος, ἔστι καὶ Μακεδονίας, ἐκλήθη ἀπὸ τοῦ μέθου· πολυῖνος γὰρ ἐστὶ. καὶ τῆς Λακωνικῆς, ἥς τὸ ἐθνικὸν Μεθωναιεύς ὡς Κορωναιεύς, δ' ἐν Περσίδι. ε' Εὐβοίας. Πρβ. Ευστάθιος,

Παρεκβολαί εἰς τὴν Ομηρὸν Ἰλιάδα 2, 506 στ. 1–3, 507 στ. 16–22, 763 στ. 18–20 (van der Valk). Μέγα Ἐτυμολογικόν, λήμμα Πιερία. Ὅπως ὀρθά ἐπισημαίνει ὁ Hammond (1972, 426 σημ. 1) ἡ ὑπαρξὴ Μεθώνης καὶ στη Μακεδονία καὶ στη Θράκη οφείλεται ὡς σύγχυση στις πηγές, ὅπου ἡ περιοχὴ βόρεια τοῦ Πηνειοῦ ἀναφέρεται ἄλλοτε ὡς Θράκη καὶ ἄλλοτε ὡς Μακεδονία.

6

Ἄν στα ομηρικὰ ἔπη ἡ ἐπιλογή μεταξύ τῶν λέξεων οἶνος καὶ μέθου ὑπαγορευόταν μόνον ἀπὸ τὴν κατά περίπτωση χρῆση τῶν συγκεκριμένων λογοτύπων ὅπου αὐτὲς ἀπαντοῦν δὲν εἶναι βέβαιο, ἀφοῦ τις λίγες φορές (μόλις τρεῖς στὴν Ἰλιάδα (Η 471, Ι 469, Ρ 390) καὶ δεκαεξί στὴν Οδύσσεια (δ 746· η 179, 265· ι 9, 45, 162, 557· κ 184, 468, 477· λ 30, 362· ν 50· ξ 194· ρ 533· σ 240)) ποὺ χρησιμοποιεῖται ἡ λέξη μέθου δὲν φαίνεται νὰ υποδηλώνεται κάποιου εἶδους διάκριση ἀπὸ τὴ λέξη οἶνος (βλ. Σούδα, Μ 434, LSJ καὶ Chantraine 1980). Τύποι τοῦ ρήματος μεθῶ με τὴν ἔννοια «εἶμαι μεθυσμένος» ἀπαντοῦν δύο φορές (στὴν ἐντυπωσιακὴ μεταφορὰ τῆς Ἰλιάδας Ρ 390, ὅπου ὁ τρόπος μετὸν ὁποῖο τραβοῦσαν τὸν νεκρὸ Πάτροκλο παρομοιάζεται μετὸ πῶς τέντωναν τὸ «μεθυσμένο» ἀπὸ λίπος δέρμα ταύρου, καὶ στὴν Οδύσσεια σ 240, ὅταν ὁ Ἴτρος μοιάζει μεθυσμένος καὶ ἀνημπορος νὰ σταθεῖ ὄρθιος, ἐπειδὴ τοῦ «λύθησαν» τὰ γόνατα). Το διάσημο κρασί τοῦ Μάρωνα στὴν Οδύσσεια εἶναι: μέλας οἶνος ἡδύς ἀκρασίος, θεῖον ποτόν (196–197), οἶνος ἀκρασίος, θεῖον ποτόν (204–205), οἶνος μελιηδύς ἐρυθρός, ἐν δέπας ἐμπλήσας ὕδατος ἀνὰ εἴκοσι μέτρα (208–209), ἀλλὰ στὸν Κύκλωπα τοῦ Εὐριπίδη: πῶμα Διονύσου (139), ἄκρατον μέθου (149), τόσο δυνατό ποὺ φτάνει μέχρι τὶς ἄκρες τῶν νυχιῶν (ὥστ' εἰς ἄκρους γε τοὺς ὄνυχας ἀφίκετο 159). Για τὸ εἶδος τοῦ ἰσμαρικοῦ κρασιοῦ (βλ. καὶ Αρχίλοχο, ἀπ. 2 West) καὶ τὴν ἐξωπραγματικὴ ἀναλογία 1:20, βλ. Κουράκου-Δραγῶνα 2009. Στὸν Ησιόδο ἡ λέξη μέθου δὲν ἀπαντᾷ. Για τὸ ἄκρατον ἢ κεκραμένον μέθου καὶ τὸν οἶνον βλ. καὶ Ἀριστοτέλης, Συμπόσιον ἡ περὶ μέθης ἀπ. (102) Rose. Πλούταρχος, Συμποσιακῶν 648e–f (Hubert), Φίλων, Περί φυτουργίας Νῶε το δεύτερον 139–174 (Wendland) καὶ Περί μέθους λόγος πρώτος 170–174 (Wendland).

7

Βλ. σημ. 2, 5 καὶ 40.

8

Ὀμηρος, Ἰλιάδα Β 716–720: οἶ' δ' ἄρα Μηθώνη καὶ Θαυμακίην ἐνέμοντο | καὶ Μελίβοιαν ἔχον καὶ Ὀλιζῶνα τρηχεῖαν, | τῶν δὲ Φιλοκτῆτης ἦρχεν τόξων ἐὺ εἰδὼς | ἐπὶ τὰ νεῶν· ἐρέται δ' ἐν ἐκάστῃ πεντήκοντα | ἐμβέβασαν τόξων εὖ εἰδότες ἴφι μάχεσθαι. Τα Σχόλια στὴν Ἰλιάδα Β 716 (Erbse) σημειώνουν τρεῖς πόλεις γνωστὲς μετὸ ὄνομα Μεθώνη: Μεθῶναι δὲ τρεῖς, ἡ ἐν Μακεδονίᾳ, ἡ ὑπὸ Φιλοκτῆτην καὶ ἡ περὶ Τροιζῆνα b(BCE3). Πρβ. καὶ Στράβων 9.5.16.

9

Ὁ Στράβων (8.6.15, Meineke) ἀκολουθεῖ τὸν Θεόπομπο (FGtHist 2b 115 F 384): μεταξύ δὲ Τροιζήνος καὶ Ἐπιδαύρου χωρίον ἦν ἐρυνμόν Μέθωνα καὶ χερρόνησος ὁμώνυμος τούτῳ· παρὰ Θουκυδίδη δὲ ἐν τισὶν ἀντιγράφοις Μεθώνη φέρεται ὁμώνυμος τῇ Μακεδονικῇ, ἐν ᾗ Φίλιππος ἐξεκόπη τὸν ὀφθαλμόν πολιορκῶν· διόπερ οἰεῖται τινὰς ἐξαπατηθέντας ὁ Σκήψιος Δημήτριος τὴν ἐν τῇ Τροιζηνίᾳ Μεθώνη

ύπονοσείν, καθ' ἣς ἀράσασθαι λέγεται τοὺς ὑπ' Ἀγαμέμνονος πεμφθέντας ναυτολόγους μηδέποτε παύσασθαι [τοῦ] τειχοδομεῖν, οὐ τούτων ἀλλὰ τῶν Μακεδόνων ἀνανεουσάντων, ὡς φησι Θεόπομπος· τούτους δ' οὐκ εἰκόσ ἐγγύς ὄντας ἀπειθῆσαι. Πρβ. Hatzopoulos, Knoepfler & Marigo-Papadopoulos 1990, 663–665.

10

Θουκυδίδης 4.45.2 (Alberti 1992, 143): τῆ δ' ὕστεραίη παραπλεύσαντες ἐς τὴν Ἐπιδαυρίαν πρῶτον καὶ ἀπόβασίν τινα ποιησάμενοι ἀφίκοντο ἐς Μεθάναν τὴν μεταξὺ Ἐπιδάουρου καὶ Τροζήνος, καὶ ἀπολαβόντες τὸν τῆς χερσονήσου ἰσθμὸν ἐτείχισαν, ἐν ᾧ ἡ Μεθάνα ἐστὶ, καὶ φρουρίον καταστησάμενοι ἐλήστειον τὸν ἔπειτα χρόνον τὴν τε Τροζηνίαν γῆν καὶ Ἀλιάδα καὶ Ἐπιδαυρίαν. ταῖς δὲ ναυσίον, ἐπειδὴ ἐξετείχισαν τὸ χωρίον, ἀπέπευσαν ἐπ' οἴκου. Ἡ γραφὴ Μεθάνα (ῆ) ἀποτελεῖ διόρθωση τῆς γραφῆς των χειρογράφων Μεθώνη (Dittenberger 1907, 542–545· στις ἄλλες ἐκδόσεις το οὐδέτερο (τὰ) Μέθανα, ὅπως καὶ στον Παιουανία 2.34.1–5, τὴν ὁποία ο Dittenberger θεωρεῖ παρανόηση των γραφῶν), τα ὁποία εἶχε δεῖ καὶ ο Στράβωνας (βλ. σημ. 9). Ο Gomme (1956, 494–495) δὲν σχολιάζει το χωρίο, ἀλλὰ βλ. Hornblower 2006, τόμ. 1, 342–343 με τὴν προγενέστερη βιβλιογραφία.

11

P. Köln 5861, Lurpe 1994 (ὅπου ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία): ... ἡ δ' ἐ[στι]ν (vel. κ[αὶ] ἡ δ' ἐ[στι]ν) Μεθώ[ν]η, | ὡς Θεόπ[ο]μπος φησιν [, ὁρεῖ | α οὔσα καὶ | ὑλήεσσα, εἰς ἣν τὴν | [κ' νεῶν ἐ]πισκευὴν κατὰ τὰς | [σπονδὰς ἔθ]εντο οἱ παρ' Ἀγαμέ[μ]νονος | ναυτολόγοι κα | [λοῦντε]ς ἐπὶ τὴν στρατείαν· | [οἱ δ' ἐνοικ]οῦντες <ἐπειδὴ ἐτύγχανον | τειχοδομοῦντες> κατηρηγῆ | [σαντο δ]ύνασθαι. οἱ δ' ἐπεῖ | [πον· εἶθε] (vel. ἐπεῖ | [πον τόδε]) μὴ παύσαισθε τ<ε>ι | [χοδομοῦ]ντες (vel. μὴ παύσαισθ' ἔτι | [<τι> | χοδομοῦ]ντες). Πέλλα δ' ἐστὶ | μῆ ἐν κάτω Μακεδονί | ας... Το ἀπόσπασμα αὐτὸ μάλλον πρέπει να τοποθετηθεῖ μετὰ το απ. 20 (βλ. σημ. 16), ἐνῶ οἱ ομοιότητες με το λεξιλόγιο του κειμένου 8.6.15 (βλ. σημ. 9) εἶναι ἐμφανείς. Οἱ Hatzopoulos, Knoepfler & Marigo-Papadopoulos (1990, 663–665) συμπεραίνουν ὅτι ἡ ἀναφερόμενη Μεθώνη μάλλον πρέπει να εἶναι αὐτὴ τῆς Μαγνησίας καὶ ὄχι τῆς Θράκης/Μακεδονίας.

12

Ἡσίοδος. απ. 7 (Merkelbach & West): ἡ δ' ὑποκουσμένη Διὶ γείνατο τερπικεραύνω | ὕϊε δύο, Μάγνητα Μακηδόνα θ' ἵπποχάρμη, | οἱ περὶ Πιερίην καὶ Ὀλυμπον δώματ' ἔβαιον. Βλ. καὶ Hammond 1972, 416–418.

13

Για τὴν γεωγραφιολογικὴ ἱστορία τῆς βόρειας Πιερίας καὶ τῆς ἐντοπισμένες θέσεις βλ. Hammond 1972, 123–139. Papazoglou 1988, 103–124. Tiverios 2008, 5–8, 17–21, 31–32. Krahthorouli 2010, 48–76 με τὴν προγενέστερη βιβλιογραφία.

14

Δήμιττας 1874, τόμ. II, 44–67.

15

Ψευδο-Σκύλαξ Καρυανδεύς, Περίπλους 66: ἀπὸ δὲ Πηγετοῦ ποταμοῦ Μακεδόνες εἰσὶν ἔθνος, καὶ κόλπος Θερμαῖος, πρώτη πόλις Μακεδονίας Ἡράκλειον· Δίον, Πύδνα πόλις Ἑλληνίς, Μεθώνη πόλις Ἑλληνίς καὶ Ἀλιάκμων ποταμὸς, Ἄλωρος πόλις καὶ ποταμὸς Λυδίας, Πέλλα πόλις καὶ βασιλεῖον ἐν αὐτῇ καὶ ἀνάπλους εἰς αὐτὴν ἀνὰ τὸν Λυδίαν. Πρβ.

Πλίνιος, *Naturalis Historia* 4.32.1 (Mayhoff). Κατὰ τον Edson (1970, 24 με τὴ σημ. 38, 32, 35), ἡ Πύδνα καὶ ἡ Μεθώνη ἦταν ἐλληνικὲς ἀποικίες, ἀν καὶ ἡ μητρόπολις τῆς Πύδνας δὲν εἶναι γνωστὴ, τῆς ὁποίας το ἀνίσχυρο ἀκόμη μακεδονικὸ κράτος ἀνεχόταν στον δυτικὸ Θερμαϊκὸ, ἐνῶ ἡ περιοχὴ ἀπὸ τὴ Στρέψα (Hatzopoulos & Loukorouli 1987, 21–60) στον μυχὸ του Θερμαϊκοῦ καὶ ἀνατολικότερα μέχρι τον Ἑλλήσποντο ἦταν ὑπὸ ἀθηναϊκὸ ἐλεγχῶ, στον ὁποῖο περιήλθε καὶ ἡ Μεθώνη το 434 π.Χ. Κατὰ τον Borza (1990, 98–100) Πύδνα καὶ Μεθώνη ἀποτελοῦσαν προφυλακὲς του ἐλληνικοῦ ἀποικισμοῦ καὶ κατὰ τον Τουράτσογλου (2010, 50–51) νοτιοελλαδικὲς ἀποικίες. Ο Tiverios (2008, 17–18 με τὴ σημ. 77 καὶ 31 με τὴ σημ. 131) σωστὰ ἐπισημαίνει ὅτι στους ἀρχαίους συγγραφεῖς δὲν μνημονεύεται μητρόπολις τῆς Πύδνας, γεγονός το ὁποῖο ἴσως ὑποδηλώνει ὅτι ἡ Πύδνα ἀποικίστηκε κατὰ τον ἀ' ἀποικισμό μετὰ τα Τρωικὰ. Μπέσιος 2010α, 94–95 καὶ 132–133. Για τῆς πόλεις τῆς Πιερίας βλ. Κανατσούλης 1976, 33–39, Παπαζογλου 1988, 103–124. Hatzopoulos & Paschidis 2004, 795, 797, 800, 802–804, 806. Για το Ἡράκλειον τῆς Εποχῆς του Σιδῆρου βλ. Πουλάκη-Παντερμαλή 2007.

16

Οἱ ἐπαναλήψεις ἰδίων προτάσεων στις παραγράφους 20 καὶ 22 του 7ου βιβλίου σχετίζονται με το ὅτι μερικὰ τμήματα του ἔργου του Στράβωνα εἶναι γνωστὰ ἀπὸ ἐπιτομές σε διαφορετικὰ χειρόγραφα. Στράβων 7α.1.20 (Meineke): μετὰ δὲ τὸ Δίον αἰ τοῦ Ἀλιάκμωνος ἐκβολαί· εἶτα Πύδνα Μεθώνη Ἄλωρος καὶ Ὀρίγων ποταμὸς καὶ Λουδίας, ὁ μὲν ἐκ Τρικλάρων ῥέων δι' Ὀρεσῶν καὶ τῆς Πελαγονίας ἐν ἀριστερᾷ ἀφίει τὴν πόλιν καὶ συμβάλλων τῷ Ἀεῖφ· ὁ δὲ Λουδίας εἰς Πέλλαν ἀνάπλων ἔχων σταδίον ἑκατὸν καὶ εἴκοσι, μέση δ' οὔσα ἡ Μεθώνη τῆς μὲν Πύδνης ὅσον τετταράκοντα σταδίων ἀπέχει, τῆς Ἀλώρου δὲ ἑβδομήκοντα. ἔστι δ' ἡ Ἄλωρος τὸ μυχαῖτατον τοῦ Θερμαῖου κόλπου *** λέγεται δὲ Θεσσαλονίκηα διὰ τὴν ἐπιφάνειαν. τὴν μὲν οὖν Ἄλωρον Βοτταϊκὴν νομίζουσι, τὴν δὲ Πύδναν Πιερικὴν. Στράβων 7α.1.22 (Meineke): ὅτι μετὰ τὸ Δίον πόλιν ὁ Ἀλιάκμων ποταμὸς ἔστιν, ἐκβάλλων εἰς τὸν Θερμαῖον κόλπον· καὶ τὸ ἀπὸ τούτου ἢ πρὸς βορρᾶν τοῦ κόλπου παραλία Πιερία καλεῖται ἕως τοῦ Ἀεῖου ποταμοῦ, ἐν ἣ καὶ πόλις Πύδνα, ἢ νῦν Κίτρον καλεῖται· εἶτα Μεθώνη καὶ Ἄλωρος πόλις· εἶτα Ἐρίγων καὶ Λουδίας ποταμοί· ἀπὸ δὲ Λουδίου εἰς Πέλλαν πόλιν ἀνάπλους στάδια ἑκατὸν εἴκοσι. ἀπέχει δ' ἡ Μεθώνη τῆς μὲν Πύδνης στάδια τετταράκοντα, τῆς Ἀλώρου δὲ ἑβδομήκοντα στάδια. ἡ μὲν οὖν Πύδνα Πιερικὴ ἔστι πόλις, ἡ δὲ Ἄλωρος Βοτταϊκὴ.

17

Στράβων 8.6.15 (το κείμενο στη σημ. 9) καὶ Στράβων 9.5.16 (Meineke): ἐξῆς δ' αἰ ὑπὸ Φιλοκτῆτη πόλις καταλέγονται. ἡ μὲν οὖν Μηθώνη ἑτέρα ἐστὶ τῆς Θρακίας Μεθώνης, ἣν κατέσκαψε Φίλιππος· ἐμνήσθημεν δὲ καὶ πρότερον τῆς τῶν ὀνομάτων τούτων καὶ τῶν ἐν Πελοποννήσῳ ... τροπῆς. Ο Hammond (1972, 426 σημ. 1) θεωρεῖ ὅτι κατὰ τὴν κλασικὴ περίοδο ἡ συνήθης περιγραφὴ πρέπει να ἦταν ἡ μακεδονικὴ Μεθώνη. Hatzopoulos, Knoepfler & Marigo-Papadopoulos 1990, 642–650.

18

Μέγα Ἐτυμολογικόν, 671.35, λήμμα Πιερία: ὄνομα τόπου, ἔνθα αἱ Μοῦσαι ἐγεννήθησαν. παρὰ τὸ πῆρ γέγονεν· ἢ ἀπὸ τοῦ Πιέρου ἀδελφοῦ τῆς Μεθώνης· ἢ ἀπὸ Πιερίας νύμφης. τὸ δὲ πῆρ, παρὰ τὸ πῖω ῥῆμα· ἢ παρὰ τὸ πῖον, ὃ σημαίνει τὸ λιπαρόν· ἔστι δὲ ὄνομα κύριον. καὶ πῖερα,

ή λιπαρά, παρά τὸ πῖον, Ἰλιάδος ζ'. Ευστάθιος, Παρεκβολαί εις την Ομήρου Ἰλιάδα 3.623 (van der Valk): Πιερίαν δὲ οἱ μὲν ἀκρώρειάν τινα εἶπον Ὀλύμπου, οἱ δὲ χώραν ἀπὸ νύμφης ὀμωνύμου, ἢ ἀπὸ Πίερος υἱοῦ Ἐλευθῆρος, οἱ δὲ πόλιν. Για τους Θράκες στην Πιερία βλ. Hammond 1972, 416–418.

19

Παυσανίας 9.29.1–4 (Rocha Pereira): ... θῦσαι δὲ ἐν Ἐλικῶνι Μούσαις πρώτους καὶ ἐπονομάσαι τὸ ὄρος ἱερὸν εἶναι Μουσῶν Ἐφιόλητην καὶ Ὡτον λέγουσιν, οἰκίσαι δὲ αὐτοὺς καὶ Ἄσκριη· ... οἱ δὲ τοῦ Ἀλωέως παῖδες ἀριθμὸν τε Μούσας ἐνόμισαν εἶναι τρεῖς καὶ ὀνόματα αὐταῖς ἔθεντο Μελέτην καὶ Μνήμη καὶ Ἀοιδίην. χρόνῳ δὲ ὑστερόν φασι Πίερον Μακεδόνα, ἀφ' οὗ καὶ Μακεδόσιον ὠνόμασαι τὸ ὄρος, τοῦτον ἐλθόντα ἐς Θεσπιάς ἐννέα τε Μούσας καταστήσασθαι καὶ τὰ ὀνόματα τὰ νῦν μεταθέσθαι σφίσι. ταῦτα δὲ ἐνόμιζεν οὕτως ὁ Πίερος ἢ σοφώτερά οἱ εἶναι φανέντα ἢ κατὰ τὴ μάντευμα ἢ παρὰ του διδαχθεῖς τῶν Θρακῶν· δεξιώτερον γὰρ τὰ τε ἄλλα ἐδόκει τοῦ Μακεδονικοῦ τὸ ἔθνος εἶναι πάλαι τὸ Θράκιον καὶ οὐχ ὁμοίως ἐς τὰ θεῖα ὀλίγων. εἰσὶ δ' οἱ καὶ αὐτῶν θυγατέρας ἐννέα Πιέρῳ γενέσθαι λέγουσι καὶ τὰ ὀνόματα ἄπερ ταῖς θεαῖς τεθῆναι καὶ ταῦταις, καὶ ὅσοι Μουσῶν παῖδες ἐκλήθησαν ὑπὸ Ἑλλήνων, θυγατριδοῦς εἶναι σφᾶς Πιέρου. Βλ. Hammond 1972, 416–418. Μάλλιος 2011, 82–91.

20

Παυσανίας 9.34.4 (Rocha Pereira): Κορωνείας δὲ σταδίους ὡς τεσσαράκοντα ὄρος ἀπέχει τὸ Λιβηθρίον, ἀγάλματα δὲ ἐν αὐτῷ Μουσῶν τε καὶ νυμφῶν ἐπικλήσιν ἐστι Λιβηθρίων· καὶ πηγαί —τὴν μὲν Λιβηθριάδα ὀνομάζουσιν, ἢ δὲ ἑτέρα † Πέτρα— γυναικὸς μαστοῖς εἰσιν εἰκασμένα, καὶ ὅμοιοι γάλακτι ὕδωρ ἀπ' αὐτῶν ἄνεισιν.

21

Στράβων 9.2.25 (Meineke): ὁ μὲν οὖν Ἐλικῶν οὐ πολὺ διεστηκὸς τοῦ Παρνασοῦ ἐνάμιλλος ἐστὶν ἐκεῖνῳ κατὰ τε ὕψος καὶ περίμετρον· ἄμφω γὰρ χιονόβολα τὰ ὄρη καὶ πετρώδη, περιγράφεται δ' οὐ πολλῆ χώρᾳ. ἐνταῦθα δ' ἐστὶ τό τε τῶν Μουσῶν ἱερὸν καὶ ἡ Ἴππου κρήνη καὶ τὸ τῶν Λειβηθρίδων νυμφῶν ἄντρον· ἐξ οὗ τεκμαίροισι ἂν τις Θράκας εἶναι τοὺς τὸν Ἐλικῶνα ταῖς Μούσαις καθιερώσαντας, οἱ καὶ τὴν Πιερίδα καὶ τὸ Λειβηθρον καὶ τὴν Πίμπλειαν ταῖς αὐταῖς θεαῖς ἀνέδειξαν· ἐκαλοῦντο δὲ Πίερες· ἐκλιπτόντων δ' ἐκεῖνων Μακεδόνας νῦν ἔχουσι τὰ χωρία ταῦτα. εἴρηται δ' ὅτι τὴν Βοιωτίαν ταύτην ἐπέκησαν ποτε Θράκες βιασάμενοι τοὺς Βοιωτοὺς καὶ Πελαγοὶ καὶ ἄλλοι βάρβαροι.

22

Ευχαριστῶ τον Ἀγγελο Ματθαίου για την παραχώρηση της αδημοσίευτης μελέτης του των σημαντικῶν αυτῶν επιγραφῶν. Βλ. Ματθαίου ὑπὸ ἐκτύπωση. Βασιλοπούλου 2000 καὶ Ζαμπίτη & Βασιλοπούλου 2008. Βοηπανο-Αραβαντινοῦ 1999. Για την αποσπασματικὴ ἐπιγραφή των Δελφῶν του περίπου 500 π.Χ. (CID 1.1): [π]ελανὸν Πίερες [—] | πεντεκαίδεκα δρα[χμ]ιάς —], βλ. Ματθ 2002, 29–31 καὶ 2007, 36–37. Μάλλιος 2011, 135–138.

23

Στράβων 10.3.17 (Meineke): ἀπὸ δὲ τοῦ μέλους καὶ τοῦ ῥυθμοῦ καὶ τῶν ὀργάνων καὶ ἡ μουσικὴ πᾶσα Θρακία καὶ Ἀσιᾶτις νενόμισται. δῆλον δ' ἔκ τε τῶν τόπων ἐν οἷς αἱ Μοῦσαι τετίμηνται· Πιερία γὰρ καὶ Ὀλυμπος καὶ Πίμπλα καὶ Λειβηθρον τὸ παλαιὸν ἦν Θράκία χωρία καὶ ὄρη, νῦν δὲ ἔχουσι Μακεδόνας· τὸν τε Ἐλικῶνα καθιέρωσαν ταῖς Μούσαις Θράκες οἱ τὴν Βοιωτίαν ἐποικήσαντες, οἵπερ καὶ τὸ τῶν Λειβηθριάδων νυμφῶν ἄντρον καθιέρωσαν. οἱ τ' ἐπιμεληθέντες τῆς ἀρχαίας μουσικῆς Θράκες λέγονται, Ὀρφεὺς τε καὶ Μουσαῖος καὶ Θάμυρις, καὶ τῶ Ἐὐμόλπῳ δὲ τοῦνομα ἐνθέν-

δε, καὶ οἱ τῶ Διονύσῳ τὴν Ἀσίαν ὄλην καθιερώσαντες μέχρι τῆς Ἰνδικῆς ἐκειθεν καὶ τὴν πολλὴν μουσικὴν μεταφέρουσι· καὶ ὁ μὲν τῆς φησὶν 'κιθάραν Ἀσιᾶτιν ῥάσσω', ὁ δὲ τοὺς αὐλοὺς Βερεκυντίους καλεῖ καὶ Φρυγίους· καὶ τῶν ὀργάνων ἔνια βαρβάρως ὠνόμασαι νάβλας καὶ σαμβύκη καὶ βάρβιτος καὶ μαγάδις καὶ ἄλλα πλείω. Βλ. καὶ Hammond 1972, 416–418.

24

Σύμφωνα με το ἐξάστιχο ἐπιγράμμα του Μακεδόνα Αδαίου, ὅπου ἀναφέρεται καὶ ἡ Μακέτη Αρεθοῦσα ὡς ὁ τόπος ταφῆς του (Παλατινὴ Ἀνθολογία 7.51, Beckby): οὐ σε κυνῶν γένος εἶλ', Εὐριπίδη, οὐδὲ γυναικὸς | οἴστρος, τὸν σκοτῆς Κύπριδος ἀλλότριον, | ἀλλ' Ἀΐδης καὶ γῆρας· ὑπαὶ Μακέτῃ δ' Ἀρεθοῦσῃ | κεῖσαι ἐταιρείῃ τίμιος Ἀρχέλεω. | σὸν δ' οὐ τοῦτον ἐγὼ τίθειμαι τάφον, ἀλλὰ τὰ Βάκχου | βήματα καὶ σκηνάς ἐμβάδι πειθόμενας). Ο Εὐριπίδης συνέθεσε προς τιμὴν του βασιλιά καὶ τη χαμένη τραγωδία Ἀρχέλαος. Βλ. Edson 1970, 39–41. Saatsoglou-Paliadeli 2007.

25

Εὐριπίδῃ Βάκχες 410–416: οὐ ἄ καλλιστευομένα | Πιερία, μούσειος ἔδρα, | σεμνὰ κλειτὸς Ὀλύμπου | ἐκεῖσ' ἄγε με, Βρόμειε Βρόμειε, | πρόβακχ' εὖτε δαίμων. | ἐκεῖ Χάριτες, ἐκεῖ δὲ Πόθος, ἐκεῖ δὲ βάκιχαι θεμῖς ὀργιάζειν. 560–575: τάχα δ' ἐν ταῖς πολυδένδροισιν Ὀλύμπου | θαλάμαις, ἔνθα ποτ' Ὀρφεὺς κιθαρίζων | σύνναγεν δένδρεα μούσαις, | σύνναγεν θῆρας ἀργώστας. | μάκαρ ὦ Πιερία, | σέβεται ὁ Εὖιος, ἦξει | τε χορευσῶν ἄμα βακχεύμασι, τόν τ' ὠκυρόαν | διαβάς Ἀξιὸν εἰλισσομένας μαινάδας ἄξει | Λυδῖαν τε τὸν εὐδαιμονίας βροτοῖς | ὀλβοδοταν πατέρ', ὃν ἔκλυον | εὐῖππον χώραν ὕδασιν | καλλίστοισι λιπαίνειν.

26

Πλούταρχος, Αἴτια ἐλληνικά 293a-b (Titchener): 'Τίνες οἱ ἀποσφενδόνητοι;' Κέρκυραν τὴν νῆσον Ἐρετριεῖς κατῶκου· Χαρικράτους δὲ πλεύσαντος ἐκ Κορίνθου μετὰ δυνάμειος καὶ τῶ πολέμῳ κρατοῦντος ἐμβάντες εἰς τὰς ναῦς οἱ Ἐρετριεῖς ἀπέπλευσαν οἴκαδε. προαισθόμενοι δ' οἱ πολῖται τῆς χώρας εἴργον αὐτοὺς καὶ ἀποβαίνειν ἐκάλων σφενδονῶντες. μὴ δυνάμενοι δὲ μήτε πείσαι μήτε βιάσασθαι πολλοὺς καὶ ἀπαραιτήτους ὄντας ἐπὶ Θράκης ἐπλευσαν καὶ κατασχόντες χωρίον, ἐν ᾧ πρότερον οἰκῆσαι Μέθωνα τὸν Ὀρφεὺς πρόγονον ἱστοροῦσι, τὴν μὲν πόλιν ὠνόμασαν Μεθώνην, ὑπὸ δὲ τῶν προσοικῶν 'ἀποσφενδόνητοι' προσωνομάσθησαν. Κοντολέων 1963, 2, 20. Hammond 1972, 425–426, 430–441. Papazoglou 1988, 105–106. Sakellariou 1990, 119–120. Hammond 1998. Hatzopoulos, Knoepfler & Marigo-Papadopoulos 1990, 665–668. Hatzopoulos & Paschidis 2004, 804. Graham 2001a, 20–23. Tiverios 2008, 5–8 καὶ 17–19. Μπέσιος 2010a, 94–95, 105, 306–315. Εἶναι αξιοσημείωτο ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς Ερέτριας χρησιμοποιοῦν τον νέο τρόπο πολέμου με τηλεβόλα ὄπλα, σε αντιδιαστολή με τα ἀγχίμαχα, για να αποτρέψουν την απόβαση των συμπατριωτῶν τους, για τον οποίο τρόπο βλ. Κοντολέων 1963, 15–16 καὶ το χαρακτηριστικὸ ἀπόσπασμα του Αρχιλόχου (ἀπ. 3 West): οὐ τοι πόλλ' ἐπὶ τόξα τανύσσειται, οὐδὲ θαμειαὶ | σφενδόναι, εἴτ' ἂν δὴ μῶλον ἄρης συνάγη | ἐν πεδίῳ· εἰφῶν δὲ πολύστονον ἔσσειται ἔργον· | ταύτης γὰρ κείνῳ δάμονές εἰσι μάχης | δεσπότηι Εὐβοίης δουρικλυτοί.

27

Στράβων 6.2.4 (Meineke): πλέοντα δὲ τὸν Ἀρχίαν εἰς τὴν Σικελίαν καταλιπεῖν μετὰ μέρους τῆς στρατιάς τοῦ τῶν Ἡρακλειδῶν γένους Χερσικράτη συνοικιοῦντα τὴν νῦν Κέρκυραν καλουμένην, πρότερον δὲ Σχερίαν. ἐκεῖνον μὲν οὖν ἐκβαλόντα Λιβυρνοὺς κατέχοντας οἰκίσαι τὴν νῆσον, τὸν δ' Ἀρχίαν κατασχόντα πρὸς τὸ Ζεφύριον τῶν Δωριέων εὐρόντα τινὰς δεῦρο

ἀφιγμένους ἐκ τῆς Σικελίας παρὰ τῶν τὰ Μέγαρα κτισάντων ἀναλαβεῖν αὐτούς, καὶ κοινη μετ' αὐτῶν κτίσαι τὰς Συρακούσας. Hammond 1967, 414–424. Beaumont 1936 καὶ 1952. Sakellariou 1990, 121–123.

28

Ευσέβιος, *Χρονογραφία* (Fotheringham 1923, 158–159): *hi qui Partheniae vocabantur Tarentum condiderunt et Corinthii Corcyram* (αυτοί οι οποίοι αποκαλούνται Παρθένιοι ίδρυσαν τον Τάραντα και οι Κορίνθιοι την Κέρκυρα). Burn 1935.

29

Hammond 1972, 424–427. Hatzopoulos, Knoepfler & Marigo-Papadopoulos 1990, 661–668. Borza 1990, 75. Graham 2001a, 20–23. Ο Τιβέριος (2006, 76 καὶ 2008, 127) υποστηρίζει ότι πρέπει να προσέλκυσε τους Ευβοείς στον Θερμαϊκό Κόλπο ο χρυσός του Εχεδώρου ποταμού και τα πλούσια μεταλλεύματα, οι δασικές, γεωργο-κτηνοτροφικές, αλιευτικές πηγές και το ανθρώπινο δυναμικό, αιτίες από τις οποίες, ειδικά για τους Ερετριείς (βλ. Κοντολέων 1963 καὶ Τιβέριος 2007, 13–16), η κατάλληλη ξυλεία για την κατασκευή πλοίων πρέπει να υπήρξε καθοριστική.

30

Για τις αποικίες των Ευβοέων στον βορρά, βλ. Στράβων 10.1.8 (Meineke): *αἱ δ' οὖν πόλεις αὗται διαφερόντως αὐξηθεῖσαι καὶ ἀποικίας ἔστειλαν ἀξιολόγους εἰς Μακεδονίαν· Ἐρέτρια μὲν γὰρ συνώκισε τὰς περὶ Παλλήνην καὶ τὸν Ἄθω πόλεις, ἡ δὲ Χαλκὶς τὰς ὑπὸ Ὀλύμπῳ, ἃς Φίλιππος διελυμήνατο. καὶ τῆς Ἰταλίας δὲ καὶ Σικελίας πολλὰ χωρία Χαλκιδέων ἐστίν· ἐστάλησαν δὲ αἱ ἀποικία αὗται, καθάπερ εἴρηκεν Ἀριστοτέλης, ἡνίκα ἡ τῶν Ἱπποβοτῶν καλουμένη ἐπεκράτει πολιτεία· προσέστησαν γὰρ αὐτῆς ἀπὸ τιμημάτων ἄνδρες ἀριστοκρατικῶς ἄρχοντες.* Bradeen 1952. Κοντολέων 1963. Forrest 1982. Papadopoulos 1996. Hornblower 1997. Papadopoulos 1997. Τιβέριος 2007. Tiverios 2008, 1–17. Papadopoulos 2005, 580–588. Papadopoulos 2011.

31

Θουκυδίδης 2.99.3 (Jones & Powell. Gomme 1956, 247. Hornblower 2006, τόμ. 1, 622): *τὴν δὲ παρὰ θάλασσαν νῦν Μακεδονίαν Ἀλέξανδρος ὁ Περδίκκου πατὴρ καὶ οἱ πρόγονοι αὐτοῦ, Τημενίδαι τὸ ἀρχαῖον ὄντες ἔξ Ἄργου, πρῶτοι ἐκτίησαντο καὶ ἐβασίλευσαν ἀναστήσαντες μάχη ἐκ μὲν Πιερίας Πίερας, οἱ ὕστερον ὑπὸ τὸ Πάγγαιον πέραν Στρυμόνος ἔκτισαν Φάγηρτα καὶ ἄλλα χωρία (καὶ ἔτι καὶ νῦν Πιερικὸς κόλπος καλεῖται ἡ ὑπὸ τῷ Παγγαίῳ πρὸς θάλασσαν γῆ), ἐκ δὲ τῆς Βοττίας καλουμένης Βοττιαίους, οἱ νῦν ὄμοροι Χαλκιδέων οἰκοῦσιν.* Κανατσούλης 1964. Hammond & Griffith 1979, 3–54. Hammond 1989, 7–8 καὶ 82–83. Sprwaski 2010.

32

Για την πρόωπη χρονολόγηση βλ. Δήμιτσας 1874, τόμ. II, 3–4. Casson 1919–21, 30. Casson 1926, 161. Pritchett 1961, 373. Βοκοτοπούλου 1988γ. Για την ὕστερη βλ. Hammond 1972, 416–418 καὶ 430–441 (αλλά 433–434: περίπου το 650 π.Χ. οι Μακεδόνες εκδίωξαν τους Βοττιαίους). Borza 1990, 62–65 καὶ 84–87. Hatzopoulos, Knoepfler & Marigo-Papadopoulos 1990, 661–668. Hatzopoulos & Loukouroulou 1992, 15–25. Πίκουλας 2001, 22 καὶ 39. Graham 2001a, 20–22. Tiverios 2008, 18 με τη σημ. 81. Zahrt 2011, 614–615. Ο Edson (1970, 20–21) χρονολογεί την «κάθοδο» των Μακεδόνων από

την Ορεστίδα και την Πίνδο προς τις πιερικές ακτές «περίπου το 700 π.Χ.». Για την «κάθοδο» των Δωριέων και την επέκτασή τους στην Ελλάδα, βλ. Ανδρόνικος 1954. Borza 1990, 65–66. Sakellariou 2009, 351–368 (η ιστορικότητα της καθόδου), 289–350 (Δωριείς), 329–344 (Δωριείς στη Φθιώτιδα, στην Ὀσσα και τον Ὀλυμπο, στην Πίνδο και στη Δωρίδα), 238–242 (Δωριείς στη Μακεδονία). Papadopoulos 2005, 583. Μάλλιος 2011, 115–122. Για τον β' αποικισμό βλ. και Graham 1982, Cook 1982, Hammond 1982, Forrest 1982.

33

Βλ. σημ. 21, 23 καὶ 26. Για την ανθρωπολογία των συνόρων στην Ἄνω Μακεδονία και τα ζητήματα ταυτότητας των εκεί πληθυσμών, βλ. Ξυδόπουλος 2012, του οποίου η επιχειρηματολογία, τηρουμένων των αναλογιών, ισχύει και για τη 'συνοριακή' θέση και την πληθυσμιακή σύνθεση της Μεθώνης. Βλ. επίσης Muller 2012 για την αρχαιολογική εικόνα του άλλου της Μακεδονίας. Ο Σουρέφ (2007) εξετάζει με τρόπο πειστικό την αρχαϊκή ιστορία του Θερμαϊκού Κόλπου, όπου οι νοτιοελληνικές αποικίες φαίνεται να συνυπάρχουν με ντόπιους οικισμούς χάριν του εμπορίου, το οποίο διεξάγεται με όλη την Μεσόγειο, με συνέπεια τις εμφανείς ιωνικές και περσικές, αθηναϊκές και μακεδονικές επιδράσεις στην περιοχή. Για τη μάλλον ειρηνική συνύπαρξη βλ. Tiverios 2008, 18, 124–129, κυρίως 126–127. Κεφάλαια 2 καὶ 3.

34

Ηρόδοτος, 4.143–144, 5.1–27, 6.44–48 (Hude). Οι Πίερες πάντως δεν αναφέρονται στις επιχειρήσεις του Δαρείου και του Μεγάβαζου στην περιοχή μεταξύ 513 και 509 π.Χ., όταν η Θράκη και η Μακεδονία μετατρέπονται σε υποτελείς των Περσών (Ηρόδοτος 5.1–27, Hude). Hammond & Griffith 1979, 55–60. Για τους Μακεδόνες στον Ηρόδοτο βλ. Ξυδόπουλος 2007. Για την παρουσία των Αθηναίων στη Θράκη πριν από τον Θεμιστοκλή και την πιθανή ναυτική τους δύναμη βλ. Haas 1985.

35

Ηρόδοτος 7.112 (Hude. How & Wells 1928, τόμ. 2, 168): *παραμειψάμενος δὲ ὁ Ξέρξης τὴν εἰρημένην δεύτερα τούτων παραμείβετο τεῖχεα τὰ Πιέρων, τῶν ἐνὶ Φάγηρς ἐστὶ ὄνομα καὶ ἐτέρῳ Πέργαμος. ταύτη μὲν δὴ παρ' αὐτὰ τὰ τεῖχεα τὴν ὁδὸν ἐποίητο, ἐκ δεξιῆς χειρὸς τὸ Πάγγαιον ὄρος ἀπέργων, ἐὼν μέγα τε καὶ ὑψηλόν, ἐν τῷ χῶρσέα τε καὶ ἀργύρεα ἐνὶ μέταλλα, τὰ νέμονται Πιέρεις τε καὶ Ὀδόμανοι καὶ μάλιστα Σάτραι.* Ηρόδοτος 7.185 (Hude. How & Wells 1928, τόμ. 2, 213): *πεζοῦ δὲ τὸν Θρήικες παρείχοντο καὶ Παίονες καὶ Ἑορδοὶ καὶ Βοττιαῖοι καὶ τὸ Χαλκιδικὸν γένος καὶ Βρύγοι καὶ Πίερες καὶ Μακεδόνες καὶ Περραιβοὶ καὶ Ἐνιήνες καὶ Δόλοπες καὶ Μάγνητες καὶ Ἄχαιοι καὶ ὅσοι τῆς Θρηίκης τὴν παραλίην νέμονται, τούτων τῶν ἐθνέων τριήκοντα μυριάδας δοκέω γενέσθαι.* Πίκουλας 2001, 21–24, 39–41, 174–203. Hammond & Griffith 1979, 55–60.

36

Ηρόδοτος 7.127 (Hude. How & Wells 1928, τόμ. 2, 274): *ὡς δὲ ἐς τὴν Θέρμηρ ἀπίκετο ὁ Ξέρξης, ἴδρυσε αὐτοῦ τὴν στρατιήν. ἐπέσχε δὲ ὁ στρατὸς αὐτοῦ στρατοπεδευόμενος τὴν παρὰ θάλασσαν χώραν τοσίνδε, ἀρξάμενος ἀπὸ Θέρμης πόλιος καὶ τῆς Μυυγονίας μέχρι Λυδιῶ τε ποταμοῦ καὶ Ἀλιακμονος, οἱ οὐρίζουσι γῆν τὴν Βοττιαίδα τε καὶ Μακεδονίδα, ἐς τωτὸ ῥέεθρον τὸ ὕδωρ συμμίσγοντες, ἐστρατοπεδεύοντο*

μὲν δὴ ἐν τούτοις τοῖσι χωρίοις οἱ βάρβαροι, τῶν δὲ καταλεχθέντων τούτων ποταμῶν ἐκ Κρησιωναίων ῥέων Χείδωρος μῦθος οὐκ ἀντέχρησε τῇ στρατιῇ πινόμενος ἀλλ' ἐπέλιπε. Ἡ τοπογραφικὴ αὐτῆ αναφορά, καὶ κυρίως ἡ ταύτιση μετὰ τὴν Μακεδονία (*Μακεδονίς γῆ*) τῆς Πιερίας νότια τοῦ Αἰλιάκμονα, ἡ οποία ἦταν γνωστὴ μετὰ τὸ ὄνομα τῶν προηγούμενων κατοίκων τῆς τῶν Πιέρων, ἔχει σχολιασθεῖ ποικιλοτρόπως: βλ. Edson 1970, 21 μετὰ τὴν σημ. 16. Hammond 1972, 430–431 καὶ 433–434. Hammond & Griffith 1979, 60–62. Πουλιάκη-Παντερμαλή 1987. Borza 1990, 105–108 καὶ 290–291. Ξυδόπουλος 2006, 50–51 μετὰ τὴν σημ. 77–80 ὅπου εκτενὴς βιβλιογραφία. Μάλλιος 2011, 105–138.

37

Ἡρόδοτος 7.131 (Hude. How & Wells 1928, τόμ. 2, 176–177): ὁ μὲν δὴ περὶ Πιερίην διέτριβε ἡμέρας συχνάς· τὸ γὰρ δὴ ὄρος τὸ Μακεδονικὸν ἔκειρε τῆς στρατιῆς τριτημορίαν, ἵνα ταύτῃ διεξίη ἅπανα ἡ στρατιῇ ἐς Περραιβοὺς. Ἡ ταύτιση τοῦ προδότειου Μακεδονικοῦ ὄρους μετὰ τὴν Πιέρια ἀπὸ τῶν How & Wells ἐξάγεται ὡς συμπέρασμα ἀπὸ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ περιοχὴ νότια τοῦ Αἰλιάκμονα ἀποκαλεῖται ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτον Πιέρια, παρὰ τὸ ὅτι στο τέταρτον βιβλίον σχετικὰ μετὰ τὴν Πιερικὴν πίσσην 4.195.2 (Hude): ἐν Ζακύνθῳ ἐκ λίμνης καὶ ὕδατος πίσσαν ἀναφερομένην αὐτὸς ἐγὼ ὤρων ... ὁδὸν μὲν ἔχουσαν ἀσφάλτου, τὰ δ' ἄλλα τῆς Πιερικῆς πίσσης ἀμείνω) δηλώνουν κατηγορηματικὰ ὅτι αὐτὴ κατασκευαζόταν ἀπὸ τὰ δάση τοῦ Ὀλύμπου καὶ ὅχι τῶν Πιερίων (How & Wells 1928, τόμ. 1, 368). Ἡ δὴλωση τοῦ Πλίνιου (*Naturalis Historia* 14.128, Mayhoff) ὅτι στὴν Ελλάδα ἐκτιμούσαν ἰδιαίτερα τὴν πιερικὴν πίσσην (... *ricem ... maxime probat, Graecia Piericam*) ἀναφέρεται φυσικὰ στὴ μίξη πίσσης καὶ οἴνου ἢ στὴ χρῆση πίσσης γιὰ τὴν κατασκευὴ ἀποθηκευτικῶν σκευῶν οἴνου ἀλλὰ καὶ πλοίων. βλ. καὶ τὴν βιβλιογραφία στὴν σημ. 34–36.

38

Ἡρόδοτος 7.173 (Hude. How & Wells 1928, τόμ. 2, 206): οἱ δὲ Ἕλληνες πρὸς ταῦτα ἐβουλεύσαντο ἐς Θεσσαλίην πέμπειν κατὰ θάλασσαν πεζὸν στρατὸν φυλάζοντα τὴν ἐσβολὴν· ὡς δὲ συνελέχθη ὁ στρατός, ἔπλεε δι' Ἐδρίπου. ἀπικόμενος δὲ τῆς Ἀχαΐης ἐς Ἄλωνα, ἀποβάς ἐπορεύετο ἐς Θεσσαλίην, τὰς νέας αὐτοῦ καταλιπὼν, καὶ ἀπῆκετο ἐς τὰ Τέμπεα ἐς τὴν ἐσβολὴν ἢ περὶ ἀπὸ Μακεδονίης τῆς κάτω ἐς Θεσσαλίην φέρει παρὰ ποταμὸν Πηγεῖον, μεταξὺ δὲ Ὀλύμπου τε ὄρους [ἐόντα] καὶ τῆς Ὀσσης. ἐνθαῦτα ἐστρατοπεδεύοντο τῶν Ἑλλήνων κατὰ μυρίους ὀπλίτας συλλεγόντες, καὶ σφι προσῆν ἡ Θεσσαλῶν ἵππος· ἐστρατήγεε δὲ Λακεδαιμονίων μὲν Εὐαίνετος ὁ Καρήνου ἐκ τῶν πολεμάρχων ἀραιρημένος, γένεος μέντοι ἐὼν οὐ τοῦ βασιλείου, Ἀθηναίων δὲ Θεμιστοκλῆς ὁ Νεοκλέος, ἔμειναν δὲ ὀλίγαι ἡμέραι ἐνθαῦτα· ἀπικόμενοι γὰρ ἄγγελοι παρὰ Ἀλεξάνδρου τοῦ Ἀμύντεω ἀνδρὸς Μακεδόνα συνεβούλευον σφι ἀπαλλάσσεσθαι μηδὲ μένοντας ἐν τῇ ἐσβολῇ καταπατηθῆναι ὑπὸ τοῦ στρατοῦ τοῦ ἐπιόντος, σημαίνοντες τὸ πλῆθος τε τῆς στρατιῆς καὶ τὰς νέας· ὡς δὲ οὗτοί σφι ταῦτα συνεβούλευον (χρηστὰ γὰρ ἐδόκειον συμβουλεύειν, καὶ σφι εὐνοος ἐφαίνετο ἐὼν ὁ Μακεδών), ἐπέειποντο. δοκέειν δὲ μοι, ἀρρωδίη ἦν τὸ πείθον, ὡς ἐπύθοντο καὶ ἄλλην ἐοῦσαν ἐσβολὴν ἐς Θεσσαλοὺς κατὰ τὴν ἄνω Μακεδονίην διὰ Περραιβῶν κατὰ Γόννον πόλιν, τῇ περὶ δὴ καὶ ἐσέβαλε ἡ στρατιῇ ἡ Ξέρξω. καταβάντες δὲ οἱ Ἕλληνες ἐπὶ τὰς νέας ὀπίσω ἐπορεύοντο ἐς τὸν Ἰσθμόν. Γιὰ τὴν διάβαση τῶν Θεσσαλικῶν Τεμπῶν διαμέσου τῆς ἄνω Μακεδονίας καὶ τῆς Περραιβίας (Σκοτίνια–Καλλιπευκὴ–Γόννοι), βλ. Pritchett 1961· 1980, 347–369· 1991, 129–136· 1993, 290–292, μετὰ τὴν προγενέστε-

ρὴ βιβλιογραφία. Γιὰ τὸ οἰκὸν δίκτυο στὴ Μακεδονία, βλ. Πίκουλας 2008, 2009, 2010, 2011. Ἡ διάνοιξη δρόμου, ἡ οποία μάλιστα θα διαρκούσε αρκετὴς ἡμέρες, μάλλον δὲν ἀπαιτεῖτο γιὰ τὴν διαβάσει μετὰ τῶν στενῶν τῆς Πέτρας ἢ μετὰ τῶν ἀκόμη μεγαλύτερων σε ἀπόσταση στενῶν τῆς Βολουστάνας, ὅπως ἔχει υποστηριχθεῖ.

39

Hammond & Griffith 1979, 55–69.

40

Ἡ ἐκφραση τὰ ἐπὶ Θράκης στὸν Θουκυδίδην ἔχει καὶ εἰδικὴ σημασία (οἱ Θράκες καὶ τὸ βασίλειον τῶν Θρακῶν ἀνατολικά τοῦ Στρυμῶνα), καὶ γενικὴ σημασία (ἡ περιοχὴ ἀνατολικά τῆς Μακεδονίας τῆς οποίας τὸ φυσικὸ ὄριο εἶναι ἄλλοτε ὁ Αἰλιάκμονας καὶ ἄλλοτε ὁ Αἰγιός). βλ. Gomme 1945, 203–208. Hornblower 2006, τόμ. 1, 284. Zahrt 2011, 613–638 καὶ 2012. Γιὰ τὴν εἰκόνα τῶν Θρακῶν στὸν Ἡρόδοτον βλ. Χυδοπούλου 2007 καὶ Archibald 2010 καὶ γιὰ αὐτὴ τῶν Μακεδόνων στὴν γραμματικὰ πηγὴ καὶ τὴν ἐπιγραφὴ τῆς ἀρχαϊκῆς καὶ κλασικῆς περιόδου βλ. Ξυδόπουλος 2006, 47–114 καὶ 2011.

41

Θουκυδίδης, 1.136.1–2 (Jones & Powell. Gomme 1945, 394–409, 438–440. Hornblower 2006, τόμ. 1, 433–435): ὁ δὲ Θεμιστοκλῆς προαισθόμενος φεύγει ἐκ Πελοποννήσου ἐς Κέρκυραν, ὡν αὐτῶν εὐεργέτης ... ἀναγκάζεται κατὰ τὴν ἄπορον παρὰ Ἀδριανὸν τὸν Μολοσσῶν βασιλέα ὄντα αὐτῶν σὺ φίλον καταλῦσαι. 1.137.1–2 ... καὶ ὕστερον σὺ πολλῶν τοῖς τε Λακεδαιμονίοις καὶ Ἀθηναίοις ἐλθοῦσι καὶ πολλὰ εἰποῦσιν οὐκ ἐκδίδωσιν, ἀλλ' ἀποστέλλει βουλόμενον ὡς βασιλέα πορευθῆναι ἐπὶ τὴν ἑτέραν θάλασσαν περὶ τὴν Πύδναν τὴν Ἀλεξάνδρου. ἐν τῇ ὁλκάδος τυχῶν ἀναγομένης ἐπ' Ἰωνίας καὶ ἐπιβάς καταφέρεται χειμῶν ἐς τὸ Ἀθηναίων στρατόπεδον, ὃ ἐπολιόρκει Νάξον. Γιὰ τὸν Ἀλέξανδρον Α' βλ. Hammond & Griffith 1979, 98–104. Tripodi 2007.

42

Ἡ ἀποψη τοῦ Gomme (1945, 202) ὅτι ἡ Αθήνα σεβάστηκε τὴν μακεδονικὴν κυριαρχίαν ἢ τὴν σφαῖρα ἐπιρροῆς τῆς Μακεδονίας ἐπὶ τῶν πόλεων τοῦ Θερμαϊκοῦ Κόλπου, τὴν οποίας εἶχαν ἰδρῦσει Ἕλληνες, εἶναι πολὺ γενικὴ καὶ χρῆζει τροποποιήσεων. Γιὰ τὴν Πιέρια τῶν κλασικῶν χρόνων βλ. Παπαγεωργίου 2008.

43

IG I³ 282A στήλη II, στίχ. 53. Ἡ ἀπαρχὴ ἀναλογούσε στο ἕνα εξηκοστὸ τοῦ συνολικοῦ φόρου ὁ οποίος συνεπὸς ἦταν τρία τάλαντα ἢ δεκαοκτὼ χιλιάδες δραχμῆς. Γιὰ τὴν πρῶμην χρονολόγησι τῆς ἐπιγραφῆς βλ. IG I³. GHI 61. Meritt 1944, 215–217 καὶ 1980. Edson 1947. Gomme 1945, 213–215 καὶ 1956, 620. Gomme, Andrewes & Dover 1970, 222–223. Hammond 1989, 83–85. ML 65. Borza 1990, 148–150 καὶ σημ. 45. Hatzopoulos, Knoepfler & Marigo-Papadopoulos 1990, 661. Roisman 2010, 147–165. Γιὰ τὴν ὕστερη χρονολόγησι Mattingly 1961 καὶ 1996, 525–527.

44

Ἡρόδοτος 8.136 (Hude. How & Wells 1928, τόμ. 2, 281–282): Μαρδόνιος δὲ ἐπιλεξάμενος ὅτι δὴ λέγοντα ἦν τὰ χρηστήρια, μετὰ ταῦτα ἔπεμψε ἄγγελον ἐς Ἀθήνας Ἀλεξάνδρον τὸν Ἀμύντεω ἄνδρα Μακεδόνα, ἅμα μὲν ὅτι οἱ προσκηδέες οἱ Πέρσαι ἦσαν (Ἀλεξάνδρου γὰρ ἀδελφεὴν Γυγαίην, Ἀμύντεω δὲ θυγατέρα, Βουβάρης ἀνὴρ Πέρσης ἔσχε, ἐκ τῆς οἱ ἐγγόνου Ἀμύντης ὁ ἐν τῇ Ἀσίῃ, ἔχων [τὸ] οὐνομα τὸ τοῦ μητροπάτορος,

τῷ δὴ ἐκ βασιλείας τῆς Φρυγίας ἐδόθη Ἀλάβαστρα πόλις μεγάλη νέμεσθαι), ἄμα δὲ ὁ Μαρδόνιος πυθόμενος ὅτι πρόξεινός τε εἶη <ἐκεῖ> καὶ εὐεργέτης ὁ Ἀλέξανδρος ἔπεμπε. Gomme 1945, 201–202. Walbank 1978, αρ. 1.

45

Θουκυδίδης 1.114 (Jones & Powell. Gomme 1945, 340–347. Hornblower 2006, τόμ. 1, 389–391), ο οποίος αναφέρει ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ἐδίωξαν ὅλους τοὺς κατοίκους μόνον τῆς Ἰστιαίας. Σύμφωνα με τὸν Θεόπομπο (FCrHist 115 απ. 387: *Θεόπομπος δὲ φησι Περικλέους χειρουμένον Εὐβοίαν τοὺς Ἰστιαίεις καθ' ὁμολογίας εἰς Μακεδονίαν μεταστῆναι*), αὐτοὶ μετανάστευσαν στὴ Μακεδονία, ὅπως νωρίτερα (478 π.Χ.) εἶχαν γίνεαι δεκτοὶ πάνω ἀπὸ τοὺς μισοὺς Μυκηναίους, μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς πόλης τοὺς ἀπὸ τὸ Ἄργος, κατὰ τὸν Πανουανία 7.25.6 (Rocha Pereira): *τοῦ δήμου δὲ πλέον μὲν ἤμισο ἐς Μακεδονίαν καταφεύγουσι παρὰ Ἀλέξανδρον, ᾧ Μαρδόνιος ὁ Γωβρύου τὴν ἀγγελίαν ἐπίστευσεν ἐς Ἀθηναίους ἀπαγγεῖλαι*). Edson 1970, 38.

46

Για τὴν ποικιλία τῶν φυτῶν στὴ Μακεδονία καὶ τὴν περιζήτητη ξυλεία τῆς βλ. Θεόφραστος, *Περὶ φυτῶν ιστορία* 1.9.2–3· 3.3.1, 4, 8· 3.2.5· 3.4.1· 3.5.4· 3.8.7· 3.9.2, 6· 3.10.2· 3.12.2· 3.15.3, 5· 4.5.4–5· 5.2.1· 7.1–3· 8.4.5· 8.9.1· 9.2.3· 9.3.1–3 (Hort)· καὶ εἰδικὰ 5.1.5–5.2.1, γιὰ τὸ μακεδονικὸ ἔλατο καὶ τὸ πεύκο καὶ τὴν καταλληλότητά τοὺς γιὰ τὴν κατασκευὴ κουπιῶν· ἰδιαίτερα γιὰ τὶς δυσκολίες κατασκευῆς καλῶν κουπιῶν τὰ κεφάλαια 5.1.5–8 (Bissa 2009, 112–115). Θουκυδίδης 4.108.1 (Jones & Powell). Ξενοφῶν, *Ἑλληνικά* 6.1.11 (Marchant). Ψευδο-Ξενοφῶν, *Ἀθηναίων πολιτεία* 2.11–12 (Marchant). Δημοσθένης 19.265 (*Περὶ τῆς παραπροσβείας*, Butcher), 49.26 καὶ 36 (*Πρὸς Τιμόθεον*, Rennie). Διόδωρος Σικελιώτης 20.46.4 (Walton). Πλούταρχος, *Δημήτριος* 10.1 (Ziegler). GHI 91, 111, 129 (παρακάτω σημ. 61, 62 καὶ 64 ἀντίστοιχα). IG XI.2.199, πλευρὰ Α.1 στίχ. 57. CID 2, πλευρὰ Β, στήλη II, στίχ. 7–14. Ἡ εξαγωγή ξυλείας ἀποτελοῦσε ἀποκλειστικὸ προνόμιο τῶν βασιλέων τῆς Μακεδονίας, ὅπως φαίνεται ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου Α'. Gomme 1945, 201–202, 221–222. Gomme 1956, 580–581, 621–622. Edson 1970, 18–19, 25–26 σημ. 46, 32–33. Meiggs 1982, 116–147, 188–217, 325–370. Borza 1987 καὶ 1990, 55–56 καὶ 109 σημ. 27. Billows 1995, 6–11. Hammond 1989, 94–95 σημ. 60. Παπαδοπούλου 2005, 573–574. Ξυδόπουλος 2006, 108–110 με τὶς σημ. 249–254. Τσουμῆς 2007. Bissa 2009, 105–115, 142–143. Για τὴν οἰκονομικὴ δραστηριότητα στὴ Μακεδονία βλ. Τουράτοσγλου 2010, 34–55. Millet 2010.

47

Θουκυδίδης 1.61.1–4 (Jones & Powell. Gomme 1945, 199–219. Hornblower 2006, τόμ. 1, 287–289): *ἦλθε δὲ καὶ τοῖς Ἀθηναίοις εὐθὺς ἡ ἀγγελία τῶν πόλεων ὅτι ἀφεστᾶσι, καὶ πέμπουσιν, ὡς ἦσθοντο καὶ τοὺς μετ' Ἀριστέως ἐπιπαριόντας, δισχιλίους ἑαυτῶν ὀπλίτας καὶ τεσσαράκοντα ναῦς πρὸς τὰ ἀφεστῶτα, καὶ Καλλιᾶν τὸν Καλλιᾶδου πέμπτον αὐτὸν στρατηγόν, οἱ ἀφικόμενοι ἐς Μακεδονίαν πρῶτον καταλαμβάνουσι τοὺς προτερότερους χιλίους Θέρμηνη ἄρτι ἠρηκότας καὶ Πύδναν πολιορκούντας, προσκαθεζόμενοι δὲ καὶ αὐτοὶ τὴν Πύδναν ἐπολιόρκησαν μὲν, ἔπειτα δὲ ἐξυμβαθῶν ποιησάμενοι καὶ συμμαχίαν ἀναγκαίαν πρὸς τὸν Περδίκκαν, ὡς αὐτοὺς κατήγειεν ἡ Ποτεΐδαια καὶ ὁ Ἀριστεὺς*

παρὲλληλυθῶς, ἀπανίστανται ἐκ τῆς Μακεδονίας, καὶ ἀφικόμενοι ἐς Βέροιαν κάκειθεν ἐπὶ Στρέφαν καὶ πειράσαντες πρῶτον τοῦ χωρίου καὶ οὐχ ἔλόντες ἐπορεύοντο κατὰ γῆν πρὸς τὴν Ποτεΐδαιαν, τρισχιλίους μὲν ὀπλίταις ἑαυτῶν, χωρὶς δὲ τῶν συμμαχῶν πολλοῖς, ἵππεῦσι δὲ ἑξακοσίους Μακεδόνων τοῖς μετὰ Φιλίππου καὶ Πανουανίου· ἄμα δὲ νῆες παρέπλεον ἑβδομήκοντα. Για τὴν Πύδνα βλ. Παπαζογλου 1988, 106–110. Μπέσιος & Παππά 1995. Hatzopoulos & Paschidis 2004, 806. Tiverios 2008, 19–21. Για τὸν Περδίκκα βλ. Gomme 1945, 200–202 καὶ 1956, 621–622. Hammond & Griffith 1979, 115–136. Chambers 1986. Heskel 1997, 31. Roisman 2010. Κατὰ τὸν Borza (1990, 149) ἡ πολιορκία τῆς Πύδνας δὲν θὰ εἶχε νόημα ἀν ἡ Μεθώνη ἦταν μέλος τῆς ἀθηναϊκῆς συμμαχίας καὶ κατὰ συνέπεια πρέπει ἀπὸ καιρὸ νὰ εἶχε περιέλθει στὴν ἐπικράτεια τοῦ Περδίκκα. Πρβ. Hornblower 2006, τόμ. 2, 600–601.

48

IG I³ 61. GHI 61. ML 65, καὶ τὴ βιβλιογραφία στὴ σημ. 43. Τα ψηφίσματα εἶναι χαραγμένα στοιχιδῶν (41 γράμματα ἀνὰ στίχο) σε μεγάλη στήλη ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο, σπασμένη ἄνω καὶ κάτω καὶ με ἀποκρούσεις κατὰ τόπους, ἡ ὁποία βρέθηκε στὸ θέατρο τοῦ Διονύσου καὶ σήμερα εἶναι στὴν ἐκθεση τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκρόπολης. Στὸ ἄνω μέρος τῆς στήλης ὑπάρχει τμήμα ἀνάγλυφης παράστασης (Lawton 1995, 81–82 αρ. 2), ὅπου ἡ καθήμενη θεὰ Ἀθηνά προτείνει τὸ δεξιὸ χερί σε ὄρθια μορφή με κοντὸ χιτῶνα πίσω ἀπὸ τὴν ὁποία εἰκονίζεται κυνηγετικὸς σκύλος. Τὸ ενδιαφέρον τῶν διατάξεων αὐτῶν γιὰ τὴ Μεθώνη, κυρίως τοῦ δευτέρου ψηφίσματος, εἶναι ὅτι ἴσχυσαν, τουλάχιστον κάποιες ἀπὸ αὐτές, καὶ γιὰ τὴν Ἄφυτη τῆς Χαλκιδικῆς, σύμφωνα με ἀποσπασματικὴ ἐπιγραφή τοῦ 426/5 π.Χ. ἢ λίγο ἀργότερα, ὅπου γιὰ τὴν ἀποφυγὴ ἐπανάληψης διατάξεων, με τὶς ὁποῖες καθορίζονταν τὴ τιμὴ εἰσαγωγῆς σιτηρῶν καὶ ἡ σιτοδοσία στὴ Μεθώνη, στὸ κείμενο γιὰ τὴν Ἄφυτη ἀναγράφεται ἀπλὰ ἡ ἐκφραση: *καθάπερ Μεθωναίους* (IG I³ 62 καὶ Woodhead 1997, αρ. 15, στίχ. 4–5 (βέβαιη συμπλήρωση) καὶ στίχ. 7. SEG 10.67, 13.7, 24.6, 28.7, 30.10). Για τὴν Ἄφυτη σώζεται καὶ δεῦτερο ἀθηναϊκὸ ψήφισμα (IG I³ 63) με περαιτέρω διευκολύνσεις γιὰ τοὺς Ἀφυταίους.

49

Θουκυδίδης 4.78.6 (Jones & Powell. Gomme 1956, 545–546. Hornblower 2006, τόμ. 2, 416–417, ὅπου καὶ σχόλιο γιὰ τὴ σημασία τῆς λέξης πόλισμα): *οἱ δὲ Περραιβοὶ αὐτὸν, ὑπήκοοι ὄντες Θεσσαλῶν, κατέστησαν ἐς Δίον τῆς Περδίκκου ἀρχῆς, ὃ ὑπὸ τῷ Ὀλύμπῳ Μακεδονίας πρὸς Θεσσαλοὺς πόλισμα κέϊται*. Τὴν ἐκστρατεία τοῦ Βρασίδα στὴ Μακεδονία ἀφηγεῖται ὁ Θουκυδίδης στα βιβλία 4 (78–88, 102–116, 120–132, 135) καὶ 5 (2 καὶ 6–11).

50

Θουκυδίδης 4.83 καὶ 4.124–128 (Jones & Powell. Gomme 1956, 550–551, 612–619. Hornblower 2006, τόμ. 2, 432–433, 580–594).

51

Θουκυδίδης 4.129.2–4 (Jones & Powell. Gomme 1956, 620. Hornblower 2006, τόμ. 1, 416–417): *ὑπὸ γὰρ τὸν αὐτὸν χρόνον τοῖς ἐν τῇ Λύγκῳ ἐξέπλευσαν ἐπὶ τε τὴν Μένδην καὶ τὴν Σκιωνῆν οἱ Ἀθηναῖοι, ὡς περὶ παρεσκευάζοντο, ναυοὶ μὲν πεντήκοντα, ὧν ἦσαν δέκα Χίται, ὀπλίται δὲ χιλίοις ἑαυτῶν καὶ τοξόταις ἑξακοσίους καὶ Θραξὶ μισθωτοῖς χι-*

λοίς και ἄλλοις τῶν αὐτόθεν ξυμμάχων πελασταῖς· ἐστρατήγει δὲ Νικίας ὁ Νικηράτου καὶ Νικόστρατος ὁ Διειτρέφους, ἄρτανες δὲ ἐκ Ποτειδαίας ταῖς ναοὶ καὶ σχόντες κατὰ τὸ Ποσειδώνιον ἐχώρουν ἐς τοὺς Μεθαιούς ... καὶ αὐτοῖς Νικίας μὲν Μεθωνίους τε ἔχων εἴκοσι καὶ ἑκατὸν ψιλοὺς καὶ λογάδας τῶν Ἀθηναίων ὀπλιτῶν ἐξήκοντα καὶ τοὺς τοξότας ἅπαντας κατὰ ἄτραπὸν τινα τοῦ λόφου πειρώμενος προσβῆναι καὶ τραυματιζόμενος ὑπ' αὐτῶν οὐκ ἐδυνήθη βιάσασθαι.

52

Θουκυδίδης 4.132.1 (Jones & Powell, Gomme 1956, 621–622, Hornblower 2006, τόμ. 2, 600–601): περιτειχιζομένης δὲ τῆς Σκιώνης Περδίκκας τοῖς τῶν Ἀθηναίων στρατηγοῖς ἐπικηρυκευσάμενος ὁμολογίαν ποιεῖται πρὸς τοὺς Ἀθηναίους διὰ τὴν τοῦ Βρασίδου ἔχθραν περὶ τῆς ἐκ τῆς Λύγκου ἀναχωρήσεως, εὐθὺς τότε ἀρξάμενος πράσσειν. 5.6.1–2 (Jones & Powell, Gomme 1956, 635–636, Hornblower 2006, τόμ. 2, 638–639): ὁ δὲ Κλέων ὡς ἀπὸ τῆς Τορώνης τότε περιέπλευσεν ἐπὶ τὴν Ἀμφίπολιν, ὁρμώμενος ἐκ τῆς Ἱόνιος Σταγίρω μὲν προσβάλλει Ἀνδρίων ἀποικία καὶ οὐχ εἶλε, Γαληψὸν δὲ τὴν Θασίω ἀποικίαν λαμβάνει κατὰ κράτος, καὶ πέμψας ὡς Περδίκκαν πρέσβει, ὅπως παραγένοιτο στρατιὰ κατὰ τὸ ξυμμαχικόν, καὶ ἐς τὴν Θράκην ἄλλους παρὰ Πολλὴν τὸν Ὀδομάτων βασιλέα, ἄζοντας μισθοῦ Θράκας ὡς πλείστους, αὐτὸς ἡσύχαζε περιμένων ἐν τῇ Ἱόνι.

53

Θουκυδίδης 5.2 καὶ 5.6–11 (Jones & Powell).

54

IG I³ 89, τῆς οποίας ἡ χρονολόγηση δεν εἶναι ἀσφαλῆς καὶ γι' αὐτὸ ἔχει προταθεῖ καὶ ἡ περίοδος μεταξύ 417 καὶ 413 π.Χ. Βλ. τὴ βιβλιογραφία σημ. 47.

55

IG I³ 89 στίχ. 31: [καὶ οὐδένα κο]πέας ἐσχάγεν ἑάσω ἐὰμ μὲ ἄθε[ναίω]. Bissa 2009, 114, 117–140. Ἡ κατ' ἀποκλειστικότητα ἐξαγωγή κουπιῶν καὶ ξυλείας γιὰ κουπιά στὴν Αθήνα μπορεῖ να ξενίζει, ἀλλὰ, ὅπως ἔχει υπολογίσει ὁ Borza (1987, 34 καὶ 1990, 55–56, με βάση τα στοιχεία του Meiggs 1982, 126–127 καὶ 131, Billows 1995, 6), οἱ ἀνάγκες τῶν ἀθηναϊκῶν τριήρων ἦταν τεράστιες: κάθε τριήρης με διάρκεια ζωῆς περίπου εἴκοσι χρόνια ἔφερε 170 κουπιά καὶ 30 ἀνταλλακτικά, με ἀποτέλεσμα ἕνας στόλος τῶν περίπου διακοσίων τριήρων ἀπαιτοῦσε 40.000 κουπιά, ἐνὼ συνήθως κατασκευάζονταν εἴκοσι τριήρεις ἐτησίως γιὰ ἀντικατάσταση λόγω παλαιότητας καὶ ἀπωλείων.

56

IG I³ 76. GHI 68. Gomme 1945, 207. Hammond & Griffith 1979, 115–136. Hornblower 2006, τόμ. 1, 284–285.

57

Θουκυδίδης 5.83.4 (Jones & Powell): κατέκλησαν δὲ τοῦ αὐτοῦ χειμῶνος καὶ Μακεδονίας Ἀθηναῖοι Περδίκκαν, ἐπικαλοῦντες τὴν τε πρὸς Ἀργείους καὶ Λακεδαιμονίους γενομένην ξυνωμοσίαν, καὶ ὅτι παρασκευασαμένων αὐτῶν στρατιῶν ἄγειν ἐπὶ Χαλκιδέας τοὺς ἐπὶ Θράκης καὶ Ἀμφίπολιν Νικίου τοῦ Νικηράτου στρατηγούντος ἔψευστο τὴν ξυμμαχίαν καὶ ἡ στρατεία μάλιστα διελύθη ἐκείνου τ' ἀπάραντος· πολέμιος οὖν ἦν. καὶ ὁ χειμὼν ἐτελεύτα οὗτος, καὶ πέμπτον καὶ δέκατον ἔτος τῷ πολέμῳ ἐτελεύτα. Οἱ Gomme, Andrewes & Dover (1970, 153–154) καὶ ὁ Alberti (1992, 299) ἀποδέχονται τὴ διόρθωση τῶν χειρογράφων σε: καὶ Μακεδόνας Ἀθηναῖοι, Περδίκκα κτλ., λόγω τῆς χρήσης τοῦ ρήματος κατακλιῶ/-εῖω στὸν Θουκυδίδη, ἐπειδὴ ἐκτιμῶν ὅτι ἕνας πλήρης θαλάσσιος ἀποκλεισμός τῆς Μακεδονίας,

παρὰ τὸ ὅτι ἡ ἀκτογραμμὴ τοῦ μακεδονικοῦ βασιλείου τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἦταν πολὺ μικρὴ, δεν θα μπορούσε να εἶναι τὸ ἴδιο ἀποτελεσματικός με τὸν θαλάσσιο ἀποκλεισμό ἐνός νησιοῦ ἢ ἀκόμη καὶ μίας πόλης τῆς νότιας Ἑλλάδας. Για τὴ μετοχὴ τ' ἀπάραντος· οἱ Gomme, Andrewes & Dover προτείνουν τὴν ἀνάγνωση: ἀποστάντος vel. sim. καὶ ὁ Alberti (1992, 299) ἐπάρανος, ἐπειδὴ τὸ ρῆμα ἀπαίρω στὸν Θουκυδίδη χρησιμοποιεῖται πάντα με τὴ σημασία ἀναχώρησης τοῦ στόλου (βλ. Hammond & Griffith 1979, 132 καὶ Hornblower 2008, 214–215). Ἐντούτοις, γιὰ τὴ σύνταξη καὶ τὴ σημασία τοῦ ἀπαίρω βλ. LSJ, s.v. II, σύμφωνα με τὴν οποία ὁ Περδίκκας μπορεῖ να ἀπέσυρε εἴτε ἐκστρατευτικὸ σῶμα Μακεδόνων εἴτε καὶ πλοία ἀπὸ τὴν κοινὴ με τοὺς Ἀθηναίους ἐπιχείρηση. Ἐπίσης, ὁ πλήρης θαλάσσιος ἀποκλεισμός τῆς Μακεδονίας μπορούσε να εἶναι τὸ ἴδιο ἀποτελεσματικός, ἀφοῦ ἡ μόνη θαλάσσια διέξοδος τῆς Μακεδονίας ἦταν τὸ λιμάνι τῆς Πύδνας ἀμέσως νότια τῆς Μεθώνης καὶ ὁ ἀποκλεισμός τῶν Ἀθηναίων οὐσιαστικά ἀφορούσε τὸν δυτικὸ Θερμαϊκὸ Κόλπο καὶ κυρίως τὸ λιμάνι τῆς Πύδνας, τὴ χώρα τῆς οποίας δεν ἀποκλείεται να λεηλάτησαν καὶ τὸν ἐπόμενον χρόνο (βλ. ἐπόμενη σημ. 58). Ἐπιπλέον, ἐνδομακεδονικὲς διαμάχες γιὰ τὴ διαδοχὴ ἐνδέχεται να ἐπηρέασαν καὶ τοὺς Πυδναίους, οἱ οποῖοι λίγα μόλις χρόνια μετὰ τὴν ἀνάρρηση τοῦ Ἀρχελαοῦ στὸν θρόνο τῆς Μακεδονίας αἰσθάνθηκαν ἀρκετὰ ἰσχυροὶ γιὰ να ἀποστατήσουν.

58

Θουκυδίδης 6.7.3–4 (Jones & Powell, Gomme, Andrewes & Dover 1970, 222–223, Hornblower 2008, 311): καὶ ἐς Μεθώνην τὴν ὄμορον Μακεδονία ἰπέας κατὰ θάλασσαν κομίσαντες Ἀθηναῖοι σφῶν τε αὐτῶν καὶ Μακεδόνων τοὺς παρὰ σφίσι φυγάδας ἐκακούργουν τὴν Περδίκκου. Λακεδαιμόνιοι δὲ πέμψαντες παρὰ Χαλκιδέας τοὺς ἐπὶ Θράκης, ἄγοντας πρὸς Ἀθηναίους δεχημέρους σπονδάς, ξυμπολεμεῖν ἐκέλευον Περδίκκα· οἱ δ' οὐκ ἤθελον. καὶ ὁ χειμὼν ἐτελεύτα, καὶ ἕκτον καὶ δέκατον ἔτος ἐτελεύτα τῷ πολέμῳ τῷδε ὃν Θουκυδίδης ξυνεγράψεν.

59

Διόδωρος Σικελιώτης 13.49.1–2 (Walton): Ἀρχέλαος δ' ὁ τῶν Μακεδόνων βασιλεὺς, τῶν Πυδναίων ἀπειθούντων, πολλῇ δυνάμει τὴν πόλιν περιστρατοπέδευσεν. παρεβόηθησε δ' αὐτῷ καὶ Θηραμένης ἔχων στόλον· ὃς χρονιζούσης τῆς πολιουρκίας ἀπέπλευσεν εἰς Θράκην πρὸς Θρασύβουλον τὸν ἀφηγούμενον τοῦ στόλου παντός. ὁ μὲν οὖν Ἀρχέλαος φιλοτιμότερον πολιουρκήσας τὴν Πύδναν καὶ κρατήσας μετώπισεν αὐτὴν ἀπὸ θαλάττης ὡς εἴκοσι στάδια. Ἡ μεσόγεια αὐτῇ θέσῃ τῆς Πύδνας ἔχει ἐντοπισθεῖ στο σημερινὸ Κίτρος (Μπέσιος 2010α, 134, 260 καὶ Κεφάλαιο 2). Για τὸν Διόδωρο Σικελιώτη καὶ τὴ μακεδονικὴ ἱστορία βλ. Chamoux 1983. Για τὸν Ἀρχελαο βλ. Gomme, Andrewes & Dover 1981, 33. Hammond & Griffith 1979, 137–141. Ὁ Borza (1990, 162–163 καὶ σημ. 9) πιθανολογεῖ τὴν ὑπαρξὴ στὴ βόρεια Πιερία ναυπηγικῶν ἐγκαταστάσεων εἴτε στὴν Πύδνα εἴτε στὴ Μεθώνη. Ἡ Bissa (2009, 105–151) ἐπιχειρηματολογεῖ ὅτι ἡ μεταφορὰ ξυλείας σε μακρινὲς ἀποστάσεις γιὰ τὴ ναυπήγηση πλοίων μάλλον θα ἀποφευγόταν ὡς ἀσύμφορη καὶ θα γινόταν κοντὰ στις πηγὲς υλοτόμησής τους (βλ. ὅμως τὴ σημ. 61, ὅπου οἱ ἀρχαῖες πηγὲς δεν εἶναι σαφεῖς). Μικρογιαννάκης 2007. Hornblower 2008, 758–759.

60

Ανδοκίδης 2.11 (Περὶ τῆς εαυτοῦ καθόδου, Gagarin & MacDowell 1998, 141): ἐκ δὲ τούτου οὐ πρόποτε οὔτε τοῦ σώματος οὔτε τῶν ὄντων ἐμοὶ ἐφεισάμην, ὅπου ἔδει παρακινδυνεύειν· ἀλλ' αὐτίκα μὲν τότε εἰσήγαγον εἰς <τὴν> στρατιάν ὑμῶν οὔσαν ἐν Σάμῳ κωπέας, τῶν τετρακοσίων ἤδη τὰ πράγματα ἐνθάδε κατελιφθέντων, ὄντος μοι Ἀρχελάου ξένου πατρικοῦ καὶ διδόντος τέμνεσθαί τε καὶ ἐξάγεσθαι ὅπόσους ἐβουλόμην. τούτους τε εἰσήγαγον τοὺς κωπέας, καὶ παρὸν μοι πέντε δραχμῶν τὴν τιμὴν αὐτῶν δέξασθαι οὐκ ἠθέλησα πράξασθαι πλέον ἢ ὅσου ἐμοὶ κατέστησαν, εἰσήγαγον δὲ σίτον τε καὶ χαλκόν.

61

IG I¹ 117 (GHI 91. Walbank 1978, αρ. 90. ML 91), στίχ. 15–38: [τῆς δ] ἐκομιδῆς τῶν νε[ῶ]ν, ἡὰς ἂν ἦοι ναυπηγοὶ | ἐγ Μακεδονίας στ | [ἐλλοσι, τὲν βολὲν ἐπιμ]ελ[εθ] ἔναι, ἡόπος | [ἂν σταλοῖσιν ἡος τάχι]σ[τα] Ἀθέναζε καὶ π | [λεροθοδοσι καὶ ἐπι Ἰου]αν κομίζεται ἡε | [στρατιὰ φυλάχσοσα φυ]λακὲν τὲν ἀρίστ | [εὐ· ἐάν δέ τις μὲ ποέσει] κατὰ ταῦτα, ὀφέλ | [εὐ μυρίας δραχμὰς αὐτὸ]ν ἱεράς τῆι Αθ | [εναίαι· τῶι δὲ πρότο]ι ἐλθ[όν]τι καὶ κομ[ι] | [σαμένοι ναῦν δῶναι δορεὰν κ]αθάπ[ερ] ἔδ | [οχσεν τῶι δέμοι· ἐπειδὲ δὲ Ἀρχέλαος καὶ | νῦν καὶ ἐν τῶι πρόσθεν χρ]όγῳ ἐσ[τ]ιν ἂν | ἐρ ἀγαθὸς περὶ Ἀθηναί]ος τὸς τε ἐκπ[λεῦ]σαντας Ἀθηναίον ἀνέλ]αβεν καὶ ἐς τὸ [ἐπ] | [ι Πύδνει στρατόπεδον] ἀπέπεμφσεν κα | [ι | εὐ ἔπόεσεν Ἀθηναίον τ]ὸ στρατόπεδον κ | [αὶ ἔδοκεν αὐτοῖς χούλ]α καὶ κοπέας καὶ | [ἄλλα ἡόσον ἐδέοντο παρ'] αὐτὸ ἀγαθὰ, ἐπα | [ινέσαι Ἀρχέλαο]ν ἡος ὄν | [τι ἀνδρὶ ἀγαθῶι | [καὶ προθύμοι ποιῆν ἡότ] | δύναται ἀγαθ | [όν, καὶ ἀνθ' ὄν εὐεργέτε]κ | [εν τέν τε πόλιν | [καὶ τὸν δέμον τὸν Ἀθηναί]ον ἀναγράφσα | [ι αὐτὸν καὶ παῖδας προχσένο]ς καὶ ε[ὐ]ερ | [γέτας ἐμ πόλει ἐστέλε]ν λιθίνε | [ν κ | [αὶ ἐπι | μελεσθαι αὐτὸν — —]]. Ἡ κατάσταση τῆς επιγραφῆς εἶναι πολὺ αποσπασματική καὶ οἱ συμπληρώσεις τοῦ κειμένου δεν εἶναι ἀσφαλεῖς. Ἡ δραματική κατάσταση τοῦ ἀθηναϊκοῦ ναυτικοῦ μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Σικελίας περιγράφεται ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη 8.1.2–3 καὶ 8.4.1 (Jones & Powell. Hornblower 2008, 751–752 καὶ 758–759): ἄμα δὲ ναῦς οὐχ ὀρώντες ἐν τοῖς νεωσοῖκοις ἱκανὰς οὐδὲ χρήματα ἐν τῷ κοινῷ οὐδ' ὑπηρεσίας ταῖς ναυσὶν ἀνέλπιστοι ἦσαν ἐν τῷ παρόντι σωθῆσθαι ... ὅμως δὲ ὡς ἐκ τῶν ὑπαρχόντων ἐδόκει χρῆναι μὴ ἐνδιδόναι, ἀλλὰ παρασκευάζεσθαι καὶ ναυτικόν, ὅθεν ἂν δύνωνται ἐξὺλα ἐμποροισάμενοι, καὶ χρήματα, καὶ τὰ τῶν ἐνμάχων ἐς ἀσφάλειαν ποιῆσθαι, καὶ μάλιστα τὴν Εὐβοίαν, τῶν τε κατὰ τὴν πόλιν τι ἐς εὐτέλειαν σωφρονίσαι, καὶ ἀρχὴν τινα πρεσβυτέρων ἀνδρῶν ἐλέσθαι, οἵτινες περὶ τῶν παρόντων ὡς ἂν καιρὸς ἦ προβουλεύουσιν ... παρεσκευάζοντο δὲ καὶ Ἀθηναῖοι, ὡσπερ διενόηθησαν, ἐν τῷ αὐτῷ χειμῶνι τούτῳ τὴν τε ναυπηγίαν, ἐξὺλα ἐμποροισάμενοι, καὶ Σούνιον τεύχσαντες, ὅπως αὐτοῖς ἀσφάλεια ταῖς σιταγωγαῖς ναυσὶν εἴη τοῦ περίπλου, καὶ τότε ἐν τῇ Λακωνικῇ τείχισμα ἐκλιπόντες ὁ ἐνφοκοδόμησαν παραπλέοντες ἐς Σικελίαν, καὶ τὰλλα, εἴ ποῦ τι ἐδόκει ἀρχεῖον ἀναλίσκεσθαι, ἐνστελλόμενοι ἐς εὐτέλειαν, μάλιστα δὲ τὰ τῶν ἐνμάχων διασκοποῦντες ὅπως μὴ σφῶν ἀποστήσονται. Για τὸ κρίσιμο ζήτημα τῆς εξασφάλισης ξυλίας για τὸν ἀθηναϊκὸ στόλο μετὰ τὴν σικελική καταστροφὴ καὶ για τοὺς ἀνταγωνιστὲς τῆς Ἀθῆνας Σπαρτιάτες καὶ Θηβαίους μέχρι τὴν ἀνάρρηση τοῦ Φιλίππου βλ. Borza 1987, 44–52. Hatzopoulos 1985. Bissa 2009, 117–140.

62

GHI 111. Hatzopoulos 1996, τόμ. II, 19–20, αρ. 1, πλευρά Β, στίχ. 1–10: ἐσαγωγή δ' ἔστω καὶ πίσσης καὶ ξύλων, | οἰκοδομησῆσθαι πάντων, ναυπηγῆ | σίμων δὲ πλὴν ἑλατινῶν, ὅ τι ἄμ μὴ τὸ | κοινὸν δέηται, τῶι δὲ κοινῶι καὶ τούτων | εἶν ἐξαγωγήν, εἰπόντας Ἀμύνται πρὶν ἐξ | ἀγειν, τελέοντας τὰ τέλεα τὰ γεγραμμέν[α]. | καὶ τῶν ἄλλων ἐξαγωγήν δὲ εἶν καὶ δια | <α>γωγῆν, τελέουσιν τέλεα καὶ Χαλκιδεῦ | σι ἐγ Μακεδονίης καὶ Μακεδόσιν ἐκ | Χαλκιδέων. Ἡ ἐπισήμανση τοῦ ἐκδοτῆ ὅτι ἡ ἀρχική χάραξη στὸν στίχ. 1 τῆς λέξεως ἐξαγωγή, τὴν ὁποία διόρθωσε ὁ χαρακτήρας, ἦταν πιο εὐστοχῆ ἀπὸ ἀποψη νοήματος δεν εὐσταθεῖ. Ὁ ὅρος αὐτὸς τῆς συνθήκης ἐπιτρέπει τὴν εἰσαγωγή ἀπὸ τὴ Μακεδονία στο χαλκιδικό κοινό κάθε εἶδους οἰκοδομήσιμης καὶ ναυπηγήσιμης ξυλείας, ἐκτός ἀπὸ ἑλάτα, τὰ ὁποία στη συνέχεια (στίχ. 4–10) μπορεῖ το κοινό νὰ ἐξαγεῖ, ἐφόσον ἐνημερώνεται ὁ Ἀμύντας πρὶν τὴν ἐξαγωγή καὶ καταβάλλονται οἱ φόροι. Ἡ Bissa (2009, 114–115 με τὴ σημ. 14, ὅπου ὁμως ἡ παλαιότερη ἐκδοση τῆς επιγραφῆς) υποστηρίζει ὅτι οἱ μακεδόνας βασιλεῖς, ἀκόμη καὶ ὅταν παραχωροῦσαν δικαίωματα ἐξαγωγῆς, προσπαθοῦσαν κάπως νὰ ἐλέγξουν τὴς ἐξαγωγῆς αὐτές, ἀλλὰ, ὅπως ξεκαθαρίζει τὸ κείμενο τῆς συνθήκης, για τὰ συγκεκριμένα προϊόντα τῆς πίσσης καὶ τῆς ξυλείας ἐπρεπε νὰ ἐνημερώσουν τὸν Ἀμύντα πρὶν οἱ Χαλκιδεῖς τὰ ἐξαγάγουν καὶ συνεπῶς ὁ ἐλεγχος τῶν ἐξαγωγῶν παραμένει ἀπόλυτος. Για τὸν Ἀμύντα Γ' βλ. Hammond & Griffith 1979, 172–180. Hammond 1989, 79–80. Borza 1990, 182–183. Zahrt 2007. Consolo Langher 2007.

63

Για τὸ ἀφιερωμένο στὸν Ἀμύντα Γ' ἐρὸ στὴν Πύδνα βλ. σημ. 71 καὶ Μπέσιος 2010α, 114–115. Για τοὺς ἰλλυριοὺς καὶ τοὺς Μακεδόνας βλ. Dell 1970.

64

IG II¹ 102. GHI 129. Για τὴ χρονολόγηση τῶν προξενικῶν ψηφισμάτων τοῦ Ὠρωπού πρὸς τιμὴ τοῦ Ἀμύντα Περδίκκα καὶ τοῦ Ἀμύντα Ἀντιόχου (Πετράκος 1997, αρ. 1 καὶ 2) καὶ τὴν κατάβαση τοῦ Ἀμύντα στο ἀντρο τοῦ Τροφώνιου (IG VII 3055), βλ. Ellis 1970.

65

Δημοσθένης 4.4 (κατὰ Φιλίππου Α', Butcher). Δείναρχος, Κατὰ Δημοσθένους 14 (Worthington 2001). Hammond 1989, 88–89. πρβ. Heskell 1997, 31–34, 51–52 καὶ 116–117.

66

Δημοσθένης 50.46, 48–49, 52 (Πρὸς Πολυκλέα, Rennie). Ἀριστοτέλης, Οἰκονομικά 1350 (van Groningen & Wartelle). Hammond & Griffith 1979, 187–188. Hammond 1989, 94–95.

67

IG IV2.1.94, ἀπ. Β, στήλη I, στίχ. 6–12: Ὀμόλιον· Δωριεῖς, | Πύδνα· Δαμάτριος, | Μεθῶνα· Πολύφαντος, | Μακεδονία· Περδίκκα, | Αἴνεια· Εὐβουλος, | Δίκαια· Νυνφόδωρος, | Ποτειδαία· Καλλικράτης. Hammond & Griffith 1979, 193–195. Perlman 2000, 68–74. Ευδόπουλος 2006, 104–106. Για τὴν παρουσία Μακεδόνων στα πανελλήνια ἐρὰ βλ. Mari 2007. Για τὰ κυμαινόμενα ὄρια τῆς Μακεδονίας μέχρι καὶ τὴν ἀνάρρηση τοῦ Φιλίππου βλ. Χατζόπουλος 1995.

68

Διόδωρος Σικελιώτης 16.2.1–6 (Walton): ὁμοίως δὲ καὶ Ἀθηναῖοι πρὸς Φίλιππον ἀλλοτρίως ἔχοντες κατήγον ἐπὶ τὴν βασιλείαν Ἀργαίων καὶ στρατηγὸν ἀπεστάλκεισαν Μαντίαν ἔχοντα τρισχιλίους μὲν ὀπίστας, ναυτικὴν δὲ δύναμιν ἀξιόλογον. 16.3.5–6 (Walton): Μαντίας δ' ὁ τῶν Ἀθηναίων στρατηγὸς καταπλεύσας εἰς Μεθώνην αὐτὸς μὲν ἐνταῦθα κατέμεινε, τὸν Ἀργαῖον δὲ μετὰ τῶν μισθοφόρων ἐπὶ τὰς Αἰγάς ἀπέστειλεν. οὗτος δὲ προσελθὼν τῇ πόλει παρεκάλει τοὺς ἐν ταῖς Αἰγαῖς προσδέξασθαι τὴν κάθοδον καὶ γενέσθαι τῆς αὐτοῦ βασιλείας ἀρχηγούς. οὐδενὸς δ' αὐτῷ προσέχοντος ὁ μὲν ἀνεκάμπτεν εἰς τὴν Μεθώνην, ὁ δὲ Φίλιππος ἐπιφανεῖς μετὰ στρατιωτῶν καὶ συνάψας μάχην πολλοὺς μὲν ἀνείλε τῶν μισθοφόρων, τοὺς δὲ λοιποὺς εἰς τινα λόφον καταφυγόντας ὑποσπόνδους ἀφῆκεν, λαβὼν παρ' αὐτῶν ἐκδότους τοὺς φυγάδας. Φίλιππος μὲν οὖν ταύτην πρώτην μάχην νικήσας εὐθαρσετέρους ἐποίησε τοὺς Μακεδόνας πρὸς τοὺς ἐφεξῆς ἀγῶνας. Πρβ. Iustinus 7.6.6–16 (Seel 1935). Hammond & Griffith 1979, 203–212. Hammond 1989, 138. Worthington 2008, 19–25.

69

Διόδωρος Σικελιώτης 16.8.3 (Walton): ἡ δὲ πόλις αὕτη κειμένη κατὰ τῆς Θράκης καὶ τῶν σύνεγγυς τόπων εὐφυνῶς πολλὰ συνεβάλετο τῷ Φιλίπῳ πρὸς αὔξησιν. εὐθὺν γάρ τὴν μὲν Πύδναν ἐχειρώσατο, πρὸς δὲ Ὀλυθίουσιν συμμαχίαν ἔθετο καὶ Ποτιδαίαν ὠμολόγησε περιποιήσιν αὐτοῖς, ὑπὲρ ἧς Ὀλύθιοι πολλὴν σπουδὴν ἔσχον κυριεῦσαι τῆς πόλεως. Για τις μυστικές διαπραγματεύσεις βλ. καὶ Θεόπομπος, FGrHist 115 απ. 30ab. Δημοσοθένης 20.63 (Προς Λεπτινήν, Foerster). Σχόλια στον Ολυθιακό Β' 50 (Dilts). Αἴλιος Αριστειδής, Συμμαχικός Α' 480 (Dindorf). Διβάνιος, Προγυμνάσματα 9.3.8 (Foerster). Hammond & Griffith 1979, 238–244 καὶ 356–357. Hammond 1989, 110. Hatzopoulos 1996, τόμ. Ι, 179–181. Hornblower 2008, 27–28. Worthington 2008, 41–42.

70

Τα υπονοούμενα, πάντως, αὐτὰ δεν επιβεβαιώνονται ἀπὸ τὴν εικόνα τῶν τάφων αὐτῆς τῆς περιόδου οἱ ὁποῖοι ἔχουν ἀνασκαφεί στην Πύδνα. Βλ. Μπέσιος 2010α, 115.

71

Δημοσοθένης, Ολυθιακός Α' 5 (Butcher): δῆλον γάρ ἐστι τοῖς Ὀλυθίοις ὅτι νῦν οὐ περὶ δόξης οὐδ' ὑπὲρ μέρους χώρας πολεμοῦσιν, ἀλλ' ἀναστάσεως καὶ ἀνδραποδισμοῦ τῆς πατρίδος, καὶ ἴσασιν ἅ τ' Ἀμφοπολιτῶν ἐποίησε τοὺς παραδόντας αὐτῷ τὴν πόλιν καὶ Πυδναίων τοὺς ὑποδεξαμένους· καὶ ὅλως ἄπιστον, οἶμαι, ταῖς πολιτείαις ἢ τυραννίς, ἄλλως τε καὶ ὄμορον χώραν ἔχουσι. Βλ. καὶ Σχόλια στον Ολυθιακό Α' 41 (Dilts), λήμμα καὶ Πυδναίων τοὺς ὑποδεξαμένους; Πύδνα πόλις Μακεδονίας. αὕτη ἀπέστη τοῦ ὑπακοῦεν Φιλίπῳ, καὶ ἐστράτευσε κατ' αὐτῆς καὶ περὶ ταύτην τοιοῦτόν τι συνέβη· ὡς γὰρ κάκεῖ τινες προδεδώκασι, εἶθ' ὕστερον γνόντες ὅτι οὐκ ἂν αὐτῶν φείσαιο, ἔφυγον ἐπὶ τὸ Ἀμύντιον ἱερὸν τοῦ πατρὸς αὐτοῦ· κολακεύοντες γὰρ αὐτοῦ τὸν πατέρα πρώην οἱ Πυδναῖοι ἱερὸν αὐτοῦ ἐποίησαν· ὅμως οὐδ' ἐκέισε καταφυγόντων ἐφείσατο, ἀλλ' ἀναστήσας αὐτοὺς ὄρκους ἐπὶ τῷ μηδὲν ποιῆσαι ἐξελλόντας ἀνείλε. F1S. Βλ. σημ. 63 καὶ Habicht 1970, 11–12.

72

Διόδωρος Σικελιώτης, 16.31.6 (Walton): ἅμα δὲ τούτοις πρατομένοις Φίλιππος ὁ τῶν Μακεδόνων βασιλεὺς Μεθώνην μὲν ἐκπολιορκήσας καὶ διαρπάσας κατέσκαψε, Παγασὰς δὲ χειρωσάμενος ἠνάγκασεν ὑποταγῆναι. 16.34.4–5 (Walton): Φίλιππος δ' ὄρων τοὺς Μεθωναίους

ὀρμητήριον παρεχομένους τὴν πόλιν τοῖς πολεμίοις ἑαυτοῦ πολιορκίαν συνεστήσατο. καὶ μέχρι μὲν τινος οἱ Μεθωναῖοι διεκάρτερον, ἔπειτα κατισχυόμενοι συνηναγκάσθησαν παραδοῦναι τὴν πόλιν τῷ βασιλεῖ ὥστε ἀπελθεῖν τοὺς πολίτας ἐκ τῆς Μεθώνης ἔχοντας ἐν ἰμάτιον ἕκαστον. ὁ δὲ Φίλιππος τὴν μὲν πόλιν κατέσκαψε, τὴν δὲ χῶραν διένειμε τοῖς Μακεδόσιν. ἐν δὲ τῇ πολιορκίᾳ ταύτῃ συνέβη τὸν Φίλιππον εἰς τὸν ὀφθαλμὸν πληγέντα τοξεύματι διαφθαρεῖναι τὴν ὄρασιν. Ἡ εικόνα, πάντως, τῆς ἀρχαίας Μεθώνης ἀπὸ τις μέχρι τώρα ἀνασκαφῆς δεν φαίνεται νὰ ἐπιβεβαιώνει τὴ μαρτυρία τοῦ Διοδώρου Σικελιώτη γιὰ τὴν ἐκ θεμελίων καταστροφὴ τῆς πόλης. Hammond & Griffith 1979, 254–258, 361–362. Hammond 1989, 156–157. Ο Errington (2007) υπογραμμίζει τὴ διαφορετικὴ μεταχείριση τοῦ Φιλίππου στὶς πόλεις ποὺ καταλάμβανε. Worthington 2008, 47–49.

73

IGLPalermo 128 (IG II² 130) στίχ. 8–14: ἐπαινέ[σ]τ[ι] [αὶ Λαχάρη]ν Χάρητος Ἀπολλωνιάτ[η]ν | [...8...]ον ὅτι πρόθυμος ἦν τ[οῖς π] | [ολίταις ὑ]πηρετεῖν καὶ ἔπεμψ[εν ...] | [...7...]ον ἑαυτοῦ εἰς Μεθώνη[ν κ]α[ι] | [εἶναι αὐ]τὸν πρόξενον τοῦ δήμου τ[ο] | [ῦ Ἀθηναίων κ.λπ.

74

Πολύαινος, Στρατηγήματα 4.2.15 (Woelffin & Melber): Φίλιππος τοῖς Μεθωναίων τείχεσι κλίμακας προσήγαγεν καὶ δι' αὐτῶν πολλοὺς Μακεδόνας ἀνεβίβασε πολιορκητάς. ἐπεὶ δὲ ἀνέβησαν ἐπὶ τὰ τεῖχη, ἀφείλε τὰς κλίμακας, ὅπως ἐλπίδα τοῦ καταβῆναι μὴ ἔχοντες προθυμότερον τῶν τευχῶν κρατήσῃαν. Hatzopoulos, Knoepfler & Marigo-Papadopoulos 1990, 665–668.

75

Σχόλια στον Ὀλυθιακό Γ' 43a (Dilts), λήμμα Φίλιππος ἀσθενῶν: ἐπικινδύνως ἀσθενῆσαί φασι Φίλιππον ὅτε τὴν Μεθώνην ἐπολιόρκει, Ἄστέρος τινὸς στρατιώτου Μεθωναίου ἀπὸ τοῦ τείχους ἐπιγράψαντος τῷ δόρατι Ἄστηρ Φιλίπῳ θανάσιμον [ἐπι]πέμπει βέλος, εἶτα πέμψαντος καὶ κατὰ τύχην τινὰ ἐπιτυχόντος κατὰ τοῦ ὀφθαλμοῦ. λέγεται δὲ ὅτι καὶ ὁ Φίλιππος ἀντέγραψε πρὸς αὐτὸν καὶ ἀνηγκόντισεν, ὅμως οὐκ ἐπέτυχεν αὐτός, Ἄστέρα Φίλιππος ἦν λάβη κρημίσεται' (PrTBCAfVbWd). Βλ. καὶ Σχόλια στον Περὶ τοῦ στεφάνου, 124 (Dilts): τὸν ὀφθαλμὸν ἦδη ἔγνωμεν ὅτι τὸν ὀφθαλμὸν ἐπλήγη ὁ Φίλιππος ἐν τῇ Μεθώνῃ, τὴν δὲ κλεῖν ἐν Ἰλλυριοῖς, τὸ δὲ σκέλος καὶ τὴν χεῖρα ἐν Σκύθαις (Ανρ). Σύμφωνα με τὸν Πλούταρχο, οἱ ὁποῖοι ἀντλεῖ ἀπὸ τὰ Μακεδονικά του Καλλισθένη, τὸ περιστατικὸ συνέβη κατὰ τὴν πολιορκία τῆς Ολύθνου (Συναγωγὴ ἱστοριῶν παραλλήλων ἐλληνικῶν καὶ ρωμαϊκῶν 307d, Nachstaedt = Στοβαῖος, 3.7.67, Wachsmuth & Hense): Φίλιππος Μεθώνην καὶ Ὀλυθον βουλόμενος πορθῆσαι καὶ βιαζόμενος ἐπὶ τῷ Σανδάνῳ ποταμῷ διαβῆναι πέραν ὑπὸ τινος τῶν Ὀλυθίων Ἄστέρος ὀνόματι ἐτοξεύθη τὸν ὀφθαλμὸν, εἰπόντος: Ἄστηρ Φιλίπῳ θανάσιμον πέμπει βέλος· ὁ δ' ὀπίσω διανηξάμενος πρὸς τοὺς οἰκείους σφάζεται ἀπολέσας τὸν ὀφθαλμὸν· ὡς Καλλισθένης ἐν τρίτῳ Μακεδονικῶν. Στὰ σχόλια στον Δημοσοθένη ποὺ ἀποδίδονται στον Δίδυμο (Pearson & Stephens 1983, P.Berol. 9780, στήλη 12, 40–50) ἀναφέρονται ὡς πηγὲς γιὰ τὸ συμβάν ὁ Θεόπομπος (FGrHist 115 απ. 384), ὁ Μαρσούας (FGrHist 135 απ. 16) καὶ ὁ Δούρις (FGrHist 76 απ. 36), ἀπὸ τοὺς ὁποῖοις ὁ τελευταῖος, ἐπιρρεπὴς στὴν τερατολογία, ἀναφέρει καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ἀκοντιστῆ: περὶ ὧν ἔσχε τραυμάτων ὁ Φίλιππος [ε] ἴρηται μ(έν) ἡμῖν ἐντελῶς· κ(αὶ) νυνὶ δ' εἰς βραχὺ ὑπομνηστέον. περὶ μ(έν) γ(άρ) τὴν

Μεθώνης πολιορκίαν τὸν δεξιὸν ὀφθαλμὸν ἐξεκόπη τοξεύματι πληγείς, ἐ[ν] ᾧ τὰ μηχανώματα κ(αι) τὰς χωστρίδας [λ]εγομ(έν)ας ἐφέερα, καθάπερ ἐν τῇ δ' τῶν περὶ αὐτὸν ἱστοριῶν ἀφηγεῖται Θεόπομπος, οἷς κ(αι) Μαρσύας ὁ Μακεδὼν ὀμολογεῖ. ὁ δ(έ) Δοῦρις, ἔδει γ(άρ) αὐτὸν κ(αι) ἐνταῦθα τερατ[ε]ύσε[σθαι], Ἀ]στέρη φησὶ (εἶναι) τοῦνομα τοῦ τὸ ἀκ[όντιον καιρίως] ἐπ' αὐτὸν ἀφέντος, [τ]ῶν [συνεστρα]τευκόντων αὐτῶι σχε[δ]ὸν [πάν]των τοξεύμα[τ]ι λεγόντων [α]ὐτὸ[ν] τετρώσθαι. Βλ. και Διόδωρος Σικελιώτης 16.34.5 (σημ. 72). Στράβων 8.6.15 (σημ. 9). Αρποκρατίων, *Λέξεις δέκα ρητόρων*, λήμμα *Μεθώνη* (Dindorf). Θεμιστιος, *Σοφιστής 284c* (Harduin). Κλαύδιος Αἰλιανός, *Περὶ ζῶων ιδιότητος* 9.7 (Hercher). Σοῦδα Κ 356, λήμμα *Κάρανος*. Hatzopoulos, Knoepfler & Marigo-Papadopoulos 1990, 661–663.

76

Δημοσθένης, *Κατὰ Φιλίππου Γ'* 26 (Butcher): Ὀλυνθον μὲν δὴ και Μεθώνη και Ἀπολλωνίαν και δύο και τριάκοντα πόλεις ἐπὶ Θράκης ἐῶ, ἀς ἀπάσας οὕτως ὠμῶς ἀνήρηκεν ὥστε μηδ' εἰ πῶποτ' ᾠκλήθησαν προσελθόντ' εἶναι ῥάδιον εἰπεῖν. Hammond & Griffith 1979, 254–258, 361–362. Οἱ τάφοι, οἱ οποίοι ἔχουν ανασκαφεί στη θέση Παλαιοκαταχάς και στο σημερινό Αιγίνιο, ανήκαν προφανώς στη χώρα της 'νέας' Μεθώνης, η οποία κατά τους Hatzopoulos, Knoepfler & Marigo-Papadopoulos (1990, 667–668 με τη σημ. 91) εἶχε ενσωματωθεί στην Πύδνα. Βλ. Κεφάλαιο 2 και πρβ. Papazoglou 1988, 105–106.

77

Ψευδο-Πλούταρχος, *Βίοι των δέκα ρητόρων* 851a (Mau): και λυτρωσαμένω πολλοὺς τῶν ἀλόντων ἐν Πύδνῃ και Μεθώνῃ και Ὀλύνθῳ ὑπὸ Φιλίππου. Οἱ Hatzopoulos, Knoepfler & Marigo-Papadopoulos (1990, 665–668) πιθανολογοῦν κάποιοι να μεταφέρθηκαν στην Αθήνα και κάποιοι ἀκόμα και στην Ερέτρια.

78

Αριστοτέλης, απ. 551 (Rose) = Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* 6.27 (Kaibel): Ἀριστοτέλης δὲ ἐν τῇ *Μεθωναίων πολιτείᾳ* 'παράσιτοι, φησὶ, τοῖς μὲν ἄρχουσι δύο καθ' ἕκαστον ἦσαν, τοῖς δὲ πολεμάρχους εἷς. τεταγμένα δ' ἐλάμβανον παρ' ἄλλων τέ τινων και τῶν ἀλιέων ὄψον'. Οἱ παράσιτοι διορίζονταν ως προσωπικό των ιερῶν της πόλης για την οργάνωση των καθιερωμένων κοινῶν ευωχιῶν προς τιμὴν κάποιου θεοῦ, γεγονός το οποίο υποδηλώνει την πολιτικὴ οργάνωση της Μεθώνης κατά τα αθηναϊκά πρότυπα. Για τους *παρασίτους* και το *παρασίτιον* βλ. Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* 6.26 (Kaibel). Woodhead 1997, αρ. 153. SEG 34.157. Peek 1969, αρ. 338 (SEG 11.440a Addenda et Corrigenda). Ziehen 1949.

79

Αριστοτέλης, απ. 552 (Rose) = CPG I, Ζηνόβιος 1, 79, λήμμα: ἄμουστέρος *Δειβηθρίων*: *Δειβήθριοι* ἔθνος ἐστὶ Πιερικόν, οὗ και Ἀριστοτέλης μέμνηται ἐν τῇ *Μεθωναίων πολιτείᾳ*. λέγονται δὲ ἄμουσάταο εἶναι οἱ *Δειβήθριοι*, ἐπειδὴ παρ' αὐτοῖς ἐγένετο ὁ τοῦ Ὀρφέως θάνατος (πρβ. και CPG I, Διογενιανός 2, 26 και 7, 14. CPG II, Διογενιανός 1, 37 και Αποστόλιος 2, 67 και 10, 50, λήμμα ἄμουστέρος *Δειβηθρίων*: ἐπὶ τῶν ἄμούσων και ἀπαιδευτῶν. *Δειβήθριοι* γὰρ ἔθνος Πιερικόν ἐστὶν οὔτε μέλους ἀπλῶς οὔτε ποιήματος ἔννοιαν λαμβάνον. λέγονται δὲ ἄμουσάταο εἶναι, ἐπειδὴ παρ' αὐτοῖς ὁ τοῦ Ὀρφέως ἐγένετο θάνατος). Για την παροιμία βλ. Garcia Romero 2011.

80

Στράβων 7α.1.22 (Meineke): ἐν μὲν οὖν τῷ πρὸ τῆς Πύδνης πεδίῳ Ῥωμαῖοι Περσέα καταπολεμήσαντες καθέλιον τὴν τῶν Μακεδόνων βα-

σιλείαν, ἐν δὲ τῷ πρὸ τῆς Μεθώνης πεδίῳ γενέσθαι συνέβη Φιλίππῳ τῷ Ἀμύντου τὴν ἐκκοπὴν τοῦ δεξιῦ ὀφθαλμοῦ καταπελτικῶ βέλει κατά τὴν πολιορκίαν τῆς πόλεως.

81

Κοντολέων 1963, 25.

82

Κοντολέων 1963, 6–26, κυρίως 11 και 24, και σημ. 30.

83

Θεόφραστος, *Περὶ φυτῶν ιστορίας* 5.2.1 (Hort): διαιροῦσι γὰρ τινες κατά τὰς χώρας, και φασιν ἀρίστην μὲν εἶναι τῆς ὕλης πρὸς τὴν τεκτονικὴν χρεῖαν τῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα παραγνομένης τὴν Μακεδονικὴν· λεία τε γὰρ ἐστὶ και ἀστραβῆς και ἔχουσα θυῖον. δευτέραν δὲ τὴν Ποντικὴν, τρίτην δὲ τὴν ἀπὸ τοῦ Ῥυνδάκου, τετάρτην δὲ τὴν Αἰνιανικὴν· χερίστην δὲ τὴν τε Παρνασιακὴν και τὴν Εὐβοικὴν· και γὰρ ὀζώδεις και τραχείας και ταχὺ σήπασθαι. περὶ δὲ τῆς Ἀρκαδικῆς σκεπτέον.

Μελίκη

Κλειδί

Κολινδρός

Αιγίνιο

Καταχάς

ΜΕΘΩΝΗ

Νέα Αγαθούπολη

Μεθώνη

Μακρύγιαλος

Πιέρια όρη

Σφενδάμη

Κούκος

Αλώνια

ΠΥΔΝΑ

Κίτρος

Σεβαστή

ρ. Γερακάρη

Αλυκές Κίτρος

Νέα Τραπεζούντα

Κορινός

ΚΑΤΕΡΙΝΗ

Καλλιθέα

Περίσταση

Νέα Έφεσος

Κονταριώτισσα

Βροντού

Δίον

Λιτόχωρο

Ολυμπος όρος

π. Αλιάκμονας

π. Λουδίας

π. Αξιός

ρ. Κερασιές

ρ. Σμίξη

ρ. Τραγανός

ρ. Πέλεκας

π. Πετριώτικος

π. Μαυρονέρι

Θερμαϊκός κόλπος

Η ανασκαφή του 'Υπογείου'

1. Εισαγωγή

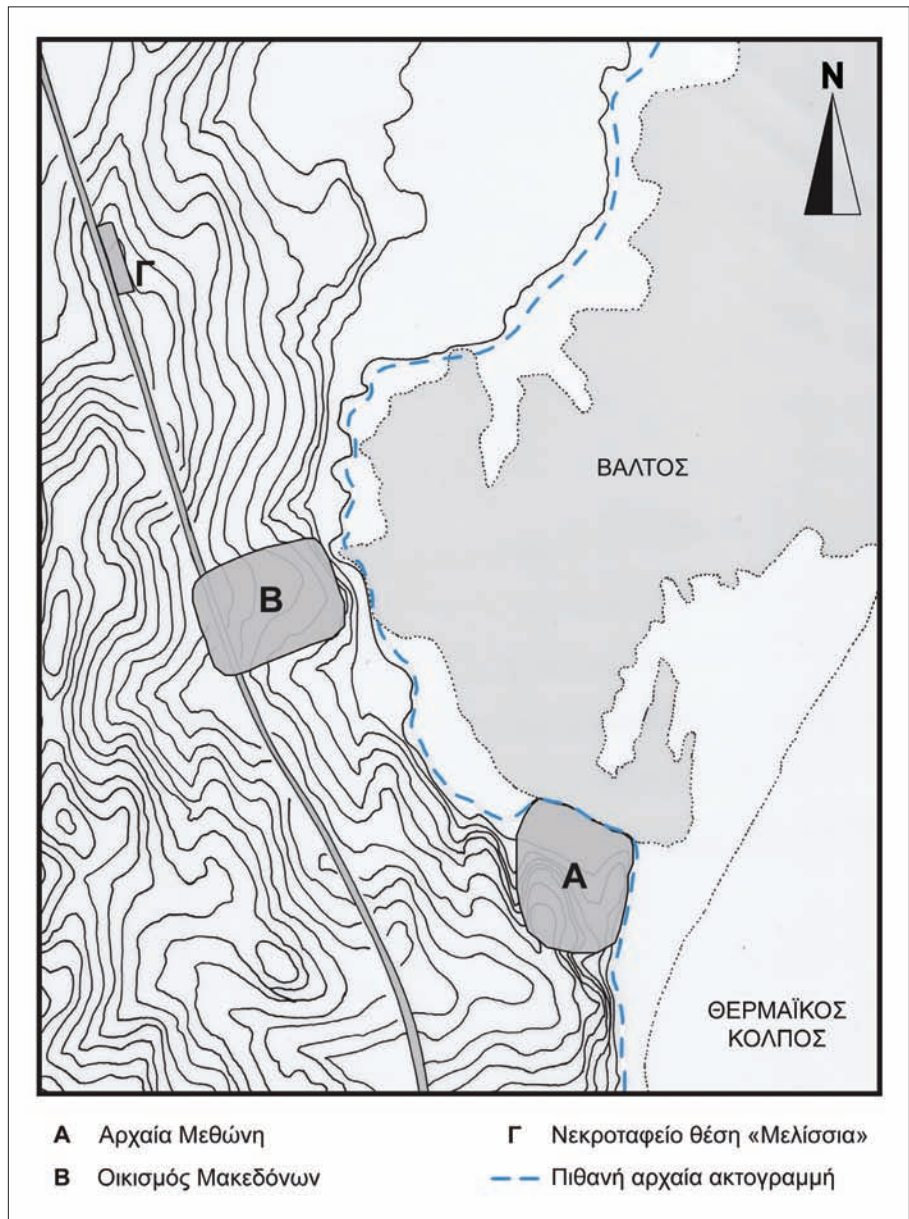
Ο οικισμός της αρχαίας Μεθώνης βρίσκεται στα δυτικά παράλια του Θερμαϊκού κόλπου, αμέσως βόρεια της Νέας Αγαθούπολης, στη βόρεια Πιερία.¹ Οι προσχώσεις των ποταμών Αξιού, Λουδία και κυρίως του Αλιάκμονα έχουν αλλάξει σημαντικά τη μορφή του τοπίου, με αποτέλεσμα σήμερα ο αρχαίος οικισμός να απέχει περίπου 500μ. από τη θάλασσα. Στην αρχαιότητα, ωστόσο, ο Θερμαϊκός Κόλπος έβρεχε την ανατολική πλευρά του οικισμού και ειςχωρούσε βαθειά και στη βόρεια πλευρά, με δυνατότητα ελλιμενισμού και στις δύο πλευρές. Το κύριο λιμάνι πρέπει να τοποθετηθεί στα βόρεια, θέση η οποία προστατευόταν τόσο από τους νότιους ανέμους, οι οποίοι καταπονούν ιδιαίτερα τα παράλια της Πιερίας, όσο και από τους βόρειους. Επομένως, το λιμάνι της αρχαίας Μεθώνης ήταν το ασφαλέστερο του Θερμαϊκού (Σχέδιο 1, Φωτογραφία 1). Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την άμεση γειτνίαση της θέσης με τον βασικό οδικό άξονα Β-Ν της αρχαιότητας, προσέδωσε ιδιαίτερη γεωστρατηγική σημασία στη Μεθώνη, γιατί η πόλη παρείχε τη δυνατότητα επαφών και διείσδυσης προς την Κεντρική και Δυτική Μακεδονία, καθώς και προς την ενδοχώρα της Βαλκανικής.

Οι πρόσφατες ανασκαφές στην αρχαία Μεθώνη έδειξαν ότι ο χώρος είχε συνεχή κατοίκηση από τη Νεότερη Νεολιθική μέχρι και το 354 π.Χ.² και το λιμάνι της φαίνεται πως αποτέλεσε κομβικό σημείο στην εμπορική κίνηση του Αιγαίου ήδη από τις πρώιμες φάσεις της Εποχής του Χαλκού. Μάλιστα υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις για επαφές με νοτιοελληνικά κέντρα τουλάχιστον από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού αλλά κυρίως κατά τη διάρκεια του α' και β' αποικισμού.³ Δεν είναι καθόλου τυχαίο το γεγονός ότι η —ελλιπής κατά τα άλλα— φιλολογική παράδοση θεωρεί τη Μεθώνη ως την αρχαιότερη αποικία στα βόρεια παράλια του Αιγαίου.⁴ Σύμφωνα με τα μέχρι τώρα δεδομένα, δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ο ρόλος των πρωτοπόρων Ευβοέων, και ειδικά των Ερετριέων, στην ίδρυση της αποικίας στη Μεθώνη, αφού οι επαφές αυτές με τον μυχό του Θερμαϊκού είναι γνωστές ήδη από την Πρωτογεωμετρική περίοδο.

Η περιορισμένη σχετικά έρευνα που έχει διεξαχθεί στη Μεθώνη και ο πλούτος τόσο των κινητών όσο και των ακίνητων ευρημάτων έχουν καταστήσει εμφανή τη διαχρονική ακμή του οικισμού από τη Νεότερη Νεολιθική μέχρι και το 354 π.Χ. Ευνοϊκή συγκυρία υπήρξε ο εντοπισμός του εμπορικού και πολιτικού κέντρου του οικισμού, δηλαδή της αρχαίας Αγοράς, στο διάσελο μεταξύ δύο χαμηλών λόφων, του ανατολικού και του δυτικού. Μάλιστα, η Αγορά περιλαμβάνει μνημειακά κτίρια των αρχαϊκών κυρίως χρόνων (Σχέδιο 2, Φωτογραφία 2). Ανατολικότερα από την Αγορά, στην κορυφή του ανατολικού λόφου εντοπίστηκε ένα εύρημα που αναμένεται να συνεισφέρει σημαντικά στη μελέτη της διαδικασίας του β' αποικισμού στον βορειοελλαδικό χώρο. Πρόκειται για έναν χώρο, ο οποίος ονομάστηκε συμβατικά 'Υπόγειο'. Η κατασκευή του υπόγειου αυτού χώρου μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη της Γεωμετρικής Εποχής, κατά την αρχική δηλαδή

Σχέδιο 1

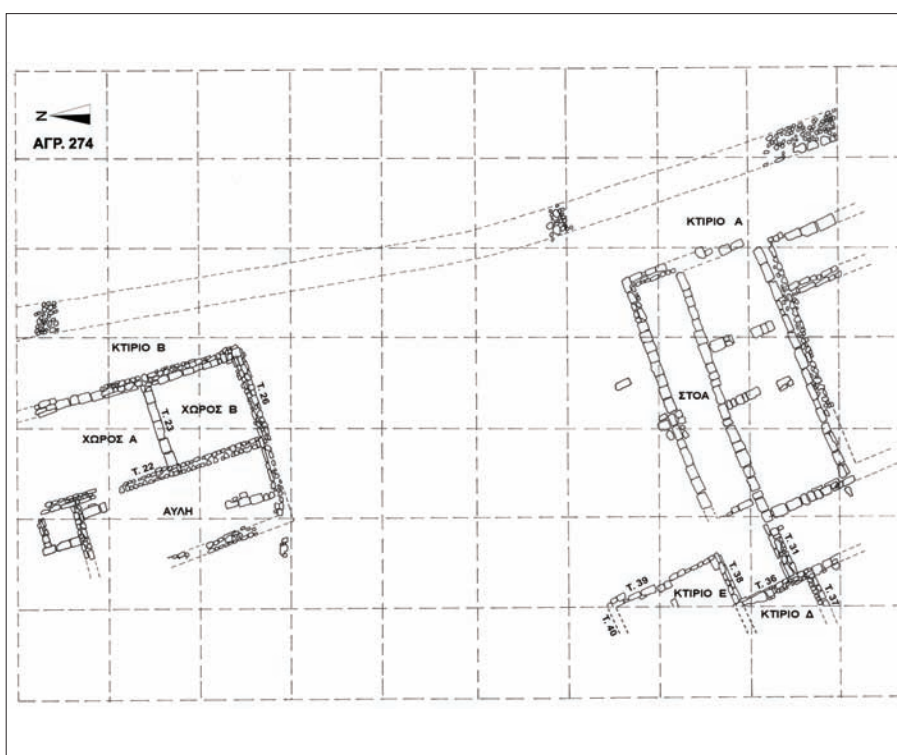
Χάρτης με τον οικισμό της αρχαίας Μεθώνης και τον οικισμό των Μακεδόνων μετά το 354 π.Χ.

φάση της ίδρυσης της αποικίας από τους Ερετριείς. Πρέπει να σημειωθεί ότι το πλήθος των ευρημάτων του χώρου αυτού δεν αφήνει καμία αμφιβολία για τις εκτεταμένες επαφές της Μεθώνης με μεγάλο αριθμό εμπορικών κέντρων του Αιγαίου και της ανατολικής Μεσογείου.

Τα ευρήματα του 'Υπογείου' αποδεικνύουν ότι ήδη από την αρχή της ίδρυσης της αποικίας δημιουργήθηκαν στη Μεθώνη εργαστήρια για την κατασκευή αντικειμένων από μεγάλη ποικιλία υλικών, όπως πηλό, χρυσό, χαλκό, σίδηρο, γυαλί, ελεφαντόδοντο, κέρατα ελαφιού και οστά ζώων. Την εικόνα ενός εκτεταμένου βιομηχανικού κέντρου, στο μέτρο πάντα της εποχής, εμφανίζει η Μεθώνη και κατά τις επόμενες περιόδους, σύμφωνα με τη μέχρι τώρα έρευνα. Η εν λόγω παραγωγή κάλυπτε τις ανάγκες ζήτησης της εγχώριας αγοράς, αλλά απευθυνόταν και προς την ενδοχώρα της Μακεδονίας και της Βαλκανικής. Επομένως, η Μεθώνη υπήρξε μεγάλο κέντρο παραγωγής, καθώς επίσης και μεγάλο διαμετακομιστικό κέντρο. Αυτοί οι λόγοι καθόρισαν και επέβαλαν την ίδρυση αποικίας στη θέση από τους Ερετριείς, τους οποίους ο τοπικός πληθυσμός φαίνεται να αποδέχτηκε, γεγονός που συνέβαλε στη λαμπρή ακμή της θέσης στην Αρχαϊκή και Κλασική περίοδο.

Φωτογραφία 1

Η θέση της αρχαίας Μεθώνης από ΒΔ.

Φωτογραφία 2

Αγορά αρχαίας Μεθώνης, «Κτίριο Α», δημόσιο κτίριο αρχαϊκής εποχής.

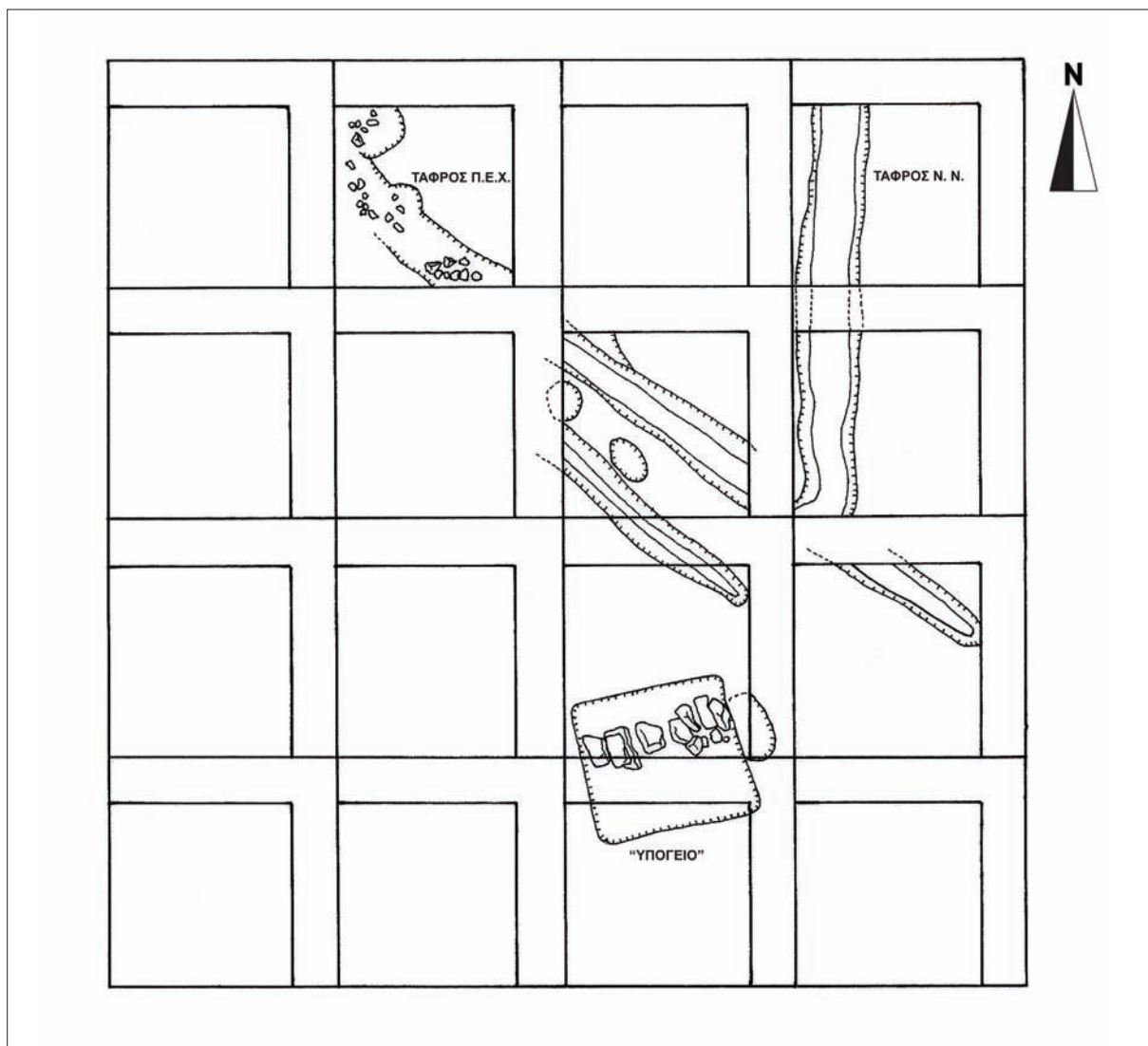
Σχέδιο 2

Νέα Αγαθούπολη, Αγροτεμάχιο 274. Κάτοψη Αγοράς αρχαίας Μεθώνης.

2. Η έρευνα στην κορυφή του ανατολικού λόφου

Η ανασκαφή του αγροτεμαχίου 274 της Νέας Αγαθούπολης έδειξε ότι στην κορυφή του ανατολικού λόφου υπήρχε οικισμός ήδη από τη Νεότερη Νεολιθική Εποχή. Όπως έχει αποδειχθεί, η θάλασσα, ιδιαίτερα μετά τη ραγδαία άνοδο της στάθμης της ήδη από την αρχική φάση του Ολόκαινου, διέβρωσε το μεγαλύτερο τμήμα του λόφου, όπου αναπτύχθηκε ο οικισμός κατά τη Νεολιθική, καθώς και την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Από τις φάσεις αυτές διασώθηκε μικρό τμήμα από το δυτικό όριό τους, το οποίο οριζόταν από αντίστοιχες τάφρους (Σχέδιο 3).⁵

Η ανασκαφή στο αγροτεμάχιο 274 έδειξε ότι σημειώθηκαν μεγάλες διαβρώσεις και στο εναπομείναν τμήμα της κορυφής του λόφου. Μετά την αφαίρεση του διαταραγμένου από την άροση επιφανειακού στρώματος, αποκαλύφθηκε αμέσως το φυσικό έδαφος. Από τη Νεότερη Νεολιθική διασώθηκε το κατώτερο τμήμα τάφρου, το οποίο στη σωζόμενη μορφή έδινε την εντύπωση αύλακος, ενώ εντοπίστηκε και τάφος της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Από την εποχή αυτή διασώθηκε και το κατώτερο τμήμα απο-

Σχέδιο 3

Νέα Αγαθούπολη, Αγροτεμάχιο 274. Κάτοψη της κορυφής του ανατολικού λόφου. Τάφος της Νεώτερης Νεολιθικής και της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, λάκκοι της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού και το 'Υπόγειο'.

θηκευτικών λάκκων, οι οποίοι, από ανάλογα παραδείγματα της βόρειας Πιερίας,⁶ συνήθως ξεπερνούσαν σε βάθος το 1,00μ.

Είναι σαφές ότι στην κορυφή του λόφου όχι μόνο διαβρώθηκαν οι επιχώσεις του οικισμού της Νεότερης Νεολιθικής μέχρι την εγκατάλειψή του το 354 π.Χ., αλλά χαμήλωσε και ο λόφος κατά τουλάχιστον 1,00μ. Δεν μπορούν να αποκλειστούν, ωστόσο, και ισοπεδώσεις για κάποιο μεγάλο οικοδομικό πρόγραμμα, αφού η κορυφή του λόφου, ως επιφανές σημείο, προσφέρεται για κάποιο σημαντικό οικοδόμημα. Πάντως, οι σκουρόχρωμες επιχώσεις άνω των 2,00μ., οι οποίες εντοπίστηκαν στο χαμηλότερο τμήμα του λόφου στα δυτικά, υποδεικνύουν ότι προέρχονται από τη σταδιακή διάβρωση των λόφων μετά την εγκατάλειψη του οικισμού και επιτρέπουν να αποδοθεί η ελλειπής διατήρηση των επιχώσεων της κορυφής στον καθοριστικό παράγοντα της διάβρωσης.

Από τις μεταγενέστερες επεμβάσεις των ιστορικών χρόνων διασώθηκε μόνο το όρυγμα του 'Υπογείου' (Σχέδιο 3), του οποίου η κατασκευή ανάγεται στα τέλη της Γεωμετρικής Εποχής. Στην κορυφή του λόφου δεν διατηρήθηκε καμία υπέργεια κατασκευή και αυτό δυσχεραίνει ως έναν βαθμό την ερμηνεία του 'Υπογείου'. Αν, μάλιστα, η ανασκαφή της Μεθώνης περι-οριζόταν σε αυτό το σημείο, η εικόνα του οικισμού θα παρουσιαζόταν ιδι-

Φωτογραφία 3, 4
Το 'Υπόγειο' κατά
την ανασκαφή.

αίτερα αποσπασματική. Φαίνεται, πάντως, ότι ο χώρος αυτός προοριζόταν για υπόγειο κάποιου οπωσδήποτε σημαντικού κτιρίου, το οποίο φυσικά θα ήταν στεγασμένο και με αυτόν τον τρόπο θα εξασφαλιζόταν η διατήρηση και η λειτουργία του υπόγειου χώρου αποτελεσματικά.

Η ανασκαφή του 'Υπογείου' πραγματοποιήθηκε κατά τις ανασκαφικές περιόδους 2003 και 2004, όταν και επιχώθηκε προσωρινά για λόγους ασφαλείας, ενώ η έρευνα συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε κατά τις περιόδους 2006 και 2007.⁷ Η ανασκαφή υπήρξε χρονοβόρα λόγω της μοναδικότητας του ευρήματος, της πυκνότητας των κινητών ευρημάτων και κυρίως των δυσκολιών τις οποίες επέτεινε η αστάθεια των τοιχωμάτων, επειδή κάθε φορά αυτά έπρεπε να αντιστηρίζονται για την ασφάλεια του προσωπικού. Για τους ίδιους λόγους, με την πρόοδο της έρευνας σε βάθος πραγματοποιείτο εκσκαφή του φυσικού εδάφους περιμετρικά του ορύγματος, ώστε να δημιουργείται πλατύς αναβαθμός, ο οποίος, εκτός από την ασφάλεια που προσέφερε, διευκόλυνε σημαντικά την ταχύτερη απομάκρυνση των προϊόντων της ανασκαφής (Φωτογραφίες 3, 4).

Μετά την ανασκαφική περίοδο του 2004, διατυπώθηκε προκαταρκτικά ότι ο υπόγειος αυτός χώρος ήταν ένα είδος 'ψυγείου', το οποίο προοριζόταν για την αποθήκευση κάποιου προϊόντος, ίσως οίνου,⁸ και για να ανταποκριθεί στη λειτουργία αυτή, δεδομένων των διαστάσεών του, περιλάμβανε πατώματα με ξύλινα δάπεδα, τα οποία επικοινωνούσαν με ξύλινες κλίμακες. Το συμπέρασμα αυτό οφειλόταν στα άφθονα ίχνη ξύλινων δοκαριών που βρέθηκαν κυρίως στο κατώτερο τμήμα του 'Υπογείου', ενώ η κάλυψη συνεχόμενων ιχνών ξύλου από ομοιόμορφο στρώμα πρασινωπού πηλού θεωρήθηκε ως μόνωση δαπέδου (Φωτογραφία 5). Την άποψη αυτή ενίσχυε και το γεγονός ότι στον μυλό της ΒΑ γωνίας του ορύγματος διατηρήθηκε κενός χώρος δοκαριού σε όρθια θέση (Φωτογραφία 6) από το βάθος

Φωτογραφία 5

‘Υπόγειο’. Τχνη ξύλινων δοκαριών σε στρώμα πρασινωπού πηλού.

Φωτογραφία 6

‘Υπόγειο’. Αποτύπωμα δοκαριού στη ΒΑ γωνία.

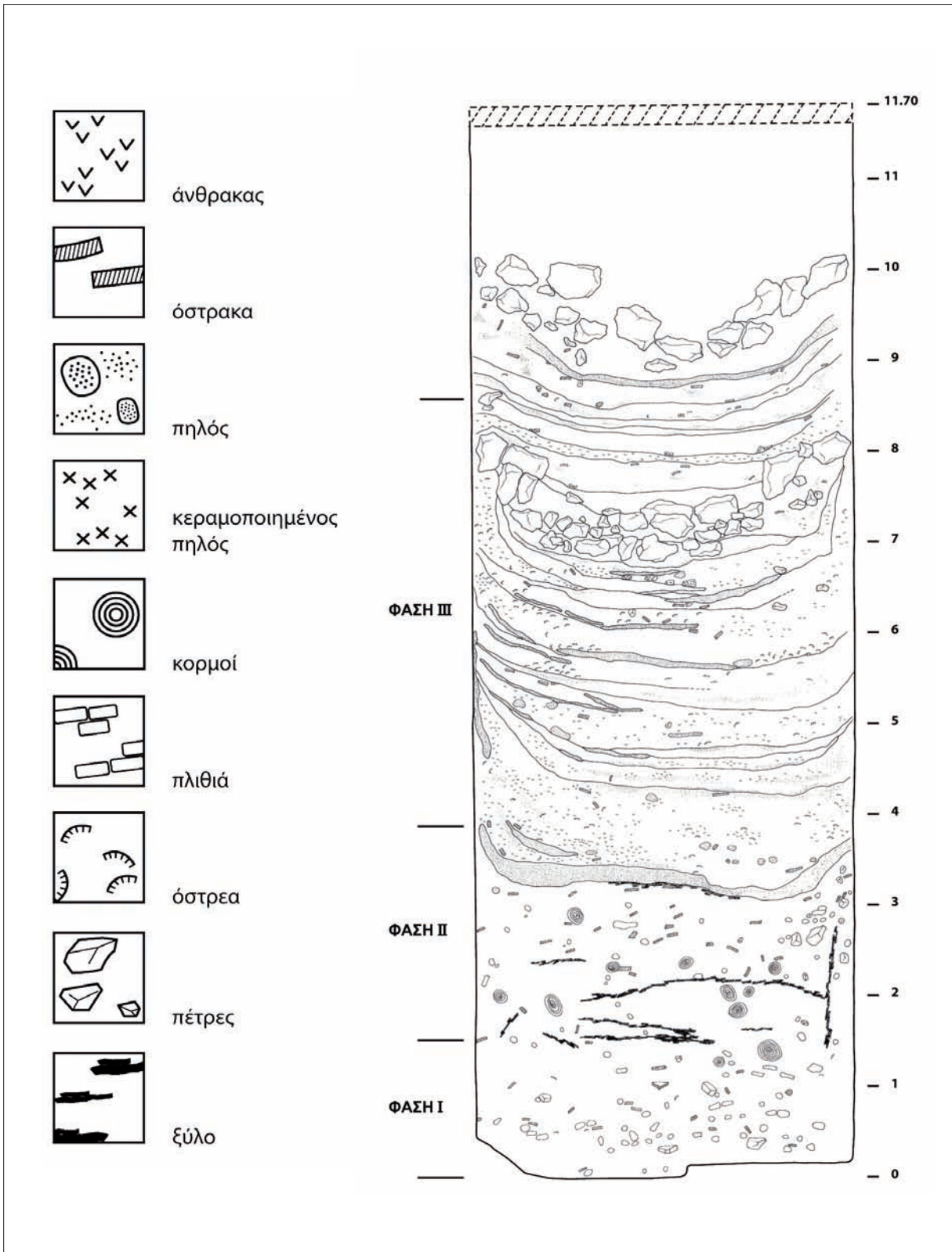
των 7,00μ. μέχρι το βάθος των 10μ. Ακόμα, στη νότια παρειά του ορύγματος, στην περιοχή της ΝΑ γωνίας, εντοπίστηκαν δύο μικρές κόγχες 4,20μ. ψηλότερα από το δάπεδο, πιθανώς από οριζόντια δοκάρια.

Η ολοκλήρωση της έρευνας του ‘Υπογείου’ το 2006 και 2007 ανέτρεψε την παραπάνω αρχική εκτίμηση. Το δυτικό τμήμα του δαπέδου του χώρου ήταν ανομοιόμορφα σκαμμένο και εκτεινόταν βαθύτερα από το ανατολικό. Συγκεκριμένα, το νότιο τμήμα του ήταν χαμηλότερο κατά περίπου 0,15μ. από το ανατολικό, ενώ στο βόρειο όριο εξομαλυνόταν αυτή η υψομετρική διαφορά. Επιπλέον, το κατώτερο τμήμα της δυτικής παρειάς δεν είχε λαξευτεί εντελώς κάθετα, όπως συνέβαινε στις τρεις άλλες πλευρές (Σχέδιο 4, Φωτογραφία 7). Τα δεδομένα αυτά αποτελούν ισχυρή ένδειξη ότι η εκσκαφή του ‘Υπογείου’ δεν ολοκληρώθηκε και επομένως και η λειτουργία του χώρου ματαιώθηκε, προφανώς εξαιτίας των ίδιων προβλημάτων που αντιμετώπισε και το συνεργείο της ανασκαφής με τη συμπεριφορά των γεωλογικών στρωμάτων. Τα γεωλογικά αυτά στρώματα αποτελούνται κυρίως από εναλλαγή στρωμάτων πηλών και αμμοπηλών με κάποιες μικρές στρώσεις από άμμους ή ψαμμίτη.⁹ Τα στρώματα των αμμοπηλών εμφανίζουν σταθερότητα, αντίθετα από τα στρώματα των πηλών, τα οποία σχίζονται σε μεγάλους όγκους και προκαλούν τη στατική ανεπάρκεια του ορύγματος. Το πρόβλημα αυτό ήταν ιδιαίτερα εμφανές στα ανώτερα στρώματα, όπου η υγρασία και η θερμοκρασία του εδάφους παρουσίαζε αυξομειώσεις κατά διαφορετικές εποχές του έτους.

Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, εκτιμάται ότι το ‘Υπόγειο’ άρχισε να επιχώνεται βιαστικά. Συγκεκριμένα, στο κατώτερο τμήμα και σε ύψος μεγαλύτερο του 1,00μ., κυριαρχεί στρώμα πρασινωπού πηλού, όπου διακρίνονται πολλοί ωμοί πλίνθοι και πολλοί αργοί λίθοι (Φωτογραφίες 8–10). Εντοπίστηκαν ακόμη ίχνη κορμών δένδρων ή ξύλινων δοκαριών και,

Σχέδιο 4

Νέα Αγαθούπολη,
Αγροτεμάχιο 274.
Τομή 'Υπογείου'.

Φωτογραφία 7

Το δάπεδο του 'Υπογείου'.

Διακρίνεται το δυτικό του τμήμα, σκαμμένο βαθύτερα από το ανατολικό.

Στο ανατολικό τμήμα, παραμερισμένοι αργοί λίθοι από το κατώτερο στρώμα της επίχωσης.

Φωτογραφία 8

'Υπόγειο', Φάση Ι.

Διακρίνονται: ωμοί πλίνθοι, οργανικά υπολείμματα από δοκάρια, τμήμα πιθαριού μέσα σε στρώμα πρασινωπού πηλού από διαλυμένους πλίνθους.

Φωτογραφία 9

'Υπόγειο', Φάση Ι.

Αργοί λίθοι στη ΝΑ γωνία.

Φωτογραφία 10

‘Υπόγειο’, Φάση Ι.

Αργοί λίθοι στη ΒΔ γωνία.

ανάμεσα στα απορρίμματα του οικισμού (όστρακα αγγείων, οστά, όστρεα κ.ά.), κομμάτια πιθαριού, καθώς και τμήματα σκελετού μικρού ζώου. Το εν λόγω στρώμα θεωρείται η Φάση Ι της επίχωσης του ‘Υπογείου’, επειδή είναι ενιαίο στρώμα το οποίο πρέπει να δημιουργήθηκε, όπως δείχνει η στρωματογραφία του, σε πάρα πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, όταν όλα τα παραπάνω υλικά ρίχθηκαν ταυτόχρονα από διάφορες πλευρές του ορύγματος (Φωτογραφία 11). Η Φάση Ι της επίχωσης αποδεικνύει ότι το ‘Υπόγειο’ δεν λειτούργησε ποτέ ως υπόγειο, δηλαδή, ποτέ δεν κατασκευάστηκαν ενδιάμεσα ξύλινα πατώματα, τα οποία θα ήταν απαραίτητα για τη λειτουργία του χώρου ως υπογείου. Διαφορετικά, τα υλικά επίχωσης που περιγράφηκαν παραπάνω (πλίνθοι, λίθοι κ.ά.) δεν θα μπορούσαν να καταλήξουν στο κατώτερο τμήμα του ορύγματος.

Η Φάση ΙΙ της επίχωσης του ‘Υπογείου’, ύψους μεγαλύτερου των 2,00μ., πρέπει και αυτή να ολοκληρώθηκε σε πάρα πολύ σύντομο χρονικό διάστημα. Αντίθετα με την Φάση Ι, στη Φάση ΙΙ της επίχωσης παρατηρούνται κανονικές, επάλληλες και προσεκτικά τοποθετημένες στρώσεις των υλικών της επίχωσης, για τις οποίες προφανώς υπήρξε πρόνοια. Και στη φάση αυτή εντυπωσιάζουν τα έντονα ίχνη ξύλινων δοκαριών ή κορμών δένδρων (Φωτογραφία 12), κάποια από τα οποία δηλώνονται ενδεικτικά στο σχέδιο της τομής, καθώς και οι θέσεις κορμών μικρής σχετικά διαμέτρου, όπως διατηρήθηκαν σε αυτό το βάθος. Ωστόσο, η ανασκαφική εικόνα ήταν εντελώς διαφορετική: υπήρχαν αλληπάλληλες στρώσεις με ίχνη ξύλου που φυσικά, λόγω οικονομικών και χρονικών περιορισμών, ήταν πρακτικά αδύνατο να αποκαλυφθούν και να αποτυπωθούν και οι οποίες είχαν διάφορες κατευθύνσεις: άλλα ίχνη ξύλου παράλληλα με τα τοιχώματα (Α-Δ ή Β-Ν), συνήθως οριζόντια τοποθετημένα σε αρχική φάση, άλλα με έντονη κλίση προς το κέντρο μετά τη σταδιακή υποχώρηση των επιχώσεων του ‘Υπογείου’ και κάποια με κάθετη κατεύθυνση.

Φωτογραφία 11

‘Υπόγειο’, Στρωματογραφία της Φάσης I. Τα στρώματα κυρίως πηλού διασταυρώνονται σε διαφορετικά ύψη, ανάλογα με την πλευρά από την οποία ρίχθηκαν τα υλικά.

Φωτογραφία 12

‘Υπόγειο’. Αποτυπώματα δοκαριών σε οριζόντια διάταξη, ενώ σε κάθετη διακρίνονται ίχνη κυκλικών κορμών.

Για να κατασκευαστεί το συγκεκριμένο όρυγμα, θεωρείται βέβαιο ότι πρέπει να υπήρξε πρόνοια για την κατασκευή κάποιας ισχυρής ξύλινης σκαλωσιάς περιμετρικά, η οποία θα συγκρατούσε τα τοιχώματά του. Ίσως μάλιστα, ένα τμήμα των ιχνών ξύλου της Φάσης II προέρχεται από την εν λόγω κατασκευή. Σε μία τουλάχιστον περίπτωση, πάντως, τα έντονα ίχνη ξύλου προς το ανατολικό όριο δεν αφήνουν καμία αμφιβολία ότι ανήκουν σε τεράστιο κορμό, κάτι που φυσικά δεν συνάδει με τη στερέωση των τοιχωμάτων (Φωτογραφία 13). Επομένως, παράλληλα με τα άφθονα απορρίμματα του οικισμού, πρέπει να χρησιμοποιήθηκε και μεγάλη ποσότητα ξυλείας για την κατά το δυνατόν ταχύτερη επίχωση του ‘Υπογείου’. Το στρώμα πηλού που σφραγίζει την εν λόγω φάση ανήκει κατά πάσα πιθανότητα στην επόμενη Φάση III, αφού αυτή περιέχει στρώσεις πηλού και ψηλότερα. Πάντως, θεωρείται βέβαιο ότι η ομοιογένεια της επίχωσης της Φάσης II και κυρίως η αφθονία της ξυλείας που χρησιμοποιήθηκε δεν αφήνουν καμία αμφιβολία ως προς την ταχύτητα επίχωσης του ‘Υπογείου’. Όπως είναι αναμενόμενο, ένα όρυγμα βάθους μεγαλύτερου των 11,00μ. και διαστάσεων στο δάπεδό του 3,60 × 4.20μ. (βλ. παρακάτω), εγκυμονούσε διάφορους κινδύνους σε περίπτωση μη επίχωσής του, ενώ πολύ πιθανόν δέσμευε και σημαντικό ωφέλιμο χώρο στην κορυφή του ανατολικού λόφου.

Η εικόνα της επόμενης Φάσης III είναι αυτή των απορριμματικών λάκκων με πληθώρα αντικειμένων κατά στρώσεις και με ιδιαίτερη προσοχή: όστρακα αγγείων, κομμάτια από πήλινες τροφοπαρασκευαστικές κατασκευές, μεταλλικά αντικείμενα, οστά ζώων, θαλάσσια όστρεα, εργαλεία, εργαστηριακά απορρίμματα κάθε είδους, στάχτες, κάρβουνα κ.ά., ενώ πολύ περισσότερα ήταν τα οργανικά υλικά, πιθανότερο από ξύλο, τα οποία αποσθρώθηκαν (Φωτογραφία 14, 15). Ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι η καστανή απόχρωση της επίχωσης της Φάσης III, εξαιτίας της διάλυσης των φυτικών υπολειμμάτων, γεγονός το οποίο πιστοποιείται και από την ευκολία με την οποία ανασκάφηκε αυτό το στρώμα.

Φωτογραφία 13

‘Υπόγειο’. Αποτύπωμα μεγάλου κορμού σε επαφή με την ανατολική παρειά του ορύγματος.

Φωτογραφία 14

‘Υπόγειο’, Φάση III. Λεπτομέρεια των επιχώσεων στη δυτική πλευρά.

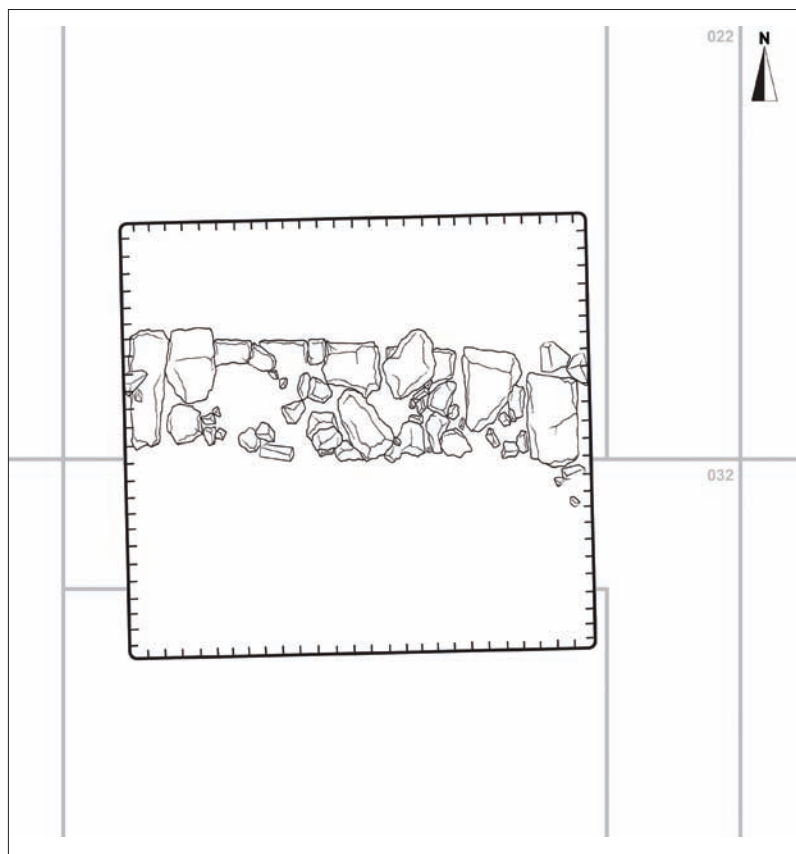
Φωτογραφία 15

‘Υπόγειο’, Φάση III. Λεπτομέρεια των επιχώσεων αμέσως κάτω από τον τοίχο T.14.

Σχέδιο 5

Νέα Αγαθούπολη, Αγροτεμάχιο 274.
Κάτοψη 'Υπογείου' με τον τοίχο T.14.

Είναι σαφές ότι κύριο μέλημα όσων εργάστηκαν για την επίχωση της Φάσης III ήταν η διασφάλιση, κατά το δυνατόν, της στατικής επάρκειας του χώρου που καταλάμβανε το 'Υπόγειο', αφού πάνω από την επίχωση αυτή διερχόταν τοίχος πλάτους 0,90–1,00μ. Ο τοίχος T.14 στα άκρα εντοπίστηκε περίπου 3,50μ. βαθύτερα από τη σημερινή επιφάνεια του φυσικού εδάφους, ενώ το κεντρικό τμήμα του σε βάθος περίπου 4,50μ. Είναι σίγουρο ότι ο τοίχος T.14 ανήκε σε υπέργεια κατασκευή (Σχέδιο 4), όπως αποδεικνύει και το γεγονός ότι βρίσκεται στο βόρειο τμήμα και όχι στον άξονα Α–Δ του ορύγματος, αφού αποκλίνει από αυτόν. Το δυτικότερο άκρο απέχει περίπου 1,00μ. από την ΒΔ γωνία του ορύγματος, ενώ το ανατολικό περίπου 1,50μ. από την αντίστοιχη ΒΑ γωνία (Σχέδιο 5). Η υπέργεια αυτή κατασκευή πρέπει να ήταν σημαντική, και λόγω του πλάτους του τοίχου (0,90–1,00μ.) και λόγω της ιδιαίτερα προσεγμένης λάξευσης των μεγάλων λίθων της βόρειας πρόσοψής του (Φωτογραφία 16). Αντίθετα, η νότια όψη του τοίχου T.14 αποτελείται από αργούς λίθους, μια μεγάλη κροκάλα και τμήμα από μεγάλο τριβείο (Φωτογραφία 17), αλλά η διάλυση της συνοχής του, εξαιτίας της σταδιακής υποχώρησης του τοίχου στο εσωτερικό του ορύγματος, δεν επιτρέπει την πλήρη αποτύπωση της νότιας όψης του, αν και ο τοίχος μάλλον δεν είχε νότια όψη. Κατά πάσα πιθανότητα, ο τοίχος T.14 ήταν αναλημματικός, γεγονός που θα δικαιολογούσε την κατασκευή του σε χώρο με στατική ανεπάρκεια. Άλλωστε, όσο προσεγμένη και αν υπήρξε η επίχωση του 'Υπογείου', η συμπίεση και η υποχώρηση των τεράστιων επιχώσεων του θα είχε αρχίσει πολύ γρήγορα.

Το ορύγμα έχει βάθος 11,50μ. από την επιφάνεια του φυσικού εδάφους, άγνωστος όμως παραμένει ο αντίκτυπος της διάβρωσης στο άνω πέρας του. Συνεπώς, όταν κατασκευάστηκε, το ορύγμα είχε βάθος πιθανόν μεγαλύτερο των 12,00μ. Με την πάροδο του χρόνου επήλθε συρρίκνωση

Φωτογραφία 16

‘Υπόγειο’. Τοίχος T.14 από τη βόρεια πλευρά.

Φωτογραφία 17

‘Υπόγειο’. Τοίχος T.14 από τη νότια πλευρά.

και υποχώρηση των επιχώσεων, κυρίως λόγω του μεγάλου ποσοστού των οργανικών υλικών, διεργασίες που πρέπει να ήταν ταχύτερες στην αρχική φάση. Αυτό όμως που πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα είναι ότι ο τοίχος T.14, λόγω της πυκνότητας και του βάρους του, δεν υποχώρησε ταυτόχρονα με το σύνολο της επίχωσης του ορύγματος, αλλά ταχύτερα.

Οι επιχώσεις στα βόρεια και νότια, οι οποίες προηγούνται της κατασκευής του τοίχου T.14, ανήκουν στην επίχωση της Φάσης III του ‘Υπογείου’ και εντοπίζονται σε ψηλότερο επίπεδο από αυτόν. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγούν αναπόφευκτα τα εκατοντάδες αγγεία επιτραπέζιων και μαγειρικών σκευών και εμπορικών αμφορέων που μέχρι στιγμής έχουν συντηρηθεί και συγκολληθεί. Συχνά όστρακα από το ίδιο αγγείο εντοπίζονται σε στρώματα με μεγάλη διαφορά βάθους. Το γεγονός αυτό, καθώς και ο τερά-

Φωτογραφία 18

‘Υπόγειο’. Τοίχος T.5 από την βόρεια πλευρά.

στιος όγκος του ίδιου του υλικού, ενώ δυσχεραίνουν την πρόοδο της μελέτης, εντούτοις αποδεικνύουν πέρα από κάθε αμφιβολία ότι η επίχωση του ‘Υπογείου’ ολοκληρώθηκε σε πάρα πολύ μικρό χρονικό διάστημα και καθορίζουν με αρκετή ασφάλεια το ανώτερο τμήμα της Φάσης III.

Με βάση τη μαρτυρία των μέχρι στιγμής συντηρημένων αγγείων, η επιφάνεια της αρχικής επίχωσης του ‘Υπογείου’, η οποία περιλαμβάνει τις Φάσεις I–III, τοποθετείται τουλάχιστον στο ύψος των 8,50μ. από το δάπεδό του. Ο τοίχος T.14, κατά πάσα πιθανότητα, κατασκευάστηκε αμέσως μετά την επίχωση του ‘Υπογείου’. Η συμπίεση και η συρρίκνωση των επιχώσεων του ‘Υπογείου’, καθώς και η σταδιακή υποχώρηση της επιφάνειάς του (δηλαδή της Φάσης III) επέβαλαν στα μέσα του 7ου αιώνα π.Χ. την κατασκευή ανάλογου τοίχου στον χώρο του ‘Υπογείου’, πάντα στην ίδια διάταξη με τον τοίχο T.14. Ο τοίχος αυτός T.5, πλάτους περίπου 1,00μ. και με όψη στη βόρεια πλευρά, είναι κατασκευασμένος από μεγάλους αργούς λίθους. Η εσωτερική πλευρά του αποτελείται από μικρότερους αργούς λίθους και θεωρείται ότι, παρά τη διάλυση της συνοχής του τοίχου, η πλευρά αυτή, κατά πάσα πιθανότητα, δεν ήταν ορατή (Φωτογραφία 18), όπως δηλαδή και εκείνη του τοίχου T.14. Ο τοίχος T.5 εντοπίστηκε περίπου 1,60–1,80μ. ψηλότερα από τον τοίχο T.14 (Σχέδιο 4) και ήταν κατά πάσα πιθανότητα αναλληματικός όπως και ο τοίχος T.14. Οι μεγάλες διαβρώσεις στην κορυφή του ανατολικού λόφου εξαφάνισαν τη συνέχεια των δύο αυτών τοίχων ανατολικά και δυτικά του ‘Υπογείου’, μαζί με τις επιχώσεις τους. Αντίθετα, η υποχώρηση των επιχώσεων του ‘Υπογείου’ διέσωσε στον χώρο του ένα μικρό δείγμα τους. Κατά συνέπεια, η περαιτέρω μελέτη του υλικού από τις ανώτερες επιχώσεις του ‘Υπογείου’ θα αποδώσει: α) κάποια στρώματα μεταξύ της αρχικής επίχωσης της Φάσης III του ‘Υπογείου’ και της κατασκευής του τοίχου T.5¹⁰ και β) κάποια στρώματα κατοίκησης που εκτείνονταν πάνω από την κατασκευή του εν λόγω τοίχου.

Φωτογραφία 19

‘Υπόγειο’. Οι επιχώσεις κατοίκησης ψηλότερα από τον τοίχο T.5, όπου διακρίνονται στρώσεις ωμών πλίνθων.

Στη μελέτη θα συμβάλει κυρίως ένα στρώμα, πλούσιο σε κεραμική, το οποίο διέρχεται σε ψηλότερο επίπεδο πάνω από τον τοίχο T.5 και εκτείνεται βόρεια και νότια.¹¹ Σχετίζεται με τον εντοπισμό στρώματος πηλού που προέρχεται από τη διάλυση ωμών πλίνθων, όπως δείχνουν και κάποιοι ωμοί πλίνθοι που βρέθηκαν στη θέση τους, νότια του τοίχου T.5, και ίσως ανήκουν σε κάποιο τοίχο μεταγενέστερό του (Φωτογραφία 19). Το στρώμα αυτό ίσως είναι το στρώμα καταστροφής κάποιου μεταγενέστερου του T.5 οικοδομήματος και, με βάση κυρίως την κορινθιακή κεραμική, μπορεί να χρονολογηθεί στο τελευταίο τέταρτο του 7ου αιώνα π.Χ. Άλλωστε, η κεραμική από τα ψηλότερα τμήματα χρονολογείται κυρίως στο α΄ μισό του 6ου αιώνα π.Χ.,¹² ενώ ένα ερυθρόμορφο όστρακο κύλικας τοποθετείται στα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ. Συνεπώς, όλα τα στρώματα που εκτείνονταν πάνω από την επίχωση της Φάσης III του ‘Υπογείου’ δεν συγκροτούν μία δεύτερη φάση λειτουργίας του ‘Υπογείου’, αλλά αντιπροσωπεύουν υπέργειες φάσεις, οι οποίες υποχώρησαν στο εσωτερικό του ορύγματος του ‘Υπογείου’, με τη σταδιακή υποχώρηση της αρχικής επίχωσης του.

3. Χρονολόγηση

Η επίχωση του ‘Υπογείου’ διήρκεσε μερικές μόνον εβδομάδες, όπως τεκμηριώνουν τα διαθέσιμα στοιχεία. Χρησιμοποιήθηκαν δομικά υλικά, όπως ωμοί πλίνθοι, αργοί λίθοι, ξύλα, και μεγάλος όγκος κυρίως εργαστηριακών, αλλά και οικιστικών απορριμμάτων. Τα υλικά αυτά δεν προέρχονται από κάποιο ιερό ούτε από κάποιο δημόσιο κτίριο, αλλά από κάποια συνοικία με έντονο εργαστηριακό χαρακτήρα. Το γεγονός ότι όστρακα από το ίδιο αγγείο εντοπίζονται συχνά σε διαφορετικό βάθος, καθώς και ο κατακερματισμός των αγγείων υποδεικνύουν ότι στο μεγαλύτερο ποσοστό τους τα υλικά αυτά μεταφέρθηκαν στο ‘Υπόγειο’ από κάποιον αρχικό χώρο απόρριψης. Το

σύνολο του 'Υπογείου', το οποίο είναι ιδιαίτερα πλούσιο σε κεραμικά ευρήματα, μικροαντικείμενα, εργαστηριακά απορρίμματα κ.ά., μπορεί να θεωρηθεί ότι, στο μεγαλύτερο ποσοστό του, ανήκει σε έναν στενό χρονολογικό ορίζοντα και, συνεπώς, είναι μοναδικό.

Η προσπάθεια χρονολογικής τοποθέτησης των φάσεων της επίχωσης του 'Υπογείου' βασίζεται κυρίως στην κεραμική που συγκροτεί τη μεγαλύτερη ομάδα ευρημάτων. Η συγκόλληση αγγείων ή τμημάτων τους επιτρέπει την απόδοσή τους σε όλα τα γνωστά σχήματα: κρατήρες, σκύφοι, κάνθαροι, κοτύλες, ωκέλυφες κύλικες, φιαλόσχημα, λεκανίδες, πινάκια, δίνιοι, πυξίδες, οινοχόες, ληκύθια, όλπες, αμφορείς, υδρίες. Ιδιαίτερα μεγάλη είναι η ομάδα των εμπορικών αμφορέων από διάφορα κέντρα του ελληνικού κόσμου: Αθήνα, Κόρινθο, Σάμο, Χίο, Αιολίδα, περιοχή Θερμαϊκού Κόλπου κ.ά. Αξιοσημείωτα είναι τα όστρακα που ανήκουν σε τουλάχιστον πέντε φοινικικούς αμφορείς, ενώ υπάρχουν και λίγα που μπορούν να αποδοθούν σε μικρά φοινικικά αγγεία. Σημαντική είναι και η ποσότητα των μαγειρικών σκευών. Χιλιάδες αγγεία ή όστρακά τους μπορούν να αποδοθούν σε εργαστήρια της Μεθώνης, της ευρύτερης περιοχής του Θερμαϊκού και της Χαλκιδικής, αλλά και σε εργαστήρια των μεγάλων κέντρων του Αιγαίου και της ανατολικής Μεσογείου (βλ. και Κεφάλαιο 3).

Ωστόσο, για τη χρονολόγηση του συνόλου, καθοριστικής σημασίας είναι τα λίγα αγγεία κυρίως από την Κόρινθο και την Αττική, εξαιτίας των χρονολογικών ορίων που αυτά μπορούν να προσφέρουν, ενώ τη χρονολόγηση ενισχύει επίσης και η μαρτυρία των αγγείων από την Εύβοια. Η χρονολόγηση του συνόλου του 'Υπογείου' βασίζεται στα εξής κριτήρια:

- A η επίχωση πραγματοποιήθηκε σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα μερικών εβδομάδων·
- B τα αγγεία που σώζονται ολόκληρα ή μεγάλα τμήματα τους δεν απέχουν πολύ από τον χρόνο της επίχωσης·
- Γ η μεγάλη ποσότητα συγκεκριμένων τύπων αγγείων υποδεικνύει ότι αυτά είναι χρονικά πολύ κοντά στον χρόνο της επίχωσης·
- Δ οι τύποι αγγείων που απαντούν σε αφθονία συγκεντρώνουν τις περισσότερες πιθανότητες να προέρχονται από τοπικά εργαστήρια και
- E όσο απομακρυνόμαστε από τον χρόνο επίχωσης συναντούμε πιο αποσπασματικούς τύπους αγγείων και φυσικά σε πολύ μικρότερες ποσότητες. Πρέπει να τονιστεί ότι το στοιχείο της συγκόλλησης οστράκων από το ίδιο αγγείο και κυρίως το ποσοστό συγκόλλησης του αποτελεί καθοριστικό παράγοντα στον προβληματισμό μας για τον χρόνο επίχωσης του 'Υπογείου'.¹³

Με τη μέχρι τώρα εικόνα από τη συντήρηση της κεραμικής του 'Υπογείου' και με βάση τα παραπάνω κριτήρια, συμπεραίνεται ότι, χρονολογικά, ο κύριος όγκος της κεραμικής δεν απέχει πολύ από τον χρόνο επίχωσης που τοποθετείται στην Υστερογεωμετρική ΙΙβ, ενώ ένα μικρό ποσοστό μικρών και αποσπασματικά σωζόμενων αγγείων χρονολογείται λίγο πριν, δηλαδή στο γ' τέταρτο του 8ου αιώνα π.Χ. Αντίθετα, ένας μεγάλος αριθμός μεμονωμένων οστράκων που δεν συγκολλώνται μεταξύ τους μπορεί να αποδοθεί στις προγενέστερες φάσεις κατοίκησης του ανατολικού λόφου, δηλαδή τη Νεότερη Νεολιθική, την Πρώιμη, Μέση και Ύστερη Εποχή του Χαλκού, την Πρωτογεωμετρική και την Υποπρωτογεωμετρική περίοδο.¹⁴ Η χρονολόγηση του κύριου όγκου του υλικού συμπίπτει με τον χρόνο ίδρυσης της αποικίας της Μεθώνης από τους Ερετριείς, σύμφωνα με τη φιλολογική παράδοση, το 733/2 π.Χ., γεγονός που σηματοδοτεί το άνοιγμα του λιμανιού της Μεθώνης στο εμπόριο με όλα τα παραγωγικά κέντρα της εποχής (βλ. Κεφάλαια 1 και 3). Έτσι, η αρχαιότερη υστερογεωμετρική κεραμική του 'Υπογείου' μπορεί να ανήκει στη δεκαετία 740-730 π.Χ., όταν εγκαστα-

στάθηκαν στη Μεθώνη οι Ερετριείς άποικοι, οι οποίοι πιθανόν έφεραν μαζί τους κάποια από αυτά τα αγγεία.

Καθοριστική για τη χρονολόγηση του συνόλου του 'Υπογείου' είναι η κορινθιακή κεραμική που αντιπροσωπεύεται από ένα σημαντικό αριθμό αγγείων διαφόρων τύπων,¹⁵ ενώ ιδιαίτερη βαρύτητα για τη χρονολόγηση της κεραμικής του 'Υπογείου' δίνεται και στην εσωτερική χρονολόγηση του συνόλου που επιβάλλουν τα παραπάνω κριτήρια Α έως Ε.¹⁶

Τα αγγεία Μθ 3807 και Μθ 3818 (Εικόνες 1–2) πρέπει να θεωρηθούν τυχαία ευρήματα και να αποδοθούν στην προαποικιακή δραστηριότητα του λιμανιού της Μεθώνης, όπως και τα αγγεία Μθ 4054 και Μθ 4051 (Εικόνες 7–8) της κορινθιακής κεραμικής. Στην εποχή της έλευσης των αποίκων, πρέπει να αποδοθούν τα πρωιμότερα παραδείγματα της ευβοϊκής κεραμικής (Εικόνες 3–4) που μπορούν να χρονολογηθούν στα 740–730 π.Χ. και στη δεκαετία 730–720 π.Χ. τα αγγεία Μθ 3606 και Μθ 2248 (Εικόνες 5–6). Από την Ύστερη Γεωμετρική της Κορίνθου υπάρχει ένας σημαντικός αριθμός αποσπασματικά σωζόμενων αγγείων που αναγνωρίζονται ως ημισφαιρικές κοτύλες και μπορούν να χρονολογηθούν μεταξύ 740 και 720 π.Χ. (Εικόνες 9–15 και 16(;), 17(;), 24(;)), ενώ, λόγω της αποσπασματικότητάς τους, στο ίδιο διάστημα χρονολογούνται και τα δύο μοναδικά παραδείγματα ρυθμού «Θάψου» (Εικόνες 18–19).

Οι υψηλές κοτύλες (Εικόνες 20–25) ανήκουν στην αρχική φάση της δημιουργίας του συγκεκριμένου τύπου, όπως δείχνουν οι διπλές γραμμές κατά μήκος στα σωζόμενα τμήματα λαβών των περισσότερων παραδειγμάτων, καθώς και η λοξή διάταξή τους σε σχέση με το σώμα του αγγείου. Η ομοιότητα των σχηματοποιημένων πουλιών (wired-bird) με τα ανάλογα των ημισφαιρικών κοτυλών μάλλον υποδηλώνει τη χρονική επικάλυψη των δύο τύπων, με πιθανότερη τη χρονολόγησή τους μεταξύ 725 και 715 π.Χ.

Η επόμενη ομάδα υψηλών κοτυλών (Εικόνες 26–31) διακρίνεται από την περαιτέρω σχηματοποίηση των πουλιών, ενώ η εδαφόχρωμη ταινία, η οποία στην προηγούμενη ομάδα αναπτύσσεται στο μέσο της κοιλιάς του αγγείου, ανεβαίνει κοντά στην ομάδα των ταινιών που αναπτύσσεται αμέσως κάτω από τη διακοσμητική ζώνη των λαβών. Μία ακόμη εδαφόχρωμη ταινία εμφανίζεται στο όριο της κοιλιάς του αγγείου με τον δακτύλιο της βάσης. Τα παραπάνω χαρακτηριστικά, καθώς και το γεγονός ότι σύμφωνα με το κριτήριο Γ και Β αυτός είναι ο τύπος με τα περισσότερα και κυρίως πιο ακέραια παραδείγματα, των οποίων η επιφάνεια συνολικά διατηρείται καλύτερα, επιτρέπουν να τα αποδώσουμε σε κάποια φάση, χρονικά μεταγενέστερη από τα προηγούμενα, ίσως μεταξύ 720 και 705 π.Χ., δηλαδή στην αρχική φάση της πρώιμης πρωτοκορινθιακής κεραμικής. Η φάση αυτή δεν μπορεί να έχει μεγάλη χρονική απόσταση από την προηγούμενη, ενώ πιθανόν υπήρχε και κάποια χρονική αλληλεπικάλυψη.

Τα υπόλοιπα δείγματα της κορινθιακής κεραμικής, λόγω της αποσπασματικότητας και των διακοσμητικών χαρακτηριστικών, δεν είναι εύκολο να αποδοθούν με ασφάλεια στην Ύστερη Γεωμετρική ή στην Πρώιμη Πρωτοκορινθιακή. Η αποσπασματική κατάσταση ενός αγγείου αποτελεί κριτήριο υψηλότερης χρονολόγησης, χωρίς αυτό να είναι πάντα δεσμευτικό, και, συνεπώς, πρέπει και τα δείγματα αυτά να τοποθετηθούν μεταξύ 740 και 705 π.Χ., εντός δηλαδή του χρονολογικού πλαισίου που επιβάλλουν τα παραδείγματα που περιγράφηκαν παραπάνω. Από το σύνολο αυτό της κορινθιακής κεραμικής και συνυπολογίζοντας και το διάστημα της χρήσης των αγγείων, όπως, π.χ., υποδεικνύουν σε κάποιες περιπτώσεις και οι οπές από την αρχαία συντήρηση-συγκόλληση των αγγείων, η διαδικασία επίχωσης του 'Υπογείου' πρέπει να πραγματοποιήθηκε στα τελευταία χρόνια της δεκαετίας 710–700 π.Χ., χωρίς να αποκλείεται και η επόμενη 700–690 π.Χ.

Στο ίδιο συμπέρασμα οδηγούν και τα λίγα παραδείγματα κεραμικής από την Αθήνα, τα οποία εντοπίστηκαν ανάμεσα στα ευρήματα του ‘Υπογείου’ και μπορούν να χρονολογηθούν στην Ύστερη Γεωμετρική ΙΙβ (730–700 π.Χ.): το μεγαλύτερο τμήμα ενός κρατήρα του Ζωγράφου των Αθηνών 897, με ελάχιστες φθορές στην επιφάνειά του από τη χρήση (Εικόνα 36), τα όστρακα ενός ανάλογου κρατήρα (Εικόνα 38) και οι κρατήρες με ανάλογη μορφή και θεματολογία (Εικόνες 39–40), οι οποίοι με βάση την κεραμική ύλη αποδίδονται σε εργαστήριο του ανατολικού Αιγαίου, αλλά αποδεικνύουν την ακτινοβολία του προαναφερθέντος αττικού εργαστηρίου. Από το αττικό εργαστήριο του Ζωγράφου των «βρυχόμενων λεόντων» πιθανόν επηρεάστηκε ο δημιουργός ενός κρατήρα (Εικόνα 41) που και αυτός μπορεί να αποδοθεί σε εργαστήριο του ανατολικού Αιγαίου. Στην αρχή της περιόδου (730–720 π.Χ.) πρέπει να ανήκει το όστρακο μεγάλου γραπτού αμφορέα (Εικόνα 42) με πάχος ανάλογο σε μέγεθος των μνημειακών αγγείων του αθηναϊκού Κεραμεικού, του οποίου η παρουσία στη Μεθώνη δεν μπορεί να είναι τυχαία, ενώ στα τέλη της Ύστερης Γεωμετρικής ΙΙβ ανήκει το θραύσμα μίας οινόχους (Εικόνα 43). Όλα τα αθηναϊκά αυτά παραδείγματα, όπως και τα προηγούμενα κορινθιακά, επιβεβαιώνουν ότι η επίχωση του ‘Υπογείου’ πραγματοποιήθηκε το αργότερο στη δεκαετία 700–690 π.Χ.

Σχετικά με τη χρονολόγηση του συνόλου του ‘Υπογείου’, ιδιαίτερα χρήσιμη είναι η συνεξέταση του υλικού με εκείνο από τον Λάκκο 53 της Δυτικής Συνοικίας της Ερέτριας.¹⁷ Είναι αξιοσημείωτη η αντιστοιχία σε σχήματα και θεματολογία των αγγείων του ευβοϊκού κύκλου από το ‘Υπόγειο’ με το μεγαλύτερο ποσοστό των αγγείων του Λάκκου 53. Το μικρό δείγμα των αγγείων που παρουσιάζεται (Εικόνες 44–58) περιλαμβάνει ενδεικτικά αλλά εύγλωττα παραδείγματα της αντιστοιχίας των ευρημάτων από το ‘Υπόγειο’ της Μεθώνης με εκείνα από τον Λάκκο 53 της Ερέτριας. Τα μόνα σχήματα του Λάκκου 53 που δεν απαντούν στο ‘Υπόγειο’ είναι οι κοτύλες με αρ. 325–329.¹⁸ Αντίθετα, στο ‘Υπόγειο’ εντοπίστηκε μεγάλος αριθμός κοτυλών που κατά τεκμήριο θεωρούνται απομιμήσεις των πρώιμων πρωτοκορινθιακών. Η απουσία απομιμήσεων κοτυλών από τα εξεταζόμενα σύνολα του Λάκκου 53 της Ερέτριας ερμηνεύεται ως χρονική καθυστέρηση, δηλαδή ότι «εμφανίζονται με κάποια καθυστέρηση σε σχέση με τα κορινθιακά πρότυπα τους»,¹⁹ χωρίς όμως να αποσαφηνίζεται η καθυστέρηση αυτή. Ωστόσο, με βάση τα αποτυχημένα στην όπτηση αγγεία (Εικόνες 65–66) του ‘Υπογείου’, τεκμηριώνεται η ύπαρξη τοπικών εργαστηρίων κεραμικής στην αποικία της Μεθώνης υπό την επίδραση της μητρόπολής της, αλλά και υπό την επίδραση άλλων παραγωγικών κέντρων του Αιγαίου. Στο ‘Υπόγειο’, εκτός από απομιμήσεις κοτυλών, έχει βρεθεί ένας μεγάλος αριθμός ανοιχτών αγγείων, στα οποία αναγνωρίζονται επιρροές της ευβοϊκής και κορινθιακής κεραμικής. Με βάση το πλήθος των παραδειγμάτων, σύμφωνα με το κριτήριο Δ, αλλά και με βάση τα χαρακτηριστικά της κεραμικής ύλης, τα αγγεία αυτά μπορούν να θεωρηθούν, στο μεγαλύτερο ποσοστό τους, προϊόντα τοπικών εργαστηρίων.²⁰ Ενδεικτικά, παρουσιάζονται διάφοροι τύποι αγγείων που μπορούν να αποδοθούν σε εργαστήρια της Μεθώνης ή της ευρύτερης περιοχής της (Εικόνες 67–94). Τα συγκεκριμένα παραδείγματα από το ‘Υπόγειο’, εφόσον είναι απομιμήσεις και, συνεπώς, έπονται χρονικά των προτύπων τους, πρέπει να χρονολογηθούν στη χρονολογική φάση την πλησιέστερη με τη διαδικασία επίχωσης του ‘Υπογείου’ και, σύμφωνα με τα παραπάνω κριτήρια Β και κυρίως Γ, μπορούν να τοποθετηθούν μαζί με την υστερότερη χρονολογικά ομάδα κορινθιακών αγγείων (Εικόνες 26–31) που χρονολογούνται μεταξύ 720 και 705 π.Χ. Εφόσον οι κοτύλες θεωρηθούν απομιμήσεις των πρώιμων πρωτοκορινθιακών κοτυλών, το χρονολογικό όριο της συγκεκριμένης τοπικής παραγωγής μπορεί να οριστεί, κατά πάσα πιθανότητα, και μετά το 710 π.Χ.

Ωστόσο, η κοτύλη Μθ 1577 (Εικόνα 68) έχει ως πρότυπο τις κορινθιακές ημισφαιρικές κοτύλες της Ύστερης Γεωμετρικής, ενώ και τα κάθετα γραμμίδια που κοσμούν τις λαβές των απομιμήσεων παραπέμπουν στις κοτύλες αυτές. Επίσης, ο σκύφος Μθ 1354 (Εικόνα 79) έχει ως πρότυπο τύπο αγγείου αρχαιότερο από την πρώιμη πρωτοκορινθιακή κεραμική.²¹ Η επίδραση των υψηλών κοτυλών της πρώιμης πρωτοκορινθιακής κεραμικής είναι αδιαμφισβήτητη σε αρκετές από τις κοτύλες και, συνεπώς, η χρονολόγηση του συνόλου στη δεκαετία 710–700 π.Χ. είναι μάλλον βέβαιη. Προφανώς, στα τέλη του 8ου αιώνα π.Χ., στα εργαστήρια της Μεθώνης επιβίωναν σχήματα και θεματολογία της Ύστερης Γεωμετρικής της Κορίνθου, τα οποία είχαν παύσει προ πολλού να παράγονται στα κορινθιακά εργαστήρια. Επομένως, η απουσία απομιμήσεων πρώιμων πρωτοκορινθιακών κοτυλών από το εξεταζόμενο υλικό του Λάκκου 53 της Δυτικής Συνοικίας της Ερέτριας μπορεί να δικαιολογηθεί είτε ορίζοντας ως κατώτερο χρονολογικό όριο του τη δεκαετία 720–710 π.Χ. είτε από τη μη παραγωγή του συγκεκριμένου τύπου αγγείου στην Ερέτρια. Οι απομιμήσεις πρώιμων πρωτοκορινθιακών κοτυλών που έχουν εντοπιστεί σε μικρές ποσότητες σε οικόπεδα της Ερέτριας²² δεν μπορούν να συγκριθούν με τις ανάλογες ποσότητες του ‘Υπογείου’ και ίσως αυτές αποτελούν παραδείγματα εξαγωγών από την αποικία στη μητρόπολη.

Για τους τύπους, πάντως, των αγγείων που μπορούν να αποδοθούν σε τοπικά εργαστήρια, εφόσον ανήκουν και αυτοί στο συγκεκριμένο σύνολο κεραμικής από το ‘Υπόγειο’, θα πρέπει να εξεταστεί και το ενδεχόμενο της χρονολόγησής τους στην υπογεωμετρική περίοδο, υστερότερα δηλαδή από τα όρια που προσφέρει η Υστερογεωμετρική ΙΙ της Εύβοιας. Μεγάλος αριθμός κοτυλών και σκύφων από το ‘Υπόγειο’ φέρει στις μετόπες σχηματοποιημένα πτηνά, ενώ και ο τύπος του σκύφου με τους ομόκεντρους κύκλους στο χείλος που αποδίδεται στα εργαστήρια της Μεθώνης προσφέρει σημαντικό αριθμό παραδειγμάτων (Εικόνες 90–91), τα οποία διαφοροποιούνται από το αντίστοιχο πρότυπο της Εύβοιας και στο σχήμα και στη διακόσμηση των μετοπών (βλ. Κεφάλαιο 3.2.2.1.1). Άλλοι δύο τύποι σκύφων που εντοπίστηκαν σε μεγάλο αριθμό πρέπει και αυτοί να αποδοθούν σε τοπικά εργαστήρια: ο ένας κοσμεύεται στις μετόπες με επάλληλες τεθλασμένες γραμμές (Εικόνες 80–84) και ο άλλος με σιγμοειδείς γραμμές στη σειρά (Εικόνες 87–89). Όλες αυτές οι παραγωγές των εργαστηρίων της Μεθώνης, επηρεασμένες από ευβοϊκά και κορινθιακά πρότυπα, πρέπει χρονολογικά να ακολουθούν τα πρότυπά τους, μολοντί παραμένει ανοικτό το ζήτημα του προσδιορισμού της χρονικής τους αλληλουχίας.

Τα ενδεικτικά, αλλά χαρακτηριστικά αυτά παραδείγματα που προέρχονται από το ποικίλο και τεράστιο κεραμικό σύνολο του ‘Υπογείου’ της Μεθώνης συγκλίνουν ως προς τη χρονολόγησή του μεταξύ 710 και 690 π.Χ. Την άποψη αυτή ενισχύουν δύο αγγεία που κοσμούνται με χαρακτηριστικά θέματα της Υστερογεωμετρικής ΙΙ περιόδου του ευβοϊκού κύκλου:

- α ο μεγάλος σκύφος Μθ 3368 (Εικόνα 59) που φέρει στο χείλος και τον ώμο πουλιά με αναπεπταμένα φτερά, παραδείγματα του οποίου έχουν εντοπιστεί στην Ερέτρια,²³ στον Ωρωπό στην αντίπερα όχθη του Ευβοϊκού Κόλπου,²⁴ αλλά και στις Πιθηκούσες²⁵ και
- β ο κρατήρας Μθ 3823 (Εικόνες 62–64) με διπλές λαβές στον ώμο και μετόπες στο κεντρικό τμήμα του ώμου και των δύο όψεων που κοσμούνται με το χαρακτηριστικό θέμα της ευβοϊκής κεραμικής, του αλόγου δεμένου στο παχνί.

Καθώς τα περισσότερα όστρακα του κρατήρα αυτού εντοπίστηκαν στις ανώτερες επιχώσεις του ‘Υπογείου’, το αγγείο αυτό συμβολικά και με αδιαμφισβήτητο τρόπο σηματοδοτεί τη χρονολογική ένταξη του κεραμικού συνόλου του ‘Υπογείου’ στην Υστερογεωμετρική ΙΙ περίοδο.

Το χρονολογικό όριο μεταξύ 710 και 690 π.Χ. για την επίχωση του 'Υπογείου' πρέπει να θεωρηθεί ασφαλές, σύμφωνα με τα παραπάνω κριτήρια A-E και με βάση τα αγγεία από την Εύβοια, την Κόρινθο και την Αττική. Άλλωστε, είναι δεσμευτική η χρονολογική ταύτιση της κεραμικής του 'Υπογείου' με το μεγαλύτερο ποσοστό της κεραμικής του Λάκκου 53 της Δυτικής Συνοικίας της Ερέτριας. Αν δεν συμπίπτει χρονικά με το υλικό του Λάκκου 53, η κεραμική του 'Υπογείου' δεν μπορεί να απέχει από αυτό πάνω από μία δεκαετία, με βάση και τις μεγάλες ομάδες αγγείων των τοπικών εργαστηρίων που δεν αντιπροσωπεύονται στο υλικό της μητρόπολης. Το κατώτατο αυτό χρονολογικό όριο (*terminus ante quem*) υποδεικνύει ότι το σύνολο της κεραμικής του 'Υπογείου' ανήκει σε μία ή δύο γενιές και, συνεπώς, πρέπει να χρονολογηθεί μεταξύ 740 και 690 π.Χ.

Σημειώσεις

1

Τη θέση της αρχαίας Μεθώνης βόρεια της Νέας Αγαθούπολης προτείνει ο Hammond (1972, 129). Στα αρχεία της ΙΣΤ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, ο Ανδρέας Βαβρίτσας και η Μαίρη Σιγανίδου ταυτίζουν τη θέση με την αρχαία Μεθώνη ήδη από το 1970. Η κήρυξη του αρχαιολογικού χώρου ολοκληρώθηκε το 1989 με την Υπουργική απόφαση ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ16/52381/2075/26.04.1989 (ΦΕΚ 410/τ.Β/29.05.1989) σύμφωνα με την 13/17.11.88 Πράξη του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας:

«Κηρύσσουμε ως αρχαιολογικούς χώρους δύο περιοχές βόρεια του οικισμού της Ν. Αγαθούπολης Ν. Πιερίας, όπως αυτές δηλώνονται με διαγράμμιση στο συνημμένο στην απόφαση μας τοπογραφικό διάγραμμα (οριστικής διανομής 1932 της Μεθώνης) και όπως αναλυτικά καθορίζονται παρακάτω:

1) Η περιοχή που περιλαμβάνει τα αγροτεμάχια 206–212, 217–229, 241–246, 255–260, 273–281 με Ζώνη Προστασίας 500μ. στα ανατολικά, βόρεια και δυτικά, ενώ προς το νότο μέχρι το βόρειο όριο του σύγχρονου νεκροταφείου (αγροτ. 262). Η κήρυξη γίνεται για την προστασία οικισμού με συνεχή κατοίκηση από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού μέχρι την Ύστερη Κλασική, η οποία ταυτίζεται με την αρχαία Μεθώνη (σχ. 1, Α).

2) Η περιοχή που περιλαμβάνει τα αγροτεμάχια 137–140, 152–153, 164–170, με Ζώνη Προστασίας 500μ. γύρω από αυτά. Και η κήρυξη αυτή γίνεται για την προστασία αρχαίου οικισμού με συνεχή κατοίκηση από το β΄ μισό του 4ου αιώνα π.Χ. μέχρι την Ύστερη Ρωμαϊκή Εποχή (σχ. 1, Β).»

Για τη θέση της αρχαίας Μεθώνης, σαφής αναφορά στο: Μπέσιος 1990, 83: «η θέση του νεκροταφείου είναι περίπου τρία χιλιόμετρα από την αρχαία Μεθώνη, που τοποθετείται στους λόφους αμέσως βόρεια της Ν. Αγαθούπολης» (η σχετική ανακοίνωση πραγματοποιήθηκε το 1986 στον αρχαιολογικό χώρο του Δίου). Εκτενής αναφορά για την αρχαία Μεθώνη και στους Hatzopoulos, Knoepfler & Marigo-Papadopoulos 1990.

2

Μπέσιος 2003.

3

Στα αγροτεμάχια 229 και 245 ερευνήθηκαν λακκοειδείς τάφοι του τέλους της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Στα πλήινα αγγεία είναι σαφής η επίδραση από τους ανάλογους ρυθμούς της μυκηναϊκής περιόδου, βλ. Μπέσιος, Αθανασιάδου & Νούλας 2008. Μπέσιος 2010α, 61–62. Κατά την κατασκευή παράπλευρου δρόμου της Εθνικής Οδού Αθηνών–Θεσσαλονίκης, βορειοδυτικά της αρχαίας Μεθώνης στη θέση «Μελίσσια» Αιγινίου, ερευνήθηκε το 1995 μεταξύ άλλων και κιβωτίοσημος τάφος (Τ.55) της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, στον οποίο εντοπίστηκε εισηγμένη γραπτή ευβοϊκή οينوχόη, βλ. Μπέσιος 2010α, 88–89. Κατά τις ανασκαφές της αρχαίας Μεθώνης στα αγροτεμάχια 274, 245 και 225, περιυλλέχθηκε σημαντικός αριθμός οστράκων από σκύφους και κρατήρες με ομόκεντρα

ημικύκλια ή ομόκεντρος κύκλους που τα περισσότερα πρέπει να αποδοθούν σε απομιμήσεις των ευβοϊκών προτύπων της Πρωτογεωμετρικής και Υποπρωτογεωμετρικής περιόδου.

4

Πλούταρχος, *Αίτια ελληνικά*, 293a–b και Κεφάλαιο 1.

5

Βλ. σημ. 3.

6

Στο αγροτεμάχιο 953 του αγροκτήματος Κίτρους ανασκάφηκε τμήμα οικισμού της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, όπου εντοπίστηκαν λίγοι μεγάλοι αβαθείς λάκκοι και περισσότεροι μικρότερης διαμέτρου και βάθους 1,00–1,50μ., για τους οποίους βλ. Μπέσιος 2010α, 67–69.

7

Η ανασκαφή του ‘Υπογείου’ πραγματοποιήθηκε από 29 Μαΐου μέχρι 10 Οκτωβρίου 2003 με επιβλέπουσα τη Μαρία Χριστάκου-Τόλια, ενώ από 16 Μαρτίου μέχρι 28 Σεπτεμβρίου 2004, 26 Ιουλίου μέχρι 14 Δεκεμβρίου 2006 και 3–8 Μαΐου 2007 την ανασκαφή επέβλεπε η Αθηνά Αθανασιάδου. Στις ανασκαφικές αυτές περιόδους εργάστηκαν κατά διαστήματα οι εργατοτεχνίτες: Θεμιστοκλής Αβραμίδης, Ιωάννης Αγγθαγγελίδης, Γεώργιος Βαΐδης, Ανδρόνικος Δανηλίδης, Ιωάννης Θεοδωρίδης, Νικόλαος Καλαϊτζίδης, Σωτήρης Κουντουριανός, Ιορδάνης Μαυρίδης, Παναγιώτης Μελιγκώνης, Ιωάννης Μόσχος, Ιορδάνης Ποιμενίδης, Χρήστος Προκοπίδης, Κυριάκος Σανιάνος, Κωνσταντίνος Τομπρής. Τα ανασκαφικά σχέδια είναι του Ιωάννη Μόσχου, ενώ το τεράστιο και επίπονο έργο της συντήρησης της κεραμικής οφείλεται στους Χρήστο Αβραμίδη, Χαρίλαο Καρανίκα, Δήμητρα Μακαντάση και Αναστασία Μπανιά.

8

Μπέσιος, Αθανασιάδου, Γεροφωκά & Χριστάκου-Τόλια 2004.

9

Γεωλογικός Χάρτης Ελλάδος, Φύλλο Κατερίνη/Τριτογενές/Νεογενές/Ανώτερο Μειόκενο–Κατώτερο Πλειόκαινο: «Οι ποταμοχερσαίες αποθέσεις της Μεθώνης και του Μακρυγιάλου αποτελούνται από εναλλαγές συνεκτικών πηλών, αμμούχων-πηλούχων αργίλλων, με συγκρίμματα μαργαϊκών και αργιλούχων ψαμμιτών, και άμμων με διασταυρωμένες στρώσεις υπό μορφή φακών. Οι ενστρώσεις των άμμων πλευρικά αποσφηνώνονται ή μεταβαίνουν σε συνεκτικούς ψαμμίτες και χαλαρά κροκαλοπαγή με κροκάλες από τοφικό υλικό. Πάχος ορατό 300μ.»

10

Στο στρώμα αυτό ανήκουν τα αγγεία Μθ 3532 (Εικόνα 95), Μθ 4046 (Εικόνα 96), Μθ 1953 (Εικόνα 97) του β΄ τετάρτου του 7ου αιώνα π.Χ.

11

Στο στρώμα αυτό ανήκει η κορινθιακή οينوχόη Μθ 3821 (Εικόνα 98) της Πρώιμης Κορινθιακής περιόδου και η ιωνική κύλικα Μθ 2022 (Εικόνα 99 και αρ. 191 στον Κατάλογο).

12

Από τα ανώτερα στρώματα προέρχεται το τμήμα κορινθιακού αρυβάλλου Μθ 3822 (Εικόνα 100) της Μέσης Κορινθιακής περιόδου.

13

Αυτό πρέπει να αποδοθεί στην κατά κύριο λόγο δευτερογενή προέλευση των απορριμμάτων, αφού είναι λογικό τα παλαιότερα απορρίμματα στο 'Υπόγειο' να έχουν μεγαλύτερο βαθμό θραύσης και διασποράς από αυτόν στον αρχικό χώρο απόρριψής τους.

14

Πρόκειται κυρίως για χειροποίητη στιλβωμένη κεραμική, μερικές φορές γραπτή που χρονολογείται τουλάχιστον από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού μέχρι την Υποπρωτογεωμετρική. Υπάρχουν επίσης όστρακα και γραπτά τροχήλατα αγγεία, λίγα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και περισσότερα της Υποπρωτογεωμετρικής, καθώς και λίγα γραπτά όστρακα της Μέσης Γεωμετρικής. Τα μεμονωμένα αυτά όστρακα που δεν συγκολλώνται δικαιολογούνται ως κατάλοιπα της κατοίκησης που προηγήθηκε της κατασκευής του 'Υπογείου' και δεν αποτελούν ένδειξη για τη διάρκεια χρήσης του 'Υπογείου'. Άλλωστε, το μεγαλύτερο ποσοστό των οστράκων αυτών προέρχεται από τις ωμές πλίνθους που αποτελούσαν το μεγαλύτερο ποσοστό της επίχωσης του κατώτερου τμήματος της Φάσης I, ενώ αναλογικά είναι πολύ λιγότερα τα αντίστοιχα όστρακα από τις υπερκείμενες Φάσεις II και III.

15

Η χρονολόγηση της κορινθιακής κεραμικής βασίζεται κυρίως στα: Coldstream 2008a, Neef 1975, Stillwell & Benson 1984, Buchner & Ridgway 1993. Ευχαριστώ θερμά τον Kees Neef για τις παρατηρήσεις του. Για την ευβοϊκή κεραμική βλ. τα άρθρα της Αγγελικής Ανδρειωμένου (1975a, 1977, 1980, 1981a, 1981β, 1983, 1987, Andriomenou 1984 και 1985, Andreiomenou 1992 και 1996) και του John Boardman (1952 και 1957), καθώς και των Verdan, Kenzelmann Pfyffer & Léderrey 2008.

16

Παρουσιάζεται ο μεγαλύτερος, κατά το δυνατόν, αριθμός παραδειγμάτων κορινθιακής κεραμικής, ώστε να είναι αντιπροσωπευτική η εικόνα του κεραμικού συνόλου του 'Υπογείου'. Εξαιτίας οικονομικών και χρονικών περιορισμών, μετά την επιλογή να παρουσιαστεί μόνον η ενεπίγραφη κεραμική από το 'Υπόγειο' όσο το δυνατόν συντομότερα, τις φωτογραφίες των αγγείων δεν συνοδεύουν τα αντίστοιχα σχέδια και λεπτομερείς περιγραφές, ενώ η βιβλιογραφική ενημέρωση είναι συνειδητά περιορισμένη.

17

Verdan, Kenzelmann Pfyffer & Léderrey 2008, 60–64.

18

Verdan, Kenzelmann Pfyffer & Léderrey 2008, πίν. 66.

19

Verdan, Kenzelmann Pfyffer & Léderrey 2008, 249.

20

Με την ίδρυση της αποικίας, η Μεθώνη φαίνεται να μετατρέπεται σε παραγωγικό κέντρο κατασκευής αντικειμένων κάθε είδους, ιδιαίτερα στους τομείς της μεταλλουργίας και της μικροτεχνίας που απαιτούν εξειδικευμένες γνώσεις και τεχνικές. Η κεραμική απαιτεί απλούστερες τεχνικές και πρώτες ύλες που αφθονούν στον ελλαδικό χώρο. Το αποτυχημένο στην όπτηση τμήμα σκύφου Μθ 3809 (Εικόνα 65)

από το 'Υπόγειο' δεν αφήνει καμιά αμφιβολία ότι οι άποικοι δημιούργησαν κεραμικά εργαστήρια υπό την επίδραση της μητρόπολης, για να καλύψουν κυρίως την τοπική ζήτηση. Επιπλέον, στο 'Υπόγειο' βρέθηκε σημαντικός αριθμός τριγωνικών οστράκων με διαμορφωμένες τις πλευρές τους σε οξύ άκρο, τα οποία αναγνωρίζονται ως εργαλεία του κεραμέα κατά το πλάσιμο του αγγείου στον κεραμικό τροχό. Με βάση το πλήθος των παραδειγμάτων συγκεκριμένων τύπων αγγείων καθώς και την κεραμική ύλη τους (κριτήριο Δ), μπορεί να αποδοθεί στα εργαστήρια της Μεθώνης ένα μεγάλο ποσοστό της κεραμικής του 'Υπογείου'. Προφανώς, στη Μεθώνη υπήρχαν ιδανικές συνθήκες για επαφές με τα διάφορα κέντρα του Αιγαίου και τον συγκερασμό επιδράσεων, καθώς και μεγαλύτερη ευελιξία στην υιοθέτηση και επιλογή τύπων αγγείων. Η δημιουργία, π.χ., του τύπου του σκύφου με τη σειρά τεσσάρων ομόκεντρων κύκλων στο χείλος του (για τον οποίο βλ. Κεφάλαιο 3.2.2.1.1) πρέπει να συντελέστηκε μέσα σε αυτό το πλαίσιο επαφών και αλληλεπιδράσεων και όχι υπό τον ασφυκτικό έλεγχο της τοπικής παραγωγής από τα εργαστήρια της μητρόπολης. Ο μεγάλος όγκος των κοτυλών που μιμούνται τις πρώιμες πρωτοκορινθιακές μάλλον δημιουργήθηκε στη Μεθώνη χωρίς την ανάμιξη ή επιρροή της Ερέτριας, όπως αποδεικνύεται και από ανάλογα παραδείγματα στις Πιθηκούσες. Η απόσταση της αποικίας από τη μητρόπολη μάλλον επέτρεπε μεγαλύτερη ανεξαρτησία από τα εργαστήρια της Ερέτριας, ενώ η πολύ πιθανή παρουσία αποίκων και από άλλες περιοχές και οι επαφές με πολλά παραγωγικά κέντρα του Αιγαίου και της ανατολικής Μεσογείου, όπως και τις Πιθηκούσες, θα ήταν καθοριστική για τη μεγαλύτερη ποικιλία και αυτοτέλεια στην παραγωγή των τοπικών εργαστηρίων της Μεθώνης. Δεν είναι τυχαίο ότι οι ανασκαφές στην Ερέτρια εντοπίζουν τοπική κατά κύριο λόγο κεραμική, ενώ η επεισοδιακή αποτελεί ένα μικρό ποσοστό, καθώς πρόσβαση στο λιμάνι της Ερέτριας φαίνεται να είχε κυρίως ο στόλος της θαλασσοκράτειρας.

21

Neef 1975, τύπος Β.

22

Boardman 1952, εικ. 1, πίν. 1a. Ανδρειωμένου 1975a, πίν. 54γ και 1982, πίν. 23, αρ. 25 και 30–31.

23

Ανδρειωμένου 1977, πίν. 39γ και 40a–δ. και 1982, πίν. 23, αρ. 28.

24

Μαζαράκης Αιινιάν 1996, πίν. 27.

25

Ridgway 1992, 88, εικ. 22.

Εικ. 1**ΜΘ 3807****Χρονολόγηση**

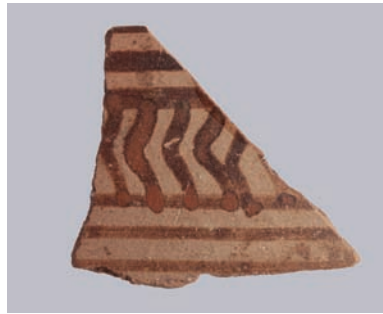
Μέση Γεωμετρική ΙΙ.

ΔιαστάσειςΣωζ. ύψ. 0,09μ., σωζ. πλ. 0,085μ.,
πάχ. 0,008μ.

Όστρακο γραπτού αττικού αμφορέα. Σώζεται τμήμα ομόκεντρου κύκλου που πλαισιώνεται από διαγραμμισμένο μαϊάνδρο και πολλαπλή κυματιστή γραμμή.

Εικ. 2**ΜΘ 3818****Χρονολόγηση**

Ύστερη Γεωμετρική Ι.

ΔιαστάσειςΣωζ. ύψ. 0,022μ., σωζ. πλ. 0,025μ.,
πάχ. 0,004μ.

Μικρό όστρακο χείλους κοτύλης με ζώνη από ενάλληλες γωνίες. Πάνω από τη ζώνη δύο εδαφόχρωμες ταινίες και κάτω τρεις ανάλογες. Λευκό επίχρισμα.

Εικ. 3**ΜΘ 3819****Χρονολόγηση**

Ύστερη Γεωμετρική Ι.

ΔιαστάσειςΣωζ. ύψ. 0,055μ., διάμ. χείλους
περίπου 0,11μ., ύψ. διακοσμητικής
ζώνης 0,002μ.

Τμήμα σκύφου, του οποίου το κάτω τμήμα ολόβαφο. Στο κεντρικό τμήμα της διακοσμητικής ζώνης της μετόπης, σειρά ενάλληλων σιγμοειδών γραμμών πάνω και τρεις παράλληλες γραμμές κάτω. Το χείλος εξωτερικά περιθέουν τέσσερις εδαφόχρωμες ταινίες και εσωτερικά δύο. Στο εσωτερικό του αγγείου, το μέσον της κοιλιάς περιθέει πλατύτερη εδαφόχρωμη ταινία. Η σωζόμενη λαβή του αγγείου φέρει κάθετα γραμμίδια στη ράχη της. Λόγω της χρήσης, έντονη φθορά στο κεντρικό κυρίως τμήμα της διακόσμησης. Λευκό επίχρισμα.

Εικ. 4**ΜΘ 3811****Χρονολόγηση**

Υστερη Γεωμετρική Ι.

Διαστάσεις

Σωσ. ύψ. 0,06μ., διάμ. χείλους περίπου 0,11μ., ύψ. διακοσμητικής ζώνης 0,028μ.

Τμήμα σκύφου, του οποίου το κάτω τμήμα έχει γάνωμα. Υψηλή διακοσμητική ζώνη. Σώζεται τμήμα διαγραμμισμένου ρόμβου στη μετόπη που ορίζεται από συστάδες κάθετων γραμμών. Η δεξιά συστάδα σώζει συνολικά εννιά γραμμές. Το χείλος εξωτερικά περιθέουν τρεις εδαφόχρωμες ταινίες. Το σωζόμενο τμήμα της λαβής φέρει κάθετα γραμμίδια υπό τη μορφή τελειών στη ράχη της. Εσωτερικά ολόβαφο. Λευκό επίχρισμα.

Πρβ. Descœudres 1978, πίν. 2.3.

Εικ. 5**ΜΘ 3606****Χρονολόγηση**

730–720 π.Χ.

Διαστάσεις

Ύψ. 0,095μ., διάμ. χείλους 0,14μ., διάμ. βάσης 0,06μ., ύψ. διακοσμητικής ζώνης 0,025μ.

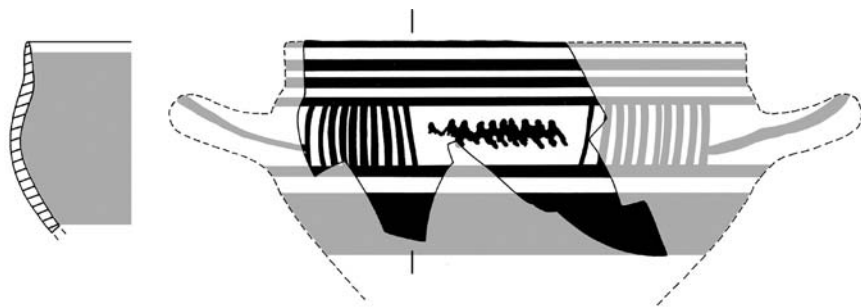
Σκύφος γραπτός. Η μετόπη του ορίζεται από δέκα κάθετες γραμμές αριστερά και δεξιά και φέρει διακόσμηση με σειρά ενάλληλων ρόμβων. Κάτω από τη διακοσμητική ζώνη τρεις ταινίες. Εξωτερικά του χείλους, φαρδιά πάνω και δύο λεπτές γραμμές κάτω δημιουργούν τρεις ταινίες. Το άνω τμήμα του αγγείου, όπου η διακόσμηση, έφερε λεπτό επίχρισμα. Οι λαβές έφεραν κατά μήκος γραμμή που προεκτινόταν μέχρι τις δύο πρώτες κάθετες γραμμές. Το εσωτερικό του αγγείου ολόβαφο εκτός από το πάνω μέρος του χείλους, όπου εδαφόχρωμη ταινία.

Πρβ. Coldstream 1995a, 259, εικ. 3.84.

Εικ. 6**ΜΘ 2248**

Χρονολόγηση

730–720 π.Χ.

Πρόκειται για τον σκύφο του Ακεσάνδρου, ο οποίος αποτελεί παραλλαγή του σκύφου ΜΘ 3606 (Εικόνα 5).

Βλ. Κατάλογος αρ. 2.

Εικ. 7**ΜΘ 4054**

Χρονολόγηση

Υστερη Γεωμετρική.

Διαστάσεις

Σωζ. ύψ. 0,04μ., σωζ. πλ. 0,028μ.,
πάχ. 0,004μ., ύψ. διακοσμητικής
ζώνης 0,025μ.

Μικρό τμήμα ημισφαιρικής κορινθιακής κοτύλης. Παχύ σχετικά τοίχωμα. Από τη διακοσμητική ζώνη σώζονται τμήματα από δώδεκα κάθετες λεπτές γραμμές, κάτω από τις οποίες το σωζόμενο τμήμα του αγγείου φέρει γάνωμα, όπως και το εσωτερικό του.

Εικ. 8**ΜΘ 4051****Χρονολόγηση**

Υστερη Γεωμετρική.

ΔιαστάσειςΣωζ. ύψ. 0,03μ., σωζ. πλ. 0,034μ.,
διάμ. χείλους 0,16μ., πάχ. 0,004μ.

Μικρό τμήμα ημισφαιρικής κορινθιακής κοτύλης. Από τη διακοσμητική ζώνη σώζονται έξι κάθετες γραμμές και τμήμα έβδομης, καθώς και τμήμα διαγραμμισμένου μαιάνδρου. Πάνω από τη διακοσμητική ζώνη δύο ταινίες. Παχύ σχετικά τοίχωμα και παχιές γραμμές.

Εικ. 9**ΜΘ 4042****Χρονολόγηση**

Υστερη Γεωμετρική.

ΔιαστάσειςΣωζ. ύψ. 0,055μ., σωζ. πλ. 0,078μ.,
διάμ. περίπου 0,15μ., πάχ. χείλους
0,002μ., ύψ. διακοσμητικής ζώνης
0,02μ.

Τμήμα ημισφαιρικής κορινθιακής κοτύλης. Στη ζώνη της μετόπης δύο τεθλασμένες γραμμές και ανάμεσά τους σειρά ενάλληλων σιγμοειδών γραμμών. Οι λεπτές κάθετες γραμμές διαχωρίζονται με μοτίβο διπλού πέλεκυ. Κάτω από τη διακοσμητική ζώνη, δέκα εδαφόχρωμες ταινίες και πάνω από αυτή μία. Στο εσωτερικό του αγγείου, όπου πολύ πιθανόν υπήρχε εδαφόχρωμη ταινία στο ανώτερο τμήμα του χείλους, έχει απολεπισθεί το γάνωμα.

Εικ. 10**ΜΘ 3413****Χρονολόγηση**

Υστερη Γεωμετρική.

ΔιαστάσειςΣωζ. ύψ. 0,061μ., διάμ. περίπου
0,12μ., πάχ. χείλους 0,002μ.,
ύψ. διακοσμητικής ζώνης 0,019μ.

Ημισφαιρική κορινθιακή κοτύλη από δύο τμήματα. Στη διακοσμητική ζώνη λεπτές κάθετες γραμμές ορίζουν την κεντρική μετόπη, από την οποία σώζεται το αριστερό σχηματοποιημένο πουλί (ερωδιός). Επίσης, σώζεται η αρχή δύο τεθλασμένων γραμμών και ανάμεσά τους σειρά ενάλληλων σιγμοειδών γραμμών. Κάτω από τη διακοσμητική ζώνη, έχουμε δέκα εδαφόχρωμες ταινίες και πάνω δύο ανάλογες. Στη ράχη της σωζόμενης λαβής κάθετα γραμμίδια, τα περισσότερα υπό τη μορφή τελείας. Στο ανώτερο τμήμα του χείλους εσωτερικά, μια εδαφόχρωμη ταινία και λίγο χαμηλότερα μια λευκή γραμμή.

Εικ. 11

ΜΘ 3409

Χρονολόγηση

Ύστερη Γεωμετρική.

Διαστάσεις

Σωζ. ύψ. 0,0113μ., διάμ. βάσης 0,050μ., διάμ. περίπου 0,15μ., πάχ. χείλους 0,003μ., ύψ. διακοσμητικής ζώνης 0,028μ.

Μεγάλο τμήμα ημισφαιρικής κορινθιακής κοτύλης. Στην κεντρική μετόπη στη σειρά σώζονται επτά σχηματοποιημένα πουλιά (soldier-birds) και η αρχή ενός όγδου. Κάτω από τη ζώνη των πουλιών δύο παράλληλες γραμμές. Πάνω από τη διακοσμητική ζώνη που ορίζουν οι κάθετες γραμμές, μια εδαφόχρωμη ταινία και κάτω οκτώ ανάλογες. Το κάτω τμήμα του αγγείου ολόβαφο. Στην κορυφή του χείλους εσωτερικά λεπτή εδαφόχρωμη ταινία. Πρόχειρη εργασία.

Εικ. 12

ΜΘ 3415 α, β, γ

Χρονολόγηση

Ύστερη Γεωμετρική.

Διαστάσεις

Σωζ. ύψ. 0,073μ., διάμ. περίπου 0,14μ., πάχ. χείλους 0,003μ., ύψ. διακοσμητικής ζώνης 0,019μ.

Ημισφαιρική κορινθιακή κοτύλη από τρία όστρακα. Μικρή μετόπη με τέσσερα σχηματοποιημένα πουλιά (wire-bird) προς τα δεξιά. Κάτω από τη διακοσμητική ζώνη, δέκα εδαφόχρωμες ταινίες και πάνω στην κορυφή του χείλους δύο, από τις οποίες η μια εκτείνεται και στο εσωτερικό του αγγείου. Η σωζόμενη λαβή φέρει κάθετα γραμμίδια.

Εικ. 13**ΜΘ 3411****Χρονολόγηση**

Υστερη Γεωμετρική.

Διαστάσεις

Σωζ. ύψ. 0,097μ., διάμ. περίπου 0,145μ., πάχ. χείλους 0,003μ., ύψ. διακοσμητικής ζώνης 0,017μ.

Μεγάλο τμήμα ημισφαιρικής κορινθιακής κοτύλης. Στη μετόπη σώζονται τέσσερα σχηματοποιημένα πουλιά και τμήμα πέμπτου προς τα αριστερά. Με βάση το τμήμα σκύφου ΜΘ 4033 (Εικόνα 14) που είναι ακριβώς το ίδιο, έφερε αρχικά έξι πουλιά. Πάνω από τη διακοσμητική ζώνη που ορίζουν οι λαβές, μια εδαφόχρωμη ταινία και κάτω δώδεκα ανάλογες. Χαμηλότερα στο κεντρικό τμήμα της κοιλιάς, μία εδαφόχρωμη ταινία. Στο σωζόμενο τμήμα της λαβής κάθετα γραμμίδια. Στην κορυφή του χείλους εσωτερικά μία εδαφόχρωμη ταινία.

Εικ. 14**ΜΘ 4033 α, β****Χρονολόγηση**

Υστερη Γεωμετρική.

Διαστάσεις

Σωζ. ύψ. 0,07μ., σωζ. πλ. 0,099μ., διάμ. χείλους 0,140μ., διάμ. περίπου 0,122μ., πάχ. χείλους 0,003μ., υψ. διακοσμητικής ζώνης 0,015μ.

Ημισφαιρική κορινθιακή κοτύλη από δύο τμήματα, παρόμοια με αυτή της Εικόνας 13 (ΜΘ 3411) και με ελάχιστα μικρότερες διαστάσεις.

Εικ. 15**ΜΘ 4035 α, β, γ****Χρονολόγηση**

Υστερη Γεωμετρική.

Διαστάσεις

Διάμ. περίπου 0,15μ., πάχ. χείλους 0,003μ., ύψ. διακοσμητικής ζώνης 0,019μ.

Ημισφαιρική κορινθιακή κοτύλη από τρία τμήματα. Από την κεντρική μετόπη σώζονται τέσσερα σχηματοποιημένα πουλιά (wire-bird) προς τα αριστερά. Πάνω από τη διακοσμητική ζώνη δύο εδαφόχρωμες ταινίες και κάτω σώζονται πέντε. Στη ράχη της σωζόμενης λαβής κάθετα γραμμίδια. Στην κορυφή του χείλους εσωτερικά εδαφόχρωμη ταινία.

Εικ. 16

ΜΘ 4035

Χρονολόγηση

Ύστερη Γεωμετρική(;).

Διαστάσεις

Σωζ. ύψ. 0,031μ., πάχ. χείλους 0,003μ., ύψ. διακοσμητικής ζώνης 0,021μ.

Μικρό τμήμα πιθανότατα ημισφαιρικής κορινθιακής κοτύλης. Από την κεντρική μετόπη σώζονται τρία σχηματοποιημένα πουλιά (wire-bird) προς τα αριστερά. Από κάτω σώζονται δύο εδαφόχρωμες ταινίες και η αρχή τρίτης και πάνω δύο ταινίες, η μία από τις οποίες εκτείνεται και στην εσωτερική πλευρά του αγγείου.

Εικ. 17

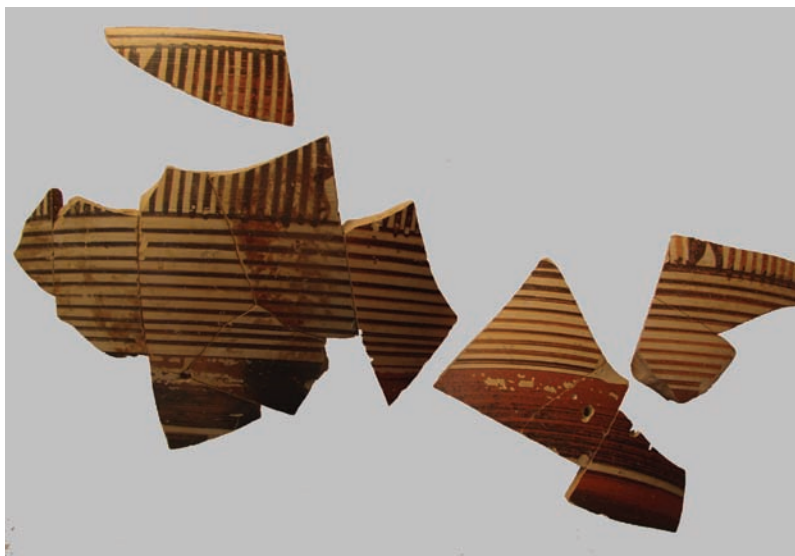
ΜΘ 4053 α, β, γ

Χρονολόγηση

Ύστερη Γεωμετρική(;).

Διαστάσεις

Σωζ. ύψ. 0,078μ., διάμ. χείλους περίπου 0,17μ., πάχ. χείλους 0,003μ.

Κορινθιακή κοτύλη από τέσσερα τμήματα. Η αποσπασματική της κατάσταση και το σχετικό της πάχος παραπέμπει σε ημισφαιρική κοτύλη, χωρίς να αποκλείεται και η περίπτωση της υψηλής. Από την κεντρική μετόπη σώζεται το μεγαλύτερο τμήμα σχηματοποιημένου πουλιού προς τα δεξιά (wire-bird) από αρχικό σύνολο μάλλον τεσσάρων. Οι κάθετες γραμμές της διακοσμητικής ζώνης διακόπτονται από διπλό πέλεκου στα τμήματα ανάμεσα στην κεντρική μετόπη και τις λαβές. Πάνω από τη διακοσμητική ζώνη δύο εδαφόχρωμες ταινίες, κάτω ένδεκα και χαμηλότερα στο χώρο της κοιλιάς του αγγείου μια εδαφόχρωμη ταινία. Οπές υποδεικνύουν επιδιόρθωση του αγγείου.

Εικ. 18**ΜΘ 3808****Χρονολόγηση**

730–720 π.Χ.

ΔιαστάσειςΣωζ. ύψ. 0,040μ., σωζ. πλ. 0,084μ.,
διάμ. περίπου 0,14μ.

Τμήμα σκύφου ρυθμού «Θάψου». Η κεντρική μετόπη ορίζεται αριστερά και δεξιά από τέσσερις κάθετες γραμμές και περιλαμβάνει πέντε ρόμβους με στιγμή στο κέντρο. Πάνω από τη διακοσμητική ζώνη στο χείλος του σκύφου, σώζονται τέσσερις εδαφόχρωμες ταινίες και κάτω στο σώμα του αγγείου τμήμα από τρεις ανάλογες. Η μετόπη αριστερά και δεξιά ορίζεται από τέσσερις εδαφόχρωμες ταινίες. Στο πάνω τμήμα του χείλους εσωτερικά, πλατιά εδαφόχρωμη ταινία.

Εικ. 19**ΜΘ 4044****Χρονολόγηση**

730–720 π.Χ.

ΔιαστάσειςΣωζ. ύψ. 0,034μ., σωζ. πλ. 0,051μ.,
διάμ. περίπου 0,12μ.

Τμήμα σκύφου ρυθμού «Θάψου». Σώζεται το πάνω αριστερό τμήμα του αγγείου από τη μετόπη μέχρι τη λαβή. Διακρίνεται μόνο η μία κάθετη γραμμή που ορίζει τη μετόπη. Πάνω από τη μετόπη τέσσερις εδαφόχρωμες ταινίες και στο άνω τμήμα του χείλους εσωτερικά πλατιά εδαφόχρωμη.

Πρβ. Benton 1953, 275, 277, αρ. 643, εικ. 8.

Εικ. 20**ΜΘ 1319****Χρονολόγηση**

725–710 π.Χ.

(πολύ πρώιμη υψηλή κοτύλη).

ΔιαστάσειςΎψ. 0,112μ., διάμ. χείλους 0,140μ.,
διάμ. βάσης 0,053μ., πάχ. χείλους
0,003μ., ύψ. διακοσμητικής ζώνης
0,016μ.

Υψηλή κορινθιακή κοτύλη. Δείπει η μια λαβή και μικρά τμήματα από το σώμα και το χείλος. Στην κεντρική μετόπη έξι σχηματοποιημένα πουλιά (wire-bird) προς τα δεξιά. Οι κάθετες γραμμές ανάμεσα στη μετόπη και τις λαβές διακοσμούνται από διπλό πέλεκυ. Πάνω από τη διακοσμητική ζώνη στο χείλος, δύο εδαφόχρωμες ταινίες και κάτω δέκα. Χαμηλότερα στο κέντρο περίπου της κοιλιάς του αγγείου, εδαφόχρωμη ταινία. Στη ράχη της σωζόμενης λαβής, λοξής σε σχέση με το σώμα, διπλή γραμμή κατά μήκος. Στο χείλος εσωτερικά δύο εδαφόχρωμες ταινίες. Η επιφάνεια του αγγείου έχει αρκετές φθορές, προφανώς λόγω της μακροχρόνιας χρήσης.

Εικ. 21

ΜΘ 3410

Χρονολόγηση

725–710 π.Χ.

(πολύ πρώιμη υψηλή κοτύλη).

Διαστάσεις

Σωζ. ύψ. 0,051μ., διάμ. περίπου

0,16μ., πάχ. χείλους 0,003μ.,

ύψ. διακοσμητικής ζώνης 0,022μ.

Τμήμα υψηλής κορινθιακής κοτύλης. Από τη διακοσμητική ζώνη σώζεται, εκτός από τις κάθετες λεπτές γραμμές, τμήμα διπλού πέλεκυ. Πάνω από τη διακοσμητική ζώνη δύο εδαφόχρωμες ταινίες, ενώ κάτω από αυτή σώζονται οκτώ. Η λαβή και εδώ φέρει στη ράχη της δύο κατά μήκος γραμμές και έχει λοξή διάταξη σε σχέση με το σώμα του αγγείου. Στο ανώτερο τμήμα του χείλους εσωτερικά εδαφόχρωμη ταινία και λίγο χαμηλότερα λευκή γραμμή.

Εικ. 22

ΜΘ 4045 α, β, γ

Χρονολόγηση

725–710 π.Χ.

(πολύ πρώιμη υψηλή κοτύλη).

Διαστάσεις

Σωζ. ύψ. 0,104μ., διάμ. περίπου

0,14μ., πάχ. χείλους 0,002μ.,

ύψ. διακοσμητικής ζώνης 0,024μ.

Υψηλή κοτύλη από τρία τμήματα. Σώζεται η κεντρική μετόπη της μιας πλευράς που περιλαμβάνει τέσσερα σχηματοποιημένα πουλιά (wire-bird) προς τα δεξιά. Διακρίνεται η αρχή της αριστερής σειράς των κάθετων λεπτών γραμμών πίσω από το αποσπασματικά σωζόμενο πουλί. Πάνω από τη διακοσμητική ζώνη στο χείλος, μια εδαφόχρωμη ταινία και κάτω δεκατέσσερις. Χαμηλά προς το κεντρικό τμήμα της κοιλιάς του αγγείου, μία εδαφόχρωμη ταινία. Στην παρυφή της σωζόμενης λαβής, λοξής σε σχέση με το σώμα του αγγείου, γραμμή κατά μήκος. Στην κορυφή του χείλους εσωτερικά λεπτή εδαφόχρωμη ταινία.

Εικ. 23**ΜΘ 3810****Χρονολόγηση**

725–710 π.Χ.

(πολύ πρώιμη υψηλή κοτύλη).

Διαστάσεις

Σωζ. ύψ. 0,048μ. σωζ. πλ. 0,067μ.,

διάμ. χείλους περίπου 0,10μ.,

πάχ. χείλους 0,002μ.,

ύψ. διακοσμητικής ζώνης 0,012μ.

Τμήμα υψηλής κορινθιακής κοτύλης. Η κεντρική μετόπη φέρει τετρασκελείς σιγμοειδείς γραμμές σε παράταξη προς τα δεξιά, από τις οποίες σώζονται δώδεκα και η αρχή δέκατης τρίτης. Πάνω από τη διακοσμητική ζώνη στο χείλος, δύο εδαφόχρωμες ταινίες και κάτω δεκαπέντε ανάλογες. Στην παρυφή του σωζόμενου τμήματος της λαβής, λοξής σε σχέση με το σώμα, δύο γραμμές κατά μήκος. Στην κορυφή του χείλους εσωτερικά δύο εδαφόχρωμες ταινίες.

Εικ. 24**ΜΘ 4037****Χρονολόγηση**

Ύστερη Γεωμετρική(;).

Διαστάσεις

Σωζ. ύψ. 0,069μ. σωζ. πλ. 0,085μ.,

διάμ. χείλους περίπου 0,15μ.,

πάχ. χείλους 0,004μ.,

ύψ. διακοσμητικής ζώνης 0,015μ.

Τμήμα κορινθιακής κοτύλης. Η αποσπασματική της κατάσταση και το σχετικό της πάχος, όπως και στην περίπτωση της Εικόνας 17 (ΜΘ 4053), παραπέμπει σε ημισφαιρική κοτύλη, χωρίς να αποκλείεται και η περίπτωση της υψηλής. Η κεντρική μετόπη έχει τετρασκελείς σιγμοειδείς γραμμές σε παράταξη προς τα αριστερά, από τις οποίες σώζονται είκοσι και η αρχή της εικοστής πρώτης. Πάνω από τη διακοσμητική ζώνη στο χείλος, δύο εδαφόχρωμες ταινίες και κάτω δεκατρείς ανάλογες. Στην κορυφή του χείλους εσωτερικά δύο εδαφόχρωμες ταινίες.

Εικ. 25**ΜΘ 3407****Χρονολόγηση**

725–710 π.Χ.

(πολύ πρώιμη υψηλή κοτύλη).

Διαστάσεις

Σωζ. ύψ. 0,076μ., διάμ. περίπου
0,095μ., πάχ. χείλους 0,0015μ.,
ύψ. διακοσμητικής ζώνης 0,011μ.

Τμήμα υψηλής κορινθιακής κοτύλης, μικρού μεγέθους με λεπτά τοιχώματα (ωοκέλυφη). Η κεντρική μετόπη έχει οκτώ σχηματοποιημένα πουλιά (wire-bird) προς τα δεξιά. Πάνω από τη διακοσμητική ζώνη στο χείλος, δύο εδαφόχρωμες ταινίες, κάτω εννιά ανάλογες και χαμηλότερα, στο κεντρικό τμήμα της κοιλιάς του αγγείου, εδαφόχρωμη ταινία. Στην κορυφή του χείλους εσωτερικά δύο εδαφόχρωμες ταινίες.

Εικ. 26**ΜΘ 1309****Χρονολόγηση**

720–705 π.Χ.

Διαστάσεις

Ύψ. 0,087μ., διάμ. χείλους 0,108μ.,
διάμ. βάσης 0,038μ., πάχ. χείλους
0,002μ., ύψ. διακοσμητικής ζώνης
0,015μ.

Υψηλή κορινθιακή κοτύλη. Η κεντρική μετόπη έχει δεκατρία σχηματοποιημένα πουλιά (wire-bird) προς τα δεξιά. Πάνω από τη διακοσμητική ζώνη δύο εδαφόχρωμες ταινίες, κάτω οκτώ ανάλογες, στο ανώτερο τμήμα της κοιλιάς του αγγείου, πολύ κοντά στις προηγούμενες, εδαφόχρωμη ταινία και μια ανάλογη στα όρια της με τον δακτύλιο της βάσης. Στη ράχη των λαβών, λοξών σε σχέση με το σώμα του αγγείου, μια γραμμή κατά μήκος. Στο ανώτερο τμήμα του χείλους εσωτερικά δύο εδαφόχρωμες ταινίες. Οπές υποδεικνύουν επιδιόρθωση του αγγείου.

Εικ. 27**ΜΘ 1308****Χρονολόγηση**

720–705 π.Χ.

Διαστάσεις

Υψ. 0,080μ., διάμ. χείλους 0,105μ.,
 διάμ. βάσης 0,035μ., διάμ. περίπου
 0,105μ., πάχ. χείλους 0,002μ.

Υψηλή κορινθιακή κοτύλη, παρόμοια με την προηγούμενη, αλλά λίγο μικρότερη. Η κεντρική μετόπη έχει δώδεκα σχηματοποιημένα πουλιά (wire-bird) προς τα δεξιά. Πάνω από τη διακοσμητική ζώνη μια εδαφόχρωμη ταινία, κάτω οκτώ ανάλογες, στο ανώτερο τμήμα της κοιλιάς του αγγείου, πολύ κοντά στις προηγούμενες, εδαφόχρωμη ταινία και μια ανάλογη στα όρια της με τον δακτύλιο της βάσης. Στη ράχη της σωζόμενης λαβής, λοξής σε σχέση με το σώμα του αγγείου, μια γραμμή κατά μήκος. Στο άνω μέρος του χείλους εσωτερικά δύο εδαφόχρωμες ταινίες.

Εικ. 28**ΜΘ 3412****Χρονολόγηση**

720–705 π.Χ.

Διαστάσεις

Σωζ. ύψ. 0,071μ., διάμ. περίπου
 0,105μ., πάχ. χείλους 0,002μ.

Τμήμα υψηλής κορινθιακής κοτύλης, παρόμοια με την ΜΘ 1308 (Εικόνα 27). Οπή υποδεικνύει επιδιόρθωση του αγγείου.

Εικ. 29**ΜΘ 3406****Χρονολόγηση**

720–705 π.Χ.

ΔιαστάσειςΣωζ. ύψ. 0,059μ., διάμ. περίπου
0,11μ., πάχ. χείλους 0,015μ.

Τμήμα υψηλής κορινθιακής κοτύλης. Από τη διακόσμηση της κεντρικής μετόπης σώζονται δύο σχηματοποιημένα πουλιά (wire-bird) προς τα δεξιά. Πάνω από τη διακοσμητική ζώνη δύο εδαφόχρωμες ταινίες, κάτω έξι ανάλογες και στο ανώτερο τμήμα της κοιλιάς του αγγείου, πολύ κοντά στις προηγούμενες, εδαφόχρωμη ταινία. Στη ράχη της σωζόμενης λαβής, λοξής σε σχέση με το σώμα του αγγείου, γραμμή κατά μήκος. Στο άνω μέρος του χείλους εσωτερικά δύο εδαφόχρωμες ταινίες.

Εικ. 30**ΜΘ 3408****Χρονολόγηση**

720–705 π.Χ.

ΔιαστάσειςΣωζ. ύψ. 0,080μ., διάμ. βάσης
0,042μ., διάμ. περίπου 0,115μ.,
πάχ. χείλους 0,002μ.,
ύψ. διακοσμητικής ζώνης 0,014μ.

Τμήμα υψηλής κορινθιακής κοτύλης. Από τη διακοσμητική ζώνη σώζεται τμήμα με κάθετες γραμμές. Στο αγγείο ίσως ανήκουν και τα με αριθμό ΜΘ 4043α και β (Εικόνα 31) ή είναι δύο παρόμοιες κοτύλες. Και τα δύο φέρουν δύο εδαφόχρωμες ταινίες πάνω από τη διακοσμητική ζώνη, επτά ανάλογες κάτω, καθώς και άλλη χαμηλότερα, στο πάνω τμήμα της κοιλιάς του αγγείου. Στην κορυφή του χείλους εσωτερικά, και τα τρία τμήματα φέρουν δύο εδαφόχρωμες ταινίες. Το ΜΘ 3408 φέρει εδαφόχρωμη ταινία στο όριο της κοιλιάς του αγγείου με τον δακτύλιο της βάσης. Ανήκει ή ανήκουν στον ίδιο τύπο υψηλής κοτύλης με τα ΜΘ 1309 (Εικόνα 26), 1308 (Εικόνα 27), 3412 (Εικόνα 28) και 3406 (Εικόνα 29).

Εικ. 31 ΜΘ 4043 α, β**Χρονολόγηση**

720–705 π.Χ.

Διαστάσεις

Διάμ. περίπου 0,115μ., διάμ. βάσης 0,042μ., πάχ. χείλους 0,002μ.

Υψηλή κορινθιακή κοτύλη από δύο τμήματα, βλ. Εικόνα 30 (ΜΘ 3408). Το ΜΘ 4043α σώζει τμήμα της κεντρικής μετόπης με σχηματοποιημένα πουλιά προς τα δεξιά, ενώ το ΜΘ 4043β τη λαβή, λοξή σε σχέση με το σώμα του αγγείου, στη ράχη της οποίας γραμμή κατά μήκος.

Εικ. 32 ΜΘ 4060 α, β**Χρονολόγηση**

720–705 π.Χ.

Διαστάσεις

Σωζ. ύψ. 0,027μ., πάχ. χείλους 0,001μ., ύψ. διακοσμητικής ζώνης 0,01μ.

Δύο μικρά τμήματα κορινθιακών κοτυλών (ημισφαιρικών ή υψηλών), πιθανόν από την ίδια κοτύλη μικρού μεγέθους, με πολύ λεπτό, ωοκέλυφο τοίχωμα. Στο ΜΘ 4060α σώζεται τμήμα της διακόσμησης της κεντρικής μετόπης με διάγραμμα τρίγωνα, ενώ στο ΜΘ 4060β, ανάμεσα στις κάθετες λεπτές γραμμές, σώζεται στο μεγαλύτερο τμήμα του διπλός πέλεκυς. Πάνω από τη διακοσμητική ζώνη και των δύο οστράκων δύο εδαφόχρωμες ταινίες και στο άνω μέρος του χείλους εσωτερικά δύο ανάλογες. Στο ΜΘ 4060α κάτω από τη διακοσμητική ζώνη διατηρούνται τμήματα από δέκα εδαφόχρωμες ταινίες.

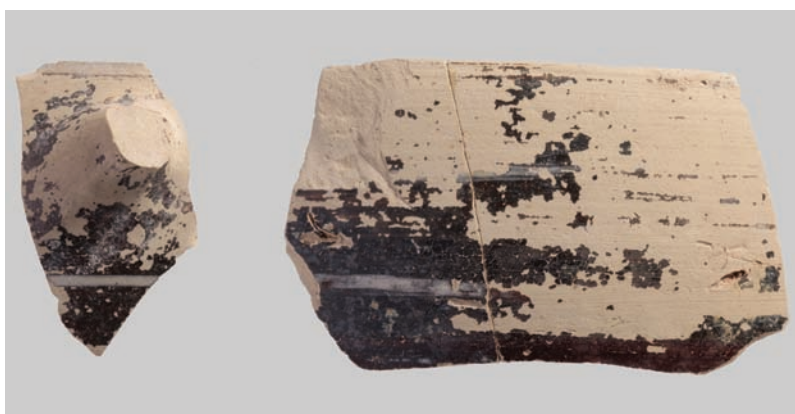
Εικ. 33 ΜΘ 4038 α, β**Χρονολόγηση**

720–705 π.Χ.

Διαστάσεις

Α: Σωζ. ύψ. 0,035μ., διάμ. χείλους περίπου 0,15μ., πάχ. χείλους 0,003μ.

Β: Σωζ. ύψ. 0,03μ., πάχ. χείλους 0,002μ.

Τμήμα Α: Απολεπισμένο το γάνωμα εσωτερικά και εξωτερικά σε μεγάλο ποσοστό. Διακρίνεται τμήμα λευκής γραμμής χαμηλότερα στο ύψος των λαβών και μια ακόμη χαμηλότερα που διερχόταν κάτω από τις λαβές (0,0026μ. από το χείλος).

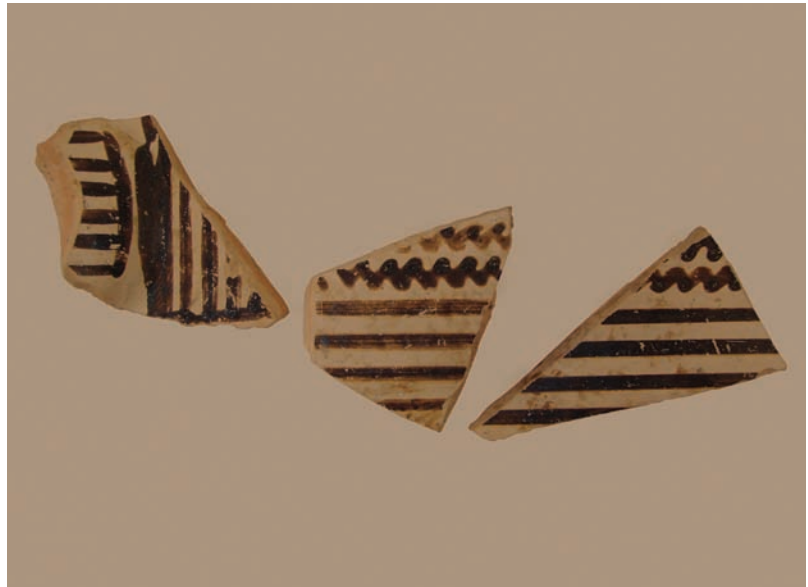
Τμήμα Β: Όστρακο από λίγο μικρότερη κοτύλη που σώζει και τμήμα της λαβής. Η λευκή γραμμή στο πάνω τμήμα του χείλους διακρίνεται δύσκολα, ενώ πολύ καλά διατηρείται η γραμμή που διέρχεται κάτω από τη λαβή (0,0024μ. από το χείλος).

Εικ. 34

ΜΘ 4041

Χρονολόγηση

720–705 π.Χ.

Όστρακα κορινθιακού κρατήρα. Σώζεται τμήμα της οριζόντιας λαβής και τμήματα της διακοσμητικής ζώνης ανάμεσα στις λαβές με κάθετες και δύο επάλληλες τεθλασμένες γραμμές.

Εικ. 35

ΜΘ 4040

Χρονολόγηση

720–705 π.Χ.

Διαστάσεις

Διάμ. πώματος περίπου 0,019μ.,

ύψ. περιχειλώματος 0,012μ.,

σως. μήκ. 0,045μ.,

πάχ. περιχειλώματος 0,0025μ.,

πάχ. οριζόντιου τμήματος 0,007μ.

Τμήμα από κορινθιακό πώμα. Λεπτές γραμμές δημιουργούν πέντε εδαφόχρωμες ταινίες στο περιχειλώμα και οκτώ στην περιφέρειά του οριζόντια. Προς το κεντρικό του τμήμα σώζεται η αρχή πλατιάς γραμμής.

Εικ. 36**ΜΘ 4039****Χρονολόγηση**

720–705 π.Χ.

Διαστάσεις

Διάμ. πώματος περίπου 0,15μ.,
 ύψ. περιχειλώματος 0,005μ.,
 πάχ. οριζόντιου τμήματος 0,003μ.

Δύο τμήματα από κορινθιακό πώμα. Λεπτές γραμμές δημιουργούν δύο εδαφόχρωμες ταινίες στο περιχέλιωμα, ενώ σώζονται εννιά από το οριζόντιο τμήμα.

Εικ. 37**ΜΘ 2032****Χρονολόγηση**

Ύστερη Γεωμετρική ΙΙβ.

Διαστάσεις

Σωσ. ύψ. 0,195μ., διάμ. χείλους
 0,280μ., μέγ. διάμ. σώματος
 0,316μ.

Αττικός κρατήρας με προχοή, έργο του Ζωγράφου των Αθηνών 897. Στην καλύτερα σωζόμενη όψη, δύο σκυλιά που τρέχουν προς τα αριστερά. Η μετόπη που ορίζεται αριστερά και δεξιά από δέσμες κάθετων γραμμών συμπληρώνεται με ένα πλήθος συμπληρωματικών θεμάτων: πουλιά, τεθλασμένες γραμμές, συνεχόμενοι ρόμβοι, σιγμοειδείς και οφιοειδείς γραμμές, διπλοί πελέκεις. Κάτω από τη μετόπη, ένδεκα εδαφόχρωμες ταινίες, ενώ μία στο κεντρικό τμήμα του χώρου της κοιλιάς του αγγείου. Το κάτω τμήμα του χείλους πάνω από τη μετόπη περιθέει εδαφόχρωμη ταινία. Η πάνω επιφάνεια του χείλους κοσμεύεται με δέσμες δώδεκα κάθετων γραμμίδων. Λευκό επίχρισμα.

Εικ. 38**ΜΘ 4059****Χρονολόγηση**

Υστερη Γεωμετρική ΙΙβ.

Διαστάσεις

Α: σωζ. ύψ. 0,075μ. σωζ. πλ. 0,060μ.

Β: σωζ. ύψ. 0,040μ. σωζ. πλ. 0,056μ.

Δύο μικρά τμήματα από αττικό κρατήρα του Ζωγράφου των Αθηνών 897, παρόμοιο με τον προηγούμενο. Σώζονται τμήματα από δύο σκυλιά που τρέχουν προς τα δεξιά. Από τα συμπληρωματικά μοτίβα έχουμε μόνο τεθλασμένες γραμμές. Από τις εδαφόχρωμες ταινίες κάτω από τη μετόπη σώζονται τμήματα από επτά. Λευκό επίχρισμα.

Εικ. 39**ΜΘ 2031****Χρονολόγηση**

Υστερη Γεωμετρική ΙΙβ.

Διαστάσεις

Ύψ. 0,249μ., διάμ. χείλους 0,304μ.,
 μέγ. διάμ. σώματος 0,380μ., διάμ.
 βάσης 0,114μ.

Κρατήρας. Η μετόπη που ορίζεται από δέσμες δέκα κάθετων γραμμών έχει παράσταση επηρεασμένη από το έργο του Ζωγράφου των Αθηνών 897: δεξιά σκυλί που επιτίθεται σε λαγό στο κεντρικό τμήμα της μετόπης και αριστερά μικρό τμήμα από δεύτερο σκυλί που επιτίθεται και αυτό στο λαγό. Ως συμπληρωματικά μοτίβα συστάδες σιγμοειδών γραμμών. Κάτω από τη μετόπη έξι ταινίες, στο κεντρικό τμήμα της κοιλιάς πλατιά ταινία και στο κατώτερο τμήμα της δακτυλιόσχημης βάσης ακόμη μία ταινία. Η πάνω πλευρά του χείλους κοσμεύεται με συστάδες κάθετων γραμμίδων κατά αποστάσεις. Κάθετα γραμμίδια φέρουν οι λαβές ανάμεσα σε δύο παράλληλες γραμμές. Η διακόσμηση πάνω σε λευκό επίχρισμα που έφερε προφανώς ολόκληρη η εξωτερική όψη του αγγείου. Το αγγείο με βάση τα χαρακτηριστικά της κεραμικής του ύλης μπορεί να αποδοθεί σε κάποιο εργαστήριο του ανατολικού Αιγαίου.

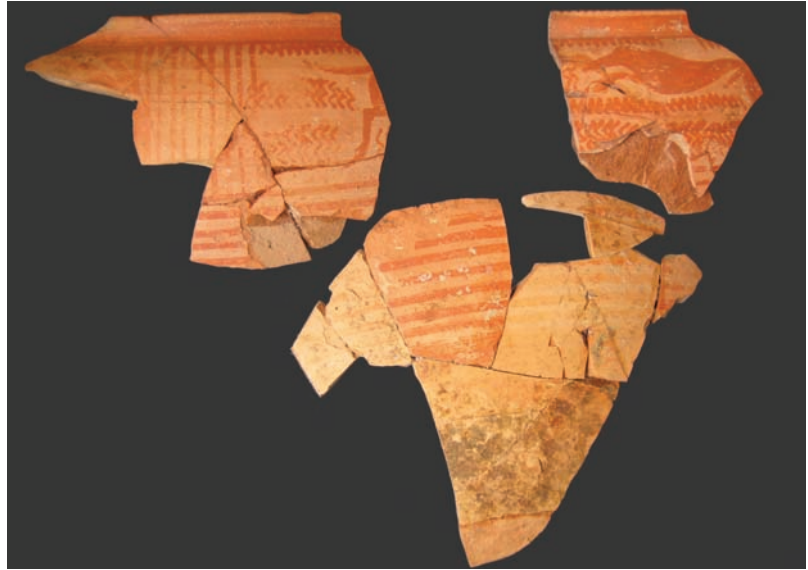

Εικ. 40**ΜΘ 4058****Χρονολόγηση**

Υστερη Γεωμετρική ΙΙβ.

Διαστάσεις

Διάμ. χείλους περίπου 0,27μ.

Τρία τμήματα κρατήρα από το ίδιο εργαστήριο με το προηγούμενο, αλλά μικρότερου μεγέθους. Η μετόπη ορίζεται από δέσμες δέκα κάθετων γραμμών, κάτω από αυτήν επτά ταινίες και χαμηλότερα στο κεντρικό τμήμα της κοιλιάς του αγγείου μία πλατιά ταινία. Η πάνω πλευρά του χείλους κοσμεύεται με συστάδες κάθετων γραμμιδίων κατά αποστάσεις. Σε τμήμα λαβής που αποδίδεται στο ίδιο αγγείο ανάλογη διακόσμηση με το ΜΘ 2031 (Εικόνα 39). Στο συγκεκριμένο αγγείο η μετόπη έχει στα δεξιά σκυλί που επιτίθεται στα αριστερά σε ζώο, από το οποίο σώζεται μικρό τμήμα από το πίσω τμήμα του, πιθανόν ελάφι ή αιγοπρόβατο. Ως συμπληρωματικά μοτίβα συστάδες σιγμοειδών γραμμών και τεθλασμένες γραμμές. Η διακόσμηση πάνω σε λευκό επίχρισμα που έφερε προφανώς ολόκληρη η εξωτερική όψη του αγγείου.

Εικ. 41**ΜΘ 2021****Χρονολόγηση**

Υστερη Γεωμετρική ΙΙβ.

Διαστάσεις

Υψ. 0,195μ., διάμ. χείλους περίπου 0,30μ.

Μικρός κρατήρας με υψηλό χείλος. Η εξωτερική επιφάνεια του αγγείου και το πάνω τμήμα του χείλους εσωτερικά έφερε λευκό επίχρισμα. Στο χείλος δύο αντωπά βρυχώμενα λιοντάρια. Η μετόπη ορίζεται δεξιά και αριστερά από διάγραμμα μαιάνδρους. Πάνω από αυτήν τρεις ταινίες και κάτω τέσ-

σειρις ανάλογες. Η πάνω επίπεδη πλευρά του χείλους φέρει συστάδες από επτά κάθετες γραμμές κατά αποστάσεις. Στον ώμο του αγγείου, ακριβώς κάτω από τα λιοντάρια του χείλους, φαίνεται ότι υπήρχε ένα αντίστοιχο ζεύγος λιονταριών, από το οποίο σώζεται το μεγαλύτερο τμήμα του δεξιού. Δεξιά της κεντρικής μετόπης του ώμου μικρότερη μετόπη με έξι τεθλασμένες γραμμές που ορίζονται από συστάδες επτά κάθετων γραμμών. Κάτω από τη διακοσμητική ζώνη του ώμου πλατιά καστανόχρωμη ζώνη, ενώ στον χώρο της κοιλιάς μέχρι λίγο πιο πάνω από την δακτυλιόσχημη βάση αλληπάλληλες λεπτές ταινίες. Το κάτω τμήμα της κοιλιάς του αγγείου και η δακτυλιόσχημη βάση φέρουν γάνωμα. Ολόβαφο το εσωτερικό του αγγείου. Ο πηλός περιέχει πολύ ασημόχρωμο μαρμαρυγία.

Εικ. 42

ΜΘ 4052

Χρονολόγηση

Ύστερη Γεωμετρική ΙΙβ.

Διαστάσεις

Σωζ. ύψ. 0,10μ., σωζ. πλ. 0,047μ.,
πάχ. 0,013μ.

Όστρακο αττικού αμφορέα. Το πάχος του τοιχώματός του υποδεικνύει μέγεθος ανάλογο των μνημειακών αγγείων του αθηναϊκού Κεραμεικού. Το σώμα του αγγείου περιτρέχουν ομάδες τριών παράλληλων οριζόντιων ταινιών που εναλλάσσονται με δύο διακοσμητικές ζώνες, η μία με τεθλασμένες οριζόντιες γραμμές και η άλλη με ενάλληλα ένστιγμα τρίγωνα. Λευκό επίχρισμα.

Εικ. 43

ΜΘ 4034

Χρονολόγηση

Ύστερη Γεωμετρική ΙΙβ.

Διαστάσεις

Σωζ. ύψ. 0,111μ.

Τμήμα αττικής οinoχός. Διατηρείται τμήμα της διακόσμησης του ώμου από τα πόδια ελαφιού ή ίππου και ως συμπληρωματικά μοτίβα: διπλός ρόμβος διαγραμματισμένος και ενάλληλο τετραπλό Μ σε κάθετη διάταξη. Το υπόλοιπο σώμα του αγγείου περιτρέχουν λεπτές παράλληλες οριζόντιες ταινίες.

Εικ. 44**ΜΘ 3318****Χρονολόγηση**

Υστερη Γεωμετρική ΙΙβ.

Διαστάσεις

Σωζ. ύψ. 0,058μ., διάμ. χείλους περίπου 0,08μ.

Τμήμα κυπέλλου. Το σώμα κοσμείται με συστάδες από οκτώ γραμμές σε κάθετη διάταξη και η λαβή με γραμμίδια. Λευκό επίχρισμα.

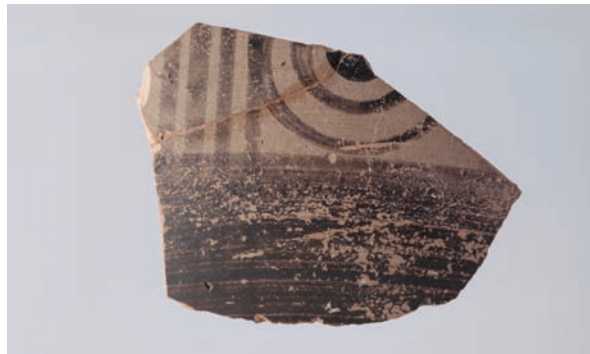
Πρβ. Verdan, Kenzelmann Pfyffer & Léderrey 2008, 130, αρ. 308, πίν. 64 (λάκκος 53).

Εικ. 45**ΜΘ 3816****Χρονολόγηση**

Υστερη Γεωμετρική ΙΙβ.

Διαστάσεις

Σωζ. ύψ. 0,038μ., σωζ. πλ. 0,046μ.

Μικρό τμήμα σκύφου. Από τη διακόσμηση της κεντρικής μετόπης, σώζονται τμήμα από διπλό ομόκεντρο κύκλο και τέσσερις κάθετες γραμμές. Η κοιλιά του αγγείου εξωτερικά ολόβαφη, ενώ εσωτερικά έχει εδαφόχρωμη ταινία στο κεντρικό της τμήμα. Λευκό επίχρισμα.

Πρβ. Verdan, Kenzelmann Pfyffer & Léderrey 2008, 130, αρ. 311, πίν. 64 ή αρ. 316, πίν. 65 (λάκκος 53).

Εικ. 46**ΜΘ 1314****Χρονολόγηση**

Υστερη Γεωμετρική ΙΙβ.

Διαστάσεις

Υψ. 0,097μ., διάμ. χείλους 0,135μ., διάμ. βάσης 0,048μ.

Σκύφος. Γάνωμα ερυθρού χρώματος στο σώμα και στην όψη των λαβών, αλλά όχι στο κατώτερο τμήμα της βάσης. Στο χείλος τρεις εδαφόχρωμες ταινίες με σειρά από τελείες στην ανώτερη. Στην εσωτερική πλευρά του χείλους, τέσσερις εδαφόχρωμες ταινίες και μία πιο πλατιά χαμηλά στο κεντρικό τμήμα της κοιλιάς του. Λευκό επίχρισμα.

Πρβ. Verdan, Kenzelmann Pfyffer & Lédértey 2008, 130, αρ. 312, πίν. 64 (λάκκος 53).

Εικ. 47

ΜΘ 3582

Χρονολόγηση

Ύστερη Γεωμετρική ΙΙβ.

Διαστάσεις

Ύψ. 0,075μ., διάμ. χείλους 0,115μ.,
διάμ. βάσης περίπου 0,05μ.

Σκύφος, παρόμοιος με τον προηγούμενο, αλλά μικρότερου μεγέθους. Το μελανόφαιο γάνωμα καλύπτει το σώμα εκτός από μία εδαφόχρωμη ταινία στη βάση και στο τμήμα που ορίζουν οι λαβές. Στο χείλος τρεις εδαφόχρωμες ταινίες με σειρά από τελείες στην ανώτερη. Γραμμίδια στην άβαφη ζώνη κάτω από την λαβή. Στην εσωτερική πλευρά του χείλους δύο εδαφόχρωμες ταινίες και μία πιο πλατιά χαμηλά στο κεντρικό τμήμα της κοιλιάς του. Λευκό επίχρισμα.

Πρβ. Verdan, Kenzelmann Pfyffer & Lédértey 2008, 130, αρ. 312, πίν. 64 (λάκκος 53).

Εικ. 48

ΜΘ 1326

Χρονολόγηση

Ύστερη Γεωμετρική ΙΙβ.

Διαστάσεις

Μέγ. ύψ. 0,088μ., μέγ. διάμ.
χείλους 0,145μ., διάμ. βάσης
0,047μ., ύψ. διακοσμητικής ζώνης
0,025μ.

Σκύφος. Ανάμεσα από τις συστάδες οκτώ κάθετων γραμμών σχηματίζεται επιμήκης μετόπη στον ώμο του, η οποία κοσμεύεται με μία παχειά οφιοειδή γραμμή, ενώ δύο σειρές τελειών πάνω και κάτω από αυτήν ακολουθούν την πορεία της. Στο χείλος τρεις εδαφόχρωμες ταινίες. Το κάτω τμήμα του αγ-

γείου ολόβαφο, εκτός από το τμήμα της βάσης. Στη ράχη των λαβών γραμμή κατά μήκος. Τέσσερις εδαφόχρωμες ταινίες στην εσωτερική πλευρά του χείλους και χαμηλότερα, στο κεντρικό τμήμα της κοιλιάς, πλατύτερη εδαφόχρωμη ταινία. Λευκό επίχρισμα.

Πρβ. Verdan, Kenzelmann Pfyffer & Lédérrey 2008, 130, αρ. 313, πίν. 64 (λάκκος 53).

Εικ. 49

ΜΘ 1352

Χρονολόγηση

Αρχές Ύστερης Γεωμετρικής ΙΙ.

Διαστάσεις

Ύψ. 0,067μ., διάμ. χείλους περίπου 0,12μ., διάμ. βάσης 0,035μ.

Κωνικός σκύφος. Η διακόσμηση αναπτύσσεται πάνω στο λευκό επίχρισμα που καλύπτει ολόκληρο το αγγείο. Στην υψηλή ζώνη, ανάμεσα στο χαμηλό έσω νεύον χείλος και την κοιλιά του αγγείου, τέσσερις σειρές ενάλληλων γωνιών σε κάθετη διάταξη. Το χείλος, η κοιλιά και η σωζόμενη λαβή είναι ολόβαφα, ενώ άβαφο το κατώτερο τμήμα του αγγείου στο χώρο της βάσης. Εσωτερικά στο χείλος τέσσερις λεπτές εδαφόχρωμες ταινίες και χαμηλότερα στο κεντρικό τμήμα της κοιλιάς ανάλογη πλατιά ταινία.

Πρβ. Verdan, Kenzelmann Pfyffer & Lédérrey 2008, 130, αρ. 315, πίν. 65 (λάκκος 53).

Εικ. 50Α

ΜΘ 3814

Χρονολόγηση

Αρχές Ύστερης Γεωμετρικής ΙΙ.

Διαστάσεις

Σωζ. ύψ. 0,038μ. σωζ. πλ. 0,038μ., διάμ. χείλους περίπου 0,13μ., πάχ. χείλους 0,002μ.

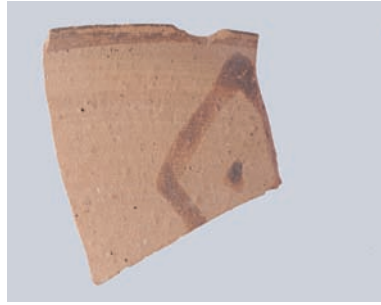

Τμήμα κωνικού σκύφου που φέρει σαφή ίχνη φωτιάς. Το έσω νεύον χείλος εξωτερικά φέρει τρεις εδαφόχρωμες ταινίες με την ανώτερη να κοσμεύεται από σειρά τελειών. Στη ζώνη ανάμεσα στις λαβές, διπλοί ρόμβοι (σώζονται τμήματα από δύο), ενώ στη ράχη της σωζόμενης λαβής δύο γραμμές κατά μήκος. Διατηρείται η αρχή του γανώματος της κοιλιάς. Εσωτερικά στο ανώτερο τμήμα του αγγείου, κυρίως στην περιοχή του χείλους, επτά λεπτές εδαφόχρωμες ταινίες.

Πρβ. κοντινό παράλληλο στο Verdan, Kenzelmann Pfyffer & Lédérrey 2008, 130, αρ. 315, πίν. 65 (λάκκος 53).

Εικ. 50B**ΜΘ 3814****Χρονολόγηση**

Αρχές Ύστερης Γεωμετρικής ΙΙ.

ΔιαστάσειςΣωζ. ύψ. 0,032μ. σωζ. πλ. 0,028μ.,
διάμ. χείλους περίπου 0,13μ.,
πάχ. χείλους 0,002μ.

Μικρό τμήμα κωνικού σκύφου. Από τη διακοσμητική ζώνη σώζεται το μεγαλύτερο τμήμα διπλού ρόμβου. Στο άνω μέρος του έσω νεύοντος χείλους γάνωμα. Εσωτερικά στο άνω μέρος του αγγείου τέσσερις περιθέουσες ταινίες και χαμηλότερα άλλη ανάλογη συστάδα.

Εικ. 51**ΜΘ 3343****Χρονολόγηση**

Αρχές Ύστερης Γεωμετρικής ΙΙ.

ΔιαστάσειςΣωζ. ύψ. 0,044μ., διάμ. χείλους
περίπου 0,15μ., πάχ. χείλους
0,002μ.

Μικρό τμήμα κωνικού σκύφου. Σώζεται το μεγαλύτερο τμήμα ένστιγμου ρόμβου. Στο άνω τμήμα του έσω νεύοντος χείλους γάνωμα. Εσωτερικά στο χείλος δύο εδαφόχρωμες ταινίες και στη συνέχεια πάνω στο γάνωμα κυματιστή λευκή γραμμή. Λευκό επίχρισμα(;). Ο ασημόχρωμος μαρμαρυγίας υποδεικνύει ότι πιθανόν είναι προϊόν τοπικού εργαστηρίου (βλ. Εικόνα 65).

Πρβ. κοντινό παράλληλο στο Verdan, **Kenzelmann Pfyffer & Lederrey** 2008, 130, αρ. 315, πίν. 65 (λάκκος 53).

Εικ. 52**ΜΘ 3344****Χρονολόγηση**

Αρχές Ύστερης Γεωμετρικής ΙΙ.

Διαστάσεις

Σωζ. ύψ. 0,046μ.

Τμήμα κωνικού σκύφου που φέρει σαφή ίχνη φωτιάς. Από το έσω νεύον χείλος σώζεται η αρχή του με μία εδαφόχρωμη ταινία. Έφερε διακόσμηση διπλών ρόμβων, από τους οποίους σώζεται το τμήμα ενός από την κύρια ζώνη ανάμεσα στις λαβές και ενός μικρότερου κάτω από το τμήμα της σωζόμενης λαβής. Στη ράχη της λαβής δύο γραμμές κατά μήκος και ανάμεσά τους κάθετα γραμμίδια. Εσωτερικά στο ύψος της πρόσφυσης των λαβών, έξι λεπτές περιθέουσες εδαφόχρωμες ταινίες. Πάνω από αυτές κυματιστή γραμμή από λευκό χρώμα.

Πρβ. κοντινό παράλληλο στο Verdan, **Kenzelmann Pfyffer & Lederrey** 2008, 130, αρ. 315, πίν. 65 (λάκκος 53).

Εικ. 53

ΜΘ 3815

Χρονολόγηση

Αρχές Ύστερης Γεωμετρικής ΙΙ.

Διαστάσεις

Σωζ. ύψ. 0,026μ. σωζ. πλ. 0,036μ.

Μικρό τμήμα σκύφου. Από τη μετόπη σώζεται τμήμα κύκλου με παχειά γραμμή, εσωτερικά και εξωτερικά του οποίου σχηματίζονται δύο κύκλοι με τελείες. Δεξιά του τρεις κάθετες γραμμές. Η αρχή της κοιλιάς του αγγείου ολόβαφη. Λευκό επίχρισμα.

Πρβ. τη διακόσμηση στο Verdan, **Kenzelmann Pfyffer & Lederrey** 2008, 130, αρ. 318, πίν. 65 (λάκκος 53).

Εικ. 54

ΜΘ 3812

Χρονολόγηση

Αρχές Ύστερης Γεωμετρικής ΙΙ.

Διαστάσεις

Διάμ. χείλους περίπου 0,19μ.

Τμήματα από μεγάλο καλυκωτό σκύφο. Η μετόπη που ορίζεται από συστάδες κάθετων γραμμών περιλαμβάνει διάγραμμα μαιάνδρου. Κάτω από τη διακοσμητική ζώνη πέντε εδαφόχρωμες ταινίες, ενώ το σωζόμενο τμήμα της κοιλιάς είναι ολόβαφο. Το υψηλό χείλος περιθέει τριπλός ένστιγμος ρόμβος. Κάτω από τον πολλαπλό ρόμβο τρεις ταινίες εδαφόχρωμες και πάνω δύο. Εσωτερικά του χείλους οκτώ εδαφόχρωμες ταινίες και χαμηλότερα, στο χώρο της κοιλιάς, πλατύτερη εδαφόχρωμη ταινία. Λευκό επίχρισμα.

Πρβ. κοντινό παράλληλο στο Verdan, **Kenzelmann Pfyffer & Léderrey** 2008, 130, αρ. 319, πίν. 65 (λάκκος 53).

Εικ. 55

ΜΘ 1355

Χρονολόγηση

Υστερη Γεωμετρική ΙΙ.

Διαστάσεις

Υψ. 0,077μ., διάμ. χείλους 0,103μ.,
διάμ. βάσης περίπου 0,05μ.

Κοτύλη με καστανόφαιο γάνωμα. Δύο εδαφόχρωμες ταινίες στο χείλος, μία ανάλογη στο κεντρικό τμήμα της κοιλιάς και άλλες δύο στο κατώτερο τμήμα στα όρια με τη βάση. Διακόσμηση με λευκές γραμμές. Κάτω ακριβώς από τη ζώνη των λαβών τριπλή λευκή γραμμή και άλλες δύο χαμηλότερα πάνω από την εδαφόχρωμη ταινία της κοιλιάς. Στο κεντρικό τμήμα της ζώνης που δημιουργείται ανάμεσα στις δύο εδαφόχρωμες ταινίες του χείλους και την συστάδα των τριών λευκών γραμμών, δύο γραμμές που καμπυλώνουν προς το εσωτερικό δημιουργώντας ένα είδος κλεψύδρας. Το εσωτερικό του αγγείου ολόβαφο με διακόσμηση επίσης λευκών γραμμών, δύο στο πάνω μέρος του χείλους και δύο χαμηλότερα κατά αποστάσεις. Λευκό επίχρισμα. Οπή υποδεικνύει επισκευή του αγγείου.

Πρβ. Verdan, **Kenzelmann Pfyffer & Léderrey** 2008, 130, αρ. 323–324, πίν. 66 (λάκκος 53).

Εικ. 56

ΜΘ 3397

Χρονολόγηση

Υστερη Γεωμετρική ΙΙ.

Διαστάσεις

Υψ. 0,24μ., διάμ. χείλους 0,27μ.,
διάμ. βάσης 0,11μ.

Κρατήρας πιθανόν με εκροή. Η διακοσμητική ζώνη στην καλύτερα σωζόμενη πλευρά, φέρει τρεις μετόπες που ορίζονται από συστάδες κάθετων γραμμών. Στην κεντρική συνδυασμός σταυρούσχημων μοτίβων, στη δεξιά δύο σειρές σιγμοειδών γραμμών και στο κεντρικό τμήμα πάνω και κάτω δύο σειρές τεθλασμένων γραμμών, ενώ στην αριστερή πέντε σειρές τεθλασμένων γραμμών. Κάτω από τη διακοσμητική ζώνη μέχρι και τη δακτυλιόσχημη βάση, λεπτές εδαφόχρωμες ταινίες, εκτός από δύο ζώνες που φέρουν γάνωμα: μία αρκετά υψηλή στο κατώτερο τμήμα της κοιλιάς και μία στενή περίπου στο κεντρικό της τμήμα. Το χείλος εξωτερικά φέρει δύο εδαφόχρωμες ταινίες. Στη ράχη των λαβών διπλές γραμμές κατά μήκος και ανάμεσά τους γραμμίδια. Εσωτερικά του χείλους πλατιά εδαφόχρωμη ταινία που διακοσμείται από συστάδες κάθετων γραμμιδίων κατά αποστάσεις. Λευκό επίχρισμα.

Πρβ., ως προς τον τύπο, Verdan, Kenzelmann Pfyffer & Lédérrey 2008, 130, αρ. 330, πίν. 67 (λάκκος 53).

Εικ. 57

ΜΘ 3371

Χρονολόγηση

Ύστερη Γεωμετρική ΙΙ.

Διαστάσεις

Σωζ. ύψ. 0,147μ.

Δύο τμήματα κρατήρα με εκροή, παρόμοιου τύπου με το προηγούμενο ΜΘ 3397 (Εικόνα 56), αλλά μικρότερων διαστάσεων. Οι μετόπες ορίζονται από συστάδες κάθετων γραμμών στη διακοσμητική ζώνη των λαβών και φέρουν σειρές τεθλασμένων γραμμών και απλούς συνεχόμενους ρόμβους σε κάθετη διάταξη. Κάτω από την εκροή ένα πουλί και ως συμπληρωματικά μοτίβα δύο ρόμβοι και ένα τρίγωνο. Στις ζώνες που φέρουν γάνωμα στο κατώτερο τμήμα του αγγείου λευκές κυματιστές γραμμές. Λευκό επίχρισμα.

Πρβ. παρόμοιο μοτίβο με συνεχόμενους ρόμβους στα αγγεία Verdan, Kenzelmann Pfyffer & Lédérrey 2008, 130–131, αρ. 330–334 και 336, πίν. 67–69 (λάκκος 53).

Εικ. 58**ΜΘ 3384**

Χρονολόγηση

Υστερη Γεωμετρική ΙΙ.

Διαστάσεις

Σωζ. ύψ. 0,137μ.

Τρία τμήματα κρατήρα παρόμοιου τύπου και ανάλογου μεγέθους με το ΜΘ 3397 (Εικόνα 56). Στην διακοσμητική ζώνη που ορίζουν οι λαβές με τις συστάδες των κάθετων γραμμών σώζονται μικρά τμήματα από τις κεντρικές μετόπες, όπου διακρίνονται τμήματα πουλιού με αναπεπταμένα φτερά, καθώς επίσης και συνεχόμενος ρόμβος με κάθετη διάταξη, όπως και στο ΜΘ 3371 (Εικόνα 57). Στις δύο ζώνες της κοιλιάς που φέρουν γάνωμα κυματιστές γραμμές με λευκό χρώμα. Λευκό επίχρισμα.

Πρβ. ανάλογα μοτίβα στον κρατήρα Verdan, Kenzelmann Pfyffer & Lédertrey 2008, 131, αρ. 336, πίν. 69 (λάκκος 53).

Εικ. 59**ΜΘ 3368**

Χρονολόγηση

Υστερη Γεωμετρική ΙΙ.

Διαστάσεις

Σωζ. ύψ. 0,144μ., διάμ. χείλους περίπου 0,20μ., διάμ. βάσης 0,06μ.

Τμήμα μεγάλου καλυκωτού σκύφου. Στο υψηλό χείλος καθώς και στην κεντρική μετόπη ανάμεσα στις λαβές, σειρά πουλιών με αναπεπταμένα φτερά, όπου και διάγραμμα με συμπληρωματικό μοτίβο τριγώνων. Κάτω από τη ζώνη των λαβών συνεχείς περιθέουσες γραμμές μέχρι και τη δακτυλιόσχημη βάση, καθώς και δύο πλατιές ζώνες με γάνωμα, όπως και στον κρατήρα Μθ 3397 (Εικόνα 56). Πάνω από τη διακοσμητική ζώνη των λαβών τρεις εδαφόχρωμες ταινίες και στο ανώτερο τμήμα του χείλους άλλες δύο. Στη ράχη της σωζόμενης λαβής δύο γραμμές κατά μήκος και ανάμεσά τους κάθετα γραμμίδια. Εσωτερικά του χείλους δέκα εδαφόχρωμες ταινίες και μια ανάλογη πλατιά στο κεντρικό τμήμα της κοιλιάς του αγγείου. Λευκό επίχρισμα.

Πρβ. ανάλογη διακοσμητική σύνταξη στα Verdan, Kenzelmann Pfyffer & Lédertrey 2008, 130–131, αρ. 330–334 και 336, πίν. 67–69 (λάκκος 53). Για τα πτηνά, πρβ. ειδικά τον κρατήρα με αρ. 36.

Εικ. 60

ΜΘ 1599

Χρονολόγηση

Υστερη Γεωμετρική ΙΙ.

Διαστάσεις

Σωζ. ύψ. 0,221μ., μέγ. διάμ. σώματος 0,159μ., διάμ. βάσης 0,078μ.

Τριφυλλόσχημη, κατά πάσα πιθανότητα, οينوχόη. Φέρει λευκό επίχρισμα. Γάνωμα μελανό στο σωζόμενο τμήμα του χείλους, το κατώτερο τμήμα του λαιμού, το πάνω του ώμου, καθώς και στο κατώτερο τμήμα της κοιλιάς. Στο κεντρικό τμήμα του λαιμού γραπτή διακόσμηση δύο εδαφόχρωμων ταινιών, οι οποίες πάνω και κάτω ορίζουν ζώνη, όπου αναπτύσσονται στη σειρά διπλοί ομόκεντροι κύκλοι με διαβήτη. Στο κεντρικό τμήμα του αγγείου δεκαεπτά λεπτές εδαφόχρωμες ταινίες. Ευβοϊκό εργαστήριο.

Εικ. 61

ΜΘ 1344

Χρονολόγηση

Υστερη Γεωμετρική ΙΙ.

Διαστάσεις

Σωζ. ύψ. 0,045μ., μέγ. διάμ. 0,080μ., μέγ. πάχ. 0,008μ.

Πώμα ευβοϊκού αγγείου. Προσεγμένη εργασία. Πολύ καλό λευκό επίχρισμα. Το σώμα περιθέουν λεπτές οριζόντιες ταινίες, ενώ προς τη κορυφή παρεμβάλλονται δύο πλατιές. Στο εξωτερικό τμήμα του πώματος αποδίδεται τετραπλή σειρά με αβακωτό κόσμημα. Αντίστοιχο μοτίβο συναντούμε και στο πώμα του κρατήρα της συλλογής Cesnola, το οποίο είναι όμως μεγαλύτερο (Coldstream 2008a, πίν. 35). Οπές υποδεικνύουν επισκευή του αγγείου.

Εικ. 62-4 Μ0 3823

Χρονολόγηση

Υστερη Γεωμετρική II.

Διαστάσεις

Διάμ. χείλους: 0,295μ.,
πάχ. χείλους 0,009μ.

Ευβοϊκός κρατήρας με υψηλό χείλος και διπλές λαβές στον ώμο. Στην κεντρική μετόπη και στις δύο πλευρές το προσφιλέ στον ευβοϊκό κύκλο μοτίβο αλόγου δεμένου στο παχνί. Οι μετόπες αριστερά και δεξιά ορίζονται από συστάδες κάθετων γραμμών που διακόπτονται από συνεχόμενο ρόμβο σε κάθετη διάταξη. Συστάδες εδαφόχρωμων ταινιών ορίζουν ζώνες με συστάδες οκτώ σιγμοειδών γραμμών κατά αποστάσεις, δύο ανάλογες στο υψηλό χείλος και μία κάτω από την κεντρική διακοσμητική ζώνη. Ζώνες με γάνωμα φέρουν λευκές κυματιστές γραμμές, μία στενή στη μετάβαση από τον ώμο στο χείλος, άλλη ανάλογη στο κεντρικό τμήμα της κοιλιάς και μια πλατιά στο χαμηλότερο τμήμα του αγγείου. Ανάμεσα στις λαβές διπλές γραμμές με κάθετα γραμμίδια. Στην επίπεδη άνω πλευρά του χείλους συστάδες από οκτώ γραμμές κατά αποστάσεις. Το πάνω μέρος του χείλους εσωτερικά φέρει γάνωμα. Το κατώτερο τμήμα και το σώμα του αγγείου άβαφο.

Εικ. 65**ΜΘ 3809****Χρονολόγηση**

Υστερη Γεωμετρική ΙΙ.

Διαστάσεις

Σωζ. ύψ. 0,04μ., μέγ. πλ. 0,063μ.

Δύο τμήματα αποτυχημένου στην όπτηση κωνικού σκύφου με διακόσμηση διπλών ρόμβων. Το σχήμα και η διακόσμηση του αγγείου από τα χαρακτηριστικά παραδείγματα του ευβοϊκού κύκλου δεν αφήνουν καμία αμφιβολία ότι ανάλογα αγγεία κατασκευάζονταν και στη Μεθώνη.

Εικ. 66**ΜΘ 1337****Χρονολόγηση**

Υστερη Γεωμετρική ΙΙ.

Διαστάσεις

Υψ. 0,264μ., μέγ. διάμ. σώματος 0,234μ., διάμ. χείλους 0,088μ., διάμ. βάσης 0,094μ.

Οινοχόη με κυκλικό οριζόντιο χείλος. Στο κεντρικό τμήμα του λαιμού έχουμε τέσσερις περιθέουσες εδαφόχρωμες ταινίες και στο σώμα του αγγείου τρεις ανάλογες συστάδες από πέντε εδαφόχρωμες ταινίες. Όπως και στο ΜΘ 3809 (Εικόνα 65), το αγγείο αποτελεί προϊόν αποτυχημένης όπτησης και ως εκ τούτου αποδίδεται σε εργαστήριο της Μεθώνης.

Εικ. 67**ΜΘ 1334****Χρονολόγηση**

Υστερη Γεωμετρική ΙΙβ.

Διαστάσεις

Ύψ. 0,073μ., διάμ. χείλους
0,103μ., διάμ. βάσης 0,043μ.,
ύψ. διακοσμητικής ζώνης 0,012μ.

Κοτύλη. Στο πάνω τμήμα του αγγείου μέχρι τη διακοσμητική ζώνη που ορίζουν οι λαβές, οκτώ λεπτές εδαφόχρωμες ταινίες. Στην κεντρική μετόπη της διακοσμητικής ζώνης πέντε σχηματοποιημένα πουλιά προς τα δεξιά ανάμεσα στις δύο συστάδες με κάθετες γραμμές. Πάνω από τη ζώνη η εδαφόχρωμη ταινία έχει εξαφανιστεί, στο μεγαλύτερο τμήμα της, από τη συνένωση των δύο παράλληλων γραμμών. Το κάτω τμήμα του αγγείου ολόβαφο κοσμείται με τρεις λευκές περιθέουσες γραμμές. Κάθετα γραμμίδια κοσμούν τη ράχη των λαβών. Το εσωτερικό του αγγείου ολόβαφο. Φέρει δύο λευκές γραμμές: ψηλά στο χείλος, μία χαμηλότερα στο επίπεδο κάτω από τις λαβές και μία στο κεντρικό τμήμα της κοιλιάς. Λευκό επίχρισμα.

Βλ. Εικόνες 68 και 73.

Εικ. 68**ΜΘ 1577****Χρονολόγηση**

Υστερη Γεωμετρική ΙΙβ.

Διαστάσεις

Ύψ. 0,079μ., διάμ. χείλους 0,111μ.,
διάμ. βάσης 0,041μ.,
ύψ. διακοσμητικής ζώνης 0,018μ.

Κοτύλη. Στη διακοσμητική ζώνη ανάμεσα στις λαβές, συστάδες κάθετων γραμμών ορίζουν την κεντρική μετόπη, όπου πέντε σχηματοποιημένα πουλιά προς τα δεξιά. Πάνω από τη ζώνη στο χείλος δύο εδαφόχρωμες ταινίες. Κάτω από αυτή το σώμα του αγγείου ολόβαφο. Κάθετα γραμμίδια κοσμούν τις λαβές του αγγείου. Εσωτερικά ήταν ολόβαφο αρχικά, αλλά σώζει ελάχιστα στο γάνωμα.

Ίδιο σχέδιο πουλιών και στα ΜΘ 1334 (Εικόνα 67) και ΜΘ 1330 (Εικόνα 73). Κατά πάσα πιθανότητα, όλα προέρχονται από το ίδιο εργαστήριο.

Εικ. 69**ΜΘ 1574****Χρονολόγηση**

Υστερη Γεωμετρική ΙΙ.

Διαστάσεις

Υψ. 0,107μ., διάμ. χείλους 0,132μ.,
 διάμ. βάσης 0,047μ.,
 ύψ. διακοσμητικής ζώνης 0,012μ.

Κοτύλη. Στη διακοσμητική ζώνη ανάμεσα στις λαβές, συστάδες από κάθετες γραμμές ορίζουν την κεντρική μετόπη, όπου δέκα σχηματοποιημένα πουλιά προς τα αριστερά. Πάνω από τη ζώνη στο χείλος, δύο εδαφόχρωμες ταινίες. Κάτω από τη ζώνη μεγάλος αριθμός (δεκαεννιά) από περιθέουσες εδαφόχρωμες ταινίες. Στον χώρο της κοιλιάς με το γάνωμα τρεις λευκές γραμμές κατά αποστάσεις και μία στο δακτύλιο της βάσης. Εσωτερικά ολόβαφο. Φέρει συστάδα από τρεις λευκές γραμμές στο άνω μέρος του χείλους, μία λευκή γραμμή στο κεντρικό τμήμα του και μία χαμηλότερα στο κεντρικό τμήμα της κοιλιάς. Λευκό επίχρισμα.

Βλ. Εικόνες 71 και 75.

Εικ. 70**ΜΘ 2039****Χρονολόγηση**

Υστερη Γεωμετρική ΙΙ.

Διαστάσεις

Υψ. 0,104μ., διάμ. χείλους 0,132μ.,
 διάμ. βάσης 0,050μ., πάχ. χείλους
 0,003μ., ύψ. διακοσμητικής ζώνης
 0,016μ.

Κοτύλη. Στην κεντρική μετόπη της διακοσμητικής ζώνης, ανάμεσα στις λαβές με τις συστάδες των κάθετων γραμμών αριστερά και δεξιά, πέντε σχηματοποιημένα πουλιά προς τα αριστερά. Κάτω από τη ζώνη, πέντε εδαφόχρωμες ταινίες και πάνω στο χείλος μία. Χαμηλότερα από τη ζώνη με τις εδαφόχρωμες ταινίες, δύο λευκές γραμμές. Το κάτω τμήμα ολόβαφο, εκτός από τη βάση. Κάθετα γραμμίδια στη ράχη των λαβών. Εσωτερικά: ολόβαφο. Διακόσμηση με δύο λευκές γραμμές: στο πάνω τμήμα του χείλους, μία στο κεντρικό τμήμα της κοιλιάς και μία στο κέντρο του πυθμένα. Λευκό επίχρισμα.

Εικ. 71**ΜΘ 1307****Χρονολόγηση**

Υστερη Γεωμετρική II.

Διαστάσεις

Υψ. 0,075μ., διάμ. χείλους 0,100μ.,
 διάμ. βάσης 0,035μ.,
 ύψ. διακοσμητικής ζώνης 0,011μ.

Μικρή κοτύλη. Στη διακοσμητική ζώνη, στο ύψος των λαβών ανάμεσα στις δύο συστάδες των κάθετων γραμμών, επιμήκης μετόπη. Στο κεντρικό της τμήμα, δύο τεθλασμένες γραμμές και αριστερά και δεξιά πέντε σχηματοποιημένα πουλιά προς τα αριστερά. Δύο εδαφόχρωμες ταινίες πάνω από τη ζώνη στο χείλος του αγγείου. Κάτω από τη ζώνη στο μεγαλύτερο τμήμα του αγγείου περιθέουσες εδαφόχρωμες ταινίες. Στο κατώτερο τμήμα του αγγείου που φέρει αραιό γάνωμα τουλάχιστον δύο λευκές περιθέουσες γραμμές. Κάθετα γραμμίδια κοσμούν τη ράχη των λαβών. Εσωτερικά ολόβαφο. Διακόσμηση με συστάδα τριών λευκών γραμμών ψηλά στο χείλος, μία στο κεντρικό τμήμα και μία χαμηλά. Λευκό επίχρισμα.

Ίδιο σχήμα πουλιών και στα ΜΘ 1574 (Εικόνα 69) και ΜΘ 3446 (Εικόνα 75). Κατά πάσα πιθανότητα, όλα προέρχονται από το ίδιο εργαστήριο.

Εικ. 72**ΜΘ 1335****Χρονολόγηση**

Υστερη Γεωμετρική II.

Διαστάσεις

Υψ. 0,076μ., διάμ. χείλους 0,102μ.,
 διάμ. βάσης 0,043μ.,
 ύψ. διακοσμητικής ζώνης 0,010μ.

Μικρή κοτύλη. Η κεντρική μετόπη ανάμεσα στις συστάδες των κάθετων γραμμών φέρει δύο σειρές από πέντε Λ που δίνουν την εντύπωση τεθλασμένων γραμμών. Κάτω από τη ζώνη εννιά εδαφόχρωμες ταινίες και πάνω στο χείλος δύο ανάλογες. Στο κάτω ολόβαφο τμήμα τρεις λευκές γραμμές κατά αποστάσεις. Κάθετα γραμμίδια κοσμούν τη ράχη των λαβών. Το εσωτερικό ολόβαφο. Λευκή γραμμή στο άνω τμήμα του χείλους, στο κεντρικό τμήμα του αγγείου και στο κεντρικό τμήμα της κοιλιάς. Λευκό επίχρισμα.

Εικ. 73**ΜΘ 1330****Χρονολόγηση**

Υστερη Γεωμετρική ΙΙ.

Διαστάσεις

Υψ. 0,085μ., διάμ. χείλους 0,130μ.,
 διάμ. βάσης 0,052μ., πάχ. χείλους
 0,003μ., ύψ. διακοσμητικής ζώνης
 0,02μ.

Σκύφος. Στο κεντρικό τμήμα της διακοσμητικής ζώνης των λαβών που ορίζεται δεξιά και αριστερά από δύο συστάδες κάθετων γραμμών, μετόπη με πέντε σχηματοποιημένα πουλιά προς τα δεξιά. Πάνω από τη ζώνη στο χείλος, δύο εδαφόχρωμες ταινίες και κάτω από τη ζώνη τέσσερις ανάλογες. Κάθετα γραμμίδια κοσμούν τη ράχη των λαβών. Εσωτερικά στο πάνω τμήμα του χείλους δύο εδαφόχρωμες ταινίες και στο κεντρικό τμήμα της κοιλιάς πλατιά εδαφόχρωμη ταινία. Λευκό επίχρισμα.

Βλ. Εικόνες 67 και 68.

Εικ. 74**ΜΘ 3569****Χρονολόγηση**

Υστερη Γεωμετρική ΙΙ.

Διαστάσεις

Υψ. 0,095μ., διάμ. χείλους περίπου
 0,13μ., διάμ. βάσης περίπου
 0,05μ., πάχ. χείλους 0,003μ.,
 ύψ. διακοσμητικής ζώνης 0,010μ.

Σκύφος. Στο κεντρικό τμήμα της διακοσμητικής ζώνης των λαβών που ορίζεται δεξιά και αριστερά από δύο συστάδες κάθετων γραμμών, μετόπη με πέντε σχηματοποιημένα πουλιά προς τα δεξιά. Πάνω από τη ζώνη στο χείλος, πέντε εδαφόχρωμες ταινίες και κάτω από αυτή τρεις ανάλογες. Κάθετα γραμμίδια κοσμούν τη ράχη της σωζόμενης λαβής. Εσωτερικά στην κορυφή του χείλους, εδαφόχρωμη ταινία και στο κεντρικό τμήμα της κοιλιάς πλατιά εδαφόχρωμη ταινία.

Εικ. 75**ΜΘ 3446****Χρονολόγηση**

Υστερη Γεωμετρική ΙΙβ.

Διαστάσεις

Σωσ. ύψ. 0,056μ., διάμ. χείλους περίπου 0,14μ., ύψ. διακοσμητικής ζώνης 0,014μ.

Σκύφος. Στο κεντρικό τμήμα της διακοσμητικής ζώνης των λαβών που ορίζεται δεξιά και αριστερά από δύο συστάδες κάθετων γραμμών, μετόπη με δέκα σχηματοποιημένα πουλιά προς τα αριστερά. Πάνω από τη ζώνη στο χείλος, πέντε εδαφόχρωμες ταινίες και κάτω από αυτή οκτώ ανάλογες. Κάθετα γραμμίδια κοσμούν τη ράχη της σωζόμενης λαβής. Εσωτερικά στην κορυφή του χείλους, εδαφόχρωμη ταινία και αμέσως κάτω από αυτή, δύο λευκές γραμμές. Στο κεντρικό τμήμα της κοιλιάς πλατιά εδαφόχρωμη ταινία. Σε παρόμοια αγγεία λευκές γραμμές κατά αποστάσεις στο τμήμα της κοιλιάς που φέρει γάνωμα εξωτερικά. Λευκό επίχρισμα.

Βλ. Εικόνα 71.

Εικ. 76**ΜΘ 3420****Χρονολόγηση**

Υστερη Γεωμετρική ΙΙβ.

Διαστάσεις

Ύψ. 0,092μ., διάμ. χείλους 0,148μ., διάμ. βάσης 0,052μ., πάχ. χείλους 0,0035μ., ύψ. διακοσμητικής ζώνης 0,014μ.

Σκύφος. Στο κεντρικό τμήμα της διακοσμητικής ζώνης των λαβών που ορίζεται δεξιά και αριστερά από δύο συστάδες κάθετων γραμμών, μετόπη με έντεκα σχηματοποιημένα πουλιά προς τα δεξιά. Πάνω από τη διακοσμητική ζώνη τέσσερις εδαφόχρωμες ταινίες και κάτω από αυτή τρεις ανάλογες. Κάθετα γραμμίδια κοσμούν τη ράχη των λαβών. Εσωτερικά στο πάνω μέρος του χείλους, τρεις εδαφόχρωμες ταινίες και μια πλατιά στο κεντρικό τμήμα της κοιλιάς του. Λευκό επίχρισμα.

Εικ. 77**ΜΘ 3579****Χρονολόγηση**

Υστερη Γεωμετρική ΙΙβ.

Διαστάσεις

Υψ. 0,131μ., διάμ. χείλους περίπου 0,16μ., διάμ. βάσης 0,062μ.,
 πάχ. χείλους 0,004μ.,
 ύψ. διακοσμητικής ζώνης 0,026μ.

Μεγάλος σκύφος. Στο κεντρικό τμήμα της διακοσμητικής ζώνης των λαβών που ορίζεται δεξιά και αριστερά από δύο συστάδες κάθετων γραμμών, μετόπη με τέσσερα σχηματοποιημένα πουλιά προς τα αριστερά. Πάνω από τη διακοσμητική ζώνη στο χείλος, τέσσερις εδαφόχρωμες ταινίες και κάτω από αυτή έξι ανάλογες. Το κάτω τμήμα του αγγείου ολόβαφο, εκτός από το κατώτατο τμήμα στη βάση. Κάθετα γραμμίδια κοσμούν τη ράχη της σωζόμενης λαβής. Εσωτερικά στο κεντρικό τμήμα της κοιλιάς του αγγείου εδαφόχρωμη πλατιά ταινία. Λευκό επίχρισμα.

Εικ. 78**ΜΘ 3581****Χρονολόγηση**

Υστερη Γεωμετρική ΙΙ.

Διαστάσεις

Σωζ. ύψ. 0,119μ., διάμ. χείλους περίπου 0,19μ., σωζ. πλ. 0,145μ.,
 πάχ. χείλους 0,004μ.,
 ύψ. διακοσμητικής ζώνης 0,033μ.

Τμήμα μεγάλου καλυκωτού σκύφου. Στο κεντρικό τμήμα της διακοσμητικής ζώνης των λαβών που ορίζεται δεξιά και αριστερά από δύο συστάδες κάθετων γραμμών, μετόπη με δώδεκα σχηματοποιημένα πουλιά προς τα δεξιά. Κάτω από τη ζώνη σώζονται τμήματα από έξι τουλάχιστον περιθέουσες εδαφόχρωμες ταινίες. Το υψηλό χείλος περιθέει διπλός ένστιγμος ρόμβος. Κάτω από τον πολλαπλό ρόμβο τέσσερις εδαφόχρωμες ταινίες και πάνω τρεις. Εσωτερικά του χείλους, εδαφόχρωμες ταινίες και χαμηλότερα στο κεντρικό τμήμα της κοιλιάς, πλατύτερη εδαφόχρωμη ταινία. Λευκό επίχρισμα.

Εικ. 79**ΜΘ 1354****Χρονολόγηση**

Υστερη Γεωμετρική ΙΙ.

Διαστάσεις

Ύψ. 0,90μ., διάμ. χείλους 0,130μ.,
 διάμ. βάσης 0,050μ., πάχ. χείλους
 0,003μ.

Σκύφος με μελανό γάνωμα. Φέρει διακόσμηση από τρεις εδαφόχρωμες ταινίες στο χείλος εξωτερικά και δύο εσωτερικά. Εσωτερικά στο κεντρικό τμήμα της κοιλιάς του αγγείου πλατύτερη εδαφόχρωμη ταινία. Λευκό επίχρισμα.

Πρβ. Benton 1953, 273, 278, αρ. 653, εικ. 7. Βοκοτοπούλου 1986α, 279, αρ. 5419 / Τ. 175, σχέδιο 67δ.

Εικ. 80**ΜΘ 3578****Χρονολόγηση**

Υστερη Γεωμετρική ΙΙβ.

Διαστάσεις

Ύψ. 0,098μ., διάμ. χείλους 0,130μ.,
 διάμ. βάσης 0,050μ., πάχ. χείλους
 0,003μ., ύψ. διακοσμητικής ζώνης
 0,014μ.

Σκύφος. Στο κεντρικό τμήμα της διακοσμητικής ζώνης των λαβών που ορίζεται δεξιά και αριστερά από δύο συστάδες κάθετων γραμμών, μετόπη με δύο επάλληλες τεθλασμένες γραμμές. Πάνω από τη διακοσμητική ζώνη στο χείλος, πέντε εδαφόχρωμες ταινίες και κάτω από αυτή τρεις ανάλογες. Κάθετα γραμμίδια κοσμούν τη ράχη των λαβών. Εσωτερικά στο πάνω τμήμα του χείλους, μία εδαφόχρωμη ταινία και χαμηλότερα στο κεντρικό τμήμα της κοιλιάς του αγγείου, μια πλατύτερη. Λευκό επίχρισμα.

Εικ. 81**ΜΘ 1586****Χρονολόγηση**

Υστερη Γεωμετρική ΙΙβ.

Διαστάσεις

Ύψ. 0,103μ., διάμ. χείλους 0,141μ.,
 διάμ. βάσης 0,051μ., πάχ. χείλους
 0,003μ., ύψ. διακοσμητικής ζώνης
 0,023μ.

Σκύφος. Στο κεντρικό τμήμα της διακοσμητικής ζώνης των λαβών που ορίζεται δεξιά και αριστερά από δύο συστάδες κάθετων γραμμών, μετόπη με τρεις επάλληλες τεθλασμένες γραμμές. Πάνω από τη διακοσμητική ζώνη στο χείλος, τρεις εδαφόχρωμες ταινίες και κάτω από αυτή τέσσερις ανάλογες. Άβαφο το τμήμα της βάσης. Κάθετα γραμμίδια κοσμούν τη ράχη των λαβών. Εσωτερικά στο κεντρικό τμήμα της κοιλιάς του αγγείου πλατιά εδαφόχρωμη ταινία. Λευκό επίχρισμα.

Εικ. 82**ΜΘ 1589****Χρονολόγηση**

Υστερη Γεωμετρική ΙΙβ.

Διαστάσεις

Ύψ. 0,09μ., διάμ. χείλους 0,131μ.,
 διάμ. βάσης 0,049μ., πάχ. χείλους
 0,004μ., ύψ. διακοσμητικής ζώνης
 0,022μ.

Σκύφος. Στο κεντρικό τμήμα της διακοσμητικής ζώνης των λαβών που ορίζεται δεξιά και αριστερά από δύο συστάδες κάθετων γραμμών, μετόπη με τέσσερις επάλληλες τεθλασμένες γραμμές. Πάνω από τη διακοσμητική ζώνη στο χείλος, τρεις εδαφόχρωμες ταινίες και κάτω από αυτή άλλες τρεις. Άβαφο το κατώτερο τμήμα του αγγείου στο τμήμα της βάσης. Κάθετα γραμμίδια κοσμούν τις λαβές. Εσωτερικά στην κορυφή του χείλους, εδαφόχρωμη ταινία και στο κεντρικό τμήμα της κοιλιάς του αγγείου πλατιά εδαφόχρωμη ταινία. Λευκό επίχρισμα.

Εικ. 83**ΜΘ 3425****Χρονολόγηση**

Υστερη Γεωμετρική ΙΙβ.

Διαστάσεις

Σωζ. ύψ. 0,064μ., διάμ. 0,10μ.,
 πάχ. χείλους 0,004μ.,
 ύψ. διακοσμητικής ζώνης 0,015μ.

Μικρός σκύφος. Στο κεντρικό τμήμα της διακοσμητικής ζώνης των λαβών που ορίζεται δεξιά και αριστερά από δύο συστάδες κάθετων γραμμών, μετόπη με δύο επάλληλες τεθλασμένες γραμμές. Πάνω από τη διακοσμητική ζώνη στο χείλος, τρεις εδαφόχρωμες ταινίες. Κάτω από τη ζώνη ολόβαφο το σώμα του αγγείου. Κάθετα γραμμίδια κοσμούν τη ράχη των λαβών. Εσωτερικά στο κεντρικό τμήμα της κοιλιάς του αγγείου πλατιά εδαφόχρωμη ταινία.

Εικ. 84**ΜΘ 3588****Χρονολόγηση**

Υστερη Γεωμετρική ΙΙβ.

Διαστάσεις

Υψ. 0,137μ., διάμ. χείλους 0,179μ.,
 διάμ. βάσης 0,069μ., πάχ. χείλους
 0,004μ., ύψος διακοσμητικής
 ζώνης 0,027μ.

Μεγάλος σκύφος. Συστάδες κάθετων γραμμών ορίζουν δύο μετόπες που φέρουν τρεις επάλληλες τεθλασμένες γραμμές. Πάνω από τη διακοσμητική ζώνη στο χείλος, τέσσερις εδαφόχρωμες ταινίες. Μία εδαφόχρωμη ταινία αμέσως κάτω από τη ζώνη και μία ανάλογη χαμηλότερα στο κεντρικό τμήμα του αγγείου. Οι λαβές φέρουν κάθετα γραμμίδια στη ράχη τους. Το εσωτερικό ολόβαφο, εκτός από την κορυφή του χείλους που φέρει εδαφόχρωμη ταινία. Λευκό επίχρισμα.

Εικ. 85**ΜΘ 1343****Χρονολόγηση**

Υστερη Γεωμετρική ΙΙ.

Διαστάσεις

Μέγ. ύψ. 0,210μ., διάμ. χείλους
0,2235μ., διάμ. βάσης 0,110μ.,
ύψ. διακοσμητικής ζώνης 0,045μ.

Κρατήρας με εκροή. Στη μετόπη κάτω από την εκροή δύο επάλληλες σειρές με τεθλασμένες γραμμές. Ανάμεσα στην εκροή και τις λαβές, δύο ακόμη μετόπες ορίζονται από συστάδες κάθετων γραμμών και κοσμούνται από τέσσερις επάλληλες τεθλασμένες γραμμές. Στην άλλη όψη του αγγείου, δύο μετόπες με ανάλογη διακόσμηση. Πάνω από τη διακοσμητική ζώνη στο χαμηλό χείλος, δύο εδαφόχρωμες ταινίες. Κάτω από τη διακοσμητική ζώνη των λαβών, δεκατέσσερις περιθέουσες εδαφόχρωμες ταινίες. Χαμηλότερα στην κοιλιά του αγγείου μια πιο πλατιά εδαφόχρωμη ταινία. Οι οριζόντιες λαβές και η εκροή φέρουν γάνωμα στην όψη τους. Το εσωτερικό ολόβαφο. Λευκό επίχρισμα. Πιθανόν ευβοϊκού εργαστηρίου.

Εικ. 86**ΜΘ 1575****Χρονολόγηση**

Υστερη Γεωμετρική ΙΙ.

Διαστάσεις

Υψ. 0,223μ., διάμ. χείλους 0,24μ.,
διάμ. βάσης 0,106μ.,
ύψ. διακοσμητικής ζώνης 0,036μ.

Κρατήρας με εκροή. Στη μετόπη κάτω από την εκροή τεθλασμένη γραμμή. Ανάμεσα στην εκροή και τις λαβές, δύο ακόμη μετόπες που ορίζονται από συστάδες κάθετων γραμμών κοσμούνται από τρεις επάλληλες τεθλασμένες γραμμές. Στην άλλη όψη του αγγείου, δύο μετόπες με ανάλογη διακόσμη-

ση. Πάνω από τη διακοσμητική ζώνη στο χαμηλό χείλος, δύο εδαφόχρωμες ταινίες. Κάτω από τη διακοσμητική ζώνη των λαβών δέκα περιθέουσες εδαφόχρωμες ταινίες. Χαμηλότερα στην κοιλιά του αγγείου, μία πιο πλατιά εδαφόχρωμη ταινία. Οι οριζόντιες λαβές και η εκροή φέρουν γάνωμα στην όψη τους. Το εσωτερικό ολόβαφο. Λευκό επίχρισμα. Οπές υποδεικνύουν επιδιόρθωση του αγγείου. Πιθανόν ευβοϊκού εργοστηρίου.

Εικ. 87

ΜΘ 1351

Χρονολόγηση

Ύστερη Γεωμετρική ΙΙβ.

Διαστάσεις

Ύψ. 0,072μ., διάμ. χείλους 0,098μ.,
διάμ. βάσης 0,040μ.,
ύψ. διακοσμητικής ζώνης 0,015μ.

Μικρός σκύφος. Στην κεντρική μετόπη που ορίζεται από τις δύο συστάδες έντεκα κάθετων γραμμών, δέκα σιγμοειδείς γραμμές στη σειρά. Πάνω από τη διακοσμητική ζώνη τέσσερις εδαφόχρωμες ταινίες και κάτω από αυτή τρεις ανάλογες. Στη ράχη των λαβών κάθετα γραμμίδια. Εσωτερικά στο πάνω χείλος, δύο εδαφόχρωμες ταινίες και χαμηλότερα στο κεντρικό τμήμα της κοιλιάς του αγγείου ανάλογη πλατιά ταινία. Λευκό επίχρισμα.

Εικ. 88

ΜΘ 3604

Χρονολόγηση

Ύστερη Γεωμετρική ΙΙβ.

Διαστάσεις

Ύψ. 0,10μ., διάμ. χείλους περίπου
0,135μ., διάμ. βάσης 0,051μ.,
πάχ. χείλους 0,004μ.,
ύψ. διακοσμητικής ζώνης 0,018μ.

Σκύφος. Στην κεντρική μετόπη που ορίζεται αριστερά και δεξιά από συστάδες κάθετων γραμμών (δεκατέσσερις αριστερά, δεκαοκτώ δεξιά), δεκαοκτώ τρισκελείς, σιγμοειδείς γραμμές στη σειρά. Πάνω από τη διακοσμητική ζώνη, έξι εδαφόχρωμες ταινίες και κάτω από αυτή δύο ανάλογες. Στη ράχη της σωζόμενης λαβής κάθετα γραμμίδια. Εσωτερικά το αγγείο φέρει γάνωμα, εκτός από μία πλατιά εδαφόχρωμη ταινία στο κεντρικό τμήμα της κοιλιάς. Λευκό επίχρισμα.

Εικ. 89**ΜΘ 3567****Χρονολόγηση**

Υστερη Γεωμετρική ΙΙβ.

Διαστάσεις

Υψ. 0,094μ., διάμ. χείλους περίπου 0,13μ., διάμ. βάσης 0,055μ., πάχ. χείλους 0,003μ., ύψ. διακοσμητικής ζώνης 0,017μ.

Σκύφος. Στην κεντρική μετόπη που ορίζεται αριστερά και δεξιά της από συστάδες κάθετων γραμμών (δεκαεννιά αριστερά, δεκαέξι δεξιά), οκτώ τρισκελείς, σιγμοειδείς γραμμές στη σειρά. Πάνω από τη διακοσμητική ζώνη στο χείλος, τέσσερις εδαφόχρωμες ταινίες και κάτω από αυτή πέντε ανάλογες. Στη ράχη των λαβών κάθετα γραμμίδια. Εσωτερικά στην κορυφή του χείλους, μία λεπτή εδαφόχρωμη ταινία και πλατιά ανάλογη στο κεντρικό τμήμα της κοιλιάς. Λευκό επίχρισμα.

Εικ. 90**ΜΘ 1321****Χρονολόγηση**

Υστερη Γεωμετρική ΙΙβ.

Διαστάσεις

Υψ. 0,100μ., διάμ. χείλους 0,13μ., διάμ. βάσης 0,063μ., πάχ. χείλους 0,004μ., ύψ. διακοσμητικής ζώνης 0,034μ.

Σκύφος. Στην κεντρική μετόπη που ορίζεται αριστερά και δεξιά της από συστάδες κάθετων γραμμών, σειρά από οκτώ ενάλληλες γωνίες με αντίστοιχα γραμμίδια. Πάνω και κάτω από αυτή, φαρδιά γραμμή ορίζει από τον ώμο το υψηλό χείλος, όπου συνεχόμενοι τετραπλοί ομόκεντροι κύκλοι. Η όψη των λαβών και το κάτω τμήμα του αγγείου φέρουν γάνωμα, ενώ εσωτερικά στο άνω μέρος του χείλους δύο εδαφόχρωμες ταινίες. Λευκό επίχρισμα.

Εικ. 91**ΜΘ 1360****Χρονολόγηση**

Υστερη Γεωμετρική ΙΙβ.

Διαστάσεις

Υψ. 0,098μ., μέγ. διάμ. χείλους
0,142μ., ελάχ. διάμ. χείλους
0,127μ., διάμ. βάσης 0,062μ.,
πάχ. χείλους 0,004μ.,
ύψ. διακοσμητικής ζώνης 0,036μ.

Σκύφος. Στην κεντρική μετόπη και πάνω και κάτω από αυτήν, σειρά από δώδεκα ενάλληλες γωνίες με αντίστοιχες τελείες. Στο κάτω τμήμα του υψηλού αλλά συμπίεσμένου χείλους, εδαφόχρωμη ταινία και στη συνέχεια η σειρά των τετραπλών ομόκεντρων κύκλων. Η όψη των λαβών και το κάτω τμήμα του αγγείου φέρουν γάνωμα. Εσωτερικά στο άνω μέρος του χείλους, δύο εδαφόχρωμες ταινίες. Λευκό επίχρισμα. Είναι παραλλαγή του ΜΘ 1321 (Εικόνα 90), αλλά περισσότερο πρόχειρης κατασκευής και ως προς το πλάσιμο και ως προς τη διακόσμηση.

Εικ. 92**ΜΘ 2019****Χρονολόγηση**

Υστερη Γεωμετρική ΙΙβ.

Διαστάσεις

Υψ. 0,098μ., διάμ. χείλους 0,13μ.,
διάμ. βάσης 0,059μ., πάχ. χείλους
0,004μ., ύψ. διακοσμητικής ζώνης
0,021μ.

Σκύφος. Χαμηλή διακοσμητική ζώνη σε σχέση με τα παραδείγματα ΜΘ 1321 (Εικόνα 90) και ΜΘ 1360 (Εικόνα 91). Η κεντρική μετόπη, ανάμεσα στις συστάδες των κάθετων γραμμών, φέρει δύο επάλληλες τεθλασμένες γραμμές. Στη ράχη της σωζόμενης λαβής κάθετα γραμμίδια. Στο κατώτερο τμήμα του υψηλού χείλους, δύο εδαφόχρωμες ταινίες και μία στη κορυφή του, ανάμεσα στις οποίες αναπτύσσεται σειρά διπλών ομόκεντρων κύκλων. Το κατώτερο τμήμα του αγγείου φέρει γάνωμα, όπως και το εσωτερικό του, εκτός από μια πλατιά εδαφόχρωμη ταινία στο κεντρικό τμήμα της κοιλιάς του.

Εικ. 93**ΜΘ 3442****Χρονολόγηση**

Υστερη Γεωμετρική ΙΙβ.

Διαστάσεις

Σωσ. ύψ. 0,077μ., διάμ. χείλους περίπου 0,14μ., ύψ. διακοσμητικής ζώνης (μαζί με τις γραμμές) 0,043μ.

Σκύφος. Ανάμεσα σε τρεις συστάδες από οκτώ κάθετες γραμμές, δύο μετόπες που στο κέντρο τους έχουν από οκτώ ενάλληλες γωνίες και αντίστοιχα κάθετα γραμμίδια από την πάνω και κάτω πλευρά τους. Κάτω από τη διακοσμητική ζώνη τρεις φαρδιές γραμμές δημιουργούν τρεις λεπτές εδαφόχρωμες ταινίες, ενώ πάνω από αυτή δύο ανάλογες γραμμές δημιουργούν μία λεπτή και μία πλατιά εδαφόχρωμη ταινία στο χείλος. Η όψη της σωζόμενης λαβής φέρει γάνωμα, όπως και το εσωτερικό του αγγείου, όπου όμως, λόγω αποτυχημένης όπτησης, σώζεται σε μικρό τμήμα. Εσωτερικά στο πάνω μέρος του χείλους, υπολείμματα πιθανόν από δύο εδαφόχρωμες ταινίες. Η διακόσμηση αντίστοιχη ακριβώς με τον τύπο του σκύφου ΜΘ 1321 (Εικόνα 90). Κατά πάσα πιθανότητα προέρχονται από το ίδιο εργαστήριο.

Εικ. 94**ΜΘ 1327****Χρονολόγηση**

Υστερη Γεωμετρική ΙΙβ.

Διαστάσεις

Υψ. 0,074μ., διάμ. χείλους 0,14μ., διάμ. βάσης 0,060μ., πάχ. χείλους 0,005μ., ύψ. διακοσμητικής ζώνης 0,035μ.

Σκύφος. Δύο μετόπες εναλλάσσονται με δύο συστάδες οκτώ κάθετων γραμμών και με οκτώ ενάλληλες γωνίες με αντίστοιχα γραμμίδια πάνω και κάτω από αυτές. Πάνω από τη διακοσμητική ζώνη στο χείλος, δύο εδαφόχρωμες ταινίες και κάτω από αυτή μία ανάλογη. Η όψη της σωζόμενης λαβής φέρει γάνωμα. Εσωτερικά του αγγείου, τρεις εδαφόχρωμες ταινίες περιθέουν το χείλος, ενώ μία ανάλογη αλλά πλατύτερη χαμηλά το κεντρικό τμήμα της κοιλιάς. Παραλλαγή του ΜΘ 3442 (Εικόνα 93) με ανάλογη διακόσμηση.

Εικ. 95**ΜΘ 3532****Χρονολόγηση**

Α΄ μισό 7ου αι. π.Χ.

ΔιαστάσειςΣωζ. ύψ. 0,147μ., σωζ. διαμ.
0,198μ.

Τμήμα οinoχόης από εργαστήριο του ανατολικού Αιγαίου. Σώμα με τροπίδωση. Η διακοσμητική ζώνη φέρει διπλούς πελέκεις που χωρίζονται από συστάδες οκτώ κάθετων γραμμών. Κάτω από τη διακοσμητική ζώνη τέσσερις περιθέουσες εδαφόχρωμες ταινίες και από πάνω τρεις ανάλογες.

Εικ. 96**ΜΘ 4046****Χρονολόγηση**

Α΄ μισό 7ου αι. π.Χ.

ΔιαστάσειςΣωζ. ύψ. 0,122μ., σωζ. διαμ.
0,159μ.

Τμήμα οinoχόης από εργαστήριο του ανατολικού Αιγαίου. Σώμα με τροπίδωση. Η διακοσμητική ζώνη πάνω από την τροπίδωση φέρει διπλούς πελέκεις που χωρίζονται από συστάδες οκτώ κάθετων γραμμών. Κάτω από τη διακοσμητική ζώνη, τρεις περιθέουσες εδαφόχρωμες ταινίες και από πάνω μία ανάλογη. Υψηλότερα άλλη σειρά μετοπών που ορίζονται από συστάδες τριών κάθετων γραμμών με θέματα γνωστά από τις ιωνικές κοτύλες: ρόμβοι, τρίγωνα με αγκυλωτούς μαιάνδρους (δένδρο της ζωής) και διαγραμματισμένα πουλιά.

Εικ. 97**ΜΘ 1953****Χρονολόγηση**

Α΄ μισό 7ου αι. π.Χ.

ΔιαστάσειςΜέγ. σωζ. ύψ. 0,15μ., διάμ. χείλους
0,19μ., διάμ. βάσης 0,07μ.,
ύψ. διακοσμητικής ζώνης 0,025μ.

Σκύφος τοπικού εργαστηρίου. Στη χαμηλή διακοσμητική ζώνη δύο επιμήκεις μετόπες που στο κεντρικό τμήμα φέρουν από έξι σιγμοειδείς γραμμές στη σειρά. Οι μετόπες ορίζονται από συστάδες έξι κάθετων γραμμών. Πάνω από τη διακοσμητική ζώνη στο χείλος, τρεις εδαφόχρωμες ταινίες, κάτω από αυτή τρεις ανάλογες και στο κεντρικό τμήμα της κοιλιάς άλλες δύο εδαφόχρωμες ταινίες. Στα δύο άκρα της ράχης των λαβών έξι κάθετα γραμμίδια. Εσωτερικά το αγγείο φέρει γάνωμα σε τρεις πλατιές ζώνες: στο χείλος, στο κεντρικό τμήμα του αγγείου και στο όριο της κοιλιάς με τη βάση. Δεν φέρει λευκό επίχρισμα. Ο πηλός περιέχει αρκετό ασημόχρωμο μαρμαρυγία.

Εικ. 98**ΜΘ 3821****Χρονολόγηση**

Ύστερος 6ος αι. π.Χ.

ΔιαστάσειςΣωζ. ύψ. 0,065μ., διάμ. βάσης
0,17μ.

Μεγάλο τμήμα κορινθιακής οινόχης, πιθανότατα τριφυλλόστομης. Στο σώμα του αγγείου εναλλάξ αίγαγρος με αιλουροειδή, από τα οποία σώζεται το μεγαλύτερο τμήμα αιγάγρου προς τα δεξιά και το εμπρόσθιο και οπίσθιο τμήμα αιλουροειδών προς τα αριστερά. Ως συμπληρωματικά μοτίβα ρόδακες και πελέκειες. Οι ανατομικές λεπτομέρειες των ζώων και των συμπληρωματικών μοτίβων αποδίδονται με την τεχνική της εγχάραξης. Το κατώτερο τμήμα του αγγείου κοσμεύεται με συνεχόμενα, ολόβαφα, λογχόσχημα τρίγωνα.

Εικ. 99**ΜΘ 2022**

Χρονολόγηση

Α΄ μισό 6ου αι. π.Χ.

Πήλινη ιωνική κύλικα με μη αλφαβητικό χάραγμα. Βλ. Κατάλογος αρ. 191.

Εικ. 100**ΜΘ 3822**

Χρονολόγηση

Μέση Κορινθιακή περίοδος.

Διαστάσεις

Σωζ. διάμ. 0,06μ.

Κατώτερο τμήμα σφαιρικού αρυβάλλου. Μέσα σε διπλό ομόκεντρο κύκλο, στρόβιλος με πέντε σκέλη. Από το σώμα του αγγείου σώζονται τμήμα του σώματος, της ουράς και του πτερού πτερωτής μορφής. Οι λεπτομέρειες τονίζονται με εγχαράξεις.

Κεφάλαιο 3
Η ενεπίγραφη κεραμική του 'Υπογείου':
προέλευση, τυπολογία, χρονολόγηση
και ερμηνεία

113-304

Η ενεπίγραφη κεραμική του ‘Υπογείου’: προέλευση, τυπολογία, χρονολόγηση και ερμηνεία

3.1 Εισαγωγή: Δομή και περιεχόμενο της ανάλυσης

3.1.1 Εισαγωγικές παρατηρήσεις και ζητήματα της έρευνας

Η κεραμική που αναλύεται σε αυτό το κεφάλαιο προέρχεται αποκλειστικά από το ‘Υπόγειο’ της Μεθώνης και αποτελεί μικρό μόνο δείγμα του υλικού που εντοπίστηκε στο ανασκαφικό αυτό περιβάλλον. Το δείγμα αυτό, το οποίο συνίσταται σε 191 αγγεία ή τμήματα αγγείων, διακρίνεται από το υπόλοιπο κεραμικό υλικό του ‘Υπογείου’ με βάση τα εγχάρακτα και γραπτά σημεία/σύμβολα και τις επιγραφές που φέρει.¹ Η ιδιαίτερη σημασία που έχουν τα στοιχεία αυτά για την αρχαιολογική, επιγραφική, ιστορική και φιλολογική έρευνα επέβαλε την κατά το δυνατόν ταχύτερη απόδοση του εξεταζόμενου συνόλου στην επιστημονική κοινότητα μέσω μίας τελικής δημοσίευσης λίγα μόλις χρόνια μετά την περάτωση της ανασκαφής (2003–2007). Η επιλογή αυτή δεν συνεπάγεται την αποκοπή του εξεταζόμενου συνόλου από το υπόλοιπο υλικό· αυτό καθίσταται σαφές στη μελέτη που ακολουθεί, για τη συγκρότηση της οποίας αντλούνται πολλά στοιχεία από το αδημοσίευτο υλικό του ‘Υπογείου’, χωρίς πάντως να γίνεται συστηματική ανάλυσή του. Παράλληλα, το εν λόγω υλικό συνεξετάζεται με ανάλογη κεραμική από πολλές θέσεις στη Μακεδονία και στον υπόλοιπο χώρο του βόρειου Αιγαίου, καθώς και με υλικό από άλλες θέσεις της Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας. Μέρος αυτής της κεραμικής, δημοσιευμένο και αδημοσίευτο, εξετάστηκε από τον γράφοντα σε μουσεία της Ελλάδας, της Κύπρου, της Ιταλίας, της Ολλανδίας και της Μεγάλης Βρετανίας χάρη στην άδεια και στην πολύτιμη συνδρομή πολλών συναδέλφων στους οποίους οφείλεται ευγνωμοσύνη. Από αυτή την εξέταση προέκυψαν στοιχεία που εμπλουτίζουν ποικιλοτρόπως την ανάλυση της κεραμικής της Μεθώνης. Κατά την ίδια εξέταση εξάλλου εντοπίστηκαν (και μνημονεύονται παρακάτω) νέα graffiti πάνω σε δημοσιευμένα αγγεία και όστρακα από διάφορες θέσεις του Αιγαίου και της Μεσογείου, όπως η Αμαθούντα, ο Κομμός, η Αίγινα και οι Πιθηκούσες.

Τόσο το δείγμα που εξετάζεται εδώ όσο και το υπόλοιπο υλικό από το ‘Υπόγειο’ εντάσσονται στο ίδιο χρονολογικό πλαίσιο (το οποίο εκτείνεται από τον 8ο ως τον 6ο αιώνα π.Χ.) και περιλαμβάνουν ποικιλία κεραμικών κατηγοριών και τύπων. Μολονότι πλούσιο, το δείγμα 191 αγγείων ή οστράκων δεν είναι αντιπροσωπευτικό του συνόλου της μεγάλης ποσότητας κεραμικής που προέρχεται από το ‘Υπόγειο’. Στο εξεταζόμενο δείγμα, π.χ., δεν αντιπροσωπεύονται ορισμένες κατηγορίες υλικού που απαντούν, ενίοτε σε αφθονία, στο ‘Υπόγειο’. Χαρακτηριστικά (αλλά όχι μοναδικά) παραδείγματα αποτελούν τα τοπικά μαγειρικά σκεύη, η κορινθιακή λεπτή κεραμική ή εκείνη του ρυθμού G2–3 και του ρυθμού Θάψου, καθώς και οι φοινικικοί αμφορείς (βλ. Κεφάλαιο 2). Επιπλέον, οι αναλογίες μεταξύ των διάφορων κεραμικών κατηγοριών, ομάδων ή τύπων που περιλαμβάνονται στο δείγμα δεν είναι αντιπροσωπευτικές για το υπόλοιπο υλικό. Είναι χαρακτηριστικό ότι η τοπική κεραμική που εξετάζεται εδώ είναι σαφώς λιγότερη από την ει-

σηγμένη και η χειροποίητη πολύ λιγότερη από την τροχήλατη, ενώ στο υπόλοιπο υλικό η σχέση αυτή είναι διαφορετική ή και αντίστροφη.

Η υπο-αντιπροσώπωση της τοπικής κεραμικής στο εξεταζόμενο υλικό, αλλά και το περιορισμένο χρονολογικό εύρος του συνεπάγονται δυσκολίες στη θεώρηση της κεραμικής παραγωγής στη Μεθώνη (βλ. σχετικά την ενότητα 3.1.2). Παρόμοια προβλήματα παρουσιάζει η ανάλυση της επεισοδιακής κεραμικής, η οποία όμως αντιπροσωπεύεται σαφώς καλύτερα από την τοπική και είναι ενδεικτική του εύρους και της πολυπλοκότητας των επαφών της θέσης. Εξάλλου, επειδή μεγάλο μέρος του κεραμικού υλικού που εξετάζεται εδώ δεν προέρχεται από ένα ανασκαφικό περιβάλλον χρήσης, αλλά κυρίως από μία δευτερογενή απόθεση προσφέρει περιορισμένες δυνατότητες για τον προσδιορισμό των επιλογών των ανθρώπων που το χρησιμοποίησαν και τελικά το απέρριψαν στο 'Υπόγειο'. Εξαιτίας των περιορισμών αυτών καθίσταται αδύνατη η προσέγγιση του υλικού με μία μεθοδολογία που προσεγγίζει ολιστικά την παραγωγή, διακίνηση και χρήση της κεραμικής.² Παρά ταύτα, στις ενότητες που ακολουθούν προσφέρονται πλούσιες πληροφορίες και ερμηνείες προς την κατεύθυνση αυτή, ιδιαίτερα δε ως προς τη διακίνηση της κεραμικής.

Όπως προαναφέρθηκε, το δείγμα της κεραμικής που εξετάζεται στον παρόντα τόμο επελέγη με βάση τα χαράγματα ή άλλα σημεία που παρουσιάζει. Συνέπεια του κριτηρίου αυτού αποτελεί η ένταξη στη μελέτη ορισμένων οστράκων που είναι ελάχιστα διαγνωστικά από τη σκοπιά του μελετητή της κεραμικής και περιορίζουν τις δυνατότητές του για αναλυτική εξέταση, τυπολογική ένταξη και χρονολόγηση. Παρά ταύτα, το μεγαλύτερο τμήμα του υλικού παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον όχι μόνο από επιγραφική, αλλά και από κεραμική σκοπιά, όπως αναδεικνύεται από την ανάλυση που ακολουθεί. Μάλιστα, ο συνδυασμός της διεξοδικής μελέτης των χαραγμάτων με μία εκτενή ανάλυση της κεραμικής και βέβαια με μία πλήρη εξέταση των ανασκαφικών δεδομένων αποτελούν ένα από τα desiderata της έρευνας. Στο παρελθόν (απώτερο και πρόσφατο), οι περισσότερες δημοσιεύσεις μεγάλων συνόλων επιγραφών, graffiti και dipinti, που εντοπιζόνταν πάνω σε γεωμετρική και αρχαϊκή κεραμική, έδιναν μεγαλύτερη έμφαση στα εγχάρακτα ή γραπτά κείμενα και σύμβολα, και παρέθεταν ελάχιστα και μόνο επιγραμματικές πληροφορίες για τα ίδια τα κεραμικά.³ Η επιλογή αυτή αφενός δεν βοηθά στην πολύπλευρη κατανόηση του υλικού που επιδιώκει η σύγχρονη έρευνα και αφετέρου δεν συμβαδίζει με μία από τις πλέον σύγχρονες κατευθύνσεις της, η οποία δίνει έμφαση στην κατανόηση της υλικότητας (materiality) των χαραγμάτων και λοιπών σημαδιών.⁴ Όπως είναι γνωστό, η έμφαση στη μελέτη της υλικότητας των αρχαιολογικών ευρημάτων, η οποία παρουσιάζει αυξανόμενη απήχηση, συνιστά σε κάποιο βαθμό αντίδραση σε παλαιότερες προσεγγίσεις που προσλάμβαναν τον υλικό πολιτισμό ως ένα κατά βάση γλωσσικό σύστημα και δεν αντιλαμβάνονταν πλήρως την υλική του διάσταση.⁵ Πρόσφατα μάλιστα ειπώθηκε γλαφυρά πως "graffiti communicate more if we lift them more from the two-dimensional page to which they have been consigned".⁶ Αυτή η παραίνεση έχει μεγαλύτερη εφαρμογή σε περιπτώσεις όπως το υλικό της Μεθώνης, όπου τα χαράγματα έχουν αποδοθεί πάνω σε πήλινα αγγεία, τα οποία, σε αντίθεση με τις επιγραφές σε λίθο, δεν ήταν στατικά και μάλιστα αλληλεπιδρούσαν με το ανθρώπινο σώμα κατά τη χρήση τους. Εμπνεόμενη από τις μεθοδολογικές αυτές κατευθύνσεις, η ανάλυση της κεραμικής στο τρέχον κεφάλαιο έχει σχεδιαστεί ώστε να συμβάλει συνδυαστικά, αλλά και ισότιμα στην ολιστική προσέγγιση των ευρημάτων της Μεθώνης που επιχειρείται με τον παρόντα τόμο.

Η ανάλυση που ακολουθεί δίνει έμφαση στην τυπολογική εξέταση και στον προσδιορισμό της προέλευσης και της χρονολόγησης των κεραμικών. Ταυτόχρονα όμως θίγει μία σειρά ζητημάτων που αναδεικνύουν τη

σημασία του ευρήματος για την αρχαιολογία της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου σε τοπικό, αιγαιακό και μεσογειακό επίπεδο. Στα ζητήματα αυτά περιλαμβάνονται:

- α ο χαρακτήρας και η ποικιλία της κεραμικής παραγωγής στη Μεθώνη (κεραμικές ύλες, τεχνολογία και τεχνοτροπία).⁷
- β η προέλευση και ο πλούτος της επείσρακτης κεραμικής και ο αντίκτυπός της στην τοπική παραγωγή.
- γ η διασπορά ορισμένων τύπων εισηγμένων αγγείων που αντιπροσωπεύονται στη Μεθώνη σε ολόκληρο το βόρειο Αιγαίο και γενικότερα στη Μεσόγειο και στη Μαύρη Θάλασσα.
- δ η συχνότητα εμφάνισης εμπορικών και άλλων συμβόλων στους εν λόγω κεραμικούς τύπους.
- ε η τεκμηρίωση της εμφάνισης πολλών τύπων εμπορικών αμφορέων αρκετές δεκαετίες πριν από την κοινώς αποδεκτή χρονολογία έναρξης της παραγωγής τους.
- στ η λεπτομερής μακροσκοπική περιγραφή των κεραμικών υλών και η συνδυαστική εξέτασή τους με τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των αμφορέων αυτών.

3.1.2 Τυπολογία

Η τυπολογική εξέταση υλικών καταλοίπων αποτελεί θεμελιώδη ερευνητική κατεύθυνση της αρχαιολογίας από τη συγκρότησή της ως επιστήμης.⁸ Μία ενδιαφέρουσα διάκριση, η οποία χρησιμοποιείται στην αρχαιολογία και στην ανθρωπολογία, χωρίζει τις τυπολογίες σε δύο είδη: εκείνες που επινοούν οι σύγχρονοι μελετητές για να οργανώσουν την έρευνα του υλικού πολιτισμού μίας κοινωνίας και εκείνες που χρησιμοποιούσαν ή χρησιμοποιούν οι ίδιες οι κοινωνίες που αποτελούν αντικείμενο της έρευνας.⁹ Οι αρχαιολόγοι σπάνια διαθέτουν πληροφόρηση για την τυπολογία που χρησιμοποιείτο από την κοινωνία που μελετούν. Στο πεδίο της ελληνικής αρχαιολογίας μία τέτοια πληροφόρηση είναι διαθέσιμη μόνο για το μυκηναϊκό ανάκτορο της Πύλου, χάρη στην ανακάλυψη πινακίδων της γραμμικής Β οι οποίες αναφέρονται σε κεραμικά σκεύη, αλλά και των ίδιων των σκευών αυτών σε ομοειδή σύνολα.¹⁰ Η ευτυχής αυτή συγκυρία είναι εξαιρετικά σπάνια και οι τυπολογίες που χρησιμοποιούνται στην ελληνική αρχαιολογία αποτελούν κατά κανόνα επινοήσεις των σύγχρονων μελετητών. Στις επινοήσεις αυτές, όπως καταγράφονται στη διεθνή βιβλιογραφία για τις κεραμικές σπουδές, προτείνονται διάφορα κριτήρια για την τυπολογική εξέταση ενός κεραμικού συνόλου,¹¹ καθότι υπάρχουν θεωρητικά άπειροι τρόποι κατάταξής του οι οποίοι στο σύνολό τους ενέχουν έναν βαθμό υποκειμενισμού και κανείς δεν υπερέρχει κατ' ανάγκη των άλλων.¹² Στην πράξη όμως οι μελετητές αξιολογούν και επιλέγουν κάποια ή κάποιες τυπολογίες έναντι άλλων, με κατεξοχήν γνώμονα τους στόχους της έρευνας και τις μεθοδολογικές συμβάσεις που ακολουθούνται στο συγκεκριμένο ερευνητικό πεδίο, αφού η χρήση παρόμοιων ή σχετικών τυπολογιών εξασφαλίζει τη συμβατότητα των μελετών.¹³

Η συγκρότηση της τυπολογίας του υλικού από τη Μεθώνη λαμβάνει υπόψη τα χαρακτηριστικά που το υλικό αυτό παρουσιάζει, ιδίως τη συνύπαρξη αγγείων προερχόμενων από πολλές διαφορετικές περιοχές, αλλά και την αυξημένη ανάγκη για σαφήνεια που προκύπτει από το ενδεχόμενο χρήσης του τόμου από μελετητές διάφορων ειδικοτήτων (αρχαιολόγους και ιστορικούς, επιγραφικούς και φιλόλογους), οι οποίοι δεν είναι πάντα εξοικειωμένοι με τη μεθοδολογία μίας μελέτης κεραμικής. Ταυτόχρονα, η τυπολογική εξέταση που υιοθετείται εδώ βασίζεται σε μεγάλο βαθμό σε εκείνες που παρουσιάζονται σε πρόσφατες τελικές δημοσιεύσεις μεγάλων συνόλων κεραμικής από θέσεις της Μακεδονίας και της Θράκης της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, όπως ο Καστα-

νάς,¹⁴ η Αγχίαλος/Σίνδος,¹⁵ η Τούμπα Θεσσαλονίκης,¹⁶ η Τούμπα του Αγίου Μάμα στην Όλυνθο,¹⁷ η Τορώνη,¹⁸ η Θάσος¹⁹ και τα Άβδηρα²⁰ (οι μελέτες για τον Καστανά, την Αγχίαλο/Σίνδο και τον Άγιο Μάμα εντάσσονται μάλιστα στην ίδια, εξαιρετική σειρά δημοσιευμάτων *Archäologie in Südosteuropa*, την οποία επιμελείται ο Bernhard Hänsel). Σε όλες αυτές τις μελέτες, με εξαίρεση την πλέον πρόσφατη,²¹ θεμελιώδες κριτήριο ταξινόμησης είναι η τεχνική κατασκευής των αγγείων, τα οποία διακρίνονται πρωτίστως σε τροχήλατα και χειροποίητα· μάλιστα, οι δύο κατηγορίες υλικού εξετάζονται ενίοτε από διαφορετικούς μελετητές.²² Η έμφαση στη διπολική αυτή διάκριση τίθεται εδώ υπό αμφισβήτηση με βάση πρόσφατες έρευνες σε αιγαιακό κεραμικό υλικό από διαφορετικές περιοχές και εποχές, οι οποίες έχουν αποδείξει ότι οι τεχνολογικές επιλογές των αρχαίων κεραμέων δεν περιορίζονταν στις δύο αυτές τεχνικές, αλλά περιλάμβαναν και άλλες, οι οποίες μάλιστα προέκυπταν από το συνδυασμό των δύο βασικών τεχνικών.²³ Στην ίδια τη Μακεδονία της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου έχει καταδειχθεί ότι ένα μέρος της παραγωγής της λεγόμενης ασημίζουσας κεραμικής είναι κατασκευασμένο με διαφορετικές τεχνικές και με τον συνδυασμό των τεχνικών αυτών.²⁴ Επιπλέον, όπως υποστηρίζεται στην ενότητα 3.2.6.2, ορισμένοι —τουλάχιστον— από τους θερμαϊκούς αμφορείς δεν ήταν τροχήλατοι, όπως θεωρείται γενικά,²⁵ αλλά κατασκευάζονταν με την τεχνική της «κουλούρας» και τελειοποιούνταν πάνω σε κάποιο είδος τροχού. Εξαιτίας αυτών των περιπτώσεων, στις οποίες τα όρια των δύο κατηγοριών (χειροποίητης και τροχήλατης) δεν μπορούν να διαχωριστούν με σαφή ή/και απόλυτο τρόπο, επιβάλλεται η αναθεώρηση της καθιερωμένης τυπολογίας που βασίζεται στην αντιδιαστολή τους. Παρομοίως, ανοικτό προς συζήτηση παραμένει το θέμα της από κοινού κατάταξης των προϊόντων ενός αργού, ενδεχομένως απλοϊκού τροχού, ο οποίος φαίνεται πως χρησιμοποιήθηκε για κάποιες κατηγορίες κεραμικής στη Μακεδονία της εποχής,²⁶ και εκείνων που κατασκευάστηκαν με τη χρήση γρήγορου τροχού. Ως εκ τούτου, στην τυπολογία που ακολουθείται εδώ δεν εισάγεται το κριτήριο της τεχνικής παραγωγής των αγγείων, όμως στην εξέταση κάθε κεραμικής κατηγορίας και κάθε σχήματος προτάσσονται οι παρατηρήσεις που αφορούν τις τεχνικές παραγωγής.

Κεντρική θέση στην τυπολογία του εξεταζόμενου υλικού από τη Μεθώνη κατέχει η διάκριση ανάμεσα στην κεραμική που παρήχθη στην περιοχή του Θερμαϊκού Κόλπου (κεραμική από τον Θερμαϊκό Κόλπο) και στην κεραμική που εισήχθη στη Μεθώνη από θέσεις εκτός της περιοχής αυτής (επίσοακτη κεραμική). Βασικό κριτήριο της διάκρισης αυτής αποτελεί η κεραμική ύλη (και όχι η τεχνοτροπία) των αγγείων.²⁷ Η διάκριση μεταξύ τοπικών και επίσοακτων αγγείων είναι πολύ βασική για την τυπολογία του υλικού από την Τορώνη²⁸ και τα Άβδηρα,²⁹ όχι όμως και για ορισμένες από τις προαναφερθείσες μελέτες στη σειρά *Archäologie in Südosteuropa*, όπου τα εισηγμένα αγγεία εξετάζονται μαζί με τα ντόπια αγγεία ανά κεραμική ομάδα και σχήμα.³⁰ Η πρόταξη του κριτηρίου της προέλευσης των αγγείων σχετίζεται αφενός με τα χαρακτηριστικά που παρουσιάζει το κεραμικό σύνολο που μελετάται εδώ και αφετέρου με ένα κεφαλαιώδες όσο και ακανθώδες ζήτημα στη μελέτη της κεραμικής στη Μακεδονία της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου. Σχετικά με το πρώτο ζήτημα σημειώνεται ότι βασικό χαρακτηριστικό του εν λόγω συνόλου είναι τα πολλά χαράγματα και άλλα σύμβολα που φέρει και ο μεγάλος αριθμός εισηγμένων αγγείων που περιλαμβάνει. Τα χαράγματα αυτά, πολλά από τα οποία έχουν εμπορικό χαρακτήρα και απαντούν κυρίως σε εμπορικούς αμφορείς, αναδεικνύουν την προέλευση και τη διακίνηση της κεραμικής (και του περιεχομένου της) σε κεντρικό ζήτημα της μελέτης. Επιπλέον, η προέλευση της κεραμικής ενδιαφέρει σε σχέση με την προέλευση των αλφαβήτων και των διαλέκτων που αντιπρο-

σωπεύονται στις επιγραφές και στα χαράγματα (για την οποία βλ. Κεφάλαιο 4). Εξάλλου, το ίδιο κριτήριο άπτεται του ακανθώδους ζητήματος της αρχαιολογίας της Μακεδονίας της εποχής, στο οποίο έγινε αναφορά παραπάνω. Το ζήτημα αυτό προέκυψε κατά τη δεκαετία του 1990 από την ασαφή διάκριση μεταξύ εισηγμένων στη Μακεδονία ευβοϊκών αγγείων και των τοπικών μιμήσεών τους. Η ασαφής αυτή διάκριση οδήγησε με τη σειρά της σε μία σειρά επισφαλών ή, τουλάχιστον, έντονα αμφισβητούμενων απόψεων και ιστορικών συμπερασμάτων σχετικά με το πλήθος και τη σημασία των εισαγωγών αυτών.³¹ Ως εκ τούτου, η διάκριση του τόπου κατασκευής ή της προέλευσης των κεραμικών θεωρείται βασικό κριτήριο για την τυπολογία του εξεταζόμενου υλικού.

Ο όρος κεραμική από τον Θερμαϊκό Κόλπο καλύπτει τα αγγεία που έχουν παραχθεί όχι μόνο στην ίδια τη Μεθώνη, αλλά και στην ευρύτερη περιοχή της, δηλαδή στη νότια κεντρική Μακεδονία που περιβάλλει τα παράλια του Θερμαϊκού Κόλπου (συμπεριλαμβανομένης της δυτικής, παράλιας ζώνης της Χαλκιδικής). Η παραγωγή κεραμικής στην ίδια τη Μεθώνη υποδεικνύεται από τον εντοπισμό μεμονωμένων αγγείων της Υστερογεωμετρικής περιόδου που παρουσιάζουν έντονες αλλοιώσεις λόγω ανεπιτυχούς όπτησης και ως εκ τούτου θεωρούνται τοπικά,³² καθώς και από την ανακάλυψη δύο ζευγών κλιβάνων (πιθανώς κεραμικών) των Αρχαϊκών χρόνων σε διαφορετικά σημεία της αρχαίας θέσης.³³ Παρά ταύτα, όπως αναφέρεται αναλυτικότερα στην ενότητα 3.2.1, η μέχρι τώρα αρχαιολογική έρευνα στην περιοχή του Θερμαϊκού Κόλπου καθιστά επί του παρόντος δύσκολη και επισφαλής μία αυστηρή διάκριση μεταξύ των αγγείων που παρήχθησαν στη Μεθώνη και των αγγείων που παρήχθησαν σε άλλες σημαντικές θέσεις της εν λόγω περιοχής, όπως η Αγχίαλος/Σίνδος ή το Καραμπουρνάκι.³⁴ Άλλωστε, στην ίδια αυτή περιοχή αναπτύχθηκε ένα μάλλον πυκνό δίκτυο διακίνησης κεραμικής κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου,³⁵ γεγονός που δυσχεραίνει τον αυστηρό διαχωρισμό μεταξύ των προϊόντων διαφορετικών κέντρων παραγωγής. Στις ενότητες που ακολουθούν προσδιορίζεται ο χαρακτήρας της τοπικής κεραμικής και αναγνωρίζονται (με διαφορετικό βαθμό βεβαιότητας) αρκετά αγγεία που έχουν εισαχθεί στη Μεθώνη από άλλες θέσεις της ευρύτερης περιοχής.

Η επιμέρους τυπολογική κατάταξη της κεραμικής από τον Θερμαϊκό Κόλπο και της επείσακτης κεραμικής ακολουθεί διαφορετικά κριτήρια. Η επιλογή αυτή δεν είναι καθόλου ασυνήθιστη. Όπως έχει γενικότερα παρατηρηθεί: «Taxonomies are rarely symmetrical; all the “branches” are independent of one another and need not employ the same or even similar criteria for making finer distinctions».³⁶ Η τυπολογία που προκύπτει από αυτή την επιλογή ονομάζεται πολυθετική. Σύμφωνα με αυτήν, οι τύποι συγκροτούνται στη βάση ορισμένων –αλλά όχι όλων– των κριτηρίων που έχουν οριστεί ως βασικά. Μολονότι η τυπολογία αυτή δεν υπακούει στενά στους κανόνες της αφαιρετικής λογικής, παραμένει πολύ διαδεδομένη στην αρχαιολογία και σε άλλες επιστήμες.³⁷ Σε συμφωνία με το πολυθετικό κριτήριο (αλλά μάλλον εμπειρικά), αρκετές πρόσφατες δημοσιεύσεις κεραμικής από το βόρειο Αιγαίο³⁸ οργανώνουν με διαφορετικό τρόπο την τυπολογική κατάταξη της τοπικής και της επείσακτης κεραμικής. Στις περισσότερες από αυτές τις δημοσιεύσεις, όπως και εδώ, η τυπολογία της κεραμικής από τον Θερμαϊκό Κόλπο και γενικότερα τη Μακεδονία οργανώνεται με βάση την κεραμική κατηγορία και, περαιτέρω, με βάση το σχήμα και τον τύπο, ενώ εκείνη της επείσακτης κεραμικής με βάση την κεραμική κατηγορία, την ειδική προέλευση και τον τύπο.

Η ανάλυση της τοπικής κεραμικής με βάση την κεραμική κατηγορία³⁹ είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη στη σύγχρονη βιβλιογραφία για τη Μακεδονία.⁴⁰ Σαφώς σπανιότερες είναι οι μελέτες κεραμικής της περιοχής, στην

τυπολογία των οποίων κυριαρχούν άλλες αναλυτικές κατηγορίες, όπως η κεραμική ομάδα,⁴¹ το σχήμα,⁴² η διακόσμηση⁴³ ή ένας συνδυασμός τους.⁴⁴ Τα κριτήρια σύμφωνα με τα οποία συγκροτούνται οι κεραμικές κατηγορίες περιλαμβάνουν την ποσότητα και το μέγεθος των εγκλεισμάτων, αλλά και την επεξεργασία της επιφάνειας. Η κάθε κεραμική κατηγορία περιλαμβάνει ένα σύνολο κεραμικών ομάδων (για τις οποίες βλ. αμέσως παρακάτω).

Οι κεραμικές κατηγορίες που αντιπροσωπεύονται στο εξεταζόμενο υλικό από τη Μεθώνη είναι έξι και όλες σχεδόν απαντούν και σε άλλες δημοσιεύσεις κεραμικής από τον Θερμαϊκό Κόλπο και γενικότερα τη Μακεδονία:⁴⁵ λεπτή με γραπτό διάκοσμο, λεπτή ακόσμητη, τεφρόχρωμη, με τεφρό επίχρισμα, χονδροειδής με γραπτό διάκοσμο (εμπορικοί αμφορείς), χονδροειδής ακόσμητη. Η λεπτή κεραμική με γραπτό διάκοσμο, η οποία αντιπροσωπεύεται άφθονα στο 'Υπόγειο', περιλαμβάνει αγγεία, η κεραμική ύλη των οποίων περιέχει ελάχιστα ή λίγα εγκλείσματα, κατά κανόνα μικρού μεγέθους. Τα αγγεία που ανήκουν σε αυτή την κατηγορία φέρουν απλό ή σύνθετο γραπτό διάκοσμο και επιπλέον είναι στη συντριπτική τους πλειοψηφία τροχήλατα. Τα αγγεία που εντάσσονται στη λεπτή ακόσμητη κεραμική είναι λίγα και αποδίδονται σε κλειστά σχήματα. Η εν λόγω κατηγορία διαφοροποιείται από την προαναφερθείσα ως προς την απουσία γραπτού διακόσμου. Η επιφάνεια των κεραμικών είναι λειασμένη ή αδρολισμένη και, πολύ σπάνια, στιλβωμένη ή επιχρισμένη. Η τεφρόχρωμη κεραμική περιορίζεται σε ένα μόνο όστρακο, αλλά αντιπροσωπεύεται επαρκώς στο αδημοσίευτο υλικό από το 'Υπόγειο'. Πρόκειται για λεπτή κεραμική ψημένη σε αναγωγικές συνθήκες ώστε η λειασμένη επιφάνειά της (αλλά και ο πυρήνας της) να προσλαμβάνει ένα τεφρό χρώμα. Η κεραμική με τεφρό επίχρισμα απαντά ευρέως στο 'Υπόγειο', αλλά αντιπροσωπεύεται στην παρούσα μελέτη από ένα σχετικά μικρό σύνολο οστράκων. Πρόκειται για μία κατηγορία που δεν διαφέρει από τις προηγούμενες ως προς τη μικρή ποσότητα των εγκλεισμάτων που περιέχει, αλλά χαρακτηρίζεται από την κάλυψη της επιφάνειας των κεραμικών με τεφρό επίχρισμα και ενίοτε παρουσιάζει ίχνη στίλβωσης. Τέλος, οι δύο κατηγορίες χονδροειδούς κεραμικής περιλαμβάνουν αγγεία με άφθονα έως πάρα πολλά εγκλείσματα μικρού ως μεγάλου μεγέθους. Η χονδροειδής κεραμική με γραπτό διάκοσμο περιλαμβάνει αποκλειστικά εμπορικούς αμφορείς, ενώ η χονδροειδής ακόσμητη κεραμική περιλαμβάνει ένα μικρό σύνολο οστράκων με αδρολισμένη επιφάνεια.

Σε δεύτερο επίπεδο, η ανάλυση της κεραμικής από τον Θερμαϊκό Κόλπο οργανώνεται, ως συνήθως,⁴⁶ με βάση το σχήμα. Η επιλογή του σχήματος ως βασικού κριτηρίου για την τυπολογία των κεραμικών δεν αποτελεί απλώς μία εύχρηστη σύμβαση των σύγχρονων ερευνητών που χρησιμοποιείται ευρύτατα στη μελέτη της αρχαίας κεραμικής,⁴⁷ αλλά εκπορεύεται από τη σημασία την οποία έχει το σχήμα για τη χρήση του αγγείου στην αρχαιότητα.⁴⁸ Η εξέταση κάθε σχήματος περιλαμβάνει αναφορές στις κεραμικές ύλες και στις κεραμικές ομάδες που αντιπροσωπεύονται. Οι κεραμικές ομάδες⁴⁹ αποτελούν υποδιαιρέσεις των κεραμικών κατηγοριών και περιλαμβάνουν αγγεία, η κεραμική ύλη των οποίων παρουσιάζει ομοιογένεια ως προς το χρώμα, το πλήθος και την ποικιλία των εγκλεισμάτων και την επεξεργασία της επιφάνειας.⁵⁰ Αρκετές πρόσφατες μελέτες περιλαμβάνουν ένα ξεχωριστό κεφάλαιο, στο οποίο παρατίθεται περιγραφή και αρίθμηση όλων των κεραμικών ομάδων που απαντούν στο υλικό.⁵¹ Η επιλογή αυτή δεν προτιμήθηκε εδώ λόγω του χαρακτήρα της εξεταζόμενης κεραμικής. Σε αντίθεση με όλες τις προαναφερθείσες μελέτες, η παρούσα ανάλυση αφορά ένα σύνολο επείσοκτης κυρίως κεραμικής, η οποία περιλαμβάνει πολλά μικρά σύνολα ή και μεμονωμένα δείγματα αγγείων που παρουσιάζουν διακριτές κεραμικές ύλες και συνιστούν πολλές διαφορετικές, ως επί το πλείστον

ολιγομελείς ή άπαξ αντιπροσωπευόμενες κεραμικές ομάδες.⁵² Ως εκ τούτου, θεωρήθηκε πιο εύχρηστη για τον αναγνώστη η ένταξη της περιγραφής των κεραμικών ομάδων στην ανάλυση κάθε συνόλου και όχι η απομόνωση της σχετικής καταγραφής σε διαφορετικό κεφάλαιο.

Το κριτήριο της χρήσης των αγγείων υπεισέρχεται και στην τυπολογία της επείσακτης κεραμικής. Σύμφωνα με τις ανάγκες της παρούσας μελέτης και τις επιλογές της διεθνούς βιβλιογραφίας, η επείσακτη κεραμική διακρίνεται σε δύο σύνολα: στην επιτραπέζια κεραμική και στους εμπορικούς αμφορείς. Οι εμπορικοί αμφορείς χρησιμοποιούν στη μεταφορά μίας πλειάδας προϊόντων, ενώ η επιτραπέζια κεραμική, η οποία στην περίπτωση του εξεταζόμενου υλικού περιλαμβάνει σχεδόν αποκλειστικά μικρά ανοικτά αγγεία, εξυπηρετούσε κατά βάση την κατανάλωση στερεών και υγρών τροφών. Η διάκριση αυτών των δύο συνόλων συνεπάγεται πως η τυπολογία της επείσακτης κεραμικής οργανώνεται αρκετά διαφορετικά από εκείνη της κεραμικής από τον Θερμαϊκό Κόλπο. Η διατήρηση των κριτηρίων που χρησιμοποιήθηκαν για την κεραμική από τον Θερμαϊκό Κόλπο θα οδηγούσε σε μία κατακερματισμένη και επομένως δύσχρηστη τυπολογία. Θα χωρίζονταν για παράδειγμα, μεταξύ λεπτής και χονδροειδούς κεραμικής αντιπροσωπευτικά δείγματα ορισμένων καθιερωμένων και ευρύτατα διαδεδομένων τύπων εμπορικών αμφορέων, όπως οι αττικοί τύπου SOS ή οι σαμιακοί, οι οποίοι παρουσιάζουν έντονη μορφολογική τυποποίηση αλλά αξιόλογη διαφοροποίηση ως προς το πλήθος των εγκλεισμάτων που φέρει η κεραμική τους ύλη.

Τα εισηγμένα αγγεία διακρίνονται περαιτέρω με βάση την ειδική προέλευσή τους από συγκεκριμένες περιοχές του Αιγαίου. Η σειρά πραγμάτευσης των ενοτήτων τόσο για τη λεπτή όσο και τη χονδροειδή επείσακτη κεραμική ακολουθεί ένα νοητό γεωγραφικό τόξο που ξεκινά από το κεντροδυτικό τμήμα του Αιγαίου, δηλαδή από την Κόρινθο, την Αττική και την Εύβοια, κινείται προς τα ανατολικά, στις Κυκλάδες και στην Ιωνία, και καταλήγει βόρεια, στην Αιολίδα.

3.1.3 Δομή και περιεχόμενο των επιμέρους ενοτήτων

Η ονομασία των σχημάτων και των τύπων της κεραμικής από τον Θερμαϊκό Κόλπο και της επείσακτης κεραμικής ακολουθεί γενικά αλλά κριτικά τις επιλογές που έχουν καθιερωθεί στην έρευνα.⁵³ Στην περίπτωση ενός πολύ γνωστού τύπου εμπορικών αμφορέων που παράγονταν βασικά στον Θερμαϊκό Κόλπο προτείνεται εδώ μία νέα ονομασία: θερμαϊκοί αμφορείς (βλ. την ενότητα 3.2.6.2).

Πέρα από την ονομασία κάθε σχήματος/τύπου, η κεφαλίδα κάθε ενότητας περιλαμβάνει έναν πίνακα, στον οποίο μνημονεύονται τα κεραμικά που εντάσσονται στο συγκεκριμένο σχήμα/τύπο οργανωμένα κατά χρονολογική σειρά. Η σειρά αυτή βασίζεται στην ανάλυση της κεραμικής που περιλαμβάνει κάθε ενότητα. Σε αντίθεση με την ανάλυση όμως, στην οποία γίνεται αναφορά τόσο στη σχετική, όσο και στην απόλυτη χρονολόγηση των κεραμικών, στον εν λόγω πίνακα δίδεται μόνο απόλυτη χρονολόγηση. Η τελευταία αυτή επιλογή εκπορεύεται από το αντικείμενο της μελέτης αλλά και τη φύση του εξεταζόμενου υλικού. Σε μία μελέτη που συνδυάζει επιγραφικές και κεραμικές χρονολογήσεις και δεν απευθύνεται σε ένα κοινό ειδικών με τη στενή έννοια του όρου, η αναφορά στον ύστερο 8ο αιώνα π.Χ. είναι σαφώς πιο εύχρηστη από την αναφορά στην Υστερογεωμετρική ΙΙ περίοδο. Η απόλυτη χρονολόγηση ενδείκνυται άλλωστε στην περίπτωση ενός υλικού με πολλά επείσακτα αγγεία από διάφορες περιοχές, η κεραμική των οποίων χρονολογείται σύμφωνα με παρόμοια αλλά διακριτά σχήματα σχετικής χρονολόγησης.⁵⁴ Εξάλλου, η σχετική χρονολόγηση, ιδίως αυτή που αναφέρεται σε υποπεριόδους διάρκειας λίγων δεκαετιών, βασίζεται στη —και

χρησιμοποιείται κυρίως για τη— λεπτή γραπτή κεραμική και όχι για τη χειροποίητη κεραμική από τον Θερμαϊκό Κόλπο και τη Μακεδονία γενικότερα, ή για τους εμπορικούς αμφορείς, δύο κατηγορίες που χρονολογούνται κατά κανόνα είτε με γενικόλογους όρους σχετικής είτε με όρους απόλυτης χρονολόγησης.

Η χρονολόγηση της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στη Μακεδονία, όπως και στο υπόλοιπο Αιγαίο, είναι ανεπαρκώς τεκμηριωμένη. Δεν βασίζεται σε ιστορικά γεγονότα αλλά σε γραπτή κεραμική και αρχαιολογική στρωματογραφία,⁵⁵ και ιδίως σε γραπτή κεραμική από την Εύβοια, την Αττική και την Κόρινθο (πρβ. Κεφάλαιο 2). Η βάση αυτή δεν είναι ασφαλής για διάφορους λόγους. Πρώτον, η πεποίθηση στην ορθότητα της σχετικής χρονολόγησης της κεραμικής των διάφορων περιοχών του Αιγαίου έχει προσφάτως αμφισβητηθεί.⁵⁶ Επιπλέον, η απόλυτη χρονολόγηση των επιμέρους φάσεων της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στο Αιγαίο βασίζεται στην ανακάλυψη αττικής και ευβοϊκής κεραμικής σε αρχαιολογικά στρώματα οικισμών της Συροπαλαιστίνης, η αξιοπιστία των οποίων ως κλειστών ή/και καλά χρονολογημένων συνόλων έχει προκαλέσει έντονες διαφωνίες.⁵⁷ Περαιτέρω αμφισβητήσεις προκύπτουν από τα πορίσματα εφαρμογών αναλυτικών μεθόδων, όπως η ραδιοχρονολόγηση ή η δενδροχρονολόγηση, σε υλικό από διάφορες θέσεις της Μεσογείου.⁵⁸ Η χρήση ανάλογων μεθόδων σε θέσεις της Μακεδονίας παραμένει περιορισμένη και έχει επικεντρωθεί στη μετάβαση από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου,⁵⁹ γεγονός που δεν πρέπει να αποπροσανατολίζει από την προφανή ανάγκη για την εφαρμογή ανάλογων αναλυτικών προγραμμάτων σε ανασκαφικά σύνολα της Μακεδονίας που καλύπτουν όλη τη διάρκεια της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου.⁶⁰ Κατά συνέπεια, η εμπιστοσύνη που δείχνουν κορυφαίοι μελετητές του Αιγαίου της περιόδου στο παραδοσιακό χρονολογικό σύστημα⁶¹ αποτελεί σε κάποιο βαθμό συμβατική επιλογή, στο πλαίσιο της οποίας εντάσσονται και οι προτάσεις για τη σχετική και απόλυτη χρονολόγηση του εξεταζόμενου υλικού από τη Μεθώνη στις ενότητες που ακολουθούν.

Σε κάθε ενότητα, η ανάλυση αρχίζει με μία αναφορά στον αριθμό των οστράκων ή αγγείων που εξετάζονται και με μία εκτίμηση του ελάχιστου αριθμού αγγείων που αντιπροσωπεύονται.⁶² Γίνεται επίσης σύντομη, γενική αναφορά στην κατάσταση διατήρησης των μελών του εξεταζόμενου σχήματος ή τύπου, αλλά και στην αντιπροσώπευση του τύπου στο υπόλοιπο αδημοσίευτο υλικό του 'Υπογείου'. Ακολουθεί η τεκμηρίωση της προτεινόμενης απόδοσης των κεραμικών σε συγκεκριμένο τόπο παραγωγής και κεραμικό τύπο. Η τεκμηρίωση αυτή βασίζεται σε μορφολογικά στοιχεία και —κυρίως— στη μακροσκοπική παρατήρηση της κεραμικής ύλης των εξεταζόμενων οστράκων ή αγγείων και στη συγκριτική εξέτασή της με άλλο υλικό από την ίδια θέση και άλλες περιοχές. Οι έγχρωμες φωτογραφίες του Καταλόγου συμβάλλουν καθοριστικά στην καλύτερη παρουσίαση των κεραμικών υλών. Πετρογραφικές αναλύσεις έχουν πραγματοποιηθεί σε μέρος του εξεταζόμενου υλικού από το 'Υπόγειο' από την Ευαγγελία Κυριατζή και την Ξένια Χαραλαμπίδου στο Εργαστήριο Fitch της Βρετανικής Σχολής Αθηνών, από την εργασία των οποίων αντλούνται εδώ πολύτιμα στοιχεία.⁶³ Στην περίπτωση της επείσοκτης κεραμικής γίνεται ιδιαίτερη μνεία σε χημικές ή/και πετρογραφικές αναλύσεις ανάλογου υλικού από άλλες περιοχές του Αιγαίου ή της Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας. Την εξέταση της κεραμικής ύλης συνοδεύουν παρατηρήσεις πάνω στην τεχνολογία των αγγείων, οι οποίες ακολουθούνται από λεπτομερή ανάλυση της τυπολογίας του σχήματος και της διακόσμησης καθώς και της χρονολόγησης. Σε όλες τις σχετικές ενότητες παρατίθενται συνολικές αναφορές στα χαρακτηριστικά της κεραμικής ύλης, του σχήματος και της διακόσμησης των εξεταζόμενων οστράκων και αγγείων προκειμένου να περιοριστεί η ανάγκη του αναγνώ-

στη να ανατρέχει συνεχώς στον Κατάλογο. Εξάλλου, όπως στον Κατάλογο, έτσι και στο κεφάλαιο αυτό, για την περιγραφή των κεραμικών υλών χρησιμοποιείται η κλίμακα Munsell Soil Color Charts (έκδοση 2000).⁶⁴ Αυτή και άλλες συμβάσεις σχετικές με την περιγραφή και την ορολογία των κεραμικών υλών και των μορφολογικών χαρακτηριστικών εξηγούνται στην Εισαγωγή του Καταλόγου.

Η εξέταση της τυπολογίας αλλά και της χρονολόγησης του εξεταζόμενου υλικού παρουσιάζει κάποιους περιορισμούς. Περιορισμοί προκύπτουν από την αποσπασματικότητα του υλικού, η οποία συνδέεται κατά βάση με τις ταφονομικές διαδικασίες που εξετάζονται στο Κεφάλαιο 2 και, στην περίπτωση της χειροποίητης κεραμικής, με τις δυσκολίες που παρουσιάζει η συντήρησή της.⁶⁵ Όπως έχει ειπωθεί χαρακτηριστικά, «fragments are dangerous allies» για τον μελετητή,⁶⁶ και ως εκ τούτου ο προσδιορισμός της προέλευσης, των μορφολογικών χαρακτηριστικών και της χρονολόγησης ενέχει συχνά αβεβαιότητες.

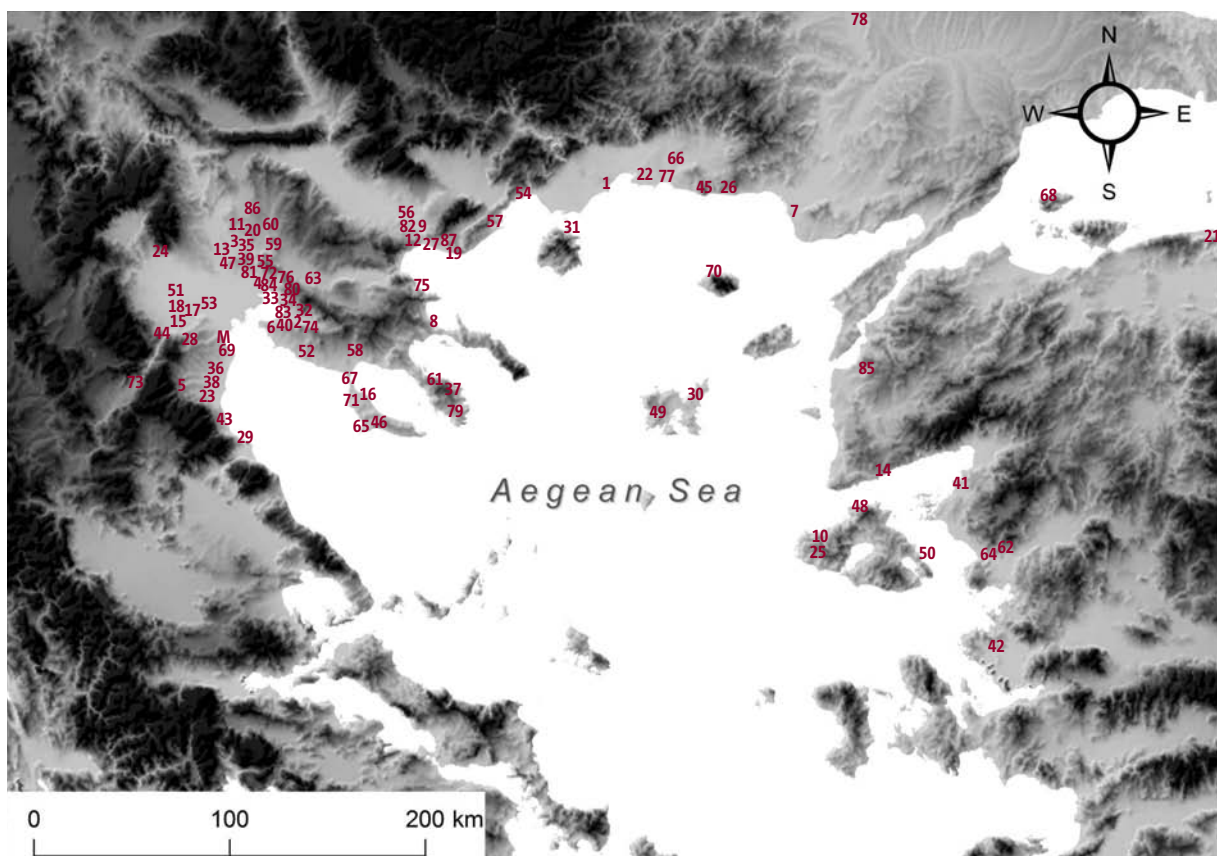
Η χρονολόγηση των κεραμικών βασίζεται σε ανασκαφικά και μορφολογικά στοιχεία. Τα ανασκαφικά στοιχεία αντλούνται από το Κεφάλαιο 2 και αφορούν κατά βάση τις τρεις φάσεις που αναγνωρίστηκαν στη στρωματογραφία του 'Υπογείου' (βλ. παραπάνω σελίδες 52–57):

- α την κατώτερη φάση επίχωσης, η οποία εντάσσεται στο χρονολογικό πλαίσιο 730–690 π.Χ.⁶⁷ (Φάση III στο Κεφάλαιο 2),
- β τη λεγόμενη ενδιάμεση φάση που χαρακτηρίζεται από την ανέγερση αναλημματικών τοίχων στο πρώτο μισό του 7ου αιώνα π.Χ. (αλλά έδωσε και κεραμική του ύστερου 8ου αιώνα π.Χ.),
- γ τη φάση κατοίκησης που εντοπίστηκε στα υψηλότερα στρώματα της ανασκαφής και ανάγεται στον ύστερο 7ο και 6ο αιώνα π.Χ.⁶⁸

Στο Κεφάλαιο 2 εξετάζονται και μορφολογικά στοιχεία, τα οποία αναδεικνύονται περαιτέρω στην ανάλυση του παρόντος κεφαλαίου και τεκμηριώνονται με αναφορές σε δημοσιευμένο υλικό από μία πληθώρα θέσεων του Αιγαίου, της Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας.

Το μεγαλύτερο μέρος του εξεταζόμενου υλικού προέρχεται από τη φάση επίχωσης του 'Υπογείου'. Στο στενό χρονολογικό πλαίσιο της φάσης αυτής, η οποία αντιπροσωπεύει δύο γενεές κεραμικών, δεν είναι πάντα εύκολη η διάκριση μορφολογικών αλλαγών όχι μόνο στη χονδροειδή και ακόσμητη, αλλά και στη λεπτή γραπτή κεραμική της περιόδου. Πολύ πιο δύσκολη είναι η περίπτωση των εμπορικών αμφορέων, για πολλούς από τους τύπους των οποίων δεν υπάρχει στη διεθνή βιβλιογραφία μία τυπολογία η οποία εκτείνεται από τα μέσα του 7ου αιώνα π.Χ. και προγενέστερα. Φαίνεται μάλιστα ότι οι αμφορείς που εξετάζονται εδώ και, επιπλέον, το σύνολο του σχετικού υλικού από το 'Υπόγειο' θα συντελέσουν καθοριστικά στη συγκρότηση της τυπολογίας αρκετών πρώιμων τύπων εμπορικών αμφορέων προερχόμενων από διαφορετικά κέντρα παραγωγής.⁶⁹

Όπως προαναφέρθηκε, η ανάλυση των χαρακτηριστικών του κάθε τύπου ή σχήματος αγγείου συνοδεύεται από πλούσιες αναφορές σε ανάλογο υλικό προερχόμενο κατά περίπτωση από το βόρειο Αιγαίο ή, γενικότερα, τη Μεσόγειο και τη Μαύρη Θάλασσα. Κατ' αυτό τον τρόπο, το εύρημα της Μεθώνης τίθεται σε ένα ευρύτερο γεωγραφικό πλαίσιο και επομένως η μελέτη του υλικού εντάσσεται σε ευρύτερες συνάψεις και συμβάλλει σε γενικά ζητήματα της έρευνας για την άνθηση του εμπορίου και της οικονομίας από τον 8ο ως τον 6ο αιώνα π.Χ. (βλ. τις ενότητες 3.4.3 και 3.4.4). Τον ίδιο προσανατολισμό εξυπηρετεί η αναλυτική ανίχνευση της διασποράς των κεραμικών τύπων που εισάγονταν στη Μεθώνη σε ολόκληρο τον χώρο του βόρειου Αιγαίου, που περιλαμβάνει τη Μακεδονία, τη Θράκη, την Τρωάδα και την Αιολίδα, μαζί με τα γειτονικά νησιά (βλ. Χάρτη 1).⁷⁰ Η διάκριση ανάμεσα στο βόρειο Αιγαίο και στο υπόλοιπο Αρχιπέλαγος που ακολουθεί-

ται εδώ είναι προφανώς συμβατική και σχετίζεται με το σχετικά περιορισμένο ενδιαφέρον για την πρώτη περιοχή έναντι της δεύτερης. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι στις θεμελιώδεις για τη μελέτη της Ελλάδας της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου μονογραφίες του *Nicolas Coldstream* το βόρειο Αιγαίο μνημονεύεται ελάχιστα.⁷¹ Η δυσανάλογη αυτή έμφαση παρατηρείται και σε σύγχρονα σημαντικά έργα, όπως συλλογικές μελέτες,⁷² εγχειρίδια⁷³ και εκθέσεις μουσείων,⁷⁴ τα οποία καλύπτουν το ίδιο περίπου γεωγραφικό και χρονολογικό πλαίσιο, καθώς και σε γενική βιβλιογραφία για ολόκληρη τη Μεσόγειο της εποχής.⁷⁵ Κατά συνέπεια, η ανίχνευση της διασποράς των κεραμικών τύπων, οι οποίοι εισάγονταν στη Μεθώνη, σε ολόκληρο το βόρειο Αιγαίο συμβάλλει στην αποκατάσταση μίας ισορροπίας στην έρευνα των εμπορικών και άλλων επαφών εντός του Αρχιπελάγους από τον 8ο ως τον 6ο αιώνα π.Χ., ένα πεδίο έρευνας που έχει εξάλλου προσελκύσει πολύ περιορισμένο ενδιαφέρον σε σχέση με εκείνο που συχνά αφιερώνεται στις επαφές του Αιγαίου με άλλες περιοχές της Μεσογείου.⁷⁶

Εκ των πραγμάτων, η εικόνα της διασποράς που αναδεικνύεται εδώ βασίζεται κυρίως σε προκαταρκτικές ανασκαφικές αναφορές και παρουσιάσεις και πολύ λιγότερο σε τελικές δημοσιεύσεις, οι οποίες, ως γνωστόν, είναι λιγοστές. Αυτό συνεπάγεται ότι για αρκετά από τα παράλληλα που παρατίθενται δεν είναι διαθέσιμος ο ακριβής προσδιορισμός του κεραμικού τύπου και της ποσότητας που αντιπροσωπεύεται ή/και της χρονολόγησης. Το πρόβλημα αυτό είναι ιδιαίτερα οξύ στην περίπτωση της χρονολόγησης των εμπορικών αμοφορών και ως εκ τούτου εδώ γίνεται αναφορά σε σχετικό υλικό που χρονολογείται (συνήθως γενικόλογα) σε ολόκληρη την Αρχαϊκή περίοδο. Πάντως, σημειώνεται ότι οι περιορισμοί αυτοί δεν αποτελούν σο-

Χάρτης 1

Χάρτης του βόρειου Αιγαίου με τις θέσεις, στην κεραμική των οποίων γίνεται αναφορά στο κείμενο.

M: ΜΕΘΩΝΗ	22. Δίκαια	43. Δεΐβηθρα	66. Ποταμός Λισσός
1. Άβδηρα	23. Δίον	44. Λευκόπετρα	67. Ποτίδαια
2. Αγία Παρασκευή Θεσσαλονίκης	24. Έδεσσα	45. Μαρώνεια	68. Προκόννησος
3. Αγροσυκιά	25. Ερεσός	46. Μένδη	69. Πύδνα
4. Αγχάλιος/Σίνδος	26. Ζώνη	47. Μεσιανό Γιαννιτών	70. Σαμοθράκη
5. Αιανή	27. Ηιόνα	48. Μήθυμνα	71. Σάνη Παλλήνης
6. Αίνεια	28. Ημαθιώτικα Πιέρια (Ριζώματα- Σφηκιά)	49. Μύρινα	72. Sargi Omer (Πεντάλοφος)
7. Αίνος	29. Ηράκλειο (θέση Κρανιά) Πιερίας	50. Μυτιλήνη	73. Σέρβια
8. Άκανθος	30. Ηφαιστία	51. Νάουσα	74. Σουρωτή
9. Αμφίπολη	31. Θάσος	52. Νέα Καλλικράτεια	75. Στάγειρα
10. Άντισσα	32. Θέρμη	53. Νέα Νικομήδεια	76. Σταυρούπολη
11. Αξιοχώρι	33. Θεσσαλονίκη	54. Νεάπολη (Καβάλα)	77. Στρώμη
12. Άργιλος	34. Καραμπουρνάκι	55. Νέα Φιλαδέλφεια	78. Svilengrad
13. Αρχοντικό	35. Καστανάς	56. Νέο Παραλίμνιο	79. Τορώνη
14. Άσος	36. Κάστρο Νεοκαισάριας	57. Οισύμη	80. Τούμπα Θεσσαλονίκης
15. Ασώματα	37. Κούκος	58. Όλυνθος	81. Τούμπα Τόψιν
16. Άφυτη	38. Κουντουριώτισσα	59. Παλατιανό	82. Τράγιλος
17. Βεργίνα	39. Κουφάλια	60. Παλιό Γυναικόκαστρο	83. Τράπεζα Γκόνα
18. Βέροια	40. Κριτσανά	61. Παρθενώνας	84. Τράπεζα Λεμπέτ
19. Γαληψός	41. Κύμη αιολική	62. Πέργαμος	85. Τροία
20. Γαλλικός	42. Λάρισα στον Έρμο	63. Περιβολάκι Λαγκαδά	86. Τσαουσζίτσα
21. Δασκύλειο		64. Πιτάνη	87. Φάγρης
		65. Ποσειδί	

βαρό κώλυμα για τη μελέτη αυτή, στόχος της οποίας είναι μία γενική αλλά συστηματική καταγραφή των διαθέσιμων δεδομένων και όχι μία ακριβής καταμέτρηση και περιοδολόγηση.⁷⁷ Για καθέναν από τους τύπους που εξετάζονται, η καταγραφή αυτή ξεκινά από την Πιερία, περνά στη δυτική Μακεδονία και από εκεί κατευθύνεται ανατολικά, ακολουθώντας εν πολλοίς την ακτογραμμή, ως τη Θράκη, την Τρωάδα και την Αιολίδα.

Το κείμενο κάθε ενότητας ολοκληρώνεται με συγκεκριμένες παρατηρήσεις για τα graffiti και λοιπά σημεία/σύμβολα(;) που απαντούν (για τα οποία βλ. και το Κεφάλαιο 4). Συγκεκριμένα, γίνεται γενική αναφορά στη συχνότητα με την οποία αυτά εμφανίζονται στα αγγεία του κάθε τύπου/σχήματος και μνημονεύονται παράλληλα από άλλες θέσεις της Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας. Επίσης, σημειώνεται ο τύπος του σημαδιού, η θέση του πάνω στο αγγείο και, κατά περίπτωση, η σχέση του με τον γραπτό διάκοσμο.⁷⁸ Στην εξέταση των διάφορων τύπων εμπορικών αμφορέων καταγράφονται επιπλέον οι απόψεις ή υποθέσεις των μελετητών για το (βασικό) περιεχόμενό τους και τα επιχειρήματα πάνω στα οποία αυτές εδράζονται.⁷⁹

3.2 Κεραμική από τον Θερμαϊκό Κόλπο

3.2.1 Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Το 1988 ο Μιχάλης Τιβέριος παρατήρησε εύστοχα ότι «η εγχώρια κεραμική της Μακεδονίας των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων θα πρέπει να μελετηθεί ευρύτερα παρόλο που δε φαίνεται, για ευνόητους λόγους, να συγκινεί ιδιαίτερα. Απαραίτητη ωστόσο προϋπόθεση για τη μελέτη της είναι η δημοσίευση των σχετικών με αυτήν ανασκαφικών δεδομένων, κάτι που δεν

έχει γίνει μέχρι σήμερα». ⁸⁰ Στα είκοσι και πλέον χρόνια που ακολούθησαν από τη διατύπωση της άποψης αυτής εμφανίστηκαν ελάχιστα, κυρίως πολύ πρόσφατα δημοσιεύματα που συνδυάζουν τη μελέτη μεγάλων κεραμικών συνόλων (προερχόμενων συνήθως από νεκροταφεία) με πλούσια τεκμηρίωση των ανασκαφικών δεδομένων. ⁸¹ Το γεγονός αυτό επιτείνει τη σημασία της συμβολής του υλικού από το 'Υπόγειο' της Μεθώνης στη μελέτη της κεραμικής από τη Μακεδονία και ειδικότερα από τον Θερμαϊκό Κόλπο.

Όπως αναφέρθηκε στην ενότητα 3.1.2, ο όρος κεραμική από τον Θερμαϊκό κόλπο καλύπτει τα αγγεία που παρήχθησαν στην ίδια τη Μεθώνη, αλλά και τα αγγεία που παρήχθησαν σε άλλες θέσεις της ευρύτερης περιοχής, δηλαδή στη νότια κεντρική Μακεδονία που περιβάλλει τα παράλια του Θερμαϊκού Κόλπου (συμπεριλαμβανομένης της δυτικής, παράλιας ζώνης της Χαλκιδικής). Η εδώ προτεινόμενη απόδοση 82 οστράκων και αγγείων από το 'Υπόγειο' σε εργαστήρια του Θερμαϊκού Κόλπου βασίζεται στην κεραμική τους ύλη και είναι ανεξάρτητη από την τεχνολογία τους. ⁸²

Η ύπαρξη εργαστηρίων κεραμικής παραγωγής στην ίδια τη Μεθώνη υποδεικνύεται από άμεσες και έμμεσες ενδείξεις. Στις άμεσες ενδείξεις συμπεριλαμβάνονται ορισμένα αγγεία της Υστερογεωμετρικής περιόδου τα οποία έτυχαν ανεπιτυχούς όπτησης και ως εκ τούτου θεωρούνται πιθανότατα τοπικά. ⁸³ Άλλη άμεση ένδειξη προσφέρει η ανακάλυψη δύο ζευγών κλιβάνων (πιθανώς κεραμικών) των αρχαϊκών χρόνων σε διαφορετικά σημεία της αρχαίας θέσης. ⁸⁴ Τέλος, έμμεση ένδειξη αποτελεί η ευρύτατη αντιπροσώπευση συγκεκριμένων κεραμικών υλών στο σύνολο της κεραμικής από το 'Υπόγειο'. Η ένδειξη αυτή είναι βέβαια επισφαλής και αυτό αποδεικνύεται από ένα σύνολο αγγείων που εντοπίστηκαν μέσα σε έναν κλίβανο του μέσου ή ύστερου 8ου αιώνα π.Χ. στην Τορώνη. ⁸⁵ Στο σύνολο αυτό αντιπροσωπεύονταν διαφορετικές κεραμικές ύλες με σαφώς διακριτά χαρακτηριστικά. Το εύρημα του κλιβάνου αυτού και η μελέτη του από τον John Paradoyroulos υπομνηματίζουν τους μεθοδολογικούς προβληματισμούς, οι οποίοι πρέπει να λαμβάνονται υπόψη σε μελέτες που αποσκοπούν στον προσδιορισμό του χαρακτήρα της κεραμικής παραγωγής μίας θέσης. Ταυτόχρονα, η δημοσίευση του κλιβάνου της Τορώνης υποδεικνύει την καθοριστική συμβολή των αναλυτικών τεχνικών στη μελέτη της κεραμικής, μία συμβολή που πάντως έχει μόνο πρόσφατα αρχίσει να αξιοποιείται στον χώρο της Μακεδονίας της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου. ⁸⁶

Η συμβολή αναλυτικών τεχνικών αξιοποιείται και στην παρούσα μελέτη υλικού από τη Μεθώνη, με βάση τα πορίσματα ενός υπό εξέλιξη προγράμματος πετρογραφικών αναλύσεων υλικού από το 'Υπόγειο', του Εργαστηρίου Fitch. Στο υλικό από τον Θερμαϊκό Κόλπο που εξετάζεται εδώ οι χονδροειδείς κεραμικές ύλες (με εξαίρεση εκείνες δύο τύπων εμπορικών αμφορέων) υπο-αντιπροσωπεύονται. Παρά ταύτα, παρουσιάζουν αξιολογητική ποικιλία και ως εκ τούτου εξετάζονται κατά περίπτωση στις ενότητες που ακολουθούν.

Αντίθετα με τη χονδροειδή κεραμική, η λεπτή κεραμική από το 'Υπόγειο' παρουσιάζει ομοιογένεια ως προς την κεραμική ύλη και περιγράφεται εδώ συγκεντρωτικά. Το χρώμα της ύλης αυτής κυμαίνεται από ανοικτό ερυθρό (2.5YR 6/6) ως ερυθρό (2.5YR 5/6) και σπανιότερα παρουσιάζεται καστανέρυθρο (2.5YR 5/4), τεφροκόκκινο ως —ανοικτό— ερυθρό (10R 5/4 ως 5/6 ή 6/6) ή ανοικτό καστανό (7.5YR 6/4 ως 6/3). Συχνά παρατηρείται πυρήνας διαφορετικών τεφρών αποχρώσεων και σπάνια ελαφρά χρωματική διαφοροποίηση προς την εσωτερική ή/και την εξωτερική επιφάνεια. Η πρώτη μπορεί να είναι ανοικτή ερυθρόχρωμη (2.5YR 6/6), ερυθρόχρωμη (2.5YR 5/6), ανοικτή ροδοκάστανη (5YR 6/4), καστανέρυθρη (5YR 5/4) ή ανοικτή ερυθρόχρωμη (10R 6/6). **Η δεύτερη είναι κυρίως ανοικτή ροδοκάστανη (5YR 6/4) ή ανοικτή καστανόχρωμη (7.5YR 6/4) και σπανιότερα**

ανοικτή ερυθρόχρωμη (2.5YR 6/6), ερυθρόχρωμη (2.5YR 5/6), πορτοκαλέρυθρη (5YR 6/6) ή καστανέρυθη (5YR 5/4). Η κεραμική ύλη περιέχει λίγα ως αρκετά λευκά και σπανιότερα λίγα ως ελάχιστα σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα. Σπάνια μόνο εντοπίζονται μεγάλα εγκλείσματα και αυτά είναι πάλι λευκά ή/και σκοτεινόχρωμα. Υψηλή είναι η περιεκτικότητα σε κόκκους ασημόχρωμου μαρμαρυγία, ενώ σπάνια απαντά και ελάχιστη ποσότητα χρυσίζοντος σε μορφή κόκκων ή μικρών φολίδων.

Η ίδια κεραμική ύλη χρησιμοποιείται για την παραγωγή διάφορων ομάδων λεπτής κεραμικής της εποχής: γραπτής και άβαφης, τροχήλατης και χειροποίητης. Απαντά επίσης σε υφαντικά βάρη από το 'Υπόγειο',⁸⁷ καθώς και σε ειδώλια⁸⁸ και κεραμίδια⁸⁹ της Κλασικής περιόδου.⁹⁰ Παρά ταύτα, ένα τμήμα της τοπικής παραγωγής αγγείων νοτιοελλαδικού τύπου (που αντιπροσωπεύεται εδώ κυρίως από τους ευβοίζοντες σκύφους με κύκλους στο χείλος) χαρακτηρίζεται από μία διαφορετική διαχείριση της συγκεκριμένης κεραμικής ύλης.⁹¹ Σε αυτή την περίπτωση, ο πηλός εμφανίζεται ροδοκίτρινος (5YR 7/6) ως ροδόχρωμος (5YR 7/4), με μικρά σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα και μικρότατους κόκκους ασημόχρωμου μαρμαρυγία, οι οποίοι μάλιστα διακρίνονται δύσκολα όταν το αγγείο έχει ψηθεί σε υψηλές θερμοκρασίες. Οι ιδιαιτερότητες που παρουσιάζει η παραγωγή των εν λόγω αγγείων εγείρει την πιθανότητα της παραγωγής αυτού του ευβοίζοντος υλικού από τεχνίτες που προέρχονταν από την Εύβοια και είχαν εγκατασταθεί στη Μεθώνη. Η εγκατάσταση ευβοέων κεραμέων στη Μεθώνη⁹² και σε άλλες θέσεις τους Θερμαϊκού Κόλπου, όπως η Αγχιάλος/Σίνδος,⁹³ έχει υποθεθεί και στο παρελθόν, αλλά χρήζει οπωσδήποτε περαιτέρω τεκμηρίωσης με βάση όχι μόνο την τεχνολογική και μακροσκοπική παρατήρηση, αλλά και την τεχνολογική και αναλυτική προσέγγιση.⁹⁴

Τα χαρακτηριστικά της κεραμικής ύλης που αντιπροσωπεύεται ευρύτατα στη λεπτή κεραμική από τη Μεθώνη προσεγγίζουν εκείνα που απαντούν στις κεραμικές ύλες από άλλες θέσεις της ευρύτερης περιοχής, ιδίως του ανατολικού και βόρειου τμήματος του Θερμαϊκού Κόλπου.⁹⁵ Η προσέγγιση αυτή καθιστά επί του παρόντος δύσκολη και επισφαλής μία αυστηρή διάκριση μεταξύ των αγγείων που παρήχθησαν στη Μεθώνη και των αγγείων που παρήχθησαν σε άλλες σημαντικές θέσεις της εν λόγω περιοχής.⁹⁶ Είναι ενδεικτικό ότι στην πρόσφατη δημοσίευση της κεραμικής της Αγχιάλου/Σίνδου προτιμάται η αναφορά σε κεραμικές ύλες όχι της ίδιας της θέσης αλλά της περιοχής του Θερμαϊκού Κόλπου γενικότερα.⁹⁷ Περαιτέρω δυσχέρειες στη διάκριση της παραγωγής των διάφορων θέσεων του Θερμαϊκού Κόλπου προκύπτουν και από τις αρκετά πυκνές κεραμικές ανταλλαγές που αναπτύχθηκαν στην περιοχή αυτή κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.⁹⁸ Τέλος, το πρόβλημα αυτό επιτείνεται από την ύπαρξη πληθώρας θέσεων, το σχετικό υλικό των οποίων παραμένει αδημοσίευτο.

Παρά ταύτα, στις ενότητες που ακολουθούν προσδιορίζεται αναλυτικά ο χαρακτήρας της τοπικής κεραμικής και προτείνεται (με διαφορετικό βαθμό βεβαιότητας) η αναγνώριση ορισμένων αγγείων ως εισηγμένων στη Μεθώνη από άλλες, απροσδιόριστες θέσεις του Θερμαϊκού Κόλπου. Θεωρείται ότι η πρόοδος της έρευνας και ειδικότερα η εκτενέστερη περιγραφή και τεκμηρίωση των διάφορων κεραμικών υλών (με τη συμβολή και των διάφορων αναλυτικών μεθόδων) μπορεί να βοηθήσει σημαντικά προς τη μερική επίλυση του ζητήματος. Για παράδειγμα, τα λευκά εγκλείσματα και ο άφθονος ασημόχρωμος μαρμαρυγίας που παρουσιάζει η κεραμική ύλη που απαντά ευρύτατα στη Μεθώνη θυμίζουν κεραμικές ύλες από θέσεις της νότιας Πιερίας⁹⁹ και την Αγχιάλο/Σίνδο.¹⁰⁰ Παρά ταύτα, η εν λόγω κεραμική ύλη από τη νότια Πιερία διαφοροποιείται χρωματικά και είναι συνήθως κιτρινωπή. Παρομοίως, η κεραμική ύλη πολλών αγγείων από την Αγχιάλο/Σίνδο παρουσιάζει συχνά μεγάλες φολίδες ασημόχρωμου μαρμαρυ-

γία, οι οποίες σπανίζουν στο υλικό από τη Μεθώνη. Τέλος, τα μικρά γραπτά αγγεία από την Αγχίαλο/Σίνδο παρουσιάζουν μία κεραμική ύλη που είναι συχνά σαφώς λεπτότερη από εκείνη που απαντά ευρέως στη Μεθώνη. Αντίθετα, πιο χονδροειδείς είναι οι ύλες που εντοπίζονται σε λεπτή κεραμική από διάφορες θέσεις στη Χαλκιδική, για παράδειγμα στην Τορώνη, όπου, εξάλλου, δεσπόζει ο χρυσίζων μαρμαρυγίας.¹⁰¹ Οι λιτές αυτές παρατηρήσεις οπωσδήποτε απλοποιούν μία εικόνα που είναι πολύ πιο σύνθετη (όπως αποδεικνύει η προαναφερθείσα περίπτωση του κλιβάνου της Τορώνης) και χρήζει συστηματικής έρευνας· είναι όμως ενδεικτικές της εν δυνάμει συμβολής μίας τέτοιας έρευνας στον προσδιορισμό συγκεκριμένων κέντρων κεραμικής παραγωγής στην περιοχή του Θερμαϊκού Κόλπου.

Όπως προαναφέρθηκε στην ενότητα 3.1.2, οι κεραμικές κατηγορίες που αντιπροσωπεύονται στο σύνολο της κεραμικής από τον Θερμαϊκό Κόλπο που εξετάζεται εδώ είναι έξι και οι περισσότερες εξ αυτών είναι γνωστές από άλλες δημοσιεύσεις κεραμικής από τη Μακεδονία (βλ. την ενότητα 3.1.2): λεπτή με γραπτό διάκοσμο, η οποία είναι άφθονη· λεπτή ακόσμητη, η οποία αντιπροσωπεύεται αρκετά· με τεφρό επίχρισμα, η οποία εμφανίζεται περιορισμένα· τεφρόχρωμη, η οποία αντιπροσωπεύεται από ένα μόλις όστρακο· χονδροειδής ακόσμητη κεραμική, με πενιχρή αντιπροσώπηση· και τέλος, χονδροειδής κεραμική με γραπτό διάκοσμο, η οποία περιλαμβάνει δύο πολυμελείς τύπους εμπορικών αμφορέων.

3.2.2 Λεπτή κεραμική με γραπτό διάκοσμο από τον Θερμαϊκό Κόλπο

3.2.2.1 Σκύφοι

3.2.2.1.1 Σκύφοι με διακόσμηση ομόκεντρων κύκλων στο χείλος (ευβοϊκού τύπου)

Αρ. 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32: τέλος 8ου – αρχές 7ου αιώνα π.Χ.

Μολονότι στο υλικό από το 'Υπόγειο' συμπεριλαμβάνονται πολλές δεκάδες σκύφοι με ημισφαιρικό σώμα και διακόσμηση κύκλων στο υψηλό χείλος,¹⁰² μόνο επτά εξ αυτών φέρουν χαράγματα ή άλλα σημεία. Τα δείγματα αυτά αντιπροσωπεύουν επτά διαφορετικά αγγεία, τα περισσότερα από τα οποία είναι καλοδιατηρημένα. Παρά ταύτα, ο σκύφος με αρ. 31 είναι αποσπασματικός, ο σκύφος με αρ. 32 σώζει μόνο μικρό τμήμα σώματος με λαβή,¹⁰³ ενώ το δείγμα με αρ. 30 συνίσταται σε μικρό όστρακο χείλους.

Οι εξεταζόμενοι σκύφοι από τη Μεθώνη εντάσσονται σε έναν ευβοϊκό τύπο, ο οποίος εξετάζεται αναλυτικά παρακάτω. Οι εν λόγω σκύφοι διαφοροποιούνται σαφώς από τα ευβοϊκά πρότυπά τους ως προς την περιεκτικότητα της κεραμικής τους ύλης σε μαρμαρυγία. Το στοιχείο αυτό υποδεικνύει την παραγωγή των σκύφων αυτών στη Μεθώνη ή —λιγότερο πιθανό— σε άλλη θέση της ευρύτερης περιοχής.¹⁰⁴ Άλλωστε, η παραγωγή ευβοϊζουσας κεραμικής στην ίδια τη Μεθώνη υποδεικνύεται από την ανεύρεση στη θέση τμήματος ευβοϊζοντος σκύφου άλλου τύπου, η όπτηση του οποίου υπήρξε αποτυχημένη.¹⁰⁵ Πάντως, κεραμικές σχέσεις ανάμεσα στη Μεθώνη και στην Εύβοια τεκμηριώνονται ήδη κατά τον 9ο αιώνα π.Χ., δηλαδή πολύ πριν τη μαρτυρούμενη από τις πηγές ίδρυση της ερετριακής αποικίας στη θέση.¹⁰⁶

Η κεραμική ύλη των περισσότερων από τους εξεταζόμενους σκύφους από τη Μεθώνη θεωρείται ομοιογενής παρά τις ελαφρές διαφοροποιήσεις που παρουσιάζει. Συγκεκριμένα, ο πηλός των σκύφων με αρ. 26, 29 και 31 είναι ροδοκίτρινος (5YR 7/6)¹⁰⁷ με ελάχιστα καστανέρυθρα μικρά εγκλείσματα, μεμονωμένα καστανέρυθρα εγκλείσματα μεσαίου μεγέθους και μικρή ως αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγίας. Ο πηλός των σκύφων με αρ. 27, 28, και 32 είναι ροδόχρωμος (5YR 7/4) με λίγα μικρά σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα, μεμονωμένα σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα μεσαίου μεγέθους και ελάχιστη ποσότητα μικρότατων κόκκων ασημόχρωμου μαρμα-

ρυγία.¹⁰⁸ Η διαφοροποίηση που παρουσιάζουν ως προς την κεραμική ύλη τα αγγεία με αρ. 26, 29 και 31 από τη μία πλευρά και τα αγγεία με αρ. 27, 28 και 32 από την άλλη αποδίδεται στις συνθήκες όπτησης. Συγκεκριμένα, η επιτυχής όπτηση της δεύτερης ομάδας αγγείων, η οποία αντικατοπτρίζεται κυρίως στο μελανό χρώμα του γανώματος, συνεπάγεται ελαφρώς πιο σκοτεινόχρωμο χρώμα πηλού και εγκλεισμάτων και λιγότερο ευδιάκριτο μαρμαρυγία. Τα χαρακτηριστικά αυτά αντιδιαστέλλονται με τα πιο ανοικτά ερυθρώπα χρώματα του πηλού, των εγκλεισμάτων και του γανώματος των αγγείων της πρώτης ομάδας, τα οποία εμφανίζουν πιο έντονη περιεκτικότητα σε μαρμαρυγία. Σαφώς διαφορετική είναι η κεραμική ύλη του μικρού θραύσματος με αρ. 30, η οποία παρουσιάζεται ροδόχρωμη (7.5YR 7/4), με αρκετή ποσότητα μικρότατων κόκκων ασημόχρωμου μαρμαρυγία. Το αγγείο αυτό θεωρείται εισηγμένο, πιθανώς από άλλη θέση του Θερμαϊκού Κόλπου όπου παράγονταν αγγεία του τύπου (βλ. παρακάτω).

Τα υπό εξέταση αγγεία χαρακτηρίζονται από αρκετά βαθύ ημισφαιρικό σώμα, υψηλότατο κάθετο χείλος (ύψος 0,035–0,036μ.), επίπεδη βάση και δύο οριζόντιες λαβές κυκλικής διατομής, οι οποίες προσφύονται στον ώμο με κλίση 45°. ¹⁰⁹ Ειδικά τα αγγεία με αρ. 26 και 31 παρουσιάζουν ελαφρά, αμελή τροπιδώση σε τμήμα της περιφέρειας κάτω από το ύψος της μεγίστης διαμέτρου.

Η διακόσμηση αποδίδεται με ερυθρό ως καστανομέλανο (αρ. 26, 29, 31) και μελανό ως καστανομέλανο (αρ. 27, 28, 32), εξίτηλο, αραιό συνήθως γάνωμα πάνω σε λειασμένη ροδόχρωμη (7.5YR 7/4 ως 7/3¹¹⁰ ή 5YR 7/4¹¹¹) επιφάνεια και επαναλαμβάνεται όμοια (αρ. 26, 29, 31) ή σχεδόν όμοια (αρ. 27, 28) στις δύο όψεις.¹¹² Η επιφάνεια του εισηγμένου δείγματος με αρ. 30 είναι λειασμένη, ανοικτή ωχροκάστανη (10YR 8/3) στο εξωτερικό και ροδόχρωμη (7.5YR 8/4) στο εσωτερικό, και φέρει διακόσμηση που αποδίδεται με μελανό ως καστανομέλανο και πυκνό κυρίως γάνωμα.

Η διακοσμητική σύνταξη των εν λόγω αγγείων παρουσιάζει εξαιρετική ομοιομορφία αλλά και πολύ ενδιαφέρουσες διαφοροποιήσεις σε λεπτομέρειες. Το κατώτερο σώμα καλύπτεται από γάνωμα ενώ η κύρια διακοσμητική ζώνη βρίσκεται στη ζώνη των λαβών και έχει αποδοθεί αμελώς. Στην περίπτωση των αγγείων με αρ. 26 και 31, τα άκρα της ζώνης των λαβών φέρουν ομάδες έντεκα σχεδόν κάθετων γραμμών με καμπυλούμενο κάτω πέρασ, οι οποίες πλαισιώνουν κεντρικό κόσμημα αποτελούμενο από οριζόντια σειρά έντεκα ή δώδεκα γωνιών, πλαισιωμένων πάνω και κάτω από σειρά έντεκα ή δώδεκα παχιών και βραχύτατων γραμμιδίων (ή στιγμών). Παρόμοια διακόσμηση απαντά στον σκύφο με αρ. 29 (όπου όμως είναι εννιά οι κάθετες γραμμές, οι γωνίες και τα γραμμίδια της κύριας διακοσμητικής ζώνης) καθώς και στους σκύφους με αρ. 27 και 28 (όπου όμως είναι οκτώ ή επτά οι κάθετες γραμμές, οι γωνίες και τα γραμμίδια της κύριας διακοσμητικής ζώνης). Επιπλέον οι κάθετες γραμμές σε ένα από τα άκρα της ζώνης των σκύφων με αρ. 27 και 28 σχηματίζουν γωνίωση στο άνω τμήμα. Κατά κανόνα το χείλος φέρει σειρά τετραπλών ομόκεντρων κύκλων. Δεκαπέντε τετραπλοί κύκλοι απαντούν στο αγγείο με αρ. 26, δεκατρείς στο αγγείο με αρ. 29 και δώδεκα στα αγγεία με αρ. 27 και 28, ενώ οκτώ διατηρούνται στο αποσπασματικά σωζόμενο δείγμα με αρ. 31. Αντίθετα από τα υπόλοιπα, το εισηγμένο δείγμα με αρ. 30 φέρει τριπλούς κύκλους στο χείλος. Παχιά ταινία κοσμεύει τη ράχη των λαβών, ενώ το εσωτερικό του αγγείου είναι ολόβαφο με δύο εδαφόχρωμες ταινίες στο άνω τμήμα του χείλους.

Η προαναφερθείσα ανάλυση των τεχνικών και μορφολογικών χαρακτηριστικών των εξεταζόμενων σκύφων ανέδειξε επανειλημμένα την ομαδοποίηση τεσσάρων από αυτούς σε δύο ζεύγη: στα αγγεία με αρ. 26 και 31 από τη μία πλευρά και στα αγγεία με αρ. 27 και 28 από την άλλη. Το αποσπασματικά σωζόμενο αγγείο με αρ. 32 φαίνεται να σχετίζεται με το δεύ-

τερο ζεύγος. Πέρα από τις γενικές ομοιότητες, τα δύο πρώτα αγγεία συνδέονται από την τροπίδωση που παρουσιάζουν στο σώμα, την αντιστοιχία στον αριθμό των γραμμικών τους μοτίβων (έντεκα ή δώδεκα), το καμπυλούμενο πέρας των κάθετων γραμμών δίπλα στις λαβές, την προτίμηση του αγγειογράφου για την εκκίνηση της απόδοσης των ομάδων κύκλων του χείλους από πάνω δεξιά αλλά και το μέγεθος των κύκλων αυτών (διάμετρος 0,03μ.).¹¹³ Επίσης, τα δύο αγγεία παρουσιάζουν δυσμορφία. Οι ιδιαιτερότητες αυτές αλλά και το γραπτό σημείο του κεραμέως (διπλή γραμμή) που εντοπίζεται κάτω από τη μία λαβή τους συνηγορεί στην απόδοση των δύο σκύφων στον ίδιο κεραμέα, ο οποίος έπλασε αλλά και διακόσμησε τα αγγεία. Σε άλλο αγγειογράφο και πιθανώς κεραμέα αποδίδονται τα αγγεία με αρ. 27 και 28 (και πιθανώς το αγγείο με αρ. 32), τα οποία συνδέονται στενά από την αντιστοιχία στον αριθμό των γραμμικών τους μοτίβων (οκτώ), τις κάθετες γραμμές που κείνται δίπλα στις λαβές και παρουσιάζουν γωνίωση, τη σειρά δώδεκα τετραπλών κύκλων στο χείλος, τη διάμετρο των κύκλων αυτών (0,034μ.) αλλά και την προτίμηση του τεχνίτη για την εκκίνηση της απόδοσης των κύκλων από κάτω δεξιά.¹¹⁴ Οι ιδιαιτερότητες αυτές που παρουσιάζει η απόδοση δευτερευόντων διακοσμητικών μοτίβων στα δύο ζεύγη αγγείων εντάσσονται στην κατηγορία των στοιχείων, τα οποία ο αγγειογράφος εισάγει μηχανικά στο έργο του. Ως εκ τούτου, θεωρούνται ενδεικτικά του έργου διαφορετικών τεχνιτών και ιδιαίτερα σημαντικά για την κατανόηση της οργάνωσης της κεραμικής παραγωγής.¹¹⁵

Τα εξεταζόμενα αγγεία σχετίζονται στενά με ένα ευβοϊκό τύπο σκύφων, ο οποίος χαρακτηρίζεται από ημισφαιρικό σώμα και υψηλό χείλος κοσμούμενο με σειρά ομόκεντρων κύκλων. Σκύφοι του τύπου αντιπροσωπεύονται άφθονα στην Ερέτρια¹¹⁶ και στο Λευκαντί¹¹⁷ και ελάχιστα (με βάση τα σημερινά δεδομένα) σε άλλες θέσεις της Εύβοιας, συγκεκριμένα στη Χαλκίδα¹¹⁸ και στους Ζάρακες Καρυστίας.¹¹⁹ Τα αγγεία αυτά χρονολογούνται κατά βάση στον ύστερο 8ο αιώνα π.Χ.,¹²⁰ όμως άφθονα δείγματα ανάλογης αλλά και υστερότερης χρονολόγησης, ως το πρώτο τέταρτο του 7ου αιώνα π.Χ., έχουν βρεθεί στον Ωρωπό. Στην πλειοψηφία τους αναγνωρίζονται ως τοπικά προϊόντα, όμως μεμονωμένα δείγματα ίσως προέρχονται από την απέναντι ακτή του Ευβοϊκού Κόλπου.¹²¹ Ευβοϊκοί σκύφοι του τύπου έχουν τέλος εντοπιστεί σε διάφορες θέσεις του Αιγαίου (βλ. παρακάτω), της ανατολικής και της κεντρικής Μεσογείου,¹²² ενώ τοπικές μιμήσεις τους παράγονταν στη Νάξο της Σικελίας, αποικία η οποία ιδρύθηκε με ευβοϊκή συμμετοχή.¹²³ Ευβοϊκές εισαγωγές και μιμήσεις απαντούν και σε άλλες θέσεις του Θερμαϊκού Κόλπου, όπως αναφέρεται παρακάτω. Η ευρεία διάδοση αυτού του τύπου εντός και εκτός της Εύβοιας δικαιολογεί την επιλογή ενός τέτοιου σκύφου για το εξώφυλλο μίας πρόσφατης μελέτης γεωμετρικής κεραμικής από την Ερέτρια.¹²⁴

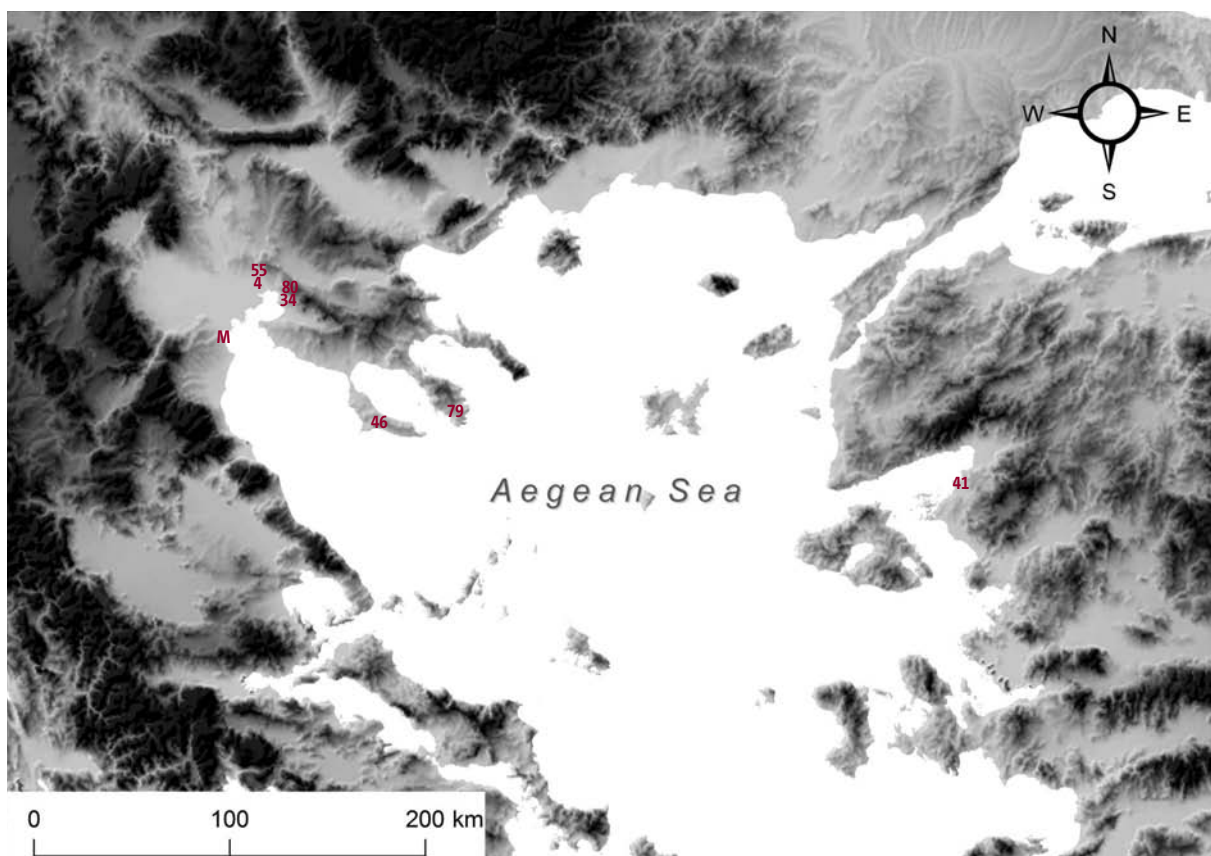
Τα αγγεία από τη Μεθώνη διακρίνονται σαφώς από τα ευβοϊκά παράλληλά τους ως προς την κεραμική ύλη, ιδιαίτερα δε ως προς την περιεκτικότητα σε ασημόχρωμο μαρμαρυγία, ο οποίος δεν απαντά ή σπανίζει εξαιρετικά στην ευβοϊκή κεραμική,¹²⁵ αλλά είναι ιδιαίτερα συνηθισμένος στην παραγωγή της Μεθώνης και της ευρύτερης περιοχής του Θερμαϊκού Κόλπου. Το σχήμα των αγγείων από τη Μεθώνη ανήκει σε έναν τύπο που εμφανίζεται στην Εύβοια από την Υστερογεωμετρική Ι περίοδο και συνεχίζει στην Υστερογεωμετρική ΙΙ.¹²⁶ Παρά τις προφανείς ομοιότητες, τα εξεταζόμενα αγγεία από τη Μεθώνη παρουσιάζουν κατασκευαστικές ιδιαιτερότητες που τα διαφοροποιούν από τα ευβοϊκά παράλληλα τους, συγκεκριμένα παχύτερα τοιχώματα και, στην περίπτωση των δειγμάτων με αρ. 26 και 31, μία δυσπλασία εν είδει τροπίδωσης. Πάντως, τα αγγεία από τη Μεθώνη και την Εύβοια παρουσιάζουν αντιστοιχία ως προς τις βασικές διαστάσεις. Για παράδειγμα, η διάμετρος χείλους 0,10–0,17μ. (αλλά κυρί-

ως 0,11–0,155μ.), η οποία δίδεται για δείγματα από την Ερέτρια,¹²⁷ αντιστοιχεί σε εκείνη των αγγείων από τη Μεθώνη (0,12–0,145μ.). Ομοίως, το χείλος των τεσσάρων καλά σωζόμενων δειγμάτων από τη Μεθώνη (0,035–0,036μ.) βρίσκει αντιστοιχία σε ευβοϊκά παράλληλα, αλλά είναι ελαφρώς υψηλότερο της πλειοψηφίας εκείνων. Η αύξηση στο ύψος του χείλους συνδέεται με τη μεγέθυνση των ομόκεντρων κύκλων που το διακοσμούν. Είναι ενδεικτικό ότι ενώ η διάμετρος των κύκλων στα αγγεία από τη Μεθώνη είναι 0,03–0,034μ., οι κύκλοι των αγγείων από την Ερέτρια παρουσιάζουν διάμετρο 0,015–0,022μ.¹²⁸ Οι εξελίξεις αυτές στη μορφή του χείλους είναι ενδεικτικές της χρονολόγησης των αγγείων από τη Μεθώνη στο τέλος της Υστερογεωμετρικής περιόδου.

Το επείσακτο δείγμα με αρ. 30 διαφοροποιείται από τα υπόλοιπα εξεταζόμενα αγγεία εξαιτίας των σχετικά μικρών και λεπτών, τριπλών κύκλων του,¹²⁹ με διάμετρο (0,0195μ.), οι οποίοι απαντούν ευρέως σε δείγματα από την Εύβοια (βλ. παραπάνω).¹³⁰ Τριπλοί κύκλοι απαντούν και στα παραδείγματα του τύπου που είναι γνωστά από άλλες θέσεις του Θερμαϊκού Κόλπου και του βόρειου Αιγαίου, οι οποίες αναφέρονται παρακάτω. Οι τετραπλοί κύκλοι των περισσότερων δειγμάτων από τη Μεθώνη βρίσκουν λίγα παράλληλα στον Ωρωπό¹³¹ αλλά και σε αδημοσίευτο υλικό από το Ηρώο στη δυτική πύλη της Ερέτριας.¹³² Η προσθήκη του τέταρτου κύκλου συνδέεται προφανώς με την προαναφερθείσα αύξηση του ύψους του χείλους των σκύφων και αποτελεί ένδειξη όψιμης χρονολόγησης. Τέλος, το ζεύγος εδαφόχρωμων ταινιών στο εσωτερικό του χείλους των εξεταζόμενων δειγμάτων από τη Μεθώνη απαντά συχνότερα στα πρωιμότερα υστερογεωμετρικά ευβοϊκά παράλληλα, αλλά δεν απουσιάζει εντελώς από ύστερα δείγματα.¹³³

Οι σκύφοι από τη Μεθώνη διαφοροποιούνται από τα ευβοϊκά παράλληλά τους (αλλά και από εκείνα του Ωρωπού και της Αγχιάλου/Σίνδου που εξετάζονται παρακάτω) όχι μόνο ως προς τον αριθμό των κύκλων στο χείλος, αλλά και ως προς τη διακόσμηση του σώματος. Τα ευβοϊκά αγγεία παρουσιάζουν κατά κανόνα τρεις μετόπες,¹³⁴ όμως ορισμένα από τα υστερότερα δείγματα (της Υστερογεωμετρικής ΙΙ περιόδου) φέρουν μόνο δύο μετόπες.¹³⁵ Εντονότερη εκδήλωση αυτής της τάσης, αναγόμενη στο τέλος της Υστερογεωμετρικής περιόδου, αντιπροσωπεύουν τα τέσσερα καλά σωζόμενα αγγεία από τη Μεθώνη, τα οποία φέρουν μία μόνο μετόπη, πλαισιωμένη από δύο ομάδες κάθετων γραμμών. Άλλη ένδειξη της ύστερης χρονολόγησης των αγγείων από τη Μεθώνη αποτελεί ο αυξημένος αριθμός των κάθετων αυτών γραμμών ανά ομάδα.¹³⁶

Οι τρεις μετόπες των ευβοϊκών σκύφων που φέρουν ομάδες ομόκεντρων κύκλων στο χείλος (αλλά και οι μετόπες των σκύφων του τύπου από τον Ωρωπό και την Αγχιάλο/Σίνδο) κοσμούνται ως εξής: οι δύο ακραίες φέρουν πτηνό ενώ η κεντρική τετράφυλλο ρόδακα· ρόμβος ή άλλο απλό μοτίβο απαντά στην κεντρική μετόπη των υστερότερων υστερογεωμετρικών δειγμάτων.¹³⁷ Η μοναδική μετόπη των αγγείων από τη Μεθώνη φέρει ένα ασυνήθιστο για τα ευβοϊκά παράλληλα μοτίβο, το οποίο μάλιστα αποδίδεται με πολλαπλό πινέλο. Πρόκειται για μία σειρά από ενάλληλες γωνίες πλαισιωμένες πάνω και κάτω από γραμμίδια. Το κόσμημα αυτό απαντά σε ορισμένους αδημοσίευτους σκύφους από το Ηρώο στη δυτική πύλη της Ερέτριας¹³⁸ και πιθανώς σε δύο όστρακα σκύφων από τους Ζάρακες Καρυστίας,¹³⁹ ενώ ενάλληλες γωνίες (χωρίς γραμμίδια) εντοπίζονται και στη μετόπη ενός μοναδικού δείγματος από τον Ωρωπό.¹⁴⁰ Το ίδιο κόσμημα (ή παραλλαγές του), το οποίο θεωρείται εμπνευσμένο από πρωτοκορινθιακά πρότυπα, εντοπίζεται και σε ευβοϊκά αγγεία άλλων σχημάτων ή τύπων που χρονολογούνται από το τέλος κυρίως της Υστερογεωμετρικής ΙΙ περιόδου ως την Πρωτοαρχαϊκή.¹⁴¹ Παρά τη σπανιότητά του στους σκύφους από την Εύβοια και τον Ωρωπό, το κόσμημα απαντά συχνά στη Μεθώνη, όχι μόνο σε σκύφους του

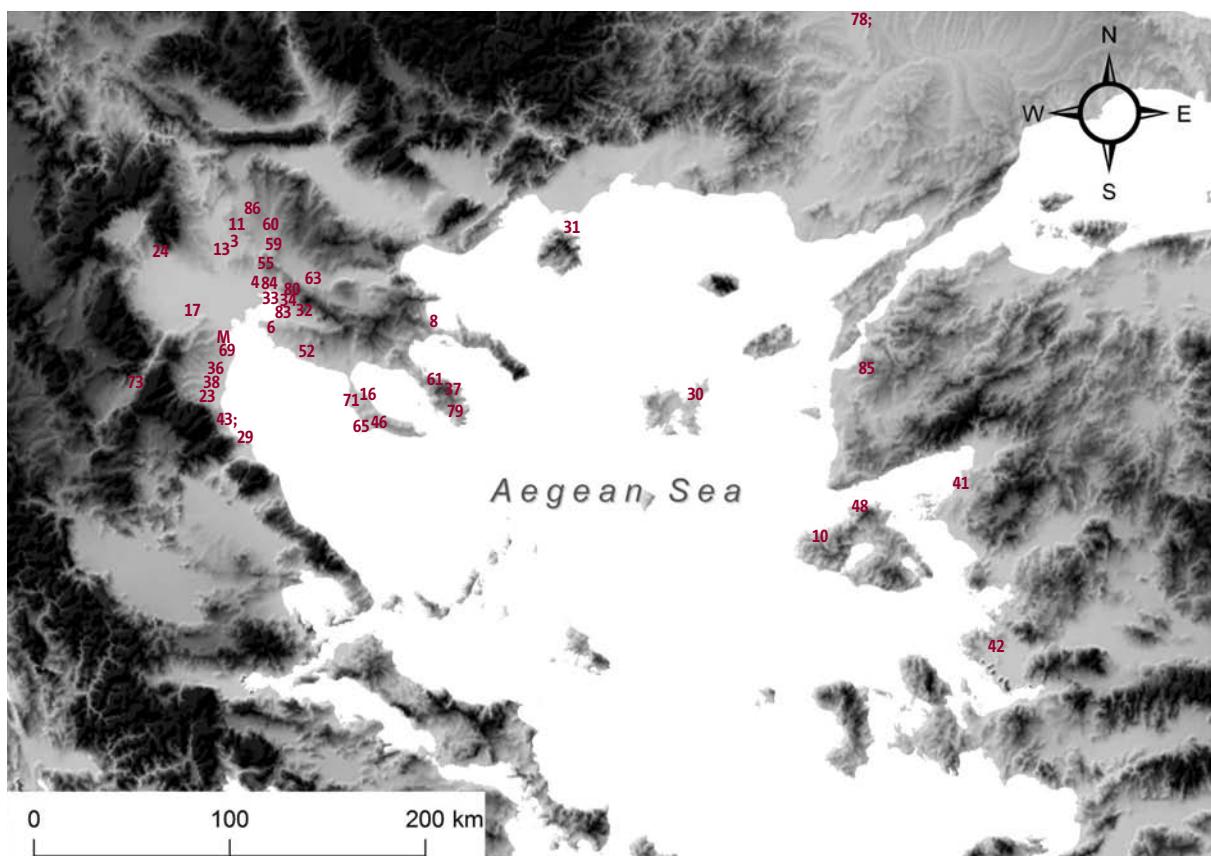
Χάρτης 2

Η διασπορά των σκύφων ευβοϊκού τύπου με ομόκεντρους κύκλους στο χείλος στο βόρειο Αιγαίο του ύστερου 8ου – πρώιμου 7ου αιώνα π.Χ.: 4. Αγχίαλος/Σίνδος, 34. Καραμπουρνάκι, 41. Αιολική Κύμη, 46. Μένδη, 55. Νέα Φιλαδέλφεια, 79. Τορώνη, 80. Τούμπα Θεσσαλονίκης.

εξεταζόμενου τύπου, αλλά και σε σκύφους με βραχύτερο ταινιωτό χείλος, επίσης τοπικής παραγωγής, ενώ παράλληλό του υπάρχει σε σκύφο από τη Μένδη.¹⁴²

Τόσο τα τυπολογικά παράλληλα όσο και η εύρεση όλων των εξεταζόμενων σκύφων στη φάση επίχωσης του 'Υπογείου' ευνοούν μία χρονολόγηση στο τέλος του 8ου ή στις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ. Σκύφοι ίδιου τύπου και ανάλογης χρονολόγησης έχουν έρθει στο φως σε ορισμένες θέσεις του βόρειου Αιγαίου,¹⁴³ όπως η Νέα Φιλαδέλφεια,¹⁴⁴ η Αγχίαλος/Σίνδος,¹⁴⁵ η Τούμπα Θεσσαλονίκης,¹⁴⁶ το Καραμπουρνάκι,¹⁴⁷ η Μένδη,¹⁴⁸ η Τορώνη¹⁴⁹ και η αιολική Κύμη¹⁵⁰ (βλ. Χάρτη 2). Ο χώρος κατασκευής (Εύβοια ή Μακεδονία) των περισσότερων από τα εν λόγω αγγεία δεν αναφέρεται στις περισσότερες σχετικές αναφορές και μένει να προσδιοριστεί στις τελικές δημοσιεύσεις. Σχετικές εκτιμήσεις βασισμένες σε προκαταρκτικές αναφορές έχουν στο παρελθόν αποδειχθεί αμφίβολης αξιοπιστίας και έχουν προκαλέσει ορισμένες επισφαλείς ή, τουλάχιστον, έντονα αμφισβητούμενες αντιλήψεις και ιστορικά συμπεράσματα σχετικά με τον ρόλο των Ευβοέων στην περιοχή.¹⁵¹ Θεμελιώδης για την επαναδιαπραγμάτευση του όλου θέματος της ευβοϊκής παρουσίας στη Μακεδονία είναι η αποσαφήνιση της προέλευσης του σχετικού υλικού που είναι πλημμελώς γνωστό. Όπως εύστοχα έχει παρατηρηθεί, σε πολλές περιπτώσεις «παραμένει βέβαια ανοικτό το θέμα να ξεχωρίσουν οι ευβοϊκές εισαγωγές από την παραγωγή των αποίκων...».¹⁵² Υπό αυτό το πρίσμα πρέπει να εξετασθούν οι προκαταρκτικές παρουσιάσεις και αναφορές σε εντοπισμό ευβοϊκής ή/και ευβοϊζουσας κεραμικής σε μία σειρά θέσεων του βόρειου Αιγαίου (βλ. Χάρτη 3), εκτεινόμενων κυρίως γύρω από τον Θερμαϊκό Κόλπο, οι οποίες περιλαμβάνουν το Ηράκλειο (θέση Κρανιά) Πιερίας,¹⁵³ πιθανώς τα Δειβήθρα,¹⁵⁴ την περιοχή του Δίου,¹⁵⁵ την Κουντουριώτισσα¹⁵⁶ και το Κάστρο Νεοκαισάριας Πιερίας,¹⁵⁷ την

Χάρτης 3

Η διασπορά της ευβοϊκής και ευβοϊζουσας κεραμικής στο βόρειο Αιγαίο του 10ου – 7ου αιώνα π.Χ.:

3. Αγροσυκιά, 4. Αγχιάλος/Σίνδος, 6. Αίνεια, 8. Άκανθος, 10. Άντισσα, 11. Αξιοχώρι, 13. Αρχοντικό, 16. Άφυτη, 17. Βεργίνα, 23. Δίον, 24. Έδεσσα, 29. Ηράκλειο, 30. Ηφαιστία, 31. Θάσος, 32. Θέρμη, 33. Θεσσαλονίκη, 34. Καραμπουρνάκι, 36. Κάστρο Νεοκαισάριας, 37. Κούκος, 38. Κουντουριώτισσα, 41. Αιολική Κύμη, 42. Λάρισα στον Έρμο, 43. Δείβητρα(;), 46. Μένδη, 48. Μήθυμνα, 52. Νέα Καλλικράτεια, 55. Νέα Φιλαδέλφεια, 59. Παλατιανό, 60. Παλιό Γυναικόκαστρο, 61. Παρθενώνας, 63. Περιβολάκι, 65. Ποσειδί, 69. Πύδνα, 71. Σάνη Παλλήνης, 73. Σέρβια, 78. Svilengrad(;), 79. Τορώνη, 80. Τούμπα Θεσσαλονίκης, 83. Τράπεζα Γκόνα, 84. Τράπεζα Δεμπέτ, 85. Τροία, 86. Τσαουζίτσα.

Πύδνα,¹⁵⁸ την περιοχή των Σερβίων,¹⁵⁹ την Έδεσσα¹⁶⁰ και την περιοχή της,¹⁶¹ το Αρχοντικό,¹⁶² την Αγροσυκιά,¹⁶³ το Αξιοχώρι (Βαρδαρόφτσα),¹⁶⁴ την Τσαουζίτσα,¹⁶⁵ το Παλιό Γυναικόκαστρο¹⁶⁶ και το Παλατιανό¹⁶⁷ Κιλκίς, τη Νέα Φιλαδέλφεια,¹⁶⁸ την Τράπεζα Δεμπέτ,¹⁶⁹ την Τούμπα Θεσσαλονίκης,¹⁷⁰ αβέβαιες θέσεις εντός της Θεσσαλονίκης,¹⁷¹ το Καραμπουρνάκι,¹⁷² την Τράπεζα Γκόνα,¹⁷³ τη Θέρμη,¹⁷⁴ την Αίνεια,¹⁷⁵ το Περιβολάκι Λαγκαδά,¹⁷⁶ τη Νέα Καλλικράτεια,¹⁷⁷ τη Σάνη Παλλήνης,¹⁷⁸ το Ποσειδί,¹⁷⁹ τη Μένδη,¹⁸⁰ την Άφυτη,¹⁸¹ τον Παρθενώνα,¹⁸² τον Κούκο,¹⁸³ την Άκανθο,¹⁸⁴ τη Θάσο,¹⁸⁵ το Svilengrad της Βουλγαρίας(;),¹⁸⁶ την Ηφαιστία,¹⁸⁷ την Τροία,¹⁸⁸ την Άντισσα,¹⁸⁹ τη Μήθυμνα,¹⁹⁰ την αιολική Κύμη¹⁹¹ και τη Λάρισα στον Έρμο.¹⁹² Επίσης, το δημοσιευμένο σχετικό υλικό της Βεργίνας χρήζει επαναδιαπραγμάτευσης με βάση την έρευνα των τελευταίων δεκαετιών.¹⁹³ Αντίθετα, ενδελεχείς μελέτες έχουν παρουσιαστεί την τελευταία δεκαετία για το σχετικό υλικό από τα νεκροταφεία του Δίου,¹⁹⁴ τον οικισμό της Αγχιάλου/Σίνδου,¹⁹⁵ τον οικισμό και το νεκροταφείο της Τορώνης.¹⁹⁶ Μάλιστα, με βάση τεχνολογικά και μορφολογικά στοιχεία, ο Σταύρος Πασπαλάς έχει επιτύχει σαφή διάκριση ανάμεσα σε εισηγμένους στην Τορώνη ευβοϊκούς υστερογεωμετρικούς σκύφους και κρατήρες από τη μία πλευρά και τις άφθονες τοπικές μιμήσεις τους που παράγονταν στην ίδια την Τορώνη από την άλλη· ο ίδιος έχει αποδώσει πειστικά την κατασκευή των τελευταίων σε ντόπιους τεχνίτες (και όχι σε μετοίκους από την Εύβοια).¹⁹⁷ Τέλος, λεπτομερής διάκριση μεταξύ ευβοϊκών εισαγωγών και τοπικών μιμήσεων γίνεται σε μελέτες αδημοσίευτου υλικού από το Καραμπουρνάκι.¹⁹⁸

Στην συντριπτική πλειονότητά τους τα ευβοϊκά και ευβοϊζοντα αγγεία από τις προαναφερθείσες θέσεις ανάγονται στην Υποπρωτογεωμετρική και στη Γεωμετρική περίοδο. Τα διαθέσιμα δεδομένα υποδεικνύουν ότι μετά το τέλος της Γεωμετρικής περιόδου η ευβοϊκή κεραμική και η επιρροή

της απουσιάζουν από τη Μακεδονία, φαινόμενο που έχει παρατηρηθεί και σε άλλες περιοχές του Αιγαίου και της Μεσογείου.¹⁹⁹ Παρά ταύτα, μία μικρή ομάδα ευβοϊκών υστεροαρχαϊκών ληκύθων έχει εντοπιστεί στην Άκανθο²⁰⁰ και μεμονωμένα δείγματα του τύπου στην Αγχίαλο/Σίνδο²⁰¹ και στην Τούμπα Θεσσαλονίκης.²⁰²

Τα σημεία/σύμβολα που εντοπίζονται στους εξεταζόμενους σκύφους από τη Μεθώνη παρουσιάζουν διαφοροποίηση. Οι σκύφοι με αρ. 26 και 31 φέρουν δύο γραπτές, βραχείς και λεπτές κάθετες γραμμές κάτω από τη γένεση της λαβής. Οι γραμμές αυτές έχουν αποδοθεί πριν από την όπτηση και αποτελούν σημεία ενός κεραμέα, ο οποίος κατασκεύασε, όπως προαναφέρθηκε, τα δύο αυτά αγγεία. Στα υπόλοιπα πέντε αγγεία τα σημεία είναι εγχάρακτα και έχουν αποδοθεί μετά την όπτηση, αλλά έχουν διαφορετικό μέγεθος και κατέχουν διαφορετική θέση πάνω στην επιφάνεια του αγγείου. Μάλιστα, τα βραχέα χαράγματα στο όστρακο χείλους με αρ. 30 αποδόθηκαν πιθανότατα μετά τη θραύση του αγγείου, όπως μπορεί κανείς να εικάσει με βάση τη διάταξη και το μικρό μέγεθός τους. Στο μέσον των δύο όψεων του χείλους του αγγείου με αρ. 28 αποδίδεται εγχάρακτος σταυρός, ενώ το αγγείο με αρ. 27, το οποίο αποδίδεται, όπως προαναφέρθηκε, στον ίδιο κεραμέα, φέρει σύνθετο σημείο κάτω από τη μία λαβή, τέσσερα χαράγματα επί της ίδιας λαβής και ένα επί της άλλης. Είναι ενδιαφέρον ότι το αγγείο με αρ. 32, το οποίο αποδίδεται με επιφύλαξη στον ίδιο κεραμέα, φέρει επίσης πέντε χαράγματα στη μία λαβή. Τέλος, ο σκύφος με αρ. 29 φέρει δύο χαράγματα δίπλα στη λαβή. Μολονότι γραπτά και εγχάρακτα σημεία/σύμβολα απαντούν σε αρκετά αγγεία του ύστερου 8ου και πρώιμου 7ου αιώνα π.Χ. από τις ευβοϊκές αποικίες και τα εμπόρια των Πιθηκουσών, της Κύμης, της Αλ Μίνα αλλά και από την ίδια την Εύβοια,²⁰³ μόνο ένα εξ αυτών εντάσσεται στον τύπο των σκύφων με τους ομόκεντρους κύκλους στο χείλος.²⁰⁴ Πρόκειται συγκεκριμένα για έναν σκύφο από την Ερέτρια, ο οποίος φέρει χαράγματα στον ώμο.²⁰⁵ Άλλο αγγείο του τύπου από την Ερέτρια φέρει γραπτό, στικτό σημείο στο χείλος, το οποίο δεν φαίνεται να αποτελεί μέρος της διακόσμησης.²⁰⁶

Ο σκύφος με αρ. 29 φέρει οπές που αποδίδονται σε επισκευή. Ανάλογες οπές φέρει η τοπική πρόχους με αρ. 50, ο σκύφος με αρ. 22, ο οποίος είναι εισηγμένος από άλλη θέση του Θερμαϊκού Κόλπου, και η κοτύλη με πτηνά με αρ. 92, η οποία προέρχεται από το ανατολικό Αιγαίο. Ενδείξεις επισκευής με τη χρήση μεταλλικών συνδέσμων εντοπίζονται σε κεραμική από τη Μακεδονία κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου και πρωτοεμφανίζονται ήδη κατά τη Νεολιθική περίοδο.²⁰⁷

3.2.2.1.2 Σκύφοι με διαφορετικό διάκοσμο

Αρ. 3, 10, 11, 12, 22: ύστερος 8ος – αρχές 7ου αιώνα π.Χ.

Αρ. 33: (ύστερος 8ος) – μέσος 7ος αιώνας π.Χ.

Στην ενότητα αυτή εξετάζονται σκύφοι κατασκευασμένοι στον Θερμαϊκό Κόλπο, οι οποίοι ανήκουν σε διάφορους τύπους ή δεν μπορούν να ενταχθούν σε κάποιον τύπο λόγω της ιδιαίτερα αποσπασματικής τους διατήρησης. Πρόκειται για έξι διαφορετικά αγγεία που σώζονται σε διαφορετικό βαθμό. Ο σκύφος με αρ. 22 σώζεται καλά, ενώ εκείνος με αρ. 10 διατηρεί αρκετό τμήμα σώματος, χείλους και μία λαβή. Τμήμα σώματος με λαβή σώζουν τα δείγματα με αρ. 11 και 33, ενώ τμήμα χείλους και ώμου διατηρούν εκείνα με αρ. 3 και 12.

Με βάση τα χαρακτηριστικά της κεραμικής τους ύλης, τα περισσότερα από τα εξεταζόμενα δείγματα θεωρούνται τοπικής παραγωγής, ενώ τα δείγματα με αρ. 3, 11 και 22 θεωρούνται εισηγμένα από κάποια άλλη θέση του Θερμαϊκού Κόλπου. Ο πηλός των τοπικών σκύφων με αρ. 10, 12, 33 είναι καστανέρυθρος ως ανοικτός καστανέρυθρος (5YR 6/4)²⁰⁸ ή ανοικτός ερυθρόχρωμος (2.5YR 6/6),²⁰⁹ με ανοικτές καστανόχρωμες ή ρο-

δόχρωμες (7.5YR 6/4 ως 6/3²¹⁰ ή 7/4²¹¹) επιφάνειες. Περιέχει ελάχιστα ως αρκετά μικρά, σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα και ελάχιστη ως μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία. Ενίοτε (αρ. 10) απαντούν και ελάχιστα λευκά εγκλείσματα.

Σαφώς διαφορετική παρουσιάζεται η κεραμική ύλη των σκύφων με αρ. 3, 11 και 22. Η ύλη του σκύφου με αρ. 22 παρουσιάζει ιδιαιτερότητα ως προς τον χρωματισμό και την περιεκτικότητα σε καστανέρυθρα μικρά εγκλείσματα. Το αγγείο επίσης διαφοροποιείται από τους τοπικούς σκύφους χάρη στο καλλίγραμμο περίγραμμά του, την ποιότητα του γανώματός του και την προσεκτική σχεδίαση του διακόσμου του.²¹² Εξάλλου, η κεραμική ύλη του δείγματος με αρ. 11 διαφοροποιείται από εκείνη των τοπικών αγγείων ως προς την παρουσία μεγάλων φολίδων χρυσιζόντος μαρμαρυγία, οι οποίες δεν απαντούν γενικά στα αγγεία τοπικής παραγωγής.²¹³ Κεραμικές ύλες με ασημόχρωμο αλλά και χρυσιζόντα μαρμαρυγία απαντούν στη Χαλκιδική. Από την Τορώνη μάλιστα προέρχεται τμήμα σκύφου που ομοιάζει στο δείγμα με αρ. 11 τόσο ως προς την κεραμική ύλη όσο και ως προς τη διακόσμηση.²¹⁴ Τέλος, το δείγμα με αρ. 3 διακρίνεται από τα καστανόχρωμα μικρά εγκλείσματα, τα μεμονωμένα μεγαλύτερα, ανοικτά τεφρόχρωμα εγκλείσματα αλλά και το επίχρισμα που φέρει.

Οι εξεταζόμενοι σκύφοι ανήκουν ως επί το πλείστον σε διαφορετικούς τύπους και ως εκ τούτου εξετάζονται χωριστά. Άγνωστος παραμένει ο τύπος του σκύφου με αρ. 33 λόγω της ιδιαίτερα αποσπασματικής του διατήρησης. Πάντως, η έλλειψη γραπτής διακόσμησης στην περιοχή της λαβής και στο μικρό τμήμα της πρόσφυσής της που σώζεται αποτελούν εξαιρετικά ασυνήθιστο χαρακτηριστικό για το υλικό της Μεθώνης. Δεν είναι σαφές αν το χαρακτηριστικό αυτό αντιπροσωπεύει έναν σπάνιο τύπο σκύφου ή αν οφείλεται απλώς σε αμέλεια του αγγειογράφου.

Οι σκύφοι με αρ. 3, 10 και 12 ανήκουν στον ίδιο γενικό τύπο: με ταινιωτό χείλος. Ταινιωτό χείλος φέρει και ο σκύφος με αρ. 22 και πιθανότατα ο σκύφος με αρ. 11, αλλά η καλή τους διατήρηση επιτρέπει μία ειδικότερη τυπολογική ένταξη, για την οποία βλ. παρακάτω. Οι σκύφοι με αρ. 3, 10 και 12 σώζουν υψηλό σχεδόν κάθετο χείλος, το οποίο φέρει δύο ταινίες στο εξωτερικό και μία εδαφόχρωμη ταινία στο εσωτερικό (η τελευταία δεν απαντά στον σκύφο με αρ. 10). Οι καλύτερα σωζόμενοι σκύφοι με αρ. 3 και 10 φαίνεται πως χαρακτηρίζονταν από ένα ημισφαιρικό σώμα μετρίου βάθους. Ο ώμος των δύο αυτών αγγείων φέρει ζώνη με μετόπες και ομάδες γραμμώσεων εν είδει τριγλύφων, (αδι)άγνωστο όμως παραμένει το μοτίβο που κοσμούσε τις μετόπες του σκύφου με αρ. 12. Σκύφοι με ταινιωτό χείλος παράγονταν σε διάφορες περιοχές του Αιγαίου κατά τη Γεωμετρική και την Αρχαϊκή περίοδο,²¹⁵ συμπεριλαμβανομένης της Αγχιάλου/Σίνδου²¹⁶ και της Τορώνης ή κάποιας άλλης θέσης της Χαλκιδικής.²¹⁷ Το υψηλό χείλος των εξεταζόμενων δειγμάτων από τη Μεθώνη παραπέμπει σε δείγματα της Υστερογεωμετρικής περιόδου κυρίως (αλλά όχι αποκλειστικά) από την Εύβοια.²¹⁸

Ευβοϊκής έμπνευσης είναι και το διακοσμητικό σχήμα του σκύφου με αρ. 11, ο οποίος είναι εισηγμένος από άλλη θέση της περιοχής και βρίσκει, όπως προαναφέρθηκε, ένα κοντινό παράλληλο στην Τορώνη. Η διακόσμηση χαρακτηρίζεται από κενές μετόπες (συνήθως στενότερες από αυτές του σκύφου με αρ. 11) που εναλλάσσονται με ομάδες καθέτων γραμμώσεων και ανάγεται κατά βάση στην Ύστερη Γεωμετρική περίοδο.²¹⁹ Το χείλος των αγγείων του τύπου είναι κατά κανόνα ταινιωτό, όπως στην περίπτωση του σκύφου με αρ. 11. Ευβοϊκά αγγεία με ανάλογο διάκοσμο εισάγονταν στην Αγχιάλο/Σίνδο,²²⁰ ενώ φαίνεται ότι μιμήσεις του παράγονταν σε θέσεις του Θερμαϊκού Κόλπου και έχουν εντοπιστεί στην Αγχιάλο/Σίνδο,²²¹ στο Καραμπουρνάκι²²² και στην Τράπεζα Γκόνα.²²³

Η διακοσμητική σύνταξη του σκύφου με αρ. 22 είναι παρόμοια με εκείνη των υπόλοιπων δειγμάτων που εξετάζονται εδώ και, γενικότερα, ιδιαίτερα διαδεδομένη σε υστερογεωμετρικούς-υπογεωμετρικούς σκύφους διάφορων περιοχών του Αιγαίου. Παρά ταύτα, το κόσμημα με το οποίο πληρούνται οι μετόπες του εν λόγω σκύφου είναι σπάνιο. Προέκειται για λοξή σειρά οκτώ παχιών και βραχέων γραμμιδίων. Το μοτίβο της σειράς γραμμιδίων προκύπτει σε μετόπες κορινθιακών κοτυλών της προχωρημένης Υστερογεωμετρικής περιόδου²²⁴ από τον εκφυλισμό πιο σύνθετων, γραμμικών μοτίβων²²⁵ και απαντά σε σκύφους προς το τέλος της Πρώιμης Πρωτοκορινθιακής περιόδου (τα πρωιμότερα δείγματα είναι πολύ σπάνια).²²⁶ Η εξέλιξη αυτή γρήγορα πέρασε και σε άλλους τοπικούς ρυθμούς, ώστε ανάλογα γραμμίδια απαντούν σε ευβοϊκά,²²⁷ κυκλαδικά,²²⁸ λοιπά νησιωτικά²²⁹ αλλά και μακεδονικά²³⁰ αγγεία (κυρίως κοτύλες και δευτερευόντως σκύφους) που έχουν βρεθεί στο Αιγαίο και στην Κύπρο. Σε όλα τα προαναφερθέντα αγγεία η σειρά των γραμμιδίων παραμένει οριζόντια. Δοξή σειρά, ανάλογη εκείνης του δείγματος με αρ. 22, απαντά σαφώς σπανιότερα, σε σκύφους από τον Ωρωπό,²³¹ πιθανώς την Ερέτρια,²³² τη Χαλκίδα²³³ τον Βόλο,²³⁴ το Ηράκλειο (θέση Κρανιά) Πιερίας,²³⁵ τη Σάνη Παλλήνης και τη Μένδη,²³⁶ την Άντισσα²³⁷ και το Bassit (Ποσειδίο) της Συρίας.²³⁸ Το αγγείο από την Ερέτρια ανάγεται στο δεύτερο μισό του 8ου αιώνα π.Χ., εκείνο από τον Ωρωπό προέρχεται από στρώμα του 700 π.Χ. περίπου, ενώ το αγγείο από τη Σάνη ανάγεται (ως υπογεωμετρικό) στον 7ο αιώνα π.Χ. Χρονολόγηση στο πρώτο μισό του 7ου αιώνα δίδεται και για το αγγείο από το Bassit, το οποίο αναγνωρίζεται ως μίμηση πρωτοκορινθιακού προτύπου, χωρίς να αναφέρεται ο τόπος κατασκευής του. Στον 7ο αιώνα ανάγονται και απομιμήσεις πρωτοκορινθιακών σκύφων που φέρουν μετόπη με ανάλογο διάκοσμο, οι οποίες παράγονταν στον Κρότωνα²³⁹ και στη Γέλα.²⁴⁰

Με βάση τα παράλληλα αυτά, ο σκύφος με αρ. 22 τοποθετείται στα τέλη του 8ου αιώνα π.Χ. Μία υστερότερη χρονολόγηση δεν είναι πολύ πιθανή καθότι στην ποιότητα του σχήματος και του διακόσμου του αγγείου δεν διακρίνονται έντονες ενδείξεις του εκφυλισμού που επιφέρει βαθμιαία ο υπογεωμετρικός ρυθμός. Το αγγείο από τη Μεθώνη διαφέρει από τα πρωτοκορινθιακά παράλληλά του ως προς την ακριβή διάταξη των μετοπών και των τριγλύφων στο κεντρικό διάχωρο. Αντίθετα, η διακοσμητική σύνταξη του διαχώρου του βρίσκεται πολύ κοντά στα παράλληλα από το βορειοδυτικό Αιγαίο, συγκεκριμένα από τον Βόλο, το Ηράκλειο (θέση Κρανιά) Πιερίας και τη Σάνη. Τα αγγεία από τον Βόλο και τη Σάνη φέρουν διακόσμηση που αποδίδεται με πινέλο με επτά απολήξεις,²⁴¹ σε εκείνο από το Bassit έχει χρησιμοποιηθεί πινέλο με δέκα απολήξεις, ενώ πινέλο με οκτώ απολήξεις χρησιμοποιήθηκε για το αγγείο με αρ. 22 και το αγγείο από τη νότια Πιερία, τα οποία πιθανώς προέρχονται από το ίδιο εργαστήριο. Το σχήμα και η διακόσμηση του σκύφου με αρ. 22 επαναλαμβάνεται πάντως σε άλλο, αδημοσίευτο αγγείο από το 'Υπόγειο', η κεραμική ύλη του οποίου είναι ίδια με εκείνη του εν λόγω αγγείου. Αξίζει να διερευνηθεί το ενδεχόμενο μίας παραγωγής σκύφων του εξεταζόμενου τύπου σε κάποια θέση ή θέσεις του βορειοδυτικού Αιγαίου, όπου μάλιστα το χαρακτηριστικό μοτίβο της σειράς λοξών γραμμιδίων απαντά και σε αγγεία άλλων σχημάτων κατά τον 7ο αιώνα π.Χ.²⁴² Η απώτερη προέλευση του μοτίβου δεν πρέπει να αναζητηθεί στην Κόρινθο αλλά μάλλον στην Εύβοια.

Η χρονολόγηση του ύστερου 8ου – αρχών του 7ου αιώνα π.Χ. που προτάθηκε για τα εξεταζόμενα δείγματα με βάση τα μορφολογικά τους χαρακτηριστικά συνάδει με τη χρονολόγηση που υποδεικνύει η προέλευσή τους από τη φάση επίχωσης του 'Υπογείου'. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί το δείγμα με αρ. 33, το οποίο εντοπίστηκε στην ενδιάμεση φάση, η οποία ανάγεται στον (ύστερο 8ο) – μέσο 7ο αιώνα π.Χ.

Τα εξεταζόμενα δείγματα φέρουν χαραγμάτα που έχουν αποδοθεί μετά την όπτηση.²⁴³ Το χάραγμα εντοπίζεται στο χείλος (αρ. 3, 12), δίπλα (αρ. 33) ή, κυρίως, αμέσως κάτω (αρ. 10, 11, 22) από τις λαβές. Τέλος, το δείγμα με αρ. 22 φέρει οπές που αποδίδονται σε επισκευή.²⁴⁴

3.2.2.2 Κοτύλες

Αρ. 34, 35, 36: ύστερος 8ος – αρχές 7ου αιώνα π.Χ.

Στην ενότητα αυτή εξετάζονται κοτύλες κατασκευασμένες στον Θερμαϊκό Κόλπο. Πρόκειται για τμήματα τριών διαφορετικών αγγείων. Το αγγείο με αρ. 34 σώζει σημαντικό μέρος του σώματος και του χείλους με μία λαβή, το αγγείο με αρ. 35 σώζει μικρότερο τμήμα σώματος και χείλους, ενώ τμήμα σώματος με λαβή και πιθανώς συνανήκον όστρακο χείλους σώζει το αγγείο με αρ. 36.

Οι εξεταζόμενες κοτύλες θεωρούνται προϊόντα εργαστηρίων του Θερμαϊκού Κόλπου. Η κοτύλη με αρ. 36 παρουσιάζει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά στην κεραμική ύλη και τη διακόσμηση και είναι αναμφίβολα εισηγμένη, όμως οι κοτύλες με αρ. 34 και 35 έχουν πιθανότητα κατασκευαστεί στην ίδια τη Μεθώνη. Άλλωστε, όστρακα κοτυλών με παρόμοια χαρακτηριστικά έχουν εντοπισθεί σε αφθονία στο 'Υπόγειο'. Αντίθετα, εξαιρετικά σπάνιες είναι οι κοτύλες στον οικισμό της Αγκιάλου/Σίνδου.²⁴⁵

Ο πηλός της κοτύλης με αρ. 34 είναι ροδόχρωμος (5YR 7/4 ως 7/3), εκείνος της κοτύλης με αρ. 35 είναι ροδοκίτρινος (5YR 7/6), ενώ εκείνος της κοτύλης με αρ. 36 τεφρόχρωμος (10 YR 5/1) με τεφρόχρωμο πυρήνα (αλλοιωμένος χρωματικά από καύση). Οι τρεις κοτύλες περιέχουν ελάχιστες φολίδες χρυσίζοντος μαρμαρυγία και κυμαινόμενη ποσότητα κόκκων ασήμωχρωμου μαρμαρυγία όμως διαφοροποιούνται ως προς την περιεκτικότητά σε εγκλείσματα.²⁴⁶ Συγκεκριμένα, ο πηλός της κοτύλης με αρ. 35 είναι απαλλαγμένος από εγκλείσματα, αυτός της κοτύλης με αρ. 36 περιέχει λίγα μικρά λευκά εγκλείσματα και εκείνος της κοτύλης με αρ. 34 λίγα μικρά λευκά και σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα.

Οι κοτύλες με αρ. 34 και 35 ανήκουν σε διαφορετικούς (αν και συγγενείς) τύπους και ως εκ τούτου εξετάζονται χωριστά παρακάτω. Άγνωστος παραμένει ο τύπος της κοτύλης με αρ. 36 λόγω της αποσπασματικής της διατήρησης. Το σωζόμενο τμήμα του περιγράμματος, το πάχος των τοιχωμάτων και ο υψηλός διακοσμητικός πίνακας του τελευταίου αυτού αγγείου παραπέμπουν στις κοτύλες με πτηνά από το ανατολικό Αιγαίο (για τις οποίες βλ. την ενότητα 3.3.2.4.1). Επίσης, η διαμόρφωση πλαισίου βαφής γύρω από τη λαβή, η οποία απαντά στην κοτύλη με αρ. 36, βρίσκεται παράλληλα σε υστερογεωμετρικές κοτύλες με πτηνά, αλλά και σε κορινθιακές μεσογεωμετρικές II πρωτο-κοτύλες.²⁴⁷ Από την άλλη πλευρά, η ταινιωτή διακόσμηση στο εσωτερικό της κοτύλης με αρ. 36 δεν απαντά στις κοτύλες με πτηνά²⁴⁸ και είναι πιθανώς εμπνευσμένη από πρωτοκορινθιακά πρότυπα²⁴⁹ ή κορινθιάζοντα ευβοϊκά υστερογεωμετρικά αγγεία.²⁵⁰

Μολοντί αποσπασματική, η κοτύλη με αρ. 34 φαίνεται να ακολουθεί τα ρηχά κορινθιακά πρότυπα της Υστερογεωμετρικής περιόδου (και όχι τα βαθιά της Πρωτοκορινθιακής).²⁵¹ Η ιδιαιτερότητα και σε κάποιο βαθμό η αποσπασματικότητα της διακοσμητικής σύνταξης δεν επιτρέπει την ένταξη της εν λόγω κοτύλης στην τυπολογία του Kees Neef.²⁵² Γενικά, η παρεμβολή λίγων περιθεουσών ταινιών ανάμεσα στη διακοσμητική ζώνη των λαβών και το ολόβαφο κάτω τμήμα συνιστά ένα διακοσμητικό σχήμα που σπανίζει εξαιρετικά στην κορινθιακή παραγωγή και απαντά σε ελάχιστα μόνο δείγματα της Υστερογεωμετρικής περιόδου.²⁵³ Η ιδιαιτερότητα αυτή απαντά πάντως σε σύγχρονες κοτύλες από την Εύβοια²⁵⁴ και τον Ωρωπό.²⁵⁵ Σε κορινθιακές κοτύλες της Υστερογεωμετρικής περιόδου απαντά και η διακόσμηση της λαβής με κάθετες γραμμώσεις.²⁵⁶ Η διακόσμηση αυτή πρωτοεμφανίζεται σε κορινθιακές πρωτο-κοτύλες της Μεσογεωμε-

τρικής ΙΙ περιόδου²⁵⁷ και είναι πολύ διαδεδομένη σε υστερογεωμετρικές κοτύλες, ενώ η εμφάνισή της σε πρώιμα πρωτοκορινθιακά (αλλά όχι και υστερότερα) δείγματα είναι αμφίβολη.²⁵⁸ Είναι άγνωστο αν η διακοσμητική ζώνη της κοτύλης με αρ. 34 καλυπτόταν πλήρως από κάθετες γραμμώσεις ή αν έφερε μία έστω στενή μετόπη. Το πρώτο ενδεχόμενο είναι χωρίς παράλληλο στην κορινθιακή παραγωγή,²⁵⁹ ενώ αδημοσίευτες κοτύλες από τη Μεθώνη φέρουν συνήθως στενή μετόπη που πληρούται με τεθλασμένες ή σχηματοποιημένα πτηνά (για τα οποία βλ. αμέσως παρακάτω). Κατά συνέπεια, η κοτύλη με αρ. 34 φαίνεται να μιμείται χαλαρά κορινθιακά υστερογεωμετρικά πρότυπα, γεγονός πάντως που δεν αποκλείει την πιθανότητα το αγγείο να χρονολογείται μετά το πέρας της κορινθιακής Υστερογεωμετρικής περιόδου.

Η κοτύλη με αρ. 35, με τα σχηματοποιημένα πτηνά, ακολουθεί πρότυπα της Πρώιμης Πρωτοκορινθιακής περιόδου²⁶⁰ ή, κατά μία άλλη άποψη, της Υστερογεωμετρικής και δευτερευόντως μόνο της Πρωτοκορινθιακής περιόδου.²⁶¹ Τα πρότυπα αυτά έγιναν αντικείμενο μίμησης στην Αττική,²⁶² στις Πιθηκούσες²⁶³ και πιθανώς σε άλλες περιοχές του ελληνικού κόσμου²⁶⁴ αλλά κυρίως στην Εύβοια —και μάλιστα στην Ερέτρια— της Υστερογεωμετρικής ΙΙβ και της Πρωτοαρχαϊκής περιόδου.²⁶⁵ Η κοτύλη με αρ. 35 βρίσκεται πιο κοντά στα κορινθιακά πρότυπα (αντιπροσωπευτικά δείγματα των οποίων έχουν βρεθεί στο 'Υπόγειο'· βλ. Κεφάλαιο 2) παρά στα ευβοϊκά. Η ανοικτόχρωμη επιφάνειά της, όπως και εκείνης της κοτύλης με αρ. 34, φαίνεται να μιμείται εκείνη των πρωτοκορινθιακών προτύπων, όμως ανάλογη προσπάθεια μίμησης παρατηρείται και σε ορισμένες ευβοϊκές κοτύλες του τύπου με τη χρήση κρεμώδους επιχρίσματος.²⁶⁶ Επιπλέον, τα πτηνά της κοτύλης με αρ. 35 δεν παρουσιάζουν ορισμένες σχεδιαστικές ιδιαιτερότητες που αποδίδονται στα ευβοϊκά παράλληλά τους,²⁶⁷ αν και η ορθότητα της απόδοσης αυτής έχει προσφάτως —και δικαίως— τεθεί υπό αμφισβήτηση.²⁶⁸ Κορινθιακές κοτύλες με σχηματοποιημένα πτηνά έχουν βρεθεί στη Μακεδονία και εκτός Μεθώνης, συγκεκριμένα στην Τορώνη, όπου μάλιστα το μοτίβο των πτηνών αντιγράφηκε σε κρατήρες τοπικής παραγωγής.²⁶⁹ Παραμένει αβέβαιο αν η έμπνευση των κεραμέων της Τορώνης προήλθε από την Κόρινθο ή την Εύβοια.

Η χρονολόγηση που προκύπτει για τα εξεταζόμενα δείγματα με βάση τα μορφολογικά τους χαρακτηριστικά συνάδει με τη χρονολόγηση που υποδεικνύει η ανασκαφική τους συνάφεια. Συγκεκριμένα, τα τρία δείγματα προέρχονται από τη φάση επίχωσης του 'Υπογείου', η οποία τοποθετείται στον ύστερο 8ο και στις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ.

Τα εν λόγω αγγεία φέρουν σημεία διαφορετικών ειδών. Η κοτύλη με αρ. 34 φέρει στην κάτω επιφάνεια της σωζόμενης λαβής και κοντά στην αριστερή γένεσή της γραπτό σημείο κεραμέως εν είδει δύο λοξών, βραχέων, παράλληλων γραμμώσεων.²⁷⁰ Στις άλλες δύο κοτύλες εντοπίζεται χάραγμα, το οποίο έχει αποδοθεί στο σώμα μετά την όπτηση· ενώ όμως το χάραγμα της κοτύλης με αρ. 36 περιορίζεται στον χώρο ανάμεσα στις γενέσεις της λαβής, εκείνο του αγγείου με αρ. 35 εκτείνεται σε μεγάλο τμήμα του σώματος. Μάλιστα, στην περίπτωση του αγγείου με αρ. 35, το χάραγμα συνίσταται σε εικονιστικό θέμα πτηνού, το οποίο είναι προφανώς έμπνευσμένο από τη γραπτή διακόσμηση της ζώνης του ώμου του αγγείου με σχηματοποιημένα πτηνά.²⁷¹ Η απόδοση ενός μοτίβου της αγγειογραφίας σε graffiti που εντοπίζονται σε κεραμικά έχει παρατηρηθεί σε ευβοϊκή κεραμική του ύστερου 8ου αιώνα π.Χ.²⁷² Επιπλέον, graffiti πτηνόμορφου όντος έχει, κατά την άποψή μου, αποδοθεί σε ευβοϊκή κοτύλη με γραμμικό διάκοσμο που έχει βρεθεί στην Αμαθούντα.²⁷³

3.2.2.3 Λοιπά ανοικτά αγγεία

Αρ. 37, 38, 40: ύστερος 8ος – αρχές 7ου αιώνα π.Χ.

Αρ. 39: (ύστερος 8ος) – μέσος 7ος αιώνας π.Χ.

Αρ. 162: ύστερος 7ος – 6ος αιώνας π.Χ.

Πρόκειται για όστρακα σώματος πέντε διαφορετικών αγγείων, τα σωζόμενα μορφολογικά στοιχεία των οποίων δεν επιτρέπουν βέβαιη απόδοση σε συγκεκριμένα σχήματα ανοικτών αγγείων. Με πάχος τοιχώματος 0,005μ. περίπου, το όστρακο με αρ. 162 θα μπορούσε να ανήκει σε μικρό κρατήρα, όμως τα υπόλοιπα όστρακα αποδίδονται σε μικρότερα ανοικτά αγγεία. Είναι πιθανό τα αγγεία αυτά να είναι κυρίως σκύφοι καθότι αυτό το σχήμα αντιπροσωπεύεται σε αριθμούς που ξεπερνούν κατά πολύ εκείνους των υπόλοιπων συγγενών σχημάτων στο σύνολο του αθημοσίου υλικού από το 'Υπόγειο'. Εξάλλου, σπάνιες στο υλικό από το 'Υπόγειο' είναι οι περιπτώσεις χαραγμάτων σε αγγεία πόσης από τον Θερμαϊκό Κόλπο εκτός των σκύφων.

Η κεραμική ύλη του οστράκου με αρ. 38 είναι αυτή που απαντά ευρέως στην κεραμική από τη Μεθώνη και ως εκ τούτου το αγγείο θεωρείται τοπικής παραγωγής. Αντίθετα, η κεραμική ύλη των υπολοίπων αγγείων παρουσιάζει ιδιαιτερότητες, βάση των οποίων η προέλευση πρέπει ενδεχομένως να αναζητηθεί σε άλλες θέσεις της ευρύτερης περιοχής. Στις ιδιαιτερότητες αυτές συγκαταλέγεται ο ροδόχρωμος (7.5YR 8/3 ή 7/3) πηλός των οστράκων με αρ. 37 και 40 και η υψηλή περιεκτικότητα της κεραμικής ύλης του πρώτου αγγείου σε μικρά λευκά εγκλείσματα. Επίσης, ασυνήθιστοι για την κεραμική της Μεθώνης είναι οι χρωματισμοί του πυρήνα και των επιφανειών της κεραμικής ύλης του οστράκου με αρ. 39, καθώς και η υψηλή περιεκτικότητα της κεραμικής ύλης του δείγματος με αρ. 162 σε εγκλείσματα και ασημόχρωμο μαρμαρυγία με μικρούς αλλά και ευμεγέθεις κόκκους.

Τα εξεταζόμενα όστρακα δεν σώζουν αξιόλογα χαρακτηριστικά σχήματος ή διακόσμησης. Η εξωτερική επιφάνεια φέρει ταινιωτό διάκοσμο (αρ. 37, 38, 162) ή είναι ολόβαφη (αρ. 39, 40) και η εσωτερική είναι γενικά ολόβαφη και σπάνια (αρ. 40) φέρει εδαφόχρωμη ταινία. Το καστανέρυθρο γάνωμα του οστράκου με αρ. 162 και η υψηλή περιεκτικότητα της κεραμικής του ύλης σε μαρμαρυγία παραπέμπουν στη λεγόμενη ωοκέλυφη κεραμική που παραγόταν στον ύστερο 7ο και 6ο αιώνα π.Χ. στον μυχό του Θερμαϊκού Κόλπου.²⁷⁴ Παρά ταύτα, η περιεκτικότητα της κεραμικής του ύλης σε εγκλείσματα, το πάχος των τοιχωμάτων και η ταινιωτή διακόσμηση διαφοροποιούν το δείγμα με αρ. 162 από την ωοκέλυφη κεραμική και το συνδέουν με μία ελαφρώς προγενέστερη της κατηγορία, τη λεγόμενη «μονόχρωμη κεραμική με σχετικά χονδρά τοιχώματα».²⁷⁵ Η τελευταία αυτή κεραμική κατηγορία απαντά στο δεύτερο μισό του 8ου αιώνα π.Χ. καθώς και σε τμήμα του 7ου. Το χρονικό αυτό πλαίσιο υποδεικνύεται και από την ανακάλυψη του οστράκου με αρ. 162 στη φάση επίχωσης του 'Υπογείου'. Δεδομένης της αποσπασματικής διατήρησης των υπολοίπων δειγμάτων, η χρονολόγησή τους βασίζεται αποκλειστικά στα ανασκαφικά δεδομένα. Τα περισσότερα εξ αυτών βρέθηκαν στη φάση επίχωσης, ανάγονται συνεπώς στον ύστερο 8ο και στις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ. Αντίθετα, στην ενδιάμεση φάση του (ύστερου 8ου) – μέσου 7ου αιώνα π.Χ. αποδίδεται το δείγμα με αρ. 39 και στη φάση κατοίκησης του ύστερου 7ου και 6ου αιώνα π.Χ. εκείνο με αρ. 162.

Τα περισσότερα από τα εξεταζόμενα δείγματα φέρουν χαράγματα που έχουν αποδοθεί στην εξωτερική επιφάνεια του σώματος μετά την όπτηση. Αντίθετα, το όστρακο με αρ. 39 φέρει εμπίεστους κυκλίσκους που αποδόθηκαν πριν από την όπτηση. Όλοι οι κυκλίσκοι αποδόθηκαν με ένα και το αυτό όργανο, το πέρασ του οποίου δεν ήταν ούτε επίπεδο ούτε λείο.

3.2.2.4 Πρόχοι με κυκλικό ισοϋψές στόμιο

Αρ. 163: ύστερος 7ος – 6ος αιώνας π.Χ.

Μία μόνο πρόχους με κυκλικό στόμιο προερχόμενη από το 'Υπόγειο' φέρει χάραγμα (αρ. 163). Το αγγείο, το οποίο διατηρεί πλήρως τη λαβή μαζί με τμήμα ώμου, λαιμού και χείλους, είναι τοπικής παραγωγής.

Η ελληνική βιβλιογραφία για το βόρειο Αιγαίο αποκαλεί τα αγγεία του εξεταζόμενου σχήματος πρόχους²⁷⁶ ή οινοχόες.²⁷⁷ Εδώ προτιμάται ο όρος πρόχοι (συγκεκριμένα πρόχοι με κυκλικό στόμιο) κατ' αναλογία του αγγλικού «jug / jug with round mouth»²⁷⁸ και του γερμανικού «Krug»²⁷⁹ που χρησιμοποιείται στην τρέχουσα ξενόγλωσση βιβλιογραφία για το βόρειο Αιγαίο. Άλλωστε τα αγγεία του ίδιου σχήματος αποκαλούνται πρόχοι στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία για το νότιο Αιγαίο της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου.²⁸⁰

Χειροποίητα δείγματα πρόχων με κυκλικό ισοϋψές στόμιο απαντούν στη Μακεδονία από τη Νεολιθική περίοδο και εξής, όμως κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου το σχήμα υπο-αντιπροσωπεύεται γενικά σε σχέση με εκείνο των οπισθόμητων πρόχων.²⁸¹ Λίγες (και μόνο χειροποίητες) πρόχοι με κυκλικό ισοϋψές στόμιο, οι οποίες ανάγονται στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, περιλαμβάνονται στο δημοσιευμένο υλικό από τη Βεργίνα²⁸² και την Τορώνη.²⁸³ Τα αγγεία αυτά είναι ιδιαίτερα ευρύστομα και δεν παρουσιάζουν στενή μορφολογική συγγένεια με το αγγείο με αρ. 163, το οποίο εξάλλου είναι τροχήλατο. Όλα πάντως παρουσιάζουν μικρό ή μικρομεσαίο μέγεθος, το οποίο υστερεί σαφώς εκείνου της πλειοψηφίας των οπισθόμητων πρόχων της εποχής. Τροχήλατες πρόχοι με κυκλικό ισοϋψές στόμιο εμφανίζονται στη Μακεδονία, συγκεκριμένα στον Καστανά,²⁸⁴ κατά τη μετάβαση από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου αλλά φαίνεται πως απαντούν ευρύτερα από την Ύστερη Γεωμετρική και εξής, σε θέσεις όπως η Βεργίνα,²⁸⁵ η Αγχίαλος/Σίνδος,²⁸⁶ το Καραμπουρνάκι²⁸⁷ και η Άκανθος.²⁸⁸

Η πρόχους με αρ. 163 παρουσιάζει απίοσημο(;) σώμα σε ενιαίο περίγραμμα με βραχύ λαιμό και ευρύ στόμιο με αδιαμόρφωτο χείλος, αμέσως κάτω από το οποίο προσφύεται η λαβή. Χειροποίητα αγγεία με ίδιο περίπου περίγραμμα απαντούν στη Μακεδονία ήδη κατά την Εποχή του Χαλκού και το σχήμα της πρόχους με αρ. 163 σχετίζεται με εκείνο των πρόχων του τύπου I της Τούμπας του Αγίου Μάμα, ο οποίος περιλαμβάνει αγγεία με σιγμοειδές περίγραμμα.²⁸⁹ Το αγγείο από τη Μεθώνη σχετίζεται στενότερα με μία τροχήλατη παραλλαγή του τύπου, η οποία αποκαλείται οινοχόη-mug και θεωρείται πως εμφανίζεται κατά τον 7ο αιώνα π.Χ.,²⁹⁰ χρονολογία η οποία μάλλον χρήζει ελαφράς αναθεώρησης, καθότι αγγεία της εν λόγω παραλλαγής εμφανίζονται στην Αγχίαλο/Σίνδο από τα μέσα του 8ου αιώνα π.Χ.²⁹¹ Η παραλλαγή αυτή παρουσιάζει ευρύ στόμιο, σιγμοειδές περίγραμμα και λαβή που προσφύεται αμέσως κάτω από το χείλος. Αντιπροσωπεύεται στη Νέα Φιλαδέλφεια,²⁹² στην Αγχίαλο/Σίνδο,²⁹³ στην Τούμπα Θεσσαλονίκης,²⁹⁴ στο Καραμπουρνάκι²⁹⁵ και —στον ύστερο 6ο – πρώιμο 5ο αιώνα π.Χ.— στον Προφήτη Λαγκαδά.²⁹⁶ Η κάλυψη του αγγείου από γάνωμα, το οποίο εκτείνεται και στο εσωτερικό του λαιμού, βρίσκει παράλληλα στην Αγχίαλο/Σίνδο²⁹⁷ και στο Καραμπουρνάκι.²⁹⁸ Η χρονολόγηση για την πρόχους με αρ. 163 στον ύστερο 7ο ή στον 6ο αιώνα π.Χ. προτείνεται με βάση την εύρεσή της στη φάση κατοίκησης που αντιπροσωπεύεται στο 'Υπόγειο'.

Τέλος, το αγγείο με αρ. 163 φέρει εγχάραξη που έχει αποδοθεί μετά την όπτηση στο μέσον περίπου του ύψους της λαβής. Στο ίδιο σημείο φέρουν τρία χαράγματα οι οπισθόμητες πρόχοι με αρ. 51 και 52 που εξετάζονται στην ενότητα 3.2.3.1.

3.2.2.5 Οπισθόμητες πρόχοι

Αρ. 14: ύστερος 8ος – αρχές 7ου αιώνα π.Χ.

Μολονότι η οπισθόμητη πρόχους αντιπροσωπεύεται αφειδώς στο αθημοσίευτο υλικό από το 'Υπόγειο', χαράγματα ή άλλα σημεία εντοπίστηκαν σε τέσσερα μόνο αγγεία αυτού του σχήματος. Αντίθετα με το δείγμα με αρ. 14,

το οποίο φέρει γάνωμα και ως εκ τούτου εντάσσεται στη λεπτή κεραμική με γραπτό διάκοσμο, οι υπόλοιπες τρεις οπισθότητες πρόχοι είναι ακόσμητες και εξετάζονται στην ενότητα 3.2.3.1. Επίσης, σε εκείνη την ενότητα τίθεται και μία σειρά ζητημάτων γύρω από το όνομα οπισθότητη πρόχους, την καταγωγή του σχήματος και τη διάδοσή του στη Μακεδονία της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, καθώς και τυπολογικά και χρονολογικά στοιχεία.

Η οπισθότητη πρόχους με αρ. 14 είναι χειροποίητη, όπως και τα περισσότερα αγγεία του σχήματος από τη Μακεδονία που ανάγονται στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Τα ίδια αγγεία είναι κατά κανόνα άβαφα, ενώ διακόσμηση με γάνωμα —χαρακτηριστικό που απαντά στο δείγμα με αρ. 14— εμφανίζεται κατά βάση από τα μέσα του 8ου αιώνα π.Χ. Παρομοίως, η δίδυμη ραβδωτή λαβή του αγγείου χαρακτηρίζει την παραγωγή του σχήματος προς το τέλος της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου.²⁹⁹ Τέλος, μία χρονολόγηση στον ύστερο 8ο και στις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ. υποδεικνύεται από την προέλευση του αγγείου από τη φάση επίχωσης του ‘Υπογείου’.

Με βάση τις ιδιαιτερότητες της κεραμικής της ύλης, η πρόχους με αρ. 14 θεωρείται εισηγμένη από άλλη θέση του Θερμαϊκού Κόλπου. Τα χαρακτηριστικά που διακρίνουν την ύλη αυτή από εκείνη που απαντά ευρέως στη λεπτή κεραμική από τη Μεθώνη περιλαμβάνουν το ανοικτό καστανό (7.5YR 6/4) χρώμα του πηλού, τα (έστω ελάχιστα) καστανέρυθρα εγκλείσματα και την παρουσία φολίδων χρυσίζοντος μαρμαρυγία.³⁰⁰ Εξάλλου, και ο έξεργος δακτύλιος που παρουσιάζει η πρόχους με αρ. 14 κάτω από το χείλος δεν απαντά γενικά στις οπισθότητες πρόχους από τη Μεθώνη.³⁰¹ Η εισηγμένη πρόχους με αρ. 14, σε συνδυασμό με ανάλογα πρωτογεωμετρικά ευρήματα από την Τορώνη³⁰² αποδεικνύουν ότι οι οπισθότητες πρόχοι διακινούνταν στη Μακεδονία της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου. Μάλιστα, ορισμένα μακεδονικά δείγματα φαίνεται πως εξήχθησαν κατά την ίδια περίοδο νοτιότερα, στη Θεσσαλία³⁰³ και στη Σκύρο.³⁰⁴ Οι οπισθότητες πρόχοι που έχουν εξαχθεί από μία μακεδονική θέση σε άλλη δεν παρουσιάζουν προφανείς μορφολογικές ιδιαιτερότητες που να τις καθιστούν σαφώς διακριτές —πόσο μάλλον προτιμότερες— από εκείνες που παράγονταν τοπικά. Ταυτόχρονα, η διακίνησή τους δεν μπορεί εύκολα να εξηγηθεί από το περιεχόμενό τους καθότι θεωρείται πως τα ευρύστομα αγγεία μετάγγισης εξαγότανταν κενά περιεχομένου.³⁰⁵ Στην περίπτωση του αγγείου με αρ. 14 πάντως αναμφισβήτητη ιδιαιτερότητα αποτελεί το αλφαβητικό graffito που φέρει στον λαιμό, το οποίο είναι ένα από τα λίγα αλφαβητικά graffiti που έχουν εντοπισθεί σε αγγεία από τον Θερμαϊκό Κόλπο που βρέθηκαν στη Μεθώνη. Ένα ανάλογο, αλφαβητικό χάραγμα (EPE) εντοπίζεται σε λαιμό υστερότερης οπισθότητης πρόχους από την Αιανή³⁰⁶ και στον ώμο ανάλογου αρχαϊκού(;) αγγείου από το Καραμπουρνάκι.³⁰⁷ Τέλος, εγχάρακτη επιγραφή απαντά σε άλλη οπισθότητη πρόχους από το Καραμπουρνάκι.³⁰⁸

3.2.2.6 Υδρίες

Αρ. 41, 42, 43: ύστερος 8ος – αρχές 7ου αιώνα π.Χ.

Χαράγματα ή άλλα σημεία εντοπίστηκαν σε τρία τμήματα υδριών από το ‘Υπόγειο’. Τα δείγματα αυτά αντιπροσωπεύουν ισάριθμα τροχήλατα αγγεία, σωζόμενα αποσπασματικά. Το αγγείο με αρ. 43 διατηρεί ικανό τμήμα του σώματος και της κάθετης λαβής και μικρό τμήμα του λαιμού. Το αγγείο με αρ. 42 σώζει μικρό τμήμα λαιμού και χείλους, ενώ το δείγμα με αρ. 41 είναι ένα όστρακο ώμου. Παρά την αποσπασματική τους διατήρηση, τα δύο τελευταία θραύσματα αποδίδονται με αρκετή ασφάλεια σε υδρίες με βάση το ιδιαίτερο χείλος (αρ. 42) και τον επιπεδούμενο ώμο που κοσμεύεται με παχιά τεθλασμένη (αρ. 41). Τόσο η διαμόρφωση αυτή του ώμου όσο και η παρουσία του μοτίβου της τεθλασμένης βρίσκουν άφθονα παράλληλα σε υδρίες (και όχι σε άλλα σχήματα) από το ‘Υπόγειο’.

Η υδρία απαντά στην Κρήτη από τη Μέση Εποχή του Χαλκού³⁰⁹ και στη νότια κυρίως Ελλάδα από τις αρχές της Ύστερης Εποχής του Χαλκού.³¹⁰

Στη Μακεδονία το σχήμα εμφανίζεται στο τέλος της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, υπό την επιρροή μυκηναϊκών προτύπων, όπως υποδεικνύουν ορισμένα δείγματα προερχόμενα από την Τούμπα Θεσσαλονίκης,³¹¹ το Περιβολάκι Λαγκαδά³¹² και τον Καστανά.³¹³ Από τους πρώτους αιώνες της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου είναι γνωστές πολύ λίγες (χειροποίητες) υδρίες από το νεκροταφείο της Βεργίνας,³¹⁴ ενώ το σχήμα ελλείπει από τα νεκροταφεία της Τορώνης³¹⁵ και της Θάσου.³¹⁶ Το σχήμα δεν απαντά στο αρχαϊκό νεκροταφείο στα Ασώματα Ημαθίας³¹⁷ και στο Αρχοντικό,³¹⁸ ενώ στο αρχαϊκό έως ελληνιστικό νεκροταφείο της Μίεζας εμφανίζεται μόλις κατά τον 4ο αιώνα π.Χ.³¹⁹ Οι υδρίες είναι πολύ σπάνιες στον οικισμό της Αγγιάλου/Σίνδου³²⁰ και στο μικρό σύνολο αρχαϊκού και κλασικού υλικού που έχει δημοσιευθεί από το Καραμπουρνάκι.³²¹ Πάντως, το σχήμα απαντά επαρκώς στο 'Υπόγειο', καθώς και στα Δείβηθρα,³²² στη Νέα Φιλαδέλφεια³²³ και στην Άκανθο³²⁴ κατά την Αρχαϊκή και την Κλασική περίοδο.

Ο πηλός των δύο υδριών (αρ. 41 και 43) που θεωρούνται προϊόντα τοπικής παραγωγής είναι ερυθρόχρωμος ως ροδοκάστανος (2.5YR 5/6 ως 5/4 ή 5/3) και παρουσιάζει σκοτεινόχρωμο πυρήνα. Η επιφάνεια του αγγείου με αρ. 41 είναι καστανόχρωμη (7.5YR 5/4), ενώ εκείνη του αγγείου με αρ. 43 παρουσιάζει χρωματικές αλλοιώσεις εξαιτίας των συνθηκών όπτησης. Η κεραμική ύλη των δύο αγγείων περιέχει λίγα λευκά μικρά εγκλείσματα και μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.³²⁵ Αντίθετα με τις υδρίες αυτές, η υδρία με αρ. 42 θεωρείται εισηγμένη από άλλη μακεδονική θέση λόγω της ιδιαίτερης κεραμικής της ύλης. Τόσο το χρώμα της ύλης αυτής όσο και η περιεκτικότητά της σε μικρά καστανέρυθρα εγκλείσματα και μεγάλα σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα δεν είναι χαρακτηριστικά της κεραμικής παραγωγής της Μεθώνης.

Ο επιπεδούμενος ώμος της υδρίας με αρ. 41, το λεπτό χείλος της υδρίας με αρ. 42 και το σωζόμενο περίγραμμα της υδρίας με αρ. 43 είναι πολύ συνηθισμένα σε αδημοσίευτες υδρίες από το 'Υπόγειο' και τυπικά για τις υδρίες γενικότερα. Έχει υποστηριχθεί ότι το μοτίβο αγκίστρων της υδρίας με αρ. 43, το οποίο απαντά σε κρητικές υδρίες καθ' όλη τη διάρκεια της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, κατάγεται από ένα μοτίβο της Υστεροελλαδικής ΙΙΙΓ κεραμικής.³²⁶ Στο υπόλοιπο Αιγαίο πάντως δεν τεκμηριώνεται η αδιάκοπη χρήση του μοτίβου και παραμένει δυσσερμήνευτη η επανεμφάνισή του σε αγγεία από την Ιωνία –και μάλιστα σε υδρίες– του ύστερου 8ου αιώνα π.Χ.³²⁷ Στον ίδιο γεωγραφικό χώρο αλλά και στην ίδια χρονική περίοδο παραπέμπει η κυματοειδής ταινία στον ώμο της υδρίας με αρ. 41.³²⁸ Οι χρονολογικές αυτές ενδείξεις συνάδουν με την εύρεση των τριών εξεταζόμενων υδριών στη φάση επίχωσης του 'Υπογείου', η οποία ανάγεται στον ύστερο 8ο και στις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ.

Οι τρεις υδρίες φέρουν χαράγματα που έχουν αποδοθεί μετά την όπτηση στον λαιμό (αρ. 42), στον ώμο (αρ. 41) ή στην κοιλιά και στη λαβή (αρ. 43). Ενδιαφέρον παρουσιάζει το πλήθος των χαραγμάτων στην κοιλιά της υδρίας με αρ. 43, ο ρόλος των οποίων παραμένει αδιευκρίνιστος.

3.2.2.7 Λοιπά κλειστά αγγεία

Αρ. 45, 46, 47, 49: ύστερος 8ος – αρχές 7ου αιώνα π.Χ.

Αρ. 44: (ύστερος 8ος) – μέσος 7ος αιώνας π.Χ.

Αρ. 164, 165: 7ος αιώνας π.Χ.

Τα επτά όστρακα που εξετάζονται εδώ συνθέτουν ένα ανομοιογενές σύνολο, όμως εντάσσονται στο ρεπερτόριο της λεπτής γραπτής κεραμικής που παραγόταν στην ίδια τη Μεθώνη και στην ευρύτερη περιοχή του Θερμαϊκού Κόλπου.

Με εξαίρεση τα δείγματα με αρ. 47 και 164, τα οποία είναι συγκολλημένα από τρία ως πέντε όστρακα, τα υπόλοιπα είναι μεμονωμένα όστρακα (δηλαδή όστρακα που δεν έχουν συγκολληθεί σε άλλα). Πρόκειται κυρίως

για όστρακα σώματος μικρού ως μεσαίου μεγέθους, αλλά και για τμήματα λαιμού (αρ. 165) και λαβής (αρ. 49). Οι διαφορές που παρατηρούνται στην κεραμική ύλη και στα λοιπά χαρακτηριστικά υποδεικνύουν ότι, κατά πάσα πιθανότητα, το σύνολο αντιπροσωπεύει ισάριθμα αγγεία.³²⁹ Τα περισσότερα από τα αγγεία αυτά ήταν τροχήλατα, ενώ η τεχνική κατασκευής των αγγείων που αντιπροσωπεύονται από τα δείγματα με αρ. 44, 45 και 46 παραμένει αβέβαια (το αγγείο στο οποίο ανήκει το όστρακο με αρ. 45 ήταν όμως πιθανότατα χειροποίητο).

Η κεραμική ύλη του οστράκου με αρ. 165 παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά εκείνης που απαντά ευρέως στα χειροποίητα κυρίως αγγεία από τη Μεθώνη:³³⁰ ο πηλός είναι ανοικτός ερυθρόχρωμος (2.5YR 6/6) με μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία. Η κεραμική ύλη του οστράκου με αρ. 49, παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά εκείνης που απαντά ευρέως στην τροχήλατη λεπτή κεραμική νοτιοελλαδικού τύπου που παραγόταν στη Μεθώνη:³³¹ ο πηλός είναι ανοικτός ροδοκάστανος (5YR 7/4) με **τεφρόχρωμο** πυρήνα διαφορετικών αποχρώσεων, επιφάνειες που διαφοροποιούνται χρωματικά, μικρή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία και λίγα μικρά λευκά και σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα. Τα χαρακτηριστικά της κεραμικής ύλης του δείγματος με αρ. 164 δεν είναι πολύ διαφορετικά, αλλά δεν θεωρείται βέβαιο ότι το αγγείο είναι τοπικό λόγω της ποιότητας του γανώματός του και της πιθανής απόδοσης του οστράκου σε μία οπισθόμητη πρόχου με ιδιαίτερη μορφολογία (βλ. παρακάτω).

Η κεραμική ύλη των υπολοίπων οστράκων παρουσιάζει ιδιαιτερότητες, με βάση τις οποίες αυτά αναγνωρίζονται (με διαφορετικό βαθμό βεβαιότητας) ως εισηγμένα από άλλες θέσεις. Σύμφωνα με τεχνολογικά και μορφολογικά στοιχεία, πιθανολογείται ότι οι θέσεις αυτές δεν πρέπει να αναζητηθούν εκτός της ευρύτερης περιοχής του Θερμαϊκού Κόλπου.

Εισηγμένα θεωρούνται τα όστρακα με αρ. 46 και 47, τα οποία συνδέονται στενά μεταξύ τους τόσο ως προς τα χαρακτηριστικά της κεραμικής τους ύλης όσο και ως προς την κάλυψη της εξωτερικής τους επιφάνειας από έντονα ερυθρό γάνωμα. Ο πηλός είναι ανοικτός καστανόχρωμος (7.5YR 6/4)³³² ή ανοικτός κιτρινοκάστανος ως έντονα ωχροκάστανος (10YR 6/4 ως 7/4),³³³ με σχεδόν ομοιόχρωμη εσωτερική επιφάνεια και τεφρόχρωμο πυρήνα. Περιέχει λίγα λευκά, ανοικτά τεφρόχρωμα και σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα, μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία και, στην περίπτωση του δείγματος με αρ. 47, μεμονωμένες φολίδες χρυσίζοντος. Στην περίπτωση του οστράκου με αρ. 44, το ανοικτό τεφροκάστανο (10YR 6/2) χρώμα του πηλού και το καστανό χρώμα (7.5YR 5/3) της εξωτερικής επιφάνειας, καθώς και η αμμώδης υφή αποτελούν χαρακτηριστικά που δεν απαντούν στην τοπική κεραμική. Παρομοίως, η ανοικτή ροδοκάστανη ως ροδοκάστανη (2.5YR 6/4 ως 5/4) κεραμική ύλη του οστράκου με αρ. 45 παρουσιάζει αρκετό πλούτο και ποικιλία εγκλεισμάτων για τα δεδομένα της τοπικής κεραμικής.

Όλα τα εν λόγω όστρακα αποδίδονται σε αγγεία μεσαίου μεγέθους, κυρίως σε αγγεία μετάγγισης. Σε λίγες μόνο περιπτώσεις καθίσταται δυνατή μία εκτίμηση για το σχήμα που αντιπροσωπεύουν. Για παράδειγμα, με βάση την οριζόντια λαβή που σώζει, το όστρακο με αρ. 49 αποδίδεται σε αμφορίσκο ή, πιθανότερο, σε υδρία (για το σχήμα αυτό βλ. την ενότητα 3.2.2.6). Και τα δύο σχήματα είναι μάλλον σπάνια στη Μακεδονία της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, όμως ο αμφορίσκο απαντά κυρίως στις πρώιμες φάσεις της εν λόγω περιόδου.³³⁴ Το δείγμα με αρ. 164 αποδίδεται με επιφύλαξη σε οπισθόμητη πρόχου. Η τελευταία απόδοση βασίζεται αποκλειστικά και μόνο στην πιθανότητα να συναντήσει το εν λόγω όστρακο με το άνω τμήμα μίας αδημοσίευτης οπισθόμητης πρόχου από το 'Υπόγειο', η οποία παρουσιάζει ανάγλυφους δακτυλίους εναλλασσόμενους με αυλακώσεις στο άνω και κάτω πέρασ του λαιμού.³³⁵

Η εξωτερική επιφάνεια καλύπτεται πλήρως από γάνωμα (αρ. 46, 47, 164) ή φέρει διακόσμηση με ταινίες (αρ. 44, 45, 49, 165). Η εσωτερική επιφάνεια των περισσότερων δειγμάτων δεν παρουσιάζει επεξεργασία, όμως εκείνη του οστράκου με αρ. 45 είναι λειασμένη.

Τα περιορισμένα μορφολογικά χαρακτηριστικά που σώζουν τα εξεταζόμενα όστρακα δεν ευνοούν τον προσδιορισμό της χρονολόγησής τους. Πάντως, τα περισσότερα εξ αυτών προέρχονται από τη φάση επίχωσης του 'Υπογείου', η οποία περιλάμβανε υλικό αναγόμενο στον ύστερο 8ο και στις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ. Το δείγμα με αρ. 44 προέρχεται από πάσα που εκτεινόταν ανάμεσα στη φάση επίχωσης και στην ενδιάμεση φάση, η οποία ανάγεται στον (ύστερο 8ο) – μέσο 7ο αιώνα π.Χ. Ψηλότερα και εντός της ενδιάμεσης φάσης εντοπίστηκαν τα δείγματα με αρ. 164 και 165, τα οποία χρονολογούνται στον 7ο αιώνα π.Χ.

Όλα τα χαράγματα των εξεταζόμενων οστράκων έχουν αποδοθεί μετά την όπτηση και τα περισσότερα εντοπίζονται στην εξωτερική επιφάνεια του σώματος. Σε μεμονωμένες περιπτώσεις το χάραγμα έχει αποδοθεί κάτω από τη γένεση της οριζόντιας λαβής (αρ. 49), στον λαιμό (αρ. 165) ή κάτω από την επιφάνεια της βάσης (αρ. 56). Χαράγματα και άλλα σημεία μνημονεύονται σπάνια στη βιβλιογραφία για την κεραμική από τη Μακεδονία της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου³³⁶ και μόνο στην περίπτωση της Τορώνης τα σημεία αυτά έχουν τύχει συστηματικής μελέτης.³³⁷ Μάλιστα, φαίνεται πως στην Τορόνη πρόκειται κυρίως για αγγεία τοπικής παραγωγής με σημεία που έχουν αποδοθεί τόσο πριν όσο και (σπανιότερα) μετά την όπτηση.

3.2.3 Λεπτή άβαφη κεραμική από τον Θερμαϊκό Κόλπο

3.2.3.1 Οπισθόμητες πρόχοι

Αρ. 50, 51, 52: ύστερος 8ος – αρχές 7ου αιώνα π.Χ.

Μολονότι η οπισθόμητη πρόχους αντιπροσωπεύεται αφειδώς στο αθημοσίευτο υλικό από το 'Υπόγειο', χαράγματα ή άλλα σημεία εντοπίστηκαν σε τέσσερα μόνο αγγεία του τύπου. Η πρόχους με αρ. 14 φέρει γραπτό διάκοσμο και ως εκ τούτου εξετάζεται στην ενότητα 3.2.2.5, όμως τα υπόλοιπα τρία δείγματα είναι άβαφα και αντιπροσωπεύουν ισάριθμα διαφορετικά αγγεία, σωζόμενα πολύ αποσπασματικά. Τα δείγματα με αρ. 51 και 52 διατηρούν μεγάλο τμήμα της λαβής με μικρό τμήμα του ώμου, ενώ από την πρόχους με αρ. 50 σώζεται τμήμα σώματος. Παρότι το τελευταίο δείγμα δεν σώζει χαρακτηριστικά στοιχεία του σχήματος, αποδίδεται με αρκετή ασφάλεια σε οπισθόμητη πρόχους λόγω των λεπτών τοιχωμάτων και της ιδιαίτερης επεξεργασίας της επιφάνειάς τους, χαρακτηριστικά τα οποία απαντούν ευρύτατα σε αγγεία του ίδιου σχήματος.

Για τα αγγεία του εν λόγω σχήματος, η ελληνική βιβλιογραφία για το βόρειο Αιγαίο χρησιμοποιεί ευρέως —αλλά όχι καθολικά ή ανεπιφύλακτα— τον όρο οπισθόμητες πρόχοι. Ο προαναφερθείς όρος προέκυψε κατ' αναλογία του αγγλικού «jugs with cut-away neck»,³³⁸ που εισήχθη στη μελέτη της κεραμικής από τη Μακεδονία από τον William A. Heurtley.³³⁹ Ο Μανώλης Ανδρόνικος διατύπωσε την προτίμησή του για τους όρους «πρόχους λοξοτμήτου προχοής» ή «ραμφοσχήμου προχοής» αλλά προτίμησε να διατηρήσει τον όρο «πρόχοι οπισθοτμήτου προχοής», «προς αποφυγή συγχύσεως».³⁴⁰ Εκδοχές και των τριών όρων εμφανίζονται στην τυπολογία της Ιουλίας Βοκοτοπούλου για τα ευρύστομα αγγεία μετάγγισης από τη Βίτσα στην Ήπειρο.³⁴¹ Αντίθετα, η Χάιδω Κουκούλη-Χρυσανθάκη εντάσσει τα αγγεία του εν λόγω σχήματος στις οινοχόες,³⁴² ενώ ενίοτε στη βιβλιογραφία εμφανίζεται και ο όρος οπισθόμητες οινοχόες.³⁴³ Επιπλέον, στην ελληνική περίληψη που συνοδεύει τη μελέτη της Alix Hochstetter για τη χειροποίητη κεραμική του Καστανά τα εν λόγω αγγεία αποκαλούνται υδρίες.³⁴⁴ Οι τελευταίες αυτές επιλογές προβληματίζουν καθότι οι συγκεκριμένοι όροι

(οινοχόη και υδρία) έχουν καθιερωθεί για διαφορετικά σχήματα της τροχήλατης κεραμικής της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου.³⁴⁵ Πιο ακριβής είναι ο γερμανικός όρος που χρησιμοποιεί η Hochstetter στο κείμενό της «Krug mit gestuftem Hals»,³⁴⁶ ο οποίος αποδίδεται ως «πρόχους με βαθμιδωτό λαιμό». ³⁴⁷ Ο όρος αυτός έχει καθιερωθεί στη γερμανική βιβλιογραφία,³⁴⁸ αλλά όχι και στην ελληνική, όπου απαντά σπάνια,³⁴⁹ ενίοτε μάλιστα στην παραλλαγή «βαθμιδωτή πρόχους». ³⁵⁰ Για τα εξεταζόμενα αγγεία από τη Μεθώνη επιλέγεται ο όρος οπισθόμητες πρόχοι που έχει επικρατήσει, αλλά ταυτόχρονα, επισημαίνεται η ανάγκη για την καθιέρωση μίας ενιαίας ορολογίας για το σύνολο των συγγενών τύπων αγγείων που καλύπτουν οι προαναφερθέντες όροι, στο πνεύμα της εργασίας των Βοκοτοπούλου και Hochstetter.³⁵¹

Το σχήμα της οπισθόμητης πρόχου είναι πιθανώς εμπνευσμένο από κολοκύθες.³⁵² Τα πρωιμότερα μακεδονικά δείγματα του τύπου ανάγονται στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού· το σχήμα καθίσταται ιδιαίτερα δημοφιλές στη Μακεδονία (συμπεριλαμβανομένης της περιφέρειας της Μεθώνης) κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου και επιβιώνει ως την Κλασική περίοδο.³⁵³ Ενδεικτική της μεγάλης διάδοσης και της υψηλής αντιπροσώπευσης του σχήματος στη Μακεδονία της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου είναι η ρήση του Heurtey «This is the period of the jug with cut-away neck». ³⁵⁴ Οι χειροποίητες οπισθόμητες πρόχοι αποτελούν την πολυπληθέστερη κατηγορία αγγείων στον οικισμό του Καστανά ³⁵⁵ και στα νεκροταφεία της ευρύτερης περιοχής του Δίου, ³⁵⁶ της Βεργίνας, ³⁵⁷ του Παλιού Γυναικόκαστρου Κιλκίς, ³⁵⁸ της Τσαουσζίτσας, ³⁵⁹ της Νέας Φιλαδέλφειας, ³⁶⁰ της Ασσήρου ³⁶¹ και της Τορώνης. ³⁶² Πολύ συνήθεις είναι εξάλλου και αλλού, για παράδειγμα στα νεκροταφεία της Αιανής και άλλων θέσεων της δυτικής και κεντρο-δυτικής Μακεδονίας, ³⁶³ της Τούμπας Θεσσαλονίκης, ³⁶⁴ της Θέρμης ³⁶⁵ και της Θάσου, ³⁶⁶ ή στους οικισμούς στο Βαρδινό (Διμνότοπος), ³⁶⁷ στο Αξιοχώρι (Βαρδαρόφτσα), ³⁶⁸ στην Αγχίαλο/Σίνδο, ³⁶⁹ στη Θέρμη, ³⁷⁰ στο Καραμπουρνάκι, ³⁷¹ στην Τράπεζα Γκόννα, ³⁷² στο Περιβολάκι Λαγκαδά ³⁷³ και στην Άκανθο. ³⁷⁴ Αντίθετα, κατά το μεγαλύτερο διάστημα της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, τροχήλατα αγγεία του ίδιου σχήματος είναι εξαιρετικά σπάνια ως ανύπαρκτα στις ίδιες θέσεις ³⁷⁵ και αλλού στη Μακεδονία ³⁷⁶ και εξίσου σπάνια είναι τα δείγματα που φέρουν διακόσμηση. ³⁷⁷ Από την πρόσφατη δημοσίευση του υλικού από την Αγχίαλο/Σίνδο διαπιστώνεται ότι σε όλο τον 9ο αιώνα π.Χ. και ως τα μέσα του 8ου οι οπισθόμητες πρόχοι ήταν κατά κανόνα χειροποίητες αλλά έκτοτε υπερισχύουν οι τροχήλατες. ³⁷⁸ Από το ίδιο χρονικό σημείο στη θέση αρχίζει και η παραγωγή δειγμάτων με γραπτό διάκοσμο, η οποία κορυφώνεται στον ύστερο 8ο αιώνα π.Χ. ³⁷⁹ Η τροχήλατη κοσμημένη εκδοχή του σχήματος θεωρείται θεσσαλική επινόηση. ³⁸⁰

Τα τρία εξεταζόμενα δείγματα από τη Μεθώνη συμμορφώνονται με τη γενική εικόνα που έχουμε για τα αγγεία του τύπου στη Μακεδονία· μόνο το δείγμα με αρ. 52 σώζει ίχνη τροχού, ενώ και τα τρία είναι άβαφα (η εξωτερική επιφάνεια του δείγματος με αρ. 50 είναι στιλβωμένη). ³⁸¹ Τα χειροποίητα αγγεία της Μακεδονίας δεν υστερούν κατ' ανάγκη τεχνολογικά των τροχήλατων που κατασκευάζονταν νοτιότερα, όπως υποδεικνύουν, για παράδειγμα, τα λεπτότατα τοιχώματα του δείγματος με αρ. 50. ³⁸² Τελευταία μάλιστα έχει βάσιμα υποστηριχθεί ότι τουλάχιστον ορισμένες από τις οπισθόμητες πρόχους κατασκευάζονταν με μία σύνθετη τεχνική που περιλάμβανε τη χρήση μίας σχεδόν σφαιρικής μήτρας. ³⁸³

Και οι τρεις πρόχοι που εξετάζονται εδώ θεωρούνται προϊόντα τοπικής παραγωγής. Ο πηλός τους είναι ερυθρόχρωμος ως ροδοκάστανος (2.5YR 5/6 ως 5/4) ³⁸⁴ και παρουσιάζει διαφορετικά χρώματα στις επιφάνειες εξαιτίας των συνθηκών όπτησης. Περιέχει λίγα λευκά και ελάχιστα σκο-

τεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα,³⁸⁵ πολύ μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία και ελάχιστη ποσότητα χρυσίζοντος.

Γενικά, οι οπισθόμητες πρόχοι της Μακεδονίας χαρακτηρίζονται από ένα βασικό, αρκετά τυποποιημένο σχήμα. Όπως εύστοχα έχει εξηγήσει ο Ανδρόνικος, το —σε γενικές γραμμές— αμετάβλητο σχήμα της οπισθόμητης πρόχου συνεπάγεται δυσκολίες στην τυπολογική κατάταξη και τη χρονολόγηση των αγγείων αυτών.³⁸⁶ Έχουν βέβαια προταθεί ορισμένες τυπολογίες για το πλήθος των χειροποίητων δειγμάτων από τη Μακεδονία, αλλά αυτές αναφέρονται κατά βάση στο υλικό μεμονωμένων θέσεων (όχι ευρύτερων γεωγραφικών ενότητων) και έχουν μόνο γενικόλογη χρονολογική σημασία.³⁸⁷ Εξάιρεση φαίνεται να αποτελεί η τυπολογία του Καστανά, η οποία έχει μία ευρύτερη απήχηση σε μελέτες υλικού από θέσεις στον μυχό του Θερμαϊκού Κόλπου, όπως η Αγχίαλος/Σίνδος³⁸⁸ και η Τράπεζα Γκόνα.³⁸⁹ Η αποσπασματική διατήρηση του εξεταζόμενου υλικού από τη Μεθώνη δεν επιτρέπει την τυπολογική του ένταξη. Εντούτοις, οι δίδυμες ραβδωτές λαβές των πρόχων με αρ. 51 και 52 αποτελούν ένδειξη χρονολόγησης προς το τέλος της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου.³⁹⁰ Είναι ενδεικτικό ότι δεν απαντούν στο πλούσιο δημοσιευμένο σχετικό υλικό από τη Βεργίνα, τον Καστανά, την Τορώνη και τη Θάσο (για το οποίο βλ. παραπάνω), εμφανίζονται όμως σε υλικό του 8ου έως 6ου αιώνα π.Χ. από την Αγχίαλο/Σίνδο και το Καραμπουρνάκι.³⁹¹ Τμήμα του ίδιου υλικού φέρει εξάλλου απλό γραπτό διάκοσμο, ανάλογο εκείνου της πρόχου με αρ. 14. Το στοιχείο αυτό σπανίζει σε αγγεία του τύπου πρωιμότερα του 8ου αιώνα π.Χ. (βλ. παραπάνω). Η χρονολόγηση των αγγείων με αρ. 50, 51 και 52 στον ύστερο 8ο και στις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ. υποδεικνύεται από την προέλευσή τους από τη φάση επίχωσης του 'Υπογείου'.

Τα εξεταζόμενα αγγεία φέρουν χαράγματα που έχουν αποδοθεί μετά την όπτηση στη λαβή (αρ. 51, 52) ή στο σώμα (αρ. 50). Μάλιστα, τα αγγεία με αρ. 51 και 52, τα οποία είναι πανομοιότυπα (στον βαθμό τουλάχιστον που σώζονται), φέρουν έκαστο τρία βραχέα χαράγματα στο μέσον του ύψους της λαβής. Χάραγμα που έχει αποδοθεί μετά την όπτηση απαντά στον λαϊμό υστερότερης οπισθόμητης πρόχου από την Αιανή,³⁹² αλλά και σε τμήμα αρχαϊκής οπισθόμητης πρόχου(;) από το Καραμπουρνάκι.³⁹³ Επίσης, εγχάραικτη επιγραφή απαντά σε άλλη οπισθόμητη πρόχου από το Καραμπουρνάκι.³⁹⁴ Τα χαράγματα που εντοπίζονται στα εξεταζόμενα αγγεία από τη Μεθώνη δεν πρέπει να συγχέονται με εκείνα που απαντούν σε ορισμένα μακεδονικά αγγεία του ίδιου σχήματος και έχουν αποδοθεί πριν την όπτηση, είτε αυτά είναι διακοσμητικά (όπως εκείνα που απαντούν σε δείγματα από την Τσαουζίτσα,³⁹⁵ τον Καστανά,³⁹⁶ την Τράπεζα Γκόνα,³⁹⁷ την Τορώνη³⁹⁸ και άλλες θέσεις³⁹⁹), είτε αποτελούν σημεία του κεραμέως (όπως εκείνα που εντοπίζονται σε τέσσερα δείγματα από την Τορώνη).⁴⁰⁰ Μία άλλη κατηγορία χαραγμάτων αποδίδεται πριν από την όπτηση σε λαβές οπισθόμητων πρόχων, προκειμένου οι λαβές αυτές να μοιάζουν συστραμμένες.⁴⁰¹ Αλλά και αυτά τα χαράγματα δεν έχουν σχέση με εκείνα στις λαβές των οπισθόμητων πρόχων με αρ. 51 και 52. Τέλος, όστρακο που ανήκει πιθανότατα στην πρόχου με αρ. 50 φέρει οπές που αποδίδονται σε επισκευή.⁴⁰²

3.2.3.2 Λοιπά κλειστά αγγεία

Αρ. 48, 53, 54, 55, 56: ύστερος 8ος – αρχές 7ου αιώνα π.Χ.

Αρ. 166: 7ος αιώνας π.Χ.

Αρ. 167, 168: ύστερος 7ος – 6ος αιώνας π.Χ.

Τα οκτώ όστρακα που εξετάζονται εδώ συνθέτουν ένα ανομοιογενές σύνολο κεραμικής, όμως εντάσσονται στο ρεπερτόριο της λεπτής άβαφης κεραμικής που παραγόταν στην ίδια τη Μεθώνη και στην ευρύτερη περιοχή του Θερμαϊκού Κόλπου. Με εξαίρεση το δείγμα με αρ. 56, το οποίο είναι συγκολλημένο από δύο όστρακα, η εν λόγω κεραμική συνίσταται σε όστρα-

κα που είναι μεμονωμένα (δηλαδή σε όστρακα που δεν έχουν συγκολληθεί σε άλλα), γεγονός που πάντως οφείλεται σε κάποιο βαθμό στις δυσκολίες που παρουσιάζει η συντήρηση της εν λόγω κεραμικής κατηγορίας. Πρόκειται κυρίως για όστρακα σώματος μικρού ως μεσαίου μεγέθους αλλά και για τμήματα βάσης (αρ. 56) και λαβής (αρ. 54). Οι διαφορές που παρατηρούνται στην κεραμική ύλη των οστράκων υποδεικνύουν ότι το σύνολο αντιπροσωπεύει ισάριθμα αγγεία. Τα περισσότερα από αυτά τα αγγεία ήταν τροχήλατα, όμως χειροποίητα ήταν τα δύο αγγεία που αντιπροσωπεύονται από τα όστρακα με αρ. 48 και 166.

Η κεραμική ύλη των δειγμάτων με αρ. 53, 55, 56, 166 και 167 παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά εκείνης που απαντά ευρέως στην κεραμική από τη Μεθώνη.⁴⁰³ Η ύλη των οστράκων αυτών είναι ανοικτή ερυθρόχρωμη (2.5YR 6/6),⁴⁰⁴ ροδοκάστανη (2.5YR 5/4)⁴⁰⁵ ή ανοικτή καστανέρυθη (5YR 6/4), με τεφρόχρωμο πυρήνα (αρ. 166, 167). Ενίοτε, η εξωτερική (αρ. 167) ή και οι δύο επιφάνειες (αρ. 55, 56, 166) διαφοροποιούνται χρωματικά. Ο πηλός περιέχει μεγάλη ως πολύ μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία και ενίοτε φέρει επιπλέον λίγα ως ελάχιστα λευκά (αρ. 53, 56, 167) και σκοτεινόχρωμα (αρ. 55, 167) εγκλείσματα μικρού και μεσαίου μεγέθους.

Η κεραμική ύλη των υπολοίπων κεραμικών παρουσιάζει ιδιαιτερότητες, με βάση τις οποίες αυτά αναγνωρίζονται (με διαφορετικό βαθμό βεβαιότητας) ως εισηγμένα από άλλες θέσεις. Σύμφωνα με τεχνολογικά και μορφολογικά στοιχεία, πιθανολογείται ότι οι θέσεις αυτές δεν πρέπει να αναζητηθούν εκτός της ευρύτερης περιοχής του Θερμαϊκού Κόλπου. Το δείγμα με αρ. 54 διαφοροποιείται από την τοπική παραγωγή της Μεθώνης με βάση τα μικρά εγκλείσματα (αρκετά καστανόχρωμα και λίγα τεφρόχρωμα) που χαρακτηρίζουν την κεραμική του ύλη, ενώ ο συνδυασμός σκοτεινόχρωμων και καστανέρυθρων εγκλεισμάτων ξεχωρίζει το δείγμα με αρ. 168 από την κεραμική τοπικής παραγωγής. Παρομοίως, η κεραμική ύλη του οστράκου με αρ. 48 διακρίνεται από το ανοικτό τεφροκάστανο ως ωχροκάστανο (10YR 6/2 ως 6/3) χρώμα της και τα τεφρόχρωμα εγκλείσματά της.

Τα περισσότερα από τα εν λόγω όστρακα αποδίδονται σε αγγεία μεσαίου μεγέθους, μάλλον αγγεία μετάγγισης. Σε μεγαλύτερα σκεύη αποδίδονται τα δείγματα με αρ. 48 και 166, το πρώτο σε αγγείο μετάγγισης, το δεύτερο σε αποθηκευτικό. Σε λίγες μόνο περιπτώσεις καθίσταται δυνατή μία εκτίμηση για το σχήμα που αντιπροσωπεύεται. Για παράδειγμα, ο επιπεδούμενος ώμος του αγγείου με αρ. 53 ανήκει μάλλον σε οπισθόμητη πρόχου (για το σχήμα αυτό βλ. την ενότητα 3.2.3.1). Εξάλλου, με βάση την οριζόντια λαβή που σώζει, το αγγείο με αρ. 54 αποδίδεται σε αμφορίσκο ή, πιθανότερο, σε υδρία (για το τελευταίο σχήμα βλ. την ενότητα 3.2.2.6). Και τα δύο σχήματα είναι μάλλον σπάνια στη Μακεδονία της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου όμως ο αμφορίσκος απαντά κυρίως στις πρώιμες φάσεις της εν λόγω περιόδου.⁴⁰⁶

Η επεξεργασία της εξωτερικής επιφάνειας των εξεταζόμενων οστράκων παρουσιάζει έντονη διαφοροποίηση. Είναι αδρολειασμένη (αρ. 48, 54, 56, 167), λειασμένη (αρ. 53, 168), επιχρισμένη (αρ. 55) ή στιλβωμένη (αρ. 166). Στίλβωση φέρει και η εσωτερική επιφάνεια του δείγματος με αρ. 166, σε αντίθεση με εκείνη των υπολοίπων οστράκων, η οποία δεν παρουσιάζει επεξεργασία.

Τα περιορισμένα μορφολογικά χαρακτηριστικά που σώζουν τα εξεταζόμενα όστρακα δεν ευνοούν τον προσδιορισμό της χρονολόγησής τους. Πάντως, τα περισσότερα εξ αυτών προέρχονται από τη φάση επίχωσης του 'Υπογείου' (ύστερος 8ος – αρχές 7ου αιώνα π.Χ.). Αντίθετα, τα δείγματα με αρ. 167 και 168 προέρχονται από τη φάση κατοίκησης (ύστερος 7ο – 6ο αιώνα π.Χ.), ενώ εκείνο με αρ. 166 από την ενδιάμεση φάση.

Όλα τα χαράγματα των εξεταζόμενων οστράκων έχουν αποδοθεί μετά την όπτηση και εντοπίζονται στην εξωτερική επιφάνεια του σώμα-

τος. Σε μεμονωμένες περιπτώσεις το χάραγμα έχει αποδοθεί κάτω από τη γένεση οριζόντιας λαβής (αρ. 102) ή κάτω από την επιφάνεια της βάσης (αρ. 56).⁴⁰⁷

3.2.4 Λεπτή τεφρόχρωμη κεραμική από τον Θερμαϊκό Κόλπο

Αρ. 169: ύστερος 7ος – 6ος αιώνας π.Χ.

Το όστρακο με αρ. 169 αποτελεί το μόνο δείγμα της τεφρόχρωμης κεραμικής από τον Θερμαϊκό Κόλπο που περιλαμβάνεται στην παρούσα μελέτη. Η κατηγορία αυτή κεραμικής αντιπροσωπεύεται πάντως άφθονα στο αθηναϊκό μουσείο υλικό από το 'Υπόγειο', αλλά και σε ένα άλλο ανασκαφικό σύνολο στη Μεθώνη που ανάγεται στο πρώτο μισό του 6ου αιώνα π.Χ.⁴⁰⁸ Η ίδια κατηγορία είναι ευρέως διαδεδομένη στη Μακεδονία της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου.⁴⁰⁹ Ορισμένοι μελετητές θεωρούν ότι η τεφρόχρωμη κεραμική της Μακεδονίας είναι αιολικής έμπνευσης, ενώ άλλοι επιμένουν ότι ακολουθεί μία μακεδονική παράδοση αναγόμενη σε μυκηναϊκά πρότυπα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού.⁴¹⁰ Στη συζήτηση του ζητήματος αυτού δεν μπορεί να συμβάλει η εξέταση του πολύ αποσπασματικού δείγματος με αρ. 169.

Το τεφρό χρώμα του εν λόγω αγγείου οφείλεται στις αναγωγικές συνθήκες όπτησής του και όχι στα πρωτογενή χαρακτηριστικά του πηλού του. Οι προσμίξεις που φέρει ο πηλός αυτός (ελάχιστα μικρά λευκά εγκλείσματα και μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία) καθιστούν πιθανή την τοπική παραγωγή του αγγείου. Σε κάθε περίπτωση, αποκλείεται η πιθανότητα προέλευσής του από το βορειοανατολικό Αιγαίο όπου επιχωρίαζε η παραγωγή τεφρόχρωμης κεραμικής (με διαφορετικά πάντως χαρακτηριστικά, για τα οποία βλ. την ενότητα 3.3.2.5).

Μολονότι συνίσταται σε μικρό όστρακο σώματος, το δείγμα με αρ. 169 αποδίδεται με ασφάλεια σε μικρό κλειστό αγγείο. Τα λεπτά, σχεδόν ευθέα τοιχώματα ώμου που σώζει καθιστούν πιθανή (αλλά οπωσδήποτε αβέβαιη) την απόδοσή του σε ολπίσκη.⁴¹¹ Τεφρόχρωμες ολπίσκες έχουν εντοπισθεί στη Θέρμη⁴¹² και στα Άβδηρα,⁴¹³ αλλά τα δείγματα από τα Άβδηρα θεωρούνται εισηγμένα από τη Λέσβο, στην αρχαϊκή τεφρόχρωμη κεραμική της οποίας αντιπροσωπεύεται το σχήμα.⁴¹⁴ Τα μορφολογικά στοιχεία δεν βοηθούν στη χρονολόγηση του αγγείου, αλλά η φάση κατοίκησης από την οποία προέρχεται ανάγεται στον ύστερο 7ο και 6ο αιώνα π.Χ.

Το δείγμα με αρ. 169 φέρει χάραγμα στη λειασμένη εξωτερική του επιφάνεια. Εξ όσων γνωρίζω χαράγματα και άλλα σημεία δεν απαντούν γενικά στην τεφρόχρωμη κεραμική από τη Μακεδονία.

3.2.5 Λεπτή κεραμική με τεφρό επίχρισμα από τον Θερμαϊκό Κόλπο

Αρ. 57, 59, 60, 61, 62, 65, 66, 67, 68, 69: ύστερος 8ος – αρχές 7ου αιώνα π.Χ.

Αρ. 58, 63, 64: (ύστερος 8ος) – μέσος 7ος αιώνας π.Χ.

Αρ. 170: ύστερος 7ος – (6ος) αιώνας π.Χ.

Μία κεραμική ομάδα, η οποία αντιπροσωπεύεται άφθονα στο 'Υπόγειο', χαρακτηρίζεται από ερυθρόχρωμο πηλό, πλούσιο σε ασημόχρωμο μαρμαρυγία και φέρει τεφρό επίχρισμα. Η κεραμική αυτή ομάδα, η οποία περιλαμβάνει χειροποίητα αγγεία, θεωρείται τοπική καθότι εντοπίστηκε σε μεγάλες ποσότητες στο 'Υπόγειο', καλύπτει ποικιλία σχημάτων διαφορετικών μεγεθών και δεν παρουσιάζει μορφολογικά χαρακτηριστικά που απαντούν σε άλλες κεραμικές ομάδες που εξαγόταν ευρέως στο Αιγαίο της εποχής. Παρά ταύτα, δεν μπορεί να αποκλειστεί εντελώς το ενδεχόμενο της παραγωγής της σε παραπάνω από μία θέση της ευρύτερης περιοχής, καθώς μάλιστα αντιπροσωπεύεται επαρκώς τουλάχιστον στο Καραμπουρνάκι.

Από το 'Υπόγειο' προέρχονται δεκατέσσερα όστρακα αγγείων που αποδίδονται στην εξεταζόμενη κεραμική ομάδα και φέρουν χαράγματα (και πάντως όχι άλλα σημεία). Πρόκειται κατά κανόνα για μικρά όστρακα

σώματος. Οι διαφορές που παρατηρούνται στο χρώμα της επιφάνειας των οστράκων αλλά και σε λεπτομέρειες του σχήματος υποδεικνύουν ότι, κατά πάσα πιθανότητα, το σύνολο αντιπροσωπεύει ισάριθμα αγγεία. Όλα τα εξεταζόμενα όστρακα είναι μεμονωμένα, δηλαδή δεν έχουν συγκολληθεί σε άλλα, γεγονός που πάντως οφείλεται σε σημαντικό βαθμό στις δυσκολίες που παρουσιάζει η συντήρηση της εν λόγω κεραμικής ομάδας.

Το χρώμα του πηλού των αγγείων της εν λόγω ομάδας κυμαίνεται από ερυθρόχρωμο (2.5YR 5/6)⁴¹⁵ ως ανοικτό ερυθρόχρωμο (2.5YR 6/6)⁴¹⁶ και σπανιότερα παρουσιάζεται ροδοκάστανο (2.5YR 5/4),⁴¹⁷ τεφροκόκκινο ως ερυθρόχρωμο (10R 5/4 ως 5/6)⁴¹⁸ ή ανοικτό καστανόχρωμο (7.5YR 6/4 ως 6/3).⁴¹⁹ Σπάνια μόνο παρουσιάζεται ελαφρά χρωματική διαφοροποίηση προς την εσωτερική (αρ. 60, 65, 68) ή/και την εξωτερική (αρ. 68, 170) επιφάνεια. Πολύ συχνά παρατηρείται πυρήνας διαφορετικών τεφρών αποχρώσεων.⁴²⁰ Ο πηλός περιέχει λίγα ως αρκετά λευκά⁴²¹ και σπανιότερα λίγα ως ελάχιστα σκοτεινόχρωμα⁴²² μικρά εγκλείσματα.⁴²³ Σπάνια μόνο απαντούν μεγάλα εγκλείσματα και αυτά είναι πάλι λευκά ή/και σκοτεινόχρωμα⁴²⁴ (γι' αυτό και η ομάδα αυτή αγγείων εντάσσεται στη λεπτή κεραμική). Χαρακτηριστική για τα αγγεία της κεραμικής ομάδας είναι η μεγάλη ποσότητα ασήμυχρου μαρμαρυγία, ενώ σπάνια απαντά και ελάχιστη (αρ. 65, 66, 68) ή μικρή (αρ. 67) ποσότητα χρυσίζοντος. Γενικά, η κεραμική αυτή ύλη είναι χαρακτηριστική του ανατολικού ημίσεως του Θερμαϊκού Κόλπου, και είναι σαφώς πιο λεπτή από εκείνες που απαντούν συχνά στη Χαλκιδική, για παράδειγμα στην Τορώνη.⁴²⁵

Η εξωτερική επιφάνεια καλύπτεται από καλοδιατηρημένο, συνήθως πυκνό επίχρισμα, το οποίο προσλαμβάνει χρώμα καστανέρυθρο (5YR 5/3⁴²⁶ ή 2.5YR 5/4⁴²⁷), ανοικτό καστανόχρωμο (7.5YR 6/3),⁴²⁸ καστανόχρωμο (7.5YR 5/2)⁴²⁹ τεφροκόκκινο ως καστανέρυθρο (2.5YR 5/2 ως 5/3),⁴³⁰ τεφρόχρωμο ως σκοτεινό τεφρόχρωμο (10YR 5/1 ως 4/1⁴³¹ ή 7.5YR 5/1 ως 4/1⁴³²). Στην περίπτωση του δείγματος με αρ. 59, το επίχρισμα είναι πιο αραιό, ανοικτό καστανέρυθρο και η επεξεργασία περιλαμβάνει στίλβωση (5YR 6/4) με τα ίχνη του εργαλείου να είναι εμφανώς διακριτά. Στίλβωμένα είναι πιθανώς και τα υπόλοιπα δείγματα, δεν διατηρούν όμως ίχνη μίας τέτοιας επεξεργασίας (αμυδρά ίχνη απαντούν πάντως στο όστρακο με αρ. 69).⁴³³ Τέσσερα μόνο δείγματα παρουσιάζουν επίχρισμα και στην εσωτερική επιφάνεια. Σε αυτές τις περιπτώσεις το επίχρισμα είναι πιο αραιό από ό,τι στην εξωτερική επιφάνεια και κυμαίνεται χρωματικά από καστανέρυθρο (5YR 5/4⁴³⁴ ή 2.5YR 5/4)⁴³⁵ ως ανοικτό ροδοκάστανο (5YR 6/3).⁴³⁶ Εξάρθρωση αποτελεί το όστρακο με αρ. 170, το επίχρισμα του οποίου είναι τεφρόχρωμο ως σκοτεινό τεφρόχρωμο (10YR 5/1 ως 4/1).

Με βάση την ύπαρξη επιχρίσματος στην εσωτερική επιφάνεια και το πάχος των τοιχωμάτων τους, τα όστρακα με αρ. 57, 63, 64 και 170 αποδίδονται με επιφύλαξη σε κρατηρόσχημα αγγεία. Τα υπόλοιπα όστρακα, τα οποία δεν φέρουν επίχρισμα στην εσωτερική επιφάνεια, ανήκουν πιθανώς σε αποθηκευτικά αγγεία και αγγεία μετάγγισης μικρού (αρ. 66, 68), μεσαίου (αρ. 60, 62, 65) και μεγάλου (αρ. 58, 59, 61, 67, 69) μεγέθους.

Τα περισσότερα από τα εν λόγω όστρακα προέρχονται από τη φάση επίχωσης του 'Υπογείου'. Σε αυτό αποκλειστικά το στοιχείο βασίζεται η χρονολόγησή τους στον ύστερο 8ο και στις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ. Από την ενδιάμεση φάση του (ύστερου 8ου) – μέσου 7ου αιώνα π.Χ. προέρχεται το δείγμα με αρ. 63, ενώ εκείνα με αρ. 58 και 64 εντοπίστηκαν σε πάσα που εκτεινόταν ανάμεσα στη φάση επίχωσης και στην ενδιάμεση φάση. Τέλος, το δείγμα με αρ. 170 προέρχεται από τη φάση κατοίκησης και ως εκ τούτου αποδίδεται στον ύστερο 7ο – 6ο αιώνα π.Χ. Με βάση τα στοιχεία αυτά αλλά και το αδημοσίευτο υλικό, πιθανολογείται ότι η παραγωγή της εν λόγω κεραμικής ομάδας συρρικνώθηκε βαθμιαία κατά τη διάρκεια του 7ου αιώνα π.Χ.

Όλα τα χαράγματα των εν λόγω οστράκων έχουν αποδοθεί μετά την όπτηση. Εξαίρεση αποτελεί το χάραγμα του δείγματος με αρ. 170, το οποίο έχει αποδοθεί πριν από την όπτηση και μάλιστα υπερκαλύπτεται από το επίχρισμα. Τα χαράγματα εντοπίζονται κατά κανόνα στην εξωτερική επιφάνεια του σώματος των οστράκων, όμως στην περίπτωση του δείγματος με αρ. 170 το χάραγμα εντοπίζεται στην εσωτερική επιφάνεια, ενώ στην περίπτωση του οστράκου με αρ. 57 χαράγματα εκτείνονται στην εξωτερική και στην εσωτερική επιφάνεια αλλά και στις ακμές. Εκτός από χαράγματα, το όστρακο με αρ. 68 φέρει κυκλική διαμπερή οπή, η οποία αντιπροσωπεύει επιδιόρθωση του αγγείου ή δεύτερη χρήση του οστράκου.⁴³⁷

3.2.6 Χονδροειδής κεραμική με γραπτό διάκοσμο από τον Θερμαϊκό

Κόλπο: Εμπορικοί αμφορείς

Ζητήματα ονοματολογίας, προσδιορισμού της προέλευσης και της τεχνολογίας, του ρόλου των graffiti και του είδους του περιεχομένου διάφορων τύπων πρώιμων ελληνικών εμπορικών αμφορέων θίγονται στην ενότητα 3.3.3. Πολλά από τα ζητήματα αυτά έχουν έμμεση ή άμεση αναφορά στη μελέτη δύο τύπων αμφορέων από τον Θερμαϊκό Κόλπο που εξετάζονται παρακάτω. Ο ένας από τους δύο τύπους, ο οποίος περιλαμβάνει τους θερμαϊκούς αμφορείς, έγινε γνωστός στην έρευνα στα τέλη της δεκαετίας του 1990,⁴³⁸ ενώ ο άλλος, ο οποίος περιλαμβάνει τους ‘μεθωναίους’ αμφορείς, προσδιορίζεται εδώ για πρώτη φορά. Αρκετοί ακόμα τύποι αρχαϊκών αμφορέων του βόρειου Αιγαίου έχουν γίνει γνωστοί στην έρευνα κατά την τελευταία δεκαετία από ευρήματα σε διάφορες θέσεις της Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας, απροσδιόριστη όμως παραμένει η ακριβής προέλευσή τους από τη Μακεδονία ή/και από τη Θράκη.⁴³⁹

3.2.6.1 ‘Μεθωναίοι’ αμφορείς

Αρ. 9, 20, 70, 71, 72, 73, 75, 76: ύστερος 8ος – αρχές 7ου αιώνα π.Χ.

Αρ. 74: (ύστερος 8ος) – μέσος 7ος αιώνα π.Χ.

Πρόκειται για έναν άγνωστο στη βιβλιογραφία τύπο, ο οποίος αντιπροσωπεύεται σε αθονία στο ‘Υπόγειο’. Το εξεταζόμενο σύνολο περιλαμβάνει εννέα τμήματα αμφορέων που φέρουν χαράγματα. Οι αμφορείς με αρ. 9 και 75 σώζουν πλήρως το περίγραμμά τους, ενώ αρκετά καλοδιατηρημένοι είναι οι αμφορείς με αρ. 20 (από τον οποίο όμως ελλείπει ο λαιμός, το χείλος και μία λαβή) και αρ. 76 (από τον οποίο ελλείπει το κάτω πέρασ). Τέσσερα δείγματα σώζουν τμήμα λαιμού με (αρ. 72, 73) ή χωρίς (αρ. 70, 74) λαβή, ενώ το δείγμα με αρ. 71 αντιστοιχεί σε μία λαβή. Με βάση τη διαμόρφωση του λαιμού και του χείλους αλλά και διαφοροποιήσεις στην όπτηση της κεραμικής ύλης, θεωρείται ότι το σύνολο αντιπροσωπεύει τουλάχιστον επτά διαφορετικά αγγεία.

Η κεραμική ύλη των αμφορέων του τύπου παρουσιάζει αξιόλογη ομοιογένεια. Το χρώμα του πηλού κυμαίνεται από ανοικτό ερυθρόχρωμο (2.5YR 5/6)⁴⁴⁰ ως ανοικτό ερυθροκάστανο (2.5YR 6/6 ως 6/4)⁴⁴¹ και σπανιότερα ροδοκάστανο (2.5YR 5/4).⁴⁴² Η εσωτερική και η εξωτερική επιφάνεια (αρ. 9, 72, 73, 74, 76), ή μόνο μία εξ αυτών (η εξωτερική στα δείγματα με αρ. 20 και 71 και η εσωτερική στο αγγείο με αρ. 70), διαφοροποιούνται χρωματικά από τον πυρήνα και παρουσιάζονται ανοικτές καστανόχρωμες (7.5YR 6/4)⁴⁴³ και σπανιότερα ροδόχρωμες (7.5YR 7/4)⁴⁴⁴ ή πολύ ανοικτές ωχροκάστανες (10YR 7/4).⁴⁴⁵ Η εμφάνιση ενός τεφρόχρωμου πυρήνα είναι ιδιαίτερα ασυνήθιστη (αρ. 20). Ο πηλός περιέχει αρκετά λευκά και συχνά λίγα σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, αρκετά μεγάλα λευκά, κυρίως αποστρωγγυλεμένα εγκλείσματα και μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.⁴⁴⁶ Σε αρκετές περιπτώσεις (αρ. 20, 71, 73, 74) παρουσιάζεται και μικρή ως ελάχιστη ποσότητα χρυσίζοντος μαρμαρυγία. Μία κεραμική ύλη με παρόμοια μακροσκοπικά χαρακτηριστικά απαντά σε μεγάλο τμήμα της

κεραμικής από τη Μεθώνη, το οποίο αποδίδεται στην τοπική παραγωγή.⁴⁴⁷ Περαιτέρω, οι πετρογραφικές αναλύσεις της Ευαγγελίας Κυριατζή και της Ξένιας Χαραλαμπίδου κατέστησαν βάσιμο το ενδεχόμενο της παραγωγής των αμφορέων του τύπου στην περιοχή του Θερμαϊκού Κόλπου. Ως εκ τούτου, πιθανολογείται ότι οι αμφορείς αυτοί κατασκευάζονταν στη Μεθώνη και επομένως μπορούν με επιφύλαξη να ονομαστούν ‘μεθωναίοι’.⁴⁴⁸ Η εκτίμηση αυτή βρίσκει έρεισμα στην εύρεση άφθονου σχετικού υλικού στο ‘Υπόγειο’. Παρά ταύτα, δεν μπορεί να αποκλεισθεί το ενδεχόμενο παραγωγής των αγγείων αυτών και σε άλλες θέσεις της περιοχής.

Με βάση το μέγεθος (ενδεικτικά σημειώνεται ότι το ύψος του αμφορέα με αρ. 75 είναι 0,64μ.) και τα λοιπά χαρακτηριστικά τους, οι ‘μεθωναίοι’ αμφορείς κατατάσσονται στους εμπορικούς. Εξαιρέση αποτελεί ο αμφορέας με αρ. 76, ο οποίος είναι αρκετά μικρότερος (το σωζόμενο ύψος είναι 0,38μ., το αρχικό ύψος υπολογίζεται κάτω από 0,45μ.) και θεωρείται επιτραπέζιος. Οι εν λόγω αμφορείς χαρακτηρίζονται από ένα παχύ ωσειδές (αρ. 9, 20, 75) σώμα (λεπτότερο στην περίπτωση του επιτραπέζιου αμφορέα με αρ. 76), το οποίο εδράζεται σε στενή, υψηλή δακτυλιοσχημη και ελαφρώς κωνική βάση (αρ. 9, 20, 75). Ο λαιμός είναι γενικά αρκετά βραχύς (αρ. 9, 72, 73, 75), με τοιχώματα που ανοίγουν ελαφρά προς τα πάνω (αρ. 9, 70, 72, 73, 74, 75), όμως ο επιτραπέζιος αμφορέας με αρ. 76 έχει κάπως υψηλότερο λαιμό με ελαφρά κοίλα τοιχώματα. Ενίοτε (αρ. 9, 72, 73) ο λαιμός φέρει ανάγλυφες ραβδώσεις/αυλακώσεις. Το χείλος είναι συνήθως αποστρωγγυλεμένο με λοξή, σχεδόν επίπεδη την κάτω επιφάνεια (αρ. 9, 70, 73, 74, 75) αλλά παχύτερο, κυκλικής διατομής, στην περίπτωση του δείγματος με αρ. 72. Ιδιότυπο είναι το ανακαμπτόμενο χείλος του επιτραπέζιου αμφορέα με αρ. 76. Η λαβή έχει συνήθως πεπλατυσμένη ελλειψοειδή διατομή (αρ. 9, 20, 73, 75, 76), όμως εκείνη του δείγματος με αρ. 72 φέρει επιπλέον κεντρική χαμηλή νεύρωση στη ράχη της και κοιλότητα στην εσωτερική επιφάνεια του λαιμού στο σημείο πρόσφυσης της λαβής σε αυτόν.⁴⁴⁹ Ελαφρώς διαφορετική είναι η λαβή ελλειψοειδούς διατομής του αρ. 71.⁴⁵⁰ Με εξαίρεση τον επιτραπέζιο αμφορέα με αρ. 76, τα αγγεία του τύπου έχουν λαβή πλάτους 0,035–0,042μ.⁴⁵¹

Η διακόσμηση των ‘μεθωναίων’ αμφορέων αποδίδεται πάνω σε λειοσμένη επιφάνεια (αρκετά στιλπνή στην περίπτωση του αμφορέα με αρ. 72), με τη λείανση να εκτείνεται κατά κανόνα και στο εσωτερικό του λαιμού.⁴⁵² Η διακόσμηση συνίσταται σε λεπτές, ως επί το πλείστον μεμονωμένες και αραιά διατεταγμένες ταινίες που αποδίδονται με εξίτηλο μελανό ως καστανέρυθρο γάνωμα κυμαινόμενης πυκνότητας. Μία ταινία περιθέει τη βάση (αρ. 9, 20, 75), δύο (αρ. 9, 20) ως έξι (αρ. 75) το σώμα μέχρι το ύψος της γένεσης των λαβών, όπου εντοπίζεται ζεύγος ταινιών (αρ. 9, 20, 75 και πιθανώς 73). Το ζεύγος αυτό απαντά και στον επιτραπέζιο αμφορέα με αρ. 76, ο οποίος φέρει επίσης ομάδα τριών ταινιών λίγο χαμηλότερα. Μία ταινία διατρέχει τη μετάβαση από τον ώμο στον λαιμό (αρ. 9, 72, 73, 74, 75, 76) και μία άλλη το άνω πέρασ του τελευταίου (αρ. 9, 70, 72, 73, 74, 75, 76). Το χείλος φέρει μία πλατιά (αρ. 9, 72, 73) και δύο (αρ. 70, 74) ή τρεις (αρ. 75) λεπτότερες ταινίες, ή καλύπτεται πλήρως από γάνωμα (αρ. 76). Η λαβή φέρει κατά κανόνα κάθετη ταινία στον κεντρικό άξονα της ράχης της (αρ. 9, 20, 71, 72, 73, 75, 76). Στα καλά σωζόμενα δείγματα με αρ. 20, 75 και 76, η ταινία αυτή εκτείνεται κάτω από τη γένεση της λαβής και, σε μία περίπτωση (αρ. 76), παρουσιάζει αγκιστροειδή απόληξη. Κυκλική (αρ. 71) ή ημικυκλική (αρ. 76) ταινία περιβάλλει τη γένεση των λαβών (στον ώμο) σε μεμονωμένα δείγματα. Αντίθετα, συχνή είναι η κόσμηση της πρόσφυσης των λαβών στον λαιμό με τοξοειδή (αρ. 9, 73, 74, 76) ή οριζόντια (αρ. 72) ταινία.⁴⁵³

Από τη συνολική αυτή εξέταση των χαρακτηριστικών της κεραμικής ύλης, του σχήματος και της διακόσμησης αναδεικνύεται η αξιόλογη ομοι-

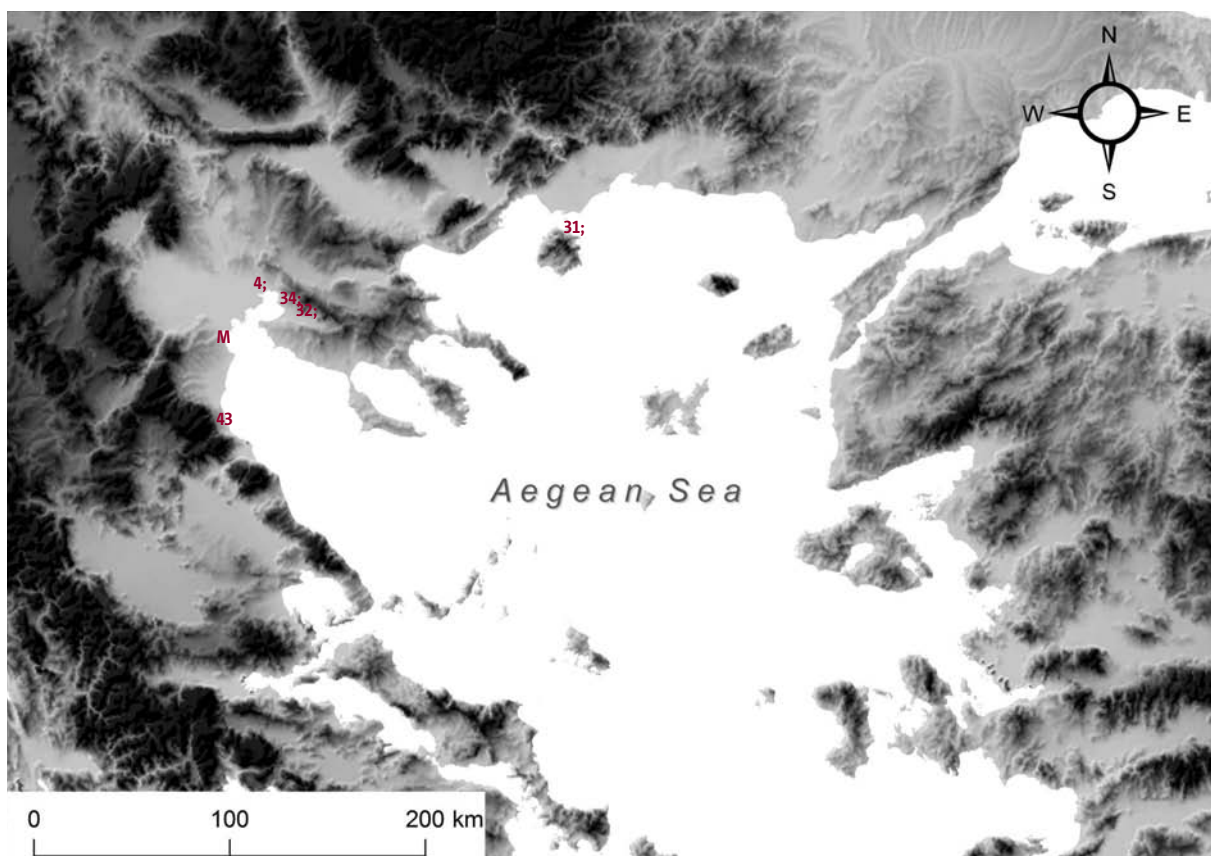
ογένεια του εξεταζόμενου τύπου. Ιδιαίτερες ομοιότητες σε δευτερεύοντα στοιχεία του σχήματος και της διακόσμησης (για παράδειγμα, ως προς τις ανάγλυφες ραβδώσεις στον λαιμό) παρουσιάζουν οι αμφορείς με αρ. 9 και 73, οι οποίοι, πιθανολογείται, είναι προϊόντα του ίδιου εργαστηρίου, αν όχι του ίδιου τεχνίτη.

Οι 'μεθωναίοι' αμφορείς παρουσιάζουν μία γενική μορφολογική συγγένεια με αμφορείς από το ανατολικό Αιγαίο, ιδίως με τους κλαζομενιακούς αλλά και με έναν τύπο μιλησιακών αμφορέων. Προκειμένου να αποφευχθεί σύγχυση διαφορετικών τύπων και να διευκολυνθεί η αναγνώριση 'μεθωναίων' αμφορέων εκτός της συγκεκριμένης θέσης εξετάζονται παρακάτω αναλυτικά οι ομοιότητες και κυρίως οι διαφορές μεταξύ των εν λόγω τύπων.

Οι 'μεθωναίοι' αμφορείς ομοιάζουν ελαφρώς με τους κλαζομενιακούς, ιδίως ως προς τη διακόσμηση ταινιών. Παρά ταύτα, οι δύο τύποι έχουν διακριτή κεραμική ύλη, με εκείνη των κλαζομενιακών να είναι ροδοκίτρινη ως ροδόχρωμη, ενίοτε με τεφρόχρωμο πυρήνα, και να περιέχει λευκά και συχνά καστανόχρωμα εγκλείσματα αλλά και ασημόχρωμο κυρίως μαρμαρυγία.⁴⁵⁴ Επίσης, το χείλος των κλαζομενιακών αμφορέων είναι συνήθως σαφώς παχύτερο από εκείνο των 'μεθωναίων'. Διαφορές εντοπίζονται και σε λεπτομέρειες της διακόσμησης. Οι 'μεθωναίοι' έχουν λειασμένη επιφάνεια ενώ οι κλαζομενιακοί φέρουν ένα είδος λεπτού επιχρίσματος.⁴⁵⁵ Οι ταινίες που διακοσμούν τους 'μεθωναίους' αμφορείς έχουν μικρό πάχος (0,4 έως 0,9 εκατοστά), ενώ εκείνες των κλαζομενιακών μεγάλο (2 έως 4 εκατοστά),⁴⁵⁶ γι' αυτό οι τελευταίοι είναι γνωστοί στη βιβλιογραφία και ως «αμφορείς με παχιές ταινίες».⁴⁵⁷ Επιπλέον, η αραιή διάταξη των ταινιών στους 'μεθωναίους' αμφορείς αντιδιαστέλλεται με τη συχνή ομαδοποίηση ταινιών, η οποία παρατηρείται στους κλαζομενιακούς. Εξάλλου, οι ταινίες που διακοσμούν τις λαβές των 'μεθωναίων' αμφορέων δεν προεκτείνονται ως χαμηλά στην κοιλιά, όπως των κλαζομενιακών,⁴⁵⁸ ενώ η λεπτή ταινία αμέσως κάτω από το χείλος είναι αποκλειστικό χαρακτηριστικό των 'μεθωναίων'. Τέλος, σύμφωνα με τα διαθέσιμα δεδομένα, οι κλαζομενιακοί αμφορείς δεν εμφανίζονται πριν από τα μέσα του 7ου αιώνα π.Χ.⁴⁵⁹ Αντίθετα όλοι σχεδόν οι 'μεθωναίοι' αμφορείς που εξετάζονται εδώ προέρχονται από τη φάση επίχωσης του 'Υπογείου' και επομένως χρονολογούνται πριν το χρονικό αυτό σημείο. Στην ενδιάμεση φάση του (ύστερου 8ου) – μέσου 7ου αιώνα π.Χ. ανάγεται μόνο το δείγμα με αρ. 74 καθώς και λίγα ακόμα, αδημοσίετα όστρακα αγγείων του τύπου. Ως εκ τούτου, πιθανολογείται η διακοπή της παραγωγής των 'μεθωναίων' αμφορέων κατά τη διάρκεια του 7ου αιώνα π.Χ.

Στενότερη μορφολογική συγγένεια διαπιστώνεται ανάμεσα στους 'μεθωναίους' αμφορείς και σε έναν από τους πολλούς τύπους μιλησιακών αμφορέων (γενικά για τους μιλησιακούς αμφορείς βλ. την ενότητα 3.3.3.5). Πρόκειται για τύπο που αναδείχθηκε πρόσφατα με την ονομασία τύπος Βύβλου, η εμφάνιση του οποίου τεκμηριώνεται καλά από το δεύτερο μισό του 7ου αιώνα π.Χ.⁴⁶⁰ αλλά ενδεχομένως ανάγεται ήδη στα τέλη του 8ου ή στις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ.⁴⁶¹ Η πρώιμη αυτή χρονολόγηση συμπίπτει με εκείνη της εμφάνισης των 'μεθωναίων' αμφορέων και καθιστά πολύ πιθανή την εξάρτηση των τελευταίων από τους μιλησιακούς αμφορείς του συγκεκριμένου τύπου.

Σε κάθε περίπτωση, οι δύο τύποι έχουν διακριτή κεραμική ύλη, με εκείνη των μιλησιακών να είναι σαφώς πιο ανοικτόχρωμη, συγκεκριμένα ανοικτή ωχροκάστανη (10YR 7/3 ή 8/2) ως ροδόχρωμη (7/5YR 7/3), με πυρήνα που κυμαίνεται από καστανόχρωμος ως τεφρόχρωμος.⁴⁶² Η ίδια ύλη διακρίνεται από υψηλή περιεκτικότητα σε μαρμαρυγία και ενίοτε περιέχει λίγα μόνο σκοτεινόχρωμα και κυρίως λευκά εγκλείσματα. Η ποσότητα των λευκών εγκλεισμάτων των μιλησιακών αμφορέων τύπου Βύβλου είναι πάντως σαφώς μικρότερη από εκείνη που απαντά στους 'μεθωναίους'.⁴⁶³ Εξάλ-

Χάρτης 4

Η διασπορά των ‘μεθωναίων’
εμπορικών αμφορέων στο βόρειο
Αιγαίο του 8ου – 7ου αιώνα π.Χ.:
4. Αγχιάλος/Σίνδος(;), 31. Θάσος(;),
32. Θέρμη(;), 34. Καραμπουρνάκι,
43. Δεΐβηθρα.

λου, το αποστρογγυλεμένο χείλος των ‘μεθωναίων’ αμφορέων διαφοροποιείται ξεκάθαρα από το ψιλόλιγνο, πεπλατυσμένο χείλος των μιλησιακών.⁴⁶⁴ Ο έντονα κωνικός λαιμός αρκετών μιλησιακών αμφορέων με τις ανάγλυφες ραβδώσεις δεν χαρακτηρίζει τους αμφορείς της Μεθώνης. Οι τελευταίοι παρουσιάζουν λαιμό ελαφρά κωνικό ή κυλινδρικό, ο οποίος ενίοτε μόνο φέρει ανάγλυφες ραβδώσεις και αυλακώσεις (αρ. 9, 72, 73). Τέλος, οι εν λόγω μιλησιακοί αμφορείς θυμίζουν τους ‘μεθωναίους’ ως προς τις λεπτές, μεμονωμένες κυρίως και αραιά διατεταγμένες ταινίες που φέρουν. Αντίθετα από τους ‘μεθωναίους’ όμως, οι μιλησιακοί αμφορείς τύπου Βύβλου έχουν ολόβαφο χείλος, κάτω από το οποίο συχνά δεν εντοπίζεται ταινία.⁴⁶⁵

Περιορισμένο είναι το σύνολο των αγγείων που είναι γνωστά από διάφορες θέσεις της Μεσογείου και μπορούν να συνδεθούν με τους ‘μεθωναίους’ αμφορείς ή τους μιλησιακούς αμφορείς τύπου Βύβλου. Η ασφαλής απόδοση των αγγείων αυτών σε έναν από τους δύο τύπους είναι συχνά επισφαλής, λόγω της κατάστασης διατήρησής τους αλλά και της ανεπαρκούς περιγραφής και αποτύπωσής τους στα σχετικά δημοσιεύματα. Το σύνολο αυτών των αμφορέων περιλαμβάνει ένα αγγείο από τη Βύβλο,⁴⁶⁶ ένα άλλο προερχόμενο από έναν κυπρο-αρχαϊκό ΙΙ τάφο στη Σαλαμίνα της Κύπρου,⁴⁶⁷ τέσσερα δείγματα από τη Ρόδο,⁴⁶⁸ πέντε αγγεία από δύο οικιστικά σύνολα του μέσου 7ου αιώνα π.Χ. στην Incoironata της Ιταλίας⁴⁶⁹ και δύο αδημοσίευτα δείγματα από τη Σίριδα, επίσης στην Ιταλία, τα οποία ανάγονται στον ύστερο 7ο αιώνα π.Χ.⁴⁷⁰ Σε πρωτογενή δημοσιεύματα τα περισσότερα από αυτά τα αγγεία έχουν αναγνωριστεί ως προερχόμενα από το ανατολικό Αιγαίο και σε μία πρόσφατη μελέτη αναγνωρίζονται ως μιλησιακά.⁴⁷¹ Μετά την αναγνώριση των ‘μεθωναίων’ αμφορέων το ζήτημα χρήζει επανεξέτασης. Οι διαθέσιμες περιγραφές των αγγείων από την Κύπρο⁴⁷² και την Incoironata δεν επιτρέπουν σαφή απόδοση,⁴⁷³ ενώ σχετικά στοιχεία δεν είναι

διαθέσιμα για τα δείγματα από τη Βύβλο, τη Ρόδο και τη Σίριδα. Πάντως, το αρκετά ψιλόλιγνο χείλος κάποιων από τα αγγεία που βρέθηκαν στην Ιταλία⁴⁷⁴ προσεγγίζει εκείνο των μιλησιακών αγγείων. Αντίθετα, με τον τύπο των ‘μεθωναίων’ συνδέονται στενά αδημοσίευτα σύνολα δειγμάτων από τα Δείβηθρα Πιερίας,⁴⁷⁵ πιθανώς την Αγχιάλο/Σίνδο,⁴⁷⁶ το Καραμπουρνάκι⁴⁷⁷ και πιθανώς τη Θέρμη⁴⁷⁸ (βλ. Χάρτη 4). Στον ίδιο τύπο πιθανώς ανήκει ένα τμήμα λαιμού και αποστρογγυλεμένου χείλους αμφορέα από τη Μίλητο (ο οποίος έχει θεωρηθεί εισηγμένος),⁴⁷⁹ ένα ανάλογο τμήμα αμφορέα από τη Θάσο⁴⁸⁰ και μία βάση από τον Κομμό.⁴⁸¹ Τέλος, ορισμένα δείγματα από την Ιταλία παρουσιάζουν ταινία κάτω από το χείλος,⁴⁸² τυπικό χαρακτηριστικό των ‘μεθωναίων’ αμφορέων, το οποίο απουσιάζει από τους δημοσιευμένους μιλησιακούς που έχουν βρεθεί στη Μίλητο αλλά απαντά σε ελάχιστα δείγματά τους που είναι γνωστά από άλλες θέσεις.

Όλα τα δείγματα ‘μεθωναίων’ αμφορέων που δημοσιεύονται εδώ φέρουν χαράγματα που έχουν αποδοθεί μετά την όπτηση (στην περίπτωση του δείγματος με αρ. 9 σώζεται τμήμα επιγραφής). Τα χαράγματα απαντούν κυρίως στη λαβή (αρ. 9, 20, 71, 72, 73, 75, 76) και σπανιότερα στο χείλος (αρ. 74, 75), στον λαιμό (αρ. 70) ή στον ώμο (αρ. 9). Με εξαίρεση τα δείγματα με αρ. 9, 72 και 75, τα εξεταζόμενα αγγεία σώζουν μόνο ένα χάραγμα, συχνά αποτελούμενο από περισσότερα του ενός στοιχεία (πάντως τα περισσότερα δείγματα διατηρούνται πολύ αποσπασματικά). Η λαβή του αγγείου με αρ. 72 φέρει χαράγματα και οπές, τα οποία ενδεχομένως αποδόθηκαν σε διαφορετικές στιγμές.⁴⁸³ Δύο γράμματα σώζονται στον ώμο του αμφορέα με αρ. 9 και ένα σύμβολο στη γένεση της σωζόμενης λαβής του. Τέλος, στην περίπτωση του αμφορέα με αρ. 75, χαράγματα φέρουν οι δύο λαβές αλλά και το χείλος. Οι λαβές του συγκεκριμένου αγγείου αλλά και η σωζόμενη λαβή των δειγμάτων με αρ. 72 και 73 φέρουν ομάδα τριών χαραγμάτων. Τα χαράγματα αυτά παραπέμπουν σαφώς στην ομάδα τριών βραχέων, οριζόντιων χαραγμάτων, η οποία αποδίδεται στο κάτω ήμισυ της ράχης της λαβής τεσσάρων θερμαϊκών αμφορέων (αρ. 77, 78, 79, 81) και στη λαβή τριών σαμιακών αμφορέων (αρ. 114, 121 και 122), όλων προερχόμενων από το ‘Υπόγειο’. Η σημασία της «σύμπτωσης» αυτής διερευνάται περαιτέρω στην ενότητα 3.4.4. Τέλος, το χάραγμα στη λαβή του αγγείου με αρ. 20 βρίσκεται κοντινό (αλλά όχι ακριβές) παράλληλο στον λαιμό ενός από τα προαναφερθέντα αγγεία από την *Incoronata* της Ιταλίας.⁴⁸⁴ Τα χαράγματα που απαντούν στους ‘μεθωναίους’ αμφορείς δεν είναι διαφωτιστικά ως προς το περιεχόμενο των αγγείων. Σύμφωνα όμως με τον Στέφανο Βυζάντιο, η Μεθώνη φημιζόταν για την αμπελουργία της (βλ. Κεφάλαιο 1),⁴⁸⁵ οπότε αν οι ‘μεθωναίοι’ αμφορείς κατασκευάζονταν πράγματι εκεί, θα περιείχαν κατά βάση (αλλά όχι αποκλειστικά) οίνο.

3.2.6.2 Θερμαϊκοί αμφορείς

Αρ. 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85: ύστερος 8ος – αρχές 7ου αιώνα π.Χ.

Η ανακάλυψη αμφορέων του εν λόγω τύπου στη Μεθώνη είναι γενικώς γνωστή στην έρευνα.⁴⁸⁶ Πράγματι, πολλά δείγματα αγγείων του τύπου εντοπίστηκαν στο ‘Υπόγειο’ και εννέα εξ αυτών φέρουν χαράγματα ή άλλα σημεία. Με βάση τον αριθμό χειλέων και λαιμών, εκτιμάται ότι το σύνολο αντιπροσωπεύει τουλάχιστον τέσσερα διαφορετικά αγγεία.

Τέσσερα από τα εννέα τμήματα (αρ. 77, 79, 80, 81) σώζουν μία λαβή μαζί με τμήμα ώμου, λαιμού και χείλους. Σε μία περίπτωση (αρ. 83) διατηρείται μόνο μία λαβή και σε άλλες τρεις ένα όστρακο σώματος (αρ. 82, 84, 85), ενώ το αγγείο με αρ. 77 σώζει μεγάλο τμήμα του σώματος και τμήματα δύο λαβών (όχι όμως τμήμα λαιμού ή χείλους).

Ο Paul Bernard, που πρώτος μελέτησε αγγεία του τύπου, τα ονόμασε *amphores à décor géométrique*,⁴⁸⁷ ενώ ο Richard Catling, που έχει

εκπονήσει την πληρέστερη σχετική μελέτη και τυπολογία, τα ενέταξε στη λεγόμενη Ομάδα II (Group II) της κατάταξής του (Ομάδα II του Catling – Catling’s Group II: για την πρωιμότερη Ομάδα I βλ. παρακάτω).⁴⁸⁸ Στην ελληνική βιβλιογραφία γίνεται συχνά αναφορά στην Ομάδα II του Catling αλλά ταυτόχρονα απαντούν οι όροι υποπρωτογεωμετρικοί αμφορείς,⁴⁸⁹ βορειοελλαδικοί⁴⁹⁰ ή βορειοελλαδικοί υποπρωτογεωμετρικοί⁴⁹¹ αμφορείς, «ντόπιοι» γεωμετρικοί αμφορείς⁴⁹² αλλά και γεωμετρικοί αμφορείς με ομόκεντρους κύκλους.⁴⁹³ Στη διεθνή βιβλιογραφία απαντά επίσης ο όρος αμφορείς του βόρειου Αιγαίου (τύπου II).⁴⁹⁴ Είναι προφανές ότι η ύπαρξη διαφορετικών όρων για αγγεία του ίδιου τύπου προκαλεί σύγχυση. Ως εκ τούτου προτάσσεται εδώ μία επαναδιαπραγμάτευση της ονομασίας του τύπου αλλά και μία συνοπτική παρουσίαση των χαρακτηριστικών του (τα οποία εξετάζονται αναλυτικότερα παρακάτω).

Πρόκειται για μεγάλους εμπορικούς αμφορείς με ιδιόμορφες ως προς τη διατομή λαβές και διακόσμηση μεγάλων ομάδων πολλών ομόκεντρων κύκλων στον ώμο. Οι αμφορείς αυτοί παράγονταν στον 8ο κυρίως αιώνα π.Χ. σε μία ή περισσότερες θέσεις του Θερμαϊκού Κόλπου και διακινούνταν κυρίως στο βόρειο ήμισυ του Αιγαίου. Οι διάφορες ονομασίες που έχουν αποδοθεί στα αγγεία αυτά δίνουν έμφαση σε ένα ή περισσότερα από τα βασικά χαρακτηριστικά τους (χρονολόγηση, τεχνοτροπία, προέλευση) αλλά κρίνονται ανεπαρκείς. Ο όρος «υποπρωτογεωμετρικοί» αναφέρεται τόσο στη χρονολόγηση των αγγείων όσο και στην κόσμησή τους με μοτίβα που εμφανίζονται στο ρεπερτόριο της Πρωτογεωμετρικής περιόδου. Ο συγκεκριμένος τύπος αμφορέων όμως δεν είναι ο μόνος που φέρει απλά μοτίβα, τα οποία εμφανίζονται σε πρωτογεωμετρικά ή και πρωιμότερα αγγεία. Γενικά, είναι μάλλον επισφαλής η ονοματοθεσία εμπορικών αμφορέων με τεχνοτροπικούς όρους που αφορούν κατεξοχήν τη λεπτή κεραμική. Εξάλλου, ο όρος «γεωμετρικοί» αμφορείς αναφέρεται στη χρονική περίοδο εμφάνισης των εν λόγω αμφορέων, αποσιωπά όμως το γεγονός ότι οι αμφορείς αυτοί συνεχίζουν να παράγονται για κάποιο διάστημα μετά το τέλος της Γεωμετρικής περιόδου, ενώ προδρομικές μορφές τους είναι γνωστές ήδη από την αυγή της Πρωτογεωμετρικής περιόδου (βλ. παρακάτω). Το σύνθετο όνομα «γεωμετρικοί αμφορείς με ομόκεντρους κύκλους» προβληματίζει καθότι ομόκεντροι κύκλοι δεν παρουσιάζονται αποκλειστικά σε γεωμετρικούς αμφορείς του τύπου. Για παράδειγμα, οι γεωμετρικοί αμφορείς τύπου SOS φέρουν κατά κανόνα ομάδες ομόκεντρων κύκλων στον λαιμό (βλ. την ενότητα 3.3.3.3). Για τον ίδιο λόγο πρέπει να απορριφθεί ο ακόμη γενικότερος όρος που χρησιμοποίησε ο Bernard (*amphores à décor géométrique*). Από την άλλη πλευρά, ο όρος που χρησιμοποιεί ο Catling (Ομάδα II – Group II) είναι ασαφής, ιδίως για τους μη ειδικούς. Επιπλέον, είναι αμφίβολο αν μία ενιαία τυπολογία (όπως αυτή του Catling) μπορεί να καλύψει επαρκώς αγγεία που προέρχονται από διαφορετικά κέντρα παραγωγής.⁴⁹⁵ Ως εκ τούτου, θεωρώ προτιμότερη μία πρόταση για την ονοματοθεσία του τύπου στη βάση ενός γεωγραφικού προσδιορισμού. Άλλωστε, η απόδοση ονομασίας προέλευσης στους εμπορικούς αμφορείς είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη στη διεθνή βιβλιογραφία, έστω κι αν ενίοτε αυτή τίθεται εντός εισαγωγικών λόγω αβεβαιοτήτων. Ο χρησιμοποιούμενος όρος βορειοελλαδικοί αμφορείς είναι πολύ ευρύς και προκαλεί την εσφαλμένη εντύπωση ότι ένας μόνος τύπος εμπορικού αμφορέα παραγόταν σε ολόκληρη τη βόρεια Ελλάδα. Πιο συγκεκριμένος και εύστοχος θεωρείται ο εδώ προτεινόμενος όρος «θερμαϊκοί αμφορείς» (*Thermaic amphoras*), ο οποίος αφενός υπομνηματίζει τη γενική συμφωνία των μελετητών για την παραγωγή των συγκεκριμένων αγγείων στην περιοχή (κυρίως) του Θερμαϊκού Κόλπου και αφετέρου παρουσιάζει αντιστοιχία με τους όρους που χρησιμοποιούνται για άλλους τύπους τύπους ελληνικών αμφορέων (π.χ. κορινθιακοί, σαμιακοί). Ο συγγενικός

όρος «θερμαίοι αμφορείς», που θα μπορούσε θεωρητικά να προταθεί, φαντάζει ίσως πιο εύχρηστος στην ελληνική και σε ορισμένες ξένες γλώσσες, αλλά πρέπει να αποφευχθεί καθότι παραπέμπει αποκλειστικά στη Θέρμη, στην αρχαία πόλη στον μυχό του Θερμαϊκού Κόλπου, η οποία εκτιμάται ότι εκτεινόταν κωμηδόν σε τμήμα της σημερινής Θεσσαλονίκης (από την Παλιά Πόλη και την Τούμπα ως το Καραμπουρνάκι και ενδεχομένως νοτιότερα, ως τη σημερινή Θέρμη).⁴⁹⁶ Αρκετά στοιχεία που εξετάζονται παρακάτω συνηγορούν στην ύπαρξη περισσότερων του ενός κέντρων παραγωγής των εν λόγω αμφορέων στην περιοχή του Θερμαϊκού Κόλπου. Ως εκ τούτου, πρέπει να αποφευχθεί μία ονοματοθεσία που βασίζεται σε ένα συγκεκριμένο κέντρο της περιοχής και να προτιμηθεί ο ευρύτερος όρος «θερμαϊκοί αμφορείς». Ο όρος αυτός βεβαίως δεν αποκλείει το ενδεχόμενο παραγωγής αγγείων του ίδιου τύπου και σε θέσεις εκτός της περιοχής του Θερμαϊκού Κόλπου. Αυτό το φαινόμενο, το οποίο έχει επανειλημμένα διαπιστωθεί αναφορικά με άλλους τύπους πρώιμων ελληνικών αμφορέων (π.χ. κορινθιακούς ή σαμιακούς), δεν συνεπάγεται επιπλοκές στην ονοματολογία (βλ. την ενότητα 3.3.3).

Η αποσαφήνιση των γενικών χαρακτηριστικών του εν λόγω τύπου αμφορέα και της καταγωγής του οφείλονται στην προαναφερθείσα μελέτη του Βρετανού αρχαιολόγου Catling,⁴⁹⁷ του οποίου η ανάλυση εμπλουτίζεται στις παραγράφους που ακολουθούν με βάση τα ευρήματα της Μεθώνης. Σύμφωνα με τον Catling, ο πηλός των αμφορέων είναι πολύ ανοικτός καστανόχρωμος με ελαφρώς ή έντονα τεφρόχρωμο πυρήνα,⁴⁹⁸ και εμφανώς πιο ερυθρωπή ή σκοτεινή καστανόχρωμη εσωτερική επιφάνεια. Παρουσιάζεται χονδροειδής και περιέχει μεγάλη ποσότητα χρυσίζοντος και ασημόχρωμου μαρμαρυγία, σχιστολιθικά εγκλείσματα, μικρά εγκλείσματα χαλαζία, σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα, κεραμικές συσσωματώσεις (clay pellets) και θραύσματα οστρέων. Στην τομή των οστράκων ο πυρήνας πλαισιώνεται ενίοτε από κιτρινωπό ή ροδοκάστανο μανδύα.

Η κεραμική ύλη του εξεταζόμενου υλικού από τη Μεθώνη είναι παρεμφερής. Ο πηλός είναι ανοικτός καστανέρυθρος (2.5YR 6/4⁴⁹⁹ και σπάνια 5YR 6/3⁵⁰⁰) με ανοικτό τεφρόχρωμο πυρήνα διάφορων αποχρώσεων και ανοικτή ερυθρόχρωμη (2.5YR 6/6⁵⁰¹ ή 2.5YR 7/6⁵⁰²), ανοικτή καστανέρυθη (5YR 6/4 ως 6/3⁵⁰³ ή 2.5YR 6/4⁵⁰⁴), ροδόχρωμη (7.5YR 7/4)⁵⁰⁵ ή τεφρορόδινη (7.5YR 6/2)⁵⁰⁶ εσωτερική επιφάνεια (για την εξωτερική επιφάνεια βλ. παρακάτω). Ο πηλός περιέχει πάρα πολλά λευκά και πολλά σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, πολλά λευκά, κυρίως αποστρωγγυλεμένα και ελάχιστα σκοτεινόχρωμα, κυρίως γωνιώδη μεγάλα εγκλείσματα, μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία (τόσο σε μορφή κόκκων όσο και σε μορφή φολίδων) και λίγες ως ελάχιστες φολίδες χρυσίζοντος μαρμαρυγία. Διαφορετική ως προς το χρώμα και την υψηλή περιεκτικότητα σε φολίδες χρυσίζοντος μαρμαρυγία είναι η κεραμική ύλη του αγγείου με αρ. 85, το οποίο, κατά τα άλλα, παρουσιάζει απaráλλακτα μορφολογικά χαρακτηριστικά. Ιδιαίτερη κεραμική ύλη παρουσιάζουν και άλλα αδημοσίευτα αγγεία του τύπου από τη Μεθώνη, όπως έχουν υποδείξει οι πετρογραφικές αναλύσεις της Ευαγγελίας Κυριατζή και της Ξένιας Χαραλαμπίδου. Στα πορίσματα των αναλύσεων αυτών επιστρέφω παρακάτω, όπου γίνεται λόγος για το κέντρο ή τα κέντρα παραγωγής των αμφορέων.

Από προσωπική εξέταση βεβαιώνεται ότι η κεραμική ύλη που αντιπροσωπεύεται ευρέως στους θερμαϊκούς αμφορείς από τη Μεθώνη ομοιάζει με εκείνη που απαντά ευρέως στο σύνολο αμφορέων του τύπου από την Αγχίαλο/Σίνδο που βρίσκεται στο Μουσείο Εκμαγείων της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.⁵⁰⁷ Διαφορές εντοπίζονται ενίοτε μόνο ως προς τη μικρότερη περιεκτικότητα σε μεγάλα εγκλείσματα και μαρμαρυγία πολλών αγγείων από την Αγχίαλο/Σίνδο.⁵⁰⁸

Επιπλέον, αρκετά από τα αγγεία από τη Μεθώνη έχουν ψηθεί σε χαμηλότερες θερμοκρασίες από εκείνα της Αγχιάλου/Σίνδου, διαφορά στην οποία οφείλονται ορισμένες αποκλίσεις στις χρωματικές ενδείξεις που δίδονται. Στον ίδιο λόγο ίσως οφείλεται και η μακροσκοπική παρατήρηση μικρότερης ποσότητας μαρμαρυγία στους αμφορείς από την Αγχιάλο/Σίνδο. Ο πηλός, πάντως, του υλικού της Αγχιάλου/Σίνδου είναι ανοικτός καστανέρυθρος (2.5YR 6/4 ή 5YR 6/3), καστανέρυθρος (5YR 5/3) ή ανοικτός ερυθρόχρωμος (2.5YR 6/6) με ανοικτό τεφρόχρωμο πυρήνα διάφορων αποχρώσεων και ανοικτή καστανέρυθρη (5YR 6/4 ως 6/3), ροδόχρωμη (5YR 7/3 ή 7/4, 7.5YR 7/3 ή 7/4) ή ροδοκίτρινη (5YR 7/6) εσωτερική επιφάνεια (για την εξωτερική επιφάνεια βλ. παρακάτω). Ο πηλός περιέχει πάρα πολλά λευκά και πολλά σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, λίγα ως (σπάνια) πολλά λευκά και ελάχιστα σκοτεινόχρωμα μεγάλα εγκλείσματα, αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία (τόσο σε μορφή κόκκων όσο και σε μορφή φολιδών) και, σπάνια, μεμονωμένες φολίδες χρυσίζοντος μαρμαρυγία.

Ο Catling έχει υποστηρίξει ότι οι αμφορείς του εξεταζόμενου τύπου είναι τροχήλατοι,⁵⁰⁹ βασισμένος προφανώς στις έντονες γραμμές του τροχού που παρατηρούνται στην εσωτερική τους επιφάνεια, κυρίως χαμηλά στην κοιλιά και στον λαιμό. Η άποψη αυτή δεν έχει αμφισβητηθεί παρότι οι ακμές ορισμένων αγγείων του τύπου συχνά υποδεικνύουν ότι αυτά κατασκευάζονταν με την τεχνική της «κουλούρας» και τελειοποιούνταν σε κάποιο είδος τροχού (γι' αυτό και οι γραμμές στην εσωτερική επιφάνεια).⁵¹⁰ Η χρήση της τεχνικής αυτής εξηγεί και την αμέλεια, την οποία, ως γνωστόν,⁵¹¹ παρουσιάζουν οι αμφορείς αυτοί ως προς το πλάσιμο. Σε κάθε περίπτωση, η ανεπιφύλακτη ένταξη των αγγείων του τύπου μεταξύ άλλων κατηγοριών τροχήλατης κεραμικής⁵¹² χρήζει αναθεώρησης.

Οι εν λόγω αμφορείς χαρακτηρίζονται από μεγάλο μέγεθος, που φθάνει τα 0,6μ. σε ύψος και τα πενήντα λίτρα σε χωρητικότητα, ενίοτε όμως απαντούν και σαφώς μικρότερα δείγματα με ύψος 0,35–0,40μ.⁵¹³ Όλα τα εξεταζόμενα τμήματα από τη Μεθώνη ανήκουν σε μεγάλα αγγεία αλλά στο αδημοσίευτο υλικό από το 'Υπόγειο' περιλαμβάνονται και λίγα σχετικά δείγματα πολύ μικρότερου μεγέθους.

Το σχήμα των εν λόγω αγγείων από τη Μεθώνη χαρακτηρίζεται από: παχύ ωοειδές σώμα και βραχύ λαιμό σε ενιαίο περίγραμμα (πρβλ.: αρ. 78, 79, 80, 85)· πλατύ, ανακαμπτόμενο ως επιπεδούμενο χείλος με λοξότμητο, ελαφρά κοίλο πέρας (πρβ.: αρ. 78, 79, 80, 81)· κάθετες λαβές που εκτείνονται από τον ώμο στον λαιμό. Η διαμόρφωση δύο κάθετων αυλακώσεων εκατέρωθεν ανάγλυφης νεύρωσης στη ράχη των λαβών αποτελεί ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των εν λόγω αγγείων και απαντά σε όλα τα δείγματα που εξετάζονται εδώ.⁵¹⁴

Όπως έχει παρατηρήσει ο Catling,⁵¹⁵ η εξωτερική επιφάνεια των αγγείων είναι αδρολειασμένη, ανοικτή καστανόχρωμη ή κιτρινοκάστανη και κοσμείται με εξίτηλο, αρκετά πυκνό, καστανέρυθρο ως ερυθροκάστανο γάνωμα. Στην περίπτωση του υλικού από τη Μεθώνη το χρώμα της αδρολειασμένης επιφάνειας είναι κατά κανόνα ανοικτό ωχροκάστανο (10YR 7/4 ως 7/3)⁵¹⁶ και σπανιότερα ανοικτό καστανόχρωμο (7/5YR 6/4)⁵¹⁷ ή ανοικτό καστανέρυθρο (5YR 6/3),⁵¹⁸ ενώ το χρώμα του γάνωματος παραμένει καστανέρυθρο ως ερυθροκάστανο, με την εξαίρεση των δειγμάτων με αρ. 83, 84 και 85, το γάνωμα των οποίων είναι γενικά μελανό. Μελανό ή καστανόμελανο γάνωμα απαντά στους περισσότερους από τους αμφορείς του τύπου από την Αγχιάλο/Σίνδο που βρίσκονται στο Μουσείο Εκμαγείων της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Η εξωτερική επιφάνεια των αγγείων αυτών είναι αδρολειασμένη ανοικτή καστανόχρωμη (7.5YR 6/3), ωχροκάστανη (10YR 6/3) ή ανοικτή τεφρόχρωμη (2.5Y 7/2).

Η διακόσμηση των αμφορέων του τύπου είναι στερεότυπη και επαναλαμβάνεται απαράλλακτη στις δύο όψεις κάθε αγγείου. Περιθέουσες ταινίες διατρέχουν τη μετάβαση από την κοιλιά στον ώμο, ο οποίος φέρει τρεις μεγάλες ομάδες πολλών ομόκεντρων κύκλων που έχουν αποδοθεί με πολλαπλό πινέλο. Στις δύο περιπτώσεις αγγείων από τη Μεθώνη που σώζουν μία ή περισσότερες τέτοιες ομάδες, αυτές απαρτίζονται από δέκα ομόκεντρους κύκλους (αρ. 77, 78). Μόνο ένα από τα δείγματα από τη Μεθώνη που εξετάζονται εδώ (αρ. 84) σώζει διχτυωτά πλαίσια ή τρίγωνα, τα οποία απαντούν συχνά σε αγγεία του τύπου.⁵¹⁹ Ο μεγάλος γραπτός σταυρός που φέρει ο αμφορέας με αρ. 80 δεν θεωρείται διακοσμητικό μοτίβο λόγω της θέσης του δίπλα στη μία λαβή αλλά και της απουσίας παραλλήλων σε αγγεία του τύπου. Ο σταυρός αυτός αναγνωρίζεται ως σημείο κεραμέως και εξετάζεται παρακάτω. Μία σειρά από δευτερεύοντα διακοσμητικά στοιχεία είναι τυπικά για τους αμφορείς του τύπου: ζεύγος περιθουσών ταινιών διατρέχει τη μετάβαση από το σώμα στον λαιμό, επιμήκης, τοξοειδής ταινία υπέρκειται της πρόσφυσης των λαβών στον λαιμό και εκτείνεται ως περίπου το μέσον του κατώτερου τμήματος του λαιμού, ενώ το άνω πέρας του λαιμού και το χείλος καλύπτονται από γάνωμα· οι δύο αυλακώσεις των λαβών κοσμούνται με κάθετες ταινίες, οι οποίες εκτείνονται χαμηλότερα, ως το ύψος της μεγίστης διαμέτρου, και συνοδεύονται από δύο ανάλογες ταινίες που φύονται εκατέρωθεν της γένεσης της λαβής· οι τέσσερις ταινίες συγκλίνουν και διασταυρώνονται ανά ζεύγη σχηματίζοντας άγκιστρα.

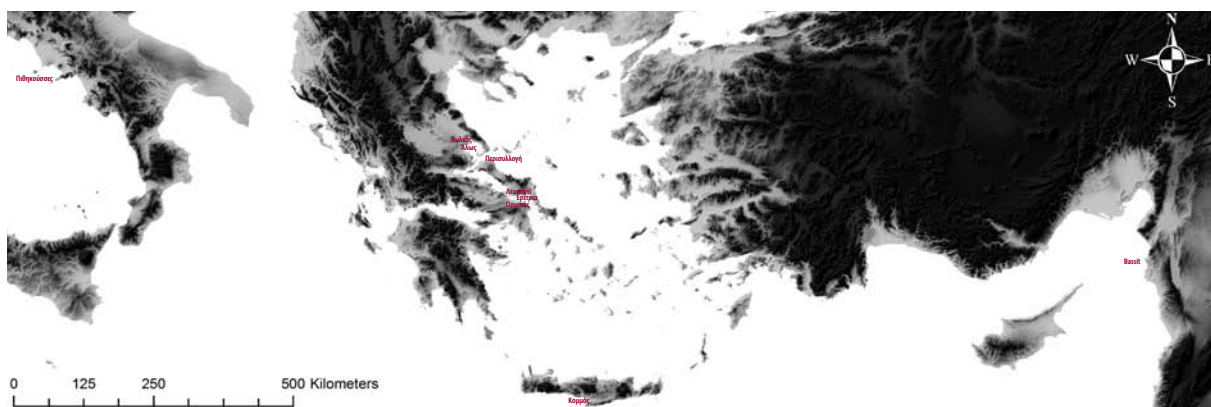
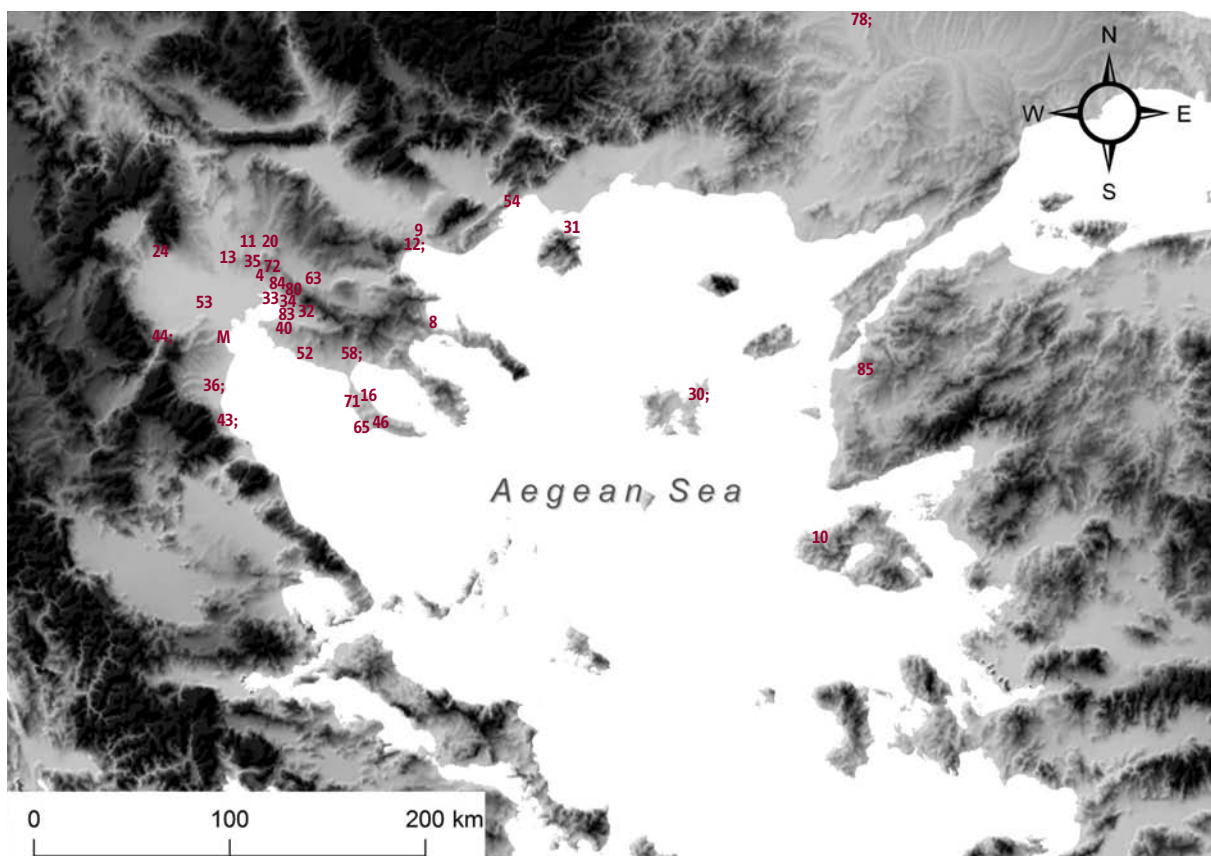
Η εμφάνιση του εν λόγω τύπου εμπορικού αμφορέα είναι ιδιαίτερα πρώιμη και προηγείται χρονικά της εμφάνισης των γνωστών τύπων νοτιοελλαδικών εμπορικών αμφορέων, η οποία συντελέστηκε από τον ύστερο 8ο αιώνα π.Χ. και εξής.⁵²⁰ Μάλιστα στην έρευνα είναι γνωστές προδρομικές μορφές του τύπου (οι οποίες παρουσιάζουν ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά του, όπως οι ιδιόμορφες λαβές και η διακόσμηση ομόκεντρων κύκλων) που παράγονταν κατά τον ύστερο 11ο και πρώιμο 10ο αιώνα π.Χ. στη Φωκίδα ή στη Λοκρίδα.⁵²¹ Από τον 10ο αιώνα π.Χ. και ως τα μέσα του 9ου ή τις αρχές του 8ου η παραγωγή μετατίθεται στη Θεσσαλία και στη Μακεδονία και η μορφή παρουσιάζει κάποια εξέλιξη ώστε κατά τον πρώιμο 8ο αιώνα π.Χ. αποκρυσταλλώνονται τα χαρακτηριστικά του τύπου, ο οποίος αντιπροσωπεύεται στο υλικό από τη Μεθώνη. Από το δεύτερο μισό του 9ου ή, πιθανότερα, από τον πρώιμο 8ο αιώνα π.Χ. η παραγωγή περιορίζεται στη Μακεδονία, πιθανότατα στον μυχό του Θερμαϊκού Κόλπου, και εκτείνεται χρονικά ως το τέλος του 8ου ή, πιθανότερο, ως τον πρώιμο 7ο αιώνα π.Χ.⁵²² Δεν αποκλείεται ο τύπος να επιβιώνει και αργότερα, καθότι ένας μικρός χειροποίητος ακόσμητος εμπορικός αμφορέας ίδιου σχήματος (συμπεριλαμβανομένων των ιδιότυπων λαβών) εντοπίστηκε σε ταφή του 600 π.Χ. περίπου στα Άβδηρα.⁵²³

Αρχικά, το κέντρο παραγωγής των ύστερων αμφορέων του τύπου (δηλαδή εκείνων του 8ου αιώνα π.Χ.) αποδιδόταν με επιφύλαξη στη Μικρά Ασία.⁵²⁴ Ο Catling αντιπρότεινε τον μυχό του Θερμαϊκού Κόλπου⁵²⁵ και η άποψή του βρίσκει έρεισμα στην ανακάλυψη μεγάλης ποσότητας ανάλογων ευρημάτων στην Αγκιάλο/Σίνδο (βλ. παρακάτω). Με βάση τα ευρήματα αυτά, ο Μιχάλης Τιβέριος και ο Στέφανος Γιματζίδης έχουν υποστηρίξει ότι ειδικότερα η θέση αυτή υπήρξε το κέντρο παραγωγής των εν λόγω αμφορέων,⁵²⁶ με επίκληση σε αδημοσίευτα πορίσματα αναλύσεων πηλού.⁵²⁷ Προσφάτως, έχουν πυκνώσει οι ενδείξεις ότι τα αγγεία αυτά παράγονταν σε περισσότερες της μίας θέσης (άποψη που ενστερνίστηκαν τελευταία οι δύο προαναφερθέντες μελετητές).⁵²⁸ Έχει διαπιστωθεί μακροσκοπικά πως η κεραμική ύλη μεμονωμένων οστράκων αμφορέων του τύπου, προερχόμενων από το Καραμπουρνάκι,⁵²⁹ τη Θάσο⁵³⁰ και την Τροία⁵³¹ διαφοροποιείται από εκείνη των υπολοίπων, φαινόμενο που παρατηρείται και στην περίπτωση

του αγγείου με αρ. 85. Επιπλέον, η χημική ανάλυση ενός οστράκου του τύπου από την Τροία κατέδειξε συγγένεια της κεραμικής του ύλης με μία από εκείνες που απαντούν ευρέως στην τοπική κεραμική.⁵³² Περαιτέρω, μέσα σε έναν κεραμικό κλίβανο στην Τορώνη βρέθηκε ένας πιθαμφορέας, ο οποίος συνδέεται με τους αμφορείς του εξεταζόμενου τύπου.⁵³³ Τέλος, από την πετρογραφική ανάλυση δύο δειγμάτων αμφορέων του τύπου από τη Μένδη διεφάνη ότι η κεραμική τους ύλη είναι συμβατή με εκείνη άλλων κατηγοριών κεραμικής που παράγονταν στη θέση αυτή και γενικότερα στη χερσόνησο της Παλλήνης,⁵³⁴ ενώ και τα αποτελέσματα των πετρογραφικών αναλύσεων σχετικού υλικού από τη Μεθώνη έχουν εντοπίσει στους περισσότερους —αλλά όχι σε όλους τους— αμφορείς του τύπου πετρώματα που απαντούν κατά μήκος της ανατολικής ακτής του Θερμαϊκού Κόλπου. Ως εκ τούτου, θεωρείται πιθανότατα η ύπαρξη περισσότερων του ενός κέντρων παραγωγής των θερμαϊκών αμφορέων, πιθανότατα ευρισκόμενων στον μυχό και στην ανατολική ακτή του ομώνυμου Κόλπου. Εκτιμάται ότι η Μεθώνη μάλλον δεν ήταν μεταξύ των κέντρων αυτών, καθώς η κεραμική ύλη των εν λόγω αμφορέων δεν φαίνεται συγγενής με εκείνες που χρησιμοποιούνται για την παραγωγή χονδροειδούς κεραμικής στη θέση.⁵³⁵

Η μελέτη του Catling ανέδειξε την εκτεταμένη διασπορά των θερμαϊκών αμφορέων, ιδίως κατά τον ύστερο 8ο (και πρώιμο 7ο;) αιώνα π.Χ.⁵³⁶ Στο ίδιο χρονικό διάστημα φαίνεται, σύμφωνα και με τα ανασκαφικά δεδομένα, να χρονολογούνται και τα ευρήματα από τη Μεθώνη, τα οποία προήλθαν από τη φάση επίχωσης του 'Υπογείου'. Ο ίδιος ο Catling είχε υποθέσει τη μελλοντική ανακάλυψη αμφορέων του τύπου στην παραλιακή ζώνη της Πιερίας, όπου βρίσκεται η Μεθώνη, αλλά και σε αρκετές ακόμα περιοχές.⁵³⁷ Πράγματι, τα τελευταία χρόνια έχουν προστεθεί αρκετές νέες θέσεις στον χάρτη της διασποράς και έχουν πυκνώσει τα ευρήματα σε θέσεις που ήταν ήδη γνωστές (βλ. Χάρτες 5 και 6).⁵³⁸ Σε συμπλήρωση πρόσφατα δημοσιευμένων επισκοπήσεων της διασποράς των αγγείων του τύπου⁵³⁹ προστίθενται εδώ ορισμένες νέες θέσεις (Νέα Νικομήδεια, Γαλλικός, Κριτσανά, Sarı Omer, Κομμός) στη βάση προσωπικής μελέτης δημοσιευμένου και αδημοσίετου υλικού. Συγκεντρωτικά σημειώνεται ότι θερμαϊκοί αμφορείς είναι γνωστοί από τον Ωρωπό,⁵⁴⁰ την Ερέτρια,⁵⁴¹ το Λευκαντί,⁵⁴² μία θέση στη θαλάσσια περιοχή στα ανοικτά της νοτιοανατολικής Θεσσαλίας,⁵⁴³ την Άλω,⁵⁴⁴ την Ιωλλό (μεγάλη ποσότητα),⁵⁴⁵ πιθανώς τα Δείβηθρα⁵⁴⁶ και το Κάστρο Νεοκαισάριας⁵⁴⁷ της Πιερίας, πιθανώς τη Λευκόπετρα Ημαθίας,⁵⁴⁸ τη Νέα Νικομήδεια,⁵⁴⁹ την Έδεσσα,⁵⁵⁰ το Αρχοντικό,⁵⁵¹ το Αξιχωρί (Βαρδαρόφτσα),⁵⁵² τον Καστανά,⁵⁵³ την Αγχιάλο/Σίνδο (πολύ μεγάλη ποσότητα),⁵⁵⁴ τον Γαλλικό,⁵⁵⁵ το Sarı Omer (Πεντάλοφος),⁵⁵⁶ την Τράπεζα Λεμπέτ,⁵⁵⁷ την Τούμπα Θεσσαλονίκης,⁵⁵⁸ το Καραμπουρνάκι,⁵⁵⁹ την Τράπεζα Γκόνα,⁵⁶⁰ τη Θέρμη,⁵⁶¹ τα Κριτσανά,⁵⁶² το Περιβολάκι Λαγκαδά,⁵⁶³ τη Νέα Καλλικράτεια,⁵⁶⁴ την Όλυνθο(;),⁵⁶⁵ τη Σάνη Παλλήνης,⁵⁶⁶ τη Μένδη (αξιόλογη ποσότητα)⁵⁶⁷ και το Ποσειδί,⁵⁶⁸ την Άφυτη,⁵⁶⁹ την Άκανθο,⁵⁷⁰ την Άργιλο(;),⁵⁷¹ την περιοχή της Αμφίπολης,⁵⁷² τη Νεάπολη (Καβάλα),⁵⁷³ τη Θάσο (αξιόλογη ποσότητα),⁵⁷⁴ το Svilengrad της Βουλγαρίας(;),⁵⁷⁵ πιθανώς την Ηφαιστία,⁵⁷⁶ την Τροία (αξιόλογη ποσότητα),⁵⁷⁷ την Άντισσα της Λέσβου⁵⁷⁸ αλλά και εκτός Αιγαίου, στον Κομμό,⁵⁷⁹ στο Bassit (Ποσειδίο) της Συρίας⁵⁸⁰ και στις Πιθηκούσες.⁵⁸¹

Η ευρεία αυτή διασπορά των αμφορέων του τύπου έχει συνδεθεί επανειλημμένα με την εμπορική δραστηριότητα των Ευβοέων.⁵⁸² Η άποψη αυτή βασίζεται στην έντονη ευβοϊκή παρουσία στον Θερμαϊκό Κόλπο κατά τον 8ο αιώνα π.Χ., στην ανακάλυψη αγγείων του τύπου στην Ερέτρια και στις Πιθηκούσες, καθώς και στην εύρεση 'μακεδονικών χαλκών' στο νησί αυτό και σε άλλες θέσεις της Ιταλίας. Θεωρώ ότι τα ευρήματα αυτά υποδεικνύουν την εμπλοκή αμφορέων του τύπου και σε ευβοϊκά εμπορικά δίκτυα, εντούτοις δεν τεκμηριώνουν την άποψη που αναγνωρίζει στους Ευ-

Χάρτης 5

Η διασπορά των εμπορικών αμφορέων του Θερμαϊκού στο βόρειο Αιγαίο του 8ου – πρώιμου 7ου αιώνα π.Χ.:

4. Αγχίαλος/Σίνδος, 8. Άκανθος, 9. Αμφίπολη, 10. Άντισσα, 11. Αξιοχώρι, 12. Άργιλος(;), 13. Αρχοντικό, 16. Άφυτη, 20. Γαλλικός, 24. Έδεσσα, 30. Ηφαιστία(;), 31. Θάσος, 32. Θέρμη, 34. Καραμπουρνάκι, 35. Καστανάς, 36. Κάστρο Νεοκαισάριας(;),

40. Κριτσανά, 43. Λείβηθρα(;), 44. Λευκόπετρα(;), 46. Μένδη, 52. Νέα Καλλικράτεια, 53. Νέα Νικομήδεια, 54. Νεάπολη (Καβάλα), 58. Όλυθος(;), 63. Περιβολάκι Λαγκαδά, 65. Ποσειδί, 71. Σάνη Παλλήνης, 72. Sari Omer (Πεντάλοφος), 78. Svilengrad(;), 80. Τούμπα Θεσσαλονίκης, 83. Τράπεζα Γκόνα, 84. Τράπεζα Λεμπέτ, 85. Τροία.

Χάρτης 6

Η διασπορά των εμπορικών αμφορέων του Θερμαϊκού εκτός του βορείου Αιγαίου κατά τον 8ο – πρώιμο 7ο αιώνα π.Χ.: Πιθηκούσες, Ιωλλός, Άλω, θέση στη θαλάσσια περιοχή στα ανοικτά της νοτιοανατολικής Θεσσαλίας (περισυλλογή), Λευκαντί, Ερέτρια, Ωρωπός, Κομμός, Bassit (Ποσειδίο).

βοείς έναν βασικό ή αποκλειστικό ρόλο στην παραγωγή και στη διακίνηση των αγγείων αυτών. Άλλωστε η αντιπροσώπευση των θερμαϊκών αμφορέων στις Πιθηκούσες είναι μάλλον πενιχρή σε σχέση με την εκεί αντιπροσώπευση άλλων τύπων ελληνικών εμπορικών αμφορέων που δεν συνδέονται με το ευβοϊκό εμπόριο.⁵⁸³ Τα ευρήματα των Πιθηκουσών, καθώς και αυτά του Κομμού και του Bassit (Ποσειδίο), δείχνουν ότι οι εν λόγω αμφορείς διακινούνταν ευρέως όμως όχι απαραίτητα σε μεγάλες ποσότητες, καθώς και ότι έφθαναν σε μακρινές θέσεις με έντονα εμπορικό χαρακτήρα μέσα από δίκτυα που δύσκολα μπορούν να θεωρηθούν ευβοϊκά.⁵⁸⁴ Εξίσου επισφαλές είναι να αναγνωρίζει κανείς στους Ευβοείς (ή σε άλλους υπερπόντιους εμπόρους, όπως οι Φοίνικες) ιδιαίτερο ρόλο στην εκτεταμένη διακίνηση των αγγείων του τύπου εντός του Θερμαϊκού Κόλπου αλλά και αλλού στο βόρειο Αιγαίο, ιδιαίτερα στη Θάσο και στην Τροία. Εν τέλει, η άποψη για τον κυρίαρχο ρόλο των Ευβοέων στη διακίνηση των αμφορέων του τύπου βασίζεται, νομίζω, σε μία παραδοχή που θέλει τους Μακεδόνες να απέχουν από το θαλάσσιο εμπόριο κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου,⁵⁸⁵ όπως και κατά την Εποχή του Χαλκού.⁵⁸⁶ Η παραδοχή αυτή είναι μάλλον αβάσιμη και χρήζει αναθεώρησης, καθότι η παραγωγή αμφορέων του εν λόγω τύπου ξεκίνησε στον Θερμαϊκό Κόλπο κατά τον πρώιμο 8ο αιώνα π.Χ., δηλαδή πριν από την εκκίνηση της παραγωγής εμπορικών αμφορέων στο νότιο και στο ανατολικό Αιγαίο, η οποία τοποθετείται στον ύστερο 8ο ή στον 7ο αιώνα π.Χ. Η εμφάνιση των θερμαϊκών αμφορέων φαίνεται να αποτελεί τοπική μακεδονική και όχι ευβοϊκή πρωτοβουλία και σε αυτό συνάδει και η απουσία ενδείξεων παραγωγής του τύπου στην ίδια την Εύβοια (βλ. περαιτέρω την ενότητα 3.4.4).

Εξάλλου, με την πρόταση για τη διακίνηση των αμφορέων του τύπου από τους Ευβοείς δεν φαίνεται να συμφωνεί η υψηλή συχνότητα και σε κάποιο βαθμό η ποικιλία των τύπων των χαραγμάτων και άλλων συμβόλων, τα οποία απαντούν στους θερμαϊκούς αμφορείς που προέρχονται από τη Μεθώνη και την Αγχίαλο/Σίνδο (για την οποία βλ. αμέσως παρακάτω). Τα χαρακτηριστικά αυτά δεν απαντούν σε άλλους τύπους ελληνικών εμπορικών αμφορέων της εποχής (8ος αιώνας π.Χ.), συμπεριλαμβανομένων και εκείνων που συνδέονται γενικά με την Εύβοια και το ευβοϊκό εμπόριο, όπως οι αμφορείς τύπου SOS, οι οποίοι παράγονταν και στο νησί (για τους τελευταίους βλ. την ενότητα 3.3.3.3). Άλλωστε, ένας τύπος χαραγματος που απαντά σε θερμαϊκούς αμφορείς από τη Μεθώνη εντοπίζεται επαρκώς και σε άλλες δύο κατηγορίες εμπορικών αμφορέων από τη θέση, τους 'μεθωνάιους' και τους σαμιακούς (βλ. παρακάτω). Η διαπίστωση αυτή ενισχύει την πιθανότητα της διακίνησης των αμφορέων αυτών από εμπορικά δίκτυα στα οποία εμπλέκονταν έμποροι διαφορετικής καταγωγής, συμπεριλαμβανομένων των γηγενών⁵⁸⁷ (για περαιτέρω ενδείξεις επί τούτου βλ. την ενότητα 3.4.4). Η εκτίμηση ότι η διακίνηση οποιασδήποτε κατηγορίας εμπορικών αμφορέων γινόταν από μία και μόνο φυλετική ή άλλη ομάδα αποτελεί υπερ-απλοστευση και τίθεται σε αμφισβήτηση από graffiti που αποδεικνύουν την πολυπλοκότητα των εμπορικών ανταλλαγών στο Αιγαίο και στη Μεσόγειο, ιδίως από τον 8ο αιώνα π.Χ. και εξής.⁵⁸⁸ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το κυπριακό graffito που εντοπίζεται σε αττικό αμφορέα τύπου SOS που βρέθηκε στη Μένδη.⁵⁸⁹

Γραπτά και εγχάρακτα (πάντα μη αλφαβητικά) εμπορικά σύμβολα εντοπίζονται στις λαβές και δευτερευόντως σε άλλα τμήματα αμφορέων του τύπου που έχουν βρεθεί στην Αγχίαλο/Σίνδο,⁵⁹⁰ στον Γαλλικό,⁵⁹¹ στο Καραμπουρνάκι,⁵⁹² στα Κριτσανά,⁵⁹³ στη Θάσο⁵⁹⁴ και στην Τροία.⁵⁹⁵ Τα σημεία που απαντούν στα ευρήματα από τη Μεθώνη συνίστανται κυρίως σε απλά χαραγματα που έχουν όλα αποδοθεί μετά την όπτηση⁵⁹⁶ κυρίως στη λαβή (αρ. 77, 78, 79, 80, 81, 83) και δευτερευόντως στο χείλος (αρ. 78, 81) και

στο σώμα (αρ. 82, 84, 85). Στον ώμο του αμφορέα με αρ. 80 όμως απαντά επιπλέον γραπτός σταυρός που έχει αποδοθεί πριν από την όπτηση.⁵⁹⁷ Ιδιαίτερο είναι και το εγχάρακτο ακτινωτό σύμβολο στη βάση του λαιμού του αγγείου με αρ. 79 αλλά και το Χ χαμηλά στη ράχη της λαβής του αγγείου με αρ. 83. Στις περισσότερες περιπτώσεις (αρ. 80, 82, 83, 84, 85) τα εγχάρακτα σημεία εκτείνονται επί του γραπτού διακόσμου του αγγείου. Παρά ταύτα, τέσσερα δείγματα (αρ. 77, 78, 79, 81) φέρουν εγχάρακτα σημεία σε άβαφες περιοχές της επιφάνειας. Πρόκειται συγκεκριμένα για ομάδα τριών βραχέων, οριζοντίων χαραγμάτων που έχουν αποδοθεί στο κάτω ήμισυ της ράχης της μίας από τις δύο πλευρικές επιφάνειες της λαβής. Ανάλογη ομάδα τριών χαραγμάτων απαντά και στις λαβές τριών ‘μεθωναίων’ (αρ. 72, 73, 75) και σαμιακών (αρ. 114, 121 και 122) αμφορέων από το ‘Υπόγειο’, φαινόμενο που δεν μπορεί να θεωρηθεί συμπτωματικό, καθώς μάλιστα ανάλογη ομάδα απαντά μόλις άπαξ στο αξιόλογο σύνολο σημείων που εντοπίζονται σε θερμαϊκούς αμφορείς από την Αγχίαλο/Σίνδο.⁵⁹⁸ Η ίδια ομάδα απαντά και σε αμφορέα από το Λευκαντί.⁵⁹⁹ Πάντως, στην περίπτωση των εξεταζόμενων αμφορέων από τη Μεθώνη, η ομάδα τριών χαραγμάτων της λαβής συνδυάζεται ενίοτε με μεμονωμένα χαράγματα σε άλλο σημείο, δηλαδή στο χείλος (αρ. 78) ή στην εσωτερική επιφάνεια της λαβής (αρ. 79). Στην περίπτωση του δείγματος με αρ. 81 η ράχη της λαβής φέρει δεύτερη ομάδα οριζόντιων χαραγμάτων υψηλότερα από την πρώτη, ενώ εγχάρακτη γωνία απαντά στο χείλος. Το άνισο πάχος των χαραγμάτων κάθε μίας ομάδας είναι ενδεικτικό της απόδοσής τους σε διαφορετικές χρονικές στιγμές, οι οποίες ενδεχομένως αντιπροσωπεύουν την εμπλοκή του αγγείου σε (τουλάχιστον) δύο διαφορετικές συναλλαγές.⁶⁰⁰ Είναι ενδιαφέρον ότι δύο διαφορετικές μεταξύ τους ομάδες τριών χαραγμάτων απαντούν στο κάτω ήμισυ των λαβών αμφορέα του 10ου αιώνα π.Χ. που εντάσσεται σε προδρομική μορφή του υπό εξέταση τύπου και προέρχεται από το Λευκαντί.⁶⁰¹ Το ίδιο αγγείο φέρει και τρίτο εγχάρακτο σημείο (με μορφή βέλους) στην κορυφή της μίας λαβής.

Ορισμένοι μελετητές εικάζουν ότι τα αγγεία του τύπου ή/και οι προδρομικές μορφές τους χαρακτηρίζονταν από ποικιλία περιεχομένων (σιτάρι, λάδι, οίνο).⁶⁰² Άλλοι θεωρούν τη μορφολογική τυποποίηση των αμφορέων ενδεικτική της τυποποίησης του περιεχομένου τους,⁶⁰³ το οποίο —πιθανολογούν— ήταν λάδι⁶⁰⁴ ή οίνος.⁶⁰⁵ Η άποψη περί οίνου βρίσκει έρεισμα στα εκτεταμένα ευρήματα διάφορων μορφών καρπών της αμπέλου και στις ισχυρές ενδείξεις οινοποίησης που εντοπίστηκαν στο Καραμπουρνάκι, από όπου προέρχεται και ένα πλούσιο σύνολο θερμαϊκών αμφορέων.⁶⁰⁶

3.2.7 Χονδροειδής άβαφη κεραμική από τον Θερμαϊκό Κόλπο

3.2.7.1 Πίθος

Αρ. 86: ύστερος 8ος – αρχές 7ου αιώνα π.Χ.

Πρόκειται για το μοναδικό τμήμα πίθου από το ‘Υπόγειο’ που φέρει χαράγματα ή άλλα σημεία. Το ίδιο ανασκαφικό σύνολο έχει δώσει πάντως ένα μεγάλο πλήθος οστράκων πίθων.

Μολονότι η κεραμική ύλη του πίθου με αρ. 86 δεν ομοιάζει με εκείνη της υπόλοιπης κεραμικής από τη Μεθώνη που εξετάζεται στην παρούσα μελέτη, αποτελεί μία από τις ευρύτερα αντιπροσωπευόμενες κεραμικές ύλες πίθων στο ‘Υπόγειο’. Ως εκ τούτου, η ύλη αυτή καθώς και το εξεταζόμενο αγγείο θεωρούνται τοπικά. Ο πηλός του δείγματος με αρ. 86 είναι καστανέρυθρος (2.5YR 5/4) ως καστανόχρωμος (7.5YR 5/4), με ανοικτή καστανόχρωμη επιφάνεια (7.5YR 6/3) και **τεφρόχρωμο πυρήνα. Περιέχει πάρα πολλά καστανόχρωμα και καστανέρυθρα εγκλείσματα μικρού ως μεσαίου μεγέθους και αρκετά λευκά, λίγα μεγάλα λευκά εγκλείσματα και μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.** Ενδιαφέρουσα είναι η κάλυψη της εσωτερικής επιφάνειας από ένα αρκετά παχύ και τραχύ στρώμα πηλού ανοικτού ωχρο-

κάστανου (10YR 7/4 ως 8/3) χρώματος, ο οποίος περιέχει λίγα λευκά και ελάχιστα σκοτεινόχρωμα μεγάλα εγκλείσματα. Το στρώμα αυτό αποσκοπεί στη μόνωση μάλλον παρά στη στατική ενίσχυση των τοιχωμάτων.⁶⁰⁷

Ο πίθος που αντιπροσωπεύεται από το όστρακο με αρ. 86 είναι χειροποίητος, όπως οι πίθοι της Προϊστορικής περιόδου και της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου από άλλες θέσεις της Μακεδονίας και της γεωγραφικής της περιφέρειας.⁶⁰⁸ Πίθοι απαντούν ευρέως σε θέσεις της εν λόγω περιοχής και δημοσιευμένα δείγματα της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου προέρχονται από τη Βεργίνα,⁶⁰⁹ τον Καστανά,⁶¹⁰ την Τορώνη⁶¹¹ και τη Θάσο.⁶¹² Το δείγμα με αρ. 86 αποτελεί όστρακο σώματος, το οποίο δεν σώζει ιδιαίτερα μορφολογικά χαρακτηριστικά, και ως εκ τούτου δεν μπορεί να ενταχθεί στις καθιερωμένες τυπολογίες μακεδονικών πίθων.⁶¹³ Το πάχος των τοιχωμάτων του εν λόγω αγγείου (0,018μ. περίπου) υποδεικνύει το μεγάλο του μέγεθος.

Το δείγμα με αρ. 86 προέρχεται από τη φάση επίχωσης του 'Υπογείου'. Η προέλευση αυτή υποδεικνύει μία χρονολόγηση στον ύστερο 8ο και στις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ. Το χάραγμα του δείγματος έχει αποδοθεί μετά την όπτηση. Χαράγματα τέτοιου τύπου δεν είναι γνωστά από πίθους της Μακεδονίας, οι οποίοι πάντως φέρουν συχνά εγχάρκτη και εμπίεστη διακόσμηση που έχει αποδοθεί πριν από την όπτηση.⁶¹⁴

3.2.7.2 Λοιπή χονδροειδής άβαφη κεραμική

Αρ. 87: ύστερος 8ος – αρχές 7ου αιώνα π.Χ.

Αρ. 88: (ύστερος 8ος) – μέσος 7ος αιώνας π.Χ.

Αρ. 171, 172: ύστερος 7ος – 6ος αιώνα π.Χ.

Στο 'Υπόγειο' εντοπίστηκαν τέσσερα μόνο μικρά θραύσματα τοπικών, χειροποίητων, χονδροειδών αγγείων μικρού (αρ. 87, 171) ως μεγάλου (αρ. 88, 172) μεγέθους, τα οποία φέρουν χαράγματα ή άλλα σημεία. Το ίδιο ανασκαφικό σύνολο έχει δώσει ένα μεγάλο πλήθος οστράκων αγγείων της ίδιας γενικής κατηγορίας. Το δείγμα με αρ. 88 σώζει τμήμα κάθετης λαβής, εκείνα με αρ. 87 και 172 τμήμα λαιμού, ενώ εκείνο με αρ. 171 συνίσταται σε όστρακο σώματος.

Τα δείγματα με αρ. 87, 88 και 172 θεωρούνται τοπικής παραγωγής με βάση την κεραμική τους ύλη, η οποία είναι ερυθρόχρωμη (2.5YR 5/6) ως ανοικτή ερυθρόχρωμη (2.5YR 6/6) και περιέχει αρκετά ως πολλά λευκά, λίγα ως αρκετά τεφρόχρωμα και σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, λίγα ως αρκετά μεγάλα λευκά εγκλείσματα και μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.⁶¹⁵ Διαφορετική είναι η ύλη του δείγματος με αρ. 171,⁶¹⁶ το οποίο προέρχεται από τον Θερμαϊκό Κόλπο αλλά όχι απαραίτητα από τη Μεθώνη.

Τα τέσσερα όστρακα ανήκουν πιθανότατα σε κλειστά αγγεία, το ακριβές σχήμα των οποίων παραμένει ασαφές. Η απόδοση των οστράκων με αρ. 87 και 171 σε αγγεία μικρού μεγέθους υποδεικνύεται από το πάχος των τοιχωμάτων τους (0,004μ. περίπου). Αντίθετα, σε αποθηκευτικά αγγεία μεγάλου μεγέθους αποδίδονται τα δείγματα με αρ. 88 και 172. Αξιοσημείωτη είναι η λείανση της εξωτερικής επιφάνειας των οστράκων με αρ. 171 και 172, με το τελευταίο να σώζει ίχνη λείανσης και στην εσωτερική επιφάνεια. Η εξωτερική επιφάνεια του δείγματος με αρ. 87 είναι στιλβωμένη.

Το όστρακο με αρ. 87 προέρχεται από τη φάση επίχωσης του 'Υπογείου', εκείνο με αρ. 88 από την ενδιάμεση φάση, ενώ εκείνα με αρ. 171 και 172 από τη φάση κατοίκησης. Η προέλευση αυτή υποδεικνύει αντίστοιχα μία χρονολόγηση στον ύστερο 8ο – στις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ., στον (ύστερο 8ο) – μέσο 7ο αιώνα π.Χ. και στον ύστερο 7ο – 6ο αιώνα π.Χ.

Τα χαράγματα έχουν αποδοθεί στο σώμα (αρ. 171), στον λαιμό (αρ. 87, 172) ή στη λαβή (αρ. 88) των εξεταζόμενων αγγείων μετά την όπτηση. Φαίνεται πως χαράγματα τέτοιου τύπου δεν απαντούν γενικά σε χονδροειδή αγγεία μικρού και μεσαίου μεγέθους από τον Θερμαϊκό Κόλπο και γενικότερα τη Μακεδονία.

3.3 Επέισακτη κεραμική

3.3.1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Η επέισακτη κεραμική που εντοπίζεται σε μία θέση όπως η Μεθώνη παραδοσιακά προσελκύει το ενδιαφέρον των μελετητών, καθότι είναι ενδεικτική του εύρους και του βαθμού των επαφών που η θέση αυτή διατηρούσε με τον στενό ή ευρύ γεωγραφικό της περίγυρο.⁶¹⁷ Ο περίγυρος αυτός όμως δεν αποτελεί μονολιθική ενότητα και περιλαμβάνει διαφορετικές κλίμακες (τοπική, περιφερειακή και μεσογειακή), η μελέτη των οποίων προσελκύει αυξανόμενο ενδιαφέρον στη διεθνή βιβλιογραφία.⁶¹⁸ Η εξέταση του συνόλου της επέισακτης κεραμικής από μία μόνο θέση έχει μακρά παράδοση στην κλασική αρχαιολογία και αποτελεί τη βάση της μελέτης του εμπορίου και των ανταλλαγών κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.⁶¹⁹ Αντίθετα, η εντατικοποίηση του ενδιαφέροντος για τη μελέτη της περιφερειακής διάστασης πολιτισμικών φαινομένων αποτελεί σχετικά πρόσφατη εξέλιξη.⁶²⁰ Παρομοίως, πρόσφατη εξέλιξη αποτελεί η έμφαση στην κατανόηση ανάλωγων φαινομένων στη μεσογειακή τους κλίμακα.⁶²¹ Οι εξελίξεις αυτές πυροδοτήθηκαν σε μεγάλο βαθμό από τη δημοσίευση του μνημειώδους έργου των Peregrine Horden και Nicolas Purcell *The Corrupting Sea* (2000), στο οποίο προτείνεται η διαχρονική έρευνα της Μεσογείου ως γεωγραφικής και πολιτισμικής ενότητας αλλά και δίνεται έμφαση στη μελέτη επιμέρους γεωγραφικών ενοτήτων.

Οι νέες αυτές κατευθύνσεις της έρευνας δεν έχουν αξιοποιηθεί επαρκώς από τη βιβλιογραφία για τη Μακεδονία και το βόρειο Αιγαίο γενικότερα. Η περιφερειακή κλίμακα εξετάζεται συστηματικά μόλις την τελευταία δεκαετία,⁶²² ενώ η μεσογειακή κλίμακα έχει διερευνηθεί μάλλον ισχνά. Μάλιστα, το βόρειο Αιγαίο—δηλαδή η εκτεταμένη περιοχή που περιλαμβάνει τη Μακεδονία, τη Θράκη, την Τρώαδα και την Αιολίδα, μαζί με τα γειτονικά νησιά (για την οποία βλ. την ενότητα 3.1.3)—εξαιρείται συστηματικά από τη βιβλιογραφία για τη Μεσόγειο της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου.⁶²³ Σε αντιδιαστολή με τις προσεγγίσεις αυτές, η ανάλυση της επέισακτης κεραμικής από το 'Υπόγειο' αναπτύσσεται γύρω από τις διαφορετικές κλίμακες που προαναφέρθηκαν, την τοπική, την περιφερειακή και τη μεσογειακή. Αυτό καθίσταται ιδιαίτερα προφανές στη συστηματική καταγραφή της διασποράς των διάφορων τύπων που αντιπροσωπεύονται στο εξεταζόμενο υλικό σε ολόκληρο το βόρειο Αιγαίο (βλ. Χάρτη 1) αλλά και στη συνοπτική αναφορά της διασποράς τους στην υπόλοιπη Μεσόγειο και στη Μαύρη Θάλασσα. Η προσέγγιση αυτή συμβάλλει πολύπλευρα στην κατανόηση της σημασίας της Μεθώνης αλλά και γενικότερα του βόρειου Αιγαίου σχετικά με την εντατικοποίηση των ανταλλαγών και του εμπορίου στο Αιγαίο και στη Μεσόγειο του 8ου ως 6ου αιώνα π.Χ. Η εικόνα που προκύπτει απέχει πολύ από εκείνη που περιέγραφε ο **Nicholas Hammond στις αρχές της δεκαετίας του 1970**: «In the matter of imported Greek wares Macedonia has ... only a few scattered objects of the Geometric period».⁶²⁴ Πέντε μόλις γραμμές κειμένου αρκούσαν για τη σύνοψη των κεραμικών και άλλων εισαγωγών από το νότιο Αιγαίο που ήταν τότε γνωστές από τη Μακεδονία. Στις δεκαετίες που μεσολάβησαν η αρχαιολογική έρευνα στη Μακεδονία και στο βόρειο Αιγαίο γενικότερα άλλαξε ριζικά την εικόνα αυτή. Οι εισαγωγές από το νότιο Αιγαίο έχουν πολλαπλασιαστεί, ενώ εντοπίζονται και εισαγωγές από τη βαλκανική ενδοχώρα αλλά και την ανατολική Μεσόγειο (βλ. παρακάτω καθώς και το Κεφάλαιο 2). Η νέα αυτή εικόνα αναδεικνύεται σε σημαντικό βαθμό και από την παρούσα μελέτη του εξεταζόμενου υλικού από τη Μεθώνη. Εκ των προτέρων σημειώνεται ότι το πλήθος και η ποικιλία της επέισακτης κεραμικής από τη θέση είναι ασυνήθιστα υψηλά για τα δεδομένα της Μακεδονίας και του βόρειου Αιγαίου γενικότερα (εξίσου 'κοσμοπολίτικο', όπως αναδεικνύεται παρακάτω, ήταν μόνο το Καραμπουρνάκι της

Αρχαϊκής περιόδου). Ειδικότερα, η μεγάλη ποσότητα και ποικιλία αλλά και η πρωιμότητα των επεισοκτων εμπορικών αμφορέων που εξετάζονται εδώ επιβεβαιώνουν σε κάποιο βαθμό την εκτίμηση του Hammond ότι η ίδρυση της Μεθώνης ήταν στενά συνδεδεμένη με την εντατικοποίηση των εμπορικών επαφών της Μακεδονίας με το νότιο Αιγαίο.⁶²⁵

Όπως αναφέρθηκε στην ενότητα 3.1.2, ο όρος επεισοκτη κεραμική αναφέρεται στα αγγεία που εισήχθησαν στη Μεθώνη από θέσεις εκτός της περιοχής του Θερμαϊκού Κόλπου. Η αναγνώριση 109 οστράκων και αγγείων από το 'Υπόγειο' ως επεισοκτων βασίζεται στην κεραμική τους ύλη και είναι ανεξάρτητη της τεχνοτροπίας τους.⁶²⁶ Σημαντική συμβολή στην αναγνώριση της προέλευσης τμήματος της επεισοκτης κεραμικής από τη Μεθώνη (δηλαδή των εμπορικών αμφορέων) αποτελεί ένα εξελισσόμενο πρόγραμμα πετρογραφικών αναλύσεων υλικού από το 'Υπόγειο', τις οποίες διεξάγουν η Ευαγγελία Κυριατζή και η Ξένια Χαραλαμπίδου στο Εργαστήριο Fitch της Βρετανικής Σχολής Αθηνών.

Στις ενότητες που ακολουθούν η επεισοκτη κεραμική διακρίνεται στην επιτραπέζια κεραμική και στους εμπορικούς αμφορείς. Τα αγγεία κάθε μίας από τις δύο κατηγορίες διακρίνονται περαιτέρω με βάση την ειδική προέλευσή τους από συγκεκριμένες περιοχές του Αιγαίου. Η σειρά των ενότητων ακολουθεί ένα νοητό γεωγραφικό τόξο που εκτείνεται από την Κόρινθο, την Αττική, την Εύβοια και τις Κυκλάδες ως την Ιωνία και την Αιολίδα. Τονίζεται πάντως ότι, παρά την ποικιλία της, η κεραμική που εξετάζεται εδώ αποτελεί μικρό μόνο δείγμα του συνόλου της επεισοκτης κεραμικής από το 'Υπόγειο'. Στο σύνολο αυτό μάλιστα αντιπροσωπεύονται κατηγορίες επεισοκτης κεραμικής που απουσιάζουν εντελώς από το εξεταζόμενο δείγμα, όπως η κορινθιακή λεπτή κεραμική, εκείνη των ρυθμών G2-3 και Θάψου, καθώς και οι φοινικικοί αμφορείς (βλ. Κεφάλαιο 2). Μολονότι το υλικό αυτό παραμένει αδημοσίευτο, η μαρτυρία του λαμβάνεται υπόψη στην ανάλυση που ακολουθεί.

3.3.2 Επιτραπέζια κεραμική

3.3.2.1 Αττική κεραμική

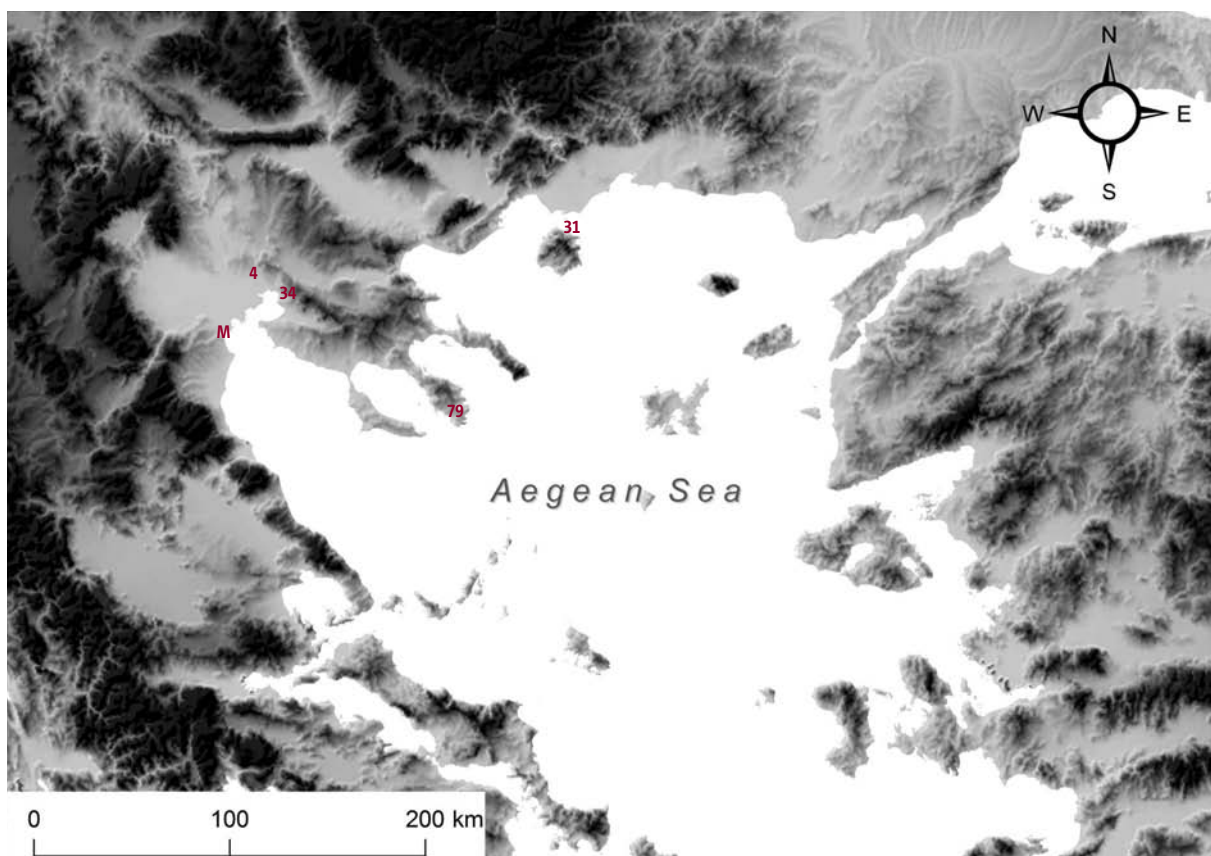
Αρ. 89: ύστερος 8ος αιώνας π.Χ.

Αρ. 25: μέσος 4ος αιώνας π.Χ.

Δύο δείγματα αττικής λεπτής κεραμικής περιλαμβάνονται στο ενεπίγραφο υλικό από το 'Υπόγειο'. Πολύ καλύτερα αντιπροσωπεύονται οι ενεπίγραφοι αττικοί αμφορείς τύπου SOS, οι οποίοι εξετάζονται στην ενότητα 3.3.3.3. Τα δύο δείγματα ανήκουν αντίστοιχα σε λαιμό μεγάλου κλειστού αγγείου (αρ. 89) και σε βάση μικρού ανοικτού αγγείου (αρ. 25). Μάλιστα, το δείγμα με αρ. 25 είναι μακράν το υστερότερο αγγείο του εξεταζόμενου συνόλου και προέρχεται από τα στρώματα που εκτείνονταν πάνω από το 'Υπόγειο'.

Η ροδόχρωμη (5YR 7/4) κεραμική ύλη του δείγματος με αρ. 89 και τα καστανέρυθρα, μικρά και μεγάλα εγκλείσματα που αυτή φέρει υποδεικνύουν την προέλευσή του από την Αττική.⁶²⁷ Με βάση το ελάχιστο σωζόμενο τμήμα πρόσφυσης κάθετης λαβής (η θέση της οποίας υποδεικνύεται και από ομόκεντρες, ελλειψοειδείς ρυτιδώσεις που σχηματίστηκαν κατά την πρόσφυσή της πάνω στην επιφάνεια του λαιμού προτού η τελευταία στεγνώσει), το αγγείο αναγνωρίζεται ως αμφορέας του επιλαίμιου τύπου. Ο ψηλός λαιμός, το σχήμα του χείλους και οι ταινίες κάτω από αυτό αποσυνδέουν το αγγείο από τους εμπορικούς αμφορείς τύπου SOS ή à la brosse, για τους οποίους βλ. τις παρατηρήσεις στην ενότητα 3.3.3.3. Οι ίδιες ταινίες απουσιάζουν από τους αττικούς αμφορείς του λεγόμενου ταινιωτού ρυθμού (banded ware), οι οποίοι εξάλλου παρουσιάζουν συνήθως (αλλά όχι πάντα) λαιμό σαφώς βραχύτερο από εκείνον του εξεταζόμενου αγγείου.⁶²⁸ Αντίθετα τα σωζόμενα μορφολογικά στοιχεία ευνοούν την αναγνώριση του

Χάρτης 7

Η διασπορά της αττικής λεπτής κεραμικής στο βόρειο Αιγαίο του 11ου – 7ου αιώνα π.Χ.: 4. Αγχιάλος/Σίνδος, 31. Θάσος, 34. Καραμπουρνάκι, 79. Τορώνη.

αγγείου ως αμφορέα με απλό διάκοσμο, ο οποίος συνίσταται σε απλό κόσμημα στο κέντρο του λαιμού και σε ταινίες στο σώμα. Τα περισσότερα γνωστά παράλληλα αγγείων του τύπου ανάγονται στον ύστερο 8ο αιώνα π.Χ.⁶²⁹ Η χρονολόγηση αυτή προσεγγίζει εκείνη που υποδεικνύεται από την ανεύρεση του δείγματος με αρ. 89 στην ενδιάμεση φάση του 'Υπογείου', η οποία ανάγεται στον (ύστερο 8ο) – μέσο 7ο αιώνα π.Χ.

Το δείγμα με αρ. 25 σώζει μέρος από τη βάση ενός αττικού κανθάρου. Η αττική προέλευση του αγγείου αναγνωρίζεται με βεβαιότητα χάρη στον καθαρό ανοικτό ερυθρόχρωμο (2.5YR 6/6) πηλό και το εξαιρετικά στιλπνό γάνωμα. Ο προσδιορισμός του σχήματος και της χρονολόγησης βασίζεται σε παράλληλα από την Αθήνα, όπου μελαμβαιφείς κάρναροι με παρόμοιο περίγραμμα (δηλαδή με λεπτά, ελαφρά κοίλα τοιχώματα πυθμένα, κυρτά εσωτερικά τοιχώματα ποδιού και πλατιά, ελαφρώς γωνιώδη εσοχή εξωτερικά στην ένωση ποδιού/σώματος) παράγονταν κατά το δεύτερο και το τρίτο τέταρτο του 4ου αιώνα π.Χ.⁶³⁰ Το εξεταζόμενο αγγείο τοποθετείται στο δεύτερο τέταρτο του αιώνα αυτού δεδομένης της καταστροφής της Μεθώνης από τον Φίλιππο Β΄ κατά το 356 π.Χ. Το γεγονός αυτό αποτυπώνεται στο αρχαιολογικό τοπίο ως ορίζοντας καταστροφής και εγκατάλειψης.⁶³¹

Πριν τον 6ο αιώνα π.Χ., τα ευρήματα αττικής λεπτής κεραμικής είναι εξαιρετικά σπάνια σε ολόκληρο το βόρειο Αιγαίο (βλ. Χάρτη 7). Ελάχιστα δείγματα του 11ου ως 9ου αιώνα π.Χ. προέρχονται από την Τορώνη⁶³² και τη Δέσβο (χωρίς ειδική προέλευση),⁶³³ ενώ ελαφρώς περισσότερα είναι τα δείγματα του 8ου αιώνα π.Χ. από την Αγχιάλο/Σίνδο⁶³⁴ και το Καραμπουρνάκι.⁶³⁵ Κατά την ίδια περίοδο, η επιρροή της αττικής κεραμικής μοιάζει επίσης περιορισμένη.⁶³⁶ Με εξαίρεση τη Θάσο,⁶³⁷ ευρήματα αττικής λεπτής κεραμικής απουσιάζουν πλήρως από το βόρειο Αιγαίο κατά τον 7ο αιώνα π.Χ. και ως την εμφάνιση δειγμάτων του μελανόμορφου ρυθμού κατά τον

προχωρημένο 6ο αιώνα. Αττική κεραμική της τελευταίας αυτής περιόδου αλλά και των δύο επόμενων αιώνων (5ου και 4ου) αντιπροσωπεύεται σε αφθονία στο βόρειο Αιγαίο,⁶³⁸ συμπεριλαμβανομένης της Μεθώνης.⁶³⁹

Το δείγμα με αρ. 89 φέρει χάραγμα στο χείλος, ενώ εκείνο με αρ. 25 στην εσωτερική επιφάνεια της βάσης. Απλά ή σύνθετα χαράγματα δεν είναι σπάνια στην αττική γραπτή κεραμική του ύστερου 8ου και 7ου αιώνα π.Χ.⁶⁴⁰ Επίσης, graffiti απαντούν συχνά στην αττική μελαμβαφή κεραμική του 6ου ως 4ου αιώνα π.Χ.⁶⁴¹ Αξιόλογα —αλλά αδημοσίευτα— σύνολα μελαμβαφούς κεραμικής με graffiti προέρχονται από την Αιανή (εκτίθενται στο τοπικό Αρχαιολογικό Μουσείο),⁶⁴² την Άφυτη και τα Στάγειρα (εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Πολυγύρου) αλλά κυρίως την Όλυνθο⁶⁴³ και την Τωρώνη.⁶⁴⁴ Μικρότερα σύνολα και μεμονωμένα ευρήματα είναι γνωστά από την Αγκιάλο/Σίνδο,⁶⁴⁵ την Τούμπα Θεσσαλονίκης,⁶⁴⁶ το Καραμπουρνάκι⁶⁴⁷ και το Ποσειδί.⁶⁴⁸ Αντίθετα από το δείγμα με αρ. 25, τα εν λόγω αγγεία φέρουν στη συντριπτική τους πλειοψηφία το χάραγμα στην εξωτερική επιφάνεια.

3.3.2.2 Ευβοϊκή κεραμική

Αρ. 2, 7, 8, 91: ύστερος 8ος – αρχές 7ου αιώνα π.Χ.

Μία πρόσφατη επισκόπηση της διασποράς της ευβοϊκής κεραμικής στη Μεσόγειο του ύστερου 8ου αιώνα π.Χ. περιλαμβάνει τη Μεθώνη στον σχετικό χάρτη.⁶⁴⁹ Η επιλογή αυτή είναι προβληματική γιατί βασίζεται σε ένα αγγείο που αναγνωρίζεται ρητώς ως προϊόν τοπικής παραγωγής στην προκαταρκτική ανασκαφική έκθεση.⁶⁵⁰ Παρά ταύτα, η ύπαρξη ευβοϊκής κεραμικής του ύστερου 8ου και των αρχών του 7ου αιώνα π.Χ. στη Μεθώνη επιβεβαιώνεται από τα αγγεία που δημοσιεύονται εδώ αλλά και από αδημοσίευτο υλικό, μικρό μέρος του οποίου εικονίζεται στο Κεφάλαιο 2.⁶⁵¹ Εδώ εξετάζεται ένας καλά σωζόμενος σκύφος (αρ. 2: το ποτήρι του Ακεσάνδρου) και μικρά τμήματα δύο άλλων (αρ. 7, 91), οι οποίοι θεωρούνται εισηγμένοι από την Εύβοια με βάση την κεραμική τους ύλη και τα μορφολογικά τους χαρακτηριστικά. Επίσης εξετάζεται ένα μικρό όστρακο σκύφου που αναγνωρίζεται ως ευβοϊκό με βάση την κεραμική του ύλη (αρ. 8).⁶⁵²

Η κεραμική ύλη των αγγείων αυτών είναι καλοψημένη και παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά εκείνης των ευβοϊκών αγγείων.⁶⁵³ Τα χρώματα που παρουσιάζει η ύλη των αγγείων από τη Μεθώνη⁶⁵⁴ εμπίπτουν στο χρωματικό φάσμα του πηλού της ευβοϊκής κεραμικής. Ο καθαρός πηλός του σκύφου με αρ. 7 είναι συνηθισμένος στη λεπτή ευβοϊκή κεραμική. Ομοίως, τα περιορισμένα μικρά λευκά εγκλείσματα που εντοπίζονται στα αγγεία με αρ. 2 και 91 απαντούν συχνά στην ευβοϊκή κεραμική των πρώιμων ιστορικών χρόνων. Σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, ανάλογα εκείνων που απαντούν στα δύο αυτά αγγεία αλλά και στο όστρακο με αρ. 8, δεν αναφέρονται συνήθως στις γενικές περιγραφές της ευβοϊκής κεραμικής. Εξαίρεση αποτελεί μία πρόσφατα δημοσιευμένη αναλυτική περιγραφή κεραμικής ύλης αγγείων από την Ερέτρια.⁶⁵⁵ Η ορθότητα της περιγραφής αυτής επιβεβαιώνεται από προσωπικές μου παρατηρήσεις σε υλικό από τη θέση αυτή. Μολονότι ασυνήθιστα, θαμπά σκοτεινόχρωμα, μικρά εγκλείσματα απαντούν ενίοτε στην ερετριακή λεπτή κεραμική της εποχής. Η ευβοϊκή κεραμική δεν παρουσιάζει γενικά μαρμαρυγία, όμως ενίοτε, όπως στην περίπτωση του αγγείου με αρ. 2, απαντούν ελάχιστοι κόκκοι που διακρίνονται με προσεκτική παρατήρηση,⁶⁵⁶ ιδίως όταν (και όπου) η επανοξείδωση δεν έχει συντελεστεί ιδανικά, όπως στην περίπτωση του αγγείου από τη Μεθώνη. Παραμένει ασαφές αν τα εν λόγω αγγεία προέρχονται συγκεκριμένα από την Ερέτρια, την ευβοϊκή μητρόπολη της Μεθώνης, επειδή ο πηλός των αγγείων της πόλης αυτής δεν ξεχωρίζει σαφώς από εκείνον που απαντά στο Δευκαντί ή στη Χαλκίδα ακόμα και σε επίπεδο χημικών αναλύσεων.⁶⁵⁷ Εξάλλου, η Εύβοια είναι πολύ μεγάλο νησί, για την κεραμική παραγωγή εκτενών πε-

ριοχών του οποίου κατά την εν λόγω περίοδο οι διαθέσιμες πληροφορίες παραμένουν εξαιρετικά περιορισμένες.⁶⁵⁸

Το περίγραμμα του αγγείου με αρ. 2 (δηλαδή του ποτηριού του Ακεσάνδρου) βρίσκεται ευβοϊκά παράλληλα που χρονολογούνται στον ύστερο 8ο αιώνα π.Χ.⁶⁵⁹ Στον ύστερο 8ο και στις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ. ανάγονται τα ευβοϊκά παράλληλα του περιγράμματος των αγγείων με αρ. 7⁶⁶⁰ και 91.⁶⁶¹ Το σωζόμενο περίγραμμα του οστράκου με αρ. 8 δεν είναι διαγνωστικό, όπως άλλωστε και η απλή διακόσμησή του.

Το ανοικτόχρωμο επίχρισμα και το γάνωμα κυμαινόμενου χρώματος του δείγματος με αρ. 2 απαντούν συχνά σε ευβοϊκά αγγεία.⁶⁶² Μάλιστα, το ρόδινο ως ροδοκίτρινο (7.5YR 8/4 ως 8/6) επίχρισμα του αγγείου βρίσκεται αρκετά παράλληλα στην ευβοϊκή κεραμική.⁶⁶³ Το ίδιο ισχύει για το ωχροκίτρινο (2.5Y 8/2) επίχρισμα του δείγματος με αρ. 91.⁶⁶⁴ Μάλιστα, το λεπτό επίχρισμα του σκύφου με αρ. 2 και το αραιό επίχρισμα εκείνου με αρ. 91 είναι ενδεικτικά μίας χρονολόγησης μετά το τρίτο τέταρτο του 8ου αιώνα π.Χ., οπότε παρατηρείται μία γενική πτώση στην ποιότητα του επιχρίσματος της ευβοϊκής κεραμικής.⁶⁶⁵ Τα δείγματα με αρ. 7 και 8 δεν φέρουν επίχρισμα αλλά έχουν λειασμένη, ροδόχρωμη (7.5YR 7/4 και 5YR 7/4 αντίστοιχα) επιφάνεια.

Η διακοσμητική σύνθεση των σκύφων με αρ. 2 και 91 είναι πανομοιότυπη και παραπέμπει σαφώς στην ευβοϊκή παραγωγή. Σκύφοι με ανάλογη σύνθεση (που περιλαμβάνει λεπτές ταινίες στο χείλος και μία διακοσμητική ζώνη στον ώμο, η οποία συνίσταται σε μετόπες που εναλλάσσονται με ομάδες κάθετων γραμμών εν είδει τριγύφων) παράγονταν κυρίως στην Εύβοια, στην Αττική και στις Κυκλάδες κατά την Υστερογεωμετρική και Πρωτοαρχαϊκή περίοδο.⁶⁶⁶ Έχει στο παρελθόν υποστηριχθεί ότι οι ευβοϊκοί (και κυκλαδικοί) σκύφοι που φέρουν το υπό εξέταση διακοσμητικό σχήμα διακρίνονται από τα αττικά παράλληλά τους χάρη στον μεγάλο αριθμό κάθετων γραμμών (τριγύφων) που φέρουν.⁶⁶⁷ Παρά ταύτα, ορισμένα παράλληλα από την Αίγινα, τα οποία δημοσιεύθηκαν πρόσφατα και αποδόθηκαν σε εργαστήρια της ανατολικής Αττικής, παρουσιάζουν μεγάλο αριθμό γραμμών,⁶⁶⁸ ανάλογο εκείνου των ευβοϊκών αγγείων.

Η πλήρωση της μετόπης των αγγείων με αρ. 2 και 91 με τεθλασμένη βρίσκει πολύ κοντινά παράλληλα στην ευβοϊκή⁶⁶⁹ και, δευτερευόντως, στην αττική⁶⁷⁰ παραγωγή κυρίως της Υστερογεωμετρικής ΙΙ περιόδου, η διακόσμηση των οποίων είναι εμπνευσμένη από Πρωτοκορινθιακά αγγεία.⁶⁷¹ Συγγενή (αλλά όχι όμοια) διακοσμητικά σχήματα απαντούν και σε σκύφους από διάφορες άλλες περιοχές.⁶⁷² Χαρακτηριστική της μίας από αυτές τις περιοχές, συγκεκριμένα της Σάμου, έχει θεωρηθεί από τη Rosalinde Kearsley μία αμελής τεθλασμένη ανάλογη εκείνης του αγγείου με αρ. 91, η οποία ομοιάζει με οριζόντια γραμμή που τέμνεται από πολλές μικρές κάθετες.⁶⁷³ Παρά ταύτα, τα σαμιακά παράλληλα που δίδει δεν είναι κοντινά. Αντίθετα, παρόμοιο είναι το μοτίβο που απαντά σε υστερογεωμετρικούς σκύφους από τη Χαλκίδα,⁶⁷⁴ την Ερέτρια⁶⁷⁵ και τον Ωρωπό,⁶⁷⁶ σε τμήμα υστερογεωμετρικής κοτύλης άγνωστης προέλευσης από την Αλ Μίνα,⁶⁷⁷ σε δύο κυκλαδικούς(;) σκύφους από την Αίγινα⁶⁷⁸ και σε υστερογεωμετρικά και αρχαϊκά αγγεία από διάφορα νησιά του Αιγαίου συμπεριλαμβανομένης της Εύβοιας.⁶⁷⁹ Η μετόπη του σκύφου με αρ. 7 πληρούται με αμελείς αμείβοντες (ή κάθετες, κυματοειδείς γραμμές) που αιωρούνται. Το μοτίβο αυτό αποτελεί απλουστευμένη εκδοχή των ενάλληλων γωνιών, οι οποίες πρωτοεμφανίζονται σε αττικούς μεσογεωμετρικούς σκύφους. Ανάλογοι σκύφοι παράγονται κατά τη Μεσογεωμετρική και Υστερογεωμετρική περίοδο σε διάφορες περιοχές του κεντρικού και νότιου Αιγαίου, συμπεριλαμβανομένης της Εύβοιας.⁶⁸⁰ Έχει υποστηριχθεί ότι η μετατροπή των ενάλληλων γωνιών σε αμείβοντες ευνοεί μία χρονολόγηση στον ύστερο 8ο ή, πιθανότερο, στον

πρώιμο 7ο αιώνα π.Χ.⁶⁸¹ Παρά ταύτα, το υλικό από τις Πιθηκούσες υποδεικνύει ότι η μετατροπή αυτή εμφανίζεται σε όλο το δεύτερο μισό του 8ου αιώνα π.Χ. και γενικεύεται στα τέλη του ίδιου αιώνα.⁶⁸² Πάντως, οι αρκετά υψηλές μετόπες των σκύφων με αρ. 2 και 91, ο μεγάλος αριθμός κάθετων γραμμών στα τρίγλυφα τους και οι ταινίες στην εξωτερική επιφάνεια του χείλους τους (καθώς και του χείλους του σκύφου με αρ. 7) ευνοούν μία χρονολόγηση στον ύστερο 8ο αιώνα π.Χ. (δηλαδή μετά από μία προχωρημένη βαθμίδα της Υστερογεωμετρικής περιόδου).⁶⁸³ Έχει εξάλλου διατυπωθεί η άποψη ότι η μοναδική εδαφόχρωμη ταινία στο εσωτερικό του χείλους, η οποία απαντά στα τρία εξεταζόμενα αγγεία και είναι ιδιαίτερα συνηθισμένη σε σκύφους του τύπου ανεξαρτήτως προέλευσης,⁶⁸⁴ είναι ενδεικτική μίας χρονολόγησης πριν από το τέλος της Υστερογεωμετρικής περιόδου για τα ευβοϊκά δείγματα,⁶⁸⁵ άποψη για την οποία διατυπώνονται επιφυλάξεις.

Η προτεινόμενη χρονολόγηση των σκύφων με αρ. 2 (το ποτήρι του Ακεσάνδρου) και 7 στον ύστερο 8ο και στις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ. (και μάλλον λίγο πριν το 700 π.Χ.) συνάδει με την εύρεσή τους στη φάση επίχωσης του 'Υπογείου'. Στην ίδια φάση ανήκει το δείγμα με αρ. 8, η εξαιρετικά αποσπασματική διατήρηση του οποίου δεν επιτρέπει χρονολόγηση με τεχνολογικά κριτήρια. Αντίθετα, απροσδιόριστες ταφονομικές διαδικασίες έφεραν το όστρακο με αρ. 91 στην ενδιάμεση φάση, μαζί με υλικό που χρονολογείται στον (ύστερο 8ο) – μέσο 7ο αιώνα π.Χ.

Σκύφοι με λεπτές ταινίες στο χείλος και μία διακοσμητική ζώνη στον ώμο, η οποία συνίσταται σε μετόπες που εναλλάσσονται με κάθετες ομάδες γραμμών εν είδει τριγλύφων, παράγονταν στο Ηράκλειο (θέση Κρανιά) Πιερίας,⁶⁸⁶ στη Μεθώνη⁶⁸⁷ και στην Τορώνη⁶⁸⁸ κατά τον ύστερο 8ο και πρώιμο 7ο αιώνα π.Χ. Ανάλογοι σκύφοι ενδεχομένως παράγονταν και σε άλλες θέσεις της περιοχής, όπου απαντούν μεγάλες ποσότητες ευβοϊκής και ευβοϊζουσας κεραμικής (για τις οποίες βλ. την ενότητα 3.2.2.1.1 και τον Χάρτη 3).

Τα τέσσερα εξεταζόμενα αγγεία φέρουν χαράγματα που έχουν αποδοθεί μετά την όπτηση στο χείλος (αρ. 7), ψηλά στην κοιλιά (αρ. 2, 91) ή κάτω από τη λαβή (αρ. 8). Απλά χαράγματα εντοπίζονται στο δείγμα με αρ. 91, ενώ εκείνα με αρ. 2, 7 και 8 φέρουν αλφαβητικά graffiti. Μάλιστα, το αγγείο με αρ. 2 (το ποτήρι του Ακεσάνδρου), φέρει μακροσκελή επιγραφή που εκτείνεται στο άνω πέρας της ολόβαφης περιοχής της κοιλιάς και διατρέχει την περιφέρεια του αγγείου. Εξάλλου, ένα όστρακο ευβοϊκού σκύφου, το οποίο βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο αλλά προέρχεται από την Καλαμαριά (Καραμπουρνάκι;), φέρει δύο εγχάρακτα σημάδια(;) στον ώμο.⁶⁸⁹ Επιπλέον, εγχάρακτες επιγραφές και σύμβολα δεν είναι σπάνια σε ευβοϊκή κεραμική του ύστερου 8ου και πρώιμου 7ου αιώνα π.Χ. από τις ευβοϊκές αποικίες και τα εμπορία των Πιθηκουσών, της Κύμης και της Αλ Μίνα, αλλά και από την ίδια την Εύβοια.⁶⁹⁰

3.3.2.3 Κυκλαδική κεραμική

Αρ. 90: ύστερος 8ος αιώνας π.Χ.

Μόνο ένα δείγμα κυκλαδικής κεραμικής περιλαμβάνεται στο υλικό από το 'Υπόγειο' που δημοσιεύεται εδώ. Πρόκειται για τμήμα λαιμού και ώμου γραπτού αμφορέα.

Μορφολογικά στοιχεία συνδέουν τον αμφορέα με αρ. 90 με την κεραμική ομάδα Αα της Δήλου, η παραγωγή της οποίας αποδίδεται γενικά —αλλά όχι καθολικά— στην Πάρο⁶⁹¹ (βλ. και παρακάτω). Η απόδοση αυτή έχει εσχάτως ενδυναμωθεί από την ανακάλυψη αγγείων του ίδιου τύπου στο νεκροταφείο της Παροικιάς.⁶⁹² Παρά ταύτα, η κεραμική ύλη του αγγείου με αρ. 90 δεν ταυτίζεται με εκείνη που απαντά ευρέως στα παριανά αγγεία της Γεωμετρικής και Αρχαϊκής περιόδου. Οι περισσότερες από τις διαθέσιμες μακροσκοπικές περιγραφές της κεραμικής ύλης των αγγείων αυτών (οι οποίες είναι λιτές και ανεπαρκείς) κάνουν λόγο για καλά ψημένο πηλό

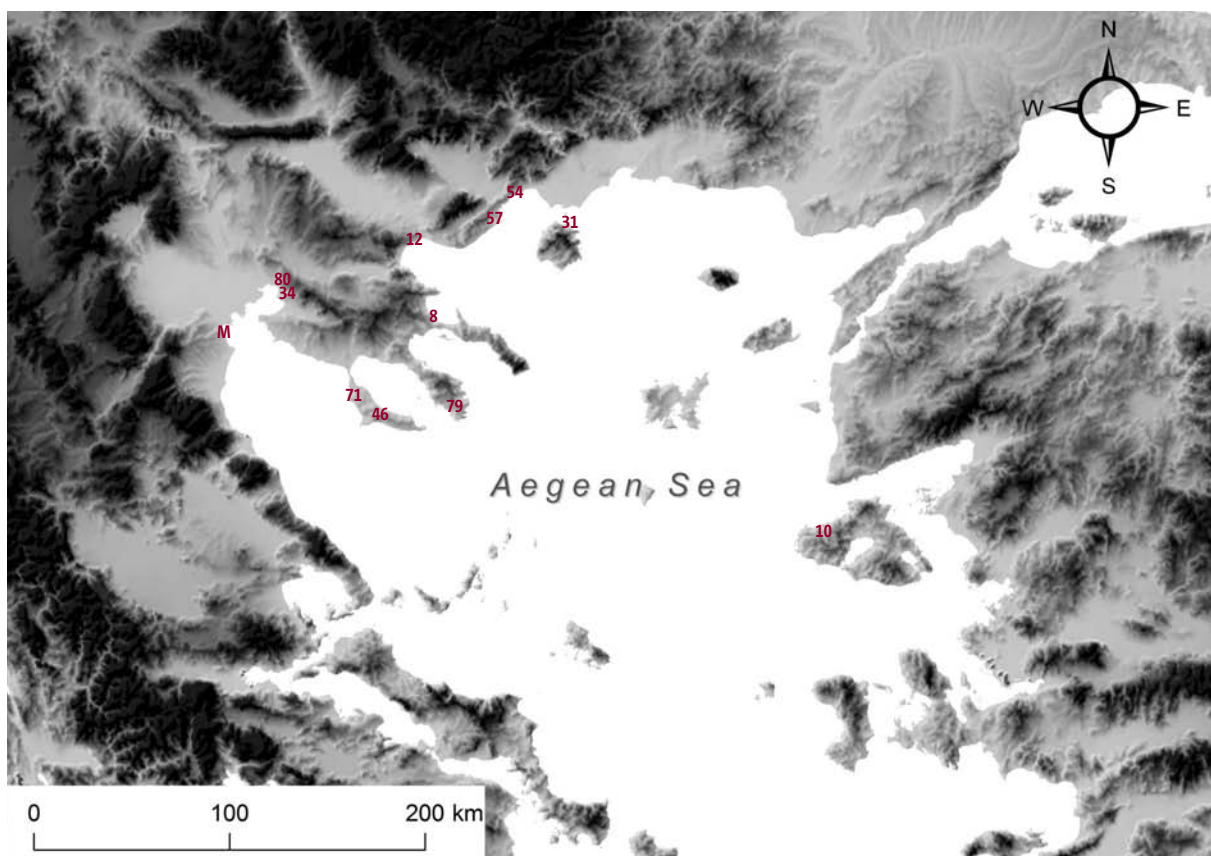

που είναι συνήθως ανοικτόχρωμος και περιέχει χρυσιζοντα μαρμαρυγία.⁶⁹³ Μία σαφώς πληρέστερη περιγραφή παραθέτει η Νότα Κούρου: η κεραμική ύλη των παριανών αγγείων είναι λεπτή με σκοτεινόχρωμα και σπανίως λευκά εγκλείσματα και αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.⁶⁹⁴ Από προσωπική εξέταση μία τέτοια ύλη εντοπίστηκε σε άφθονη κεραμική στην Πάρο,⁶⁹⁵ αλλά δεν ταυτίζεται με εκείνη που χαρακτηρίζει τον αμφορέα με αρ. 90. Η ύλη του αγγείου αυτού είναι ανοικτή ερυθρόχρωμη (2.5YR 6/6) με αρκετά λευκά και ελάχιστα καστανέρυθρα μικρά εγκλείσματα, μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου και μικρή ποσότητα χρυσιζοντος μαρμαρυγία (σε μορφή κόκκων αλλά και μεγάλων φολίδων). Η ύλη αυτή ομοιάζει με εκείνη που χαρακτηρίζει την κεραμική της Νάξου τόσο ως προς το χρώμα όσο και ως προς την περιεκτικότητα σε εγκλείσματα και μαρμαρυγία. Σύμφωνα με τη Νότα Κούρου, η κεραμική ύλη που απαντά ευρέως στη ναξιακή κεραμική της Γεωμετρικής περιόδου είναι σκοτεινή καστανέρυθρη, με πολλές λευκές και λίγες σκοτεινόχρωμες προσμίξεις καθώς και άφθονο χρυσιζοντα μαρμαρυγία.⁶⁹⁶ Στην ίδια κεραμική ενίοτε συνυπάρχει χρυσιζων και ασημόχρωμος μαρμαρυγίας.⁶⁹⁷

Η ναξιακή προέλευση καθίσταται πιθανή και από τα πορίσματα αναλυτικών τεχνικών. Σύμφωνα με τις αναλύσεις του Richard Jones, τα αγγεία της ομάδα Aa της Δήλου είναι κατασκευασμένα από δύο πηλούς με διαφορετική χημική σύσταση.⁶⁹⁸ Μάλιστα, διαπιστώθηκε ότι δύο από τους αμφορείς που αναλύθηκαν, οι οποίοι ομοιάζουν μορφολογικά μεταξύ τους αλλά και με τον αμφορέα με αρ. 90, είναι κατασκευασμένοι από τους δύο διαφορετικούς πηλούς που προαναφέρθηκαν.⁶⁹⁹ Μόνο ένας από τους δύο αυτούς πηλούς θεωρείται με ασφάλεια παριανός, ενώ για ορισμένα από τα αγγεία που έχουν κατασκευαστεί με τον άλλο πηλό πιθανολογείται μία ναξιακή προέλευση χωρίς να αποκλείεται και η παριανή.⁷⁰⁰ Η απόδοση ορισμένων αγγείων της ομάδας Aa στη Νάξο βρίσκει ισχυρό έρεισμα και σε νεώτερες χημικές αναλύσεις αλλά και στη μικροσκοπική εξέταση του πηλού.⁷⁰¹ Άλλωστε στην ίδια τη Νάξο έχουν βρεθεί «άφθονα όστρακα» της ομάδας Aa της Δήλου.⁷⁰²

Ο αμφορέας του επιλαίμιου τύπου είναι από τα συνηθέστερα σχήματα της ομάδα Aa της Δήλου.⁷⁰³ Η διακόσμηση του αμφορέα με αρ. 90 περιλαμβάνει οριζόντιες ταινίες στον ώμο και στη βάση του λαιμού, κάθετες ταινίες στη ράχη των λαβών και διακοσμητική ζώνη στον λαιμό, η οποία συνίσταται σε κεντρικό ρόμβο (μόνο το κάτω πέρας του οποίου σώζεται) μεταξύ ζευγών κάθετων κυματοειδών γραμμών. Τα στοιχεία αυτά απαντούν ευρέως στους αμφορείς της ομάδας Aa της Δήλου.⁷⁰⁴ Οι αμφορείς του εξεταζόμενου τύπου ανάγονται στην Ύστερη Γεωμετρική περίοδο, η οποία στις κεντρικές Κυκλάδες καλύπτει το διάστημα 750–700 π.Χ. Μάλιστα, ένα κοντινό παράλληλο από την Παροικιά έχει χρονολογηθεί στις τελευταίες δεκαετίες του 8ου αιώνα π.Χ.⁷⁰⁵ Στα τέλη του ίδιου αιώνα τοποθετείται και το δείγμα από τη Μεθώνη με βάση τον μη ραδιό λαιμό του και τις λεπτές διακοσμητικές ταινίες του ώμου του, τα οποία αποτελούν ενδείξεις ύστερης χρονολόγησης.⁷⁰⁶

Σπάνιες είναι οι εισαγωγές κυκλαδικής κεραμικής στο βόρειο Αιγαίο, ιδιαίτερα πριν τον 7ο αιώνα π.Χ. (βλ. Χάρτη 8). Το πρωιμότερο γνωστό δείγμα συνίσταται σε μία οινοχόη του ύστερου 10ου ή μάλλον του πρώιμου 9ου αιώνα π.Χ. από την Τορώνη,⁷⁰⁷ ενώ ένα δείγμα του ύστερου 8ου αιώνα π.Χ. προέρχεται από την Άντισσα⁷⁰⁸ της Λέσβου. Γενικά, κυκλαδική κεραμική του 7ου αιώνα π.Χ. (που δεν διαχωρίζεται πάντα με σαφήνεια από την κεραμική κυκλαδικής επιρροής) έχει εντοπισθεί στο Καραμπουρνάκι,⁷⁰⁹ στη Σάνη Παλλήνης,⁷¹⁰ στη Μένδη,⁷¹¹ στην Άκανθο⁷¹² και στην Άργιλο.⁷¹³ Σε ορισμένες περιπτώσεις είναι δυνατή η εξειδίκευση της προέλευσης των κυκλαδικών αγγείων. Συγκεκριμένα, παριανή κεραμική του 7ου αιώνα π.Χ. ή

Χάρτης 8

Η διασπορά της κυκλαδικής λεπτής κεραμικής και των τοπικών μιμήσεών της στο βόρειο Αιγαίο του 10ου – 7ου αιώνα π.Χ.: 8. Άκανθος, 10. Άντισσα, 12. Άργιλος, 31. Θάσος, 34. Καραμπουρνάκι, 46. Μένδη, 54. Νεάπολη (Καβάλα), 57. Οισύμη, 71. Σάνη Παλλήνης, 79. Τωρώνη, 80. Τούμπα Θεσσαλονίκης.

τοπικές μιμήσεις της είναι γνωστές από την Τούμπα Θεσσαλονίκης,⁷¹⁴ την Άργιλο,⁷¹⁵ την Οισύμη, τη Νεάπολη (Καβάλα) και τη Θάσο,⁷¹⁶ η οποία άλλωστε αποτελούσε αποικία της Πάρου που ιδρύθηκε στο πρώτο μισό του ίδιου αιώνα. Αντίθετα, ναξιακή κεραμική είναι γνωστή από αρκετές θέσεις στο κεντρικό και στο νότιο Αιγαίο αλλά όχι και στο βόρειο.⁷¹⁷ Τέλος, η διασπορά των αγγείων της ομάδας Αα της Δήλου φαίνεται να περιορίζεται εντός των κεντρικών Κυκλάδων,⁷¹⁸ γεγονός που καθιστά εξαιρετική την περίπτωση του αμφορέα με αρ. 90.

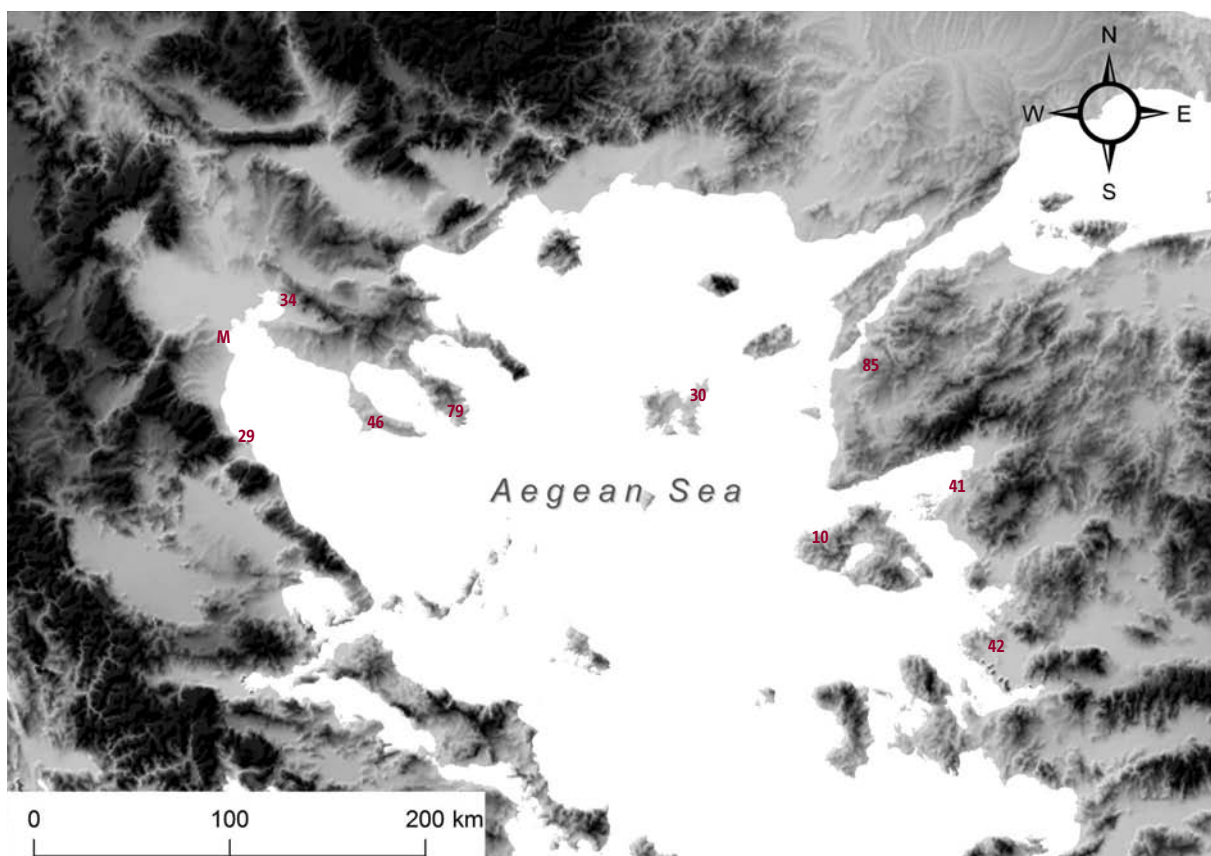
Όπως προαναφέρθηκε, το εν λόγω αγγείο χρονολογείται με τεχνοτροπικά κριτήρια στον ύστερο 8ο αιώνα π.Χ., όμως εντοπίστηκε στην ενδιάμεση φάση του 'Υπόγειου', η οποία ανάγεται στον (ύστερο 8ο) – μέσο 7ο αιώνα π.Χ. Το χάραγμα που απαντά στη λαβή του δεν βρίσκει παράλληλο σε άλλα αγγεία της ομάδας Αα της Δήλου και υποδεικνύει την κατά συνθήκη(;) χρήση του εν λόγω αγγείου ως εμπορικού αμφορέα.

3.3.2.4 Ιωνική κεραμική

3.3.2.4.1 Κοτύλες με πτηνά

Αρ. 92, 93, 94, 95, 96: ύστερος 8ος – αρχές 7ου αιώνα π.Χ.

Η κοτύλη με πτηνά είναι ένας ιδιαίτερα διαδεδομένος κεραμικός τύπος των πρώιμων ιστορικών χρόνων (βλ. παρακάτω), γνωστός στη διεθνή βιβλιογραφία ως *bird kotyle*, *Vogelskyphos/Vogelkotyle*, *coupe à/aux oiseau(x)*, *copra a uccelli*. Στο υλικό από το 'Υπόγειο' περιλαμβάνονται αρκετές κοτύλες με πτηνά.⁷¹⁹ Παρά ταύτα, μόνο πέντε εξ αυτών φέρουν χαράγματα ή άλλα σημεία. Πρόκειται για τις καλά διατηρημένες κοτύλες με αρ. 92 και 95 και τις αποσπασματικά σωζόμενες με αρ. 93, 94 και 96, οι οποίες διατηρούν τμήμα σώματος, χείλους και λαβής. Λόγω της μεγάλης διαμέτρου του (η οποία υπολογίζεται σε 0,26μ.), το αγγείο με αρ. 93 θα μπορούσε να αναγνωριστεί ως κρατήρας, δεδομένης μάλιστα της ύπαρξης κρατήρων που

Χάρτης 9

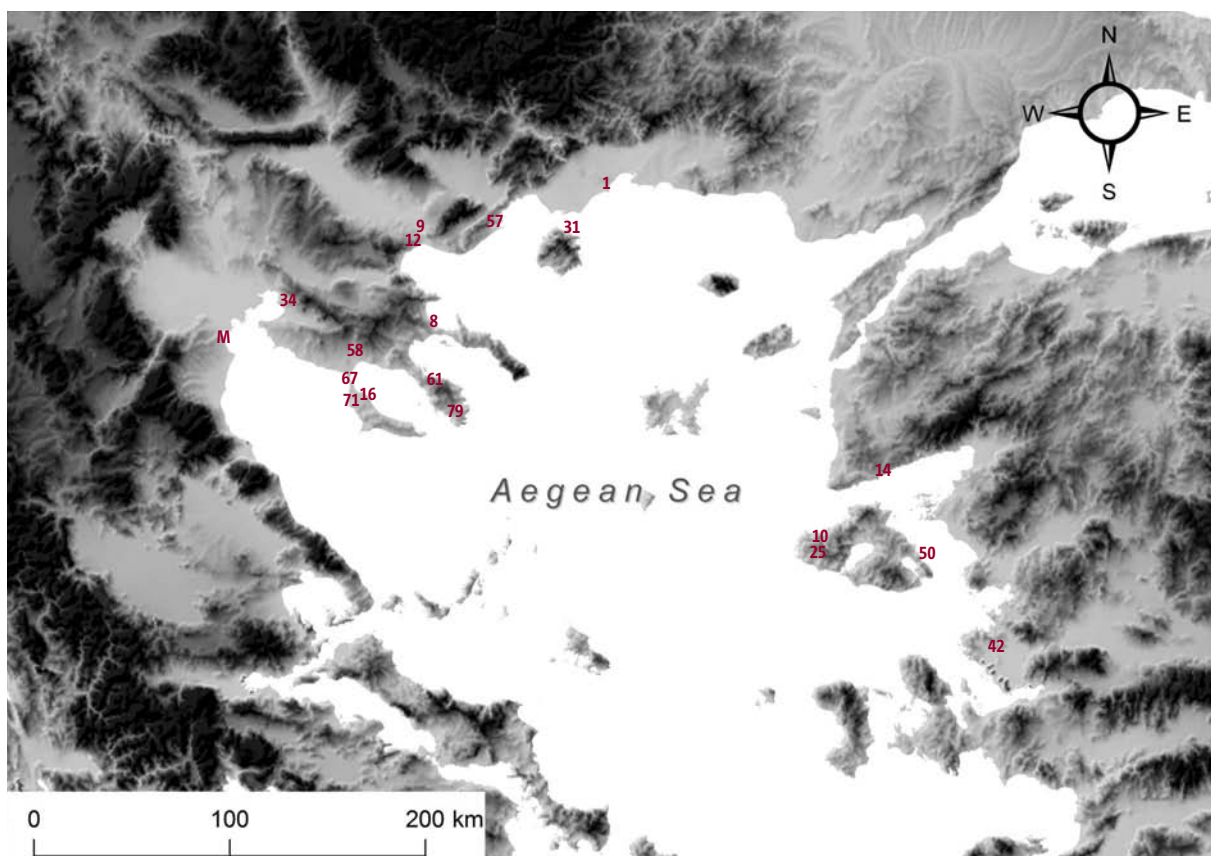
Η διασπορά της κοτύλης με πτηνά στο βόρειο Αιγαίο του ύστερου 8ου – πρώιμου 7ου αιώνα π.Χ.: 10. Αντισσα, 29. Ηράκλειο, 30. Ηφαιστία, 34. Καραμπουρνάκι, 41. αιολική Κύμη, 42. Λάρισα στον Έρμο, 46. Μένδη, 79. Τωρώνη, 85. Τροία.

παρουσιάζουν παρόμοια μορφολογικά στοιχεία.⁷²⁰ Η εδώ προτιμώμενη ένταξη του εν λόγω δείγματος στις κοτύλες ακολουθεί την επιλογή άλλων μελετητών ως προς τα μεγάλα αγγεία αυτού του τύπου.⁷²¹

Η απόδοση των πέντε αγγείων στον τύπο της κοτύλης με πτηνά βασίζεται στα χαρακτηριστικά της κεραμικής ύλης, του σχήματος και της διακόσμησής τους.⁷²² Αρχικά, η έρευνα απέδιδε τα αγγεία αυτά σε ένα εργαστήριο εγκατεστημένο στη βορειοδυτική ακτή της Ρόδου,⁷²³ ενώ νεώτερα ευρήματα και μελέτες εξέτασαν το ενδεχόμενο ύπαρξης διαφορετικών εργαστηρίων στο κεντρικό και νότιο τμήμα του ανατολικού Αιγαίου.⁷²⁴ Πρόσφατες εκτεταμένες χημικές αναλύσεις απέδειξαν ότι οι κοτύλες—αλλά και οι κύλικες με πτηνά—παράγονταν κατά βάση από ένα κέντρο παραγωγής στη βόρεια Ιωνία (στην Τέω, ή πιθανότερο, στις Κλαζομενές), ενώ μιμήσεις τους κατασκευάζονταν κατά τόπους σε μικρούς μόνο αριθμούς.⁷²⁵ Ο τύπος φαίνεται πως επινοήθηκε στο συγκεκριμένο κέντρο λίγο πριν τα μέσα του 8ου αιώνα π.Χ. και διαδόθηκε στον ύστερο 8ο και πρώιμο 7ο αιώνα π.Χ.⁷²⁶ Κατά τις πρώτες δεκαετίες του 7ου αιώνα π.Χ. η κοτύλη με πτηνά αντικαταστάθηκε από ένα συγγενές (αλλά σαφώς πιο αβαθές) σχήμα με παρεμφερή διακόσμηση, την κύλικα με πτηνά (bird bowl, Vogelschalen, bol à/aux oiseau(x)), η οποία παραγόταν καθ' όλη τη διάρκεια του συγκεκριμένου αιώνα.⁷²⁷

Τα πέντε δείγματα που εξετάζονται εδώ θεωρούνται προϊόντα του βασικού κέντρου παραγωγής των αγγείων του τύπου. Η απόδοση αυτή βασίζεται αφενός στην ομοιογένεια της κεραμικής τους ύλης και αφετέρου στα χαρακτηριστικά της ύλης αυτής, τα οποία συμπίπτουν με εκείνα που απαντούν στην τυπική για τα αγγεία του τύπου κεραμική ύλη ('standard fabric').⁷²⁸ Συγκεκριμένα, ο πηλός της κοτύλης με αρ. 92 είναι ροδόχρωμος (5YR 7/4) με τεφρό (7.5YR 6/1 ως 7/1) πυρήνα και πολύ καλά λειασμένη

Χάρτης 10

Η διασπορά της κύλικας με πτηνά στο βόρειο Αιγαίο του 7ου – 6ου αιώνα π.Χ.: 1. Άβδηρα, 8. Άκανθος, 9. Αμφίπολη, 10. Άντισσα, 12. Άργιλος, 14. Άσος, 16. Άφυτη, 25. Ερεσός, 31. Θάσος, 34. Καραμπουρνάκι, 42. Λάρισσα στον Έρμο, 50. Μυτιλήνη, 57. Οισύμη, 58. Όλυνθος, 61. Παρθενώνας, 67. Ποτιδαία, 71. Σάνη Παλλήνης, 79. Τορώνη.

ροδόχρωμη (7.5 YR 7/3) επιφάνεια. Ο πηλός του αγγείου με αρ. 95 είναι ροδοκίτρινος (5YR 7/6) με ανοικτό τεφρόχρωμο (GLEY 1 7/N) πυρήνα και καλά λειασμένα, ροδοκίτρινη (7.5YR 7/6) επιφάνεια. Εκείνος των αγγείων με αρ. 93, 94, 96 είναι ανοικτός ερυθροκάστανος (2.5 YR 6/4 ως 7/4) με ανοικτό τεφρόχρωμο (5Y 7/1), τεφρογάλαζο (GLEY 7/1 5B) ή τεφροπράσινο (GLEY 1 7/1 5CY) αντίστοιχα πυρήνα και λειασμένη πορτοκαλέρυθρη (5YR 7/6) ή, στην περίπτωση του δείγματος με αρ. 96, πολύ ανοικτή ωχροκάστανη (10YR 7/3) επιφάνεια.⁷²⁹ Η χρωματική απόκλιση στην κεραμική ύλη εξηγείται από τις διαφορετικές συνθήκες όπτησης, στις οποίες οφείλεται εξάλλου και η απόκλιση στο χρώμα της εδαφόχρωμης επιφάνειας και του γανώματος των εξεταζόμενων αγγείων. Τέλος, ο πηλός είναι καθαρός ως προς τα εγκλείσματα ή περιέχει ελάχιστα ή λίγα πολύ μικρά σκοτεινόχρωμα και λευκά, καθώς και μικρή ως αρκετή ποσότητα μικρότατων κόκκων ασημόχρωμου μαρμαρυγία.⁷³⁰

Τα πέντε εν λόγω δείγματα χαρακτηρίζονται από το τυπικό για τα αγγεία του τύπου ημισφαιρικό σώμα με σχεδόν κάθετα άνω τοιχώματα και λαβές κυκλικής διατομής που προσφύονται με κλίση 45° αμέσως κάτω από το χείλος και συνήθως (αρ. 92, 93, 95) υψώνονται ελαφρώς πάνω από αυτό. Διαφοροποιούνται πάντως μεταξύ τους ως προς τη διαμόρφωση του χείλους. Οι κοτύλες με αρ. 92 και 95 παρουσιάζουν ενιαίο χείλος, ενώ το χείλος των αγγείων με αρ. 93, 94 και 96 διακρίνεται από ελαφρότατη τροπίδωση στη γένεσή του, στοιχείο που απαντά συχνά (και ενίοτε πιο έντονα) σε αγγεία του τύπου.⁷³¹ Η κωνική βάση, προς την οποία συγκλίνουν τα κατώτερα τοιχώματα του αρ. 92, πιθανότατα χαρακτήριζε και τα υπόλοιπα δείγματα.

Οι εν λόγω κοτύλες κοσμούνται με στιλπνό γάνωμα. Το διακοσμητικό σχήμα των καλύτερα σωζόμενων αγγείων με αρ. 92, 94 και 95, το οποίο περιλαμβάνει ολόβαφο κάτω τμήμα και πίνακα με δύο διακοσμητικές ζώνες,

είναι πολύ συνηθισμένο στα αγγεία του τύπου⁷³² και πιθανότατα επαναλαμβάνονταν στις κοτύλες με αρ. 93 και 96. Με βάση το διακοσμητικό σχήμα, οι κοτύλες με πτηνά διακρίνονται σε διαφορετικούς τύπους. Η σχετική τυπολογία του Michael Kerschner παραμένει αδημοσίευτη,⁷³³ αλλά ο ίδιος είχε την καλοσύνη να τη θέσει στη διάθεσή μου μαζί με πλούσιες επισημάνσεις, ιδίως ως προς την απόλυτη χρονολόγηση.

Οι κοτύλες με αρ. 92 και 95 εντάσσονται στον τύπο VIb του Kerschner, ο οποίος συνδυάζει πίνακα με ζώνη τεθλασμένης χαμηλά και τέσσερις μετόπες, μία εκ των οποίων αφύσικα λεπτή, ψηλότερα.⁷³⁴ Τα αγγεία του εν λόγω τύπου ανάγονται στο 720–670 π.Χ.⁷³⁵ Τα μοτίβα που κοσμούν τις τρεις κανονικές μετόπες των αγγείων με αρ. 92 και 95 (δικτυωτοί ρόμβοι διπλού περιγράμματος στις δύο ακραίες μετόπες, πτηνό που συνδυάζεται με δύο δικτυωτά τρίγωνα σε μία από τις δύο κεντρικές) ανήκουν στο πολύ περιορισμένο ρεπερτόριο των κοτυλών με πτηνά.⁷³⁶ Ιδιαίτερο είναι μόνο το σώμα του πτηνού της κοτύλης με αρ. 95, το οποίο είναι απλώς διαγραμματισμένο και δεν πληρούται, όπως συνηθίζεται, με δικτυωτό κόσμημα.⁷³⁷ Τέλος, η στήλη ενάλληλων γωνιών εντός της λεπτής μετόπης βρίσκει παράλληλο σε κοτύλες του τύπου από τη Σμύρνη,⁷³⁸ την Έφεσο⁷³⁹ και πιθανώς τις Κλαζομενές,⁷⁴⁰ καθώς και σε άλλα, αδημοσίευτα δείγματα από το ‘Υπόγειο’.⁷⁴¹

Οι εναπομείνουσες τρεις κοτύλες σώζονται αποσπασματικά και οι δύο εξ αυτών (αρ. 93 και 96) δεν μπορούν να αποδοθούν σε κάποιον από τους καθιερωμένους τύπους. Αντίθετα, η κοτύλη με αρ. 94 διατηρεί τεθλασμένη στην κατώτερη διακοσμητική ζώνη, όπως τα αγγεία των τύπων VI και VII του Kerschner, τα οποία ανάγονται μεταξύ 720/700 και 670/650 π.Χ.⁷⁴² Μάλιστα, ορισμένα όστρακα που συνδέονται με επιφύλαξη με το συγκεκριμένο αγγείο επαναλαμβάνουν κατά βάση το διακοσμητικό σχήμα της κοτύλης με αρ. 92 και ευνοούν την απόδοση του αγγείου στον τύπο VIb (720–670 π.Χ.).

Η προτεινόμενη χρονολόγηση των καλύτερα σωζόμενων αγγείων συνάδει με τα ανασκαφικά δεδομένα που αφορούν τα τέσσερα από τα εξεταζόμενα αγγεία που προέρχονται από τη φάση επίχωσης του ‘Υπογείου’. Η εύρεση της κοτύλης με αρ. 96 στην υστερότερη φάση κατοίκησης οφείλεται σε απροσδιόριστες ταφονομικές διαδικασίες και δεν συνεπάγεται μία διαφορετική χρονολόγηση για το αγγείο.

Κοτύλες με πτηνά έχουν ανακαλυφθεί από την Αλ Μίνα και την Ταρσό ως την Κύμη και τις Πιθηκούσες.⁷⁴³ Είναι αρκετά διαδεδομένες στο κεντρικό και νότιο Αιγαίο όχι όμως και στο βόρειο. Μία επισκόπηση της διασποράς του τύπου δημοσιευμένη πριν από τρεις δεκαετίες μνημόνευε ευρήματα μόνο από δύο περιοχές του βόρειου και συγκεκριμένα του βορειοανατολικού Αιγαίου, την Άντισσα και την Τροία.⁷⁴⁴ Οι έρευνες των τελευταίων δεκαετιών έχουν αλλάξει την εικόνα αυτή προσθέτοντας στο χάρτη διασποράς το Ηράκλειο (θέση Κρανιά) Πιερίας,⁷⁴⁵ το Καραμπουρνάκι,⁷⁴⁶ τη Μένδη,⁷⁴⁷ την Τορώνη,⁷⁴⁸ την Ηφαιστία,⁷⁴⁹ την αιολική Κύμη⁷⁵⁰ και τη Λάρισα στον Έρμο⁷⁵¹ (βλ. Χάρτη 9). Οι συγγενείς αλλά υστερότερες κύλικες με πτηνά αντιπροσωπεύονται σε πολύ περισσότερες θέσεις, όπως το Καραμπουρνάκι,⁷⁵² ο Όλυνθος,⁷⁵³ η Ποτίδαια,⁷⁵⁴ η Σάνη Παλλήνης,⁷⁵⁵ η Άφυτη,⁷⁵⁶ ο Παρθενώνας,⁷⁵⁷ η Τορώνη,⁷⁵⁸ η Άκανθος,⁷⁵⁹ η Άργιλος,⁷⁶⁰ η Αμφίπολη και η περιοχή της,⁷⁶¹ η Οισύμη,⁷⁶² η Θάσος,⁷⁶³ τα Άβδηρα,⁷⁶⁴ η Άσσος,⁷⁶⁵ η Ερεσός,⁷⁶⁶ η Άντισσα,⁷⁶⁷ η Μυτιλήνη⁷⁶⁸ και η Λάρισα στον Έρμο⁷⁶⁹ (βλ. Χάρτη 10).

Οι πέντε κοτύλες από τη Μεθώνη φέρουν χαράγματα που έχουν αποδοθεί μετά την όπτηση (αρ. 92, 93, 95, 96) ή γραπτό σημείο που έχει αποδοθεί πριν από την όπτηση (αρ. 94 και πιθανώς 93). Το εν λόγω στοιχείο εντοπίζεται στην εδαφόχρωμη περιοχή ανάμεσα στις γενέσεις των λαβών ή, στην περίπτωση της κοτύλης με αρ. 96, πάνω στη γένεση της λαβής. Οι

κοτύλες με αρ. 93 και 95 φέρουν παρόμοιο, γωνιώδες χάραγμα. Σύμβολο κάθε είδους είναι εξαιρετικά σπάνια σε κοτύλες με πτηνά, όμως εγχάρακτο σύμβολο εντοπίζεται κάτω από τη λαβή ενός αγγείου του τύπου από τις Πιθηκούσες, το οποίο από τη σημαντικότερη επιγραφή που φέρει επικράτησε να αποκαλείται ποτήρι του Νέστορα.⁷⁷⁰ Επίσης, εγχάρακτη επιγραφή απαντά σε τμήμα κοτύλης με πτηνά που έχει βρεθεί στην Ερέτρια.⁷⁷¹

Η κοτύλη με αρ. 92 σώζει δύο διαμπερείς οπές από τις οποίες διερχόταν μεταλλικός σύνδεσμος που ανήκε σε αρχαία επισκευή του αγγείου. Ανάλογες οπές φέρουν δύο τουλάχιστον ακόμα αδημοσίευτα αγγεία του τύπου από το 'Υπόγειο', καθώς και δύο τοπικά αγγεία, ο σκύφος με αρ. 29 και η πρόχους με αρ. 50, αλλά και ο σκύφος με αρ. 22, ο οποίος είναι εισηγμένος από άλλη θέση του Θερμαϊκού Κόλπου. Η επισκευή της κοτύλης με αρ. 92 είναι πιθανότερο να έλαβε χώρα στη Μεθώνη παρά στον τόπο παραγωγής του αγγείου.⁷⁷²

3.3.2.4.2 Χιακοί κάλυκες

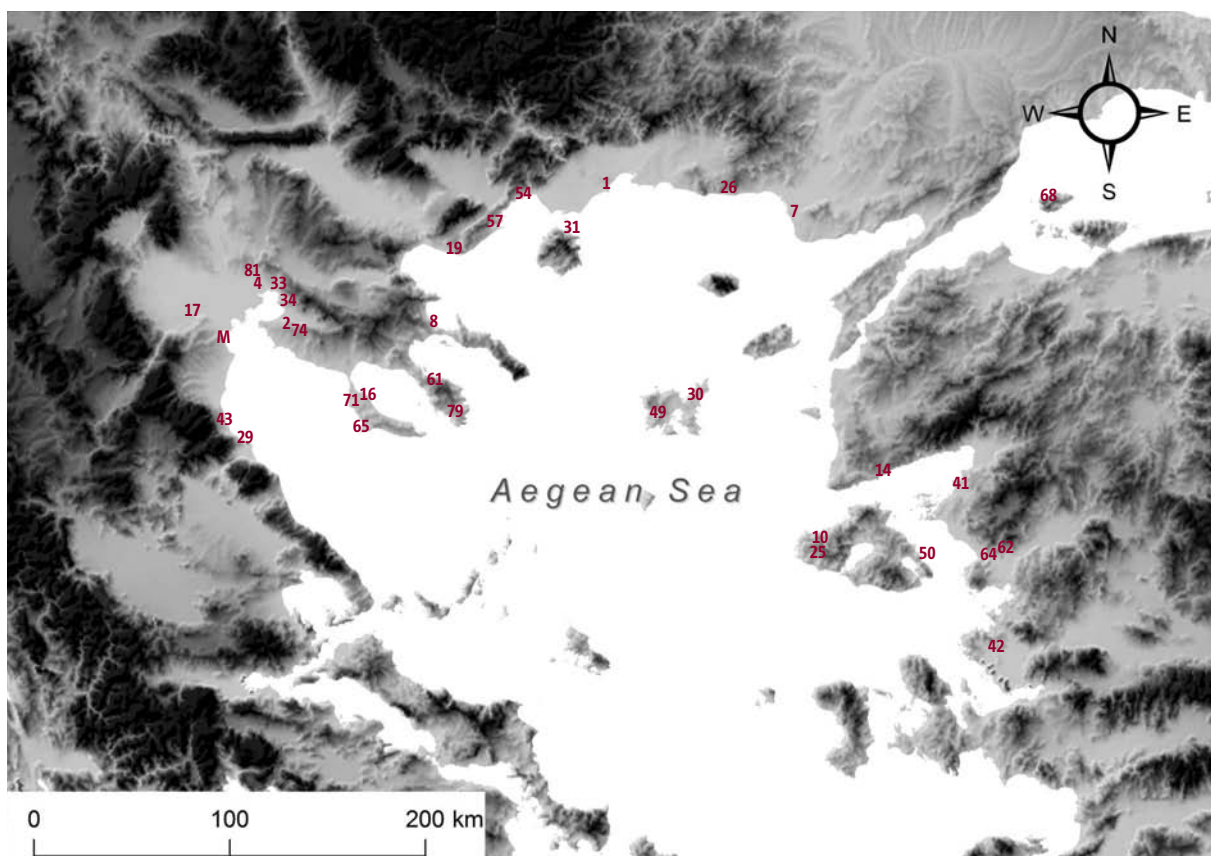
Αρ. 97: ύστερος 8ος – αρχές 7ου αιώνα π.Χ.

Αρ. 190: 6ος αιώνας π.Χ.

Ανάμεσα στη χιακή λεπτή κεραμική που εντοπίστηκε στο 'Υπόγειο' απαντά ένα τμήμα αγγείου (αρ. 97) και ένα μικρό όστρακο σώματος (αρ. 190), τα οποία φέρουν χαράγματα.⁷⁷³ Τα δύο αυτά δείγματα ανήκουν σε χιακούς κάλυκες διαφορετικής χρονολόγησης. Η αναγνώριση της προέλευσής τους βασίζεται στην ιδιαίτερη κεραμική τους ύλη και, στην περίπτωση του οστράκου με αρ. 190, στο χαρακτηριστικό για τη χιακή κεραμική λευκό επίχρισμα.⁷⁷⁴ Χημικές αναλύσεις απέδειξαν την παραγωγή της χιακής λεπτής κεραμικής στη Χίο και ανέδειξαν τη χρήση διαφορετικών κοιτασμάτων πηλού από τα κεραμικά εργαστήρια του νησιού.⁷⁷⁵ Αναλύσεις επίσης πρόβαλαν το ενδεχόμενο να παραγόταν αρχαϊκή κεραμική χιακών ρυθμών και στις Ερυθρές, στη μικρασιατική περαία της Χίου.⁷⁷⁶

Η βιβλιογραφία για τα χιακά αγγεία των πρώιμων ιστορικών χρόνων δίνει λιτές και γενικόλογες μόνο περιγραφές της κεραμικής ύλης.⁷⁷⁷ Εξαιρέση αποτελεί μία μελέτη της Άννας Λαιμού, σύμφωνα με την οποία το ροδοκίτρινο (5YR 7/6) χρώμα του πηλού του δείγματος με αρ. 97 και το ροδοκάστανο (5YR 6/3) χρώμα του πηλού του οστράκου με αρ. 190 εμπίπτουν στο φάσμα των χρωμάτων που απαντούν στη χιακή λεπτή κεραμική.⁷⁷⁸ Ορισμένες μελέτες μνημονεύουν ότι η χιακή λεπτή κεραμική δεν περιέχει εγκλείσματα,⁷⁷⁹ όμως πιθανότατα αναφέρονται κατά βάση στην κεραμική ύλη μικρών αγγείων πόσης της Ύστερης Αρχαϊκής περιόδου. Η ύλη των δειγμάτων με αρ. 97 και 190 περιέχει ελάχιστα μικρά, καστανόχρωμα και λευκά εγκλείσματα, ενώ η κεραμική ύλη άλλων, μεγαλύτερων σχημάτων, όπως λεκάνες, κρατήρες και υδρίες, είναι σαφώς πιο χονδροειδής και ενίοτε προσεγγίζει εκείνη των χιακών εμπορικών αμφορέων.⁷⁸⁰ Μάλιστα, τα ελάχιστα καστανόχρωμα εγκλείσματα των δειγμάτων με αρ. 97 και 190 είναι χαρακτηριστικά για τη χιακή κεραμική παραγωγή και απαντούν σε πολύ μεγαλύτερη πυκνότητα στους χιακούς εμπορικούς αμφορείς (για τους οποίους βλ. την ενότητα 3.3.3.6). Τέλος, η κεραμική ύλη των δύο αγγείων από τη Μεθώνη περιέχει ασημόχρωμο μαρμαρυγία.⁷⁸¹

Σε αντίθεση με το σχήμα του αγγείου που αντιπροσωπεύει το όστρακο με αρ. 190, εκείνο του δείγματος με αρ. 97 προσδιορίζεται με ακρίβεια. Το αγγείο εντάσσεται σε έναν τύπο σκύφου που ενίοτε ονομάζεται πρωτοκάλυκας.⁷⁸² Ο κάλυκας είναι το πιο χαρακτηριστικό σχήμα της αρχαϊκής κεραμικής της Χίου και προκύπτει βαθμιαία από την Ύστερογεωμετρική περίοδο ως εξέλιξη του τοπικού σκύφου.⁷⁸³ Σύμφωνα με τη χρονολόγηση της κεραμικής των φάσεων του ιερού στο λιμάνι του Εμπορίου της Χίου, το σχήμα του κάλυκα με αρ. 97, με το χείλος που δεν είναι πολύ υψηλότερο εκείνου των σκύφων, εντάσσεται σε προχωρημένο στάδιο της φάσης I, η οποία εκτεί-

Χάρτης 11

Η διασπορά της χιακής λεπτής κεραμικής στο βόρειο Αιγαίο του 8ου – 6ου αιώνα π.Χ.: 1. Άβδηρα, 2. Αγία Παρασκευή Θεσσαλονίκης, 4. Αγίαλος/Σίνδος, 7. Αίνος, 8. Άκανθος, 10. Άντισσα, 14. Άσσος, 16. Άφυτη, 17. Βεργίνα, 19. Γαληψός, 25. Ερεσός, 26. Ζώνη, 29. Ηράκλειο, 30. Ηφαιστία, 31. Θάσος, 33. Θεσσαλονίκη, 34. Καραμπουρνάκι, 41. αιολική Κύμη, 42. Λάρισα στον Έρμο, 43. Δείβηθρα, 49. Μύρινα, 50. Μυτιλήνη, 54. Νεάπολη (Καβάλα), 57. Οισύμη, 61. Παρθενώνας, 62. Πέργαμος, 64. Πιτάνη, 65. Ποσειδί, 68. Προκόννησος, 71. Σάνη Παλλήνης, 74. Σουρωτή, 79. Τορώνη, 81. Τούμπα Τόψιν.

νεται από τον ύστερο 8ο ως τις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ.⁷⁸⁴ Το εξεταζόμενο αγγείο δεν παρουσιάζει το παχύ επίχρισμα που απαντά συχνά (όμως όχι πάντα) στη χιακή υστερογεωμετρική κεραμική.⁷⁸⁵ Αντίθετα, η διακόσμηση της ζώνης των λαβών με γραμμικά μοτίβα που έχουν αποδοθεί με πολλαπλό πινέλο είναι χαρακτηριστική για τα χιακά αγγεία του τύπου.⁷⁸⁶ Το ίδιο ισχύει για τις ομάδες εννέα κάθετων γραμμώσεων και τεθλασμένων με εννέα κορυφές που παρουσιάζει το αγγείο με αρ. 97.⁷⁸⁷ Οι λεπτές ταινίες στο άνω και κάτω πέρας του χείλους και η εξαίρεση του ενδιάμεσου, μεγάλου τμήματος αποτελεί χαρακτηριστικό των χιακών αγγείων του τύπου⁷⁸⁸ και δεν απαντά συχνά σε άλλα τοπικά εργαστήρια γεωμετρικής κεραμικής.⁷⁸⁹

Το ανοικτό ωχροκάστανο (10YR 8/2) επίχρισμα,⁷⁹⁰ το οποίο καλύπτει την εξωτερική επιφάνεια, και το μελανό στυλινό γάνωμα, το οποίο εντοπίζεται στην εσωτερική, προσδιορίζουν το δείγμα με αρ. 190 ως ανοικτό αγγείο. Το μεσαίο πάχος των τοιχωμάτων (0,004–0,005μ.) και η ελαφρά περιεκτικότητα του πηλού σε μικρά εγκλείσματα υποδεικνύουν το μεσαίο μέγεθος του αγγείου. Περαιτέρω, το πάχος των τοιχωμάτων αλλά και τα υπόλοιπα δεδομένα συνάδουν στην απόδοση του εν λόγω οστράκου σε έναν χιακό κάλυκα με παχιά τοιχώματα⁷⁹¹ (το πάχος τοιχωμάτων που δίδεται για τα αγγεία του τύπου είναι 0,004–0,0075μ.).⁷⁹² Η τυπολογική αυτή απόδοση ευνοεί μία χρονολόγηση στον 6ο αιώνα π.Χ., η οποία επιβεβαιώνεται από τα ανασκαφικά δεδομένα και την εύρεση του δείγματος με αρ. 190 στη φάση κατοίκησης του 'Υπογείου'. Δεν μπορεί πάντως να αποκλειστεί μία απόδοση του εν λόγω οστράκου σε μικρό κρατήρα.

Το θέμα της διασποράς της χιακής αρχαϊκής κεραμικής στο βόρειο Αιγαίο και της εκεί παραγωγής μιμήσεών της εξετάζεται σε μελέτες της Άννας Λαιμού.⁷⁹³ Σύμφωνα με αυτές, χιακή λεπτή κεραμική έχει εντοπιστεί στο Καραμπουρνάκι,⁷⁹⁴ στην Αγία Παρασκευή Θεσσαλονίκης,⁷⁹⁵ στην Οισύμη,⁷⁹⁶ στη Νεάπολη (Καβάλα),⁷⁹⁷ στη Θάσο,⁷⁹⁸ στον Αίνο, στην Προκόννησο,

στη Μύρινα της Δήμου, ⁷⁹⁹ στην Άντισσα, στην Πέργαμο, και στην Πιτάνη. Μιμήσεις εντοπίζονται κυρίως στην Οισύμη, στη Νεάπολη (Καβάλα), στη Θάσο και στον Αίνο. Σύμφωνα με πρόσφατες κυρίως έρευνες, χιακή κεραμική (ή, σπανιότερα, μιμήσεις της) έχει εντοπιστεί επίσης στα Δείβηθρα ⁸⁰⁰ και στο Ηράκλειο (θέση Κρανιά) ⁸⁰¹ της νότιας Πιερίας, στη Βεργίνα, ⁸⁰² στο Αρχοντικό, ⁸⁰³ στην Τούμπα Τόψιν (Άγιος Αθανάσιος), ⁸⁰⁴ στην Αγχιάλο/Σίνδο, ⁸⁰⁵ στο κέντρο της Θεσσαλονίκης, ⁸⁰⁶ στη Σουρωτή, ⁸⁰⁷ στη Σάνη Παλλήνης, ⁸⁰⁸ στο Ποσειδί, ⁸⁰⁹ στην Άφυτη, ⁸¹⁰ στον Παρθενώνα, ⁸¹¹ στην Τορώνη, ⁸¹² στην Άκανθο, ⁸¹³ στη Γαληψό, ⁸¹⁴ στα Άβδηρα, ⁸¹⁵ στη Ζώνη, ⁸¹⁶ στην Ηφαιστία, ⁸¹⁷ στην Άσσο, ⁸¹⁸ στην Ερεσό, ⁸¹⁹ στη Μυτιλήνη, ⁸²⁰ στην αιολική Κύμη ⁸²¹ και στη Λάρισα στον Έρμο ⁸²² (βλ. Χάρτη 11).

Τα χιακά αυτά αγγεία αλλά και οι κατά τόπους μιμήσεις τους ανάγονται κατά κανόνα στον 6ο αιώνα π.Χ. Το γεγονός αυτό καθιστά ιδιαίτερα σημαντική την ανακάλυψη του κάλυκα με αρ. 97 στη Μεθώνη καθότι το αγγείο αυτό ανάγεται στον ύστερο 8ο και στις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ. Κατά την ίδια εποχή στη Μεθώνη εισάγονταν και χιακοί εμπορικοί αμφορείς (βλ. την ενότητα 3.3.3.6).

Τέλος, χαράγματα δεν απαντούν συχνά στη χιακή λεπτή κεραμική της Αρχαϊκής περιόδου. Εξάιρεση αποτελούν οι χιακοί κάλυκες που βρέθηκαν στη Ναύκρατη. ⁸²³

3.3.2.4.3 Κύλικες με ταινιωτό διάκοσμο (ιωνικές κύλικες)

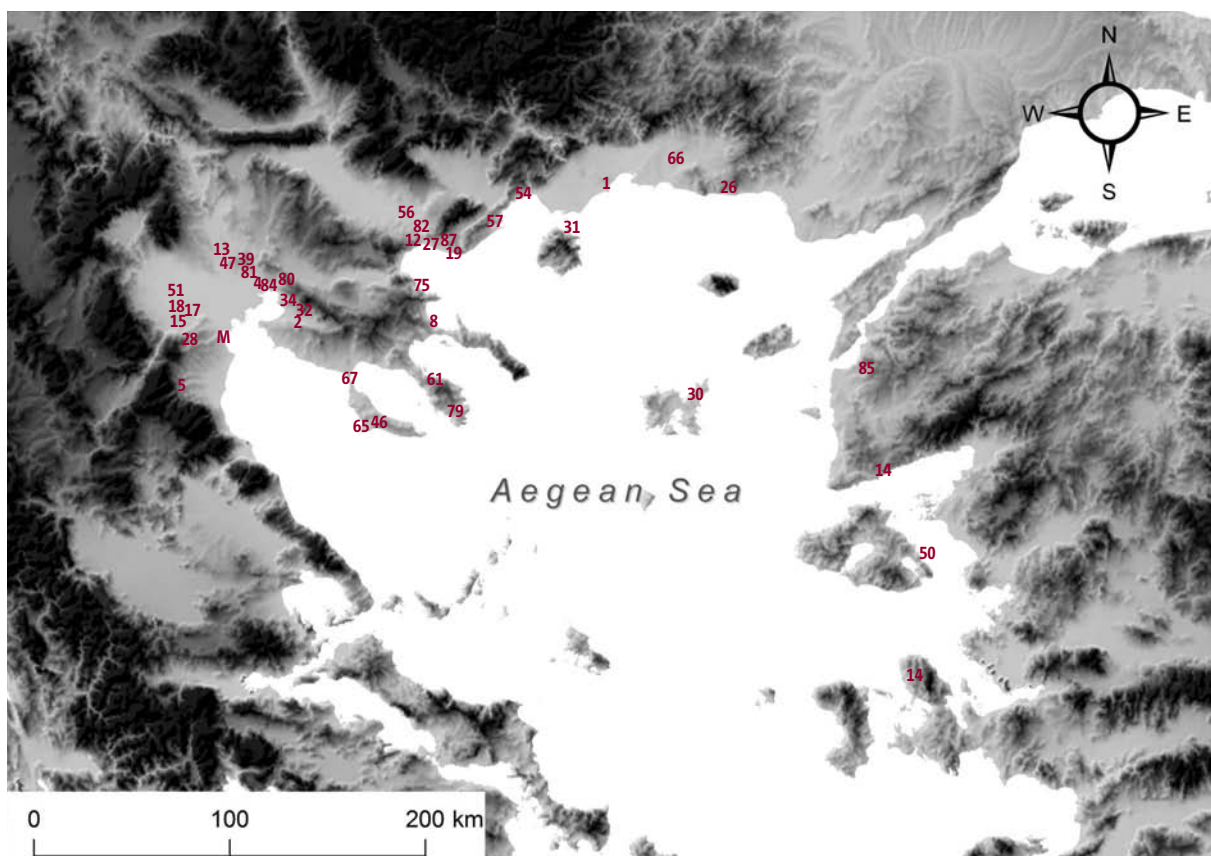
Αρ. 191: πρώτο μισό του 6ου αιώνα π.Χ.

Η ιωνική κύλικα είναι ένας ιδιαίτερα διαδεδομένος κεραμικός τύπος της Αρχαϊκής περιόδου (βλ. παρακάτω), γνωστός στη διεθνή βιβλιογραφία ως *Ionian cup*, *black-glazed cup*, *Knickrandschale*, *coupe ionienne* ή *cupra ionica*. Λόγω της παραγωγής αγγείων του τύπου και εκτός των ορίων της Ιωνίας (για την οποία βλ. αμέσως παρακάτω), έχει επικρατήσει τελευταία η μετονομασία τους σε *Knickrandschalen*. ⁸²⁴

Πολλές δεκάδες όστρακα ιωνικών κυλικών εντοπίστηκαν στο 'Υπόγειο', όμως μόνο ένα δείγμα, το οποίο μάλιστα σώζεται καλά, φέρει χάραγμα (αρ. 191). ⁸²⁵ Η ταύτιση του αγγείου βασίζεται στην κεραμική του ύλη και στα μορφολογικά του χαρακτηριστικά. Χημικές αναλύσεις απέδειξαν ότι μεγάλα κέντρα παραγωγής ιωνικών κυλικών υπήρξαν η Σάμος και η Μίλητος, ⁸²⁶ ενώ δευτερεύοντα κέντρα εντοπίζονται σε άλλες περιοχές του νοτιοανατολικού Αιγαίου και πιθανώς στην Αιολίδα. ⁸²⁷ Μιμήσεις ή παρεμφερείς τύποι αγγείων (ενίοτε γνωστοί με διαφορετικές ονομασίες) κατασκευάζονταν σε εργαστήρια της κυρίως Ελλάδας, ιδιαίτερα της Αττικής, ⁸²⁸ και διάφορων θέσεων της Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας, ⁸²⁹ περιοχές στις οποίες οι ιωνικές κύλικες διακινούνταν ευρέως. Στο βόρειο Αιγαίο, τοπικές μιμήσεις ιωνικών κυλικών έχουν εντοπισθεί στη Νάουσα, ⁸³⁰ στη Βέροια, ⁸³¹ στο Αρχοντικό, ⁸³² στην Τούμπα Θεσσαλονίκης, ⁸³³ στον Παρθενώνα Χαλκιδικής, ⁸³⁴ στην Άκανθο, ⁸³⁵ στο Νέο Παραλίμνιο, ⁸³⁶ στον Φάγγητα, ⁸³⁷ στη Θάσο ⁸³⁸ και στον ποταμό Λίσσο ⁸³⁹ (για τις εισαγωγές βλ. παρακάτω). Με βάση την κεραμική της ύλη, η κύλικα με αρ. 191 θεωρείται εισηγμένη από την Ιωνία. Παρουσιάζει ροδόχρωμη (7.5YR 7/4) τη λειασμένη επιφάνεια του σώματος αλλά και ελάχιστα μικρά καστανέρυθρα εγκλείσματα και αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία. ⁸⁴⁰

Πρόσφατα έγινε σαφές ότι οι ιωνικές κύλικες προέκυψαν στο πρώτο μισό του 7ου αιώνα μέσα από την αναμόρφωση ενός τύπου σκύφου (*Knickrandskyphos*) που πρωτοεμφανίστηκε στην Αττική στον πρώιμο 9ο αιώνα π.Χ. και άρχισε να παράγεται στο ανατολικό Αιγαίο λίγες δεκαετίες αργότερα. ⁸⁴¹ Η παραγωγή των ιωνικών κυλικών κορυφώνεται κατά τον ύστερο 7ο αιώνα και το μεγαλύτερο τμήμα του 6ου. ⁸⁴² Για τις ιωνικές κύλικες έχουν προταθεί πολλές διαφορετικές τυπολογίες. ⁸⁴³ Ευρέως χρησιμοποιείται εκείνη που αφορά το υλικό από τα Μέγαρα Υβλαία ⁸⁴⁴ και εκείνη που αφορά το υλικό από την Ταύχειρα. ⁸⁴⁵ Τελευταία προτάθηκε μία νέα τυπολογία, η

Χάρτης 12

Η διασπορά της κύλικας με ταινιωτό διάκοσμο (ιωνικής κύλικας) στο βόρειο Αιγαίο του 7ου – 6ου αιώνα π.Χ. (επίσημα αγγεία και τοπικές μιμήσεις): 1. Άβδηρα, 2. Αγία Παρασκευή, 4. Αγχιάλος/Σίνδος, 5. Αιανή, 8. Άκανθος, 12. Άργιλος, 13. Αρχοντικό, 14. Άσος, 15. Ανώματα, 17. Βεργίνα, 18. Βέροια, 19. Γαληψός, 26. Ζώνη, 27. Ηιόνα, 28. ημαθιώτικα Πιέρια (Ριζώματα-Σφηκιά), 30. Ηφαιστία, 31. Θάσος, 32. Θέρμη, 34. Καραμπουρνάκι, 39. Κουφάλια, 46. Μένδη, 47. Μεσιανό, 50. Μυτιλήνη, 51. Νάουσα, 54. Νεάπολη (Καβάλα), 56. Νέο Παραλίμνιο, 57. Οισύμη, 61. Παρθενώνας, 65. Ποσειδί, 66. ποταμός Λίσσος, 67. Ποτίδαια, 75. Στάγειρα, 79. Τωρώνη, 80. Τούμπα Θεσσαλονίκης, 81. Τούμπα Τόψιν(;), 82. Τράγιλος, 84. Τράπεζα Δεμπετί, 85. Τροία, 87. Φάγρης.

οποία έχει το πλεονέκτημα να βασίζεται σε υλικό από τη Μίλητο, η οποία, όπως προαναφέρθηκε, αποτέλεσε βασικό κέντρο παραγωγής των αγγείων του τύπου.⁸⁴⁶ Το αγγείο από τη Μεθώνη κατατάσσεται παρακάτω σύμφωνα με τις τρεις αυτές τυπολογίες (και όχι σύμφωνα με τις υπόλοιπες τυπολογίες που έχουν κατά καιρούς προταθεί αλλά δεν χρησιμοποιούνται ευρέως).⁸⁴⁷

Η κύλικα με αρ. 191 εντάσσεται στον τύπο Α2 των Μεγάρων Υβλαίων, ο οποίος ανάγεται γύρω στο 600 π.Χ.⁸⁴⁸ Επιπλέον, εντάσσεται στον τύπο ΙΧ των λεγόμενων ροδιακών αγγείων του τύπου από την Ταύχειρα, ο οποίος πρωτοεμφανίζεται γύρω στο 600 π.Χ.⁸⁴⁹ Τα αγγεία του τύπου χαρακτηρίζονται από σώμα μετρίου βάθους με υψηλό, έξω νεύον χείλος και κωνικό πόδι μετρίου ύψους καθώς και ολόβαφο εσωτερικό, με εδαφόχρωμη ταινία ψηλά στο εσωτερικό του χείλους. Τέλος, η κύλικα με αρ. 191 εντάσσεται στην κατηγορία 9.Α της τυπολογίας της Μιλήτου. Ο τύπος 9 απαντά από το 590–580 π.Χ. και καθ' όλον σχεδόν τον 6ο αιώνα π.Χ., όμως η κατηγορία 9.Α αντιπροσωπεύεται μόνο πριν τα μέσα του ίδιου αιώνα.⁸⁵⁰ Στην προτεινόμενη χρονολόγηση της κύλικας με αρ. 191 στο πρώτο μισό του 6ου αιώνα π.Χ. ακολουθείται η τυπολογία της Μιλήτου καθότι είναι η πιο πλήρης αλλά και η πιο πρόσφατη.

Οι ιωνικές κύλικες (και οι κατά τόπους παραγόμενοι συγγενείς τύποι) συνιστούν έναν τύπο κεραμικής που είναι ιδιαίτερα διαδεδομένος στη Μεσόγειο και στη Μαύρη Θάλασσα κατά τον ύστερο 7ο και το μεγαλύτερο τμήμα του 6ου αιώνα π.Χ.⁸⁵¹ Από ναυάγια στην κεντρική και στη δυτική Μεσόγειο επιβεβαιώνεται ότι τα αγγεία του τύπου εξαγόταν μαζικά.⁸⁵² Πολύ διαδεδομένα είναι και στον χώρο του βόρειου Αιγαίου⁸⁵³ (βλ. Χάρτη 12). Συγκεκριμένα, απαντούν στην Αιανή,⁸⁵⁴ στα ημαθιώτικα Πιέρια (Ριζώματα-Σφηκιά),⁸⁵⁵ στη Νάουσα,⁸⁵⁶ στη Βέροια⁸⁵⁷ και στα γειτονικά Ανώματα,⁸⁵⁸ στη Βεργίνα,⁸⁵⁹ στο Αρχοντικό⁸⁶⁰ και στο Μεσιανό⁸⁶¹ Γιαννιτών, στα Κου-

φάλια,⁸⁶² ενδεχομένως στην Τούμπα Τόψιν,⁸⁶³ στην Αγγιάλο/Σίνδο,⁸⁶⁴ στην Τράπεζα Λεμπέτ,⁸⁶⁵ στην Τούμπα Θεσσαλονίκης⁸⁶⁶ και σε κάποια άλλη, άγνωστη θέση της σύγχρονης πόλης,⁸⁶⁷ στο Καραμπουρνάκι,⁸⁶⁸ στη Θέρμη,⁸⁶⁹ στην Αγία Παρασκευή,⁸⁷⁰ στην Ποτίδαια και στη Σάνη Παλλήνης⁸⁷¹ στο Ποσειδί,⁸⁷² στη Μένδη,⁸⁷³ στον Παρθενώνα,⁸⁷⁴ στην Τορώνη,⁸⁷⁵ στην Άκανθο,⁸⁷⁶ στα Στάγειρα,⁸⁷⁷ στο Νέο Παραλίμνιο,⁸⁷⁸ στην Τράγιο,⁸⁷⁹ στην Άργιλο,⁸⁸⁰ στην Ηιόνα,⁸⁸¹ στη Γαληψό,⁸⁸² στην Οισύμη,⁸⁸³ στη Νεάπολη (Καβάλα),⁸⁸⁴ στη Θάσο,⁸⁸⁵ στα Άβδηρα,⁸⁸⁶ στον ποταμό Λίσοο,⁸⁸⁷ στη Ζώνη,⁸⁸⁸ στην Τροία,⁸⁸⁹ στην Άσσο,⁸⁹⁰ στην Ηφαιστία⁸⁹¹ και στη Μυτιλήνη.⁸⁹²

Η κύλικα με αρ. 191 φέρει χάραγμα που έχει αποδοθεί μετά την όπτηση. Ο εγχάρακτος σταυρός στην κάτω επιφάνεια του ποδιού βρίσκει παράλληλο στην κάτω επιφάνεια άποδης ιωνικής κύλικας από την Ίστρια.⁸⁹³ Ανάλογα χαράγματα δεν αναφέρονται συχνά σε αγγεία του τύπου, σε αντίθεση πάντως με εγχάρακτες επιγραφές. Στο βόρειο Αιγαίο ενεπίγραφες ιωνικές κύλικες είναι γνωστές από το Ποσειδί,⁸⁹⁴ τα Στάγειρα,⁸⁹⁵ τη Νεάπολη (Καβάλα),⁸⁹⁶ τα Άβδηρα⁸⁹⁷ και μία ακόμη, άγνωστη θέση.⁸⁹⁸ Ανάλογα, ενεπίγραφα δείγματα έχουν εντοπισθεί σε αρκετές άλλες θέσεις του Αιγαίου (όπως η Σπάρτη,⁸⁹⁹ η Θήρα,⁹⁰⁰ η Σάμος,⁹⁰¹ η Ασησός,⁹⁰² η Σμύρνη⁹⁰³ και η Τροία⁹⁰⁴) και της Μεσογείου (κυρίως στη Ναύκρατη⁹⁰⁵ αλλά και στις Πιθηκούσες,⁹⁰⁶ στην ιταλική Κύμη,⁹⁰⁷ στη Gravisca,⁹⁰⁸ στο Guadalhorce της Ανδαλουσίας⁹⁰⁹ και στη Χουέλβα⁹¹⁰) ή της Μαύρης Θάλασσας (Ίστρος).⁹¹¹ Σπάνιες είναι οι περιπτώσεις ιωνικών κυλικών με *dirinti*.⁹¹²

3.3.2.5 Αιολική κεραμική

Αρ. 1, 98, 99, 100: ύστερος 8ος – αρχές 7ου αιώνα π.Χ.

Όλα τα δείγματα αιολικής κεραμικής που εξετάζονται εδώ ανήκουν στην κατηγορία της τεφρόχρωμης. Η τεφρόχρωμη κεραμική πρωτοεμφανίστηκε στη βορειοδυτική Μικρά Ασία στις αρχές τις δεύτερης προχριστιανικής χιλιετίας, στη διάρκεια της οποίας διαδόθηκε ευρέως στη συγκεκριμένη περιοχή, και κατά τους τελευταίους αιώνες της χιλιετίας αυτής δέχθηκε επιρροές από τη μυκηναϊκή κεραμική. Νέες επιρροές από την ελληνική γραπτή κεραμική, συχνά συνδεόμενες από τους μελετητές με τον αποικισμό της περιοχής από τους Αιολείς, διαμόρφωσαν κατά τη μετάβαση στην πρώτη προχριστιανική χιλιετία το είδος εκείνο της τεφρόχρωμης κεραμικής που είναι γνωστή ως αιολική και παραγόταν στο βορειοανατολικό Αιγαίο.⁹¹³ Πρόκειται γενικά για τροχήλατη, καλοψημένη κεραμική, με λεπτά τοιχώματα, η οποία παρουσιάζει συνήθως χαμηλή περιεκτικότητα σε εγκλείσματα αλλά κυμαίνόμενη περιεκτικότητα σε μαρμαρυγία.⁹¹⁴ Κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, τεφρόχρωμη κεραμική παραγόταν και στη Μακεδονία⁹¹⁵ και ένα δείγμα από μικρό κλειστό αγγείο της κεραμικής αυτής κατηγορίας (αρ. 169) εξετάζεται στην ενότητα 3.2.4. Ορισμένοι μελετητές θεωρούν ότι η κεραμική αυτή είναι αιολικής έμπνευσης ή προέλευσης, ενώ άλλοι επιμένουν ότι ακολουθεί μία μακεδονική παράδοση αναγόμενη σε μυκηναϊκά πρότυπα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού.⁹¹⁶ Από την Αρχαϊκή περίοδο τεφρόχρωμη κεραμική εξάγεται και —κυρίως— παράγεται ευρύτατα και στον Εύξεινο Πόντο.⁹¹⁷

Τρία (αρ. 98, 99, 100) από τα εξεταζόμενα δείγματα αιολικής κεραμικής από το 'Υπόγειο' σώζονται εξαιρετικά αποσπασματικά, ενώ ένα τέταρτο (αρ. 1: το ποτήρι του Φιλίωνα) διατηρείται καλύτερα. Το επιφανειακό τεφρό χρώμα των δειγμάτων αυτών και γενικότερα της αιολικής κεραμικής, όπως και της «προκατόχου» της προϊστορικής, προέκυπτε από όπτηση σε χαμηλή θερμοκρασία μέσα σε αναγωγικό περιβάλλον.⁹¹⁸ Το χρώμα της επιφάνειας της αιολικής κεραμικής από τη Μεθώνη παρουσιάζει διακυμάνσεις, από πολύ σκοτεινό τεφρόχρωμο (αρ. 1, 98, 99: GLEY 1 3/N) ως τεφροκάστανο (αρ. 100: 10YR 5/2). Συχνά, η επιφάνεια των αιολικών αγγείων, συμπεριλαμβανομένων εκείνων με αρ. 1, 98 και 99, χαρακτηρίζεται από μεταλλι-

κή υφή, η οποία επιτυγχάνεται με τη στίλβωση ενός λεπτού αλλά πυκνού επιχρίσματος.⁹¹⁹ Λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους, τα τέσσερα δείγματα αιολικής τεφρόχρωμης κεραμικής από τη Μεθώνη εξετάζονται χωριστά.

Ο σαφής διαχωρισμός λαιμού σώματος ευνοεί την απόδοση του οστράκου αρ. 98 σε αμφορέα με οριζόντιες λαβές, ενός σχήματος που υπήρξε αρκετά δημοφιλές στην αιολική τεφρόχρωμη κεραμική της Αρχαϊκής περιόδου.⁹²⁰ Μολονότι χαρακτηριστικά τεφρή, η κεραμική ύλη του εν λόγω οστράκου διαφοροποιείται σαφώς από εκείνη που απαντά στα υπόλοιπα δείγματα τεφρόχρωμης κεραμικής που εξετάζονται εδώ με βάση την υψηλή περιεκτικότητά της σε λευκά εγκλείσματα. Το χαρακτηριστικό αυτό δεν παρατηρείται στο αξιόλογο σύνολο κεραμικής από την Άντισσα της Δέσβου που βρίσκεται στο Μουσείο **Allard Pierson, απαντά όμως ευρέως στην προϊστορική κεραμική από τη Θερμή που φυλάσσεται στο ίδιο μουσείο.**

Διαφορετικό, πιο χονδροειδή πηλό παρουσιάζει η κάθετη λαβή με αρ. 100. Το σχηματολόγιο της αιολικής τεφρόχρωμης κεραμικής περιλαμβάνει ελάχιστα μεγάλα κλειστά σχήματα με μία ή δύο κάθετες λαβές και το μόνο από αυτά που παρουσιάζει αξιόλογη διάδοση είναι ο επιτραπέζιος αμφορέας.⁹²¹ Στην απόδοση του δείγματος με αρ. 100 σε ένα τέτοιο αγγείο συνηγορεί η κεραμική του ύλη, η οποία θυμίζει εκείνη των λέσβιων εμπορικών αμφορέων με το καστανό ως ανοικτό καστανό (7.5YR 5/3 ως 6/3) χρώμα της, τον τεφρόχρωμο πυρήνα, την υψηλή περιεκτικότητα σε λευκά και σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα και ασημόχρωμο μαρμαρυγία, καθώς και την ιδιαίτερα χαμηλή περιεκτικότητα σε καστανέρυθρα εγκλείσματα και φολίδες χρυσίζοντος μαρμαρυγία.⁹²²

Το δείγμα με αρ. 99 ανήκει σε μία τροχήλατη οινοχόη με τρίδυμη ραβδωτή λαβή. Η οινοχόη αποτελεί το πιο δημοφιλές σχήμα αγγείου μετάγγισης στην αιολική τεφρόχρωμη κεραμική της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου.⁹²³ Τρίδυμες ραβδωτές λαβές οινοχών έχουν εντοπιστεί στην Ηφαιστία⁹²⁴ και στην Τροία,⁹²⁵ ενώ μία καλά σωζόμενη οινοχόη με λαβή του τύπου προέρχεται από την Άσσο και ανάγεται στις αρχές του 6ου αιώνα π.Χ.⁹²⁶ Στη δημοσιευμένη κεραμική από τη Δέσβο συγκαταλέγεται μία μόνο τρίδυμη λαβή (από τη Μήθυμνα), η οποία όμως είναι πιθανότατα οριζόντια και ανήκει σε δίνο,⁹²⁷ ενώ στο Μουσείο **Allard Pierson του Άμστερνταμ φυλάσσεται αδημοσίευτη τρίδυμη λαβή οινοχόης προερχόμενη από την Άντισσα.**⁹²⁸ Τέλος, συγγενείς τυπολογικά είναι ορισμένες οινοχόες από την Τροία, οι οποίες φέρουν τρίδυμη ραβδωτή λαβή με δισκοειδές, ανάγλυφο κομβίο στην ένωση λαβής και λαιμού.⁹²⁹ Ο πηλός του δείγματος με αρ. 99 παρουσιάζεται κατά βάση καστανόχρωμος (7.5YR 5/3)—και όχι τεφρός—καθότι η οξειδωτική ατμόσφαιρα δεν έχει διεισδύσει πλήρως στα τοιχώματα του αγγείου, φαινόμενο που δεν είναι σπάνιο στην αιολική τεφρόχρωμη κεραμική. Η εξωτερική επιφάνεια είναι στιλβωμένη, στιλπνή, πολύ σκοτεινή τεφρόχρωμη (GLEY 1 3/N), ανάλογη εκείνης του αγγείου με αρ. 1.

Το αγγείο με αρ. 1, δηλαδή το ποτήρι του Φιλίωνα, διατηρείται πολύ αποσπασματικά και συνίσταται σε άνω τμήμα μεγάλου αγγείου πόσης με κάθετα τοιχώματα, τα οποία ανοίγουν ελαφρότατα προς τα πάνω και απολήγουν σε ενιαίο, κάθετο χείλος. Μία ταινιωτή λαβή προσφύεται στο χείλος και πιθανώς εκτεινόταν ως τη βάση. Παραμένει αβέβαιο αν υπήρχε και δεύτερη λαβή. Από το 'Υπόγειο' προέρχονται άλλα δύο τμήματα παρόμοιων αγγείων (με την επιφάνεια ενός από αυτά να έχει σαφώς πιο ανοικτό τεφρό χρώμα), τα οποία όμως δεν φέρουν χαράγματα. Επιπλέον, στο 'Υπόγειο' βρέθηκαν και τμήματα επίπεδων βάσεων με κωνικά κατώτατα τοιχώματα, προερχόμενα πιθανώς από αγγεία αυτού του τύπου.

Η αποσπασματική διατήρηση του αγγείου με αρ. 1 δεν επιτρέπει την αδιαμφισβήτητη αναγνώριση του σχήματος που αυτό αντιπροσωπεύει. Με

βάση τα σωζόμενα μορφολογικά στοιχεία, το δείγμα αυτό σχετίζεται με τρία συγγενικά μεταξύ τους σχήματα αγγείων πόσης που επιχωριάζουν στο βορειοανατολικό Αιγαίο του 8ου έως 6ου αιώνα π.Χ.: το κύπελλο με κωνικό σώμα, τον κάρθαρο και το καρχήσιο. Τη διάκριση μεταξύ των σχημάτων αυτών καθιέρωσε η Iris Love με κριτήριο το σχήμα των τοιχωμάτων και την ύπαρξη μίας ή δύο λαβών.⁹³⁰ Παρά ταύτα, οι όροι συγχέονται ακόμα και στην πρόσφατη βιβλιογραφία⁹³¹ και ως εκ τούτου κρίνεται σκόπιμη η συνοπτική εξέταση των χαρακτηριστικών των τριών σχημάτων. Το κύπελλο με κωνικό σώμα και (ενίοτε) ελαφρά κοίλα τοιχώματα είναι το μόνο από τα εξεταζόμενα αγγεία που φέρει μία μόνο λαβή, η οποία εκτείνεται από το κατώτερο τμήμα του σώματος (μόλις πάνω από την επίπεδη βάση) ως το χείλος. Αντίθετα, ο κάρθαρος και το καρχήσιο φέρουν δύο λαβές, οι οποίες εκτείνονται από τη βάση ως το χείλος, και χαρακτηρίζονται από επίπεδη ή διακριτή (συνήθως δισκοειδή) βάση. Ενώ όμως ο κάρθαρος έχει κωνικό σώμα, ανάλογο εκείνου του κυπέλλου,⁹³² το καρχήσιο, σύμφωνα με την περιγραφή του Αθηναίου,⁹³³ χαρακτηρίζεται από τοιχώματα που συγκλίνουν ελαφρά χαμηλά στο σώμα και αποκλίνουν έντονα ψηλότερα.⁹³⁴ Δεδομένων των αβεβαιοτήτων για την απόδοση του δείγματος με αρ. 1 σε ένα από τα τρία αιολικά σχήματα αγγείων πόσης, εξετάζονται παρακάτω ενδείξεις που προκύπτουν από την επισκόπηση της αντιπροσωπείας των σχημάτων αυτών στον χώρο και στον χρόνο.

Μόνωτα, κωνικά κύπελλα με επίπεδη βάση, πιθανώς εμπνευσμένα από μυκηναϊκά πρότυπα,⁹³⁵ απαντούν στον τεφρόχρωμο ρυθμό της Αιολίδας από τις αρχές της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου (όπως αποδεικνύουν δείγματα από τη Σμύρνη)⁹³⁶ ως τους Αρχαϊκούς χρόνους (όπως φανερώνουν δείγματα από την Τροία,⁹³⁷ την Άσοο,⁹³⁸ την Ηφαιστία,⁹³⁹ την Πύρρα,⁹⁴⁰ τη Μυτιλήνη,⁹⁴¹ την αιολική Κύμη,⁹⁴² τη Λάρισα στον Έρμο⁹⁴³ και πιθανώς άλλες θέσεις της περιοχής⁹⁴⁴). Αγγεία του τύπου απαντούν στην Incoronata της Ιταλίας κατά τον 7ο αιώνα π.Χ. και θεωρούνται προϊόντα μετοίκων κεραμικών από το βορειοανατολικό Αιγαίο.⁹⁴⁵ Το ίδιο σχήμα αντιπροσωπεύεται επαρκώς στη γραπτή κεραμική της Σάμου⁹⁴⁶ και της Χίου⁹⁴⁷ και —σε μικρότερο βαθμό— στην κεραμική άλλων θέσεων των κεντρικών και νοτιών μικρασιατικών ακτών και των γειτονικών νησιών⁹⁴⁸ κατά τον 8ο και 7ο αιώνα π.Χ. Γραπτά κωνικά κύπελλα, πιθανότατα εισηγμένα από την Ιωνία, είναι γνωστά από το Ηράκλειο (θέση Κρασιά) Περίας⁹⁴⁹ και τα Άβδηρα,⁹⁵⁰ ενώ ανάλογα αγγεία έχουν εντοπιστεί και στο 'Υπόγειο'.

Τεφρόχρωμοι κάρθαροι απαντούν στην Ηφαιστία,⁹⁵¹ στην Τένεδο,⁹⁵² στην Τροία,⁹⁵³ και στην αιολική Κύμη⁹⁵⁴ γύρω στο 700 π.Χ., όμως πρωιμότερο είναι ένα θραύσμα από τη Σμύρνη που πιθανώς ανήκει σε ανάλογο αγγείο.⁹⁵⁵ Ο ίδιος τύπος αντιπροσωπεύεται στο Αρχοντικό⁹⁵⁶ και στη Νεάνδρια⁹⁵⁷ με αγγεία αβέβαιης χρονολόγησης, ενώ αποσπασματικό δείγμα του 6ου αιώνα π.Χ. είναι γνωστό από τη Λάρισα στον Έρμο.⁹⁵⁸ Στον ίδιο αιώνα ανήκει πιθανώς και ένα δείγμα από την Άντισσα της Λέσβου,⁹⁵⁹ ενώ ένα υστερότερο δείγμα, του 400 π.Χ. περίπου, έχει εντοπιστεί στο Dolno Sahrane της ηπειρωτικής Θράκης (κεντρική νότια Βουλγαρία).⁹⁶⁰ Ολόβαφοι κάρθαροι του 6ου κυρίως αιώνα π.Χ. είναι γνωστοί από τη Σαμοθράκη⁹⁶¹ και τη Ζώνη,⁹⁶² ενώ το σχήμα αντιπροσωπεύεται επαρκώς και στη γραπτή κεραμική τύπου G2-3 από τη Σαμοθράκη⁹⁶³ και τη Λήμνο⁹⁶⁴ (του πρώτου μισού του 7ου αιώνα π.Χ.).⁹⁶⁵

Καρχήσια⁹⁶⁶ τεφρόχρωμου ρυθμού απαντούν στην Τένεδο (ύστερος 8ος – πρώιμος 7ος αιώνας π.Χ.),⁹⁶⁷ στο Δασκύλειο,⁹⁶⁸ στην Άσοο (7ος – 6ος αιώνας π.Χ.),⁹⁶⁹ στη Μήθυμνα και στην Άντισσα (αβέβαιη χρονολόγηση),⁹⁷⁰ αλλά κυρίως στη Μυτιλήνη (7ος και πρώιμος 6ος αιώνα π.Χ.),⁹⁷¹ στην Πιτάνη⁹⁷² και πιθανώς στη Λάρισα στον Έρμο (6ος αιώνα π.Χ.),⁹⁷³ στη Φώκεια⁹⁷⁴ και στη Σμύρνη.⁹⁷⁵ Ανάλογο αγγείο έχει βρεθεί πάντως και στο Αρχοντικό,⁹⁷⁶

ενώ από τη Νεάπολη (Καβάλα)⁹⁷⁷ προέρχεται λαβή που θα μπορούσε να ανήκει σε αγγείο του τύπου αλλά έχει ερυθρή επιφάνεια λόγω των συνθηκών όπτησης.⁹⁷⁸ Στο βορειοανατολικό Αιγαίο απαντούν πάντως και καρχήσια που καλύπτονται πλήρως από γάνωμα, με το οποίο ενδεχομένως επιδιώκεται η μίμηση της μεταλλικής εντύπωσης που προκαλούσαν τα τεφρόχρωμα δείγματα. Ολόβαφα καρχήσια έχουν εντοπιστεί στη Θάσο (πρώιμος 7ος ως πρώιμος 6ος αιώνας π.Χ.),⁹⁷⁹ στη Σαμοθράκη (πρώιμος 7ος έως μέσος 6ος αιώνας π.Χ.),⁹⁸⁰ σε διάφορες θέσεις της Λήμνου (7ος – 6ος αιώνας π.Χ.),⁹⁸¹ στη Μήθυμνα της Λέσβου (ύστερος 6ος αιώνας π.Χ.)⁹⁸² και στη Σάμο (8ο αιώνας π.Χ.),⁹⁸³ ενώ ένα δείγμα βρέθηκε σε τάφο του μέσου 6ου αιώνα π.Χ. στη Θέρμη Θεσσαλονίκης (θεωρείται πιθανώς εισηγμένο από τη Σαμοθράκη)⁹⁸⁴ και δύο αδημοσίευτα δείγματα προέρχονται από το αρχαϊκό νεκροταφείο της Αγίας Παρασκευής.⁹⁸⁵ Τέλος, καρχήσια με γραπτό διάκοσμο μοτίβων είναι πολύ σπάνια.⁹⁸⁶

Η απόδοση του δείγματος με αρ. 1 σε ένα από τα παραπάνω σχήματα καθίσταται δυσχερής εξαιτίας της αποσπασματικής διατήρησης του ίδιου και, δευτερευόντως, εξαιτίας της αποσπασματικής διατήρησης πολλών από τα παράλληλα που προαναφέρθηκαν. Παρά ταύτα, τα ευθέα τοιχώματα του εξεταζόμενου αγγείου και το αδιαμόρφωτο χείλος του το διαφοροποιούν από τους κανθάρους που μνημονεύθηκαν και το συνδέουν με ορισμένα (μόνο) καρχήσια από τη Σαμοθράκη,⁹⁸⁷ τη Λήμνο,⁹⁸⁸ τη Μυτιλήνη⁹⁸⁹ και με δύο ακόμα θραύσματα κυπέλλων από την Πύρρα της Λέσβου.⁹⁹⁰ Το περίγραμμα του άνω σώματος αλλά και η μορφή της λαβής του αγγείου βρίσκουν κοντινό παράλληλο σε ένα κύπελλο από τη Σμύρνη, το οποίο έχει προκαταρκτικά χρονολογηθεί πριν τα μέσα του 8ου αιώνα π.Χ.⁹⁹¹ Πολύ κοντινό παράλληλο αποτελεί και αδημοσίευτο τμήμα χείλους και λαβής αγγείου πόσης, προερχόμενο από την Άντισσα της Λέσβου, το οποίο βρίσκεται στο Μουσείο Allard Pierson του Άμστερνταμ.⁹⁹² Πρόκειται για όστρακο σώματος με άνω τοιχώματα που ανοίγουν ελαφρότατα προς τα πάνω και απολήγουν σε ενιαίο κάθετο χείλος, πάνω στο οποίο προσφύεται λαβή με πλατιά αυλάκωση στη ράχη. Το όστρακο αυτό σώζεται ακόμα πιο αποσπασματικά από το αγγείο με αρ. 1 και δεν μπορεί να αποδοθεί σε συγκεκριμένο σχήμα ή να χρονολογηθεί στενά. Μολονότι τα τυπολογικά παράλληλα που εξετάστηκαν υποδεικνύουν μία κατ' ανάγκη ευρεία χρονολόγηση για το δείγμα με αρ. 1 (από τον 8ο έως τον 7ο και πιθανώς τον 6ο αιώνα π.Χ.),⁹⁹³ τα ανασκαφικά δεδομένα τοποθετούν το αγγείο στον ύστερο 8ο ή στις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ.

Το όστρακο από την Άντισσα που βρίσκεται στο Μουσείο Allard Pierson αποτελεί σημαντική ένδειξη και για τον προσδιορισμό της προέλευσης του αγγείου με αρ. 1 αφού η κεραμική ύλη των δύο εμφανίζει παρόμοια χαρακτηριστικά. Ο πηλός του αγγείου με αρ. 1 είναι τεφρογάλαζος (GLEY 2 6/1/5B), ενώ εκείνος του οστράκου από την Άντισσα τεφρόχρωμος (7.5YR 6/1) με ανοικτό τεφρογάλαζο (GLEY 2 7/1/10B) πυρήνα.⁹⁹⁴ Ο πηλός και των δύο κεραμικών είναι καθαρός με ελάχιστο σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα μικρού μεγέθους και μικρή ως ελάχιστη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία. Επιπλέον, και τα δύο αγγεία χαρακτηρίζονται από στιλβωμένες επιφάνειες με μεταλλική υφή. Το χρώμα των επιφανειών του οστράκου από την Άντισσα είναι σκοτεινό τεφρόχρωμο (GLEY 1 4/N), ενώ εκείνο των επιφανειών του αγγείου με αρ. 1 πολύ σκοτεινό τεφρόχρωμο (GLEY 1 3/N). Λόγω της στενής τους συγγένειας, εικάζεται ότι το αγγείο με αρ. 1 και το όστρακο από το Allard Pierson προέρχονται από την ίδια θέση. Η θέση αυτή είναι πιθανώς η ίδια η Άντισσα, επειδή η κεραμική ύλη των δύο δειγμάτων απαντά και σε άλλα όστρακα με αυτή την προέλευση, τα οποία βρίσκονται στο Μουσείο Allard Pierson.⁹⁹⁵ Άλλωστε, αρκετά από τα τυπολογικά παράλληλα που προαναφέρθηκαν προέρχονται από τη Λέσβο και το ίδιο νησί αποτε-

λούσε βασικό κέντρο παραγωγής⁹⁹⁶ και πιθανώς εξαγωγής⁹⁹⁷ τεφρόχρωμης κεραμικής κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Επιπλέον, το αγγείο με αρ. 1 και το όστρακο από την Άντισσα δεν παρουσιάζουν τον χρυσιζοντα μαρμαρυγία⁹⁹⁸ που απαντά σε καρχήσια από την Άσσο⁹⁹⁹ και γενικά στην τεφρόχρωμη κεραμική από την Τροία.¹⁰⁰⁰ Η προτεινόμενη απόδοση του αγγείου στη Λέσβο χρήζει διερεύνησης με αναλυτικές τεχνικές, αν και επί του παρόντος δεν έχει επιτευχθεί σε επίπεδο χημικής ανάλυσης μία ξεκάθαρη διάκριση ανάμεσα στην τεφρόχρωμη κεραμική που παραγόταν στη Λέσβο και σε εκείνη της Τρωάδας.¹⁰⁰¹

Τόσο το αγγείο με αρ. 1 (το ποτήρι του Φιλίωνα) όσο και τα όστρακα με αρ. 98, 99 και 100 προέρχονται από τη φάση επίχωσης του 'Υπογείου'. Η προέλευση αυτή υποδεικνύει μία χρονολόγηση στον ύστερο 8ο ή στις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ.

Εγχάρακτα σημεία, ανάλογα εκείνων των οστράκων με αρ. 98, 99 και 100, δεν απαντούν συχνά στην αιολική τεφρόχρωμη κεραμική, όμως η επιγραφή του αγγείου με αρ. 1 (του ποτηριού του Φιλίωνα) παραπέμπει σε διάφορα ενεπίγραφα δείγματα τεφρόχρωμης ή ολόβαφης κεραμικής από το ανατολικό Αιγαίο του ύστερου 8ου και 7ου αιώνα π.Χ. Ανάμεσα στα παράλληλα του τεφρόχρωμου ρυθμού ξεχωρίζει ένα αθημοσίευτο καρχήσιο του 7ου αιώνα π.Χ. από τη Μυτιλήνη, το οποίο φέρει επιγραφή σε δύο στίχους,¹⁰⁰² καθώς και ένας σκύφος πιθανότατα εισηγμένος στην Incogonata, ο οποίος ανάγεται στον 7ο αιώνα και φέρει εγχάρακτη επιγραφή δηλωτική κτήσης (ΠΥΡΡΟ ΟΛΠΗ),¹⁰⁰³ ανάλογη εκείνης του αγγείου με αρ. 1 (ΦΙΛΙΩΝΟΣ ΕΜΙ). Εξάλλου, ένας απιόσχημος κάρθαρος τεφρόχρωμου ρυθμού, ο οποίος προέρχεται από τη Άντισσα και ανάγεται στον 6ο αιώνα π.Χ., φέρει εγχάρακτο όνομα,¹⁰⁰⁴ ενώ ένα δείγμα κυπέλλου με ευθέα τοιχώματα(;) από την Τροία σώζει δυσνόητη επιγραφή σε αρχαϊκό αλφάβητο.¹⁰⁰⁵ Επιπλέον, από τη Ναύκρατη προέρχεται ένα σύνολο αγγείων τεφρόχρωμου αιολικού ρυθμού, τα οποία ανάγονται στον 6ο αιώνα π.Χ. και φέρουν επιγραφές αναθηματικού χαρακτήρα, ορισμένες από τις οποίες αναγνωρίζουν τον αναθέτη ως Μυτιληναίο.¹⁰⁰⁶ Στο αγγείο με αρ. 1 παραπέμπουν επίσης πέντε ολόβαφα καρχήσια του δεύτερου μισού του 6ου αιώνα π.Χ. από τη Λήμνο, τα οποία φέρουν στη βάση εγχάρακτο γράμμα/σύμβολο και graffito σε μη ελληνική γραφή, τα οποία πιστεύεται ότι προσδιορίζουν τον χαρακτήρα των αγγείων ως ιερών αναθημάτων.¹⁰⁰⁷ Τέλος, ένα κωνικό ολόβαφο κύπελλο του μέσου 7ου αιώνα π.Χ. από τη Σάμο φέρει χαραγμένα πάνω του τα γράμματα του αλφαβήτου.¹⁰⁰⁸

3.3.2.6 Δοιπή επείσακτη λεπτή κεραμική

Αρ. 13, 101: ύστερος 8ος – αρχές 7ου αιώνα π.Χ.

Αρ. 102: (ύστερος 8ος) – μέσος 7ος αιώνας π.Χ.

Πρόκειται για τρία όστρακα σώματος ισάριθμων ανοικτών αγγείων. Τα όστρακα με αρ. 101 και 102 αποδίδονται σε αγγεία πόσης, ενώ εκείνο με αρ. 13 θα μπορούσε να ανήκει και σε κρατήρα μικρού ή μεσαίου μεγέθους λόγω του πάχους των τοιχωμάτων του (0,004–0,005μ.) και της περιεκτικότητας του πηλού σε λίγα εγκλείσματα μεσαίου μεγέθους.

Με βάση τα χαρακτηριστικά της κεραμικής τους ύλης τα τρία εξεταζόμενα δείγματα θεωρούνται εισηγμένα στη Μεθώνη. Ο πηλός του οστράκου με αρ. 101 είναι καθαρός, ενώ εκείνος του οστράκου με αρ. 102 περιέχει μικρή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία αλλά είναι κατά τα άλλα απαλλαγμένος από εγκλείσματα. Τέλος, ο πηλός του δείγματος με αρ. 13 περιέχει ελάχιστη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία και ελάχιστα λευκά εγκλείσματα μικρού και μεσαίου μεγέθους.

Τα εν λόγω όστρακα δεν σώζουν αξιόλογα χαρακτηριστικά σχήματος ή διακόσμησης. Και τα τρία καλύπτονται από γάνωμα στο εξωτερικό και στο εσωτερικό, με μία λεπτότατη εδαφόχρωμη ταινία να εντοπίζεται στην

εξωτερική επιφάνεια του οστράκου με αρ. 13. Επίσης, και τα τρία όστρακα φέρουν χαράγματα, τα οποία αποδόθηκαν μετά την όπτηση στην εξωτερική επιφάνεια.

Η χρονολόγηση των τριών οστράκων βασίζεται αποκλειστικά στα ανασκαφικά δεδομένα. Τα δείγματα με αρ. 13 και 101 εντοπίστηκαν στη φάση επίχωσης του 'Υπογείου', η οποία χρονολογείται στον ύστερο 8ο και στις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ., ενώ το δείγμα με αρ. 102 προήλθε από την ενδιάμεση φάση, η οποία ανάγεται στον (ύστερο 8ο) – μέσο 7ο αιώνα π.Χ.

3.3.3 Εμπορικοί αμφορείς

3.3.3.1 Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Σε ελληνικά κείμενα και επιγραφές της Αρχαϊκής και Πρώιμης Κλασικής περιόδου τα εν λόγω αγγεία δεν αποκαλούνται πάντα αμφορείς, αλλά ενίοτε απαντούν οι όροι *κάδος* και *σπάθη*.¹⁰⁰⁹ Στην ελληνική βιβλιογραφία έχει καθιερωθεί ο όρος *εμπορικοί αμφορείς*¹⁰¹⁰ ως συνώνυμος των ξενικών *anfere commerciali* και *amphores commerciales*.¹⁰¹¹ Στη διεθνή βιβλιογραφία χρησιμοποιείται για τα ίδια αγγεία και ο όρος *μεταφορικοί αμφορείς*: *transport amphoras* και *Transportamphoren*.¹⁰¹² Παρά την κάπως διαφορετική τους σημασία, οι όροι αυτοί προβληματίζουν ως προς την εννοιολογική τους φόρτιση.¹⁰¹³ Ο όρος *μεταφορικοί αμφορείς* προβάλλει μία μόνο (τη βασική) από τις διάφορες χρήσεις που εξυπηρετούσαν τα αγγεία αυτά και είναι ως εκ τούτου περιοριστικός. Αντίστοιχα, ο χαρακτηρισμός *εμπορικοί* (*commerciali* ή *commerciales*) επιφυλάσσει για τους εν λόγω αμφορείς έναν ρόλο σε συγκεκριμένο οικονομικό μοντέλο, ο προσδιορισμός του οποίου αποτελεί όμως ζητούμενο και όχι δεδομένο της έρευνας. Ως εκ τούτου, ο όρος *εμπορικοί αμφορείς* χρησιμοποιείται εδώ ενσυνείδητα με μία διασταλτική έννοια.

Οι επιμέρους ενότητες στις οποίες εξετάζονται οι επεισακτοί εμπορικοί αμφορείς ακολουθούν τη δομή που περιγράφεται παραπάνω στην ενότητα 3.1.3, όμως θίγουν επιπροσθέτως ορισμένα κεντρικά ζητήματα της έρευνας πάνω στα αγγεία του τύπου, ιδίως σε εκείνα της Αρχαϊκής περιόδου. Πρόκειται για ζητήματα προσδιορισμού της προέλευσης και της τεχνολογίας, του ρόλου των **graffiti** και του **είδους του περιεχομένου των αμφορέων**. Για την καλύτερη κατανόηση των ζητημάτων αυτών παρατίθενται εδώ κάποιες βασικές παρατηρήσεις.

Ο προσδιορισμός της περιοχής παραγωγής και προέλευσης των διάφορων τύπων εμπορικών αμφορέων αποτελεί βασικό ζητούμενο της έρευνας. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε πως ο προσδιορισμός αυτός καθορίζει την ονομασία των περισσότερων τύπων εμπορικών αμφορέων. Στην ανάλυση που ακολουθεί πάντως αναφέρεται επανειλημμένα ότι η παραγωγή ενός τύπου εμπορικών αμφορέων συχνά εκτεινόταν σε μία περιοχή που ήταν ευρύτερη από εκείνη την οποία καλύπτει το όνομα του τύπου αυτού. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι η παραγωγή των λέσβιων, χιακών και σαμιακών αμφορέων δεν περιοριζόταν στα αντίστοιχα νησιά αλλά πιθανότατα εκτεινόταν και στη μικρασιατική περαία τους. Εξάλλου, η αναγνώριση της προέλευσης ορισμένων τύπων αμφορέων ενέχει αβεβαιότητες και δεν λείπουν από τη βιβλιογραφία καλά τεκμηριωμένες προτάσεις για τον επαναπροσδιορισμό της περιοχής προέλευσης ορισμένων τύπων.¹⁰¹⁴

Γενικά οι εμπορικοί αμφορείς του 8ου έως πρώιμου 6ου αιώνα π.Χ. δεν σώζουν επιγραφές και σφραγίσματα βάση των οποίων θα μπορούσε να επιτευχθεί ο ασφαλής προσδιορισμός της περιοχής παραγωγής και προέλευσής τους. Ο προσδιορισμός αυτός βασίζεται κατά κανόνα στα χαρακτηριστικά της κεραμικής ύλης και της μορφολογίας τους και συχνά ενέχει κυμαινόμενο βαθμό αβεβαιότητας. Τα χαρακτηριστικά της κεραμικής ύλης των αμφορέων αναδεικνύονται από τη μακροσκοπική παρατήρηση και βέβαια από τεχνικές της αρχαιομετρίας, συγκεκριμένα από πετρογραφικές

και χημικές αναλύσεις. Τα μορφολογικά χαρακτηριστικά προσδιορίζονται από την τυπολογική ανάλυση, που υπήρξε και η πρώτη μέθοδος προσέγγισης του ζητήματος. Δυστυχώς, η προσέγγιση αυτή συχνά παραμένει η μόνη αποδεκτή. Είναι ενδεικτικό ότι ορισμένες πρόσφατες βασικές επισκοπήσεις του θέματος προσεγγίζουν το ζήτημα αποκλειστικά από τη σκοπιά των τυπολογικών χαρακτηριστικών, παρότι προφανώς βασίζονται σε κάποιο βαθμό σε μακροσκοπική παρατήρηση της κεραμικής ύλης.¹⁰¹⁵ Σε αναλυτικό επίπεδο, η διερεύνηση της κεραμικής ύλης των ελληνικών εμπορικών αμφορέων ξεκίνησε κατά τη δεκαετία του 1980 και έκτοτε έχει καθιερωθεί ως βασική ερευνητική κατεύθυνση.¹⁰¹⁶ Παρά ταύτα, οι σχετικές μελέτες σπάνια συνδυάζουν τη δημοσίευση των αναλυτικών πορισμάτων με την εκτενή καταγραφή μακροσκοπικών παρατηρήσεων επί της κεραμικής ύλης.¹⁰¹⁷ Εξαιτίας της σχετικής ένδειας, στις ενότητες που ακολουθούν δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στη μακροσκοπική διερεύνηση της κεραμικής ύλης. Περιγράφονται εκτενώς τα χαρακτηριστικά της κεραμικής ύλης των διάφορων τύπων που αντιπροσωπεύονται στο εξεταζόμενο υλικό από τη Μεθώνη και η περιγραφή αυτή αντιπαραβάλλεται με εκείνη που προέκυψε από προσωπική εξέταση ανάλογων αμφορέων από διάφορες θέσεις του Αιγαίου (Αβδηρα, Καραμπουρνάκι, Αγχίαλος/Σίνδος, Ερέτρια, Αγορά Αθηνών, Αίγινα, Κνωσός, Κομμός, Ίτανος) και της κεντρικής Ιταλίας (Πιθηκούσες, Κύμη, Satricum). Παράλληλα, λαμβάνονται υπόψη τα αποτελέσματα σχετικών αρχαιομετρικών αναλύσεων και χρησιμοποιούνται τα πορίσματα ενός προγράμματος πετρογραφικών αναλύσεων κεραμικής από το 'Υπόγειο', τις οποίες διεξάγουν η Ευαγγελία Κυριατζή και η Ξένια Χαραλαμπίδου στο Εργαστήριο Fitch της Βρετανικής Σχολής Αθηνών.

Η συζήτηση για την παραγωγή των ελληνικών εμπορικών αμφορέων έχει κατά βάση επικεντρωθεί στο ζήτημα της προέλευσής τους και δεν έχει εξετάσει εκτενώς την τεχνολογία παραγωγής τους, για την οποία η βιβλιογραφία είναι μάλλον φτωχή. Είναι ενδεικτικό ότι η παρούσα μελέτη περιέχει βασικά πορίσματα για την τεχνολογία δύο τύπων αμφορέων, τα οποία έχουν προηγουμένως αγνοηθεί από την έρευνα. Συγκεκριμένα, υποστηρίζεται ότι οι λέσβιοι αμφορείς του σκοτεινού τεφρόχρωμου τύπου (ενότητα 3.3.3.7) ήταν χειροποίητοι, καθώς και ότι οι θερμαϊκοί αμφορείς (ενότητα 3.2.6.2) δεν ήταν πλασμένοι εξολοκλήρου στον τροχό.

Ένα άλλο ζήτημα που έχει μάλλον διαφύγει της έρευνας αφορά κατά βάση τη διακίνηση των ελληνικών εμπορικών αμφορέων της Αρχαϊκής περιόδου και συνίσταται στη συλλογή και ερμηνεία των μη αλφαβητικών graffiti και dipinti που αυτοί φέρουν.¹⁰¹⁸ Μόνο τα σημεία που απαντούν σε συγκεκριμένους τύπους αμφορέων από τη Χίο¹⁰¹⁹ και το βορειοανατολικό Αιγαίο¹⁰²⁰ έχουν εξετασθεί συνολικά. Ο εντοπισμός συγκεκριμένου graffiti (ομάδας τριών οριζόντιων χαραγμάτων) σε λαβές αμφορέων διαφορετικών τύπων (σαμιακών, 'μεθωναίων' και θερμαϊκών) από το 'Υπόγειο' υποδεικνύει τις ερμηνευτικές δυνατότητες που προσφέρει η ερευνητική αυτή κατεύθυνση.

Μέσα στους εμπορικούς αμφορείς διακινούνταν πολλά διαφορετικά προϊόντα, υγρά και στερεά.¹⁰²¹ Το ζήτημα του προσδιορισμού του περιεχομένου των διάφορων τύπων εμπορικών αμφορέων προκύπτει συχνά στη σχετική βιβλιογραφία αλλά σπάνια αποτελεί αυτό καθεαυτό αντικείμενο της έρευνας. Εύγλωττη είναι η πρόσφατη τοποθέτηση του Michel Gras, «Nous devons le reconnaître: le débat sur le contenu des amphores archaïques a toujours été le «tendon d'Achille» de la recherche sur ces récipients, recherche qui s'est pendant longtemps concentré sur la typologie et, plus rarement, sur les analyses d'argile.».¹⁰²² Ο προσδιορισμός του περιεχομένου των αμφορέων ενός τύπου μπορεί να επιτευχθεί με τη συνδυαστική μελέτη διάφορων στοιχείων αλλά συνήθως βασίζεται στις αποσπασματικές πληροφορίες της αρχαίας γραμματείας επί του περιεχομέ-

νου αμφορέων προερχόμενων από μία συγκεκριμένη περιοχή ή/και επί του βασικού αγροτικού προϊόντος της ίδιας περιοχής.¹⁰²³ Δευτερευόντως γίνεται επίκληση μορφολογικών χαρακτηριστικών των αγγείων, εικονογραφικών πηγών και επιγραφών. Πολύ σπάνιες είναι οι περιπτώσεις αμφορέων, το περιεχόμενο των οποίων σώζει στερεό κατάλοιπο, το οποίο συνήθως προκύπτει στις ειδικές συνθήκες ενός ναυαγίου. Εξίσου σπάνια είναι η εφαρμογή αναλυτικών προγραμμάτων προσδιορισμού του περιεχομένου των ελληνικών εμπορικών αμφορέων.¹⁰²⁴ Ως εκ τούτου, αναμένονται με ιδιαίτερο ενδιαφέρον τα πορίσματα των αναλύσεων τριάντα περίπου αμφορέων από το 'Υπόγειο', τις οποίες διεξάγει η Μαρία Ρούμπου (Πανεπιστήμιο Reading). Χρήσιμες πληροφορίες επ' αυτού του ζητήματος αναμένεται να προσφέρει και η δημοσίευση αρχαιοβιολογικής μελέτης στερεών καταλοίπων από το Καραμπουρνάκι.¹⁰²⁵ Επί του παρόντος πάντως, η χαμηλή στάθμη της σχετικής έρευνας αντανακλάται σαφώς στις ενότητες που ακολουθούν, κάθε μία από τις οποίες καταλήγει με μία επισκόπηση των υποθέσεων αλλά και των πενιχρών δεδομένων ως προς το περιεχόμενο των αμφορέων των τύπων που εξετάζονται. Στις περισσότερες από αυτές τις ενότητες αναδεικνύεται η γενικευμένη πεποίθηση ότι ένας τύπος αμφορέα χρησιμοποιείται κατά βάση για ένα είδος περιεχομένου (συνήθως οίνου ή λάδι). Η πεποίθηση αυτή τίθεται υπό αμφισβήτηση από έναν αυξανόμενο αριθμό μελετητών, οι οποίοι θεωρούν πολύ πιθανή τη χρήση αμφορέων ενός τύπου για περισσότερα από ένα προϊόντα.¹⁰²⁶ Ακόμα και αν ένας τύπος αμφορέα χρησιμοποιείτο συστηματικά για την εξαγωγή ενός συγκεκριμένου προϊόντος της περιοχής παραγωγής του, η εκτεταμένη επαναχρησιμοποίηση (ή ανακύκλωση) των αγγείων συνεπαγόταν αλλαγή ρόλου, όπως βεβαιώνεται από αρχαίες πηγές, αρχαιολογικά ευρήματα και αναλύσεις DNA.¹⁰²⁷

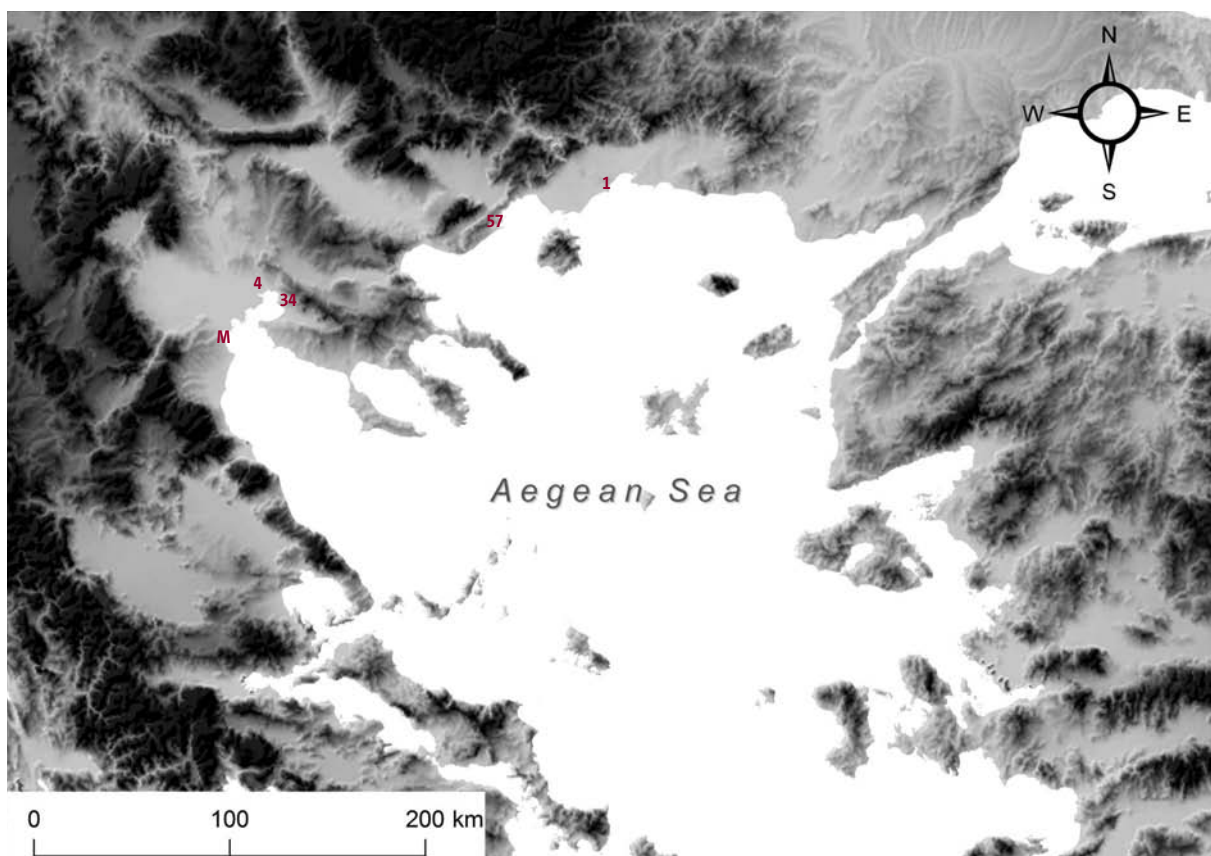
3.3.3.2 Κορινθιακοί αμφορείς

Αρ. 103: πρώιμος – μέσος 8ος αιώνας π.Χ.

Σε μία πολύ πρόσφατη μελέτη μνημονεύεται η εύρεση ενός κορινθιακού αμφορέα στο 'Υπόγειο',¹⁰²⁸ όμως το αγγείο στο οποίο γίνεται αναφορά δεν είναι κορινθιακό.¹⁰²⁹ Παρά ταύτα, κορινθιακοί αμφορείς αντιπροσωπεύονται στο 'Υπόγειο' και εδώ εξετάζεται ένα δείγμα (αρ. 103) που σώζει τμήμα ώμου, λαιμού και χείλους και φέρει χάραγμα.¹⁰³⁰ Η αναγνώριση του εν λόγω αμφορέα ως κορινθιακού βασίζεται στην κεραμική του ύλη αλλά και στο περίγραμμα του λαιμού και του χείλους.¹⁰³¹

Ο πηλός του δείγματος με αρ. 103 είναι ροδόχρωμος (7.5YR 7/4) με ελαφρώς πιο ανοικτόχρωμες (7.5YR 8/4) επιφάνειες.¹⁰³² Περιέχει μικρά και κυρίως μεγάλα εγκλείσματα (πάρα πολλά καστανόχρωμα ως καστανέρυθρα, αρκετά ανοικτά τεφρόχρωμα και σκοτεινόχρωμα) και ελάχιστη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία. Ως εκ τούτου ομοιάζει έντονα με τον πηλό των κορινθιακών αμφορέων, συμπέρασμα το οποίο επιβεβαιώθηκε και από την πετρογραφική ανάλυση. Επιπλέον, το εν λόγω αγγείο είναι χειροποίητο, όπως όλοι οι πρώιμοι κορινθιακοί αμφορείς.¹⁰³³

Το αγγείο από τη Μεθώνη σχετίζεται με τους κορινθιακούς εμπορικούς αμφορείς και συγκεκριμένα με τον πρωιμότερο τύπο Α, ο οποίος εμφανίζεται κατά τον πρώιμο 7ο αιώνα π.Χ., όμως εντάσσεται σε προδρομική μορφή του τύπου. Η μορφή αυτή περιλαμβάνει αποθηκευτικούς αμφορείς που ανάγονται στη Γεωμετρική περίοδο, δηλαδή στον 9ο και κυρίως στον 8ο αιώνα π.Χ.¹⁰³⁴ Το ανακαμπτόμενο χείλος και οι λαβές ορθογώνιας τομής που παρουσιάζει ο αμφορέας με αρ. 103 βρίσκουν κοντινό παράλληλο σε μεσογεωμετρικούς και υστερογεωμετρικούς κορινθιακούς αμφορείς.¹⁰³⁵ Το ενιαίο περίγραμμα του ώμου και του λαιμού, τα κοίλα τοιχώματα του τελευταίου και το επιπεδούμενο πέρας του χείλους ευνοούν μία χρονολόγηση πριν το τέλος της Μεσογεωμετρικής ΙΙ περιόδου,¹⁰³⁶ δηλαδή στο πρώτο μισό του 8ου αιώνα π.Χ.¹⁰³⁷ Ήδη μάλιστα σε αυτή τη φάση εμφανίζεται ένα πιο

Χάρτης 13

Η διασπορά των κορινθιακών εμπορικών αμφορέων στο βόρειο Αιγαίο του 8ου – πρώιμου 5ου αιώνα π.Χ.: 1. Άβδηρα, 4. Αγχίαλος/Σίνδος, 34. Καραμπουρνάκι, 57. Οισύμη.

εξελιγμένο σχήμα με κυλινδρικό λαιμό και ιδιαίτερα στιβαρές λαβές (ανάλογες εκείνων του αμφορέα με αρ. 103), το οποίο θα επικρατήσει στο δεύτερο μισό του 8ου αιώνα π.Χ.¹⁰³⁸ Τέλος, τα δακτυλικά αποτυπώματα στη γένεση της καλά σωζόμενης λαβής του αμφορέα με αρ. 103 βρίσκουν παράλληλο σε αποθηκευτικούς αμφορείς από την Κόρινθο ανάλογης πρωιμότητας.¹⁰³⁹ Ως εκ τούτου, το αγγείο από τη Μεθώνη τοποθετείται στον πρώιμο – μέσο 8ο αιώνα π.Χ.

Η προτεινόμενη χρονολόγηση καθιστά τον αμφορέα με αρ. 103 μία από τις πρωιμότερες εξαγωγές κορινθιακού αποθηκευτικού αμφορέα.¹⁰⁴⁰ Στο πρώτο μισό του 8ου αιώνα π.Χ. ανάγεται ένα δείγμα από την Αγορά των Αθηνών¹⁰⁴¹ και στο μέσον του ίδιου αιώνα χρονολογούνται δύο δείγματα από την Αγχίαλο/Σίνδο.¹⁰⁴² Τα αγγεία αυτά προηγούνται χρονικά των δειγμάτων από τις Πιθηκούσες,¹⁰⁴³ την Ινκοροπατα,¹⁰⁴⁴ τη Σίριδα¹⁰⁴⁵ και το Οτράντο,¹⁰⁴⁶ τα οποία ανάγονται στο δεύτερο μισό του 8ου αιώνα π.Χ., καθώς και των κορινθιακών αμφορέων τύπου Α που έχουν βρεθεί σε διάφορες θέσεις κυρίως της Μεγάλης Ελλάδας, τα οποία ανάγονται στα τέλη του 8ου και κυρίως στον 7ο αιώνα π.Χ.¹⁰⁴⁷ Ο αμφορέας με αρ. 103 αποτελεί εξάλλου το πρωιμότερο καλά χρονολογημένο αγγείο από το 'Υπόγειο' που εξετάζεται εδώ. Η κατασκευή του μάλιστα προηγείται χρονικά της ίδρυσης της ευβοϊκής αποικίας στη Μεθώνη, όπως αυτή χρονολογείται με βάση τις πηγές (733/732 π.Χ.).¹⁰⁴⁸ Το αγγείο πάντως βρέθηκε στη φάση επίχωσης του 'Υπογείου' μαζί με υλικό του ύστερου 8ου και των αρχών του 7ου αιώνα π.Χ. Προφανώς μεσολάβησαν ορισμένες δεκαετίες ανάμεσα στην περίοδο κατασκευής του και στην απόθεσή του στο 'Υπόγειο'.

Πρώιμοι κορινθιακοί αμφορείς είναι γνωστοί από λίγες μόνο θέσεις του βόρειου Αιγαίου, από την Αγχίαλο/Σίνδο,¹⁰⁴⁹ το Καραμπουρνάκι,¹⁰⁵⁰ την Οισύμη¹⁰⁵¹ και τα Άβδηρα¹⁰⁵² (βλ. Χάρτη 13) και για όσους από αυτούς δίδε-

ται χρονολόγηση, αυτή δεν είναι πρωιμότερη της Αρχαϊκής περιόδου (εξαιρούνται τα δύο δείγματα από την Αγγίαλο/Σίνδο, στα οποία έγινε αναφορά παραπάνω). Αντίθετα, η κορινθιακή λεπτή κεραμική, η οποία αντιπροσωπεύεται επαρκώς στις δύο αποθέσεις του 'Υπογείου' και σε άλλα ανασκαφικά σύνολα της Μεθώνης,¹⁰⁵³ παρουσιάζει ευρεία διασπορά στο βόρειο Αιγαίο. Η διασπορά αυτή έχει καλυφθεί επανειλημμένα στην παλαιότερη και πρόσφατη βιβλιογραφία και ως εκ τούτου δεν επανεξετάζεται εδώ.¹⁰⁵⁴

Μολονότι σπάνια, χαράγματα,¹⁰⁵⁵ εμπύεστα σημεία¹⁰⁵⁶ ή και σφραγίσματα¹⁰⁵⁷ απαντούν σε μεμονωμένους κορινθιακούς αμφορείς της Γεωμετρικής περιόδου. Τα χαράγματα είναι λιγότερο σπάνια σε πρώιμους κορινθιακούς αμφορείς του τύπου Α,¹⁰⁵⁸ ενώ ένα μεμονωμένο δείγμα του μέσου 7ου αιώνα π.Χ. από το Cerveteri φέρει επιγραφή.¹⁰⁵⁹

Οι πρώιμοι κορινθιακοί εμπορικοί αμφορείς και συγκεκριμένα εκείνοι του τύπου Α θεωρείται γενικά ότι περιείχαν λάδι (κατά κανόνα ή κατ' αποκλειστικότητα).¹⁰⁶⁰ Η άποψη ότι οι αμφορείς αυτοί περιείχαν οίνο έχει υποστηριχθεί ελάχιστα στη βιβλιογραφία.¹⁰⁶¹ Οίνο θεωρείται ότι περιείχαν οι αμφορείς του τύπου Β, οι οποίοι παράγονταν από τα τέλη της Αρχαϊκής περιόδου.¹⁰⁶² Οι απόψεις αυτές έχουν επανεξετασθεί σε μία πρόσφατη μελέτη, στην οποία πιθανολογείται ότι οι αμφορείς του τύπου Α περιείχαν οίνο, λάδι προς βρώση ή/και αρωματικά έλαια.¹⁰⁶³

3.3.3.3 Αττικοί (και πιθανώς άλλοι) αμφορείς τύπου SOS

Αρ. 6, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 113: ύστερος 8ος – αρχές 7ου αιώνα π.Χ.

Αρ. 112: ύστερος 8ος – μέσος 7ος αιώνας π.Χ.

Αρ. 173: δεύτερο μισό του 7ου αιώνα π.Χ.

Αρ. 24, 174, 175: ύστερος 7ος – πρώτο μισό του 6ου αιώνα π.Χ.

Η ανακάλυψη άφθονων δειγμάτων αμφορέων τύπου SOS στο 'Υπόγειο' επισημάνθηκε από τον Μάνθο Μπέσιο στην πρώτη σχετική ανασκαφική έκθεση.¹⁰⁶⁴ Οι αμφορείς του τύπου συνθέτουν μία από τις πολυπληθέστερες κατηγορίες αγγείων/οστράκων με χαράγματα ή άλλα σημεία που εντοπίστηκαν στο ανασκαφικό αυτό σύνολο και αριθμούν δεκαπέντε δείγματα.¹⁰⁶⁵ Μολονότι στην πλειοψηφία τους τα εν λόγω δείγματα αποδίδονται σε αγγεία από την Αττική, ένα εξ αυτών ίσως προέρχεται από την Εύβοια (βλ. παρακάτω).

Ο αριθμός των σωζόμενων χειλέων και λαιμών αλλά και οι διαφορές που παρατηρούνται στην κεραμική ύλη, το επίχρισμα και το γάνωμα υποδεικνύουν ότι το σύνολο αντιπροσωπεύει τουλάχιστον επτά διαφορετικά αγγεία. Με εξαίρεση το δείγμα με αρ. 6, το οποίο σώζει το μεγαλύτερο τμήμα του σώματος (όχι όμως και τον λαιμό), τα αγγεία αυτά διατηρούνται πολύ αποσπασματικά. Πρόκειται για όστρακα σώματος, κυρίως ώμου (αρ. 6, 104, 105, 106, 107, 174, 175), τμήματα λαιμού και χείλους (αρ. 109, 110, 173), πολύ μικρά τμήματα χείλους (αρ. 111, 112) ή λαιμού (αρ. 173) και μία λαβή (αρ. 113).

Η απόδοση των υπό εξέταση δειγμάτων στον τύπο SOS βασίζεται σε τυπολογικά χαρακτηριστικά, ιδίως στον χαρακτηριστικό διάκοσμο του λαιμού, στον οποίο τα αγγεία του τύπου οφείλουν την ονομασία τους. Η αναγνώριση διαφορετικών κεραμικών υλών στο συγκεκριμένο σύνολο αμφορέων από τη Μεθώνη δεν εκπλήσσει, καθότι αναλύσεις αμφορέων τύπου SOS ανέδειξαν περισσότερα του ενός κέντρα παραγωγής.¹⁰⁶⁶ Σύμφωνα με τα σχετικά πορίσματα, η Αττική αποτελούσε βασικό κέντρο παραγωγής και εξαγωγής των αμφορέων· παραγωγή μικρότερης κλίμακας, η οποία προοριζόταν όμως κατά βάση για τοπική κατανάλωση και όχι για εξαγωγή, διαπιστώθηκε για την Εύβοια και κυρίως τη Χαλκίδα.¹⁰⁶⁷ Απομιμήσεις αμφορέων του τύπου παράγονταν στις Πιθηκούσες και πιθανώς σε άλλες θέσεις.

Ο Alan Johnston, ο οποίος, με τη συνδρομή των χημικών αναλύσεων του Richard Jones, συνέθεσε την πληρέστερη μελέτη για τους αμφορείς

τύπου SOS, προσέφερε σημαντικά στοιχεία ως προς τη διάκριση της κεραμικής ύλης των αττικών και των χαλκιδικών προϊόντων.¹⁰⁶⁸ Συγκεκριμένα, διαπίστωσε ότι η κεραμική ύλη των αττικών αμφορέων χαρακτηρίζεται από ερυθρά και λευκά εγκλείσματα διαφορετικού μεγέθους και πυκνότητας. Τα εγκλείσματα αυτά απουσιάζουν από τους χαλκιδικούς αμφορείς, η κεραμική ύλη των οποίων είναι ροδόχρωμη ή ερυθρωπή, απαλλαγμένη γενικά από εγκλείσματα. Σε άλλα δημοσιεύματά του, ο Johnston προσδιόρισε με περισσότερες λεπτομέρειες τα χαρακτηριστικά της κεραμικής ύλης των αττικών αμφορέων τύπου SOS που βρέθηκαν στον Κομμό περιγράφοντας το χρώμα της ως ροδοκίτρινο και σπανιότερα ρόδινο ή ωχροκάστανο και ανοικτό κιτρινοκάστανο¹⁰⁶⁹ και σημειώνοντας τη μικρή της περιεκτικότητα σε μαρμαρυγία.¹⁰⁷⁰

Η περιγραφή αυτή εμπλουτίζεται αμέσως παρακάτω ύστερα από προσωπική μελέτη αττικών αμφορέων τύπου SOS από τον Κομμό,¹⁰⁷¹ την Αίγινα,¹⁰⁷² την Αγορά των Αθηνών,¹⁰⁷³ την Ερέτρια,¹⁰⁷⁴ τα Άβδηρα,¹⁰⁷⁵ καθώς και τις Πιθηκούσες,¹⁰⁷⁶ την ιταλική Κύμη¹⁰⁷⁷ και το Satricum.¹⁰⁷⁸ Δυστυχώς δεν κατέστη δυνατό να εντοπισθεί το σύνολο των αμφορέων του τύπου που έχουν βρεθεί στη Χαλκίδα και φυλάσσεται στις αποθήκες του Αρχαιολογικού Μουσείου της πόλης. Το σύνολο αυτό παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, επειδή σε αυτό βασίσθηκε η αναγνώριση της ευβοϊκής παραγωγής των αμφορέων του τύπου. Πάντως, η κεραμική ύλη των αττικών αμφορέων τύπου SOS είναι συνήθως ανοικτή καστανέρυθη (5YR 6/4 ή, σπανιότερα, 2.5YR 6/4) και σπανίως ανοικτή ερυθρόχρωμη (2.5YR 6/6 ως 7/6), ροδόχρωμη (5YR 7/4 ή 7.5YR 7/4) ή ανοικτή καστανόχρωμη (7.5YR 7/4). Οι επιφάνειες διαφοροποιούνται χρωματικά από τον πυρήνα και συχνά δεν παρουσιάζουν το ίδιο χρώμα λόγω της λείανσης της εξωτερικής επιφάνειας ή της κάλυψής της με λεπτό επίχρισμα. Το χρώμα των επιφανειών είναι ανοικτό καστανέρυθρο (5YR 6/4), ρόδινο (5YR 7/4, 7.5YR 7/4 ως 8/4), ροδοκίτρινο (5YR 7/6, 7.5YR 8/6) και σπανιότερα ανοικτό ερυθρό (2.5YR 6/6), ανοικτό καστανό (7.5YR 6/4) ή ανοικτό ωχροκάστανο (10YR 7/3 ως 7/4). Ο πηλός περιέχει λίγα ως πολλά καστανέρυθρα εγκλείσματα (άλλοτε κυρίως μικρά ως μεσαία και άλλοτε κυρίως μεγάλα), ενίοτε ελάχιστα λευκά ή μελανά εγκλείσματα, καθώς και μικρή ως μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Ανάλογη διαφοροποίηση παρουσιάζει και η κεραμική ύλη των αμφορέων του τύπου από τη Μεθώνη.¹⁰⁷⁹ Με βάση τα χαρακτηριστικά της ύλης αυτής, οι εξεταζόμενοι αμφορείς μπορούν να διακριθούν σε τρία σύνολα. Τα δείγματα του πρώτου συνόλου (αρ. 6, 104, 173, 174) χαρακτηρίζονται από ροδόχρωμο ως ροδοκίτρινο (5YR 7/4 ως 7/6) πηλό, συνήθως (αρ. 104, 173, 174) ελαφρώς διαφοροποιούμενο χρωματικά στην επιφάνεια. Ο πηλός αυτός περιέχει αρκετά ως πολλά μικρά καστανέρυθρα εγκλείσματα και ενίοτε (αρ. 104, 173) λίγα σκοτεινόχρωμα. Επίσης περιέχει αρκετά ως πολλά μεγάλα καστανέρυθρα εγκλείσματα και μικρή ως αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία. Ο πηλός αυτός μακροσκοπικά θεωρείται με βεβαιότητα αττικός.

Το δεύτερο σύνολο (αρ. 105, 106, 111, 112, 113) διαφοροποιείται από το πρώτο κυρίως ως προς τη μειωμένη περιεκτικότητα σε καστανέρυθρα εγκλείσματα. Επιπλέον, ο πηλός εμφανίζει χρωματική διαφοροποίηση: είναι ροδόχρωμος (7.5YR 7/4),¹⁰⁸⁰ ροδόχρωμος ως ανοικτός καστανόχρωμος (5YR 7/4 ως 6/4),¹⁰⁸¹ ανοικτός ωχροκάστανος (10YR 7/3 ως 7/4)¹⁰⁸² ή ανοικτός ωχροκάστανος (10YR 8/3 ως 8/4) ως ροδόχρωμος (7.5YR 7/4).¹⁰⁸³ Συχνά (αρ. 111, 112, 113) το χρώμα των επιφανειών διαφοροποιείται ελαφρώς από εκείνο του πυρήνα. Η κεραμική ύλη των εν λόγω αγγείων περιέχει λίγα ως αρκετά μικρά καστανέρυθρα εγκλείσματα, λίγα ως ελάχιστα σκοτεινόχρωμα και ενίοτε (αρ. 111, 112, 113) ελάχιστα λευκά. Επίσης, περιέχει αρκετά καστανέρυθρα και σπάνια (αρ. 105) λίγα σκοτεινόχρωμα μεγά-

λα εγκλείσματα αλλά και ελάχιστη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.¹⁰⁸⁴ Φαίνεται πιθανό ότι το πρώτο και το δεύτερο σύνολο αντιπροσωπεύουν την ίδια κεραμική ύλη, η οποία έχει υποστεί διαφορετικό βαθμό επεξεργασίας.

Η κεραμική ύλη που παρουσιάζει το τρίτο σύνολο (αρ. 107, 108, 109, 110, 175) ομοιάζει με εκείνη του πρώτου συνόλου ως προς το χρώμα του πηλού και θυμίζει και τα δύο παραπάνω σύνολα ως προς την περιεκτικότητά της σε καστανέρυθρα εγκλείσματα. Παρά ταύτα, τα καστανέρυθρα εγκλείσματα είναι πολύ λιγότερα και μικρότερα στα αγγεία του τρίτου συνόλου, γεγονός που στην περίπτωση των δειγμάτων με αρ. 107, 108 και 175 οφείλεται πάντως (και) στην εξαιρετικά αποσπασματική τους διατήρηση (πρόκειται για μικρά όστρακα). Ο πηλός περιέχει επίσης ελάχιστα λευκά και σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα και κάπως αυξημένη ποσότητα μαρμαρυγία. Πιο αναλυτικά, τα αγγεία του τρίτου συνόλου παρουσιάζουν ροδοκίτρινο ως ροδόχρωμο (5YR 7/6 ως 7/4) πηλό με λίγα καστανέρυθρα και ελάχιστα σκοτεινόχρωμα και λευκά μικρά εγκλείσματα, λίγα ως ελάχιστα μεγάλα καστανέρυθρα εγκλείσματα και λίγη ως αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.¹⁰⁸⁵ Φαίνεται πως το τρίτο σύνολο (με πιθανή εξαίρεση το δείγμα με αρ. 110, το οποίο εξετάζεται εκτενέστερα παρακάτω) αντιπροσωπεύει μία ακόμα πιο επεξεργασμένη εκδοχή του αττικού πηλού.

Σαφώς διακριτή φαίνεται η κεραμική ύλη του οστράκου με αρ. 24, η οποία είναι ανοικτή τεφρόχρωμη (10YR 7/2 ως 7/1) με ανοικτές ωχροκάστανες (10YR 7/3) επιφάνειες. Περιέχει λίγα ως ελάχιστα μικρά, σκοτεινόχρωμα και καστανόχρωμα εγκλείσματα και ένα πολύ μεγάλο ανοικτό τεφρόχρωμο έγκλεισμα. Η ύλη αυτή, η οποία έχει αλλοιωθεί χρωματικά λόγω των συνθηκών όπτησης, βρίσκει παράλληλο σε αδημοσίευτα, διαγνωστικά τμήματα αμφορέων τύπου SOS από το 'Υπόγειο', η ύλη των οποίων κυμαίνεται από ωχροκίτρινη ως τεφροκίτρινη.

Η τυπολογική εξέλιξη των αμφορέων τύπου SOS κατά το διάστημα που εκτείνεται από το τρίτο τέταρτο του 8ου, οπότε ξεκίνησε η παραγωγή τους, ως το δεύτερο τέταρτο του 6ου αιώνα π.Χ., οπότε σταμάτησε, έχει μελετηθεί επαρκώς και ως εκ τούτου δεν επαναλαμβάνεται εδώ.¹⁰⁸⁶ Το περιγραμμά του λαιμού και του χείλους θεωρείται καθοριστικό στοιχείο για την κατανόηση της εξέλιξης του σχήματος και τη χρονολόγηση των αμφορέων του τύπου.¹⁰⁸⁷ Ο δακτύλιος κάτω από το χείλος επίσης παρέχει χρονολογικές ενδείξεις αλλά και διαφοροποιεί τους αττικούς αμφορείς του τύπου από εκείνους που παράγονταν στη Χαλκίδα, οι οποίοι παρουσιάζουν αυλάκωση στο ίδιο σημείο.¹⁰⁸⁸

Μόλις πέντε από τα εξεταζόμενα δείγματα από τη Μεθώνη σώζουν επαρκές τμήμα λαιμού και χείλους (αρ. 109, 110, 111, 112, 173) και όλα παρουσιάζουν δακτύλιο, γεγονός που υποδεικνύει μία χρονολόγηση πριν τον 6ο αιώνα π.Χ.¹⁰⁸⁹ Η πρωιμότερη βαθμίδα των αμφορέων του τύπου (ύστερος 8ος – πρώιμος 7ος αιώνας π.Χ.), η οποία χαρακτηρίζεται από βραχύ και παχύ χείλος και ανάγλυφο δακτύλιο ψηλά στον λαιμό αντιπροσωπεύεται από τα δείγματα με αρ. 109, 110, 111 και 112.¹⁰⁹⁰ Το δείγμα με αρ. 110 θεωρείται ελαφρώς υστερότερο από τα άλλα τρία λόγω του σχετικά χαμηλού δακτυλίου στον λαιμό του¹⁰⁹¹ αλλά και του σχήματος των λαβών του. Οι εν λόγω λαβές, οι οποίες δεν είναι απολύτως κυκλικής διατομής (σε αντίθεση με εκείνες των δειγμάτων με αρ. 6, 113 και πιθανώς 109), προοικονομούν την αλλαγή προς ελλειψοειδούς διατομής λαβές, η οποία συντελείται στους αμφορείς του τύπου κατά τη διάρκεια του 7ου αιώνα π.Χ.¹⁰⁹² Το κοίλο χείλος, το οποίο χαρακτηρίζει τους αττικούς αμφορείς τύπου SOS που παράγονταν κατά τον πρώιμο ως μέσο 7ο αιώνα π.Χ.,¹⁰⁹³ δεν αντιπροσωπεύεται στο εξεταζόμενο υλικό από τη Μεθώνη. Αντίθετα, το ελαφρά χωνοειδές στόμιο με το υψηλό ραδινό χείλος που χαρακτηρίζει τα δείγματα του δεύτερου μισού του 7ου αιώνα π.Χ. αντιπροσωπεύεται από το δείγμα με αρ. 173.¹⁰⁹⁴

Η διακόσμηση των εξεταζόμενων αγγείων αποδίδεται με στυλιπνό γάμμα μελανού ή καστανομέλανου χρώματος (αλλά ερυθροκάστανου στα δείγματα με αρ. 110 και 175) πάνω σε λειασμένη επιφάνεια. Εδαφόχρωμες περιοχές με λειασμένη επιφάνεια σώζουν αρκετά δείγματα (αρ. 6, 24, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 173). Τα ζεύγη κάθετων, κυματοειδών γραμμών που απαντούν στον λαιμό του αμφορέα με αρ. 173 είναι πολύ συνηθισμένα στους αμφορείς τύπου SOS,¹⁰⁹⁵ ενώ η διακόσμηση του λαιμού του δείγματος με αρ. 109, η οποία συνδυάζει τριγωνικό μοτίβο και μεμονωμένες κυματοειδείς γραμμές που εκτείνονται σε όλο το ύψος της ζώνης του λαιμού, βρίσκει παράλληλο σε πρώιμα αγγεία του τύπου.¹⁰⁹⁶ Το διπλό τρίγωνο με εγγεγραμμένο σταυρό Αγίου Ανδρέα που φέρει το τελευταίο δείγμα είναι πάντως πολύ συνηθισμένο στους αμφορείς τύπου SOS.¹⁰⁹⁷ Παρομοίως, οι κάθετες ταινίες που πλαισιώνουν τη σύνθεση στον λαιμό του ίδιου δείγματος (αρ. 109) απαντούν συχνά εκατέρωθεν των λαβών των αμφορέων του τύπου¹⁰⁹⁸ (μικρό τμήμα ανάλογης ταινίας σώζει και το δείγμα με αρ. 111). Εξάλλου, ταινίες που υπόκεινται των μοτίβων στον λαιμό, όπως στην περίπτωση του αγγείου με αρ. 109 αλλά και εκείνου με αρ. 108, εντοπίζονται σε αρκετούς αμφορείς του τύπου.¹⁰⁹⁹ Αντιθέτως, το όστρακο με αρ. 112 είναι ιδιότυπο ως προς την απόδοση ταινιών στο χέιλος¹¹⁰⁰ και σώζει ίχνος αδιάγνωστου μοτίβου στον λαιμό. Η δέσμη πέντε λεπτών ταινιών στην εδαφόχρωμη ζώνη στον ώμο των δειγμάτων με αρ. 6 και 109 είναι συνηθισμένη τόσο στους αττικούς όσο και στους χαλκιδικούς αμφορείς του τύπου.¹¹⁰¹ Τέλος, μολονότι η ράχη των λαβών των αμφορέων του τύπου SOS, συμπεριλαμβανομένων των δειγμάτων με αρ. 6 και 113, καλύπτεται κατά κανόνα από γάνωμα,¹¹⁰² η ράχη της λαβής του δείγματος με αρ. 110, το οποίο εξετάζεται παρακάτω, φέρει κάθετες ταινίες.

Παρότι η διακόσμηση του αμφορέα με αρ. 110 φαντάζει εκ πρώτης χαρακτηριστική για τους αμφορείς του τύπου, παρουσιάζει αξιολογες ιδιαιτερότητες. Μάλιστα, ο σχετικά καθαρός πηλός του αγγείου, το καστανέρυθρο γάνωμά του και η διακόσμηση του ανώτερου λαιμού και της ράχης των λαβών (για τα οποία βλ. παρακάτω) καθιστούν πιθανή (αλλά όχι βέβαιη) την προέλευσή του από τη Χαλκίδα.¹¹⁰³ Συνδυασμός όρθιων τριγώνων και ομάδων ομόκεντρων κύκλων απαντά ευρέως στη ζώνη του λαιμού των αμφορέων τύπου SOS, όμως η σύνθεση του εν λόγω αγγείου διαφοροποιείται ως προς ορισμένες λεπτομέρειες. Οι ομόκεντροι κύκλοι του αμφορέα με αρ. 110 είναι τριπλοί αντί των διπλών που απαντούν συνήθως στα αγγεία του τύπου.¹¹⁰⁴ Η ιδιαιτερότητα αυτή βρίσκει παράλληλο σε μεμονωμένα αττικά δείγματα από την Αίγινα,¹¹⁰⁵ την Ισθμία,¹¹⁰⁶ τη Μένδη,¹¹⁰⁷ και τις Πιθηκούσες,¹¹⁰⁸ ενώ απαντά και στον λαιμό αττικού υστερογεωμετρικού αμφορέα του επιλαίμιου τύπου.¹¹⁰⁹ Παρομοίως, ενώ, όπως προαναφέρθηκε, διπλά τρίγωνα με εγγεγραμμένο σταυρό Αγίου Ανδρέα είναι πολύ συνηθισμένα στους αμφορείς τύπου SOS, το ανάλογο τριπλό τρίγωνο του αμφορέα με αρ. 110 είναι ασυνήθιστο. Απαντά πάντως στον λαιμό αττικού υστερογεωμετρικού ΙΙβ ή ελαφρώς υστερότερου αμφορέα του επιλαίμιου τύπου.¹¹¹⁰ Φαίνεται ότι ο αγγειογράφος του αγγείου με αρ. 110 αρεσκόταν στα μοτίβα τριπλού περιγράμματος, διαφοροποιώντας έτσι το έργο του από αυτό των περισσότερων αγγειογράφων αμφορέων SOS. Ο προαναφερθείς αμφορέας από τη Μένδη παρουσιάζει την ίδια τάση, συνδυάζοντας τριπλό ομόκεντρο κύκλο με δύο ομάδες τριπλών, καθέτων κυματοειδών (αντί για τις συνήθεις διπλές ή μονές κυματοειδείς).¹¹¹¹ Τέλος, η εμφάνιση του τριγωνικού μοτίβου στον λαιμό του αμφορέα με αρ. 110 αποτελεί ένδειξη σχετικής πρωιμότητας¹¹¹² και επιβεβαιώνει τη χρονολόγηση που προτάθηκε με βάση το περιγράμμα του λαιμού.

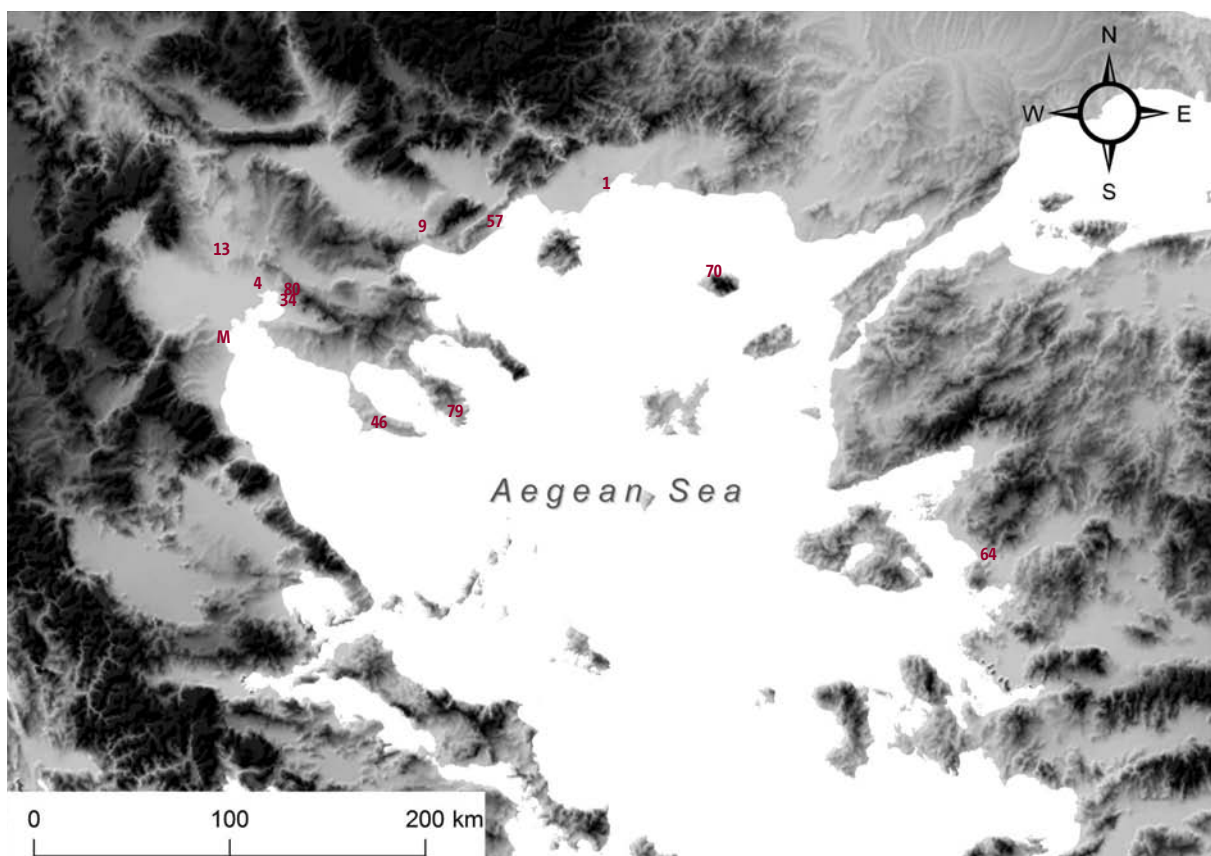
Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και ορισμένα άλλα, δευτερεύοντα διακοσμητικά στοιχεία του αγγείου με αρ. 110. Οι λεπτές κάθετες ταινίες που

παρουσιάζει το αγγείο εκατέρωθεν των προσφύσεων των λαβών στον λαιμό απαντούν σε αρκετά δείγματα αμφορέων τύπου SOS, ενώ το ίδιο ισχύει για τις λεπτές οριζόντιες ταινίες που αποδίδονται χαμηλά στον λαιμό (βλ. παραπάνω). Αντίθετα, οι ταινίες που φέρει το αγγείο ψηλά στον λαιμό είναι, κατά τον Johnston, σπάνιες, ειδικά στα αττικά δείγματα.¹¹¹³ Τρία από τα πέντε αττικά δείγματα που αναφέρει ο Johnston ως εξαιρέσεις έχουν βρεθεί στη Χαλκίδα και στην Ερέτρια.¹¹¹⁴ Τα τρία αυτά αγγεία, μαζί με αρκετά νεώτερα ευρήματα που ανακαλύφθηκαν στις δύο αυτές θέσεις και αποδίδονται πειστικά στο χαλκιδικό εργαστήριο,¹¹¹⁵ καθιστούν ελκυστική την αναγνώριση των ταινιών ψηλά στον λαιμό ως βασικό (αλλά όχι αποκλειστικό) χαρακτηριστικό του χαλκιδικού εργαστηρίου. Το ενδεχόμενο αυτό περιπλέκεται πάντως από τη μαρτυρία του σχετικού υλικού από τις Πιθηκούσες. Το υλικό αυτό περιλαμβάνει αρκετούς αμφορείς του τύπου με ανάλογες ταινίες, όμως η προέλευση των αγγείων αυτών θεωρείται διαφορετική: ορισμένα αναγνωρίζονται ως αττικά, άλλα ως χαλκιδικά και άλλα ως τοπικά.¹¹¹⁶ Εξάλλου, εξαιρετικά σπάνια διακοσμητική επιλογή αποτελεί η σειρά βραχέων κάθετων γραμμών στο χείλος του αμφορέα με αρ. 110, η οποία βρίσκει μοναδικά(;) παράλληλα σε αττικό αγγείο του τύπου από την Αλ Μίνα¹¹¹⁷ και σε αγγείο απροσδιόριστου εργαστηρίου από την Ερέτρια.¹¹¹⁸ Τέλος, η διακόσμηση της ράχης των λαβών του αγγείου από τη Μεθώνη με κάθετες λεπτές ταινίες είναι ασυνήθιστη (αλλά όχι σπάνια) στους αμφορείς του τύπου που παράγονταν στην Αττική αλλά τυπική για εκείνους που κατασκευάζονταν στη Χαλκίδα.¹¹¹⁹

Το αποσπασματικό δείγμα με αρ. 24 διατηρεί στον λαιμό μία πάχυνση που ίσως αντιπροσωπεύει τη γένεση του χαρακτηριστικού για τους αμφορείς του τύπου ανάγλυφου δακτυλίου. Επίσης φέρει τμήμα καμπυλόγραμμης αρκετά λεπτής ταινίας, η οποία αναγνωρίζεται με επιφύλαξη ως τμήμα της χαρακτηριστικής για τους εξεταζόμενους αμφορείς ομάδας ομόκεντρων κύκλων. Στην αναγνώριση της ταινίας ως τμήματος ενός τέτοιου κύκλου συνάδει το πάχος της αλλά και η διάμετρος του πιθανολογούμενου κύκλου (0,03μ.), η οποία βρίσκει παράλληλα σε αμφορείς του τύπου. Ο κύκλος αυτός θα ήταν ο εξωτερικός μίας ομάδας ομόκεντρων κύκλων. Η κατάσταση διατήρησης του οστράκου δεν αποκλείει το ενδεχόμενο να εμπεριέχει ο κύκλος αυτός έναν άλλο, μικρότερο, με την προϋπόθεση ότι η απόσταση μεταξύ τους κυμαινόταν από 0,006μ. και άνω (απόσταση 0,006μ. περίπου μεταξύ δύο ομόκεντρων κύκλων απαντά σε αμφορείς του τύπου αλλά μεγαλύτερες αποστάσεις δεν είναι γνωστές στον γράφοντα).

Η πρώιμη χρονολόγηση που προτάθηκε για τα περισσότερα από τα διαγνωστικά δείγματα με βάση τα τυπολογικά τους χαρακτηριστικά ευννοείται και από τα ανασκαφικά δεδομένα. Συγκεκριμένα, η πλειοψηφία των δειγμάτων που εξετάζονται εδώ προέρχονται από τη φάση επίκλισης του 'Υπογείου'.¹¹²⁰ Εξαίρεση αποτελεί το δείγμα με αρ. 112, το οποίο προέρχεται από την ενδιάμεση φάση, καθώς και τα δείγματα με αρ. 24, 173, 174 και 175, τα οποία εντοπίστηκαν στη φάση κατοίκησης. Η ύστερη χρονολόγηση ενός εξ αυτών των αγγείων (αρ. 173) επιβεβαιώνεται από τυπολογικά χαρακτηριστικά.

Αμφορείς τύπου SOS έχουν εντοπιστεί από την Al Mina στην ακτή της Συροπαλαστίνης ως τη Huelva και το Mogador στις ευρωπαϊκές και αφρικανικές αντίστοιχα ακτές του Ατλαντικού Ωκεανού, και από την Ίστρια της Μαύρης Θάλασσας ως τη Gurna και το Καρνάκ της Αιγύπτου.¹¹²¹ Στη μελέτη του για τη διασπορά των αμφορέων του τύπου SOS, ο Johnston μνημονεύει ευρήματα από λίγες θέσεις του βόρειου Αιγαίου, συγκεκριμένα το Καραμπουρνάκι, την Αμφίπολη, την Οισύμη και την Πιτάνη.¹¹²² Έκτοτε αμφορείς τύπου SOS έχουν εντοπιστεί σε περισσότερες θέσεις (βλ. Χάρτη 14), οι οποίες περιλαμβάνουν το Αρχοντικό,¹¹²³ την Αγχιάλο/Σίνδο,¹¹²⁴ την

Χάρτης 14

Η διασπορά των αττικών (και άλλων) εμπορικών αμφορέων τύπου SOS στο βόρειο Αιγαίο του 8ου – 6ου αιώνα π.Χ.: 1. Άβδηρα, 4. Αγχίαλος/Σίνδος, 9. Αμφίπολη, 13. Αρχοντικό, 34. Καραμπουρνάκι, 46. Μένδη, 57. Οισύμη, 64. Πιτάνη, 70. Σαμοθράκη, 79. Τορώνη, 80. Τούμπα Θεσσαλονίκης.

Τούμπα Θεσσαλονίκης,¹¹²⁵ τη Μένδη,¹¹²⁶ την Τορώνη,¹¹²⁷ τα Άβδηρα¹¹²⁸ και τη Σαμοθράκη,¹¹²⁹ ενώ έχει αυξηθεί κατά πολύ ο αριθμός των δειγμάτων από το Καραμπουρνάκι¹¹³⁰ που φαίνεται να είναι μακράν η πιο πλούσια θέση σε σχετικά ευρήματα στο βόρειο Αιγαίο. Ιδιαίτερα πλούσιο πάντως είναι και το αδημοσίευτο σχετικό υλικό από τη Μεθώνη.

Κατά την περίοδο εξαγωγής αμφορέων τύπου SOS στο βόρειο Αιγαίο, ο συγκεκριμένος γεωγραφικός χώρος προσελκύει και λεπτή κεραμική από τις περιοχές οι οποίες αποτελούσαν τα βασικά κέντρα παραγωγής αμφορέων τύπου SOS, δηλαδή την Αττική και την Εύβοια. Οι ευβοϊκές εξαγωγές εξετάζονται στις ενότητες 3.3.2.2 και οι αττικές στην ενότητα 3.3.2.1. Σημειώνεται μόνον ότι εισαγωγές αττικών παναθηναϊκών αμφορέων, οι οποίοι διαδέχθηκαν χρονολογικά και πιθανότατα τυπολογικά τους αμφορείς που εξετάζονται εδώ,¹¹³¹ δεν απαντούν στο βόρειο Αιγαίο πριν τα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ.¹¹³²

Όλα τα δείγματα αμφορέων τύπου SOS που δημοσιεύονται εδώ φέρουν επιγραφές και χαράγματα που έχουν αποδοθεί μετά την όπτηση, εκτός από το δείγμα με αρ. 113, στο οποίο η εγχάραξη έχει αποδοθεί πριν από την όπτηση. Χαράγματα που έχουν αποδοθεί μετά την όπτηση απαντούν αρκετά συχνά σε αμφορείς του τύπου,¹¹³³ οι οποίοι μόνο σπάνια φέρουν χαράγματα ή γραπτά σημεία που έχουν αποδοθεί πριν από την όπτηση.¹¹³⁴ Γενικά, τα χαράγματα απαντούν κυρίως στον ώμο των αμφορέων του τύπου.¹¹³⁵ Στην περίπτωση του υλικού από τη Μεθώνη, χαράγματα απαντούν κυρίως στον ώμο ή γενικότερα στο σώμα (αρ. 6, 104, 105, 106, 107, 175),¹¹³⁶ δευτερευόντως στο χείλος (αρ. 109, 111, 112, 173) και σπάνια στον λαιμό (αρ. 108, 110, 173) ή στη λαβή (αρ. 113). Τα εξεταζόμενα δείγματα σώζουν μόνο ένα χάραγμα συχνά αποτελούμενο από περισσότερα του ενός στοιχεία (πάντως τα περισσότερα δείγματα διατηρούνται πολύ αποσπασματικά). Χαράγματα

εντοπίζονται και σε αμφορείς του τύπου από άλλες θέσεις του Θερμαϊκού Κόλπου, συγκεκριμένα σε μεμονωμένα(;) δείγματα από την Αγχίαλο/Σίνδο,¹¹³⁷ το Καραμπουρνάκι¹¹³⁸ και τη Μένδη.¹¹³⁹ Το αγγείο από τη Μένδη φέρει μάλιστα κυπριακό graffito στον ώμο και ως εκ τούτου υπενθυμίζει μία παλαιά υπόθεση για την εμπλοκή Φοινίκων ή Κύπριων στη διακίνηση των αμφορέων του τύπου SOS.¹¹⁴⁰

Από τη βιβλιογραφία των τριών κυρίως τελευταίων δεκαετιών προκύπτει ότι οι μελετητές συμφωνούν γενικά ότι οι αμφορείς τύπου SOS περιείχαν λάδι.¹¹⁴¹ Παρά ταύτα, η χρήση τους (και) για μεταφορά οίνου έχει υποστηριχθεί με βάση ενδείξεις κυρίως από την αγγειογραφία.¹¹⁴² Το ζήτημα περιπλέκεται με ενδιαφέροντα τρόπο από χαραγμάτα που απαντούν σε αμφορείς του τύπου από τις Πιθηκούσες, τα οποία έχουν μάλλον παραβλεφθεί από τη σχετική βιβλιογραφία.¹¹⁴³ Ένας από αυτούς τους αμφορείς (ο οποίος μάλιστα εκτίθεται στο Μουσείο της Villa Ar busto στην Ίσχια) φέρει χαραγμένη τη λέξη ΛΕΙΑ, η οποία, κατά μία άποψη, ερμηνεύεται ως «γλυκός οίνος». Στο χάραγμα ενός άλλου αγγείου προτείνεται η ανάγνωση της λέξης *λίπος*, ενώ σε ένα τρίτο αγγείο αναγράφεται ΑΛΣ (αλάτι). Παρομοίως, ένα δείγμα από τα Μέγαρα Υβλαία φέρει την επιγραφή ΟΖΑ (ξύδι).¹¹⁴⁴ Με την αναφορά τους σε συγκεκριμένα προϊόντα που προφανώς διακινούνταν εντός των εν λόγω αγγείων, οι επιγραφές αυτές διευρύνουν την ποικιλία των χαραγμάτων που εντοπίζονται στους αμφορείς τύπου SOS (κύρια ονόματα, συμπιλήματα, σύμβολα) και αναθερμαίνουν την εκτενή συζήτηση γύρω από τον σκοπό των χαραγμάτων αυτών.¹¹⁴⁵

3.3.3.4 Σαμιακοί αμφορείς

Αρ. 16, 17, 18, 19, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 121, 122, 123, 124, 125: ύστερος 8ος – αρχές 7ου αιώνα π.Χ.

Αρ. 120: 7ος αιώνας π.Χ.

Αρ. 176: ύστερος 7ος – 6ος αιώνας π.Χ.

Χαραγμάτα ή άλλα σημεία έχουν εντοπιστεί σε δεκαεπτά τμήματα αμφορέων, οι οποίοι προέρχονται από το 'Υπόγειο' και αναγνωρίζονται ως σαμιακοί.¹¹⁴⁶ Κάποιες επιφυλάξεις διατηρούνται ως προς την αναγνώριση τεσσάρων από αυτά τα τμήματα λόγω του μικρού τους μεγέθους (αρ. 116, 120, 124, 176).¹¹⁴⁷ Οι διαφορές που παρατηρούνται σε χαρακτηριστικά της κεραμικής ύλης και της μορφολογίας υποδεικνύουν ότι το σύνολο αντιπροσωπεύει τουλάχιστον έντεκα διαφορετικά αγγεία.

Τα εξεταζόμενα δείγματα παρουσιάζουν μεγάλες διαφορές ως προς τον βαθμό διατήρησης. Σχεδόν πλήρως σώζεται ο αμφορέας με αρ. 18,¹¹⁴⁸ ενώ αρκετά μεγάλα τμήματα διατηρούν τα αγγεία με αρ. 16 (άνω τμήμα αγγείου με τον ώμο, τον λαιμό, το χείλος και τις δύο λαβές), αρ. 17 (πλήρες περίγραμμα σώματος ως την ένωση με τον λαιμό) και αρ. 125 (ώμος αγγείου με μικρό τμήμα του λαιμού και της μίας λαβής). Μεγάλο τμήμα σώματος σώζει το δείγμα με αρ. 123, μικρό εκείνα με αρ. 117 και 124, ενώ τμήμα ώμου διατηρούν τα όστρακα με αρ. 19, 115, 116, 118, 119 και 176. Μία λαβή ή τμήμα της σώζουν τα δείγματα με αρ. 114, 120, 121 και 122.

Η αναγνώριση των εν λόγω αμφορέων ως σαμιακών βασίζεται κυρίως στα χαρακτηριστικά της κεραμικής τους ύλης αλλά και σε ορισμένα μορφολογικά στοιχεία.¹¹⁴⁹ Η παραγωγή εμπορικών αμφορέων στη Σάμο της Αρχαϊκής περιόδου έχει τεκμηριωθεί με χημικές και πετρογραφικές αναλύσεις.¹¹⁵⁰ Οι ίδιες αναλύσεις αλλά και η μακροσκοπική παρατήρηση έχουν όμως αναδείξει αξιολογή διαφοροποίηση στην κεραμική ύλη των αμφορέων αυτών, βάση της οποίας πιθανολογείται η ύπαρξη κέντρων παραγωγής σαμιακών αμφορέων και στη μικρασιατική περαία του νησιού, ιδίως στην περιοχή της Μιλήτου.¹¹⁵¹ Περαιτέρω περιορισμοί ως προς τη διάκριση μεταξύ σαμιακών και μιλησιακών αμφορέων προκύπτουν από το γεγονός ότι η μελέτη των τελευταίων προσήλκυσε το ενδιαφέρον των μελετητών σχετικά

πρόσφατα (βλ. την ενότητα 3.3.3.5). Λόγω των περιορισμών αυτών, ορισμένοι ερευνητές διατηρούν επιφυλάξεις ως προς τη δυνατότητα σαφούς διάκρισης μεταξύ σαμιακών και μιλησιακών αμφορέων και προτιμούν να συνεξετάζουν τους εν λόγω αμφορείς (ή κάποιους τύπους τους) στις μελέτες τους.¹¹⁵² Παρά ταύτα, στην ανάλυση που ακολουθεί καθίσταται σαφές ότι τα χαρακτηριστικά του εξεταζόμενου συνόλου βρίσκονται σαφώς πιο κοντά σε εκείνα των σαμιακών παρά σε εκείνα των μιλησιακών αμφορέων. Το συμπέρασμα αυτό υποστηρίζεται από τις πετρογραφικές αναλύσεις της Ευαγγελίας Κυριατζή και της Ξένιας Χαραλαμπίδου και τεκμηριώνεται παρακάτω με βάση την επανεξέταση ανάλογου δημοσιευμένου και αδημοσίευτου υλικού από διάφορες θέσεις της Μεσογείου.

Σύμφωνα με μία βασική μελέτη της Virginia Grace,¹¹⁵³ η κεραμική ύλη των σαμιακών αμφορέων παρουσιάζει ερυθρό, ρόδινο ή σκοτεινό ερυθρό χρώμα (ενίοτε με τεφρόχρωμο πυρήνα) και ωχρή επιφάνεια. Περιέχει διαφοροποιούμενη ποσότητα μικρότατων κόκκων μαρμαρυγία, αλλά κατά τα άλλα είναι ασυνήθιστα καθαρή για τα δεδομένα των πρώιμων εμπορικών αμφορέων.¹¹⁵⁴ Έντονες διαφορές στην ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία έχουν διαπιστωθεί και από άλλους μελετητές, οι οποίοι έχουν επιπλέον επισημάνει τη μικρή (και σπανιότερα μεγαλύτερη) ποσότητα λευκών και σκοτεινών εγκλεισμάτων που εντοπίζεται στην κεραμική ύλη των εν λόγω αγγείων.¹¹⁵⁵

Οι παρατηρήσεις αυτές επιβεβαιώνονται και εμπλουτίζονται σημαντικά από τη μελέτη που διεξήχθη από τον γράφοντα σε υλικό από την Αγορά των Αθηνών,¹¹⁵⁶ τον Κομμό,¹¹⁵⁷ την ιταλική Κύμη¹¹⁵⁸ και το Satricum.¹¹⁵⁹ Από τη μελέτη αυτή προέκυψε ότι ο πηλός των σαμιακών αμφορέων είναι ανοικτός καστανέρυθρος (5YR 6/3 ως 6/4 και σπανιότερα 2.5YR 6/4), ροδόχρωμος (5YR 7/4) ή ροδοκίτρινος (5YR 7/6) και σπανιότερα ανοικτός ερυθρόχρωμος (2.5YR 6/6) και παρουσιάζει τεφρόχρωμο πυρήνα διάφορων αποχρώσεων. Η εξωτερική επιφάνεια συχνά διαφοροποιείται χρωματικά και είναι ροδόχρωμη (7.5YR 7/4 ως 8/4), ροδοκίτρινη (5YR 7/6) ή ανοικτή καστανέρυθη (5YR 6/4). Η εσωτερική επιφάνεια διαφοροποιείται χρωματικά σπανιότερα και παρουσιάζεται ροδόχρωμη (7.5YR 7/4) ή ροδοκίτρινη (7.5YR 7/6 και 8/6 ή 5YR 7/6). Από τη μελέτη προέκυψαν επιπρόσθετα τα ακόλουθα στοιχεία, τα οποία, μολονότι δεν σημειώνονται στα σχετικά δημοσιεύματα, μπορούν να φανούν χρήσιμα ως προς την αναγνώριση σαμιακών αμφορέων: Σε πολλούς αμφορείς από το νησί εντοπίζονται λίγα ως πολλά καστανέρυθρα εγκλείσματα,¹¹⁶⁰ τα οποία θεωρούνται εδώ χαρακτηριστικά της κεραμικής ύλης των αγγείων του τύπου. Τα εγκλείσματα αυτά συχνά συνδυάζονται με άλλα, διαφορετικού χρώματος, κυρίως σκοτεινόχρωμα. Εξάλλου, οι ακμές των οστράκων των σαμιακών αμφορέων είναι κατά κανόνα κάθετες και ασυνήθιστα λείες¹¹⁶¹ και τα ίδια τα όστρακα παρουσιάζουν ενίοτε περίγραμμα με ασυνήθιστα έντονες καμπύλες. Τα χαρακτηριστικά αυτά, που οφείλονται αφενός στην καλή προετοιμασία του πηλού και αφετέρου στις συνθήκες όπτησης, δεν απαντούν σε άλλη διαδεδομένη κατηγορία πρώιμων ελληνικών αμφορέων.

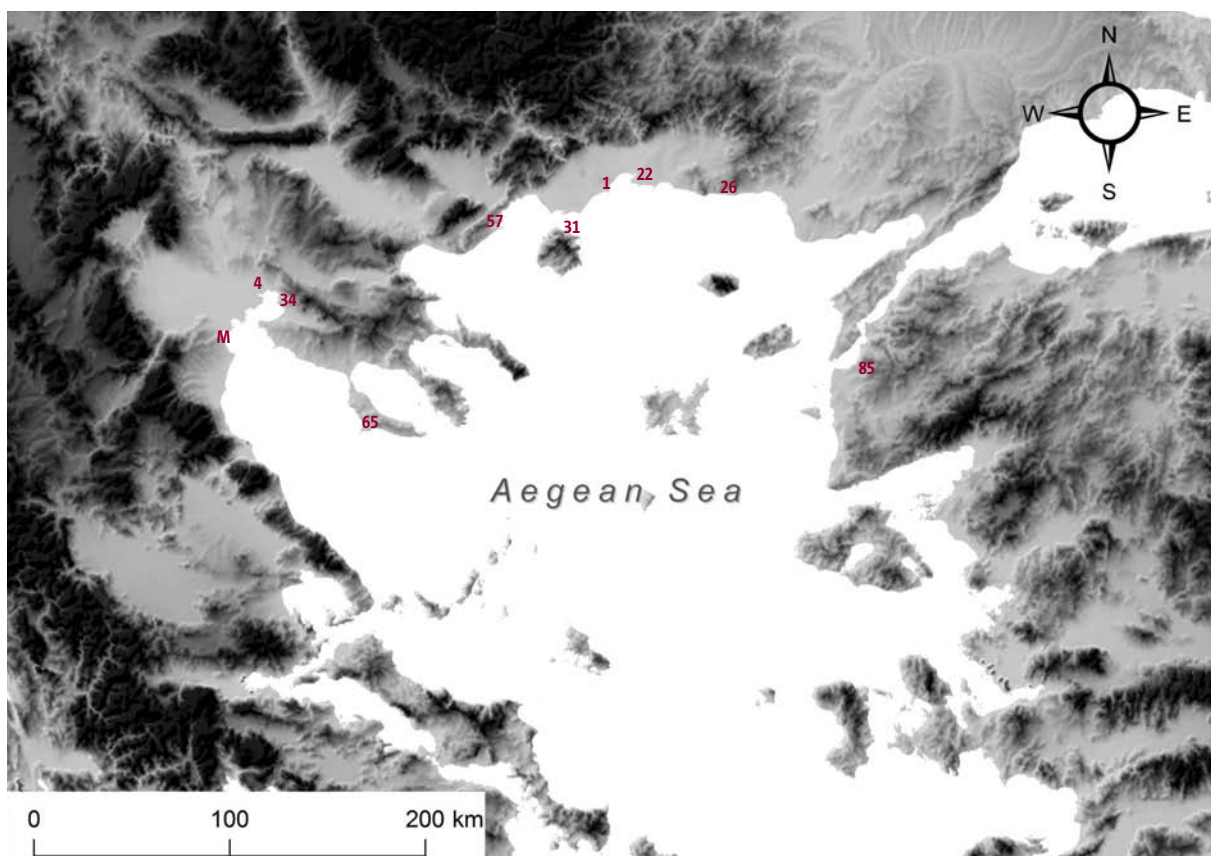
Η κεραμική ύλη των εξεταζόμενων σαμιακών αμφορέων από τη Μεθώνη παρουσιάζει γενικά τα προαναφερθέντα χαρακτηριστικά. Ο πηλός είναι ανοικτός ερυθρόχρωμος (2.5YR 6/6 ως 6/8 και σπάνια 5/6)¹¹⁶² ή ανοικτός ροδοκάστανος (2.5YR 6/4¹¹⁶³ και 5YR 6/3 ως 6/4)¹¹⁶⁴ και ενίοτε¹¹⁶⁵ παρουσιάζει τεφρόχρωμο πυρήνα. Η εξωτερική και σπανιότερα η εσωτερική επιφάνεια διαφοροποιούνται χρωματικά. Η εσωτερική επιφάνεια είναι ροδοκίτρινη ως ροδόχρωμη (5YR 7/6 ως 7/4 ή 7.5YR 7/6 ως 7/4),¹¹⁶⁶ ροδοκάστανη (5YR 6/4)¹¹⁶⁷ ή ωχροκάστανη ως ανοικτή ωχροκάστανη (10YR 6/3 ως 7/3),¹¹⁶⁸ ενώ η εξωτερική¹¹⁶⁹ ροδόχρωμη (7.5YR 8/4 ως 7/4)¹¹⁷⁰ και σπανιότερα ροδοκίτρινη (5YR 7/6),¹¹⁷¹ καστανόχρωμη (7.5YR 6/4),¹¹⁷² ή ανοικτή

ωχροκάστανη (10YR 8/3 ως 8/4).¹¹⁷³ Τα περισσότερα από τα εξεταζόμενα δείγματα (αρ. 16, 19, 114, 115, 116, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125) έχουν κατασκευασθεί από αρκετά καθαρό πηλό που περιέχει μικρή ως ελάχιστη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία¹¹⁷⁴ και ελάχιστα μικρά εγκλείσματα, τα οποία είναι καστανέρυθρα (αρ. 16, 19, 115, 116, 119, 120, 122, 125, 176), λευκά (αρ. 16, 116, 120, 122, 123, 125) ή/και σκοτεινόχρωμα (αρ. 16, 19, 114, 115, 116, 119, 120, 121, 123, 125, 176). Ορισμένα από τα αγγεία αυτά παρουσιάζουν και ελάχιστα μεγάλα εγκλείσματα, λευκά (αρ. 16, 120, 123, 124, 176), σκοτεινόχρωμα (αρ. 116) ή καστανέρυθρα (αρ. 114, 119, 176). Σαφώς πιο χονδροειδής είναι ο πηλός τεσσάρων δειγμάτων (αρ. 17, 18, 117, 118), ο οποίος περιέχει μεγάλη ως αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία, πολλά (αρ. 17, 18, 118) και σπανιότερα λίγα (αρ. 117) καστανέρυθρα, λίγα (αρ. 17) ή αρκετά (αρ. 17, 18, 118) λευκά και λίγα (αρ. 118) ως πολλά (αρ. 18, 117) σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, καθώς και πολλά ως αρκετά καστανέρυθρα (αρ. 17, 18) και ελάχιστα ως αρκετά λευκά (αρ. 17, 18, 118) μεγάλα εγκλείσματα.

Συνοψίζοντας, ο πηλός των σαμιακών αμφορέων από τη Μεθώνη είναι ερυθρόχρωμος ή ροδόχρωμος και παρουσιάζει μία κάπως πιο ανοικτόχρωμη εξωτερική επιφάνεια και ενίοτε τεφρό πυρήνα. Στις περισσότερες περιπτώσεις ο πηλός είναι καλοψημένος και φτωχός σε προσμίξεις συγκριτικά με εκείνον που χαρακτηρίζει άλλες κατηγορίες πρώιμων ελληνικών εμπορικών αμφορέων: η περιεκτικότητα σε μαρμαρυγία και εγκλείσματα είναι κατά κανόνα μικρή, ενώ πολύ σπάνια είναι τα μεγάλα εγκλείσματα. Χαρακτηριστικά για τους σαμιακούς αμφορείς είναι τα καστανέρυθρα εγκλείσματα.

Το σχήμα των περισσοτέρων από τους σαμιακούς αμφορείς που εξετάζονται εδώ είναι πλημμελώς γνωστό λόγω της αποσπασματικής τους διάτηρησης. Παρά ταύτα, η συνδυαστική εξέταση των δεδομένων από διάφορα δείγματα είναι αρκετά διαφωτιστική ως προς τα επιμέρους στοιχεία του περιγράμματος των εν λόγω αμφορέων. Το σώμα είναι παχύ ωσειδές (αρ. 17, 18, 123) με τοιχώματα που συγκλίνουν έντονα (αρ. 17, 18, 123) προς τη δακτυλιόσχημη κωνική βάση (αρ. 17, 18). Τα δείγματα με αρ. 16 και 115 φέρουν ανάγλυφο δακτύλιο στη μετάβαση από τον ώμο στον λαιμό, χαρακτηριστικό που πάντως απουσιάζει από εκείνα με αρ. 17, 18 και πιθανώς 119. Η εσωτερική επιφάνεια παρουσιάζει έντονη πάχυνση στη μετάβαση από τον ώμο στον λαιμό στα δείγματα με αρ. 16, 18 και 115 (πιο ήπια πάχυνση στην περίπτωση εκείνων με αρ. 17, 19, 119 και 125). Μολοντί χαρακτηριστική για τους σαμιακούς (αλλά και τους μιλησιακούς) αμφορείς, η έντονη αυτή πάχυνση σπάνια καταγράφεται στις σχετικές μελέτες.¹¹⁷⁵ Ο λαιμός είναι βραχύς με τοιχώματα που είναι σχεδόν κάθετα (αρ. 18 και πιθανώς 17 και 125) ή ανοίγουν ελαφρώς προς το χείλος (αρ. 16). Το ίδιο το χείλος έχει μορφή εχίνου (αρ. 16) ή είναι ημικυκλικής διατομής (αρ. 18). Οι λαβές είναι λεπτές και σχετικά βραχείες, κυκλικής προς ελλειψοειδούς (αρ. 18, 125) ή ελλειψοειδούς (αρ. 16, 114, 120, 121, 122) διατομής, και εκτείνονται από τον ώμο ως το μέσον (αρ. 16) ή το άνω τμήμα (αρ. 18) του λαιμού σχηματίζοντας έντονη καμπύλη.

Κατά τον Pierre Dupont, οι πρώιμοι σαμιακοί αμφορείς διακρίνονται σε δύο τύπους με βάση τα επιμέρους χαρακτηριστικά του σχήματος.¹¹⁷⁶ Ο πρώτος τύπος περιλαμβάνει ογκώδη αγγεία με παχύ ωσειδές σώμα, βραχύ λαιμό, τα τοιχώματα του οποίου είναι κάθετα ή —σπάνια— ανοίγουν προς τα πάνω, χείλος με μορφή εχίνου, δακτυλιόσχημη κωνική βάση και λαβές ελλειψοειδούς διατομής. Ο δεύτερος τύπος περιλαμβάνει κομψότερα αγγεία με απιόσχημο σώμα, το οποίο παρουσιάζει ανάγλυφο δακτύλιο στη μετάβαση προς τον βραχύ λαιμό.¹¹⁷⁷ Τα τοιχώματα του λαιμού ανοίγουν προς το χείλος, το οποίο είναι λιγότερο έντονο από εκείνο του πρώτου τύπου. Το περίγραμμα της βάσης παρουσιάζει καμπύλωση, ενώ οι λαβές είναι λεπτό-

Χάρτης 15

Η διασπορά των σαμιακών εμπορικών αμφορέων στο βόρειο Αιγαίο του 8ου – πρώιμου 5ου αιώνα π.Χ.: 1. Άβδηρα, 4. Αγχίαλος/Σίνδος, 22. Δίκαια, 26. Ζώνη, 31. Θάσος, 34. Καραμπουρνάκι, 57. Οισύμη, 65. Ποσειδί, 85. Τροία.

τερες και βραχύτερες από εκείνες των αγγείων του πρώτου τύπου. Είναι ο δεύτερος αυτός τύπος που θεωρείται ασφαλώς σαμιακός, σε αντίθεση με τον πρώτο για τον οποίο έχουν διατυπωθεί ορισμένες αμφιβολίες.¹¹⁷⁸ Το μεγαλύτερο τμήμα του εξεταζόμενου υλικού από τη Μεθώνη δεν μπορεί να αποδοθεί με ασφάλεια σε κανέναν από τους δύο τύπους λόγω της αποσπασματικής του διατήρησης. Παρά ταύτα, ο καλά σωζόμενος αμφορέας με αρ. 18 εμφανίζει τα χαρακτηριστικά του πρώτου τύπου, ενώ εκείνος με αρ. 16 παρουσιάζει εκείνα του δεύτερου τύπου. Στον δεύτερο τύπο θα μπορούσε να ενταχθεί και το τμήμα με αρ. 115, το οποίο σώζει δακτύλιο στη μετάβαση από τον ώμο στον λαιμό. Αντίθετα, η έλλειψη του εν λόγω δακτυλίου και τα πιθανώς κάθετα τοιχώματα του λαιμού του αγγείου με αρ. 17 ευνοούν την απόδοση του δείγματος αυτού στον πρώτο τύπο.

Οι σαμιακοί εμπορικοί αμφορείς (συμπεριλαμβανομένων εκείνων από το 'Υπόγειο') είναι γενικά ακόσμητοι.¹¹⁷⁹ Τα ίχνη γανώματος που εντοπίζονται στο δείγμα με αρ. 118 είναι εμφανώς ακούσια. Η εξωτερική επιφάνεια των σαμιακών αμφορέων από το 'Υπόγειο' είναι κατά κανόνα λειασμένη ως στιλπνή¹¹⁸⁰ και διακρίνεται σαφώς από την αδρολειασμένη επιφάνεια που παρουσιάζουν διάφορες άλλες κατηγορίες εμπορικών αμφορέων.¹¹⁸¹ Σπάνια λείανση εντοπίζεται και στην εσωτερική επιφάνεια των αγγείων του τύπου από τη Μεθώνη (αρ. 16 και η εσωτερική επιφάνεια του λαιμού του δείγματος με αρ. 18).¹¹⁸²

Πρώιμοι σαμιακοί αμφορείς απαντούν από τη Συροπαλαιστίνη ως την Πορτογαλία και από την Καρχηδόνα και την Αίγυπτο ως τη Μαύρη Θάλασσα.¹¹⁸³ Ειδικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανακάλυψη ορισμένων δειγμάτων σε ναυάγιο του 600 π.Χ. κοντά στη νησίδα Ciglio.¹¹⁸⁴ Πρώιμοι σαμιακοί αμφορείς έχουν εντοπιστεί και σε θέσεις του βόρειου Αιγαίου¹¹⁸⁵ (βλ. Χάρτη 15): στην Αγχίαλο/Σίνδο,¹¹⁸⁶ στο Καραμπουρνάκι,¹¹⁸⁷ στο Ποσειδί,¹¹⁸⁸

στην Οισύμη,¹¹⁸⁹ στη Θάσο,¹¹⁹⁰ στα Άβδηρα,¹¹⁹¹ στη Δίκαια,¹¹⁹² στη Ζώνη¹¹⁹³ και στην Τροία.¹¹⁹⁴ Τέλος, λίγοι αμφορείς της Υστερογεωμετρικής περιόδου από την Αγχίαλο/Σίνδο, οι οποίοι έχουν δημοσιευθεί ως αγνώστου προελεύσεως, είναι ίσως σαμιακοί.¹¹⁹⁵

Παραδοσιακά θεωρείται ότι οι σαμιακοί εμπορικοί αμφορείς πρωτοεμφανίζονται στο δεύτερο μισό του 7ου αιώνα π.Χ.,¹¹⁹⁶ όμως η πρόσφατη έρευνα έχει αναδείξει ότι η παραγωγή τους ξεκινά πρωιμότερα. Συγκεκριμένα, δείγματα σαμιακών αμφορέων του ύστερου 8ου ή πρώιμου 7ου αιώνα π.Χ. έχουν εντοπιστεί στην Ερέτρια,¹¹⁹⁷ στην Αγχίαλο/Σίνδο (βλ. παραπάνω), στις Πιθηκούσες,¹¹⁹⁸ στην Καρχηδόνα (όπου μάλιστα ένα δείγμα εντοπίστηκε σε στρώμα του τρίτου τετάρτου του 8ου αιώνα π.Χ.)¹¹⁹⁹ και στην ισπανική Toscanos.¹²⁰⁰ Δείγματα που ανήκουν γενικά στον 7ο αιώνα π.Χ. έχουν εντοπιστεί στον Κομμό.¹²⁰¹ Πολύ πρώιμα είναι όλα σχεδόν τα δείγματα σαμιακών αμφορέων που προέρχονται από το 'Υπόγειο' και φέρουν χαράγματα, αφού προέρχονται από τη φάση επίχωσης του ύστερου 8ου και των αρχών του 7ου αιώνα π.Χ.¹²⁰² Εξαίρεση αποτελεί το δείγμα με αρ. 176, το οποίο ανήκει στη φάση κατοίκησης του ύστερου 7ου – 6ου αιώνα π.Χ., και το δείγμα με αρ. 120, το οποίο προέρχεται από πάσα που εκτεινόταν ανάμεσα στη φάση κατοίκησης και στην ενδιάμεση φάση (7ος αιώνας π.Χ.).

Σπάνιες είναι οι αναφορές στην εύρεση λεπτής κεραμικής προερχόμενης ειδικά από τη Σάμο στο βόρειο Αιγαίο και περιορίζονται σε υλικό από το Καραμπουρνάκι¹²⁰³ και τη Μένδη.¹²⁰⁴ Η μικρή αυτή αντιπροσώπηση είναι παραπλανητική, επειδή οι περισσότεροι μελετητές προτιμούν —δικαίως— να αναφέρονται γενικότερα σε ιωνική κεραμική ή κεραμική από το ανατολικό Αιγαίο, λόγω του γνωστού προβλήματος της διάκρισης των προϊόντων των διάφορων κέντρων κεραμικής παραγωγής της Ιωνίας και του ανατολικού Αιγαίου γενικότερα.¹²⁰⁵

Χαράγματα διάφορων τύπων δεν είναι σπάνια σε σαμιακούς αμφορείς, στους οποίους απαντούν ενίοτε και γραπτά σύμβολα.¹²⁰⁶ Μάλιστα, στους πρώιμους σαμιακούς αμφορείς απαντά ένα ασυνήθιστα υψηλό ποσοστό χαραγμάτων που έχουν αποδοθεί πριν από την όπτηση.¹²⁰⁷ Ένα τέτοιο χάραγμα απαντά στον αμφορέα με αρ. 17, ο οποίος φέρει επίσης χαράγματα που έχουν αποδοθεί μετά την όπτηση, όπως και οι υπόλοιποι αμφορείς από τη Μεθώνη που εξετάζονται εδώ. Γενικά, τα χαράγματα που απαντούν σε σαμιακούς αμφορείς εντοπίζονται κυρίως στη λαβή, στον ώμο και στον λαιμό.¹²⁰⁸ Η κατανομή αυτή επαναλαμβάνεται εν πολλοίς και στο εν λόγω υλικό από τη Μεθώνη, το οποίο φέρει χαράγματα στον ώμο (αρ. 16, 17, 19, 116, 118, 119, 125, 176) ή σε απροσδιόριστο τμήμα του σώματος (αρ. 117, 124), στη λαβή (αρ. 16, 114, 120, 121, 122, 125) ή αμέσως κάτω από αυτή (αρ. 123) και σπανιότερα στον λαιμό (αρ. 16, 18) ή στο χείλος (αρ. 16). Στις περισσότερες περιπτώσεις από τη Μεθώνη, τα χαράγματα εμφανίζονται μεμονωμένα ανά αγγείο, γεγονός που πάντως σχετίζεται και με την ιδιαίτερα αποσπασματική διατήρηση των περισσότερων δειγμάτων. Διαφορετική είναι η περίπτωση των καλά σωζόμενων δειγμάτων με αρ. 16 και 17 και του πιο αποσπασματικού με αρ. 125. Συγκεκριμένα, το αγγείο με αρ. 125 σώζει αρκετά βραχεία χαράγματα στον ώμο και ένα στη γένεση της λαβής. Ο αμφορέας με αρ. 16 φέρει έξι διαφορετικά χαράγματα (ή ομάδες χαραγμάτων) στον ώμο, στον λαιμό, στο χείλος και στις δύο λαβές.¹²⁰⁹ Επίσης, το αγγείο με αρ. 17 φέρει χαράγματα και στις δύο όψεις του ώμου, με τη μία μάλιστα να παρουσιάζει ένα χάραγμα που έχει αποδοθεί πριν από την όπτηση και ένα άλλο που έχει αποδοθεί μετά. Το χάραγμα που έχει αποδοθεί πριν από την όπτηση είναι ένα 'N' και ανάλογο στοιχείο αποδίδεται, μετά την όπτηση αυτή τη φορά, στον λαιμό του επίσης σαμιακού αμφορέα με αρ. 18. Αξίζει τέλος να σημειωθεί ότι αρκετές από τις εξεταζόμενες λαβές (δηλαδή εκείνες των δειγμάτων με αρ. 114, 121 και 122) φέρουν ομάδα τριών χαραγμά-

των,¹²¹⁰ η οποία παραπέμπει στην ανάλογη ομάδα χαραγμάτων που απαντά στις λαβές άλλων τύπων αμφορέων από το 'Υπόγειο', δηλαδή σε λαβές 'μεθωναίων' αμφορέων (αρ. 72, 73, 75) και θερμαϊκών αμφορέων (αρ. 77, 78, 79, 81). Τέλος, δύο αγγεία, εκείνα με αρ. 16 και 115, φέρουν στον ώμο λεπτά σημεία/σύμβολα που έχουν αποδοθεί με καστανέρυθρο γάνωμα ή κάποιο είδος χρωστικής(;). Είναι αβέβαιο αν πρόκειται για σημεία που έχουν αποδοθεί συνειδητά και παραμένει ασαφής ο τρόπος απόδοσής τους στην επιφάνεια του αγγείου.

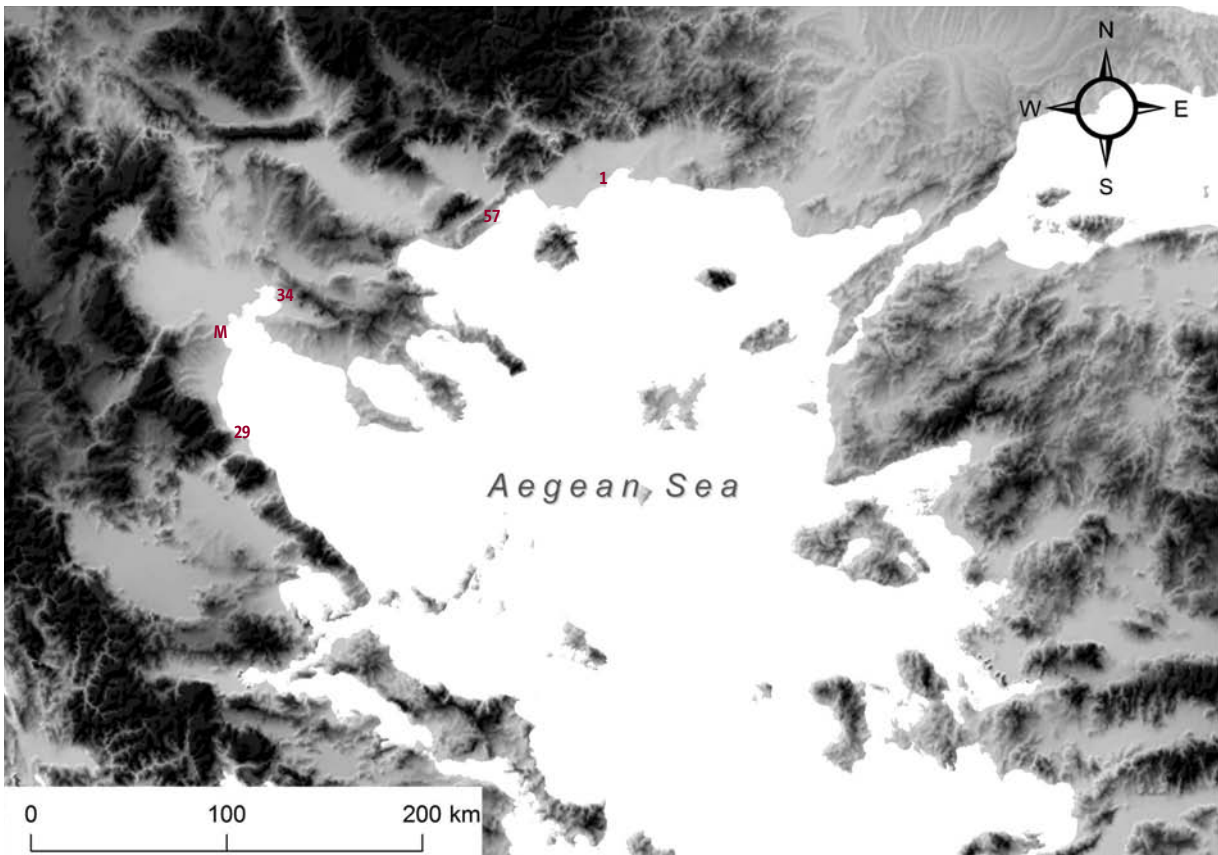
Κείμενα της Ύστερης Αρχαϊκής και υστερότερων περιόδων υποδεικνύουν ότι το λάδι ήταν το βασικό εξαγωγίμο προϊόν της Σάμου. Ως εκ τούτου, θεωρείται ότι οι σαμιακοί αμφορείς περιείχαν κατά κανόνα λάδι, χωρίς πάντως να μπορεί να αποκλειστεί η περιστασιακή χρήση τους για τη μεταφορά του κατά τα άλλα άσημου στην αρχαιότητα σαμιακού οίνου¹²¹¹ (η υπόθεση ορισμένων μελετητών ότι οι σαμιακοί αμφορείς χρησιμοποιούνταν κατά βάση για τη μεταφορά οίνου¹²¹² παραμένει αστήριχτη). Μία εντελώς διαφορετική αλλά απροσδιόριστη δεύτερη χρήση πιθανολογείται για τον αμφορέα με αρ. 17, από τον οποίο ελλείπει ένα μεγάλο, τραπεζιόσημο τμήμα σώματος, το οποίο έχει μάλλον αποκοπεί σκοπίμως από το αγγείο.

3.3.3.5 Μιλησιακοί αμφορείς

Αρ. 126: ύστερος 8ος – αρχές 7ου αιώνα π.Χ.

Μόνο ένας μιλησιακός αμφορέας από το 'Υπόγειο' παρουσιάζει χάραγμα.¹²¹³ Πρόκειται για μικρό όστρακο λαιμού χωρίς ιδιαίτερα μορφολογικά χαρακτηριστικά. Η απόδοσή του σε μιλησιακό αμφορέα βασίζεται αποκλειστικά στην κεραμική του ύλη.¹²¹⁴ Χημικές και πετρογραφικές αναλύσεις έχουν τεκμηριώσει την παραγωγή εμπορικών αμφορέων στη Μίλητο της Αρχαϊκής περιόδου.¹²¹⁵ Οι ίδιες αναλύσεις, καθώς και η μακροσκοπική παρατήρηση, έχουν αναδείξει αξιόλογες διαφοροποιήσεις ως προς την κεραμική ύλη των αμφορέων αυτών, βάση της οποίας πιθανολογείται η ύπαρξη κέντρων παραγωγής μιλησιακών αμφορέων στην ευρύτερη περιοχή της Μιλήτου.¹²¹⁶ Η μελέτη των μιλησιακών αμφορέων προσήλκυσε το ενδιαφέρον των μελετητών σχετικά πρόσφατα, από τη δεκαετία του 1980.¹²¹⁷ Συγκεκριμένα, από το 1982 άρχισαν να αναγνωρίζονται μιλησιακοί εμπορικοί αμφορείς της Αρχαϊκής περιόδου¹²¹⁸ και έκτοτε —και ιδιαίτερα κατά τα τελευταία χρόνια— έχει προσδιορισθεί ποικιλία τύπων,¹²¹⁹ χωρίς πάντως να έχει συγκροτηθεί ακόμη μία πλήρης τυπολογία. Επιπλέον, παραμένουν δυσκολίες στη διάκριση μεταξύ σαμιακών και μιλησιακών αμφορέων και πολλοί μελετητές προτιμούν να τους συνεξετάζουν (βλ. την ενότητα 3.3.3.4).¹²²⁰

Η κεραμική ύλη του οστράκου με αρ. 126 ομοιάζει με εκείνη των μιλησιακών και όχι των σαμιακών αμφορέων (για την οποία βλ. τις παρατηρήσεις στην ενότητα 3.3.3.4). Από προσωπική εξέταση υλικού από τον Κομμό¹²²¹ και τα Άβδηρα,¹²²² την ιταλική Κύμη¹²²³ και το Satricum¹²²⁴ προκύπτει ότι ο πηλός των μιλησιακών εμπορικών αμφορέων της Αρχαϊκής περιόδου είναι ανοικτός ερυθρόχρωμος (2.5YR 7/6 ή 6/6), ροδοκίτρινος (5YR 7/6 ή 6/6) ή ροδόχρωμος (7.5YR 7/4), με επιφάνειες ροδοκίτρινες (7.5YR 7/6), ροδόχρωμες (7.5YR 7/4 ως 8/4), τεφρορόδινες (7.5YR 7/2) ή ανοικτές ωχροκάστανες (10YR 7/3 ως 7/4 ή 8/3 ως 8/4). Γενικά, το ωχρό χρώμα της εξωτερικής κυρίως επιφάνειας των μιλησιακών αμφορέων διακρίνεται σαφώς από το ερυθρωπό χρώμα των επιφανειών των σαμιακών αμφορέων (για το οποίο βλ. τις παρατηρήσεις στην ενότητα 3.3.3.4).¹²²⁵ Ο πηλός των μιλησιακών αμφορέων περιέχει μεγάλη ως αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία και σπάνια μικρή ως ελάχιστη ποσότητα χρυσίζοντος, λίγα/ελάχιστα ως αρκετά σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα¹²²⁶ και ελάχιστα λευκά ή ανοικτά τεφρόχρωμα μεγαλύτερα. Απουσιάζουν τα καστανέρυθρα εγκλείσματα που είναι χαρακτηριστικά για την κεραμική ύλη των σαμιακών αμφορέων. Τα χαρακτηριστικά αυτά της κεραμικής ύλης των μιλησιακών

Χάρτης 16

Η διασπορά των μιλησιακών εμπορικών αμφορέων στο βόρειο Αιγαίο του 8ου – πρώιμου 5ου αιώνα π.Χ.: 1. Άβδηρα, 29. Ηράκλειο, 34. Καραμπουρνάκι, 57. Οισύμη.

αμφορέων παρουσιάζει και το όστρακο με αρ. 126. Ο πηλός του είναι ανοικτός ροδοκάστανος (5YR 6/4) με ανοικτή ωχροκάστανη (10YR 7/4) εξωτερική επιφάνεια και ροδόχρωμη (5YR 6/4) εσωτερική. Περιέχει αρκετά σκοτεινόχρωμα και λίγα λευκά μικρά εγκλείσματα και μικρή ως αρκετή ποσότητα μικρότατων κόκκων ασημόχρωμου μαρμαρυγία.¹²²⁷

Σε μορφολογικό επίπεδο, χαρακτηριστικό για διάφορους τύπους μιλησιακών εμπορικών αμφορέων θεωρείται το ιδιαίτερο ψιλόλιγνο χείλος τους και το περίγραμμα του λαιμού τους.¹²²⁸ Παρά ταύτα, λεπτό σχεδόν κάθετο χείλος παρουσιάζει ένας πολύ πρώιμος σαμιακός αμφορέας από την Ερέτρια,¹²²⁹ γεγονός που περιπλέκει ελαφρώς το ζήτημα της διάκρισης μεταξύ μιλησιακών και σαμιακών αμφορέων.

Παραδοσιακά, θεωρείται ότι οι μιλησιακοί εμπορικοί αμφορείς πρωτοεμφανίζονται στο δεύτερο μισό του 7ου αιώνα π.Χ.¹²³⁰ όμως η πρόσφατη έρευνα έχει αναδείξει ότι η παραγωγή ορισμένων τύπων ξεκινά ήδη κατά τον ύστερο 8ο αιώνα π.Χ.¹²³¹ Στον ύστερο 8ο ή στις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ. ανάγεται και το δείγμα με αρ. 126 με βάση τον εντοπισμό του στη φάση επίχωσης του 'Υπογείου'.

Οι αρχαϊκοί εμπορικοί αμφορείς της Μιλήτου, οι οποίοι παρουσιάζουν αξιόλογη διασπορά στη Μαύρη Θάλασσα και μικρότερη στη Μεσόγειο,¹²³² αντιπροσωπεύονται σε λίγες μόνο θέσεις του βόρειου Αιγαίου¹²³³ (βλ. Χάρτη 16), συγκεκριμένα στο Ηράκλειο (θέση Κρανιά) Πιερίας,¹²³⁴ στο Καραμπουρνάκι,¹²³⁵ στην Οισύμη¹²³⁶ και στα Άβδηρα.¹²³⁷ Κατά πάσα πιθανότητα, η εικόνα αυτή της περιορισμένης διασποράς οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στις δυσκολίες που παρουσιάζει η αναγνώριση των αγγείων του τύπου. Εξάλλου, οι δημοσιεύσεις και παρουσιάσεις κεραμικού υλικού από το βόρειο Αιγαίο σπάνια αναφέρονται σε λεπτή κεραμική εισηγμένη συγκε-

κριμένα από τη Μίλητο και όχι από την Ιωνία γενικότερα, λόγω των γνωστών δυσκολιών διάκρισης των προϊόντων των διάφορων κέντρων κεραμικής παραγωγής της περιοχής αυτής.¹²³⁸

Το δείγμα με αρ. 126 φέρει χάραγμα στον λαιμό. Χαράγματα διάφορων τύπων (ή εμπίεστα σημεία) είναι μάλλον σπάνια σε μιλησιακούς αμφορείς και απαντούν κυρίως στη λαβή και σπανιότερα στον ώμο και στον λαιμό τους.¹²³⁹ Αρχαίες πηγές υποδεικνύουν ότι το λάδι ήταν το βασικό εξαγωγίμο προϊόν της Μιλήτου.¹²⁴⁰ Ως εκ τούτου, θεωρείται ότι οι μιλησιακοί αμφορείς περιείχαν κατά κανόνα λάδι,¹²⁴¹ χωρίς πάντως να μπορεί να αποκλειστεί η περιστασιακή χρήση τους για μεταφορά οίνου.¹²⁴²

3.3.3.6 Χιακοί αμφορείς

Αρ. 21, 128, 129, 130, 131: ύστερος 8ος – αρχές 7ου αιώνα π.Χ.

Αρ. 127: (ύστερος 8ος) – μέσος 7ος αιώνας π.Χ.

Αρ. 177, 178, 179, 180, 181, 182: ύστερος 7ος – 6ος αιώνας π.Χ.

Δώδεκα μικρά κυρίως τμήματα αγγείων, τα οποία αποδίδονται με ασφάλεια σε χιακούς αμφορείς και φέρουν χαράγματα ή άλλα σημεία, εντοπίστηκαν στο 'Υπόγειο'.¹²⁴³ Με βάση τον αριθμό των χειλέων και των λαιμών, αναγνωρίζονται δύο τουλάχιστον αγγεία, όμως διαφοροποιήσεις στην κεραμική ύλη και στο γάνωμα υποδεικνύουν ότι το σύνολο αντιπροσωπεύει τουλάχιστον έξι διαφορετικά αγγεία. Τα αγγεία αυτά σώζονται πολύ αποσπασματικά. Σε μία περίπτωση (αρ. 130) σώζεται ευμέγεθες τμήμα που εκτείνεται από το άνω πέρας του ώμου ως το χείλος μαζί με μία λαβή, ενώ σε άλλες τρεις διατηρείται μόνο η μία λαβή (αρ. 128, 180, 181). Τα δείγματα με αρ. 178 και 179 σώζουν μικρό τμήμα λαιμού (στη δεύτερη περίπτωση διατηρείται και τμήμα του χείλους), εκείνα με αρ. 21, 127, 129, 131 και 177 μικρό τμήμα ώμου, ενώ αυτό με αρ. 182 συνίσταται σε πολύ μικρό όστρακο σώματος.

Η αναγνώριση της προέλευσης των εν λόγω αμφορέων βασίζεται στην ιδιαίτερη κεραμική τους ύλη αλλά και στο χαρακτηριστικό για τους χιακούς αμφορείς λευκό επίχρισμα και στον πολύ συγκεκριμένο γραπτό διάκοσμο.¹²⁴⁴ Η παραγωγή των χιακών αμφορέων στο ομώνυμο νησί αποδείχθηκε αδιαμφισβήτητα από την ανακάλυψη ενός χώρου παραγωγής του πρώιμου 5ου αιώνα π.Χ. βόρεια της πόλης της Χίου.¹²⁴⁵ Οι χημικές αναλύσεις στις οποίες υποβλήθηκαν χιακοί αμφορείς ανέδειξαν τη χρήση διαφορετικής κεραμικής ύλης στα αγγεία του τύπου και υπέδειξαν την ύπαρξη εργαστηρίων παραγωγής και αλλού στο νησί.¹²⁴⁶ Η ύπαρξη διαφορετικών κέντρων παραγωγής υποδεικνύεται και από τα πορίσματα πετρογραφικών αναλύσεων,¹²⁴⁷ συμπεριλαμβανομένων εκείνων στις οποίες υποβλήθηκε σχετικό υλικό από τη Μεθώνη¹²⁴⁸ αλλά και τη Μένδη.¹²⁴⁹ Αμφορείς που θυμίζουν μορφολογικά τους χιακούς παράγονταν στις Κλαζομενές,¹²⁵⁰ όμως τα αγγεία αυτά παρουσιάζουν διαφορετική κεραμική ύλη¹²⁵¹ και δεν φέρουν το παχύ λευκό επίχρισμα που χαρακτηρίζει τη χιακή παραγωγή αλλά ένα σαφώς λεπτότερο και αραιό, υπόλευκο, κιτρινωπό ή γκριζοκάστανο.¹²⁵² Τέλος, χημικές αναλύσεις (αλλά και τυπολογικά στοιχεία) υποδεικνύουν την παραγωγή αμφορέων χιακού τύπου και σε άλλες θέσεις της βόρειας Ιωνίας (εκτός των Κλαζομενών),¹²⁵³ πιθανώς στις Ερυθρές¹²⁵⁴ ή σε κάποια άλλη θέση στη μικρασιατική περαία της Χίου.¹²⁵⁵

Τα χαρακτηριστικά της κεραμικής ύλης των χιακών αμφορέων δεν περιγράφονται επαρκώς στις περισσότερες δημοσιεύσεις, από τις οποίες ελλείπουν γενικά ενδείξεις της κλίμακας Munsell. Αξιοσημείωτη εξαίρεση αποτελεί η αδημοσίευτη μελέτη χιακών αμφορέων από τις Κλαζομενές από τον Yasar Ersoy¹²⁵⁶ αλλά και μία πρόσφατη δημοσίευση σχετικού υλικού από τον Κορμό από τους Christina de Domingo και Alan Johnston.¹²⁵⁷ Ο Ersoy περιγράφει την κεραμική ύλη των χιακών αμφορέων ως ροδόχρωμη, ροδοκίτρινη, πορτοκαλέρυθρη, ανοικτή ροδοκάστανη ή ανοικτή καστανόχρωμη, ενίοτε με τεφρόχρωμο πυρήνα, χαρακτηριζόμενη από λευκά

εγκλείσματα και ασημόχρωμο μαρμαρυγία. Στη μελέτη των de Domingo και Johnston ο πηλός των χιακών αμφορέων χαρακτηρίζεται ροδοκίτρινος ως ερυθρός ή τεφρόχρωμος με σκοτεινό τεφροκόκκινο πυρήνα, ποικιλία εγκλεισμάτων και ασημόχρωμο μαρμαρυγία. Συντομότερες περιγραφές δίδονται για τον πηλό των χιακών αμφορέων της Αρχαϊκής περιόδου από τα νησιά του Αιόλου,¹²⁵⁸ την Καυλωνία,¹²⁵⁹ την Ελέα,¹²⁶⁰ την Ιταλική Κύμη¹²⁶¹ και τον Βουθρωτό.¹²⁶² Δυστυχώς, σε όλες αυτές τις μελέτες δεν γίνεται αναφορά στην έκδοση της κλίμακας Munsell που χρησιμοποιήθηκε, ώστε να αποσαφηνισθεί αν οι σχετικές ενδείξεις που δίδονται ταυτίζονται με εκείνες που προέκυψαν για τους χιακούς αμφορείς από τη Μεθώνη.

Στην αποσαφήνιση του ζητήματος αυτού συμβάλλουν τα πορίσματα προσωπικής εξέτασης χιακών αμφορέων από την Αίγινα,¹²⁶³ τον Κομμό,¹²⁶⁴ την Ιταλική Κύμη¹²⁶⁵ και το Satricum.¹²⁶⁶ Σύμφωνα με αυτά, ο πηλός των χιακών αμφορέων είναι κυρίως ανοικτός ροδοκάστανος (5YR 6/4) ή ανοικτός καστανόχρωμος (7.5YR 6/4) και συνήθως δεν διαφοροποιείται χρωματικά προς τις επιφάνειες. Η κεραμική ύλη των δειγμάτων από τον Κομμό, τα οποία ανάγονται στον 7ο αιώνα π.Χ., περιέχει αρκετά λευκά και ελάχιστα σκοτεινόχρωμα και καστανέρυθρα μικρά εγκλείσματα, καθώς και μεμονωμένα σκοτεινόχρωμα και καστανέρυθρα μεγάλα εγκλείσματα. Αντίθετα, η κεραμική ύλη των δειγμάτων από την Αίγινα, τα οποία είναι υστερότερα και ανάγονται στον 6ο ή πρώιμο 5ο αιώνα π.Χ., είναι σαφώς πιο λεπτή και περιέχει λίγα ως αρκετά σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα. Σε όλες τις περιπτώσεις παρατηρείται μικρή ως αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Ο πηλός των χιακών αμφορέων που εντοπίστηκαν στη Μεθώνη είναι ανοικτός ροδοκάστανος (5YR 6/4¹²⁶⁷, ενίοτε 2.5YR 6/4¹²⁶⁸) και σπάνια ροδοκάστανος (2.5YR 5/4¹²⁶⁹ ή 5YR 5/3¹²⁷⁰), ανοικτός καστανόχρωμος (7.5YR 6/4)¹²⁷¹ ή ανοικτός ερυθρόχρωμος (2.5YR 6/6).¹²⁷² Η εσωτερική επιφάνεια συχνά παρουσιάζει διαφορετικό χρώμα και μπορεί να είναι ανοικτή καστανόχρωμη (7.5YR 6/4¹²⁷³ ή 7.5YR 6/3¹²⁷⁴), ωχροκάστανανη (10YR 6/3),¹²⁷⁵ ροδόχρωμη (7.5YR 7/3 ως 7/4),¹²⁷⁶ ροδοκίτρινη (5YR 6/6),¹²⁷⁷ τεφρορόδινη (5YR 5/2)¹²⁷⁸ ή ανοικτή τεφροκάστανη (10YR 6/2).¹²⁷⁹ Κατά κανόνα, ο πυρήνας της κεραμικής ύλης εμφανίζει ποικιλία τεφρών ή/και σκοτεινόχρωμων αποχρώσεων.¹²⁸⁰ Στην περίπτωση του δείγματος με αρ. 128 ο πηλός είναι εξολοκλήρου αλλοιωμένος χρωματικά λόγω καύσης. Η κεραμική ύλη των χιακών αμφορέων από τη Μεθώνη περιέχει αρκετά ως πολλά σκοτεινόχρωμα και λευκά, μικρά εγκλείσματα, λίγα ως ελάχιστα καστανέρυθρα, αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία και ενίοτε (αρ. 21, 127, 129, 130) ελάχιστα λευκά μεγάλα εγκλείσματα.¹²⁸¹ Ελάχιστες φολίδες χρυσιζοντος μαρμαρυγία εντοπίζονται στα δείγματα με αρ. 21 και 130.¹²⁸²

Το υπό εξέταση υλικό προσφέρει περιορισμένες μόνο πληροφορίες ως προς τη διαμόρφωση του σχήματος των χιακών αμφορέων. Στο μοναδικό επαρκώς σωζόμενο δείγμα (αρ. 130) οι λαβές εκτείνονται από τον ώμο ως ψηλά στον λαιμό, ο οποίος είναι αρκετά ευρύς, παρουσιάζει μέτριο ύψος και ελαφρά κοίλα τοιχώματα. Ο ογκώδης λαιμός του συγκεκριμένου αγγείου χαρακτηρίζει τα πρωιμότερα δείγματα χιακών αμφορέων και αντικαθίσταται πριν τα τέλη του 7ου αιώνα π.Χ. από έναν σαφώς πιο ραδινό.¹²⁸³ Το χείλος των δειγμάτων με αρ. 130 και 179 είναι αποστρογγυλεμένο, όπως συνηθίζεται στους αμφορείς του τύπου καθ' όλη τη διάρκεια παραγωγής τους.¹²⁸⁴ Οι λαβές είναι κάθετες και παρουσιάζουν πεπλατυσμένη ελλειψοειδή διατομή (αρ. 128, 130, 180, 181).

Το ανοικτόχρωμο, πυκνό, συχνά κάπως στιλπνό επίχρισμα αποτελεί ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των χιακών αμφορέων. Το επίχρισμα καλύπτει την εξωτερική επιφάνεια των εν λόγω αγγείων αλλά ακανόνιστα ίχνη του εντοπίζονται και στην εσωτερική επιφάνεια του λαιμού δύο δειγμάτων από τη Μεθώνη (αρ. 130, 179). Στην περίπτωση του υλικού της Μεθώνης το

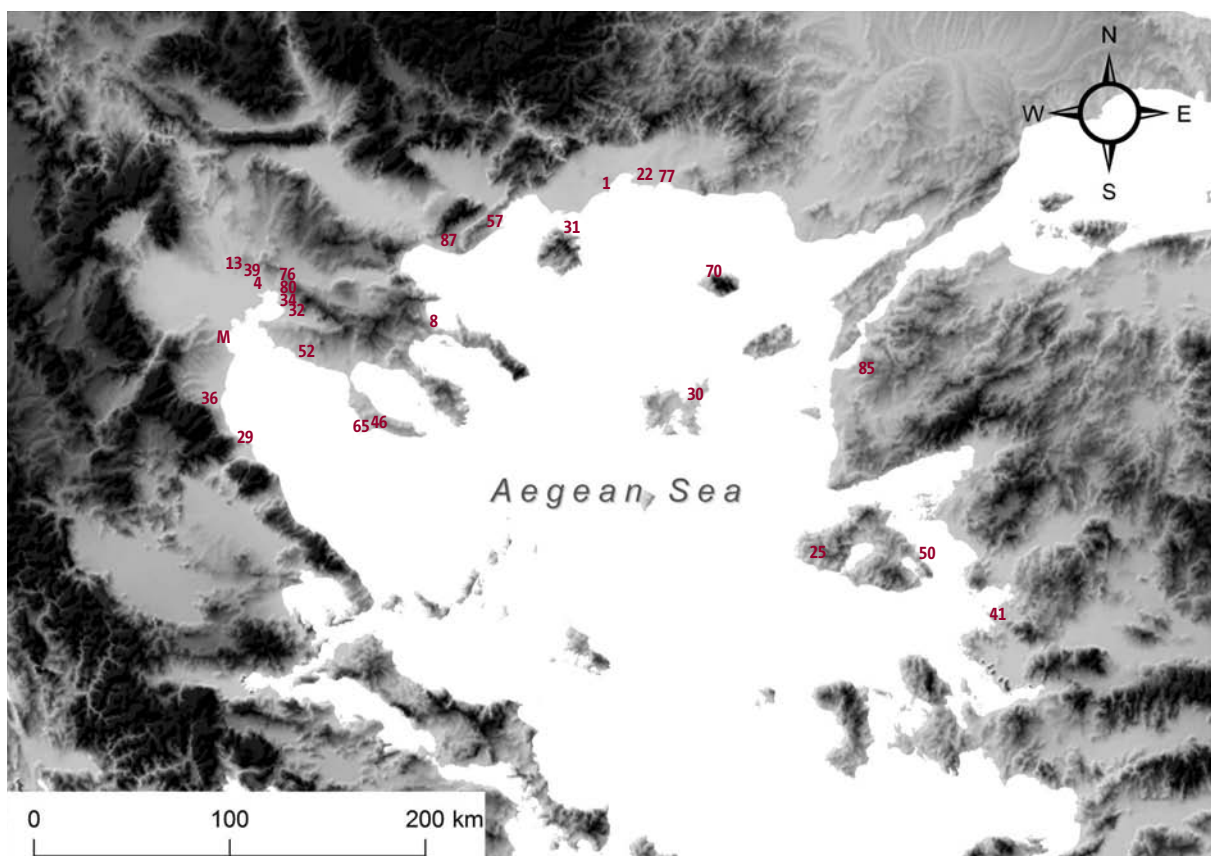
επίχρισμα είναι λευκό (10YR 8/1),¹²⁸⁵ ροδόλευκο ως ροδόχρωμο (7.5YR 8/2 ως 8/3¹²⁸⁶ ή 7/4¹²⁸⁷), ωχροκίτρινο (2.5Y 8/2 ως 8/3),¹²⁸⁸ ωχροκάστανο (10YR 8/3 ως 8/2),¹²⁸⁹ κιτρινωπό (10YR 8/4 ως 8/6)¹²⁹⁰ ή ανοικτό τεφροκάστανο ως τεφρόχρωμο (10YR 5/2 ως 5/1).¹²⁹¹ Η ποικιλία αυτή αποχρώσεων οφείλεται κατά βάση στις διαφορετικές συνθήκες όπτησης του κάθε αγγείου. Η ίδια αιτία ευθύνεται σε σημαντικό βαθμό και για τη χρωματική διακύμανση που παρουσιάζει το εξίτηλο γάνωμα με το οποίο αποδίδεται η διακόσμηση των χιακών αμφορέων (από καστανέρυθρο σε καστανομέλανο ή μελανό). Σε αυτή τη διακύμανση πάντως συμβάλλει και η ανομοιομορφή πυκνότητα του γανώματος. Μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις η χρωματική διαφοροποίηση του γανώματος εμφανίζεται σε ένα και το αυτό αγγείο (αρ. 130).

Ο διάκοσμος των χιακών αμφορέων συνίσταται σε οριζόντιες κυρίως ταινίες που εντοπίζονται καθ' όλο το ύψος του αγγείου αλλά και σ' ένα μεγάλο σιγμοειδές άγκιστρο που εκτείνεται οριζοντίως στον ώμο.¹²⁹² Τμήμα από το εν λόγω άγκιστρο εντοπίζεται στα δείγματα με αρ. 130, 131 και 177. Στο δεύτερο μάλιστα αγγείο το άγκιστρο σώζεται αρκετά ώστε να διαπιστωθεί ότι παρουσιάζει κλειστά σκέλη (είναι δηλαδή 8-σημη), χαρακτηριστικό που απαντά στους πρωιμότερους αμφορείς του τύπου.¹²⁹³ Κατά τα άλλα, η διακόσμηση που σώζεται περιορίζεται σε αρκετά παχιές ταινίες: α) οριζόντιες, οι οποίες εκτείνονται στον ώμο (αρ. 21, 127, 129), στον λαιμό (αρ. 130, 178, 179) ή/και στο χείλος (αρ. 130, 179), β) μία κάθετη (αρ. 128, 129, 130, 181) που διατρέχει τη ράχη των λαβών και εκτείνεται και χαμηλότερα, γ) μία κυκλική που περιβάλλει τις προσφύσεις των λαβών (αρ. 21, 177, 178, 181).

Ιδιαίτερο είναι το κόσμημα στη ράχη της λαβής του δείγματος με αρ. 180. Πρόκειται για δύο λοξές ταινίες που συγκλίνουν προς τα πάνω και φαίνεται πως διασταυρώνονταν χιαστί στο μέσον του ύψους της ράχης. Το κόσμημα αυτό βρίσκει παράλληλο σε χιακό(;) αμφορέα από τις Πιθηκούσες.¹²⁹⁴

Οι χιακοί αμφορείς με το χαρακτηριστικό ανοικτόχρωμο επίχρισμα είναι ιδιαίτερα διαδεδομένοι στη Μεσόγειο και στη Μαύρη Θάλασσα από τα μέσα του 7ου ως τις αρχές του 5ου αιώνα π.Χ.,¹²⁹⁵ ενώ απαντούν και πέρα από τα στενά του Γιβραλτάρ, στη Hueina¹²⁹⁶ και στο Mogador.¹²⁹⁷ Χιακοί αμφορείς της Αρχαϊκής περιόδου έχουν εντοπιστεί και σε θέσεις του βόρειου Αιγαίου¹²⁹⁸ (βλ. Χάρτη 17): στο Ηράκλειο (θέση Κρανιά)¹²⁹⁹ και στο Κάστρο Νεοκαισάριας¹³⁰⁰ Πιερίας, στο Αρχοντικό,¹³⁰¹ στα Κουφάλια,¹³⁰² στην Αγκιάλο/Σίνδο,¹³⁰³ στη Σταυρούπολη¹³⁰⁴ και στην Τούμπα¹³⁰⁵ Θεσσαλονίκης, στο Καραμπουρνάκι,¹³⁰⁶ στη Θέρμη,¹³⁰⁷ στη Νέα Καλλικράτεια,¹³⁰⁸ στο Ποσειδί,¹³⁰⁹ στη Μένδη,¹³¹⁰ στην Άκανθο,¹³¹¹ στον Φάγγρητα,¹³¹² στην Οισύμη,¹³¹³ στη Θάσο,¹³¹⁴ στα Άβδηρα,¹³¹⁵ στη Δίκαια,¹³¹⁶ στη Στρώμη,¹³¹⁷ στη Σαμοθράκη,¹³¹⁸ στην Ηφαιστία,¹³¹⁹ στην Τροία,¹³²⁰ στο Δασκύλειο,¹³²¹ στην Ερεσό,¹³²² στη Μυτιλήνη¹³²³ και στην αιολική Κύμη.¹³²⁴

Τα μισά από τα δείγματα χιακών αμφορέων που βρέθηκαν στο 'Υπόγειο' και φέρουν χαράγματα (αρ. 177, 178, 179, 180, 181, 182) προέρχονται από τη φάση κατοίκησης του ύστερου 7ου – 6ου αιώνα π.Χ. Πέντε δείγματα (αρ. 21, 128, 129, 130, 131) προέρχονται από τη φάση επίχωσης του ύστερου 8ου και των αρχών του 7ου αιώνα π.Χ., ενώ το όστρακο με αρ. 127 εντοπίστηκε σε πάσα που εκτεινόταν ανάμεσα στη φάση αυτή και την ενδιάμεση φάση. Όπως προαναφέρθηκε, τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του καλά σωζόμενου δείγματος με αρ. 130 επιβεβαιώνουν την πρώιμη χρονολόγηση. Δείγματα χιακών αμφορέων ανάλογης πρωιμότητας είναι γνωστά αλλά παρουσιάζουν περιορισμένη διασπορά. Πρόκειται για ένα άγνωστο αριθμό αδημοσίευστων αγγείων από τη Σμύρνη,¹³²⁵ το Ηράκλειο (θέση Κρανιά) Πιερίας¹³²⁶ και την Αγκιάλο/Σίνδο¹³²⁷ τα οποία ανάγονται στο β' μισό του 8ου αιώνα π.Χ., αλλά και για ένα δείγμα του ύστερου 8ου αιώνα π.Χ. από τις Πιθηκούσες.¹³²⁸ Πάντως, το τελευταίο αυτό αγγείο έχει αναγνωρισθεί από τον

Χάρτης 17

Η διασπορά των χιακών εμπορικών αμφορέων στο βόρειο Αιγαίο του 8ου – πρώιμου 5ου αιώνα π.Χ.: 1. Άβδηρα, 4. Αγχίαλος/Σίνδος, 8. Άκανθος, 13. Αρχοντικό, 22. Δίκηαια, 25. Ερεός, 29. Ηράκλειο, 30. Ηφαιστία, 31. Θάσος, 32. Θέρμη, 34. Καραμπουρνάκι, 36. Κάστρο Νεοκαισάριας, 39. Κουφάλια, 41. αιολική Κύμη, 46. Μένδη, 50. Μυτιλήνη, 52. Νέα Καλλικράτεια, 57. Οισύμη, 65. Ποσειδί, 70. Σαμοθράκη, 76. Σταυρούπολη, 77. Στρώμη, 80. Τούμπα Θεσσαλονίκης, 85. Τροία, 87. Φάγρης.

Alan Johnston ως κλαζομενιακό¹³²⁹ και έχει, πιο γενικόλογα, αποδοθεί από τον Pierre Dupont στον χιακό τύπο.¹³³⁰ Χωρίς να παραγνωρίζεται ο σχετικός προβληματισμός,¹³³¹ σημειώνεται εδώ ότι η κεραμική ύλη ομοιάζει κάπως με εκείνη των χιακών αμφορέων,¹³³² καθώς και ότι η πλατιά ταινία που καλύπτει το άνω πέρας του λαιμού και το χείλος του εν λόγω αγγείου αλλά και οι κυκλικές ταινίες γύρω από τις προσφύσεις των λαβών ελλείπουν γενικά από τους κλαζομενιακούς αμφορείς και παραπέμπουν στους χιακούς.¹³³³ Εξάλλου, σε πρώιμο δείγμα χιακού αμφορέα ανήκει το όστρακο που εντοπίστηκε στον Κομμό σε ένα ανασκαφικό σύνολο που περιείχε επίσης τμήμα πρωτοκορινθιακής κοτύλης και κρητική κεραμική αναγόμενη στο πρώτο ήμισυ του 7ου αιώνα π.Χ.¹³³⁴ Ανάλογη χρονολόγηση προτείνεται για δείγματα από την ιταλική Κύμη¹³³⁵ και θεωρείται πιθανή για κάποια δείγματα από την ισπανική Toscanos.¹³³⁶ Η αύξηση του αριθμού και της διασποράς των χιακών αμφορέων στο βόρειο Αιγαίο από τον ύστερο 7ο αιώνα π.Χ. συνδυάζεται με την εισαγωγή χιακής λεπτής κεραμικής και την εμφάνιση μιμήσεως της, όπως αναφέρεται στην ενότητα 3.3.2.4.2.

Όλα τα χαράγματα που απαντούν στους χιακούς αμφορείς από τη Μεθώνη έχουν αποδοθεί μετά την όπτηση. Σε αγγεία του τύπου από άλλες θέσεις (συμπεριλαμβανομένων αυτών από την Αγχίαλο/Σίνδο¹³³⁷ και το Καραμπουρνάκι¹³³⁸) απαντά ποικιλία σημείων/συμβόλων, τα οποία έχουν αποδοθεί πριν ή μετά την όπτηση κυρίως στον ώμο και σπανιότερα στον λαιμό ή στη λαβή.¹³³⁹ Στην περίπτωση του υλικού που εξετάζεται εδώ, τα χαράγματα απαντούν μεμονωμένα (με εξαίρεση το δείγμα με αρ. 177) και όλα πλην ενός (αρ. 128) έχουν αποδοθεί σε εμφανή σημεία: στον ώμο (αρ. 21, 127, 129, 131, 177 και πιθανώς 182), στον λαιμό (αρ. 130, 178, 179), στη γένεση (αρ. 180) ή στη ράχη (αρ. 181) της λαβής. Αντίθετα, το χάραγμα

του δείγματος με αρ. 128 εντοπίζεται στην εσωτερική επιφάνεια της λαβής. Στις περισσότερες περιπτώσεις τα χαράγματα εκτείνονται μερικώς επί των ταινιών που κοσμούν τον αμφορέα, αποκαλύπτοντας την αδιαφορία του χαρακτήρα για τον γραπτό διάκοσμο, με εξαίρεση τα δείγματα με αρ. 131, 177 και 182. Στην περίπτωση του δείγματος με αρ. 131 δύο αλληλοτενόμενες ελλείψεις που έχουν αποδοθεί με διαβήτη βρίσκονται δίπλα στο χαρακτηριστικό σιγμοειδές άγκιστρο του ώμου. Παρόμοια, ένα από τα χαράγματα του οστράκου με αρ. 177 έχει αποδοθεί σχεδόν στο κέντρο της έλλειψης που σχηματίζει το ένα από τα δύο σκέλη του σιγμοειδούς άγκιστρου¹³⁴⁰ (το δεύτερο χάραγμα που απαντά στο ίδιο αγγείο βρίσκεται κοντά στη λαβή).

Μολονότι τα σωζόμενα χαράγματα και λοιπά σημεία δεν βοηθούν γενικά στον προσδιορισμό του περιεχομένου των χιακών αμφορέων, οι γραπτές πηγές δίνουν έμφαση στην αμπελοκαλλιέργεια στη Χίο και στην εξαγωγή κρασιού από το νησί.¹³⁴¹ Λίγοι μόνο ερευνητές έχουν διατυπώσει την πιθανότητα τα αγγεία να περιείχαν και λάδι¹³⁴² ή γενικότερα ποικιλία προϊόντων.¹³⁴³ Πάντως, μέσα σε έναν χιακό αμφορέα από ναυάγιο της Κλασικής περιόδου, ο οποίος έτυχε ανάλυσης DNA, ανιχνεύθηκε λάδι, αρωματισμένο μάλιστα με ρίγανη.¹³⁴⁴

3.3.3.7 Λέσβιοι αμφορείς

Αρ. 4, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139: ύστερος 8ος – αρχές 7ου αιώνα π.Χ.

Η κεραμική, η οποία προέρχεται από το 'Υπόγειο' και φέρει χαράγματα ή άλλα σημεία, περιλαμβάνει οκτώ τμήματα αμφορέων που αναγνωρίζονται με ασφάλεια ως λέσβιοι και ένα ένατο (αρ. 137) που αναγνωρίζεται με επιφύλαξη λόγω της εξαιρετικά αποσπασματικής του διατήρησης.¹³⁴⁵ Οι διαφορές που παρατηρούνται στο χρώμα της επιφάνειας αλλά και σε λεπτομέρειες του σχήματος υποδεικνύουν ότι το σύνολο αντιπροσωπεύει τουλάχιστον τέσσερα διαφορετικά αγγεία. Τα αγγεία αυτά σώζονται αποσπασματικά. Σε δύο περιπτώσεις (αρ. 4 και 132) σώζεται ευμέγεθες τμήμα που εκτείνεται από το άνω πέρασ του ώμου ως το χείλος μαζί με τις λαβές, ενώ σε άλλες δύο διατηρείται μόνο η μία λαβή (αρ. 135 και 136). Το δείγμα με αρ. 138 σώζει τμήμα χείλους, εκείνο με αρ. 4 τμήμα λαιμού, ενώ αυτά με αρ. 134, 137 και 139 μικρό τμήμα σώματος.

Η αναγνώριση των εν λόγω αμφορέων ως λέσβιων βασίζεται κυρίως στην επιφανειακά τεφρόχρωμη κεραμική τους ύλη αλλά και στις ιδιαιτερότητες του σχήματός τους.¹³⁴⁶ Τα χαρακτηριστικά της κεραμικής ύλης των αμφορέων του τύπου έχουν προσδιοριστεί με χημικές και πετρογραφικές αναλύσεις, οι οποίες κατέδειξαν την παραγωγή τους στο νησί.¹³⁴⁷ Με το συμπέρασμα αυτό συνάδει η ανακάλυψη στη Μυτιλήνη λαβής αγγείου του τύπου, η οποία είναι παραμορφωμένη λόγω αποτυχημένης όπτησης,¹³⁴⁸ και ο εντοπισμός πληθώρας σχετικών ευρημάτων Αρχαϊκών και υστερότερων χρόνων σε οικιστικά και ταφικά σύνολα στην ίδια θέση αλλά και σε άλλες θέσεις στο νησί.¹³⁴⁹ Μολονότι η λεσβιακή παραγωγή αμφορέων δεν περιοριζόταν στους τεφρόχρωμους, τα αγγεία αυτά παράγονταν κατά βάση στο νησί, ιδίως στη Μυτιλήνη,¹³⁵⁰ χωρίς να αποκλείεται βέβαια το ενδεχόμενο της παραγωγής τους και στη μικρασιατική περαία.¹³⁵¹ Άλλωστε, η ίδια η Λέσβος παρουσιάζει έντονη γεωλογική ανομοιογένεια και η πιθανότητα ύπαρξης διαφορετικών κέντρων παραγωγής στο ίδιο το νησί χρήζει διερεύνησης.¹³⁵²

Το ιδιαίτερο, τεφρό χρώμα της επιφάνειας των λέσβιων αμφορέων οφείλεται στην όπτηση των αγγείων σε αναγωγικές συνθήκες και συχνά παρουσιάζει διακυμάνσεις ως προς την απόχρωση.¹³⁵³ Μολονότι στις περισσότερες δημοσιεύσεις ανάλογου υλικού δίδονται περιγραφές του χρώματος του πυρήνα ή των επιφανειών του πηλού, αυτές οι περιγραφές παραμένουν συνοπτικές και δεν συμπληρώνονται με ενδείξεις της κλίμακας Munsell.¹³⁵⁴ Αξιοσημείωτη εξαίρεση αποτελεί η πρόσφατη μελέτη των Christina

de Domingo και Alan Johnston.¹³⁵⁵ Σε αυτή, ο πηλός ορισμένων λέσβιων αμφορέων περιγράφεται ως σκοτεινός τεφρόχρωμος ή τεφρορόδινος που ενίοτε τρέπεται σε ανοικτό καστανόχρωμο προς τις επιφάνειες, οι οποίες κυμαίνονται από τεφρορόδινες ως καστανέρυθρες. Ο πηλός ορισμένων άλλων λέσβιων αμφορέων από τον Κομμό παρουσιάζεται τεφροκάστανος ως ροδόχρωμος με ελαφρώς πιο σκοτεινόχρωμο πυρήνα. Και στα δύο σύνολα παρουσιάζεται ποικιλία εγκλεισμάτων αλλά και ποσότητα μαρμαρυγία. Η εικόνα αυτή συμπληρώνεται από τα πορίσματα προσωπικής εξέτασης λέσβιων εμπορικών αμφορέων της Αρχαϊκής περιόδου από τον Κομμό,¹³⁵⁶ την Αγορά της Αθήνας¹³⁵⁷ και τα Άβδηρα.¹³⁵⁸ Σύμφωνα με τα πορίσματα αυτά, ο πηλός των λέσβιων αμφορέων είναι τεφρόχρωμος (GLEY 1 5/N ως 6/N ή 2.5Y 6/1) ή ανοικτός τεφρόχρωμος (2.5Y 7/1) και σπανιότερα ανοικτός καστανόχρωμος (7.5YR 6/2 ως 6/4) ή ανοικτός καστανέρυθρος (2.5YR 6/4 ή 5YR 6/4) και ενίοτε παρουσιάζει σκοτεινό τεφρόχρωμο πυρήνα. Οι επιφάνειες παρουσιάζουν συνήθως διαφορετικό χρώμα και είναι τεφρόχρωμες (GLEY 1 5/N ή 2.5Y 6/1), τεφρορόδινες ως τεφρόχρωμες (7.5YR 6/2 ως 6/1), ωχροκάστανες ως πολύ ωχροκάστανες (10YR 6/3 ως 7/3), καστανόχρωμες (7.5YR 5/3), ανοικτές τεφροκάστανες, τεφροκάστανες ή τεφρόχρωμες (10YR 6/2, 5/2 ή 5/1). Ο πηλός περιέχει πολλά ως λίγα σκοτεινόχρωμα και λευκά μικρά εγκλείσματα, σπανιότατα λίγα καστανέρυθρα, μικρή ως μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία και, στην περίπτωση των δειγμάτων από την Αγορά, λίγες φολίδες χρυσίζοντος.

Τα χαρακτηριστικά αυτά προσεγγίζουν εκείνα ενός τύπου λέσβιων αμφορέων που αντιπροσωπεύεται στο 'Υπόγειο'. Ο τύπος αυτός περιλαμβάνει τα όστρακα και τμήματα αγγείων με αρ. 4, 133, 135, 137 και 138, τα οποία αποδίδονται σε αμφορείς που συμβατικά ονομάζονται εδώ ανοικτοί τεφρόχρωμοι (για τα χαρακτηριστικά του άλλου τύπου λέσβιων αμφορέων που αντιπροσωπεύεται στο εξεταζόμενο υλικό, δηλαδή των σκοτεινών τεφρόχρωμων αμφορέων, βλ. αμέσως παρακάτω). Ο πηλός των αγγείων αυτών είναι τεφρόχρωμος (7.5YR 6/1,¹³⁵⁹ 2.5Y 6/1¹³⁶⁰ ή 2.5Y 7/1¹³⁶¹), ανοικτός τεφροκάστανος ως ωχροκάστανος (10YR 6/2 ως 6/3),¹³⁶² συχνά¹³⁶³ με πιο σκοτεινόχρωμο πυρήνα. Η εξωτερική (ενίοτε και η εσωτερική) επιφάνεια κυμαίνεται από ανοικτή τεφρόχρωμη (5Y 5/1 ως 6/1,¹³⁶⁴ 2.5Y 5/1,¹³⁶⁵ 2.5Y 7/1¹³⁶⁶ ή 2.5Y 7/2¹³⁶⁷) ως ανοικτή τεφροκάστανη ή ωχροκάστανη (10YR 6/2 ή 6/3).¹³⁶⁸ Η εξωτερική επιφάνεια των αγγείων παραμένει ακόσμητη,¹³⁶⁹ είναι αδρά λειασμένη και διατηρεί ίχνη από τη διαδικασία της λείανσης. Η κεραμική ύλη των ανοικτών τεφρόχρωμων λέσβιων αμφορέων από τη Μεθώνη περιέχει πάρα πολλά λευκά μικρά εγκλείσματα και λιγότερα σκοτεινόχρωμα και καστανέρυθρα, αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία και συχνά¹³⁷⁰ μεγάλα, λευκά, γωνιώδη εγκλείσματα.

Διακριτά είναι τα χαρακτηριστικά της κεραμικής ύλης του δεύτερου τύπου εμπορικών αμφορέων από το 'Υπόγειο', δηλαδή των σκοτεινών τεφρόχρωμων. Ο πηλός είναι τεφρορόδινος (7.5YR 6/2),¹³⁷¹ καστανόχρωμος (7.5YR 5/2)¹³⁷² ή κυμαινόμενος χρωματικά¹³⁷³ και δεν παρουσιάζει διαφοροποιημένο χρωματικά πυρήνα. Η εξωτερική και ενίοτε η εσωτερική επιφάνεια κυμαίνεται από ελαφρώς (GLEY 1 5/N)¹³⁷⁴ ως πολύ (GLEY 1 3/N)¹³⁷⁵ σκοτεινή τεφρόχρωμη. Η εξωτερική επιφάνεια παραμένει ακόσμητη, είναι αδρά λειασμένη και διατηρεί ίχνη από τη διαδικασία της λείανσης. Η κεραμική ύλη περιέχει πάρα πολλά λευκά μικρά εγκλείσματα και λιγότερα σκοτεινόχρωμα και καστανέρυθρα, καθώς και αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Οι περιγραφές αυτές δείχνουν ότι η κεραμική ύλη των ανοικτών και σκοτεινών τεφρόχρωμων λέσβιων αμφορέων παρουσιάζει έντονες ομοιότητες ως προς την περιεκτικότητα σε εγκλείσματα και μαρμαρυγία. Η μακροσκοπική αυτή παρατήρηση επιβεβαιώθηκε σε μεγάλο βαθμό από τις πετρογραφικές αναλύσεις της Ευαγγελίας Κυριατζή και της Ξένιας Χαραλα-

μπίδου, οι οποίες υπέδειξαν περαιτέρω ότι οι δύο τύποι κατασκευάζονταν πιθανότατα στην ίδια περιοχή.

Μολοντί όχι εντελώς άγνωστη στην έρευνα,¹³⁷⁶ η διάκριση ανάμεσα σε ανοικτούς και σκοτεινούς τεφρόχρωμους λέσβιους αμφορείς έχει κατά βάση παραγνωρισθεί (σε αντίθεση με τη διάκριση μεταξύ τεφρόχρωμων και ερυθρών λέσβιων αμφορέων).¹³⁷⁷ Παρά ταύτα, η διάκριση των τεφρόχρωμων αμφορέων σε δύο τύπους βρίσκει επιπρόσθετο έρεισμα τόσο σε τεχνολογικά όσο και σε μορφολογικά στοιχεία. Η όπτηση των ανοικτών τεφρόχρωμων αμφορέων γινόταν σε —περιορισμένη έστω— οξειδωτική ατμόσφαιρα, ενώ εκείνη των σκοτεινών τεφρόχρωμων αμφορέων σε αναγωγική, όπως φανερώνει η χρωματική απόκλιση της επιφάνειάς τους. Επιπλέον, το πλούσιο σχετικό υλικό από τη Μεθώνη δείχνει ότι οι ανοικτοί τεφρόχρωμοι είναι τροχήλατοι, ενώ οι σκοτεινοί είναι πιθανότατα χειροποίητοι. Η τελευταία αυτή παρατήρηση, η οποία δεν βασίζεται αποκλειστικά στο υλικό από τη Μεθώνη,¹³⁷⁸ θέτει υπό αμφισβήτηση την εντύπωση που προκύπτει από τη βιβλιογραφία, ότι δηλαδή όλοι οι πρώιμοι λέσβιοι εμπορικοί αμφορείς είναι τροχήλατοι. Εξάλλου, οι ανοικτοί τεφρόχρωμοι αμφορείς φαίνονται γενικά μεγαλύτεροι από τους σκοτεινούς τεφρόχρωμους και χαρακτηρίζονται από πιο παχιά τοιχώματα (πάχος 0,007–0,012μ. έναντι 0,006–0,01μ.), ενώ οι δύο τύποι παρουσιάζουν και έντονες διαφορές σε επιμέρους στοιχεία του σχήματος.

Το σχήμα των εξεταζόμενων δειγμάτων του ανοικτού τεφρόχρωμου τύπου συγκεντρώνει τα χαρακτηριστικά των λέσβιων τεφρόχρωμων αμφορέων που είναι γνωστοί από ένα πλήθος δημοσιευμάτων υλικού της Αρχαϊκής και Κλασικής περιόδου. Αντίθετα, τα σαφώς διαφορετικά χαρακτηριστικά των σκοτεινόχρωμων δειγμάτων συγκροτούν έναν μάλλον σπάνιο τύπο, ο οποίος φαίνεται να εξαφανίζεται ήδη κατά τη διάρκεια της Αρχαϊκής περιόδου.

Το δείγμα με αρ. 4 είναι μακράν το καλύτερα σωζόμενο από τα εξεταζόμενα δείγματα ανοικτών τεφρόχρωμων αμφορέων και ως εκ τούτου επιτρέπει μία αρκετά πλήρη τυπολογική ανάλυση. Η διαμόρφωση του λαιμού (συμπεριλαμβανομένου του δακτυλίου μεταξύ των προσφύσεων των λαβών), του χείλους και των λαβών του εν λόγω αγγείου βρίσκουν κοντινό παράλληλο σε λέσβιους αμφορείς από την Αθήνα¹³⁷⁹ και τις Πιθηκούσες,¹³⁸⁰ οι οποίοι ανάγονται στο τρίτο τέταρτο του 7ου αιώνα π.Χ., καθώς και σε ένα ελαφρώς υστερότερο αγγείο από την Ταύχειρα της Κυρηναικής.¹³⁸¹ Πιο συγκεκριμένα, ο λαιμός του δείγματος με αρ. 4 και ενδεχομένως εκείνου με αρ. 133 παρουσιάζεται ευρύς και βραχύς, γεγονός που υποδεικνύει μία πολύ πρώιμη χρονολόγηση.¹³⁸² Ανάλογη χρονολόγηση υποδεικνύεται για το αγγείο με αρ. 4 από τον εντοπισμό οξυκόρυφου δακτυλίου στο ύψος των προσφύσεων των λαβών στον λαιμό.¹³⁸³ Εξάλλου, συνηθισμένη στους λέσβιους αμφορείς είναι και η διαμόρφωση ενός δακτυλίου στην ένωση του λαιμού με το σώμα.¹³⁸⁴ Στο υπό εξέταση υλικό ο δακτύλιος κυμαίνεται από ανεπαίσθητος (αρ. 133) ως πλατύς και υψηλός (αρ. 4). Τέλος, τόσο το δείγμα με αρ. 4 όσο και εκείνο με αρ. 135 διατηρούν μία ή δύο από τις κάθετες βαριές κυλινδρικές λαβές που χαρακτηρίζουν τους λέσβιους αμφορείς και ξεχωρίζουν σαφώς από τις λαβές ελλειψοειδούς διατομής που απαντούν ευρέως σε άλλους τύπους πρώιμων ελληνικών αμφορέων. Μάλιστα, το αγγείο με αρ. 4 σώζει μία κάθετη ανάγλυφη νεύρωση στη γένεση της λαβής. Η διαμόρφωση αυτή, η οποία ονομάζεται στη βιβλιογραφία 'rat-tail' ('ποντικοουρά'), αποτελεί χαρακτηριστικό μορφολογικό στοιχείο των λέσβιων αμφορέων.¹³⁸⁵

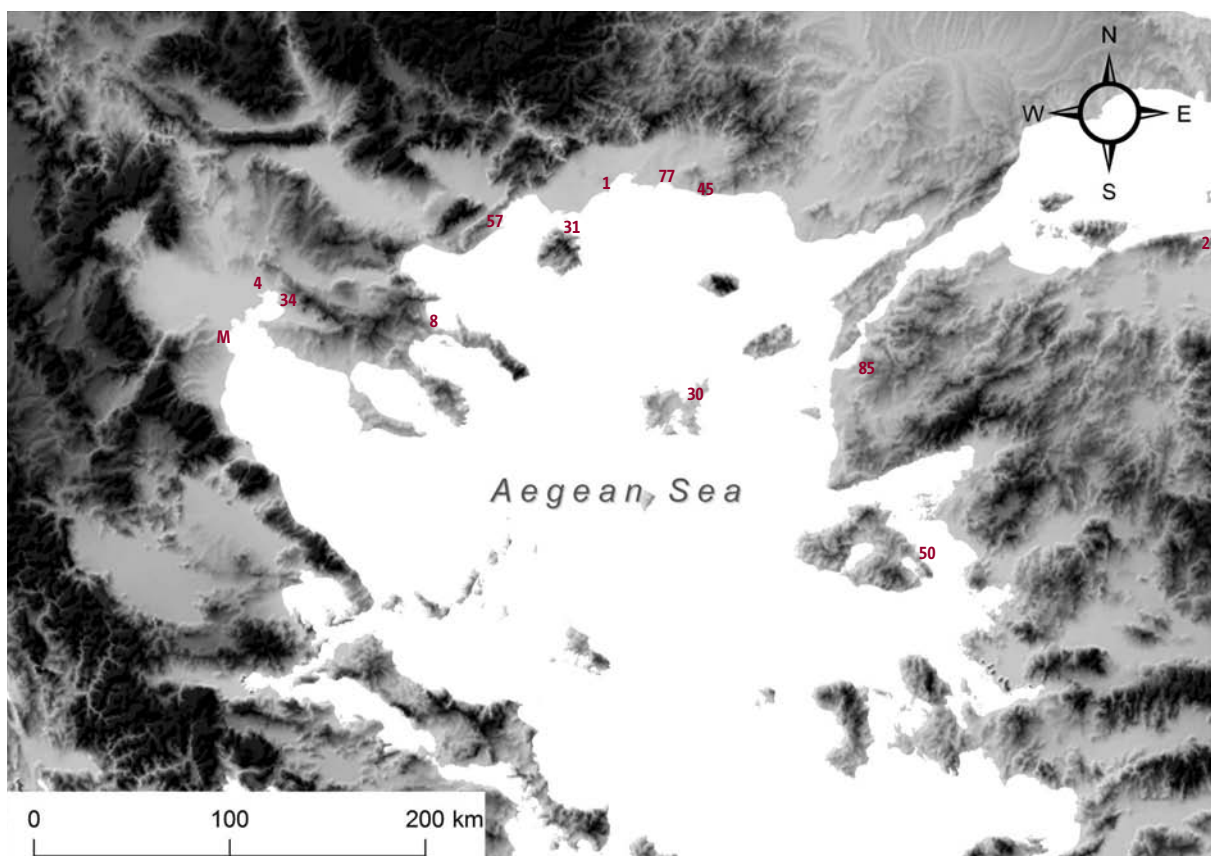
Το καλύτερα σωζόμενο από τα εξεταζόμενα δείγματα σκοτεινών τεφρόχρωμων αμφορέων είναι το αγγείο με αρ. 132. Οι διαστάσεις που παρουσιάζει το εν λόγω αγγείο, το ενιαίο περίγραμμα λαιμού και σώματος και

ο δακτύλιος στην ένωση των δύο μερών, το αποστρογγυλεμένο χείλος και οι λαβές πεπλατυσμένης ελλειψοειδούς διατομής βρίσκουν παράλληλο σε έναν αμφορέα από την Άντισσα της Λέσβου, ο οποίος χρονολογείται στον 7ο αιώνα π.Χ. ή στο πρώτο ήμισυ του 6ου.¹³⁸⁶ Κοντινό είναι και ένα παράλληλο του δεύτερου μισού του 7ου αιώνα π.Χ. από τα Άβδηρα.¹³⁸⁷ Τον ίδιο τύπο λαβής παρουσιάζει το δείγμα με αρ. 136.

Οι προαναφερθέντες λέσβιοι αμφορείς από την Αθήνα, τις Πιθηκούσες, την Ταύχειρα και την Άντισσα είναι μεταξύ των πρωιμότερων δειγμάτων που έχουν δημοσιευθεί, όμως κανένας τους δεν ανάγεται πριν το δεύτερο ήμισυ του 7ου αιώνα π.Χ. Παρά ταύτα, μία υψηλότερη χρονολόγηση, στον ύστερο 8ο ή στις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ., προτείνεται για το υπό εξέταση σύνολο από τη Μεθώνη με βάση την εύρεσή του στη φάση επίχωσης του 'Υπογείου'. Άλλωστε, όπως ανακοινώθηκε πρόσφατα,¹³⁸⁸ λέσβιοι τεφρόχρωμοι αμφορείς (εμπορικοί και κυρίως επιτραπέζιοι) εντοπίστηκαν σε αφθονία σε ταφές του 7ου αιώνα π.Χ. στη Μυτιλήνη, ενώ υπάρχουν αναφορές για εντοπισμό ανάλογων εμπορικών αμφορέων σε αρχαιολογικά στρώματα του δεύτερου μισού του 8ου αιώνα π.Χ. στη Σμύρνη.¹³⁸⁹ Επίσης, δύο ευρήματα από τον Κορμό προέρχονται από πρώιμα ανασκαφικά σύνολα: το ένα από σύνολο των μέσων του 8ου αιώνα π.Χ.¹³⁹⁰ και το άλλο από σύνολο που ανάγεται πριν τα μέσα του 7ου αιώνα π.Χ.¹³⁹¹ Σποραδικά δείγματα εκτός Αιγαίου επίσης ευνοούν μία υψηλή χρονολόγηση. Για τα θραύσματα ενός λέσβιου αμφορέα από το Tell Qudadi, στην περιοχή του Τελ Αβίβ, προτείνεται χρονολόγηση στο 700 π.Χ. περίπου (το αρχαιολογικό στρώμα από το οποίο προέρχονται τα εν λόγω θραύσματα χρονολογείται από τον μέσο 8ο ως τον μέσο 7ο αιώνα π.Χ.).¹³⁹² Ένα αγγείο που βρέθηκε στην Ινσοτοπατα ανάγεται στο 700–630 π.Χ.¹³⁹³ και ένα από τη Σίριδα στο τρίτο τέταρτο του 7ου αιώνα π.Χ.¹³⁹⁴ Εξάλλου, η πρώιμη εμφάνιση των λέσβιων αμφορέων υποδεικνύεται εμμέσως και από την αξιολογη διασπορά τους στη Μεσόγειο και στη Μαύρη Θάλασσα κατά τον ύστερο 7ο αιώνα π.Χ. (από το Μεταπόντιο στην Κάτω Ιταλία ως το φρούριο Mezad Hashavayahu στην Παλαιστίνη),¹³⁹⁵ η οποία διευρύνεται από τον 6ο αιώνα π.Χ. και εξής.¹³⁹⁶ Οι περισσότερες αναφορές στην ανακάλυψη λέσβιων αμφορέων στο βόρειο Αιγαίο (βλ. Χάρτη 18) δεν κάνουν διάκριση ανάμεσα σε τεφρόχρωμους και μη (δηλαδή ερυθρούς) αμφορείς. Παρά ταύτα, λέσβιοι τεφρόχρωμοι αμφορείς της Αρχαϊκής περιόδου φαίνεται ότι αντιπροσωπεύονται στο υλικό από την Αγχίαλο/Σίνδο,¹³⁹⁷ το Καραμπουρνάκι,¹³⁹⁸ την Οισύμη,¹³⁹⁹ τα Άβδηρα,¹⁴⁰⁰ τη Στρώμη,¹⁴⁰¹ τη χώρα της Μαρώνειας,¹⁴⁰² την Ηφαιστία¹⁴⁰³ και την Τροία.¹⁴⁰⁴ Επιπλέον, λέσβιοι ερυθροί αμφορείς της ίδιας περιόδου είναι γνωστοί από την Αγχίαλο/Σίνδο, την Άκανθο, τη Θάσο, τα Άβδηρα, την Ηφαιστία, την Τροία και το Δασκύλειο.¹⁴⁰⁵ Εκτός από τους λέσβιους τεφρόχρωμους αμφορείς, στη Μακεδονία απαντά και αιολική τεφρόχρωμη λεπτή κεραμική (για την οποία βλ. τις παρατηρήσεις στην ενότητα 3.3.2.5).

Τα χαράγματα που εντοπίζονται στους έξι αμφορείς από τη Μεθώνη έχουν όλα αποδοθεί μετά την όπτηση σε εμφανή σημεία. Συγκεκριμένα, απαντούν στον ώμο (αρ. 134, 139, 174) ή γενικά στο σώμα (αρ. 137), στον λαιμό (αρ. 4, 133), στο χείλος (αρ. 4, 138) και στη γένεση (αρ. 132, 136) ή στη ράχη (αρ. 135) της λαβής. Τα δείγματα με αρ. 4 και 132 μάλιστα φέρουν δύο χαράγματα έκαστο, ενώ το πρώτο από τα δύο φέρει επίσης στον λαιμό γραπτό σημείο ερυθρωπού χρώματος που έχει αποδοθεί μετά την όπτηση.¹⁴⁰⁶ Ανάλογα σημεία καθώς και χαράγματα απαντούν και σε λέσβιους αμφορείς από άλλες θέσεις.¹⁴⁰⁷

Μολονότι τα σωζόμενα χαράγματα και λοιπά σημεία δεν βοηθούν γενικά στον προσδιορισμό του περιεχομένου των λέσβιων αμφορέων,¹⁴⁰⁸ οι γραπτές πηγές δίνουν έμφαση στην αμπελοκαλλιέργεια στη Λέσβο και στην εξαγωγή κρασιού από το νησί από την Αρχαϊκή περίοδο και εξής και

Χάρτης 18

Η διασπορά των λέσβιων εμπορικών αμφορέων στο βόρειο Αιγαίο του 8ου – πρώιμου 5ου αιώνα π.Χ.: 1. Άβδηρα, 4. Αγκίαλος/Σίνδος, 8. Ακανθος, 21. Δασκύλειο, 30. Ηφαιστία, 31. Θάσος, 34. Καραμπουρνάκι, 45. Μαρώνεια, 50. Μυτιλήνη, 57. Οισύμη, 77. Στρώμη, 85. Τροία.

συνεπώς θεωρείται ότι οι εν λόγω αμφορείς περιείχαν οίνο.¹⁴⁰⁹ Είναι όμως πολύ πιθανό ότι από το νησί εξαγόταν και ελαιόλαδο, όπως γίνεται στους νεότερους χρόνους.¹⁴¹⁰ Ο Alan Johnston μάλιστα έχει διατυπώσει μία συμβιβαστική υπόθεση, ότι δηλαδή οι λέσβιοι τεφρόχρωμοι αμφορείς χρησιμοποιούνταν για τη μεταφορά λαδιού, σε αντίθεση με τους ερυθρούς οι οποίοι μετέφεραν οίνο.¹⁴¹¹

3.3.3.8 Ολόβαφοι αμφορείς άγνωστης προέλευσης

Αρ. 5, 140, 142, 143, 144, 145: ύστερος 8ος – αρχές 7ου αιώνα π.Χ.

Αρ. 141: (ύστερος 8ος) – μέσος 7ος αιώνας π.Χ.

Αρ. 183: 7ος – (6ος) αιώνας π.Χ.

Οκτώ τμήματα διάφορων μεγεθών που αποδίδονται σε αμφορείς του τύπου και φέρουν χαράγματα προέρχονται από το 'Υπόγειο'. Η κατάσταση διατήρησης των δειγμάτων παρουσιάζει έντονη διαφοροποίηση. Σε μία περίπτωση (αρ. 140) διατηρείται σημαντικό τμήμα του αγγείου, εκτεινόμενο από το άνω τμήμα της κοιλιάς ως το χείλος. Ο αμφορέας με αρ. 5 διατηρεί τμήμα ώμου και λαιμού με μία λαβή, ενώ εκείνος με αρ. 144 τμήμα ώμου με μία λαβή. Το σύνολο συμπληρώνουν τμήμα χείλους και λαιμού (αρ. 142), τρία όστρακα σώματος (αρ. 141, 145, 183) και μία λαβή (αρ. 143). Με βάση αυτά τα δεδομένα (ιδίως τον αριθμό των λαβών και των χειλέων) αλλά και διαφοροποιήσεις στην κεραμική ύλη και το γάνωμα, θεωρείται ότι το σύνολο αντιπροσωπεύει τουλάχιστον τέσσερα διαφορετικά αγγεία.

Στη βιβλιογραφία είναι γνωστά δύο σύνολα εμπορικών αμφορέων που καλύπτονται πλήρως ή σχεδόν πλήρως από γάνωμα. Το πρώτο και πιο διαδεδομένο σύνολο είναι οι λακωνικοί αμφορείς, οι οποίοι χρονολογούνται από τον ύστερο 7ο αιώνα π.Χ. και εξής.¹⁴¹² Στο σύνολο αυτό εντάσσονται και οι «λακωνικοί»¹⁴¹³ ή μελαμβαφείς¹⁴¹⁴ αμφορείς από τον Κομμό, όπως αποδείχθηκε από πετρογραφικές και χημικές αναλύσεις.¹⁴¹⁵ Το δεύτερο, σχετι-

κά άγνωστο σύνολο είναι πρωιμότερο (ύστερος 8ος ως 6ος αιώνας π.Χ.) και περιλαμβάνει τους λεγόμενους «μελαμβαφείς αμφορείς από το ανατολικό Αιγαίο», τους οποίους αναγνώρισε ο Roald Docter σε υλικό από την Toscanos (στη μεσογειακή ακτή της Ισπανίας), την Καρχηδόνα¹⁴¹⁶ και τον Βουθρωτό.¹⁴¹⁷ Ο όρος *μελαμβαφείς* είναι μάλλον παραπλανητικός, επειδή κάποιιοι από τους αμφορείς που μελέτησε ο Docter¹⁴¹⁸ αλλά και ένας από τους εξεταζόμενους αμφορείς από τη Μεθώνη (αρ. 140) χαρακτηρίζονται από ερυθρό και όχι μελανό γάνωμα. Ως εκ τούτου, για τους αμφορείς αυτού του τύπου προτιμάται εδώ ο όρος *ολόβαφοι*. Στην ανάλυση που ακολουθεί αποδεικνύεται ότι οι εξεταζόμενοι αμφορείς από τη Μεθώνη σχετίζονται στενότερα με τους ολόβαφους αμφορείς από την Καρχηδόνα, την Toscanos και τον Βουθρωτό παρά με τους λακωνικούς. Η συγγένεια αυτή εντοπίζεται τόσο σε επίπεδο κεραμικής ύλης όσο και μορφολογικών χαρακτηριστικών.

Η κεραμική ύλη των ολόβαφων αμφορέων από τη Μεθώνη παρουσιάζεται αρκετά ομοιογενής, συμπέρασμα που επιβεβαιώνεται από τις πετρογραφικές αναλύσεις της Ευαγγελίας Κυριατζή και της Ξένιας Χαραλαμπίδου. Το χρώμα της ύλης του εξεταζόμενου συνόλου είναι ερυθρωπό (2.5YR 6/6),¹⁴¹⁹ κυμαινόμενο ενίοτε ως ερυθρόχρωμο (2.5YR 5/6),¹⁴²⁰ καστανέρυθρο (2.5YR 5/4)¹⁴²¹ ή ανοικτό ροδοκάστανο (5YR 6/4).¹⁴²² Σε λίγες περιπτώσεις μία από τις επιφάνειες ή ο πυρήνας διαφοροποιούνται χρωματικά. Συγκεκριμένα, η εξωτερική επιφάνεια εμφανίζεται καστανέρυθρη (2.5YR 5/4),¹⁴²³ ενώ η εσωτερική ανοικτή καστανέρυθρη (5YR 6/4),¹⁴²⁴ ανοικτή καστανόχρωμη (7.5YR 6/4)¹⁴²⁵ ή ροδοκίτρινη (5YR 6/6).¹⁴²⁶ Ο πυρήνας είναι καστανέρυθρος (2.5YR 5/4 ως 5/3),¹⁴²⁷ ανοικτός ερυθροκάστανος (2.5YR 6/4)¹⁴²⁸ ή ανοικτός τεφρόχρωμος (5YR 7/1).¹⁴²⁹ Τέλος, η κεραμική ύλη περιέχει λίγα ως πολλά λευκά και λίγα σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα,¹⁴³⁰ ελάχιστα ως αρκετά λευκά μεγάλα εγκλείσματα,¹⁴³¹ μεγάλη ως πολύ μεγάλη ποσότητα χρυσίζοντος και δευτερευόντως ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Τα χαρακτηριστικά της κεραμικής ύλης των εν λόγω αγγείων δεν ομοιάζουν με εκείνα των λακωνικών εμπορικών αμφορέων, ο πηλός των οποίων περιγράφεται ως ρόδινος προς ιώδης (*rosa violaceo*) από την Paola Pelagatti και παραβάλλεται με αυτόν της λεπτής λακωνικής κεραμικής.¹⁴³² Την ίδια σύγκλιση μεταξύ του πηλού ενός λακωνικού εμπορικού αμφορέα και του πηλού της λεπτής λακωνικής κεραμικής διαπιστώνει ο Alan Johnston, ο οποίος πάντως περιγράφει τον πηλό του αμφορέα ως ανοικτό ροδοκάστανο (*pinkish beige*) με πολλά μεγάλα λευκά εγκλείσματα.¹⁴³³ Αναλυτικότερης περιγραφής έχει τύχει η κεραμική ύλη των λακωνικών αμφορέων από τον Κομμό.¹⁴³⁴ Αρχικά ο Johnston διαπίστωσε μακροσκοπικά διαφοροποίηση της κεραμικής ύλης των δύο τύπων που είχε αναγνωρίσει στη βάση μορφολογικών χαρακτηριστικών (βλ. παρακάτω). Κατά τον μελετητή, ο πηλός των αμφορέων τύπου Α παρουσιάζει αξιόλογη χρωματική διακύμανση αλλά είναι κυρίως ανοικτός καστανόχρωμος ως ροδοκίτρινος με μικρή κυρίως (αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις μεσαία ή μεγάλη) ποσότητα μαρμαρυγία. Ο τύπος Β χαρακτηρίζεται κυρίως από ανοικτό ερυθροκάστανο ως ροδοκίτρινο πηλό με κάποια ποσότητα μαρμαρυγία.¹⁴³⁵ Τέλος, κάποια δείγματα, κυρίως απροσδιόριστου τύπου, παρουσιάζουν ερυθρό ως ανοικτό ερυθρό πηλό. Δυστυχώς στη μελέτη του Johnston δεν γίνεται αναφορά στο είδος του μαρμαρυγία και γενικότερα στην περιεκτικότητα του πηλού σε εγκλείσματα, με εξαίρεση την περίπτωση ενός δείγματος για το οποίο μνημονεύονται κυρίως λευκά.¹⁴³⁶

Σαφώς στενότερη συγγένεια παρατηρείται ανάμεσα στην κεραμική ύλη των ολόβαφων αμφορέων από τη Μεθώνη και σε εκείνη των ολόβαφων αμφορέων που δημοσίευσε ο Docter. Ο μελετητής περιγράφει —μάλλον ελλιπώς— την κεραμική ύλη των δειγμάτων από την Καρχηδόνα και την Toscanos ως εξής: καλοψημένος πηλός, συχνά με σκοτεινό τεφρόχρωμο

πυρήνα, χαρακτηριζόμενος από μεγάλη περιεκτικότητα σε μαρμαρυγία.¹⁴³⁷ Στην πιο αναλυτική περιγραφή του σχετικού υλικού από τον Βουθρωτό, προστίθενται τα ακόλουθα δεδομένα: η κεραμική ύλη είναι ερυθρή (2.5YR 5/6 ως 5/8), και σπανιότερα καστανέρυθη ως ανοικτή καστανέρυθη (5YR 5/4 ως 6/4) ή ροδοκίτρινη (5YR 6/6). **Ενίοτε η επιφάνεια διαφοροποιείται χρωματικά και είναι ανοικτή καστανόχρωμη (7.5YR 6/4) ή ροδοκίτρινη (5YR 6/6). Τέλος, εκτός από μαρμαρυγία, εντοπίζονται συχνά λευκά εγκλείσματα και σπάνια σκοτεινόχρωμα.**¹⁴³⁸

Ο Hans Georg Niemeyer έχει υποθέσει ότι οι αμφορείς αυτοί έχουν προέλευση από το ανατολικό Αιγαίο¹⁴³⁹ και ο Docter έχει προτείνει με μεγάλη επιφύλαξη τη Σάμο ως κέντρο παραγωγής τους.¹⁴⁴⁰ Η πρόταση αυτή βασίζεται στην αναγνώριση ενός ολόβαφου(;) αμφορέα από την Ταύχειρα ως σαμιακού από τον John Hayes.¹⁴⁴¹ Η αναγνώριση αυτή πάντως διατυπώνεται με επιφύλαξη και αφορά ένα αποσπασματικά σωζόμενο αγγείο, ο πηλός του οποίου δεν περιγράφεται επαρκώς. Ως εκ τούτου, θεωρώ ότι η αναγνώριση αυτή δεν αποτελεί ασφαλή βάση για την εξαγωγή περαιτέρω συμπερασμάτων. Πάντως, η μεγάλη περιεκτικότητα της κεραμική ύλης του συνόλου από τη Μεθώνη σε χρυσίζοντα και δευτερευόντως ασημόχρωμο μαρμαρυγία είναι ιδιαίτερα αποθαρρυντική για την προτεινόμενη σαμιακή προέλευση. Εξάλλου, η κεραμική αυτή ύλη δεν ομοιάζει με εκείνη κανενός από τα γνωστά σύνολα εμπορικών αμφορέων από το ανατολικό Αιγαίο. Βέβαια, η περιοχή αυτή είναι εκτενέστατη και δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα ενός άγνωστου ως σήμερα κέντρου παραγωγής αλλά, νομίζω, ότι είναι προτιμότερο να αναζητηθεί το κέντρο αυτό σε κάποια θέση του Θερμαϊκού Κόλπου ή του βορειοδυτικού Αιγαίου γενικότερα (εξαιρουμένης της Μεθώνης), όπου απαντούν κεραμικές ύλες με παρόμοια ποσότητα και ποιότητα μαρμαρυγία. Τέλος, δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα της προέλευσης από τις Κυκλάδες.

Στο σχετικό υλικό από την Καρχηδόνα και την Toscanos ο Docter έχει αναγνωρίσει δύο τύπους με βάση τη διαμόρφωση του χείλους.¹⁴⁴² Ο πρώτος τύπος, ο οποίος είναι μάλλον και ο πρωιμότερος, έχει παχύ, αποστρωγγυλεμένο χείλος, ενώ τα αγγεία του δεύτερου τύπου διαθέτουν σαφώς λεπτότερο χείλος.¹⁴⁴³ Τα τελευταία αυτά αγγεία σώζουν ανάγλυφο δακτύλιο ψηλά στον λαιμό, λίγο πάνω από τον άξονα της πρόσφυσης των λαβών. Παραμένει άγνωστο αν τα πολύ αποσπασματικά σωζόμενα αγγεία του πρώτου τύπου παρουσιάζουν επίσης αυτόν τον δακτύλιο. Μολονότι διατηρώ επιφυλάξεις ως προς τη διάκριση των δύο τύπων που πρότεινε ο Docter, θεωρώ ότι το σχήμα των αγγείων που μελέτησε συνδέεται στενά με το σχήμα των ολόβαφων αμφορέων από τη Μεθώνη. Παρά την αποσπασματική διατήρηση, το σχήμα των αμφορέων από τη Μεθώνη αποκαθίσταται ως εξής: σώμα παχύ ωοειδές με λαιμό μετρίου ύψους που έχει ελαφρά κοίλα τοιχώματα (αρ. 140 και εν μέρει αρ. 5). Ενίοτε (αρ. 140) ανεπαίσθητη αυλάκωση εντοπίζεται στη βάση του λαιμού. Ανάγλυφος δακτύλιος απαντά κάτω από το χείλος, το οποίο είναι μετρίου ύψους και εμφανίζεται κυρτό (αρ. 142) ή αρκετά υψηλό, ελλειψοειδούς διατομής (αρ. 140). Οι λαβές είναι κυκλικής (αρ. 143), κυκλικής προς ελλειψοειδούς (αρ. 140), ελλειψοειδούς (αρ. 144) ή τριγωνικής (αρ. 5) διατομής.

Η διαμόρφωση του λαιμού και του χείλους των ολόβαφων αμφορέων από τη Μεθώνη αλλά και την Καρχηδόνα και την Toscanos φαίνεται να ακολουθεί σε κάποιο βαθμό εκείνη των αμφορέων τύπου SOS.¹⁴⁴⁴ Παρά ταύτα, τα αγγεία από τη Μεθώνη είναι σαφώς μικρότερα από τους αμφορείς τύπου SOS, έχουν πολύ βραχύτερο χείλος και αρκετά λεπτά τοιχώματα, το μέσο πάχος των οποίων κυμαίνεται από 0,006μ. έως 0,008μ., αλλά και λιγότερο στιβαρές λαβές. Σε γενικές μόνο γραμμές μπορεί το περίγραμμα του χείλους του αμφορέα με αρ. 140 και ο έντονος δακτύλιός του να συνδεθούν με το

περίγραμμα των αμφορέων τύπου SOS που ανάγονται στον ύστερο 8ο και πρώιμο 7ο αιώνα π.Χ., ενώ το χείλος του δείγματος με αρ. 142 προσεγγίζει κάπως εκείνο των αττικών δειγμάτων του προχωρημένου 7ο αιώνα π.Χ.¹⁴⁴⁵

Κατά μία άποψη, το πρότυπο των αμφορέων τύπου SOS ακολουθούν και οι λακωνικοί αμφορείς.¹⁴⁴⁶ Μάλιστα, ο Johnston επισήμανε δυσκολίες που ενίοτε ανακύπτουν στη διάκριση οστράκων των δύο αυτών τύπων.¹⁴⁴⁷ Για τους λακωνικούς αμφορείς έχουν προταθεί διαφορετικές τυπολογίες από την Paola Pelagatti,¹⁴⁴⁸ τον Alan Johnston,¹⁴⁴⁹ τον Jean-Christophe Sourisseau¹⁴⁵⁰ και τον Conrad Stibbe.¹⁴⁵¹ Κανένας από τους τύπους που έχουν αναγνωρισθεί δεν ομοιάζει με τους εξεταζόμενους αμφορείς από τη Μεθώνη. Οι βασικές διαφορές συνίστανται στο ότι οι αμφορείς από τη Μεθώνη έχουν την εξωτερική επιφάνεια πλήρως καλυμμένη από βαφή και δεν παρουσιάζουν εδαφόχρωμο λαιμό και ώμο, όπως οι περισσότεροι λακωνικοί. Επιπλέον, η εσωτερική επιφάνεια των αγγείων από τη Μεθώνη είναι εξολοκλήρου εδαφόχρωμη, ενώ η εσωτερική επιφάνεια του ανώτερου τμήματος των λακωνικών αμφορέων φέρει συχνά γάνωμα. Εξάλλου, το γάνωμα των αγγείων από τη Μεθώνη είναι αρκετά αραιό και εξίτηλο και έχει γενικά αποδοθεί με αμελείς οριζόντιες πινελιές που διακρίνονται καθαρά. Κάθετες πινελιές εντοπίζονται στη ράχη των λαβών και γύρω από τις προσφύσεις τους. Ανάλογο, αραιό γάνωμα που έχει αποδοθεί με αμελείς πινελιές χαρακτηρίζει τους ολόβαφους αμφορείς από την Καρχηδόνα και την Toscanos¹⁴⁵² επιβεβαιώνοντας τη σύνδεση των αγγείων αυτών με το εξεταζόμενο υλικό από τη Μεθώνη. Από την άλλη πλευρά, τα στοιχεία αυτά απαντούν και στους αμφορείς τύπου «à la brosse»,¹⁴⁵³ οι οποίοι παράγονταν στην Αττική αλλά και αλλού. Παρά ταύτα, η κεραμική ύλη των ολόβαφων αμφορέων που εξετάζονται εδώ διακρίνεται σαφώς από αυτή των αττικών λόγω της υψηλής περιεκτικότητάς της σε χρυσιζοντα μαρμαρυγία.

Στη μελέτη του για το σχετικό υλικό από την Καρχηδόνα και την Toscanos, ο Docter παρατήρησε την ένδειξη ανάλογων αγγείων από άλλες θέσεις. Στον ίδιο τύπο απέδωσε πάντως έναν ολόβαφο αμφορέα του πρώιμου 7ου αιώνα π.Χ. από το Guadalhorce (Μάλαγα) της Ανδαλουσίας, ο οποίος προηγουμένως θεωρείτο ευβοϊκός ή ανατολικο-αιγαιακός.¹⁴⁵⁴ Στον τύπο ενδεχομένως ανήκει και ένας ολόβαφος, εμπορικός αμφορέας από την Hueina, ο οποίος προέρχεται από σύνολο του πρώιμου 6ου αιώνα π.Χ. και έχει θεωρηθεί ευβοϊκός.¹⁴⁵⁵ Με μεγαλύτερη ασφάλεια αποδίδεται στον τύπο ένα αδημοσίευτο όστρακο σώματος αμφορέα προερχόμενο από την αρχαϊκή οχύρωση της ιταλικής Κύμης.¹⁴⁵⁶ Πλησιέστερα στο Αιγαίο, ολόβαφοι αμφορείς έχουν εντοπιστεί στον Βουθρωτό,¹⁴⁵⁷ ενώ ένα δείγμα από τον Κομμό που έχει στο παρελθόν θεωρηθεί λακωνικού τύπου πρέπει να αποδοθεί στους ολόβαφους.¹⁴⁵⁸ Στον ίδιο τύπο ενδεχομένως ανήκουν και δύο αμφορείς από την Έφεσο, οι οποίοι ανάγονται στον 7ο αιώνα π.Χ.,¹⁴⁵⁹ και ενδεχομένως ένας αμφορέας από τη Λαμία.¹⁴⁶⁰ Ολόβαφοι αμφορείς του εξεταζόμενου τύπου δεν είναι γνωστοί από το βόρειο Αιγαίο, με την εξαίρεση ορισμένων αδημοσίευστων δειγμάτων από το Καραμπουρνάκι. Περιορισμένη είναι και η διασπορά των λακωνικών εμπορικών αμφορέων στην ίδια γεωγραφική περιοχή.¹⁴⁶¹ Αγγεία του τύπου έχουν εντοπισθεί σε ελάχιστες μόνο θέσεις εκτός της Μεθώνης,¹⁴⁶² συγκεκριμένα στο Καραμπουρνάκι,¹⁴⁶³ στην Άκανθο,¹⁴⁶⁴ στα Άβδηρα¹⁴⁶⁵ και στην Ηφαιστία.¹⁴⁶⁶

Η χρονολόγηση που προτείνεται για τους περισσότερους από τους εν λόγω ολόβαφους αμφορείς (ύστερος 8ος – αρχές 7ου αιώνα π.Χ.) είναι αρκετά πρωιμότερη από εκείνη που δίδεται κατά κανόνα για τους λακωνικούς αμφορείς (6ος αιώνα π.Χ.). Η πρώιμη χρονολόγηση των δειγμάτων από τη Μεθώνη βασίζεται όχι μόνο σε μορφολογικά στοιχεία, αλλά και σε ανασκαφικά δεδομένα, καθώς τα περισσότερα δείγματα προέρχονται από τη φάση επίχωσης του 'Υπογείου'. Από πάσα που εκτεινόταν ανάμεσα στη

φάση αυτή και στην ενδιάμεση φάση προήλθε το όστρακο με αρ. 141, ενώ εκείνο με αρ. 183 εντοπίστηκε σε πάσα εκτεινόμενη ανάμεσα στη φάση κατοίκησης και την ενδιάμεση φάση.

Τα χαράγματα που εντοπίζονται στους οκτώ αμφορείς του εν λόγω τύπου από τη Μεθώνη έχουν όλα αποδοθεί μετά την όπτηση σε εμφανή σημεία. Συγκεκριμένα, απαντούν στον ώμο (αρ. 5, 141) ή γενικά στο σώμα (αρ. 145, 183), στον λαιμό (αρ. 140), στο χείλος (αρ. 140, 142) και στη ράχη της λαβής (αρ. 5, 140, 143, 144). Μάλιστα, ο αμφορέας με αρ. 140 φέρει τρία διαφορετικά χαράγματα καθώς και οπές στη μία λαβή,¹⁴⁶⁷ ενώ εκείνος με αρ. 5 συνδυάζει χάραγμα και επιγραφή. Χαράγματα δεν εντοπίζονται στο μικρό σύνολο ολόβαφων αμφορέων που έχει αναγνωρισθεί ως σήμερα. Αντίθετα, χαράγματα και επιγραφές απαντούν σε αρκετούς λακωνικούς αμφορείς από την Ιταλία¹⁴⁶⁸ αλλά και σε ορισμένα δείγματα από το σύνολο του Κομμού.¹⁴⁶⁹ Παρά την ένδειξη σχετικών πληροφοριών, ο Docter εικάζει ότι, λόγω της τυπολογικής συγγενείας τους προς τους αμφορείς τύπου SOS, οι ολόβαφοι αυτοί αμφορείς περιείχαν κυρίως λάδι και ενίοτε οίνο.¹⁴⁷⁰

3.3.3.9 Αμφορείς αγνώστου τύπου και προέλευσης

3.3.3.9.1: Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Αβειαιότητες περιβάλλουν τη μελέτη των είκοσι τεσσάρων οστράκων και τμημάτων αγγείων που εξετάζονται στην ενότητα αυτή. Τα μορφολογικά τους στοιχεία (όπου αυτά σώζονται), το πάχος των τοιχωμάτων και τα χαρακτηριστικά της κεραμικής ύλης καθιστούν (αρκετά) ασφαλή την απόδοσή τους σε εμπορικούς αμφορείς. Όλα τα εν λόγω δείγματα αποδίδονται σε τροχήλατους εμπορικούς αμφορείς, οι οποίοι ανήκουν σε διαφορετικούς, άγνωστους ή, μάλλον, απροσδιόριστους τύπους που αντιπροσωπεύονται σπάνια στο σύνολο του υλικού από το 'Υπόγειο'.¹⁴⁷¹ Θεωρείται ότι κανένας από αυτούς τους αμφορείς δεν παρήχθη στη Μεθώνη και εκτιμάται ότι οι περισσότερες κεραμικές ύλες που αντιπροσωπεύονται δεν είναι χαρακτηριστικές για την ευρύτερη περιοχή του Θερμαϊκού Κόλπου. Παρά ταύτα, δεν είναι βέβαιο ότι όλα ανεξαιρέτως τα αγγεία που εξετάζονται εδώ έχουν παραχθεί εκτός του Θερμαϊκού Κόλπου, όπως υπονοεί η ένταξη της συζήτησής τους στην ενότητα για τους επείσακτους αμφορείς.

Η ανάλυση του εν λόγω ανομοιογενούς συνόλου αμφορέων έχει ως αφετηρία τις μικρές ομάδες (κυρίως ζεύγη) δειγμάτων, τα οποία σώζουν κάποια μορφολογικά χαρακτηριστικά και συνθέτουν καινοφανείς τύπους, και συνεχίζει με τα πιο αδιάγνωστα δείγματα, για να καταλήξει σε μεμονωμένα μικρά όστρακα σώματος που δεν σώζουν στοιχεία σχήματος ή διακόσμησης. Έξι τύποι εμπορικών αμφορέων αντιπροσωπεύονται από δύο ή, σπανιότερα, τρία όστρακα. Εξ όσων γνωρίζω, οι ακόλουθοι τύποι προσδιορίζονται για πρώτη φορά στην παρούσα μελέτη:

3.3.3.9.2 Αμφορείς με άφθονο χρυσιζοντα μαρμαρυγία, βραχύ χείλος και λειασμένη ακόσμητη επιφάνεια

Αρ. 146, 147, 148: ύστερος 8ος – αρχές 7ου αιώνα π.Χ.

Τα τρία εν λόγω όστρακα είναι μεσαίου ως μεγάλου μεγέθους και αντιπροσωπεύουν τουλάχιστον δύο διαφορετικά αγγεία. Η κεραμική ύλη και η μορφολογία τους παρουσιάζουν διαγνωστικά χαρακτηριστικά.

Ο πηλός είναι ανοικτός καστανέρυθρος (2.5YR 6/4) ή, στην περίπτωση του δείγματος με αρ. 146, ωχρορόδιος ως ερυθρωπός (10R 6/4 ως 6/6) με τεφρόχρωμο πυρήνα. Οι επιφάνειες είναι ροδόχρωμες (7.5YR 7/4¹⁴⁷² ή 5YR 7/4)¹⁴⁷³ ή ανοικτές καστανόχρωμες (7.5YR 6/4).¹⁴⁷⁴ Ο πηλός περιέχει λίγα ως αρκετά σκοτεινόχρωμα και ελάχιστα λευκά μικρά εγκλείσματα,¹⁴⁷⁵ καθώς και μεγάλη ποσότητα χρυσιζοντος μαρμαρυγία, κυρίως σε μορφή κόκκων αλλά και λίγων φολιδών. Η υψηλή αυτή περιεκτικότητα σε χρυσιζοντα μαρμαρυγία αποτελεί το πλέον διακριτικό χαρακτηριστικό των αμφορέων του τύπου.

Τα μορφολογικά στοιχεία των εν λόγω αμφορέων αποκαθίστανται με τη συνδυαστική μελέτη των εξεταζόμενων οστράκων. Τα δείγματα με αρ. 146 και 147 σώζουν λαιμό με κάθετα τοιχώματα που απολήγουν σε βραχύ αποστρογγυλεμένο χείλος με σχεδόν επίπεδη κάτω επιφάνεια (η τομή του χείλους είναι τριγωνική). Το δείγμα με αρ. 147 σώζει επιπλέον την πρόσφυση κάθετης λαβής, πιθανότατα ελλειψοειδούς διατομής, αμέσως κάτω από το χείλος. Τέλος, το όστρακο με αρ. 148 διατηρεί έντονη πάχυνση στην εσωτερική επιφάνεια στον άξονα της ένωσης του ώμου με τον λαιμό. Όλα τα όστρακα παρουσιάζουν λειασμένη (ή, στην περίπτωση εκείνου με αρ. 146, αδρολειασμένη) εξωτερική επιφάνεια, η οποία είναι ακόσμητη.

Τα μορφολογικά στοιχεία των εν λόγω οστράκων παραπέμπουν σε διαφορετικούς τύπους αμφορέων από το ανατολικό Αιγαίο. Από τη μία πλευρά, η έντονη πάχυνση στην ένωση ώμου και λαιμού που παρουσιάζει το δείγμα με αρ. 148 απαντά σε σαμιακούς και μιλησιακούς αμφορείς.¹⁴⁷⁶ Από την άλλη, το περίγραμμα του χείλους και η πρόσφυση της λαβής αμέσως κάτω από αυτό παραπέμπουν στους λέσβιους αμφορείς.¹⁴⁷⁷ Παρ' ότι τα μορφολογικά αυτά στοιχεία έχουν αναφορές στην κεραμική του ανατολικού Αιγαίου, τα αγγεία αυτά δεν πρέπει απαραίτητως να αποδοθούν σε κάποιο κέντρο της εν λόγω περιοχής, καθώς μάλιστα κεραμικές ύλες με υψηλή περιεκτικότητα σε χρυσίζοντα μαρμαρυγία δεν χαρακτηρίζουν την παραγωγή των κέντρων αυτών και απαντούν συνηθέστερα στο βόρειο Αιγαίο και στις Κυκλάδες.¹⁴⁷⁸

Η προέλευση και των τριών οστράκων από τη φάση επίχωσης του 'Υπογείου' υποδεικνύει μία χρονολόγηση στον ύστερο 8ο ή στις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ. Χαράγματα έχουν αποδοθεί μετά την όπτηση στο χείλος (αρ. 147), στον λαιμό (αρ. 146) και στην ένωση ώμου και λαιμού (αρ. 148) των εν λόγω δειγμάτων.

3.3.3.9.3 Αμφορείς με χονδροειδή ερυθρό πηλό, πλατύ χείλος και τεφροκόκκινη επιφάνεια

Αρ. 15, 149: ύστερος 8ος – αρχές 7ου αιώνα π.Χ.

Πρόκειται για δύο μεγάλα τμήματα ώμου, λαιμού, χείλους και λαβών δύο αμφορέων άγνωστου τύπου. Τα αγγεία του τύπου αυτού παρουσιάζουν τα εξής χαρακτηριστικά: Ο πηλός είναι ερυθρόχρωμος (2.5YR 5/6) κατά τόπους κυμαινόμενος ως καστανέρυθρος (2.5YR 5/4 ή 5/3), με τεφρόχρωμο πυρήνα. Η εσωτερική επιφάνεια του αμφορέα με αρ. 149 είναι πορτοκαλέρυθρη (5YR 6/6) ως ανοικτή ερυθρόχρωμη (2.5YR 6/6), ενώ εκείνη του αμφορέα με αρ. 15 ερυθρόχρωμη ή ανοικτή ερυθρόχρωμη (2.5YR 5/6 ή 6/8). Η εξωτερική επιφάνεια του αγγείου με αρ. 15 είναι σκοτεινή τεφρόχρωμη (10YR 4/1), ενώ εκείνη του αγγείου με αρ. 149 είναι ως επί το πλείστον καστανόχρωμη (7.5YR 5/2). Ο πηλός περιέχει αρκετά ως πολλά σκοτεινόχρωμα, λίγα ως αρκετά καστανέρυθρα και ελαφρώς λιγότερα λευκά μικρά εγκλείσματα, ελάχιστα καστανόχρωμα μεγάλα εγκλείσματα,¹⁴⁷⁹ αρκετή ποσότητα κόκκων ασημόχρωμου μαρμαρυγία και ελάχιστες φολίδες χρυσίζοντος. Οι πετρογραφικές αναλύσεις της Ευαγγελίας Κυριατζή και της Ξένιας Χαραλαμπίδου επιβεβαίωσαν την ομοιότητα της κεραμικής ύλης των δύο αγγείων αλλά και ανέδειξαν τη σύνδεσή της με εκείνη των αμφορέων με αρ. 150 και 151, οι οποίοι εξετάζονται αμέσως παρακάτω (ενότητα 3.3.3.9.4), αλλά και με εκείνη του αμφορέα με αρ. 153 (ενότητα 3.3.3.9.5).

Το σχήμα των αγγείων παρουσιάζει διακριτή ένωση σώματος και λαιμού, λαιμό μέτριου ύψους με κάθετα (αρ. 15) ή ελαφρότατα κοίλα τοιχώματα (αρ. 149) και παχύ χείλος τριγωνικής διατομής. Το χείλος του αμφορέα με αρ. 149 παρουσιάζει επιπλέον κυρτή εξωτερική επιφάνεια και πλατιά, αβαθή αυλάκωση μέτριου βάθους στην κάτω επιφάνεια. Οι κάθετες, πεπλατυσμένης ελλειψοειδούς διατομής λαβές των δύο αγγείων εκτείνονται από τον ώμο στο άνω τμήμα του λαιμού. Τέλος, η εξωτερική επιφάνεια είναι ακόσμητη, αδρολειασμένη.

Η προέλευση των δύο αγγείων από τη φάση επίχωσης του ‘Υπογείου’ υποδεικνύει μία χρονολόγηση στον ύστερο 8ο ή στις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ. Χαράγματα έχουν αποδοθεί μετά την όπτηση στον λαιμό και στη λαβή των δύο αγγείων, καθώς και στο χείλος του αμφορέα με αρ. 15.

3.3.3.9.4 Αμφορείς με χονδροειδή καστανέρυθρο πηλό, ενιαίο περίγραμμα λαιμού και σώματος και ανοικτή καστανόχρωμη επιφάνεια

Αρ. 150, 151: ύστερος 8ος – αρχές 7ου αιώνα π.Χ.

Τα δύο εξεταζόμενα δείγματα συνίστανται σε μεγάλα τμήματα ώμου, λαιμού, χείλους και λαβών δύο αμφορέων άγνωστου τύπου. Τα αγγεία του τύπου αυτού παρουσιάζουν τα εξής χαρακτηριστικά: Ο πηλός είναι καστανέρυθρος (2.5YR 5/4 ως 5YR 5/4) με τεφρόχρωμο πυρήνα. Η εσωτερική επιφάνεια του αμφορέα με αρ. 151 είναι ανοικτή ροδοκάστανη, κατά τόπους ροδοκίτρινη (5YR 6/4 ως 6/6), ενώ εκείνη του αμφορέα με αρ. 150 κυμαίνεται από ανοικτή καστανέρυθρη και πορτοκαλέρυθρη (5YR 5/4 και 5/6) ως ερυθρόχρωμη (2.5YR 5/6). Η εξωτερική επιφάνεια του αγγείου με αρ. 150 είναι ωχροκάστανη (10YR 6/3) **στη μία όψη, ενώ στην άλλη κυμαίνεται από ανοικτή καστανόχρωμη (7.5YR 6/4) και ανοικτή καστανέρυθρη ως ροδοκίτρινη (5YR 6/4 ως 6/6).** Η εξωτερική επιφάνεια του αγγείου με αρ. 151 είναι τεφροκάστανη (10YR 5/2) **και τρέπεται σε ανοικτή καστανόχρωμη (7.5YR 6/3) στον ώμο.** Ο πηλός περιέχει πολλά λευκά (ως ανοικτά τεφρόχρωμα), λίγα σκοτεινόχρωμα και ελάχιστα καστανόχρωμα (ως καστανέρυθρα) μικρά εγκλείσματα, λίγα λευκά και ελάχιστα καστανόχρωμα και ανοικτά τεφρόχρωμα μεγάλα εγκλείσματα,¹⁴⁸⁰ αρκετή ως μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία και μεμονωμένες φολίδες χρυσίζοντος. Οι πετρογραφικές αναλύσεις της Ευαγγελίας Κυριατζή και της Ξένιας Χαραλαμπίδου επιβεβαίωσαν την ομοιότητα της κεραμικής ύλης των δύο αγγείων αλλά και ανέδειξαν τη σύνδεσή της με εκείνη των αμφορέων με αρ. 15 και 149 (ενότητα 3.3.3.9.3) και με εκείνη του αμφορέα με αρ. 153 (ενότητα 3.3.3.9.5).

Ιδιαίτερο μορφολογικό στοιχείο των αμφορέων με αρ. 150 και 151 αποτελεί η ομαλή μετάβαση από τον ώμο στον λαιμό (η οποία πάντως δεν συνεπάγεται απολύτως ενιαίο περίγραμμα). Ο λαιμός είναι μέτριου ύψους με ελαφρά κοίλα τοιχώματα που απολήγουν σε παχύ χείλος με αυλάκωση στην κάτω επιφάνεια. Πάντως, το χείλος του αγγείου με αρ. 150 παρουσιάζει τριγωνική διατομή και κυρτή εξωτερική επιφάνεια, ενώ εκείνο του αγγείου με αρ. 151 είναι αποστρογγυλεμένο. Δύο κάθετες λαβές, πεπλατυσμένης ελλειψοειδούς διατομής, εκτείνονται από τον ώμο στο άνω τμήμα του λαιμού. Η εξωτερική επιφάνεια (συμπεριλαμβανομένου του χείλους και, στην περίπτωση του αμφορέα με αρ. 151, του εσωτερικού του λαιμού) είναι ακόσμητη, αδρολειασμένη.

Η προέλευση των δύο αγγείων από τη φάση επίχωσης του ‘Υπογείου’ υποδεικνύει μία χρονολόγηση στον ύστερο 8ο ή στις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ.¹⁴⁸¹ Ο αμφορέας με αρ. 150 φέρει εγχάρακτο σημείο που έχει αποδοθεί πριν από την όπτηση στη γένεση της μίας λαβής, ενώ χαράγματα που έχουν αποδοθεί μετά την όπτηση απαντούν και στα δύο αγγεία, συγκεκριμένα στον ώμο και στον λαιμό του αμφορέα με αρ. 150, στον λαιμό και στη λαβή του αμφορέα με αρ. 151. Και τα δύο αγγεία φέρουν εγχάρακτο σταυρό στον λαιμό.

3.3.3.9.5 Αμφορείς με χονδροειδή ερυθρό πηλό, παχύ αποστρογγυλεμένο χείλος και τεφροκάστανη επιφάνεια

Αρ. 152, 153: ύστερος 8ος – αρχές 7ου αιώνα π.Χ.

Πρόκειται για δύο τμήματα λαιμού και χείλους (με τμήμα λαβής στην περίπτωση του δείγματος με αρ. 153) δύο αμφορέων άγνωστου τύπου. Τα αγγεία παρουσιάζουν τα εξής χαρακτηριστικά: Ο πηλός είναι καστανέρυθρος

(2.5YR 5/4) και παρουσιάζει χρωματικές διακυμάνσεις προς τις επιφάνειες αλλά και παχύ τεφρόχρωμο πυρήνα. Περιέχει πολλά λευκά, αρκετά ως ελάχιστα καστανόχρωμα και σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, ελάχιστα λευκά μεγάλα εγκλείσματα,¹⁴⁸² αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία και μεμονωμένες φολίδες χρυσίζοντος. Οι πετρογραφικές αναλύσεις της Ευαγγελίας Κυριατζή και της Ξένιας Χαραλαμπίδου ανέδειξαν την ομοιότητα της κεραμικής ύλης του αμφορέα με αρ. 153 με εκείνη των αμφορέων που εξετάζονται στις δύο παραπάνω ενότητες (3.3.3.9.3 και 3.3.3.9.4).

Τα δείγματα με αρ. 152 και 153 σώζουν ελάχιστα από τα χαρακτηριστικά του σχήματός τους. Μεταξύ αυτών ξεχωρίζει το παχύ αποστρογγυλεμένο (αρ. 153) ως πολύ παχύ τορόσχημο (αρ. 152) χείλος, η κάτω επιφάνεια του οποίου φέρει αβαθή αυλάκωση (αρ. 152) ή είναι σχεδόν επίπεδη (αρ. 153). Ο λαιμός παρουσιάζει κάθετα (αρ. 152) ή ελαφρά κοίλα τοιχώματα (αρ. 153) και στην περίπτωση του δείγματος με αρ. 153 σώζει πρόσφυση λαβής πεπλατυσμένης ελλειψοειδούς διατομής στο άνω τμήμα του. Η εξωτερική επιφάνεια (συμπεριλαμβανομένου τμήματος της εσωτερικής επιφάνειας του λαιμού) είναι αδρολειασμένη τεφροκάστανη (10YR 5/2), ακόσμητη. Παρόμοια είναι η επιφάνεια ορισμένων πρώιμων μιλησιακών αμφορέων,¹⁴⁸³ οι οποίοι πάντως έχουν διαφορετική, σαφώς πιο λεπτή κεραμική ύλη και χείλος ψιλόλιγνο (όχι αποστρογγυλεμένο).

Η εύρεση των δειγμάτων με αρ. 152 και 153 στη φάση επίχωσης του 'Υπογείου' υποδεικνύει μία χρονολόγηση στον ύστερο 8ο ή στις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ. Και τα δύο δείγματα φέρουν σημεία που έχουν αποδοθεί μετά την όπτηση. Μία εγχάραξη έχει αποδοθεί στον λαιμό του δείγματος με αρ. 152, ενώ μία κυκλική οπή εντοπίζεται στη λαβή εκείνου με αρ. 153. Ανάλογες οπές εντοπίζονται και σε άλλους αμφορείς από το 'Υπόγειο' αλλά και σε πρώιμους αμφορείς διάφορων τύπων από άλλες θέσεις.¹⁴⁸⁴

3.3.3.9.6 Αμφορείς με χονδροειδή ροδόχρωμο πορώδη πηλό

Αρ. 184, 185: 7ος αιώνας π.Χ.

Πρόκειται για τμήματα δύο διαφορετικών αμφορέων άγνωστου τύπου. Το ένα συνίσταται σε όστρακα σώματος, ενώ το άλλο σώζει τμήμα λαιμού και χείλους. Τα αγγεία παρουσιάζουν τα εξής χαρακτηριστικά: Ο πηλός είναι ροδόχρωμος (7.5YR 7/4 ή 8/3 ως 8/4) με πολλά ως πάρα πολλά ερυθρά εγκλείσματα μικρού και μεσαίου μεγέθους, αρκετά λευκά και λίγα ως ελάχιστα σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα μικρού μεγέθους. Η εξωτερική επιφάνεια είναι αδρολειασμένη, ακόσμητη, εδαφόχρωμη ή ανοικτή ωχροκάστανη (10YR 8/3). Η εσωτερική επιφάνεια αλλά και οι ακμές είναι πορώδεις.

Το δείγμα με αρ. 184 δεν σώζει χαρακτηριστικά του σχήματος, όμως εκείνο με αρ. 185 παρουσιάζει λαιμό με τοιχώματα που αποκλίνουν προς το χείλος και φέρουν δύο αρκετά πλατιές αυλακώσεις στο ανώτερο τμήμα. Ίχνος από την πρόσφυση κάθετης λαβής σώζεται ψηλά στον λαιμό, αμέσως κάτω από το αποστρογγυλεμένο χείλος.

Τα χαρακτηριστικά της κεραμικής ύλης των δύο αγγείων, ιδιαίτερα η υψηλή περιεκτικότητα σε ερυθρά εγκλείσματα και η πορώδης υφή, αλλά και το περίγραμμα που παρουσιάζει το δείγμα με αρ. 184 είναι ιδιαίτερα ασυνήθιστα για τους διάφορους τύπους πρώιμων ελληνικών εμπορικών αμφορέων που είναι γνωστοί στην έρευνα. Ταυτόχρονα, ο αρκετά υψηλός λαιμός του ίδιου αγγείου δεν βρίσκει παράλληλο σε διαδεδομένους τύπους μη ελληνικών εμπορικών αμφορέων που απαντούν στη Μεσόγειο της Αρχαϊκής περιόδου.

Η εύρεση των δειγμάτων με αρ. 184 και 185 στην ενδιάμεση φάση του 'Υπογείου' ή αμέσως υψηλότερα υποδεικνύει μία χρονολόγηση στον 7ο αιώνα π.Χ. Και τα δύο φέρουν εγχαράξεις που έχουν αποδοθεί μετά την όπτηση, το πρώτο στο σώμα και το δεύτερο στο χείλος.

3.3.3.9.7 Αμφορείς με αρκετά λεπτό ανοικτό καστανέρυθρο πηλό με ασημόχρωμο και χρυσιζοντα μαρμαρυγία, καθώς και λειασμένη επιφάνεια

Αρ. 154, 155: ύστερος 8ος – αρχές 7ου αιώνα π.Χ.

Πρόκειται για τμήματα δύο διαφορετικών αμφορέων άγνωστου τύπου. Ο ένας (αρ. 154) σώζει τμήμα ώμου με γένεση λαβής και ο άλλος (αρ. 155) λαβή. Τα αγγεία παρουσιάζουν τα εξής χαρακτηριστικά: Ο πηλός είναι ανοικτός καστανέρυθρος (2.5YR 6/4) και παρουσιάζει χρωματικές διακυμάνσεις (αρ. 154) ή παχύ τεφρόχρωμο πυρήνα (αρ. 155). Η εσωτερική επιφάνεια του δείγματος με αρ. 155 είναι ροδοκίτρινη (5YR 6/6) και εκείνη του δείγματος με αρ. 154 ροδόχρωμη ως ανοικτή καστανόχρωμη (7.5YR 7/4 ως 6/4), όμως η εξωτερική επιφάνεια και των δύο είναι ροδόχρωμη (7.5YR 7/4). Ο πηλός περιέχει λίγα σκοτεινόχρωμα μικρά και μεγάλα εγκλεισμάτα, μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία και μικρή ποσότητα χρυσιζοντος.

Τα δύο δείγματα σώζουν ελάχιστα μορφολογικά στοιχεία. Παρουσιάζουν κάθετη λαβή, ταινιωτή (αρ. 155) ή πεπλατυσμένης ελλειψοειδούς διατομής (αρ. 154), καθώς και λειασμένη, ακόσμητη εξωτερική επιφάνεια. Με βάση την προέλευσή τους από τη φάση επίχωσης του 'Υπογείου', τα δύο αγγεία ανάγονται στον ύστερο 8ο ή στις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ. Και τα δύο φέρουν χαράγματα, τα οποία έχουν αποδοθεί μετά την όπτηση στη λαβή. Χάραγμα απαντά και στον ώμο του δείγματος με αρ. 154.

3.3.3.9.8 Αμφορείς με λειασμένη επιφάνεια και αρκετά λεπτό ροδόχρωμο πηλό με ποικιλία εγκλεισμάτων και άφθονο ασημόχρωμο μαρμαρυγία

Αρ. 156: (ύστερος 8ος) – μέσος 7ος αιώνας π.Χ.

Αρ. 186: ύστερος 7ος – 6ος αιώνας π.Χ.

Πρόκειται για δύο όστρακα σώματος διαφορετικών αμφορέων άγνωστου τύπου. Τα όστρακα παρουσιάζουν τα εξής χαρακτηριστικά: Ο πηλός του οστράκου με αρ. 156 είναι ροδοκίτρινος (5YR 6/6) με τεφρό πυρήνα, ενώ εκείνος του οστράκου με αρ. 186 ανοικτός ροδοκάστανος (5YR 6/4). Ο πηλός των δύο περιέχει ελάχιστα καστανέρυθρα και ανοικτά τεφρόχρωμα μικρά εγκλεισμάτα,¹⁴⁸⁵ καθώς και πολύ μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία. Η εξωτερική επιφάνεια είναι ροδοκίτρινη (5YR 6/6), λειασμένη, ακόσμητη και πάνω σε αυτή αποδόθηκαν μετά την όπτηση χαράγματα.

Με βάση την προέλευσή του από την ενδιάμεση φάση του 'Υπογείου', το όστρακο με αρ. 156 ανάγεται στον (ύστερο 8ο) – μέσο 7ο αιώνα π.Χ. Αντίθετα, στη φάση κατοίκησης του ύστερου 7ου – 6ου αιώνα π.Χ. ανήκει το όστρακο με αρ. 186.

3.3.3.9.9 Άγνωστοι τύποι που αντιπροσωπεύονται από μεμονωμένα δείγματα

Αρ. 157, 158, 160, 161: ύστερος 8ος – αρχές 7ου αιώνα π.Χ.

Αρ. 159: (ύστερος 8ος) – μέσος 7ος αιώνας π.Χ.

Αρ. 23, 187, 188, 189: ύστερος 7ος – 6ος αιώνα π.Χ.

Τα εννέα όστρακα που εξετάζονται εδώ παρουσιάζουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και δεν ομοιάζουν με κάποιο από τα υπόλοιπα όστρακα και αγγεία που εξετάζονται εδώ. Τα εν λόγω όστρακα είναι μεμονωμένα, δηλαδή δεν έχουν συγκολληθεί με άλλα. Με βάση τις διαφορές που εντοπίζονται στην κεραμική ύλη αλλά και σε μορφολογικά στοιχεία, θεωρείται ότι το σύνολο αντιπροσωπεύει ισάριθμα (εννέα) αγγεία. Στις παραγράφους που ακολουθούν τα κεραμικά αυτά εξετάζονται συνοπτικά· έμφαση δίνεται μόνο στα διαγνωστικά χαρακτηριστικά που σώζουν.

Επίχρισμα ή γάνωμα σώζουν δύο λαβές διαφορετικών αγγείων. Η σπιβαρή λαβή του οστράκου με αρ. 161 καλύπτεται από ωροκίτρινο (2.5Y 8/2) επίχρισμα, ως επί το πλείστον πυκνό. Χαρακτηριστική είναι η ανοικτή

ερυθρόχρωμη (2.5YR 6/6) κεραμική της ύλη με τα ελάχιστα αλλά ποικίλα εγκλείσματα και την πολύ υψηλή περιεκτικότητα σε ασημόχρωμο μαρμαρυγία. Ελλειψοειδής κοιλότητα έχει αποδοθεί πριν από την όπτηση στη γένεση της λαβής, χαρακτηριστικό που απαντά σε δείγματα διάφορων τύπων αμφορέων. Η λαβή φέρει επίσης δύο ή τρεις βαθιές οπές κυκλικής διατομής, οι οποίες έχουν αποδοθεί μετά την όπτηση.

Ίχνη κάθετης ταινίας σώζονται στη ράχη της κάθετης λαβής του δείγματος με αρ. 159, το οποίο παρουσιάζει ωχροκόκκινη (2.5YR 6/2) κεραμική ύλη με αρκετά ως πολλά σκοτεινόχρωμα και λίγα λευκά μικρά εγκλείσματα καθώς και μικρή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία. Τα χαρακτηριστικά αυτά δεν είναι ιδιαίτερα διαγνωστικά.

Τέσσερα όστρακα (αρ. 157, 158, 160, 188) συνδέονται από την τεφρόχρωμη ως τεφροκάστανη εξωτερική τους επιφάνεια αλλά παρουσιάζουν σαφώς διακριτές κεραμικές ύλες. Η ύλη του δείγματος με αρ. 188 είναι ανοικτή ερυθροκάστανη ως πορτοκαλέρυθρη (5YR 6/4 ως 6/6), χονδροειδής, με πλήθος και ποικιλία εγκλεισμάτων, ενώ εκείνη του δείγματος με αρ. 157 είναι ανοικτή ερυθρόχρωμη (2.5YR 6/6), περιέχει ελάχιστα λευκά και πολλά βαθιά σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα. Και στις δύο περιπτώσεις είναι αξιοσημείωτη η απουσία μαρμαρυγία. Το τμήμα σώματος και λαβής με αρ. 160, το οποίο ανήκει πιθανότατα σε ιωνικό αμφορέα, παρουσιάζει στην τομή του οστράκου ένα εξωτερικό καστανόχρωμο (7.5YR 5/3) «στρώμα» και ένα εσωτερικό ανοικτό ερυθρόχρωμο (10R 6/6). Ο πηλός περιέχει μέτρια ως μικρή ποσότητα και αρκετή ποικιλία εγκλεισμάτων καθώς και ασημόχρωμο μαρμαρυγία. Το δείγμα με αρ. 158 αποτελεί τμήμα υψηλού λαιμού και λεπτού χείλους ασυνήθιστα μικρού εμπορικού αμφορέα ή, λιγότερο πιθανό, υδρίδας. Ο πηλός είναι ανοικτός ερυθρόχρωμος (2.5YR 6/6) και τρέπεται σε ροδοκίτρινο (5YR 6/6) προς τις επιφάνειες με ελάχιστα καστανέρυθρα εγκλείσματα και μικρή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Τρία όστρακα συνδέονται από τη λειασμένη ανοικτόχρωμη εξωτερική τους επιφάνεια αλλά παρουσιάζουν σαφώς διακριτές κεραμικές ύλες (αρ. 23, 187, 189). Η λαβή με αρ. 187 χαρακτηρίζεται από την πολύ βαθιά κοιλότητα που φέρει στη γένεσή της (η οποία έχει αποδοθεί πριν από την όπτηση) και παρουσιάζει ανοικτό ροδοκάστανο (5YR 6/4) πηλό με πολύ παχύ τεφρόχρωμο πυρήνα, αρκετά μεγάλη ποσότητα και ποικιλία εγκλεισμάτων, καθώς και ασημόχρωμο μαρμαρυγία. Η κεραμική ύλη του οστράκου με αρ. 189 είναι ερυθρόχρωμη (2.5YR 5/6) με καστανόχρωμη (7.5YR 6/4) εξωτερική επιφάνεια και περιέχει λίγα λευκά και σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα και μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία. Τέλος, το δείγμα με αρ. 23 εμφανίζει πολύ χαρακτηριστική κεραμική ύλη και περίγραμμα λαιμού και χείλους. Η ύλη είναι ανοικτή ροδοκάστανη (2.5YR 6/4) με παχύ τεφρόχρωμο πυρήνα, λίγα μικρά σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα και αρκετά λευκά διάφορων μεγεθών, καθώς και μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου και μικρή ποσότητα χρυσίζοντος μαρμαρυγία. Το ιδιαίτερο περίγραμμα περιλαμβάνει αυλάκωση στη βάση του λαιμού, ανάγλυφο δακτύλιο στο μέσον του ύψους του και ανώτερα τοιχώματα που ανοίγουν προς το πλατύ ανακαμπτόμενο χείλος. Παρά τα διαγνωστικά χαρακτηριστικά που παρουσιάζει, το δείγμα με αρ. 23 δεν μπορεί να αποδοθεί σε κάποιον από τους γνωστούς τύπους εμπορικών αμφορέων.

Τέσσερα από τα εξεταζόμενα όστρακα (αρ. 157, 158, 160, 161) προέρχονται από τη φάση επίχωσης του 'Υπογείου', η οποία ανάγεται στον ύστερο 8ο ή στις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ. Από την ενδιάμεση φάση, η οποία χρονολογείται στον (ύστερο 8ο) – μέσο 7ο αιώνα π.Χ., προέρχεται το δείγμα με αρ. 159, ενώ από τη φάση κατοίκησης, η οποία ανάγεται στον ύστερο 7ο και 6ο αιώνα π.Χ., προέρχονται τα δείγματα με αρ. 23, 187, 188 και 189.

Όλα σχεδόν τα εν λόγω όστρακα φέρουν χαράγματα που έχουν αποδοθεί μετά την όπτηση. Μόνη εξαίρεση αποτελεί το όστρακο με αρ. 161, το οποίο φέρει δύο κυκλικές οπές, οι οποίες έχουν επίσης αποδοθεί μετά την όπτηση και βρίσκουν παράλληλα στη λαβή άλλων αμφορέων από το 'Υπόγειο' αλλά και σε λαβές πρώιμων αμφορέων διάφορων τύπων από άλλες θέσεις.¹⁴⁸⁶ Τα χαράγματα (συμπεριλαμβανομένων των οπών) απαντούν κυρίως στη λαβή (αρ. 157, 159, 160, 187, 188) και σπάνια αμέσως κάτω από αυτή (αρ. 160), αλλού στο σώμα (αρ. 189) ή στον λαιμό (αρ. 23, 158). Τέλος, τα όστρακα με αρ. 161 και 187 φέρουν στη γένεση της λαβής κοιλότητα που προκλήθηκε πριν από την όπτηση από το δάκτυλο του αγγειοπλάστη. Το χαρακτηριστικό αυτό είναι σπάνιο στους εξεταζόμενους αμφορείς από τη Μεθώνη, αλλά απαντά σε αρκετούς υστερότερους αρχαϊκούς αμφορείς διάφορων τύπων από τα Άβδηρα.¹⁴⁸⁷

3.4 Επισκόπηση και ερμηνεία της ενεπίγραφης κεραμικής

3.4.1 Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Τα 191 αγγεία ή τμήματα αγγείων που εντοπίστηκαν στο 'Υπόγειο' της Μεθώνης φέρουν επιγραφές, εγχάρακτα ή/και γραπτά σημεία/σύμβολα. Το σύνολο αυτό είναι πλούσιο και εξαιρετικά σημαντικό, όπως αναδεικνύεται στις ενότητες που ακολουθούν. Παρά ταύτα, αποτελεί μικρό και μη αντιπροσωπευτικό δείγμα του όγκου και της ποικιλίας του κεραμικού υλικού που εντοπίστηκε στο ανασκαφικό αυτό περιβάλλον (βλ. την ενότητα 3.1.1 και πρβ. την κεραμική που παρουσιάζεται στο Κεφάλαιο 2) και αυτός ο περιορισμός είναι ιδιαίτερα σημαντικός για την ορθή αποτίμησή του.

Η ανάλυση που ακολουθεί διακρίνεται σε τρεις ενότητες. Στην πρώτη (3.4.2) εξετάζεται η προέλευση, η τυπολογία και η χρονολόγηση των ενεπίγραφων κεραμικών σε σχέση με την εμφάνιση επιγραφών ή άλλων σημείων πάνω σε αυτά. Η επιλογή αυτή συμβάλλει στην πολύπλευρη μελέτη της κεραμικής και στη συνεξέτασή της με τις επιγραφές, τα χαράγματα και λοιπά σημεία που φέρει. Στις επόμενες ενότητες η μαρτυρία της ενεπίγραφης κεραμικής συνδυάζεται με τη μαρτυρία άλλου υλικού από τη Μεθώνη και συνδέεται με γενικότερα ζητήματα της έρευνας που αφορούν το εμπόριο και τον αποικισμό στο βόρειο Αιγαίο. Στην ενότητα 3.4.3 εξετάζεται η μαρτυρία του υλικού και των σημείων που φέρει σε σχέση με την αφήγηση του Πλουτάρχου για την ίδρυση της αποικίας στη Μεθώνη (*Αίτια Ελληνικά* 293a-b), αλλά και σε σχέση με τη διακίνηση της κεραμικής και γενικότερα το εμπόριο στο Αιγαίο της Υστερογεωμετρικής και Αρχαϊκής περιόδου. Μολονότι, όπως αναφέρθηκε στην ενότητα 3.1.1, η φύση του εξεταζόμενου υλικού καθιστά δύσκολη μία συνολική θεώρηση της κεραμικής παραγωγής και κατανάλωσης στη Μεθώνη, η ευρεία αντιπροσώπηση επείσοκτης κεραμικής προσφέρει δυνατότητες για την ανάδειξη του εμπορικού ρόλου της θέσης και της γεωγραφικής της περιφέρειας. Το θέμα αυτό αναλύεται περαιτέρω στην ενότητα 3.4.4, στην οποία εξετάζονται τα δίκτυα στα οποία ενέπλεξαν τη Μεθώνη της εποχής οι δραστηριότητες ανθρώπων διαφορετικής προέλευσης. Έμφαση δίνεται στη φάση του ύστερου 8ου και των αρχών του 7ου αιώνα π.Χ., στη φάση δηλαδή επίχωσης του 'Υπογείου', επειδή στο εξεταζόμενο υλικό η φάση αυτή αντιπροσωπεύεται πολύ καλύτερα από τις υστερότερες (δηλαδή την ενδιάμεση φάση και τη φάση κατοίκησης).

3.4.2 Επισκόπηση της ενεπίγραφης κεραμικής

Σκοπός της ενότητας αυτής είναι η ανάδειξη γενικών χαρακτηριστικών του εξεταζόμενου υλικού και βασικών πορισμάτων της ανάλυσης που προηγήθηκε μέσα από την εξέταση της συχνότητας εμφάνισης επιγραφών, χαραγμάτων και άλλων σημείων σε σχέση με την προέλευση, το σχήμα (και

συνεπώς τη χρήση), τη διακόσμηση και τη χρονολόγηση των κεραμικών που φέρουν τα σημεία αυτά. Στην επισκόπηση αυτή λαμβάνονται υπόψη —χωρίς όμως να επαναλαμβάνονται— οι αβεβαιότητες σχετικά με την αναγνώριση ορισμένων δειγμάτων, οι οποίες διατυπώθηκαν σε προηγούμενες ενότητες. Ως εκ τούτου, έμφαση δίνεται στη σχετική αντιπροσώπευση των διάφορων κατηγοριών υλικού και όχι στις απόλυτες τιμές που παρουσιάζονται στις ποσοτικές αναλύσεις.

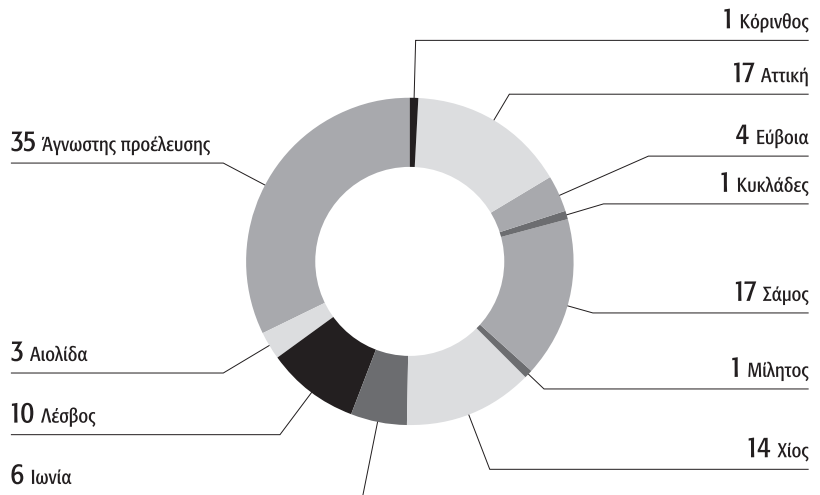
Από την εξέταση της προέλευσης των εν λόγω αγγείων προκύπτει ότι σημεία κάθε είδους απαντούν κυρίως στα επεισακτα κεραμικά (109 δείγματα) και σπανιότερα σε εκείνα από τον Θερμαϊκό Κόλπο (82).¹⁴⁸⁸ Αξίζει δε να σημειωθεί ότι ένας διόλου ευκαταφρόνητος αριθμός αγγείων από τον Θερμαϊκό Κόλπο (συμπεριλαμβανομένου του συνόλου των θερμαϊκών αμφορέων που εξετάζονται στην ενότητα 3.2.6.2) θεωρούνται —με κυμαινόμενο βαθμό βεβαιότητας— εισηγμένα στη Μεθώνη από άλλες θέσεις του γεωγραφικού της περιγύρου. Το στοιχείο αυτό υποδεικνύει την έμμεση ή άμεση σχέση πολλών από τα εξεταζόμενα σημεία με τη διακίνηση της κεραμικής, σχέση που επιβεβαιώνεται από την υψηλή αντιπροσώπευση των εμπορικών αμφορέων στο εξεταζόμενο σύνολο (βλ. σχετικά την ακόλουθη ενότητα 3.4.3).

Η προερχόμενη από τον Θερμαϊκό Κόλπο κεραμική που εξετάζεται εδώ δεν αντιπροσωπεύει επαρκώς το πλήθος και την ποικιλία του σχετικού υλικού που εντοπίστηκε στο 'Υπόγειο', ενώ συνήθως σώζεται αποσπασματικά. Ενδεικτικά, σημειώνεται πως δέκα από τα ογδόντα δύο δείγματα σώζονται καλά, δεκαπέντε μέτρια και πενήντα επτά ανεπαρκώς· στην τελευταία περίπτωση πρόκειται κυρίως για μεμονωμένα όστρακα. Πολύ διαδεδομένη στη Μεθώνη είναι η χειροποίητη, συχνά στιλβωμένη κεραμική με τεφρό επίχρισμα (ενότητα 3.2.5). Πρόκειται για μία κατά βάση (αλλά όχι κατ' αποκλειστικότητα) τοπική παραγωγή που ακολουθεί γηγενή παράδοση και καλύπτει ευρύ ρεπερτόριο σχημάτων. Μία άλλη κατηγορία κεραμικής από τον Θερμαϊκό Κόλπο που αντιπροσωπεύεται επαρκώς είναι αυτή που φέρει γραπτό διάκοσμο, ο οποίος συχνά φανερώνει νοτιοελλαδικές επιρροές (ενότητα 3.2.2). Στην κατηγορία αυτή, η οποία καλύπτει κυρίως αγγεία πόσης και μετάγγισης, εντάσσονται τα δείγματα ευβοΐζουσας κεραμικής, η οποία παρήχθη στη Μεθώνη και αλλού στον Θερμαϊκό Κόλπο και γενικότερα στη Μακεδονία. Πρόκειται κατά βάση για οκτώ δείγματα σκύφων ενός ευβοϊκού τύπου που χαρακτηρίζεται από διακόσμηση ομόκεντρων κύκλων στο χείλος (ενότητα 3.2.2.1.1), ο οποίος αντιπροσωπεύεται ευρύτατα στο αθημοσίευτο υλικό από το 'Υπόγειο'. Έξι ακόμα αγγεία ή όστρακα ενεπίγραφων σκύφων και κοτυλών εντάσσονται σε τύπους οι οποίοι απαντούν στην Εύβοια αλλά δεν είναι αποκλειστικά ευβοϊκοί (βλ. τις ενότητες 3.2.2.1.2–3.2.2.2). Μία άλλη κατηγορία κεραμικής από τον Θερμαϊκό Κόλπο που αντιπροσωπεύεται στο 'Υπόγειο' απαρτίζεται από δύο τύπους εμπορικών αμφορέων, ο ένας από τους οποίους συγκροτείται εδώ για πρώτη φορά. Πρόκειται για τον τύπο των 'μεθωναίων' αμφορέων, ο οποίος, μολονότι πιθανώς παραγόταν στην ίδια τη Μεθώνη, συνδέεται με ιωνικούς τύπους, ιδιαίτερα με έναν μιλησιακό (βλ. την ενότητα 3.2.6.1). Αντίθετα, οι θερμαϊκοί αμφορείς παράγονταν εκτός της Μεθώνης, σε άλλες θέσεις του ομώνυμου Κόλπου (βλ. την ενότητα 3.3.6.2).

Η ενεπίγραφη κεραμική από το 'Υπόγειο' περιλαμβάνει ένα σύνολο επεισακτων αγγείων που είναι σαφώς πιο πλούσιο και ποικίλο από εκείνο που έχει προέλευση τον Θερμαϊκό Κόλπο (βλ. Γράφημα 1). Τα ενεπίγραφα αγγεία που έχουν εισαχθεί από την Εύβοια, η οποία θεωρείται ως η περιοχή καταγωγής των αποίκων της Μεθώνης (βλ. Κεφάλαιο 1 και παρακάτω ενότητα 3.4.3), περιορίζονται σε τέσσερις σκύφους που εξετάζονται στην ενότητα 3.3.2.2.¹⁴⁸⁹ Εξίσου περιορισμένα είναι τα ενεπίγραφα αγγεία που προ-

Γράφημα 1

Η κατανομή της επείσρακτης ενεπίγραφης κεραμικής από το 'Υπόγειο' με βάση την περιοχή προέλευσης.

έρχονται από την Κόρινθο (1), τις Κυκλάδες (1), τη Μίλητο (1), καθώς και απροσδιόριστες θέσεις της Ιωνίας (6) και της Αιολίδας (3). Αντίθετα, καλύτερα αντιπροσωπεύονται —κυρίως με εμπορικούς αμφορείς και ενίοτε με μεμονωμένα δείγματα λεπτής κεραμικής— η Αττική (17), η Σάμος (17), η Χίος (14) και η Λέσβος (10). Απροσδιόριστη παραμένει η περιοχή προέλευσης του ενός τρίτου περίπου των επείσρακτων δειγμάτων (35 από τα 109), το οποίο απαρτίζεται κυρίως από εμπορικούς αμφορείς. Στις ενότητες 3.3.3.8 και 3.3.3.9 πολλά από αυτά τα δείγματα οργανώνονται σε τύπους αμφορέων, οι οποίοι, στην πλειονότητά τους, είναι άγνωστοι στην έρευνα (βλ. την ενότητα 3.3.3.9.1).

Η αφθονία και η ποικιλία των επείσρακτων ενεπίγραφων αγγείων στη Μεθώνη βρίσκει παράλληλο σε άλλες αποικίες και εμπορικά κέντρα της εποχής, όπως οι Πιθηκούσες,¹⁴⁹⁰ ο Κομμός¹⁴⁹¹ και η Ναύκρατη.¹⁴⁹² Αντίθετα, άλλα μεγάλα σύνολα δημοσιευμένης ενεπίγραφης κεραμικής της περιόδου από θέσεις εντός του Αιγαίου, όπως το Καλαπόδι,¹⁴⁹³ η Ερέτρια¹⁴⁹⁴ και ο Υμητός,¹⁴⁹⁵ δεν παρουσιάζουν μεγάλα ποσοστά επείσρακτου υλικού. Βέβαια, η εικόνα αυτή συνδέεται, σε κάποιο βαθμό, με την προέλευση της κεραμικής από τις τρεις τελευταίες θέσεις, κυρίως ή, στην περίπτωση της Ερέτριας, κατά βάση από χώρους λατρείας.

Περαιτέρω αναφοράς χρήζει το υποσύνολο των είκοσι πέντε δειγμάτων με αλφαβητικά χαράγματα λόγω της ιδιαίτερης σημασίας του για την έρευνα. Στο εν λόγω σύνολο τα επείσρακτα αγγεία είναι διπλάσια περίπου από εκείνα από τον Θερμαϊκό Κόλπο (δεκαεπτά έναντι οκτώ). Η αναλογία αυτή είναι σαφώς μεγαλύτερη από εκείνη που προέκυψε για το σύνολο του ενεπίγραφου υλικού. Παρά ταύτα, τα εν λόγω αγγεία από τον Θερμαϊκό Κόλπο δεν είναι αμελητέα αριθμητικά και αποδεικνύουν πειστικά τη χρήση αλφαβητικής γραφής στην ίδια τη Μεθώνη και στην περιοχή της. Φαίνεται

συνεπώς ότι η Μακεδονία —και ιδιαίτερα η περιοχή του Θερμαϊκού Κόλπου— υπήρξε από τις πρώτες περιοχές του ελληνικού κόσμου στις οποίες εισήχθη και χρησιμοποιήθηκε το ελληνικό αλφάβητο. Ασαφής παραμένει ο τόπος απόδοσης των αλφαβητικών χαραγμάτων στο σύνολο του επεισακτού υλικού. Εξάιρεση αποτελεί η περίπτωση του σαμιακού αμφορέα με αρ. 17, ο οποίος φέρει γράμμα (N) που χαράχθηκε πριν από την όπτηση προφανώς στη Σάμο. Πάντως, μεταξύ των επεισακτων δειγμάτων με αλφαβητικά χαράγματα ξεχωρίζουν τα μικρά σύνολα ευβοϊκών σκύφων (αρ. 2, 7 και 8) και σαμιακών αμφορέων (αρ. 16–19).

Με βάση το σχήμα τους, τα ενεπίγραφα αγγεία χωρίζονται σε τέσσερις γενικές κατηγορίες:¹⁴⁹⁶ πόσης, μετάγγισης, αποθήκευσης και μεταφοράς (μία πέμπτη κατηγορία, εκείνη των μαγειρικών, απουσιάζει πλήρως από το εξεταζόμενο υλικό). Οι κατηγορίες αυτές δεν είναι πάντα αυστηρά διακριτές. Για παράδειγμα, οι εμπορικοί αμφορείς προορίζονται για τη μεταφορά προϊόντων αλλά εξυπηρετούν και την αποθήκευσή τους. Επιπλέον, όπως σημειώθηκε στην ενότητα 3.3.3.1, δεν αποκλείεται η πιθανότητα αλλαγής του βασικού ρόλου ενός αγγείου, π.χ. τα επεισακτα αποθηκευτικά αγγεία πιθανότατα έφθασαν στη Μεθώνη ως αγγεία μεταφοράς. Τέλος, η κατάσταση διατήρησης αρκετών δειγμάτων κεραμικής από τον Θερμαϊκό Κόλπο (για τα οποία βλ. παραπάνω) δεν επιτρέπει την απόδοσή τους σε κάποια από τις εν λόγω κατηγορίες. Ως εκ τούτου, έμφαση δίνεται εδώ στις γενικές αναλογίες της αντιπροσώπευσης των κατηγοριών αυτών και όχι στις απόλυτες τιμές των σχετικών μετρήσεων.

Πολλά (24) από τα εξεταζόμενα δείγματα κεραμικής από τον Θερμαϊκό Κόλπο δεν σώζουν επαρκή στοιχεία σχήματος, όμως είκοσι δύο αποδίδονται σε αγγεία πόσης, δεκαοκτώ σε αγγεία μεταφοράς, δεκατέσσερα σε αγγεία μετάγγισης και τέσσερα σε αγγεία αποθήκευσης (βλ. Γράφημα 2). Αρκετά διαφορετική είναι η εικόνα που προκύπτει για την επεισακτη κεραμική, η οποία κυριαρχείται από ογδόντα επτά δείγματα εμπορικών αμφορέων που συνθέτουν το σύνολο των αγγείων μεταφοράς. Ακολουθούν τα αγγεία πόσης (17), ενώ σαφώς σπανιότερα είναι τα αγγεία αποθήκευσης (4) και μετάγγισης (1) (βλ. Γράφημα 3). Επομένως, οι τέσσερις κατηγορίες αντιπροσωπεύονται διαφορετικά στην κεραμική από τον Θερμαϊκό Κόλπο και στην επεισακτη κεραμική. Παρά ταύτα, η μόνη ριζική διαφορά, η οποία έγκειται στην υψηλή αντιπροσώπευση των εμπορικών αμφορέων στην επεισακτη κεραμική, προκύπτει από επιλογές χάραξης που έγιναν πιθανότατα εκτός Μεθώνης και σχετίζονται με τη διακίνηση των αγγείων αυτών από εμπόρους διαφορετικής καταγωγής (βλ. τις ενότητες 3.4.4 και 3.4.5). Κατά τα άλλα, τόσο μεταξύ της κεραμικής από τον Θερμαϊκό Κόλπο όσο και μεταξύ της επεισακτης κεραμικής κυριαρχούν τα αγγεία μεταφοράς και πόσης, ενώ σπανίζουν τα αγγεία μετάγγισης και αποθήκευσης. Τις ίδιες τάσεις παρουσιάζει το υποσύνολο των αγγείων με αλφαβητικές επιγραφές (βλ. Γράφημα 4): κυριαρχούν τα αγγεία μεταφοράς (13) και πόσης (11), σπανίζουν τα αγγεία μετάγγισης (1) και απουσιάζουν τα αγγεία αποθήκευσης. Τα στοιχεία αυτά υποδεικνύουν ότι σε γενικές γραμμές η προέλευση των αγγείων δεν ήταν καθοριστική για τη χάραξη ή άλλη σήμανσή τους, καθώς και για τον τύπο του χαράγματος, αλφαβητικού ή μη.

Η εικόνα αυτή της αντιπροσώπευσης των διάφορων κατηγοριών σχημάτων δεν αποτελεί ιδιαιτερότητα της Μεθώνης και επαναλαμβάνεται σε κάποιο βαθμό σε άλλα μεγάλα σύνολα δημοσιευμένης ενεπίγραφης κεραμικής της περιόδου, τα οποία προέρχονται όμως από λίγες μόνο θέσεις του ελληνικού κόσμου. Η αντιπροσώπευση των διάφορων κατηγοριών στη Μεθώνη βρίσκει παράλληλο στις Πιθηκούσες¹⁴⁹⁷ και στον Κορμό.¹⁴⁹⁸ Στην Ερέτρια αντίθετα είναι ξεκάθαρη η αριθμητική υπεροχή των αγγείων πόσης, λόγω της προέλευσης μεγάλου μέρους του υλικού από ένα ιερό, εκείνο του

Γράφημα 2

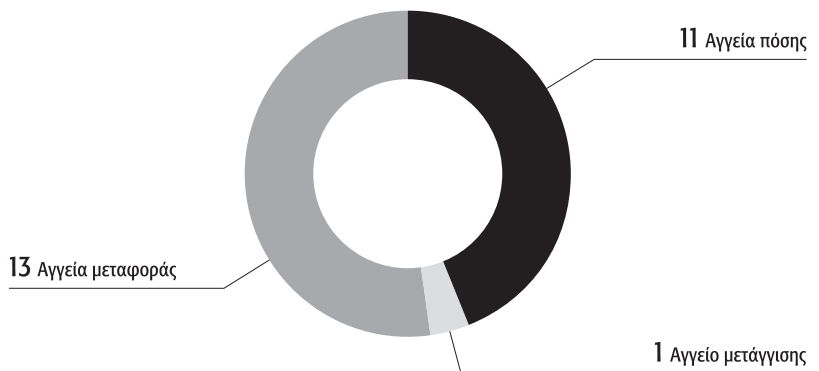
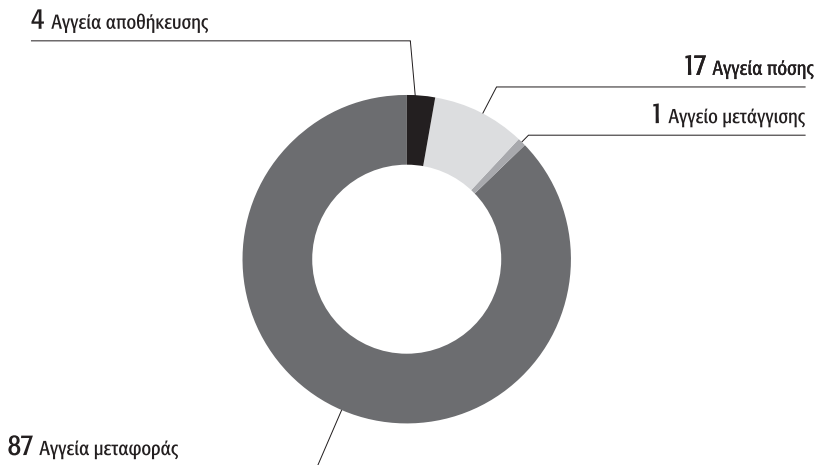
Η κατανομή της κεραμικής από τον Θερμαϊκό Κόλπο που βρέθηκε στο 'Υπόγειο' με βάση την κατηγορία σχήματος.

Γράφημα 3

Η κατανομή της επείσοκτης ενεπίγραφης κεραμικής από το 'Υπόγειο' με βάση την κατηγορία σχήματος.

Γράφημα 4

Η κατανομή της ενεπίγραφης με αλφαβητικά χαραγμένα κεραμικής από το 'Υπόγειο' με βάση την κατηγορία σχήματος.

Απόλλωνα Δαφνηφόρου.¹⁴⁹⁹ Το φαινόμενο αυτό απαντά και σε άλλα ιερά της περιόδου, όπως εκείνα στον Υμηττό,¹⁵⁰⁰ στο Καλαπόδι¹⁵⁰¹ και στη Ναύκρατη.¹⁵⁰² Βέβαια, η έλλειψη ενεπίγραφων εμπορικών αμφορέων από θέσεις όπως ο Υμηττός και το Καλαπόδι δεν συνδέεται μόνο με τη χρήση τους για λατρευτικούς σκοπούς, αλλά και με την απόστασή τους από την ακτή, παράγοντας που ως γνωστόν είναι καθοριστικός για τη διασπορά των εμπορικών αμφορέων (ενδεικτικοί για αυτό το ζήτημα είναι οι Χάρτες 4 ως 6 και 13 ως 18 που αποτυπώνουν τη διασπορά εμπορικών αμφορέων κατά μήκος της ακτογραμμής του βόρειου Αιγαίου και μόνο σπάνια στην ενδοχώρα). Τέλος, σε όλα τα προαναφερθέντα σύνολα σπανίζουν τα αγγεία αποθήκευσης και μετάγγισης, καθώς και τα μαγειρικά σκεύη. Το ίδιο φαινόμενο απαντά και στη Μεθώνη, με μόνη διαφορά την όχι και τόσο πενιχρή αντιπροσώπηση των ενεπίγραφων αγγείων μετάγγισης. Η τελευταία αυτή ιδιαιτερότητα, η οποία παρατηρείται στο υλικό από τη Μεθώνη που προέρχεται από τον Θερμαϊκό Κόλπο (όχι όμως και στο επείσακτο), αναδεικνύει μία ενδιαφέρουσα πρακτική, η οποία ίσως σχετίζεται με την προέλευση των κεραμικών από ένα κατά βάση οικιστικό περιβάλλον. Άλλωστε, επτά από τα δεκατρία δείγματα ενεπίγραφης κεραμικής που προέρχονται από τον οικισμό της Ξερόπολης στο Δευκαντί αποδίδονται σε αγγεία μετάγγισης ή —συνηθέστερα— σε πρόχους/αμφορείς.¹⁵⁰³ Η αξιολογη αντιπροσώπηση των αγγείων μετάγγισης στην ενεπίγραφη κεραμική από τον Θερμαϊκό Κόλπο που εντοπίστηκε στο ‘Υπόγειο’ συνδέεται πιθανώς και με την ιδιαίτερη προτίμηση για το σχήμα της οπισθόμητης πρόχου που παρατηρείται στη Μακεδονία κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου (βλ. τις ενότητες 3.2.2.5 και 3.2.3.1). Τέσσερα (ως πιθανώς έξι) δείγματα οπισθόμητων πρόχων αντιπροσωπεύονται στο ενεπίγραφο υλικό από το ‘Υπόγειο’. Από την άλλη πλευρά, στο ίδιο υλικό περιλαμβάνονται δείγματα από τρεις (ως πιθανώς πέντε) υδρίες, ένα σχήμα το οποίο απαντά σπάνια στη Μακεδονία (ενότητα 3.2.2.6). Συνεπώς, τα διαθέσιμα δεδομένα από διάφορες θέσεις του ελληνικού κόσμου της Γεωμετρικής και της Αρχαϊκής περιόδου καταδεικνύουν ότι χαράγματα και άλλα σημεία εντοπίζονται κυρίως σε αγγεία πόσης και εμπορικούς αμφορείς και πολύ σπανιότερα σε άλλες κατηγορίες σχημάτων. Ταυτόχρονα, αναδεικνύουν ότι το περιβάλλον χρήσης των εν λόγω αγγείων είχε κάποιο αντίκτυπο στην αντιπροσώπηση των διάφορων κατηγοριών.

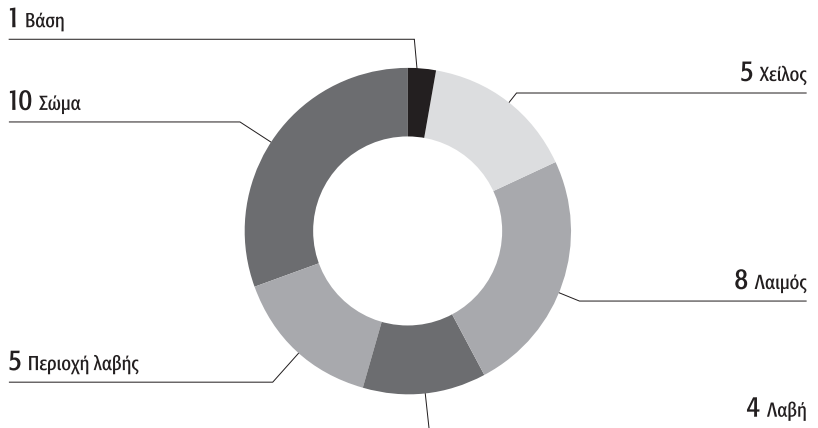
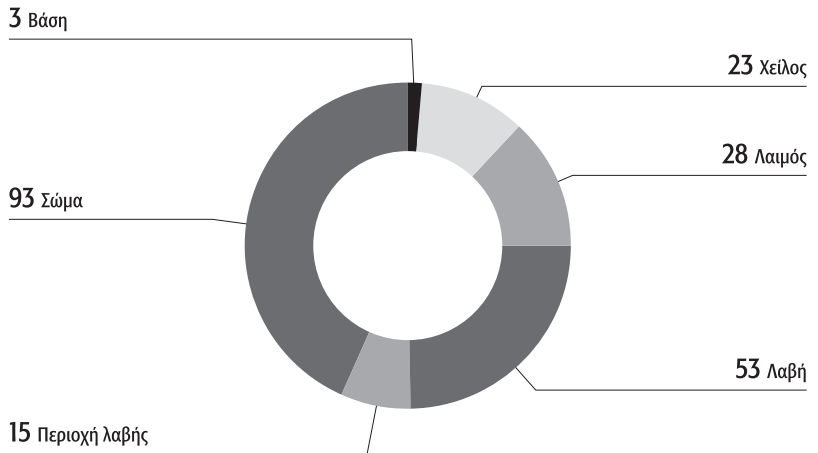
Τα χαράγματα και άλλα σημεία που απαντούν στο σύνολο της ενεπίγραφης κεραμικής από τη Μεθώνη εντοπίζονται κυρίως στο σώμα (93 περιπτώσεις) (βλ. Γράφημα 5). Συγκεκριμένα, όπου υπάρχουν σαφή δεδομένα, πρόκειται κυρίως για τον ώμο του αγγείου (26) και σπάνια μόνο για την κοιλιά (3). Δευτερευόντως, χαράγματα και άλλα σημεία απαντούν στη λαβή (53), σπανιότερα στον λαιμό (28), στο χείλος (23) και στην περιοχή της λαβής (15) και εξαιρετικά σπάνια στη βάση (3).¹⁵⁰⁴ Είναι προφανές ότι προτιμώνται περίοπτες θέσεις, σε αντίθεση με ό,τι παρατηρείται για παράδειγμα στην αττική κεραμική της Ύστερης Αρχαϊκής και της Κλασικής περιόδου, όπου τα χαράγματα εντοπίζονται κυρίως στη βάση.¹⁵⁰⁵ Ελαφρώς διαφορετικές είναι οι τάσεις που απαντούν στα δείγματα με αλφαβητικές αποκλειστικά επιγραφές. Στο υποσύνολο αυτό (βλ. Γράφημα 6) τα χαράγματα εντοπίζονται συνήθως στο σώμα —κυρίως στον ώμο— (10 περιπτώσεις), δευτερευόντως στον λαιμό (8), σπανιότερα στο χείλος (5), στη λαβή (4) και στην περιοχή της (5) και εξαιρετικά σπάνια στη βάση (1). Η μόνη σημαντική διαφορά μεταξύ των δύο ομάδων έγκειται στο ότι η υψηλή αντιπροσώπηση κάθε είδους χαραγμάτων στη λαβή του συνόλου των κεραμικών δεν αφορά τα αλφαβητικά. Το γεγονός αυτό εξηγείται από την προφανή ακαταλληλότητα της λαβής για τη χάραξη σύνθετων σημείων σε παράταξη, όπως απαιτεί η αλφαβητική γραφή.

Γράφημα 5

Η συχνότητα εμφάνισης σημείων στα διάφορα τμήματα των ενεπίγραφων κεραμικών από το 'Υπόγειο'.

Γράφημα 6

Η συχνότητα εμφάνισης σημείων στα διάφορα τμήματα των ενεπίγραφων με αλφαβητικά χαράγματα κεραμικών από το 'Υπόγειο'.

Η προτίμηση της απόδοσης των χαραγμάτων σε περίοπτες θέσεις είχε στην περίπτωση των εμπορικών αμφορέων προφανή πρακτικά οφέλη κατά τη διακίνηση των αγγείων, συμπεριλαμβανομένης της φόρτωσης και εκφόρτωσής τους στα πλοία. Αντίθετα, σε ορισμένα από τα αγγεία πόσης η περίοπτη θέση μάλλον εξυπηρετούσε τη διάθεση επίδειξης στο πλαίσιο συμποσίων (βλ. Κεφάλαιο 4). Τέλος, τα χαράγματα που αποδίδονται σε ορισμένα άλλα δείγματα επιτραπέζιας κεραμικής συνδέονται με τις ποικίλες χρήσεις των εν λόγω αγγείων στον καθημερινό βίο.¹⁵⁰⁶

Στο σύνολο της ενεπίγραφης κεραμικής από το 'Υπόγειο' τα δείγματα που φέρουν γραπτό διάκοσμο (109) υπερέχουν αριθμητικά εκείνων που είναι ακόσμητα (82). Η υπεροχή αυτή παρατηρείται τόσο σε επίπεδο συνό-

λου, όσο και στις επιμέρους κατηγορίες της κεραμικής από τον Θερμαϊκό Κόλπο και της επείσοκτης κεραμικής. Συγκεκριμένα, απαντούν πενήντα ένα δείγματα με γραπτό διάκοσμο έναντι τριάντα ένα ακόσμητων στην περίπτωση της κεραμικής από τον Θερμαϊκό Κόλπο και πενήντα οκτώ έναντι πενήντα ένα αντίστοιχα στην περίπτωση της επείσοκτης. Ωστόσο, όλη η επείσοκτη ακόσμητη ενεπίγγραφη κεραμική συνίσταται σε εμπορικούς αμφορείς, ενώ αντίθετα όλοι οι ενεπίγραφοι μακεδονικοί εμπορικοί αμφορείς είναι κοσμημένοι. Η κοσμημένη ενεπίγγραφη κεραμική από το 'Υπόγειο' περιλαμβάνει αγγεία με γραμμικό κυρίως διάκοσμο. Τα αγγεία με εικονιστικό διάκοσμο περιορίζονται σε ελάχιστες κοτύλες που φέρουν ένα ή περισσότερα πτηνά σε κάθε όψη.¹⁵⁰⁷ Μολονότι πρόκειται κυρίως για κοτύλες με πτηνά, τα αγγεία αυτά δεν παρουσιάζουν επιγραφές, όπως δύο γνωστά παράλληλά τους από τις Πιθηκούσες (ποτήρι του Νέστορα) και την Ερέτρια.¹⁵⁰⁸

Γενικά, δεν παρατηρείται οργανική σχέση ανάμεσα στα εγχάρακτα και άλλα σημεία από τη μία πλευρά και στον διάκοσμο του αγγείου από την άλλη. Μάλιστα σε πολλές περιπτώσεις τα σημεία αποδίδονται πάνω σε γραπτά μοτίβα αλλοιώνοντάς τα. Αξιόλογες εξαιρέσεις αποτελούν το ευβοϊκό ποτήρι του Ακεσάνδρου (αρ. 2) και η κοτύλη από τον Θερμαϊκό Κόλπο με αρ. 35. Στην περίπτωση του αγγείου με αρ. 2, μακροσκελής επιγραφή έχει αποδοθεί κατά μήκος της μέγιστης διαμέτρου του αγγείου αμέσως κάτω από το άνω πέρασ του γανώματος που καλύπτει την κοιλιά του.¹⁵⁰⁹ Διαφορετική είναι η περίπτωση της κοτύλης με αρ. 35 που φέρει το μόνο αναμφίβολα εικονιστικό γκραφίτο (graffito) από το 'Υπόγειο', το οποίο είχε αποδοθεί πριν τη θραύση του αγγείου. Ο λαιμός και η κεφαλή πτηνού που αποδίδονται στο **graffito σχετίζονται προφανώς με τα γραπτά πτηνά που αποδίδονται στον ώμο της κοτύλης**. Graffito πτηνόμορφου όντος(;) έχει αποδοθεί και σε ευβοϊκή κοτύλη με γραμμικό διάκοσμο από την Αμαθούντα, η οποία χρονολογείται και αυτή στον ύστερο 8ο αιώνα π.Χ.¹⁵¹⁰

Στη συντριπτική του πλειονότητα (141 από τα 191 δείγματα) το εξεταζόμενο υλικό προέρχεται από τη φάση επίχωσης του 'Υπογείου' και χρονολογείται στον ύστερο 8ο και στις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ. Μόνον ο κορινθιακός αμφορέας με αρ. 103, ο οποίος προέρχεται από την ίδια επίχωση, χρονολογείται πρωιμότερα, εντός του 8ου αιώνα π.Χ.¹⁵¹¹ Πολύ λιγότερα (50) είναι τα ενεπίγραφα δείγματα από την ενδιάμεση φάση και τη φάση κατοίκησης, οι οποίες καλύπτουν κυρίως τον 7ο και 6ο αιώνα π.Χ. Ανάμεσα στα δείγματα αυτά, ξεχωρίζουν δύο μικρά σύνολα, ένα χιακών αμφορέων (αρ. 177-182) και ένα άλλο αττικών αμφορέων τύπου SOS (αρ. 24, 173-175). Ιδιαίτερο εύρημα για το σύνολο της κεραμικής του 'Υπογείου' αποτελεί ένα αττικό μελαμβαφές αγγείο (αρ. 25), το οποίο παρείσφρησε στα ανώτερα στρώματα της ανασκαφής και ανάγεται στο δεύτερο τέταρτο του 4ου αιώνα π.Χ., λίγο πριν την καταστροφή της θέσης από τον Φίλιππο Β'.

Τέλος, ειδικής μνείας χρήζουν ορισμένα σημεία που απαντούν σπάνια στο υλικό από το 'Υπόγειο'. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελούν τα γραπτά (dipinti), τα οποία περιορίζονται σε μόλις έξι (αρ. 26, 31, 34, 80, 94, 132) ή πιθανώς οκτώ (αρ. 16 και 115) δείγματα. Σε τέσσερις περιπτώσεις πρόκειται για μία ή δύο γραμμές που αποδίδονται κάτω από τη λαβή σκύφου ή κοτύλης με το ίδιο γάνωμα που χρησιμοποιείται για τη διακόσμηση του αγγείου (αγγεία από τον Θερμαϊκό Κόλπο με αρ. 26, 31, 34 και επείσοκτο με αρ. 94). Στις υπόλοιπες περιπτώσεις πρόκειται για κάπως πιο σύνθετο σημείο που αποδίδεται σε εμπορικό αμφορέα. Μόνο στην περίπτωση του λέσβιου αμφορέα με αρ. 132 το γραπτό σημείο έχει αποδοθεί μετά την όπτηση. Στους αμφορείς με αρ. 16 και 115 απαντούν σημεία, ο χαρακτήρας των οποίων παραμένει ασαφής. Με εξαίρεση τις κοιλότητες που εντοπίζονται στη γένεση των λαβών αμφορέων διάφορων τύπων, πολύ σπάνια είναι τα χαράγματα και εμπίεστα σημεία που έχουν αποδοθεί πριν από την όπτη-

ση. Ένα τέτοιο χάραγμα απαντά στον σαμιακό αμφορέα με αρ. 17 και ένα εμπύεστο σημείο στο μικρό ανοικτό αγγείο από τον Θερμαϊκό Κόλπο με αρ. 39. Τυχαίο είναι ίσως το εγγάρακτο σημείο στον επεισόακτο εμπορικό αμφορέα άγνωστης προέλευσης με αρ. 150, όπως σχεδόν σίγουρα είναι τυχαία και εκείνα στα αγγεία με αρ. 113 και 170.

Συνοπτικά, η ενεπίγραφη κεραμική από τη Μεθώνη περιλαμβάνει κυρίως επεισόακτα και δευτερευόντως αγγεία από τον Θερμαϊκό Κόλπο. Αρκετά αγγεία από τον Θερμαϊκό Κόλπο φέρουν αλφαβητικά χαράγματα, γεγονός που αποδεικνύει την πρώιμη χρήση της αλφαβητικής γραφής στην ίδια τη Μεθώνη. Η κεραμική καλύπτει διάφορες κατηγορίες σχημάτων, αλλά καλύτερα αντιπροσωπεύονται οι εμπορικοί αμφορείς και τα αγγεία πόσης, σπανιότερα τα αγγεία μετάγγισης και τα αποθηκευτικά, ενώ απουσιάζουν τα μαγειρικά σκεύη. Κατά κανόνα, τα χαράγματα καταλαμβάνουν περίοπτη θέση πάνω στο αγγείο και δεν συνδέονται με τον διάκοσμό του.

3.4.3 Η Μεθώνη ως αποικία και εμπορικό κέντρο

Η ανακάλυψη πλούσιου αρχαιολογικού υλικού του ύστερου 8ου αιώνα π.Χ. στη Μεθώνη προσφέρεται για συνδυαστική εξέταση με τη γραπτή παράδοση για την ίδρυση της ερετριακής αποικίας στη θέση στα 733/2 π.Χ. Η παράδοση αυτή βασίζεται στα *Αίτια Ελληνικά* (293a–b) του Πλουτάρχου, όπου μνημονεύεται ότι τους Ερετριείς που ίδρυσαν τη Μεθώνη είχαν προηγουμένως εκδιώξει από την Κέρκυρα Κορίνθιοι που ίδρυσαν στο νησί δική τους αποικία, γεγονός που ανάγεται γενικά στο 734/3 π.Χ. με βάση τη μαρτυρία του Στράβωνα (*Γεωγραφικά* 6.2.4).¹⁵¹² Ακόμα και πριν από την έναρξη των ανασκαφών στη Μεθώνη, οι περισσότεροι μελετητές αποδέχονταν την ιστορικότητα της πληροφορίας του Πλουτάρχου και την ιδρυτική χρονολογία του 733/2 π.Χ.,¹⁵¹³ η οποία βέβαια δεν συνεπάγεται την ιστορικότητα ολόκληρης της σχετικής αφήγησης. Ορισμένοι όμως είχαν εκφράσει επιφυλάξεις και προβληματισμούς για το ζήτημα αυτό,¹⁵¹⁴ τονίζοντας συχνά την ένδεια αρχαιολογικών ευρημάτων που να τεκμηριώνουν την ευβοϊκή παρουσία στην αρχαία πόλη της Κέρκυρας, όπου έχουν διεξαχθεί ανασκαφές.¹⁵¹⁵ Μάλιστα ορισμένοι μελετητές αμφισβήτησαν την ίδια την ύπαρξη αποικίας στη Μεθώνη.¹⁵¹⁶

Απάντηση στους προβληματισμούς αυτούς έδωσε, με βάση τις γραπτές πηγές, ο Μιχαήλ Σακελλαρίου, ο οποίος επισήμανε ότι η πληροφορία του Πλουτάρχου για την αποπομπή των αποίκων που επέστρεφαν από την Κέρκυρα στην Ερέτρια βρίσκεται παράλληλο στην καλύτερα τεκμηριωμένη αφήγηση του Ηροδότου (*Ιστορίες* 4.156) για την επιστροφή των Θηραίων αποίκων από την Κυρήνη.¹⁵¹⁷ Περαιτέρω στήριξη στο επιχείρημα για την αξιοπιστία του βασικού πυρήνα της αφήγησης του Πλουτάρχου για τη Μεθώνη παρέχει η ακόλουθη ανάλυση των αρχαιολογικών ευρημάτων του 'Υπογείου', η οποία βασίζεται στο Κεφάλαιο 2 και στις προηγούμενες ενότητες του Κεφαλαίου 3, χωρίς όμως να περιορίζεται μόνο στη μαρτυρία της ενεπίγραφης κεραμικής του 'Υπογείου'. Η ανάλυση αυτή συμβάλλει στην καλύτερη κατανόηση αλλά και στον κριτικό έλεγχο της μαρτυρίας του Πλουτάρχου.¹⁵¹⁸

Παρ' ότι περιορισμένη, η αρχαιολογική έρευνα στη Μεθώνη έχει τεκμηριώσει επαρκώς ότι η θέση κατοικείτο πριν από την παραδεδομένη χρονολογία της ίδρυσης της ευβοϊκής αποικίας,¹⁵¹⁹ όπως άλλωστε μαρτυρεί και το εν λόγω χωρίο του Πλουτάρχου. Η ίδρυση της αποικίας στη θέση μπορεί να συνδεθεί με μία μεγάλη αλλαγή στον χαρακτήρα της κεραμικής. Με το κεραμικό σύνολο από το 'Υπόγειο', στο οποίο αντιπροσωπεύεται μεγάλη ποσότητα και ποικιλία εισαγωγών (ιδιαίτερα εμπορικών αμφορέων) από το κεντρικό και το ανατολικό Αιγαίο, αντιδιαστέλλονται τα ευρήματα από αρχαιολογικά στρώματα πρωιμότερων φάσεων της Πρώιμης Εποχής του Σι-

δήρου, τα οποία παρουσιάζουν γενικά τοπικό χαρακτήρα. Βέβαια, νοτιοελλαδικές επιρροές είναι εμφανείς στην κεραμική τοπικής παραγωγής από τη Μεθώνη (βλ. Κεφάλαιο 2), αλλά και τη γειτονική Πύδνα¹⁵²⁰ ήδη κατά τον 9ο και πιθανώς τον 10ο αιώνα π.Χ., ωστόσο, αυτές δεν παρουσιάζουν την ποσότητα και την ποικιλία που απαντά κατά τον 8ο αιώνα π.Χ. Αυτή ακριβώς η ποσότητα και η ποικιλία της επεισοδιακής κεραμικής είναι χαρακτηριστική για τις ελληνικές αποικίες στη Μεσόγειο και δεν απαντά γενικά στις μητροπόλεις των ίδιων αποικιών κατά την εξεταζόμενη περίοδο.¹⁵²¹ Στη βιβλιογραφία για τον ελληνικό αποικισμό αλλαγές ανάλογες της προαναφερθείσας συνδέονται με την ίδρυση μίας αποικίας, η οποία εκλαμβάνεται συνήθως ως γεγονός που συντελέστηκε σε μία συγκεκριμένη χρονική στιγμή.¹⁵²² Αντίθετα, στην περίπτωση της Μεθώνης θεωρείται πιθανότερο ότι οι άποικοι έφθασαν διαδοχικά, σε κάποιο βάθος χρόνου, και εγκαταστάθηκαν με τη σύμφωνη γνώμη των γηγενών σε μία θέση, η οποία τους ήταν ήδη γνωστή.¹⁵²³

Η αλλαγή στον κεραμικό ορίζοντα της Μεθώνης τοποθετείται, με βάση το εύρημα του 'Υπογείου', στη μετάβαση από το τρίτο στο τελευταίο τέταρτο του 8ου αιώνα π.Χ., δηλαδή κατά την περίοδο που υποδεικνύει το χωρίο του Πλουτάρχου. Στην περίοδο αυτή, η οποία αντιπροσωπεύεται από το υλικό της φάσης επίχωσης του 'Υπογείου', αντιστοιχεί υστερογεωμετρική II (ή υστερογεωμετρική) λεπτή, καλά χρονολογημένη κεραμική διαφορετικών τοπικών εργαστηρίων του Αιγαίου: κορινθιακών (Κεφάλαιο 2), αττικών (Κεφάλαιο 2 και ενότητα 3.3.2.1), ευβοϊκών (Κεφάλαιο 2 και ενότητα 3.3.2.2), κυκλαδικών (ενότητα 3.3.2.3), ιωνικών (Κεφάλαιο 2 και ενότητα 3.3.2.4), αιολικών (ενότητα 3.3.2.5). Η 'ετυχητής σύμπτωση' της χρονολόγησης που υποδεικνύουν οι αρχαιολογικές και ιστορικές μαρτυρίες έχει εξαιρετικό ενδιαφέρον, γιατί σε μία πρώτη ματιά φαίνεται:

- α να επαληθεύει τη σχετική συνοχή του χρονικού του αποικισμού που προκύπτει από τον συνδυασμό των πληροφοριών του Θουκυδίδη και του Ευσέβιου¹⁵²⁴ και, στην περίπτωση της Μεθώνης, του Πλουτάρχου· και
- β να επιβεβαιώνει την παραδοσιακή, σχετική και απόλυτη χρονολόγηση του Αιγαίου της περιόδου.¹⁵²⁵

Παρά ταύτα, και τα δύο αυτά συμπεράσματα δεν πρέπει να γίνουν αυτομάτως αποδεκτά, γιατί εμπεριέχουν ορισμένες αβεβαιότητες. Μέρος του προβλήματος έγκειται στο γεγονός ότι η κεραμική από το 'Υπόγειο' δεν αντιπροσωπεύει κατ' ανάγκη το πρωιμότερο μεγάλο σύνολο νοτιοελλαδικής κεραμικής από τη Μεθώνη.¹⁵²⁶ Αυτό μένει να επιβεβαιωθεί από μία γενικότερη και διαχρονική επισκόπηση της αρχαιολογίας της θέσης.¹⁵²⁷ Άλλα προβλήματα σχετικά με την εν λόγω 'σύμπτωση' αφορούν το ίδιο το χρονολογικό σύστημα του ελληνικού κόσμου της εποχής, το οποίο παρουσιάζει αδυναμίες και κυκλικά επιχειρήματα και χρήζει ελέγχου στη βάση εφαρμογών ραδιοχρονολόγησης και δένδροχρονολόγησης (βλ. την ενότητα 3.1.3). Είναι προφανές ότι η περίπτωση της Μεθώνης προσφέρεται για έναν τέτοιο έλεγχο, δεδομένης της σχετικά καλής διατήρησης ανασκαφικών συνόλων των πρώιμων ιστορικών χρόνων και της αφθονίας καλά χρονολογημένης κεραμικής από διάφορες περιοχές.

Το κείμενο του Πλουτάρχου δεν διευκρινίζει το κίνητρο για την ίδρυση της αποικίας στη Μεθώνη, αλλά τα αρχαιολογικά ευρήματα του 'Υπογείου' δείχνουν ότι η θέση αναδείχθηκε σε εμπορικό κόμβο σχεδόν αμέσως μετά την παραδοσιακή χρονολογία ίδρυσης της αποικίας. Η πρόταση για τον εμπορικό ρόλο της Μεθώνης που τεκμηριώνεται αναλυτικά παρακάτω διαφοροποιείται από διαδεδομένες (και σε κάποιο βαθμό ξεπερασμένες) αντιλήψεις σχετικά με το αρχαίο εμπόριο και τον αποικισμό του βόρειου Αιγαίου. Στην παλαιότερη βιβλιογραφία, επηρεασμένη κυρίως από το έργο

του Moses Finley,¹⁵²⁸ ήταν διάχυτη η αντίληψη ότι το εμπόριο κατείχε περιφερειακό μόνο ρόλο στην αρχαία ελληνική οικονομία, ιδιαίτερα σε εκείνη των πρώιμων ιστορικών χρόνων. Η αντίληψη αυτή που στηριζόταν σε μαρτυρίες αρχαίων συγγραφέων αποδείχθηκε προβληματική, ιδιαίτερα μεταξύ των αρχαιολόγων, οι οποίοι μελετούν τα απτά τεκμήρια της διακίνησης διάφορων προϊόντων, ιδίως κεραμικών. Όπως διαπιστώθηκε, το πρόβλημα έγκειτο στο διαφορετικό χαρακτήρα των δύο ειδών τεκμηρίων, των κειμένων από τη μία πλευρά και των αρχαιολογικών ευρημάτων από την άλλη.¹⁵²⁹ Τα κείμενα προσφέρουν σημαντικότερες αλλά σαφώς επιλεκτικές αναφορές και δεν αποτυπώνουν το εύρος της αρχαίας οικονομίας, στην ανάδειξη του οποίου μπορεί να συμβάλει καθοριστικά η συστηματική μελέτη των αρχαιολογικών ευρημάτων, με την προϋπόθεση ότι δεν παραβλέπει τους περιορισμούς που παρουσιάζει το υλικό.

Ειδικότερα, οι αρχαιολογικές μαρτυρίες για το εμπόριο στον Θερμαϊκό Κόλπο και γενικότερα στη Μακεδονία της Γεωμετρικής και Πρωτοαρχαϊκής περιόδου δεν έχουν αξιολογηθεί επαρκώς, κυρίως επειδή οι ανασκαφές μεγάλης κλίμακας υπήρξαν περιορισμένες μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες, ενώ και οι τελικές δημοσιεύσεις του σχετικού υλικού παραμένουν λιγοστές. Πάντως, σε μία θεμελιώδη μελέτη για τους Έλληνες στη Μεσόγειο των πρώιμων ιστορικών χρόνων, ο John Boardman υποστήριξε ότι βασικός στόχος του αποικισμού στο βόρειο Αιγαίο υπήρξε η εξασφάλιση καλλιέργησιμων εκτάσεων και όχι η ανάπτυξη του εμπορίου,¹⁵³⁰ καθώς και ότι οι πρώτοι άποικοι αγνοούσαν τον μεταλλευτικό πλούτο της Μακεδονίας.¹⁵³¹ Οι απόψεις αυτές τίθενται σε αμφισβήτηση από τα ευρήματα της Μεθώνης και άλλων θέσεων της γεωγραφικής της περιφέρειας.

Ειδικά για το ζήτημα του μεταλλευτικού πλούτου, τα αρχαιολογικά κατάλοιπα του 'Υπογείου' και άλλων ανασκαφικών συνόλων της Μεθώνης παρέχουν άφθονες μαρτυρίες. Μεταξύ των καταλοίπων μεταλλουργικών δραστηριοτήτων που έχουν ανακαλυφθεί, ξεχωριστής μνείας χρήζουν τα τμήματα λίθινων μητρών για την παραγωγή των λεγόμενων 'μακεδονικών χαλκών', οι ποσότητες σκωρίας χαλκού και σιδήρου, καθώς και οι πήλινες χοάνες που διατηρούν κατάλοιπα κατεργασίας χαλκού και χρυσού.¹⁵³² Τα ευρήματα αυτά ενισχύουν την άποψη του Μιχάλη Τιβέριου, σύμφωνα με την οποία ήταν τα κοιτάσματα χρυσού του ποταμού Γαλλικού που προσήλκυσαν τους Ευβοείς στη γειτονική Αγχίαλο/Σίνδο,¹⁵³³ μία θέση όπου έχουν ανακαλυφθεί και κατάλοιπα κατεργασίας χαλκού.¹⁵³⁴ Περαιτέρω, κατά τον John Paradooulis, ο χαλκός όχι μόνο προσήλκυσε αποίκους αλλά και χάρισε το όνομά του στη Χαλκιδική.¹⁵³⁵ Διαφαίνεται, συνεπώς, ότι ο μεταλλευτικός πλούτος της Μακεδονίας αποτέλεσε βασικό κίνητρο για τον αποικισμό της και την ανάπτυξη των εμπορικών επαφών της.¹⁵³⁶ Το ζήτημα αυτό είναι βέβαια πολύ πιο σύνθετο από ό,τι υποδεικνύει μία άποψη που εκφράστηκε πρόσφατα, σύμφωνα με την οποία «. . . από τον 8ο αιώνα π.Χ. οι Ευβοείς έφερναν στη Μακεδονία αγγεία, τα οποία αντάλλασαν με ντόπιο χρυσό».¹⁵³⁷ Όπως θα διαφανεί παρακάτω, οι Ευβοείς δεν ήταν οι μόνοι που έφερναν αγγεία στη Μακεδονία και —κυρίως— οι γηγενείς δεν ήταν αδαείς στο εμπόριο (βλ. την ενότητα 3.4.4).

Στην κατανόηση όψεων του εμπορίου στον Θερμαϊκό Κόλπο και στη Μακεδονία της εποχής συμβάλλει και η μαρτυρία της κεραμικής. Στη σειρά χαρτών που συνοδεύουν προηγούμενες ενότητες του κεφαλαίου αποτυπώνεται η διασπορά πολλών επείσοκτων κεραμικών τύπων σε ενενήντα περίπου θέσεις του βόρειου Αιγαίου. Η αποτύπωση αυτή αποσκοπεί στην αποκατάσταση μίας ισορροπίας στην έρευνα των εμπορικών επαφών εντός του γεωγραφικού αυτού χώρου, αλλά και μεταξύ αυτού και άλλων γεωγραφικών ενοτήτων. Η ίδια αποτύπωση αναδεικνύει τον εξαιρετικά πλούσιο και ποικίλο χαρακτήρα της επείσοκτης κεραμικής στην ίδια τη Μεθώνη και υπο-

δεικνύει τον κομβικό ρόλο της θέσης. Τον ρόλο αυτό της Μεθώνης συνέλαβε πρώτος ο Nicholas Hammond, ο οποίος θεωρούσε ότι η θέση συνέβαλε καθοριστικά στην εντατικοποίηση των εμπορικών επαφών της Μακεδονίας με το νότιο Αιγαίο.¹⁵³⁸ Μάλιστα, ο βρετανός ιστορικός επιχειρηματολογούσε για το θέμα αυτό σε μία εποχή (1972) που η θέση της Μεθώνης δεν ήταν γνωστή στη διεθνή βιβλιογραφία¹⁵³⁹ και οι κεραμικές και άλλες εισαγωγές από το νότιο Αιγαίο που είχαν βρεθεί στη Μακεδονία ήταν ελάχιστες. Η αρχαιολογική έρευνα στο 'Υπόγειο' και τα ευρήματα που παρουσιάζονται δικαιώνουν σε μεγάλο βαθμό τις απόψεις του Hammond και επιβάλλουν μία αναθεώρηση του εμπορικού ρόλου της Μεθώνης και της γεωγραφικής της περιφέρειας.

Στο εξεταζόμενο σύνολο ενεπίγραφης κεραμικής περιλαμβάνονται εισαγωγές από την Κόρινθο, την Αττική, την Εύβοια, τις Κυκλάδες, την Ιωνία και την Αιολίδα, ενώ στο υπόλοιπο υλικό από τον ίδιο χώρο περιλαμβάνονται εισαγωγές και από περιοχές εκτός Αιγαίου, συγκεκριμένα τη Φοινίκη (βλ. την ενότητα 3.4.4).¹⁵⁴⁰ Μάλιστα, σε αρκετές περιπτώσεις οι εν λόγω εισαγωγές είναι από τις πρωιμότερες όχι μόνο στη Μακεδονία, αλλά και στο βόρειο Αιγαίο γενικότερα. Η επείσακτη αυτή κεραμική δεν τεκμηριώνει βέβαια την ύπαρξη απευθείας επαφών ανάμεσα στη Μεθώνη και σε όλες τις προαναφερθείσες περιοχές, όμως το πλήθος και η ποικιλία της υποδεικνύουν τη σχετική πυκνότητα των επαφών της θέσης.¹⁵⁴¹ Επιπλέον, η κεραμική αυτή είναι ενδεικτική του μεγάλου όγκου των εμπορευμάτων που διακινούνταν, όπως υποστήριξε ο Robin Osborne αναφορικά με την ποσότητα της επείσακτης λεπτής κεραμικής στις Πιθηκούσες του ύστερου 8ου αιώνα π.Χ.¹⁵⁴² Στην περίπτωση της Μεθώνης, ενδείξεις για συστηματικό εμπόριο αξιολογικής κλίμακας προσφέρει όχι μόνο η κεραμική αυτή, αλλά κυρίως οι εμπορικοί αμφορείς, η σχετική μαρτυρία των οποίων είναι σαφώς πιο βαρύνουσα από εκείνη της λεπτής κεραμικής,¹⁵⁴³ και γι' αυτό εξετάζεται λεπτομερέστερα. Όπως έχει ειπωθεί χαρακτηριστικά, **«Amphoras have long been recognized as the *sine qua non* for studying the history of ancient commerce and trade...»**¹⁵⁴⁴ Στην περίπτωση του υλικού από το 'Υπόγειο', αξιόπιστες ενδείξεις για το εμπόριο παρέχει το πλήθος και η ποικιλία των αμφορέων αλλά και των χαραγμάτων και άλλων σημείων που αυτοί φέρουν. Μάλιστα, τα χαράγματα αυτά παρουσιάζουν ενίοτε μία συστηματικότητα που επιτρέπει την καλύτερη κατανόηση του ρόλου τους (βλ. την ενότητα 3.4.4).

Η εύρεση μεγάλου πλήθους αμφορέων διαφορετικής προέλευσης στη φάση επίχωσης του 'Υπογείου' (βλ. Πίνακα 1) αποδεικνύει ότι η γενικευμένη παραγωγή αυτού του τύπου αγγείου στο Αιγαίο αποτελεί εξέλιξη όχι του 7ου αιώνα π.Χ., όπως θεωρείται γενικά,¹⁵⁴⁵ αλλά του 8ου. Είναι βέβαια γνωστό ότι η παραγωγή μεμονωμένων τύπων εμπορικών αμφορέων, όπως οι SOS, αρχίζει πριν από τα τέλη του 8ου αιώνα π.Χ., όμως η εμφάνιση των περισσότερων τύπων τοποθετείται γενικά στον προχωρημένο 7ο. Ενδείξεις για μία πρωιμότερη χρονολόγηση δεν απουσιάζουν από τη βιβλιογραφία, αλλά περιορίζονται σε αναφορές σε αδημοσίευτο υλικό ή σε δημοσιεύσεις ελάχιστων δειγμάτων από θέσεις εκτός Αιγαίου, κυρίως από το Ισραήλ, τις Πιθηκούσες, την Καρχηδόνα και την Toscanos στην Ισπανία. Το εύρημα του 'Υπογείου' που προέρχεται από ένα κλειστό σύνολο με καλά χρονολογημένη κεραμική από διάφορες περιοχές, επιβεβαιώνει τις ενδείξεις για μία υψηλότερη χρονολόγηση στον ύστερο 8ο αιώνα π.Χ., καλύπτοντας επιπλέον μία πλειάδα τύπων εμπορικών αμφορέων διαφορετικής προέλευσης.

Οι αμφορείς από τη φάση επίχωσης του 'Υπογείου' πιθανώς συνθέτουν το πιο πλούσιο σύνολο πρώιμων εμπορικών αμφορέων σε ολόκληρο το Αιγαίο. Τα αγγεία αυτά, τα οποία κατέφθαναν στη Μεθώνη από διάφορες περιοχές εντός και εκτός Αιγαίου, πιθανότατα περιείχαν κυρίως τρόφιμα σε στερεή και υγρή μορφή (βλ. την ενότητα 3.3.3.1).¹⁵⁴⁶ Η υψηλή ζήτηση για τα

	Αριθμός δειγμάτων	Ελάχιστος αριθμός αγγείων	Κάτω απόθεση ύστερος 8ος – αρχές 7ου αι. π.Χ.	Ενδιάμεση απόθεση (ύστερος 8ος) – μέσος 7ος αι. π.Χ.	Άνω απόθεση ύστερος 7ος – 6ος αι. π.Χ.
‘Μεθωναίοι’	9	7	8	1	—
Θερμαϊκοί	9	4	9	—	—
Κορινθιακοί	1	1	1	—	—
Αττικοί SOS	15	7	10	1	4
Σαμιακοί	17	11	15	1 ή 2	0 ή 1
Μιλησιακοί	1	1	1	—	—
Χιακοί	12	6	5 ή 6	0 ή 1	6
Λέσβιοι	9	4	9	—	—
Ολόβαφοι	8	4	6 ή 7	0 ή 2	0 ή 1
Λοιποί τύποι	24	23	15	3 ή 4	5 ή 6

Πίνακας 1

Ενεπίγραφοι εμπορικοί αμφορείς από το ‘Υπόγειο’: προέλευση και χρονολόγηση.

προϊόντα αυτά, στις πρώτες δεκαετίες μετά την παραδοσιακή χρονολογία ίδρυσης της αποικίας, σχετίζεται κατά πάσα πιθανότητα με τις αυξημένες και κυρίως τις διαφοροποιημένες ανάγκες που προέκυπταν από την άφιξη αποίκων.¹⁵⁴⁷ Η συγκέντρωση εμπορικών αμφορέων στη Μεθώνη υποδεικνύει ότι η εκτεταμένη διακίνηση των αγγείων του τύπου αποτελεί εξέλιξη της Ύστερης Γεωμετρικής και όχι της Αρχαϊκής και Κλασικής περιόδου, όπως δείχνουν τα ναυάγια που έχουν ως σήμερα εντοπισθεί σε διάφορες περιοχές της Μεσογείου (αλλά εκτός του βόρειου Αιγαίου).¹⁵⁴⁸ Επιπλέον, το εύρημα της Μεθώνης υποδηλώνει ότι η εντατικοποίηση του εμπορίου σε αγροτικά προϊόντα αποτελεί εξέλιξη του δεύτερου μισού του 8ου αιώνα π.Χ. και συνδέεται πιθανότατα με το φαινόμενο του αποικισμού. Η σύνδεση των δύο αυτών φαινομένων έχει ως σήμερα μάλλον παραγνωρισθεί από τη σχετική βιβλιογραφία,¹⁵⁴⁹ η μελέτη, ωστόσο, του συνόλου του ‘Υπογείου’ μπορεί να συμβάλει καθοριστικά στην αναθεώρηση παγιωμένων αντιλήψεων για την οικονομία της περιόδου.

Ο ρόλος της Μεθώνης ως εμπορικού κέντρου δεν περιορίζεται στον ύστερο 8ο και στις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ., παρόλο που η συνέχεια του ρόλου αυτού δεν αποτυπώνεται επαρκώς στο υλικό από την ενδιάμεση φάση και τη φάση κατοίκησης του ‘Υπογείου’, όπου, για παράδειγμα, οι εμπορικοί αμφορείς παρουσιάζονται πολύ λιγότεροι (βλ. Πίνακα 1). Η εντύπωση μίας μείωσης είναι σε μεγάλο βαθμό απατηλή διότι:

- α από τις δύο εν λόγω φάσεις προέκυψε πολύ λιγότερο κεραμικό υλικό από ό,τι από τη φάση επίχωσης·
- β η παραγωγή ορισμένων από τους εν λόγω τύπους εμπορικών αμφορέων (των θερμαϊκών, των ‘μεθωναίων’, των λέσβιων σκοτεινών τεφρόχρωμων και πιθανώς των ολόβαφων) διεκόπη ή συρρικνώθηκε στην πορεία του 7ου αιώνα· και κυρίως

γ το εξεταζόμενο υλικό περιλαμβάνει αποκλειστικά ενεπίγραφους αμφορείς, οπότε τα στοιχεία του Πίνακα 1 είναι ενδεικτικά της συχνότητας εμφάνισης χαραγμάτων σε διάφορους τύπους αμφορέων και όχι της αντιπροσώπευσης των τύπων αυτών στο 'Υπόγειο' ή στη Μεθώνη γενικότερα.

Άλλωστε, ένα ανασκαφικό σύνολο του πρώτου μισού του 6ου αιώνα π.Χ., το οποίο εντοπίζεται σε άλλη θέση της Μεθώνης, απέδωσε πολλούς εμπορικούς αμφορείς που εντάσσονται σε διαφορετικούς τύπους και προέρχονται από διαφορετικές περιοχές.¹⁵⁵⁰ Πιο αξιόπιστες είναι οι θετικές ενδείξεις του Πίνακα 1, οι οποίες αφορούν τη συνεχή αντιπροσώπευση αμφορέων τύπου SOS και άλλων, αγνώστου τύπου και προέλευσης, καθώς και την αύξηση στην αντιπροσώπευση των ενεπίγραφων χιακών αμφορέων.

Συνοψίζοντας, τα ευρήματα από το 'Υπόγειο' συμβάλλουν καθοριστικά στην άρση των αμφιβολιών σχετικά με την ύπαρξη αποικίας στη Μεθώνη και τοποθετούν την ίδρυση της αποικίας αυτής στην περίοδο που υποδεικνύει η μαρτυρία του Πλουτάρχου. Τα ευρήματα αυτά συμβάλλουν περαιτέρω στην κατανόηση όψεων του εμπορίου και της οικονομίας στη Μεθώνη και στον Θερμαϊκό Κόλπο, αλλά και γενικότερα στην Ελλάδα των πρώιμων ιστορικών χρόνων. Συγκεκριμένα, αποδεικνύουν ότι ήδη κατά τον ύστερο 8ο αιώνα π.Χ. παράγονταν εμπορικοί αμφορείς σε πολλές διαφορετικές περιοχές του ελληνικού κόσμου και διακινούνταν μαζικά σε αξιόλογες αποστάσεις. Η ποσότητα του σχετικού υλικού από τη Μεθώνη και η απόδοση χαραγμάτων σε αρκετά δείγματά του αποδεικνύουν ότι πρόκειται για συστηματικό εμπόριο αξιόλογης κλίμακας, ενώ συνδέουν τη διακίνηση αγροτικών προϊόντων εντός των αμφορέων αυτών και με την ανάπτυξη του φαινομένου του αποικισμού.

3.4.4. Γηγενείς, Ευβοείς, άλλοι Έλληνες και ξένοι στη Μεθώνη και στον Θερμαϊκό Κόλπο

Η αναγνώριση της ταυτότητας και της δραστηριότητας διάφορων εθνικών και φυλετικών ομάδων στη βάση αρχαιολογικών ευρημάτων αποτελεί βασικό ζήτημα της σύγχρονης έρευνας για το εμπόριο και τον αποικισμό. Η προσέγγιση του ζητήματος όμως δυσχεραίνεται συχνά από τον ίδιο τον χαρακτήρα του αρχαιολογικού υλικού—ιδιαίτερα εκείνου των προϊστορικών και πρώιμων ιστορικών χρόνων— και από ορισμένες αβάσιμες παραδοχές των μελετητών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η επισφαλής εξίσωση της παρουσίας επείσακτης κεραμικής που προέρχεται από μία θέση με την παρουσία ανθρώπων από την ίδια θέση.¹⁵⁵¹ Εξάλλου, η ίδια η διάκριση εθνικών και φυλετικών ταυτοτήτων είναι σε κάποιο βαθμό συμβατική, αφού αυτές κάθε άλλο παρά αμετάβλητες και μονολιθικές παραμένουν, ιδίως σε περιβάλλοντα στα οποία έρχονται σε επαφή διαφορετικοί πληθυσμοί.¹⁵⁵² Ένα τέτοιο περιβάλλον αποτέλεσε η Μεθώνη του ύστερου 8ου και των αρχών του 7ου αιώνα π.Χ.

Παραδοσιακά, η αρχαιολογική βιβλιογραφία για θέσεις όπως η Μεθώνη, οι οποίες αναγνωρίζονται με βάση τη μαρτυρία των αρχαίων συγγραφέων ως ευβοϊκές αποικίες, δίνει μεγάλη έμφαση στα υλικά κατάλοιπα που συνδέουν τις θέσεις αυτές με την Εύβοια.¹⁵⁵³ Αποκορύφωμα της τάσης αυτής αποτελεί η μελέτη *Travelling Heroes* του Robin Lane Fox, στην οποία οι Ευβοείς αναδεικνύονται κυρίαρχοι της Μεσογείου και καρπούνται πολλά από τα πολιτισμικά επιτεύγματα που παραδοσιακά αποδίδονται γενικότερα στους Έλληνες.¹⁵⁵⁴ Έντονη κριτική στην έμφαση του ρόλου των Ευβοέων και της αρχαιολογικής του τεκμηρίωσης έχουν ασκήσει αρκετοί μελετητές¹⁵⁵⁵ και κυρίως ο John Papadopoulos.¹⁵⁵⁶ Οι σχετικές εργασίες και η κριτική που δέχθηκαν¹⁵⁵⁷ έχουν συμβάλει καθοριστικά στην έρευνα, αφενός καταδεικνύοντας μεθοδολογικές αδυναμίες και αβάσιμες παραδοχές

στην παλαιότερη και σύγχρονη βιβλιογραφία, και αφετέρου αξιοποιώντας τη συμβολή της κοινωνικής ανθρωπολογίας αλλά και αναλυτικών εφαρμογών της αρχαιολογίας.

Σε προγραμματικό επίπεδο, ο **John Papadopoulos υποστήριξε** εξαρχής —και δικαίως— την αποκατάσταση μίας εικόνας που αξιολογεί σφαιρικά τη συμβολή διάφορων εθνικών και φυλετικών ομάδων στις πολιτισμικές εξελίξεις της περιόδου, εικόνα την οποία είχε προηγουμένως αναδείξει ο David Ridgway¹⁵⁵⁸ αναφορικά με την περίπτωση των Πιθηκουσών. Προς την κατεύθυνση αυτή συνέβαλαν καθοριστικά οι μελέτες του Papadopoulos για την Τωρώνη της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου.¹⁵⁵⁹ Σε γενικότερες συζητήσεις, όμως, που αφορούν περιοχές εκτός της Μακεδονίας, η ερμηνευτική πρόταση του ίδιου μελετητή τείνει να υποκαταστήσει ένα μοντέλο, στο οποίο κυριαρχούν οι Ευβοείς, με ένα άλλο, στο οποίο κυριαρχούν οι Φοίνικες.¹⁵⁶⁰ Ως εκ τούτου, στην πρόσφατη βιβλιογραφία για το Αιγαίο και τη Μεσόγειο της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, αναδεικνύεται η αντίληψη ότι δύο εθνικές ομάδες κυριαρχούσαν στις εμπορικές και άλλες ανταλλαγές: οι Ευβοείς και οι Φοίνικες.¹⁵⁶¹ Η σχετική συζήτηση κλιμακώθηκε βαθμιαία σε μία μάλλον αδιέξοδη πόλωση όχι μόνο ανάμεσα σε Ευβοείς και Φοίνικες, αλλά και ανάμεσα σε ορισμένους από τους μελετητές που (φέρονται να) υποστηρίζουν τους μεν ή τους δε. Δεν λείπουν μάλιστα στη βιβλιογραφία και ατυχείς διατυπώσεις που καθιστούν πιο επίκαιρη από ποτέ την παρατήρηση του Doro Levi το 1950: «Θα έπρεπε να έχουν παρέλθει οι χρόνοι, κατά τους οποίους οι αρχαιολόγοι ενόμιζον υποχρέωσίν των να κατέρχωνται εις ένοπλον αγώνα υπέρ ή κατά των Φοινίκων.»¹⁵⁶²

Πάντως, από την πρόσφατη κυρίως βιβλιογραφία δεν λείπουν και οι συμβιβαστικές προτάσεις, σύμφωνα με τις οποίες Ευβοείς (ή γενικότερα Έλληνες) και Φοίνικες συνεργάζονταν κατά περίπτωση.¹⁵⁶³ Ωστόσο, και αυτές οι προτάσεις εμμένουν κατά βάση στο μοντέλο της κυριαρχίας των δύο και υποτιμούν την αξιολογη συμβολή άλλων πληθυσμών στις εμπορικές και άλλες ανταλλαγές της περιόδου. Είναι δημογραφικά αδύνατο οι Ευβοείς ή/και οι Φοίνικες να ήταν κυρίαρχοι του εμπορίου και των ανταλλαγών ολόκληρης της Μεσογείου κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.¹⁵⁶⁴ Είναι πολύ πιθανότερο ότι στη βαθμιαία εντατικοποίηση των επαφών που παρατηρείται ιδίως από τον 8ο αιώνα π.Χ. και εξής¹⁵⁶⁵ συνέβαλαν πολλές εθνικές και φυλετικές ομάδες,¹⁵⁶⁶ όπως αναγνωρίζεται μάλλον ομόφωνα στην περίπτωση των Πιθηκουσών.¹⁵⁶⁷ Στο ίδιο συμπέρασμα συνηγορεί και η μαρτυρία του υλικού της Μεθώνης.

Η επιμονή στον κυρίαρχο ρόλο Ευβοέων και Φοινίκων ακολουθεί παρωχημένα ερμηνευτικά μοντέλα σχετικά με τον αποικισμό,¹⁵⁶⁸ αλλά συνδέεται και με τη διάδοση που γνώρισε σε περασμένες δεκαετίες η θεωρία περί κέντρου και περιφέρειας (world systems theory).¹⁵⁶⁹ Οι αδυναμίες της θεωρίας αυτής έχουν αναδειχθεί σαφώς στην πολύ πρόσφατη σχετική βιβλιογραφία, η οποία στρέφεται πλέον στη θεωρία των δικτύων (network theory).¹⁵⁷⁰ Η θεωρία των δικτύων παρουσιάζεται σαφώς πιο ευέλικτη, καθώς δεν προϋποθέτει ιεραρχήσεις μεταξύ των μερών που συμβάλλουν στις επαφές και επιπλέον δίνει έμφαση σε διάφορες κλίμακες ανάλυσης αντί να επικεντρώνεται στα βασικότερα φαινόμενα και στη γενική εικόνα. Τέλος, η θεωρία αυτή είναι καλύτερα προσανατολισμένη στην κατανόηση της ρευστότητας και της μεταβλητής φύσης των επαφών στον χώρο και στον χρόνο, με αποτέλεσμα να παρέχει καλύτερες δυνατότητες ερμηνείας της σύνθετης εικόνας των επαφών της Μεθώνης, όπως αυτή αναδεικνύεται από την ενεπίγραφη κεραμική του 'Υπογείου' και συμπληρώνεται από το υλικό άλλων θέσεων του Θερμαϊκού Κόλπου.

Στο πλαίσιο της νέας αντίληψης που βαθμιαία επιφέρει η θεωρία των δικτύων είναι δυνατή η αποκατάσταση του ρόλου διάφορων εθνικών ομά-

δων στις επαφές που αναπτύχθηκαν στο Αιγαίο των πρώιμων ιστορικών χρόνων. Ο ρόλος αυτός συχνά παραγνωρίζεται, μερικές φορές μάλιστα χωρίς καν αυτό να γίνεται αντιληπτό. Στην περίπτωση της Μακεδονίας, το φαινόμενο αυτό έχει επισημανθεί, αλλά δεν έχει ακόμα αποκατασταθεί.¹⁵⁷¹ Στην αποκατάσταση του ρόλου των διάφορων εθνικών ή/και φυλετικών ομάδων μπορούν να συμβάλουν καθοριστικά τα ευρήματα από τη Μεθώνη, τα οποία προσφέρουν στοιχεία για τη δράση των γηγενών, των Ευβοέων, άλλων Ελλήνων, ίσως ακόμα και ξένων στην ίδια τη θέση, αλλά και στην ευρύτερη περιοχή του Θερμαϊκού Κόλπου. Στα στοιχεία αυτά συγκαταλέγονται κυρίως οι επιγραφές, οι οποίες, όπως σημειώνεται στο Κεφάλαιο 4, είναι όλες στην ελληνική γλώσσα αλλά αντιπροσωπεύουν διαφορετικά αλφάβητα, και ίσως διαλέκτους, αλλά και η κεραμική που προέρχεται από διάφορες περιοχές εντός Αιγαίου όμως περιλαμβάνει και ορισμένα (αδημοσίευτα) ευρήματα από τη Φοινίκη (για τα οποία βλ. παρακάτω).

Όπως προαναφέρθηκε, η θέση της Μεθώνης κατοικείται πριν από την παραδοσιακή χρονολόγηση ίδρυσης της ευβοϊκής αποικίας, αλλά η αναγνώριση της ταυτότητας των γηγενών περιπλέκεται από μυθιστορικές αφηγήσεις.¹⁵⁷² Ορισμένες πηγές, μεταξύ αυτών και το χωρίο του Πλουτάρχου που εξετάζεται στο Κεφάλαιο 1, αναφέρονται σε Θράκες στην Πιερία. Αυτούς θεωρεί ο Μιχάλης Τιβέριος ότι βρήκαν στη Μεθώνη οι πρώτοι άποικοι,¹⁵⁷³ ενώ, αντίθετα, ο Nicolas Hammond θεωρεί ότι οι Μακεδόνες εκδίωξαν το θρακικό φύλο των Πιέρων από τη Μεθώνη πριν από την έλευση των πρώτων αποίκων.¹⁵⁷⁴ Την επικράτηση των Μακεδόνων στη βόρεια Πιερία πριν από τα μέσα του 8ου αιώνα π.Χ. υποστηρίζει και ο Μάνθος Μπέσιος, σύμφωνα μάλιστα με τα πορίσματα της πρόσφατης αρχαιολογικής έρευνας.¹⁵⁷⁵ Συνεπώς, κατά πάσα πιθανότητα, Μακεδόνες ήταν αυτοί που 'υποδέχθηκαν' τους πρώτους αποίκους και η 'υποδοχή' αυτή ήταν γενικά ειρηνική.¹⁵⁷⁶

Η παρουσία και η δραστηριότητα των γηγενών στη Μεθώνη αναδεικνύεται ελάχιστα από την κεραμική από τον Θερμαϊκό Κόλπο που εξετάζεται, η οποία αποτελεί μικρό μόνο δείγμα της ποσότητας και της ποικιλίας του υλικού που αντιπροσωπεύεται στο 'Υπόγειο'. Το ίδιο ανασκαφικό περιβάλλον έχει δώσει κατάλοιπα διάφορων βιοτεχνικών δραστηριοτήτων (π.χ. τμήματα από μήτρες που χρησιμοποιούνταν για την παραγωγή 'μακεδονικών χαλκών'), ορισμένες από τις οποίες πρέπει να αποδοθούν σε γηγενείς τεχνίτες (βλ. ενότητα 3.4.3).

Η εμπλοκή των γηγενών στην οικονομία της Μεθώνης δεν περιορίζεται κατ' αποκλειστικότητα στη βιοτεχνία αλλά επεκτείνεται και στο εμπόριο. Βέβαια, είναι γενικώς παραδεκτό ότι οι πληθυσμοί της Μακεδονίας απείχαν από το θαλάσσιο εμπόριο κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου,¹⁵⁷⁷ όπως και κατά την Εποχή του Χαλκού.¹⁵⁷⁸ Μόνο ο John Papadopoulos έχει εξετάσει λακωνικά αυτό το ενδεχόμενο, για να το απορρίψει, λόγω της ένδειας σχετικών ενδείξεων.¹⁵⁷⁹ Ωστόσο, σχετικές ενδείξεις υπάρχουν και εκπορεύονται όχι τόσο από την ανακάλυψη εξαγωγών λεπτής μακεδονικής κεραμικής στη Σκύρο ή στην Εύβοια,¹⁵⁸⁰ αλλά κυρίως από τη διακίνηση των θερμαϊκών αμφορέων (ενότητα 3.2.6.2). Η εκκίνηση της παραγωγής αμφορέων του εν λόγω τύπου στη Μακεδονία ήδη από τον πρώιμο 8ο αιώνα π.Χ. συνιστά μία πρωτοπόρα εξέλιξη, η σημασία της οποίας για το εμπόριο και την οικονομία του Αιγαίου δεν έχει ακόμα κατανοηθεί επαρκώς. Προβληματική για την κατανόηση της εξέλιξης αυτής αποτελεί η σύνδεση της παραγωγής και διακίνησης των αμφορέων αυτών με την εμπορική δραστηριότητα των Ευβοέων,¹⁵⁸¹ σύνδεση η οποία δεν θεωρείται πειστική για τους λόγους που συζητήθηκαν στην ενότητα 3.2.6.2 και μπορούν να συνοψιστούν ως εξής. Η έναρξη της παραγωγής των θερμαϊκών αμφορέων προηγείται χρονικά της έναρξης της παραγωγής εμπορικών αμφορέων στο νότιο και στο ανατολικό Αιγαίο. Πέραν της Ερέτριας, καμία άλλη θέση στο νησί ή

στον Ευβοϊκό Κόλπο, καμία ευβοϊκή αποικία και γενικά καμία θέση εκτός βόρειου Αιγαίου δεν έχει δώσει αξιόλογα σύνολα αμφορέων αυτού του τύπου. Περαιτέρω, στις ευβοϊκές αποικίες και στα εμπόρια οι εν λόγω αμφορείς αποτελούν μικρό μόνο τμήμα του μάλλον πλούσιου ρεπερτορίου της επίσηκτης κεραμικής, συμπεριλαμβανομένων των εμπορικών αμφορέων. Αντίθετα, οι θερμαϊκοί αμφορείς αντιπροσωπεύονται άφθονα σε πολλές θέσεις εντός του ομώνυμου Κόλπου, αλλά και σε άλλες θέσεις του βόρειου Αιγαίου, ιδίως στη Θάσο και στην Τροία (βλ. Χάρτες 5 και 6). Επομένως, το βασικό δίκτυο διακίνησης των θερμαϊκών αμφορέων κάλυπτε το βόρειο και όχι το κεντρικό Αιγαίο, γεγονός που ευνοεί την υπόθεση ότι στην παραγωγή και στη διακίνηση αυτών των αγγείων εμπλέκονταν ενεργά έμποροι από τον Θερμαϊκό Κόλπο.¹⁵⁸²

Με το συμπέρασμα αυτό συνάδει η ιδιαίτερα υψηλή συχνότητα και, σε κάποιο βαθμό, η ποικιλία των χαραγμάτων και γραπτών συμβόλων, τα οποία απαντούν στους θερμαϊκούς αμφορείς. Τα σημεία αυτά συγκροτούν ένα σύστημα το οποίο δεν χαρακτηρίζει άλλους τύπους ελληνικών εμπορικών αμφορέων του 8ου αιώνα π.Χ., συμπεριλαμβανομένων εκείνων που συνδέονται γενικά με την Εύβοια και το ευβοϊκό εμπόριο. Μολονότι ακατανόητο στο σύνολό του, το σύστημα των σημείων παρουσιάζει στην περίπτωση του υλικού από τη Μεθώνη μία κανονικότητα που αφήνει περιθώρια για κάποια ερμηνευτική προσέγγιση. Συγκεκριμένα, τέσσερις θερμαϊκοί αμφορείς από το 'Υπόγειο' (αρ. 77, 78, 79, 81) φέρουν ομάδα τριών βραχέων, οριζοντίων χαραγμάτων στο κάτω ήμισυ της ράχης της μίας από τις δύο πλευρικές επιφάνειες της λαβής. Είναι ενδιαφέρον ότι αυτή η ομάδα χαραγμάτων δεν απαντά στους σχετικά άφθονους θερμαϊκούς αμφορείς με κάθε είδους σημεία που είναι γνωστοί από άλλες θέσεις, με εξαίρεση μεμονωμένα δείγματα από την Αγχίαλο/Σίνδο και το Λευκαντί (βλ. την ενότητα 3.2.6.2). Αντίθετα, η ίδια ομάδα σημείων απαντά και σε άλλους τύπους αμφορέων από το 'Υπόγειο' της Μεθώνης, συγκεκριμένα σε τρία δείγματα 'μεθωναίων' (αρ. 72, 73, 75) και τρία σαμιακών (αρ. 114, 121 και 122). Η ανακάλυψη ενός αξιόλογου αριθμού αμφορέων με τριπλό χάραγμα στη λαβή στη Μεθώνη δεν μπορεί να θεωρηθεί συμπτωματική. Δεν αποκλείεται βέβαια το ενδεχόμενο ενός διαφορετικού ρόλου της ομάδας των τριών χαραγμάτων στους τρεις διαφορετικούς τύπους αμφορέων,¹⁵⁸³ ένα τέτοιο, όμως, ενδεχόμενο δεν φαίνεται πολύ πιθανό, καθώς μάλιστα δύο από αυτούς τους τύπους, οι θερμαϊκοί αμφορείς και οι 'μεθωναίοι', παράγονταν και διακινούνταν κυρίως εντός της ευρύτερης περιφέρειας της Μεθώνης.

Οι ενδείξεις αυτές στοιχειοθετούν την εμπλοκή εμπόρων του Θερμαϊκού στη διακίνηση των αγγείων του τύπου, ιδιαίτερα εντός του κόλπου. Τα ίδια στοιχεία, πάντως, δεν αποκλείουν την εμπλοκή πιθανόν και άλλων εμπόρων στη διακίνηση των αγγείων αυτών, φαινόμενο ιδιαίτερα διαδεδομένο, άλλωστε, αλλά από την Αρχαϊκή περίοδο και εξής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η κυπριακή επιγραφή που εντοπίζεται σε αττικό αμφορέα τύπου SOS, ο οποίος βρέθηκε στη Μένδη.¹⁵⁸⁴ Πάντως, αλφαβητικά γκραφίτι (graffiti) δεν έχουν εντοπιστεί ως σήμερα σε θερμαϊκούς αμφορείς τόσο από το 'Υπόγειο' της Μεθώνης όσο και από άλλες θέσεις. Αντίθετα, αλφαβητικά χάραγματα απαντούν σε αττικούς (αρ. 6 και 24), σαμιακούς (αρ. 16, 17, 18, 19), χιακούς (αρ. 21), λέσβιους (αρ. 4) και άλλους ελληνικούς (αρ. 5, 15, 23) αμφορείς από το 'Υπόγειο' της Μεθώνης και φυσικά από πολλές ακόμα θέσεις της Μεσογείου. Η αντιδιαστολή αυτή δεν ευνοεί τη σύνδεση των θερμαϊκών αμφορέων με το ευβοϊκό και λοιπό νοτιοελλαδικό εμπόριο. Τέλος, το αλφαβητικό χάραγμα που εντοπίζεται σε έναν 'μεθωναίο' αμφορέα από το 'Υπόγειο' (αρ. 9 και πιθανώς 20) θα μπορούσε να οφείλεται στην έναρξη της παραγωγής του τύπου αυτού μετά την ίδρυση της αποικίας στη Μεθώνη και τη (μερική) διακίνησή του —εντός και εκτός

της περιφέρειας της Μεθώνης— από δίκτυα, τα οποία, σε αντίθεση με εκείνα που διακινούσαν τους θερμαϊκούς αμφορείς, δεν προϋπήρχαν αλλά αναδείχθηκαν μετά την ίδρυση της αποικίας.

Η πρόταση για την αναγνώριση του ενεργού ρόλου των γηγενών στο εμπόριο του Θερμαϊκού Κόλπου και γενικότερα της Μακεδονίας δεν παραγνωρίζει τον ρόλο των Ευβοέων στην περιοχή αυτή και ειδικότερα στη Μεθώνη. Η μαρτυρία του Πλουτάρχου, η οποία εξετάζεται στο Κεφάλαιο 1 και αποδίδει την ίδρυση αποικίας της Μεθώνης σε Ερετριείς βρίσκει στήριξη στο ευβοϊκό αλφάβητο της επιγραφής στο ποτήρι του Ακεσάνδρου (αρ. 2) (βλ. Κεφάλαιο 4). Η επιγραφή αυτή, άλλωστε, αποτελεί την πρώτη αδιαμφισβήτητη περίπτωση της πρώιμης χρήσης του ευβοϊκού αλφαβήτου σε ευβοϊκή αποικία της Μακεδονίας.¹⁵⁸⁵ Επιπλέον, η μαρτυρία του Πλουτάρχου ερείδεται αρχαιολογικά στην ευβοϊκή (ενότητα 3.3.2.2) και ιδιαίτερα στην ευβοϊζουσα κεραμική (ενότητα 3.2.2.1.1) που εντοπίστηκε στο 'Υπόγειο' και εξετάζεται εδώ. Βέβαια, ευβοϊκή και ευβοϊζουσα κεραμική απαντά σε μεγάλο αριθμό θέσεων του βόρειου Αιγαίου (βλ. την επισκόπηση στην ενότητα 3.2.2.1.1 και στον Χάρτη 3), αλλά ελάχιστες είναι οι θέσεις που έχουν δώσει ποσότητες ανάλογες με εκείνες του 'Υπογείου' της Μεθώνης. Εξάλλου, σε ελάχιστες θέσεις έχει τεκμηριωθεί η τοπική παραγωγή της κεραμικής αυτής, σε αντίθεση με τη Μεθώνη, όπου όχι μόνο ο όγκος του υλικού, αλλά και προϊόντα αποτυχημένης όπτησης παρέχουν καθοριστικές ενδείξεις σχετικά με το ζήτημα αυτό.¹⁵⁸⁶ Τα στοιχεία αυτά συνηγορούν υπέρ μίας—μερικής τουλάχιστον— αναθεώρησης της εικόνας που περιέγραψε λίγα χρόνια πριν ο John Papadopoulos. Σύμφωνα με την εικόνα αυτή, υπάρχουν ελάχιστα μόνο τεκμήρια της ευβοϊκής κατοίκησης στις ευβοϊκές αποικίες της Μακεδονίας,¹⁵⁸⁷ ενώ τόσο στη Μακεδονία όσο και σε ευβοϊκές αποικίες της Δύσης η ευβοϊκή κεραμική σπανίζει.¹⁵⁸⁸ Μολονότι γενικά ορθή, η παρατήρηση αυτή μπορεί να προκαλέσει την εντύπωση ότι ο ρόλος των Ευβοέων στη Μακεδονία και στην Ιταλία είναι περιορισμένος, λόγω της ένδειας εισαγωγών ευβοϊκής κεραμικής.¹⁵⁸⁹ Η εντύπωση αυτή είναι παραπλανητική και, όπως έχει χαρακτηριστικά σημειωθεί: «there is a certain naivité in the expectation that colonial Phoenicians or Greeks can be recognized always in terms of the pottery of the motherland».¹⁵⁹⁰ Κατά τον David Ridgway, πιο ασφαλής ένδειξη για την προέλευση των κατοίκων μίας αποικίας αποτελεί όχι η επείσακτη κεραμική αλλά οι τοπικές μιμήσεις της. Σύμφωνα με τον Βρετανό μελετητή, ο κεντρικός ρόλος των Ευβοέων στις Πιθηκούσες τεκμαίρεται με βάση την πλούσια παραγωγή ευβοϊζουσας κεραμικής στο νησί, η οποία θεωρείται ενδεικτική της προέλευσης των κεραμικών και κατά συνέπεια ενός μέρους του πληθυσμού.¹⁵⁹¹ Το κεραμικό αυτό φαινόμενο παρατηρείται και στη Μεθώνη, όπου ο αριθμός των επείσακτων ευβοϊκών αγγείων δεν είναι μεγάλος, σε αντίθεση με τον μεγάλο αριθμό των ευβοϊζόντων. Επιπλέον, στη Μεθώνη, όπως και στις Πιθηκούσες, υπάρχουν ενδείξεις που ευνοούν την απόδοση της παραγωγής ορισμένων ευβοϊζόντων αγγείων σε Ευβοείς κεραμείς που εγκαταστάθηκαν στη θέση.¹⁵⁹² Η υπόθεση αυτή, η οποία έχει διατυπωθεί και για τη γειτονική Αγχίαλο/Σίνδο,¹⁵⁹³ μένει να τεκμηριωθεί περαιτέρω τόσο σε μακροσκοπικό επίπεδο, όπως έγινε από τον Σταύρο Πασπαλά στην περίπτωση της Τορώνης,¹⁵⁹⁴ όσο και σε αναλυτικό, όπως έγινε από τον David Ridgway και τους συνεργάτες του στην περίπτωση των Πιθηκουσών.¹⁵⁹⁵

Η μαρτυρία του Πλουτάρχου αλλά και του αρχαιολογικού υλικού για τον ρόλο των Ευβοέων στην ίδρυση της Μεθώνης χρήζει διευκρίνισης. Θεωρείται μάλλον απίθανο να εγκαταστάθηκαν στη Μεθώνη αποκλειστικά Ευβοείς άποικοι και η πόλη να αναδείχθηκε, όπως τη φαντάζεται ο Robin Lane Fox, ως «an Eretria overseas».¹⁵⁹⁶ Στη σύγχρονη βιβλιογραφία η μαρτυρία των αρχαίων συγγραφέων για την ίδρυση των πρώιμων ελληνικών

αποικιών μετά από συλλογικές αποφάσεις συγκεκριμένων πόλεων-κρατών θεωρείται ιδεολόγημα της Κλασικής περιόδου, το οποίο διαμορφώθηκε με βάση τις πρακτικές της εποχής αυτής και όχι εκείνες της Γεωμετρικής και της Αρχαϊκής. Φαίνεται πιθανότερο ότι η ίδρυση πολλών αποικιών του 8ου και του 7ου αιώνα π.Χ. δεν βασίστηκε σε επίσημες αποφάσεις πόλεων-κρατών ή εθνών, αλλά σε ιδιωτικές πρωτοβουλίες που προέκυψαν από τη μεγάλη κινητικότητα που είχαν αναπτύξει στη Μεσόγειο της εποχής πληθυσμιακές ομάδες από διαφορετικές περιοχές.¹⁵⁹⁷ Επιβεβαίωση της άποψης αυτής παρέχουν οι επιγραφές που εξετάζονται στο Κεφάλαιο 4, οι οποίες υποδεικνύουν τη συμμετοχή όχι μόνο Ευβοέων αλλά και άλλων Ελλήνων στη συγκρότηση της Μεθώνης ως αποικίας.

Η πιθανολογούμενη παρουσία Ελλήνων από διάφορες περιοχές στη Μεθώνη δεν είναι άσχετη με την ποικίλη προέλευση των κεραμικών που βρέθηκαν στο 'Υπόγειο' και τη μεγάλη αντιπροσώπευση των εισαγωγών από το ανατολικό Αιγαίο. Στη Μεθώνη έχει βρεθεί πλούσια ποσότητα ιωνικής και αιολικής κεραμικής του ύστερου 8ου αιώνα π.Χ. και στο εξεταζόμενο υλικό περιλαμβάνονται σαμιακοί (ενότητα 3.3.3.4), μιλησιακοί (3.3.3.5), χιακοί (3.3.3.6) και λέσβιοι (3.3.3.7) εμπορικοί αμφορείς, καθώς και λεπτή κεραμική, όπως κοτύλες με πτηνά (3.3.2.4.1), χιακοί κάλυκες (3.3.2.4.2) και αιολικά τεφρόχρωμα αγγεία (3.3.2.5). Επιπλέον, ο μόνος τύπος εμπορικού αμφορέα που πιθανώς κατασκευαζόταν στη Μεθώνη φαίνεται να ακολουθεί έναν τύπο του ανατολικού Αιγαίου (ενότητα 3.2.6.1) και όχι κάποιον τύπο της ευβοϊκής μητρόπολης ή της περιφέρειάς της. Βέβαια, η εξαγωγή της κεραμικής από το ανατολικό Αιγαίο στη Μεθώνη και γενικότερα στο βόρειο Αιγαίο ευνοείται από τους ανέμους και τα θαλάσσια ρεύματα,¹⁵⁹⁸ η επίκληση όμως των φυσικών στοιχείων δεν επαρκεί για την αξιοσημείωτη αύξηση που παρατηρείται στη διακίνηση κεραμικής με αυτή την κατεύθυνση από τον ύστερο 8ο αιώνα π.Χ. και εξής. Η χρονολόγηση μεγάλου μέρους της κεραμικής που βρέθηκε στο 'Υπόγειο' και προέρχεται από το ανατολικό Αιγαίο στον ύστερο 8ο αιώνα π.Χ. θέτει σε αμφισβήτηση τη διαδεδομένη αντίληψη, σύμφωνα με την οποία η κεραμική του ανατολικού Αιγαίου φθάνει στη Μακεδονία κατά την Αρχαϊκή περίοδο, όταν, κατά κάποιον τρόπο, διαδέχεται την ευβοϊκή.¹⁵⁹⁹ Όπως έχει παρατηρήσει ο John Papadopoulos, στη Μακεδονία υπάρχουν αξιόλογες ποσότητες κεραμικής από το ανατολικό Αιγαίο ήδη κατά τον 8ο αιώνα π.Χ., οι οποίες πιθανώς σχετίζονται με την παρουσία Ιώνων και Αιολέων¹⁶⁰⁰ (για τη μεγάλη διασπορά της κεραμικής αυτής βλ. τους Χάρτες 9 ως 12 και 15 ως 18). Η συμβολή του εξεταζόμενου υλικού από τη Μεθώνη έγκειται στο ότι ενισχύει την πιθανότητα αυτή όχι μόνο με κεραμικές αλλά και με επιγραφικές ενδείξεις (βλ. Κεφάλαιο 4).

Στο υλικό από τη Μεθώνη δεν αντιπροσωπεύονται μη ελληνικές επιγραφές,¹⁶⁰¹ ωστόσο, αυτό δεν αποκλείει αυτομάτως το ενδεχόμενο της παρουσίας και ξένων εμπόρων. Σε άλλες θέσεις του Θερμαϊκού Κόλπου έχουν βρεθεί αρχαϊκές επιγραφές που αντιπροσωπεύουν περιοχές στην περιφέρεια του ελληνικού κόσμου¹⁶⁰² και αναγνωρίζονται ως κυπριακές (Μένδη)¹⁶⁰³ ή καρικές (Καραμπουρνάκι).¹⁶⁰⁴ Επίσης, σε ένα αθημοσίετο πήλινο ειδώλιο του 6ου αιώνα π.Χ. από τα Στάγειρα έχει αναγνωρισθεί, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, φοινικική επιγραφή.¹⁶⁰⁵ Το εύρημα αυτό επαναφέρει το ζήτημα της αρχαιολογικής τεκμηρίωσης της φοινικικής παρουσίας στο βόρειο Αιγαίο, το οποίο εγείρουν αναφορές αρχαίων συγγραφέων και αφορά σε Φοίνικες στη Θάσο και στη θρακική περραία της, πάντα σε σχέση με τα διαθέσιμα μεταλλευτικά κοιτάσματα της περιοχής.¹⁶⁰⁶ Η αξιοπιστία των μαρτυριών αυτών θεωρείται συχνά επισφαλής, επειδή δεν τεκμηριώνεται επαρκώς από το αρχαιολογικό υλικό, ιδιαίτερα αυτό της Θάσου που ερευνάται συστηματικά.¹⁶⁰⁷ Μάλιστα, η έλλειψη φοινικικών ευρημάτων στην περιοχή αυτή είχε παλαιότερα ερμηνευθεί ως ενδεικτική του πρωταγωνιστικού

ρόλου των Ευβοέων (και όχι των Φοινίκων) στη μεταφορά ανατολικών προϊόντων στο Αιγαίο.¹⁶⁰⁸

Νέα διάσταση στο ζήτημα αυτό θέτει το σύνολο φοινικικής κεραμικής που βρέθηκε στο 'Υπόγειο' της Μεθώνης, καθώς και άλλα ανάλογα, κυρίως μεμονωμένα ευρήματα από θέσεις της περιοχής.¹⁶⁰⁹ Στο 'Υπόγειο' εντοπίστηκαν κατά βάση εμπορικοί αμφορείς,¹⁶¹⁰ οι οποίοι παρουσιάζουν μορφολογική ομοιότητα και θα μπορούσαν να ανήκουν στο φορτίο ενός μόνο πλοίου.¹⁶¹¹ Η υπόθεση όμως αυτή δεν υποστηρίζεται από τα πορίσματα της πετρογραφικής ανάλυσης, σύμφωνα με τα οποία οι κεραμικές ύλες των αμφορέων αυτών προέρχονται από δύο διαφορετικές περιοχές. Σε κάθε περίπτωση, τα ευρήματα αυτά συνθέτουν το δεύτερο μεγαλύτερο σύνολο φοινικικής κεραμικής σε ολόκληρο το Αιγαίο, μετά από εκείνο του Κομμού.¹⁶¹² Μάλιστα, οι φοινικικοί αμφορείς φαίνονται μάλλον σπάνιοι στο υπόλοιπο Αιγαίο του πρώτου μισού της πρώτης χιλιετίας π.Χ. Μια μικρή συγκέντρωση έχει εντοπιστεί στην Ιαλυσό της Ρόδου¹⁶¹³ και στη Μίλητο¹⁶¹⁴ και μία σαφώς μεγαλύτερη στον Κομμό.¹⁶¹⁵

Φοινικική κεραμική έχει αναφερθεί και από άλλες θέσεις του βόρειου Αιγαίου, αλλά οι ταυτίσεις των περισσότερων δειγμάτων παραμένουν αμφιλεγόμενες. Στο Καραμπουρνάκι, η σχετική συζήτηση αφορά τμήματα από τέσσερα αγγεία μεταγγίσης. Δύο από αυτά ανήκουν στον ρυθμό Black-on-Red,¹⁶¹⁶ ο οποίος παραγόταν κατά βάση στην Κύπρο¹⁶¹⁷ και, συνεπώς, πρέπει να διαχωρίζεται από τη φοινικική κεραμική παραγωγή.¹⁶¹⁸ Το τρίτο τμήμα αγγείου από το Καραμπουρνάκι αφορά τμήμα χείλους οinoχόης,¹⁶¹⁹ η οποία ανήκει μεν σε φοινικικό τύπο αλλά μάλλον είναι κατασκευασμένη στο Αιγαίο.¹⁶²⁰ Το τέταρτο δείγμα φοινικικής κεραμικής από το Καραμπουρνάκι, άνω τμήμα ερυθροβαφούς οinoχόης, παρουσιάστηκε πολύ πρόσφατα¹⁶²¹ και μένει να αξιολογηθεί. Εξάλλου, δύο δείγματα φοινικικής κεραμικής έχουν εντοπιστεί και στην Τορώνη, αλλά κανένα από αυτά δεν θεωρείται ότι έχει παραχθεί στη Φοινίκη:¹⁶²² το ένα αναγνωρίζεται ως κυπριακό, ενώ το άλλο ως κυπριακό ή αιγαιακό. Επιπλέον, ένας εμπορικός αμφορέας του 7ου αιώνα π.Χ. από τα Άβδηρα που είχε αρχικά αναγνωρισθεί ως φοινικικός, θεωρείται πλέον —δικαίως— κυπριακός.¹⁶²³ Συνεπώς, με εξαίρεση την περίπτωση του αδημοσίετου υλικού της Μεθώνης, η διασπορά της φοινικικής κεραμικής στο βόρειο Αιγαίο παραμένει εξαιρετικά περιορισμένη.

Πέραν της κεραμικής, το ενδεχόμενο της φοινικικής δραστηριότητας στο βόρειο Αιγαίο αποκτά κάποιο έρεισμα στα διάφορα μικρά ευρήματα από φαγεντιανή, χυτό γυαλί και άλλες 'εξωτικές' ύλες,¹⁶²⁴ συμπεριλαμβανομένου ενός ειδώλιου της αιγυπτιακής θεάς Sekhmet, κατασκευασμένου από φαγεντιανή, το οποίο εντοπίστηκε στο 'Υπόγειο'.¹⁶²⁵ Παραμένει, πάντως, ασαφές αν τα ευρήματα αυτά, αλλά και η φοινικική κεραμική που έχει εντοπισθεί στη Μεθώνη μεταφέρθηκε εκεί από Φοινίκες, Έλληνες ή τρίτους. Δεν υπάρχουν επιγραφές που να συμβάλουν στην αποσαφήνιση του ζητήματος, με εξαίρεση εκείνη στο αδημοσίετο ειδώλιο από τα Στάγειρα, στο οποίο έγινε αναφορά παραπάνω. Άλλωστε, ο θαλάσσιος δρόμος που ένωνε τη Φοινίκη με τον Θερμαϊκό Κόλπο παρέπλεε την ακτογραμμή του ανατολικού Αιγαίου,¹⁶²⁶ με το οποίο διατηρούσε, όπως προαναφέρθηκε, στενές σχέσεις η Μεθώνη. Συμπερασματικά, το αρχαιολογικό υλικό από τη Μεθώνη που είναι σήμερα γνωστό δεν περιλαμβάνει αξιόλογες ενδείξεις για τη σταθερή παρουσία ανθρώπων από την Εγγύς Ανατολή, ανάλογες εκείνων που έχουν εντοπισθεί για παράδειγμα στις Πιθηκούσες της ίδιας περιόδου (βλ. παραπάνω).

Σε κάθε περίπτωση, τα ευρήματα από το 'Υπόγειο' αποδεικνύουν ότι η Μεθώνη της Υστερογεωμετρικής και της Αρχαϊκής περιόδου προσήλκυε εμπόρους από διάφορες περιοχές, ανάμεσα στις οποίες ήταν φυσικά η Εύβοια, από όπου προήλθαν κατά την παράδοση οι άποικοι της Μεθώνης,

αλλά και άλλες θέσεις του κεντρικού και ανατολικού Αιγαίου. Φαίνεται ότι η αποικία γρήγορα ανέπτυξε δικά της δίκτυα επαφών, εξέλιξη στην οποία ενεργό ρόλο διαδραμάτισαν και οι γηγενείς.

3.4.5 Επίλογος

Η ενεπίγραφη κεραμική από το 'Υπόγειο' της Μεθώνης συμβάλλει καθοριστικά στην κατανόηση της ιστορίας της θέσης, αλλά και στην αποσαφήνιση όψεων του εμπορίου και του αποικισμού εντός και εκτός του βόρειου Αιγαίου κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους. Η κεραμική αυτή περιλαμβάνει κυρίως επείσακτα και δευτερευόντως αγγεία από τον Θερμαϊκό Κόλπο, με τους εμπορικούς αμφορείς και τα αγγεία πόσης να συγκροτούν τις πλέον πολυάριθμες κατηγορίες που αντιπροσωπεύονται στο υλικό. Παραμένει αβέβαιος ο τόπος απόδοσης των περισσότερων χαραγμάτων και άλλων σημείων, αλλά αρκετά από αυτά, συμπεριλαμβανομένων λίγων αλφαβητικών, εντοπίζονται σε αγγεία, τα οποία θεωρούνται τοπικής παραγωγής. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει τη χρήση αλφαβητικής γραφής στην ίδια τη Μεθώνη και καθιστά την περιοχή του Θερμαϊκού Κόλπου μία από τις πρώτες περιοχές του ελληνικού κόσμου στις οποίες χρησιμοποιήθηκε το ελληνικό αλφάβητο.

Επιπλέον, τα ευρήματα από το 'Υπόγειο' αίρουν τις αμφιβολίες σχετικά με την ύπαρξη αποικίας στη Μεθώνη και χρονολογούν την ίδρυση της αποικίας αυτής στην περίοδο που υποδεικνύει το προαναφερθέν χωρίο του Πλουτάρχου. Με βάση τα ευρήματα αυτά, ο αποικισμός της θέσης αλλά και γενικότερα ο ελληνικός αποικισμός της εποχής συνδέεται με την εκκίνηση της παραγωγής και της εκτεταμένης διακίνησης πολλών τύπων εμπορικών αμφορέων, εξέλιξη που πρέπει πλέον να τοποθετηθεί στο δεύτερο μισό του 8ου αιώνα π.Χ. (και όχι στον 7ο). Τα ίδια τα χαράγματα που φέρουν οι εν λόγω αμφορείς υποδεικνύουν ότι πρόκειται για συστηματικό εμπόριο μεγάλης κλίμακας, και, συνεπώς, ήδη κατά τον 8ο αιώνα π.Χ. ο Θερμαϊκός Κόλπος ήταν ενταγμένος σε δίκτυα που εξυπηρετούσαν το εμπόριο αυτό. Τα δίκτυα συγκροτούσαν έμποροι από διάφορες περιοχές του κεντρικού και του ανατολικού Αιγαίου, συμπεριλαμβανομένης και της Εύβοιας, αλλά πιθανόν και από περιοχές εκτός Αιγαίου. Στα ίδια δίκτυα συμμετείχαν ενεργά και οι γηγενείς, όπως καταδεικνύει η μαρτυρία των θερμοϊκών αμφορέων. Μολονότι όχι εξίσου πλούσια με εκείνα της Μεθώνης, ανάλογα κεραμικά και επιγραφικά ευρήματα δεν λείπουν από άλλες θέσεις του Θερμαϊκού Κόλπου, όπως η Αγχίαλος/Σίνδος, το Καραμπουρνάκι και η Μένδη. Τα εν λόγω ευρήματα μετατρέπουν τη γεωγραφική αυτή περιοχή από *terra incognita* σε *cognita*¹⁶²⁷ και ταυτόχρονα επιβάλλουν μία αναθεώρηση του οικονομικού και πολιτισμικού ρόλου της Μακεδονίας γενικά και του Θερμαϊκού Κόλπου ειδικότερα κατά την εξεταζόμενη περίοδο.

Η προτεινόμενη αναθεώρηση έρχεται σε ρήξη με την εικόνα για την περιοχή που επιφυλάσσει η βιβλιογραφία που καλύπτει την προκλασική Ελλάδα (βλ. την εισαγωγική ενότητα 3.1.3). Είναι πλέον προφανές ότι ο περιφερειακός ρόλος που παραδοσιακά αποδίδεται στη Μακεδονία των πρώιμων ιστορικών χρόνων δεν συνάδει με τα δεδομένα της αρχαιολογικής και επιγραφικής έρευνας, αλλά προκύπτει κυρίως από ένα ανθεκτικό ιδεολόγημα που αντιδιαστέλλει τη γεωγραφική αυτή ενότητα με περιοχές όπως η Αττική και η Πελοπόννησος, στις οποίες αποδίδεται διαχρονικά κεντρική σημασία.¹⁶²⁸ Το ιδεολόγημα αυτό αποτυπώνεται σε ένα πολύ πρόσφατο εγχειρίδιο παγκόσμιας αρχαιολογίας, όπου σχετικά με το αντικείμενο της κλασικής αρχαιολογίας σημειώνεται ότι «*eighteenth-century Athens is a classical subject, but debate (in the current climate, sometimes fierce) rages over whether eighth-century Macedonia has more in common with the Balkans or peninsular Greece*».¹⁶²⁹ Τα αδιέξοδα του ιδεολογήματος αυτού

αναδεικνύονται με σαφή και κατηγορηματικό τρόπο από τα ευρήματα του 'Υπογείου' της Μεθώνης, τα οποία εγείρουν μία σειρά ζητημάτων κεφαλαιώδους σημασίας όχι μόνο για την κλασική αρχαιολογία αλλά και γενικότερα για τις κλασικές σπουδές. Στα ζητήματα αυτά περιλαμβάνονται η άνθηση του εμπορίου και ο αποικισμός, αλλά και η υιοθέτηση του αλφαβήτου, η εμφάνιση της μετρικής ποίησης και το συμπόσιο που αναλύονται στο επόμενο κεφάλαιο.

Σημειώσεις

1

Για μία προκαταρκτική αναφορά στην ανακάλυψη κεραμικής με χαράγματα και επιγραφές στο 'Υπόγειο' της Μεθώνης βλ. Μπέσιος, Αθανασιάδου, Γεροφωκά & Χριστάκου-Τόλια 2004, 369.

Για την ανασκαφή βλ. Κεφάλαιο 2. Για τα σημεία αυτά βλ. το Κεφάλαιο 4, όπου εξετάζονται και ζητήματα της ορολογίας τους.

2

Για τη μεθοδολογία αυτή και μία εφαρμογή της σε ένα μεγάλο σύνολο κεραμικής της εξεταζόμενης περιόδου βλ. Kotsopoulos 2008.

3

Βλ. ενδεικτικά Gardner 1886 και Gardner 1888, 62–69 (Ναύκρατη). Payne 1931, 158–169 (κορινθιακή αρχαϊκή κεραμική). Csapo 1991 και Csapo 1993 (Κομμός· με πιο πολύπλευρη πάντως εξέταση στο Csapo, Johnston & Geagan 2000). Bartoněk & Buchner 1995 (Πιθηκούσες). Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005 (Ερέτρια). Για εξαιρέσεις βλ. Lambirino 1938, 115–118, 211–229 (Ιστρία). Langdon 1976 (Υμηττός). Palme-Koufa 1996 και Felsch 1996 (Καλαπόδι). Vanhove 2006 (Θορικός). Πολύπλευρη ανάπτυξη του θέματος παρατηρείται και σε συνθετικές μελέτες, βλ. για παράδειγμα Johnston 1979. Papadopoulos 1994. Johnston 2004. Αρνητική εξαίρεση στην κατηγορία αυτή αποτελεί το Wachter 2001 (όπως σημειώνουν και οι Osborne & Pappas 2007, 132).

4

Baird & Taylor 2011β, 7–9. Chaniotis 2011, 196–198. Volioti 2011. Βλ. και Knappett 2008.

5

Βλ. ενδεικτικά Hodder & Hutson 2003, 59–65, 166–170, 211–214. Meskell 2005.

6

Benefiel 2011, 23–24. Πρβ. ένα παρόμοιο σχόλιο, με ειδική αναφορά σε ευρήματα του ύστερου 8ου αιώνα π.Χ., στο Osborne & Pappas 2007, 138.

7

Στην ανάλυση του ζητήματος αυτού αξιοποιούνται τα πορίσματα πετρογραφικών αναλύσεων που πραγματοποιήθηκαν σε μέρος του υλικού από το 'Υπόγειο' από την Ευαγγελία Κυριατζή και την Ξένια Χαραλαμπίδου στο Εργαστήριο Fitch της Βρετανικής Σχολής Αθηνών.

8

Βλ. ενδεικτικά Klejn 1982. Κωτσάκης 1983, 221–263. Rice 1987, 274–288. Adams & Adams 1991. Sinopoli 1991, 49–56. Orton, Tyers & Vince 1993, 8–13. Banning 2000, 35–72. Ψαράκη 2004, 16–32. Read 2007.

9

Rice 1987, 275, 282. Adams & Adams 1991, 223, 282–284. Hruby 2010, 197, 199–200. Η μομφή μίας τυπολογίας που ενσυνείδητα αποτελεί σύγχρονη επινόηση ως *artificial*, δηλαδή τεχνητής (D'Agata 2011, 339), προφανώς διατυπώνεται εν αγνοία της κοινής παραδοχής που θέλει καμία τυπολογία

να μην είναι φυσική. Η ίδια παρανόηση έχει επανειλημμένα αποτελέσει αντικείμενο κριτικής η οποία έχει αναδείξει ότι ο φυσικός ή τεχνητός χαρακτήρας μίας τυπολογίας είναι ζήτημα βαθμού και όχι αξιωματικής κατάστασης (Adams & Adams 1991, 239, 278–279, 304. Βλ. και Klejn 1982, 118–120. Κωτσάκης 1983, 251. Rice 1987, 287. Sinopoli 1991, 50, 52. Orton, Tyers & Vince 1993, 73–74, 79. Shanks 1996, 26, 113–114. Banning 2000, 36. Ψαράκη 2004, 27, 29–30).

10

Hruby 2010.

11

Βλ. πρόσφατα Horejs, Jung & Ρανύκ 2010α. Ειδικά για τη Μακεδονία της Εποχής του Χαλκού και της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου βλ. τελευταία Jung 2002, 42–43, 65–68. Ψαράκη 2004, 16–32, 104–105. Horejs 2007, 19–22, 48–80. Gimatzidis 2010, 85–93.

12

Klejn 1982, 118–120 (με τον εύγλωττο τίτλο «η αυταπάτη της ιδανικής τυπολογίας»). Rice 1987, 276, 284. Banning 2000, 36. Για τον υποκειμενισμό ειδικότερα βλ. και παραπάνω, τη σημ. 9.

13

Rice 1987, 284. Orton, Tyers & Vince 1993, 76. Banning 2000, 36. Ψαράκη 2004, 23, 26–27. Horejs, Jung & Ρανύκ 2010β, 10. Hruby 2010, 199.

14

Jung 2002 και, παλαιότερα, Hochstetter 1984.

15

Gimatzidis 2010. Αναφέρομαι στη θέση αυτή και με τα δύο ονόματα με τα οποία είναι γνωστή στη βιβλιογραφία καθότι μόλις πρόσφατα τεκμηριώθηκε αναλυτικά η ταύτιση της αρχαίας Σίνδου με τον αρχαιολογικό χώρο της σημερινής Αγχιάλου (Gimatzidis 2010, 50–54. Tiverios 2010, 16–17. Για παλαιότερες επιφυλακτικές προτάσεις ταύτισης βλ. Τιβέριος 1996, 418–419. Tiverios 1998, 252. Tiverios 2008, 21, 24).

16

Κυριατζή 2000. Ψαράκη 2004.

17

Horejs 2007.

18

Papadopoulos 2005.

19

Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992β.

20

Σκαρλατίδου 2010.

21

Gimatzidis 2010 (εδώ έμφαση δίνεται στο κριτήριο της κεραμικής κατηγορίας για το οποίο βλ. παρακάτω).

22

Χαρακτηριστική για τον διαχωρισμό του υλικού είναι η περίπτωση του Καστανά: Hochstetter 1984 (χειροποίητη κεραμική). Jung 2002 (τροχήλατη).

23

Βλ. ενδεικτικά Knappett 1999, 113–119 (με βιβλιογραφία). Berg 2007, 84–90 (με βιβλιογραφία). Η διάκριση των τεχνικών δεν είναι πάντα εύκολη, ειδικά όταν το υλικό σώζεται πολύ αποσπασματικά, όπως η πλειοψηφία της εξεταζόμενης κεραμικής από το ‘Υπόγειο’.

24

Γιματζίδης 1997, 24–27. Σκιαδάς 1999, 45. Gimatzidis 2010, 102–104. Πάτης 2010, 78.

25

Βλ. ενδεικτικά Catling 1998, 153. Gimatzidis 2010, 99, 260. Τιβέριος 2012, 180.

26

Βλ. ενδεικτικά Γιματζίδης 1997, 24–27. Παπαδοπούλος 2001, 300. Παπαδοπούλος 2005, 464.

27

Για μία διαφορετική άποψη βλ. Tiverios 2011, 322–323. Τιβέριος 2012.

28

Παπαδοπούλος 2005.

29

Σκαρλατίδου 2010.

30

Εξαίρεση αποτελεί η μελέτη Horejs 2007, στην οποία τα εισηγμένα αγγεία εξετάζονται σε διακριτή ενότητα (στις σελίδες 287–294). Το κριτήριο της προέλευσης υπεισέρχεται και στην τυπολογία της χειροποίητης — αλλά όχι και της τροχήλατης — κεραμικής από την Αγχιάλο/Σίνδο (Gimatzidis 2010, 274–285).

31

Βλ. την κριτική του Παπαδοπούλου 1996 στις μελέτες των Porham 1994, 32–34 και Snodgrass 1994a. Πρόσθεσε: Παπαδοπούλος 1997, 205. Παπαδοπούλος 2005, 580–588. Παπαδοπούλος 2011, 122. Για μία εσφαλμένη αντίληψη ως προς την ποσότητα ευβοϊκών εισαγωγών και των τοπικών μιμήσεων τους στο ‘Υπόγειο’ της Μεθώνης βλ. Gimatzidis υπό έκδοση, 957. Για τους Ευβοείς και την ευβοϊκή κεραμική στη Μακεδονία βλ. τις ενότητες 3.2.2.1.1, 3.3.2.2 και 3.4.4.

32

Μπέσιος, Αθανασιάδου, Γεροφωκά & Χριστάκου-Τόλια 2004, 368, εικ. 2.

33

Μπέσιος 2010β. Σημειώνεται πάντως ότι σε κανέναν από τους τέσσερις κλιβάνους δεν έχουν βρεθεί στοιχεία που να επιτρέπουν την αδιαμφισβήτητη σύνδεσή του με την παραγωγή κεραμικής.

34

Για παρόμοιους προβληματισμούς βλ. Παπαδοπούλος 2005, 463. Παντή 2008, 223. Gimatzidis 2010, 97–100 (με απόδοση κεραμικών υλών, οι οποίες απαντούν ευρέως στην Αγχιάλο/Σίνδο, στην ευρύτερη περιοχή του Θερμαϊκού Κόλπου). Μανασκίδου 2011α, 278.

35

Η εικόνα αυτή προκύπτει από τις πετρογραφικές αναλύσεις κεραμικής από τη Μεθώνη που διεξάγουν η Ευαγγελία Κυ-

ριατζή και η Ξένια Χαραλαμπίδου στο Εργαστήριο Fitch της Βρετανικής Σχολής Αθηνών. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουν μελέτες ανάλογου υλικού από την Τορώνη: Παπαδοπούλος 2005, 463, 536. Paspalas 2006–2007, 37–38.

36

Banning 2000, 40.

37

Whallon 1972. Klejn 1982, 59–63, 77–78, 125–130. Κωτσάκης 1983, 240–242. Adams & Adams 1991, 69–70, 78, 226. Read 2007, 134–135, 238–239. Ορισμένες από αυτές τις μελέτες απαντούν στην κριτική που έχει ασκηθεί στην πολυθετική τυπολογία. Η σχετική βιβλιογραφία προφανώς αγνοείται στο D’Agata 2011, 339–340, όπου η απαρέγκλιτη χρήση των ίδιων κριτηρίων για τη διαμόρφωση κάθε τύπου προβάλλεται ως η μόνη ορθή αρχή για τη συγκρότηση μίας τυπολογίας. Υπενθυμίζεται άλλωστε ότι «We must not be satisfied with a single classification of a group of artifacts ... for that way lies dogma and defeat» (φράση του J.O. Brew που μνημονεύεται στο Rice 1987, 283. Για μία παρομοιωδή παρομοίωση της αντίληψης περί ορθού τύπου με θρησκευτικό αξίωμα βλ. Klejn 1982, 91–92).

38

Πρβ. Παπαδοπούλος 2005. Horejs 2007. Σκαρλατίδου 2010.

39

Για τον όρο βλ. Κωτσάκης 1983, 257. Horejs 2007, 81–83. Για τους σχετικούς γερμανικούς όρους Gattung και Warrengruppe βλ. Horejs 2007, 49. Gimatzidis 2010, 88–93. Στην αγγλική βιβλιογραφία χρησιμοποιείται ο όρος ceramic group (Rice 1987, 282–283).

40

Βλ. ενδεικτικά Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992β. Jung 2002. Horejs 2007. Gimatzidis 2010. Η ίδια προσέγγιση ακολουθείται σε σημαντικό βαθμό και στο Ανδρόνικος 1969.

41

Κυριατζή 2000.

42

Hochstetter 1984.

43

Paspalas 1995. Παντή 2008.

44

Πρόσφατα, όταν πλέον η μελέτη αυτή είχε σχεδόν ολοκληρωθεί, ο Μ. Τιβέριος (2012, βλ. και 2010) πρότεινε τη διάκριση της κεραμικής που παραγόταν στη Μακεδονία της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, σε τέσσερις μεγάλες κατηγορίες: την αποικιακή κεραμική, τη μιξο-αποικιακή, την τοπική και τη γηγενή. Η ενδιαφέρουσα αυτή κατάταξη μένει να αξιολογηθεί. Εδώ σημειώνεται μόνο ότι, πέρα από τα ζητήματα ορολογίας που ενδεχομένως εγείρονται, προβληματίζει η εξορισμού απόδοση της αποικιακής κεραμικής σε κεραμείς που μετανάστευσαν στη Μακεδονία από νοτιότερα (Τιβέριος 2012, 176–178, 186), καθώς εκλαμβάνει ως δεδομένο ένα ενδεχόμενο το οποίο χρήζει τεκμηρίωσης (για το θέμα των μετακινούμενων κεραμικών βλ. Kotsopas 2008, 69–78, με εκτενή βιβλιογραφία. Kotsopas 2011β). Επίσης, φαίνεται να αποκλείει την πιθανότητα αδιαμεσολάβητης παραγωγής καλών μιμήσεων νοτιοελ-

λαδικής κεραμικής από ντόπιους κεραμείς και να συνδέει σε έναν αμφιλεγόμενο βαθμό την τεχνολογία των αγγείων με την ταυτότητα των ανθρώπων που τα παρήγαγαν (για βιβλιογραφία επί του θέματος βλ. Kotsonas 2008, 233, σημ. 1905).

45

Πρβ. ενδεικτικά Jung 2002. Horejs 2007. Gimatzidis 2010. Εξάιρεση αποτελεί η κατηγορία με τεφρό επίχρισμα, η οποία αναγνωρίζεται για πρώτη φορά στην παρούσα μελέτη (κατηγορίες με επίχρισμα διαφορετικού χρώματος έχουν πάντως αναγνωρισθεί στο υλικό από την Τορώνη: Papadopoulos 2005, 482–485). Η κατηγορία των εμπορικών αμφορέων απαντά μόνο στο Gimatzidis 2010 και καλύπτει έναν μόνον τύπο από τους δύο που εξετάζονται εδώ.

46

Πρβ. τις ακόλουθες μελέτες κεραμικής από τη Μακεδονία: Jung 2002. Papadopoulos 2005. Horejs 2007. Gimatzidis 2010.

47

Για διάφορες τυπολογίες που βασίζονται στο σχήμα βλ. Rice 1987, 208–210. Orton, Tyers & Vince 1993, 217–218.

48

Εθνο-αρχαιολογικές μελέτες έχουν αποδείξει τη θεμελιώδη σημασία του σχήματος για την τυπολογική κατάταξη των κεραμικών από τους χρήστες τους (Rice 1987, 278). Βέβαια η σχέση ανάμεσα στο σχήμα και στη χρήση δεν είναι ούτε δεδομένη ούτε σταθερή (Κωτσάκης 1983, 176–179. Rice 1987, 211–215. Ψαράκη 2004, 76). Το θέμα αυτό αποτελεί κεντρικό ερευνητικό ζήτημα του εξελισσόμενου προγράμματος Νέες Προσεγγίσεις στην Αρχαία Κεραμική (New Perspectives on Ancient Pottery, Κέντρο της Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου του Άμστερνταμ), στο οποίο συμμετέχει ο υπογράφων.

49

Για τον όρο *κεραμική ομάδα* βλ. Κυριατζή 2000, 200–219. Horejs 2007, 81–82. Gimatzidis 2010, 336. Στο Ψαράκη 2004, 86–87, 132–140 προτιμάται ο όρος *κεραμική κατηγορία*, ο οποίος όμως χρησιμοποιείται στην παρούσα μελέτη αλλά και σε άλλες πρόσφατες μελέτες κεραμικής από τη Μακεδονία με γενικότερη σημασία (βλ. παραπάνω). Για τον αντίστοιχο διεθνή όρο *ware* βλ. ενδεικτικά Rice 1987, 286–287. Orton, Tyers & Vince 1993, 75. Horejs 2007, 49–50.

50

Πρβ. Orton, Tyers & Vince 1993, 68–72. Horejs 2010, 20–23. Ειδικά για τη χρήση του όρου σε μελέτες κεραμικής από τη Μακεδονία βλ. Jung 2002, 42–43. Horejs 2007, 48–49, 53–59.

51

Πρβ. ενδεικτικά από τον χώρο της Μακεδονίας: Jung 2002. Ψαράκη 2004. Horejs 2010. Gimatzidis 2010.

52

Εκτιμάται ότι στο σύνολο των 191 οστράκων της μελέτης αντιπροσωπεύονται 17 κεραμικές ομάδες κεραμικής από τον Θερμαϊκό Κόλπο και 31 ομάδες επείσοκτης, συνολικά 48. Εύγλωττη είναι η σύγκριση της αναλογίας αυτής με εκείνη που απαντά στη μελέτη της τροχήλατης κεραμικής της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και των αρχών της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου από τον Καστανά (Jung 2002: 34 κεραμικές ομάδες

αντιπροσωπεύονται σε σύνολο 554 αγγείων/οστράκων), της χειροποίητης κεραμικής της Ύστερης Εποχής του Χαλκού από την Τούμπα του Αγίου Μάμα (Horejs 2007: 40 κεραμικές ομάδες αντιπροσωπεύονται σε σύνολο 10.678 αγγείων/οστράκων), της κεραμικής της Ύστερης Εποχής του Χαλκού από την Τούμπα Θεσσαλονίκης (Κυριατζή 2000: 24 κεραμικές ομάδες αντιπροσωπεύονται σε σύνολο περίπου 20.000 οστράκων), και της κεραμικής της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου —και, σε μικρότερο βαθμό, της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και της Αρχαϊκής και Κλασικής περιόδου— από την Αγχιάλο/Σίνδο (Gimatzidis 2010: 32 κεραμικές ομάδες αντιπροσωπεύονται σε σύνολο 700 αγγείων/οστράκων). Οι τέσσερις μελέτες εξετάζουν πολύ μεγάλα σύνολα υλικού, τα οποία προέρχονται από διαφορετικά ανασκαφικά περιβάλλοντα κάθε θέσης και καλύπτουν ένα χρονολογικό φάσμα πολύ ευρύτερο εκείνου που χαρακτηρίζει το υλικό από τη Μεθώνη· εντούτοις ο αριθμός των κεραμικών ομάδων που έχουν προσδιοριστεί στο σχετικό υλικό παρουσιάζει μεγαλύτερη τιμή από εκείνον της Μεθώνης όχι μόνο σε σχετικούς αλλά και σε απόλυτους όρους.

53

Για τη λεπτή γραπτή κεραμική βλ. Coldstream 2008a. Για την κεραμική από τη Μακεδονία βλ. Ανδρόνικος 1969. Για τους εμπορικούς αμφορείς βλ. κυρίως Johnston & Jones 1978. Koehler 1978a. Dupont 1998.

54

Ενδεικτικά μνημονεύεται πως ανάλογη επιλογή εντοπίζεται και στη δημοσίευση του υλικού της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου από τον Κομμό, το οποίο επίσης προέρχεται από πολλά κέντρα παραγωγής (Callaghan & Johnston 2000).

55

Πρβ. Lemos 2002, 24–26. Dickinson 2006, 10–23.

56

Papadopoulos 1998, 363–364. Trachsel 2008.

57

Για τις διαφωνίες αυτές βλ. γενικά James, Thorpe, Kokkinos, Morkot & Frankish 1991, 99–110. Hannestad 1996, 44–48. Morris 1996. Whitley 2001, 64–66. Hall 2007a, 38–40, 104–106. Brandherm & Trachsel 2008. Coldstream 2008a, 303–331, 480–481. Kotsonas 2008, 31. Maier, Fantalkin & Zukerman 2009, 66–71.

58

Για σχετική βιβλιογραφία βλ. Kotsonas 2008, 31, σημ. 93. Πρόσθεσε: Nijboer 2005 και 2006. Brandherm & Trachsel 2008. Docter, Chelbi, Maraoui Telmini, Nijboer, van der Plicht, van Neer, Mansel & Garsallah 2008. Finkelstein & Piasetzky 2011. Mazar 2011.

59

Βλ. τελευταία Jung 2002, 281–296. Newton, Wardle & Kuniholm 2003. Jung & Weninger 2004. Wardle, Newton & Kuniholm 2007. Jung, Andreou & Weninger 2009. Weninger & Jung 2009. Papadopoulos, Damiatou & Marston 2011, 198–199.

60

Προβληματικά παραμένουν πάντως τα αποτελέσματα της ραδιοχρονολόγησης για μεγάλο τμήμα της πρώτης προχρι-

στιανικής χλιετίας (Hannestad 1996, 39. Whitley 2001, 61. Brandherm 2008, 155).

61

Ward 1998. Whitley 2001, 60–74. Lemos 2002, 26. Kourou 2005. Dickinson 2006, 20–23.

62

Για τη σημασία εκτίμησης του αριθμού αυτού, γνωστού ως MNI, βλ. Arcelin & Tuffreau-Libre 1998. Verdan, Theurillat & Kenzelmann-Pfyyffer 2011 (με ειδική αναφορά στην ελληνική κεραμική της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου). Για σκέψεις πάνω στο ζήτημα αυτό βλ. Kotsonas 2011a.

63

Η εκκίνηση του προγράμματος πετρογραφικών αναλύσεων, παρά το ότι είχε σχεδιασθεί εξαρχής, έγινε εντός του 2011, όταν πια το κείμενο της παρούσας δημοσίευσης ολοκληρώνονταν. Τα πορίσματα των εν λόγω αναλύσεων θα δημοσιευθούν σε συνδυασμό με τα πορίσματα αναλύσεων οργανικών καταλοίπων που διεξήγαγε η συνάδελφος Μαρία Ρούμπου. Και τα δύο προγράμματα αφορούν κυρίως τους εμπορικούς αμφορείς και όχι το σύνολο των κεραμικών κατηγοριών που αντιπροσωπεύονται στο 'Υπόγειο'.

64

Στο κεφάλαιο γίνεται αναφορά σε αρκετές μελέτες που χρησιμοποιούν άλλες εκδόσεις της εν λόγω κλίμακας. Παρά τη διάχυτη αντίληψη περί του αντιθέτου, οι διάφορες εκδόσεις της κλίμακας περιέχουν συχνά αλλαγές στους κωδικούς χρώματος και στη σελιδοποίηση, οι οποίες μπορεί να οδηγήσουν σε σοβαρή σύγχυση. Προς αποφυγή μίας τέτοιας σύγχυσης παρατίθενται αναφορές στη συγκεκριμένη έκδοση της κλίμακας που χρησιμοποιείται σε κάθε μελέτη, όπου τουλάχιστον αυτή καταγράφεται.

65

Το πρόβλημα της αποσπασματικότητας των χειροποίητων ιδίως αγγείων είναι γνωστό και από άλλες θέσεις της περιοχής, όπως το Καραμπουρνάκι (Χατζής 2010, 179).

66

Sparkes & Talcott 1970, 2. Πρβ. Papadopoulos 2005, 416.

67

Η χρονολόγηση αυτή προτάθηκε ήδη στο Μπέσιος, Αθανασιάδου, Γεροφωκά & Χριστάκου-Τόλια 2004, 369. Ακολουθείται στα Gimatzidis 2010, 326–327 και Gimatzidis 2011a, 102, όπου όμως παρουσιάζεται μία ιδιότυπη κριτική βασισμένη σε σύντομες παρουσιάσεις προκαταρκτικού και επιλεκτικού χαρακτήρα.

68

Σε λίγες περιπτώσεις τα όστρακα κάποιου από τα εξεταζόμενα δείγματα απλώνονται σε πάσες που ανήκουν σε διαφορετικές φάσεις. Όταν τα όστρακα αυτά είναι περισσότερα από δύο η παρατήρηση αυτή καταγράφεται στη σχετική συζήτηση.

69

Στην κατανόηση της εξέλιξης της τυπολογίας αυτής θα συμβάλει και η μελέτη της συναδέλφου Αλεξάνδρας Κασσέρη που επικεντρώνεται σε ένα πλούσιο σύνολο εμπορικών αμφορέων του πρώτου μισού του βου αιώνα π.Χ., το οποίο προέρχεται από άλλη θέση της Μεθώνης. Η εν λόγω μελέτη γίνεται

στο πλαίσιο διδακτορικής διατριβής στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, με τίτλο «Αρχαϊκό εμπόριο στη Μακεδονία: Η περίπτωση της Μεθώνης». Για μία γενική αναφορά στο εν λόγω σύνολο και στο ανασκαφικό του πλαίσιο βλ. Μπέσιος & Νούλας 2011.

70

Την ίδια αναφορά έχει η χρήση του όρου στο πρόσφατο συνέδριο «Η κεραμική της αρχαϊκής εποχής στο βόρειο Αιγαίο και την περιφέρειά του (700–480 π.Χ.)», το οποίο οργανώθηκε τον Μάιο του 2011 στη Θεσσαλονίκη από τους Μ. Τιβέριο, Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Ε. Μανακίδου και Κ. Κουσουλάκου. Διαφορετικά γίνεται αντιληπτός ο συγγενικός όρος *βόρεια Ελλάδα* στα: Morris 1998. Archibald 2009.

71

Coldstream 2003. Coldstream 2008a.

72

Βλ., για παράδειγμα Deger-Jalkotzy & Lemos 2006. Raaflaub & van Wees 2009.

73

Βλ. ενδεικτικά Osborne 1996a. Whitley 2001. Schnapp-Courbeillon 2002. Hall 2007a.

74

Langdon 1995 ("Pasture to Polis"). Siebenmorgen 2008 ("Zeit der Helden").

75

Sherratt & Sherratt 1992–1993 (βλ. ιδιαίτερα τους χάρτες στις σελίδες 372–373). Boardman 1999. Étienne 2010. Είναι ενδεικτικό ότι ανάμεσα στα 1211 αντικείμενα μίας πρόσφατης έκθεσης με αντικείμενο τις εμπορικές και άλλες σχέσεις στη Μεσόγειο του 16ου έως βου αιώνα π.Χ. ("Sea Routes") περιλαμβάνονται πολλές δεκάδες ευρήματα προερχόμενα από το νότιο Αιγαίο αλλά μόλις δύο από ολόκληρη την ηπειρωτική Μακεδονία και τη Θράκη, για τα οποία βλ. Stampilidis 2003, 228, αρ. 15 και 427, αρ. 709.

76

Για τη δυσανάλογη αυτή σχέση βλ. και Kotsonas 2009, 1051.

77

Για τους κινδύνους που ελλοχεύουν στις καταμετρήσεις και στατιστικές αναλύσεις της διασποράς εμπορικών αμφορέων βλ. Dupont 2010β, 40.

78

Για τη σχετικά περιορισμένη προσοχή που δίδεται συχνά στη θέση μίας επιγραφής ή ενός graffito σε σχέση με το σχήμα και τη διακόσμηση του αγγείου πάνω στο οποίο εντοπίζεται βλ. Osborne & Pappas 2007.

79

Πιο αξιόπιστες μαρτυρίες για το περιεχόμενο διάφορων τύπων αμφορέων αναμένονται πάντως από την υπό εξέλιξη μελέτη της συναδέλφου Μαρίας Ρούμπου (Πανεπιστήμιο Reading) πάνω σε σχετικό υλικό από το 'Υπόγειο' της Μεθώνης. Η μελέτη αυτή θα είναι η πρώτη του τύπου που επικεντρώνεται σε ένα μεγάλο σύνολο πρώιμων ελληνικών εμπορικών αμφορέων.

80

Τιβέριος 1988β, 302.

81

Βλ. Καλτσός 1998. Papadopoulos 2005. Gimatzidis 2010. Σκαρλατίδου 2010. Σημαντική είναι και η μελέτη Παντή 2008, στην οποία όμως τα ανασκαφικά δεδομένα δεν τυγχάνουν αναλυτικής συζήτησης.

82

Για μία διαφορετική άποψη βλ. Tiverios 2011, 322–323. Τιβέριος 2012.

83

Βλ. Κεφάλαιο 2 και Μπέσιος, Αθανασιάδου, Γεροφωκά & Χριστάκου-Τόλια 2004, 368, εικ. 2.

84

Βλ. σημ. 33.

85

Papadopoulos 1989, 26–27. Whitbread, Jones & Papadopoulos 1997. Papadopoulos 2005, 417–418. Whitbread & Jones 2005, 534.

86

Whitbread & Jones 2005 (Τορώνη). Παντή 2008, 265–273 (Καραμπουρνάκι).

87

Τα υφαντικά βάρη χαρακτηρίζονται από ερυθρωπό (10R 5/6 ή 2.5YR 5/6) ως ροδοκάστανο (2.5YR 5/4) πηλό με τεφρό πυρήνα και ερυθρωπή (2.5YR 5/6) ως ανοικτή καστανέρυθη (5YR 6/4) εσωτερική επιφάνεια. Ο πηλός αυτός περιέχει λίγα μικρά λευκά εγκλείσματα, ελάχιστα μεγάλα λευκά αποστρωγγυλεμένα εγκλείσματα, μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμο μαρμαρυγία και συχνά λίγες φολίδες χρυσιζόντος.

88

Για τη συγκριτική εξέταση των ειδωλίων ευχαριστώ θερμά τον συνάδελφο Κώστα Νούλα, ο οποίος μελετά τα ειδώλια αυτά στο πλαίσιο διδακτορικής διατριβής που θα υποβληθεί στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

89

Ο πηλός των κεραμιδιών που απαντούν σε ύστερα αρχαϊκά και κλασικά οικιστικά σύνολα είναι ανοικτός ερυθρόχρωμος (2.5YR 6/6) ή ροδοκίτρινος (5YR 6/6) με ροδοκίτρινη (5YR 6/6) επιφάνεια. Περιέχει λίγα λευκά μικρά εγκλείσματα και μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμο μαρμαρυγία.

90

Διαφορετικές κεραμικές ύλες αντιπροσωπεύονται στα ελληνιστικά αγγεία της περιοχής (Κωτίτσα 2007, 19–20). Η αλλαγή αυτή συνδέεται με την καταστροφή της Μεθώνης από τον Φίλιππο το 356 π.Χ. και την επακόλουθη εγκατάλειψή της. Για την καταστροφή στις ιστορικές πηγές βλ. Hammond & Griffith 1979, 254–258. Hatzopoulos, Knoepfler & Marigo-Papadopoulos 1990, 661–668. Για τον αρχαιολογικό ορίζοντα της καταστροφής αυτής βλ. Μπέσιος 1990 και 2003, 444, 447. Μπέσιος, Αθανασιάδου, Γεροφωκά & Χριστάκου-Τόλια 2004, 371–374. Μπέσιος 2010α, 105, 315. Μπέσιος, Αθανασιάδου & Νούλας υπό εκτύπωση.

91

Πιθανολογείται ότι πρόκειται για μία διαφορετική διαχείριση της συγκεκριμένης κεραμικής ύλης, χωρίς να μπορεί να απο-

κλεισθεί η πιθανότητα ύπαρξης δύο διαφορετικών υλών που παρουσιάζουν ομοιότητες σε μακροσκοπικό επίπεδο.

92

Μπέσιος, Αθανασιάδου, Γεροφωκά & Χριστάκου-Τόλια 2004, 369.

93

Τιβέριος, Παντή, Σέρογλου, Αβραμίδου, Λαχανίδου, Oettli & Καϊτελίδης 1997, 301.

94

Η σημασία της τεκμηρίωσης αυτής σημειώνεται (με παράθεση εκτενούς βιβλιογραφίας) στα Kotsopas 2008, 69–78 και 2011β.

95

Μία γενική και οπωσδήποτε ανεπαρκή εντύπωση της μακροσκοπικής ομοιογένειας του πηλού (ο οποίος είναι κατά βάση ερυθρωπός, πλούσιος σε ασημόχρωμο μαρμαρυγία) μπορεί κανείς να αποκομίσει από την εξέταση της λεπτής τοπικής κεραμικής της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, η οποία εκτίθεται στην αίθουσα του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης που είναι αφιερωμένη στη «Γένεση των πόλεων» και προέρχεται από διάφορες θέσεις του Θερμαϊκού Κόλπου (όχι όμως και από τη Μεθώνη). Για τις κεραμικές ύλες της Αγγιάλου/Σίνδου βλ. Gimatzidis 2010, 97–101. Για τη βασική κεραμική ύλη των τοπικών αγγείων στο Καραμπουρνάκι βλ. Τιβέριος, Μανακίδου & Τοιαφάκη 2003β, 345.

96

Για παρόμοιους προβληματισμούς βλ. Papadopoulos 2005, 463. Παντή 2008, 223. Μανακίδου 2011α, 278.

97

Gimatzidis 2010, 97–100.

98

Papadopoulos 2005, 463, 536. Paspalas 2006–2007, 37–38.

99

Πρόκειται για την κεραμική ύλη (ή τις ύλες) ενός περιορισμένου, πρόσφατα δημοσιευμένου συνόλου αγγείων από τη νότια Πιερία και συγκεκριμένα την περιοχή του Ολύμπου. Η ύλη αυτή παρουσιάζει συνήθως ωχρό ή κιτρινωπό χρώμα, μικρά λευκά εγκλείσματα και άφθονο ασημόχρωμο μαρμαρυγία (Πουλάκη-Παντερμαλή 2011, 262–263).

100

Βλ. κυρίως Gimatzidis 2010, 97–100. Στο υλικό από το Μουσείο Εκμαγείων της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κυριαρχεί μία ερυθρή (2.5YR 5/6) ή καστανέρυθη (5YR 5/4) κεραμική ύλη με ομοιόχρωμες ή ανοικτές ερυθρόχρωμες (2.5YR 6/6) επιφάνειες και παχύ τεφρόχρωμο πυρήνα. Η ύλη αυτή περιέχει κατά κανόνα λίγα μικρά λευκά εγκλείσματα και μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμο μαρμαρυγία (ο μαρμαρυγίας είναι κυρίως σε μορφή κόκκων αλλά απαντούν και αρκετές φολίδες). Στη γραπτή κεραμική από την Αγγιάλο/Σίνδο κυριαρχεί μία πολύ λεπτή κεραμική ύλη, σαφώς λεπτότερη από εκείνη που απαντά στη γραπτή κεραμική από τη Μεθώνη. Η ύλη αυτή είναι καστανέρυθη (2.5YR 5/4) με ανοικτές ερυθρόχρωμες (2.5YR 6/6), ανοικτές καστανέρυθρες (2.5YR 6/4 ή 5YR 6/4) ή ανοικτές καστανόχρωμες (7.5YR 6/4 ως 6/3) επιφάνειες και σπάνια μόνο έχει

τεφρόχρωμο πυρήνα. Η ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία είναι στην περίπτωση αυτή μικρή και τα μικρά λευκά εγκλείσματα ελάχιστα.

101

Paradopoulos 2005, 463–466.

102

Βλ. Κεφάλαιο 2 καθώς και Μπέσιος 2010α, 111. Μπέσιος, Αθανασιάδου & Νούλας υπό εκτύπωση, εικ. 3. Βλ. και Gimatzidis 2010, 128, εικ. 13· 327.

103

Δεν μπορεί να αποκλειστεί εντελώς η πιθανότητα να ανήκει ο σκύφος με αρ. 32 σε κάποιον άλλο, λιγότερο δημοφιλή τύπο σκύφου τοπικής παραγωγής. Παρά ταύτα, η απόδοση του στον εξεταζόμενο τύπο υποδεικνύεται από τα χαρακτηριστικά της κεραμικής ύλης, τα σχετικά παχιά τοιχώματα του οστράκου και το διακοσμητικό σχήμα.

104

Η περιεκτικότητα σε μαρμαρυγία διακρίνει εξάλλου τα ευβοϊκά αγγεία της περιόδου από αρκετές από τις μιμήσεις τους που παράγονταν στις Πιθηκούσες η κεραμική ύλη των οποίων είναι λεπτή αλλά περιέχει μικρή ως αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου και χρυσίζοντος μαρμαρυγία. Με βάση προσωπικές παρατηρήσεις, εκτιμάται ότι μία από τις βασικές κεραμικές ύλες της ευβοϊζουσας κεραμικής των Πιθηκουσών δεν διακρίνεται εύκολα διά γυμνού οφθαλμού από μία από τις πιο διαδεδομένες κεραμικές ύλες της ευβοϊζουσας κεραμικής του Θερμαϊκού Κόλπου: και οι δύο είναι πολύ λεπτές, περιέχουν κάποια ποσότητα μαρμαρυγία (ασημόχρωμου ή/και χρυσίζοντος) και δεν είναι εξίσου σκληρά ψημένες με τις κεραμικές ύλες των ευβοϊκών προτύπων τους. Το ζήτημα αυτό χρήζει περαιτέρω –και αναλυτικής– διερεύνησης δεδομένης της πρόσφατης αναγνώρισης εξαγωγών μίας άλλης κατηγορίας κεραμικής από τον Θερμαϊκό Κόλπο στις Πιθηκούσες (βλ. την ενότητα 3.2.6.2).

105

Βλ. Κεφάλαιο 2 και Μπέσιος, Αθανασιάδου, Γεροφωκά & Χριστάκου-Τόλια 2004, 369, εικ. 2. Γενικόλογη αναφορά σε ευβοϊζουσα κεραμική από τη Μεθώνη γίνεται και στο Lane Fox 2008, 171.

106

Βλ. Κεφάλαιο 2 και Μπέσιος 2003, 448. Ανάλογα είναι τα δεδομένα από τη γειτονική Πύδνα, για τα οποία βλ. παρακάτω.

107

Ο πηλός του σκύφου με αρ. 31 κυμαίνεται ως ροδόχρωμος (2.5YR 6/6).

108

Ο πηλός του σκύφου με αρ. 27 κυμαίνεται ως ροδόχρωμος (7.5YR 7/4), ενώ ο πηλός του σκύφου με αρ. 28 περιέχει επιπλέον ελάχιστα λευκά εγκλείσματα μεσαίου μεγέθους.

109

Ο σκύφος με αρ. 30 σώζει μόνο μικρό τμήμα υψηλού κάθετου χείλους (σωζόμενο ύψος 0,022μ.), ενώ ο σκύφος με αρ. 32 μικρό τμήμα σώματος με λαβή.

110

Αρ. 26, 27, 28, 29. Η επιφάνεια του αγγείου με αρ. 26 κυμαίνεται πάντως ως ροδοκίτρινη (5YR 6/6).

111

Αρ. 31, 32.

112

Η διακόσμηση του σκύφου με αρ. 32 σώζεται ελάχιστα.

113

Η μοναδική διαφορά τους έγκειται στον αριθμό ταινιών που αποδίδονται στη μετάβαση από τον ώμο στο χείλος (δύο στο αγγείο με αρ. 26 και μία στο αγγείο με αρ. 31).

114

Στον ίδιο κεραμέα αποδίδεται με μεγάλη επιφύλαξη και η λαβή υδρίας με αρ. 49 με βάση τα χαρακτηριστικά του πηλού και του γανώματός της.

115

Hill 1977. Costin & Hagstrum 1995, 622. Kotsonas 2008, 73–74.

116

Για μία συλλογή αναφορών σε μεμονωμένα αγγεία ή μικρές ομάδες δειγμάτων βλ. Boardman & Price 1980, 375, σημ. 11. Πρόσθεσε: Κουρουνιώτης 1903, 10. Ανδρειωμένου 1973–1974, 467, 473, 476, πίν. 302στ, 305δ, 310β–γ. Ανδρειωμένου 1975α, 212–213, πίν. 55β. Ανδρειωμένου 1975β, 156, πίν. 84ε. Andriomenou 1980, 25–27, 33, αρ. 21, πιθανώς 22–23, καθώς και 29 (το τελευταίο με ομόκεντρους κύκλους σχεδιασμένους χωρίς διαβήτη). Ανδρειωμένου 1976, 133, πίν. 101γ. Ανδρειωμένου 1977, 148, 155, αρ. 106–109 (πιθανώς κάνθαροι). Ανδρειωμένου 1981α, 90–94. Ανδρειωμένου 1981β, 202, 212, 216, 228, εικ. 36, 57ε, 64 και 91. Verdan, Kenzelmann Pfyffer & Lédérrey 2008, 121, αρ. 82–83, 96, 98· 130–131, αρ. 316.

117

Boardman & Price 1980, 63–64.

118

Χωρέμης 1971, 252, πίν. 227α, κάτω δεξιά. Andriomenou 1984, 47, αρ. 27. Κανένα όστρακο του τύπου δεν αντιπροσωπεύεται στο μεγάλο σύνολο κεραμικής που δημοσιεύεται στο Andriomenou 1992. Η σχετική ένδεια αγγείων του τύπου στη Χαλκίδα παρατηρείται και στα Kearsley 1995, 29. Gimatzidis 2010, 127–128.

119

Χατζηδημητρίου 2003–2004, 61, εικ. 12.

120

Verdan, Kenzelmann Pfyffer, Lédérrey 2008, 86, πίν. 1 και 103 (ανασκαφικά σύνολα Fo211 και Fo190). Βλ. και Boardman & Price 1980, 63. Ανδρειωμένου 1981α, 91. Coldstream 2008α, 261.

121

Οι σκύφοι με ομόκεντρους κύκλους στο χείλος που εικονίζονται στις περισσότερες προκαταρκτικές δημοσιεύσεις (Μαζαράκης Αινιάν 1996, 93, πίν. 29γ. Μαζαράκης Αινιάν 1998, 60, πίν. 22α. Μαζαράκης Αινιάν & Ματθαίου 1999, 146, εικ. 6στ) είναι καλυκόσημοι, όμως στο υλικό του Ωρωπού περιλαμβάνονται και ημισφαιρικοί σκύφοι με ανάλογο διάκοσμο (Πετράκος 2008, 26–27, εικ. 20α–β. Μαζαράκης Αινιάν 2008, 10, πίν. 12β–γ. Βλάχου 2010, 157–160, 254–255 όπου, στη σελίδα 105, αναφέρεται και η περίπτωση ορισμένων σκύφων, οι κύκλοι των οποίων έχουν αποδοθεί με ελεύθερο χέρι. Vlachou 2011,

91, εικ. 4). Θερμά ευχαριστώ τη Βίκυ Βλάχου για πληροφορίες σχετικά με το υλικό του Ωρωπού.

122

Βλ. γενικά Gimatzidis 2010, 127–128, εικ. 13 (με ελλείψεις ως προς το βόρειο Αιγαίο, για τις οποίες βλ. παρακάτω). Παλαιότερες, καθιερωμένες επισκοπήσεις περιλαμβάνουν τα Boardman & Price 1980, 63. Coldstream 2004, 43. Coldstream 2008a, 192. Σε αυτές πρόσθεσε ενδεικτικά: Descœudres 1978, 9, αρ. 11 (Αλ Μίνα). Pelagatti 1982, 150, πίν. 51.2 (Castelluccio Σικελίας)· πίν. 59c (Λεοντίνοι). Pelagatti 1983, 306–307, πίν. I.1.1 και 3 (Castelluccio Σικελίας). Coldstream 1995a, 258, αρ. 74–75 (Πιθηκούσες). Kearsley 1995, 28–32 (Αλ Μίνα). Coldstream 2008a, 314, αρ. 11 (Αλ Μίνα). Coldstream 2010, 50, αρ. 161 (Αλ Μίνα).

123

Pelagatti 1972, 219, εικ. 38b–c. Στο Pelagatti 1982, 150, αρ. 3–4, πίν. 51.1 δεν διευκρινίζεται σαφώς αν πρόκειται για εισαγωγές από την Εύβοια ή μιμήσεις που παρήχθησαν στη Νάξο. Pelagatti 1983, 306–307, πίν. I.1.1 και 3, όπου γίνεται λόγος για πιθανόν εισηγημένα δείγματα.

124

Verdan, Kenzelmann Pfyffer & Lédérrey 2008.

125

Verdan, Kenzelmann Pfyffer & Lédérrey 2008, 24, με βιβλιογραφία στη σημ. 26.

126

Πρόκειται για το σχήμα SK8b της τυπολογίας της Ερέτριας (Verdan, Kenzelmann Pfyffer & Lédérrey 2008, 84, όπου η σημ. 440 περιλαμβάνει πρόταση για τη βελτίωση της τυπολογικής εξέλιξης των αγγείων του τύπου που είχε προταθεί στο Coldstream 2008a, 191–193), το σχήμα SK8.4 του Ωρωπού (Βλάχου 2010, 159–160. Πρβ. Vlachou 2011, εικ. 5) και το σχήμα IVa με τύπο διακόσμησης A της Αγχιάλου/Σίνδου (Gimatzidis 2010, 114, 123–132).

127

Ανδρειωμένου 1975a, 212. Ανδρειωμένου 1981a, 90, σημ. 9· 91, σημ. 10· 92, σημ. 4· 93, σημ. 2–4 και 9. Verdan, Kenzelmann Pfyffer & Lédérrey 2008, πίν. 23–24, αρ. 82–83 και 96· πίν. 65, αρ. 316.

128

Η τιμή βασίζεται σε μετρήσεις δημοσιευμένου υλικού που εξετάστηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ερέτριας.

129

Ο σκύφος με αρ. 30 διαφοροποιείται επίσης ως προς τις τρεις αρκετά πλατιές ταινίες στο εσωτερικό του χείλους, έναντι των δύο (ενίοτε λεπτότερων) που φέρουν οι υπόλοιποι καλοδιατηρημένοι σκύφοι του τύπου που εξετάζονται εδώ.

130

Πρβ. Boardman & Price 1980, 63 (με αναφορά σε μεμονωμένη περίπτωση διπλών κύκλων). Ανδρειωμένου 1981a, 94 (με αναφορά σε λίγες περιπτώσεις διπλών κύκλων). Τριπλοί και διπλοί κύκλοι μνημονεύονται στα Coldstream 1995a, 261. Coldstream 2008a, 192. Για ίδιο αριθμό κύκλων στους σκύφους από τον Ωρωπό βλ.: Βλάχου 2010, 157, 254–256. Vlachou 2011, 91, εικ. 4.

131

Μαζαράκης Αινιάν & Ματθαίου 1999, 146, εικ. 6στ. Βλάχου 2010, 153–154, αρ. 586· 302, αρ. 1127· σχέδιο 87.

132

Πρόκειται για υλικό που χρονολογείται από το 700 π.Χ. περίπου και εξής. Οι εν λόγω σκύφοι αντιπροσωπεύουν εξέλιξη του υστερογεωμετρικού τύπου και φέρουν υψηλό χείλος, ανάλογο εκείνου των σκύφων από τη Μεθώνη, και μεγάλες ομάδες ομόκεντρων κύκλων. Ευχαριστώ τους Samuel Verdan και Anne Kenzelmann Pfyffer της Ελβετικής Αρχαιολογικής Σχολής για την υπόδειξη.

133

Verdan, Kenzelmann Pfyffer & Lédérrey 2008, 85. Είναι ενδεικτικό ότι στα δείγματα από την Ερέτρια ο αριθμός των ταινιών κυμαίνεται από μία ως πέντε (Ανδρειωμένου 1975a, 213. Ανδρειωμένου 1981a, 90) και, σπανιότερα, περισσότερες (Verdan, Kenzelmann Pfyffer & Lédérrey 2008, 85), ενώ στα δείγματα από το Δευκαντί, το οποίο εγκαταλείφθηκε πριν το τέλος της Υστερογεωμετρικής περιόδου, ο αριθμός των εν λόγω ταινιών κυμαίνεται από μία ως τρεις (Boardman & Price 1980, 63).

134

Για παραπομπές στο σχετικό υλικό βλ. αμέσως παρακάτω.

135

Boardman & Price 1980, πίν. 49, αρ. 170 και πιθανώς αρ. 164. Ανδρειωμένου 1981a, 93, αρ. 76. Coldstream 2008a, 193. Verdan, Kenzelmann Pfyffer & Lédérrey 2008, 86.

136

Ανδρειωμένου 1981a, 91. Πρβ. Boardman & Price 1980, 63 για την ίδια τάση σε μία άλλη κατηγορία σκύφων.

137

Για παραπομπές στο σχετικό υλικό βλ. αμέσως παρακάτω.

138

Την υπόδειξη οφείλω και πάλι στους Samuel Verdan και Anne Kenzelmann Pfyffer της Ελβετικής Αρχαιολογικής Σχολής, τους οποίους και ευχαριστώ.

139

Χατζηδημητρίου 2003–2004, 61, εικ. 12 (στη φθαρμένη επιφάνεια διακρίνονται γραμμίδια όχι όμως και ενάλληλες γωνίες).

140

Βλάχου 2010, 158, 297, αρ. 1109.

141

Πρβ. Ανδρειωμένου 1977, 150–151, αρ. 126–139, πίν. 53β. Boardman & Price 1980, 63, αρ. 114–117. Ανδρειωμένου 1981β, 211, εικ. 54. Coldstream & Bikai 1988, πίν. 13, αρ. 105. Coldstream 1995a, 261. Charalambidou 2007, 283, εικ. 3.3. Βλ. και Verdan, Kenzelmann Pfyffer & Lédérrey 2008, 86. Το κόσμημα απαντά και σε σκύφο από τη Ζαγορά, ο οποίος θεωρείται τοπικής παραγωγής (Cambitoglou, Birchall, Coulton & Green 1988, 194, αρ. 1313, με επιφυλάξεις στη σημ. 1).

142

Βοκοτοπούλου 1990a, 399–400, εικ. 3.

143

Ελληνής είναι η επισκόπηση της διασποράς των αγγείων του τύπου στο Gimatzidis 2010, 127–128, εικ. 13.

144

Μισοαηλίδου-Δεσποτίδου 2008, 33.

145

Gimatzidis 2010, 114, 123–132, σχήμα IVa με τύπο διακόσμησης Α. Βλ. και Τιβέριος 1993α, 555, εικ. 4: δεύτερο όστρακο. Τιβέριος 1996, 414, εικ. 3: δεύτερο όστρακο. Επίσης, τμήμα σκύφου ή κανθάρου εκτίθεται στο Μουσείο Εκμαγείων του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (αριθμός ΣΓΕ 066).

146

Χαβέλα 2006, 163 (με τους κύκλους διαμορφωμένους σε σπείρα).

147

Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 1994, 202, εικ. 1, κατώτερη σειρά, τέταρτο όστρακο από αριστερά. Πιθανώς και Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2002, 261, εικ. 5 (το πρώτο και τρίτο όστρακο, με την προϋπόθεση ότι έχουν φωτογραφηθεί ανεστραμμένα). Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2005, 191. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2007, 266.

148

Σισμανίδης 1986, 149. Βοκοτοπούλου 1990α, 399–400, εικ. 3. Βοκοτοπούλου 1990β, 315. Βοκοτοπούλου 1993β, 401, εικ. 2. Moschonissioti 1998, 259, εικ. 7. Soueref 1998, 240–241, εικ. 6 και 15. Ένας κánθαρος με ομόκεντρους κύκλους στο χείλος εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης (ΑΜΘ 101).

149

Paspalas 2003, 22, εικ. 4.

150

Frasca 1993, 59, εικ. 23. Frasca 1998, 278, εικ. 14. Frasca 2000, 396–397, εικ. 283.

151

Βλ. την κριτική του Papadopoulos 1996 στις μελέτες των Porham 1994, 32–34 και Snodgrass 1994α, οι οποίες βασίστηκαν σε προκαταρκτικές αναφορές (πρόσθεσε Papadopoulos 1997, 205. Papadopoulos 2005, 580–588. Papadopoulos 2011, 122). Για τους Ευβοείς και την ευβοϊκή κεραμική στη Μακεδονία πρόσθεσε ενδεικτικά Moschonissioti 1998. Soueref 1998, Tiverios 1998. Descœudres 2006–2007, 12–23. Τιβέριος 2007. Lane Fox 2008, 62–63. Tiverios 2008, 16. Gimatzidis 2011α. Κουτου υπό εκτύπωση. Βλ. και ενότητα 3.4.4.

152

Μπέσιος, Αθανασιάδου, Γεροφωκά & Χριστάκου-Τόλια 2004, 369. Πρβ. και Χαραλαμπίδου 2008, 318.

153

Τιβέριος 2007, 5, σημ. 22. Πουλάκη-Παντερμαλής 2008β, 123, 129. Πουλάκη-Παντερμαλής 2008γ, 127. Ένα κύπελλο εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης (αρ. ΚΡ 1708).

154

Πουλάκη-Παντερμαλής 2008α, 32: εικόνα (όστρακα κλειστών και ανοικτών αγγείων· απροσδιόριστος τόπος κατασκευής).

155

Βοκοτοπούλου 1985, 242, πίν. 242γ. Αρχαία Μακεδονία 1988, 171, αρ. 91. Μπολώνια 1988, 72, αρ. 28. Βοκοτοπούλου 1993, 137, αρ. 97. Pandermalis 1997, 67, 88–89. Παντερμαλής 1999, 34. Πρόκειται για μικρό κρατήρα με κρεμάμενα ημικύκλια αλλά απροσδιόριστο τόπο κατασκευής.

156

Hammond 1972, 339.

157

Jung & Γιματζίδης 2008, 138, εικ. 14. Gimatzidis & Jung 2008, εικ. 14. Πρόκειται για όστρακα ανοικτών αγγείων.

158

Μπέσιος & Παππά 1995, 37–39. Καρλιάμπας, Μπέσιος & Τριανταφύλλου 2004, 344, εικ. 9. Μπέσιος 2010α, 80–81, 84–86, 89, 91. Ο τόπος παραγωγής των εν λόγω αγγείων παραμένει απροσδιόριστος, αλλά ορισμένα αναγνωρίζονται σαφώς ως μιμήσεις που παρήχθησαν στη Μακεδονία

159

Καραμήτρου-Μεντεσιδή 1987, 418, πίν. 239α. Αρχαία Μακεδονία 1988, 165, αρ. 81. Καραμήτρου-Μεντεσιδή 1999, 150. Πρόκειται για σκύφο με κρεμάμενα ημικύκλια αλλά απροσδιόριστο τόπο κατασκευής.

160

Χρυσοστόμου 1996, 181, εικ. 7 (σκύφοι με κάθετες γραμμώσεις· απροσδιόριστος τόπος κατασκευής). Χρυσοστόμου 1999, 269 (σκύφοι με κρεμάμενα ημικύκλια· απροσδιόριστος τόπος κατασκευής). Χρυσοστόμου 2008, 41, εικ. 21 (όστρακα κλειστών αγγείων και τμήμα σκύφου με κάθετες γραμμές· απροσδιόριστος τόπος κατασκευής).

161

Χρυσοστόμου 1999, 269 (σκύφοι με κρεμάμενα ημικύκλια και απροσδιόριστο τόπο κατασκευής).

162

Χρυσοστόμου 1999, 269 (σκύφοι με κρεμάμενα ημικύκλια, τοπικής παραγωγής και ενδεχομένως ορισμένοι εισηγμένοι). Χρυσοστόμου & Χρυσοστόμου 2000, 771 (κύπελλο). Χρυσοστόμου & Χρυσοστόμου 2006, 704, εικ. 2 (αγγεία πόσης τοπικής παραγωγής).

163

Χρυσοστόμου 2007, 211, πίν. III.2.5 (εισηγμένος σκύφος με κρεμάμενα ημικύκλια).

164

Heurtley & Hitchinson 1925–1926, 28, 30, εικ 14α, πίν. XXIIa, αρ. 9 και 11. Για την απόδοση των οστράκων σε σκύφους με κρεμάμενα ημικύκλια βλ. Τιβέριος 2007, 5.

165

Casson 1923–1925, 18, εικ. 3c. Casson 1926, 148, εικ. 55. Heurtley 1939, 235, αρ. 480. Πρόκειται για σκύφο με κρεμάμενα ημικύκλια, πιθανότατα, τοπικής κατασκευής σύμφωνα με την Kearsley 1989, 18, 78–79.

166

Σαββοπούλου 2001, 176, εικ. 17–18. Σαββοπούλου 2004, 313.

167

Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη 1996α, 462, πίν. 131α. Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη 1996β, 194, εικ. 22.

168

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1996, 442. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 1998, 312, εικ. 3. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2000, 260 και 262, εικ. 3 και 6. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2008, 29, 33, 60, εικ. 6 και 12. Πρόκειται για έναν αμφορέα και κυρίως για σκύφους με απροσδιόριστο τόπο κατασκευής αλλά και ευβοϊκούς σκύφους. Ένας σκύφος εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης (αρ. ΜΘ 22056).

169

Τζαναβάρη & Λιούτας 1993, 271, εικ. 8 (ασαφής αναφορά). Κόρτη-Κόντη 2001, 52.

170

Ευβοϊκή και ευβοϊζουσα κεραμική: Βοκοτοπούλου 1986β, 87–88, εικ. 67 και 69. Ανδρέου, Κωτσάκης & Χουρμουζιάδης 1990, 389, εικ. 3. Σουέρεφ 1990, 305 («ευβοϊκή»). Σουέρεφ 1992α, 369, πίν. 108β. Σουέρεφ 1992β, 277 («επεισοιακή γεωμετρική ευβοϊκού τύπου»). Souerref 1998, 232. Σουέρεφ 1999, 1059. Χαβέλα 2006, 155–165.

171

Πρόκειται για σκύφους με κρεμάμενα ημικύκλια: Heurtley 1939, 238, αρ. 499–497. Τιβέριος 1990β, 75, εικ. 5 (απροσδιόριστος τόπος κατασκευής). Kearsley 1989, 34–35, 78–79 (πιθανότατα τοπικής παραγωγής).

172

Ευβοϊκές εισαγωγές: Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 1994, 201. Τιβέριος 1997, 62. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 1997, 329. Τιβέριος 1995–2000, 309. Tsiafakis 2000, 417. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2001, 258. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2003α, 194. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2003β, 338–339, εικ. 8. Τιβέριος 2004, 296. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2004, 341. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2005, 191–192 (σκύφοι με κρεμάμενα ημικύκλια, σκύφοι με ομόκεντρους κύκλους στο χείλος, κύλικες). Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2006, 267, εικ. 5. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, Καγιούλη, Καϊάφα, Λυκίδου, Μανδάκη & Πρωτοψάλτη 2006, 272. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2007, 266, εικ. 7 (σκύφοι με κρεμάμενα ημικύκλια και άλλα ανοικτά και, σπανιότερα, κλειστά αγγεία). Παντή 2009, 276–278, εικ. 5 και 11–13, σχέδιο 4. Σκύφοι με κρεμάμενα ημικύκλια ή κυματιστές γραμμές, τοπικής παραγωγής: Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2005, 190. Μανακίδου 2010, 463–465, εικ. 315–316. Χατζής 2010, 157–159. Αγγεία ευβοϊκού ρυθμού (κυρίως σκύφοι με κρεμάμενα ημικύκλια), ο τόπος κατασκευής των οποίων δεν προσδιορίζεται: Ρωμαίος 1941, 369, εικ. 5, αρ. 1 (βλ. και Kearsley 1989, 37). Τιβέριος 1987, 250, εικ. 2. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2002, 261. Τιβέριος 2007, 5, εικ. 3. Παντή 2009, 278–279.

173

Ευβοϊκή και ευβοϊζουσα κεραμική: Σκαρλατίδου & Κωνσταντινίδου 2003, 221, εικ. 17–19. Πάτης 2010, 16–33, 53–54 (σκύφοι διάφορων τύπων και ελάχιστα άλλα αγγεία).

174

Αλλαμανή 1998, 571, πίν. 217α: επάνω αριστερά (φιαλόσχημο αγγείο).

175

Rhomiopoulou 1978, 65 (ευβοϊκές – κυκλαδικές εισαγωγές).

176

Heurtley & Ralegh Radford 1928–1930, 141 εικ. 28 πάνω αριστερά (σκύφος με κρεμάμενα ημικύκλια και απροσδιόριστο τόπο κατασκευής). Heurtley 1939, 237, αρ. 490· 238, εικ. 111, αρ. Α3.2 (σκύφοι με κρεμάμενα ημικύκλια και απροσδιόριστο τόπο κατασκευής). Βλ. και Kearsley 1989, 60. Λιούτας & Κώτσος 2001β, 200, εικ. 4–5 (ευβοϊκές εισαγωγές).

177

Μπιλούκα, Γραϊκός & Κλάγκα 2004, 110 (ευβοϊκός κύαθος).

178

Jurí 1976, 136, εικ. 4. Τιβέριος 1989, 56, σημ. 155. Βοκοτοπούλου 1993α, 186. Χαραλαμπίδου 2008, 316–317.

179

Μοσχονησιώτη 2011.

180

Ευβοϊκές εισαγωγές: Σισμανίδης 1986, 149. Βοκοτοπούλου 1987α, 368. Βοκοτοπούλου 1990α, 399–400, εικ. 3, 7 και 9 (ανοικτά αγγεία). Βοκοτοπούλου 1993β, 401, εικ. 2 (κάνθαρος). Βοκοτοπούλου 1994, 272 (μονόχρωμοι σκύφοι). Κόρτη-Κόντη 2001, 52. Ευβοϊκή και κυρίως ευβοϊζουσα κεραμική: Βοκοτοπούλου 1992, 385, πίν. 112α. Moschonissioti 1998, 259, 267–269. Μοσχονησιώτη 2004, 277–278, 280. Ευβοϊζουσα κεραμική: Βοκοτοπούλου 1988β, 362, 364. Κόρτη-Κόντη 2001, 60. Μοσχονησιώτη, Πεντεδέκα, Κυριατζή & Μέξη 2005, 25. Τιβέριος 2007, 11–12, εικ. 7–10. Χαραλαμπίδου 2008, 315–316. Moschonissioti 2010, 213, 215. Charalambidou υπό έκδοση, 780. Στο Gimatzidis υπό έκδοση, 961, υπ. 4 σημειώνεται ότι από τη θέση προέρχεται πολύ ευβοϊζουσα, αλλά ελάχιστη ευβοϊκή κεραμική. Ένα δείγμα εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης (ΜΘ 16974).

181

Λεβεντοπούλου-Γιούρη 1971, 361, εικ. 13. Jurí 1976, 135–136. Κόρτη-Κόντη 2001, 52. Όλες οι αναφορές αφορούν σκύφο με κρεμάμενα ημικύκλια, ο τόπος κατασκευής του οποίου είναι απροσδιόριστος.

182

Βοκοτοπούλου, Μπέσιος & Τρακοσοπούλου 1990 (μονόχρωμα ευβοϊκά κύπελλα). Βοκοτοπούλου & Τρακοσοπούλου 1990, 319. Βοκοτοπούλου 1996, 327 (ευβοϊκή κεραμική). Κόρτη-Κόντη 2001, 52, 60. Χαραλαμπίδου 2008, 338 (με επιφυλάξεις).

183

Κάρινγκτον-Σμιθ & Βοκοτοπούλου 1988, 362–363 (αμφορίσκος απροσδιόριστου τόπου κατασκευής).

184

Rhomiopoulou 1978, 64–65 (ευβοϊκές – κυκλαδικές εισαγωγές). Βοκοτοπούλου 1984, 222 (ευβοϊκά αγγεία). Ρωμιπούλου 1999, 129 (ευβοϊκές εισαγωγές και μιμήσεις). Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 2004β, 158 (οπισθότμητη πρόχους με ευβοϊκές επιρροές).

185

Γιματζίδης 2002, 74, εικ. 1. Πρόκειται για σκύφους με κρεμάμενα ημικύκλια, αρχικά δημοσιευμένους στο Bernard 1964, 106–107, αρ. 64–65· 140–142, αρ. 220. Ο Γιματζίδης, ο οποίος αναγνώρισε τους δύο από τους τρεις αυτούς σκύφους, δεν προσδιορίζει την προέλευσή τους αλλά ο Τιβέριος (2006, 76)

θεωρεί ότι τα αγγεία αυτά καθώς και δύο άλλοι μελαμβαφείς σκύφοι από τη Θάσο (οι οποίοι δημοσιεύονται για πρώτη φορά στο Γιματζίδης 2002, 77, εικ. 9) είναι ευβοϊκοί.

186

Karadzhinov 2010, 163, 170, εικ. 2.1–2: το όστρακο αποδίδεται σε σκύφο με κρεμάμενα ημικύκλια αλλά παρουσιάζει ιδιόμορφο περίγραμμα. Ευχαριστώ την Petya Ilieva για τη συζήτησή μας επί του οστράκου.

187

Danile 2011β.

188

Σκύφοι με κρεμάμενα ημικύκλια: Blegen, Boulter, Caskey & Rawson 1958, 233, πίν. 278.26· 279, αρ. VIII.124, πίν. 303.8. Lenz, Ruppenstein, Baumann & Catling 1998, 208–209, αρ. IV.1–4. Hertel 2008, 76–77, 145–148, 263, 265, εικ. 36 και 45.

189

Lamb 1931–1932, 45, 47, εικ. 9a, c (σκύφοι με κρεμάμενα ημικύκλια).

190

Bucscholz 1975, 90–92, E 13, εικ. 25a (σκύφος με κρεμάμενα ημικύκλια).

191

Frasca 1993, 59, εικ. 23. Frasca 1998, 278, εικ. 14. Frasca 2000, 396–397, εικ. 283.

192

Boehlau & Schefold 1942, 170, πίν. 57.4 (σκύφος με κρεμάμενα ημικύκλια).

193

Ανδρόνικος 1969, 168–174 (σκύφοι με κρεμάμενα ημικύκλια, όλοι σχεδόν πιθανότατα τοπικής παραγωγής: Kearsley 1989, 68–69, 78–79). Rhoimiopoulou & Kilian-Dirlmeier 1989, 106, εικ. 16.9· 113, εικ. 24.2· 120–121, εικ. 31.1, 31.7 και 32.3· 143, εικ. 46a, 47b και 48b. Ένα νεότερο εύρημα μνημονεύεται στο Kottaridi & Walker 2011, 252, αρ. 443.

194

Πουλάκη-Παντερμαλή 2011.

195

Gimatziadis 2010, 114–170, 188–196, 202–205. Το θέμα έχει επανειλημμένα εξεταστεί σε προκαταρκτικές αναφορές: Για ευβοϊκές εισαγωγές βλ.: Τιβέριος 1990a, 322–324, εικ. 16. Τιβέριος 1991–1992, 217, εικ. 13–14. Τιβέριος 1992, 363. Τιβέριος 1993a, 554–556. Τιβέριος 1993b, 246. Τιβέριος, Καθάρου & Λαχανίδου 1994, 227. Τιβέριος, Καθάρου, Λαχανίδου & Oettli 1995, 297, εικ. 4. Τιβέριος 1996, 414, εικ. 1–3. Tiverios 1998, 247. Παντή 1999, 7–8, 25. Τιβέριος & Γιματζίδης 2000, 193, 201. Κόρτη-Κόντη 2001, 52. Τιβέριος & Γιματζίδης 2002, 228, εικ. 7 και 9. Coldstream 2003, 209, 219, σημ. 66. Τιβέριος 2006, 76, 78. Τιβέριος 2007, 5, εικ. 2. Παντή 2008, 207. Τιβέριος 2009β, 400, 406. Tiverios 2010, 16. **Gimatziadis 2011a. Για αγγεία κατασκευασμένα πιθανώς από μέτοικους Ευβοείς κεραμείς βλ. Τιβέριος, Παντή, Σέρογλου, Αβραμίδου, Λαχανίδου, Oettli & Καϊτελίδης 1997, 301. Για αγγεία ευβοϊκού ρυθμού τοπικής πιθανότατα παραγωγής βλ. Παντή 1999, 8–12. Τιβέριος & Γιματζίδης 2001, 299–300. Παντή 2008, 207. Βλ. επίσης, μεμονωμένα δείγματα που εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονί-**

κης και στο Μουσείο Εκμαγείων του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (στο τελευταίο φυλάσσονται πολλά ακόμα όστρακα).

196

Papadopoulos 2001, 296, 305, αρ. 1 (πιθανότατα ευβοϊκός αμφορέας). Pasapalas 2001, 310, 324, αρ. 5.2 (εισηγμένος σκύφος): 320–321, 328, αρ. 5.30 (εισηγμένος αμφορέας τύπου SOS, πιθανώς ευβοϊκός). Papadopoulos 2005, 486–488 (διάφορα αγγεία). Pasapalas 2006–2007 (σκύφοι και κρατήρες τοπικής παραγωγής αλλά ευβοϊκών τύπων).

197

Paspalas 2006–2007.

198

Χατζής 2008, 10–45, 50–51, 54–57, 75–77, 70–82 (σκύφοι διάφορων τύπων, κύπελλα, κάνθαρος, κρατήρες, πιθανώς εμπορικός αμφορέας, οινοχόες, φιάλες). Σκιαδάς 2009, 20–29, 32–33 (σκύφοι διάφορων τύπων). Χατζής 2010, 157–169 (σκύφοι διάφορων τύπων, κρατήρας και πιθανώς εμπορικός αμφορέας).

199

Descœudres 2006–2007.

200

Καλτσάς 1998, 253.

201

Tiverios 1985–1986, 73, 75–76, πίν. 1β. Σαριπανίδη 2005, 62. Saripaniidi 2010, 473 (και 476, σημ. 39 με αναφορά και σε ευβοϊκή οινοχόη του μέσου 5ου αιώνα π.Χ.).

202

Χαβέλα 2006, 215–216.

203

Βλ. κυρίως Jeffery 1981. Bartoněk & Buchner 1995 (πρόσθεσε το αστρονομικό graffito, το οποίο δημοσιεύεται στα Coldstream & Huxley 1996 και Bartoněk & Buchner 1995, 179–180, αρ. 46 και εκτίθεται στο Museo “Santa Restituta” στο Lago Ameno. **Μετά από προσωπική εξέταση του οστράκου, για την οποία ευχαριστώ θερμά τη Μ. Catuogno, διαπιστώθηκε ότι χαράγματα εντοπίζονται και στην εξωτερική του επιφάνεια, συγκεκριμένα κατά μήκος των άνω παρυφών του κοσμήματος του διπλού πέλεκου). Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005. Theurillat 2007.**

204

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο εντοπισμός χαραγμάτων σε σκύφους διαφορετικού ευβοϊκού τύπου από τον Άγιο Δημήτριο Καινούργιου Φθιώτιδας (Παπακωνσταντίνου & Σιπή 2009, 1032–1033, εικ. 9–11: άνω), όπου τα χαράγματα θεωρούνται σημεία του κεραμέα παρότι φαίνεται να έχουν αποδοθεί μετά την όπτηση.

205

Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 65, αρ. 18.

206

Ανδρειωμένους 1981a, 91–92, αρ. 62, πίν. 21: 62β.

207

Papadopoulos 2005, 563, 569, σημ. 12. Πρόσθεσε Paspalas 2001a, 321, 329, αρ. 5.37. Για επισκευές αρχαίες ελληνικής κεραμικής βλ. Bentz & Kästner 2011. **Πρόσθεσε κυρίως Rottloff 2011.**

208

Αρ. 10 και 33.

209

Αρ. 12.

210

Αρ. 12.

211

Αρ. 10 και 33.

212

Το πλάσιμο και η διακόσμηση του εν λόγω αγγείου παρουσιάζουν εξαιρετική ποιότητα για τα δεδομένα της κεραμικής από τον Θερμαϊκό Κόλπο που μιμείται νοτιοελλαδικά πρότυπα. Παρά ταύτα, η κεραμική του ύλη παρουσιάζει ιδιαιτερότητες που δεν απαντούν στις περισσότερες περιοχές του κεντρικού και νότιου Αιγαίου.

213

Ο σκύφος αυτός διακρίνεται επίσης από το θαμπό ροδόλευκο επίχρισμα που δεν απαντά στην τοπική κεραμική.

214

Paspalas 2001a, 313, 323–324, αρ. 5.6.

215

Descœudres & Kearsley 1983, 13, 17–18, 21, 25, 27–28 (αττικά, κορινθιακά, αργολικά και νησιωτικά δείγματα). Schlotzhauer 2000 (δείγματα προερχόμενα κυρίως από το ανατολικό Αιγαίο). Kearsley 1995, 23 (νησιωτικά κυρίως δείγματα).

216

Gimatzidis 2010, 119–127, 135–137 (δείγματα από τους τύπους II–IV).

217

Paspalas 2001a, 312–313, αρ. 5.4–5.6.

218

Boardman & Price 1980, 62–63 (με βιβλιογραφία). Ανδρειωμένου 1981a, 85–90 (ιδίως 88–89). Coldstream 1995a, 261. Coldstream 2008a, 192.

219

Desborough & Dickinson 1980, 41, (v). Ανδρειωμένου 1981a, 88, αρ. 27–28, πίν. 17. Kearsley 1995, 46–50, αρ. 175–176, 191, 198. Verdan, Kenzelmann Pfyffer & Léderrey 2008, 120, αρ. 79· 124, αρ. 170· 126, αρ. 218. Πάτης 2010, 30. Kenzelmann Pfyffer 2011, 145, εικ. 1.6.

220

Gimatzidis 2010, 419–420, αρ. 172–174. Για ευβοϊκούς σκύφους διαφορετικού σχήματος αλλά παρόμοιου διακόσμου από την Αγχίαλο/Σίνδο βλ. Tiverios 1998, 246, εικ. 7. Τιβέριος & Γιματζίδης 2002, 228, εικ. 7. Gimatzidis 2010, πίν. 19–20.

221

Gimatzidis 2010, 419–420, αρ. 174.

222

Χατζής 2008, 29–32 (*non vidi*). Πάτης 2010, 30–31.

223

Πάτης 2010, 30–31.

224

Kübler 1954, πίν. 132, αρ. 5539. Dunbabin 1962, 69, αρ. 558 και 563· 79, αρ. 689. Buchner & Ridgway 1993, 252, αρ. 193–4· 472, αρ. 470–473. Morgan 1999, 142, αρ. 455.

225

Coldstream 1995β, 207. Μία πρόταση για τη χρονολογική σημασία των σταδίων της πορείας του εν λόγω εκφυλισμού (Snyder Schaeffer 1997, 12, 15, 27) έχει δικαίως θεωρηθεί αυστηρά γραμμική και ως εκ τούτου μη πειστική (Neeft υπό έκδοση, 40).

226

Buchner & Ridgway 1993, 172, αρ. 141–2. Coldstream 2008a, 107–108. Neeft υπό έκδοση, 40–41, τύπος I.

227

Ανδρειωμένου 1977, 147, αρ. 91–96, πίν. 52a: κάτω δεξιά. Ανδρειωμένου 1981a, 166, αρ. 22. Ανδριωμένου 1984, 43, αρ. 15. Coldstream 1995β, 204, αρ. 14 (λανθασμένα στην εικόνα 4 το ίδιο αγγείο φέρει τον αριθμό 13). Βλ. και έναν σκύφο από τον Ωρωπό: Βλάχου 2010, 151, αρ. 577. Πρβ. και Ανδρειωμένου 1981β, 211, αρ. 2 (αμφορίσκος). Ανδριωμένου 1984, 92, 116, αρ. 25 (κάνθαρος).

228

Kotsonas 2005, 760, αρ. I-SK.5.

229

Από τη Σάμο: Technau 1929, 34, εικ. 28.4. Walter 1968, 40, 104, αρ. 217. Από τη Ρόδο: Jacopi 1929, 107–108, LXIV.1, εικ. 101· 143–144, CXXXI.2, εικ. 138 (το δεύτερο δείγμα είναι χαμένο και πιθανολογώ με βάση σχεδιαστικές λεπτομέρειες πως το σχέδιό του στην εικ. 138 είναι βασισμένο στο πρώτο δείγμα, το οποίο έχω ο ίδιος εξετάσει). Από τη Θήρα: Pfuhl 1903, πίν. 32.4. Από τον Κορμό: Callaghan & Johnston 2000, 218, αρ. 47 (το αγγείο θεωρείται τοπικής παραγωγής αλλά ο πηλός του περιέχει μαρμαρυγία).

230

Gimatzidis 2010, 428, αρ. 419–421.

231

Βλάχου 2010, 147, αρ. 484 (για το ανασκαφικό περιβάλλον βλ. σελίδα 125).

232

Ανδριωμένου 1985, 29, αρ. 36, πίν. 5 (το μοτίβο είναι φθαρμένο και αναγνωρίζεται με επιφύλαξη ως ιχθυάκανθα από την Ανδρειωμένου).

233

Ανδρειωμένου 1960, 151, πίν. 132γ: πρώτος στη δεύτερη σειρά.

234

Τριανταφυλλοπούλου 1997, πίν. 178δ.

235

Πρόκειται για δείγμα αγγείου που εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης (αρ. ΜΘ 1686).

236

Βοκοποπούλου 1993a, 195, αρ. 24δ, εικ. 32γ (με αναφορά σε παράλληλα από τη Μένδη χρονολογούμενα στον ύστερο 7ο αιώνα π.Χ.). Η Βοκοποπούλου εσφαλμένα υποθέτει ότι τα εν λόγω αγγεία προέρχονται πιθανότατα από την Πάρο. Διάκοσμος βραχέων γραμμιδίων που έχουν αποδοθεί με πολλαπλό πινέλο είναι συνηθισμένος στην παριανή κεραμική του ύστερου 8ου και 7ου αιώνα π.Χ. (Kotsonas 2008, 268–269 με πλούσια βιβλιογραφία), αλλά η διακόσμηση του σκύφου με αρ. 22 δεν παραπέμπει αποκλειστικά στο νησί αυτό. Επίσης,

τα σαμιακά και τα ευβοϊκά παράλληλα που παρατίθενται δεν είναι ιδιαίτερα συγγενή.

237

Lamb 1931–1932, 58, αρ. 25. Είναι ασαφές αν πρόκειται για σκύφο ή κοτύλη. Το αγγείο αναγνωρίζεται ως πρωτοκορινθιακό αλλά σημειώνεται ότι το μοτίβο είναι ασυνήθιστο.

238

Courbin 1986, 198, σημ. 61, εικ. 28.

239

Sabbione 1982, 271, εικ. 14, αρ. 56.

240

Fiorentini & De Miro 1983, 71–73, εικ. 20.

241

Εξάλλου, το αγγείο από τον Βόλο φέρει δύο επάλληλες, λοξές σειρές γραμμιδίων.

242

Παντή 2008, 163–164, πίν. 62α και 64δ. Ανάλογη διακόσμηση απαντά και σε άλλα, αδημοσίευτα αγγεία από το 'Υπόγειο' της Μεθώνης.

243

Μετά την όπτηση έχει αποδοθεί και το εγχάρακτο όρθιο βέλος που εντοπίζεται σε αδημοσίευτο ευβοϊζοντα σκύφο (με διακόσμηση ομάδων κάθετων γραμμώσεων στη ζώνη του ώμου) από την Αγχίαλο/Σίνδο. Ο σκύφος είναι εκτεθειμένος στο Μουσείο Εκμαγείων της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και φέρει αριθμό καταγραφής ΣΓΕ 110.

244

Για ανάλογες οπές βλ. παραπάνω σημ. 207.

245

Gimatzidis 2010, 188–189 (δύο ευβοϊκά δείγματα), 231 (δύο δείγματα τοπικής παραγωγής).

246

Κεραμικές ύλες με ασημόχρωμο μαρμαρυγία και φολίδες χρυσίζοντος απαντούν σε ανάλογα αγγεία παρόμοιας χρονολόγησης από την Τορώνη (Paspalas 2006–2007, 26). Παρά ταύτα, οι φολίδες των αγγείων από τη Μεθώνη είναι αναλογικά πολύ λιγότερες από εκείνες που απαντούν σε αγγεία από την Τορώνη.

247

DeVries 2003, 147–148. Coldstream 2008a, 96, πίν. 18d–e. Βλ. και Neeft 1975, 107. Πρβ. Pfaff 1988, 51–52, αρ. 32–34. Pfaff 1999, 100, αρ. 99.

248

Ευχαριστώ τον Michael Kerschner για την επιβεβαίωση.

249

Neeft 1975, 107 (πολλές πρωτοκορινθιακές κοτύλες φέρουν ψηλά στην εσωτερική τους επιφάνεια μία εδαφόχρωμη ταινία και χαμηλότερα μία άλλη που έχει αποδοθεί με επίθετο λευκό).

250

Boardman 1957, 6–7, όπου όμως οι ταινίες αποδίδονται με επίθετο λευκό.

251

Coldstream 2008a, 105, 107. Βλ. και Cébeillac-Gervasoni 1982, 218 (σχόλιο του N. Coldstream).

252

Τη διαπίστωση αυτή είχε την καλοσύνη να μου επιβεβαιώσει ο ίδιος ο Kees Neeft. Για την τυπολογία βλ. Neeft 1975, 108–110.

253

Βλ. ενδεικτικά Payne 1940, 94, πίν. 25.8. Young 1942, 25, αρ. 47,1. Stillwell & Benson 1984, 39, αρ. 133. Ο εντοπισμός των παραλλήλων αυτών βασίζεται στο αρχείο του Kees Neeft, τον οποίο και ευχαριστώ θερμά που μου επέτρεψε να το χρησιμοποιήσω.

254

Βλ. ενδεικτικά Ανδρειωμένου 1975a, 211–212, πίν. 54γ.

255

Βλ. ενδεικτικά Βλάχου 2010, 94–95, αρ. 395 και 397· 193, αρ. 733–734· 231–232, αρ. 876.

256

Coldstream 2008a, 107. Για την πιθανότητα να συνεχίζουν οι γραμμώσεις λίγο αργότερα βλ. Neeft 1975, 111–113. Neeft 1982, 39–40.

257

DeVries 2003, 148.

258

Ο Coldstream (2008, 107) έχει υποστηρίξει ότι η διακόσμηση αυτή απαντά και σε πρώιμες πρωτοκορινθιακές κοτύλες, αλλά η άποψη αυτή έχει βάσιμα αμφισβητηθεί από τον Neeft (1975, 111–113. Βλ. και Neeft 1982, 39–40).

259

Ευχαριστώ τον Kees Neeft για την παρατήρηση αυτή.

260

Williams 1981, 142. Coldstream 2008a, 105.

261

Neeft 1975, 111–116. Neeft 1982, 39–40. Για την απάντηση του Coldstream στην αναθεώρηση του Neeft βλ. Cébeillac-Gervasoni 1982, 218–219.

262

Boardman 1952, 2, σημ. 6. Brann 1962, 51, αρ. 163· 66, αρ. 312. Για συγγενικές αττικές κοτύλες με γραμμικό διάκοσμο χωρίς όμως πτηνά βλ. Brann 1962, 50–51, αρ. 155–156, 159–160 και 164. Papadopoulos 2003, 132–137, αρ. 104–105 και 108.

263

Buchner & Ridgway 1993, 709–710, αρ. Sp 5/23–26· 472, αρ. 470–3.

264

Η πιθανότητα κυκλαδικών μιμήσεων (Paspalas 2006–2007, 32, σημ. 55) χρήζει περαιτέρω διερεύνησης.

265

Robertson 1940, 19, εικ. 8b–c. Boardman 1952, 2. Boardman 1957, 6. Ανδρειωμένου 1975a, 211–212, πίν. 54γ. Descœudres 1976, 47. Descœudres 1978, 9–10 και 14, αρ. 20 και 22–24. Boardman & Price 1980, 66–67, αρ. 209. Ανδρειωμένου 1981a, 166, αρ. 29–31. Coldstream 2008a, 105, σημ. 4· 194· 315, αρ. 30–31. Για μιμήσεις ευβοϊκού ρυθμού από τον γειτονικό Ωρωπό βλ. Βλάχου 2010, 171, 173, 271–272.

266

Boardman 1952, 2. Boardman 1957, 6. Ανδρειωμένον 1975a, 212.

267

Coldstream 2008a, 194.

268

Paspalas 2006–2007, 32.

269

Paspalas 2006–2007, 32–33 και 36, σημ. 78 για τους αρ. 14–15.

270

Οι έξι ανάλογες, γραπτές γραμμώσεις που απαντούν στο ίδιο σημείο σε κορινθιακή μεσογεωμετρική ΙΙ κοτύλη από την Κόρινθο θεωρούνται τυχαίες (Pfaff 1988, 52, αρ. 35).

271

Για τη σχέση ανάμεσα στα διακοσμητικά μοτίβα και τα *graffiti* ή *dirinti* των πρώιμων ελληνικών αγγείων βλ. Osborne & Pappas 2007, 132–139.

272

Ανδρειωμένου 1987, 86–87, 95, αρ. 103–104.

273

Coldstream 1987, 25–26, αρ. 12 (το *graffito* δεν σημειώνεται στη δημοσίευση του αγγείου αλλά είναι εμφανές στη σχετική φωτογραφία). Την ύπαρξη του *graffito* εντόπισα σε επίσκεψη στο Αρχαιολογικό Μουσείο Λεμεσού στο πλαίσιο του συνεδρίου *Cyprus and the Aegean in the Early Iron Age: The legacy of Nicolas Coldstream. An Archaeological Workshop in memory of Professor J.N. Coldstream (13 Δεκεμβρίου 2010, Πανεπιστήμιο Κύπρου, οργάνωση: Μαρία Ιακώβου, Βασιλική Κασσιανίδου, Δημήτριος Μιχαηλίδης, Γιώργος Παπασάββας)*. Σημειώνεται πάντως ότι ορισμένοι από τους συναδέλφους που ήταν παρόντες διατηρούν επιφυλάξεις ως προς την ταύτιση της μορφής.

274

Για μία πρόσφατη εκτενή επισκόπηση της εν λόγω κεραμικής κατηγορίας βλ. Παντή 2008, 182–192, 197–198, 248–249. Πρόσθεσε κυρίως Χαβέλα 2006, 134–154. Τσιαφάκη & Μανασκίδου 2010. Τιβέριος 2012, 182.

275

Παντή 2008, 176–182, 248–249. Πρβ. Τιβέριος 2012, 182. Βλ. γενικά και Χατζής 2010, 176–179, με επιφυλάξεις ως προς τη χρονολογική σημασία του πάχους των τοιχωμάτων των αγγείων της εν λόγω κεραμικής κατηγορίας.

276

Ανδρόνικος 1969, 218–219. Πέτσας 1961–1962, 225 (ενδεικτικά).

277

Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992β, 397–399, 455–459. Παντή 2008, 27.

278

Βλ. ενδεικτικά Bozkova 2002, 137. Papadopoulos 2005, 472.

279

Βλ. ενδεικτικά Hochstetter 1984, 48–58. Jung 2002, 171–173. Horejs 2007, 159–161. Gimatzidis 2010, 224–226.

280

Βλ. ενδεικτικά Κούρου 1999, 9–11, αρ. 5–12. Τσιποπούλου 2005, 398–403.

281

Papadopoulos 2005, 472. Πρόσθεσε Horejs 2007, 159–161.

282

Ανδρόνικος 1969, 218–219.

283

Papadopoulos 2005, 472.

284

Jung 2002, 172.

285

Πέτσας 1961–1962, πίν. 102γ–δ.

286

Παντή 2008, 210–211. Gimatzidis 2010, 224–226· βλ. και 221, εικ. 60.

287

Παντή 2008, 172–173, 184–185.

288

Παντή 2008, 27–29, 103–104.

289

Horejs 2007, 159–161 (με παράλληλα από άλλες θέσεις της Μακεδονίας και γειτονικών περιοχών).

290

Παντή 2008, 184–185. Παντή 2009, 282, εικ. 23. Το αγγείο με αρ. 163 διαφοροποιείται από τα εκεί αναφερόμενα δείγματα καθότι δεν εντάσσεται στην ωοκέλυφη κεραμική.

291

Gimatzidis 2010, 224–226 και 221, εικ. 60.

292

Μισοηλίδου-Δεσποτίδου 1998, 265, εικ. 12. Τρία δείγματα του 7ου αιώνα π.Χ. εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης (αρ. ΜΘ 2027, 2028 και 2029).

293

Gimatzidis 2010, 224–226, τύπος ΙΙ. Σε άλλο σημείο της ίδιας μελέτης (σελίδα 204) ένα παρόμοιο αγγείο (αρ. 308) συνδέεται με τρόπο μη πειστικό με ευβοϊκά πρότυπα.

294

Σουρέφ 2000, 218, εικ. 7a.

295

Παντή 2008, 184–185.

296

Λιούτας & Κώτσος 2001a, 190, εικ. 4. Αναφορά στα αγγεία αυτά γίνεται και στο Gimatzidis 2010, 226, σημ. 1361 (με λάθος στην παραπομπή στο Λιούτας & Κώτσος 2001a).

297

Gimatzidis 2010, 224–226, τύπος ΙΙ.

298

Παντή 2008, 185.

299

Για τη χρονολογική σημασία των χαρακτηριστικών αυτών βλ. τις παρατηρήσεις στην ενότητα 3.2.3.1.

300

Η κεραμική αυτή ύλη θυμίζει κάπως εκείνη που απαντά ευρέως στην Τωρώνη (Papadopoulos 2005, 425).

301

Μέσα στον μεγάλο όγκο θραυσμάτων αγγείων του ίδιου σχήματος που προέρχονται από το 'Υπόγειο' εντόπισα ένα μόνο

δείγμα, πιθανώς τοπικής παραγωγής, που φέρει το μορφολογικό αυτό στοιχείο. Το στοιχείο αυτό δεν απαντά μάλλον στο υλικό από το Καραμπουρνάκι, όπου πάντως έχουν εντοπισθεί ορισμένες οπισθότμητες πρόχοι με αυλακώσεις στον λαιμό (Παντή 2008, 170. Βλ. όμως Χατζής 2008, 84).

302

Paradopoulos 2005, 471–472, 490.

303

Βερδελής 1958, 65, 72. Για τα ίδια αγγεία βλ. τελευταία Φρούσου 2009, 1015.

304

Paradopoulos 2005, 465, 470 για το αγγείο που δημοσιεύεται στο Dawkins 1904–1905, 79, εικ. 3b.

305

Sherratt 1999, 170.

306

Πρόκειται για δείγμα που εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αιανής με αριθμό 8300 και ανάγεται στο πρώτο μισό του 5ου αιώνα π.Χ. Για απλούστερα χαράγματα σε οπισθότμητες πρόχους από τη Μακεδονία βλ. την ενότητα 3.2.3.1.

307

Παντή 2008, 170, πίν. 68δ.

308

Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2000, 211. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2003β, 344, σημ. 33.

309

Betancourt 1985, 91, 107.

310

Mountjoy 1993, 38, 58.

311

Κυριατζή 2000, 199.

312

Heurtley 1939, 97 σημ. 2 (αδημοσίευτα). Βλ. και Ανδρόνικος 1969, 210–211.

313

Jung 2002, 171 (τροχήλατα).

314

Ανδρόνικος 1969, 210–211.

315

Paradopoulos 2005.

316

Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992β.

317

Κεφαλίδου 2009.

318

Χρυσοστόμου 2011, 302, 311.

319

Ρωμιοπούλου & Τουράτσογλου 2002, 33, 35.

320

Gimatziadis 2010, 208–209, αρ. 97, 244 και ίσως 239–240 (εισηγμένα αγγεία Υποπρωτογεωμετρικής και Γεωμετρικής περιόδου)- 292, αρ. 590–591 (τοπικά αγγεία Αρχαϊκής περιόδου).

321

Παντή 2008, 192.

322

Παντή 2011.

323

Μισοηλίδου-Δεσποτίδου 2008, 33.

324

Παντή 2008, 24–27, 71–78, 93, 103. Υδρίες πάντως δεν περιλαμβάνονται στο σύνολο που δημοσιεύεται στο Καλτσάς 1998.

325

Ο πηλός του αγγείου με αρ. 41 περιέχει επίσης λίγα μικρά σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα και εκείνος του αγγείου με αρ. 43 μεμονωμένες φολίδες χρυσίζοντος μαρμαρυγία.

326

Coldstream 1972, 66. Hayden 2003, 39, αρ. 71. Kotsonas 2008, 156.

327

Paspalas 1995, 195–197, 255–270.

328

Vierneisel & Walter 1959, 14, πίν. 19.3–6 και 20.4–5· 19, πίν. 37.4· 21, πίν. 46–48. Paspalas 1995, 142, 194–195.

329

Δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο τα όστρακα με αρ. 46 και 47, τα οποία παρουσιάζουν παρόμοια κεραμική ύλη και διακόσμηση, να ανήκουν στο ίδιο αγγείο. Παρά ταύτα, τα δύο όστρακα διαφοροποιούνται σαφώς ως προς το χρώμα της εσωτερικής επιφάνειας.

330

Βλ. τις παρατηρήσεις στην ενότητα 3.2.1.

331

Βλ. τις παρατηρήσεις στην ενότητα 3.2.1.

332

Αρ. 46.

333

Αρ. 47.

334

Ανδρόνικος 1969, 178, αρ. ΑΒ 7 (για χειροποίητα δείγματα βλ. τις σελίδες 204–207). Paradopoulos 2005, 456–457. Πάτης 2010, 50, τύπος α.

335

Η διαμόρφωση αυτή είναι σπανιότατη στις οπισθότμητες πρόχους από τη Μεθώνη αλλά κοντινό παράλληλο υπάρχει στην Αγχίαλο/Σίνδο (Gimatziadis 2010, 501, αρ. 588).

336

Για μία εξαίρεση βλ. Σκιαδάς 2009, 61.

337

Paradopoulos 2005, 541–552. Βλ. και Paradopoulos 1994.

338

Βερδελής 1958, 19.

339

Heurtley 1939, 103.

340

Ανδρόνικος 1969, 194, σημ. 1.

341

Βοκοτοπούλου 1986α, 236–241.

342

Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992β, 397–399, 455–459.

343

Τιβέριος 1988β, 299, 311. Χαβέλα 2006, 91–92. Τιβέριος, Μαννακίδου & Τσιαφάκη 2007, 266. Τιβέριος 2012, 182. Σε άλλες δημοσιεύσεις ο Τιβέριος και οι συνεργάτες του αποκαλούν τα ίδια αγγεία απλώς οινοχόες (Τιβέριος, Μαννακίδου & Τσιαφάκη 2006, 267, εικ. 7) ή χρησιμοποιούν τον καθιερωμένο όρο οπισθότμητες πρόχοι (Τιβέριος & Γιματζίδης 2001, 302).

344

Hochstetter 1984, 384–385.

345

Βλ. ενδεικτικά Coldstream 2008α και πρβ. Papadopoulos 2005, 416 για τον όρο οινοχόη. Άλλωστε στη δημοσίευση της τροχίλατης κεραμικής του Καστανά υδρία αποκαλείται το γνωστό σχήμα με τις τρεις λαβές (Jung 2002, 171, 260).

346

Πρβ. τον όρο «Stufenhalbskrug» (Gimatzidis 2010, 218–224, 238–239).

347

Καθάρου 1993, 35, σημ. 1. Hochstetter 1984, 51. Καλλιγά 1999, 14. Χαβέλα 2006, 18. Στα γαλλικά χρησιμοποιείται ο όρος «cruche à bec-verseur» (Ραρονιό -Pešikan 1993).

348

Horejs 2007, 160–161. Βλ. και την παραλλαγή «Stufenlaskrug» στο Gimatzidis 2010, 218–224.

349

Για σποραδική χρήση βλ. Πάτης 2010, 84 (όπου όμως προτιμάται ο όρος *οπισθότμητη πρόχος*).

350

Χαβέλα 2004, 335, εικ. 10α και 12 (όπου πάντως ο εν λόγω όρος εναλλάσσεται με τον όρο *οπισθότμητη πρόχος*). Πάτης 2010, 84.

351

Πρβ. και τις αδημοσίευτες εργασίες Καθάρου 1993, 35–40. Ψαράκη 2004, 115. Χαβέλα 2006, 16–21.

352

Papadopoulos 2005, 469.

353

Rey 1917–1919, 256. Heurtley & Skeat 1930–1931, 43. Heurtley 1939, 82, 98, 103–104, 168, αρ. 174–175· 210, αρ. 394–395· 212, αρ. 400–401· 218, αρ. 424· 224, αρ. 453· 227, αρ. 463–465· 232, αρ. 470· 235, αρ. 478–479· 239, αρ. 498. Βερδελής 1958, 64. Ανδρονίκος 1961, 95. Bernard 1964, 126. Ανδρόνικος 1969, 194. Κουλειμάνη-Βοκοτοπούλου 1975, 67–68. Βοκοτοπούλου 1986α, 240. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992β, 456–458. Ραρονιό -Pešikan 1993 (για τη διασπορά του σχήματος στη βαλκανική ενδοχώρα πρόσθεσε: Parazonska 2005, 128–130, αρ. 15, 17 και 23· 133, αρ. 33. Mitrevski 2011). Γιματζίδης 1997, 17–20. Papadopoulos 2001, 300. Bozkova 2002, 137, 139, 141–142. Papadopoulos 2005, 469, 506, σημ. 47. Παντή 2008, 169. Χατζής 2008, 89. Πάτης 2010, 83. Saripanidi 2010, 476. Gimatzidis υπό έκδοση, 958. Πάντως, σπάνιες είναι οι οπισθότμητες πρόχοι στην Τούμπα Θεσσαλονίκης (Ψαράκη 2004, 115, 187, τύπος ΠΡ5· βλ. και τις ακόλουθες σελίδες στον δεύτερο τόμο της ίδιας μελέτης: 11, 50–51) και στην Τούμπα του Αγίου Μάμα (Horejs 2007, 160,

εικ. 105) κατά την Εποχή του Χαλκού. Ειδικά για τη βόρεια Πιερία βλ. Μπέσιος 2010α, 74 (δείγμα της Ύστερης Εποχής του Χαλκού από την Παλαιά Χράνη). Καρλιάμπας, Μπέσιος & Τριανταφύλλου 2004, 344, εικ. 9 (δείγματα από την Πύδνα της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου).

354

Heurtley 1939, 103.

355

Hochstetter 1984, 59, εικ. 14 (σημειώνεται πάντως ότι στην υψηλή αντιπροσώπευση των εν λόγω αγγείων κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου συμβάλλει η χαρακτηριστική λαβή που παρουσιάζουν). Βλ. και Hänsel 1979, 199, εικ. 17.3. Το σχήμα είναι δημοφιλές γενικά στην περιοχή του Αξιού (Σαββοπούλου 2004, 312).

356

Βοκοτοπούλου 1985, 243. Βοκοτοπούλου 1993, 133–135, αρ. 82, 84 και 87–88. Παντερμαλής 1999, 36–38. Bouzakis, Pantermalis, Efstathiou, Varitis, Paradisiadis & Mavroudis 2011. Πουλάκη-Παντερμαλή 2011, 257, σημ. 3.

357

Andronikos 1961, 95. Πέτσας 1961–1962, πίν. 102–103, 115, 119, 149–153. Ανδρόνικος 1969, 194. Rhomiopoulou & Kilian-Dirlmeier 1989. Kottaridi & Walker 2011, 251–252, αρ. 434, 437, 441, 445, 448, 449, 451–453, 457.

358

Σαββοπούλου 2001, 174–175.

359

Casson 1919–1921, 21. Casson 1926, 147.

360

Μισοηλίδου-Δεσποτίδου 2008, 40.

361

Wardle & Wardle 2007.

362

Papadopoulos 2001, 300. Papadopoulos 2005, 469.

363

Romiopoulou 1971, 353, 357, 360. Χρυσοστόμου 1994, 42, εικ. 10–11. Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2008, 95, εικ. 141. Πολλά δείγματα από το Ρύμνιο και άλλες γειτονικές θέσεις εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αιανής.

364

Κυριατζή 2000, 176.

365

Σκαρλατίδου 2009, 337.

366

Bernard 1964, 126–129. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1970, 18. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992β, 397–399, 455–459.

367

Casson 1923–1925, 151.

368

Heurtley & Hutchinson 1925–1926, 26.

369

Χαβέλα 1999, 77, 133. Τιβέριος & Γιματζίδης 2001, 302. Gimatzidis 2010, 218–224.

370

Rey 1916, 280.

371

Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2006, 267. Παντή 2009, 277. Manakidou 2010, 465. Saripanidi 2010, 476, σημ. 41. Χατζής 2010, 179.

372

Πάτης 2010, 14–15, 84.

373

Heurtley & Raleigh Radford 1928–1930, 134.

374

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 2004α, 266.

375

Για εξαιρέσεις βλ. Ανδρόνικος 1969, 176, 196 (Βεργίνα). Σαββοπούλου 2001, 176, εικ. 17. (Παλιό Γυναικόκαστρο Κικλίδς). Jung 2002 (Καστανάς). Heurtley & Raleigh Radford 1928–1930, 135 (Σαρατσέ Λαγκαδά). Papadopoulos 2005, 455–456 (Τορώνη). Πιο συχνά είναι ίσως τα τροχήλατα στο Δίον: Bouzakis, Pantermalis, Efstathiou, Varitis, Paradisiadis & Mavroudis 2011.

376

Για παράδειγμα στην Τσαουζίτσα βλ. Casson 1919–1921, 21, εικ. 17 και 21b. Casson 1923–1925, 20, εικ. 9.

377

Για πρώιμες κοσμημένες εξαιρέσεις βλ. Παντερμαλής 1999, 36 (Δίον). Ανδρόνικος 1969, 176, 196 (Βεργίνα). Σαββοπούλου 2004, 314, εικ. 11 (Πολύκαστρο). Papadopoulos 2005, 455–456 (Τορώνη). Ορισμένα δείγματα από το Ρύμνιο εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αιανής. Πολλά από τα πρώιμα δείγματα ανήκουν στη λεγόμενη αμαυρόχρωμη κεραμική, οπότε ανήκουν σε διαφορετική παράδοση από εκείνη που αντιπροσωπεύουν οι ολόβαφες ή κοσμημένες με ταινίες οπισθότητες πρόχοι του 8ου αιώνα π.Χ. από τη Βεργίνα (Πέτσας 1961–1962, πίν. 150δ και 152ε) και την Αγχιάλο/Σίνδο (Γιματζίδης 1997, 19. Gimatzidis 2010, 218–224), εκείνες του 6ου και πρώιμου 5ου αιώνα από την Τούμπα Θεσσαλονίκης (Χαβέλα 2006, 91–92) και εκείνες του 8ου – 6ου αιώνα π.Χ. από το Καραμπουρνάκι (Παντή 2008, 169–172. Χατζής 2008, 83–85). Για δείγματα από άλλες μακεδονικές θέσεις βλ. Ρωμιοπούλου & Τουράτσογλου 2002, 47.

378

Gimatzidis 2010, 221, εικ. 60.

379

Gimatzidis 2010, 222, εικ. 61.

380

Papadopoulos 2005, 455–456 με βιβλιογραφία.

381

Για ανάλογη επεξεργασία της επιφάνειας των αγγείων του τύπου από το Καραμπουρνάκι βλ. Manakidou 2010, 465.

382

Πρβ. σχετικές παρατηρήσεις στο Manakidou 2010, 464. Για ωκέλυφες οπισθότητες πρόχους βλ. Παντή 2008, 201–202.

383

Για το επιχείρημα αυτό και μία λεπτομερή ανασύνθεση της διαδικασίας κατασκευής μίας οπισθότητης πρόχου βλ. Bouzakis, Pantermalis, Efstathiou, Varitis, Paradisiadis & Mavroudis 2011.

384

Ο πηλός του αγγείου με αρ. 52 εμφανίζει το ίδιο χρώμα στη λαβή αλλά στο σώμα παρουσιάζεται τεφροκόκκινος ως σκοτεινός τεφροκόκκινος (5YR 5/2 ως 4/2).

385

Το αγγείο με αρ. 50 δεν περιέχει πάντως μικρά λευκά εγκλείσματα.

386

Ανδρόνικος 1969, 194, 199–201. Βλ. και Bernard 1964, 126–127. Romiropoulou 1971, 360. Papadopoulos 2005, 470. Πάτης 2010, 83.

387

Ανδρόνικος 1969, 194–197 (Βεργίνα). Hochstetter 1984, 48–54 (Καστανάς). Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992β, 397–399, 455–459 (Θάσος). Papadopoulos 2005, 469–471 (Τορώνη). Βλ. και την τυπολογία για το σχετικό υλικό από τη Βίτσα στην Ήπειρο: Βοκοποπούλου 1986α, 236–241.

388

Χαβέλα 1999, 47–49.

389

Πάτης 2010, 85–86.

390

Πρβ. Gimatzidis 2010, 220. Πάτης 2010, 59, σημ. 365. Η διαβεβαίωση ότι αυτή η διαμόρφωση λαβής απαντά σε όλη την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου (Παντή 2008, 169) βασίζεται σε παρανόηση των όσων αναφέρονται στον Heurtley 1939, 103–104. Ο Heurtley δεν αναφέρεται στη δίδυμη ραβδωτή λαβή (ή διπλή λαβή) αλλά στη συνεστραμμένη λαβή.

391

Παντή 2008, 169–172. Χατζής 2008, 83. Πρόσθεσε: Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2006, 267, εικ. 7. Gimatzidis 2010, 219–221.

392

Βλ. παραπάνω σημ. 306.

393

Παντή 2008, 170, πίν. 68δ.

394

Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2000, 211. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2003β, 344, σημ. 33.

395

Casson 1919–1921, 21. Casson 1923–1925, 21. Papadopoulos 2005, 471.

396

Hochstetter 1984, 48–54.

397

Πάτης 2010, 86.

398

Papadopoulos 1994, 448–451, αρ. Β6 και Β8–Β10. Papadopoulos 2005, 471.

399

Heurtley & Skeat 1930–1931, 43. Heurtley 1939, 104. Βερδελής 1958, 64. Bernard 1964, 126, σημ. 4. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992β, 505–506.

400

Papadopoulos 2005, 471, 541.

401

Bernard 1964, 126. Ανδρόνικος 1969, 196 (βλ. εικόνα 39, αρ. A1). Papadopoulos 2005, 471. Πάτης 2010, 86–87.

402

Για ανάλογες οπές βλ. παραπάνω σημ. 207.

403

Βλ. την ενότητα 3.2.1. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό αποτελεί πάντως το κιτρινοκάστανο ως ωχροκάστανο (10YR 6/4 ως 6/3) χρώμα της επιφάνειας του δείγματος με αρ. 56, καθώς και τα αρκετά σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα του οστράκου με αρ. 55.

404

Αρ. 56 και 167.

405

Αρ. 166.

406

Ανδρόνικος 1969, 178, αρ. AB 7 (για χειροποίητα δείγματα βλ. τις σελίδες 204–207). Papadopoulos 2005, 456–457. Πάτης 2010, 50, τύπος α.

407

Για ανάλογα χαράγματα και άλλα σημεία στην κεραμική από τη Μακεδονία της εποχής βλ. παραπάνω σημ. 337.

408

Μπέσιος & Νούλας 2011.

409

Βλ. τις πρόσφατες επισκοπήσεις της διασποράς της κεραμικής αυτής στα: Εξάρχου 2004, 6–19. Χαβέλα 2004, 332–338. Χαβέλα 2006, 28–43. Παντή 2008, 82–83. Χατζής 2008, 86–87. Στις θέσεις που μνημονεύονται εκεί πρόσθεσε τα Δείβηθρα (Παντή 2011), το Παλιό Γυναικόκαστρο Κιλκίς (Σαββοπούλου 2001, 176–177), τη Νέα Φιλαδέλφεια (Μισσηλίδου-Δεσποτίδου 2008, 40, εικ. 30), το Καραμπουρνάκι (Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 1997, 330, 332. Τίβεριος 1998, 244. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 1998, 226. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 1999, 13. Τιβέριος 1995–2000, 311, εικ. 9. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2005, 191–192. Παντή 2009, 281. **Manakidou 2010, 465**), την **Τράπεζα Γκόνα** (Πάτης 2010, 77–82), τη Μένδη (Μοσχονησιώτη 2004, 279, εικ. 1. Μοσχονησιώτη, Πεντεδέκα, Κυριατζή & Μέξη 2005, 256, 262–263) και άλλες θέσεις της Χαλκιδικής (Vokotopoulou 1985, 147), τη Θάσο (Ghali-Kahil 1960, 45–46. *École Française d'Athènes* 1960. Daux 1961, 935. Bernard 1964, 109–115. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992β, 568–569) και τα Άβδηρα (Σκαρλατίδου 2000, 264–268).

410

Vokotopoulou 1990, 86. Τιβέριος 1993α, 554. Τίβεριος 1998, 244. Κόρτη-Κόντη 2001, 49, 54. Jung 2002, 211–214. Εξάρχου 2004, 14–18, 72–73. Χαβέλα 2004, 337. Χαβέλα 2006, 28–43. Παντή 2008, 83. Τιβέριος 2009β, 399. Φρούσου 2009, 1012–1014. Πάτης 2010, 77–78. Danile 2011α, 21–22.

411

Η ολπίσκη πάντως δεν αναφέρεται ανάμεσα στα βασικά σχήματα αγγείων μετάγγισης της τεφρόχρωμης κεραμικής από τη Μακεδονία των πρώιμων ιστορικών χρόνων, βλ. Χαβέλα 2004, 335. Παντή 2008, 83, 251–252 (για μία χειροποίητη ολπίσκη του 4ου αιώνα π.Χ. βλ. τις σελίδες 85–86).

412

Τσούγγαρης 1998, 75.

413

Σκαρλατίδου 2000, 266–267. Σκαρλατίδου 2010, 306. Δύο δείγματα εκτίθενται στο Μουσείο Αβδήρων.

414

Lamb 1931–1932, 54, πίν. 21.9. Αναφορά σε αδημοσίευτες τεφρόχρωμες ολπίσκες από τη Λέσβο γίνεται στο Σκαρλατίδου 2010, 306–307, σημ. 611.

415

Αρ. 58, 60, 62, 63, 67, 68.

416

Αρ. 57, 61, 65, 67.

417

Αρ. 59 και 170.

418

Αρ. 69.

419

Αρ. 66.

420

Αρ. 57, 58, 59, 60, 62, 64, 66, 67, 69.

421

Αρ. 57, 58, 59, 60, 62, 65, 66, 67, 68, 170.

422

Αρ. 58, 59, 60, 62, 67, 68.

423

Το όστρακο με αρ. 65 φέρει και ανοικτά τεφρόχρωμα μικρά εγκλείσματα. Εξάλλου, η έλλειψη εγκλεισμάτων που παρουσιάζουν τα όστρακα με αρ. 61, 63 και 64 οφείλονται ίσως στην εξαιρετικά αποσπασματική τους διατήρηση.

424

Αρ. 62 και 65. Ένα καστανόχρωμο έγκλεισμα απαντά στο όστρακο με αρ. 68.

425

Papadopoulos 2005, 463–466.

426

Αρ. 57.

427

Αρ. 58.

428

Αρ. 63.

429

Αρ. 60.

430

Αρ. 64.

431

Αρ. 62, 67, 69, 170.

432

Αρ. 61, 65, 66, 68.

433

Για τη στίλβωση στην κεραμική από τη Μακεδονία της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου βλ. Papadopoulos 2005, 465–466.

434

Αρ. 57.

435

Αρ. 64.

436

Αρ. 63.

437

Για χαράγματα και άλλα σημεία στην κεραμική από τη Μακεδονία της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου βλ. παραπάνω σημ. 337.

438

Catling 1998.

439

Lawall 1997 (κεντρικό και βόρειο Αιγαίο). Sourisseau 1997, 151–155 (νότια Γαλλία). Dupont 2000, 61 (Μαύρη Θάλασσα). Monachon 2003β (Μαύρη Θάλασσα). Dupont 2007α (Μαύρη Θάλασσα). Lawall, Lejrunskaja, Diatroptov & Samojlova 2010, 357 (Μαύρη Θάλασσα). Lawall, Lejrunskaja, Diatroptov & Samojlova 2010, 357 (Ολβία). Σκαρλατίδου 2010, 83, σημ. 12· 105, σημ. 18· 142, σημ. 33· 170, σημ. 60· 177, σημ. 73· 182, σημ. 86· 190, σημ. 100· 199, σημ. 115· 214, σημ. 141· 83, σημ. 12 (Αβδηρα). Gassner 2011β (Ελέα).

440

Αρ. 20 (κυμαινόμενος ως ανοικτός ερυθρόχρωμος, 2.5YR 6/8), 72 και 75 (κυμαινόμενος ως ανοικτός ερυθρόχρωμος, 10R 6/6).

441

Αρ. 70, 73, 74, 76.

442

Αρ. 9 (κυμαινόμενος ως ανοικτός ερυθρόχρωμος, 2.5YR 6/6) και 71 (κυμαινόμενος ως ροδοκίτρινος, 5YR 6/6).

443

Αρ. 9, 20, 70, 75, 76.

444

Αρ. 73, 74.

445

Αρ. 71, 73.

446

Πάντως, δεν εντοπίστηκαν μικρά λευκά εγκλείσματα στον αμφορέα με αρ. 71 και σκοτεινόχρωμα στα δείγματα με αρ. 9, 73, 74 και 76 (όμως το δείγμα με αρ. 74 παρουσιάζει μεγάλα σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα).

447

Για την κεραμική αυτή ύλη βλ. παρατηρήσεις στην ενότητα 3.2.1.

448

Για το εθνικό μεθωναίος βλ. Hatzopoulos & Paschidis 2004, 804.

449

Η εσωτερική κοιλότητα που παρουσιάζει το δείγμα με αρ. 72 βρίσκει παράλληλο σε αμφορείς διαφορετικής προέλευσης. Ενδεικτικά αναφέρω ένα δείγμα από το ανατολικό Αιγαίο που βρέθηκε στο Cerveteri (Rizzo 1990, 13, εικ. 5 και 348, με ανάγλυφες ραβδώσεις στον λαιμό), έναν σαμιακό και έναν μιλησιακό αμφορέα από τον Κομμό (Johnston 1993, 366–367, αρ. 110 και 120 αντίστοιχα). Για τη σχέση ‘μεθωναίων’ και μιλησιακών αμφορέων βλ. αμέσως παρακάτω.

450

Στο αδημοσίευτο υλικό που προέρχεται από το ‘Υπόγειο’ περιλαμβάνονται και μεμονωμένα δείγματα αμφορέων του τύπου με δίδυμη ραβδωτή λαβή.

451

Μετρήσεις του πλάτους της λαβής δεν δίδονται για τις γνωστές κατηγορίες αμφορέων που εξετάζονται εδώ, όμως περιλαμβάνονται στη συγκεκριμένη περίπτωση επειδή οι ‘μεθωναίοι’ αμφορείς συγκροτούν έναν πρωτοεμφανιζόμενο τύπο.

452

Ο επιτραπέζιος αμφορέας με αρ. 76 πάντως δεν έχει λειασμένη την εσωτερική επιφάνεια του λαιμού. Οι αμφορείς με αρ. 20 και 71 δεν σώζουν λαιμό.

453

Μικρό μόνο τμήμα της ταινίας αυτής διατηρείται στο δείγμα με αρ. 71, ενώ εκείνο με αρ. 75 δεν φέρει κάποιο μοτίβο στο συγκεκριμένο σημείο.

454

Ersoy 1993, 57, 64–65, 75, 105–106, 119–122, 131, 145, 154, 174, 197–198, 203–205, 215–216, 218–9, 226, 230–232, 236–237, 239, 262, 269, 275–276, 283–284 (χωρίς αναφορά στην έκδοση της κλίμακας Munsell που χρησιμοποιήθηκε). Για πιο λιτές περιγραφές βλ. Lambrino 1938, 114. Doğer 1986, 466. Johnston 1990β, 42. Johnston 1993, 363, 369, αρ. 136. Lawall 1995, 48, 51–52. Docter 1997, 242. Sourisseau 1997, 121. Savelli 2006, 113. Lawall, Lejrunskaja, Diatroptov & Samojlova 2010, 360. Για αναλύσεις της κεραμικής ύλης κλαζομενιακών αμφορέων βλ. Dupont 1983, 25–26, 31. Jones 1986, 664. Lawall 1995, 48, 51–52. Seifert 2004, 49.

455

Σκαρλατίδου 2000, 288 (όπου το επίχρισμα αυτό χαρακτηρίζεται ως επάλειψη). Sezgin 2004, 170–171.

456

Doğer 1986, 466. Lawall 1995, 49. Dupont 1998, 152. Βλ. και Sezgin 2004. Βέβαια, υπάρχει και ένα σχετικά μικρό σύνολο κλαζομενιακών αμφορέων με λεπτές ταινίες (Doğer 1986, 462–463), οι οποίοι πάντως παρουσιάζουν κάποιες διακοσμητικές ιδιαιτερότητες που δεν απαντούν στους ‘μεθωναίους’.

457

Doğer 1986, 464, 466. Dupont 1998, 151.

458

Doğer 1986, 466.

459

Doğer 1986, 461. Dupont 1998, 152. Sezgin 2004, 170–172.

460

Bîrzescu 2009, 122–124, 127, αρ. 1–3. Πρόσθεση: Schattner 2007, 80–85 (ορισμένα δείγματα). Kalaitzoglou 2008, 228–229, 422–423, αρ. 602–603 και 605. Ο ίδιος τύπος εξετάζεται και στα Cavagnera 1995, 46–47, 49. Stea 1997, 38–39. Stea 2000, 472–473.

461

Bîrzescu 2009, 123, σημ. 15 για το τμήμα λαιμού αμφορέα που δημοσιεύεται στο Naso 2005, 79, αρ. 3.

462

Bîrzescu 2009, 122–124, 127, αρ. 1–3 (χωρίς αναφορά στην έκδοση της κλίμακας Munsell που χρησιμοποιήθηκε). Ως ωχροκάστανος περιγράφεται και ο πηλός των δειγμάτων που δημοσιεύονται στο Kalaitzoglou 2008, 228–229, 422–423, αρ. 602–603 και 605. Πάντως, το χρώμα του πηλού μιλησιακών αμφορέων άλλου τύπου είναι ερυθρωπό (Naso 2005, 75, 79, αρ. 1–2) και προσεγγίζει εκείνο των ‘μεθωναίων’.

463

Την παρατήρηση αυτή οφείλω στον Iulian Bîrzescu, τον οποίο και ευχαριστώ θερμά.

464

Την παρατήρηση αυτή επιβεβαιώνει ο Iulian Bîrzescu. Πάντως, το χείλος ενός τουλάχιστον δείγματος από τη Μίλητο (Kalaitzoglou 2008, 228–229, 422, αρ. 602) προσεγγίζει εκείνο των ‘μεθωναίων’.

465

Η απουσία αυτής της ταινίας είναι εμφανής όχι μόνο στα μιλησιακά αγγεία που δημοσιεύονται στο Bîrzescu 2009, 122–124, 127, αρ. 1–3 αλλά και στα παράλληλα από τη Μίλητο και την περιοχή της που συγκεντρώνονται στις σημ. 12–13 της ίδιας μελέτης (το παράδειγμα από την Έφεσο που αναφέρεται στη σημ. 13 έχει το χείλος και το αμέσως υποκείμενο τμήμα του λαιμού πλήρως καλυπτόμενο από γάνωμα) αλλά και στο Schattner 2007, 80–85. Πάντως, η εν λόγω ταινία απαντά σε μιλησιακούς αμφορείς από ένα ιερό ευρισκόμενο στη χώρα της Μιλήτου (Kalaitzoglou 2008, 228–229, 422–423, αρ. 602–603 και 605) αλλά και σε δείγματα από τον Κομμό (Johnston 2005, 367, αρ. 212) και από την Incoronata (Stea 1997, 38–39, αρ. 29. Βλ. και Cavagnera 1995, 46, εικ. 43–44. Stea 2000, 472–473, εικ. 318. Βλ. και Bîrzescu 2009, 122).

466

Dunand 1954, 419–420, αρ. 11121, εικ. 441.

467

Karageorghis 1970, 80, αρ. 4, πίν. CXXXI Dr, 4. Gjerstad 1977, 37, αρ. 198, πίν. XXII.5.

468

Jacopi 1929, πίν. 4, τέλος δεύτερης σειράς. Πρβ. Bîrzescu 2009, 124, σημ. 20, όπου λανθασμένα θεωρείται ότι πρόκειται για ένα μόνο δείγμα.

469

Panzeri Pozzetti 1986, 140, πίν. 39.1. Cavagnera 1995, 46–47, αρ. 32–35 (στη σελίδα 49, σημ. 61, αναφέρονται αμφορείς από άλλες θέσεις, οι οποίοι παραλληλίζονται με επιφύλαξη με τα αγγεία από την Incoronata. Προσωπικά θεωρώ επισφαλής τη σύνδεση των εν λόγω αγγείων με τον εξεταζόμενο τύπο). Stea 1997, 38–39, αρ. 29 (για το οποίο βλ. επίσης Stea 2000, 472–473, εικ. 318).

470

Berlingò 1993, 11, εικ. 21. Βλ. επίσης την αναφορά στο: Cavagnera 1995, 46–47, 49, σημ. 64–66 (η υπό έκδοση μελέτη στην οποία αναφέρεται η Cavagnera δεν εμπεριέχεται στον μνημονεύόμενο συλλογικό τόμο, ο οποίος έχει στο μεταξύ δημοσιευθεί). Stea 1997, 42, σημ. 34.

471

Bîrzescu 2009, 122–124. Για προηγούμενο συσχετισμό των εν λόγω αγγείων με τους κλαζομενιακούς αμφορείς βλ. Berlingò 1993, 11. Cavagnera 1995, 47.

472

Karageorghis 1970, 80, αρ. 4, πίν. CXXXI Dr, 4. Gjerstad 1977, 37, αρ. 198, πίν. XXII.5.

473

Cavagnera 1995, 46–47, αρ. 32–35. Stea 1997, 38–39, αρ. 29 (πιθανότατα μιλησιακός).

474

Berlingò 1993, 11, εικ. 21. Cavagnera 1995, 46, αρ. 32, εικ. 41, 43–44. Stea 1997, 38–39, αρ. 29. Stea 2000, 472–473, εικ. 318.

475

Παντή 2011. Πρόκειται για ιδιαίτερα αποσπασματικό υλικό προερχόμενο από δύο μεγάλους απορριμματικούς λάκκους.

476

Oettli 1994, 78, αρ. 150–155 (βλ. και τις σελίδες 62–63 του τόμου II), όπου τα δείγματα θεωρούνται ιωνικά και χρονολογούνται με επιφύλαξη στο πρώτο μισό του 6ου αιώνα π.Χ. Τα εν λόγω δείγματα σώζονται πολύ αποσπασματικά αλλά η περιγραφή της κεραμικής ύλης και των μορφολογικών τους χαρακτηριστικών (δηλαδή το αποστρωγγυλεμένο χείλος με σχεδόν επίπεδη κάτω επιφάνεια και ο ταινιωτός διάκοσμος) παραπέμπουν σε εκείνα των ‘μεθωναίων’ αμφορέων.

477

Τοιμπίδου-Αυλωνίτη, Καγιούλη, Καιάφα, Λυκίδου, Μανδάκη & Πρωτοψάλτη 2006, 272, εικ. 5α: αριστερά. Άλλα δείγματα προέρχονται από τις ανασκαφές του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, όπως μου υπέδειξε ο Μ. Τιβέριος και οι συνεργάτες του, τους οποίους ευχαριστώ θερμά.

478

Σκαρλατίδου 1996, 440, πίν. 118β.

479

Seifert 2004, 25, 72, αρ. 189 (θεωρώ ότι η προτεινόμενη σαμιακή προέλευση δεν είναι πειστική· άλλωστε όλα τα σαμιακά παράλληλα που παρατίθενται είναι ακόσμητα).

480

Bernard 1964, 121, αρ. 144, εικ. 35. Στον συγκεκριμένο τύπο ενδεχομένως ανήκει και το όστρακο Ghali-Kahil 1960, 54, αρ. 3, πίν. XIX.3.

481

Callaghan & Johnston 2000, 245, αρ. 337. Στη δημοσίευση αναφέρεται ως αμφορέας άγνωστης προέλευσης. Εύστοχα ο Johnston απέφυγε τη σύνδεση του δείγματος από τον Κομμό με τους μιλησιακούς αμφορείς παρά τις μορφολογικές ομοιότητες. Η σύνδεση του δείγματος με τους ‘μεθωναίους’ αμφορείς, η οποία προτείνεται εδώ, βασίζεται σε προσωπική εξέταση. Το δείγμα παρουσιάζει ανοικτό ερυθρόχρωμο πηλό (2.5YR 6/6 ως 10R 6/6) με ροδόχρωμη (7.5YR 7/3), λειασμένη επιφάνεια και ελαφρώς πιο ανοικτόχρωμη (7.5YR 7/4) εσωτερική. Ο πηλός περιέχει αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία, λίγα σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα και μεμονωμένα λευκά και καστανέρυθρα. Με εξαίρεση τα μεμονωμένα

καστανέρυθρα μικρά εγκλείσματα, ο πηλός ομοιάζει έντονα με εκείνον των 'μεθωναίων'. Το σχήμα της βάσης ευνοεί τη σύνδεση (για τη διάμετρο βάσης πρβ. το αγγείο με αρ. 20, ενώ για την αυλάκωση στην ένωση βάσης και σώματος πρβ. τον δακτύλιο που παρατηρείται στο ίδιο σημείο στο αγγείο με αρ. 75). Το λεπτό πάχος της διακοσμητικής ταινίας (1 εκατοστό) επίσης παραπέμπει στους 'μεθωναίους' αμφορείς.

482

Berlingò 1993, 11, εικ. 21. Cavagnera 1995, 55, εικ. 43-44. Stea 1997, 38-39, αρ. 29. Stea 2000, 472-473, εικ. 318.

483

Οπές έχουν εντοπισθεί και σε άλλους αμφορείς διαφορετικής προέλευσης από το 'Υπόγειο' (αρ. 72, 140, 153, 161) αλλά και σε αμφορείς από άλλες θέσεις. Πρβ. δύο θερμαικούς αμφορείς από την Αγχιάλο/Σίνδο (Gimatziadis 2010, 266, αρ. 369) και την Τροία (Blegen, Boulter, Caskey & Rawson 1958, 296, F.288, πίν. 310: 24), έναν σαμιακό αμφορέα του ύστερου 8ου αιώνα π.Χ. από την Ερέτρια (Blandin 2007, 25, τάφος 11, αγγείο I. Για την προέλευση του αγγείου βλ. Kenzelmann Pfyffer, Theuillat et Verdan υπό έκδοση), έναν κλαζομενιαικού τύπου αμφορέα από τα Άβδηρα (Σκαρλατίδου 2000, 289-291, αρ. K138. Σκαρλατίδου 2010, 195, σημ. 110) και δύο αμφορείς άγνωστης προέλευσης από τον Κομμό (Csapo, Johnston & Geagan 2000, 120-121, αρ. 39 και 44).

484

Stea 1997, 38-40, αρ. 29-44, σημ. 76, με αναφορά και σε άλλα ελληνικά, ιταλικά και φοινικικά αγγεία με παρόμοιο σύμβολο.

485

Στέφανος Βυζάντιος, *Εθνικά*, 440-441 (λήμμα *Μεθώνη*). Βλ. και Tiverios 2008, 18, σημ. 81.

486

Gimatziadis 2006, 219 (*non vidi*). Σκιαδάς 2009, 34. Gimatziadis 2010, 327. Τιβέριος 2012, 180, σημ. 28.

487

Bernard 1964, 116.

488

Catling 1998, ιδίως 166-172.

489

Τιβέριος & Γιματζίδης 2000, 196. Τιβέριος & Γιματζίδης 2001, 302.

490

Χατζής 2008, 65. Πάτης 2010, 63. Gimatziadis 2010, 252.

491

Γιματζίδης 2002, 74-76. Χατζής 2010, 171.

492

Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2007, 266. Σκιαδάς 2009, 33.

493

Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2004, 341.

494

Papadopoulos 2005, 576. Gimatziadis 2010a, 252-274. Gimatziadis 2011a, 101.

495

Πρβ. Papadopoulos 2005, 430.

496

Vickers 1981. Τιβέριος 1990β, 77-80. Soueref 1998, 233-234. Τιβέριος 1995-2000, 314-320. Κόρτη-Κόντη 2001, 15. Τιβέ-

ριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2006, 268-269. Χαβέλα 2006, 377-394. Σκαρλατίδου 2007, 8. Παντή 2008, 154-156. Σκιαδάς 2009, 6-9. Τιβέριος 2009a, 394.

497

Catling 1998, 153-154, 166. Lenz, Ruppenstein, Baumann & Catling 1998, 204. Βλ. και Bernard 1964, 116-123. Γιματζίδης 2002, 74-76. Μοσχονησιώτη, Πεντεδέκα, Κυριατζή & Μέξη 2005, 250-251. Σκιαδάς 2009, 35-36, 110-112.

Gimatziadis 2010, 99-100, 258-262. Πάτης 2010, 62, 64-66, 131-136. Χατζής 2010, 171-173.

498

Lenz, Ruppenstein, Baumann & Catling 1998, 204, όπου δίδονται αντίστοιχα ενδείξεις 7.5YR 7/6 και 5YR 6/1 της κλίμακας Munsell, χωρίς πάντως να προσδιορίζεται ποια έκδοση της κλίμακας χρησιμοποιήθηκε. Η ένδειξη 2.5YR 6/6, που επίσης δίδεται για την επιφάνεια είναι πιθανώς λανθασμένη καθότι δεν αντιστοιχεί σε τεφρό χρώμα.

499

Αρ. 77 (κυμαινόμενος στη συγκεκριμένη περίπτωση ως ανοικτός ερυθρόχρωμος, 2.5YR 6/6 ως 10R 6/6), 78, 79, 80, 81, 82. Ελαφρά πιο έντονος καστανέρυθρος (5YR 6/4) είναι ο πηλός του δείγματος με αρ. 84.

500

Αρ. 83, με επιφάνειες που παρουσιάζονται ανοικτές τεφρόχρωμες (10YR 7/2) λόγω των συνθηκών όπτησης.

501

Αρ. 78.

502

Αρ. 81.

503

Αρ. 77.

504

Αρ. 84.

505

Αρ. 79 (κυμαινόμενη στη συγκεκριμένη περίπτωση ως ανοικτή ωχροκάστανη, 10YR 7/3) και 80.

506

Αρ. 82.

507

Για την κεραμική ύλη των δειγμάτων της ίδιας κατηγορίας υλικού που προέρχονται από τις ανασκαφές του Μ. Τιβέριου στην ίδια θέση βλ. Gimatziadis 2010, 99-100, αρ. K19a.

508

Για γενικόλογη αναφορά σε μορφολογικές διαφορές που εντοπίζονται ανάμεσα στους αμφορείς από την Αγχιάλο/Σίνδο και σε εκείνους από τη Μεθώνη βλ. Τιβέριος 2009β, 403-404, σημ. 37.

509

Catling 1998, 153. Πρβ. Gimatziadis 2010, 99, 260. Gimatziadis 2011a, 101. Τιβέριος 2012, 180.

510

Η επισήμανση βασίζεται στο πλούσιο σχετικό υλικό από τη Μεθώνη αλλά και στο υλικό από την Αγχιάλο/Σίνδο που φυλάσσεται στο Μουσείο Εκμαγείων της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Ευχαριστίες οφείλονται στην Ευαγγελία Κυριατζή και στον Stepan Rückl

για τις παρατηρήσεις τους σε αγγεία του τύπου από τη Μεθώνη και την Άλω αντίστοιχα.

511

Catling 1998, 153–154.

512

Όπως στα Σκιαδάς 2009, 33–45. Gimatzidis 2010, 99–100, 258–262. Πάτης 2010, 63–76. Χατζής 2010, 171–176. Gimatzidis 2011a, 101.

513

Catling 1998, 153–154. Gimatzidis 2006, 216–217 (*non vidi*). Χατζής 2008, 65–66. Σκιαδάς 2009, 36. Gimatzidis 2010, 259. Χατζής 2010, 172. Η χωρητικότητα των περισσότερων ελληνικών εμπορικών αμφορέων της αρχαιότητας κυμαινόταν από 25 ως 30 λίτρα, ενώ ορισμένοι έφθαναν και τα 40 λίτρα (Koehler & Matheson 1993, 89).

514

Πρβ. Catling 1998, 153–154, 166. Lenz, Ruppenstein, Baumann & Catling 1998, 204. Χατζής 2008, 65–66. Gimatzidis 2010, 258–259.

515

Catling 1998, 153. Βλ. και Lenz, Ruppenstein, Baumann & Catling 1998, 204. Τιβέριος 2006, 77. Gimatzidis 2010, 99. Για την ενδεχόμενη ύπαρξη επιχρίσματος σε ορισμένα δείγματα βλ. Πάτης 2010, 65, σημ. 396 (όπου πάντως εκλαμβάνεται ανακριβώς ως επίχρισμα το λεγόμενο ‘self-slip’ ορισμένων δειγμάτων από την Τροία). Αναφορά σε επίχρισμα, παχύ μάλιστα, γίνεται και στα Χατζής 2008, 66. Χατζής 2010, 172.

516

Αρ. 79, 80, 81, 84. Πρβ. τη διαφορετική απόχρωση της επιφάνειας του δείγματος με αρ. 82 (10YR 7/3).

517

Αρ. 77 και 78.

518

Αρ. 83.

519

Catling 1998, 166–167. Γιματζίδης 2002, 75–76. Χατζής 2008, 66. Χατζής 2010, 173. Gimatzidis 2010, 259–260. Δικτυωτά μοτίβα απαντούν και σε αδημοσίευτους αμφορείς του τύπου από τη Μεθώνη.

520

Catling 1998, 171, 176.

521

Catling 1998. Βλ. και Catling 1996, 126. Lemos 2002, 57–58. Dickinson 2006, 130, 207–208. Χατζής 2008, 66–67. Gimatzidis 2010, 253–258. Πάτης 2010, 69–76.

522

Η απόκλιση στις χρονολογήσεις που δίνονται οφείλεται στην ασυμφωνία των μελετητών. Οι πρώιμες χρονολογήσεις για την εισαγωγή των τύπων προτείνονται στο Catling 1998, 167–170, 176. Η πρόταση για την υστερότερη έναρξη της παραγωγής των αμφορέων στον Θερμαϊκό Κόλπο βασίζεται στο υλικό της Αγχιάλου/Σίνδου: Gimatzidis 2006, 216, 218 (*non vidi*). Χατζής 2008, 68. Πάτης 2010, 68. Χατζής 2010, 172–174, ιδίως σημ. 200 και 213. Gimatzidis 2010, 261. Ο Catling τοποθετεί το τέλος της παραγωγής των αγγείων της Ομάδας II στον πρώιμο 7ο αιώνα π.Χ., χρονολόγηση που βρίσκει έρεισμα

στο υλικό από το ‘Υπόγειο’ της Μεθώνης αλλά και σε υλικό από την Τροία (Chabot Aslan 2011, 392, αρ. 20). Για την τοποθέτηση του κατώτερου ορίου της παραγωγής των αμφορέων γύρω στο 700 π.Χ. βλ. Σκιαδάς 2009, 38–40. Gimatzidis 2010, 261–262, 269. Πάτης 2010, 68. Χατζής 2010, 174. Για μία πιο ρευστή εκτίμηση ως προς το κατώτερο χρονολογικό όριο βλ. Γιματζίδης 2002, 75. Η άποψη που θέλει την παραγωγή των αμφορέων της ομάδας αυτής να σταματά στο 730 π.Χ. (Hertel 2003, 115–116) είναι όχι απλώς αβάσιμη (όπως σημειώνεται στο Schlotzhauer 2010, 269) αλλά εσφαλμένη.

523

Σκαρλατίδου 2000, 117, αρ. Κ 117. Σκαρλατίδου 2010, 190, σημ. 100, αρ. Κ117· 357. Ευχαριστώ θερμά την Ευδοκία Σκαρλατίδου που μου επέτρεψε την εξέταση του εν λόγω αγγείου.

524

Ghali-Kahil 1960, 33, αρ. 39–40. Πρβ. Bernard 1964, 116. Graham 1978, 67.

525

Catling 1998, 167–171, 176.

526

Η πρόταση διατυπώθηκε αρχικά με επιφύλαξη: Τιβέριος 1993β, 250. Τιβέριος & Γιματζίδης 2000, 196. Λίγο αργότερα η επιφύλαξη ήρθη: Τιβέριος & Γιματζίδης 2001, 302. Τιβέριος 2006, 77. Στο Γιματζίδης 2002, 75–76, πάντως, το κέντρο τοποθετείται γενικότερα στον μυχό του Θερμαϊκού Κόλπου παρά την ειδική αναφορά στα ευρήματα της Αγχιάλου/Σίνδου.

527

Μοσχονησιώτη, Πεντεδέκα, Κυριατζή & Μέξη 2005, 264, σημ. 57.

528

Gimatzidis 2010, 263–264. Τιβέριος 2012, 180.

529

Χατζής 2008, 69–70. Χατζής 2010, 176.

530

Γιματζίδης 2002, 76.

531

Chabot Aslan 2009a, 41, αρ. 9.

532

Mommsen, Hertel & Mountjoy 2001, 195–196 (δείγμα 118), 203.

533

Πρόκειται για το αγγείο που δημοσιεύεται στο Papadopoulos 1989, 24, 27, 30–31, αρ. ΚΡ-5. Για τη σύνδεση με τους αμφορείς βλ.: Gimatzidis 2010, 263–264. Πάτης 2010, 68, σημ. 422. Χατζής 2010, 174, σημ. 230.

534

Μοσχονησιώτη, Πεντεδέκα, Κυριατζή & Μέξη 2005, 250, 259–260, 264.

535

Σε μακροσκοπικό επίπεδο οι κεραμικές ύλες των χονδροειδών αγγείων από τη Μεθώνη δεν ομοιάζουν χρωματικά με εκείνες των θερμαϊκών αμφορέων. Ο ασημόχρωμος μαρμαρυγίας που απαντά στην κεραμική από τη Μεθώνη είναι κατά βάση σε μορφή κόκκων και σπάνια μόνο φολίδων, ενώ σπάνιος στην κεραμική αυτή είναι ο χρυσίζων μαρμαρυγίας.

536

Catling 1998, 167–170. Η ίδια μελέτη καλύπτει και τη διασπορά των πρωιμότερων μορφών του τύπου.

537

Catling 1998, 170.

538

Κατ' εξαίρεση κατατίθεται εδώ χάρτης διασποράς των αμφορέων του τύπου και εκτός του βόρειου Αιγαίου (Χάρτης 6) προκειμένου να τονιστεί η αξιολογη διασπορά τους. Τα αγγεία αυτά συγκροτούν τον μόνο τύπο κεραμικής από τον Θερμαϊκό Κόλπο και τη Μακεδονία γενικότερα, ο οποίος εξάγεται ευρέως κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους και εξετάζονται περαιτέρω στις ενότητες 3.4.3 – 3.4.4.

539

Για πρόσφατες επισκοπήσεις βλ. Aytaçlar 2004, 20–24. Papadopoulos 2005, 427–430. Gimatzidis 2006, 219–220 (*non vidi*). Χαβέλα 2006, 53. Σκιαδάς 2009, 34–35. Πάτης 2010, 66, 71–72, 75. Χατζής 2010, 174. Gimatzidis 2010, 262–263 (χωρίς βιβλιογραφικές παραπομπές).

540

Πετράκος 2007, 28, εικ. 20. Μαζαράκης Αινιάν 2007, 13, πίν. 13β. Βλάχου 2010, 307, 358.

541

Ανδρειωμένου 1975α, 208–209, 53α: αριστερά. Το όστρακο απέδωσε στη συγκεκριμένη κατηγορία ο Catling (1998, 170) και από προσωπική εξέταση επιβεβαιώνω την απόδοση αυτή. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 73, αρ. 58. Το όστρακο αυτό δημοσιεύεται ως «κυπριακό;» αλλά όπως μου επιβεβαίωσαν οι S. Verdan και A. Kenzelmann Pfyffer πρόκειται για όστρακο αμφορέα του εξεταζόμενου τύπου. Οι ίδιοι Ελβετοί συνάδελφοι, τους οποίους ευχαριστώ θερμά, μου επέδειξαν αρκετά ακόμα αδημοσίευτα όστρακα αμφορέων του τύπου από την Ερέτρια (στα ίδια όστρακα γίνεται αναφορά στο Gimatzidis 2010, 262, σημ. 1603).

542

Catling 1998, 169–170. Lemos 2009, 34–35, εικ. 6. Στα δείγματα αυτά προσθέτω με κάποια επιφύλαξη το ακόλουθο όστρακο: Jeffery 1981, 93, αρ. 111.

543

Gimatzidis 2011a, 101, 104, 108, εικ. 7.

544

Όστρακα ενός αγγείου διακρίνονται καθαρά ανάμεσα στο κεραμικό υλικό που συνοδεύει την αποκατάσταση μικρού τμήματος ενός ταφικού τύμβου στον προαύλιο χώρο του Αρχαιολογικού Μουσείου Αλμυρού. Περισσότερα δείγματα από την Άλω έθεσαν υπόψη μου οι συνάδελφοι στο Πανεπιστήμιο του Άμστερνταμ Vladimir Stissi και Stepan Rückl, καθώς και ο συνάδελφος Γιώργος Βήττος, τους οποίους και ευχαριστώ θερμά.

545

Sipsie-Eschbach 1991, 112, αρ. 79/107, 107a–b; 123–124, αρ. 79/209–215; 144. Τα όστρακα απέδωσε στη συγκεκριμένη κατηγορία ο Catling (1998, 169–170).

546

Πουλάκη-Παντερμαλή 2008α, 32; εικόνα. Παντή 2011.

547

Jung & Γιματζίδης 2008, 138–139, εικ. 14 (κάτω δεξιά). Gimatzidis & Jung 2008, εικ. 14 (όπου πάντως τα εικονιζόμενα όστρακα αποδίδονται σε προδρομική μορφή του εξεταζόμενου τύπου).

548

Στεφανή 2007, 569, εικ. 10.

549

Πρόκειται για αδημοσίευτο όστρακο στο Μουσείο Εκμαγείων του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

550

Χρυσσοτόμου 1999, 269, εικ. 9.

551

Χρυσσοτόμου & Χρυσσοτόμου 1993β, 160, εικ. 7. Catling 1998, 169.

552

Heurtley & Hitchinson 1925–1926, 28, εικ. 14α, πίν. XXIIa. Ο Catling (1998, 170) διατηρεί επιφυλάξεις ως προς την απόδοση αυτών των οστράκων (αλλά και ενός αγγείου από άλλη θέση της περιοχής) στην εν λόγω κατηγορία.

553

Hänsel 1979, 197, εικ. 18.3. Hänsel 1989, πίν. 8.2. Catling 1998, 166, 169. Γιματζίδης 2002, 74.

554

Gimatzidis 2010, 258–269. Βλ. και τις ακόλουθες προκαταρκτικές αναφορές: Σακελλαρίου 1960, 421, εικ. 471ε. Τιβέριος 1991, 246, εικ. 6 (ενδεχομένως κάποια από τα όστρακα της άνω σειράς). Τιβέριος 1991–1992, 219, εικ. 21 (και πιθανώς ορισμένα όστρακα της εικ. 7). Τιβέριος 1993β, 245, 250, εικ. 6. Τιβέριος, Καθάρου & Λαχανίδου 1994, 229, εικ. 2: πάνω αριστερά και εικ. 3: πάνω δεξιά (μολονότι οι ανασκαφείς δεν σχολιάζουν τα συγκεκριμένο όστρακο στη σελίδα 224, θεωρώ ότι η απόδοσή του σε αμφορέα του τύπου είναι ασφαλής). Τιβέριος 1996, 416–417, εικ. 7. Catling 1998, 167. Tiverios 1998, 250. Τιβέριος & Γιματζίδης 2000, 196. Τιβέριος & Γιματζίδης 2001, 301–302. Γιματζίδης 2002, 75. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2003α, 194. Παντή 2008, 207–208. Τιβέριος 2009β, 403, εικ. 7. Δύο δείγματα (με αρ. Σ1512, Σ1513) εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης ενώ περισσότερα δείγματα εκτίθενται στο Μουσείο Εκμαγείων της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

555

Πρόκειται για όστρακο με αριθμό 2011, 5013.1180 που εντόπισα στις αποθήκες του Βρετανικού Μουσείου. Ένα ακόμα όστρακο αμφορέα του τύπου, με αριθμό 2011, 5013.1206 αλλά χωρίς συγκεκριμένη προέλευση εντοπίζεται στην ίδια συλλογή, η οποία συγκροτήθηκε το 1919 από το Βρετανικό Εκστρατευτικό Σώμα που έδρευε στη Θεσσαλονίκη. Περαιτέρω πληροφορίες για τα όστρακα αυτά προσφέρονται στη βάση δεδομένων του Βρετανικού Μουσείου που είναι διαθέσιμη στο διαδίκτυο. Ευχαριστώ πολύ τον επιμελητή του Μουσείου Andrew Sharpland για τη βοήθειά του στη σχετική έρευνα.

556

Rey 1917–1919, 257, εικ. 48. Πρόσθεσε αδημοσίευτο όστρακο από τη συλλογή French στο Μουσείο Εκμαγείων του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

557

Τζαναβάρη & Λιούτας 1993, 271, εικ. 11. Τα όστρακα απέδωσε στη συγκεκριμένη κατηγορία ο Catling (1998, 169). Βλ. και Τζαναβάρη 1992, 367.

558

Σουέρεφ 1992β, 287, εικ. 10: πάνω δεξιά. Το όστρακο απέδωσε στη συγκεκριμένη κατηγορία ο Catling (1998, 169). Επίσης, Σουέρεφ 1994, 196, εικ. 9β: δεξιά κάτω (απόδοση του γράφοντος). Χαβέλα 2006, 51–54.

559

Ρωμαίος 1941, 369, εικ. 4.2. Catling 1998, 169. Τιβέριος, Μανακίδου & Τοιαφάκη 2003α, 193–194, εικ. 5 (με εσφαλμένη αναφορά σε προηγούμενη δημοσίευση των ίδιων στη σημ. 193). Μοσχονησιώτη 2004, 292 (σχόλιο του Μ. Τιβέριου). Τιβέριος, Μανακίδου & Τοιαφάκη 2004, 341. Τιβέριος, Μανακίδου & Τοιαφάκη 2005, 190. Τιβέριος, Μανακίδου & Τοιαφάκη 2006, 267. Τσιμπιδου-Αυλωνίτη, Καγιούλη, Καϊάφα, Λυκίδου, Μανδάκη & Πρωτοψάλτη 2006, 273, εικ. 7. Παντή 2005, 277. Τιβέριος 2006, 77, εικ. 3. Τιβέριος, Μανακίδου & Τοιαφάκη 2007, 266. Χατζής 2008, 65–70. Σκιαδάς 2009, 44–45. Τιβέριος 2009α, 392, 394, εικ. 13. Manakidou 2010, 466, εικ. 318. Χατζής 2010, 171–176.

560

Πάτης 2010, 64, 131–136.

561

Σκαρλατίδου 1996, 440, πίν. 118γ.

562

Πρόκειται για αδημοσίευτο τμήμα λαβής στο Μουσείο Εκμαγείων του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Μάλιστα η λαβή φέρει στη ράχη της δύο επιμήκη, πλατιά χαράγματα μετρίου βάθους, τα οποία αποδόθηκαν μετά την όπτηση.

563

Heurtley 1939, 238, εικ. 111e-j. Τα όστρακα απέδωσε στη συγκεκριμένη κατηγορία ο Catling (1998, 169).

564

Κεφαλίδου 2011.

565

Όστρακα από την Όλυνθο αποδίδουν γενικόλογα σε αμφορείς του τύπου οι Perreault & Bonias 2006, 51. Perreault & Bonias υπό έκδοση. Η απόδοση αυτή θεωρείται αμφίβολη.

566

Βοκοτοπούλου 1993α, 198, εικ. 42δ.

567

Βοκοτοπούλου 1987α, 369. Βοκοτοπούλου 1990α, 400, 407–408, εικ. 9–10. Βοκοτοπούλου 1990β, 315. Βοκοτοπούλου 1992, 385, πίν. 112α. Catling 1998, 167. Moschonissioti 1998, 259, εικ. 6. Γιματζίδης 2002, 75–76, σημ. 14. Μοσχονησιώτη 2004, 281–282, 291. Μοσχονησιώτη, Πεντεδέκα, Κυριατζή & Μέξη 2005, 250–251, εικ. 1. Moschonissioti 2010, 215.

568

Μοσχονησιώτη 2011.

569

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2009, 225, εικ. 3 (αβέβαιη περίπτωση).

570

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1995, 483. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1996, 305, εικ. 15. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1998, 96, εικ. 5. Παντή 2005, 348–349, εικ. 2. Trakosopoulou-Salakidou 2006–2007, 49, πίν. 3.3.

571

Perreault & Bonias 2006, 50–51, πίν. I.2. Perreault & Bonias υπό έκδοση. Η απόδοση αυτή θεωρείται αμφίβολη.

572

Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1980, 423. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1993, 682–685, εικ. 12, 17. Catling 1998, 169.

573

Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1993, 687, εικ. 32. Catling 1998, 169. Δύο όστρακα εκτίθενται στη νέα πτέρυγα του Αρχαιολογικού Μουσείου Καβάλας.

574

Ghali-Kahil 1960, 33, αρ. 39–40. Bernard 1964, 116–123. Catling 1998, 167–169. Γιματζίδης 2002, 74–76, εικ. 2–6 (με επισήμανση δύο εσφαλμένων αποδόσεων του Bernard στην σημ. 14). Blondé, Muller, Mulliez, Kohl & Sanidas 2008, 410. Muller 2010, 216–217.

575

Karadzhinov 2010, 163, 171, εικ. 2.5–6. Ευχαριστώ την Petya Ilieva για τη συζήτησή μας επί του οστράκου.

576

Ένα όστρακο αμφορέα αποδίδεται σε αγγείο του τύπου όχι στην αρχική δημοσίευση (Messineo 2001, 263, αρ. 607) αλλά σε νεότερη μελέτη (Cultvaro 2004, 221–224, εικ. 8.3, με παρερμηνεία της πρότασης Catling ως προς το κέντρο παραγωγής των αμφορέων της Ομάδας II). Διατηρώ επιφυλάξεις ως προς την απόδοση αυτή. Άλλα όστρακα ανάλογων αμφορέων από την Ηφαιστία αποδίδονται στον τύπο I B (Danile 2009, 309, 322, εικ. 27. Danile 2011α, 78–84) ή σε απροσδιόριστο τύπο (Danile 2008, 41–44, πίν. II.1–2).

577

Blegen, Boulter, Caskey & Rawson 1958, 279, αρ. VIII.81–84, πίν. 302: 2a–d· 296, F.288, πίν. 310: 21–24 και 319: 29. Catling 1998, 166–167. Lenz, Ruppenstein, Baumann & Catling 1998, 204–206. Mommsen, Hertel & Mountjoy 2001, 196, δείγμα 118. Chabot Aslan 2002, 85, 90–91, 99, αρ. 16. Hertel 2003, 114–117. Hertel 2008, 76, 145–148, 263–265, εικ. 35 και 43. Rose 2008, 412–413. Chabot Aslan 2009α, 41, αρ. 9. Chabot Aslan 2011, 392–393, αρ. 20–21.

578

Lamb 1931–1932, 56, 9b. Catling 1998, 170.

579

Johnston 2000, 197, αρ. 12 (η σχεδιαστική αποκατάσταση που έχει δημοσιευθεί είναι προβληματική και η αναγνώριση βασίζεται σε προσωπική παρατήρηση). Πρόκειται για τουλάχιστον δύο αγγεία που σώζονται σε μορφή πολλών οστράκων μικρού και μεσαίου μεγέθους. Τρία από αυτά τα όστρακα φέρουν χαράγματα που έχουν αποδοθεί μετά την όπτηση και καταγράφονται εδώ για πρώτη φορά. Εξάλλου, από την Κρήτη και μάλιστα την Κνωσό προέρχεται ένας αμφορέας που αποδίδεται σε προδρομική μορφή του τύπου (Coldstream 1996, 403, αρ. 30.4).

580

Courbin 1990. Courbin 1993. Η προτεινόμενη από τον Courbin χρονολόγηση των εν λόγω οστράκων στην Πρωτογεωμετρική περίοδο (πρβ. Lemos 2001, 218–219) προσκρούει στον μεγάλο αριθμό κύκλων που παρουσιάζει κάθε μία ομάδα, ο οποίος αποτελεί χαρακτηριστικό υστερότερης χρονολόγησης (Catling 1998, 171, 176 όπου πάντως δεν γίνεται αναφορά στα εν λόγω όστρακα). Τα όστρακα μνημονεύονται επιγραμματικά στα Catling 1996, 130. Papadopoulos & Smithson 2002, 186. Papadopoulos 2005, 430. Gimatzidis 2010, 262.

581

Di Sandro 1986, 116, SG 264. Buchner & Ridgway 1993, 600–601, αρ. 621.1 με ασυνήθιστα βραχύ λαιμό (γίνεται αναφορά και σε άλλο αδημοσίευτο δείγμα). Για τα δείγματα αυτά βλ. και: Gimatzidis 2006, 219 (*non vidi*). Χατζής 2008, 67. Σκιαδάς 2009, 35. Πάτης 2010, 66. Χατζής 2010, 174.

582

Gimatzidis 2006, 226 (*non vidi*). Gimatzidis 2010, 268–269. Βλ. και Σκιαδάς 2009, 38, 102. Πάτης 2010, 67. Χατζής 2010, 174. Gimatzidis υπό έκδοση, 962. Τιβέριος 2012, 182.

583

Για τους εμπορικούς αμφορείς των Πιθηκουσών βλ. κυρίως: Di Sandro 1986. Buchner & Ridgway 1993.

584

Το Bassit (Ποσειδίο) συνδέεται ενίοτε με τις εμπορικές δραστηριότητες των Ευβοέων (Dickinson 2006, 209, 211. *Contra* Courbin 1993, 107–111), όμως ο Κομμός —και γενικά η Κρήτη— έχει δώσει ελάχιστα σχετικά ευρήματα (Kotsonas 2009, 1052–1053).

585

Η αντίληψη αυτή εκφράζεται ξεκάθαρα στα Heurtley 1939, 132. Hammond 1972, 192. Τιβέριος, 1993γ, 1488–1492 (με αναφορά στον 6ο αιώνα π.Χ.). Gimatzidis υπό έκδοση, 958. Ενδεικτικές είναι και ορισμένες σχετικές συζητήσεις, οι οποίες αναφέρονται στην πιθανή δράση εμπόρων διαφορετικών εθνικοτήτων στον Θερμαϊκό Κόλπο (Gimatzidis 2010, 268–269. Χατζής 2010, 184–185), αλλά δεν εγείρουν καν την πιθανότητα της ενεργής συμμετοχής των ντόπιων. Η πιθανότητα αυτή έχει εξετασθεί σύντομα από τον John Papadopoulos για να απορριφθεί λόγω της ένδειας των σχετικών ενδείξεων (Papadopoulos 1996, 158. Papadopoulos 2005, 577).

586

Για την παραδοχή αυτή στη βιβλιογραφία για τη μακεδονική προϊστορία βλ. Fotiadis 2001, 121. Πρβ. Papadopoulos 2005, 592.

587

Ενδεχόμενο που εγείρεται λακωνικά και στο Dickinson 2006, 207–208.

588

Την ίδια άποψη έχω υποστηρίξει με αφορμή διαφορετικές κατηγορίες υλικού στο Kotsonas 2009, 1059.

589

Vokotopoulou & Christidis 1995. Βλ. και Μοσχονησιώτη 2004, 279–280. Τιβέριος 2004, 299. Μπουρογιάννης 2007, 431–433. Για άλλα σχετικά παραδείγματα βλ. Dupont 1999γ, 456.

590

Gimatzidis 2006, 221–223 (*non vidi*). Τιβέριος 2009β, 405, εικ. 7 (χαμηλά στη λαβή). Gimatzidis 2010, 264–266.

591

Πρόκειται για όστρακο στο Βρετανικό Μουσείο με αριθμό 2011, 5013.1180, το οποίο φέρει λεπτή εγχάραξη κοντά στη γένεση της λαβής. Πλατιά και λοξή εγχάραξη στη λαβή φέρει ένα ακόμα τμήμα αμφορέα του τύπου, το οποίο βρίσκεται στην ίδια συλλογή, φέρει αριθμό 2011, 5013.1206 αλλά δεν έχει συγκεκριμένη προέλευση.

592

Χατζής 2008, 69, αρ. 85. Χατζής 2010, 175, εικ. 12 (όπου αναφέρεται ότι η εγχάραξη έχει γίνει πριν από την όπτηση αλλά περιέργως το σημείο θεωρείται εμπορικό).

593

Πρόκειται για αδημοσίευτο τμήμα λαβής που βρίσκεται στο Μουσείο Εκμαγείων του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, το οποίο φέρει στη ράχη της δύο επιμήκη, πλατιά χαράγματα μετρίου βάθους που έχουν αποδοθεί μετά την όπτηση.

594

Bernard 1964, 122, αρ. 147 (τρία κάθετα χαράγματα που διασταυρώνονται με ένα οριζόντιο στη γένεση της λαβής). Γιματζίδης 2002, 76. Gimatzidis 2010, 260–261.

595

Blegen, Boulter, Caskey & Rawson 1958, 296, F.288, πίν. 310: 24 (κυκλική οπή). Ένας άλλος αμφορέας από την Τροία φέρει εμπέστο σημείο που έχει αποδοθεί στον ώμο πριν από την όπτηση (Catling 1998, 204, εικ. II.2).

596

Χαράγματα που έχουν αποδοθεί πριν την όπτηση είναι πολύ σπάνια σε αμφορείς του εξεταζόμενου τύπου, βλ. Gimatzidis 2010, 265.

597

Γραπτός σταυρός απαντά στο σώμα και στον λαιμό αμφορέων του τύπου από την Αγχιάλο/Σίνδο (Gimatzidis 2010, 265, αρ. 693 και 375 αντίστοιχα) και στον λαιμό αμφορέα προδρομικής μορφής του τύπου από τον Καστανά (Hänsel 1982, 286–287, εικ. 13.1. Το αγγείο εικονίζεται και στο Gimatzidis 2010, 256, εικ. 77). Διαφορετικά αλλά πάντως γραπτά σημεία παρουσιάζουν αρκετοί αμφορείς του εξεταζόμενου τύπου από την Αγχιάλο/Σίνδο και μεμονωμένα δείγματα από άλλες θέσεις (Gimatzidis 2010, 264–265). Για έναν κατάλογο ελληνικών αγγείων της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου που φέρουν γραπτό σταυρό (ή σταυροειδές κόσμημα) ως σημείο κεραμώς βλ. Papadopoulos 1994, 440–446, 463. Πρόσθεσε κυρίως Kotsonas 2008, 63, 162. Βλ. επίσης Catling 1996, 130, σημ. 14.

598

Gimatzidis 2010, 266, αρ. 374.

599

Catling 1998, 169–170. Lemos 2009, 34–35, εικ. 6.

600

Πρβ. Catling 1996, 128.

601

Catling 1996, 126.

602

Lemos 2001, 216–219. Μοσχονησιώτη, Πεντεδέκα, Κυριατζή & Μέξη 2005, 250.

603

Catling 1998, 171.

604

Courbin 1990, 56. Courbin 1993, 105–106. Catling 1996, 130. Και ο Μ. Τιβέριος είχε αρχικά θεωρήσει ότι οι αμφορείς αυτοί περιείχαν λάδι (Tiverios 1998, 250) αλλά έκτοτε άλλαξε άποψη (βλ. σημ. 605).

605

Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2003α, 194. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2005, 190. Τιβέριος 2006, 77. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2006, 267. Τιβέριος 2009α, 392, 394. Τιβέριος 2009β, 403. Τιβέριος 2012, 180. Βλ. και Χατζής 2008, 69. Σκιαδάς 2009, 37. Μανакίδου 2010, 466. Πάτης 2010, 66.

606

Βαλαμώτη 2003, 202–303. Βαλαμώτη 2009, 99.

607

Σε πίσθους της Ύστερης Εποχής του Χαλκού από την Τούμπα Θεσσαλονίκης έχει παρατηρηθεί η τοποθέτηση πρόσθετου στρώματος πηλού στα τμήματα της εξωτερικής επιφάνειας όπου ενώνονται επάλληλες κουλούρες (Κυριατζή 2000, 185).

608

Μία πρώτη, σύντομη επισκόπηση των πίσθων στη Μακεδονία της Εποχής του Χαλκού και της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου εντοπίζεται στο Rey 1917–1919, 190–192, 203–211, ενώ οποιαδήποτε αναφορές απαντούν και στο Heurtley 1939, 33, 38, 64, 98, 100, 218. Για μία πρόσφατη επισκόπηση της διασποράς των πίσθων στη Μακεδονία της Ύστερης Εποχής του Χαλκού βλ. Horejs 2007, 168. Για τις τεχνικές παραγωγής των μακεδονικών πίσθων βλ. Κυριατζή 2000, 185–186. Γενικότερα για τις τεχνικές παραγωγής πίσθων βλ. Γιαννοπούλου 2010, 66–72.

609

Ανδρόνικος 1969, 221–222. Πρόσθεσε Rhoμιοπούλου & Kilian-Dirlmeier 1989, 96, εικ. 15.

610

Hochstetter 1984, 142–155.

611

Papadopoulos 1989, 25, 27, 29–30. Papadopoulos 2005, 476–478.

612

Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992β, 401, 550–553.

613

Hochstetter 1984, 144–154. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992β, 401, 550–553. Papadopoulos 2005, 477. Horejs 2007, 161–166.

614

Heurtley & Hutchinson 1925–1926, 26 (Αξιοχώρι/Βαρδαρόφτσα). Ανδρόνικος 1969, 222 (Βεργίνα). Hochstetter 1984, 153 (Καστανάς). Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992β, 401, 550–553 (Θάσος). Papadopoulos 2005, 477 (Τορώνη).

615

Το δείγμα με αρ. 87 δεν περιέχει τεφρόχρωμα μικρά εγκλείσματα αλλά παρουσιάζει μεμονωμένους κόκκους χρυσιζοντα μαρμαρυγία.

616

Ανοικτή καστανέρυθρη (5YR 6/4) με τεφροκάστανο (10YR 5/2) πυρήνα, πολλά λευκά και ελάχιστα σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα και μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

617

Για το ζήτημα αυτό βλ. την ενότητα 3.3.1.

618

Mathieu & Scott 2004. Lock & Molyneaux 2006. Knappett 2009. Knappett 2011. Wilkinson, Sherratt & Bennet 2011 (ιδίως μέρος Β).

619

Βλ. ενδεικτικά Foxhall 1998, 298.

620

Για το Αιγαίο διαχρονικά βλ. Deligiannakis & Galanakis 2009. Ειδικότερα για το Αιγαίο της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου βλ. Morris 1998. Whitley 2001, 231–265.

621

Στην εκτενή βιβλιογραφία που παρατίθεται στο Kotsonas 2008, 233, σημ. 1894 πρόσθεσε ενδεικτικά τα ακόλουθα: Malkin, Constantakopoulou & Panagopoulou 2009. van Dommelen & Knapp 2010. Duistermaat & Regulski 2011. Για μία πρωιμότερη σημαντική μελέτη επί του θέματος βλ. Sherratt & Sherratt 1992–1993.

622

Paspalas 2001α. Paspalas 2001β. Papadopoulos 2005. Tiverios 2008. Gimatzidis 2010.

623

Βλ. ενδεικτικά Sherratt & Sherratt 1992–1993. Stampolidis 2003. Étienne 2010. Βλ. και τις σχετικές παρατηρήσεις στην ενότητα 3.1.3.

624

Hammond 1972, 424. Πρβ. και Hammond 1982, 277.

625

Hammond 1972, 426.

626

Για μία διαφορετική άποψη που θεωρεί αττικά τα αγγεία αττικού ρυθμού που παρήχθησαν εκτός Αττικής βλ. Tiverios 2011, 322–323.

627

Για τα χαρακτηριστικά της κεραμικής ύλης του δείγματος με αρ. 89 πρβ. τους αμφορείς τύπου SOS, οι οποίοι εξετάζονται στην ενότητα 3.3.3.3.

628

Young 1939, 25–26, αρ. IV.1· 185, αρ. C.146. Kübler 1954, 239, αρ. 1335, πίν. 41· 246, αρ. 1315, πίν. 41. Brann 1961α, 99, πίν. 13. Brann 1962, 34, αρ. 29, 32 και 34–36. Kourou 2002, 33–34, αρ. 21675. Papadopoulos & Smithson 2002, 169–171.

629

Πρβ. Wide 1899α, 86, εικ. 47 (από την Τροιζήνα). Wide 1899β, 191–192, εικ. 51. Young 1939, 35, αρ. VIII.1. Kübler 1954, 253, αρ. 337, πίν. 38. Χαριτωνίδης 1973, 7–8, αρ. ΓΜ 7· 37–38, αρ. ΓΜ 114. Bažant, Bouzek & Dufková 1990, 23, αρ. 4.

630

Πρβ. ενδεικτικά Sparkes & Talcott 1970, 120, 285, αρ. 678 και 684. Rotroff 1997, 84, 242, αρ. 1–2. Knigge 2005, 171, αρ. 453.1. Συγγενείς είναι και δύο βάσεις κανθάρων—οι οποίοι μάλιστα φέρουν graffiti—από τον Θορικό (Vanhove 2006, 53, αρ. 98·92, αρ. 151). Χρονολογούνται στα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ. αλλά διαφοροποιούνται από το δείγμα με αρ. 25 ως προς την ύπαρξη ανάγλυφου δακτυλίου ψηλά στο πόδι.

631

Για την καταστροφή στις ιστορικές πηγές βλ. Κεφάλαιο 1. Επίσης Hammond & Griffith 1979, 254–258, 361–362. Hatzopoulos, Knoepfler & Marigo-Papadopoulos 1990, 661–668. Για τον αρχαιολογικό ορίζοντα της καταστροφής αυτής βλ. Μπέσιος 1990. Μπέσιος 2003, 444, 447. Μπέσιος, Αθανασιάδου, Γεροφωκά & Χριστάκου-Τόλια 2004, 371–374. Μπέσιος 2010α, 105, 315. Μπέσιος, Αθανασιάδου & Νούλας υπό εκτύπωση.

632

Papadopoulos 2005, 485–486.

633

Desborough 1952, 81, 217. Lemos 2002, 211.

634

Gimatziadis 2010, 95, 185–186, 200–202. Βλ. και τις ακόλουθες προκαταρκτικές αναφορές: Τιβέριος 1987, 250, σημ. 22. Μαγτ 1993, 6–7. Τιβέριος, Καθάρου, Λαχανίδου & Oettli 1995, 297, εικ. 4. Τιβέριος 1996, 415, εικ. 10. Κόρτη-Κόντη 2001, 51. Τιβέριος & Γιματζιάδης 2002, 228, εικ. 8. Τιβέριος 2009β, 406. Σε ορισμένα από αυτά τα δημοσιεύματα η αττική προέλευση των αγγείων ή οστράκων δεν θεωρείται βέβαιη. Όστρακα αττικών αγγείων που βρέθηκαν στη θέση εκτίθενται στο Μουσείο Εκμαγείων του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

635

Τιβέριος 1987, 250, εικ. 3–4α. Μαγτ 1993, 6. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 1994, 201. Τιβέριος 1997, 62. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 1997, 331. Τιβέριος 1995–2000, 309. Τιβέριος 2000α, 527. Κόρτη-Κόντη 2001, 51. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2002, 263 (η αττική προέλευση δεν θεωρείται βέβαιη). Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2003α, 194. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2003β, 338, εικ. 8. Τιβέριος 2004, 296. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2004, 341. Παντή 2008, 153. Χατζής 2008, 40–41. Σκιαδάς 2009, 29–31. Τιβέριος 2009α, 387. Χατζής 2010, 157, εικ. 1.

636

Μαγτ 1993. Κόρτη-Κόντη 2001, 50–51.

637

Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992β, 722. Grandjean & Salviat 2000, 283. Graham 2001β, 374–375. Πρόκειται για ένα ή περισσότερα αδημοσίευτα όστρακα.

638

Η διασπορά είναι τόσο εκτεταμένη που δεν μπορεί να καταγραφεί εξαντλητικά. Γενικά για τη Μακεδονία και τη Θράκη βλ. τις επισκοπήσεις αρχαϊκής και κλασικής κεραμικής στα Τιβέριος 1988α, 151–171. Χαβέλα 2006, 216–217, 230, 268–274. Τιβέριος, Μισοηλίδου-Δεσποτίδου, Μανακίδου & Κουσουλάκου 2011. Τιβέριος 2011. Για τη Χαλκιδική

ειδικά βλ. Paspalas 2001γ, 345–346. Ακολουθούν επιλεκτικές αναφορές σε ευμεγέθη σύνολα υλικού από περιοχές του βορειοανατολικού Αιγαίου, οι οποίες δεν καλύπτονται από τις παραπάνω επισκοπήσεις. Για τη Λήμνο βλ. Messineo 2001, 305–320. Για την Τρωάδα βλ. Blegen, Boulter, Caskey & Rawson 1958, 267, 271–272, 278, 301–302 (Τροία). Filges 1992 και 1993 (Άσος). Berlin 2002 (Τροία). Chabot Aslan 2002, 93–94 (Τροία). Για την Αιολίδα βλ. Lamb 1931–1932, 59–60, 66 (Άντισσα). Boehlau & Schefold 1942, 174–183 (Λάρισα στον Έρμο). Buchholz 1975, 103–108 (Μήθυμνα).

639

Hatzopoulos, Knoepfler & Marigo-Papadopoulos 1990, 653–654, εικ. 8–9. Μπέσιος 2010α, 103. Μπέσιος & Νούλας 2011. Για ανάλογα ευρήματα από θέση αμέσως δυτικά της Μεθώνης βλ. Μπέσιος 1990, 74, 77.

640

Βλ. κυρίως Langdon 1976, 9–50. Βλ. επίσης Young 1939, 225–229. Brann 1961β, 37, αρ. S17–S18. Brann 1962, 54, αρ. 194.

641

Βλ. ενδεικτικά Sparkes & Talcott 1970, 425 (Αγορά Αθηνών). Palme-Koufa 1996, 314–329 (Καλαπόδι). Berlin 2002, 158–159 (Τροία). Vanhove 2006, 1–110 (Θορικός).

642

Για δύο εξ αυτών βλ. Vokotopoulou 1993, 74–75, αρ. 2 και 4.

643

Robinson 1933, 138–139, αρ. 201 και 204–206· 146, αρ. 245–246· 192, αρ. 558· 195, αρ. 586· 197–198, αρ. 608· 232–233, αρ. 881–882· 240, αρ. 942· 252–253, αρ. 1038–1039· 255, αρ. 1055, 1057 και 1059· 262, αρ. 1108–1111. Robinson 1950, 122, αρ. 67· 128–129, αρ. 73· 187, αρ. 15· 371, αρ. 865· 383–385, αρ. 918–925 και 1–8.

644

Cambitoglou & Tudor Jones 2001, 406–407, αρ. 9.12 και 9.17. Steiner 2001, 458–464, αρ. 10.80–10.82, 10.85, 10.87, 10.92–10.99, 10.111–10.112· 467–468, αρ. 10.132 και 10.135–10.137.

645

Παντή 1999, πίν. XI, αρ. A92/422· πίν. XVII, αρ. A92/248· πίν. XVIII, αρ. Σ92/81. Gimatziadis 2010, 294.

646

Vokotopoulou 1993, 76, αρ. 7. Kefalidou 2007–2008, 174–175 (με αναφορά και σε ερυθρόμορφο αγγείο από άγνωστη θέση της Χαλκιδικής στις σελίδες 171–173).

647

Vokotopoulou 1993, 75, αρ. 6. Τιβέριος, Μανακίδου και Τσιαφάκη 2007, 268, εικ. 11.

648

Vokotopoulou 1993, 75, αρ. 5.

649

Descœudres 2006–2007, 12, 14.

650

Μπέσιος, Αθανασιάδου, Γεροφωκά & Χριστάκου-Τόλια 2004, 368, εικ. 2. Βλ. και Κεφάλαιο 2.

651

Η εύρεση εισηγμένης ευβοϊκής κεραμικής στη Μεθώνη μνημονεύεται γενικόλογα και στα Lane Fox 2008, 171. Gimatzidis 2010, 327. Στο Gimatzidis υπό έκδοση, 957 διατυπώνεται η ανακριβής εκτίμηση ότι η ευβοϊκή κεραμική του 'Υπογείου' είναι άφθονη και πιθανώς συνοδεύεται από ευβοϊκές μιμήσεις τόσο στο υλικό που εξετάζεται εδώ όσο και στο αδημοσίευτο οι μιμήσεις είναι άφθονες και υπερτερούν σαφώς των εισαγωγών.

652

Λιγότερο πιθανό είναι το ενδεχόμενο της προέλευσης του αγγείου με αρ. 8 από την Αττική.

653

Για την ευβοϊκή κεραμική ύλη της εποχής βλ. Boardman 1952, 2. Boardman 1957, 2. Ανδρειωμένου 1975α, 209–210. Descœudres 1976, 16–17. Coldstream 1995α, 251. Descœudres 2006–2007, 6, σημ. 33. Aloupi & Kourou 2007, 298–302. Verdan, Kenzelmann Pfyffer & Lédérrey 2008, 24. Χαραλαμπίδου 2008, 32, 36 (με αναφορά στον πηλό του γειτονικού Ωρωπού στις σελίδες 27–37). Βλάχου 2010, 101–102 (με αναφορά στον πηλό του γειτονικού Ωρωπού στις σελίδες 104–105). Gimatzidis 2010, 93–96. Η πρώιμη ευβοϊκή κεραμική έχει επανειλημμένα αποτελέσει αντικείμενο χημικών αναλύσεων και για τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Kearsley 1989, 75–77. Huber 2003, 47, σημ. 9. Verdan, Kenzelmann Pfyffer & Lédérrey 2008, 24, σημ. 24. Βλάχου 2010, 102, 104. Τα πορίσματα ενός νέου προγράμματος χημικών αναλύσεων λεπτής κυρίως κεραμικής από το Δευκαντί, την Ερέτρια και δευτερευόντως τον Ωρωπό και τη Χαλκίδα παρουσιάστηκαν πολύ πρόσφατα σε στρογγυλή τράπεζα που διοργανώθηκε στις 15–16 Απριλίου 2011 στο Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών από τους Michael Kerschner και Irene Lemos με τίτλο Archaeometric analyses of Euboean and Euboean related pottery: New results and their interpretations.

654

Ανοικτό ερυθρό (2.5YR 6/6) χρώμα: αρ. 2· ανοικτό καστανέρυθρο (5YR 6/3) χρώμα: αρ. 91· ανοικτό καστανέρυθρο ως ρόδινο (5YR 6/4 ως 7/4) χρώμα: αρ. 7· ροδοκίτρινο (5YR 7/6) χρώμα: αρ. 8.

655

Aloupi & Kourou 2007, 298–302, αρ. ER.1–ER.13, ER.15–ER.18, ER.20–ER.21, ER.27, ER.30.

656

Coldstream 1995α, 251. Huber 2003, 47. Aloupi & Kourou 2007, 298–302, αρ. ER.2–ER.3, ER.9–ER.21, ER.23–ER.25, ER.27–ER.30. Coldstream 2008α, 190. Verdan, Kenzelmann Pfyffer & Lédérrey 2008, 24, σημ. 26. Χαραλαμπίδου 2008, 27–28.

657

Αυτό αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα πορίσματα του νέου προγράμματος χημικών αναλύσεων ευβοϊκής κεραμικής, στο οποίο γίνεται αναφορά παραπάνω, στη σημ. 653.

658

Πρβ. Papadopoulos 2011, 129–129.

659

Πρόκειται για το σχήμα SK3 της τυπολογίας της Ερέτριας (Verdan, Kenzelmann Pfyffer & Lédérrey 2008, 73–81. Ευχαριστώ

τους Samuel Verdan και Anne Kenzelmann Pfyffer της Ελβετικής Αρχαιολογικής Σχολής, που μου υπέδειξαν ότι διακρίνουν στο αγγείο με αρ. 2 και απόηχους του τύπου SK5. Για τη σύγκλιση διαφορετικών τύπων σκύφων της ερετριακής τυπολογίας βλ. Verdan, Kenzelmann Pfyffer & Lédérrey 2008, 74), το σχήμα SK3 του Ωρωπού (Βλάχου 2010, 153) και το σχήμα IVβ της Αγχιάλου/Σίνδου (Gimatzidis 2010, 114, 126–127). Πρβ. ενδεικτικά Descœudres 1976, 25, FK 418.1, εικ. 7. Ανδρειωμένου 1977, 151, αρ. 127, εικ. 1: 47. Ανδρειωμένου 1981α, 87, αρ. 14–15, εικ. 1. Ανδριωμένου 1984, 43, αρ. 12–13, εικ. 2· 51, αρ. 37, εικ. 13. Verdan, Kenzelmann Pfyffer & Lédérrey 2008, 123, αρ. 132. Όχι μόνο το σχήμα αλλά και η διακόσμηση ορισμένων από αυτά τα αγγεία βρίσκει παράλληλο στο αγγείο με αρ. 2.

660

Πρόκειται για το σχήμα SK3 της τυπολογίας της Ερέτριας (Verdan, Kenzelmann Pfyffer & Lédérrey 2008, 73–81) και το σχήμα SK3 του Ωρωπού (Βλάχου 2010, 153). Πρβ. επίσης ενδεικτικά Descœudres 1976, 28, FK 434/1330/1.5, εικ. 6. Ανδρειωμένου 1977, 147, αρ. 91–96, εικ. 1: 34. Ανδρειωμένου 1981α, 88, αρ. 13, εικ. 1. Ανδριωμένου 1984, 55, αρ. 56, εικ. 13. Verdan, Kenzelmann Pfyffer & Lédérrey 2008, 121, αρ. 98.

661

Πρόκειται για το σχήμα SK2 της τυπολογίας της Ερέτριας (Verdan, Kenzelmann Pfyffer & Lédérrey 2008, 73–81), το σχήμα SK1.3 του Ωρωπού (Βλάχου 2010, 147) και το σχήμα Πβ της Αγχιάλου/Σίνδου (Gimatzidis 2010, 114, 120). Πρβ. ενδεικτικά Descœudres 1976, 22, FK 195.6, εικ. 8. Ανδρειωμένου 1977, 147, αρ. 91–96, εικ. 1: 32. Ανδρειωμένου 1981α, 85, αρ. 3, εικ. 1. Ανδριωμένου 1984, 56, αρ. 64, εικ. 13. Verdan, Kenzelmann Pfyffer & Lédérrey 2008, 120, αρ. 92. Όχι μόνο το σχήμα αλλά και η διακόσμηση ορισμένων από αυτά τα αγγεία βρίσκει παράλληλο στο αγγείο με αρ. 91.

662

Boardman 1957, 2. Ανδρειωμένου 1975α, 210. Coldstream 1995α, 251–252. Aloupi & Kourou 2007, 298–302. Coldstream 2008α, 190. Verdan, Kenzelmann Pfyffer & Lédérrey 2008, 24. Αλούπη, Ασλάνη, Καρύδας, Ζαρκάδας, Γκίκα, Γκιώνης & Χρυσικός 2009, 99–100.

663

Aloupi & Kourou 2007, 299–302, αρ. ER.8, ER.11, ER.24–ER.25, ER.27–ER.30. Μολονότι στο συγκεκριμένο άρθρο δεν γίνεται αναφορά στην έκδοση Munsell που χρησιμοποιήθηκε, η Νότα Κούρου και η συνεργάτης της Βίκυ Βλάχου είχαν την καλοσύνη να με πληροφορήσουν ότι πρόκειται για την έκδοση 2000, που χρησιμοποιείται και στη μελέτη του υλικού της Μεθώνης.

664

Aloupi & Kourou 2007, 299–302, αρ. ER.8, ER.11, ER.24–ER.25, ER.27–ER.30. Για την έκδοση Munsell που χρησιμοποιήθηκε βλ. αμέσως παραπάνω τη σημ. 663.

665

Ευχαριστώ θερμά τον Samuel Verdan για την υπόδειξη.

666

Boardman & Price 1980, 63. Kearsley 1995, 51. Paspalas 2001α, 312. Βλάχου 2010, 239.

667

Boardman & Price 1980, 62. Βλ. και Paspalas 2001a, 312, σημ. 15.

668

Jarosch-Reinholdt 2009, 163, αρ. 692, 694–695.

669

Ανδρειωμένου 1977, 151, αρ. 130 (Ερέτρια). Ανδρειωμένου 1981a, 90, αρ. 59 (Ερέτρια). Αδημοσίευτα παράλληλα (του 700 π.Χ. περίπου) προέρχονται επίσης από το Ηρώο στη δυτική πύλη της Ερέτριας. Ευχαριστώ τους Samuel Verdán και Anne Kenzelmann Pfyffer της Ελβετικής Αρχαιολογικής Σχολής για την υπόδειξη. Παρόμοια ευβοϊκά αγγεία έχουν βρεθεί στις Πιθηκούσες (Coldstream 1995a, 259, αρ. 84, με αναφορά σε πέντε ακόμα θραύσματα που δεν περιλαμβάνονται στον κατάλογο) και στην Αλ Μίνα (Kearsley 1995, 14, αρ. 31· 51–52, αρ. 207). Αναφορά σε ανάλογα αγγεία από το Λευκαντί γίνεται στο Boardman & Price 1980, 62. Πρβ. και έναν σκύφο από τη Ζαγορά, πιθανώς τοπικής προέλευσης: Cambitoglou, Birchall, Coulton & Green 1988, 192, αρ. 1390, πίν. 169a–b.

670

Paradopoulos 2003, 121, αρ. 101. Jarosch-Reinholdt 2009, 163, αρ. 691–695. Τα τελευταία αυτά αγγεία προέρχονται από την Αίγινα και αποδίδονται από την Jarosch-Reinholdt σε εργαστήριο της ανατολικής Αττικής. Στην περιγραφή που δίνεται στη δημοσίευση των αγγείων προσθέτω ότι ο πηλός τους είναι ροδόχρωμος (7.5YR 7/4 ως 5YR 7/4) με ελαφρά πιο ανοικτόχρωμη επιφάνεια (7.5YR 7/4 ως 8/4), ελάχιστα ως αρκετά μικρά καστανέρυθρα εγκλείσματα και μικρή ως αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία. Η εξωτερική επιφάνεια είναι λειασμένη και το γάνωμα είναι συνήθως εξίτηλο. Τα χαρακτηριστικά αυτά διαφοροποιούν σαφώς τα εν λόγω αγγεία από τα εξεταζόμενα δείγματα από τη Μεθώνη.

671

Ανδρειωμένου 1977, πίν. 53 (λεζάντα). Ανδρειωμένου 1981a, 90. Coldstream 1995a, 261.

672

Πρόκειται για αττικούς σκύφους με επιμήκη πίνακα (όχι μετόπη) που φέρει μία ή περισσότερες τεθλασμένες σε οριζόντια διάταξη αλλά όχι τρίγλυφα (ή με τρίγλυφα περιορισμένα στα άκρα): Young 1939, 28, αρ. V.3. Lauter 1985, 73, αρ. 56. Xagorari-Gleissner 2005, 73–74, αρ. 178. Jarosch-Reinholdt 2009, 163–164, αρ. 696–700 (ο σκύφος με αριθμό 697 θεωρείται πιθανώς μηλιακός). Για ναξιακά παράλληλα βλ. Lambriinouidakis 1983, 166, 170, εικ. 12. Για σαμιακά αγγεία με δύο επάλληλες τεθλασμένες σε κάθε μετόπη βλ. Walter 1968, 103–105, αρ. 202 και 226 (πρβ. και τις κοτύλες με αριθμούς 236–237). Descœudres 1978, 9, αρ. 12 (μία τεθλασμένη). Coldstream 2008a, 293, πίν. 64c. Για σκύφους με τρίγλυφα και μετόπες που πληρούνται με διαφορετικά μοτίβα βλ. ενδεικτικά το υλικό που εξετάζεται στα Paspalas 2001a, 312, σημ. 15. Jarosch-Reinholdt 2009, 158–164, αρ. 645–708.

673

Kearsley 1995, 51–52, αρ. 204.

674

Ανδρειωμένου 1960, 151, πίν. 132γ: κάτω δεξιά.

675

Πρόκειται για αδημοσίευτο υλικό του 700 π.Χ. περίπου από το Ηρώο στη δυτική πύλη της πόλης. Ευχαριστώ τους Samuel Verdán και Anne Kenzelmann Pfyffer της Ελβετικής Αρχαιολογικής Σχολής για την υπόδειξη.

676

Βλάχου 2010, 149, 185, αρ. 705.

677

Kearsley 1995, 52, αρ. 204.

678

Kraiker 1951, 33, αρ. 97–98. Παρά τις προσπάθειες του καθηγητή Florens Felten, τον οποίο και ευχαριστώ θερμά, τα όστρακα των σκύφων δεν εντοπίστηκαν προκειμένου να επανεξετασθούν.

679

Βλ. τη συλλογή αναφορών στο Kotsonas 2008, 291.

680

Βλ. τις συγκεντρωτικές αναφορές στα Descœudres & Kearsley 1983, 28 (αττικά, ευβοϊκά, κορινθιακά, αργολικά, κυκλαδικά, κρητικά, ροδιακά αγγεία και άλλα από το υπόλοιπο ανατολικό Αιγαίο). Kearsley 1995, 41 (αττικά, ευβοϊκά, κορινθιακά, κυκλαδικά, κρητικά αγγεία και άλλα από το ανατολικό Αιγαίο). Gimatzidis 2010, 140–142 (μακεδονικά και άλλα αιγαιακά, συμπεριλαμβανομένης μίας ευβοϊκής εισαγωγής με αρ. 644 στην Αγχίαλο/Σίνδο). Πρόσθεσε κυρίως: Jarosch-Reinholdt 2009, 164–165, αρ. 706–713 (αιγινήτικα, ευβοϊκό, αττικό). Βλάχου 2010, 146–147, 240 (αγγεία ευβοϊκού ρυθμού από τον Ωρωπό).

681

Descœudres & Kearsley 1983, 23, εικ. 171. Kearsley 1995, 41.

682

Οι διαφορετικές απόψεις και η σχετική βιβλιογραφία συνοψίζονται στο Coldstream 1995a, 260 (όπου, στις σελίδες 257–260, εξετάζεται το υλικό από τις Πιθηκούσες, για το οποίο βλ. και Ridgway 1981).

683

Boardman & Price 1980, 62–63. Ανδρειωμένου 1981a, 87.

684

Paspalas 2001a, 312, σημ. 15.

685

Boardman & Price 1980, 62–63. Ανδρειωμένου 1981a, 87.

686

Πουλάκη-Παντερμαλή 2008β, 129.

687

Πρόκειται για αδημοσίευτο υλικό από το 'Υπόγειο'.

688

Paspalas 2001a, 312–313, 324–325, αρ. 5.4–5.6.

689

Πρόκειται για όστρακο με αριθμό 2011.5013.1085 που εντόπισα στις αποθήκες του Βρετανικού Μουσείου και ανήκει σε συλλογή, η οποία συγκροτήθηκε το 1919 από το Βρετανικό Εκστρατευτικό Σώμα που έδρευε στη Θεσσαλονίκη. Περαιτέρω πληροφορίες για το όστρακο αυτό προσφέρονται στη βάση δεδομένων του Βρετανικού Μουσείου που είναι διαθέσιμη στο διαδίκτυο. Ευχαριστώ πολύ τον επιμελητή του μουσείου

Andrew Shapland για τη βοήθειά του στη σχετική έρευνα. Ο Alan Johnston που είχε την καλοσύνη να εξετάσει το όστρακο θεωρεί ότι τα χαράγματα δεν είναι τυχαία, όμως δεν φαίνονται αλφαβητικά.

690

Βλ. κυρίως Jeffery 1981. Bartoněk & Buchner 1995. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005. Theurillat 2007.

691

Dugas & Rhomaios 1934, 18–21, αρ. 16–19, 28–30 (πρβ. και τις υδρίες με αρ. 1–3, 7, 12 στις σελίδες 16–18, οι οποίες εξετάζονται και στο Sheedy 1985, 153–156). Sheedy 1985, 153–158. Zaphiropoulou 1994, 127, εικ. 7. Coldstream 2008a, 176–177, 179–180, πίν. 37b–c· 468. Για την απόδοση ειδικά βλ. και Strom 1962, 276–278. Boardman 1998, 47. Croissant 2008, 34. Σημαντώνη-Μπουρνιά 2008, 367.

692

Ζαφειροπούλου 2001, 296–297, εικ. 44. Ζαφειροπούλου 2007, 114–115, εικ. 8. Πρβ. και τα ακόλουθα, λιγότερο κοντινά παράλληλα, τα οποία είναι πρωιμότερα από το εξεταζόμενο δείγμα Ζαφειροπούλου 1999, 20–22, εικ. 16–19, 21 και 23. Μνεία σε ένα αδημοσίευτο δείγμα στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Πάρου γίνεται στο Sheedy 1985, 153.

693

Dugas & Rhomaios 1934, 18–21, αρ. 16–19, 28–30. Sheedy 1985, 159, σημ. 26. Jones 1986, 644. Cook 1997, 31. Boardman 1998, 47. Coldstream 2008a, 176.

694

Κούρου 1999, 95–96.

695

Kotsonas 2008, 267–268.

696

Κούρου 1999, 87. Αλουρί & Κουρου 2007, 292, 303. Για λιτότερες περιγραφές του ναζιακού πηλού βλ. Κουρου 1984, 108, 110. Jones 1986, 644. Cook 1997, 30. Boardman 1998, 47. Κουρου 1998, 171. Coldstream 2008a, 172. Για τις ναζιακές κεραμικές ύλες που διακρίνονται στο μικροσκόπιο βλ. Gautier 1993, 196–198. Για αναφορές στην κεραμική ύλη των γεωμετρικών αγγείων άλλων νησιών των Κυκλάδων βλ. Παπαδόπουλος & Smithson 2002, 174–179.

697

Charalambidou 2008–2009, 58, σημ. 6.

698

Jones & Κούρου 1984. Jones 1986, 644–652.

699

Jones & Κούρου 1984, 63. Jones 1986, 648–649, 652.

700

Jones & Κούρου 1984, 63. Κουρου 1984, 110. Jones 1986, 651. Κουρου 1998, 171.

701

Villard 1993, 156. Gautier 1993, 193–194, 197.

702

Λαμπρινουδάκης 1982, 260.

703

Dugas & Rhomaios 1934, 18–21, αρ. 16–19, 28–30. Coldstream 2008a, 178–179.

704

Βλ. Dugas & Rhomaios 1934, 18–21, αρ. 16–19, 28–30 (πρβ. και τις υδρίες με αρ. 1–3, 7, 12 στις σελίδες 16–18, οι οποίες εξετάζονται και στο Sheedy 1985, 153–156). Sheedy 1985, 153–158. Zaphiropoulou 1994, 127, εικ. 7. Coldstream 2008a, 176–177, 180, πίν. 37b–c· 468.

705

Ζαφειροπούλου 2007, 114–115, εικ. 8. Βλ. γενικότερα και Sheedy 1985, 188–189.

706

Sheedy 1985, 156. Βλ. και Dugas & Rhomaios 1934, 14. Cook 1997, 31.

707

Παπαδόπουλος 2005, 489, αρ. T72–1 (όπου δίδεται μόνο σχετική —και όχι απόλυτη— χρονολόγηση στο τέλος της Ύστερης Πρωτογεωμετρικής περιόδου ή στις αρχές της Υποπρωτογεωμετρικής).

708

Lamb 1931–1932, 57, αρ. 9.

709

Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 1997, 331. Τιβέριος 2004, 296.

710

Rhomiopoulou 1978, 65. Τιβέριος 1989, 32–37, εικ. 1. Βοκοτοπούλου 1993a, 186.

711

Βοκοτοπούλου 1989, 413. Μοσχονησιώτη 2004, 288.

712

Rhomiopoulou 1978, 64–65. Ρωμιοπούλου 1999, 129. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1999, 1198, 1201–1202. Tiverios 2008, 56, εικ. 24. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 2011.

713

Μπόνιας 1999, 691. Perreault & Bonias 2006, 51. Μπόνιας & Perreault 2009, 15, εικ. 7. Perreault, Μπόνιας & Τσιαφάκη 2011. Perreault & Bonias υπό έκδοση.

714

Tiverios 2008, 28.

715

Ρωμιοπούλου 1999, 130.

716

Για τη Θάσο και την περαία της βλ. Knauss 2003, 190, εικ. 32 (με εκτενή βιβλιογραφία στη σελίδα 192, σημ. 18). Μανακίδου 2012, 212, σημ. 39–42. Πρόσθεσε: Grimanis, Vassilaki-Grimani & Karayannis 1977. Τιβέριος 1989, 36, σημ. 24. Boardman 1999, 232. Κόρτη-Κόντη 2001, 52–53. Zaphiropoulou 2003, 7–8. Coulié 2008. Tiverios 2008, 76–78, 82–83 (με εκτενή βιβλιογραφία). Για τη Θάσο ειδικά πρόσθεσε: Μάλαμα 1991, 313, εικ. 118δ. Grandjean & Salviat 2000, 283–287. Τιβέριος 2006, 78–79. Coulié 2008. Muller 2010, 219. Για την Οισύμη ειδικά πρόσθεσε: Κουκούλη-Χρυσανθάκη & Μαραγκού 2011. Μανακίδου 2011β. Μανακίδου 2012. Για υστερότερα δείγματα, κυρίως σκύφους, του 6ου αιώνα π.Χ. Βλ. ενδεικτικά Τιβέριος 1987. Τιβέριος 1989, 36, σημ. 24. Blondé, Perreault & Péristeri 1992. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1999, 1202.

717

Κουρου 1984, 111. Κούρου 1994. Knauss 2003, 189–190, εικ. 31 (με εκτενή βιβλιογραφία στη σελίδα 192, σημ. 17).

718

Sheedy 1985, 189.

719

Βλ. ενδεικτικά Μπέσιος 2010α, 109. Μπέσιος, Αθανασιάδου & Νούλας υπό εκτύπωση, εικ. 1.

720

Coldstream 2008α, 277. Ένα εξίσου μεγάλο αγγείο του τύπου προερχόμενο από το Ηράκλειο (θέση Κρασιά) Πιερίας εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης (αρ. ΚΡ 1696).

721

Βλ. για παράδειγμα Dugas & Rhomaios 1934, 109, αρ. 15 (δεν δίνεται η μέτρηση της διαμέτρου χείλους αλλά το ύψος είναι ενδεικτικό του μεγέθους). Kerschner 2008, 58–59, αρ. GrK1 και GrK4 (αποσπασματικά σωζόμενα αγγεία).

722

Για τα αγγεία του τύπου και συγγενείς τύπους βλ. κυρίως Kerschner 1995 (ιδίως 11–15). Akurgal, Kerschner, Mommsen & Niemeier 2002, 63–72.

723

Coldstream 2008α, 277–279.

724

Boardman 1967, 134. Dupont 1983, 31, 33, 40–41. Dupont 1986, 61, σημ. 3. Jones 1986, 666–667, 691–692. Cook 1998, 19, 22–24.

725

Kerschner, Mommsen, Beier, Heimermann & Hein 1993, 198–199. Akurgal, Kerschner, Mommsen & Niemeier 2002, 63–72, 97–99. Βλ. και Schattner 2007, 350. Coldstream 2008α, 478–479. Kerschner 2008, 27. Kerschner & Mommsen 2009, 137. Dupont 2010β, 39.

726

Akurgal, Kerschner, Mommsen & Niemeier 2002, 63–72. Βλ. και Kerschner, Mommsen, Beier, Heimermann & Hein 1993, 198, 208. Kerschner 1995. Boardman 1998, 51. Cook 1998, 19. Kerschner, Lawall, Scherrer & Trinkl 2000, 47. Kerschner 2003, 53. Coldstream 2008α, 478–479. Kerschner 2008, 26–28.

727

Boardman 1967, 133. Cook 1998, 26. Kerschner 2003, 52–53. Kerschner 2006, 81. Coldstream 2008α, 298–301. Kerschner 2008, 26–27. Για την τυπολογία των κυλίκων με πτηνά βλ. Kerschner 1995, 16–23.

728

Kerschner, Mommsen, Beier, Heimermann & Hein 1993, 199–201. Akurgal, Kerschner, Mommsen & Niemeier 2002, 66–67. Αντίθετα, η κεραμική ύλη των αγγείων από τη Μεθώνη δεν θυμίζει εκείνη της λεγόμενης «πορτοκαλόχρωμης σειράς» κοτυλών ('orange series'). Με βάση τη δημοσιευμένη περιγραφή, ιδιαίτερα φαίνεται η κεραμική ύλη που παρουσιάζει το διασημότερο αγγείο του τύπου, το λεγόμενο ποτήρι του Νέστορα (Buchner & Russo 1955, 217. Buchner & Ridgway

1993, 219, αρ. 168–9), για το οποίο βλ. παρακάτω. Αντίθετα, η λιτή περιγραφή του πηλού μίας ενεπίγραφης κοτύλης με πτηνά από την Ερέτρια (Johnston & Andreiomenou 1989, 217) που εξετάζεται και παρακάτω, παραπέμπει στην τυπική για τα αγγεία του τύπου κεραμική ύλη.

729

Για αντίστοιχες ενδείξεις βλ. Akurgal, Kerschner, Mommsen & Niemeier 2002, 66 (όπου όμως χρησιμοποιείται η έκδοση της κλίμακας Munsell του 1992).

730

Η εικόνα της σαφώς υψηλότερης πυκνότητας μαρμαρυγία που παρουσιάζει το αγγείο με αρ. 94 δεν οφείλεται στη διαφορετική κεραμική του ύλη αλλά στις διαφορετικές συνθήκες όπτησης. Εμπειρικά, η αμελής όπτηση του συγκεκριμένου αγγείου, η οποία προκάλεσε και το καστανό χρώμα του γανώματος (το οποίο αντιδιαστέλλεται με το μελανό γάνωμα των δειγμάτων με αρ. 92, 93, 95 και 96), ευνοεί τον μακροσκοπικό εντοπισμό μαρμαρυγία.

731

Coldstream 2008α, 277.

732

Coldstream 2008α, 278. Βλ. επίσης Johnston & Andreiomenou 1989, 217. Πρβ. και άλλα δείγματα από τη Μεθώνη: Μπέσιος 2010α, 109.

733

Kerschner 1995, 11–15.

734

Kerschner 1995, 14–15.

735

Η πρόσφατη πρόταση για την αναδιαμόρφωση του χρονολογικού ορίου ανάμεσα στην Ύστερη Γεωμετρική και στην Αρχαϊκή περίοδο στο ανατολικό Αιγαίο (Kerschner & Schlotzhauer 2005, 8–9, σημ. 25) δεν επηρεάζει την απόλυτη χρονολόγηση που δίδεται εδώ για τις κοτύλες με πτηνά.

736

Boardman 1967, 132–133. Kerschner 1995, 11–15. Coldstream 2008α, 278–279. Βλ. επίσης Dugas & Rhomaios 1934, πίν. 46–47. Walter 1968, 40, πίν. 42–44. Johnston & Andreiomenou 1989, 217–218. Kerschner 2003, 52.

737

Τα πτηνά με διάγραμμα σώμα είναι σπάνια· πρβ. ενδεικτικά Boardman 1967, 134, αρ. 444, πίν. 42.

738

Özgül 2003, 82, πίν. 17.1–4. Η προτεινόμενη σχεδιαστική αποκατάσταση δύο στηλών με εναλλάξ γωνίες να εναλλάσσονται με τρεις μετόπες είναι αμφίβολη.

739

Kerschner, Lawall, Scherrer & Trinkl 2000, 47, εικ. 17. Akurgal, Kerschner, Mommsen & Niemeier 2002, 99, αρ. 25. Kerschner 2007, 224, πίν. 31.1. Οι τρεις μελέτες αναφέρονται σε ένα και το αυτό δείγμα.

740

Ersoy 2004, 49, εικ. 6c.

741

Βλ. ενδεικτικά Μπέσιος 2010α, 109.

742

Kerschner 1995, 14–15.

743

Brommer 1979, 44–45. Walter-Karydi 1982, 10. Cook 1998, 24–25. Για την ακόμα μεγαλύτερη διασπορά των κυλίκων με πουλιά βλ. Brommer 1979, 41–44. Walter-Karydi 1982, 9–10. Cook 1998, 26. Stampolidis 2003, 304–305, αρ. 300–307 (όπου ο τύπος καλείται εσφαλμένα ροδιακός σκύφος). Για τη διασπορά και των δύο τύπων βλ. και Schattner 2007, 347–348.

744

Walter-Karydi 1982, 10.

745

Πουλάκη-Παντερμαλή 2008β, 129. Ένα δείγμα μεγάλου μεγέθους εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης (αρ. KP 1696).

746

Τιβέριος 1995–2000, 307, εικ. 4. Tsiafakis 2000, 419, 421. Πιθανώς εξίσου πρώιμα αγγεία του τύπου μνημονεύονται στο Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2005, 191.

747

Σισμανίδης 1986, 149. Κόρτη-Κόντη 2001, 55.

748

Paspalas 2001a, 313, αρ. 5.7 και 5.8.

749

Messineo 2001, 302, αρ. 688–691. Danile 2011β.

750

Frasca 1993, 60, εικ. 25–26. Frasca 2000, 394–395, εικ. 281. Lagona & Frasca 2009, 289, εικ. 8.

751

Boehlau & Schefold 1942, 170–171, πίν. 57.14.

752

Ρωμαίος 1941, 369–370, εικ. 5, αρ. 4. Τιβέριος 1987, 250–251, εικ. 7–8. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 1999, 171. Τιβέριος 1995–2000, 307. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2000, 211. Tsiafakis 2000, 419, 421, εικ. 307. Κόρτη-Κόντη 2001, 55. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2002, 262. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2003β, 339. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2004, 341. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2005, 191. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2006, 267. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2007, 266. Παντή 2008, 160, πίν. 60η. Σκιαδάς 2009, 89–90. Τιβέριος 2009a, 389. Manakidou 2010, 463, σημ. 7. Για χαλαρές μιμήσεις του τύπου βλ. Τιβέριος 1987, 253, σημ. 36. Επίσης, ένα δείγμα εκτίθεται στο Μουσείο Εκμαγείων του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

753

Robinson 1950, 53–54, πίν. 131.7.

754

Κουσουλάκου 1994, 458.

755

Rhomiopoulou 1978, πίν. XXIX.6. Βοκοποπούλου 1993a, 186, 195, εικ. 34–35. Κόρτη-Κόντη 2001, 55. Gimatzidis 2011β, 81, εικ. 6 (επεισοκτο αγγείο και πιθανώς τοπική μίμηση).

756

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου 2009, 225, εικ. 5.

757

Βοκοποπούλου, Μπέσιος & Τρακοσοπούλου 1990, 428, εικ. 14. Βοκοποπούλου & Τρακοσοπούλου 1990, 319. Κόρτη-Κόντη 2001, 55.

758

Καμπίτογλου 1984, 58, πίν. 67γ. Καμπίτογλου 1986, 127. Paspalas 2001a, 313, αρ. 5.9 – 5.12.

759

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1992, 386–387. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1995, 483. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1996, 306. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1998, 97. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1999, 1198–1199, εικ. 1. Κόρτη-Κόντη 2001, 55. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 2001, 353. Τρακοσοπούλου-Salakidou 2006–2007, 54. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 2011. Ένα δείγμα εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πολυγύρου.

760

Μπόνιας 1994β, 603. Perreault & Μπόνιας 1994, 324. Μπόνιας & Perreault 1996, 666. Μπόνιας & Perreault 1998, 179. Κόρτη-Κόντη 2001, 55. Perreault & Bonias 2006, 51, πίν. II.1. Μπόνιας & Perreault 2009, 15, εικ. 6. Perreault & Bonias 2010, 229–230, εικ. 153–155. Perron 2011. Perreault & Bonias υπό έκδοση.

761

Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Σαμαρτζίδου, Duhn, Catling, Τζιαβός & Αναγνώστου 1996, 640, σημ. 12. Κόρτη-Κόντη 2001, 55. Τρία δείγματα προερχόμενα από τον λόφο 133 εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αμφίπολης.

762

Κουκούλη-Χρυσανθάκη & Μαραγκού 2011.

763

Ghali-Kahil 1960, 17–18, αρ. 1–8.

764

Λαζαρίδης 1965, 456, πίν. 540δ (κάτω δεξιά). Λαζαρίδης 1969, 165. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1982, 7, πίν. 5γ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1983a, 12. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1984, 5, 7, 10, πίν. 12a. Skarlatidou 1986, 102, πίν. 13. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1987, 184. Κρανιώτη 1987, 433, εικ. 3. Σκαρλατίδου 1987, 424. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1988β, 44, 55. Σκαρλατίδου 1988, 463, εικ. 8 (αριστερά). Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1991, 195–196, πίν. 125a και 138ε. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992a, 161. Koukouli-Chrysanthaki 1994, 41, εικ. 14. Καλλιντζή 2000, 881, εικ. 7. Σκαρλατίδου 2000, 197–201. Skarlatidou 2004, 249, εικ. 10. Σκαρλατίδου 2010, 255–257. Σκαρλατίδου 2011. Τέσσερα δείγματα εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αβδήρων.

765

Stupperich 1990, 21, πίν. 7.3. Utili 1992, 34–36, 40–44, 49–51. Utili 1999, 6–9.

766

Ζάχος 2011.

767

Lamb 1931–1932, 58, αρ. 20, 26, 28.

768

Schaus 1992, 358, αρ. 2. Lungu 2010, 50. Αχειλαρά 2011.

769

Boehlau & Schefold 1942, 170–171, πίν. 57.7.

770

Buchner & Russo 1955. Buchner & Ridgway 1993, 219, αρ. 168–169. Russo & Vox 1993. Bartoněk & Buchner 1995, 146–154. Dubois 1995, 22–28, αρ. 2. Pavese 1996. Lazzarini 2009, 278–280. Όλα με εκτενή βιβλιογραφία.

771

Johnston & Andreiomenou 1989. Bartoněk & Buchner 1995, 190–192. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 80, αρ. F. Lazzarini 2009, 277.

772

Πρβ. Arafat & Morgan 1989, 326–327. Rotroff 2011, 120. Για επισκευές αρχαίας ελληνικής κεραμικής βλ. Bentz & Kästner 2011. Πρόσθεσε κυρίως Rotroff 2011.

773

Για την εύρεση χιακής λεπτής κεραμικής του πρώτου μισού του βου αιώνα π.Χ. σε άλλο ανασκαφικό σύνολο της Μεθώνης βλ. Μπέσιος & Νούλας 2011.

774

Για τον πηλό και το επίχρισμα βλ. Lamb 1934–1935, 157–158. Hayes 1966, 57. Boardman 1967, 102, 157. Jones 1986, 283. Lemos 1991, 1–2. Cook 1998, 47. Smoláriková 2002, 49. Coldstream 2003, 294. Για την ιστορία της έρευνας της χιακής κεραμικής βλ. Kerschner & Mommsen 2009, 129–131.

775

Boardman 1978, 288. Dupont 1983, 24. Jones 1986, 283–286, 662–663. Kerschner & Mommsen 2004–2006, 86–87. Kerschner & Mommsen 2009, 131–136.

776

Dupont 1983, 25. Jones 1986, 664. Cook 1998, 51. Kerschner & Mommsen 2009, 135–136 (με έντονες επιφυλάξεις).

777

Lamb 1934–1935, 157. Boardman 1967, 102. Cook 1998, 22. Coldstream 2003, 294.

778

Lemos 1991, 1 με ενδείξεις κλίμακας Munsell. Παρόμοια χρώματα απαντούν σε αδημοσίευτη χιακή λεπτή κεραμική από τη Μεθώνη αλλά και στην αδημοσίευτη συλλογή χιακών οστράκων από τα Κάτω Φανά που βρίσκονται στο Μουσείο Allard Pierson του Άμστερνταμ.

779

Schaus 1985, 77. Lemos 1991, 1. Όμως βλ. Boardman 1967, 102 για λευκά μικρά εγκλείσματα και κυρίως Jones 1986, 283, 288.

780

Οι παρατηρήσεις αυτές είναι βασισμένες σε αδημοσίευτη χιακή λεπτή κεραμική από τη Μεθώνη και σε εκείνη που φυλάσσεται στο Μουσείο Allard Pierson του Άμστερνταμ.

781

Για την εμφάνιση ασημόχρωμου μαρμαρυγία στη χιακή λεπτή κεραμική βλ. Boardman 1967, 102. Lemos 1991, 1. Coldstream 2003, 294. Στις μελέτες αυτές γίνεται αναφορά στη σπάνια ή περιορισμένη εμφάνιση μαρμαρυγία. Η μεγάλη ποσότητα που παρουσιάζει το δείγμα με αρ. 97 συνίσταται

σε κόκκους πολύ μικρού μεγέθους που εντοπίζονται μόνο με προσεκτική παρατήρηση.

782

Boardman 1967, 119. Lemos 1991, 8. Coldstream 2003, 294.

783

Boardman 1967, 119. Lemos 1991, 8.

784

Boardman 1967, 61–62, 101–103, 119–120. Βλ. και Lemos 1991, 8, 12.

785

Lamb 1934–1935, 157–158. Boardman 1967, 102. Lemos 1991, 2. Cook 1998, 22. Coldstream 2003, 294. Πρβ. ενδεικτικά ένα κοντινό παράλληλο στο Boardman 1967, 121, αρ. 218.

786

Boardman 1967, 119–120. Lemos 1991, 11.

787

Boardman 1967, 120· πρβ. ενδεικτικά 121, αρ. 217. Για ένα αγγείο από τη Μίλητο με ανάλογη διακόσμηση σώματος (αλλά όχι και χείλους) βλ. Schattner 2007, 320–322, αρ. Krs A.92.

788

Boardman 1967, 122, εικ. 74 για δείγματα του 7ου αιώνα π.Χ. Για πρωιμότερα δείγματα βλ. Boardman 1967, 121, αρ. 220.

789

Ορισμένοι αδημοσίευτοι σκύφοι από το 'Υπόγειο' παρουσιάζουν τη διακοσμητική σύνταξη του αγγείου με αρ. 97, όμως χαρακτηρίζονται από ταινιωτό χείλος (η άρθρωση του οποίου με τον λαιμό είναι εξάλλου σαφώς λιγότερο διακριτή από εκείνη που παρουσιάζει το αγγείο με αρ. 97). Επίσης, οι σκύφοι αυτοί φέρουν κατά κανόνα κάθετες γραμμές στη λαβή και όχι την οριζόντια ταινία που παρουσιάζει το εξεταζόμενο αγγείο. Διαφορές παρατηρούνται και ως προς την κεραμική ύλη.

790

Για το επίχρισμα αυτό βλ. Lemos 1991, 2. Βλ. επίσης τις παρατηρήσεις για το επίχρισμα των χιακών αμφορέων από τη Μεθώνη στην ενότητα 3.3.3.6.

791

Για χιακούς κάλυκες με παχιά τοιχώματα βλ. Hayes 1966, 58. Boardman 1967, 157. Schaus 1985, 79. Lemos 1991, 95.

792

Lemos 1991, 95.

793

Lemos 1991, 198, 200–204, 209–222. Επίσης Lemos 1992. Cook 1998, 68. Σκιαδάς 2009, 76.

794

Στη βιβλιογραφία που συγκεντρώνεται στο Lemos 1991, 200 πρόσθεσε: Τιβέριος 1993γ, 1490–1491. Τιβέριος, Μανακίδου & Τοιαφάκη 1994, 324. Παντερμαλή & Τρακοσοπούλου 1995, 288. Τιβέριος, Μανακίδου & Τοιαφάκη 1995, 280. Τιβέριος, Μανακίδου & Τοιαφάκη 1997, 329, 331. Τιβέριος, Μανακίδου & Τοιαφάκη 1998, 226. Τιβέριος, Μανακίδου & Τοιαφάκη 1999, 171. Τιβέριος 1995–2000, 307. Τιβέριος, Μανακίδου & Τοιαφάκη 2000, 210. Tsiafakis 2000, 419–420, εικ. 304. Τιβέριος, Μανακίδου & Τοιαφάκη 2001, 259. Τιβέριος, Μανακίδου & Τοιαφάκη 2002, 262. Τιβέριος, Μανακίδου & Τοιαφάκη

2003α, 194. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2003β, 339, εικ. 9. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2004, 341. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2006, 267. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2007, 266. Παντή 2008, 153, 159, 162, πίν. 60δ. Σκιαδάς 2009, 76–81. **Μανακίδου 2010, 463, σημ. 7. Τσιαφάκη 2011.** Επίσης, ένα δείγμα εκτίθεται στο Μουσείο Εκμαγείων του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

795

Στη βιβλιογραφία που συγκεντρώνεται στο Lemos 1991, 200 πρόσθεσε: Vokotroulou 1993, 188, αρ. 188. Κόρτη-Κόντη 2001, 56. Πουλάκη 2001. Γραμμένος 2004, 117–119. Πουλάκη-Παντερμαλή 2008β, 129. Κόρτη-Κόντη 2009, 244, εικ. 1. Τέσσερα δείγματα εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.

796

Στη βιβλιογραφία που συγκεντρώνεται στο Lemos 1991, 201 πρόσθεσε: Κουκούλη-Χρυσανθάκη & Παπανικολάου 1990, 492. Κόρτη-Κόντη 2001, 56. Κουκούλη-Χρυσανθάκη & Μαραγκού 2011.

797

Στη βιβλιογραφία που συγκεντρώνεται στο Lemos 1991, 201 πρόσθεσε: Κόρτη-Κόντη 2001, 56. Δείγματα εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας.

798

Στη βιβλιογραφία που συγκεντρώνεται στο Lemos 1991, 201 πρόσθεσε: Περιστερή 1985, 256. Μπόνιας 1994α, 589. Παπαδόπουλος 1995, 627. Grandjean & Salviat 2000, 283.

799

Στη βιβλιογραφία που συγκεντρώνεται στο Lemos 1991, 200 πρόσθεσε: Beschi 2007, 143.

800

Πουλάκη-Παντερμαλή & Μπαχλάς 2004, 386, εικ. 8. Πουλάκη-Παντερμαλή 2008α, 32: μέσον.

801

Πουλάκη-Παντερμαλή & Μπαχλάς 2004, 386, εικ. 8. Πουλάκη-Παντερμαλή 2008β, 129.

802

Κοτταρίδη 2009, 149, 151 (αβέβαιη περίπτωση).

803

Χρυσοστόμου 2011, 300, 347. Χρυσοστόμου & Χρυσοστόμου 2012, 512.

804

Τοιμπίδου-Αυλωνίτη 1992α, 377, εικ. 109ζ. Τοιμπίδου-Αυλωνίτη 1992β, 375–376, εικ. 18.

805

Όστρακα χιακών λεπτών αγγείων που βρέθηκαν στη θέση εκτίθενται στο Μουσείο Εκμαγείων του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

806

Πέτσας 1968, 327 (πλατεία Ναυαρίνου).

807

Αλλαμανή-Σουρή 2011.

808

Βοκοτοπούλου 1993α, 190, εικ. 16. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1999, 1200.

809

Μοσχονησιώτη 2011.

810

Μισοηλίδου-Δεσποτίδου 2011. Ένα δείγμα εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πολυγύρου.

811

Βοκοτοπούλου, Μπέσιος & Τρακοσοπούλου 1990, 428. Βοκοτοπούλου & Τρακοσοπούλου 1990, 319, πίν. 146α. Vokotroulou 1996, 327.

812

Paspalas 2001α, 315, 327, αρ. 5.20 και 5.21· 321, 329, αρ. 5.35.

813

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1995, 483. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1996, 305. Καλτσάς 1998, 225. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1998, 96.

814

Μάλαμα 2011.

815

Σκαρλατίδου 2010, 302–303.

816

Παρδαλίδου 2011.

817

Messineo 2001, 304–305, αρ. 697–699. Danile 2011β.

818

Utili 1999, 19–21.

819

Ζάχος 2011.

820

Schaus 1992, 362–364. Williams 1995, 99. Lungu 2010, 50.

821

Frasca 1993, 62, εικ. 29.

822

Boehlau & Schefold 1942, 171–172.

823

Κουρουνιώτης 1916, 199–200. **Lamb 1934–1935, 161. Johnston 1979, 236–237.** Η βιβλιογραφία που συγκεντρώνεται στο Lemos 1991, 1, σημ. 1 αναφέρεται κυρίως σε αγγεία με γραπτά σύμβολα και επιγραφές, για τα οποία βλ. και Wachter 2001, 214–219.

824

Schlotzhauer 1995 (*non vidi*). Schlotzhauer 1999. Schlotzhauer 2000, 407–409. Kerschner & Schlotzhauer 2005, 2. Ο όρος έχει πλέον καθιερωθεί στη γερμανική βιβλιογραφία για το ανατολικό Αιγαίο, βλ. ενδεικτικά Schattner 2007.

825

Για την εύρεση ιωνικών κυλίκων σε άλλο ανασκαφικό σύνολο της Μεθώνης βλ. Μπέσιος & Νούλας 2011.

826

Dupont 1983, 40. Jones 1986, 667. Catling & Shipley 1989, 190. Boldrini 1994, 222. Cook 1998, 129. Akurgal, Kerschner, **Mommsen & Niemeier 2002, 38–39.** Kerschner & Mommsen 2004–2006, 85. Dupont & Thomas 2006, 80. Villing & Schlotzhauer 2006, 61–62. Dupont 2010β, 38.

827

Cook 1998, 129. Dupont & Thomas 2006, 80. Villing & Schlotzhauer 2006, 60–62. Dupont 2010β, 38.

828

Sparkes & Talcott 1970, 88–89, 262 (ο αττικός τύπος είναι γνωστός ως class of Athens 1104 ή, αλλιώς, ST cups). Bridjer 1983, 25, 31, 33. Catling & Shipley 1989, 188–192. Πρόσθεσε την πιθανότητα παραγωγής στον Ωρωπό ή στην Εύβοια (Χαραλαμπίδου 2008, 80).

829

Για τα εργαστήρια αυτά βλ. Hayes 1966, 111–134. Catling & Shipley 1989, 190, σημ. 10. Boldrini 1994, 221–234. Cook 1998, 129. Aquilué, Castanyer, Santos & Tremoleda 2000, 306. Boldrini 2000. Morel 2000, 13. Van Compernelle 2000. Gassner 2003, 69. Gassner 2004–2006, 72–74.

830

Ρωμιοπούλου & Τουράτσογλου 2002, 63–64, Π 1597.

831

Μία πιθανώς τοπική μίμηση ιωνικής κύλικας εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Βέροιας (αρ. Π8436).

832

Tiverios 2011, 319, σημ. 3. Χρυσοστόμου 2011, 311, 344.

833

Σουέρεφ 1990, 303, εικ. 12. Χαβέλα 2006, 166–167.

834

Vokotroulou 1996, 327.

835

Παντή 2008, 48–49.

836

Κουκούλη-Χρυσανθάκη 2000, 362, εικ. 19: κέντρο και κάτω αριστερά.

837

Νικολαΐδου-Πατέρα 1989α, 376, εικ. 210α.

838

Ghali-Kahil 1960, 57, αρ. 30.

839

Τριαντάφυλλος 1984, 184, εικ. 23. Για την ίδια θέση βλ. Τριαντάφυλλος & Τασακλάκη 2011.

840

Για ανάλογη ένδειξη Munsell βλ. Kerschner 2006, 84, αρ. 11–12. Πάντως, η κύλικα με αρ. 191 παρουσιάζει ελαφρά πιο σκοτεινή ροδόχρωμη (5YR 7/4) την κάτω επιφάνεια του ποδιού και ανοικτό ροδοκάστανο (2.5YR 6/4) τον πυρήνα του πηλού. Επίσης περιέχει πολύ λίγα μικρά λευκά εγκλείσματα.

841

Schlotzhauer 1995 (*non vidi*). Schlotzhauer 2000. Schlotzhauer 2001 (*non vidi*). Schattner 2007, 333.

842

Villard & Vallet 1955, 33–34. Hayes 1966, 111. Iren 1993, 41. Catling & Shipley 1989, 188. Waldbaum & Magness 1997, 27.

843

Οι τυπολογίες αυτές συνοψίζονται στα: Catling & Shipley 1989, 188–190, σημ. 5· 197–199, πίν. 1. Cook 1998, 206. Πρόσθεσε: Boldrini 1994, 145–186. Schlotzhauer 1995 (*non vidi*). Schlotzhauer 2000. Kalaitzoglou 2008, 71–75 (οι ιωνικές κύλικες εντάσσονται στην κατηγορία IIIc1).

844

Villard & Vallet 1955, 14–34.

845

Hayes 1966, 111–134.

846

Schlotzhauer 1995 (*non vidi*). Schlotzhauer 1999. Schlotzhauer 2000. Βλ. και Kerschner 1997, 193–194. Kerschner 2008, 31–37.

847

Αναφορές σε όλες τις διαθέσιμες τυπολογίες απαντούν σπάνια στη βιβλιογραφία αλλά βλ. Piетро 1984, 9–67, όπου κάθε αγγείο κατατάσσεται σύμφωνα με πολλές (ενίοτε ως δέκα) διαφορετικές τυπολογίες.

848

Villard & Vallet 1955, 18–19, 29.

849

Hayes 1966, 113–114, 120, εικ. 55, αρ. 1218.

850

Schlotzhauer 2000, 410, εικ. 297. Schlotzhauer 2001, 96–97, 332–333 (*non vidi*). Schlotzhauer & Villing 2006, 61, εικ. 28. Η τυπολογία της Μιλήτου δεν έχει προς το παρόν δημοσιευθεί πλήρως. Ως εκ τούτου, η απόδοση της κύλικας με αρ. 191 στην κατηγορία 9Α γίνεται εδώ με κάποια επιφύλαξη. Πάντως, βέβαιη θεωρείται η απόδοση του αγγείου στον τύπο 9.

851

Catling & Shipley 1989, 188–190, σημ. 5. Cook 1998, 129. Stampolidis 2003, 308–310, αρ. 313–322. Schattner 2007, 325–329. Για την Ιταλία ειδικά βλ. Fletcher 2008, 45, όπου καταγράφονται 2.481 δείγματα του τύπου. Βλ. και παλαιότερες συλλογές υλικού από τις ιταλικές ακτές της Αδριατικής (Guzzo 1978, 123–128) και την Ετρουρία (Martelli Cristofani 1978, 163–166, 195–204. Piетро 1984, 9–67). Για την κεντρική και τη δυτική Μεσόγειο βλ. Aquilué, Castanyer, Santos & Tremoleda 2000, 299–300.

852

Gianfrotta 1988, 233, εικ. 4–6. Bound 1991, 20, εικ. 30–31. Long, Miro & Volpe 1992, 203–204, εικ. 5 και 8. Long 2004, 134–135, εικ. 7–8.

853

Για προηγούμενες αναφορές στη διασπορά των ιωνικών κύλικων στο βόρειο Αιγαίο βλ. Καλτσάς 1998, 228, σημ. 684. Στεφανή 2004, 489. Κεφαλίδου 2009, 46–47, σημ. 127. Σκαρλατίδου 2010, 263. Ειδικά για τη Χαλκιδική βλ. Paspalas 2001α, 323. Σημειώνεται εδώ ότι σε ορισμένα δημοσιεύματα ο όρος *ιωνικές κύλικες* χρησιμοποιείται διασταλτικά και καλύπτει διάφορους τύπους αγγείων. Στις σημειώσεις που ακολουθούν μνημονεύονται μόνο ιωνικές κύλικες με ταινωτό διάκοσμο, όπου τουλάχιστον τα πρωτογενή δημοσιεύματα είναι σαφή επί τούτου.

854

Καραμήτρου-Μεντεσίδη & Κεφαλίδου 1999, 538, 541, εικ. 10. Καραμήτρου-Μεντεσίδη 2008, 118, εικ. 192. Τέσσερα δείγματα (με αριθμούς 9943, 9918, 10154 και 10172) εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αιανής.

855

Κοτταρίδη 1997, 733. Κοτταρίδη & Μπρεκουλάκου 1997, 112.

856

Ρωμιοπούλου & Τουράτσογλου 2002, 63–64, Π 1597 (όπου το αγγείο θεωρείται αττικής ή τοπικής, μακεδονικής παραγωγής).

857

Αποστόλου 1990, 359. Αλλαμανή & Αποστόλου 1992, 100, εικ. 10. Στεφανή 2004, 489, εικ. 12. Μία ιωνική κύλικα και μία πιθανώς τοπική μίμηση του τύπου εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Βέροιας (αρ. Π8433 και Π8436 αντίστοιχα).

858

Κεφαλίδου 2009, 46–47.

859

Κοτταρίδη 1996, 87. Κοτταρίδη 2001, εικ. 5.

860

Χρυσοστόμου & Χρυσοστόμου 2000, 772. Χρυσοστόμου & Χρυσοστόμου 2007, 84, 86–87. Χρυσοστόμου 2011, 311, 344. Χρυσοστόμου & Χρυσοστόμου 2011. Χρυσοστόμου & Χρυσοστόμου 2012, 512.

861

Χρυσοστόμου & Ζαρογιάννης 2005, 427, 430, εικ. 7.

862

Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 1994, 455.

863

Τσιμπίδου-Αυλωνίτη 1992β, 374, εικ. 11 (όπου το αγγείο αναγνωρίζεται ως αττικό).

864

Δεσποίνη 1985, 53, αρ. 74· 256–257, αρ. 415 (για παρόμοια αττική κύλικα βλ. 258, αρ. 418). Tiverios 1985–1986, 71, 75, πίν. 1α-β (μία ιωνική κύλικα και μία παρόμοια αττική). Τιβέριος 1988β, 299. Σαριπανίδη 2005, 63-65. Κόρτη-Κόντη 2009, 244. Ένα δείγμα εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης (αριθμός 17, ΜΘ 7879) και ένα άλλο στο Μουσείο Εκμαγείων του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (αριθμός 384).

865

Τζαναβάρη & Λιούτας 1993, 271. Κόρτη-Κόντη 2001, 55.

866

Βοκοτοπούλου 1986β, 88–89, εικ. 71. Χαβέλα 2006, 166–167. Δύο δείγματα εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης και φέρουν αριθμούς 16 και 18 (ΜΘ 373 και ΜΘ 374 αντίστοιχα).

867

Τιβέριος 1990β, 75, εικ. 6.

868

Τιβέριος 1987, 252, εικ. 19. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 1994, 199–200. Παντερμαλή & Τρακοσοπούλου 1995, 288. Τιβέριος 1995–2000, 307. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 1997, 329, 331. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 1998, 226. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 1999, 171. Tsiafakis 2000, 421, εικ. 307. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2001, 259. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2002, 262. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2003α, 194. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2004, 341. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2005, 191. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2006, 267. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2007, 266. Παντή 2008, 159, 162. Κόρτη-Κόντη 2009, 244. Σκιαδάς 2009, 86–87. Τσιαφάκη 2011. Επίσης, ένα δείγμα εκτίθεται στο Μουσείο Εκμαγείων του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

869

Σκαρλατίδου, Γεωργιάδης, Παντή & Χατζηνικολάου 2011.

870

Αρχαία Μακεδονία 1988, 192, αρ. 123. Μπολώνια 1988, 91, αρ. 65-94, αρ. 72. Βοκοτοπούλου 1993, 173, αρ. 184.

871

Ποτίδαια: Κουσουλάκου 1994, 458. Κουσουλάκου & Κουσουλάκου 2007, 703. Σάνη: Gimatzidis 2011β, 81, εικ. 6.

872

Βοκοτοπούλου 1990α, 403, εικ. 16. Βοκοτοπούλου 1990β, 317, πίν. 142α. Βοκοτοπούλου 1996, 326. Μοσχονησιώτη 2011.

873

Βοκοτοπούλου 1988α, 361. Βοκοτοπούλου 1988β, 335, εικ. 9.

874

Βοκοτοπούλου, Μπέσιος & Τρακοσοπούλου 1990, 428, εικ. 18. Βοκοτοπούλου & Τρακοσοπούλου 1990, 319, πίν. 145γ. Βοκοτοπούλου 1996, 327. Πρόκειται για μεγάλη ποσότητα οστράκων.

875

Paspalas 2001α, 314–315, 323, 326–327, αρ. 5.13 – 5.19.

876

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1995, 483. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1996, 306. Καλτσάς 1998, 162–164, αρ. E16–E27 και 226–228. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 2001, 353. Τρακοσοπούλου-Salakidou 2006–2007, 54. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 2011.

877

Σισμανίδης 1996, 295, εικ. 12. Σισμανίδης 2003, 90, εικ. 98. Σισμανίδης 2012, 410.

878

Κουκούλη-Χρυσανθάκη 2000, 362, εικ. 19: κέντρο και κάτω αριστερά (τοπικής παραγωγής).

879

Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1978, 299, πίν. 141ε. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1983β, 129, εικ. 6· 139–140, σχέδιο 6. Αρχαία Μακεδονία 1988, 266, αρ. 211. Νικολαΐδου-Πατέρα 1989β, 378, εικ. 212β. Νικολαΐδου-Πατέρα 1989γ, 487, εικ. 9. Βοκοτοπούλου 1993, 193, αρ. 223. Μαλαμίδου 1999, 696, εικ. 28 (Αηδονοχώρι).

880

Perrault & Bonias 2006, 52, πίν. III.2. Perron 2011. Perrault & Bonias υπό έκδοση.

881

Πρόκειται για δείγμα που εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αμφίπολης.

882

Ρωμιοπούλου & Τουράτσογλου 2002, 64. Μάλαμα 2011.

883

Λαζαρίδης 1969, 152–153. Γιούρη & Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1987, 372, εικ. 29–30 (λίγα μόνο από τα εικονιζόμενα όστρακα ανήκουν σε ιωνικές κύλικες).

884

Μπακαλάκης 1938, 109–113, εικ. 5–5α.

885

Μπακαλάκης 1938, 111. Ghali-Kahil 1960, 28–30, αρ. 6–15. Maffre & Queyrel 1983, 328.

886

Λαζαρίδης 1969, 166. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1983α, 6, πίν. 6. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1984, 10. Σκαρλατίδου 1987, 424. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1988α, 147. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1988β, 55, εικ. 24: πάνω δεξιά. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1991, 209, πίν. 140β. Καλλιντζή 1995, 645, 653. Καλλιντζή 1997α, 855. Σκαρλατίδου 2000, 208–209, Σκαρλατίδου 2001, 336–338. Σκαρλατίδου 2004, 250, εικ. 12. Σκαρλατίδου 2010, 262–263. Σκαρλατίδου 2011. Δύο δείγματα εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αβδήρων.

887

Utili 1992, 37–40, 51–56. Iren 1993, 40–43, 47–48. Utili 1999, 13–16.

888

Τριαντάφυλλος 1984, 184, εικ. 23. Τριαντάφυλλος & Τασακλάκη 2011.

889

Παρδαλίδου 2011.

890

Blegen, Boulter, Caskey & Rawson 1958, 271, αρ. 38.1255 και 38.1252, πίν. 297: 2–4, 8–12 και πίν. 318. Chabot Aslan 2002, 88–89, 93, 111, αρ. 112; 117, αρ. 162.

891

Messineo 2001, 305, αρ. 700. Beschi 2005β, 111–112, αρ. 22.

892

Lungu 2010, 58, εικ. 5. Αχειλαρά 2011.

893

Lambrino 1938, 88, αρ. 3.

894

Βοκοτοπούλου 1990α, 403, εικ. 16. Βοκοτοπούλου 1990β, 317, πίν. 142α. Βοκοτοπούλου 1996, 326. Μοσχονησιώτη 2011. Ένα δείγμα εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης (αρ. ΜΘ 16771).

895

Σιομανίδης 1996, 295, εικ. 12. Σιομανίδης 2003, 90, εικ. 98. Σιομανίδης 2012, 410. Πρόκειται για δείγμα που εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πολυγύρου.

896

Μπακαλάκης 1938, 112–113, εικ. 5. Ένα δείγμα από το ιερό της Παρθένου εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας.

897

Λαζαρίδης 1969, 166.

898

Tiverios 2011.

899

Catling & Shipley 1989.

900

Dragendorff 1903, 33, εικ. 98–99· 217–218, εικ. 422.

901

Technau 1929, 36–37, αρ. 28.7. Isler 1978α, 154.

902

Kalaitzoglou 2008, 349, αρ. 36· 445, αρ. 796.

903

Jeffery 1964, 43, αρ. 27.

904

Blegen, Boulter, Caskey & Rawson 1958, 266, αρ. VIII.155.

905

Petrie 1886, 20, L1. Höckmann & Möller 2006, 16, εικ. 12. Villing & Schlotzhauer 2006, 59–61, εικ. 21, 24 και 27. Ehrhardt, Höckmann & Schlotzhauer 2008. Johnston 2010, 150, σημ. 3. Ένα ενεπίγραφο δείγμα από τη Ναύκρατη εκτίθεται στην αίθουσα 13 του Βρετανικού Μουσείου και πολλά περισσότερα βρίσκονται στις αποθήκες. Ευχαριστώ θερμά τον Γ. Μπουρογιάννη και την Α. Villing που μου έδειξαν το σχετικό υλικό των αποθηκών.

906

Bartoněk & Buchner 1995, 158–161, αρ. 9–13.

907

Bartoněk & Buchner 1995, 204, αρ. C3.

908

Boldrini 1994, 235.

909

Cabrera Bonet 1994, 105, 116 (με εικόνα). Cabrera Bonet 1997, 370.

910

Stampolidis 2003, 309, αρ. 321.

911

Bîrzescu 2006, 172, εικ. 19–21.

912

Ροδιακό(;) αγγείο από την Ταύχειρα: Hayes 1966, 124, αρ. 1272. Σάμος: Isler 1978β, 79, πίν. 36; εικ. 19. Furtwängler & Kienast 1989, 146, W2/5. Σαμιακό αγγείο από τη Ναύκρατη: Villing & Schlotzhauer 2006, 61, εικ. 29.

913

Βλ. κυρίως Bayne 2000. Για πρόσφατες συνόψεις βλ. Cook 1998, 135–136. Hertel 2007. Rose 2008, 405. Danile 2011α, 23–27, 103–146. Για την κεραμική της δεύτερης χιλιετίας βλ. Allen 1990. Για καταλόγους θέσεων εύρεσης τεφρόχρωμης αιολικής κεραμικής βλ. Utili 1999, 75–76. Kerschner 2001, 88, σημ. 166. Danile 2011α, 26, εικ. 8. Αξιόλογα σύνολα τεφρόχρωμης κεραμικής έχουν τελευταία δημοσιευθεί από την Τροία (Chabot Aslan 2002, 91–92. Chabot Aslan 2009β. Chabot Aslan 2011, 393–400. Βλ. και Zimmermann 2006, 29–36. Rose 2008, 412–414), την Άσοο (Utili 1999, 70–95, 230–267), τη Δήμνο (Danile 2008, 41–44. Danile 2009. Danile 2011α. Danile 2011β) και την αιολική Κύμη (Iren 2008, 621–622).

914

Stea 1991, 406–408, 414. Cook 1998, 136. Bayne 2000, 139. Stea 2000, 475.

915

Βλ. τις πρόσφατες επισκοπήσεις της διασποράς της κεραμικής αυτής στα: Εξάρχου 2004, 6–19. Χαβέλα 2004, 332–338. Χαβέλα 2006, 27–42. Παντή 2008, 82–83. Χατζής 2008, 86–87. Στις θέσεις που μνημονεύονται εκεί πρόσθεσε τα Δεΐβηθρα (Παντή 2011), το Παλιό Γυναϊκόκαστρο Κιλκίς (Σαββούπουλου 2001, 176–177), τη Νέα Φιλαδέλφεια (Μισοηλίδου-Δεσποτίδου 2008, 40, εικ. 30), το Καραμπουρνάκι (Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 1997, 330, 332. Tiverios 1998, 244. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 1998, 226. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 1999, 13. Τιβέριος 1995–2000, 311, εικ. 9. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2005, 191–192. Παντή 2009, 281. Μανακίδου 2010, 465), την Τράπεζα Γκόνα

(Πάτης 2010, 77–82), τη Μένδη (Μοσχονησιώτη 2004, 279, εικ. 1. Μοσχονησιώτη, Πεντεδέκα, Κυριατζή & Μέξη 2005, 256, 262–263) και άλλες θέσεις της Χαλκιδικής (Vokotopoulou 1985, 147), τη Θάσο (Chali-Kahil 1960, 45–46. École Française d'Athènes 1960. Daux 1961, 935. Bernard 1964, 109–115. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992β, 568–569) και τα Άβδηρα στη Θράκη (Σκαρλατίδου 2000, 264–268). Από το Ηράκλειο (θέση Κρανιά) Πιερίας προέρχεται ένας πιθανότατα εισηγμένος, τεφρόχρωμος κρατήρας (Πουλάκη-Παντερμαλή 2008β, 129) και από τη Μένδη ένας εισηγμένος πίθος (Möschonissiotti 2010, 215).

916

Vokotopoulou 1990, 86. Τιβέριος 1993α, 554. Tiverios 1998, 244. Κόρτη-Κόντη 2001, 49, 54. Jung 2002, 211–214. Εξάρχου 2004, 14–18, 72–73. Χαβέλα 2004, 337. Χαβέλα 2006, 27–42. Παντή 2008, 83. Τιβέριος 2009β, 399. Φρούσου 2009, 1012–1014. Πάτης 2010, 77–78. Danile 2011α, 21–22.

917

Βλ. τελευταία διάφορες συμβολές στα Dupont & Lungu 2004–2006. Dupont & Lungu 2009.

918

Cook 1998, 135. Βλ. και Stea 1991, 406–408. Bayne 2000, 139. Danile 2011α, 40.

919

Βλ. ενδεικτικά Stea 1991, 414. Bayne 2000, 138. Danile 2011α, 40.

920

Gebauer 1992, 68, 92–94, εικ. 1–3 (Άσος). Gebauer 1993, 73–74, 93, εικ. 1 (Άσος). Utili 1999, 78–82 (Άσος). Iren 2008, 621, αρ. 6 (αιολική Κύμη). Lagona & Frasca 2009, 290, εικ. 11 (αιολική Κύμη). Chabot Aslan 2011, 400, αρ. 48 (Τροία).

921

Βλ. γενικά Bayne 2000, 150–151, 161, 180–181, 186, 191, 197, 202, 213, 218–219, 227–228, 232, 234. Για αμφορείς πρβ. Lamb 1930–1931, 177, πίν. XXVII.6 (Άντισσα). Lamb 1931–1932, 53 (Άντισσα). Utili 1999, 82–83, 235, αρ. 563–565 (Άσος). Messineo 2001, 169 (Ηφαιστία). Chabot Aslan 2002, 105, αρ. 60–61 (Τροία). Iren 2008, 621, αρ. 7 (αιολική Κύμη). Danile 2009, 320 (Ηφαιστία). Αχειλαρά 2011 (Μυτιλήνη). Chabot Aslan 2011, 396–397, αρ. 34–40. Για την ένδειξη άλλων μεγάλων σχημάτων με κάθετη λαβή βλ. και το σχηματολόγιο στο Hertel 2008.

922

Πάντως η εν λόγω λαβή είναι πιο ισχνή από εκείνες των εμπορικών αμφορέων.

923

Bayne 2000, 150.

924

Messineo 2001, 167, αρ. 189.

925

Blegen, Boulter, Caskey & Rawson 1958, 265, αρ. VIII.14, πίν. 291: 6 (είναι αποσπασματικές και δεν προέρχονται από κλειστά σύνολα). Για ένα δείγμα με δίδυμη λαβή, προερχόμενο από ανασκαφικό σύνολο του 8ου αιώνα π.Χ. βλ. Chabot Aslan 2002, 104, αρ. 56.

926

Gebauer 1992, 79, αρ. 22. Gebauer 1993, 78–79, αρ. 6. Utili 1999, 243, αρ. 632.

927

Lamb 1932, 5, εικ. 1: 3. Buchholz 1975, 99, Ε 52, εικ. 29ε. Για ανάλογο δίνο από τη Μυτιλήνη βλ. Bayne 2000, 211, 214, εικ. 62, αρ. 3. Ανάλογη λαβή, προερχόμενη από την Άντισσα, απαντά στο Μουσείο Allard Pierson του Άμστερνταμ και έχει αριθμό καταλόγου 3627.27 (για την προέλευσή της βλ. αμέσως παρακάτω, σημ. 928).

928

Μουσείο Allard Pierson, αριθμός καταλόγου 3627.35 («από τις ανασκαφές της Άντισσας»· συνελέγη από την Emilie Haspels το έτος 1933 και παραχωρήθηκε στο Μουσείο το 1949). Οι ανασκαφές της Άντισσας είναι προφανώς εκείνες που διεξήγαγε εκείνη την εποχή η W. Lamb για λογαριασμό της Βρετανικής Σχολής Αθηνών (Lamb 1930–1931. Lamb 1931–1932. Lamb 1932).

929

Blegen, Boulter, Caskey & Rawson 1958, 265, αρ. VIII.169, πίν. 291: 5. Chabot Aslan 2002, 119, αρ. 185. Chabot Aslan 2009β, εικ. 13: κάτω δεξιά. Πρβ. Bayne 2000, 180, 182 (για οινοχόες από τη Λάρισα στον Έρμο).

930

Love 1964β, ιδιαίτερα 205.

931

Σύγχυση μεταξύ κανθάρων και καρχησίων παρατηρείται, για παράδειγμα, στα Utili 1999, 85–86. Skarlatidou 2002, 302. Arslan & Sevinç 2003, 242–243. Beschi 2003, 331. Στις ακόλουθες σημειώσεις επιχειρείται διάκριση των σχημάτων των αγγείων τα οποία μνημονεύονται στις παραπάνω μελέτες.

932

Bayne 2000, 141.

933

Δειπνοσοφισαί XI, 474ε. Αναφορά στο καρχήσιο γίνεται και σε απόσπασμα της Σαπφούς, για το οποίο βλ. Love 1964β, 212. Buchholz 1975, 100, Ε 60. Beschi 2003, 329–330. Στις τρεις μελέτες συγκεντρώνονται επίσης όλες οι άλλες αναφορές για το καρχήσιο που απαντούν στην αρχαία γραμματεία.

934

Για τη διάκριση μεταξύ κανθάρου και καρχησίου βλ. Love 1964β.

935

Bayne 2000, 141.

936

Akurgal 1983, 15–16, πίν. 6d, g και h (τα δύο τελευταία σώζονται αποσπασματικά και ως εκ τούτου δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα και δεύτερης λαβής). Bayne 2000, 163, εικ. 39, αρ. 4–6.

937

Chabot Aslan 2009β, 270, εικ. 9.

938

Gebauer 1993, 80, αρ. 12 (με κόσμημα εγχάρκτης, πολλαπλής τεθλασμένης). Utili 1999, 86, 249, αρ. 691.

939

Danile 2011α, 60–61.

940

Utili 2002, 142–143, αρ. 26–27: θραύσματα κυπέλλων(;) με κόσμημα εγχάρακτης, πολλαπλής τεθλασμένης.

941

Αχειλαρά 2011.

942

Lagona & Frasca 2009, 289.

943

Boehlau & Schefold 1942, 122, πίν. 47, αρ. 28 και εικ. 47e (αρχαϊκά και υστερότερα δείγματα). Bayne 2000, 177, εικ. 48, αρ. 5.

944

Ο Nicholas Bayne (2000, 141) αναφέρεται σε ευρήματα από τη Νεάνδρια και την Άντισσα χωρίς όμως να διευκρινίζει αν αυτά είναι δημοσιευμένα.

945

Stea 1991, 418, 427, αρ. 44. Stea 2000, 475, εικ. 323.

946

Technau 1929, 33, πίν. 18.3: κάτω. Eilmann 1933, 57–58, εικ. 4a–c. Walter 1957, 40, πίν. 51.2. Vierneisel & Walter 1959, 13, πίν. 14.2–3 και 6–7· 19, πίν. 39.6–8 και 40.8· 23–24, εικ. 3 και πίν. 57. Korcke 1968, 269–270, αρ. 53. Βλ. και Love 1964β, 213, σημ. 9. Coldstream 2008α, 290. Για πιθανώς σαμιακά αγγεία στο Ηράκλειο (θέση Κρασιά) Πιερίας βλ. Πουλάκη-Παντερμαλή 2008β, 129.

947

Boardman 1967, 123–128, αρ. 284–345.

948

Kerschner 1999, 23–24, σημ. 82. Schattner 2007, 359–364 (λίγα από τα δείγματα ανήκουν σε καρχήσια). Πρόσθεσε: Arslan 2007. Bulba 2010, 142–148.

949

Πρόκειται για δείγμα που εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης (αρ. KP 1711).

950

Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1984, 10, πίν. 12δ. Σκαρλατίδου 2000, 179, 214–215, αρ. MA188. Σκαρλατίδου 2010, 266–268. Τρία δείγματα εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αβδηρών.

951

Messineo 2001, 161, αρ. 154 και πιθανώς 155 (ασαφής χρονολόγηση). Danile 2011α, 56–59 (το σχήμα των κανθάρων του τύπου I προσεγγίζει εκείνο του δείγματος με αρ. 1).

952

Arslan & Sevinç 2003, 245, αρ. 6.2–6.6, εικ. 16. Για τη διασπορά του κανθάρου στο βορειοανατολικό Αιγαίο βλ. και Bayne 2000, 142.

953

Blegen, Boulter, Caskey & Rawson 1958, 264, αρ. 36.696 και 38.1243, πίν. 291· 299, αρ. 32.29, πίν. 306 (τα δύο πρώτα αγγεία δεν θα έπρεπε να ονομάζονται καρχήσια στα: Skarlatidou 2002, 302, σημ. 34. Beschi 2003, 331). Chabot Aslan 2002, 108, αρ. 88. Chabot Aslan 2009β, 270, εικ. 9–11. Chabot Aslan 2011, 395, αρ. 29–31.

954

Lagona & Frasca 2009, 289.

955

Akurgal 1983, 15–16, πίν. 6g (πιθανώς κάνθαρος).

956

Χρυσσοτόμου & Χρυσσοτόμου 2001, 485, εικ. 13 δεξιά.

957

Koldewey 1891, 14, εικ. 19.

958

Boehlau & Schefold 1942, 122, εικ. 47d.

959

Lamb 1930–1931, 174, 178, εικ. 5.3. Bayne 2000, 203, εικ. 57, αρ. 6.

960

Nikon 1999, 34–37, εικ. 3.2.

961

Moore 1982, 376–377, αρ. 71–72 (κάνθαροι ή καρχήσια). Επίσης, τουλάχιστον τα δύο από τα τέσσερα όστρακα που εξετάζονται στο Love 1964α, 151, 153–154, αρ. 1–2· 169, αρ. 50–51 έχουν εμφανώς ευθεία, κωνικά τοιχώματα και επομένως ανήκουν πιθανότατα σε κανθάρους και όχι σε καρχήσια, όπως λανθασμένα θεωρείται στο Skarlatidou 2002, 302, σημ. 30.

962

Παρδαλίδου 2011.

963

Moore 1982, 321–335, αρ. 1–17.

964

Beschi 2003, 335–337, εικ. 42. Beschi 2005α, 62, εικ. 2.

965

Βλ. και Ηλίεβα Βελίτοκοβα 2009, 50.

966

Για τη διασπορά του σχήματος βλ. τις επισκοπήσεις στα Polat 2004, ιδίως τον χάρτη 1 στη σελίδα 222 (όπου, στις θέσεις που μνημονεύονται εδώ, προστίθενται η Άντανδρος). Ηλίεβα Βελίτοκοβα 2009, 49. Piéva 2010, 151, 166–167.

967

Arslan & Sevinç 2003, 245, αρ. 6.4 – 6.5, εικ. 16.

968

Polat 2004.

969

Stupperich 1990, 22, πίν. 6.6. Gebauer 1992, 69–70, 79, αρ. 24. Utili 1999, 85–86, 249, αρ. 685–690.

970

Lamb 1932, 7, εικ. 1: 12a–b (Μήθυμνα). Buchholz 1975, 100, E 60, εικ. 29m (Μήθυμνα). Beschi 2003, 331 (Μήθυμνα και Άντισσα).

971

Αχειλαρά 2011.

972

Bayne 2000, 194, εικ. 55, αρ. 6.

973

Boehlau & Schefold 1942, 122, εικ. 47e.

974

Bayne 2000, 187, εικ. 51, αρ. 1–3.

975

Bayne 2000, 166, εικ. 42, αρ. 4.

976

Χρυσσοτόμου & Χρυσσοτόμου 2001, 485.

977

Μπακαλάκης 1938, 109–113, εικ. 5–5α.

978

Μπακαλάκης 1938, 152, αρ. 312, εικ. 24: 7.

979

Πρόκειται για αδημοσίευτα δείγματα που μνημονεύονται στο Love 1964α, 151. Love 1964β, 206, 212. Beschi 2003, 331.

980

Love 1962, 117–118, αρ. 1–2· 123–124, αρ. 13–14. Love 1964α, 151. Love 1964β, 213. Moore 1982, 376–377, αρ. 71–72 (καρχήσια ή κάνθαροι). Dusenbery 1998, 743–744. Τουλάχιστον τα δύο από τα τέσσερα όστρακα που εξετάζονται στο Love 1964α, 151, 153–154, αρ. 1–2· 169, αρ. 50–51 έχουν εμφανώς ευθεία κωνικά τοιχώματα και επομένως ανήκουν πιθανότατα σε κανθάρους και όχι σε καρχήσια, όπως λανθασμένα θεωρείται στο Skarlatidou 2002, 302, σημ. 30. Εξάλλου, ένα καρχήσιο που βρίσκεται στην Ουτρέχτη βρίσκεται τα πλέον κοντινά του παράλληλα στο υλικό από τη Σαμοθράκη (Salomonson 1976).

981

Love 1964β, 214–215. Messineo 1988–1989, 394. Beschi 1996, 41, 43, εικ. 4, πίν. IV.3. Beschi 1998, 74, εικ. 10. Beschi 1995–2000, 173. Messineo 2001, 150–152, αρ. 115–118. Beschi 2003, 331–332, εικ. 31–43. Beschi 2005α, 63, εικ. 4. Ficuciello 2008, 60, εικ. 5· 68, εικ. 10. Correale 2008, 87–89, εικ. 12.3–6.

982

Αχειλαρά 1987, 482, πίν. 289γ: κάτω αριστερά.

983

Walter 1957, 40, πίν. 52.1 (το αγγείο παραβλέπεται στο Love 1964β, 213, σημ. 9).

984

Skarlatidou 2002, 295, 302, αρ. 20, εικ. 28. Σκαρλατίδου 2007, 30, 36 (εικόνες). Το δείγμα εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης (αρ. Θε 1516).

985

Παπακώστας 2010. Επίσης αδημοσίευτα είναι ορισμένα καρχήσια από το Αρχοντικό, ο χαρακτήρας της διακόσμησης των οποίων παραμένει αδιευκρίνιστος (Χρυσοστόμου & Χρυσοστόμου 2012, 512).

986

Messineo 2001, 150. Εξάιρηση αποτελεί ένα δείγμα από τη Μίλητο (Schattner 2007, 361, αρ. B1–10) και πιθανώς ένα πολύ αποσπασματικό αγγείο από τη Σαμοθράκη (Moore 1982, 376–377, αρ. 70). Επίσης, απλό διάκοσμο ταινιών φέρουν δύο δείγματα ενός υβριδικού τύπου κανθάρου/καρχησίου από τη Δήμηνο (Beschi 2003, 337–338, εικ. 42ε–ϛ).

987

Love 1964β, εικ. 19–23.

988

Beschi 2003, 331–332, εικ. 31a–c.

989

Αχειλαρά 2011.

990

Utili 2002, 142–143, αρ. 26–27.

991

Akurgal 1983, 15–16, πίν. 6g (το αγγείο σώζεται αποσπασματικά και ως εκ τούτου δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα και δεύτερης λαβής).

992

Μουσείο Allard Pierson, αριθμός καταλόγου 3627.33 («από τις ανασκαφές της Άντισσας»· συνελήγη από την Emilie Haspels το έτος 1933 και παραχωρήθηκε στο Μουσείο το 1949). Για τις ανασκαφές στην Άντισσα βλ. παραπάνω σημ. 928.

993

Για τη χρονολόγηση των περισσότερων καρχήσιων μεταξύ του πρώιμου 7ου και πρώιμου 6ου αιώνα βλ. Polat 2004, ιδίως τον πίνακα 2 στη σελίδα 224.

994

Πυρήνας διαφορετικού χρώματος εντοπίζεται στην τομή της λαβής αλλά όχι στην τομή των τοιχωμάτων του σώματος του αγγείου με αρ. 1. Αντίθετα, τέτοιος πυρήνας απαντά τόσο στην τομή της λαβής όσο και των τοιχωμάτων του σώματος του οστράκου από την Άντισσα. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τη χρωματική απόκλιση των επιφανειών των δύο κεραμικών (για την οποία βλ. αμέσως παρακάτω), οφείλεται στην καλύτερη όπτηση του αγγείου με αρ. 1.

995

Για την κεραμική ύλη της τεφρόχρωμης κεραμικής από την Άντισσα και άλλες θέσεις της Λέσβου βλ. Bayne 2000, 201, 212.

996

Lamb 1930–1931. Lamb 1931–1932. Lamb 1932. Buccholz 1975, 94–100. Clinkenbeard 1982, 252–254. Spencer 1995, 301–303. Kerschner 2001, 87–88. Utili 2002. Hertel 2007, 107–110. Lungu 2011, 181.

997

Cook 1998, 136.

998

Ορισμένα όστρακα τεφρόχρωμων αγγείων μεγάλου μεγέθους από την Άντισσα, τα οποία βρίσκονται στο Μουσείο Allard Pierson, φέρουν μεμονωμένες φολίδες χρυσιζοντος μαρμαρυγία.

999

Utili 1999, 249, αρ. 685–690.

1000

Mommsen, Hertel & Mountjoy 2001, 200.

1001

Μάτσα 2004, 257. Schlotzhauer & Villing 2006, 58–59 (66, σημ. 48 για αναφορές σε μελέτες που τεκμηριώνουν τη μιλησιακή παραγωγή τεφρόχρωμης κεραμικής. Για τη μιλησιακή παραγωγή πρόσθεσε: Lungu 2009, 18–19. Dupont & Lungu 2010, 138, 142, 147 πίν. Α). Πρβ. Dupont & Lungu 2010, 147 πίν. Α (όπου στην κεραμική από την Αιολίδα διακρίνονται διαφορετικές κεραμικές ύλες αλλά δεν είναι δυνατός ο προσδιορισμός της προέλευσής τους). Για την τεκμηρίωση της παραγωγής τεφρόχρωμης κεραμικής στην αιολική Κύμη βλ. Lagona & Frasca 2009, 291. Για αναλύσεις της τεφρόχρωμης κεραμικής της Τροίας της Ύστερης Εποχής του Χαλκού βλ. Allen 1990, 207–208 (πετρογραφικές αναλύσεις από την S. J. Vaughan). Mommsen, Hertel & Mountjoy 2001, 199–201, 204 (χημικές). Mommsen & Pavník 2007 (χημικές).

1002

Αχειλαρά 2011.

1003

Stea 1991, 416, 426, αρ. 28.

1004

Lamb 1930–1931, 178, πίν. 28.3–4. Lamb 1931–1932, 54, αρ. 3, πίν. 20. Εγχάρακτα σημεία απαντούν και σε απιόσχημους καθάρους από το Καβείριο της Δήμνου, οι οποίοι είναι πάντως ολόβαφοι (Beschi 1996–1997, 77–78, αρ. 26–28).

1005

Blegen, Boulter, Caskey & Rawson 1958, 280, αρ. 37.976, πίν. 316.

1006

Gardner 1888, 47–48, 51, 65–66, αρ. 786–793. Villing & Schlotzhauer 2006, 58, εικ. 11–12.

1007

Beschi 1996, 43, 46, εικ. 4. Beschi 1996–1997, 71, αρ. F·75–77, αρ. 13–25, πίν. 9–10, 30–32. Beschi 1998, 74, εικ. 10. Beschi 2003, 339, αρ. 5.

1008

Vierneisel & Walter 1959, 23–27.

1009

Johnston 1979, 228, 230. Johnston 1984, 211.

1010

Βλ. ενδεικτικά Πανάγου 2010. Φίλης 2011.

1011

Για τον **ιταλικό όρο anfore commerciali και τον γαλλικό amphores commerciales** βλ. ενδεικτικά τους ακόλουθους τίτλους: Di Sandro 1981. Dupont 1982. Panzeri Pozzetti 1986. Gras 1987. Durando 1989. Cavagnera 1995. Pelagatti 1995. Albanese Procelli 1996. Albanese Procelli 1997. Stea 1997. Naso 2005. Sourisseau 2006. Gantès 2007. Τόσο εδώ όσο και στις σημειώσεις που ακολουθούν δίδεται έμφαση στη βιβλιογραφία που εξετάζει ελληνικούς αμφορείς των αρχαϊκών χρόνων.

1012

Για τον αγγλικό όρο transport amphoras και τον γερμανικό Transportamphoren βλ. ενδεικτικά τους ακόλουθους τίτλους: Koehler 1978a. Lawall 1995. Whitbread 1995. Docter 2000. Seifert 2000. Jacobsen 2002. de Domingo & Johnston 2003. Lund 2004. Sezgin 2004. Kerschner & Mommsen 2005. Leidwanger 2005–2006. Docter 2007. Fantalkin & Tal 2010. Dupont & Skarlatidou 2011.

1013

Beetles 2003, 22.

1014

Dupont 2000, 61.

1015

Pý & Sourisseau 1993. Dupont 1998. Για ένα από τα σπάνια δημοσιεύματα, στα οποία η εξέταση των τυπολογικών χαρακτηριστικών διάφορων τύπων ελληνικών αμφορέων συνδυάζεται εύστοχα με τη μακροσκοπική εξέταση της κεραμικής ύλης, βλ. Greene, Lawall & Polzer 2008, 688–696.

1016

Βλ. ενδεικτικά Clinkenbeard 1982. Dupont 1982. Dupont 1983. Whitbread & Koehler 1984. Jones 1986. Whitbread 1995. Seifert 1996. Akurgal, Kerschner, Mommsen & Niermeier 2002, 28–36. de Domingo & Johnston 2003. Seifert 2004. Dupont & Skarlatidou 2005. Dupont 2007a. Dupont 2010a. Dupont 2010β. Dupont 2011.

1017

Εξαίρεση αποτελεί η μνημειώδης μελέτη Whitbread 1995. Σαφώς πιο λιτές είναι οι περιγραφές που δίνονται στο de Domingo & Johnston 2003.

1018

Για την ανάγκη εντατικοποίησης της έρευνας προς αυτή την κατεύθυνση βλ. Lawall 1999, 231. Lawall 2000, 4, 72–73.

1019

Oettli 1994, εικ. 67. Lawall 1998, 81–85. Dupont 1999β. Lawall 2000, 81–82.

1020

Lawall 1997.

1021

Βλ. ενδεικτικά Lawall 1995, 1–2 (με έμφαση στα αρχαιολογικά ευρήματα). Whitbread 1995, 37–38 (με έμφαση στις γραπτές πηγές).

1022

Gras 2010, 111.

1023

Για επισκοπήσεις του είδους των πηγών που προσφέρουν πληροφορίες για το περιεχόμενο των αμφορέων βλ. ενδεικτικά Sourisseau 1997, 268–270. Gassner 2003, 134–137. Πανάγου 2010, 9–13. Lawall 2011a, 24–25.

1024

Όπως σημειώνεται και στο Whitley 2001, 175, σημ. 42. Για μία εξαίρεση βλ. Foley, Hansson, Kourkoumelis & Theodoulou υπό έκδοση. Για αναλυτικές τεχνικές προσδιορισμού του περιεχομένου κεραμικών και τα πορίσματα από τη σχετική διερεύνηση άλλων κατηγοριών ελληνικής κεραμικής βλ. τη βιβλιογραφία στο Lawall 1995, 1, σημ. 3. Για αναλύσεις του περιεχομένου ρωμαϊκών εμπορικών αμφορέων βλ. Brun 2004, 30–31.

1025

Για προκαταρκτικές αναφορές βλ. Βαλαμώτη 2003, 202–303. Βαλαμώτη 2009, 99. Manakidou 2010, 464.

1026

Για τις δύο αυτές προσεγγίσεις βλ. Lawall 2011a, 23–25. Lawall 2011β, 43.

1027

Lawall 2011a, 30–32. Lawall 2011β, 43–47. Sherratt 2011, 22. Για τις αρχαίες πηγές βλ. και Dupont 2001, 85. Για απάντητα ευρήματα μέσα σε αμφορείς που θεωρείται γενικά πως μετέφεραν οίνο βλ. ενδεικτικά Bertucchi 1992, 185–191. Carlson 2003, 588–590. Hansson & Foley 2008. Lawall 2011β, 43. Foley, Hansson, Kourkoumelis & Theodoulou υπό έκδοση (με αναλύσεις DNA). Για την επαναχρησιμοποίηση εμπορικών αμφορέων βλ. αρκετές από τις συμβολές στο Lawall & Lund 2011 αλλά και το Peña 2007, 61–192.

1028

Gimatidis 2010, 284, σημ. 1757–1758· 327.

1029

Ο εν λόγω αμφορέας από τη Μεθώνη δεν παρουσιάζει την ανοικτόχρωμη κεραμική ύλη με τα μεγάλα (κυρίως) καστανέρυθρα εγκλείσματα που χαρακτηρίζει τους κορινθιακούς αμφορείς αλλά μία ανοικτή ερυθρόχρωμη (2.5ΥR 6/6) ύλη με

ροδόχρωμη (7.5YR 7/4) εξωτερική επιφάνεια, πολλά τεφροκάστανα εγκλείσματα μικρού και μεσαίου μεγέθους και αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία. Η κεραμική ύλη αυτή δεν είναι συμβατή με εκείνη της Κορίνθου, όπως επιβεβαιώσαν οι πετρογραφικές αναλύσεις της Ευαγγελίας Κυριατζή και της Ξένιας Χαραλαμπίδου. Επιπλέον, η στίλβωση που παρουσιάζει το αγγείο δεν είναι χαρακτηριστική για τους κορινθιακούς αμφορείς. Πάντως, ο Γιματζίδης δικαίως σχετίζει το αγγείο αυτό με δύο αμφορείς από την Τραγάνα (Ωνάσογλου 1981, 22, αρ. 1· 28, Ε.10). Τα τρία αγγεία, όλα χειροποίητα, πρέπει μάλλον να θεωρηθούν προϊόντα ενός αταύτιστου ακόμα εργαστηρίου. Σύμφωνα με τα πορίσματα της πετρογραφικής ανάλυσης, το εργαστήριο του αγγείου από τη Μεθώνη τοποθετείται ίσως στην ευρύτερη περιοχή του Κορινθιακού Κόλπου.

1030

Για την εύρεση κορινθιακών αμφορέων του πρώτου μισού του βου αιώνα π.Χ. σε άλλο ανασκαφικό σύνολο της Μεθώνης βλ. Μπέσιος & Νούλας 2011.

1031

Whitbread 1995, 264–293, με αναλύσεις της κεραμικής ύλης και κριτική επισκόπηση προηγούμενων αναλύσεων και της σχετικής βιβλιογραφίας (268, 280, 285–287, 334–335 για τα εγκλείσματα). Βλ. και: Koehler 1978a, 2–3. Koehler 1981, 451. Williams 1981, 150–153. Whitbread & Koehler 1984. Di Sandro 1986, 22. Vandiver & Koehler 1986, 176, 205–210. Pfaff 1988, 29. Van der Mersch 1989, 93. Johnston 1990β, 46. Koehler 1992. Johnston 1993, 370. Oettli 1994, 50–52. Docter 1997, 234, 244–246 (με αναλύσεις). Sourisseau 1997, 75–78, 81–83. Pfaff 1999, 59. Whitbread 2003, 8–9. Savelli 2006, 111. Gassner & Trapicler 2011. Lawall 2011γ, 298. Koehler υπό έκδοση (*non vidit*).

1032

Πρβ. κυρίως Vandiver & Koehler 1986, 180. Ένδειξη 7.5YR 7/4 της κλίμακας Munsell (στις εκδόσεις του 1973 και του 1975) δίδεται συχνά για το χρώμα του πηλού των αμφορέων του τύπου (Pfaff 1988, 29). Koehler 1992, 267. Whitbread 1995, 270, 274 και 277 (οι δύο τελευταίες αναφορές αφορούν τον τύπο Β των κορινθιακών αμφορέων, ο οποίος παραγόταν στην Κέρκυρα και πιθανότατα και στην Κόρινθο), 316, 321. Pfaff 1999, 108, αρ. 128 και 130: συγγενή σχήματα. Gimatzidis 2010, 507, αρ. 617. Για ένδειξη 7.5YR 8/4 της κλίμακας Munsell στις προαναφερθείσες εκδόσεις βλ. Whitbread 1995, 316 (έκδοση 1973). Pfaff 1999, 108–110, αρ. 128, 130 και 132 (συγγενή σχήματα). Johnston 2005, 383, αρ. 278 (χωρίς αναφορά σε συγκεκριμένη έκδοση της κλίμακας).

1033

Vandiver & Koehler 1986, 173, 179–193. Pfaff 1988, 29. Koehler 1992, 266. Whitbread 1995, 266, 284. Pfaff 1999, 60.

1034

Pfaff 1988, 29–31. Βλ. επίσης Koehler 1978a, 10–11. Koehler 1981, 451. Vandiver & Koehler 1986, 176. Koehler 1992, 266. Lawall 1995, 57–58. Whitbread 1995, 256. Sourisseau 1997, 81–82. Savelli 2006, 110. Sourisseau 2006. Για πιθανές μιμήσεις κορινθιακών αμφορέων τύπου Α στην κεντρική Μεσόγειο βλ. Gassner 2003, 119.

1035

Pfaff 1988, 29–30.

1036

Pfaff 1988, 29–30 (πρβ. αρ. 68 και C-63-650 και βλ. 63, εικ. 22). Pfaff 1999, 106, αρ. 124. Βλ. και Koehler 1978a, 10. Williams 1981, 150.

1037

Για την απόλυτη χρονολόγηση της κορινθιακής γεωμετρικής κεραμικής βλ. Coldstream 2008a, 330.

1038

Pfaff 1988, 30, αρ. 69. Pfaff 1999, 106–107, αρ. 125–127.

1039

Pfaff 1988, 65, αρ. 68–69. Pfaff 1999, 107, αρ. 127. Papadopoulos 1994, 453–455, αρ. D3 και D5–D6.

1040

Ανάλογη χρονολόγηση έχει υποτεθεί για ορισμένα δείγματα από το Οτράντο (Stea 1997, 37), όμως το περιγράμμα τους ευνοεί μία υστερότερη χρονολόγηση, η οποία άλλωστε προτείνεται και στην παρουσίασή τους (D'Andria 1985, 347, εικ. 19).

1041

Brann 1962, 59, αρ. 242 (πρόκειται για αγγείο σχετικά μικρού μεγέθους).

1042

Gimatzidis 2010, 283–285, αρ. 617, με αναφορά σε άλλο, αδημοσίευτο δείγμα.

1043

Di Sandro 1986, 24–27, αρ. SG 48 ως SG 56. Buchner & Ridgeway 1993, 414, αρ. 368.1· 674–675, αρ. 702.1 (το τελευταίο αυτό αγγείο εκτίθεται στο Μουσείο της Villa Arbusto στην Ίσχια· πάνω από το εγχάρακτο 'Y' που φέρει διακρίνω ένα μικρό 'X'). Gialanella 1994, 183, αρ. A7. Υστερότερα δείγματα κορινθιακών αμφορέων από τις Πιθηκούσες και συγκεκριμένα το Punta Chiarito εκτίθενται στο Museo Archeologico Nazionale di Napoli, ενώ δείγματα από άλλες θέσεις εκτίθενται στο Museo "Santa Restituta" στο Lago Ameno.

1044

Stea 1997, 35, 37, αρ. 1.

1045

Berlingò 1993, 6, εικ. 6.

1046

D'Andria 1985, 347, εικ. 19.

1047

Για τα δείγματα αυτά βλ. Koehler 1978a, 3, 10–11, 72, 78–79, 89–96, πίν. 66. Πρόσθεσε τις επισκοπήσεις στα: Di Sandro 1981, 5–6. Berlingò 1995, 419–420, 422–429. Pelagatti 1995, 410–412. Albanese Procelli 1996, 95–99. Albanese Procelli 1997, 5, 8. Docter 1997, 234–235. Sourisseau 1997, 75, 88. Savelli 2006, 110–111.

1048

Βλ. τις παρατηρήσεις στα Κεφάλαια 1 και 2 και στην ενότητα 3.4.2.

1049

Τιβέριος 1993β, 247. Oettli 1994, 15, 24. Τιβέριος 1996, 418. Tiverios 1998, 251. Τιβέριος 2009β, 406. Gimatzidis 2010, 283–285, αρ. 617· 288, σημ. 1789. Tiverios 2010, 16.

1050

Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 1997, 330. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 1998, 226. Τιβέριος 1995–2000, 313. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2000, 206, 210, εικ. 1. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2001, 259. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2002, 262. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2003α, 196. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2003β, 333. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2004, 340. Τιβέριος 2004, 297, εικ. 3. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2005, 192. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2007, 264, σημ. 9. Manakidou 2010, 463, σημ. 11.

1051

Κουκούλη-Χρυσανθάκη 2007, 53. Κουκούλη-Χρυσανθάκη & Μαραγκού 2011.

1052

Σκαρλατίδου 2000, 292–293. Skarlatidou 2004, 256. Σκαρλατίδου 2010, 171, σημ. 63· 192, σημ. 104· 207, σημ. 132· 212, σημ. 139· 226–227, σημ. 163 και 166. Dupont & Skarlatidou 2011.

1053

Μπέσιος & Νούλας 2011. Μπέσιος, Αθανασιάδου & Νούλας υπό εκτύπωση, εικ. 16.

1054

Βλ. τις ακόλουθες επισκοπήσεις (ορισμένες από τις οποίες επικεντρώνονται σε συγκεκριμένα σχήματα): Cook 1946, 82. Neef 1987, 385, 407, 435, 436. Τιβέριος 1988α, 154, σημ. 706. Τιβέριος 1989, 53, σημ. 135. Paspalas 2001β, 331, σημ. 1. Χαβέλα 2006, 191–193. Κεφαλίδου 2009, 44–46. Τιβέριος, Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Μανακίδου & Κουσουλάκου 2011. Ιδιαίτερης μνείας χρήζει το αναλυτικό πρόγραμμα που εξετάζει κορινθιακή και κορινθιάζουσα κεραμική από το Καραμπουρνάκι: Tsiafakis, Manakidou, Sakalis & Tsirliganis 2010 (βλ. και Manakidou υπό εκτύπωση).

1055

Bartonek & Buchner 1995, 175, αρ. 37. Για χαράγματα που έχουν αποδοθεί πριν από την όπτηση βλ. τις παρατηρήσεις στα Pfaff 1988, 66, αρ. 74. Papadopoulos 1994, 451, αρ. B13–B14.

1056

Papadopoulos 1994, 453–455, αρ. D3.

1057

Pfaff 1988, 39, C-75-207. Για σφραγίσματα σε υστερότερους αμφορείς του προχωρημένου 7ου αιώνα π.Χ. βλ.: Koehler 1978α, 51. Πανάγου 2010, 247.

1058

Koehler 1978α, 69. Cavagnera 1995, 42–43, 47, αρ. 15. Lawall 1995, 81. Pelagatti 1995, πίν. XVIIa. Docter 1997, βλ. το σχέδιο για τον αρ. 459. Stea 1997, 35–37, 39–40, αρ. 3–4 και 7. Johnston 2004, 749. Brugnone & Vassallo 2004, 762–763, 775. Savelli 2006, 255, πίν. 25: από προσωπική εξέταση διαπιστώθηκε ότι το σημείο που δηλώνεται στο σχέδιο για τον αρ. TTA 340 είναι εγχάρακτο και έχει αποδοθεί πριν από την όπτηση). Sourisseau 2006, 135, εικ. 2 δεξιά. Docter 2007, 655, αρ. 5469. Βλ. και δύο κορινθιακά ή κρητικά δείγματα από τον Κομμό (Csapo, Johnston & Geagan 2000, 120–121, αρ. 42 και 50). Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις

τα χαράγματα έχουν αποδοθεί στη λαβή, συνήθως μετά την όπτηση. Διαφορετικά σημεία στον λαιμό φέρουν δύο κορινθιακοί αμφορείς από τη Σικελία: μεγάλο σημείο απροσδιόριστης φύσης, πιθανώς γραπτό, απαντά σε δείγμα από την Ίμερα (Vassallo 2003, 333–334, εικ. 1, αρ. 6), ενώ εγχάρακτος σταυρός απαντά σε αγγείο από την περιοχή της Catania (Albanese Procelli 2000, 479, εικ. 333).

1059

Rizzo 1990, 49, αρ. 1. Pelagatti 1995, 409. Johnston 2004, 748. Πρόκειται για δείγμα του πρώιμου ή μέσου 7ου αιώνα π.Χ. από το Cerveteri.

1060

Whitbread 1995, 257, με βιβλιογραφία. Πρόσθεσε: Koehler 1978α, 5–6. Koehler 1978β, 231. Di Sandro 1981, 11. Koehler 1981, 452. Jones 1986, 840. Van der Mersch 1989, 93. Johnston 1993, 375. Oetli 1994, 50–51. Pelagatti 1995, 404, σημ. 6. Docter 1997, 235. Sourisseau 1997, 85. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 1997, 330–331. Gassner 2003, 119, 134–135. Brun 2004, 87. Johnston 2006, 28. Λώλος 2009, 117. Πανάγου 2010, 243. Για επιφυλάξεις ως προς το αν οι κορινθιακοί αμφορείς τύπου Α και η προδρομική μορφή τους είχαν την ίδια χρήση βλ. Gimatzidis 2010, 284–285.

1061

Χωρίς τεκμηρίωση: Τιβέριος 1993β, 247. Tiverios 1998, 251. Σε άλλο δημοσίευμα (Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 1997, 330–331), ο Τιβέριος αναφέρει το λάδι ως περιεχόμενο των αμφορέων. Για την τεκμηρίωση της άποψης με βάση ταφικά συνευρήματα βλ. Brun 2010, 426–427 (όπου όμως παραβλέπονται τα ερμηνευτικά ζητήματα που εγείρει η προέλευση των αγγείων από ταφικό περιβάλλον).

1062

Whitbread 1995, 260, με βιβλιογραφία (όπου, στις σελίδες 278–285 κυρίως, εξετάζεται και το ζήτημα του κέντρου ή των κέντρων παραγωγής του τύπου Β). Πρόσθεσε: Koehler 1981, 452. Λώλος 2009, 117–118. Βλ. όμως τις επιφυλακτικές αναφορές στο Vandiver & Koehler 1986, 213–214.

1063

Gras 2010.

1064

Μπέσιος 2003, 449.

1065

Τα δείγματα με αρ. 108 και 109 ενδεχομένως συνανήκουν. Δεν αποκλείεται τα μικρά θραύσματα με αρ. 174 και 175, τα οποία μάλιστα προέρχονται από τη φάση κατοίκησης, να ανήκουν σε αμφορείς τύπου à la brosse (για τους οποίους βλ. κυρίως Johnston & Jones 1978, 121–122. Lawall 2011γ, 297–298), καθώς μάλιστα αμφορείς του εν λόγω τύπου έχουν εντοπιστεί σε άλλο ανασκαφικό σύνολο στη Μεθώνη (Μπέσιος & Νούλας 2011. Μπέσιος, Αθανασιάδου & Νούλας υπό εκτύπωση, εικ. 15: δεξιά). Πάντως, όσα τμήματα σώζουν επαρκή στοιχεία, αποδίδονται με ασφάλεια σε αμφορείς τύπου SOS. Τέλος, μολονότι το όστρακο με αρ. 24 φέρει χρωματική αλλοίωση οφειλόμενη στις συνθήκες όπτησης, αποδίδεται για λόγους που αναλύονται παρακάτω σε αμφορέα του εξεταζόμενου τύπου.

1066

Bouchard 1971 (*non vidi*). Stern & Descoeurdes 1977, 80, 85, αρ. 77–78. Johnston & Jones 1978, 122–128, 140. Jones 1979. Jones 1986, 706–712. Docter 1991, 45, σημ. 2. Μήρτσου 1994. Vokotopoulou & Christidis 1995, 11–12. Albanese Procelli 1996, 99–102. de Domingo & Johnston 2003, 32–33, 37–38. Savelli 2006, 108–109.

1067

Η άποψη που τοποθετεί στη Χαλκίδα την έμπνευση του εν λόγω τύπου (Gras 1988, 293) έχει περάσει απαρατήρητη από την έρευνα και δεν μου φαίνεται πειστική. Εξάλλου, οι αμφορείς του τύπου που έχουν ανακαλυφθεί στον Ωρωπό θεωρούνται εισηγμένοι από την Αττική (Χαραλαμπίδου 2008, 144. Βλάχου 2010, 121).

1068

Johnston & Jones 1978, 111, 128. Βλ. και Jones 1978, 706–712. Για νεώτερες χημικές αλλά και πετρογραφικές αναλύσεις βλ.: Seifert 1996, 37–39. Docter 1997, 244, 246–247. de Domingo & Johnston 2003, 32, 37–38, 44. Seifert 2004, 49. Boileau & Whitley 2010, 236, αρ. KN 70 (ευβοϊκό δείγμα).

1069

Johnston 1993, 357–358. Callaghan & Johnston 2000, 244–245, αρ. 330 και 335· 248–249, αρ. 382–384 και 393–394. de Domingo & Johnston 2003, 44. Johnston 2005, 362–363. Στα δημοσιεύματα αυτά παρατίθενται και ενδείξεις Munsell, χωρίς όμως να γίνεται αναφορά στην έκδοση της κλίμακας που χρησιμοποιήθηκε.

1070

Johnston 1993, 357. de Domingo & Johnston 2003, 44.

1071

Johnston 1993, 358, αρ. 78.

1072

Jarosch-Reinholdt 2009, 108, αρ. 162–164 και 169.

1073

Young 1939, 178, αρ. C.127 ως C.133. Brann 1961β, 338–339, αρ. F41–F42. Brann 1962, 32–33, αρ. 23–28.

1074

Ανδρειωμένου 1975α, 224, πίν. 64γ (τμήματα αμφορέων με αριθμούς ευρετηρίου 4738α, 4738β, 4794, 4728). Ανδρειωμένου 1983, 184, αρ. 217.

1075

Σκαρλατίδου 2000, 291–292. Skarlatidou 2004, 256. Σκαρλατίδου 2010, 136, σημ. 29· 173, σημ. 65 (αδημοσίευτο υλικό την εξέταση του οποίου είχε την καλοσύνη να μου επιτρέψει η Ε. Σκαρλατίδου).

1076

Αδημοσίευτο υλικό στο Museo “Santa Restituta”, το οποίο είχε την καλοσύνη να θέσει υπόψη μου η Μ. Catuogno.

1077

Savelli 2006, 106–109 (επιλεκτικά).

1078

Αδημοσίευτο υλικό την εξέταση του οποίου είχε την καλοσύνη να μου επιτρέψει η συνάδελφος στο Πανεπιστήμιο του Άμστερνταμ Μ. Gnade.

1079

Η διαφοροποίηση είναι σαφής σε μακροσκοπικό επίπεδο, όχι όμως και σε αναλυτικό, όπως κατέδειξαν οι πετρογραφικές αναλύσεις της Ευαγγελίας Κυριατζή και της Ξένιας Χαραλαμπίδου.

1080

Αρ. 112 και 113.

1081

Αρ. 106.

1082

Αρ. 105.

1083

Αρ. 111.

1084

Μεγαλύτερη ποσότητα μαρμαρυγία απαντά στο δείγμα με αρ. 106.

1085

Ο πηλός του δείγματος με αρ. 109 παρουσιάζει αξιόλογη χρωματική διακύμανση και περιέχει επιπλέον μεμονωμένα μεγάλα λευκά εγκλείσματα, ενώ ο πηλός των δειγμάτων με αρ. 107 και 108 είναι σχεδόν καθαρός από εγκλείσματα (πάντως το τελευταίο όστρακο είναι πολύ μικρό).

1086

Βλ. κυρίως Young 1939, 178–179, 211. Brann 1961β, 338, F 40. Brann 1962, 32–33. Ström 1971, 112–113, 233–237. Johnston & Jones 1978, 132–133. Oettli 1994, 33–36. Sourisseau 1997, 100–101. Lawall 2011γ, 296 (όπου η λήξη της παραγωγής τοποθετείται στις αρχές του βου αιώνα π.Χ.). Η εν λόγω τυπολογία συνοψίζεται στα ελληνικά στα Χατζής 2008, 49–50. Χατζής 2010, 168.

1087

Young 1939, 179. Brann 1962, 33. Ström 1971, 113. Johnston & Jones 1978, 133. Διαφοριστική σχετικά είναι η συγκριτική παράθεση του περιγράμματος λαιμού και χείλους δειγμάτων, τα οποία ανάγονται από τον ύστερο 8ο έως τον ύστερο 7ο αιώνα π.Χ., στο Brann 1962, πίν. 42, αρ. 25–28.

1088

Ström 1971, 113, Johnston & Jones 1978, 111, 133.

1089

Johnston & Jones 1978, 133.

1090

Young 1939, 178–179. Brann 1962, 32–33. Ström 1971, 112. Johnston & Jones 1978, 132–133. Πρβ. ενδεικτικά Brann 1962, 33, αρ. 23 και 25 (απόδοση βασισμένη σε προσωπική μελέτη των αγγείων, για τη χρονολόγηση των οποίων βλ. και Johnston & Jones 1978, 108).

1091

Young 1939, 179. Brann 1962, 33. Ström 1971, 113.

Johnston & Jones 1978, 133. Πάντως, πεπλατυσμένες λαβές απαντούν σε χαλκιδικούς αμφορείς του τύπου ήδη γύρω στο 700 π.Χ. (Johnston & Jones 1978, 133).

1092

Johnston & Jones 1978, 133.

1093

Brann 1962, 33, αρ. 26, πίν. 42. Johnston & Jones 1978, 133.

1094

Johnston & Jones 1978, 133. Πρβ. ενδεικτικά Young 1939, 178–179, C127 (απόδοση βασισμένη σε προσωπική μελέτη του αγγείου, για τη χρονολόγηση του οποίου βλ. και Johnston & Jones 1978, 108). Johnston 1993, 358, εικ. 6B. Johnston 2005, 363, αρ. 195.

1095

Johnston & Jones 1978, 135–137, μοτίβο Zd, εικ. 8 (d).

1096

Johnston & Jones 1978, 137, 139. Πρβ. και Ανδρειωμένου 1975α, 224, πίν. 64γ: δύο τμήματα λαιμών στην πάνω σειρά, τα οποία αποδίδονται σε αττικά, μάλιστα πρώιμα αγγεία (Johnston & Jones 1978, 139). Πρβ. Jarosch-Reinholdt 2009, 108–109, αρ. 169–170 (ύστερος 8ος – πρώιμος 7ος αιώνας π.Χ.).

1097

Johnston & Jones 1978, 138. Mazarakis Ainian & Livieratou 2010, 98, σημ. 68.

1098

Johnston & Jones 1978, 139. Πρόσθεσε: Ανδρειωμένου 1983, 184, αρ. 222, σημ. 8.

1099

Johnston & Jones 1978, 135. Vokotopoulou & Christidis 1995, 6.

1100

Πρβ. δύο αμφορείς του τύπου από τις Πιθηκούσες, το κέντρο παραγωγής των οποίων είναι άγνωστο (Di Sandro 1986, 19–20, αρ. SG 10 και SG 13).

1101

Johnston & Jones 1978, 112, 138–139.

1102

Johnston & Jones 1978, 138.

1103

Για τα χαρακτηριστικά του πηλού και του γανώματος των χαλκιδικών αμφορέων του τύπου βλ. Johnston & Jones 1978, 112.

1104

Johnston & Jones 1978, 135–136, μοτίβο Oa, εικ. 8 (b).

1105

Jarosch-Reinholdt 2009, 108, αρ. 163.

1106

Morgan 1999, 151, αρ. 490.

1107

Vokotopoulou & Christidis 1995 (όπου όμως παραβλέπεται η σπανιότητα των τριπλών ομόκεντρων κύκλων στα αγγεία του τύπου).

1108

Di Sandro 1986, 17, αρ. SG 4.

1109

Κουτου 2002, 62, αρ. 12895 πίν. 73. Ο αμφορέας εκτίθεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας, στην αίθουσα που αφορά τον ελληνικό κόσμο του 8ου αιώνα π.Χ.

1110

Χαριτωνίδης 1973, 37–38, ΓΜ 114, σχέδιο 9, πίν. 24-β-γ. Το αγγείο μνημονεύεται και στο Johnston & Jones 1978, 138, σημ. 65.

1111

Πρβ. Vokotopoulou & Christidis 1995, 6 και Johnston & Jones 1978, 136–137.

1112

Johnston & Jones 1978, 139.

1113

Johnston & Jones 1978, 135, σημ. 56. Ομοίως, τα δείγματα με αρ. 109 και 173 που θεωρούνται αττικά δεν φέρουν οριζόντιες ταινίες ψηλά στον λαιμό.

1114

Το δείγμα από τη Χαλκίδα αποδίδεται σε αττικό εργαστήριο στη βάση μορφολογικών και αναλυτικών στοιχείων, ενώ τα δύο από την Ερέτρια θεωρούνται αττικά από τον Johnston (Johnston & Jones 1978, 112, 135, σημ. 56) αλλά ευβοικά από την Ανδρειωμένου (Ανδρειωμένου 1987, 94, σημ. 66).

1115

Ανδρειωμένου 1983, 166, σημ. 9 (Χαλκίδα)· 166–167, αρ. 26, πίν. 53 (Ερέτρια). Ανδρειωμένου 1987, 91, 94. Andreiomenou 1996, 120 (όπου εκ παραδρομής γίνεται αναφορά σε κύκλους και όχι ταινίες στο άνω τμήμα του λαιμού). Πρβ. και ένα άλλο δείγμα από τη Χαλκίδα, του οποίου όμως η δημοσιευμένη φωτογραφία (Χωρέμης 1971, πίν. 227α, κέντρο άνω σειράς) δεν επιτρέπει ασφαλή συμπεράσματα.

1116

Di Sandro 1986, 1–21, αρ. SG 4, 7 και 13–14. Buchner & Ridgway 1993, 478–479, αρ. 476.1. Ένας αμφορέας του τύπου προερχόμενος από τις Πιθηκούσες και συγκεκριμένα το Punta Chiarito εκτίθενται στο Museo Archeologico Nazionale di Napoli (μάλιστα το αγγείο φέρει χάραγμα που έχει αποδοθεί μετά την όπτηση), ενώ αρκετά δείγματα από άλλες θέσεις εκτίθενται στο Museo “Santa Restituta” στο Lago Ameno.

1117

Johnston & Jones 1978, 104–105, αρ. 61–138.

1118

Ανδρειωμένου 1983, 167, αρ. 28, σημ. 7.

1119

Johnston & Jones 1978, 138–139. Ταυτόχρονα, η διακόσμηση αυτή είναι ενδεικτική μίας χρονολόγησης πριν τον 6ο αιώνα π.Χ. (Johnston 1993, 358, αρ. 78).

1120

Η συντριπτική πλειοψηφία των οστράκων του αμφορέα με αρ. 6 προήλθε από τη φάση επίχωσης αλλά ορισμένα όστρακά του εντοπίστηκαν και σε υψηλότερα στρώματα, ως το επίπεδο κατοίκησης. Η περίπτωση αυτή είναι μοναδική για το εξεταζόμενο υλικό.

1121

Johnston & Jones 1978, 107–121. Shefton 1982, 340 (χάρτης διασποράς). Πρόσθεσε: Van der Mersch 1989, 97 (Κάτω Ιταλία). Dupont & Goyon 1992, 154–155, 157 (Αίγυπτος). Dupont 1995–1996 (Μαύρη Θάλασσα). Albanese Procelli 1996, 99–102 (Σικελία). Albanese Procelli 1997, 5, 8–9 (Σικελία). Docter 1997, 235–238 (Καρχηδόνα και Toscanos). Sourisseau 1997, 100, 105 (κεντρική και δυτική Μεσόγειος). Smoláriková 2002, 25–26, 34–35, 45 (Αίγυπτος). D’Oriano & Oggiano 2005,

172, αρ. 6· 198–199 (Σαρδηνία). Johnston 2006, 27–28 (Αίγυπτος). Savelli 2006, 107 (Μεγάλη Ελλάδα). Marangou-Lerat 2009, 120–121 (Αίγυπτος). Βλ. επίσης: Ström 1971, 112–113. Jones 1986, 706. Για τη σχετική σπανιότητα των αμφορέων του τύπου στη Μαύρη Θάλασσα βλ. Lawall, Lejrunskaja, Diatrotov & Samojlona 2010, 361.

1122

Johnston & Jones 1978, 112–113. Για νέα ευρήματα από την Οισύμη βλ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη & Μαραγκού 2011.

1123

Χρυσοστόμου 2011, 300. Στο Αρχοντικό έχει βρεθεί ένας αμφορέας που έχει σχέση με τον εξεταζόμενο τύπο (Χρυσοστόμου & Χρυσοστόμου 1993α, 360, πίν. 111γ. Χρυσοστόμου & Χρυσοστόμου 1993β, 163, εικ. 4 και 12. Χρυσοστόμου 1999, 269. Κόρτη-Κόντη 2001, 51), αλλά συνδέεται στενότερα με μία κατηγορία αττικών γραπτών αμφορέων που εξετάζεται στα: Κουκου 2002, 61. Βλάχου 2010, 120–121, 185–187. Η διακόσμηση ταινιών στο μεγαλύτερο τμήμα του σώματος είναι ασυνήθιστη στους αμφορείς του τύπου SOS όμως απαντά σε αμφορείς από τις Πιθηκούσες, οι οποίοι θεωρούνται μιμήσεις εκείνων του τύπου SOS (Di Sandro 1986, 15. Buchner & Ridgway 1993, 478–479, αρ. 476.1).

1124

Oettli 1994, 22–23. Τιβέριος, Καθάριου, Λαχανίδου & Oettli 1995, 296. Τιβέριος 1996, 418. Gimatzidis 2010, 288, σημ. 1789· 290, αρ. 661. Γενικόλογη αναφορά σε αττικούς εμπορικούς αμφορείς, πιθανότατα του εξεταζόμενου τύπου, γίνεται στα: Τιβέριος 1991–1992, 219. Τιβέριος 2009β, 406. Tiverios 2010, 16.

1125

Χαβέλα 2006, 194–195.

1126

Βοκοτοπούλου & Μοσχονησιώτη 1990, 413, εικ. 9. Μήρτσου 1994. Vokotopoulou & Christidis 1995. Μοσχονησιώτη 2004, 279–280, εικ. 2. Μοσχονησιώτη, Πεντεδέκα, Κυριατζή & Μέξη 2005, 256, 263. Moschonissioti 2010, 215.

1127

Paspalas 2001a, 320–321, αρ. 5.30.

1128

Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1982, 6–7. Skarlatidou 1986, 100, πίν. 4. Καλλιντζή 1997β, 639. Σκαρλατίδου 2000, 291–292. Skarlatidou 2004, 256. Σκαρλατίδου 2010, 136, σημ. 29· 173, σημ. 65. Dupont & Skarlatidou 2011. Ένα δείγμα εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αβδήρων.

1129

Καραδήμα & Κουτσουμάνης 1992α, 497. Καραδήμα & Κουτσουμάνης 1992β, 679, εικ. 9–10.

1130

Παντερμαλή & Τρακοσοπούλου 1995, 288. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 1995, 279, 288. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 1997, 328, 330–331. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 1999, 172. Τιβέριος 1995–2000, 313. Τιβέριος 2000α. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2000, 208, 210. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2001, 259. Manakidou 2003, 193–195. Τιβέριος 2004, 297. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2004,

340. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2005, 191. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2006, 268. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2007, 268. Παντή 2008, 153, σημ. 1626· 161–162, πίν. 61θ–ι. Tiverios 2008, 28, 30, εικ. 12. Χατζής 2008, 48–51. Παντή 2009, 278, εικ. 15. Τιβέριος 2009α, 392. Χατζής 2010, 167–169, εικ. 7 (πιθανώς από τη Χαλκίδα). Γενικόλογη αναφορά σε αττικούς εμπορικούς αμφορείς, πιθανότατα και του εξεταζόμενου τύπου, γίνεται στα: Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 1998, 226. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2002, 262. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2003β, 333. Manakidou 2010, 463, σημ. 11.

1131

Βλ. για παράδειγμα Johnston & Jones 1978, 133–134.

1132

Τιβέριος 2000β (ιδίως 27, 35–37).

1133

Johnston & Jones 1978, 128–132. Johnston 2004. Βλ. επίσης: Young 1939, 179, 211, 228. Jeffery 1955, 67–69. Brann 1962, 33. Johnston 1979, 1–2. Jones 1986, 707. Manni Piraino 1987. Immerwahr 1990, 12–14. Gialanella 1994, 183, αρ. Α6. Bartoněk & Buchner 1995, 169–171, 175. Cordano 2004, 781–805. Docter 2007, 658, αρ. 5487. Στα ήδη γνωστά χαράγματα μπορούν να προστεθούν δύο ακόμα που εντόπισα σε αττικούς αμφορείς του τύπου από την Αίγινα (για τα αγγεία βλ. Jarosch-Reinholdt 2009, 108–190, αρ. 163 και 170): το πρώτο αγγείο φέρει βαθιά και στενή εγχάραξη στο χέιλος, ενώ το δεύτερο ακανόνιστα κυκλική, πλατιά και αβαθή εγχάραξη στον λαιμό.

1134

Για την περίπτωση ενός χαράγματος πριν από την όπτηση βλ. Johnston & Jones 1978, 117, 132.

1135

Johnston & Jones 1978, 128. Johnston 2004.

1136

Η απόδοση ορισμένων από τα μικρότερα όστρακα (αρ. 105, 175) στον ώμο (και όχι γενικά στο σώμα) ενός αμφορέα δεν είναι βέβαιη.

1137

Oettli 1994, 77, αρ. 5.

1138

Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 1997, 331. Τιβέριος 1995–2000, 313. Τιβέριος 2000α. Τιβέριος 2004, 297. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2006, 268. Τιβέριος 2009α, 392.

1139

Vokotopoulou & Christidis 1995. Βλ. και Μοσχονησιώτη 2004, 279–280. Τιβέριος 2004, 299. Μπουρογιάννης 2007, 431–433.

1140

De Hoz Bravo 1970, 107–109. Shefton 1982, 339–342 (ο Brian Shefton πάντως ισχυρίζεται ότι οι αμφορείς περνούσαν σε χέρια Κυπρο-φοινίκων στην κεντρική Μεσόγειο). Graham 1989, 51. Docter 1991, 47–48.

1141

Για τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Docter 1991, 45, σημ. 1. Πρόσθεσε: Cras 1988, 293. Johnston 1993, 375. Oettli 1994,

31–33. **Gras 1997, 174. Sourisseau 1997, 104. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 1997, 331. Τιβέριος 2000α (αλλά βλ. 520, σημ. 4). Gassner 2003, 134–135. Johnston 2006, 28. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2007, 268.**

1142

Niemeyer 1984, 216. Niemeyer 1985, 31. Gras 1987, 46–50. Docter 1991 (θεωρώ μη πειστικό το επιχείρημα που υποστηρίζει ότι η απαγόρευση που ο Σόλων επέβαλε στην εξαγωγή αγροτικών προϊόντων εκτός του λαδιού (Πλουτάρχου *Σόλων* XXIV,1) προϋποθέτει εξαγωγές αττικού οίνου). Foxhall 1998, 302. Garlan 2000, 84–90. Brun 2004, 86. Lund 2004, 213. Foxhall 2007, 18. Brun 2010, 426–427. Για παλαιότερες, πλημμελώς τεκμηριωμένες διατυπώσεις της ίδιας υπόθεσης βλ. Young 1939, 210. Brann 1962, 32. Ström 1971, 112. Boardman 1999, 17.

1143

Bartonek & Buchner 1995, 170–171, αρ. 28–30. Η μαρτυρία αυτή παραβλέπεται ακόμα και σε μία πολύ πρόσφατη μελέτη, στην οποία προτείνεται ποικιλία περιεχομένων για τους εν λόγω αμφορείς (Foxhall 2007, 18).

1144

Gras 1987, 47, σημ. 44.

1145

Βλ. κυρίως De Hoz Bravo 1970. Johnston & Jones 1978, 128–132.

1146

Για την εύρεση σαμιακών αμφορέων του πρώτου μισού του βου αιώνα π.Χ. σε άλλο ανασκαφικό σύνολο της Μεθώνης βλ. Μπέσιος & Νούλας 2011.

1147

Επιπλέον, στην περίπτωση του δείγματος με αρ. 176 προβληματίζει η υψηλή περιεκτικότητα σε μαρμαρυγία και τα μεμονωμένα μεγάλα εγκλείσματα.

1148

Ο εν λόγω αμφορέας εικονίζεται στο Μπέσιος 2010α, 108.

1149

Για τα χαρακτηριστικά των σαμιακών αμφορέων βλ.: Grace 1971, 71–74. Slaska 1978, 224. Di Sandro 1981, 7. Dupont 1982, 206–207. Slaska 1986, 58–60. Furtwängler & Kienast 1989, 101. Oetli 1994, 54–56. **Lawall 1995, 176–191. Sourisseau 1997, 137–140, 144. Dupont 1998, 164–165. Monachov 1999a, 33–60. Monachov 1999β, 170–172. de Domingo & Johnston 2003, 30–31, 34, 41–42. Monachov 2003α, 25–29, 189–190. Seifert 2004, 24–25. Lawall, Lejpunskaja, Diatroptov & Samojlova 2010, 356–357. Docter υπό έκδοση, 144–145.**

1150

Dupont 1983, 26–27, 33–34. Whitbread 1995, 122–133. Βλ. και: Dupont 1982, 204–205. Lawall 1995, 186–188. Seifert 2004, 49. Dupont 2007α. Dupont 2010β, 40. Gassner 2011α.

Για τα αποτελέσματα πολύ πρόσφατων χημικών αναλύσεων σαμιακών αμφορέων από την Ερέτρια βλ. **Kenzelmann Pfyster, Theurillat & Verdán υπό έκδοση.**

1151

Johnston 1990β, 47, σημ. 19. **Lawall 1995, 186–191. Whitbread 1995, 129–130. Dupont 1998, 165, 176–177. Mona-**

chov 1999β, 170. Dupont 2000, 59. de Domingo & Johnston 2003, 31. Lawall, Lejpunskaja, Diatroptov & Samojlova 2010, 356–357. Gassner 2011α (με παρατηρήσεις για την πιθανότητα παραγωγής και στην Έφεσο).

1152

Johnston 1990β, 47–52. Johnston 1993, 364–365. Lawall 1995, 176–195. Sourisseau 1997, 137–146. Monachov 1999β, 171. Lawall, Lejpunskaja, Diatroptov & Samojlova 2010, 356–357.

1153

Grace 1971, 72–74. Βλ. επίσης Di Sandro 1981, 7. Di Sandro 1986, 71. Furtwängler & Kienast 1989, 101. Johnston 1993, 365. Whitbread 1995, 124, 126. Docter 1997, 240. Monachov 1999β, 170.

1154

Whitbread 1995, 129.

1155

Lawall 1995, 186, σημ. 48. Whitbread 1995, 126. Lawall 2002, 223, αρ. 77. de Domingo & Johnston 2003, 31.

1156

Grace 1971, 73, αρ. 3 και 5.

1157

Από τον Κομμό εξετάσθηκαν τα εξής: Johnston 1993, 365–366, αρ. 110–116 και 119. Johnston 2005, 369, αρ. 219–220.

1158

Savelli 2006, 115, αρ. TTA 381 (το όστρακο μπορεί να αποδοθεί σε σαμιακό αγγείο).

1159

Αδημοσίευτο υλικό την εξέταση του οποίου είχε την καλοσύνη να μου επιτρέψει η συνάδελφος στο Πανεπιστήμιο του Άμστερνταμ M. Gnade.

1160

Για μία σπάνια περίπτωση αναφοράς σε εγκλείσματα τέτοιου χρώματος βλ. **Johnston 1993, 365, αρ. 114. Ανάλογα εγκλείσματα απαντούν στις ακόλουθες περιπτώσεις σαμιακών αμφορέων (χωρίς πάντως να αναφέρονται στα σχετικά δημοσιεύματα):** Grace 1971, 73, αρ. 3 (Αθήνα). Johnston 1993, 365–366, αρ. 110, 112–114, 116 και 119 (Κομμός). Johnston 2005, 369, αρ. 219–220 (Κομμός).

1161

Για τις ακμές των οστράκων των σαμιακών αμφορέων βλ. και Whitbread 1995, 126.

1162

Αρ. 16, 17, 18, 19, 115, 121, 122, 123, 125, 176. Ο πηλός των δειγμάτων με αρ. 118 και 124 κυμαίνεται ως ροδοκαστανός (2.5YR 5/4), **ενώ ο πηλός του δείγματος με αρ. 125 ως ροδοκίτρινος (5YR 7/6).**

1163

Αρ. 114, 116, 117, 120.

1164

Αρ. 119.

1165

Αρ. 19, 114, 116, 120, 121, 176. Μόνο κατά τόπους τεφρός είναι ο πυρήνας των δειγμάτων με αρ. 123 και 124.

1166

Αρ. 16, 19, 117, 176.

1167

Αρ. 116.

1168

Αρ. 119.

1169

Από την περιγραφή που δίδεται εξαιρείται η εξωτερική επιφάνεια των δειγμάτων με αρ. 116 και 124, η οποία έχει αλλοιωθεί χρωματικά σε ανοικτή τεφροκάστανη (10YR 6/2).

1170

Αρ. 16, 17, 114, 115, 117, 119, 122, 176 (όπου το χρώμα κυμαίνεται ως 7.5YR 7/3).

1171

Αρ. 17, 19 (όπου το χρώμα της επιφάνειας κυμαίνεται ως 5YR 6/6 και 7/4), 118, 121.

1172

Αρ. 120.

1173

Αρ. 18.

1174

Εξαιρούνται τα δείγματα με αρ. 19, 114, 116, 125 και 176, τα οποία συνδυάζουν λίγα μικρά εγκλείσματα με αρκετή ως μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία. Εξάλλου, οι μεμονωμένες φολίδες χρυσιζοντος μαρμαρυγία δεν αποτελούν πρόβλημα για την αναγνώριση του δείγματος με αρ. 120 (αλλά και εκείνου με αρ. 117 που εξετάζεται παρακάτω) ως σαμιακού. Φολίδες χρυσιζοντος μαρμαρυγία απαντούν σε σαμιακό αμφορέα από την Αγορά των Αθηνών (Grace 1971, 73, αρ. 3). Εξάλλου, παρόμοιο πηλό παρουσιάζει ένα τμήμα αμφορέα από το Bassit (Ποσειδίο) της Συρίας (Courbin, 1990, 49, 54, αρ. 2, πίν. 9c-d. Courbin, 1990, 97, αρ. 2). Ο αμφορέας αυτός έχει θεωρηθεί ευβοϊκός, όμως τα χαρακτηριστικά της κεραμικής ύλης και του σχήματός του καθιστούν πιθανότερη την προέλευση από τη Σάμο.

1175

Εξαίρεση αποτελούν οι αναφορές σε σαμιακούς αμφορείς από τον Κομμό στο Johnston 2005, 369, αρ. 220-371, αρ. 227.

1176

Dupont 1998, 165. Dupont 1999a, 145-146. Dupont 2000, 58-59. Πρβ. Seifert 2004, 24-25. Σε παλαιότερες αλλά και σε ορισμένες σύγχρονες τυπολογικές κατατάξεις γίνεται αναφορά σε έναν μόνο πρώιμο τύπο σχήματος: Boehlau 1898, 144. Grace 1971, 71-72. Slaska 1978, 224 (όπου πάντως διακρίνονται δύο τύποι βάσης). Di Sandro 1981, 7. Furtwängler & Kienast 1989, 101. Whitbread 1995, 122. Docter 1997, 240 (όπου πάντως διατυπώνονται προβληματισμοί ως προς τη μορφολογική ποικιλομορφία). Lawall, Lejrunskaja, Diatroptov & Samojlova 2010, 356-357. Για την εξέλιξη του σχήματος από τα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ. και εξής βλ. Furtwängler & Kienast 1989, 102, 104. Lawall 1995, 177-191. Whitbread 1995, 122-123. Dupont 1998, 168-169. Dupont 1999a, 145-148. Dupont 2000, 59. Seifert 2004, 25.

1177

Για τον χαρακτηριστικό αυτόν δακτύλιο βλ. και Grace 1971, 71. Slaska 1978, 224. Di Sandro 1981, 7. Furtwängler & Kienast 1989, 101. Lawall 1995, 177-178. Lawall 2002, 203.

1178

Dupont 2000, 59. Dupont 2007a, 43.

1179

Για σαμιακούς αμφορείς με λιτό γραπτό διάκοσμο βλ. κυρίως Isler 1978a, 162, αρ. 626-629. Isler 1978β, 82. Furtwängler & Kienast 1989, 92-93.

1180

Μολονότι δεν αναφέρεται στις σχετικές δημοσιεύσεις (με εξαίρεση ίσως το Slaska 1978, 224-225, σημ. 6), το χαρακτηριστικό αυτό απαντά στα περισσότερα από τα δείγματα σαμιακών αμφορέων από τον Κομμό που εξέτασα (Johnston 1993, 365-366, αρ. 112-114, 116, 119. Johnston 2005, 369, αρ. 219-220).

1181

Μόνο το δείγμα με αρ. 118 παρουσιάζει αδρολειασμένη εξωτερική επιφάνεια.

1182

Η λείανση της εσωτερικής επιφάνειας έχει παρατηρηθεί και σε σαμιακούς αμφορείς από την Gravisca (Slaska 1978, 224-225, σημ. 6).

1183

Βλ. γενικά Grace 1971, 69, 83-84, σημ. 81. Dupont 1982, 207-208. Slaska 1986, 59. Dupont 1998, 146, 165, 167. Dupont 2000, 59, 61. Πρόσθεσε επίσης: Albanese Procelli 1996, 107-108 (Σικελία). Albanese Procelli 1997, 5, 9 (Σικελία). Cabrera Bonet 1997, 371-372 (Ανδαλουσία). Docter 1997, 239-240 (Καρχηδόνα και Toscanos). Sourisseau 1997, 137, 143 (Ιταλία και Γαλλία). Dupont 1999a, 145-148 (Μαύρη Θάλασσα). Monachon 1999a, 40-42 (Μαύρη Θάλασσα). Monachon 1999β, 170-172 (Μαύρη Θάλασσα). Docter 2000, 66-70 (Καρχηδόνα και Toscanos). Smoláriková 2001, 165-166 (Αίγυπτος). Smoláriková 2002, 25, 27-28, 32, 34, 37, 44, 69, 79, 82, 99-100 (Αίγυπτος). Stampolidis 2003, 292, αρ. 252 (Huelva). Monachon 2003a, 25-29 (Μαύρη Θάλασσα). Seifert 2004, 24-25 (Μίλητος). Johnston 2006, 27-29 (Αίγυπτος). Dupont 2007a, 45-46 (Μαύρη Θάλασσα). Gantès 2007, 145 (Αίγυπτος). Smoláriková 2007, 191 (Αίγυπτος). Teleaga 2008, 55-56 (Μαύρη Θάλασσα). Marangou-Lerat 2009, 122 (Αίγυπτος). Wilson 2011, 165 (Αίγυπτος).

1184

Bound 1991, 9, 24. Βλ. και Rendini 1988, 193.

1185

Πρβ. Φίλης 2011.

1186

Τιβέριος 1993β, 247. Oettli 1994, 14-15, 24-25 και πιθανώς 28. Τιβέριος 1996, 418. Tiverios 1998, 252. Τιβέριος 2009β, 406. Gimatzidis 2010, 288, σημ. 1789· 289-290, αρ. 576. Tiverios 2010, 16.

1187

Τιβέριος 1995-2000, 313. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 1998, 226, σημ. 6. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2000,

210. Tsiafakis 2000, 419, 422. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2002, 262. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2003β, 346. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2003β, 333, 346. Τιβέριος 2004, 297. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2005, 192. Τιβέριος 2009α, 392. Manakidou 2010, 463, σημ. 11. Τσιαφάκη 2011.

1188

Μοσχονησιώτη 2011.

1189

Κουκούλη-Χρυσανθάκη 2007, 53, πίν. 18, εικ. 15. Κουκούλη-Χρυσανθάκη & Μαραγκού 2011.

1190

Empereur & Σίμωσι 1989, 380.

1191

Dupont 1998, 165 (γενικόλογη αναφορά σε αδημοσίευτο υλικό). Σκαρλατίδου 2000, 290. Σκαρλατίδου 2010, 165, σημ. 49-193, σημ. 106-217, σημ. 148. Dupont & Skarlatidou 2011.

1192

Καραδήμα 2009, 152, 162, εικ. 17 (η ταύτιση προτείνεται με επιφύλαξη). Τριαντάφυλλος & Τασακλάκη 2011.

1193

Καραδήμα 2009, 152, 162, εικ. 18 (η ταύτιση προτείνεται με επιφύλαξη).

1194

Lawall 2002, 202-203, 223, αρ. 77.

1195

Gimatziadis 2010, 96 και 203, με αναφορά σε παρόμοια αδημοσίευτα ευρήματα από το Ηράκλειο (θέση Κρασιά) Πιερίας. Στην προτεινόμενη ταύτιση των αμφορέων συνηγορούν το χρώμα και η σκληρότητα του πηλού αλλά και η μικρή περιεκτικότητά του σε ερυθρά εγκλείσματα, καθώς και ο κωνικός λαιμός με το αποστρωγγυλεμένο χείλος. Στην ταύτιση συμβάλλουν και τα παράλληλα που παρατίθενται από τον Γιματζιδή στην ίδια δημοσίευσή.

1196

Βλ. για παράδειγμα Grace 1971, 70. Di Sandro 1981, 7. Dupont 1982, 206-207. Gras 1988, 296. Furtwängler & Kienast 1989, 101-102. Johnston 1990β, 61. Whitbread 1995, 122. Dupont 1998, 164-165. Monachon 1999β, 170. Seifert 2004, 24.

1197

Blandin 2007, 25, τάφος 11, αγγείο I (ύστερος 8ος αιώνας π.Χ.). Η σαμιακή προέλευση του αμφορέα αναδείχθηκε από χημικές αναλύσεις βλ. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdán υπό έκδοση (όπου γίνεται μνεία και σε άλλους, αδημοσίευτους σαμιακούς αμφορείς ανάλογης χρονολόγησης από την Ερέτρια).

1198

Johnston 2006, 752, αρ. 149 (αδημοσίευτο).

1199

Docter 1997, 240. Docter 2000, 66, 68-69.

1200

Docter 1997, 240. Docter 2000, 67-70.

1201

Johnston 2000, 223, αρ. B2B/48. Johnston 2005, 369, αρ. 217-220. Βλ. και Seifert 2000, 13-14.

1202

Ένα μικρό αλλά αξιόλογο σύνολο οστράκων του αμφορέα με αρ. 16 προήλθε πάντως από την ενδιάμεση φάση και όχι από τη φάση επίχωσης.

1203

Παντερμαλή & Τρακοσοπούλου, 1994, 445. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 1997, 329, 331. Tsiafakis 2000, 421. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2003β, 339. Manakidou 2010, 463, σημ. 7.

1204

Βοκοτοπούλου 1987α, 369, πίν. 207δ. Βοκοτοπούλου 1987β, 282, εικ. 12.

1205

Για το πρόβλημα και την προσπάθεια διάκρισης της παραγωγής των διάφορων κέντρων βλ. κυρίως Akurgal, Kerschner, Mommsen & Niemeier 2002.

1206

Lawall 1995, 191-193. Dupont 1998, 169. Dupont 1999β, 11. Johnston 2004, 739, 746, 749, 751-752. Για ένα χάραγμα που έχει αποδοθεί μετά την όπτηση πάνω σε σαμιακό αμφορέα του ύστερου 8ου αιώνα π.Χ. βλ. Blandin 2007, 25, τάφος 11, αγγείο I (για την προέλευση του αγγείου βλ. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdán υπό έκδοση).

1207

Johnston 2004, 751-752. Johnston 2005, 389. Johnston 2006, 27-29. Βλ. και Technau 1929, 30, εικ. 22.

1208

Dupont 1998, 169. Johnston 2004, 746, 751-752.

1209

Για το σταυρόσχημο χάραγμα που έχει αποδοθεί μετά την όπτηση στον λαιμό του δείγματος με αρ. 16 πρβ. έναν σαμιακό αμφορέα του 5ου αιώνα π.Χ. από την Αγχίαλο/Σίνδο (Gimatziadis 2010, 289-290, αρ. 576, σημ. 1800, πίν. 72).

1210

Διαφορετικό χάραγμα παρουσιάζουν τρία άλλα δείγματα στις λαβές τους. Το δείγμα με αρ. 16 φέρει ζεύγος χαραγμάτων, εκείνο με αρ. 120 δύο χαραγμάτα που δεν φαίνονται να σχετίζονται μεταξύ τους, ενώ αυτό με αρ. 125 ένα γωνιώδες χάραγμα.

1211

Grace 1971, 79-82. Βλ. και Di Sandro 1981, 12. Dupont 1982, 206. Di Sandro 1986, 72. Roberts & Glock 1986, 63. Shipley 1987, 16-17, 45, 61. Johnston 1990β, 61. Bound 1991, 9, 24. Τιβέριος 1993β, 247. Oettli 1994, 54. Whitbread 1995, 123. Τιβέριος 1995-2000, 311-313. Τιβέριος 1996, 418. Sourisseau 1997, 141, 145. Dupont 1998, 164, 167-168. Dupont 1999α, 146-147. Docter 2000, 69. Dupont 2000, 59. Tsiafakis 2000, 422. Dupont 2001, 84. Τιβέριος 2004, 297. Πανάγου 2010, 388-389. Οι πιθανότητες που δίνουν οι παραπάνω μελετητές στην περιστασιακή χρήση των σαμιακών αμφορέων για τη μεταφορά οίνου παρουσιάζουν αξιόλογη απόκλιση και εκτείνονται από μηδαμινές έως αρκετές.

1212

Albanese Procelli 1997, 9.

1213

Για την εύρεση μιλησιακών αμφορέων του πρώτου μισού του βου αιώνα π.Χ. σε άλλο ανασκαφικό σύνολο της Μεθώνης βλ. Μπέσιος & Νούλας 2011.

1214

Για τα χαρακτηριστικά των μιλησιακών αμφορέων βλ. Dupont 1982, 203–206. Slaska 1986, 60. Ruban 1991. Schattner 1992. Johnston 1993, 365–366. Lawall 1995, 178, 184–188, τύπος S3. Sourisseau 1997, 137–140, 144. Dupont 1998, 170–176. Mohachov 1999β, 168–170. Seifert 2000, 9–12. de Domingo & Johnston 2003, 31, 34–35, 42. Monachov 2003α, 30–37, 190–191. Seifert 2004, 13–18. Kerschner & Mommsen 2005. Lawall, Lejpunskaja, Diatroptov & Samojlova 2010, 356–357. Docter υπό έκδοση, 145.

1215

Dupont 1983, 27–28, 34. Dupont 1986. Seifert 1996. Seifert 2000. Seifert 2004, 36–49. Kerschner & Mommsen 2005. Mommsen, von Haugwitz & Jöhrens 2010. Βλ. και Dupont 1982, 204. Lawall 1995, 186–188. Dupont 1998, 174. Dupont 2007β, 621–622. Dupont 2010β, 40.

1216

Johnston 1990β, 47, **σημ. 19**. Lawall 1995, 186–191. Dupont 1998, 177–177. Dupont 2000, 58. Dupont 2007β, 621. Lawall, Lejpunskaja, Diatroptov & Samojlova 2010, 356–357.

1217

Για την ιστορία της έρευνας των αρχαϊκών αμφορέων που βρέθηκαν στη Μίλητο βλ. Naso 2005, 73–74. Πρόσθεσε Dupont 2007β, 621.

1218

Dupont 1982, 203–206. Για μία πρώτη αναγνώριση ενός αρχαϊκού τύπου που παραγόταν στην ίδια τη Μίλητο βλ. Naumann & Tuchelt 1963–1964, 53, αρ. 50.

1219

Dupont 1998, 170–177. Seifert 2004, 13–18. Schattner 2007, 80–86. Bîrzescu 2009.

1220

Johnston 1990β, 47–52. Johnston 1993, 364–365. Lawall 1995, 176–195. Monachov 1999β, 171. Lawall, Lejpunskaja, Diatroptov & Samojlova 2010, 356–357.

1221

Εξετάσθηκαν τα ακόλουθα δείγματα από τον Κομμό: Johnston 1993, 367–368, αρ. 120–121, 123–125. Johnston 2005, 367–368, αρ. 211–215.

1222

Από τα Άβδηρα εξετάστηκε το Σκαρλατίδου 2000, 91, αρ. K95.

1223

Savelli 2006, 113–114 (επιλεκτικά).

1224

Αδημοσίευτο υλικό την εξέταση του οποίου είχε την καλοσύνη να μου επιτρέψει η συνάδελφος στο Πανεπιστήμιο του Άμστερνταμ Μ. Gnade.

1225

Johnston 1993, 365.

1226

Τέτοια μικρά εγκλείσματα απαντούν στις ακόλουθες περιπτώσεις μιλησιακών αμφορέων από τον Κομμό (χωρίς πάντως να αναφέρονται στις σχετικές δημοσιεύσεις): Johnston 1993, 367–368, αρ. 120–121, 123 και 125. Johnston 2005, 367–368, αρ. 211, 213–214.

1227

Παρόμοιο πηλό παρουσιάζει ένας καλά σωζόμενος μιλησιακός αμφορέας από ένα διαφορετικό ανασκαφικό σύνολο στη Μεθώνη. Το αγγείο αυτό εντάσσεται σε έναν γνωστό τύπο (Dupont 1998, 175, εικ. 23.8.h) και χρονολογείται στο πρώτο μισό του βου αιώνα π.Χ., όπως με πληροφόρησε η συνάδελφος Αλεξάνδρα Κασσέρη που μελετά το σχετικό υλικό, την οποία και ευχαριστώ θερμά.

1228

Dupont 1982, 203–206. Slaska 1986, 60. Ruban 1991. Johnston 1993, 366. Lawall 1995, 178, 184–188, τύπος S3. Dupont 1998, 170–174. Mohachov 1999β, 168–169. Docter 2000, 76. Dupont 2000, 57. de Domingo & Johnston 2003, 31. Seifert 2004, 13–18. Kerschner & Mommsen 2005, 119. Lawall, Lejpunskaja, Diatroptov & Samojlova 2010, 356. Docter υπό έκδοση, 145.

1229

Blandin 2007, 25, τάφος 11, αγγείο I (ύστερος 8ος αιώνας π.Χ.). Η σαμιακή προέλευση του αμφορέα αναδείχθηκε από χημικές αναλύσεις βλ. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan υπό έκδοση.

1230

Βλ. για παράδειγμα Ruban 1991. Dupont 1998, 174. Monachov 1999β, 169. Docter 2000, 76. Dupont 2000, 57. Kerschner & Mommsen 2005, 120.

1231

Seifert 2000, 13. Seifert 2004, 13. Naso 2005, 75. Πανάγου 2010, 314.

1232

Dupont 1982, 204. Slaska 1986, 60. Dupont 1998, 177. Seifert 2000, 17–18. Βλ. επίσης Ruban 1991 (Μαύρη Θάλασσα). Cabrera Bonet 1997, 371–372 (Ανδαλουσία). Sourisseau 1997, 137, 143 (Ιταλία και Γαλλία). Monachov 1999α, 40, 46–47 (Μαύρη Θάλασσα). Monachov 2003α, 30–37 (Μαύρη Θάλασσα). Docter 2000, 57 (Ισπανία). Monachov 1999β, 168–170 (Μαύρη Θάλασσα). Dupont 2007β (Μαύρη Θάλασσα). Smoláríková 2007, 191 (Αίγυπτος). Wilson 2011, 165 (Αίγυπτος).

1233

Πρβ. Φίλης 2011.

1234

Πρόκειται για αδημοσίευτο δείγμα του ύστερου 8ου αιώνα π.Χ. (Φίλης 2011).

1235

Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 1998, 226, σημ. 6. Τιβέριος 1995–2000, 311. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2002, 262. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2003α, 196. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2003β, 346. Τιβέριος 2009α, 392. Τσιαφάκη 2011.

1236

Κουκούλη-Χρυσανθάκη 2007, 53. Κουκούλη-Χρυσανθάκη & Μαραγκού 2011.

1237

Σκαρλατίδου 2000, 290–291. Σκαρλατίδου 2010, 89, σημ. 14–183, σημ. 89–90· 185, σημ. 93· 191, αρ. 101· 204, σημ. 128 (206, σημ. 131 αναφορά σε αμφορέα σαμιακού τύπου). Dupont & Skarlatidou 2011.

1238

Για το πρόβλημα και την προσπάθεια διάκρισης της παραγωγής των διάφορων κέντρων βλ. κυρίως Akurgal, Kerschner, Mommsen & Niemeier 2002.

1239

Lawall 1995, 191–193. Dupont 1998, 177. Dupont 1999β, 11, 15. Johnston 2004, 742, 750–751. Dupont 2007β, 624. Για χαράγματα σε μεμονωμένα δείγματα βλ. ενδεικτικά Ruban 1991, 186, εικ. 4, αρ. 14. Johnston 1993, 369, αρ. 133–135. Johnston 2005, 367–368, αρ. 213 και 215.

1240

Dupont 1982, 206. Kerschner & Mommsen 2005, 127–128.

1241

Johnston 1990β, 61. Dupont 1998, 177. Docter 2000, 76. Dupont 2007γ, 30. Πανάγου 2010, 310. Dupont & Skarlatidou 2011.

1242

Sourisseau 1997, 145. Dupont 2000, 58. Kerschner & Mommsen 2005, 127–129. Dupont 2007β, 623.

1243

Για την εύρεση χιακών αμφορέων του πρώτου μισού του 6ου αιώνα π.Χ. σε άλλο ανασκαφικό σύνολο της Μεθώνης βλ. Μπέσιος & Νούλας 2011.

1244

Lambrino 1938, 100–113, 124–128. Ghali-Kahil 1960, 35. Zeest 1960, 16. Dupont 1982, 194–198. Di Sandro 1986, 53. Jones 1986, 283. Slaska 1986, 55–57. Oettli 1994, 38–44. Sourisseau 1997, 129–130–133. Dupont 1998, 146. Monachov 1999α, 33–60. Aquilué, Castanyer, Santos & Tremoleda 2000, 330. de Domingo & Johnston 2003, 30. Monachov 2003α, 10–24, 183–188. Seifert 2004, 22. Pelagatti 2006, 64–65. Nedev & Gyuzelev 2011, 63–64.

1245

Τσαραβόπουλος 1986, 136–139. Το εύρημα μνημονεύεται και στο Jones 1986, 283–284 χωρίς όμως βιβλιογραφική παραπομπή.

1246

Boardman 1978, 288. Jones 1986, 283–284. Πρβ. και de Domingo & Johnston 2003, 33–34. Για χημικές αναλύσεις χιακών αμφορέων βλ. επίσης Seifert & Yalçin 1995, 24–25. Seifert 1996, 35–36. Seifert 2004, 49.

1247

Whitbread 1995, 143. Gassner 2011γ. Βλ. όμως τη σχετικά ομοιογενή ομάδα που εξετάζεται στο de Domingo & Johnston 2003, 33–34.

1248

Πρόκειται για πόρισμα των πετρογραφικών αναλύσεων της Ευαγγελίας Κυριατζή και της Ξένιας Χαραλαμπίδου.

1249

Μοσχονησιώτη, Πεντεδέκα, Κυριατζή & Μέξη 2005, 263–264. Το ίδιο ενδεχόμενο πάντως δεν προκύπτει από προηγούμενες πετρογραφικές αναλύσεις (Whitbread 1995, 134–153).

1250

Doğer 1986, 462. Sezgin 2004. Skarlatidou 2004, 255–256. Dupont & Skarlatidou 2005.

1251

Jones 1986, 287.

1252

Σκαρλατίδου 2000, 288 (όπου το επίχρισμα αυτό χαρακτηρίζεται ως επάλειψη). Sezgin 2004, 170–171. Skarlatidou 2004, 255–256. Dupont & Skarlatidou 2005, 79–80. Dupont 2010β, 38. Dupont & Skarlatidou 2011.

1253

Dupont & Skarlatidou 2005, 79–82. Dupont 2010β, 38. Dupont & Skarlatidou 2011. Tzocher 2011, 76.

1254

Το ενδεχόμενο παραγωγής αμφορέων χιακού τύπου και στις Ερυθρές επισημαίνει ο Pierre Dupont (1998, 151. Βλ. και Gassner 2003, 122. Gassner 2011γ). Η άποψη αυτή πάντως δεν συμφωνεί με τα πορίσματα παλαιότερων αναλύσεων που ο ίδιος έχει δημοσιεύσει (Dupont 1983, 24. Βλ. και Jones 1986, 287).

1255

Sezgin 2004, 180–181, αρ. 18. Gassner 2011γ.

1256

Ersoy 1993 39, 50, 54, 65–66, 75–76, 81–82, 88, 97–98, 106, 136–137, 154–155, 161, 165–166, 177, 206–207, 220, 226–227, 243, 274.

1257

de Domingo & Johnston 2003, 41. Πρβ. και Johnston 1993, 364. Johnston 2005, 365.

1258

Cavalier 1985, 39–51, 65–71, 75–76, 80–81.

1259

Van der Mersch 1989, 94.

1260

Gassner 2003, 122.

1261

Savelli 2006, 112, αρ. TTA 369 και TTA 370.

1262

Docter υπό έκδοση, 145–146.

1263

Johnston 1990β, 38, αρ. 10, εικ. 1· 40, αρ. 36, εικ. 2.

1264

Johnston 2005, 365, αρ. 201–202.

1265

Savelli 2006, 112.

1266

Αδημοσίευτο υλικό την εξέταση του οποίου είχε την καλοσύνη να μου επιτρέψει η συνάδελφος στο Πανεπιστήμιο του Άμστερνταμ Μ. Gnade.

1267

Αρ. 127, 130, 178, 180, 181, 182.

1268

Αρ. 129.

1269

Αρ. 131.

1270

Αρ. 177.

1271

Αρ. 179.

1272

Αρ. 21.

1273

Αρ. 177.

1274

Αρ. 180.

1275

Αρ. 182.

1276

Αρ. 130, 178.

1277

Αρ. 21.

1278

Αρ. 131.

1279

Αρ. 181.

1280

Αρ. 21, 127, 129, 130, 177, 178, 179, 182.

1281

Μολονότι δεν μνημονεύεται στις σχετικές δημοσιεύσεις, παρόμοια ποικιλία εγκλεισμάτων απαντά σε χιακούς αμφορείς από τον Κομμό: Johnston 2005, 365, αρ. 201–202.

1282

Ως προς τις φολίδες αυτές πρβ. ενδεικτικά χιακούς αμφορείς από τις Κλαζομενές (Ersoy 1993, 274) και την Ελέα (Gassner 2003, 122).

1283

Dupont 1998, 146, 148.

1284

Dupont 1998, 147.

1285

Αρ. 179.

1286

Αρ. 127.

1287

Αρ. 130.

1288

Αρ. 129, 177.

1289

Αρ. 21, 180, 182. Η ίδια ένδειξη Munsell δίδεται για το επίχρισμα των περισσότερων χιακών αμφορέων από τα νησιά του Αιόλου (Cavalier 1985, 39–51, 65–71, 75–76, 80–81). Η ένδειξη αυτή προκύπτει και για τον χιακό κάλυκα με αρ. 190 που εξετάζεται στην ενότητα 3.3.2.4.2, καθώς και για ένα μεγάλο μέρος της αδημοσίευτης λεπτής χιακής κεραμικής στο Μουσείο Allard Pierson του Άμστερνταμ.

1290

Αρ. 178.

1291

Αρ. 131.

1292

Lambrino 1938, 104. Di Sandro 1986, 53. Dupont 1998, 146, 148. Nedev & Gyuzelev 2011, 63–64.

1293

Dupont 1998, 146. Nedev & Gyuzelev 2011, 63–64.

1294

Buchner & Ridgway 1993, 429, αρ. 397.1. Βλ. αμέσως παρακάτω για το ζήτημα της προέλευσης του συγκεκριμένου αμφορέα.

1295

Βλ. γενικά Bernard 1964, 138. Slaska 1978, 228. Slaska 1986, 55–57. Sarikakis 1986, 122–123. Dupont 1998, 146. Lawall 1998, 86–90. Πρόσθεσε επίσης: Van der Mersch 1989, 94 (Κάτω Ιταλία). Albanese Procelli 1996, 104–106 (Σικελία). Albanese Procelli 1997, 5, 9 (Σικελία). Cabrera Bonet 1997, 370–372 (Ανδαλουσία). Docter 1997, 241–243 (Καρχηδόνα και Toscanos). Sourisseau 1997, 129, 134 (Ιταλία και Γαλλία). Dupont 1999α (Μαύρη Θάλασσα). Monachon 1999α, 33–60 (Μαύρη Θάλασσα). Monachon 1999β, 172–173 (Μαύρη Θάλασσα). Docter 2000, 66–68, 72–74 (Καρχηδόνα και Toscanos). Rouillard 2000, 227–228 (δυτική Μεσόγειος). Smoláriková 2001, 165–168 (Αίγυπτος). Smoláriková 2002, 23, 25–27, 34, 36–37, 40, 43, 69, 79, 82, 99–100 (Αίγυπτος). Monachon 2003α, 11–24 (Μαύρη Θάλασσα). Seifert 2004, 22–23 (Μίλητος). Balabanov 2005, 31–32 (Μαύρη Θάλασσα). D’Orlando & Oggiano 2005, 172, αρ. 5·198 (Σαρδηνία). Dupont & Skarlatidou 2005 (Μαύρη Θάλασσα). Savelli 2006, 112, σημ. 58 (Μεγάλη Ελλάδα). Bourriau & French 2007, 119–120 (Αίγυπτος). Gantès 2007, 144–145 (Αίγυπτος). Masson 2007, 362 (Αίγυπτος). Smoláriková 2007, 191–192 (Αίγυπτος). Teleaga 2008, 58–60 (Μαύρη Θάλασσα). Marangou-Lerat 2009, 123–124 (Αίγυπτος). Nedev & Gyuzelev 2011, 65 και Tzocher 2011, 75–77 (βουλγαρικές ακτές Μαύρης Θάλασσας). Wilson 2011, 165 (Αίγυπτος).

1296

Stampolidis 2003, 291, αρ. 251.

1297

Villard 1960, 1–2 (με εσφαλμένη απόδοση σε διαφορετικό κέντρο του ανατολικού Αιγαίου).

1298

Πρβ. Φίλης 2011.

1299

Gimatidis 2010, 288, σημ. 1804 (αδημοσίευτο δείγμα).

1300

Jung & Γιματζίδης 2008, 149, εικ. 15β. Gimatidis & Jung 2008, εικ. 15.

1301

Χρυσσοτόμου 1999, 269. Χρυσσοτόμου 2011, 300. Χρυσσοτόμου & Χρυσσοτόμου 2012, 512. Στο Κόρπη-Κόντη 2001, 56 οι χιακοί αμφορείς συγχέονται με εκείνους του τύπου SOS και ως εκ τούτου οι σχετικές αναφορές είναι προβληματικές.

1302

Πρόκειται για αδημοσίευτο τμήμα λαιμού από τη συλλογή French στο Μουσείο Εκμαγείων του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (αριθμός Α15.58).

1303

Τιβέριος 1990α, 323. Τιβέριος 1991–1992, 219. Τιβέριος 1992, 362. Τιβέριος 1993α, 559. Τιβέριος 1993β, 244, 247. Τιβέριος 1993γ, 1491, σημ. 17. Oettli 1994, 14–15, 23–24. Tiverios 1998, 251. Μοσχονησιώτη 2004, 292 (σχόλιο του Μ. Τιβέριου). Τιβέριος 2009β, 405. Gimatzidis 2010, 288, σημ. 1789–290, αρ. 660 και 662. Tiverios 2010, 16. Όστρακα χιακών αμφορέων που βρέθηκαν στη θέση εκτίθενται στο Μουσείο Εκμαγείων του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

1304

Τιβέριος 1987, 252, σημ. 33, εικ. 17 κάτω δεξιά. Τιβέριος 1993γ, 1491.

1305

Σουέρεφ 1992α, πίν. 108β.

1306

Ρωμαίος 1941, 371, εικ. 6, αρ. 2, 4, 5. Τιβέριος 1987, 252, εικ. 17. Τιβέριος 1993γ, 1490–1491. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 1994, 323. Παντερμαλή & Τρακοσοπούλου 1995, 288. Τιβέριος 1996, 418. Τιβέριος 1997, 61, 65, σημ. 34. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 1997, 328, 330–331. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 1998, 226, εικ. 5. Τιβέριος 1999, 1177. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 1999, 171. Τιβέριος 1995–2000, 311. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2000, 208, 210. Tsiafakis 2000, 419–420. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2001, 259. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2002, 262 (με αναφορά σε πρώιμα δείγματα). Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2003α, 196. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2003β, 333, 346, 348. Μοσχονησιώτη 2004, 292 (σχόλιο του Μ. Τιβέριου). Τιβέριος 2004, 297. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2004, 340. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2005, 192. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2006, 268. Τιβέριος, Μανακίδου και Τσιαφάκη 2007, 268, εικ. 10. Παντή 2008, 153, 158–159, 161–162, πίν. 60α–γ. Παντή 2009, 278, εικ. 14. Σκιαδάς 2009, 81–83. Τιβέριος 2009α, 392, εικ. 10. Μανακίδου 2010, 463, σημ. 11. Τσιαφάκη 2011. Επίσης, ένα τμήμα αμφορέα εκτίθεται στο Μουσείο Εκμαγείων του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

1307

Σκαρλατίδου 1996, 440.

1308

Κεφαλίδου 2011.

1309

Μοσχονησιώτη 2011.

1310

Μοσχονησιώτη 2004, 279. Μοσχονησιώτη, Πεντεδέκα, Κυριατζή & Μέξη 2005, 253, 263–264. Moschonissioti 2010, 215.

1311

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1987, 92. Καλτσάς 1998, 222. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1998, 109. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 2004β, 158, εικ. 6. Trakosorouliou-Salakidou 2006–2007, 54, πίν. 5.4. Σκαρλατίδου 2010, 167, σημ. 54. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 2011.

1312

Νικολαΐδου-Πατέρα 2007, 90, πίν. 31, εικ. 6β. Νικολαΐδου 2009, 93, εικ. 8: πάνω δεξιά.

1313

Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1989, 376, πίν. 206β. Κουκούλη-Χρυσανθάκη & Παπανικολάου 1990, 492, εικ. 16. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 2007, 51, 53, πίν. 18–19, εικ. 8 και 13–14. Κουκούλη-Χρυσανθάκη & Μαραγκού 2011.

1314

École Française d'Athènes 1960, πίν. 192α. Ghali-Kahil 1960, 34–36. Daux 1961, 935, εικ. 34. Bernard 1964, 137–140, αρ. 218. Empereur & Σίμωσι 1989, 379, σχέδιο 1. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 2007, 51.

1315

Skarlatidou 1986, 100, πίν. 5. Dupont & Skarlatidou 2005, 79–80. Dupont 2007γ, 30. Tiverios 2008, 98. Dupont & Skarlatidou 2011. Για αναφορά σε αμφορείς χιακού τύπου βλ. Σκαρλατίδου 2010, 88, σημ. 13· 130–131, σημ. 26–27· 177, σημ. 74· 191, σημ. 102· 192, σημ. 103· 200, σημ. 117· 209, σημ. 134· 211, σημ. 136· 214, σημ. 140· 216–218, σημ. 146–147 και 149· 221, σημ. 152· 223–224, σημ. 156 και 158.

1316

Καραδήμα 2009, 152, 162, εικ. 17. Τριαντάφυλλος & Τασακλάκη 2011.

1317

Τερζοπούλου 1995, 658.

1318

Καραδήμα & Κουτσουμάνης 1992α, 497. Καραδήμα & Κουτσουμάνης 1992β, 679.

1319

Beschi 2005β, 142, αρ. 198–202. Danile 2011β.

1320

Lawall 2002, 202.

1321

Kocak Yaldir 2011, 366–367.

1322

Ζάχος 2011.

1323

Lungu 2010, 50, 58.

1324

Frasca 1993, 61–62, εικ. 28.

1325

Cook 1958–1959, 14. Cook 1965, 139.

1326

Gimatzidis 2010, 290, σημ. 1804.

1327

Μοσχονησιώτη 2004, 292 (σχόλιο Μ. Τιβέριου). Πάντως, τα γνωστά δείγματα χιακών αμφορέων από την ίδια θέση (για τα οποία βλ. παραπάνω) δεν είναι πρωιμότερα της Αρχαϊκής περιόδου.

1328

Buchner & Ridgway 1993, 429, αρ. 397.1. Για ένα δεύτερο δείγμα, η ακριβής χρονολόγηση του οποίου είναι ασαφής, βλ. Buchner & Ridgway 1993, 306, αρ. 246. 1.

1329

Σχόλιο που μεταφέρεται στο Durando 1989, 80. Η σχετική διαφωνία καταγράφεται και στα: Docter 1997, 241. Docter 2000, 75.

1330

Dupont & Skarlatidou 2005, 78.

1331

Όπως παραγνώνίζεται στο Gimatzidis 2010, 290, σημ. 1806.

1332

Η παρατήρηση βασίζεται σε εξέταση του εν λόγω αγγείου από κοντινή απόσταση, καθότι το τελευταίο εκτίθεται εκτός προθήκης στο Μουσείο της Villa Arbusto στην Ίσγια.

1333

Πρβ. Dupont 1998, 146 και 152.

1334

Johnston 2000, 223, αρ. 83C/61.

1335

Savelli 2006, 112.

1336

Docter 2000, 68 (εικ. 7), 74.

1337

Τιβέριος 1993β, 244 (χαράγματα και γραπτά σημεία). Oettli 1994, 77, αρ. 39. Χαράγματα διακρίνονται και στο χείλος ενός πρόσφατα δημοσιευμένου αμφορέα του τύπου (χωρίς να μνημονεύονται στη συζήτηση του αγγείου ή στο σχετικό λήμμα) στο Gimatzidis 2010, 290, 515, αρ. 660, πίν. 89.

1338

Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 1998, 226, εικ. 5 (γραπτό σύμβολο). Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2006, 268 (μόνο χαράγματα).

1339

Johnston 1979, 1–2. Oettli 1994, εικ. 67. Lawall 1995, 104–109. Dupont 1998, 151. Lawall 1998, 81–85. Dupont 1999β, 9–10, 14. Johnston 2004, 737–738, 749. Johnston 2006, 26–28. Πανάγου 2010, 426.

1340

Πρβ. έναν χιακό αμφορέα ανάλογης χρονολόγησης (δηλαδή του ύστερου 7ου αιώνα π.Χ.) από την Απολλωνία στη Μαύρη Θάλασσα: Nedev & Gyuzelev 2011, 67, εικ. 3.9.

1341

Dupont 1998, 148, 151. Για την εκτίμηση ότι οι χιακοί αμφορείς μετέφεραν οίνο βλ. Ρωμαίος 1941, 372. Johnston 1993, 375. Τιβέριος 1993β, 247. Sourisseau 1997, 133, 136. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 1997, 330. Tiverios 1998, 252. Boardman 1999, 17. Cassner 2003, 122. Τιβέριος 2004, 297. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2007, 268. Πανάγου 2010, 416–418. Dupont & Skarlatidou 2011.

1342

Τιβέριος 1993γ, 1490, 1492. Oettli 1994, 37–38.

1343

Lawall 2011α, 27.

1344

Hansson & Foley 2008.

1345

Για την εύρεση λέσβιων αμφορέων του πρώτου μισού του 6ου αιώνα π.Χ. σε άλλο ανασκαφικό σύνολο της Μεθώνης βλ. Μπέσιος & Νούλας 2011.

1346

Για τα χαρακτηριστικά αυτά βλ. Clinkenbeard 1982, 249–250, 259. Επίσης Slaska 1978, 225–226. Dupont 1982, 201–203. Clinkenbeard 1986, 353. Di Sandro 1986, 85. Slaska 1986, 60–62. Lawall 1995, 196–204. Sourisseau 1997, 122–125, 127. Dupont 1998, 156. Monachon 1999α, 40–60. Aquilué, Castanyer, Santos & Tremoleda 2000, 330. Fantalkin 2001, 94. de Domingo & Johnston 2003, 31–32, 35–36. Monachon 2003α, 43–49, 193–194. Seifert 2004, 26. Fantalkin & Tal 2010. Πανάγου 2010, 282. Lungu 2011. Docter υπό έκδοση, 143. Δέσβιοι αμφορείς ερυθρωπού χρώματος (για τους οποίους βλ. τελευταία Bîrzescu 2005) δεν απαντούν στο υλικό από τη Μεθώνη που εξετάζεται εδώ αλλά δεν λείπουν από τη θέση.

1347

Bieber, Brooks, Harbottle & Sayre 1976, 127, 130. Clinkenbeard 1982. Dupont 1983, 30. Whitbread 1995, 154–164. de Domingo & Johnston 2003, 35–36. Seifert 2004, 49. Dupont 2010β, 38. Lungu 2010, 49–50. Fantalkin & Tal 2010, 7–8. Dupont 2011.

1348

Williams & Williams 1991, 184.

1349

Lungu 2010, 57–59 (οικιστικά σύνολα Μυτιλήνης). Αχειλαρά 2011 (ταφικά σύνολα Μυτιλήνης και ευρήματα από άλλες θέσεις του νησιού). Dupont 2011, 171. Lungu 2011, 184.

1350

Clinkenbeard 1982, 249–250, 261–264. Di Sandro 1986, 85. Jones 1986, 282. Spencer 1995, 302, σημ. 16 (με βιβλιογραφία). Dupont 1998, 156, 158. de Domingo & Johnston 2003, 34–35. Seifert 2004, 26. Dupont 2010β, 38. Lawall, Lejpunskaja, Diatroptov & Samojlova 2010, 360. Dupont 2011, 175–176.

1351

Dupont 1998, 158. Dupont 2010α, 41–42. Dupont 2010β, 38. Lawall 2011γ, 313. Lungu 2011, 189. Tzocher 2011, 79. Η πρόταση που έχει διατυπωθεί για παραγωγή τεφρόχρωμων αμφορέων λέσβιου τύπου στη Φώκαια (Özyigit 1994, 89–90) δεν φαίνεται να ευσταθεί (Dupont 2010α, 41–42. Dupont 2010β, 38).

1352

Whitbread 1995, 160–161. de Domingo & Johnston 2003, 36. Dupont 2010α, 38, 41, 46–47. Lungu 2010, 61–63. Dupont 2011, 172–175. Lungu 2011, 188–189.

1353

Clinkenbeard 1982, 253–254.

1354

Βλ. για παράδειγμα Clinkenbeard 1982 (όπου γίνεται σύντομη αναφορά στη σελίδα 250). Clinkenbeard 1986. Dupont 1998, 156–163.

1355

de Domingo & Johnston 2003, 31, 42–43. Βλ. και Johnston 1993, 362. Johnston 2005, 365–367. Docter υπό έκδοση, 143–144. Στις τρεις τελευταίες μελέτες δίδεται κατά κανόνα μία μόνο ένδειξη Munsell για την κεραμική ύλη κάθε όστρακου παρά τη χρωματική διαφοροποίηση που αυτό παρουσιάζει. Εξάλλου, σε όλες αυτές τις μελέτες δεν γίνεται αναφορά στην έκδοση της κλίμακας Munsell που χρησιμοποιήθηκε, ώστε να αξιολογηθεί αν οι σχετικές ενδείξεις ταυτίζονται με τις ενδείξεις που προέκυψαν για τους λέσβιους αμφορείς από τη Μεθώνη.

1356

Johnston 2000, 218, αρ. 108. Johnston 2005, 365, αρ. 204–205.

1357

Clinkenbeard 1982, 264–265, αρ. 1 και 3–4.

1358

Σκαρλατίδου 2000, 290, αρ. K75 και K109. Η κεραμική ύλη των δειγμάτων αυτών, τα οποία είναι υστερότερα από τα περισσότερα δείγματα από τη Μεθώνη και χρονολογούνται στον ύστερο 7ο – πρώιμο 6ο αιώνα π.Χ., περιέχει σαφώς μικρότερη ποσότητα εγκλεισμάτων.

1359

Αρ. 4.

1360

Αρ. 4, 137.

1361

Αρ. 135.

1362

Αρ. 138.

1363

Αρ. 4, 133, 135.

1364

Αρ. 133.

1365

Αρ. 4.

1366

Αρ. 135.

1367

Αρ. 137 (με ελαφρώς πιο σκοτεινόχρωμη εσωτερική επιφάνεια).

1368

Αρ. 138.

1369

Επίχρισμα απαντά σπάνια σε λέσβιους αμφορείς (Clinkenbeard 1982, 250).

1370

Αρ. 133, 135, 138 (το τελευταίο δείγμα περιέχει επίσης ελάχιστα καστανέρυθρα μεγάλα εγκλείσματα).

1371

Αρ. 132, 136 (ως τεφρόχρωμος: 7.5YR 6/1).

1372

Αρ. 139.

1373

Ο τεφρόχρωμος πηλός του δείγματος με αρ. 134 παρουσιάζει διακυμάνσεις ως προς την απόχρωση (10YR 6/1 προς την εσωτερική επιφάνεια και GLEY 1 6/N προς την εξωτερική).

Για χρωματικές διακυμάνσεις στην κεραμική ύλη των λέσβιων αμφορέων βλ. Clinkenbeard 1982, 250, 253–254.

1374

Αρ. 134 (με πιο ανοικτόχρωμη εσωτερική επιφάνεια).

1375

Αρ. 132 (με ελαφρώς πιο ανοικτόχρωμη εσωτερική επιφάνεια), 136, 139.

1376

Clinkenbeard 1982, 250. Sourisseau 1997, 125.

1377

Για τους τελευταίους βλ. κυρίως Bîrzescu 2005.

1378

Όπως διαπίστωσα από προσωπική εξέταση, χειροποίητος είναι και ένας σκοτεινός τεφρόχρωμος αμφορέας από τα Άβδηρα (Σκαρλατίδου 2000, 81–82, αρ. K275).

1379

Clinkenbeard 1982, 249, 264–265, αρ. 1. Dupont 1998, 156–157, εικ. 23.4 (a), 159.

1380

Di Sandro 1986, 86, αρ. SG 201.

1381

Hayes 1966, 136, 139, αρ. 1416.

1382

Di Sandro 1986, 86. Για τη βαθμιαία ανύψωση του λαιμού των λέσβιων αμφορέων βλ. Clinkenbeard 1982, 251. Özyigit 1994, 89. Πρβ. τον βραχύ λαιμό του λέσβιου αμφορέα που εικονίζεται στο Dupont 1998, 157, εικ. 23.4 (a) με τον υψηλότερο λαιμό των υστερότερων δειγμάτων στην εικ. 23.4 (b–i).

1383

Clinkenbeard 1982, 250.

1384

Clinkenbeard 1982, 250.

1385

Slaska 1978, 226. Clinkenbeard 1982, 250. Di Sandro 1986, 85. Dupont 1998, 156. Seifert 2004, 26. Savelli 2006, 114. Πάντως, το χαρακτηριστικό αυτό δεν απαντά στο αξιόλογο σύνολο των μικρότερων, επιτραπέζιων λέσβιων αμφορέων που εντοπίστηκαν σε νεκροταφείο της Μυτιλήνης (Αχειλαρά 2011).

1386

Spencer 1995, 301, εικ. 12. Πρβ. και τον ερυθρό αμφορέα Clinkenbeard 1982, 258–259, 266, amphora B. Ορισμένοι μελετητές χρονολογούν το τελευταίο αυτό αγγείο στις αρχές (Özyigit 1994, 89) ή στο πρώτο ήμισυ (Dupont 1998, 156–157, εικ. 23.4 (g)) του 6ου αιώνα π.Χ.

1387

Σκαρλατίδου 2000, 81–82, αρ. K275.

1388

Αχειλαρά 2007.

1389

Cook 1958–1959, 14. Brann 1961β, 346, αρ. F 80. Πρβ. Clinkenbeard 1982, 252.

1390

Johnston 2000, 218, αρ. 108 (πάντως το όστρακο αυτό ανήκει σε ερυθρό αμφορέα). Για το ίδιο όστρακο βλ. τα σχόλια του Johnston στο Callaghan & Johnston 2000, 333, σημ. 16. Βλ. επίσης Fantalkin & Tal 2010, 9, σημ. 16.

1391

Johnston 2005, 367, αρ. 207.

1392

Fantalkin & Tal 2009, 198. Fantalkin & Tal 2010.

1393

Panzeri Pozzetti 1986, 135, 140, 143, αρ. 79.

1394

Berlingò 1993, 9, εικ. 16.

1395

Dupont 1998, 159. Βλ. και Fantalkin 2001, 94. Fantalkin & Tal 2010, 1.

1396

Βλ. γενικά: Dupont 1998, 159–161. Fantalkin & Tal 2010, 1. Πρόσθεσε: Albanese Procelli 1996, 107 (Σικελία). Albanese Procelli 1997, 5, 9 (Σικελία). Sourisseau 1997, 122, 126 (Ιταλία και Γαλλία). Monachon 1999a, 33–60 (Μαύρη Θάλασσα). Smoláriková 2001, 164–168 (Κάιρο). Smoláriková 2002, 25–26, 32, 34, 37, 40, 43, 69, 79, 99–100, 107 (Αίγυπτος). Monachon 2003a, 43–49 (Μαύρη Θάλασσα). Brugnone & Vassallo 2004, 768, 778, RO167 (Ιμέρα). Seifert 2004, 27 (Μίλητος). Johnston 2006, 28–29 (Αίγυπτος). Savelli 2006, 114, σημ. 83 (Μεγάλη Ελλάδα). Bourriau & French 2007, 119 (Αίγυπτος). Cantès 2007, 144 (Αίγυπτος). Smoláriková 2007, 191 (Αίγυπτος). Teleaga 2008, 57–58 (Μαύρη Θάλασσα). Tzocher 2011, 79–82 (βουλγαρικές ακτές Μαύρης Θάλασσας). Wilson 2011, 165 (Αίγυπτος).

1397

Τιβέριος 1993β, 247. Τιβέριος 1996, 418. Tiverios 1998, 251. Τιβέριος 2009β, 405. Gimatzidis 2010, 288, σημ. 1789. Tiverios 2010, 16. Στις περισσότερες από τις δημοσιεύσεις αυτές δεν διευκρινίζεται αν πρόκειται για τεφρόχρωμους ή μη αμφορείς.

1398

Τιβέριος 1995–2000, 311. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2000, 208. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2001, 259. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2003a, 196. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2003β, 333. Τιβέριος 2004, 297. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2005, 192. Tiverios 2008, 28. Τιβέριος 2009a, 392. Μανακίδου 2010, 463, σημ. 11. Τσιαφάκη 2011. Μολονότι στις δημοσιεύσεις αυτές δεν διευκρινίζεται αν πρόκειται για τεφρόχρωμους ή μη αμφορείς, οι πρώτοι αντιπροσωπεύονται επαρκώς στο Καραμπουρνάκι, όπως είχε την καλοσύνη να μου επιδείξει ο Μ. Τιβέριος και οι συνεργάτες του, τους οποίους ευχαριστώ θερμά.

1399

Λεβεντοπούλου-Γιούρη 1965, 449, πίν. 527a. Δεν προσδιορίζεται σαφώς αν πρόκειται για τεφρόχρωμο αμφορέα.

1400

Σκαρλατίδου 2000, 290. Dupont & Skarlatidou 2011. Για αναφορά σε αμφορείς λέσβιου τύπου βλ. Σκαρλατίδου 2010, 53, σημ. 1· 65, σημ. 7· 67, σημ. 8· 127–128, σημ. 23–24· 178, σημ. 77· 180–181, σημ. 82 και 84· 186, σημ. 95· 188, σημ. 97· 192, σημ. 105· 194, σημ. 108· 197, σημ. 113· 205, σημ. 129· 215, σημ. 142· 224, σημ. 160· 227, σημ. 165.

1401

Τερζοπούλου 1995, 658. Δεν διευκρινίζεται σαφώς αν πρόκειται για τεφρόχρωμο αμφορέα.

1402

Καραδήμα 2009, 152, 162, εικ. 19.

1403

Beschi 2005β, 141–142, αρ. 197. Danile 2011β.

1404

Lawall 2002, 200.

1405

Βλ. γενικά Bîrzescu, 2005, 62–67, εικ. 7–9. Για την Αγχίαλο/Σίνδο πρόσθεσε: Oettli 1994, 16, 57–59. Για τα Άβδηρα πρόσθεσε: Σκαρλατίδου 2000, 290. Dupont & Skarlatidou 2011. Για το Δασκύλειο πρόσθεσε Κοçak Yıldır 2011, 367–368.

1406

Για ανάλογα σημεία σε λέσβιους αμφορείς βλ. Dupont 1998, 158, 162. Dupont 2010a, 44. Lungu 2010, 60. Lungu 2011, 187.

1407

Lamb 1930–1931, 177. Clinkenbeard 1982, 251–252. Lawall 1995, 212–214. Dupont 1998, 162. Dupont 1999β, 10–11, 14–15. Smoláriková 2001, 166. Brugnone & Vassallo 2004, 767–768. Johnston 2004, 750. Bîrzescu 2005, 60–61. Dupont 2010a, 42–43. Lungu 2010, 60–61. Lungu 2011, 187–188.

1408

Εξαίρεση αποτελούν μεμονωμένοι αμφορείς που φέρουν γραπτά σημεία/σύμβολα που έχουν αποδοθεί μετά την όπτηση: ΕΛ (έλαιον;) σε δείγμα από το Berezan και κλαδί με καρπούς ελιάς(;) σε αγγείο από την Ίστρο (Dupont 2010a, 44. Lungu 2010, 60, σημ. 84. Lungu 2011, 187, σημ. 50).

1409

Clinkenbeard 1982, 254–256. Βλ. επίσης Clinkenbeard 1986, 356–359. Johnston 1993, 375. Sourisseau 1997, 125, 128. Aquilué, Castanyer, Santos & Tremoleda 2000, 330. Dupont 2010a, 38–39, 42–43, 45.

1410

Dupont 1998, 158, 161–162. Dupont 2010a, 38–39, 43–45. Lungu 2010, 52–53, 57. Πανάγου 2010, 277–278. Dupont 2011, 173, 176–177. Lungu 2011, 184.

1411

Johnston 1990β, 41–42. Ανάλογη σκέψη διατυπώνεται στο Dupont 1982, 202–203. Αμφιβολίες εκφράζονται στο Lawall 1995, 196.

1412

Pelagatti 1989, 11–16. Pelagatti 1990, 133–138. Cavagnera 1995, 44–45. Sourisseau 1997, 109–113. Savelli 2006, 109–110. Coudin 2009, 35–37.

1413

Johnston 1990a, 116.

1414

Johnston 1993, 358–362.

1415

de Domingo & Johnston 2003, 37, 43. Οι ίδιες αναλύσεις πάντως ήγειραν το ενδεχόμενο παραγωγής μιμήσεων σε κάποια άλλη περιοχή.

1416

Docter 2000, 70–72 (68, εικ. 6–7 ειδικά για τη χρονολόγηση). Docter 2007, 659–660. Σύντομη αναφορά στα εν λόγω αγγεία γίνεται και στο Niemeyer 1985, 32, όπως και στο Docter

1997, 240, αρ. 509–511, 513–514 (όπου όμως δεν αποδίδεται και δεν αναφέρεται το γάνωμα). Τα αγγεία αυτά έθεσε υπόψη μου ο Alan Johnston, τον οποίο και ευχαριστώ θερμά.

1417

Docter υπό έκδοση, 146–148 (με αναφορές σε παράλληλα από την ευρύτερη περιοχή του Βουθρωτού αλλά και σε πιθανά παράλληλα από τη Μασσαλία).

1418

Docter 2000, 71.

1419

Αρ. 5, 142, 144 (εν μέρει ανοικτός καστανός: 7.5YR 6/4), 145.

1420

Αρ. 140.

1421

Αρ. 141.

1422

Αρ. 183.

1423

Αρ. 141.

1424

Αρ. 141.

1425

Αρ. 183.

1426

Εν μέρει στο εσωτερικό του λαιμού του δείγματος με αρ. 140.

1427

Αρ. 140.

1428

Αρ. 140.

1429

Αρ. 5.

1430

Το δείγμα με αρ. 144 περιέχει πολλά (όχι λίγα) σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, ενώ εκείνο με αρ. 183 περιέχει επίσης αρκετά καστανέρυθρα μικρά εγκλείσματα.

1431

Το δείγμα με αρ. 5 περιέχει όχι μόνο λευκά αλλά και μεμονωμένα σκοτεινόχρωμα μεγάλα εγκλείσματα, ενώ μεμονωμένα καστανέρυθρα μεγάλα εγκλείσματα εντοπίζονται στο δείγμα με αρ. 183.

1432

Pelagatti 1989, 11. Pelagatti 1990, 133.

1433

Johnston 1985, 265, σημ. 1.

1434

Johnston 1993, 359–362. de Domingo & Johnston 2003, 32. Στις εκδόσεις αυτές παρατίθενται και ενδείξεις Munsell, χωρίς όμως να γίνεται αναφορά στην έκδοση της κλίμακας που χρησιμοποιήθηκε.

1435

Πρβ. ένα ή δύο ακόμα δείγματα του τύπου με ελαφρώς διαφορετικό pH που δημοσιεύονται στο Johnston 2005, 203.

1436

Johnston 1993, 361, αρ. 93.

1437

Docter 2000, 71.

1438

Docter υπό έκδοση, 146–148 (χωρίς αναφορά στην έκδοση της κλίμακας που χρησιμοποιήθηκε).

1439

Niemeyer 1985, 32.

1440

Docter 2000, 71. Docter 2007, 659. Για την πρώτη παρουσίαση αυτών των αγγείων βλ. Docter 1997, 239–240, όπου πάντως δεν μνημονεύεται το γάνωμά τους.

1441

Hayes 1966, 137, 139 αρ. 1423.

1442

Docter 2000, 71. Το χείλος των περισσότερων αμφορέων από τον Βουθρωτό δεν ομοιάζει ιδιαίτερα με εκείνο των δειγμάτων από την ισπανική Toscanos (Docter υπό έκδοση, 146).

1443

Docter 2000, 72, εικ. 9c-d.

1444

Για τα δείγματα εκτός Μεθώνης βλ. Docter 2000, 71. Docter 2007, 659–660. Πάντως, η διαμόρφωση του χείλους στα εν λόγω δείγματα παρουσιάζει ποικιλία και δεν ομοιάζει στενά με εκείνη που απαντά στα αγγεία από τη Μεθώνη.

1445

Johnston & Jones 1978, 133. Πρβ. Brann 1962, πίν. 42, αρ. 25 και 26 αντίστοιχα.

1446

Pelagatti 1989, 11. Pelagatti 1990, 133. Ο Stibbe (2000, 71) διαφωνεί και θεωρεί ότι οι εν λόγω αμφορείς ακολουθούν μεταλλικά πρότυπα. Βλ. όμως τις επιφυλάξεις του Johnston (1984, 211) ως προς το εύρος της παραγωγής μεταλλικών αμφορέων.

1447

Johnston 1993, 359.

1448

Pelagatti 1989, 11–16. Pelagatti 1990, 133–138.

1449

Johnston 1990a. Johnston 1993, 358–359. Βλ. και Johnston 2005, 203.

1450

Sourisseau 1997, 109–111.

1451

Stibbe 2000, 70–72.

1452

Docter 2000, 71.

1453

Για τους αμφορείς αυτούς βλ. κυρίως Johnston & Jones 1978, 121–122.

1454

Docter 2000, 71 με τη σχετική με το αγγείο βιβλιογραφία. Πρόσθεσε: Cabrera 2002, 91 (όπου εσφαλμένα ο αμφορέας αποδίδεται στον τύπο SOS). Cabrera Bonet & Sánchez Fernández 2002, 271, αρ. 13 (όπου εσφαλμένα ο αμφορέας αποδίδεται στον τύπο SOS). Stampolidis 2003, 318, αρ. 347.

1455

Osuna, Bedia y Domínguez 2000, 184, εικ. 11.

1456

Πρόκειται για ακατάγραφο όστρακο που φυλάσσεται μαζί με το υπόλοιπο σχετικό υλικό σε αποθήκη στο κέντρο της Νάπολης, μέσα σε κιβώτιο που φέρει αριθμό 207K0305022. Για την άδεια εξέτασης του σχετικού υλικού οφείλονται θερμές ευχαριστίες στον M. D'Acunpto και στη S. Savelli. Στον εν λόγω τύπο δεν φαίνονται να ανήκουν κάποιοι ολόβαφοι αμφορείς από την Incoronata και άλλες θέσεις της Ιταλίας, οι οποίοι ανάγονται στον μέσο και ύστερο 7ο αιώνα π.Χ. και θεωρούνται λακωνικοί (Orlandini 1979, 347, πίν. IX.3. Pelagatti 1990, 155, σημ. 88. Cavagnera 1995, 44–45. Δυστυχώς η κεραμική ύλη των αγγείων αυτών περιγράφεται πολύ λιτά).

1457

Docter υπό έκδοση, 146–148 (με αναφορές σε παράλληλα από την ευρύτερη περιοχή του Βουθρωτού αλλά και σε πιθανά παράλληλα από τη Μασσαλία).

1458

Johnston 2005, 364, αρ. 198. Μολονότι ο αμφορέας δημοσιεύεται ως λακωνικός, θεωρώ μετά από προσωπική εξέταση του αγγείου, ότι δεν είναι τέτοιος. Ο ανοικτός ερυθρόχρωμος (2.5YR 6/6) πηλός του περιέχει πολύ μεγάλη ποσότητα κόκκων ασημόχρωμου και χρυσίζοντος μαρμαρυγία, μεμονωμένες φολίδες χρυσίζοντος και λίγα μικρά σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα, όπως δηλαδή ο πηλός των ολόβαφων αμφορέων από τη Μεθώνη. Αντίθετα, οι λακωνικοί αμφορείς (από τον Κομμό και αλλού) φέρουν σαφώς μικρότερη ποσότητα ασημόχρωμου (μόνο) μαρμαρυγία. Τέλος, το γάνωμα του εν λόγω αγγείου, το οποίο είναι αρκετά αραιό και κυμαίνεται από μελανό ως ερυθρό παραπέμπει σε εκείνο των ολόβαφων αμφορέων. Οι λακωνικοί αμφορείς φέρουν κατά κανόνα πυκνό μελανό γάνωμα.

1459

Gassner 1997, 33, 36, αρ. 51–52.

1460

Θεοχάρης 1964, 242, πίν. 285a. Ο αμφορέας παρουσιάζεται ως πρωτογεωμετρικός αλλά προέρχεται από νεκροταφείο που εκτείνεται και στη Γεωμετρική περίοδο. Το ανάγλυφο έξαρμα κάτω από το χείλος, όπως και οι διακυμάνσεις στην πυκνότητα και το χρώμα του γανώματος συνδέουν το εν λόγω αγγείο με τους εξεταζόμενους ολόβαφους αμφορείς.

1461

Δεν εξετάζεται εδώ αναλυτικά η διασπορά της λεπτής λακωνικής κεραμικής στο βόρειο Αιγαίο επειδή οι ολόβαφοι αμφορείς από τη Μεθώνη δεν προέρχονται από τη Δακωνία. Για τη λακωνική κεραμική στη Μακεδονία βλ. κυρίως Τιβέριος 1989, 44–45. Κόρτη-Κόντη 2001, 57. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2003a, 195. Πιπιλή 2011. Τα ευρήματα λακωνικής κεραμικής από το βόρειο Αιγαίο παραβλέπονται δυστυχώς στη μελέτη του Couđin 2009, η οποία καλύπτει ολόκληρη τη Μεσόγειο.

1462

Για λακωνικούς αμφορείς στη Μεθώνη βλ. Μπέσιος & Νούλας 2011. Μπέσιος, Αθανασιάδου & Νούλας υπό εκτύπωση, εικ. 15: αριστερά.

1463

Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2001, 259, σημ. 12. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2003a, 195. Τίβεριος 2008, 28, 40, 82.

1464

Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1998, 109. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1999, 1203, εικ. 8. Παντή 2008, 17. Τίβεριος 2008, 59, εικ. 3.

1465

Σκαρλατίδου 2010, 144–146, σημ. 34–38· 150, σημ. 42· 208, σημ. 133. Dupont & Skarlatidou 2011.

1466

Danile 2011β.

1467

Ανάλογες οπές απαντούν και σε άλλους αμφορείς από το 'Υπόγειο' αλλά και σε πρώιμους αμφορείς διαφόρων τύπων από άλλες θέσεις (βλ. παραπάνω σημ. 483).

1468

Pelagatti 1990, 138. Cavagnera 1995, 47, 50, σημ. 72.

1469

Johnston 1993, 359–362, αρ. 88, 91, 99.

1470

Docter 2000, 71. Docter υπό έκδοση, 146.

1471

Η αδυναμία αναγνώρισης του τύπου και της προέλευσης ενός αξιόλογου ποσοστού αρχαϊκών αμφορέων είναι γνωστή στην έρευνα. Πρβ. ενδεικτικά την περίπτωση του Κομμού: Johnston 1993, 372–374, αρ. 143–156. Johnston 2005, 370–372, αρ. 222–233.

1472

Εξωτερική επιφάνεια του οστράκου με αρ. 148, με την εσωτερική επιφάνεια ροδοκίτρινη (5YR 6/6).

1473

Αρ. 146.

1474

Αρ. 147.

1475

Το δείγμα με αρ. 146 δεν περιέχει λευκά εγκλείσματα.

1476

Βλ. την ενότητα 3.3.3.4 και πρβ. Johnston 2005, 369, αρ. 220–371, αρ. 227.

1477

Για το περίγραμμα του χείλους πρβ. τους ανοικτούς τεφρόχρωμους λέσβιους αμφορείς, ενώ για την πρόσφυση της λαβής πρβ. τους σκοτεινούς τεφρόχρωμους, οι οποίοι εξετάζονται στην ενότητα 3.3.3.7.

1478

Πρβ. τις παρατηρήσεις στο Johnston 2005, 371–372, αρ. 228–229 (πρόκειται για αμφορείς διαφορετικών τύπων).

1479

Ο πηλός του δείγματος με αρ. 149 περιέχει επίσης λίγα σκοτεινόχρωμα και λευκά μεγάλα εγκλείσματα.

1480

Η κεραμική ύλη του αμφορέα με αρ. 151 περιέχει επίσης ελάχιστα καστανόχρωμα μεγάλα εγκλείσματα, ενώ εκείνη του αμφορέα με αρ. 150 ελάχιστα σκοτεινόχρωμα μεγάλα εγκλείσματα.

1481

Σημειώνεται πάντως ότι λίγα από τα όστρακα του αμφορέα με αρ. 151 προέρχονται από την ενδιάμεση φάση.

1482

Η κεραμική ύλη του δείγματος με αρ. 153 περιέχει επίσης μεμονωμένα μεγάλα σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα.

1483

Πρβ. ενδεικτικά Johnston 1993, 368, αρ. 120, με επιφάνεια ανοικτή τεφροκάστανη (10YR 6/2). Johnston 2005, 367, αρ. 213, με επιφάνεια ανοικτή τεφροκάστανη (7.5YR 6/2) ως πολύ ωχροκάστανη (10YR 7/4).

1484

Βλ. παραπάνω σημ. 483.

1485

Ο πηλός του οστράκου με αρ. 186 περιέχει επιπλέον ελάχιστα μικρά σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα, ενώ εκείνος του οστράκου με αρ. 156 λίγα μικρά λευκά εγκλείσματα και μεμονωμένα μεγάλα ανοιχτόχρωμα εγκλείσματα.

1486

Βλ. παραπάνω σημ. 483.

1487

Σκαρλατίδου 2000, πίν. 53, αρ. K15· πίν. 90, αρ. K32· πίν. 111A, αρ. K31· πίν. 112 αρ. K74· πίν. 117, αρ. K79· πίν. 120 K23 (πολύ βαθιά οπή ανάλογη εκείνης του δείγματος με αρ. 187)· πίν. 122, αρ. K54· πίν. 134, αρ. K204· πίν. 141, αρ. K252 και K254· πίν. 142, αρ. 263· πίν. 142A, αρ. K265.

1488

Οι αριθμοί που δίδονται προκύπτουν από την άθροιση των δειγμάτων που εξετάζονται στις επιμέρους ενότητες και αντιπροσωπεύουν έναν μέγιστο αριθμό κεραμικών. Δυσνητικά, οι αριθμοί αυτοί μπορεί να μειωθούν αν ορισμένα από τα κεραμικά συγκολληθούν μεταξύ τους αλλά εκτιμάται ότι δεν πρόκειται να προκύψουν αξιολογικές διαφοροποιήσεις.

1489

Ευβοϊκός ή αττικός είναι ο αμφορέας τύπου SOS με αρ. 110.

1490

Bartoněk & Buchner 1995.

1491

Βλ. κυρίως Csapo, Johnston & Geagan 2000.

1492

Gardner 1886 και Gardner 1888, 62–69.

1493

Palme-Koufa 1996.

1494

Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005.

1495

Langdon 1976.

1496

Για τη σημασία του κριτηρίου του σχήματος και τη σχέση του με τη χρήση των αγγείων βλ. παραπάνω την ενότητα 3.1.2.

1497

Bartoněk & Buchner 1995.

1498

Βλ. κυρίως Csapo, Johnston & Geagan 2000.

1499

Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005.

1500

Langdon 1976.

1501

Palme-Koufa 1996.

1502

Gardner 1886 και Gardner 1888, 62–69.

1503

Jeffery 1981.

1504

Το άθροισμα που προκύπτει είναι προφανώς μεγαλύτερο από τον αριθμό των 191 αγγείων ή οστράκων που εξετάζονται, αφού αυτά φέρουν συχνά περισσότερα του ενός σημεία. Οι 'περιπτώσεις' στις οποίες γίνεται αναφορά αφορούν την απόδοση ενός ή περισσότερων σημείων σε ένα συγκεκριμένο τμήμα του αγγείου.

1505

Βλ. ενδεικτικά Johnston 1979, 5. Johnston 2006, 3.

1506

Πρβ. Volioti 2011.

1507

Δύο (αρ. 92 και 95) από τις πέντε αποσπασματικά σωζόμενες, επεισόακτες κοτύλες με πτηνά που εξετάζονται στην ενότητα 3.3.2.4.1 διατηρούν το εικονιστικό αυτό θέμα, το οποίο απαντά και σε κοτύλη άλλου τύπου, από τον Θερμαϊκό Κόλπο, με αρ. 35.

1508

Για εκτενή βιβλιογραφία σχετικά με τα δύο αυτά αγγεία βλ. την ενότητα 3.3.2.4.1.

1509

Για τη σχέση των χαραγμάτων που απαντούν σε πρώιμα ελληνικά αγγεία με τη διακόσμηση βλ. Osborne & Pappas 2007.

1510

Για το αγγείο βλ. Coldstream 1987, 25–26, αρ. 12. Για την αναγνώριση του graffito βλ. παραπάνω, σημ. 273.

1511

Για την αντιπροσώπευση λίγων σχετικά και αποσπασματικών κεραμικών από το 'Υπόγειο', τα οποία χρονολογούνται πριν τον ύστερο 8ο αιώνα π.Χ. βλ. Κεφάλαιο 2.

1512

Βλ. γενικά Κεφάλαιο 1. Για τον συνδυασμό της μαρτυρίας του Πλουτάρχου με άλλες φιλολογικές πηγές, οι οποίες συνάδουν στις χρονολογήσεις αυτές βλ. Blakeway 1932-1933, 205, σημ. 4. Βλ. περαιτέρω τη βιβλιογραφία στη σημ. 1513. Μία άλλη άποψη, βασισμένη στο *Χρονικό* του Ευσέβιου και του Ιερώνυμου, τοποθετεί την ίδρυση της κορινθιακής αποικίας στην Κέρκυρα στα 709/708, 708/707 ή 707/706 π.Χ. (Parker 1997, 57. Morgan 1998, 286. Χωρέμη-Σπετσιέρη 2011, 65).

1513

Graham 1971, 46–47. Hammond 1972, 425–426. Graham 1982, 113, 161. Τιβέριος 1989, 58, σημ. 162· 61. Hatzopoulos, Knoepfler & Marigo-Papadopoulos 1990, 641, 659, σημ. 49. Τιβέριος 1990α, 324. Τιβέριος 1993α, 555. Crielaard 1996, 109, 113. Hammond 1998, 393. Malkin 1998, 3-6. Mele 1998, 218. Boardman 1999, 229. Antonelli 2000, 21–27. Walker 2004, 152–154. Για απόψεις που διατυπώθηκαν μετά την έναρξη των ανασκαφών, βλ. Τιβέριος 2007, 4. Lane Fox 2008, 171. Παπαγεωργίου 2008, 113. Τίβεριος 2008, 5–6,

17. Μπέσιος 2010α, 94 (όπου όμως γίνεται εκ παραδρομής αναφορά στα *Αίτια Ρωμαϊκά*). Malkin 2011, 153. Μπέσιος, Αθανασιάδου & Νούλας υπό εκτύπωση.

1514

Bakhuizen 1976, 19. Πρόσθεσε: Cook 1946, 70–71. Gimatzidis 2011α, 103. Για επιφυλάξεις στο σκέλος που αφορά την Κέρκυρα βλ. Morgan 1998, 281–289, με εκτενή βιβλιογραφία. Alexis 2003, 13–14.

1515

Διγυστά αρχαιολογικά ευρήματα, τα οποία εκλαμβάνονται ως ενδεικτικά της ευβοϊκής παρουσίας στην Κέρκυρα, παρουσιάζονται στο Blakeway 1932–1933, 205–206, σημ. 4. Πρβ. Parker 1997, 56. Χωρέμη-Σπετσιέρη 2011, 62–65. Βλ. όμως την κριτική στα: Morgan 1998, 284–285, 301. Alexis 2003, 13–14. Metallinou 2010, 13–15. Θερμά ευχαριστώ τους Γ. Μεταλλινού, Γ. Αυγερινού και Α. Αλέξη (Η΄ ΕΠΚΑ), οι οποίοι είχαν την καλοσύνη να μου δείξουν δημοσιευμένη και αδημοσίευτη γεωμετρική και πρωτοαρχαϊκή κεραμική από την Κέρκυρα.

1516

Kahrstedt 1953, 86–87. Bakhuizen 1976, 19.

1517

Sakellariou 1979, 31–32. Ο συσχετισμός είχε προηγουμένως σημειωθεί και στο Hammond 1972, 416–418. Βλ. πάντως και τους εύστοχους προβληματισμούς στο Morgan 1998, 281, σημ. 4.

1518

Για την ανάγκη κριτικού ελέγχου των γραπτών πηγών περι αποικισμού με βάση τη μαρτυρία των αρχαιολογικών ευρημάτων, βλ. ενδεικτικά Graham 1971, 38. Osborne 1996α, 15–17. Papadopoulos 1999. Owen 2005, 6–7. Hall 2007α, 106–110. Papadopoulos 2005, 580–588, 593.

1519

Βλ. Κεφάλαιο 2 και: Μπέσιος 2003, 445–446, 448. Μπέσιος, Αθανασιάδου, Γεροφωκά & Χριστάκου-Τόλια 2004, 373–374. Μπέσιος 2010α, 78, 94, 105. Μπέσιος, Αθανασιάδου & Νούλας υπό εκτύπωση.

1520

Καρλιάμπας, Μπέσιος & Τριανταφύλλου 2004, 344–345, εικ. 9. Μπέσιος 2010α, 78, 80–81, 84–86, 89, 91, 94–95.

1521

Osborne 1998, 259–260.

1522

Για κριτική επ' αυτού βλ. ενδεικτικά Osborne 1998, 264. Whitley 2001, 125. Owen 2005, 7–8.

1523

Βλ. Κεφάλαια 1 και 2, καθώς και: Μπέσιος 2003, 448. Tiverios 2008, 18–19. Μπέσιος, Αθανασιάδου & Νούλας υπό εκτύπωση.

1524

Για το συμπέρασμα αυτό πρβ. Dunbabin 1948, 442, 451, 470. Coldstream 2008α, 322. Για το χρονικό του αποικισμού και τα σχετικά αρχαιολογικά ευρήματα, βλ. Dunbabin 1948, 435–471. Osborne 1996α, 121–125. Coldstream 2008α, 322–327.

1525

Coldstream 2008α, 302–331.

1526

Πρβ. Morris 1996, 54–55.

1527

Πρβ. Morris 1996, 55–57.

1528

Finley 1973. Η αντίληψη του Finley βασιζόταν στη σκέψη των Karl Polanyi και Max Weber (βλ. σχετικά Möller 2000, 1–5).

1529

Βλ. ενδεικτικά Dupont 1999γ, 459–460. Morris 2005, 102–103. Dickinson 2006, 197–198. Hall 2007α, 117, 235–237. Morley 2007, 2–6. Osborne 2007, 295–298. van Wees 2009, 444, 464–465. Sherratt 2011, 10–11.

1530

Boardman 1999, 229 (“the object was simply land, and there can have been little interest at first in trade”). Βλ. και Tiverios 2008, 125. *Contra* Hammond 1972, 421.

1531

Boardman 1999, 230. *Contra* Graham 1982, 113, 115.

1532

Μπέσιος 2003, 449. Μπέσιος, Αθανασιάδου, Γεροφωκά & Χριστάκου-Τόλια 2004, 369. Μπέσιος 2010α, 105. Μπέσιος 2010β. Μπέσιος & Νούλας 2011. Μπέσιος, Αθανασιάδου & Νούλας υπό εκτύπωση.

1533

Τιβέριος 1991–1992, 216. Τιβέριος 1993α, 555. Τιβέριος 1996, 415. Tiverios 1998, 248–249. Tiverios 2008, 21.

1534

Τιβέριος 1996, 416, 424. Tiverios 1998, 250. Tiverios 2008, 21.

1535

Papadopoulos 1996, 171–174. Papadopoulos 1999, 379–382. Papadopoulos 2005, 588–592. Papadopoulos 2011, 122–124. Πρβ. Morris 2006, 78. *Contra* Τιβέριος 2007. Lane Fox 2008, 62–63. Tiverios 2008, 4.

1536

Παρομοίως, εικάζεται ότι ο ορυκτός πλούτος της Θάσου υπήρξε καθοριστικός για τον αποικισμό του νησιού από Πάριους (Muller & Mulliez 2009, 141).

1537

Μισοηλίδου-Δεσποτίδου 2008, 60.

1538

Hammond 1972, 192, 425–426. Αξίζει να αντιπαραβάλλει κανείς την άποψη του N. Hammond με εκείνη που εξέφρασε την ίδια εποχή ο A. J. Graham (1971, 47–47), σύμφωνα με την οποία η Μεθώνη δεν διαδραμάτισε κεντρικό ρόλο.

1539

Βλ. όμως Κεφάλαιο 2, σημ. 1 για την ταύτιση της θέσης από την Αρχαιολογική Υπηρεσία ήδη το 1970.

1540

Τα εύρος των εισαγωγών είχε καταδειχθεί ήδη από τις προκαταρκτικές αναφορές, βλ. Μπέσιος 2003, 449. Μπέσιος, Αθανασιάδου, Γεροφωκά & Χριστάκου-Τόλια 2004, 369.

1541

Πρβ. Osborne 1998, 258. Lawall 2002, 199. Dickinson 2006, 199–200.

1542

Osborne 1996a, 118. Osborne 1996β, 40–41. Osborne 1998, 258. Στις μελέτες αυτές παραβλέπεται η μαρτυρία των εμπορικών αμφορέων.

1543

Βλ. ενδεικτικά Lawall 1998, 75. Dupont 2001, 85. Dickinson 2006, 201. Osborne 2007, 285. Kotsonas 2008, 233. Gras 2010, 111–112.

1544

Koehler & Matheson 1993, 91. Πρβ. Twede 2002.

1545

Βλ. ενδεικτικά Sherratt & Sherratt 1992–1993, 371. Py & Sourisseau 1993. Dupont 1998. Twede 2002, 98. Gras 2010.

1546

Στο ζήτημα του προσδιορισμού του περιεχομένου των αμφορέων του 'Υπογείου' θα συμβάλλουν οι αναλύσεις της συναδέλφου Μαρίας Ρούμπου.

1547

Το φαινόμενο αυτό έχει μελετηθεί στη δυτική κυρίως Μεσόγειο· βλ. ενδεικτικά Dietler 2007, 255–256, 259–261, 272–274. Βυχό 2009.

1548

Gras 1997, 167–168. Lawall 2002, 237, σημ. 50. Carlson 2003, 583–590. Dietler 2007, 268–269. Lawall 2011β, 44.

1549

Ενδεικτικά σημειώνεται ότι σε έναν πρόσφατο τόμο για την αρχαία οικονομία η μαρτυρία των εμπορικών αμφορέων για την ελληνική οικονομία του 8ου αιώνα π.Χ. παραβλέπεται εντελώς (Morris 2007). Πενιχρές είναι και οι αναφορές στη σχετική επισκόπηση που καλύπτει την Αρχαϊκή Ελλάδα (Osborne 2007, 285, 291). Αντίθετα, έμφαση στους εμπορικούς αμφορείς δίνεται σε μία άλλη επισκόπηση στον ίδιο τόμο, η οποία καλύπτει τη δυτική Μεσόγειο της ίδιας περιόδου (Dietler 2007). Παρομοίως πενιχρές είναι οι σχετικές αναφορές σε ένα άλλο πρόσφατο έργο για τον ελληνικό κόσμο της ίδιας περιόδου και την οικονομία του (van Wees 2009, 459–460 και Morris 2009, 66–70. Αλλά πρβ. Morgan 2009, 51–52).

1550

Μπέσιος & Νούλας 2011. Η άποψη που θέλει τη Μεθώνη του 7ου αιώνα π.Χ. σε ύφεση (Gimatzidis υπό έκδοση, 957) δεν έχει ασφαλή βάση.

1551

Graham 1964, 13–14. Graham 1971, 36. Graham 1989, 50. Papadopoulos 1997. Morris & Papadopoulos 1998, 254–256. Crielaard 1999, 61–62. Papadopoulos 2005, 409, 577–578. Dickinson 2006, 200, 210–215. Hall 2007a, 106–110. Ridgway 2007, 147. Kotsonas 2008, 233–234. Lane Fox 2008, 49–50. Papadopoulos 2011, 114, 122. Πρβ. όμως τις επιφυλάξεις, ειδικά για τον 8ο αιώνα π.Χ., στο Boardman 1999, 271–272.

1552

Papadopoulos 1997, 203–205. Gosden 1999. Hall 2002, ιδίως 90–124. Lyons & Papadopoulos 2002. Gosden 2004. Stein 2005a. Hodos 2006. Hall 2007a, 98. Hales & Hodos 2010. Knapp & von Dommelen 2010, 3–6.

1553

Για έμφαση στο ρόλο των Ευβοέων, με ειδική αναφορά και στη Μακεδονία, βλ. Popham 1994, 32–34. Snodgrass 1994a. Crielaard 1996. Bats & d'Agostino 1998. Luke 2003, 56–58. Τιβέριος 2007. Lane Fox 2008, 62–63. Tiverios 2008. Gimatzidis 2011a, 103. Gimatzidis υπό έκδοση.

1554

Για κριτική στην έμφαση που δίνεται στους Ευβοείς στο έργο του Lane Fox, βλ. και Papadopoulos 2011, 124–125.

1555

Η παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία συλλέγεται στο Boardman 1990, 170.

1556

Papadopoulos 1996. Papadopoulos 1997, ιδίως 205. Papadopoulos 1998. Papadopoulos 1999. Papadopoulos 2005, ιδίως 580–588. Papadopoulos 2011, ιδίως 122.

1557

Για την κριτική βλ. τη σύνοψη στο Papadopoulos 2011.

1558

Ridgway 1990. Ridgway 1992. Ridgway 1994. Ridgway 2007.

1559

Βλ. κυρίως Papadopoulos 1996. Papadopoulos 2005.

1560

Την εντύπωση αυτή συμμερίζεται ο Dickinson 2006, 213. Η εντύπωση προκύπτει, για παράδειγμα, από τα αναγραφόμενα στα: Papadopoulos 1996, 159. Papadopoulos 1997, 193, 205–206. Papadopoulos 2011, 115–119. Την ίδια εντύπωση προκαλούν μελέτες άλλων συγγραφέων, βλ. ενδεικτικά Morris 1992, 141. Sherratt 2003, 229–230. Σημειώνεται πάντως η εκπεφρασμένη πρόθεση του Papadopoulos (2005, 592) να μην αντικατασταθεί το ερμηνευτικό μοντέλο της κυριαρχίας των Ευβοέων από εκείνο της κυριαρχίας των Φοινίκων, αλλά από ένα άλλο, πιο πολυσυλλεκτικό.

1561

Από την εκτενή βιβλιογραφία σταχυολογώ ενδεικτικά τους εξής, εύγλωττους τίτλους: «Euboeans vs Phoenicians» (Crielaard 1992–1993), ή «Euboeans or Phoenicians?» (Dickinson 2006, 210).

1562

Levi 1950, 156.

1563

Kearsley 1995, 80–81. Coldstream 2003, 374. Luke 2003, 56–58. Dickinson 2006, 214. Coldstream 2008β, 176.

1564

Δικαιολογημένα ειρωνικό είναι το σχόλιο του Papadopoulos 1996, 166 για τον τεράστιο πληθυσμό που θα έπρεπε να έχει η Χαλκίδα για να ιδρύσει όλες τις αποικίες που της αποδίδονται. Το ίδιο σχόλιο όμως έχει γενικότερη αναφορά, όχι μόνο στους Ευβοείς αλλά και στους Φοινίκες και σε άλλους 'θαλασσοκράτορες'.

1565

Βλ. ενδεικτικά Coldstream 2003, 109–292. Dickinson 2006, 216–217.

1566

Kotsonas 2009, 1051, 1059.

1567

Ridgway 1990, 68–72. Ridgway 1992, 111–118. Coldstream 1994, 51. Ridgway 1994, 39–40. Osborne 1996a, 115. Papadopoulos 1997, 201–203. Tandy 1997, 69, 72. Whitley 2001, 126. Morris 2007, 239. Ridgway 2007, 142–143. Lane Fox 2008, 151–153. Morgan 2009, 58.

1568

Βλ. ενδεικτικά Dunbabin 1948 και πρβ. τρέχουσες προσεγγίσεις, όπως: Gosden 1999. Lyons & Papadopoulos 2002. Gosden 2004. Owen 2005. Stein 2005a. Hodos 2006. Malkin 2011. van Dommelen 2011.

1569

Η σύνδεση στην οποία αναφέρομαι αποτυπώνεται καθαρά, για παράδειγμα, στο Sherratt & Sherratt 1992–1993. Για την τρέχουσα πρόσληψη της εν λόγω θεωρίας βλ. Wilkinson, Sherratt & Bennet 2011.

1570

Stein 2002. Stein 2005β, 8–9, 29–30. Hodos 2006, 6–9. Constantakopoulou 2007. Malkin, Constantakopoulou & Panagopoulou 2009. Knappett 2011, 28–30. Malkin 2011. Papadopoulos 2011, 129–130. Sherratt 2011, 16–17. Πάντως, η θεωρία των δικτύων προσλαμβάνεται διαφορετικά από διαφορετικούς μελετητές. Γι' αυτό το ζήτημα πρβ. ενδεικτικά τις μελέτες των Knappett 2011 και Malkin 2011, οι οποίες μάλιστα επικεντρώνονται στο Αιγαίο. Επιπλέον, η χρήση του όρου «δίκτυα» είναι ενίοτε ανεξάρτητη από τη σχετική θεωρία (βλ. ενδεικτικά Doumet-Serhal 2008).

1571

Βλ. Papadopoulos 1996, 162 (γενικότερα πρβ. και Papadopoulos 1996, 202). Ούτε στη μελέτη αυτή, όμως, ούτε στην τελική δημοσίευση του νεκροταφείου της Τορώνης (Papadopoulos 2005) αναδεικνύεται επαρκώς ο ρόλος των γηγενών πληθυσμών έναντι εκείνων που προέρχονται από άλλες περιοχές του Αιγαίου (Ευβοέων και λοιπών Ιώνων, Αιολέων και Κορινθίων).

1572

Βλ. Κεφάλαια 1 και 2. Οι σχετικές αυτές πηγές παρατίθενται στο σύνολό τους και εξετάζονται στο Hammond 1972, 405–441.

1573

Tiverios 2008, 18. Η ίδια άποψη εκφράζεται με μεγαλύτερη ασάφεια στο Hatzopoulos & Paschidis 2004, 804.

1574

Hammond 1972, 434 (βλ. και 416–418, 425–426, 430–432, με το σχετικό χωρίο της σελίδας 432 να αφήνει πάντως ανοικτό το ενδεχόμενο της άποψης Τιβέριου). Οι άποικοι, θεωρεί ο Hammond, βρήκαν τους Πίερες να κατοικούν στη σημερινή νότια Πιερία, από όπου εκδιώχθηκαν γύρω στα μέσα του 7ου αιώνα, για να εγκατασταθούν ανατολικά του Στρυμόνα, στην Πιερίδα κοιλάδα.

1575

Μπέσιος, Αθανασιάδου & Νούλας υπό εκτύπωση.

1576

Μπέσιος 2003, 448. Tiverios 2008, 18. Μπέσιος, Αθανασιάδου & Νούλας υπό εκτύπωση.

1577

Για την παραδοχή αυτή βλ. Heurtley 1939, 132. Hammond 1972, 192. Τιβέριος 1993γ, 1488–1492 (με αναφορά στον 6ο αιώνα π.Χ.). Gimatzidis υπό έκδοση, 958. Η παραδοχή αυτή εμφανίζεται και σε άλλα δημοσιεύματα, τα οποία αναφέρονται στην πιθανή εμπλοκή εμπόρων διαφορετικών εθνικοτήτων στο εμπόριο στη Μακεδονία αλλά δεν εγείρουν καν την πιθανότητα της ενεργής συμμετοχής των Μακεδόνων και των λοιπών κατοίκων της περιοχής (βλ. ενδεικτικά Gimatzidis 2010, 268–269. Χατζής 2010, 184–185).

1578

Για την παραδοχή αυτή στη βιβλιογραφία για τη μακεδονική προϊστορία, βλ. Fotiadis 2001, 121 και πρβ. Papadopoulos 2005, 592.

1579

Papadopoulos 1996, 158 και 2005, 577–578.

1580

Για τις εξαγωγές αυτές βλ. παραπάνω τη σημ. 1579, καθώς και Tiverios 2008, 9–10, σημ. 42.

1581

Gimatzidis 2006, 226 (*non vidi*). Gimatzidis 2010, 268–269. Βλ. και: Σκιαδάς 2009, 38, 102. Πάτης 2010, 67. Χατζής 2010, 174. Gimatzidis υπό έκδοση, 962.

1582

Ενδεχόμενο που σημειώνεται λακωνικά και στο Dickinson 2006, 207–208.

1583

Όπως για παράδειγμα μπορεί να υποθεθεί για την περίπτωση των τριών χαραγμάτων στη λαβή των οπισθότμητων πρόχων με αρ. 51 και 52.

1584

Vokotopoulou & Christidis 1995. Βλ. και Μοσχονησιώτη 2004, 279–280. Τιβέριος 2004, 299. Μπουρογιάννης 2007, 431–433. Για άλλα σχετικά παραδείγματα βλ. Dupont 1999γ, 456.

1585

Για την ένδεια σχετικών ευρημάτων βλ. Jeffery 1990, 363. Πρόσθεσε Papadopoulos 1996, 162–163.

1586

Μπέσιος, Αθανασιάδου, Γεροφωκά & Χριστάκου-Τόλια 2004, 368, εικ. 2 (με υποθέσεις για τη μετακίνηση κεραμέων).

1587

Papadopoulos 1996, 164. Papadopoulos 1997, 205. Papadopoulos 2005, 586. Ο ίδιος, πάντως, σημειώνει ότι η εικόνα αυτή πιθανόν θα αλλάξει με νέες ανακαλύψεις (Papadopoulos 1996, 165–166. Papadopoulos 2005, 588).

1588

Papadopoulos 2005, 588, 594–595, σημ. 8. Βλ. και Papadopoulos 1996, 157–158, 161–162.

1589

Dickinson 2006, 200.

1590

Morris & Papadopoulos 1998, 254–255. Οι συγγραφείς επαναλαμβάνουν ένα επιχειρήμα του William Culican (1982, 46), χωρίς όμως να το αποδίδουν ορθά. Ο Culican αναφέρεται αποκλειστικά στις φοινικικές αποικίες και στη δυσκολία διά-

κρισης μεταξύ των εκεί εντοπιζόμενων κεραμικών προϊόντων από την ίδια τη Φοινίκη ή από την Κύπρο.

1591

Ridgway 2007, 147–148. Για την ευβοϊζουσα κεραμική των Πιθηκουσών βλ. και Coldstream 1994, 52. Για τη Μακεδονία πρβ. Τιβέριος 2007, 6–7.

1592

Βλ. Κεφάλαιο 2 και Μπέσιος, Αθανασιάδου, Γεροφωκά & Χριστάκου-Τόλια 2004, 369.

1593

Τιβέριος, Παντή, Σέρογλου, Αβραμίδου, Λαχανίδου, Oettli & Καϊτελίδης 1997, 301.

1594

Βλ. Paspalas 2006–2007, όπου το τοπικό ευβοϊζον υλικό αποδίδεται πειστικά σε ντόπιους και όχι σε Ευβοείς κεραμείς.

1595

Ridgway, Deriu & Boitani 1985 και Deriu, Buchner & Ridgway 1986, όπου η παρουσία Ευβοέων στις Πιθηκούσες τεκμηριώθηκε στη βάση της θερμοκρασίας όπτησης των προϊόντων τους, όπως αυτή αναδείχθηκε από τη μέθοδο Mössbauer. Για επιφυλάξεις ως προς τη μέθοδο αυτή βλ. Papadopoulos 1997, 198. Kotsonas 2011β, 138, σημ. 69.

1596

Lane Fox 2008, 171.

1597

Snodgrass 1994β, 2. Osborne 1996α, 114–118, 128–129. Osborne 1996β, 40–41. Osborne 1998. Whitley 2001, 124–125. Gosden 2004, 65–71. Owen 2005, 7–8. Hall 2007, 110. Osborne 2007, 283. Tiverios 2008, 126–127. *Contra* Boardman 1994, 138. Για μία συμβιβαστική προσέγγιση βλ. Malkin 2011, 65–95, 209–212.

1598

Παπαγεωργίου 1997. Παπαγεωργίου 2001, 163, 166–170, 191–192.

1599

Για την αντίληψη αυτή βλ. Vokotopoulou 1990, 86. Morris 2006, 78. Tiverios 2008, 126. Gimatzidis υπό έκδοση, 963.

1600

Papadopoulos 1996, 162–164. Papadopoulos 2005, 586–587.

1601

Αν, πάντως, τα ιδιότυπα σημεία στον αμφορέα με αρ. 115 αντιστοιχούν σε γράμματα, αυτά δεν είναι ελληνικά.

1602

Δυστυχώς τα επιγραφικά αυτά δεδομένα παραμένουν άγνωστα στη διεθνή βιβλιογραφία και ενδεικτική επί τούτου είναι μία πολύ πρόσφατη επισκόπηση της επιγραφικής στην αρχαία Μακεδονία: Rhodes 2010, ιδίως 32–33. Πρβ. και Whitley 2001, 254–255.

1603

Vokotopoulou & Christidis 1995. Βλ. και Μοσχονησιώτη 2004, 279–280. Τιβέριος 2004, 299. Μπουρογιάννης 2007, 431–433.

1604

Τιβέριος 1999. Το θέμα αυτό αποτέλεσε και αντικείμενο της ανακοίνωσης του Μ. Τιβέριου στην 24η συνάντηση για

Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη (10–12 Μαΐου 2011).

1605

Σισμανίδης 2003, 90, εικ. 99.

1606

Graham 1978, 80–98. Βλ. και Morris 1992, 143–146. Papadopoulos 1997, 193, 206. Τιβέριος 2004, 297–299. Papadopoulos 2005, 590. Muller & Mulliez 2009, 140–141. Παπαδόπουλος & Ζάννης 2009, 98–99. Muller 2010, 218–219. Papadopoulos 2011, 124–125.

1607

Dickinson 2006, 198, 213. Tiverios 2008, 75–76.

1608

Ropham 1994, 30. Dickinson 2006, 214.

1609

Τα ευρήματα αυτά παραμένουν ανεπαρκώς γνωστά και παραβλέπονται σε πρόσφατες επισκοπήσεις των φοινικικών αντικειμένων στο Αιγαίο. Βλ. ενδεικτικά Κουκου 2007. Κουκου 2008α. Κουκου 2008β.

1610

Βλ. Κεφάλαιο 2 καθώς και Μπέσιος 2003, 449. Το εύρημα μνημονεύεται και στα Μπουρογιάννης 2007, 435 και 437–439. Muller & Mulliez 2009, 140.

1611

Πρβ. Bikai 2000α, 308–311, για τους φοινικικούς αμφορείς του Κομμού.

1612

Για τη φοινικική κεραμική του Κομμού βλ. τα συγκεντρωτικά στοιχεία στο Kotsonas 2008, 287.

1613

Jacopi 1929, 174, τάφος CLXXIV, πίν. III (πρβ. Sagona 1982, 107, με προβληματική αναφορά). Ορισμένοι αμφορείς από την Ιαλυσό (Jacopi 1929, 114, τάφος LXXVII πίν. IV· 141–142, τάφος CXXI, πίν. IV· τάφος CXXIX, πίν. IV) έχουν στο παρελθόν θεωρηθεί φοινικικοί (Sagona 1982, 107) και προσφάτως κυπριακοί (Jacobsen 2002, 175. Πρβ. γενικά και Beetles 2003, 37).

1614

von Graeve 1990, 52, 56, αρ. 6. Naso 2005, 77.

1615

Bikai 2000α, 302–312. Bikai 2000β. Επίσης: Johnston 1993, 370–371. Johnston 2000, 197, αρ. 10. Γενικότερα για τη φοινικική κεραμική στον Κομμό, βλ. τη συλλογή αναφορών στο Kotsonas 2008, 287, σημ. 2621.

1616

Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2004, 341, εικ. 8. Manakidou 2010, 463, σημ. 9. Χατζής 2010, 185.

1617

Βλ. Schreiber 2003, όπου αναλύεται το ζήτημα της παραγωγής του εν λόγω ρυθμού στην Κύπρο ή/και στη Φοινίκη και τεκμηριώνεται πειστικά η παραγωγή του στη μεγαλόνησο. Κυπριακά θεωρούνται τα εν λόγω αγγεία από το Καραμπουρνάκι και στο Fletcher 2008, 7, σημ. 27.

1618

Όπως σημειώνεται στο Κουκου 2008α, 307–308.

1619

Τιβέριος, Μανακίδου και Τσιαφάκη 2001, 259, εικ. 8. Stampolidis 2003, 228, αρ. 15. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2003α, 196. Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2003β, 350, σημ. 42. Τιβέριος 2004, 297–299, εικ. 4. Τίβετιος 2008, 28, σημ. 124. Τιβέριος 2009α, 389. Μανακίδου 2010, 463, σημ. 9. Χατζής 2010, 185. Για μια άλλη οινοχόη δεν διευκρινίζεται αν πρόκειται για φοινικική εισαγωγή ή τοπική μίμηση (Τιβέριος, Μανακίδου & Τσιαφάκη 2005, 190, εικ. 5), ωστόσο, το πρώτο ενδεχόμενο πρέπει νομίζω να αποκλειστεί.

1620

Η προέλευση του εν λόγω δείγματος από τη Φοινίκη έχει αμφισβητηθεί (Fletcher 2008, 7, σημ. 29. Μπουρογιάννης 2007, 430, 433, 438). Από μία προσωπική εξέταση του αγγείου κατά το 2003, όταν αυτό εκτίθετο στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης στο πλαίσιο της έκθεσης *Πλόες... Από τη Σιδώνα στη Χουέλβα*, θεωρώ ότι η αναγνώρισή του ως φοινικικού ή κυπριακού δεν ευσταθεί. Το αγγείο περιέχει αρκετή ποσότητα μαρμαρυγία, όπως άλλωστε επισημαίνει ο Μ. Τιβέριος (βλ. Stampolidis 2003, 228, αρ. 15), στοιχείο που δεν χαρακτηρίζει τη φοινικική —και την κυπριακή— λεπτή κεραμική. Πιθανότερη είναι η αναγνώριση του αγγείου ως οινοχόης φοινικικού τύπου, όπως αυτές που παράγονταν στο ανατολικό Αιγαίο και εξάγονταν εκτός αυτού (βλ. Kotsonas 2008, 276 με βιβλιογραφία). Άλλωστε ένα τέτοιο αγγείο έχει βρεθεί στην Τροία και θεωρείται προϊόν τοπικής παραγωγής (Blegen, Boulter, Caskey & Rawson 1958, 265, αρ. 36.722, πίν. 292. Η αναγνώριση γίνεται στο Graham 1978, 91).

1621

Τσιαφάκη 2011.

1622

Fletcher 2008.

1623

Σκαρλατίδου 2000, 294 (φοινικικός). Τη νέα, πιο πειστική απόδοση στην κυπριακή παραγωγή μου επεσήμανε σε προφορική επικοινωνία η Ε. Σκαρλατίδου, την οποία ευχαριστώ και για την άδεια εξέτασης αμφορέων από τα Άβδηρα. Για τους κυπριακούς αμφορείς βλ. Jacobsen 2002. Leidwanger 2005–2006. Αξίζει να σημειωθεί ότι το όνομα της ιωνικής αποικίας των Αβδήρων θεωρείται φοινικικό (Graham 1992, 44–45).

1624

Μέρος του υλικού αυτού αποτελεί αντικείμενο της έκθεσης στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης με τίτλο «Έλληνες και Φοίνικες στα σταυροδρόμια της Μεσογείου» (20 Δεκεμβρίου 2011 – 20 Ιουνίου 2012).

1625

Μπέσιος, Αθανασιάδου, Γεροφωκά & Χριστάκου-Τόλια 2004, 369, εικ. 3.

1626

Παπαγεωργίου 1997. Παπαγεωργίου 2001, 163, 166–170, 191–192, 224–231.

1627

Πρβ. Thomas 2008, 4.

1628

Fotiadis 2001. Πρβ. Hall 2001, 165–166. Papadopoulos 2005, 592–593. Βλ. ενδεικτικά τον χαρακτηρισμό «επαρχιακαί» που

επεφύλασσε ο Ν. Κοντολέων (1963, 21) για τις ευβοϊκές αποικίες της Χαλκιδικής.

1629

Μοττίς 2006, 55. Πρβ. σχετικά και ένα εγχειρίδιο ελληνικής αρχαιολογίας: Whitley 2001, 253–255.

Κεφάλαιο 4
Η ενεπίγραφη κεραμική του 'Υπογείου':
Πανέλληνες στη Μεθώνη

305-320

Η ενεπίγραφη κεραμική του ‘Υπογείου’: Πανελλήνες στη Μεθώνη

Όταν μεταξύ 680 και 640 π.Χ. ο Αρχίλοχος από την Πάρο συνέθετε με ποικίλες αφορμές τα λυρικά τραγούδια του, ένα από τα προσφιλή θέματα ήταν ο αποικισμός της Θάσου από τους Πάριους, για τις αναστατώσεις και τις περιπέτειες που προκάλεσε και για τα ήθη των Παρίων στη νέα πατρίδα.¹ Μάλιστα, ήταν τέτοια η φρενίτιδα, ώστε όχι μόνον Πάριοι αλλά ένας συρφετός των Πανελλήνων μαζεύτηκε τρέχοντας στη Θάσο (αρ. 102 West: *ὡς Πανελλήνων διζὸς ἐς Θάσον συνέδραμεν*).² Προφανώς, το δηκτικό αυτό μονόστιχο απόσπασμα σε καταληκτικό τροχαϊκό τετράμετρο προέρχεται από κάποιο μεγαλύτερο ποίημα, αφού, όπως πειστικά έχει δείξει ο Κυριάκος Τσαντσάνογλου,³ ο αποικισμός της Θάσου και οι συνέπειές του υπήρξαν ένα από τα βασικά θέματα της αποσπασματικής ποίησης του Αρχιλόχου. Ωστόσο, το αρχιλόχειο αυτό μονόστιχο, σύμφωνα με τα συμπεράσματα των Κεφαλαίων 2 και 3, θα μπορούσε κάλλιστα να αναφέρεται και στην αρχαία Μεθώνη, της οποίας ο αποικισμός προηγείται αυτού της Θάσου τουλάχιστον κατά δύο γενιές.

Τα 191 ενεπίγραφα αντικείμενα από το ‘Υπόγειο’ της Μεθώνης παρουσιάζουν αξιοπρόσεκτη ποικιλία. Τη μεγαλύτερη ομάδα των ενεπίγραφων αντικειμένων συγκροτούν οι αμφορείς (108) και ακολουθούν τα μεσαίου και μικρού μεγέθους συμποτικά αγγεία (δεκαεπτὰ σκύφοι, οκτώ κοτύλες, ένα λέσβιο αγγείο πόσης, μία ιωνική κύλικα και ένας αττικός κάνθαρος), ενώ ο αριθμός των αγγείων μετάγγισης και αποθήκευσης είναι σαφώς μικρότερος (για τις κατηγορίες των ενεπίγραφων αγγείων, επείσακτων και του Θερμαϊκού, καθώς και τη θέση των χαραγμάτων πάνω στα αγγεία πριν από ή μετά την όπτησή τους, βλ. Κεφάλαιο 3.4.2 και Γραφήματα 5 και 6).

Από τα 191 αγγεία, τα 166 φέρουν μη αλφαβητικά χαράγματα και σύμβολα —160 ή 159 εγχάρακτα, μόλις τέσσερα ή πέντε γραπτά και δύο ή τρία (αρ. 80 και 132 και ίσως 16) με εγχάρακτο και γραπτό σημείο— τα οποία μάλλον υποδηλώνουν τον κάτοχο ή/και τις εμπορικές ανταλλαγές. Στην πλειονότητά τους, τα 166 μη αλφαβητικά χαράγματα και σύμβολα είναι απλές γραμμές (μερικές από τις οποίες ενδέχεται να είναι τυχαίες) ή απλά σχήματα, όπως ‘σταυρός’ ή σχήμα ‘X’ (αρ. 16, 28, 41, 43, 61, 67, 80, 83, 108, 126, 136, 143, 150, 151, 172, 179, 187, 191)· ‘βέλος’ ή σχήμα ‘Δ’ ή ‘V’ (αρ. 4, 16, 44, 46, 69, 71, 80, 81, 87, 88, 93, 95, 101, 105, 112, 137, 156, 178, 185, 187, 190)· σχήμα ‘πλέγματος’ (αρ. 57 και 139)· σχήμα ‘πεντάκτινου αστεριού’ ή ‘κλεψύδρας’ ή ‘πεντάλφα’ (αρ. 145 και 162)· σχήμα ‘κλαδιού’ (αρ. 158).⁴ Αξιοσημείωτο, πάντως, είναι το παραπλήσιο σύνθετο σύμβολο άγνωστης σημασίας σε τρία αγγεία: σε μακεδονικό σκύφο ευβοϊκού τύπου (αρ. 27), σε χιακό αμφορέα (αρ. 130) και σε αμφορέα άγνωστης προέλευσης (αρ. 149), ενώ εντυπωσιακή είναι η κορινθιακή κοτύλη (αρ. 35), όπου το εγχάρακτο πτηνό φαίνεται να ‘συνομιλεί’ με τα σχηματοποιημένα, γραπτά πτηνά της μετόπης.

Από τα είκοσι πέντε αλφαβητικά, δεκαπέντε αγγεία φέρουν εγχάρακτα ένα ή δύο γράμματα (αρ. 9–21 και 24–25), ένας αμφορέας συμπλήρωμα δύο γραμμάτων (αρ. 23) και εννέα αγγεία επιγραφές (αρ. 1–8 και 22). Με

εξαίρεση τον αττικό κάρθαρο (αρ. 25) που χρονολογείται στα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ., δεν είναι βέβαιο αν στα δεκαπέντε αγγεία (δέκα αμφορείς, τέσσερις σκύφους και μία πρόχου) τα ένα ή δύο γράμματα αποτελούν προσπάθεια χάραξης κάποιου είδους αλφαβητικού, εμπορικού συμβόλου ή αν πρόκειται για την αρχή ονομάτων, συντομογραφημένων σε πτώση γενική. Οι εννέα επιγραφές, πάντως, χαραγμένες σε τρεις αμφορείς (αρ. 4–6) και έξι συμποτικά αγγεία (1–3, 7–8 και 22), δεν φαίνεται να προτείνουν κάποιον εμπειρικό κανόνα ως προς το αν ονόματα ή και μεγαλύτερα κείμενα χαράσσονταν κατά προτίμηση σε συμποτικά αγγεία και όχι σε αγγεία μεταφοράς, μετάγγισης ή αποθήκευσης.

Από τα δεκαπέντε αγγεία με αλφαβητικά χαράγματα, τρεις αμφορείς φέρουν περισσότερα του ενός γράμματα ή συνδυασμό γραμμάτων και μη αλφαβητικών συμβόλων (αρ. 16, 17 και 20), προφανώς επειδή χαράχθηκαν από διαφορετικούς κατόχους ή για διαδοχικές εμπορικές ή άλλες χρήσεις σε διαφορετικές χρονικές στιγμές. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του σαμιακού αμφορέα (αρ. 17), όπου ο διαφορετικός τρόπος χάραξης τριών γραμμάτων γίνεται αμέσως αντιληπτός: το ιδιαίτερα επίμηκες γράμμα Ν, χαρακτηριστικό γνώρισμα των πρώιμων σχημάτων των γραμμάτων, χαράχθηκε ως σημείο κεραμέως με 'επαγγελματική' επιμέλεια και με φορά επί τα λαιά πριν από την όπτηση του αγγείου, προφανώς στο εργαστήριο κατασκευής του στη Σάμο· ενώ κάτω από το αριστερό τμήμα του Ν χαράχθηκε μετά την όπτηση ένα 'κόκκινο' Χ (σημείο που εμφανίζεται και στη λαβή του 'μεθωναίου' αμφορέα με αρ. 20) και κοντά στην άλλη λαβή Η ή Ζ, τα δύο τελευταία προφανώς σε χρόνο μεταγενέστερο της χάραξης του αρχικού Ν. Επιπλέον, εντύπωση προκαλεί το χάραγμα ΝΕ, το οποίο σε αμφορέα άγνωστης προέλευσης είναι με φορά επί τα λαιά (αρ. 15) και σε οπισθότητη πρόχου από τον Θερμαϊκό με φορά ες ευθύ (αρ. 14), ενώ και τα δύο αγγεία φέρουν και αλφαβητικά και μη αλφαβητικά σύμβολα των εμπορών ή των κατόχων.

Τέλος, τα εννέα αγγεία (πέντε σκύφοι με αρ. 2–3, 7–8 και 22, ένα λέσβιο αγγείο πόσης με αρ. 1 και τρεις αμφορείς με αρ. 4–6) φέρουν επιγραφές. Αυτές ανήκουν στην κατηγορία των οστράκων (*ficilia*) και/ή των σκευών οικιακής χρήσης (*instrumenta domestica*), δηλαδή των ιδιωτικών επιγραφών, χαραγμένων σε κεραμικά ή αντικείμενα οικιακής χρήσης, όπως, άλλωστε, και η πλειονότητα των πρώιμων ελληνικών επιγραφών.⁵ Τα σύντομα αυτά κείμενα, εκτός από τον σκύφο του Ακεσάνδρου, αποτελούνται από σταθερά επαναλαμβανόμενες φράσεις σε απλή ή σύνθετη μορφή για τη δήλωση του κατόχου του αντικειμένου: το όνομα προσώπου σε πτώση γενική (κτητική) με το συνδετικό ρήμα *είμι* («είμαι του (ή ανήκω στον) δείνα») εννοούμενο (αρ. 4 και ίσως αρ. 3, 5–6, 8 και 22) ή όχι (αρ. 1–2 και 7). Αυτή η απλή μορφή κειμένου ενδέχεται να χρησιμοποιείτο αρχικά και ως κείμενο ανάθεσης, πριν επικρατήσει η χρήση της δοτικής με εννοούμενο ή όχι το ρήμα *ἀνατίθημι* (*ὁ/ἡ δείνα τῶ/τῇ δείνα ἀνέθηκεν*). Στην περίπτωση αυτή, το κείμενο της ανάθεσης θα εννοείτο εξ ολοκλήρου αλλά εύκολα από τον χώρο όπου θα είχε ανατεθεί το αντικείμενο.⁶ Τα ανασκαφικά όμως δεδομένα του 'Υπογείου' (Κεφάλαιο 2), η μελέτη των 191 ενεπίγραφων αντικειμένων (Κεφάλαιο 3), αλλά και η γενικότερη εικόνα του συνόλου των ευρημάτων από το 'Υπόγειο' (Κεφάλαιο 2) δεν συνηγορούν υπέρ του αναθηματικού χαρακτήρα των εννέα επιγραφών. Συνεπώς, στις τρεις αποσπασματικά σωζόμενες επιγραφές (αρ. 5–6 και 8), αν δεν πρόκειται για αλφαβητικά εμπορικά σύμβολα, η μία ή οι δύο προς συμπλήρωση λέξεις πρέπει να είναι όνομα σε πτώση γενική, ίσως σε συντομογραφημένη μορφή όπως οι επιγραφές με αρ. 5 και 22,⁷ με ή χωρίς το ρήμα *είμι*.

Η αξιοπρόσεκτη αυτή ποικιλία στη χάραξη των 191 αντικειμένων από το 'Υπόγειο' της Μεθώνης οδήγησε αναπόφευκτα στην ομαδοποίησή τους σε δύο κατηγορίες κατά την παρουσίασή τους στον Κατάλογο: τα αλφαβη-

τικά (επιγραφές ονομάτων ή λέξεων και συντομογραφίες ή σύμβολα γραμμάτων) και τα μη αλφαβητικά σημεία/σύμβολα και κάθε είδους χαράγματα. Επιπλέον, επελέγησαν δύο επίθετα *εγχάρακτο* (*incised*) και *γραπτό* (*painted dipinto*), χωρίς τα εννοούμενα κάθε φορά ουσιαστικά *επιγραφή* (*inscription*), *σύμβολο/σημείο* (*trademark, potter's mark*), *χάραγμα/γκράφιτο* (*graf-fito*), επειδή δεν φαίνεται εφικτός ένας γενικά αποδεκτός ορισμός ως προς τα γκράφιτι (*graffiti*), *λόγω του ότι ο όρος έχει αποκτήσει και άλλες συνδηλώσεις*.⁸ Σύμφωνα με τον ορισμό των Αναστάσιου Ορλάνδου και Λέανδρου Βρανούση, του *Rudolf Wachter*, του *Martin Langner* και του *Άγγελου Χανιώτη*,⁹ τα χαράγματα/γκράφιτι είναι ανεπίσημα κείμενα, σημεία/σύμβολα ή εικόνες που έχουν χαραχτεί πάνω σε επιφάνειες, των οποίων η αρχική χρήση δεν προοριζόταν για τη γραφή κειμένων, εικόνων και σημείων/συμβόλων. Όπως σωστά επισημαίνει ο Χανιώτης,¹⁰ η χρήση του όρου *γκράφιτο/χάραγμα* για ένα κείμενο ή εικόνα εξαρτάται κυρίως από το συμφραστικό του πλαίσιο, κυριολεκτικό αλλά και μεταφορικό, και όχι από το περιεχόμενο του ίδιου του κειμένου, το οποίο ενδέχεται να αποκτά άλλη σημασία σε διαφορετικά συμφραζόμενα, ούτε από τον τρόπο χάραξης ούτε από την αυτοσχέδια και χωρίς έγκριση χάραξη.

Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι όλες οι επιγραφές πάνω σε αγγεία, χαραγμένες μετά την όπτηση, συνήθως θεωρούνται γκράφιτι, είτε πρόκειται για ονόματα ιδιοκτητών είτε για αναθηματικές επιγραφές είτε για τα μικρά ποιήματα-παίγνια, όπως του Ακεσάνδρου, είτε για εμπορικά σύμβολα είτε για σημεία κεραμέως, από το σύνολο των ενεπίγραφων αντικειμένων από το 'Υπόγειο' της Μεθώνης προκύπτουν ορισμένες ενδιαφέρουσες διαπιστώσεις. Ενώ η πλειονότητα των εγχάρακτων και γραπτών χαραγμάτων κατά πάσα πιθανότητα είναι χαράγματα/γκράφιτι, δεν μπορεί να ισχύει ο ίδιος κανόνας και για τα 191 παραδείγματα. Η χρήση των αγγείων, ιδιαίτερα των κεραμικών, ήταν εξ ορισμού ρευστή και το συμφραστικό τους πλαίσιο ενδέχεται να άλλαζε από τη στιγμή που ένα αγγείο έφευγε από το εργαστήριο του κεραμέα και άλλαζε διαδοχικά ιδιοκτήτες, όπως πειστικά έχουν δείξει οι *Robin Osborne* και *Αλεξάνδρα Παππά* και η *Κατερίνα Βολιώτη*.¹¹ Αν και χαράχθηκαν μετά την όπτηση και, συνεπώς, το κείμενο δεν είχε την 'έγκριση' του κεραμέα, εντούτοις, τα εννέα ενεπίγραφα αντικείμενα με αρ. 1–8 και 22, εφόσον πρόκειται για ονόματα ιδιοκτητών, μπορούν να θεωρηθούν επιγραφές, αφού το συμφραστικό τους πλαίσιο εξαρτάται πλέον από τον κάτοχό τους, ο οποίος το ελέγχει, παρά το ότι αρχικά η επιφάνεια του αγγείου δεν προοριζόταν για χάραξη: επιλέγοντας να χαράξει συγκεκριμένες λέξεις, ο ιδιοκτήτης επεμβαίνει σε εμφανές σημείο του αγγείου και αλλάζει για πάντα την αρχική του χρήση, προσαρμόζοντάς τη στις δικές του ανάγκες. Κατ' αυτό τον τρόπο, για παράδειγμα, το αιολικό αγγείο πόσης (αρ. 1) στο εξής δεν είναι άλλο ένα αιολικό αγγείο, αλλά «το αγγείο του Φιλίωνα». Παρομοίως και στην περίπτωση του σαμιακού αμφορέα (αρ. 17), όπου η διαδοχική χάραξη πριν από την όπτηση ενός Ν και μετά την όπτηση ενός Χ και ενός Η ή Ζ υπαινίσσεται ότι τα αλφαβητικά αυτά σημεία κεραμέως και/ή εμπορικά σύμβολα, ό,τι και αν δήλωναν όταν χαράσσονταν, στη συνέχεια άλλαξαν, ανάλογα με την αλλαγή στη χρήση ή την αλλαγή ιδιοκτήτη. Επίσης, το χάραγμα/γκράφιτο του πτηνού που χαράχθηκε στην κορινθιακή κοτύλη (αρ. 35) κατά μίμηση των σχηματοποιημένων, γραπτών πτηνών της μετόπης, εκτός του προφανούς 'παιχνιδιού' επικοινωνίας σε νοηματική γλώσσα, ίσως αποτελεί, ανάμεσα στα άλλα, και σχόλιο για τον κεραμέα και την εκδοχή των δικών του, γραπτών πτηνών, ίσως ακόμη και σαρκαστικό σχόλιο του ίδιου του κεραμέα.¹²

Το μικρό αυτό σύνολο ενεπίγραφης κεραμικής από το 'Υπόγειο' της Μεθώνης με χαράγματα, εμπορικά σύμβολα, σημεία κεραμέως και επιγραφές είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακό και μοναδικό για δύο λόγους. Πρώτον, από το τελευταίο τέταρτο του 8ου και τα πρώτα χρόνια του 7ου αιώνα π.Χ.

σώζονται ελάχιστες επιγραφές,¹³ ενώ από τα 191 αλφαβητικά και μη αλφαβητικά αντικείμενα του 'Υπογείου' της Μεθώνης, τα 141 χρονολογούνται στο διάστημα περίπου μιας γενιάς, μεταξύ 730 και 700 π.Χ. Δεύτερον, η θέση εύρεσης των ενεπίγραφων αυτών αντικειμένων στη Μεθώνη Πιερίας προκαλεί έκπληξη, κυρίως επειδή απουσιάζουν ενεπίγραφα ευρήματα, εγχάρακτα ή γραπτά, από τη Μακεδονία που να χρονολογούνται στα τέλη του 8ου και στα πρώτα χρόνια του 7ου αιώνα π.Χ.,¹⁴ εκτός από ελάχιστα, συχνά μη συγκρίσιμα παραδείγματα από την Κρανιά Πλαταμώνια της Πιερίας, το Καραμπουρνάκι και την Τορώνη (βλ. Κεφάλαιο 3.4).

Τα 191 ενεπίγραφα αντικείμενα από το 'Υπόγειο' της Μεθώνης ποικίλλουν ως προς τη γραφή, η οποία υποδηλώνει μία «έκρηξη στην επικοινωνία», όπως εύστοχα χαρακτηρίζουν τον 8ο αιώνα π.Χ. οι Osborne και Παππά.¹⁵ Η επικοινωνιακή αυτή έκρηξη, όπως αποδεικνύει η πλειονότητα των χαραγμάτων και των συμβόλων της Μεθώνης, οφειλόταν κατά κύριο λόγο στις ανάγκες των εμπορικών ανταλλαγών και δευτερευόντως στις λογοτεχνικές ανησυχίες, οι οποίες φυσικά δεν έλειπαν.¹⁶ Δεν είναι τυχαίο ότι σε κείμενα της Αρχαϊκής εποχής η άφιξη αγνώστων με καράβια σε έναν τόπο εκλαμβάνεται ως εμπορική δραστηριότητα ή ως ληστρική επιδρομή.¹⁷

Το μικρό αυτό σύνολο από τη Μεθώνη συγκρίνεται ως προς τη χρονολόγησή του και το συμφραστικό του πλαίσιο με ανάλογες ομάδες ενεπίγραφων αντικειμένων κεραμικής από το Δευκαντί, την Ερέτρια και τους Ζάρακες της Εύβοιας,¹⁸ από τον Ωρωπό και τη Θήβα,¹⁹ από τον Υμηττό,²⁰ την Ακρόπολη και την Αγορά των Αθηνών, από τις Πιθηκούσες και την Κύμη της Ιταλίας,²¹ αλλά, κυρίως, με την ενεπίγραφο ομάδα αγγείων από τον Κομμό της Κρήτης.²² Ειδικά με το σύνολο του Κομμού, οι αντιστοιχίες του συνόλου της Μεθώνης είναι εμφανέστερες και ως προς την ποικιλία της προέλευσης των αγγείων και ως προς τις ποικίλες επιλογές της γραφής.²³

Σαφέστατα πιο εντυπωσιακή είναι η ομάδα των είκοσι πέντε κεραμικών αντικειμένων από τη Μεθώνη, πάνω στα οποία χαράχθηκαν αλφαβητικές επιγραφές και σύμβολα. Με εξαίρεση τρία μόλις αγγεία από τα είκοσι πέντε (τον αττικό κάρναρο με αρ. 25 των μέσων του 4ου αιώνα π.Χ. και τους δύο αμφορείς άγνωστης προέλευσης και αττικού τύπου SOS με αρ. 23–24 του ύστερου 7ου – 6ου αιώνα π.Χ.), τα υπόλοιπα είκοσι δύο ενεπίγραφα αγγεία προέρχονται από την κατώτερη φάση του 'Υπογείου' και συνεπώς χρονολογούνται μεταξύ 730 και 700 π.Χ. Η χρονολόγηση αυτή, ωστόσο, είναι σχετική, γιατί βασίζεται κυρίως στα ανασκαφικά δεδομένα (Κεφάλαιο 2) και στη μελέτη της κεραμικής (Κεφάλαιο 3). Όταν ένα αντικείμενο είναι ενεπίγραφο, και μάλιστα ένα αντικείμενο ιδιωτικού και όχι δημόσιου χαρακτήρα, το ζήτημα της χρονολόγησής του περιπλέκεται. Ο χρόνος παραγωγής ενός αγγείου και ο χρόνος χάραξης ενός κειμένου πάνω του δεν συμπίπτουν υποχρεωτικά, όπως για παράδειγμα συμβαίνει με τις δημόσιου χαρακτήρα επιγραφές (ψηφίσματα, νόμοι, διατάγματα, κατάλογοι) ή όπως συμβαίνει στην περίπτωση των καλλιτεχνικών υπογραφών ή των σημείων των κεραμείων σε αγγεία. Ιδιαίτερα στην περίπτωση του Ακεσάνδρου, για παράδειγμα, ο χρόνος της χάραξης του κειμένου και ο χρόνος της ποιητικής σύνθεσης ενδέχεται να είναι ο ίδιος, αλλά αυτό δεν είναι απαραίτητο, αφού η έμμετρη σύνθεση μπορεί να χρονολογείται πριν από την παραγωγή του αγγείου. Ο χρόνος πάντως της χάραξης του κειμένου είναι μεταγενέστερος της κατασκευής του αγγείου και προγενέστερος της απόθεσής του στο 'Υπόγειο' της Μεθώνης. Συνεπώς, η σχετική ή απόλυτη χρονολόγηση των ενεπίγραφων, κυρίως φορητών αντικειμένων, εκτός από τα ζητήματα τα σχετικά με την προέλευση, την κατασκευή και τη χρήση τους, πρέπει να λαμβάνει υπόψη και τα διαφορετικά χρονικά στάδια των πρόσθετων δραστηριοτήτων, δηλαδή και τον χρόνο χάραξης ή ακόμη και σύνθεσης των έμμετρων στιχουργημάτων.

Σύμφωνα με τις παραμέτρους αυτές και σύμφωνα με τους πίνακες των τοπικών ή επιχώριων αλφαβήτων των Anne Jeffery και Alan Johnston (1990), οι εννέα επιγραφές που χρονολογούνται μεταξύ 730 και 700 π.Χ. κατατάσσονται στον Κατάλογο χρονολογικά από την πρωιμότερη προς την νεότερη με βάση επιγραφικά κριτήρια. Η επιλογή αυτή έγινε συνειδητά, μολονότι τα σωζόμενα γράμματα κάθε επιγραφής είναι ελάχιστα για την ασφαλή ταύτιση του αλφαβήτου που χρησιμοποιείται, εκτός ίσως από την επιγραφή του Ακεσάνδρου, και μολονότι το σχήμα των γραμμάτων ως κριτήριο χρονολόγησης είναι εξαιρετικά επισφαλές επειδή είναι υποκειμενικό.²⁴ Έτσι, η επιγραφή στο ποτήρι του Φιλίωνα (αρ. 1), με βάση α) τα ιδιαίτερα επιμήκη σχήματα όλων των γραμμάτων πλην του Ο, β) τη χάραξη του τελευταίου στο πάνω μέρος της νοητής γραμμής που δίνει την εντύπωση 'κρεμάμενου' γράμματος και γ) τη γενική εικόνα της επιγραφής, θεωρήθηκε ως η πρωιμότερη των είκοσι πέντε, περίπου του 730 π.Χ. Η έμμετρη επιγραφή του Ακεσάνδρου (αρ. 2), με βάση α) τα ισοϋψή σχήματα όλων των γραμμάτων πλην του Ο, β) τη χάραξη του τελευταίου, όπως και στο ποτήρι του Φιλίωνα, στο πάνω μέρος της νοητής γραμμής που δίνει την εντύπωση 'κρεμάμενου' γράμματος και γ) τη 'γεωμετρικότερη' εντύπωση που προξενεί, θεωρήθηκε, όπως και οι αμελέστερα χαραγμένες επιγραφές με αρ. 3 και 7, σύγχρονη με την επιγραφή στο ποτήρι του Νέστορα από τις Πιθηκούσες, περίπου του 720 π.Χ. Τέλος, η επιγραφή του Αντεκύδη (αρ. 4) με φορά ες ευθύ, η επιγραφή Ξενι() με φορά επί τα λαιά (αρ. 22), η επιγραφή Θεο() με φορά ες ευθύ (αρ. 5) και οι επιγραφές με δύο γράμματα και φορά επί τα λαιά (αρ. 6 και 8) θεωρήθηκαν οι νεότερες των εννέα, περίπου του 700 π.Χ.

Η γενική εικόνα των επιγραφών αυτών εντυπωσιάζει. Άλλες έχουν χαραχθεί με ιδιαίτερα επιμελημένο, σχεδόν 'επαγγελματικό' τρόπο (αρ. 1-2, 5, 9, 17, 21) και άλλες αμελώς, με άτεχνο και ερασιτεχνικό τρόπο (αρ. 3-4, 6-8, 10-20 και 22). Η φορά των γραμμάτων έχει κατεύθυνση επί τα λαιά στις περισσότερες (αρ. 1-3, 6-13, 15-19 και 22), σε τέσσερις όμως ες ευθύ (αρ. 4-5, 14 και 21), γεγονός το οποίο συνεπάγεται ότι σε ορισμένες περιοχές του ελληνικού κόσμου και οι δύο κατευθύνσεις στη φορά χάραξης των γραμμάτων συνυπήρξαν από πολύ νωρίς, αν δεν ήταν σύγχρονες με την υιοθέτηση και διάδοση του αλφαβήτου.²⁵ Τα σχήματα των λίγων σωζόμενων γραμμάτων, επειδή απαντούν σε πολλές περιοχές, δεν επιτρέπουν την ασφαλή διάγνωση του αλφαβήτου των ενεπίγραφων αντικειμένων με αρ. 1 και 3-22 ως 'ευβοϊκού/ερετριακού', όπως ίσως θα ήταν αναμενόμενο στην αποικία της Ερέτριας Μεθώνη. Επιπλέον, η ποικίλη προέλευση των είκοσι αγγείων (επιγραφές εντοπίζονται μόνο στους τρεις ευβοϊκούς σκύφους με αρ. 2 και 7-8) δεν διευκολύνει ως προς τον προσδιορισμό του αλφαβήτου, αφού για παράδειγμα το επίγραμμα του Νέστορα από τις Πιθηκούσες είναι χαραγμένο σε ευβοϊκό αλφάβητο πάνω σε 'ροδιακή' κοτύλη. Συνεπώς, η χάραξη των επιγραφών σε ευβοϊκό αλφάβητο πάνω σε μη ευβοϊκής προέλευσης αγγεία δεν αποτελούσε εμπόδιο. Ακόμη, όμως, και στην περίπτωση του Ακεσάνδρου (αρ. 2) που και η προέλευση του αγγείου και το αλφάβητο της επιγραφής μάλλον ταυτοποιούνται ως ευβοϊκά, η ταυτοποίηση του ίδιου του Ακεσάνδρου, αν δηλαδή καταγόταν από την Ερέτρια ή τη Χαλκίδα ή από αλλού, δεν είναι ασφαλής, ενώ παντελώς άγνωστη θα παραμείνει η ταυτότητα του ανώνυμου ποιητή.

Παρά ταύτα, ιδιαίτερα τα σχήματα των γραμμάτων στις επιγραφές του Φιλίωνα (αρ. 1), του Αντεκύδη (αρ. 4), του Ξενι() (αρ. 22), και του Θεο() (αρ. 5), αν δεν αποδεικνύουν, τουλάχιστον αφήνουν ανοιχτό το ενδεχόμενο να υπήρχαν στη Μεθώνη περισσότερα του ενός αλφάβητα σε χρήση. Ειδικά το σχήμα του γράμματος Σ (ίσως και του Μ στην επιγραφή με αρ.1), το οποίο φαίνεται ότι επιχωριάζει στις 'αιολικές' περιοχές της Μ. Ασίας,²⁶ η χρήση του γράμματος Q αντί K, η χρήση του διαβήτη για κυκλικά γράμματα στην επιγραφή αρ. 5 και η φορά επί τα λαιά και ες ευθύ στη χάραξη των

γραμμάτων συνηγορούν υπέρ της πιθανότητας στη Μεθώνη να χρησιμοποιούνταν περισσότερα από ένα αλφάβητα. Η έννοια του ‘τοπικού αλφάβητου’ για τα είκοσι δύο ενεπίγραφα αντικείμενα της Μεθώνης μάλλον δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί και το αλφάβητο της Μεθώνης πρέπει κατ’ ανάγκη να παραμείνει άγνωστο.²⁷ Μάλιστα τα σχήματα των γραμμάτων πάνω σε φορητά αντικείμενα κεραμικής πρέπει να χρησιμοποιούνται με φειδώ στις συζητήσεις για τα τοπικά αλφάβητα και πάντα σε συνδυασμό με γράμματα χαραγμένα σε λίθινα και συνεπώς μονιμότερα αντικείμενα.²⁸

Άλλωστε, τα λίγα αυτά παραδείγματα από τη Μεθώνη, όπως ακριβώς και αυτά από τον Κομμό της Κρήτης, ανήκουν στην ίδια περίπου εποχή και μοιράζονται αρκετά χαρακτηριστικά: προέλευση αγγείων από διαφορετικές περιοχές, ποικίλα σχήματα γραμμάτων, χάραξη των γραμμάτων με φορά και επί τα λαία και ες ευθύ, τη φράση για τη δήλωση ιδιοκτησίας με το όνομα σε γενική και το ρήμα *είμί*. Οι ομοιότητες αυτές ανάμεσα στις δύο ομάδες ενεπίγραφων αντικειμένων προβάλλουν εμφατικά ένα κρίσιμο ζήτημα που συχνά παραβλέπεται στις συζητήσεις σχετικά με τα αρχαικά τοπικά αλφάβητα: την ανάγκη για μία πιο ευέλικτη προσέγγιση, η οποία χρειάζεται να επανεκτιμήσει συνολικά τα δεδομένα, κυρίως αυτά από θέσεις σε εμπορικά σταυροδρόμια (βλ. Κεφάλαιο 3.4), όπως ο Κομμός και η Μεθώνη, όπου αναπόφευκτα θα ήταν σε χρήση περισσότερα από ένα αλφάβητα και ίσως περισσότερες από μία διάλεκτοι.

Όπως στις περισσότερες πρώιμες ελληνικές επιγραφές, έτσι και στις εννέα επιγραφές της Μεθώνης το σχήμα Ε χρησιμοποιείται για τα φωνήεντα ε, η, ει, και το σχήμα Ο για τα φωνήεντα ο, ω, ου. Στο όνομα Αντεκύδης (αρ. 4) χρησιμοποιείται το γράμμα Ϛ αντί Κ πριν από το γράμμα Υ, ενώ στην επιγραφή Ξενί( ) (αρ. 22) εμφανίζεται το διπλό σύμφωνο ΣΧ=<ΧΣ>=Ξ. Οι λιγοστές σωζόμενες λέξεις στην επιγραφή του Ακεσάνδρου επιτρέπουν τη μάλλον ασφαλή ταύτιση της διαλέκτου με την ιωνική. Όπως, όμως, με τα σχήματα των γραμμάτων, κατά παρόμοιο τρόπο, οι μόλις πέντε λέξεις των άλλων επιγραφών (αρ. 1, 3–5 και 22) δεν επιτρέπουν την ταύτιση της ομιλούμενης διαλέκτου στη Μεθώνη με την ιωνική ή μόνο με την ιωνική, αν και η διάλεκτος αυτή έχει τις σοβαρότερες πιθανότητες ως ένα είδος κοινής (*lingua franca*) της εποχής, ίσως και λόγω της σύνθεσης των ομηρικών επών αλλά και λυρικών τραγουδιών στη διάλεκτο αυτή.²⁹

Η ένταξη των 191 επιγραφών, εμπορικών συμβόλων, σημείων κεραμέως και χαραγμάτων από το ‘Υπόγειο’ της Μεθώνης στην κατηγορία των οστράκων (*fictilia*) και/ή των σκευών οικιακής χρήσης (*instrumenta domestica*) εξ ορισμού συνεπάγεται και τον ιδιωτικό χαρακτήρα των επιγραφών, συμβόλων, σημείων κεραμέως και χαραγμάτων. Καθώς όμως οι επιγραφές και τα χαραγμάτα είναι χαραγμένα πάνω σε αγγεία, τα οποία ήταν αντικείμενο εμπορικών ανταλλαγών αλλά χρησιμοποιούνταν και στα συμπόσια, τα ενεπίγραφα αυτά αντικείμενα έχουν και έναν δημόσιο χαρακτήρα εντός των εμπορικών και συμποτικών συμφραζομένων τους. Δεν μπορεί, άλλωστε, να αποτελεί τυχαία σύμπτωση το γεγονός ότι η πλειονότητα των πρώιμων ελληνικών επιγραφών ανήκουν σε αυτή την κατηγορία.³⁰ Πιθανότατα, εκτός από το εμπόριο και τις ανάγκες του, το συμπόσιο υπήρξε καθοριστικός παράγοντας τόσο για την εισαγωγή, αλλά κυρίως για τη διάδοση του αλφάβητου και των τεχνικών του. Οι επιγραφές, τα σύμβολα, τα σημεία κεραμέως και τα χαραγμάτα πάνω στα αγγεία ήταν ιδιωτικά, αλλά ταυτόχρονα, όταν χρησιμοποιούνταν σε εμπορικές ανταλλαγές και στα συμπόσια, επιδεικνύονταν στο εμπορικό και συμποτικό κοινό, διαφημίζοντας κατ’ αυτό τον τρόπο τον αλφαριθμητισμό και την εγγραματοσύνη των ιδιοκτητών τους. Όπως πειστικά υποστήριξε ο Oswyn Murray με αφορμή την επιγραφή στο ποτήρι του Νέστορα, σχεδόν όλες οι πρώιμες ελληνικές επιγραφές προϋποθέτουν τον πολιτικοκοινωνικό θεσμό του συμποσίου, μέσα στο πλαίσιο του οποίου εντάσσεται κάθε απόπειρα ερμηνείας τους.³¹

Στο συμποτικό αυτό ερμηνευτικό πλαίσιο και τα συμφραζόμενά του πρέπει να ενταχθούν οι εννέα επιγραφές ιδιοκτητών με αρ. 1–8 και 22, οι σκύφοι με αρ. 10–13 και η πρόχους με αρ. 14 και ίσως και οι δέκα αμφορείς με αρ. 5–6, 9 και 15–21, αφού και τα αγγεία αυτά μπορεί υπό προϋποθέσεις να χαρακτηριστούν συμποτικά, αν περιείχαν κρασί. Μέσα σε ένα τέτοιο περιβάλλον άμιλλας και ανταγωνισμού μεταξύ συμποσιαστών,³² η χάραξη των ονομάτων των ιδιοκτητών αποκτά νόημα και, εκτός όλων των άλλων, επιδεικνύει με αδιάψευστο τρόπο τον αλφαριθμητικό και την εγγραματοσύνη του ιδιοκτήτη.³³ Το γεγονός αυτό και ιδιαίτερα οι ομάδες των ανεπίγραφων αντικειμένων από τον Κομμό και τη Μεθώνη αναδεικνύουν μία ακόμη πιο σημαντική πτυχή: ακόμη και στην περίπτωση που τα αλφάβητα ήταν περισσότερα από ένα,³⁴ αφού οι χαρακτές/ιδιοκτήτες των αγγείων προέρχονταν από διαφορετικές περιοχές και χάραζαν, όπως είναι αναμενόμενο, τα σχήματα των γραμμάτων του αλφαβήτου της περιοχής τους, οι ‘ξένοι’ αυτοί συμπότες μάλλον δεν πρέπει να είχαν ιδιαίτερη δυσκολία στην αναγνώριση των διαφορετικών σχημάτων και στην ανάγνωση των μικρών κειμένων.

Εντυπωσιακότερο, όμως, όλων των αντικειμένων είναι το ποτήρι του Ακεσάνδρου (Κατάλογος αρ. 2), πάνω στο οποίο με ιδιαίτερη προσοχή και επιμέλεια χαράχθηκε το κείμενο, από το οποίο σώζεται μόνον η αρχή και το τέλος και ενδιάμεσα μερικά ακόμη γράμματα.³⁵ Το κείμενο αρχίζει με τη δήλωση ιδιοκτησίας: «είμαι (το ποτήρι) του Ακεσάνδρου» (*hAκεσάνδρο έμ/ι ποτέριον*² ή παρόμοια) και καταλήγει με την απειλητική φράση, της οποίας ο ιαμβικός ρυθμός είναι μάλλον βέβαιος:³⁶ «θα χάσει τα μάτια (ή τα χρήματά) του» (*[- όμμ- ή χρῆμ]άτδν στερήσ[ετ]αι = - υ - υ - υ - υ -*). Το ιαμβικού ρυθμού τέλος του κειμένου φαίνεται να αποτελεί προάγγελο της επιγραφής της Ταταίης, ιαμβικού επίσης ρυθμού,³⁷ από την Κύμη της Ιταλίας που χρονολογείται μεταξύ 675 και 650 π.Χ. και είναι χαραγμένη πάνω σε λήκυθο, όπως αναφέρεται στο ίδιο το επίγραμμα, αλλά το σχήμα του αγγείου είναι αυτό του αρυβάλλου (όπως και η κοτύλη του Νέστορα στο επίγραμμα αναφέρεται ως *ποτήριον*):

Ταταίῃς έμ/ι λ/έφουθς· hός δ' άν με κλέφσ/ει, θυφλός έσται.

Το τέλος του επιγράμματος της Ταταίης, μεταγενέστερου κατά δύο περίπου γενιές, είναι νοηματικά παρόμοιο με το τέλος του επιγράμματος του Ακεσάνδρου και μάλλον συμπληρώνει το νόημά του που λείπει. Προφανώς και στο επίγραμμα του Ακεσάνδρου μετά τη δήλωση ιδιοκτησίας, το κείμενο πρέπει να αποκατασταθεί με κάποια απειλητική φράση, π.χ., «όποιος μου το στερήσει ή μου το κλέψει» (ίσως η μετοχή *τετό[μενόν]*² με *κ[λέπτῆς, όμ(μ)]άτδν στερῆ/σ[ετ]αι*, όπως έχει προτείνει ο Κυριάκος Τσαντσάνογλου, ή το ρήμα (*άν)κλ[ετ]τέτο. [hός δ' άν] με κ[λέφσει όμ(μ)]άτδν στερῆ/σ[ετ]αι*, σύμφωνα με τη συμπλήρωση του Άγγελου Ματθαίου), για να ακολουθήσει η κατάληξη: «θα χάσει τα μάτια του (όπως και στην απειλή της Ταταίης) ή τα χρήματά του».

Οι ομοιότητες των δύο επιγραφών από τη Μεθώνη και την Κύμη είναι εντυπωσιακές. Η επιγραφή του Ακεσάνδρου και αυτή της Ταταίης, μαζί με τις επιγραφές στην οινοχόη του Διπύλου, στο ποτήρι του Νέστορα, μία ή δύο έμμετρες παιδεραστικές από τη Θήρα και μία τρίστιχη, ιδιαίτερα αποσπασματική, πάνω σε κοτύλη από την Ερέτρια, συγκροτούν μία διακριτή κατηγορία πρώιμων ελληνικών κειμένων με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά:³⁸

- 1 Μολονότι η αγορά του ευβοϊκού σκύφου θα είχε κάποιο κόστος, ιδιαίτερα αν ο Ακέσανδρος τον αγόρασε στη Μεθώνη από κάποιον έμπορο, εντούτοις, αυτός ο τύπος σκύφου δεν ανήκει στα αντικείμενα πολυτελείας και, αν ήταν ανεπίγραφος, θα ήταν ένας από τις δεκάδες των σκύφων από το ‘Υπόγειο’ της Μεθώνης. Παρόμοια είναι η περίπτωση και των άλλων αγγείων με επιγραφές, τα οποία

είναι μικρού μεγέθους και χωρίς πλούσια διακόσμηση, όπως η οινοχόη του Διπύλου, το ποτήρι/κοτύλη του Νέστορα, η λήκυθος/αρύβαλλος της Ταταίης, η κοτύλη από την Ερέτρια, ακόμη και οι βράχοι της Θήρας. Αυτά τα πέντε ή έξι έμμετρα κείμενα έχουν όλα χαραχθεί σε ασήμαντα και ευτελή αντικείμενα, στα οποία όμως αποδίδουν με πομπώδες ύφος υπερβολικά μεγάλη αξία ή υπερφυσικές ιδιότητες με απειλές, προτροπές ή υποσχέσεις. Ο φορέας των κειμένων όχι μόνο δεν αντιπροσωπεύει αλλά είναι το ακριβώς αντίθετο από αυτό το οποίο δηλώνει η επιγραφή.

- 2 Το ποτήρι του Ακεσάνδρου εντοπίστηκε σε αποθήκη της Μεθώνης και αυτό από την Ερέτρια σε στρώμα κατοίκησης. Αντίθετα, τα ενεπίγραφα αγγεία από το Δίπυλο, τις Πιθηκούσες και την Κύμη προέρχονται από τάφους, όπου είχαν τοποθετηθεί ως κτερίσματα, γεγονός που σημαίνει ότι για τους κατόχους τους τα αγγεία αυτά είχαν αποκτήσει κάποια ιδιαίτερη, 'συναισθηματική' αξία, η οποία ίσως συνδεόταν ακόμη και με μεταθανάτιες δοξασίες, όπως προτείνει η Αικατερίνη Δεσποίνη για τα κτερίσματα των τάφων της Σίνδου του 6ου αιώνα π.Χ.³⁹
- 3 Όλα τα επιγράμματα αυτά παρουσιάζουν μετρικές ιδιορρυθμίες: είτε συνδυάζουν πεζό και έμμετρο κείμενο, όπως η αρχή σε πεζό των επιγραμμάτων του Ακεσάνδρου και της Ταταίης και ακολουθεί ιαμβικός ρυθμός· είτε συνδυάζουν διαφορετικά μέτρα, όπως το επίγραμμα του Νέστορα, όπου ο πρώτος στίχος είναι σε ιαμβικό τρίμετρο και οι δύο επόμενοι σε δακτυλικό εξάμετρο· είτε ο στίχος έχει περισσότερες από τις απαραίτητες συλλαβές, καταστρατηγώντας έτσι σκόπιμα(;) τη μετρική τελειότητα, όπως ο δακτυλικός εξάμετρος στην οινοχόη του Διπύλου.
- 4 Είναι βέβαιο ότι η νοηματική ανακολουθία ή το οξύμωρο μεταξύ του αγγείου και του χαραγμένου πάνω στο αγγείο κειμένου, είναι συνειδητή επιλογή των ανώνυμων ποιητών και δεν είναι πρωτόγνωρη. Ο παιγνιώδης τρόπος, η περιπαικτική διάθεση, και η πνευματώδης σύλληψη των σύντομων αυτών έμμετρων συνθέσεων παραπέμπει στον *ιαμβικό τρόπο* σύνθεσης και στα *σκόλια*, τα οποία εκτελούνταν κατά τη διάρκεια των συμποσίων ως ένα είδος αγώνα μεταξύ των συμποσιαστών ή παραπέμπει σε κάποιον άλλο αγώνα, όπως η οινοχόη του Διπύλου, η οποία, σύμφωνα με την επιγραφή της, δόθηκε ως βραβείο(;) σε αγώνα όρχησης μάλλον κατά τη διάρκεια συμποσίου.⁴⁰

Το μονόστιχο σε ιαμβικό και όχι δακτυλικό ρυθμό επίγραμμα του Ακεσάνδρου, όπως και αυτό της Ταταίης, είναι δύο σπάνια, πρώιμα, γραπτά παραδείγματα *ιαμβικής ιδέας* και σύλληψης: «όποιος μου κλέψει το ποτήρι να χάσει τα μάτια του (ή τα χρήματά του)». Είτε πρόκειται περί σύμπτωσης αυτοσχέδιων συνθέσεων της στιγμής είτε τέτοιου είδους στιχουργήματα κυκλοφορούσαν ευρέως και κάποια στιγμή χαράσσονταν ή αντιγράφονταν, το επίγραμμα του Ακεσάνδρου και τα υπόλοιπα της κατηγορίας αυτής επαναφέρουν στο προσκήνιο τα πολυσυζητημένα θέματα της εισαγωγής και εξάπλωσης του αλφαβήτου στην Ελλάδα και των αρχών λογοτεχνίας, προφορικής και γραπτής.

Το εμπόριο, οικονομικοί παράγοντες και ο αποικισμός διευκόλυναν την εκμάθηση και τη ραγδαία εξάπλωση του αλφαβήτου, η οποία, όπως φαίνεται, συντελέστηκε πολύ πιο γρήγορα από ό,τι θεωρείτο μέχρι σήμερα.⁴¹ Όπως αποδεικνύουν τα αρχαιολογικά δεδομένα (Κεφάλαια 2 και 3), η Μεθώνη επικοινωνούσε με πολλά από τα τότε γνωστά μεγάλα κέντρα παραγωγής και μετείχε σε διάφορα δίκτυα εμπορικών και άλλων ανταλλαγών, εκτός των σχέσεών της με τη μητρόπολη, την Ερέτρια. Το γεγονός αυτό

δικαιολογεί πολύ καλύτερα τα πλούσια επιγραφικά ευρήματα της Μεθώνης και μάλιστα την ποικιλία της γραφής, τα οποία δεν μπορούν εύκολα να ερμηνευθούν υπό το πρίσμα των σχέσεων κέντρου-περιφέρειας, δηλαδή της σχέσης εξάρτησης της αποικίας από τη μητρόπολη. Τα εμπορικά και άλλα δίκτυα,⁴² στα οποία μετείχε, επέτρεψαν στη Μεθώνη τη διεύρυνση των επαφών και κατ' επέκταση των επιδράσεων και των επιρροών, ανάμεσα στις οποίες ήταν και η πρώιμη χρήση του αλφαβήτου. Οι εννέα επιγραφές (αρ.1-8 και 22) των συμποτικών αγγείων από τη Μεθώνη παρουσιάζουν μία ποικιλία σχημάτων και κατεύθυνσης των γραμμάτων, η οποία μάλλον δεν ανήκει στο στάδιο του πειραματισμού και υπαινίσσεται τη συνύπαρξη στη Μεθώνη ανθρώπων από διαφορετικές περιοχές του ελληνικού κόσμου.⁴³ Είτε με επαγγελματικό είτε με ερασιτεχνικό τρόπο χαραγμένες, οι επιγραφές αυτές ακολουθούν γραμματικούς και συντακτικούς κανόνες της ελληνικής γλώσσας, οι οποίοι, όπως δείχνουν και οι άλλες πρώιμες ελληνικές επιγραφές, είχαν ήδη παγιωθεί στο δεύτερο μισό του 8ου αιώνα π.Χ., πιθανόν και νωρίτερα.

Δεν είναι εύκολο να υπολογισθεί το χρονικό διάστημα που μεσολάβησε από την υιοθέτηση του αλφαβήτου, την εξάπλωσή του και την παγίωση των γλωσσικών κανόνων μέχρι την εμφάνιση των έμμετρων και όχι μόνον επιγραφών στα τελευταία τριάντα χρόνια του 8ου αιώνα π.Χ.⁴⁴ Μόλις οι άνθρωποι έμαθαν το αλφάβητο, ή σχεδόν ταυτόχρονα, άρχισαν να χαράσσουν πάνω στα συμποτικά τους αγγεία, τα περισσότερα από αυτά χωρίς ιδιαίτερη αξία, όχι μόνο το όνομά τους, αλλά και τα μικρά ποιήματα που χάριν παιδιάς συνέθεταν στα συμπόσιά τους. Ωστόσο, τα έμμετρα αυτά στιχουργήματα αποκαλύπτουν ότι στα συμπόσια, εκτός από τα επικά κλέα *ἀνδρῶν* και τις ραψωδικές τους εκτελέσεις, η διασκέδαση περιελάμβανε και λυρικές συνθέσεις, οι οποίες, όπως και οι επικές, πρέπει να κυκλοφορούσαν προφορικά. Αυτό αιτιολογεί καλύτερα και τις ιαμβικού τρόπου συνθέσεις που προϋποθέτουν ότι το συμποτικό κοινό (ή οι περισσότεροι συμπότες) ήταν εξοικωμένο με την ποίηση αυτή και γνώριζε τη μορφή της και το περιεχόμενό της, για να μπορεί να προσλάβει τα έμμετρα αυτά κείμενα και ως λογοτεχνικό παιχνίδι.⁴⁵ Σε διαφορετική περίπτωση, δεν θα είχε νόημα η χάραξη των έμμετρων επιγραμμάτων στο ποτήρι του Νέστορα, του οποίου η παραπομπή σε ομηρικά συμφραζόμενα είναι εμφανής, στην οινοχόη του Διπύλου, τη λήκυθο της Ταταίης και το ποτήρι του Ακεσάνδρου, των οποίων όμως οι παραπομπές, αν υπήρχαν, παραμένουν αδιάγνωστες.

Αυτό, πάντως, το οποίο με βεβαιότητα μπορεί να διατυπωθεί είναι ότι σημαντικό, αν όχι καθοριστικό, ρόλο στην όλη διαδικασία πρέπει να διαδραμάτισαν οι Ίωνες και η (παλαιο)ιωνική τους διάλεκτος, την οποία χρησιμοποιεί και το έπος και η λυρική ποίηση. Όπως σωστά έχει επισημάνει ο Μιχάλης Τιβέριος, οι Ίωνες αποτελούσαν το μεγαλύτερο μέρος των αποίκων στον βορρά, ενώ οι ιωνικές επιδράσεις είναι εμφανείς στα ευρήματα από τις ανασκαφές στη Μακεδονία, επιδράσεις τις οποίες από τα τέλη της δεκατίας του 1980 ο Μανόλης Ανδρόνικος με τρόπο διορατικό είχε επισημάνει.⁴⁶

«Όλοι οι αρχαιολόγοι είχαμε διαπιστώσει ως τώρα «ιωνικές» επιδράσεις στα έργα τέχνης που είχαν βρεθεί στον βορειοελλαδικό χώρο και χρονολογούνταν ως τα τέλη περίπου του 5ου π.Χ. αιώνα, όταν η αττική κοινή είχε πια επιβληθεί. Νομίζω ότι τα ευρήματα των ανασκαφών των τελευταίων χρόνων στη Μακεδονία όχι μονάχα επιβεβαιώνουν τη διαπίστωση αυτή, αλλά μας οδηγούν ακόμη πιο πέρα και μας επιτρέπουν να διατυπώσουμε μια ακόμη τολμηρότερη, ίσως και ουσιαστικότερη προσέγγιση.

Όταν μιλούμε για «επίδραση» έχουμε στο νου μας κάποια στοιχεία που έρχονται να προστεθούν και να επηρεάσουν τον αρχικό πυρήνα ενός άλλου, ξένου, πολιτιστικού ή καλλιτεχνικού

κόσμου. Έτσι λ.χ. μιλούμε για τις ανατολικές επιδράσεις στην ελληνική τέχνη του 7ου αι. π.Χ. ή για τις ελληνικές επιδράσεις στην τέχνη της Ανατολής.

Όμως στην περίπτωση της αρχαϊκής εποχής στη Μακεδονία δεν έχουμε τέτοιες επιδράσεις, αλλά η διαπίστωση που κάνουμε είναι ότι η Μακεδονία και ο βορειοελλαδικός χώρος γενικότερα ανήκουν στον ίδιο πολιτιστικό χώρο ή πολιτιστική κοινότητα που αποκαλούμε «ιωνικές» και απλώνεται από τη Ρόδο και τη Μ. Ασία ως τις βόρειες παρυφές του Αιγαίου και ακόμη βορειότερα.»

Το επίγραμμα του Ακεσάνδρου, οι επιγραφές, τα σύμβολα και τα χαράγματα πάνω στα 191 αντικείμενα από το 'Υπόγειο' της Μεθώνης δικαιώνουν πανηγυρικά την τολμηρή και ουσιαστική διατύπωση του Ανδρόνικου και του Τιβέριου, αλλά και αυτή του Nicholas Hammond, ο οποίος υποστήριζε ότι οι πληροφορίες για τη Μεθώνη και την Πύδνα, έστω και αποσπασματικές, οφείλονται στη σημασία που είχαν αυτές οι πόλεις-λιμάνια της Πιερίας στο εμπόριο της εποχής.⁴⁷ Η Μακεδονία μετείχε και αυτή των εμπορικών και πολιτισμικών διεργασιών του ενιαίου, ελληνικού αιγαιακού χώρου ως αναπόσπαστο κομμάτι του.

Χάρη σε αυτούς τους πολυπλόκτους Ίωνες με παρουσία σε ανατολή και δύση πρέπει μάλλον να πιστωθούν και τα πρώτα, γραπτά, λογοτεχνικά σκιρτήματα ιαμβικής και λυρικής έμπνευσης σε συμποτικά συμφραζόμενα. Από το ποτήρι του Ακεσάνδρου στη Μεθώνη μέχρι τη λήκυθο/αρύβαλλο της Ταταίης στην Κύμη και από την οινοχόη του Διπύλου στην Αθήνα μέχρι το ποτήρι του Νέστορα στις Πιθηκούσες, όλα αυτά τα πρώιμα ελληνικά επιγράμματα αποκαλύπτουν απόπειρες χάραξης ποιητικών συνθέσεων, οι οποίες κατά πάσα πιθανότητα προϋπήρχαν σε προφορική μορφή και ήταν ευρέως διαδεδομένες. Ακόμη και αν δεν συγκρίνονται με τα ομηρικά και ησιόδεια έπη ή την 'υψηλή' λυρική ποίηση, τα επιγράμματα αυτά είναι οι πρώτες κυριολεκτικά καταγραφές λυρικής και συμποτικής ποίησης, ενός λογοτεχνικού είδους του οποίου τη γραπτή μορφή προαναγγέλουν *in nascenti* και **το οποίο αναδύεται σχεδόν ταυτόχρονα. Και μάλιστα**, ο ιαμβικός τους τρόπος παραπέμπει αδιαμφισβήτητα στον πρώτο και αρχαιότερο, σύμφωνα με την παράδοση, εκπρόσωπο της λυρικής ποίησης, τον *ψογερόν Αρχίλοχο* από την Πάρο, αυτόπτη μάρτυρα της φρενίτιδας των Πανελλήνων για τον αποικισμό της Θάσου και, τηρουμένων των αναλογιών, της Μεθώνης στην Πιερία (απ. 102 West: *ώς Πανελλήνων δ'ιζύς ές Θάσον/Μεθώνην συνέδραμεν*).

Σημειώσεις

1

Για τη χρονολογία του Αρχιλόχου, βλ. Lavelle 2002 με την προγενέστερη βιβλιογραφία.

2

Campbell 1967, 3, αρ. 54 και 149. Το απόσπασμα αναφέρει ο Στράβων (8.6.6) κατά τη συζήτηση της λέξης *Πανέλληνες*, η οποία με την ίδια σημασία απαντά και στον Ησίοδο (*Εργα και Ημέραι* 528. West 1978, 294). Βλ. και Βεληγιάννη-Τερζή 2001, 222. Στην *Ιλιάδα* B 530 (Kirk 2003, 342–343), η σημασία της λέξης μάλλον υποδηλώνει τους κατοίκους της κεντρικής και βόρειας Ελλάδας, σε αντιδιαστολή με αυτούς της νότιας, δηλαδή της Πελοποννήσου, σημασία που θεωρείται ‘ύστερη’ εξέλιξη και συνεπώς μεθομηρική.

3

Τσαντσάνογλου 2000 και 2003. Τίβεριος 2006 και 2008, 126.

4

Για παρόμοια χαράγματα και σύμβολα, βλ. Langdon 1976. Lang 1976 και 1990. Johnston 1979. Buchner & Ridgway 1993. Papadopoulos 1994. Papadopoulos 2005, 541–552. Bartoněk & Buchner 1995. Csapo, Johnston & Geagan 2000. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005. Johnston 2005. Theurillat 2007.

5

Jeffery & Johnston 1990. Μαζαράκης Αινιάν 2000, 119–132. Powell 1991, 123–186.

6

Για τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Κατάλογος αρ. 1.

7

Για κάθε είδους συντομογραφίες σε επιγραφές βλ. Wachter 1991.

8

Για τη δυσκολία κοινά αποδεκτού ορισμού, βλ. τη συλλογή των άρθρων στους Baird & Taylor 2011a. Στις κατά καιρούς συλλογές δεν τηρείται πάντα με συστηματικό τρόπο κάποιου είδους διάκριση στην ορολογία με αποτέλεσμα να προκαλείται σύγχυση (βλ. Κατάλογος σημ. 13).

9

Ορλάνδος & Βρανούσης 1973, 5. Wachter 2001, 1. Langner 2001, 12. Chaniotis 2011, 193–196.

10

Chaniotis 2011, 193–194.

11

Osborne & Pappas 2007. Volioti 2011. Johnston (υπό εκτύπωση).

12

Για τη διάδραση εικόνας και κειμένου στα αγγεία από τον 8ο αιώνα π.Χ. και εξής, βλ. Osborne & Pappas 2007.

13

Οι πρώιμες επιγραφές που χρονολογούνται μέχρι και το 650 π.Χ. ανέρχονται σε περίπου εβδομήντα, από τις οποίες περίπου οι μισές χρονολογούνται στα τέλη του 8ου και στα πρώτα χρόνια του 7ου αιώνα π.Χ. Βλ. Powell 1991, 123–186 και

Μαζαράκης Αινιάν 2000, 121–128 με την προγενέστερη βιβλιογραφία. Για τις αττικές επιγραφές βλ. Immerwahr 1990 και για τις γραπτές Wachter 2001 και AVI.

14

Για τις δημοσιευμένες πρώιμες επιγραφές της Μακεδονίας βλ. Ραπαγούτου 1990. Παναγιώτου 1996 και 2011.

15

Osborne & Pappas 2007, 133.

16

Ο Barry Powell (1991, 187–237, κυρίως 231–237, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία) έχει υποστηρίξει ότι το αλφάβητο υιοθετήθηκε κυρίως για την καταγραφή των ομηρικών επών, εστιάζοντας στις πέντε έμμετρες επιγραφές (158–171 αρ. 58–62) και παραβλέποντας την πληθώρα των εμπορικών συμβόλων, των σημείων κεραμικών και κάθε είδους χαραγμάτων τα οποία απαντούν πάνω σε αγγεία ήδη από τον 10ο αιώνα π.Χ. Βλ. Papadopoulos 1994 και Οικονομάκη 2010, 22–29 με την προγενέστερη βιβλιογραφία.

17

Οδύσσεια γ 71–74 και ι 252–255. *Ομηρικοί Ύμνοι στη Δήμητρα* 122–132 και στον *Απόλλωνα* 397–399 και 452–455. Ηρόδοτος 1.1–4.

18

Jeffery 1980, 89–93. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005. Ματθαίου 2004–2009 και Χατζηδημητρίου 2004–2009.

19

Μαζαράκης Αινιάν & Ματθαίου 1999. Powell 1991, 123–186. Αραβαντινός 2010, 149.

20

Langdon 1976 και Powell 1991, 123–186.

21

Buchner & Ridgway 1993. Bartoněk & Buchner 1995. Powell 1991, 123–186. Pavese 1996. Faraone 1996. Malkin 1998, 156–177 και πρβ. Cook 2000.

22

Csapo, Johnston & Geagan 2000. Μεμονωμένες πρώιμες ελληνικές επιγραφές (βλ. τη βιβλιογραφία στη σημ. 11) προέρχονται, επίσης, από τους Gabii του Λατίου και τη Βολογνα στην Ιταλία (ίσως οι δύο αρχαιότερες, αφού χρονολογούνται η πρώτη περίπου 800–770 και η δεύτερη 800–750 π.Χ.), τις Συρακούσες και τον Σελινούντα στη Σικελία, από την Ιθάκη, το Καλαπόδι, την Κόρινθο, τις Κλεωνές, την Επίδαυρο, την Αίγινα, τις Κυκλάδες (Ζαγορά της Άνδρου, Γρόττα της Νάξου, Θήρα, Αμοργό, Ανάφη, Σύρο), τα Δωδεκάνησα (Ρόδο, Κάλυμνο), τη Σάμο, τη Φαιστό της Κρήτης, την Παλαιά Σμύρνη, την Αλ Μίνα της Συρίας. Για αναθηματικές επιγραφές πάνω σε εισηγμένα αντικείμενα που εντοπίστηκαν σε ιερά της Καμίρου, βλ. Κουκου 2004.

23

Τέτοιου είδους ποικιλία θα ήταν εμφανέστατη και στα πανελλήνια ιερά, όπως σημειώνουν οι de Polignac 2005 και Luraghi 2010. Βλ. και τη συζήτηση των Osborne & Pappas 2007, 139–155.

24

Για τις διαφορετικές χρονολογήσεις που έχουν κατά καιρούς προταθεί για τις πρωιμότερες επιγραφές, βλ. τη συζήτηση του Powell 1991, 123–186.

25

Η ες ευθύ φορά των γραμμάτων θεωρείτο ότι αποτελούσε μεταγενέστερη εξέλιξη της φοράς επί τα λαϊά και της βουστροφιδόν, παρά τις επιφυλάξεις που είχαν διατυπωθεί. Βλ. Jeffery & Johnston 1990, 43–46 και Οικονομάκη 2010, 105–126 με την προγενέστερη βιβλιογραφία.

26

Για τα προβλήματα σχετικά με την αιολική διάλεκτο και τους Αιολείς, βλ. Parker 2008 και Rose 2008.

27

Σχετικά με τα τοπικά αλφάβητα και τους περιορισμούς τους βλ. Οικονομάκη 2010, 41–48 και *passim* (το κρητικό αλφάβητο της αρχαϊκής περιόδου δεν ήταν ένα και ενιαίο). Ο Nino Luraghi (2010) θεωρεί ότι τα διαφορετικά σχήματα των γραμμάτων πιθανόν σχετιζόνταν και με τη διαφορετική φυλετική καταγωγή κάθε ομάδας, αν δεν ήταν και απόφαση της πόλης.

28

Με αφορμή τα λάθη κατά την αντιγραφή γραπτών επιγραφών σε αγγεία, ο Henry Immerwahr (2010) σωστά υπογραμμίζει το ενδεχόμενο άλλοι κεραμείς να γνώριζαν γραφή και ανάγνωση και άλλοι να ήταν αναλφάβητοι, γεγονός το οποίο πρέπει να λαμβάνεται σοβαρά υπόψη, όταν μελετώνται ζητήματα ορθογραφίας και προφοράς στις πρώιμες διαλεκτικές επιγραφές. Βλ. και τη βιβλιογραφία στη σημ. 31.

29

Notopoulos 1960. Nagy 1979, 1990 και 2004. Garner 2005. Skafte Jensen 2005. Burgess 2004. Ο Martin (2005, 17–18) εξετάζει το έπος ως ‘super-genre’ και ως ‘leaky’ genre. Η υπόθεση της Οικονομάκη (2010, 22–24) για μία κοινή, *lingua franca* του εμπορίου ίσως είναι βάσιμη. Για τις διαλέκτους βλ. Buck 1955. Κοπιδάκης 1999, 24–43 (άρθρα Μαρίας Μαργαρίτη-Ρόγκα, Μιχάλη Κοπιδάκη και Σοφίας Κρεμύδη-Σιουλιάνου). Χρηστίδης 2001, 281–379 (άρθρα Μαρίας Καραλή, John Chadwick, Άννας Παναγιώτου, Julián Méndez Dosuna, Geoffrey Horrocks, Vit Bubenik και Claude Brixhe). Crespo 2012 και Méndez Dosuna 2012.

30

Για το συμπόσιο και τις πολιτικοκοινωνικές του προεκτάσεις ήδη από την Εποχή του Σιδήρου, βλ. σημ. 32 και Murray 1994a, 1994b και 2009. Węcowski 2002. Lynch 2011 με πλούσια προγενέστερη βιβλιογραφία. Ειδικά για το συμπόσιο στη Μακεδονία βλ. Σταματοπούλου 2011 και Ακτοσελή 2011.

31

Ο Powell (1991, 181–186) παρουσιάζει τη συνολική εικόνα που προσφέρει το περιεχόμενο όλων των πρώιμων, ιδιωτικών επιγραφών, αλλά με κάποιες δόσεις υπερβολής: η δήλωση, π.χ., «nothing public and nothing economic» (182) δεν ανταποκρίνεται στα δεδομένα, τη στιγμή μάλιστα που το συμπόσιο περιβάλλον εξ ορισμού εμπεριέχει και δημόσια χαρακτηριστικά και τη στιγμή που η ερμηνεία ενός μεγάλου

αριθμού χαραγμάτων παραμένει απογοητευτικά άγνωστη. Όπως, επίσης, είναι υπερβολική η πρόταση (Powell 1993) ότι η Εύβοια της Εποχής του Σιδήρου ήταν ένας μαγνήτης καλλιτεχνών και στη Χαλκίδα, το Λευκαντί ή την Ερέτρια καταγράφηκαν για πρώτη φορά τα έπη του Ομήρου και αργότερα του Ησιόδου και άλλες επικές προφορικές συνθέσεις επικής ποίησης. Πρβ. Ridgway 1992β.

32

Βλ. σημ. 30. Ο Joseph Day (2010, 73–74 με τις σημ. 190–195 όπου η προγενέστερη βιβλιογραφία διαχωρίζει τα συμποτικά επιγράμματα από τα επιτύμβια και τα αναθηματικά, εξαιτίας των διαφορετικών τους συμφραστικών πλαισίων: συμπόσιο, ιερό και τάφος δεν μπορεί να ταυτίζονται. Βλ. επίσης Fantuzzi & Hunter 2005, 454–476. Όπως όμως σωστά επισημαίνει ο Νάσος Παπαλεξάνδρου (Papalexandrou 2005), τα συμφραζόμενα αυτά είναι συγκρίσιμα, αφού οι πρακτικές είναι παρόμοιες. Βλ. και Osborne & Pappas 2007, 138–139.

33

Βλ. τη βιβλιογραφία στις σημ. 18–22. Για τον αλφαριθμητισμό και την εγγραμματοσύνη, βλ. την πλούσια βιβλιογραφία στα Werner 2009. Johnston 1983. Harris 1989. Thomas 1992, 2001 και 2009. Robb 1994. Teodorsson 2006. Rébarthe 2006. Wilson 2009. Olson 2009. Missiou 2011.

34

Βλ. τη βιβλιογραφία στη σημ. 27. Μία περίπτωση πανδαισίας αλφαβητών και διαλέκτων αποτελούν οι πινακίδες της Δωδώνης, των οποίων η δημοσίευση αναμένεται από την Αρχαιολογική Εταιρεία.

35

Βλ. Snodgrass 1998, 101–126. Οι Osborne & Pappas 2007 μελετούν την προσεκτική ή απρόσεκτη και άρα τη συνειδητή και όχι τυχαία επιλογή της επιφάνειας ενός αγγείου για τη χάραξη γραμμάτων, τα οποία λειτουργούν προσθετικά και στη διακόσμηση, στη γενικότερη εμφάνιση του αγγείου αλλά και στην ερμηνεία του.

36

Ο Powell (1991, 158–180) αναγνωρίζει όλες τις πρώιμες έμμετρες επιγραφές ως συνθέσεις σε δακτυλικό εξάμετρο. Βλ. όμως Friedländer & Hoffleit 1987, 153–166, αρ. 167–178 και Bowie 2010.

37

Κατά τον Powell (1991, 166–167 αρ. 60) πρόκειται για έναν στίχο άτεχνου δακτυλικού ρυθμού. Πρβ. Friedländer & Hoffleit 1987, 163 αρ. 177.

38

Για τα πρώιμα αυτά επιγράμματα βλ. SEG 1.432 και 454. Powell 1991, 158–180. Johnston & Andreiomenou 1989. Wachter 2010. Τα επίσης πρώιμα επιγράμματα του Μάντικλου από τη Θήβα και της Νικάνδρης από τη Νάξο (ανάθημα στη Δήλο) ανήκουν στην κατηγορία των αναθηματικών επιγραφών, για τις οποίες βλ. Day 2010. Για τα επιγράμματα των οποίων η σύνθεση περιέχει αφήγηση (*narration*) βλ. Bowie 2010.

39

Δεσποίνη 2011.

40

Reitzenstein 1893. Powell 1991, 165–166 με τις σημ. 121–123. Για το επίγραμμα βλ. Hunter & Fantuzzi 2005, Day 2007, Bowie 2007, Bettenworth 2007, Petrovic 2007, Tsagalīs 2008 καθώς και τα άρθρα στο συλλογικό τόμο των Baumbach, Petrovic & Petrovic 2010. Για τη λυρική ποίηση βλ. Budelmann 2009, με πλούσια βιβλιογραφία.

41

Η βιβλιογραφία για την εισαγωγή του αλφαβήτου και τη δι-άδοσή του είναι τεράστια. Βλ. ενδεικτικά: Isserlin 1982 και 1983. Jeffery 1982. Wachter 1989. Jeffery & Johnston 1990, 1–42. Powell 1991. Woodard 1997 και 2010. Ruijgh 1995 και 1998. Βουτυράς 2001. Ντούμας 2004. Wirbelauer 2004. Teodorsson 2006. Guarducci 2008, 36–57. Dumas 1998. Μανροϊάννης 2004 και 2007. Finkelberg 2005, 109–176. Niesiołowski-Spanò 2008. Για μία συγκριτική παρουσίαση της γραφής στη Μεσόγειο του 7ου αιώνα π.Χ., βλ. de Hoz 2010.

42

Βλ. Malkin 2011 και τα άρθρα στο Malkin, Constantakopoulou & Panagoroulou 2009, κυρίως αυτά των Irad Malkin, Robin Osborne και Michael Sommer και το Κεφάλαιο 3.4. Για τον αποικισμό βλ. ενδεικτικά τα άρθρα στους συλλογικούς τόμους Malkin 2001 και Lomas 2004, καθώς επίσης και: Graham 1964, 1982 και 2001. Jeffery 1976, 50–59. Snodgrass 1980. Cook 1995, 93–110 και 2000. Malkin 1987, 1998β και 2009. Ridgway 1992α. Tandy 1997. Osborne 1998. Dumas 1998. Morris 1998, 2007 και 2009. Raaflaub 1998. Dalby 1998. de Souza 1998. Foxhall 1998. Shanks 1999, 195–213. Momrak 2007. Antonaccio 2007 και 2009. Hall 2007β και 2009. Osborne 2007. Dietler 2008. Crielaard 2009α. Davies 2009. Thomas 2009. Morgan 2009. Ulf 2009. Mazarakis Ainiian & Leventi 2009. Archibald 2009. van Wees 2009. Ειδικά για τους Αιολείς βλ. Rose 2008.

43

Για την παρουσία Ιώνων και άλλων στο βόρειο Αιγαίο βλ. Κεφάλαιο 3.4. Ειδικά για τους μικρασιάτες Ίωνες βλ. Crielaard 2009β.

44

Για τη χρονολογία εισαγωγής του αλφαβήτου οι προτάσεις ποικίλουν από τον 14ο και τον 11ο αιώνα π.Χ. (Bernal (1987 και 1990. Ruijgh 1998, 661–663) μέχρι και το 750 π.Χ. (Carpenter 1933, 1935, 1938, 1945. Jeffery 1990, 13–21. Powell 1991 και 1993. Βουτυράς 2001, 216). Οι Teodorsson (2006), Guarducci (2008, 41–42) και Οικονομάκη (2010, 39–40) προτείνουν τον 9ο αιώνα π.Χ.

45

Αντίθετα οι Fantuzzi & Hunter (2005, 461–463) θεωρούν ότι η έμμετρη μορφή παρέμεινε σπάνιο φαινόμενο και χρησιμοποιούταν κυρίως για τη σύνθεση επιτάφιων και αναθηματικών επιγραμμάτων. Βλ., επίσης, σχετικά με τους περιπλανώμενους ποιητές στην Αρχαϊκή περίοδο τη συζήτηση στον συλλογικό τόμο Hunter & Rutherford 2008, κυρίως την εισαγωγή και τις μελέτες των Mary Bachvarova, Peter Wilson, Richard

Martin, Ewen Bowie, Giovan Battista D’Alessio και Andreij Petrovic.

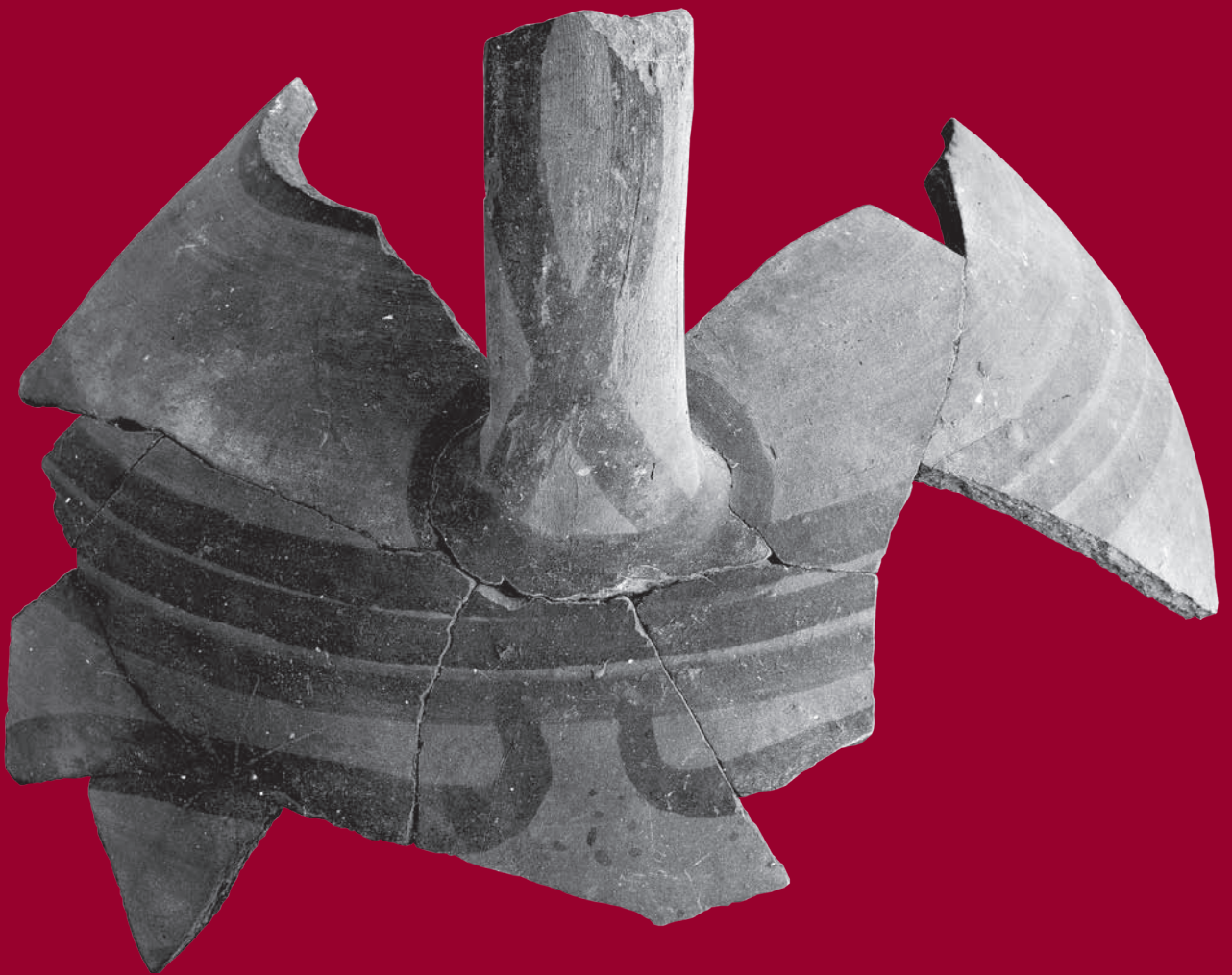
46

Ανδρόνικος 1987–1990, 33. Τιβέριος 1999 και Tiverios 2008, 126–127.

47

Hammond 1972, 425–426, 430–441.

Επίλογος

Η μελέτη της ενεπίγραφης κεραμικής από το 'Υπόγειο' της Μεθώνης που προηγήθηκε στα Κεφάλαια 1–4 οδηγεί σε πλούσια συμπεράσματα σχετικά με την ιστορία της θέσης και συμβάλλει καθοριστικά στην εξέταση μίας σειράς ζητημάτων, τα οποία είναι κεφαλαιώδους και καθοριστικής σημασίας για τις Κλασικές Σπουδές.

Η Μεθώνη σπάνια αναφέρεται στη σχετική με τη Μακεδονία βιβλιογραφία, παλαιότερη αλλά και πρόσφατη. Ενδεικτικά είναι τα δύο συλλογικά έργα με αντικείμενο την ιστορία και την αρχαιολογία της αρχαίας Μακεδονίας, τα οποία κυκλοφόρησαν λίγους μόνο μήνες πριν από την ολοκλήρωση της συγγραφής του παρόντος τόμου.¹ Στα έργα αυτά που καλύπτουν χρονολογικά το διάστημα από την Αρχαϊκή περίοδο ως την Ύστερη Αρχαιότητα αλλά και εν μέρει την αρχαιολογία πρωιμότερων περιόδων, οι αναφορές στη Μεθώνη είναι λιγοστές και περιορίζονται κυρίως στις γραπτές πηγές που καταγράφουν την εμπλοκή της πόλης σε πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα του 5ου και του 4ου αιώνα π.Χ. Κατά συνέπεια, στους μελετητές —ιδιαιτέρως σε όσους δεν ειδικεύονται στην αρχαιολογία της Μακεδονίας— προκαλείται η εντύπωση ότι η Μεθώνη ήταν μία μάλλον ασήμαντη θέση και η αρχαιολογική έρευνα που έχει προσελκύσει μη αξιόλογη. Η απουσία αυτή της Μεθώνης είναι προφανής και σε παλαιότερες αλλά θεμελιώδεις μελέτες για τη Μακεδονία² ή, γενικότερα, το Αιγαίο³ των (πρώιμων) ιστορικών χρόνων, οι οποίες πάντως εκδόθηκαν —ως επί το πλείστον— πριν ταυτιστεί η θέση της αρχαίας πόλης και διεξαχθούν έρευνες πεδίου. Μοναδική παραφωνία στη σχετική βιβλιογραφία αποτελεί το έργο του *Nicholas Hammond*. Ο Βρετανός θεωρούσε ότι η ευβοϊκή αποικία συνέβαλε τα μέγιστα στην εντατικοποίηση των εμπορικών επαφών της Μακεδονίας με το νότιο Αιγαίο, λειτουργώντας ως κόμβος εισαγωγής αντικειμένων στη μακεδονική ενδοχώρα, και με την πάροδο του χρόνου διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στις πολιτικές εξελίξεις της περιοχής.⁴ Μολοντί περιορισμένη, η πρόσφατη έρευνα στη Μεθώνη και ιδιαίτερα τα ευρήματα του 'Υπογείου' δικαιώνουν σε μεγάλο βαθμό τις απόψεις του Hammond.

Η εικόνα που προσφέρουν για τη Μεθώνη οι αρχαίες λογοτεχνικές και επιγραφικές μαρτυρίες είναι αποσπασματική (Κεφάλαιο 1). Το πρωιμότερο γνωστό γεγονός για την ιστορία της πόλης, το οποίο έχει αμφισβητηθεί από την έρευνα αλλά φαίνεται να επιβεβαιώνεται ως ένα βαθμό από τα ευρήματα του 'Υπογείου', προκύπτει από τη μαρτυρία του Πλουτάρχου (*Αίτια ελληνικά* 293a–b), **ότι δηλαδή περίπου το 733/2 π.Χ. Ερετριείς άποικοι ίδρυσαν τη Μεθώνη στη θέση που ήδη κατοικούσαν Θράκες και/ή, πιθανότερο, Μακεδόνες.** Από την ίδρυσή της και μετά, η πόλη-λιμάνι ακμάζει, αλλά, με την εξαίρεση ενός μικρού χρονικού διαστήματος επί της βασιλείας του Αμύντα Γ' (393–370/69 π.Χ.), δεν ενσωματώνεται στο βασίλειο της Μακεδονίας. Λόγω των συνεχών προβλημάτων που προκαλούσε η Μεθώνη ως μέλος της Αθηναϊκής Συμμαχίας, το 354 π.Χ. ο Φίλιππος την καταστρέφει ολοσχερώς και μεταφέρει τους κατοίκους σε μεσόγεια θέση (Κεφάλαιο 1).

Η περιορισμένης έκτασης αρχαιολογική έρευνα που έχει συντελεστεί ως σήμερα στη Μεθώνη συμπληρώνει σε σημαντικό βαθμό τις αποσπασματικές μαρτυρίες των αρχαίων πηγών (Κεφάλαιο 2). Γεωλογικές έρευνες έχουν αναδείξει την απομάκρυνση της ακτογραμμής γύρω από τον αρχαίο οικισμό, τον οποίο κατά την αρχαιότητα έβρεχε ο Θερμαϊκός Κόλπος βόρεια και ανατολικά. Μάλιστα, στα βόρεια διαμορφωνόταν αρκετά βαθύς όρμος, ο οποίος προστατευμένος, όπως ήταν, τόσο από τους βόρειους όσο και από τους νότιους ανέμους, προσέφερε εξαιρετικά ασφαλείς συνθήκες ελλιμενισμού για τα δεδομένα του Θερμαϊκού Κόλπου. Η θέση, συνεπώς, της Μεθώνης ήταν στρατηγική και ο κομβικός της ρόλος ενισχυόταν, γιατί βρισκόταν πάνω στον οδικό, παραλιακό άξονα που ένωνε τη νότια Ελλάδα με τη βόρεια και, περαιτέρω, με τη βαλκανική ενδοχώρα. Η μέχρι τώρα αρχαιολογική έρευνα έφερε στο φως αποδείξεις κατοίκησης στη θέση από τη νεότερη Νεολιθική περίοδο, ενώ ήδη από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού η Μεθώνη ήταν σε επαφή με το νότιο Αιγαίο. Κατά τη διάρκεια της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου ο οικισμός φαίνεται να ακμάζει και να επεκτείνεται σημαντικά.

Η μαρτυρία του Πλουτάρχου για την ίδρυση της Μεθώνης από Ερετριείς το 733/2 π.Χ. φαίνεται να επιβεβαιώνεται από ευρήματα που προέρχονται από το τετράπλευρο, βαθύ όρυγμα (διαστάσεων στο δάπεδό του 3,60 × 4,20μ., και βάθους μεγαλύτερου των 11,50μ.), το οποίο αποκαλείται συμβατικά 'Υπόγειο'. Η διάνοιξη του ορύγματος αυτού, μία εργασία που ακολουθούσε προφανώς κάποιο φιλόδοξο σχέδιο, δεν ολοκληρώθηκε ποτέ, λόγω της αστάθειας των γεωλογικών στρωμάτων. Με βάση στρωματογραφικές ενδείξεις διαπιστώνεται ότι το 'Υπόγειο' επιχώθηκε εσπευσμένα με κάθε είδους υλικά αλλά και με μεγάλες ποσότητες κεραμικής, η οποία χρονολογείται από το 730 μέχρι το 690 π.Χ. (Κεφάλαιο 2).

Η χρονολόγηση αυτή βασίζεται όχι μόνο στη στρωματογραφία, αλλά και στο πλούσιο κεραμικό υλικό που ήρθε στο φως ιδιαίτερα από τη φάση επίχωσης. Το υλικό αυτό περιλαμβάνει κεραμική κυρίως από τον Θερμαϊκό Κόλπο, αλλά και επείσακτη που προέρχεται από διάφορες περιοχές εντός και εκτός Αιγαίου, συμπεριλαμβανομένης μεγάλης ποσότητας εμπορικών αμφορέων ποικίλης προέλευσης. Πρόκειται για κορινθιακά (Κεφάλαιο 2), αττικά (Κεφάλαια 2 και 3.3.2.1), ευβοϊκά (Κεφάλαια 2 και 3.3.2.2), κυκλαδικά (Κεφάλαιο 3.3.2.3), ιωνικά (Κεφάλαια 2 και 3.3.2.4), αιολικά (Κεφάλαιο 3.3.2.5), αλλά και φοινικικά αγγεία (αναφορές στα Κεφάλαια 2.3 και 3.4.4). Η ποσότητα και η ποικιλία της επείσακτης κεραμικής από το 'Υπόγειο' δεν βρίσκει παράλληλο στα ομολογουμένως λίγα ανασκαφικά σύνολα από τη Μεθώνη που χρονολογούνται σε προηγούμενες φάσεις της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου. Ως εκ τούτου, ο όγκος αλλά και η ποιότητα του κεραμικού υλικού εκλαμβάνονται ως ένδειξη για τη χρονολογία της ίδρυσης της αποικίας στην οποία αναφέρεται ο Πλούταρχος, καθώς μάλιστα ανάλογα χαρακτηριστικά παρουσιάζει το πρώιμο κεραμικό υλικό από αρκετές άλλες ελληνικές αποικίες στη Μεσόγειο, όχι όμως και από τις μητροπόλεις τους. Άλλωστε, από τον συνδυασμό φιλολογικών πηγών και αρχαιολογικών ευρημάτων που αφορούν την Κέρκυρα και τις ελληνικές αποικίες της Δύσης, η αφήγηση για την άφιξη των Ερετριέων και την ίδρυση της αποικίας στη θέση ευνοεί σαφώς τη χρονολόγηση περίπου 733/2 π.Χ. Η χρονολογική αυτή πρόταση, η οποία μένει να επιβεβαιωθεί περαιτέρω από τη συνεχιζόμενη έρευνα στη θέση, έχει ευρύτερες προεκτάσεις που άπτονται του β' αποικισμού και της παραδοσιακής, σχετικής και απόλυτης, χρονολόγησης του ελληνικού κόσμου της περιόδου.

Με βάση τα ευρήματα του 'Υπογείου' και τη μελέτη της ενεπίγραφης κεραμικής, υποστηρίζεται ότι η αποικία της Μεθώνης συγκροτήθηκε πιθανότατα από κύματα αποίκων που έφθασαν διαδοχικά σε κάποιο βάθος χρό-

νου και εγκαταστάθηκαν με τη σύμφωνη γνώμη του τοπικού πληθυσμού σε μία θέση, η οποία τους ήταν ήδη γνωστή. Το συμπέρασμα αυτό θέτει υπό αμφισβήτηση κυρίαρχες απόψεις σχετικά με τον αποικισμό της Μακεδονίας, για τον οποίο βασικό κίνητρο θεωρείται η απόκτηση καλλιεργήσιμων εκτάσεων. Το πλήθος της επείσασκτης κεραμικής του 'Υπογείου' και ειδικά των εμπορικών αμφορέων αναδεικνύει το εμπόριο ως κυρίαρχο κίνητρο για τον αποικισμό, τουλάχιστο γι' αυτόν της Μεθώνης. Η άφιξη των Ερετριέων συνδέεται με μία έντονη κλιμάκωση στην εμπορική σημασία της θέσης, αλλά και την ένταξή της σε δίκτυα εμπορίου και επικοινωνίας των Πανελλήνων, διεργασίες τις οποίες υπαινίσσεται λίγο αργότερα ο Αρχίλοχος σε σχέση με τον αποικισμό της Θάσου (Κεφάλαια 3 και 4).

Οι ιστορικές αυτές διεργασίες δημιούργησαν ένα κοσμοπολίτικο περιβάλλον στη Μεθώνη, η χαρτογράφηση του οποίου προσκρούει στις δυσκολίες που παρουσιάζει η αναγνώριση εθνικών και άλλων ταυτοτήτων με βάση τα αρχαιολογικά ευρήματα. Ωστόσο, τόσο η κεραμική όσο κυρίως τα αλφαβητικά χαράγματα ενισχύουν την πιθανότητα ότι οι Ερετριείς που εγκαταστάθηκαν στη θέση συνυπήρχαν όχι μόνο με τον τοπικό πληθυσμό, αλλά και με Έλληνες από άλλες περιοχές, κατά πάσα πιθανότητα Ίωνες από το ανατολικό Αιγαίο (Κεφάλαια 3.4 και 4). Ο τοπικός πληθυσμός φαίνεται πως διατηρούσε έναν αξιόλογο ρόλο τόσο στις βιοτεχνικές εργασίες όσο και στο εμπόριο και γενικότερα στην οικονομία της Μεθώνης. Ο ρόλος αυτού του τοπικού πληθυσμού όχι μόνο δεν επισκιάστηκε αλλά μάλλον επεκτάθηκε και σε άλλες δραστηριότητες με την άφιξη των αποίκων. Το συμπέρασμα αυτό θέτει σε αμφισβήτηση τη μάλλον γενική παραδοχή ότι οι Μακεδόνες απείχαν από το θαλάσσιο εμπόριο. Απεναντίας, με βάση τα χαρακτηριστικά της παραγωγής και της διασποράς των θερμοαϊκών αμφορέων, υποστηρίζεται ότι οι τοπικοί πληθυσμοί δραστηριοποιούνταν και στο θαλάσσιο εμπόριο και δεν αρκούσαν στον μάλλον παθητικό ρόλο που τους επιφυλάσσει συχνά η σύγχρονη βιβλιογραφία.

Μολονότι στην πλειονότητά του το ενεπίγραφο υλικό περιλαμβάνει επείσασκτη κεραμική, τα αγγεία από τον Θερμαϊκό Κόλπο δεν είναι σπάνια (Κεφάλαιο 3.2). Μάλιστα, ορισμένα από αυτά φέρουν αλφαβητικά χαράγματα, τα οποία τεκμηριώνουν τη χρήση της αλφαβητικής γραφής στην ίδια τη Μεθώνη και στην περιοχή της ήδη από το δεύτερο μισό του 8ου αιώνα π.Χ. Φαίνεται πως η Μεθώνη υπήρξε μεταξύ των πρώτων θέσεων του ελληνικού κόσμου, στις οποίες το ελληνικό αλφάβητο χρησιμοποιήθηκε ευρέως και ποικιλοτρόπως (Κεφάλαιο 4). Τα χαράγματα, τα σημεία κεραμείας, τα εμπορικά σύμβολα και, το σημαντικότερο, οι επιγραφές υποδεικνύουν επιπλέον τη διαδεδομένη χρήση της γραφής.

Η ενεπίγραφη κεραμική απαρτίζεται κυρίως από εμπορικούς αμφορείς και αγγεία πόσης (Κεφάλαιο 3.4). Τα αγγεία μετάγγισης και αποθήκευσης αντιπροσωπεύονται ελάχιστα, ενώ ελλείπουν παντελώς τα μαγειρικά σκεύη. Τα χαράγματα και λοιπά σημεία έχουν στην πλειονότητά τους αποδοθεί σε περίοπτες θέσεις πάνω στο αγγείο και γενικά δεν σχετίζονται με τη διακόσμησή του. Η αντιπροσώπευση των σχημάτων, αλλά και τα ονόματα των ιδιοκτητών πάνω σε συμποτικά αγγεία προτείνουν, εκτός από το εμπόριο, και το συμπόσιο ως το καταλληλότερο συμφραστικό πλαίσιο κατανόησης και ερμηνείας των χαραγμάτων και της ανάπτυξης της γραφής (Κεφάλαιο 4). Η συνύπαρξη διαφορετικών αλφαβήτων και πιθανώς διαλέκτων στη Μεθώνη του ύστερου 8ου αιώνα π.Χ. επιτρέπει ακόμα και την υπόθεση ότι οι συμπότες, οι οποίοι πιθανόν προέρχονταν από διαφορετικές περιοχές, μάλλον δεν πρέπει να αντιμετώπιζαν δυσκολίες στην κατανόηση των διαφορετικών σχημάτων των γραμμάτων και των κειμένων σε διαφορετική πιθανόν διάλεκτο. Τα διαφορετικά σχήματα των γραμμάτων ανοίγουν και πάλι τη συζήτηση για το ζήτημα των τοπικών αλφαβήτων και των

διαλέκτων, ιδιαίτερα όταν αυτά αφορούν πόλεις-λιμάνια πάνω σε εμπορικά σταυροδρόμια, όπως είναι η περίπτωση της Μεθώνης.

Εκπληκτικότερο όλων των ενεπίγραφων κεραμικών από το 'Υπόγειο' της Μεθώνης είναι το ποτήρι του Ακεσάνδρου. Η επιγραφή σε ευβοϊκό αλφάβητο και στην ιωνική διάλεκτο εντάσσεται στις πρώτες απόπειρες καταγραφής στιχουργημάτων όχι επικής, αλλά ιαμβικής λυρικής έμπνευσης. Το γεγονός αυτό υποδηλώνει ότι η προφορική σύνθεση της λογοτεχνικής παραγωγής της εποχής και η διάδοσή της δεν αφορούσε μόνο στην επική, αλλά προφανώς και στη λυρική ποίηση. Ιδιαίτερη σημασία αποκτά το γεγονός ότι το ποτήρι του Ακεσάνδρου, αλλά και τα άλλα 190 ενεπίγραφα αντικείμενα με επιγραφές, εμπορικά σύμβολα, σημεία κεραμέως και χαράγματα που εξετάζονται εδώ ήρθαν στο φως στη Μεθώνη της Μακεδονίας. Τα ευρήματα αυτά ανατρέπουν παγιωμένες αντιλήψεις της έρευνας σχετικά με την περιοχή αυτή και αποδεικνύουν ότι από τον ύστερο 8ο αιώνα π.Χ., αν όχι και νωρίτερα, η Μακεδονία αποτελούσε αναπόσπαστο μέρος του ενιαίου αιγαιακού χώρου των *Πανελλήνων*.

Στην ιστορία της ελληνικής αρχαιολογίας είναι σπάνιο το φαινόμενο το εύρημα μίας και μόνον ανασκαφικής τομής, όπως τα 191 ενεπίγραφα κεραμικά αντικείμενα από το 'Υπόγειο' της Μεθώνης Πιερίας στη Μακεδονία, να συμβάλει με τόσο πολυδιάστατο τρόπο στη μελέτη μίας ολόκληρης περιόδου της αρχαιότητας. Εξαιτίας του ευρήματος αυτού, κεφαλαιώδους σημασίας ερευνητικά ζητήματα, τα οποία αφορούν την ελληνική αρχαιολογία, την ιστορία, την επιγραφική, τη γλώσσα και τη λογοτεχνία του 8ου και του πρώιμου 7ου αιώνα π.Χ., επανέρχονται στο προσκήνιο. Και είναι βέβαιο ότι θα επανεξετασθούν αναλυτικότερα και θα οδηγήσουν στην περαιτέρω αναθεώρηση αρκετών διαδεδομένων απόψεων και παραδοχών της έρευνας στο Συνέδριο, το οποίο διοργανώνει το Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας στη Θεσσαλονίκη από 8 έως 10 Ιουνίου 2012: «*Panhellenes at Methone: graphê in Late Geometric and Protoarchaic Methone, Macedonia (ca 700 BCE) – Πανέλληνες εις Μεθώνην: γραφή στην υστερογεωμετρική και πρώιμη αρχαϊκή Μεθώνη Πιερίας (ca 700 π.Χ.)*».

Σημειώσεις**1**

Roisman & Worthington 2010 και Lane Fox 2011.

2

Βλ. ενδεικτικά: Errington 1986. Borza 1990.

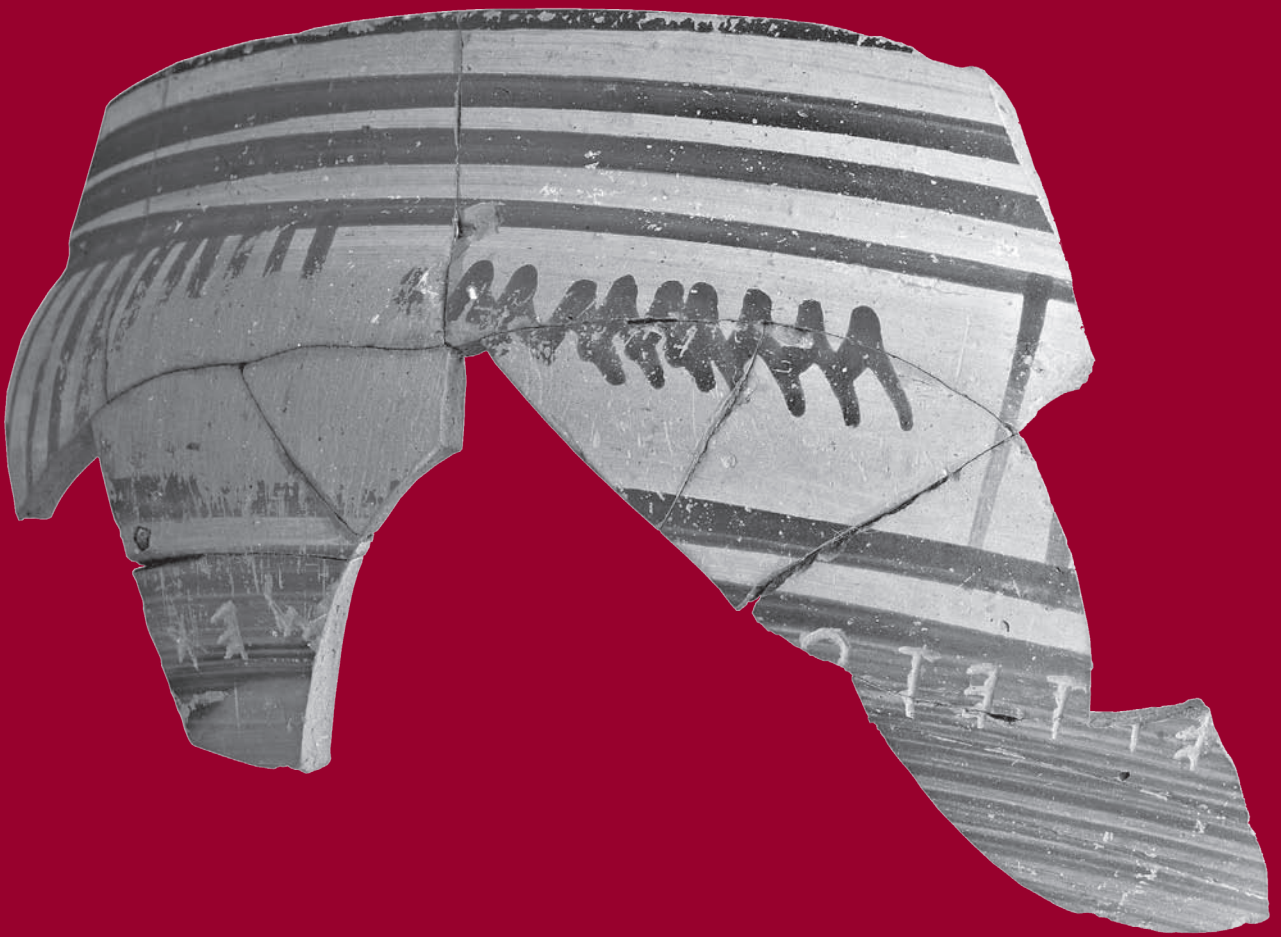
3

Βλ. ενδεικτικά: Osborne 1996α. Whitley 2001. Coldstream 2003. Raaflaub & van Wees 2009.

4

Hammond 1972, 192, 425–426.

Κατάλογος

Σύμφωνα με τα καθιερωμένα πρότυπα της επιγραφικής και αρχαιολογικής έρευνας, τα 191 αγγεία και όστρακα που περιλαμβάνονται στον Κατάλογο ακολουθούν ενιαία αρίθμηση. Τα αντικείμενα αυτά αριθμούνται κατά δύο μεγάλες ομάδες από τα «παλαιότερα προς τα νεότερα»: πρώτα τα είκοσι πέντε αλφαβητικά (επιγραφές ονομάτων ή λέξεων και συντομογραφίες ή σύμβολα γραμμάτων) και μετά τα 166 μη αλφαβητικά σημεία/σύμβολα και κάθε είδους χαράγματα, τα οποία ομαδοποιούνται περαιτέρω κατά περιοχή προέλευσης και/ή κεραμικό τύπο, σύμφωνα με την ανάλυση στο Κεφάλαιο 3.

Παρά το ότι ο Κατάλογος προσυπογράφεται και από τους τρεις συγγραφείς του τόμου, εντούτοις την ευθύνη σύνταξης του κάθε λήμματος είχαν για τις ανασκαφικές ενδείξεις ο Ματθαίος Μπέσιος, για την περιγραφή της κεραμικής ο Αντώνης Κοτσώνας και για τις επιγραφές, τα σύμβολα και τα χαράγματα ο Γιάννης Τζιφόπουλος.

Στην κεφαλίδα κάθε λήμματος, μετά τον αριθμό κάθε αντικειμένου, δίνεται εντός παρενθέσεως ο αριθμός καταγραφής του στους καταλόγους της ΚΖ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων με την ένδειξη ΜΘ (ΜΘ=Μεθώνη, η θέση εύρεσης των αντικειμένων).

Στην κεφαλίδα καταγράφεται επίσης το σχήμα ή ο τύπος του κεραμικού, προσδιορίζεται ο τόπος κατασκευής και η χρονολόγησή του. Ο προσδιορισμός ενός αγγείου ως προερχόμενου από τον Θερμαϊκό Κόλπο είναι αναγκαστικά γενικός δεδομένης της περιορισμένης γνώσης για τα χαρακτηριστικά των διαφόρων κεραμικών εργαστηρίων του Θερμαϊκού Κόλπου και της υπόλοιπης Μακεδονίας κατά την περίοδο που εξετάζεται (βλ. σχετικά το Κεφάλαιο 3.1.2). Εξάλλου, για πρακτικούς λόγους η χρονολόγηση είναι απόλυτη και όχι σχετική, επιλογή η οποία δικαιολογείται από τον χαρακτήρα του εξεταζόμενου υλικού. Το υλικό αυτό περιλαμβάνει αγγεία πολλών διαφορετικών περιοχών, οι κεραμικές φάσεις των οποίων παρουσιάζουν ποιικιλία ως προς την ονοματολογία και τη διάρκεια σε βαθμό τέτοιο που προβληματίζει τους μη ειδικούς. Επιπλέον, μεγάλο μέρος του υλικού συνίσταται σε εμπορικούς αμφορείς, για τους οποίους χρησιμοποιείται ευρύτατα απόλυτη (και όχι σχετική) χρονολόγηση. Στη συντριπτική πλειονότητα των εξεταζόμενων κεραμικών δεν διαπιστώνεται αξιοσημείωτη διαφοροποίηση της χρονολόγησης της παραγωγής τους από τη χρονολόγηση της απόθεσής τους στο 'Υπόγειο', χωρίς βέβαια αυτό να συνεπάγεται ότι η ταύτιση των δύο χρονολογήσεων μπορεί να τεκμηριώνεται πάντοτε πειστικά. Επιπλέον, τα δύο αυτά χρονολογικά όρια (*termini post* και *ante*) των αγγείων ισχύουν ως ενδεικτική χρονολόγηση και για τα εγχάρακτα ή γραπτά κείμενα, σημεία/σύμβολα, αφού η χάραξη είναι σύγχρονη (στην περίπτωση που το χάραγμα έγινε πριν την όπτηση) ή μεταγενέστερη της παραγωγής του αγγείου, και προγενέστερη της απόθεσης των αγγείων στο 'Υπόγειο'. Ειδικότερα, για την αρίθμηση των είκοσι πέντε αλφαβητικών κειμένων και σημείων/συμβόλων, η οποία υποδηλώνει και μια ενδεικτική χρονολογική ακολουθία μεταξύ των δύο ορίων των περίπου τριάντα-σαράντα χρόνων (χρονολόγηση

παραγωγής και χρονολόγηση απόθεσης), ακολουθήθηκε το επισφαλές και υποκειμενικό κριτήριο του σχήματος των γραμμάτων, «από το παλαιότερο προς το νεότερο» (βλ. αναλυτικότερα Κεφάλαιο 4).

Ακολουθούν οι ανασκαφικές ενδείξεις: το έτος ή τα έτη ανασκαφής ενός αγγείου ή οστράκου και οι πάσσες από τις οποίες προήλθαν τα όστρακα (στην παρένθεση που ακολουθεί την ένδειξη της πάσας σημειώνεται ο αριθμός των οστράκων από τη συγκεκριμένη πάσα). Η καταγραφή της διασποράς των οστράκων ενός αγγείου σε διάφορες πάσσες είναι ενδεικτική της ομοιογένειας της πολύ παχιάς, κατώτερης απόθεσης του 'Υπογείου'. Έπονται μετρήσεις των διαστάσεων σε μέτρα χαρακτηριστικών τμημάτων του αγγείου και της χάραξης την οποία φέρει (στην περίπτωση της χάραξης δίνεται κάθε φορά η μέγιστη σωζόμενη διάσταση) και πέντε ενότητες στις οποίες παρουσιάζεται το κάθε αγγείο ή όστρακο. Οι ενότητες αυτές καλύπτουν την κατάσταση διατήρησης, τα χαρακτηριστικά της κεραμικής ύλης, το σχήμα, τη διακόσμηση και τη χάραξη (αλφαβητικά και μη αλφαβητικά χαράγματα). Η σειρά αυτή δεν είναι τυχαία αλλά ακολουθεί την πορεία της παραγωγής κάθε αντικειμένου (διαμόρφωση πρώτης ύλης, μορφοποίηση του σχήματος και απόδοση της διακόσμησης) και της χρήσης του (καθότι στη συντριπτική τους πλειοψηφία οι χαράξεις έχουν αποδοθεί μετά την όπτηση).¹

Για την περιγραφή της κεραμικής ύλης των αγγείων χρησιμοποιείται η κλίμακα Munsell Soil Color Charts (έκδοση 2000) και οι αναφορές του χρώματος μεταφράζονται από τα αγγλικά όσο το δυνατόν πιο πιστά και όχι ελεύθερα.² Στα λήμματα του καταλόγου η κεραμική ύλη αναφέρεται ως πηλός χάριν συντομίας, ενώ στην ανάλυση της κεραμικής (Κεφάλαιο 3) οι δύο όροι χρησιμοποιούνται ως συνώνυμοι. Τόσο στον Κατάλογο όσο και στην ανάλυση προτιμάται ο όρος *εγκλείσματα* από τον συνώνυμο όρο *προσμίξεις*: είναι ενδιαφέρον ότι ο πρώτος όρος επικρατεί στην πρόσφατη βιβλιογραφία για την κεραμική της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου από το νότιο Αιγαίο,³ ενώ ο δεύτερος προτιμάται σε μελέτες που εξετάζουν αντίστοιχο υλικό από τη Μακεδονία.⁴ Τα εγκλείσματα περιγράφονται γενικόλογα και αποφεύγεται η ταύτισή τους. Για την περιγραφή του μεγέθους τους χρησιμοποιείται εδώ η ακόλουθη σύμβαση: *μικρά* χαρακτηρίζονται τα εγκλείσματα, που έχουν μέγιστο μήκος κάτω από ένα χιλιοστό· *μεγάλα* ονομάζονται τα εγκλείσματα που έχουν μέγιστο μήκος άνω των δύο χιλιοστών· και *μεσαίου μεγέθους* χαρακτηρίζονται τα εγκλείσματα με μήκος από ένα ως δύο χιλιοστά. Η περιεκτικότητα ενός αγγείου σε εγκλείσματα προσδιορίζεται με βάση μία περιγραφική κλίμακα έξι επιπέδων (μεμονωμένες προσμίξεις, ελάχιστες, λίγες, αρκετές, πολλές, πάρα πολλές).⁵ Τέλος, η περιγραφή του σχήματος και της διακόσμησης των αγγείων κινείται από κάτω προς τα πάνω. Για την επεξεργασία ή τη διακόσμηση της επιφάνειας χρησιμοποιείται μία σειρά όρων που χρήζουν αποσαφήνισης. Για την επιφάνεια που έχει υποστεί κάποια επεξεργασία (αλλά δεν καλύπτεται από κάποιο πρόσθετο υλικό) χρησιμοποιούνται οι ακόλουθοι όροι:⁶ *αδρολειασμένη* αποκαλείται η επιφάνεια που έχει υποστεί πρόχειρη λείανση αλλά παραμένει ελαφρώς τραχιά και μπορεί να διατηρεί ίχνη των στροφών του τροχού· *λειασμένη* η επιφάνεια από την οποία απουσιάζουν ίχνη, όπως αυτά της αδρολειασμένης, με την οποία η διαφορά είναι αισθητή τόσο στην αφή όσο και στην όψη (σε λίγες περιπτώσεις η λείανση είναι εξαιρετικής ποιότητας, οπότε η επιφάνεια προσδιορίζεται ως *σιλπνή*)· και *σιλβωμένη* ονομάζεται η επιφάνεια που έχει υποστεί επεξεργασία με κάποιο εργαλείο (π.χ. βότσαλο), τα ίχνη του οποίου δεν έχουν απαλειφθεί (εντελώς). Για τις ανάγκες της απόδοσης της γραπτής διακόσμησης, ο κεραμέας καλύπτει ενίοτε την εξωτερική επιφάνεια του αγγείου με ένα πρόσθετο διάλυμα πηλού, το επίχρισμα, και τότε η επιφάνεια αυτή αποκαλείται *επιχρισμένη*.⁷ Τέλος, αντί του όρου *βαφή* ενός αγγείου χρησιμοποιείται ο όρος *γάνωμα*,⁸ ο οποίος έχει γενικά καθιερωθεί σε πρόσφατες μελέτες κεραμικής

της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου από το νότιο Αιγαίο⁹ και σε μικρό βαθμό και σε μελέτες κεραμικής της εποχής από τη Μακεδονία,¹⁰ στις οποίες όμως (και σε αυτή την περίπτωση) διαπιστώνεται προτίμηση για τον διαφορετικό όρο *υάλωμα*.¹¹ Ενδείξεις της κλίμακας Munsell για το χρώμα του γανώματος των εξεταζόμενων αγγείων δεν δίνονται, αφού αυτό καθοριζόταν κατά βάση από τις συνθήκες όπτησης.¹²

Στην τελευταία ενότητα παρουσιάζονται οι επιγραφές, τα χαράγματα και τα σημεία/σύμβολα (εμπορικά, κεραμέως ή άλλα), με τις ενδείξεις *εγχάρακτο* και *γραπτό* (κείμενο, σημείο/σύμβολο) και εντός παρένθεσης την ένδειξη *πριν από* ή *μετά την όπτηση* του αγγείου. Ακολουθεί περιγραφή της θέσης της γραφής στο αντικείμενο, του τρόπου χάραξης και του σημείου/συμβόλου. Ειδικά στην κατηγορία των αλφαβητικών κειμένων, σημείων/συμβόλων προστίθεται στην περιγραφή η φορά των γραμμάτων και ακολουθεί το κείμενο και το επιγραφικό υπόμνημα με παρατηρήσεις για το σχήμα των γραμμάτων σύμφωνα με τους πίνακες των τοπικών αλφαβήτων των Jeffery & Johnston 1990, τις τυχόν συμπληρώσεις και την ονοματολογία. Η επιλογή δύο επιθέτων (*εγχάρακτο* και *γραπτό*) αντί των εννοούμενων ουσιαστικών, τα οποία παραπέμπουν στον τρόπο και στον χρόνο της γραφής του κειμένου, σημείου/συμβόλου, απαιτεί μερικές διευκρινίσεις (βλ. Κεφάλαιο 4). Η ρίζα του αρχαιοελληνικού *γραφ-* μπορεί να σημαίνει «σκαλίζω και χαράσσω με αιχμηρό ή όχι εργαλείο», αλλά και «γράφω, ζωγραφίζω με χρώμα». Γι' αυτό και κάθε είδους γραφή πάνω σε αγγεία ή αντικείμενα οικιακής καθημερινής χρήσης, τα οποία συγκροτούν την ομάδα των οστράκων (*fictilia*) και/ή των σκευών οικιακής χρήσης (*instrumenta domestica*), αλλά και σε επιφάνειες από άλλο υλικό, έχει επικρατήσει να ονομάζεται, ανάλογα με τον τρόπο γραφής: *χάραγμα*, *ακιδογράφημα*, *γκράφιτο* (από το ιταλικό *graffiare* = σκαλίζω, χαράσσω) και *ιχνογράφημα*, *ζωγραφισμένο*, *γραπτό/dipinto* (από το ιταλικό *dipingere* = ζωγραφίζω) κείμενο, σημείο/σύμβολο. Όμως λόγω του ότι ο όρος *χαράγματα/graffiti* έχει αποκτήσει και άλλες συνδηλώσεις, η συγκεκριμένη χρήση των όρων δεν τηρείται πάντα με συστηματικό τρόπο,¹³ και προς το παρόν δεν φαίνεται να είναι εφικτός ένας γενικά αποδεκτός ορισμός.¹⁴

Τέλος, το κάθε λήμμα του Καταλόγου συνοδεύουν φωτογραφία/ες και σχέδιο του κάθε αγγείου ή οστράκου.

Σημειώσεις

1

Η επιλογή αυτή διαφοροποιείται από εκείνη που απαντά σε ορισμένες πρόσφατες μελέτες κεραμικής της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου από τη Μακεδονία, όπου προτάσσεται η περιγραφή του σχήματος και της διακόσμησης έναντι της περιγραφής της κεραμικής ύλης, ίσως λόγω της παραδοσιακής προσέγγισης στην κεραμική των ιστορικών (και όχι μόνο) χρόνων που δίνει έμφαση στα μορφολογικά χαρακτηριστικά των αγγείων, βλ. ενδεικτικά Gimatzidis 2010 (σε αντίθεση με Γιματζίδης 1997) και τις αδημοσίευτες εργασίες Καθάρου 1993. Καλλιγά 1999. Χαβέλα 2006. Σκιαδάς 2009. Πατής 2010.

2

Επί τη ευκαιρία τονίζεται η ανάγκη καταγραφής της συγκεκριμένης έκδοσης της κλίμακας που χρησιμοποιείται σε κάθε μελέτη κεραμικής. Παρά τη διάχυτη αντίληψη περί του αντιθέτου, οι διάφορες εκδόσεις της κλίμακας περιέχουν συχνά αλλαγές στους κωδικούς χρώματος και τη σελιδοποίηση, οι οποίες μπορεί να οδηγήσουν σε σοβαρή σύγχυση.

3

Βλ. ενδεικτικά Κούρου 1999, 87. Γκαδόλου 2008. Χαραλαμπίδου 2008. Βλάχου 2010.

4

Βλ. ενδεικτικά Γιματζίδης 1997. Παντή 1999. Καλλιγά 1999. Χαβέλα 2006. Παντή 2008. Χατζής 2008. Σκιαδάς 2009. Χατζής 2010. Πατής 2010.

5

Η εν λόγω κλίμακα είναι βασισμένη στις σχετικές σελίδες που συνοδεύουν το Munsell Soil Color Charts (έκδοση 2000). Πρβ. Lawall 2002, 215. Για μία πιο σαφή και πιο ακριβή αλλά και πιο δύσχρηστη κλίμακα βλ. Matthew, Woods & Oliver 1991.

6

Πρβ. Horejs 2007, 55–57, 83 και Horejs 2010, 22–23 (με μόνη διαφορά ότι εδώ προτιμάται ο όρος *αδρολειασμένη* από τον συνώνυμο όρο *σκουπισμένη*, ο οποίος φαίνεται αδόκιμος). Πρβ. επίσης την ορολογία στις ακόλουθες μελέτες συγγενούς χρονολογικά υλικού: Morgan 1999, 27. Παπαδοπούλου 2005, 426, 465. Αλουρί & Κουρού 2007, 287–289. Κωτσόνας 2008, 56. Για μία κάπως διαφορετική ορολογία βλ. Gimatzidis 2010, 90–91. Berger 2010.

7

Πρβ.: Παπαδοπούλου 2005, 426. Horejs 2007, 56–57, 83. Επίσης: Rutter 1974, 11–12. Morgan 1999, 27. Κωτσόνας 2008, 56.

8

Ο όρος *βαφή* απαντά πάντως ακόμη και σε πρόσφατες μελέτες κεραμικής από τη Μακεδονία: Παντή 2008 και Γιματζίδης 1997, 6 (όπου ο όρος *βαφή* εναλλάσσεται με τον όρο *γάνωμα*). Μανακίδου 2011, 279–280. Αντίστοιχα στην αγγλική βιβλιογραφία απαντά ο όρος *paint*: Παπαδοπούλου 2005, 426.

9

Βλ. ενδεικτικά: Κούρου 1999. Γκαδόλου 2008. Χαραλαμπίδου 2008. Βλάχου 2010.

10

Βλ. ενδεικτικά Καλλιγά 1999. Παντή 1999. Χαβέλα 2006 (όπου ο όρος τίθεται εντός εισαγωγικών). Παντή 2008 (όπου ο όρος *γάνωμα* εναλλάσσεται με τον όρο *βαφή*).

11

Βλ. ενδεικτικά Χατζής 2008. Σκιαδάς 2009. Χατζής 2010. Πατής 2010. Πάντως, στο Μανακίδου 2011, 279–280 ο όρος *υάλωμα* χρησιμοποιείται για να δηλώσει κάποιου είδους επεξεργασία μίας εξηρημένης επιφάνειας.

12

Πρβ. Morgan 1999, 27. Παπαδοπούλου 2001, 297.

13

Οι Αναστάσιος Ορλάνδος και Λέανδρος Βρανούσης (1973) εκδίδουν: *Τὰ χαράγματα τοῦ Παρθενῶνος, ἤτοι ἐπιγραφαὶ χαραχθεῖσαι ἐπὶ τῶν κίωνων τοῦ Παρθενῶνος κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς καὶ βυζαντινοὺς χρόνους* (= *Les graffiti du Parthénon, inscriptions gravées sur les colonnes du Parthénon à l'époque paléochrétienne et byzantine*), χρησιμοποιώντας ήδη στον τίτλο και τους δύο όρους *χάραγμα* (*graffito*) και *επιγραφή*. Η Mabel Lang (1976) τιτλοφορεί τον 21ο τόμο της Αθηναϊκής Αγοράς: *Graffiti and Dipinti*, αλλά στην παρουσίαση και στη συζήτηση χρησιμοποιεί εναλλάξ τους όρους *χάραγμα* (*graffito*) και *επιγραφή* (*inscription*), όπως και ο Henry Immerwahr (1990) στο βιβλίο του για το αττικό αλφάβητο. Ο Alan Johnston (1979 και 2006) αναφέρεται στα εμπορικά σημεία/σύμβολα (*trademarks*) ως *χαράγματα/graffiti*, όπως και ο John Παπαδοπούλου (1994) στα σημεία κεραμέως (*potter's marks*). Ο Rudolf Wachter (2001) μελετά τις μη αττικές γραπτές επιγραφές αγγείων (στις οποίες δεν συμπεριλαμβάνει τα μεταγενέστερα της παραγωγής του αγγείου χαράγματα/graffiti). Πάντως, ο Martin Langner (2001, 12), όπως και οι Ορλάνδος & Βρανούσης (1973, 5), ο Wachter (2001, 1) και ο Chaniotis (2011, 193–196), ορίζουν τα *χαράγματα/graffiti* ως κείμενα ή εικόνες οι οποίες έχουν χαραχτεί/γραφεί πάνω σε επιφάνειες, των οποίων η αρχική χρήση δεν προοριζόταν για τη γραφή κειμένων, εικόνων και σημείων/συμβόλων (βλ. Κεφάλαιο 4).

14

Για τη δυσκολία κοινά αποδεκτού ορισμού βλ. τη συλλογή των άρθρων στους Baird & Taylor 2011.

1**ΜΘ 2249**

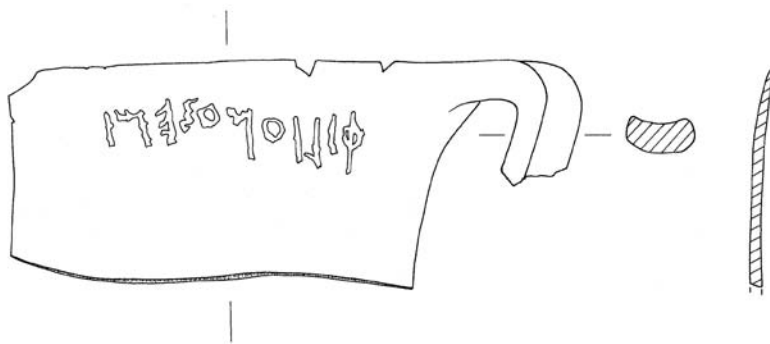
**Τμήμα αγγείου πόσης από
τη Λέσβο ύστερου 8ου –
αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές παρατηρήσεις

2004, 2006. Αγροτ. 274. 022064 (2),
022065 (1), 022070 (4), 032086 (1).

Διαστάσεις

σωζ. ύψ.: 0,065μ., σωζ. διάμ.
χείλους: 0,13μ. (αρχική, κατ'
εκτίμηση: 0,14μ.), πλ. λαβής:
0,02μ., ύψ. γρ.: 0,005–0,0137μ.
(πλ. κεραιών 0,001–0,0012).

Οκτώ όστρακα μεσαίου κυρίως μεγέθους συγκολλημένα σώζουν σχεδόν το ήμισυ του άνω σώματος και του χείλους και μεγάλο τμήμα της λαβής. Το σωζόμενο τμήμα φέρει αποκρούσεις σε τρία σημεία του χείλους. Στο ίδιο αγγείο ανήκουν πιθανώς δύο τμήματα κάθετης λαβής με παρόμοια χαρακτηριστικά, το μεγαλύτερο εκ των οποίων σώζει την πρόσφυση της λαβής στο κάτω σώμα.

Πηλός τεφρογάλαζος (GLEY 2 6/1/5B). Στην τομή της λαβής ο πυρήνας είναι ομοιόχρωμος, αλλά προς τις επιφάνειες ο πηλός τρέπεται σε τεφροπράσινο (GLEY 1 6/1/10Y). Ο πηλός είναι καθαρός με ελάχιστα μικρότατα σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα και μικρή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Άνω τμήμα σώματος με κάθετα τοιχώματα που ανοίγουν ελαφρότατα προς τα πάνω και απολήγουν σε ενιαίο κάθετο χείλος. Κατά μήκος της ράχης της ταινιωτής λαβής, η οποία προσφύεται στο χείλος και πιθανώς εκτεινόταν ως τη βάση, παρουσιάζεται πλατιά και ρηχή αυλάκωση. Παραμένει αβέβαιη η ύπαρξη δεύτερης λαβής.

Η επιφάνεια (εξωτερική και εσωτερική) είναι στιλβωμένη, ιδιαίτερα στιλπνή, πολύ σκοτεινή τεφρόχρωμη (GLEY 1 3/N) και έχει μεταλλική υφή. Η εξωτερική επιφάνεια έχει απολεπιστεί σε δύο σημεία. Στο εσωτερικό τα ίχνη του στιλβωτήρα σχηματίζουν λοξές γραμμώσεις, ενώ στο εξωτερικό τα ίχνη διατάσσονται οριζόντια, σχηματίζοντας καμπύλες γραμμώσεις με την κυρτή επιφάνεια προς τα πάνω. Γύρω από τη λαβή οι γραμμώσεις γίνονται κάθετες.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Λίγο κάτω από το χείλος του αγγείου και κάτω από την πρόσφυση της λαβής η επιγραφή. Η μάλλον αβαθής αλλά ιδιαίτερα επιμελής χάραξη των γραμμάτων έγινε με πλατύ εργαλείο (γλυφίδα ή κολαπτήρα) και με φορά επί τα λαιά:

ΦΙΛΙΟΝΟΣΕΜΙ ←
Φιλίονος έμί. ←

Τα ιδιαίτερα επιμήκη σχήματα των γραμμάτων, χαρακτηριστικό των πρώιμων επιγραφών, σύμφωνα με τους πίνακες των Jeffery & Johnston (1990, 79, fig. 27 και 90) για την 'Εύβοια/Ερέτρια' είναι: Ε1 (αλλά με προέκταση της κάθετης και προς τα πάνω), Ι1, Λ1 (πιο κλειστό), Μ1 (αλλά οι τέσσερις κεραίες ως δύο εφαπτόμενες 'σφήνες'), Ν1 (αλλά πιο κλειστό πάνω), Ο1 (αλλά μικρότερο κατά το ήμισυ στο ύψος από τα άλλα γράμματα και 'κρεμάμενο' στο πάνω μέρος της θέσης γράμματος), Σ4 (αλλά εξασκελές. Βλ. Jeffery & Johnston 1990, 434 αρ. ΑΒ, pl. 73 αρ. 5: Σ επτασκελές. Ανδρειωμένου 1981, 235, εικ. 102 (Jeffery & Johnston 1990, 434 αρ. Βί, pl. 73 αρ. 4): Σ πεντασκελές. SEG 39.941. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 65, αρ. 17, και 60–61 αρ. 4: Σ τετρασκελές. SEG 55.980. BE 2005.385), Φ1.

Το σχήμα των λίγων σωζόμενων γραμμάτων δεν επιτρέπει την ασφαλή διάγνωση του αλφαβήτου ως ευβοϊκού (π.χ. το Λ1 εμφανίζεται και στην Αττική, στη Βοιωτία, στην Οπούντια Λοκρίδα, στην Κρήτη), ενώ τα σχήματα των γραμμάτων Μ και Σ υποδηλώνουν ένα μάλλον άγνωστο αλφάβητο. Το πεντασκελές Μ (Jeffery & Johnston 1990, 31, fig. 13), εκτός ευβοϊκού αλφαβήτου (ερετριακού κατά τους Jeffery & Johnston (1990, 90), αφού από τη Χαλκίδα δεν σώζονται πρώιμες επιγραφές), είναι χαρακτηριστικό του αττικού αλφαβήτου (Immerwahr 1990, xii αρ. Μ6), των 'δωρικών' αλφαβήτων της Κρήτης, της Μήλου και της Σικίνου, αλλά ιδιαίτερα ο τρόπος χάραξης του παραπέμπει και στο δυτικό σημιτικό αλφάβητο (Naveh 1982, 56, fig. 46 και 58, fig. 49· η ομοιότητα του άνω μέρους του Μ με σφηνοειδή σχήματα είναι μάλλον τυχαία). Το εξασκελές Σ (βλ. και αρ. 22) —το οποίο μάλλον προκάλεσε σύγχυση με το επίσης αρκετών κεραιών γράμμα Ι (Jeffery & Johnston 1990, 34, fig. 20 και 29, fig. 10 και Jeffery 1982, 829)— απαντά επίσης στο Δευκαντί (πεντασκελές Jeffery 1980. Jeffery & Johnston 1990, 433–434, αρ. 24b, Α), στη Βοιωτία (πεντασκελές και τετρασκελές στην επιγραφή του Μάντικλου, Jeffery 1980 και Jeffery & Johnston 1990, 90–91, pl. 7 αρ. 1), στην Αττική (Jeffery & Johnston 1990, 66, fig. 26 Σ3, pl. 1 αρ. 2 και Immerwahr 1990, xiii, αρ. Σ8), στη Σπάρτη (Jeffery & Johnston 1990, 183, fig. 39 Σ2, pl. 35 αρ. 1 όπου το Σ σχηματίζεται με πέντε έως και οκτώ κεραίες κατά περίπτωση), στη Σμύρνη (Jeffery & Johnston 1990, 325, fig. 46 Σ4, 473, pl. 79, αρ. 8), αλλά και με πάνω από πέντε κεραίες στις παλαιοφρυγικές επιγραφές του Γορδίου (Young 1969, 260–261, αρ. 30, fig. 2· 284–286, αρ. 56, 58, fig. 9, pls. 73–74· 289–291 αρ. 71–73a, fig. 10, pls. 70, 72) και του Kerkenes-Dağ (Brixhe & Summers 2006, 123–129, αρ. VI–VII, figs. 26–29). Η Jeffery (1980, 92) σωστά είχε αποδώσει αυτό το σχήμα του Σ στην περιοχή της Αιολίας, όπως και του πεντασκελούς Μ, η εμφάνιση του οποίου σε επιγραφή της ιωνικής Σάμου ίσως δικαιολογείται ως αιολικό δάνειο. Η παρουσία των δύο αυτών σχημάτων των γραμμάτων Μ και Σ στην επιγραφή της Μεθώνης και η προέλευση του αγγείου του Φιλίωνα από την αιολική Λέσβο μάλλον επιβεβαιώνουν την πρόταση της Jeffery και προσθέτουν ένα ακόμη ενισχυτικό τεκμήριο για τα 'αιολικά' στοιχεία του αλφαβήτου της επιγραφής.

Όπως σε όλες τις διαλέκτους, το ίδιο σχήμα γράμματος χρησιμοποιείται για περισσότερους του ενός φθόγγους, με χαρακτηριστικότερες περιπτώσεις αυτές των Ε [= ε, ει, η] και Ο [= ο, ου, ω]. Η διάλεκτος της επιγραφής δεν μπορεί να εξακριβωθεί από τις μόλις δύο σωζόμενες λέξεις, αν και

είναι μάλλον ιωνική, όπως και της πλειονότητας των πρώιμων ελληνικών επιγραφών.

Το όνομα Φιλίων απαντά στην Αττική και σε νησιά του Αιγαίου ήδη από τον 4ο αιώνα π.Χ. και εξής (Bechtel 1917, 452 και LGPN, s.v.).

Η γενική εικόνα της επιγραφής ως προς τον τρόπο χάραξης και τα σχήματα γραμμάτων υποδηλώνει ότι μάλλον πρόκειται για την αρχαιότερη επιγραφή των είκοσι πέντε. Όπως και οι περισσότερες πρώιμες ελληνικές επιγραφές, η επιγραφή ανήκει στην κατηγορία των ιδιωτικών, οι οποίες αποτελούνται από σταθερά επαναλαμβανόμενες φράσεις σε απλή ή σύνθετη μορφή για τη δήλωση του κατόχου του αντικειμένου: το όνομα προσώπου σε πτώση γενική (κτητική) με εννοούμενο ή όχι το συνδετικό ρήμα *είμι* (βλ. και αρ. 2–4 και 22. Bartoněk & Buchner 1995, 146–154, αρ. 1 (ποτήρι Νέστορος), 157–166, αρ. 6, 7, 9, 10, 13, 14, 17, 20, 22, 23, 24 και 199–200 αρ. C1 (λήκυθος Ταταίης). SEG 47.1488. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 55–59, αρ. 1·70, αρ. 44. SEG 55.980. BE 2005.385. Ανδρειωμένου 1981, 234–235. SEG 39.940, 941. Andriomenou & Johnston 1989. SEG 39.939). Αν και τα στοιχεία παραμένουν επισφαλή, αυτή η απλή μορφή κειμένου ενδέχεται να χρησιμοποιείτο αρχικά και ως κείμενο για τις πρώιμες αναθέσεις (στην περίπτωση αυτή η ανάθεση θα εννοείτο εξ ολοκλήρου αλλά εύκολα από τον χώρο τοποθέτησης/ανάθεσης του αντικειμένου), πριν επικρατήσει η χρήση της δοτικής με εννοούμενο ή όχι το ρήμα *ἀνατίθημι* (ὁ/ἡ δεῖνα τῶ/τῇ δεῖνα ἀνέθηκεν). Για τις εκφράσεις/λογότυπους της ανάθεσης κατά την Αρχαϊκή εποχή βλ. Lazzarini 1976 και Wachter 2001, 275, §301· για παραδείγματα από τον ναό του Δαφνηφόρου Απόλλωνος στην Ερέτρια, βλ. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005 (SEG 55.980. BE 2005.385), και για αυτά από τον Υμηττό, βλ. Langdon 1976, 50. Από τάφους προέρχονται τα παραδείγματα των Πιθηκουσών και της Κύμης (Bartoněk & Buchner 1995. SEG 47.1488), αλλά και η οινοχόη του Διπύλου (Jeffery & Johnston 1990, 76 και 431 αρ. 1, pl. 1).

2

ΜΘ 2248

Ευβοϊκός σκύφος ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές παρατηρήσεις

2004, 2006. Αγροτ. 274. 022044 (2), 022045 (1), 022063 (1), 022/T.14 8, 86–876 ως 8,23/8,23 (1), 032048 (11), 032049 (5), 032 Β.Π. (1).

Διαστάσεις εκάστου τμήματος

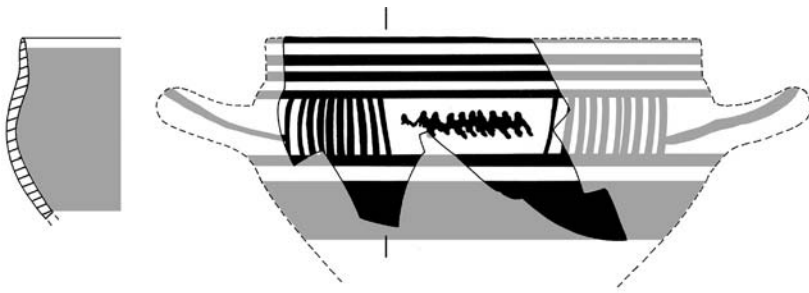
σως. ύψ.: 0,082μ., 0,065μ., σως. διάμ.: 0,135μ., 0,098μ., σως. διάμ. χείλους: 0,068μ., 0,088μ. (αρχική, κατ' εκτίμηση: 0,15μ.), ύψ. γρ.: 0,003–0,006μ.

Δύο τμήματα σκύφου συγκολλημένα από δεκαέξι και εννέα όστρακα αντίστοιχα, μικρού κυρίως μεγέθους. Ένα μικρότατο όστρακο παραμένει ασυγκόλλητο. Ελλείπει εξ ολοκλήρου η βάση και οι δύο λαβές αλλά και σχεδόν το ήμισυ του σώματος και του χείλους. Δύο γειτονικά όστρακα ώμου και χείλους είναι χρωματικώς αλλοιωμένα λόγω καύσης.

Πηλός ανοικτός ερυθρόχρωμος (2.5YR 6/6) παρουσιάζεται πιο έντονος (2.5YR 5/6) στις περισσότερες ακμές, λόγω του υλικού συντήρησης με το οποίο αυτές έχουν επικαλυφθεί. Ο πηλός είναι αρκετά καθαρός με ελάχιστα λευκά, ανοικτά τεφρόχρωμα και σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, μεμονωμένα μεγάλα λευκά και σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα και ελάχιστη ποσότητα μικρότατων κόκκων ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Σώμα ευρύ, αρκετά αβαθές, ημισφαιρικό και υψηλό, σχεδόν κάθετο χείλος. Η θέση μίας εκ των προσφύσεων της μίας οριζόντιας λαβής υποδεικνύεται από αμυδρές ομόκεντρες ελλειψοειδείς ρυτιδώσεις που σχηματίστηκαν κατά την επικόλλησή της πάνω στην επιφάνεια του σώματος, προτού η τελευταία στεγνώσει.

Η εξωτερική επιφάνεια κοσμεύεται με ροδόχρωμο ως ροδοκίτρινο (7.5YR 8/4 ως 8/6) λεπτό επίχρισμα και αρκετά στιλπνό γάνωμα μελανό ως καστανομέλανο ως επί το πλείστον αρκετά πυκνό στο εσωτερικό και καστανέρυθρο ως καστανομέλανο ως επί το πλείστον αρκετά αραιό στο εξωτερικό. Τόσο το επίχρισμα όσο και το γάνωμα έχουν απολεπιστεί σε μία ευμεγέθη περιοχή στο ύψος της μεγίστης διαμέτρου, ενώ το γάνωμα έχει επιπλέον απολεπιστεί κατά τόπους στο εσωτερικό. Παρά την αποσπασματική δια-

τήρηση του αγγείου, φαίνεται ότι η διακόσμηση επαναλαμβανόταν όμοια στις δύο όψεις. Το κατώτερο σώμα ως λίγο κάτω από τη μέγιστη διάμετρο καλύπτεται από γάνωμα. Ακολουθεί ζώνη στο ύψος των λαβών, το κάτω και άνω όριο της οποίας αποτελεί λεπτή περιθέουσα ταινία (η ανώτερη ταινία διατρέχει τη μετάβαση στο χείλος). Στη ζώνη των λαβών δύο ομάδες δέκα κάθετων γραμμών πλαισιώνουν μετόπη με οριζόντια τεθλασμένη που έχει δέκα κορυφές (παρά την κανονικότητά τους ως προς τον αριθμό, τα μοτίβα δεν αποδόθηκαν με πολλαπλό πινέλο). Οι ομάδες κάθετων γραμμών σχεδιάστηκαν, αφού η ζώνη είχε οριοθετηθεί πάνω και κάτω, καθώς ίχνη της σχεδίασής τους διακρίνονται πάνω στην υποκείμενη και στην υπερκείμενη ταινία. Ο πολύ περιορισμένος χώρος που φαίνεται πως εκτεινόταν μεταξύ των ομάδων κάθετων γραμμών και των λαβών πιθανότατα δεν έφερε κάποιο μοτίβο, αν και το ένα τμήμα του αγγείου σώζει σε αυτό τον χώρο ίχνος μίας ελαφρά λοξής γραμμής εφαπτόμενης στην εξωτερική γραμμή της ομάδας των κάθετων. Το εξωτερικό του χείλους κοσμεύεται με δύο λεπτές ταινίες, ενώ τρίτη ταινία καλύπτει το πέρασ του. Ολόβαφο το εσωτερικό του αγγείου με μία εδαφόχρωμη ταινία στο άνω τμήμα του χείλους.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Λίγο κάτω από το ύψος της μέγιστης διαμέτρου και αμέσως κάτω από το πέρασ του ολόβαφου κατώτερου τμήματος του αγγείου, έχει χαραχθεί επιγραφή σε όλη την περίμετρο (0,446μ.), η οποία ξεκινά και ολοκληρώνεται κάτω και πέρα από την πρόσφυση της μίας λαβής.

Η χάραξη των γραμμάτων είναι βαθιά και ιδιαίτερα επιμελημένη και η φορά επί τα λαϊά:

ΗΑΚΕΣΑΝΔΡΟΕΜ[.....^{c.22}.....]ΕΙΤΕΤΟ[..^{c.6}..]ΜΕΚ[..^{c.6}..]ΑΤΟΝΣΤΕΡΕ
Σ[ΕΤ]ΑΙ ←

hAκεσάνδρo ò èμ[ì .....^{c.22}.....]ειτετο[..^{c.6}..]μεκ[..^{c.6}..]ατον στερέ- ←
ο[ετ]αι. ←

Στ. 1: το κάτω μισό κάθετης κεραίας ενός Τ, Π ή Ρ.

Στ. 2: η κορυφή της άνω τριγωνικής απόληξης του Α.

Παρά την αποσπασματική κατάσταση του αγγείου, τα ελλείποντα γράμματα στα τρία κενά του πρώτου στίχου μπορούν να υπολογιστούν κατά προσέγγιση. Σύμφωνα με τις μετρήσεις της περιμέτρου του αγγείου (0,446μ.), του πλάτους των γραμμάτων (περίπου 0,003–0,004μ.) και του κενού διαστήματος μεταξύ τους, το οποίο κυμαίνεται από 0,004μ. στην αρχή της επιγραφής μέχρι 0,002μ. προς το τέλος —όπου προφανώς ο χαρακτήρας διαπίστωσε ότι δεν αρκεί ο χώρος, με αποτέλεσμα να χαράξει το Σ κάτω από το αρχικό γράμμα σε επόμενο στίχο και μετά άλλα τέσσερα γράμματα— προκύπτει ότι το σύνολο των γραμμάτων του πρώτου στίχου της επιγραφής ήταν κατά προσέγγιση εξήντα ένα έως εξήντα έξι (χωρίς να υπολογίζονται αυτά του δεύτερου). Από αυτά σώζονται στον πρώτο στίχο περίπου τα μισά γράμματα (τριάντα) και, συνεπώς, τα ελλείποντα γράμματα υπολογίζονται από τριάντα ένα έως τριάντα έξι, τα οποία αντιστοιχούν στα τρία κενά: είκοσι δύο, έξι και έξι γράμματα.

Τα σχήματα των σωζόμενων γραμμάτων, σύμφωνα με τους πίνακες των Jeffery & Johnston (1990, 79, fig. 27 και 90) για την Εύβοια/Ερέτρια, είναι: Α3, Δ3, Ε1, Η2, Κ1, Μ1, Ν1, Ο1, Ρ2, Σ1, Τ1. Από τα σχήματα αυτά προκύπτει ότι ο χαρακτήρας ή ο κάτοχος ακολουθεί το ευβοϊκό αλφάβητο της Ερέτριας (Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005. SEG 55.980. BE 2005.385) και των δυτικών αποικιών της, της Κύμης και των Πιθηκουσών/Ischia (Bartoněk & Buchner 1995. SEG 47.1488).

Όπως σε όλες τις διαλέκτους, το ίδιο σχήμα γράμματος χρησιμοποιείται για περισσότερους του ενός φθόγγους, με χαρακτηριστικότερες περιπτώσεις αυτές των Ε [= ε, ει, η] και Ο [= ο, ου, ω]. Η διάλεκτος της επιγραφής είναι η ιωνική.

Οι μόνες μάλλον βέβαιες συμπληρώσεις της αποσπασματικής επιγραφής είναι:

Στ. 1: *ἔμι[ι ποτέριον, σκύφος ή παρόμοια]*, (για τη γενική κτητική με ή χωρίς το συνδετικό ρήμα στις πρώιμες επιγραφές βλ. αρ. 1 Σχόλια και αρ. 3–4 και 22).

Στ. 1–2: σύμφωνα με την πρόταση του Κυριάκου Τσαντσάνογλου, οι συμπληρώσεις [*κhrēm- ή όμμ]άτδν στερέσ[ετα]ι* είναι εξίσου πιθανές, ως αντικείμενα του ρήματος *στερήσεται*: «θα στερηθεί/χάσει χρήματα ή τα μάτια του».

Το όνομα *hAκέσανδρος* («αυτός που γιατρεύει τους άνδρες» από το ρήμα *ἀκέομαι*) απαντά στην Αττική ήδη από τις αρχές του 4ου αιώνα π.Χ. και εξής (Bechtel 1917, 31 και LGPN, s.v.), αλλά χωρίς δάσυνση, η οποία ίσως δικαιολογείται ως σύγχυση του χαρακτήρα/κατόχου με κάποιο άλλο δασυνόμενο όνομα (ο Wachter 2001, 237–239, §210, αναφέρει κυρίως κορινθιακές περιπτώσεις). Το ρήμα όμως *ἀκέομαι* απαντά και με δασεία, σε επιγραφή του 6ου αιώνα π.Χ. από το Άργος (SEG 11.314, στίχ. 11–12: *ἀφακεσίδσθο*, Jeffery & Johnston 1990, 158 και 168 αρ. 8) και σε αττική επιγραφή του 380/79 π.Χ., της οποίας όμως η διάλεκτος είναι των Δελφών (IG II2 1126, στίχ. 37: *ἐφακείσθων*, στίχ. 41: *ἐφακῆσθαι*. CID 1.10 και 4.1. SEG 28.100). Κατά τον Chantraine (1980, 49–50), η λέξη *ἄκος* έχει υποστεί ιωνική ψίλωση, ενώ ο Buck (1955, 53–54 §58c) συζητά το περίπλοκο φαινόμενο της δάσυνσης στις διαλέκτους και υποστηρίζει ότι αρχικά η λέξη δασυνόταν (για τη συζήτηση και τις παραπομπές ευχαριστώ τον Κυριάκο Τσαντσάνογλου).

Η γενική εικόνα της επιγραφής, όπως και στην με αρ. 1, εντυπωσιάζει με τον ιδιαίτερα επιμελημένο, σχεδόν ‘επαγγελματικό’ τρόπο χάραξης των γραμμάτων (βλ. και Johnston & Andriomenou 1989). Η επιγραφή αρχίζει με τη δήλωση του κατόχου του αντικειμένου σε πεζό, όπως και η με αρ. 1, αλλά καταλήγει στο τέλος σε ιαμβικό μάλλον παρά σε τροχαϊκό ρυθμό (*[κhrēm- ή όμμ]άτδν στερέσ[ετα]ι* —, x—), υποδηλώνοντας έτσι τον έμμετρο χαρακτήρα του προς συμπλήρωση μικρού κειμένου. Η κατάληξη της επιγραφής κατά πάσα πιθανότητα παραπέμπει στη γνωστή χαραγμένη επί τα λαιά, έμμετρη (σε ιαμβικό ρυθμό) επιγραφή από την Κύμη της Ιταλίας σε αρύβαλλο του 675–650 π.Χ. (IG XIV.865. Jeffery & Johnston 1990, 236–240, αρ. 3· 456. Bartoněk & Buchner 1995, 199–200, αρ. C1. SEG 29.982, 47.1475, 1488):

Ταταίῃς ἔμι λ-
έφυθος· ἠὸς δ’ ἄν με κλέψο-
ει, θυφλὸς ἔσται.

«Της Ταταίης είμαι η λήκυθος· όποιος με (εμένα τη λήκυθο) κλέψει, θα τυφλωθεί» (ή «όποιος μου (την) κλέψει», εφόσον η αντωνυμία με αναφέρεται στην Ταταίη).

Η μεταγενέστερη, έμμετρη επιγραφή της Ταταίης, της οποίας η χάραξη είναι λιγότερο επιμελημένη, διευκολύνει στην κατανόηση του αποσπασματικού κειμένου του Ακεσάνδρου, το τέλος του οποίου απειλεί με στέρηση των ματιών ή χρημάτων (πρβ. και την τρίστιχη επιγραφή της Ερέτριας, Johnston & Andriomenou 1989). Αντίστοιχη είναι και η προειδοποίηση για τη μη κλοπή του αγγείου σε επιγραφή χαραγμένη στη βάση του ποδίου αττικής κύλικας από τάφο στην Ποσειδωνία που χρονολογείται περίπου το 520–510 π.Χ. (Lazzarini 1984. SEG 34.1019. Guarducci 2008,

427–429. Jeffery & Johnston 1990, 457 αρ. Η, pl. 77 αρ. 3. Arena 1996, αρ. 30. Dubois 2002, αρ. 31): *Παρμένοντος έμι και Στρίνπωνος. έμέ μεδέξ άνκλετέτō* (δηλαδή *άνακλεπέτω*, με αφομοίωση του –πτ– σε –ττ– και στη συνέχεια απλοποίηση των δύο όμοιων συμφώνων). Παρόμοια είναι και η προτροπή χαραγμένη στη βάση αγγείου από το Berezan που χρονολογείται τον 6ο αιώνα π.Χ. (Friedländer & Hoffleit 1987, 163–164. SEG 32.805): *μηδέις με κλέψηι*, ενώ στη βάση μελανόμορφου αγγείου από την Ξάνθο της Λυκίας που χρονολογείται στις αρχές του 5ου αιώνα π.Χ. έχει χαραχθεί το αποτέλεσμα μιας τέτοιας κλοπής συμποτικού σκεύους (Metzger, von Bothmer & Coldstream 1972, 166–170, αρ. 386, pl. 85. Arena 1996, 55): *Κιμμερίός με έκλεψεν. έπειτ' έκπινε μ' άμυστιν* (για τη συζήτηση και τις παραπομπές ευχαριστώ τον Άγγελο Ματθαίου).

Σύμφωνα με τα μεταγενέστερα αυτά παράλληλα, η πραγματική ή υποτιθέμενη κλοπή συμποτικών αγγείων και οι σοβαροφανείς συνέπειες μιας τέτοιας κλοπής ήταν θέμα προσφιλές στους συμπότες. Προφανώς και στο μη σωζόμενο τμήμα του επιγράμματος του Ακεσάνδρου, το οποίο είναι το αρχαιότερο σωζόμενο με το σχετικό θέμα, δηλώνεται η κλοπή του αγγείου, περίπτωση κατά την οποία ο κλέφτης θα στερηθεί τα μάτια του, όπως και στην επιγραφή της Ταταίης, ή τα χρήματά του. Συνεπώς, στο δεύτερο κενό μία πιθανή συμπλήρωση είναι, όπως πρότεινε ο Κυριάκος Τσαντσάνογλου: *τῆτῶ[μενόνῶ] με κ[λέπτῆς, ὀμ(μ)]άτῶν στερεῖ/σ[ετ]αι* (η μετοχή από το ρήμα *τητῶμαι* με γενική, «έχω ανάγκη από, στερούμαι»). Μία δεύτερη, εξίσου πιθανή, συμπλήρωση είναι αυτή που προτείνει ο Άγγελος Ματθαίου, τον οποίο ευχαριστώ θερμά για τις υποδείξεις και τις συζητήσεις: *ηΑκεσάνδρō έμι – – μεδέξ – – (άν)κλ[ετ]τέτō. [ηὸς δ' ἄν] με κ[λέψῃ] ὀμ(μ)]άτῶν στερεῖ/σ[ετ]αι* (το ρήμα *(άνα)κλέπτω* με ή χωρίς την πρόθεση και η γενική *ὀμ(μ)]άτῶν* με ή χωρίς απλοποίηση των δύο όμοιων συμφώνων). Σύμφωνα με τις προτάσεις αυτές, το αποσπασματικό επίγραμμα αποκτά νόημα: «του Ακεσάνδρου είμαι (το ποτήρι/αγγείο; . . . κανείς να μην το κ)λέψει, (γιατί όποιος μου το κ)λέψει) . . . (χρή)ματα/τα μάτια του θα στερηθεί».

Οι ομοιότητες των έμμετρων επιγραφών του Ακεσάνδρου και της Ταταίης είναι εντυπωσιακές, όχι μόνο ως προς την ιδέα και την επιλογή του κειμένου, ή ως προς τη μείξη πεζού και έμμετρου λόγου, αλλά και ως προς το ότι το κείμενο και οι απειλές του δεν συμφωνούν με την ευτέλεια του αντικειμένου, πάνω στο οποίο χαράχθηκαν (Friedländer & Hoffleit 1987, 162–165. Johnston & Andriomenou 1989 και Κεφάλαιο 4).

3

ΜΘ 2253

Τμήμα μικρού σκύφου από τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές παρατηρήσεις

2006. Αγροτ. 274. 032086 (4).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,04μ., σως. διάμ. χείλους: 0,097μ. (αρχική, κατ' εκτίμηση: 0,105μ.), ύψ. γρ.: 0,007–0,013μ.

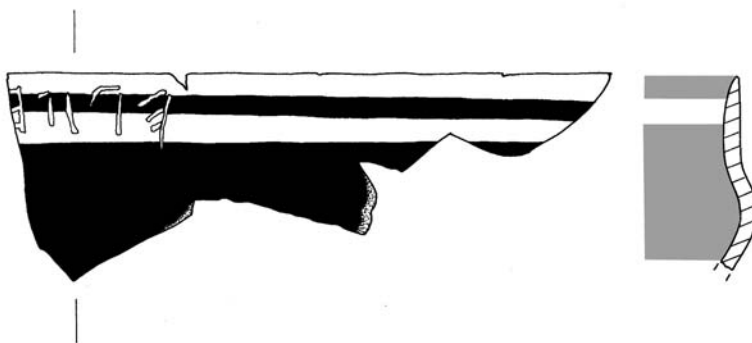
Τέσσερα όστρακα συγκολλημένα σχηματίζουν το χείλος σχεδόν κατά το ήμισυ και ελάχιστο τμήμα του ώμου σκύφου. Ένα αρκετά μεγάλο τμήμα της εξωτερικής επιφάνειας καλύπτεται από ίζημα.

Πηλός καστανέρυθρος (5YR 5/4) με ανοικτές καστανόχρωμες (7.5YR 6/4) επιφάνειες. Περιέχει αρκετά καστανόχρωμα μικρά εγκλείσματα, μεμονωμένα ανοικτά τεφρόχρωμα εγκλείσματα μεσαίου μεγέθους και μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Σώμα πιθανώς ρηχό ημισφαιρικό με υψηλότατο σχεδόν κάθετο χείλος.

Διακόσμηση έντονα απολεπισμένη, ιδίως στο εξωτερικό. Αποδίδεται με λεπτό ροδόχρωμο επίχρισμα (7.5YR 7/3) και εξίτηλο καστανέρυθρο γάνωμα, το οποίο είναι πυκνό στο εσωτερικό και πιο αραιό στο εξωτερικό. Ίχνη γωνιώδους ή κυματοειδούς μοτίβου στον ώμο. Δύο παχιές περιθέουσες ταινίες στο χείλος. Πιθανότατα ολόβαφο το εσωτερικό του αγγείου με εδαφόχρωμη ταινία στο άνω τμήμα του χείλους.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στο χείλος επιγραφή χαραγμένη με αβαθείς και αρκετά πλατιές κεραίες και φορά επί τα λαϊά:

vacat ΕΠΙΓΕ[-] ←
vacat Ἐπιγέ[νεος? ἔμι?]. ←

Τα σχήματα των γραμμάτων, σύμφωνα με τους πίνακες των Jeffery & Johnston (1990, 89 fig. 28 και 90) για τη Ἐύβοια/Ερέτρια, είναι: Γ1 (αλλά η οριζόντια με κλίση προς τα κάτω), Ε1 (αλλά με τη δεύτερη και τρίτη οριζόντια μικρότερες), Ι1, Π1 (αλλά η οριζόντια με κλίση προς τα κάτω).

Το σχήμα των λίγων σωζόμενων γραμμάτων δεν επιτρέπει την ασφαλή διάγνωση του αλφαβήτου, αφού κυρίως το σχήμα Γ2 απαντά επίσης στη Βοιωτία (Jeffery & Johnston 1990, 89, fig. 28), στο Ἄργος (Jeffery & Johnston 1990, 151, fig. 37), στη Λακωνία (Jeffery & Johnston 1990, 183, fig. 39), στην Κρήτη (Jeffery & Johnston 1990, 308, fig. 45) και στις δωρικές αποικίες (Jeffery & Johnston 1990, 262, fig. 43 και 345 fig. 47).

Η συμπλήρωση του ονόματος είναι πιθανή. Με την ακολουθία γραμμάτων Ἐπιγε- μαρτυρούνται συχνά ήδη από τον 5ο και 4ο αιώνα π.Χ. τα ονόματα (LGPΝ, s.v. Bechtel 1917, 157): Ἐπιγένης, Ἐπιγέθης, Ἐπίγερις (και Ἐπίγηρις), Ἐπιγηθίδης και Ἐπιγενίδας/-ης (για την υπόδειξη ευχαριστώ τον Ἄγγελο Ματθαίου).

Πιθανότατα πρόκειται για το όνομα μάλλον ολόκληρο (ή συντομογραφημένο, βλ. αρ. 22) του κατόχου του αντικειμένου σε πτώση γενική με την κατάληξη ασυναίρετη Ἐπιγένης ή Ἐπιγέθης και το συνδετικό ρήμα εἰμί εννοούμενο (η συντηρημένη κατάληξη -νός, μολονότι δεν μπορεί να αποκλεισθεί είναι μάλλον απίθανη την πρώιμη αυτή εποχή). Βλ. αρ. 1-2, 4 και 22.

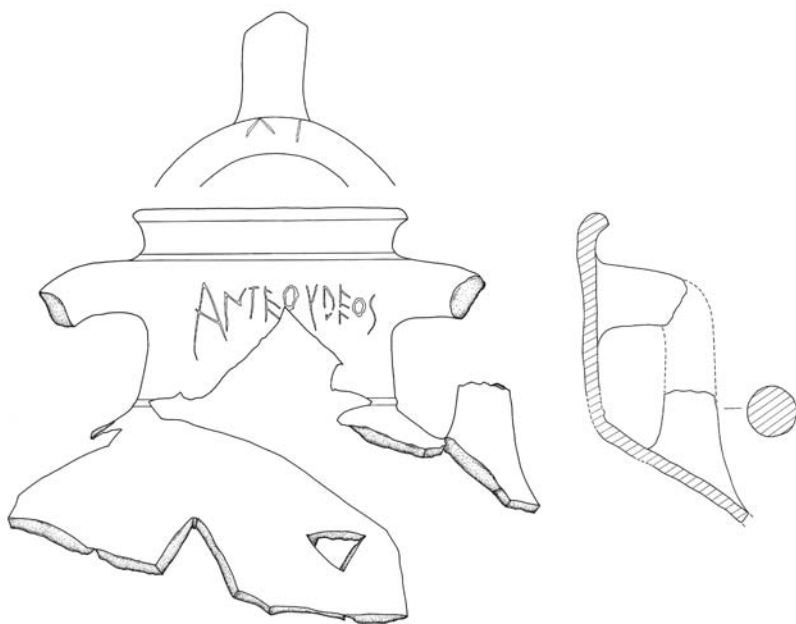
4**ΜΘ 2237****Τμήμα λέσβιου αμφορέα
ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.****Ανασκαφικές παρατηρήσεις**

2004, 2006. Αγροτ. 274. 022034 (1),
022043 (5), 022044 (1), 022045 (3),
022046 (3), 022047 (1), 022048 (3),
022052 (1), 022055 (1), 022073 (1),
032035 (1), 032040 (1), 032050 (1),
032051 (2), 032053 (1), 032054 (1),
καθ. Τ.14 (1), 8,06–7,85 (2).

Διαστάσεις

σωζ. ύψ.: 0,208μ., σωζ. διάμ.:
0,295μ., διάμ. χείλους: 0,182μ.,
ύψ. χαρ.: 0,005–0,007μ., ύψ. γρ.:
0,012–0,045μ.

Είκοσι οκτώ όστρακα μεσαίου κυρίως μεγέθους συγκολλημένα σχηματίζουν άνω τμήμα αμφορέα. Σώζονται πλήρως το χείλος (με έντονες αποκρούσεις σε δύο σημεία), σχεδόν πλήρως ο λαιμός και μικρό τμήμα του άνω πέρατος του ώμου μαζί με τμήματα των δύο λαβών. Συμπληρωμένα είναι δύο αρκετά μεγάλα τμήματα ώμου και λαιμού και ένα μικρό τμήμα ώμου.

ΑΝΤΡΟΥΔΕΟΣ

Πηλός τεφρόχρωμος (2.5Y 6/1) με παχύ τεφρόχρωμο (GLEY 1 5/N) πυρήνα και αδρά λειασμένες τεφρόχρωμες (2.5Y 5/1) επιφάνειες, οι οποίες διατηρούν σποραδικά ίχνη από τη λείανση. Ο πήλος περιέχει πάρα πολλά λευκά και ελάχιστα καστανέρυθρα και σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, αρκετά μεγάλα λευκά γωνιώδη εγκλείσματα και αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Σώμα παχύ ωοειδές, με αρκετά υψηλό πλατύ καλοσηματισμένο ανάγλυφο δακτύλιο στη μετάβαση προς τον λαιμό. Ο λαιμός είναι ευρύς κυλινδρικός μέτριου ύψους και φέρει οξυκόρυφο δακτύλιο στο ανώτερο τμήμα του, ο οποίος διακόπτεται στην περιοχή των λαβών. Χείλος τριγωνικής διατομής με κυρτή άνω επιφάνεια. Δύο κάθετες λαβές κυκλικής διατομής εκτείνονται από το ανώτερο τμήμα του ώμου ως αμέσως πάνω από το μέσο του λαιμού. Η γένεση της μίας λαβής σώζει την αρχή κάθετης απόληξης εν είδει ανάγλυφης νεύρωσης.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στο χείλος πάνω από τη μία λαβή δύο πλάγιες μικρές πλατιές γραμμές και το άνω άκρο της μεσαίας κάθετης σχηματίζουν 'βέλος', ενώ κοντά είναι χαραγμένη τέταρτη ανάλογη γραμμή. Στη μία όψη του λαιμού μεταξύ των λαβών επιγραφή αμελώς χαραγμένη ες ευθύ (η αρχή της κάθετης του κόππα σώζεται):

ΑΝΤΕΦΥΔΕΟΣ

Ἄντεφύδεος.

Τα ιδιαίτερα επιμήκη σχήματα των γραμμάτων, χαρακτηριστικό των πρώιμων επιγραφών, είναι σύμφωνα με τους πίνακες των Jeffery & Johnston (1990, 79 fig. 27) για την 'Εύβοια/Ερέτρια': Α1, Δ1, Ε1 (αλλά με προέκταση της κάθετης και προς τα πάνω), Ν1 (αλλά πιο κλειστό πάνω), Ο1 (αλλά μικρότερο κατά το ήμισυ στο ύψος από τα άλλα γράμματα και 'κρεμασμένο' στο πάνω μέρος της θέσης γράμματος), Φ1, Σ3 (αλλά ανοιχτό), Τ1 (αλλά η οριζόντια πολύ μικρή), Υ1 (αλλά πιο κλειστό πάνω).

Το σχήμα των λίγων σωζόμενων γραμμάτων δεν επιτρέπει την ασφαλή διάγνωση του αλφαβήτου ως 'ευβοϊκού', επειδή τα συγκεκριμένα σχήματα απαντούν σε πολλές περιοχές (Jeffery & Johnston 1990, Table of Letters).

Πρόκειται για το όνομα του κατόχου του αντικειμένου σε πώση γενική με την κατάληξη ασυναίρετη: Ἄντεκύδεος (Ἄντεκύδου), χωρίς το εύκολα εννοούμενο συνδετικό ρήμα *εἰμί* (βλ. αρ. 1-3 και 22). Η ορθογραφία του

ονόματος μάλλον δικαιολογείται ως αβλεψία χάραξης Ε αντί Ι. Προβληματίζει, πάντως, η ύπαρξη και ενός άλλου ονόματος με πρώτο συνθετικό *αντε*- σε θεσσαλική επιγραφή από τις Φερές του 4ου αιώνα π.Χ. (SEG 51.735 και 52.566: *Προύταρχος* (δηλαδή *Πρώταρχος*) *Άντεμεδόντειος*· για την υπόδειξη ευχαριστώ τον Κυριάκο Τσαντσάνογλου). Βλ. και Chantraine 1980, 91–92, s.v. *άντα*, *άντην*, *άντι*. Για τη χρήση του Φ πριν από το Υ βλ. Jeffery & Johnston 1990, 33–34 και Threatte 1980, 22–23.

Το όνομα *Άντεκύδης* (*Αντικύδης* < *άντι*+*κῦδος*(;)) Bechtel 1917, 57–61, 269–270) είναι αμάρτυρο, αν και με την πρόθεση *άντι* ως πρώτο συνθετικό και το *-κῦδος*- ως πρώτο ή δεύτερο συνθετικό μαρτυρείται πληθώρα ονομάτων (LCPN, s.v.).

Για το μη αλφαβητικό χάραγμα βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 448–451, αρ. Β4, Β9–Β10 και 468. Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. Β1, Β3, Β5–7· 451–452, αρ. Β12–14 και 467. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123, αρ. 64· 124, αρ. 70· 125, αρ. 74. SEG 53.957.

5

ΜΘ 2238

Άνω τμήμα ολόβαφου αμφορέα άγνωστης προέλευσης ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές παρατηρήσεις

2004, 2006. Αγροτ. 274. 022061 (1), 032055 (1), 032057 (2), 032058 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,155μ., σωσ. διάμ.: 0,175μ., σωσ. διάμ. λαιμού: 0,11μ., ύψ. γρ.: 0,019–0,08μ.

Οκτώ όστρακα μεσαίου μεγέθους σχηματίζουν το 1/3 του ώμου και του λαιμού συμπεριλαμβανομένης μίας λαβής αμφορέα.

Πηλός ανοικτός καστανός (7.5YR 6/4) πάνω από το άνω πέρας του ώμου και ερυθρωπός (2.5YR 6/6) χαμηλότερα με ανοικτό τεφρόχρωμο (5YR 7/1) πυρήνα κατά τόπους. Περιέχει λίγα λευκά και σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, αρκετά μεγάλα αποστρογγυλεμένα λευκά και μεμονωμένα σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα και πολύ μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου και χρυσίζοντος μαρμαρυγία.

Σώμα παχύ ωοειδές(;). Δαιμός μέτριου ύψους με έντονα ίχνη τροχού στο εσωτερικό. Η σωζόμενη κάθετη λαβή τριγωνικής σχεδόν διατομής, με την κορυφή του τριγώνου στον κεντρικό άξονα της ράχης της λαβής, εκτείνεται από τον ώμο στο μέσον περίπου του λαιμού. Γύρω από την πρόσφυση της στον λαιμό διατηρούνται αμυδρές ομόκεντρες ελλειψοειδείς ρυτιδώσεις που σχηματίστηκαν κατά την επικόλλησή της πάνω στην επιφάνεια του αγγείου, προτού η τελευταία στεγνώσει. Ανάλογες ρυτιδώσεις στα αριστερά της πρόσφυσης στον ώμο.

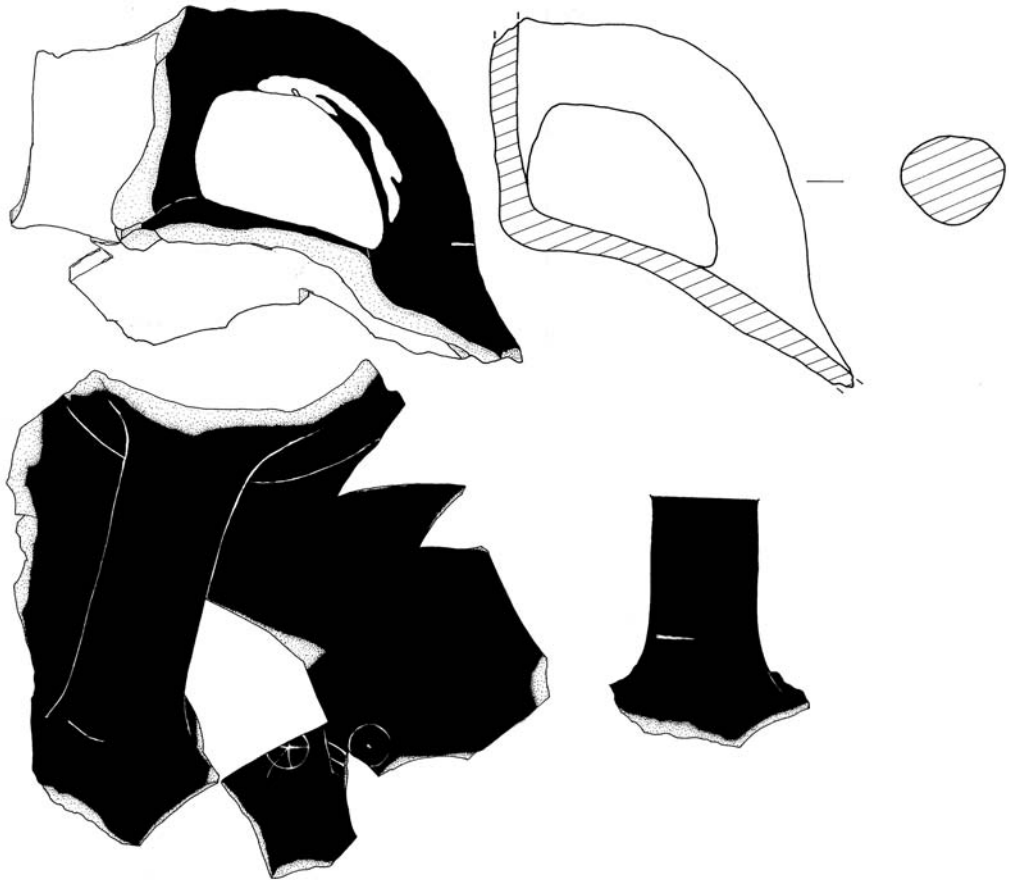
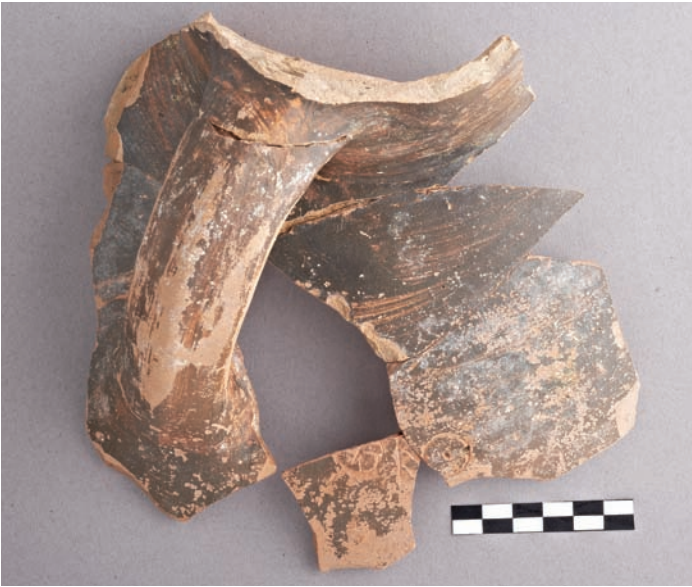
Η εξωτερική επιφάνεια του αγγείου καλύπτεται από αρκετά αραιό εξίτηλο μελανό γάνωμα κατά τόπους απολεπισμένο. Το γάνωμα απλώθηκε στο μεγαλύτερο τμήμα της επιφάνειας του αγγείου με οριζόντιες πινελιές. Κάθετες πινελιές εντοπίζονται στη ράχη της λαβής και δεξιά της πρόσφυσης στον ώμο. Γύρω από τις προσφύσεις οι πινελιές είναι ακανόνιστες. Το γάνωμα έχει απολεπιστεί έντονα στη λαβή και λιγότερο στον ώμο.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Χαμηλά στη ράχη της λαβής βαθύ χάραγμα. Δεξιά της λαβής στον ώμο, τρία γράμματα χαραγμένα με επιμέλεια και πλατύ εργαλείο (γλυφίδα ή κολαπτήρα) λόγω του πλάτους των κεραιών και με φορά ες ευθύ:

vacat[?] ΘΕΟ *vacat*

vacat[?] Θεο() *vacat*.

Τα σχήματα των γραμμάτων δεν είναι από τα χαρακτηριστικότερα του αλφαβήτου για τη σύγκρισή τους με παρόμοια των τοπικών αλφαβήτων, εκτός ίσως του Ε με την έντονη κλίση των οριζόντιων κεραιών προς τα κάτω (πρβ. π.χ. τα αλφάβητα της Αττικής, Εύβοιας, Βοιωτίας και Θεσσαλίας). Τα Θ και Ο χαραχτηκαν με βοήθεια διαβήτη, η οπή του οποίου στο κέντρο τους είναι έντονη. Σύμφωνα με τους Jeffery & Johnston (1990, 67), πριν από τις αρχές του 8ου αιώνα π.Χ. δεν υπήρχε χάραγμα κυκλικών γραμμάτων με χρήση δια-

βήτη. Το ⊗ ή ⊕ δίνει την εντύπωση περισσότερων των δύο εσωτερικών κεραιών, ενώ η οπή στη δεξιά περιφέρεια του Ο ίσως αντιπροσωπεύει την πρώτη προσπάθεια του χαρακτήρα για τη χάραξη του γράμματος, η οποία όμως απετράπη από ένα μεγάλο λευκό έγκλεισμα στο συγκεκριμένο σημείο.

Το Ο = ο ή ου ή ω.

Το ενδεχόμενο της ανάγνωσης μιας γενικής θεῶ (θεοῦ) ως αναθηματικής επιγραφής δεν είναι πολύ πιθανό, και λόγω του αγγείου και λόγω του χώρου εύρεσης. Μάλλον πρόκειται για αρχή ονόματος συντομογραφημένου, ίσως σε πτώση γενική (βλ. και αρ. 1–4 και 22), για το οποίο όμως, αν το πρώτο συνθετικό είναι πράγματι το Θεο(), οι πιθανές συμπληρώσεις είναι πολλές (Bechtel 1917, 202–207 και LGPN, s.v.).

Για το μη αλφαβητικό χάραγμα βλ., π.χ., Paradooulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123, αρ. 64· 124, αρ. 70· 125, αρ. 74. SEG 53.957.

6

ΜΘ 2427

Αττικός αμφορέας τύπου SOS ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές παρατηρήσεις

2003, 2004, 2006. Αγροτ. 274.

022015 (1), 022023 (1), 022025 (1),
022034 (3), 022042 (1), 022044 (4),
022045 (2), 022047 (3), 022048 (1),
022052 (5), 022053 (5), 022054 (3),
022057 (1), 022/T.14 (5), 022/T.14
8.06–7.85 (5), 022/T.14 8.23–8.06
(2), 022/T.14 8.86–8.76, 8.23–8.23
(1), 032009 (2), 032025 (1), 032027
(2), 032028 (6), 032037 (2), 032043
(1), 032044 (1), 032047 (2), 032048
(1), 032050 (1), 032053 (1).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,48μ., διάμ.: 0,425μ.,
ύψ. γρ.: 0,024–0,026μ.

Ογδόντα περίπου όστρακα μεγάλου κυρίως μεγέθους συγκολλημένα σχηματίζουν αμφορέα. Οκτώ όστρακα είναι συγκολλημένα σε ομάδες αλλά δεν έχουν συγκολληθεί στο αγγείο. Ελλείπουν η βάση, το μεγαλύτερο τμήμα του κατώτερου σώματος, μικρό τμήμα του υπολοίπου σώματος, ολόκληρος ο λαιμός με το χείλος και μικρό τμήμα της μίας λαβής.

Πηλός ροδόχρωμος ως ροδοκίτρινος (5YR 7/4 ως 7/6). Περιέχει αρκετά καστανέρυθρα μικρά εγκλείσματα, πολλά καστανέρυθρα αποστρογγυλεμένα και γωνιώδη μεγάλα εγκλείσματα (ορισμένα εκ των οποίων είναι πολύ μεγάλα) και μικρή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία. Πολλά μεγάλα εγκλείσματα έχουν αποκολληθεί αφήνοντας κατάστικτη την εσωτερική επιφάνεια.

Σώμα παχύ ωοειδές. Δύο κάθετες λαβές κυκλικής διατομής εκτείνονται από τον ώμο στον λαιμό. Γύρω από τη γένεση της μίας λαβής στον λαιμό, διατηρούνται αμυδρές ομόκεντρες ελλειψοειδείς ρυτιδώσεις που σχηματίστηκαν κατά την επικόλλησή της πάνω στην επιφάνεια του αγγείου, προτού η τελευταία στεγνώσει.

Η εξωτερική επιφάνεια καλύπτεται σχεδόν πλήρως από μελανό σιλικονό πυκνό στο μεγαλύτερο τμήμα, αλλά κατά τόπους πλήρως απολεπισμένο γάνωμα. Στο ύψος της μέγιστης διαμέτρου (και αμέσως παραπάνω) εντοπίζονται τέσσερις περιθέουσες λεπτές ταινίες γανώματος που εναλλάσσονται με πέντε εδαφόχρωμες ταινίες, η επιφάνεια των οποίων είναι ροδόχρωμη (7.5YR 8/4), λειασμένη. Κυκλική καλοσηματισμένη κηλίδα βαφής διακόπτει τις ταινίες σε ένα σημείο. Εδαφόχρωμη είναι η εσωτερική όψη των λαβών και η περιοχή γύρω από την πρόσφυση των λαβών στον λαιμό.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στον ώμο χάραγμα δύο μεγάλων γραμμάτων με σχετική επιμέλεια και φορά επί τα λαιά:

*vacat*² ΝΑΝ[-?] (ή ΝΜ). ←

Δεν είναι βέβαιο αν πριν από το πρώτο γράμμα Ν υπήρχε κενό ή άλλο γράμμα. Τα ΑΝ ίσως Μ. Το δεύτερο Ν πιθανόν και ΓΙ.

Τα σχήματα των δύο γραμμάτων, σύμφωνα με τους πίνακες των Jeffery & Johnston (1990, 66, fig. 26) για την 'Αττική', είναι: Α2 ή 3, Ν3 (ανοιχτό) και ίσως Γ1 ή 2.

Αν δεν πρόκειται για προσπάθεια χάραξης κάποιου είδους αλφαβητικού συμβόλου (Johnston 1979 και 2006), τότε είναι η αρχή ονόματος ίσως συντομογραφημένου σε πτώση γενική. Βλ. και αρ. 7-16.

7

ΜΘ 2255

Όστρακο ώμου και χείλους ευβοϊκού σκύφου ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές παρατηρήσεις

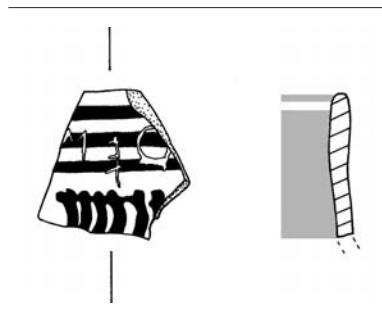
2004. Αγροτ. 274. 022066 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,027μ., σωσ. διάμ.:

0,027μ., σωσ. διάμ. χείλους:

0,019μ., ύψ. γρ.: 0,007-0,08μ.

Μικρό τμήμα ώμου και χείλους σκύφου.

Πηλός καθαρός ανοικτός καστανέρυθρος ως ροδόχρωμος (5YR 6/4 ως 7/4), με ροδόχρωμη εξωτερική επιφάνεια (7.5YR 7/4).

Χείλος αρκετά υψηλό σχεδόν κάθετο.

Καλοδιατηρημένη διακόσμηση αποδίδεται πάνω σε καλά λειασμένη εδαφόχρωμη επιφάνεια με μελανό γάνωμα, το οποίο είναι πυκνό και αρκετά στιλπνό στο εσωτερικό αλλά αραιό εξίτηλο στο εξωτερικό. Στο ύψος των λαβών (που ελλείπουν) εντοπίζεται ζώνη με οριζόντια σειρά ενάλληλων γωνιών ή κάθετων κυματοειδών γραμμών, η οποία οριοθετείται προς τα πάνω από γραμμή (η γραμμή σχεδιάστηκε προφανώς πριν από το μοτίβο, καθώς αυτό την επικαλύπτει). Λεπτή ταινία στη μετάβαση στο χείλος, το οποίο κοσμείται με δύο ανάλογες. Πιθανότητα ολόβαφο το εσωτερικό του αγγείου, με εδαφόχρωμη ταινία στο άνω πέρας του χείλους.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στο χείλος επιγραφή χαραγμένη αμελώς (η προσπάθεια χάραξης των κεραιών είναι διπλή) και με φορά επί τα λαιά:

[-?]ΟΕΜ[-?] ←

[-?]ὄ ἐμ[ι?]. ←

Τα σχήματα των γραμμάτων, σύμφωνα με τους πίνακες των Jeffery & Johnston (1990, 79, fig. 27 και 90) για την 'Εύβοια/Ερέτρια', είναι: Ε1 (αλλά με προέκταση της κάθετης και προς τα πάνω), Μ2 (τετρασκελής, βλ. και αρ. 1-2 και 6), Ο1.

Αν δεν πρόκειται για προσπάθεια χάραξης κάποιου είδους αλφαβητικού συμβόλου, πιθανόν η φράση δήλωσης του κατόχου από την οποία σώζεται η κατάληξη σε -ου και τα δύο πρώτα γράμματα του ρήματος *εἰμί* (βλ. 1-4 και 22).

8

M0 2256

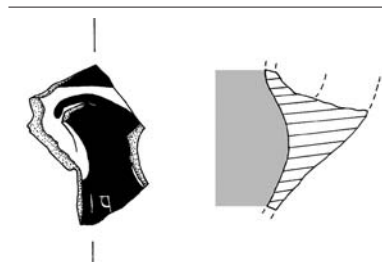
**Όστρακο σώματος και λαβής
ευβοϊκού σκύφου ύστερου
8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές παρατηρήσεις

2006. Αγροτ. 274. 032085 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,043μ., σωσ. διάμ.:
0,031μ., ύψ. γρ.: 0,005–0,006μ.

Από τον σκύφο σώζεται μικρό τμήμα του σώματος στο ύψος της μέγιστης διαμέτρου, το 1/3 περίπου της λαβής και ενδεχομένως η γένεση του χείλους.

Πηλός ροδοκίτρινος (5YR 7/6) με ροδόχρωμη (5YR 7/4) εξωτερική επιφάνεια. Περιέχει ελάχιστα σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα.

Σώμα πιθανότατα αρκετά ρηχό ημισφαιρικό. Οριζόντια λαβή κυκλικής διατομής προσφύεται με κλίση 45° στον ώμο του αγγείου.

Καλοδιατηρημένη διακόσμηση αποδίδεται πάνω σε λειασμένη επιφάνεια με μελανό στιλπνό πυκνό γάνωμα. Μία περιθέουσα ταινία εντοπίζεται πιθανώς στη μετάβαση στο χείλος και πάντως πάνω από το ύψος της λαβής, η ράχη της οποίας φέρει παχιά ταινία. Γάνωμα περιβάλλει και τη γένεση της λαβής και καλύπτει το σωζόμενο τμήμα του εσωτερικού του αγγείου.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Κάτω από τη γένεση της λαβής επιγραφή χαραγμένη με σχετική επιμέλεια και φορά επί τα λαϊά:

vacat ΠΙ[-?] ←

vacat ΠΙ[-?]. ←

Τα σχήματα των γραμμάτων, κοινά σε πολλά τοπικά αλφάβητα, δεν επιτρέπουν την ασφαλή διάγνωση του αλφαβήτου.

Αν δεν πρόκειται για προσπάθεια χάραξης κάποιου είδους αλφαβητικού συμβόλου (βλ. Johnston 1979 και 2006), πιθανόν η αρχή ονόματος ίσως σε πτώση γενική (Bechtel 1917, 394, 480, 492, 542 και LGPN, s.v.). Βλ. και αρ. 9–16.

9

M0 2466 + 2431

**‘Μεθωναίος’ αμφορέας ύστερου
8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές παρατηρήσεις

2004. Αγροτ. 274. 032059 (1),
032060 (1), 032061 (1), 032062 (1),
032063 (6), 032070 (5), 032071 (6),
032072 (8), 032073 (15), 032074
(160), 032075 (67), 032077 (3).
Για το M0 2431: 2006, 022064 (1).

Διαστάσεις

ύψ.: 0,63μ. (με βάση το ύψος δύο
επάλληλων τμημάτων), διάμ. βάσης:
0,112μ., σωσ. διάμ.: 0,442μ., διάμ.
χείλους: 0,165μ., ύψ. γρ.: 0,026–
0,031μ. (χαρ. λαβής: 0,025μ.).

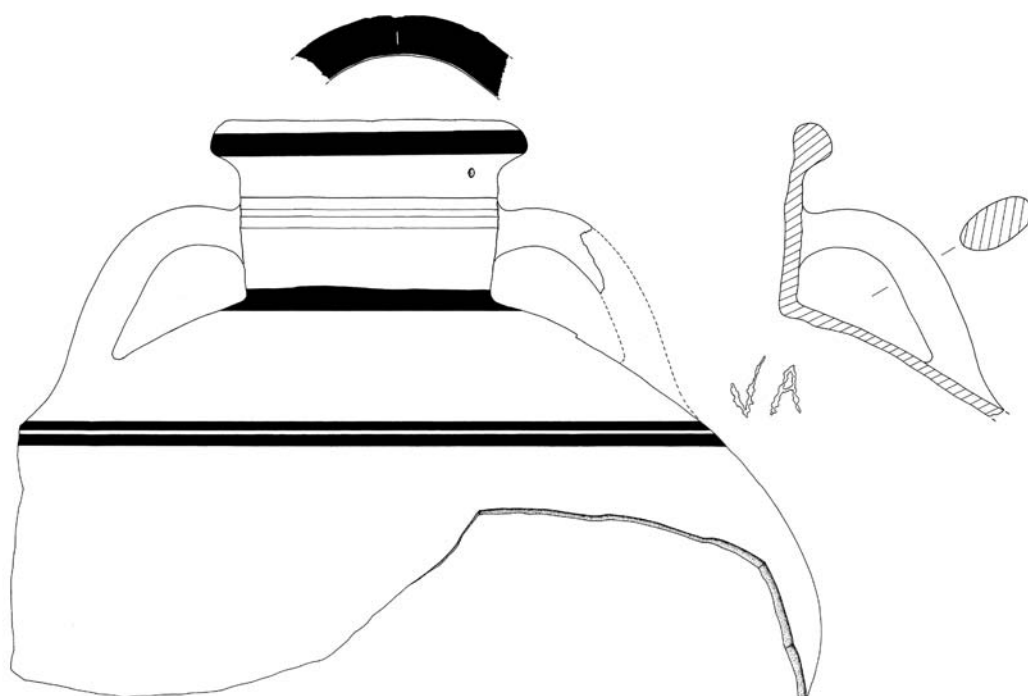
Αμφορέας που σώζεται σε τρία μεγάλα τμήματα συγκολλημένα αντίστοιχα από είκοσι, σαράντα ένα και ογδόντα έξι όστρακα μεσαίου κυρίως μεγέθους, σε ένα από τα οποία συγκολλάται μικρό τμήμα ώμου και λαβής με αριθμό M0 2431. Ελλείπουν τα 2/3 της βάσης, μεγάλα τμήματα σώματος και μικρό τμήμα της μίας λαβής. Ιζήματα σε εκτενή τμήματα της εξωτερικής και εσωτερικής επιφάνειας.

Πηλός καστανέρυθρος (2.5YR 5/4) ως ανοικτός ερυθρόχρωμος (2.5YR 6/6), με ανοικτές καστανόχρωμες (7.5YR 6/4) επιφάνειες. Περιέχει λίγα μικρά λευκά εγκλείσματα, λίγα μεγάλα λευκά κυρίως αποστρογγυλεμένα και μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Στενό χαμηλό κωνικό πόδι με αβαθή αυλάκωση στη μετάβαση προς το παχύ ωσειδές σώμα, τα κατώτερα τοιχώματα του οποίου συγκλίνουν έντονα προς τη βάση. Βραχύς λαιμός με τοιχώματα που ανοίγουν ελαφρώς προς τα πάνω και απολήγουν σε αποστρογγυλεμένο χείλος με επιπεδομένη λοξή κάτω επιφάνεια. Στο μέσον του ύψους του λαιμού, τρεις πλατιές αβαθείς αυλακώσεις εναλλάσσονται με δύο χαμηλούς ανάγλυφους δακτυλίου με αποστρογγυλεμένη απόληξη. Δύο κάθετες λαβές πεπλατυσμένης ελλειψοειδούς διατομής εκτείνονται από τον ώμο στο μέσον του λαιμού.

Η λειασμένη εξωτερική επιφάνεια είναι εδαφόχρωμη (η λείανση εκτείνεται και στο εσωτερικό του λαιμού) και κοσμεύεται με καστανέρυθρο εξίτηλο

γάνωμα κυμαινόμενης πυκνότητας (κυρίως αρκετά αραιό). Τόσο το γάνωμα όσο και η επιφάνεια είναι απολεπισμένα σε τμήματα περιορισμένης έκτασης. Η διακόσμηση συνίσταται κυρίως σε αραιά διατεταγμένες αρκετά λεπτές περιθέουσες ταινίες: μία στο μέσον του ποδιού και δύο στην κοιλιά, ακολουθούμενες από ζεύγος επάλληλων ταινιών αμέσως κάτω από τις γενέσεις των λαβών. Μία περιθέουσα ταινία ανάλογου πάχους εντοπίζεται στη μετάβαση από τον ώμο στον λαιμό και στο άνω πέρας του λαιμού, ενώ πλατιά ταινία κοσμεί την εξωτερική και άνω επιφάνεια του χείλους. Τοξοειδής πλατιά και βραχεία ταινία κοσμεί την πρόσφυση των λαβών στον λαιμό και εφάπτεται με κάθετη πλατιά ταινία που διατρέχει τη ράχη των λαβών και εκτείνεται αρκετά χαμηλότερα από τις γενέσεις τους ως το ύψος της μέγιστης διαμέτρου.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στη γένεση της λαβής αβαθές και λεπτό χάραγμα σε σχήμα 'πολύ κλειστού X' το οποίο τέμνει στο κάτω μισό του τη δεξιά άλλου 'πολύ ανοιχτού X'. Στον ώμο κοντά στη λαβή χάραγμα δύο γραμμάτων με φορά επί τα λαϊά:

vacat AL (= AΛ) vacat. ←

Τα σχήματα των δύο γραμμάτων, σύμφωνα με τους πίνακες των Jeffrey & Johnston (1990, 79 fig. 27 και 90) για την 'Εύβοια/Ερέτρια', είναι: A2, A1, χωρίς αυτά να επιτρέπουν την ασφαλή διάγνωση του αλφαβήτου ως 'εμβοϊκού', αφού το σχήμα L=A απαντά και στα αλφάβητα της Αττικής, της Βοιωτίας, της Ιθάκης, της Κρήτης (βλ. και αρ. 13).

Αν δεν πρόκειται για προσπάθεια χάραξης κάποιου είδους αλφαβητικού συμβόλου, ανάλογου με το μη αλφαβητικό χάραγμα στη γένεση της λαβής, πιθανόν η αρχή ονόματος ίσως συντομογραφημένου σε πτώση γενική. Βλ. και αρ. 8 και 10–16. Johnston 1979, 75 type 14A και Johnston 2006, 50 type 14A.

Για το μη αλφαβητικό χάραγμα βλ., π.χ. Papadopoulos 1994, 440–447, αρ. A1–2, A4, A9–11, A13, A18, A20–22, A 24–28, A31–34 και A36. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 121–125, αρ. 44–45, 55, 60, 67, 69, 72, 74. SEG 53.957.

10

MΘ 2250

**Τμήμα σκύφου από
τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου
8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές παρατηρήσεις

2004, 2006. Αγροτ. 274. 022053 (1), 022062 (7), 022063 (1), 032042 (1), 032060 (2), 032061–032063 (1).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,084μ., σως. διάμ.: 0,11μ., σως. διάμ. χείλους: 0,08μ. (αρχική, κατ' εκτίμηση: 0,13μ.), ύψ. γρ.: 0,009–0,012μ.

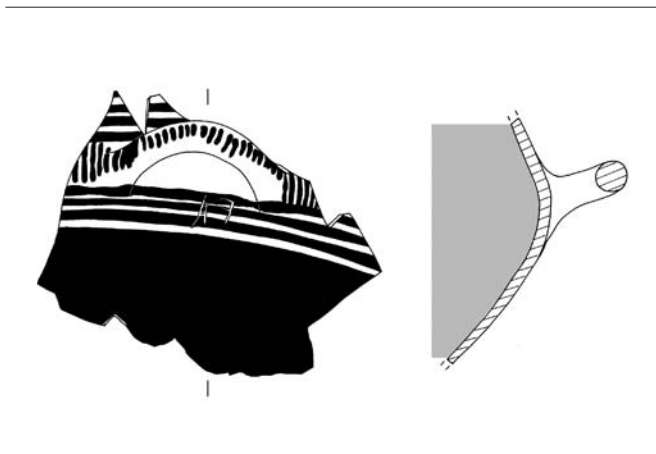
Από το αγγείο σώζεται ένα τμήμα σώματος και λαβής συγκολλημένο από δεκαπέντε όστρακα μικρού και μεσαίου μεγέθους. Σε αυτό συνανήκει και τμήμα ώμου και χείλους συγκολλημένο από δύο όστρακα μεσαίου μεγέθους.

Πηλός ανοικτός καστανέρυθρος (5YR 6/4) με ροδόχρωμη (7.5YR 7/4) εξωτερική επιφάνεια. Περιέχει λίγα σκοτεινόχρωμα και ελάχιστα λευκά μικρά εγκλείσματα, ένα μεγάλο τεφρόχρωμο έγκλεισμα και μικρή ως αρκετή ποσότητα μικρότατων κόκκων ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Σώμα ευρύ μέτριου βάθους, ημισφαιρικό σε ενιαίο περίγραμμα, με το υψηλό σχεδόν κάθετο χείλος. Δύο οριζόντιες λαβές κυκλικής διατομής προσφύονταν με κλίση 45° στον ώμο. Γύρω από τις γενέσεις της σωζόμενης λαβής διατηρούνται αμυδρές ομάδες ομόκεντρων ελλειψοειδών ρυτιδώσεων που σχηματίστηκαν κατά την πρόσφυσή της πάνω στην επιφάνεια του σώματος, προτού η τελευταία στεγνώσει.

Καλοδιατηρημένη διακόσμηση αποδίδεται πάνω σε λειασμένη εδαφόχρωμη επιφάνεια με εξίτηλο γάνωμα, το οποίο είναι πυκνό μελανό στο εσωτερικό και καστανομέλανο σαφώς πιο αραιό στο εξωτερικό. Το κατώτερο τμήμα του σώματος του αγγείου καλυπτόταν από γάνωμα. Ακολουθούν τρεις λεπτές περιθέουσες ταινίες κάτω από τη ζώνη των λαβών, το άνω όριο της οποίας ορίζεται με λεπτή περιθέουσα ταινία που διατρέχει τη μετάβαση στο χείλος. Στη ζώνη των λαβών εναλλάσσονταν ομάδες πολλών κάθετων γραμμών με μετόπες. Ο αριθμός των γραμμών ανά ομάδα είναι αβέβαιος, αλλά σε μία περίπτωση εκτιμάται ότι ήταν τουλάχιστον δεκατέσσερις. Από τις μετόπες σώζεται μόνο η άνω δεξιά γωνία της μίας, όπου εντοπίζεται μικρή, ακανόνιστη κυκλική στιγμή, η οποία παραμένει αβέβαιο αν ανήκει στον διάκοσμο της μετόπης ή οφείλεται σε απροσεξία του αγγειογράφου. Δύο λεπτές περιθέουσες ταινίες στο χείλος. Η ράχη της λαβής κοσμεύεται με αμελείς κάθετες γραμμώσεις που γίνονται ολοένα και πιο επιμήκειες προς τις γενέσεις και ενώνονται με τις ομάδες κάθετων γραμμών της διακοσμησης ζώνης. Ολόβαφο το εσωτερικό του αγγείου με πλατιά εδαφόχρωμη ζώνη χαμηλά στην κοιλιά.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Αμέσως κάτω από τη λαβή, δύο γράμματα αμελώς χαραγμένα με φορά επί τα λαϊά:

vacat FA vacat. ←

Τα σχήματα των δύο γραμμάτων, σύμφωνα με τους πίνακες των Jeffrey & Johnston (1990, 79, fig. 27 και 90) για την 'Εύβοια/Ερέτρια', είναι: A1 (εξαιτίας της άτεχνης προσπάθειας, ίσως έχουν χαραχθεί δύο εσωτερικές πλάγιες), F1. Τα σχήματα αυτά δεν επιτρέπουν την ασφαλή διάγνωση του αλφαβήτου ως 'ευβοϊκού', αφού είναι κοινά στα περισσότερα τοπικά αλφάβητα.

Αν δεν πρόκειται για προσπάθεια χάραξης κάποιου είδους αλφαβητικού συμβόλου (Johnston 1979 και 2006), πιθανόν η αρχή ονόματος ίσως συντομογραφημένου σε πτώση γενική. Βλ. και αρ. 8–9 και 11–16.

11

MΘ 2251

Τμήμα σκύφου από τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές παρατηρήσεις

2006. Αγροτ. 274. 022068 (3).

Διαστάσεις

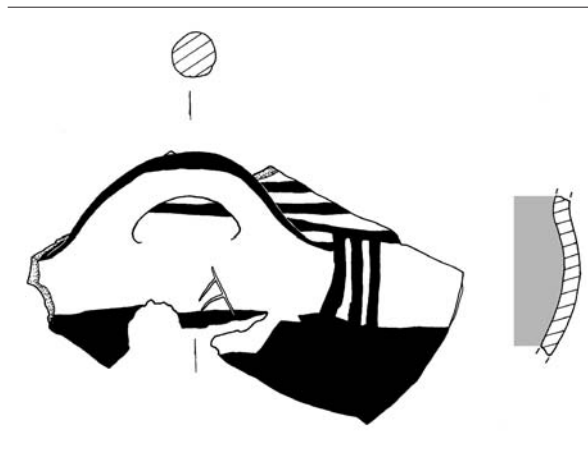
σωσ. ύψ.: 0,066μ., σωσ. διάμ.: 0,11μ., ύψ. γρ.: 0,015μ.

Τρία όστρακα συγκολλημένα σχηματίζουν αρκετά μεγάλο τμήμα του σώματος και μία λαβή του σκύφου.

Πηλός ανοικτός καστανόχρωμος ως ανοικτός καστανέρυθρος (7.5YR 6/4 ως 5YR 6/4). Περιέχει λίγα ως αρκετά μικρά σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα, μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία και μεμονωμένες φολίδες χρυσίζοντος.

Σώμα ευρύ και ρηχό ημισφαιρικό, πιθανώς με σχεδόν κάθετο χείλος. Δύο οριζόντιες λαβές κυκλικής διατομής προσφύονταν με κλίση 45° στον ώμο. Γύρω από τις γενέσεις της σωζόμενης λαβής, διατηρούνται αμυδρές ομάδες ομόκεντρων ελλειψοειδών ρυτιδώσεων που σχηματίστηκαν κατά την πρόσφυση της πάνω στην επιφάνεια του σώματος, προτού η τελευταία στεγνώσει.

Καλοδιατηρημένη διακόσμηση αποδίδεται με αραιό και θαμπό ροδόλευκο (7.5YR 8/2) επίχρισμα και εξίτηλο καστανομέλανο γάνωμα, το οποίο είναι πυκνό στο εσωτερικό και πιο αραιό αλλά και κατά τόπους απολεπισμένο στο εξωτερικό. Το τμήμα του σώματος κάτω από τις λαβές καλυπτόταν από γάνωμα. Από τη ζώνη των λαβών σώζεται ομάδα τριών κάθετων γραμμώσεων δεξιά της λαβής και μεγάλο τμήμα ορθογώνιας ακόσμησης μετόπης. Δεπτή περιθέουσα ταινία διατρέχει τη μετάβαση στο χείλος και ακολουθεί τουλάχιστον μία ακόμη. Η ράχη της λαβής φέρει λεπτή οριζόντια ταινία που εκτείνεται ως την ομάδα κάθετων γραμμών (η οριζόντια ταινία σχεδιάστηκε μετά την ομάδα γραμμών). Ολόβαφο το εσωτερικό του αγγείου.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Αμέσως κάτω από τη λαβή γράμμα επιμελώς χαραγμένο με φορά επί τα λαιά:

vacat Ε[.] *vacat*. ←

Από το Ε ή κλειστό Η, η μεσαία και η κάτω οριζόντιες με κλίση, ενώ η πάνω συμπίπτει με το απολέπισμα.

Το σχήμα του γράμματος, σύμφωνα με τους πίνακες των Jeffery & Johnston (1990, 79, fig. 27 και 90) για την 'Εύβοια/Ερέτρια', είναι: Ε1 ή Η2 αλλά αυτό δεν επιτρέπει την ασφαλή διάγνωση του αλφαβήτου ως 'ευβοϊκού'.

Αν δεν πρόκειται για προσπάθεια χάραξης κάποιου είδους αλφαβητικού συμβόλου (Johnston 1979 και 2006), πιθανόν η αρχή ονόματος ίσως συντομογραφημένου σε πτώση γενική. Βλ. και αρ. 8–11 και 12–16.

12

ΜΘ 2254

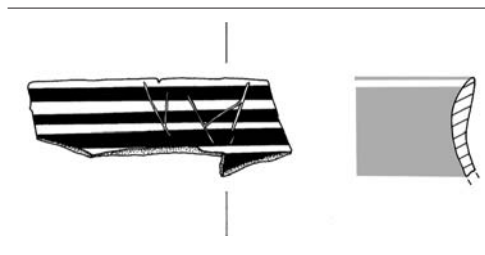
Τμήμα χείλους σκύφου από τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές παρατηρήσεις

2006. Αγροτ. 274. 022064 (1), 7,40/7,10 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,026μ., σωσ. διάμ. χείλους: 0,06μ. (αρχική, κατ' εκτίμηση: 0,13μ.), ύψ. γρ.: 0,012–0,013μ.

Από τον σκύφο σώζεται αξιόλογο τμήμα χείλους και ελάχιστο τμήμα ώμου από τρία όστρακα.

Ο πηλός είναι ανοικτός ερυθρόχρωμος (2.5YR 6/6) και τρέπεται σε ανοικτό καστανόχρωμο (7.5YR 6/3) προς τις επιφάνειες. Περιέχει ελάχιστα σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα και αρκετή ως μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Υψηλό σχεδόν κάθετο χείλος.

Καλοδιατηρημένη διακόσμηση αποδίδεται με εξίτηλο πυκνό καστανέρυθρο γάνωμα πάνω σε λειασμένη επιφάνεια. Μία παχιά περιθέουσα ταινία στο άνω πέρασ του ώμου και τρεις στο χείλος. Πιθανότατα ολόβαφο το εσωτερικό του αγγείου με εδαφόχρωμη ταινία στο άνω πέρασ του χείλους.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στο χείλος προσπάθεια χάραξης δύο γραμμάτων. Η χάραξη είναι ιδιαίτερα πρόχειρη, οι κεραίες αβαθείς και πολύ λεπτές, τα σχήματα των δύο γραμμάτων αβέβαια και η φορά αδιάγνωστη.

Εάν η χάραξη έγινε με τον σκύφο αντεστραμμένο:

με φορά ες ευθύ: *vacat*² ΑΓ *vacat*.

επί τα λαιά: *vacat* ΓΑ *vacat*²

Τα σχήματα των δύο σωζόμενων γραμμάτων, σύμφωνα με τους πίνακες των Jeffery & Johnston (1990, 66 fig. 26) για την 'Αττική' είναι: Α2 ή 3, Γ1.

Αν δεν πρόκειται για προσπάθεια χάραξης κάποιου είδους αλφαβητικού συμβόλου (Johnston 1979 και 2006), πιθανόν η αρχή ονόματος ίσως συντομογραφημένου σε πτώση γενική. Βλ. και αρ. 8–11 και 13–16.

13

ΜΘ 2307

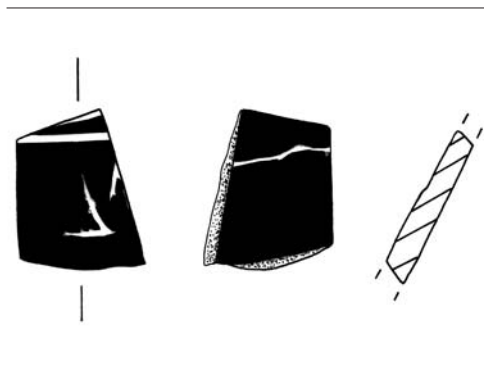
**Όστρακο κοιλιάς σκύφου
άγνωστης προέλευσης ύστερου
8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές παρατηρήσεις

2004. Αγροτ. 274. 022: τοίχος
14 (1).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,027μ., σως. μέγ. διάμ.:
0,023μ., ύψ. γρ.: 0,011μ.

Μικρό όστρακο κοιλιάς σκύφου.

Ο πηλός είναι ανοικτός καστανέρυθρος (2.5YR 6/4) προς την εσωτερική επιφάνεια και ανοικτός ερυθρωπός (2.5YR 6/6) ως ροδοκίτρινος (5YR 6/6) προς την εξωτερική. Περιέχει πολύ λίγα λευκά μικρά εγκλείσματα, μεμονωμένα λευκά εγκλείσματα μεσαίου μεγέθους και ελάχιστη ποσότητα μικρότατων κόκκων ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Ελαφρά καμπύλα τοιχώματα σώματος.

Η διακόσμηση είναι καλοδιατηρημένη. Η εξωτερική επιφάνεια κοσμεύεται με ανοικτό ωχροκάστανο (10YR 8/4) επίχρισμα και καστανομέλανο γάνωμα μέτριας πυκνότητας. Ολόβαφο το κάτω τμήμα, ακολουθεί λεπτότατη εδαφόχρωμη ταινία και πλατύτερη ταινία γανώματος. Μελανό ως καστανομέλανο γάνωμα κυμαινόμενης πυκνότητας καλύπτει την εσωτερική επιφάνεια.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στην εξωτερική επιφάνεια αβαθές χάραγμα με λεπτές κεραίες μάλλον δύο γραμμάτων με φορά επί τα λαία:

[^{-?}].L (= .λ) *vacat*.

←

Πριν από το Λ τμήμα πλάγιας προς τα αριστερά κεραίας και μικρό κάτω τμήμα κάθετης(;) , ίσως ενός Π ή Μ.

Το σχήμα του σωζόμενου γράμματος, σύμφωνα με τους πίνακες των Jeffery & Johnston (1990, 79, fig. 27 και 90) για την 'Εύβοια/Ερέτρια', είναι: Λ2, χωρίς αυτό να επιτρέπει την ασφαλή διάγνωση του αλφαβήτου ως 'ευβοϊκού', αφού το σχήμα L=Λ απαντά και στα αλφάβητα της Αττικής, της Βοιωτίας, της Ιθάκης, της Κρήτης (βλ. και αρ. 9).

Αν δεν πρόκειται για προσπάθεια χάραξης κάποιου είδους αλφαβητικού συμβόλου (Johnston 1979 και 2006), πιθανόν η αρχή ονόματος ίσως συντομογραφημένου σε πτώση γενική. Βλ. και αρ. 8–12 και 14–16.

14**ΜΘ 2482**

**Τμήμα λαιμού και λαβή
οπισθότμητης πρόχου από
τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου
8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές παρατηρήσεις

2006. Αγροτ. 274. 022067 (1),
022071 (1), 032080 (1), 032082 (1),
032084 (1).

Διαστάσεις

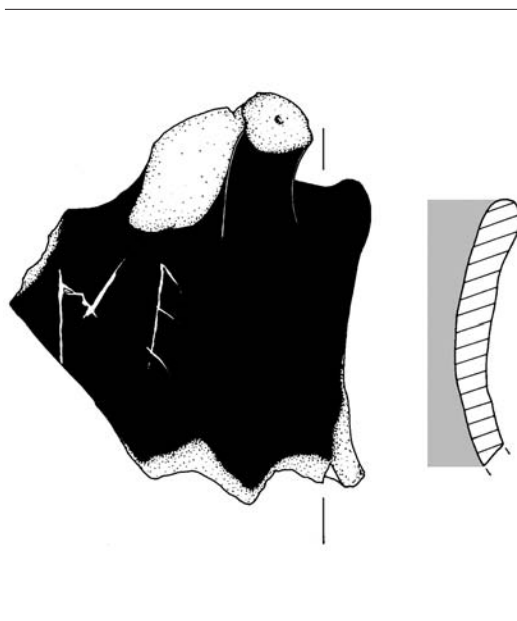
σως. ύψ.: 0,175μ., σως. διάμ.
λαιμού: 0,107μ., ύψ. γρ.:
0,022–0,026μ.

Οπισθότμητη πρόχους που σώζεται σε δύο συγκολλώμενα τμήματα αποτελούμενα από δύο και τρία όστρακα αντίστοιχα: α) τμήμα λαιμού, ελάχιστο τμήμα ώμου και χείλους με την πρόσφυση της λαβής και β) λαβή σχεδόν πλήρως σωζόμενη μαζί με την περιοχή της γένεσής της.

Πηλός ανοικτός καστανόχρωμος (7.5YR 6/4) με τεφρόχρωμο (5Y 5/1 ως 6/1) πυρήνα. Περιέχει λίγα λευκά και μεμονωμένα καστανέρυθρα μικρά εγκλείσματα, λίγα ως αρκετά μεγάλα λευκά και ένα καστανέρυθρο, πολύ μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία τόσο σε μορφή κόκκων όσο και φολιδών και μικρή ποσότητα χρυσιζοντος, κυρίως σε μορφή φολιδών.

Ενιαίο περίγραμμα σώματος και λαιμού, των οποίων η ένωση τονίζεται από χαμηλό ανάγλυφο δακτύλιο. Αρκετά βραχύς κυλινδρικός λαιμός με έξεργο ανάγλυφο δακτύλιο ορθογώνιας διατομής κάτω από το περιχέλιωμα. Δίδυμη ραβδωτή λαβή εκτείνεται από τον ώμο στο χείλος.

Η εξωτερική επιφάνεια καλύπτεται από εξίτηλο πορτοκαλέρυθρο γάνωμα κυμαινόμενης πυκνότητας αρκετά καλοδιατηρημένο. Το γάνωμα δεν κάλυπτε πλήρως τη ράχη και την εσωτερική επιφάνεια της λαβής, ενώ έχει κυλήσει ελαφρώς στο εσωτερικό του λαιμού, στην περιοχή της πρόσφυσης της λαβής.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στον λαιμό και κάτω από την πρόσφυση της λαβής στο χείλος, δύο γράμματα χαραγμένα με σχετική επιμέλεια και φορά ες ευθύ:

vacat NE *vacat*.

Το σχήμα των γραμμάτων, σύμφωνα με τους πίνακες των Jeffery & Johnston (1990, 79, fig. 27 και 90) για την 'Εύβοια/Ερέτρια', είναι: Ε1 και Ν1 (αλλά πιο στενό). Τα σχήματα αυτά δεν επιτρέπουν την ασφαλή διάγνωση του αλφαβήτου ως 'ευβοϊκού', αφού είναι κοινά στα περισσότερα τοπικά αλφάβητα.

Αν δεν πρόκειται για προσπάθεια χάραξης κάποιου είδους αλφαβητικού συμβόλου (Johnston 1979 και 2006), πιθανόν η αρχή ονόματος ίσως συντομογραφημένου σε πτώση γενική. Βλ. και αρ. 15, 8–13 και 16.

15**ΜΘ 2421**

Άνω τμήμα αμφορέα άγνωστης προέλευσης ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

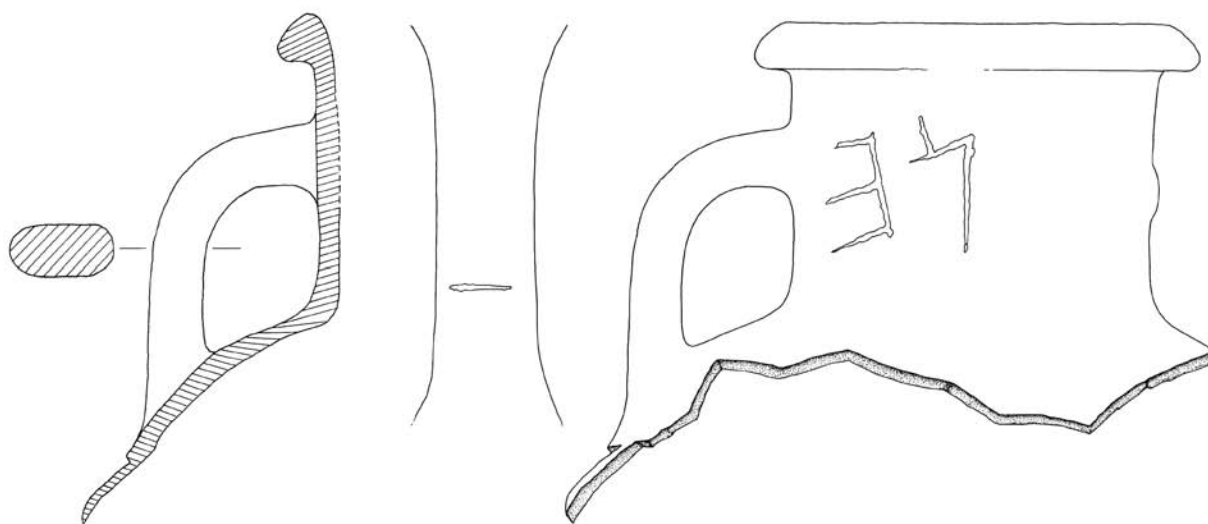
Ανασκαφικές παρατηρήσεις

2004, 2006. Αγροτ. 274. Λαιμός-χείλος: 022061 (1), 022064 (3), 032055 (1), 032060 (2), 032068 (1), 032070 (2), 032071 (2), 032073 (7). Σώμα: 022061 (2), 022064 (3), 032058 (1), 032059 (2), 032060 (3), 032061 (1), 032062 (1), 032066 (1), 032072 (1).

Διαστάσεις

σωζ. ύψ.: άνω τμήμα 0,18μ., κάτω τμήμα 0,20μ., σωζ. διάμ.: άνω τμήμα 0,275μ., κάτω τμήμα 0,385μ., διάμ. χείλους 0,19μ., διάμ. λαβής 0,043-0,045μ., ύψ. γρ.: 0,04-0,055μ., χαρ. λαβής 0,035, χαρ. χείλους 0,02.

Ανώτερο τμήμα αμφορέα σώζεται σε δύο τμήματα, ένα λαιμού και χείλους με μία λαβή και την πρόσφυση της άλλης (άνω τμήμα), αλλά και ένα τμήμα σώματος από το ύψος της μεγίστης διαμέτρου (κάτω τμήμα), συγκολλημένα αντίστοιχα από δεκαεννέα και δεκαπέντε όστρακα. Δεκαπέντε περίπου όστρακα παραμένουν ασυγκόλλητα ή έχουν συγκολληθεί σε μικρές ομάδες. Ελλείπει η βάση και το μεγαλύτερο τμήμα του σώματος, καθώς και τμήμα λαιμού και χείλους με τη μία λαβή. Ιζήματα σε τμήμα του λαιμού και του χείλους. Σκληρά ιζήματα κάτω από τη σωζόμενη λαβή και στο εσωτερικό ενός οστράκου, στο ύψος της μεγίστης διαμέτρου.

Ο πηλός είναι ερυθρόχρωμος (2.5YR 5/6) και κυμαίνεται κατά τόπους —ιδίως προς την εξωτερική επιφάνεια— ως καστανέρυθρος (2.5YR 5/4). Παρουσιάζει σκοτεινό τεφρόχρωμο ως τεφρόχρωμο (2.5YR 5/1 ως 4/1) πυρήνα και ερυθρόχρωμη ή ανοικτή ερυθρόχρωμη (2.5YR 5/6 ή 6/8) εσωτερική επιφάνεια. Η εξωτερική επιφάνεια, συμπεριλαμβανομένης της άνω επιφάνειας του χείλους και μικρού ακανόνιστου τμήματος του εσωτερικού του λαιμού, είναι αδρολειασμένη, σκοτεινή τεφρόχρωμη (10YR 4/1). Ο πηλός περιέχει αρκετά σκοτεινόχρωμα και καστανέρυθρα και ελαφρώς λιγότερα λευκά μικρά εγκλείσματα, λίγα λευκά και ελάχιστα καστανόχρωμα μεγάλα εγκλείσματα, αρκετή ποσότητα μικρότατων κόκκων ασημόχρωμου μαρμαρυγία (σαφώς πιο ευδιάκριτου στην εσωτερική όψη) και μεμονωμένες φολίδες χρυσίζοντος.

Παχύ ωοειδές(;) σώμα με διακριτή την ένωση με τον λαιμό, ο οποίος είναι μετρίου ύψους με κάθετα τοιχώματα που απολήγουν σε παχύ χείλος τριγωνικής διατομής. Δύο κάθετες λαβές πεπλατυσμένης ελλειψοειδούς διατομής εκτείνονταν από τον ώμο στο άνω τμήμα του λαιμού.

Η εξωτερική επιφάνεια είναι αδρολειασμένη.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στη μία όψη του λαιμού κοντά στην ελλείπουσα λαβή χάραγμα δύο λοξών κεραιών. Στη ράχη της σωζόμενης λαβής, βαθύ και λεπτό χάραγμα οριζόντιας γραμμής. Στο χείλος, σε διαμετρικά αντίθετα σημεία, πολύ λεπτό και μέτριου βάθους χάραγμα δύο γραμμών. Στην άλλη όψη του λαιμού, έκκεντρα χάραγμα δύο γραμμάτων με πλατιές μέτριου βάθους κεραιές και φορά επί τα λαϊά:

vacat NE vacat. ←

Το Ε με κλίση προς τα αριστερά.

Το σχήμα των γραμμάτων, σύμφωνα με τους πίνακες των Jeffery & Johnston (1990, 79, fig. 27 και 90) για την 'Εύβοια/Ερέτρια', είναι: Ε1 και Ν1 (αλλά πιο στενό). Τα σχήματα αυτά δεν επιτρέπουν την ασφαλή διάγνωση του αλφαβήτου ως 'ευβοϊκού', αφού είναι κοινά στα περισσότερα τοπικά αλφάβητα.

Αν δεν πρόκειται για προσπάθεια χάραξης κάποιου είδους αλφαβητικού συμβόλου (Johnston 1979 και 2006), πιθανόν η αρχή ονόματος ίσως συντομογραφημένου σε πτώση γενική. Βλ. και αρ. 14, 8–13 και 16.

Για τα μη αλφαβητικά χαράγματα βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. Β1, Β3, Β5–7· 451–452, αρ. Β12–14 και 467. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123, αρ. 64· 124, αρ. 70· 125, αρ. 74. SEG 53.957.

16

ΜΘ 2425

**Άνω τμήμα σαμιακού αμφορέα
ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές παρατηρήσεις

2004, 2006. Αγροτ. 274. 022058 (1), 022059 (1), 022060 (3), 022062 (2), 022063 (2), 032028 (1), 032037 (1), 032045 (1), 032055 (1), 032056 (3), 032057 (1), 032058 (3), 032059 (2), 032060 (2), 032064 (1), 032069 (1), 032071 (1), 032072 (1), 7,40–7,10 (2).

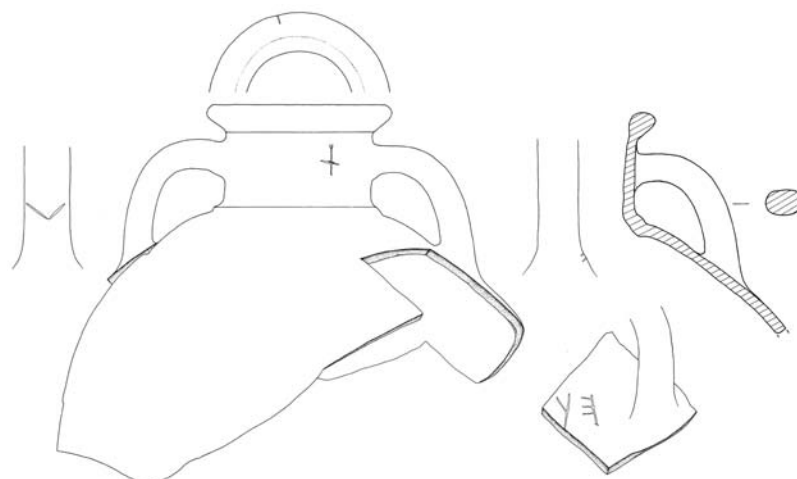
Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,312., σως. διάμ.: 0,385μ., διάμ. χείλους: 0,152μ., διάμ. λαβής: 0,031μ., ύψ. γρ.: 0,029μ., ύψ. χαρ.: λαιμού 0,021μ., χείλους 0,008μ., λαβών 0,009 και 0,013μ.

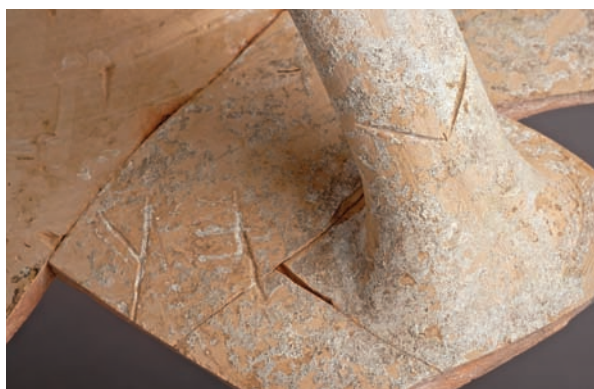
Τριάντα δύο όστρακα μεσαίου και μεγάλου μεγέθους συγκολλημένα σχηματίζουν άνω τμήμα αμφορέα. Σώζεται το μεγαλύτερο μέρος του ώμου με τον λαιμό, το χείλος και τις λαβές και ελλείπουν η βάση και το σώμα ως το ύψος της μέγιστης διαμέτρου. Σκληρά ιζηματα κατά τόπους. Πέντε γειτονικά όστρακα φέρουν έντονα ίχνη καύσης, ενώ ανάλογα ίχνη εντοπίζονται σε μικρότατο τμήμα δύο ακόμη οστράκων.

Πηλός ανοικτός ερυθρόχρωμος (2.5YR 6/6 ως 6/8) με ροδοκίτρινη ως ροδόχρωμη (5YR 7/6 ή 7.5YR 7/6 ως 7/4) εσωτερική επιφάνεια και ροδόχρωμη (7.5YR 8/4 ως 7/4) εξωτερική. Είναι ιδιαίτερα καθαρός και περιέχει ελάχιστα μικρά εγκλείσματα, (σκοτεινόχρωμα, καστανέρυθρα και λευκά), ελάχιστα μεγάλα λευκά εγκλείσματα και μικρή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Παχύ ωσειδές σώμα με πλατύ ανάγλυφο δακτύλιο στη μετάβαση στον βραχύ λαιμό, τα τοιχώματα του οποίου ανοίγουν προς το αρκετά παχύ χείλος με τη μορφή εχίνου. Δύο κάθετες λαβές ελλειψοειδούς διατομής εκτείνονται από τον ώμο στο μέσον του λαιμού. Γύρω από τις προσφύσεις των λαβών διατηρούνται αμυδρές ομόκεντρες ελλειψοειδείς ρυτιδώσεις που σχηματίστηκαν κατά την επικόλλησή τους πάνω στην επιφάνεια του σώματος, προτού η τελευταία στεγνώσει. Δειασμένες οι δύο επιφάνειες αλλά η εξωτερική είναι ιδιαίτερα στιλπνή.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στη μία όψη του λαιμού κοντά στην λαβή λεπτό χάραγμα σε σχήμα 'σταυρού'. Στην περιφέρεια του χείλους αρκετά λεπτό χάραγμα μιας γραμμής. Αμέσως κάτω από τον δακτύλιο στη βάση του λαιμού χάραγμα κάθετης πλατιάς γραμμής. Σε ένα όστρακο του ώμου ακανόνιστα μικρές γραμμές με καστανέρυθρο γάνωμα(;) ή κάποιο είδος χρωστικής(;) ουσίας πριν από την όπτηση. Στην πλαϊνή όψη της μίας λαβής κοντά στη ρίζα της λεπτό χάραγμα μικρών παράλληλων μεταξύ τους γραμμών. Στη ράχη της άλλης λαβής χαμηλά λεπτό χάραγμα σε σχήμα 'ανοικτού V'. Στον ώμο κοντά στη γένεση της μίας λαβής χάραγμα δύο γραμμάτων με πλατιές μέτριου βάθους κεραίες και φορά επί τα λαιά:

vacat ΕΥ vacat. ←

Το Ε με κλίση προς τα αριστερά.

Το σχήμα των γραμμάτων, σύμφωνα με τους πίνακες των Jeffery & Johnston (1990, 79, fig. 27 και 90) για την 'Εύβοια/Ερέτρια', είναι: Ε1 (αλλά χωρίς κλίση των οριζόντιων) και Υ1. Τα σχήματα αυτά δεν επιτρέπουν την ασφαλή διάγνωση του αλφαβήτου ως 'ευβοϊκού', αφού είναι κοινά στα περισσότερα τοπικά αλφάβητα.

Αν δεν πρόκειται για προσπάθεια χάραξης κάποιου είδους αλφαβητικού συμβόλου, πιθανόν η αρχή ονόματος ίσως συντομογραφημένου σε πτώση γενική. Βλ. και αρ. 8-15. Johnston 1979, 94-95 type 9B. Johnston 2006, 76 type 9B.

Για τα μη αλφαβητικά χαράγματα βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 440-441, αρ. Α3 και Α7-12· 444-445 αρ. Α14-17· 447-448 αρ. Β1, Β3, Β5-7· 451-452, αρ. Β12-14 και 467. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 117, αρ. 25· 120, αρ. 37· 123, αρ. 64· 124, αρ. 70· 125, αρ. 74. SEG 53.957. Johnston 2005, 387, αρ. 294.

17**ΜΘ 2420**

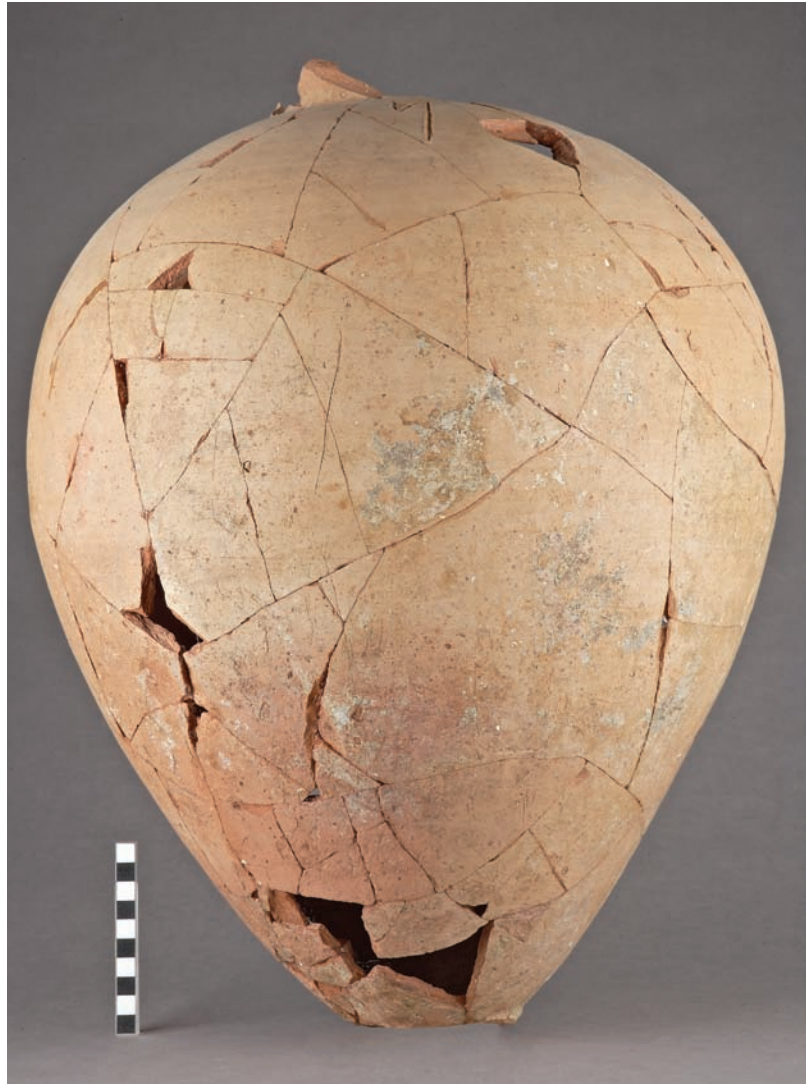
**Σαμιακός αμφορέας ύστερου
8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

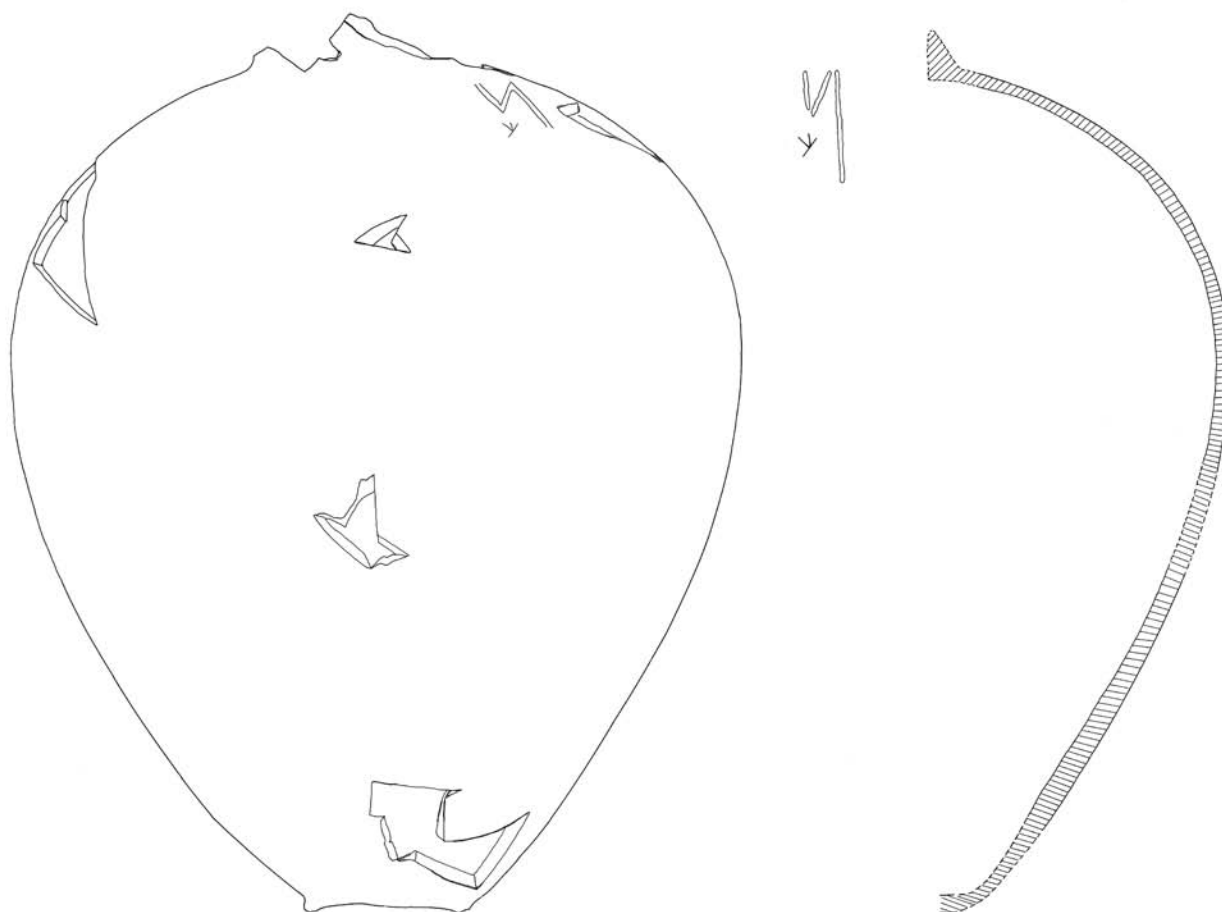
Ανασκαφικές παρατηρήσεις

2004, 2006. Αγροτ. 274. 022068 (1),
032042 (14), 032044 (3), 032045 (1),
032046 (1), 032047 (6), 032048 (5),
032049 (6), 032050 (6), 032051 (1),
032053 (2), 032054 (8), 032064 (4),
032065 (4), 032066 (3), 032067 (45).

Διαστάσεις

ύψ.: 0,052μ., σωζ. διάμ. βάσης:
0,093μ., διάμ.: 0,405μ., ύψ. γρ.:
N 0,065μ. (πλ. 0,0035μ., βάθος
0,002μ.), «Ψ» 0,015μ., «σύμβολο»
0,01-0,025μ.

Σώμα αμφορέα που σώζεται κατά τα 4/5 μαζί με το άνω πέρας της βάσης και ελάχιστο τμήμα του λαιμού, συγκολλημένο από εκατό περίπου όστρακα διαφόρων μεγεθών. Ελλείπουν ο λαιμός, το χείλος, οι λαβές, εξαιρουμένου ελάχιστου τμήματος από την πρόσφυση της μίας λαβής στον ώμο, και ένα μεγάλο τμήμα σώματος που εκτείνεται ελάχιστα πάνω από τη βάση ως το άνω πέρας του ώμου. Το συγκεκριμένο τμήμα σώματος παρουσιάζει κανονικότητα, έχει σχήμα ανεστραμμένου ισοσκελούς τραπεζίου ή τριγώνου και ενδεχομένως προέκυψε σκόπιμα, προκειμένου να εξυπηρετήσει μία δεύτερη χρήση του αγγείου. Μικρότατη συμπλήρωση στο εσωτερικό του ώμου. Απολεπισμένη κατά τόπους η εσωτερική επιφάνεια του αγγείου. Ένα όστρακο φέρει έντονα ίχνη καύσης.

Πηλός ερυθρόχρωμος ως ανοικτός ερυθρόχρωμος (2.5YR 5/6 ως 6/6) με ομοιόχρωμη εσωτερική επιφάνεια. Η εξωτερική επιφάνεια είναι λειασμένη ροδόχρωμη (7.5YR 8/3 ως 8/4) αλλά τρέπεται σε ροδοκίτρινη (7.5YR 7/6 ως 5YR 7/6), κάτω από τη μέγιστη διάμετρο λόγω ανομοιογενούς όπτησης. Ο πήλος περιέχει πολλά καστανέρυθρα και λιγότερα λευκά μικρά εγκλείσματα, πολλά μεγάλα καστανέρυθρα και αρκετά λευκά αποστρογγυλεμένα εγκλείσματα και αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Παχύ ωσειδές σώμα με κατώτερα τοιχώματα που συγκλίνουν έντονα προς τη δακτυλιόσχημη βάση. Πιθανώς κάθετα τα τοιχώματα του λαιμού. Δύο κάθετες λαβές εκτείνονταν από τον ώμο στον λαιμό.

Η εξωτερική επιφάνεια του αγγείου είναι λειασμένη.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (ένα πριν από και δύο μετά την όπτηση). Στον ώμο κοντά στη μία λαβή, χάραγμα γράμματος πριν από την όπτηση με ιδιαίτερη επιμέλεια και φορά επί τα λοιπά:

vacat N vacat. ←

Κάτω από την αριστερή κάθετη και περίπου στο μέσον της δεξιάς του N μάλλον πρόχειρο χάραγμα μετά την όπτηση και με αδιάγνωστη φορά:

vacat X vacat.

Κοντά στην άλλη λαβή χάραγμα με αδιάγνωστη φορά:

vacat H ή Z vacat.

Οι κεραίες του N δεν εφάπτονται. Από το H ή Z περίπου το κάτω μισό.

Τα σχήματα των γραμμάτων, σύμφωνα με τους πίνακες των Jeffery & Johnston (1990, 79, fig. 27 και 90) για την 'Εύβοια/Ερέτρια', είναι: N1 (αλλά πιο στενό και επίμηκες), X1 (αλλά με μικρή προέκταση της κάθετης και μεγάλη της δεξιάς πλάγιας· η περίπτωση να πρόκειται για Ψ2 μάλλον πρέπει να αποκλειστεί), H3 ή Z1 (αλλά με μεγαλύτερες οριζόντιες). Τα σχήματα αυτά δεν επιτρέπουν την ασφαλή διάγνωση του αλφαβήτου ως 'ευβοϊκού', αφού είναι κοινά σε αρκετά τοπικά αλφάβητα.

Προφανώς τα διαδοχικά και σε κάποια χρονική μεταξύ τους απόσταση χαραγμάτων/σύμβολα δηλώνουν είτε αλλαγή κατόχων είτε αλλαγή περιεχομένου ή προορισμού, αν δεν πρόκειται για την αρχή ονομάτων(;) ίσως συντομογραφημένων σε πτώση γενική. Βλ. και αρ. 18–21. Johnston 1979, 99, type 14B και 2006, 82–83, type 14B. Johnston 1979, 85–86, type 32A και 2006, 63, type 32A.

18

ΜΘ 2028

Σαμιακός αμφορέας ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές παρατηρήσεις

2004, 2006. Αγροτ. 274. 022047 (4), 022050 (26), 022051 (4), 022058 (16), 022059 (1), 022060 (28), 022061 (1), 032053 (4), 032056 (9), 032057 (30), 032058 (1), 032065 (1), 032068 (1), 032069 (3), 032070 (7), 032071 (1).

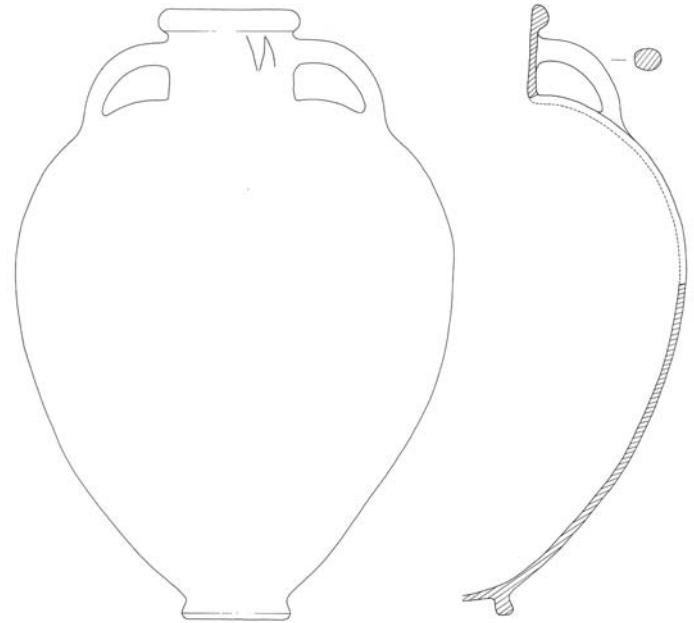
Διαστάσεις

ύψ.: 0,62μ., διάμ. βάσης: 0,113μ., διάμ. 0,435μ., διάμ. χείλους: 0,14μ., διάμ. λαβής: 0,026–0,027μ., ύψ. χαρ.: 0,036μ.

Σώμα αμφορέα συγκολλημένο από 120 περίπου όστρακα. Έξι όστρακα που πιθανώς ανήκουν στο αγγείο παραμένουν ασυγκόλλητα. Ελλείπουν μικρά όστρακα σποραδικά στο σώμα, καθώς και ένα αρκετά μεγάλο τμήμα της κοιλιάς. Το συγκεκριμένο τμήμα, το οποίο παρουσιάζει κανονικότητα και έχει σχήμα ανεστραμμένου ισοσκελούς τριγώνου, ενδεχομένως προέκυψε σκόπιμα, για να εξυπηρετήσει μία δεύτερη χρήση του αγγείου. Δύο ερυθρές κηλίδες στον ώμο του αγγείου και άλλες δύο στην κοιλιά προκλήθηκαν λόγω πλημμελούς επανοξειδωσης από την επαφή με άλλα αγγεία κατά την όπτηση. Σκληρά ιζήματα εντοπίζονται κατά τόπους.

Ο πηλός είναι ανοικτός ερυθρόχρωμος (2.5YR 6/6 ως 6/8) με ομοιόχρωμη εσωτερική επιφάνεια. Η εξωτερική επιφάνεια του αγγείου και η εσωτερική επιφάνεια του λαιμού είναι ανοικτή ωχροκάστανη (10YR 8/3 ως 8/4), λόγω όμως ανεπιτυχούς όπτησης έχει γίνει στο μεγαλύτερο τμήμα ανοικτή καστανόχρωμη (7.5YR 6/4). Ο πηλός περιέχει πολλά σκοτεινόχρωμα και λευκά μικρά εγκλείσματα και αρκετά καστανέρυθρα, λίγα λευκά και αρκετά μεγάλα καστανέρυθρα εγκλείσματα και αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Παχύ ωσειδές σώμα με κατώτερα τοιχώματα που συγκλίνουν έντονα προς τη δακτυλιόσημη, κωνική βάση. Βραχύς κυλινδρικός λαιμός με τοιχώματα που συγκλίνουν ελαφρώς προς το χείλος, το οποίο έχει ημικυκλική διατομή. Δύο κάθετες σχετικά λεπτές λαβές κυκλικής προς ελλειψοειδούς διατομής εκτείνονται από τον ώμο στο άνω τμήμα του λαιμού. Γύρω από τις

προσφύσεις τους διατηρούνται αμυδρές ομόκεντρες ελλειψοειδείς ρυτιδώσεις που σχηματίστηκαν κατά την επικόλλησή τους πάνω στην επιφάνεια του σώματος, προτού η τελευταία στεγνώσει.

Λειασμένη η εξωτερική επιφάνεια του αγγείου (αλλά φθαρμένη σε εκτεταμένες περιοχές) και η εσωτερική επιφάνεια του λαιμού.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στη μία όψη του λαιμού αβαθές λεπτό και αμελές χάραγμα επί τα λαιά:

vacat N vacat.

←

Το σχήμα του γράμματος, σύμφωνα με τους πίνακες των Jeffery & Johnston (1990, 79, fig. 27 και 90) για την 'Εύβοια/Ερέτρια', είναι: N3, χωρίς αυτό να επιτρέπει την ασφαλή διάγνωση του αλφαβήτου ως 'ευβοϊκού'.

Αν δεν πρόκειται για προσπάθεια χάραξης κάποιου είδους αλφαβητικού συμβόλου, πιθανόν η αρχή ονόματος ίσως συντομογραφημένου σε πτώση γενική. Βλ. και αρ. 17 και 19-21. Johnston 1979, 99, type 14B και 2006, 82-83, type 14B.

19

ΜΘ 2426

**Τμήματα ώμου σαμιακού
αμφορέα ύστερου 8ου –
αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές παρατηρήσεις
Για το τμήμα μόνο που φέρει
τα χαράγματα

2006. Αγροτ. 274. 022066 (1),
022068 (2), 22 ΖΑΠ (1), 032079 (3),
032080 (1), 032081 (1), 032086 (2).

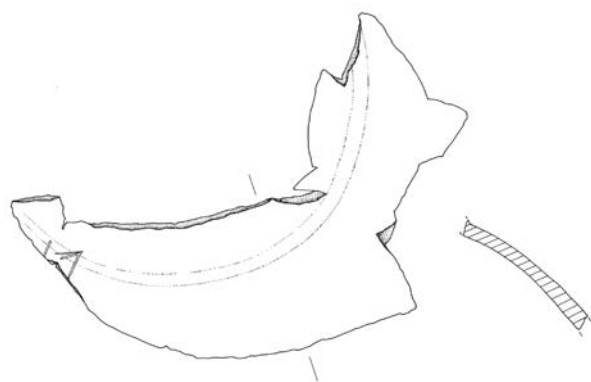
Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,105μ., 0,11μ., 0,12μ.,
0,16μ., σως. διάμ.: 0,253μ.,
0,085μ., 0,215μ., 0,15μ., ύψ. γρ.:
0,009–0,016μ.

Τμήμα ώμου αμφορέα συγκολλημένο από ένδεκα όστρακα μικρού και μεσαίου μεγέθους, πιθανότατα συνανήκει με τρία τμήματα ώμου συγκολλημένα αντίστοιχα από τρία, πέντε και έξι όστρακα μεσαίου κυρίως μεγέθους. Αρκετά όστρακα σώματος μεσαίου κυρίως μεγέθους παραμένουν ασυγκόλλητα. Μικρές μάζες πηλού είναι κολλημένες σε δύο σημεία του ώμου.

Ο πηλός είναι ανοικτός ερυθρόχρωμος (2.5YR 6/6) με τεφροκόκκινο ως ωχροκόκκινο (2.5YR 5/2 ως 6/2) πυρήνα, ο οποίος καταλαμβάνει σχεδόν πλήρως την τομή. Η εξωτερική επιφάνεια είναι πορτοκαλόχρωμη ως ροδόχρωμη (5YR 6/6 και 7/6 ως 7/4), ενώ η εσωτερική ροδόχρωμη (5YR 7/6). Ο πηλός περιέχει ελάχιστα μικρά καστανέρυθρα εγκλείσματα και μεγάλη ποσότητα μικρότατων κόκκων ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Έντονα καμπύλα τα τοιχώματα του ώμου, τα οποία φέρουν τρεις ρηχές και λεπτές περιθέουσες αυλακώσεις που είναι τυχαίες και όχι διακοσμητικές. Σώζεται ελάχιστο τμήμα της γένεσης της λαβής στο τμήμα που φέρει τα χαράγματα. Γύρω από τη γένεση της λαβής, διατηρούνται ομόκεντρες ελλειψοειδείς ρυτιδώσεις που σχηματίστηκαν κατά την πρόσφυση της πάνω στην επιφάνεια του σώματος, προτού η τελευταία στεγνώσει.

Η εξωτερική επιφάνεια είναι πολύ καλά λειασμένη και η εσωτερική λειασμένη.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στο πέρας του μεγαλύτερου από τα τέσσερα τμήματα αμελές χάραγμα με φορά επί τα λαϊά:

vacat Γ! *vacat*? ←

Το πάνω μισό τμήμα των γραμμάτων.

Τα σχήματα των γραμμάτων, σύμφωνα με τους πίνακες των Jeffery & Johnston (1990, 79, fig. 27 και 90) για την 'Εύβοια/Ερέτρια', είναι μάλλον: Γ I (αλλά η οριζόντια με κλίση προς τα κάτω) και Ι I, χωρίς αυτό να επιτρέπει την ασφαλή διάγνωση του αλφαβήτου ως 'ευβοϊκού'.

Αν δεν πρόκειται για προσπάθεια χάραξης κάποιου είδους αλφαβητικού συμβόλου, πιθανόν η αρχή ονόματος ίσως συντομογραφημένου σε πτώση γενική. Βλ. και αρ. 17–18 και 20–21. Johnston 1979, 99, type 14B και 2006, 82–83, type 14B.

20

ΜΘ 2027

‘Μεθωναίος’ αμφορέας ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές παρατηρήσεις

2004, 2006. Αγροτ. 274. 022041 (2), 022058 (1), 022059 (1), 022060 (13), 022061 (22), 022062 (11), 022063 (4), 022064 (8), 022065 (4), 022069 (1), 032027 (1), 032036 (1), 032058 (1), 032060 (2), 032061 (2), 032070 (1), 032071 (13), 032072 (1), 032073 (2), 032077 (1).

Διαστάσεις

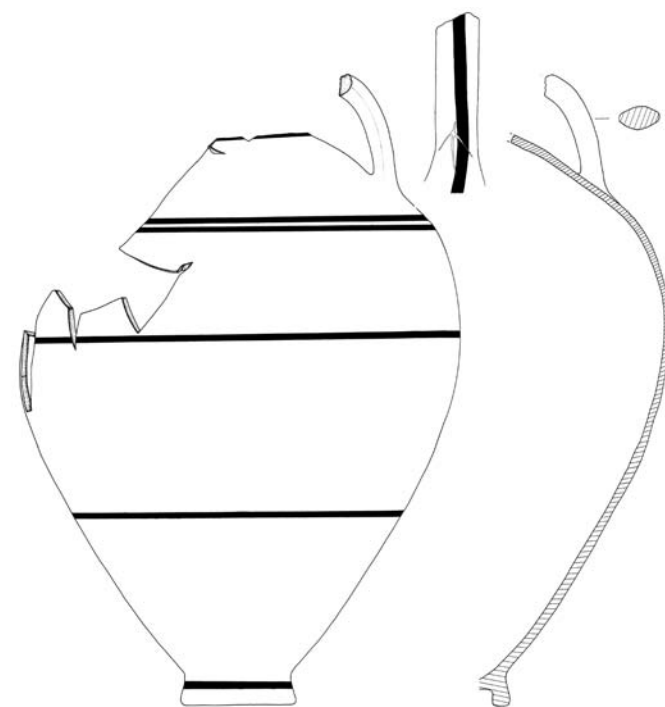
σως. ύψ.: 0,54μ. (αρχικό, κατ’ εκτίμηση 0,63μ.), σως. διάμ. βάσης: 0,10μ., διάμ. 0,40μ., ύψ. χαρ.: 0,042μ.

Αμφορέας που είναι συγκολλημένος από εκατό περίπου όστρακα διαφόρων μεγεθών. Ελλείπουν δύο μεγάλα τμήματα σώματος, ένα στη μέγιστη διάμετρο και ένα από τη μέγιστη διάμετρο ως την ένωση με τον λαιμό, ολόκληρος ο λαιμός και το χείλος, η μία λαβή και το ανώτερο τμήμα της άλλης. Μεγάλο τμήμα της εξωτερικής επιφάνειας του αγγείου έχει αλλοιωθεί χρωματικά λόγω των συνθηκών όπτησης. Επίσης, κοιλότητα στον ώμο του αγγείου προκλήθηκε από την επαφή του με άλλο αγγείο κατά την όπτηση και παρουσιάζει ερυθρωπή κηλίδα λόγω πλημμελούς επανοξειδωσης. Λίγα όστρακα από το τμήμα του ώμου που βρίσκεται κοντά στη λαβή φέρουν ίχνη καύσης στο εξωτερικό και, λιγότερο, στο εσωτερικό.

Ο πηλός είναι ερυθρός ως ανοικτός ερυθρόχρωμος (2.5YR 5/6 ως 6/8) και τρέπεται σε ανοικτό καστανόχρωμο (7.5YR 6/4) προς την εξωτερική επιφάνεια, με την παρεμβολή ενός τεφρόχρωμου ή ανοικτού τεφροκάστανου (10YR 6/1 ως 6/2) πυρήνα. Μεγάλο τμήμα της εξωτερικής επιφάνειας είναι αλλοιωμένο χρωματικά και παρουσιάζει τεφρόχρωμες αποχρώσεις (7.5YR 6/2 ή 6/1 και 10YR 6/2 ή 6/1). Ο πηλός περιέχει αρκετά λευκά και λίγα σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, αρκετά μεγάλα λευκά κυρίως αποστρογγυλεμένα εγκλείσματα, μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου και μικρή ποσότητα χρυσίζοντος μαρμαρυγία.

Υψηλή και λεπτή, δακτυλιόσχημη, ελαφρά κωνική βάση και παχύ, ωσειδές σώμα, τα κατώτερα τοιχώματα του οποίου συγκλίνουν έντονα προς τη βάση. Δύο κάθετες λαβές, πεπλατυσμένης ελλειψοειδούς διατομής, εκτείνονταν από τον ώμο στο μέσον του λαιμού, από τις οποίες σώζεται μόνο η μία.

Η εξωτερική επιφάνεια είναι λειασμένη, εδαφόχρωμη, με τη λείανση να εκτείνεται και στο εσωτερικό του λαιμού με εξίτηλο γάνωμα κυμαινόμενης πυκνότητας καστανέρυθρο ως μελανό. Τόσο το γάνωμα όσο και η επιφάνεια είναι κατά τόπους απολεπισμένα. Η διακόσμηση συνίσταται κυρίως από αραιά διατεταγμένες αρκετά λεπτές περιθέουσες ταινίες: μία ψηλά στο πόδι, δύο στην κοιλιά και δύο επάλληλες αμέσως κάτω από τις γενέσεις των

λαβών. Μία περιθέουσα ταινία ανάλογου πάχους εντοπίζεται στη μετάβαση από τον ώμο στον λαιμό. Κάθετη ταινία στη ράχη της σωζόμενης λαβής (ελαφρώς έκκεντρα) εκτείνεται αρκετά χαμηλότερα από τις γενέσεις τους, ως το ύψος της μεγίστης διαμέτρου.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στη γένεση της σωζόμενης λαβής αρκετά αβαθές και λεπτό χάραγμα:

vacat Χ (ή Ψ) *vacat*.

Το σχήμα του γράμματος, σύμφωνα με τους πίνακες των Jeffery & Johnston (1990, 79, fig. 27 και 90) για την 'Εύβοια/Ερέτρια', είναι μάλλον: Χ1 (παρά Ψ2) αντεστραμμένο(;) (αλλά με μικρή προέκταση της κάθετης κεραίας), χωρίς αυτό να επιτρέπει την ασφαλή διάγνωση του αλφαβήτου ως 'ευβοϊκού'.

Αν το 'γράμμα' χαραχθηκε στη λαβή κατά τη διάρκεια χρήσης του αγγείου (και όχι μετά τη θραύση του), τότε πρόκειται για προσπάθεια χάραξης κάποιου είδους αλφαβητικού συμβόλου (Johnston 1979, 85–86, type 32A και 2006, 63, type 32A). Βλ. και αρ. 17–19 και 21.

21

ΜΘ 2219

**Τμήμα ώμου χιακού αμφορέα
ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές παρατηρήσεις

2004, 2006. Αγροτ. 274. 022055 (2),
022065 (1), 022066 (1).

Διαστάσεις

σωζ. ύψ.: 0,095μ., σωζ. διάμ.:
0,135μ., ύψ. γρ.: 0,03μ.

Κατώτερο τμήμα ώμου αμφορέα συγκολλημένο από τέσσερα όστρακα.

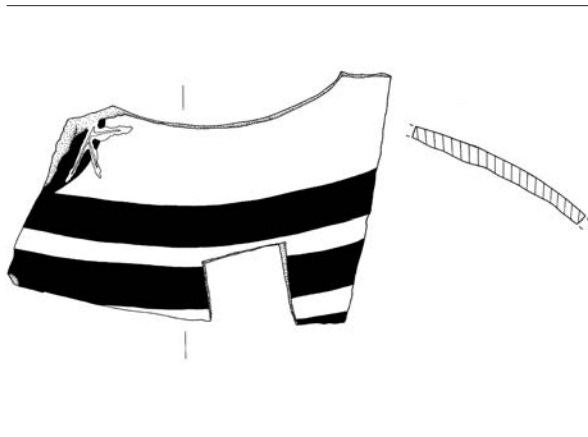
Πηλός ανοικτός ερυθρόχρωμος (2.5YR 6/6) προς την εξωτερική επιφάνεια, ροδοκίτρινος (5YR 6/6) στην εσωτερική, με τεφρό (5Y 6/1) πυρήνα. Περιέχει αρκετά σκοτεινόχρωμα και πολλά λευκά μικρά εγκλείσματα, ελάχιστα καστανέρυθρα μικρά εγκλείσματα, ελάχιστα μεγάλα λευκά εγκλείσματα, αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία και μεμονωμένες φολίδες χρυσιζοντος.

Σώμα ωοειδές(;).

Η εξωτερική επιφάνεια κοσμείται με αρκετά πυκνό ανοικτό ωχροκάστανο (10YR 8/2 ως 8/3) επίχρισμα και εξίτηλο ερυθροκάστανο ως μελανό γάνωμα κυμαινόμενης πυκνότητας. Τόσο το επίχρισμα όσο και το γάνωμα είναι καλοδιατηρημένα. Σώζονται τρεις πλατιές οριζόντιες ταινίες που κοσμούν πιθανότατα το κατώτερο τμήμα του ώμου. Καμπύλη ταινία που φύεται από την ανώτερη οριζόντια ταινία πιθανότατα σχημάτιζε δακτύλιο γύρω από τη γένεση της λαβής.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Πάνω στο εσωτερικό τμήμα της καμπύλης ταινίας επιμελές χάραγμα με φορά ες ευθύ.

[–?]Κ *vacat*.

Το σχήμα του γράμματος, σύμφωνα με τους πίνακες των Jeffery & Johnston (1990, 79, fig. 27 και 90) για την 'Εύβοια/Ερέτρια', είναι: K1, χωρίς αυτό να επιτρέπει την ασφαλή διάγνωση του αλφαβήτου ως 'ευβοϊκού'.

Αν δεν πρόκειται για προσπάθεια χάραξης κάποιου είδους αλφαβητικού συμβόλου (Johnston 1979 και 2006), πιθανόν η αρχή ονόματος ίσως συντομογραφημένου σε πτώση γενική. Βλ. και αρ. 17–20.

22**ΜΘ 2247**

**Σκύφος από τον Θερμαϊκό Κόλπο
ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές παρατηρήσεις

2004, 2006. Αγροτ. 274. 022060 (3),
022062 (6), 022063 (5), 032055 (1),
032056 (1), 032058 (1), 032066 (1).

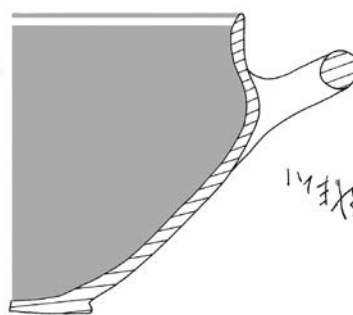
Διαστάσεις

ύψ.: 0,097μ., διάμ. βάσης: 0,058μ.,
διάμ.: 0,165μ., διάμ. χείλους:
0,133μ. (αρχική, κατ' εκτίμηση:
0,16μ.), ύψ. χαρ.: 0,006–0,012μ.

Δεκαεννέα όστρακα μικρού και κυρίως μεσαίου μεγέθους συγκολλημένα. Ελλείπει μικρότατο τμήμα της βάσης, το 1/3 της κοιλιάς, τα 2/3 του ώμου και του χείλους και η μία λαβή.

Ο πηλός είναι ανοικτός καστανέρυθρος ως ερυθρωπός (2.5YR 6/4 ως 6/6) και τρέπεται σε ανοικτό καστανόχρωμο (7.5YR 6/4) προς τις επιφάνειες. Στις περισσότερες ακμές ο πηλός παρουσιάζεται ερυθρωπός (2.5YR 5/6 ως 5/8) λόγω του υλικού συγκόλλησης. Ο πηλός περιέχει λίγα μικρά καστανέρυθρα και λευκά εγκλείσματα, μεμονωμένα μεγάλα λευκά εγκλείσματα και αρκετή ως μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Βάση χαμηλή δισκοειδής, το κεντρικό τμήμα της οποίας φέρει δύο διαμπερείς οπές κυκλικής διατομής διαμέτρου 0,0062μ. και 0,0067μ., οι οποίες απέχουν 0,009μ. μεταξύ τους. Οι οπές αντιπροσωπεύουν αρχαία επισκευή. Σώμα ευρύ μέτριου βάθους ημισφαιρικό, με αρκετά υψηλό σχεδόν κάθετο χείλος. Δύο οριζόντιες λαβές κυκλικής διατομής προσφύονταν με κλίση 45° στον ώμο. Στις γενέσεις της σωζόμενης λαβής διατηρούνται αμυδρές ομάδες ρυτιδώσεων σε ακανόνιστες διευθύνσεις, οι οποίες σχηματίστηκαν κατά την πρόσφυση της πάνω στην επιφάνεια του σώματος, προτού η τελευταία στεγνώσει.

Καλοδιατηρημένη διακόσμηση αποδίδεται πάνω σε λειασμένη επιφάνεια με αρκετά στιλπνό, κατά τόπους ελαφρά ιριδίζον γάνωμα, το οποίο είναι πυκνό μελανό στο εσωτερικό και καστανομέλανο πιο αραιό στο εξωτερικό. Μολονότι η μία όψη διατηρείται πολύ αποσπασματικά, φαίνεται ότι η διακόσμηση επαναλαμβανόταν όμοια στις δύο όψεις. Ακανόνιστη κηλίδα βαφής στην περιφέρεια της επιφάνειας έδρασης. Η περιφέρεια της βάσης και το σώμα του αγγείου ως το ύψος των λαβών καλύπτεται από γάνωμα. Ακολουθεί ζώνη στο ύψος των λαβών, το άνω όριο της οποίας τονίζεται με λεπτή περιθέουσα ταινία που διατρέχει τη μετάβαση στο χείλος. Στη ζώνη των λαβών εναλλάσσονται τρεις ομάδες οκτώ κάθετων γραμμών με δύο μετόπες που φέρουν λοξή σειρά από οκτώ σχεδόν κάθετα, παχιά και βραχέα γραμμίδια. Οι ομάδες κάθετων γραμμών σχεδιάστηκαν, αφού η ζώνη είχε οριοθετηθεί πάνω και κάτω, καθώς ίχνη της σχεδίασής τους διακρίνονται στην υπερκείμενη ταινία, αλλά και εκτείνονται πάνω στο γάνωμα του κατώτερου τμήματος του σώματος. Το εξωτερικό του χείλους κοσμεύεται με δύο λεπτές ταινίες. Πλατιά ταινία κοσμεύει τη ράχη της σωζόμενης λαβής και καλύπτει τις γενέσεις της. Ολόβαφο το εσωτερικό του αγγείου με μία εδαφόχρωμη ταινία στο άνω τμήμα του χείλους.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Αμέσως κάτω από τη λαβή χαραγμένη αμελώς επιγραφή επί τα λαϊά:

vacat ΣΧΕΝΙ *vacat*. ←
vacat Σχενι() *vacat* (= <Χσ>ενι() = <Ξ> ενι()). ←

Κατά πάσα πιθανότητα ο χαρακτήρας από αβλεψία αντέστρεψε τα δύο αρχικά σύμφωνα ΧΣ=Ξ σε ΣΧ για την απόδοση ενός φθόγγου ιδιαίτερα προβληματικού σε όλα τα τοπικά αλφάβητα (Jeffery & Johnston 1990, 25–28 και 32. Threatte 1980, 20–21 και Threatte 1996, 677. Immerwahr 1990, 62. Wachter 2001, 230–231 §110).

Τα σχήματα των γραμμάτων, σύμφωνα με τους πίνακες των Jeffery & Johnston (1990, 89, 66, fig. 26) για τη ‘Αττική’, είναι: Ε1 (αλλά με προέκταση της κάθετης και προς τα πάνω), Ι2, Ν2, ΧΣ1 (αλλά εξασκελές Σ, για το οποίο βλ. αρ. 1).

Το σχήμα των λίγων σωζόμενων γραμμάτων δεν επιτρέπει την ασφαλή διάγνωση του αλφαβήτου ως ‘αττικού’, αφού το ΧΣ=Ξ απαντά επίσης στην Βοιωτία (Jeffery & Johnston 1990, 89, fig. 28 και 90), στην Αίγινα (Jeffery & Johnston 1990, 109, fig. 32), στην Πάρο και στη Θάσο (Jeffery & Johnston 1990, 289, fig. 44), στη Ρόδο και στη δωρική εξάπολη (Jeffery & Johnston 1990, 345, fig. 47).

Πιθανότατα πρόκειται για συντομογραφημένη μορφή του ονόματος του κατόχου του αντικειμένου μάλλον σε πτώση γενική, χωρίς την κατάληξη, με εννοούμενο το συνδετικό ρήμα *είμι* (βλ. αρ. 1–4 και Threatte 1980, 99–101 και πρβ. Wachter 2001, 231, §111). Με την ακολουθία γραμμάτων Σχεν- δεν έχει παραδοθεί όνομα (LGPΝ, s.v. Σύμφωνα με τον Bechtel 1917, 413 παραδίδεται το Σχέ-μαχος, από την προστακτική αορίστου β’ του ἔχω). Αν ο χαρακτήρας/κάτοχος, από αβλεψία ή άλλο λόγο, χάραξε Σχενι() = Χσενι() = Ξενι(), τότε οι πιθανές συμπληρώσεις του ονόματος είναι αρκετές (Bechtel 1917, 339–343 και LGPN, s.v.): Ξενιάδας/δης, Ξενίας, Ξενικός, Ξενικράτης, Ξενίνος, Ξένιος, Ξένιπος, Ξένις, Ξενίσκος, Ξένιχος, Ξενίων, από τα οποία ίσως επικρατέστερα τα: Ξένις, Ξένιος, Ξενίας στη γενική τους πτώση, εφόσον συντομογραφώντας ο χαρακτήρας μάλλον αφαίρεσε μόνο την εύκολα εννοούμενη κατάληξη.

23**MΘ 2239**

**Τμήμα λαιμού και χείλους
αμφορέα άγνωστης προέλευσης
ύστερου 7ου – 6ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές παρατηρήσεις

2004. Αγροτ. 274. 022040 (1).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,115μ., σως. διάμ.

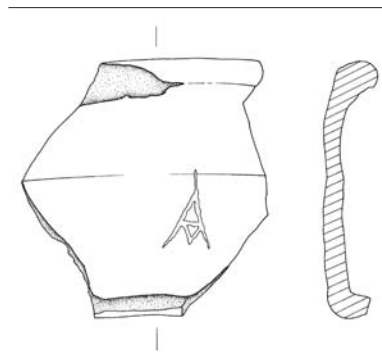
λαιμού: 0,095μ., σως. διάμ.

χείλους: 0,067μ., ύψ. γρ.: 0,034μ.

Το σωζόμενο τμήμα αντιπροσωπεύει το 1/4 ή 1/5 της περιφέρειας του λαιμού και διατηρεί μικρό τμήμα χείλους και ελάχιστο τμήμα του ώμου αμφορέα.

Πηλός ανοικτός ροδοκάστανος (2.5YR 6/4) με σκοτεινό τεφρόχρωμο (GLEYS 1 4/N) πυρήνα, ο οποίος καταλαμβάνει σχεδόν πλήρως την τομή, και ανοικτές καστανόχρωμες (7.5YR 6/4) επιφάνειες. Περιέχει λίγα σκοτεινόχρωμα και αρκετά ως πολλά λευκά μικρά εγκλείσματα, αρκετά μεγάλα λευκά γωνιώδη εγκλείσματα, μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία κυρίως σε μορφή κόκκων αλλά και φολίδων και μικρή ως ελάχιστη ποσότητα χρυσίζοντος.

Αβαθής αυλάκωση διατρέχει τη μετάβαση από τον ώμο στον μέτριου ύψους λαιμό. Τα τοιχώματα του λαιμού είναι κάθετα ως περίπου το μέσον του ύψους του, όπου εντοπίζεται χαμηλός ανάγλυφος δακτύλιος. Τα ανώτερα τοιχώματα του λαιμού ανοίγουν βαθμιαία προς τα πάνω απολήγοντας σε αρκετά πλατύ και παχύ ανακαμπτόμενο χείλος που παρουσιάζει ελαφρά αυλάκωση στο μέσον του πλάτους της κάτω επιφάνειας.

Αδρά λειασμένη η εξωτερική επιφάνεια αλλά και η εσωτερική, στην οποία πάντως διακρίνονται οι γραμμές του τροχού.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στο κατώτερο τμήμα του λαιμού επιμελές συμπίλημα με πλατιές αλλά αβαθείς κεραίες.

vacat ΑΔ() (ή ΔΑ()) *vacat*.

Το συμπίλημα είναι είτε κάποιου είδους αλφαβητικό σύμβολο ή η αρχή συντομογραφημένου ονόματος. Για τα πρώιμα συμπιλήματα (*ligatures*) γραμμάτων, σπάνια πριν από το 550 π.Χ., βλ. Langdon 1976, 30, αρ. 99. Johnston 1979, 2–3 και 2006, 2. Threatte 1980, 107–110.

24**MΘ 2305**

**Όστρακο λαιμού αττικού
αμφορέα τύπου SOS ύστερου
7ου – πρώτου μισού 6ου αι. π.Χ.**

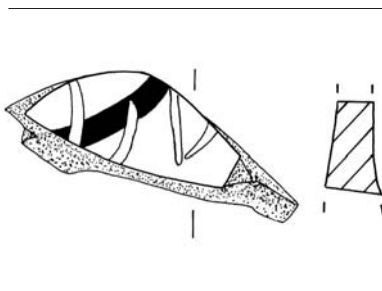
Ανασκαφικές παρατηρήσεις

2004. Αγροτ. 274. 022: τοίχος 5 (1).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,023μ., σως. διάμ.:

0,059μ., ύψ. γρ.: 0,014μ.

Μικρό όστρακο λαιμού αμφορέα.

Πηλός ανοικτός τεφρόχρωμος (10YR 7/2 ως 7/1) με ανοικτές ωχροκάστανες (10YR 7/3) επιφάνειες.

Περιέχει λίγα ως ελάχιστα μικρά σκοτεινόχρωμα και καστανόχρωμα εγκλείσματα και ένα πολύ μεγάλο ανοικτό τεφρόχρωμο εγκλείσμα.

Αρκετά ευρύς λαιμός με παχιά τοιχώματα. Στο σωζόμενο άνω πέρας του οστράκου, εντοπίζεται ελαφρά πάχυνση που πιθανώς αντιπροσωπεύει ανάγλυφο δακτύλιο.

Η λειασμένη και εδαφόχρωμη εξωτερική επιφάνεια του αγγείου σώζει ίχνη μίας καμπυλόγραμμης αρκετά λεπτής ταινίας (τμήματος κύκλου;), η οποία έχει αποδοθεί με εξίτηλο ιδιαίτερα αραιό μελανό γάνωμα. Αδρολειασμένη η εσωτερική επιφάνεια.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στην εξωτερική επιφάνεια χάραγμα με πλατιές και σχετικά βαθιές κεραίες μάλλον γραμμάτων με αδιάγνωστη φορά:

[^{-?}].[^{-?}].

Οι κεραίες του δεύτερου 'γράμματος' δεν εφάπτονται. Οι σωζόμενες κεραίες δεν επιτρέπουν την ασφαλή διάγνωση των γραμμάτων.

25

ΜΘ 2274

**Τμήμα ποδιού και σώματος
αττικού κανθάρου μέσου
4ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές παρατηρήσεις

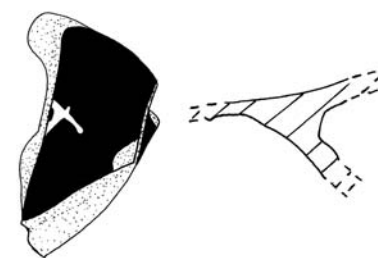
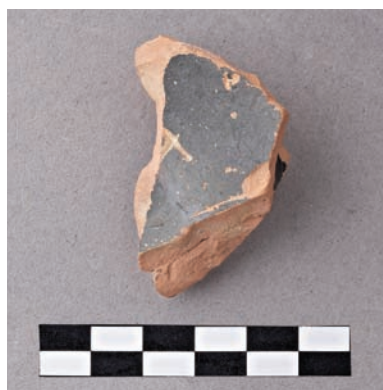
2003. Αγροτ. 274. 022011 (1).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,022μ., σως. διάμ.

βάσης: 0,044μ., σως. διάμ.:

0,043μ., ύψ. γρ.: 0,006μ.

Μεγάλο τμήμα ποδιού και σώματος κανθάρου. Ίχνη από το νήμα που χρησιμοποιήθηκε για την αποκόλληση του σώματος του αγγείου από τον τροχό σώζονται στην κάτω επιφάνεια της βάσης.

Ο πηλός είναι ανοικτός ερυθρόχρωμος (2.5YR 6/6) και παρουσιάζει σε ορισμένα σημεία ωχροκάστανο (10YR 6/3) πυρήνα. Είναι γενικά καθαρός αλλά περιέχει ελάχιστα μικρά λευκά εγκλείσματα.

Ρηχό ημισφαιρικό(;) σώμα εδράζεται σε ευρύ και μάλλον χαμηλό κωνικό πόδι.

Το αγγείο καλύπτεται από στιλπνότατο μελανό γάνωμα ελαφρότατα απολεπισμένο κατά τόπους στην εσωτερική επιφάνεια. Το γάνωμα είναι γενικά πυκνό αλλά παρουσιάζεται ελαφρώς πιο αραιό στην κάτω επιφάνεια της βάσης.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στον πυθμένα της βάσης αβαθές χάραγμα γράμματος ες ευθύ:

[^{-?}] T *vacat*.

Για παρόμοιο χάραγμα βλ. Vanhove 2006, 53, αρ. 98· 92, αρ. 151.

Μη αλφαβητικά (26-191)

373-508

26**ΜΘ 1360**

Σκύφος ευβοϊκού τύπου από τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004, 2006. 022058 (2), 022059 (1), 022064 (1), 022065 (10), 032055 (1), 032056 (4), 032057 (1), 032060 (1), 032061 (6), 032066 (2), 032073 (16), 032074 (1), 032079 (1), 7,40/7,10 (8).

Διαστάσεις

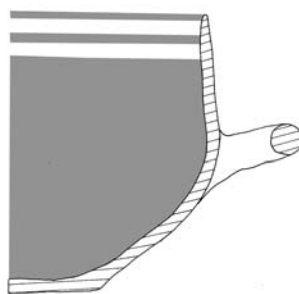
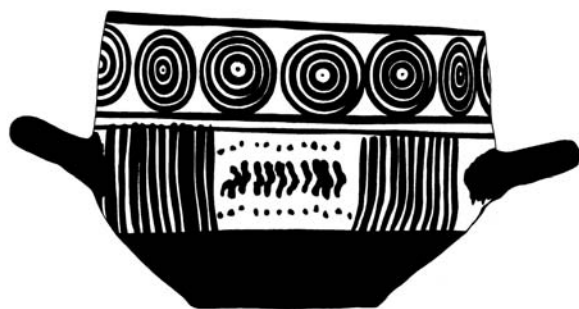
ύψ.: 0,94–0,101μ., διάμ. βάσης: 0,064μ., διάμ.: 0,14μ., διάμ. χείλους: 0,128–0,145μ., ύψ. χαρ.: 0,012–0,013μ.

Συγκολλημένος από εβδομήντα τέσσερα όστρακα μεσαίου και κυρίως μικρού μεγέθους. Ελλείπουν μικρά τμήματα του σώματος σποραδικά και μικρό τμήμα του χείλους. Το αγγείο χαρακτηρίζεται από έντονη δυσμορφία και ανομοιογενή όπτηση. Μικρή μάζα πηλού παραμένει κολλημένη στην επιφάνεια έδρασης. Περιορισμένα ιζήματα στη μία όψη και φθορές στην επιφάνεια του ώμου και του χείλους της άλλης όψης.

Πηλός πορτοκαλέρυθρος (5YR 7/6) με ελάχιστα καστανέρυθρα μικρά εγκλείσματα, μεμονωμένα καστανέρυθρα μεγάλα εγκλείσματα και αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Βάση επίπεδη με αρκετά υψηλό έξαρμα στην άνω επιφάνεια. Σώμα αρκετά βαθύ ημισφαιρικό με ελαφρά τροπιδώση σε τμήμα της περιφέρειας κάτω από το ύψος της μέγιστης διαμέτρου. Υψηλότατο, κάθετο χείλος. Δύο οριζόντιες λαβές κυκλικής διατομής προσφύονται με κλίση 45° στον ώμο.

Καλοδιατηρημένη διακόσμηση αποδίδεται πάνω σε λειασμένη ροδόχρωμη (7.5YR 7/4) ως ροδοκίτρινη (5YR 6/6) επιφάνεια με ερυθρό ως μελανό εξίτηλο αραιό γάνωμα και επαναλαμβάνεται όμοια στις δύο όψεις. Το κατώτερο σώμα του αγγείου καλύπτεται από γάνωμα, το οποίο εκτείνεται ακανόνιστα και στην περιφέρεια της επιφάνειας έδρασης. Ακολουθεί ζώνη στο ύψος των λαβών, το άνω όριο της οποίας αποδίδεται με λεπτή περιθέουσα ταινία. Αμελής η διακόσμηση της ζώνης των λαβών. Τα άκρα της ζώνης των λαβών φέρουν ομάδες ένδεκα κάθετων γραμμών με ελαφρά καμπυλούμενο κάτω πέρασ, οι οποίες πλαισιώνουν κεντρικό κόσμημα αποτελούμενο από οριζόντια σειρά ένδεκα γωνιών, πλαισιωμένων πάνω και κάτω από σειρά

ένδεκα σε ορισμένες περιπτώσεις δώδεκα παχέων και βραχύτατων γραμμιδίων, τα οποία στη μία όψη μοιάζουν με στιγμές. Οι εν λόγω ομάδες κάθετων γραμμών σχεδιάστηκαν, αφού η ζώνη είχε οριοθετηθεί πάνω και κάτω, καθώς ίχνη της σχεδίασής τους διακρίνονται στην υπερκείμενη ταινία αλλά και στο άνω πέρας του γανώματος που καλύπτει το κατώτερο τμήμα του σώματος. Ταινία κυμαινόμενου πλάτους διατρέχει τη μετάβαση στο χείλος, το εξωτερικό του οποίου φέρει σειρά δεκαπέντε τετραπλών ομόκεντρων κύκλων. Σε δύο περιπτώσεις, δύο γειτονικές ομάδες κύκλων επικαλύπτονται αρκετά, σε άλλες δύο περιπτώσεις εφάπτονται μεταξύ τους, ενώ στις μισές περιπτώσεις περίπου εφάπτονται με την υποκείμενη ή/και την υπερκείμενη ταινία. Στο κέντρο όλων σχεδόν των ομάδων, κυκλική κηλίδα βαφής καλύπτει το αχνό σημάδι της ακίδας του διαβήτη, το οποίο υποδεικνύει ότι οι κύκλοι σχεδιάστηκαν, αφού το αγγείο είχε στεγνώσει αρκετά. Στις περισσότερες ομάδες κύκλων, διακρίνεται το σημείο εκκίνησης/ολοκλήρωσης της σχεδίασής τους με πολλαπλό πινέλο ως σειρά έντονων στιγμών. Φαίνεται ότι ο αγγειογράφος προτιμούσε να ξεκινά τη σχεδίαση από το πάνω δεξιά τμήμα κάθε ομάδας, αλλά δεν τηρούσε απαρένγκλιτα αυτή την προτίμηση. Αρκετά παχιά ταινία καλύπτει το περιχειλίωμα εξωτερικά και εσωτερικά. Παχιά ταινία κοσμεί τη ράχη των λαβών και απολήγει σε ακανόνιστο κυκλικό σχηματισμό στις προσφύσεις τους. Ολόβαφο το εσωτερικό του αγγείου με δύο εδαφόχρωμες ταινίες στο άνω τμήμα του χείλους.

ΓΡΑΠΤΟ/dipinto (πριν από την όπτηση). Κάτω από τη γένεση της μίας λαβής δύο μικρές και λεπτές κάθετες γραμμές γραπτές (βλ. π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdán 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

27

ΜΘ 1579

Σκύφος ευβοϊκού τύπου από τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004, 2006. 022053 (1), 022057 (1), 022059 (1), 022060 (14), 022061 (5), 022062 (4), 032051 (2), 032057 (4), 032071 (2), 032059 (2), 032042 (1), 032056 (1), 032058 (2), 032073 (1), 7,40/7,10 (1).

Διαστάσεις

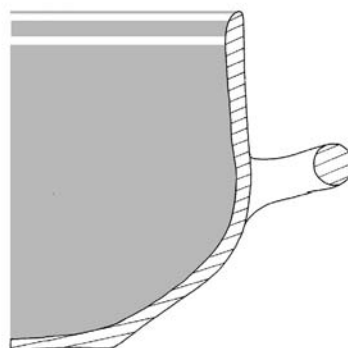
ύψ.: 0,102μ., διάμ. βάσης: 0,064μ., διάμ.: 0,14μ., διάμ. χείλους: 0,141μ., ύψ. χαρ.: 0,047μ., 0,005–0,008μ.

Συγκολλημένος από τριάντα τέσσερα όστρακα μεσαίου και κυρίως μικρού μεγέθους. Δεν έχουν συγκολληθεί στο αγγείο τρία ακόμα όστρακα, καθώς και τμήμα του χείλους και του ώμου συγκολλημένο από εννέα όστρακα. Ελλείπει το κεντρικό τμήμα της βάσης, αρκετά τμήματα του σώματος μεσαίου ή μικρού μεγέθους και δύο αρκετά μικρά τμήματα του χείλους. Λίγα ιζήματα στο ύψος της μέγιστης διαμέτρου της καλοδιατηρημένης όψης.

Πηλός ροδόχρωμος (5YR 7/4 ως 7.5YR 7/4) με λίγα μικρά και μεμονωμένα μεγάλα σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα και ελάχιστη ποσότητα μικρότατων κόκκων ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Βάση επίπεδη, σώμα ημισφαιρικό αρκετά βαθύ και υψηλότατο κάθετο χείλος. Δύο οριζόντιες λαβές κυκλικής διατομής προσφύονται με κλίση 45° στον ώμο.

Καλοδιατηρημένη διακόσμηση αποδίδεται πάνω σε λειασμένη ροδόχρωμη (7.5YR 7/4 ως 7/3) επιφάνεια με μελανό εξίτηλο, αραιό γάνωμα και επαναλαμβάνεται σχεδόν όμοια στις δύο όψεις. Το κατώτερο σώμα του αγγείου καλύπτεται από γάνωμα. Ακολουθεί ζώνη στο ύψος των λαβών, το άνω όριο της οποίας αποδίδεται με αρκετά παχιά περιθέουσα ταινία που διατρέχει τη μετάβαση στο χείλος. Τα άκρα της ζώνης των λαβών φέρουν ομάδες οκτώ κάθετων γραμμών που πλαισιώνουν κεντρικό κόσμημα, το οποίο αποτελείται από οριζόντια σειρά οκτώ γωνιών, πλαισιωμένων πάνω και κάτω από σειρά οκτώ παχέων και βραχέων γραμμιδίων. Οι εν λόγω ομάδες κάθετων γραμμών σχεδιάστηκαν, αφού η ζώνη είχε οριοθετηθεί πάνω και κάτω, καθώς ίχνη της σχεδίασής τους διακρίνονται στην υπερκείμενη ταινία, αλλά και εκτείνονται σχεδόν ως τη βάση, πάνω στο γάνωμα του κατώτερου τμή-

ματος του σώματος. Στη μία όψη, το κενό μεταξύ της ομάδας των γραμμιδίων και της λαβής φέρει επτά κάθετες γραμμές με γωνίωση στο ανώτερο τμήμα, το άνισο μήκος των οποίων καθορίζεται από τη βαφή που καλύπτει τη γένεση της εν λόγω λαβής. Το εξωτερικό του χείλους καλύπτεται καθ' όλο το ύψος του από σειρά δώδεκα τετραπλών ομόκεντρων κύκλων, ενώ το εσωτερικό του περιχειλώματος από λεπτή ταινία. Σε μία περίπτωση, δύο γειτονικές ομάδες κύκλων επικαλύπτονται ελαφρώς, ενώ σε δύο περιπτώσεις εφάπτονται με την υποκείμενη ταινία. Στο κέντρο κάθε ομάδας κυκλική κηλίδα βαφής καλύπτει το αχνό σημάδι της ακίδας του διαβήτη, το οποίο υποδεικνύει ότι οι κύκλοι σχεδιάστηκαν, αφού το αγγείο είχε στεγνώσει αρκετά. Στις περισσότερες ομάδες κύκλων διακρίνεται το σημείο εκκίνησης/ολοκλήρωσης της σχεδίασής τους με πολλαπλό πινέλο ως σειρά έντονων στιγμών. Φαίνεται ότι ο αγγειογράφος προτιμούσε να ξεκινά τη σχεδίαση από το κάτω δεξιό τμήμα κάθε ομάδας, χωρίς να τηρεί απαρέγκλιτα αυτή την προτίμηση. Παχιά ταινία κοσμεί τη ράχη των λαβών και απολήγει σε ακανόνιστο κυκλικό σχηματισμό στις προσφύσεις τους. Ολόβαφο το εσωτερικό του αγγείου, με δύο εδαφόχρωμες ταινίες στο άνω τμήμα του χείλους.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στην κοιλιά στον χώρο κάτω από τη μία λαβή, αβαθές χάραγμα σύνθετου αδιάγνωστου 'συμβόλου' (βλ. αρ. 130 και 149). Στη γένεση της μίας λαβής τέσσερα πλατιά αρκετά αβαθή παράλληλα χαράγματα και ένα ανάλογο στην κάτω επιφάνεια της άλλης λαβής, (βλ., π.χ., Παπαδοπούλου 1994, 447-448, αρ. B1, B3, B5-7· 451-452, αρ.

B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

28

ΜΘ 1585

Σκύφος ευβοϊκού τύπου από τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004, 2006. 022059 (1), 022060 (1), 022061 (2), 022062 (4), 032037 (3), 032042 (1), 032050 (3), 032057 (8), 032059 (2), 032070 (7), 032071 (5), 032072 (1).

Διαστάσεις

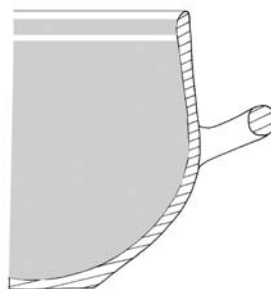
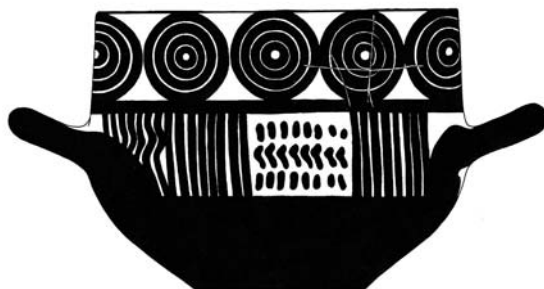
ύψ.: 0,101–0,105μ., διάμ. βάσης: 0,066μ., διάμ.: 0,138μ., διάμ. χείλους: 0,134–0,138μ., ύψ. χαρ.: 0,035–0,036μ.

Ο σκύφος είναι συγκολλημένος από σαράντα έξι όστρακα μεσαίου και κυρίως μικρού μεγέθους. Ελλείπει μικρότατο τμήμα της βάσης, αρκετά τμήματα του σώματος σποραδικά, λίγα μικρά τμήματα του χείλους και το μεγαλύτερο τμήμα της μίας λαβής.

Πηλός ροδόχρωμος (5YR 7/4) με λίγα μικρότατα σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα, μεμονωμένα λευκά και σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα μεσαίου μεγέθους και ελάχιστη ποσότητα μικρότατων κόκκων ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Βάση επίπεδη, σώμα ημισφαιρικό αρκετά βαθύ και υψηλότατο κάθετο χείλος. Δύο οριζόντιες λαβές κυκλικής διατομής προσφύονται με κλίση 45° στον ώμο. Γύρω από τις γενέσεις της καλά σωζόμενης λαβής διατηρούνται αμυδρές, ομόκεντρες, ελλειψοειδείς ρυτιδώσεις που σχηματίστηκαν κατά την επικόλλησή της πάνω στην επιφάνεια του σώματος, προτού η τελευταία στεγνώσει.

Καλοδιατηρημένη διακόσμηση αποδίδεται πάνω σε λειασμένη, ροδόχρωμη (7.5YR 7/4) επιφάνεια με καστανομέλανο ως μελανό εξίτηλο, ως επί το πλείστον αραιό, γάνωμα και επαναλαμβάνεται σχεδόν όμοια στις δύο όψεις. Το κατώτερο σώμα του αγγείου καλύπτεται από γάνωμα. Ακολουθεί ζώνη στο ύψος των λαβών, το άνω όριο της οποίας αποδίδεται με περιθέουσα ταινία μέτριου πάχους που διατρέχει τη μετάβαση στο χείλος. Τα άκρα της ζώνης των λαβών φέρουν ομάδες οκτώ κάθετων γραμμών που πλαισιώνουν

κεντρικό κόσμημα αποτελούμενο από οριζόντια σειρά οκτώ γωνιών, πλαισιωμένων πάνω και κάτω από σειρά οκτώ παχέων και βραχέων γραμμιδίων. Οι εν λόγω ομάδες κάθετων γραμμών σχεδιάστηκαν, αφού η ζώνη είχε οριοθετηθεί πάνω και κάτω, καθώς ίχνη της σχεδίασής τους διακρίνονται στην υπερκείμενη ταινία, αλλά και εκτείνονται ως χαμηλά στην κοιλιά, πάνω στο γάνωμα που καλύπτει το κατώτερο τμήμα του σώματος. Στη μία όψη, το κενό μεταξύ της ομάδας των γραμμιδίων και της λαβής φέρει επτά κάθετες γραμμές με γωνίωση στο ανώτερο τμήμα, το άνισο μήκος των οποίων καθορίζεται από τη βαθμή που καλύπτει τη γένεση της εν λόγω λαβής. Το εξωτερικό του χείλους καλύπτεται καθ' όλο το ύψος του από σειρά δώδεκα τετραπλών ομόκεντρων κύκλων, ενώ το άνω πέρασ του με λεπτή ταινία. Η επικάλυψη του κάτω πέρατος όλων των κύκλων από την περιθέουσα ταινία στη βάση του χείλους φανερώνει ότι η ταινία σχεδιάστηκε μετά τους κύκλους. Ορισμένες γειτονικές ομάδες κύκλων εφάπτονται οριακά. Στο κέντρο κάθε ομάδας κυκλική κηλίδα βαθής καλύπτει το αχνό σημάδι της ακίδας του διαβήτη, το οποίο υποδεικνύει ότι οι κύκλοι σχεδιάστηκαν, αφού το αγγείο είχε στεγνώσει αρκετά. Στις περισσότερες ομάδες κύκλων διακρίνεται το σημείο εκκίνησης/ολοκλήρωσης της σχεδίασής τους με πολλαπλό πινέλο ως σειρά έντονων στιγμών. Φαίνεται ότι ο αγγειογράφος προτιμούσε να ξεκινά τη σχεδίαση από το κάτω δεξιό τμήμα κάθε ομάδας, χωρίς να τηρεί απαρέγκλιτα αυτή την προτίμηση. Παχιά ταινία κοσμεύει τη ράχη των λαβών και απολήγει σε ακανόνιστο κυκλικό σχηματισμό στις προσφύσεις τους. Ολόβαφο το εσωτερικό του αγγείου, με δύο εδαφόχρωμες ταινίες στο άνω τμήμα του χείλους.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στις δύο όψεις του χείλους πάνω στους κύκλους χαράγματα σε σχήμα 'σταυρού', από τους οποίους το αριστερό οριζόντιο σκέλος του ενός τέμνεται από πλάγια γραμμή (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 440–441, αρ. A3 και A7–12· 444–445, αρ. A14–17. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 117, αρ. 25· 120 αρ. 37. SEG 53.957. Johnston 2005, 387, αρ. 294. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdán 2005, 69, αρ. 41· 71 αρ. 47. SEG 55.980. BE 2005.385).

29

ΜΘ 2016

Σκύφος ευβοϊκού τύπου από τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004, 2006. 022044 (3), 022046 (1), 022047 (6), 022055 (1), 022058 (8), 022/T.14 (5), 8,27/8,06 (1), 8,06/7,85 (5), 7,40/7,10 (4), 032049 (8), 032050 (3), 032051 (1), 032053 (1), 032055 (1), 032065 (3), 032066 (2), 032067 (4).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,099μ., διάμ.: 0,144μ.,
διάμ. χείλους: 0,136–0,138μ.,
ύψ. χαρ.: 0,007–0,012μ.

Συγκολλημένος από πενήντα πέντε όστρακα μεσαίου και κυρίως μικρού μεγέθους. Ελλείπει το κάτω πέρασ του σώματος και της βάσης, λίγα τμήματα του σώματος σποραδικά και μικρό τμήμα του χείλους.

Πηλός ροδόχρωμος (5YR 7/6) με λίγα μικρά καστανέρυθρα εγκλείσματα και μικρή ποσότητα μικρότατων κόκκων ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Σώμα ημισφαιρικό αρκετά βαθύ και υψηλότατο κάθετο χείλος. Σε αποσπασματικά σωζόμενο τμήμα του χείλους σώζονται μερικώς δύο ή τρεις διαμπερείς σπές κυκλικής διατομής, διάμετρου 0,004μ., οι οποίες αντιπροσωπεύουν αρχαία επισκευή, όπως υποδεικνύουν τα λίγα σωζόμενα ίχνη μετάλλου. Δύο οριζόντιες λαβές κυκλικής διατομής προσφύονται με κλίση 45° στον ώμο. Γύρω από τις γενέσεις τους διατηρούνται αμυδρές, ομόκεντρες, ελλειψοειδείς ρυτιδώσεις που σχηματίστηκαν κατά την επικόλληση των λαβών πάνω στην επιφάνεια του σώματος, προτού η τελευταία στεγνώσει.

Καλοδιατηρημένη διακόσμηση αποδίδεται πάνω σε λειασμένη ροδόχρωμη (7.5YR 7/4) επιφάνεια με καστανομέλανο ως καστανέρυθρο, ως επί το πλείστον αραιό, εξίτηλο γάνωμα και επαναλαμβάνεται σχεδόν όμοια στις δύο όψεις. Το κατώτερο σώμα του αγγείου καλύπτεται από γάνωμα. Ακολουθεί ζώνη στο ύψος των λαβών, το άνω όριο της οποίας αποδίδεται με περιθέουσα ταινία μέτριου πάχους που διατρέχει τη μετάβαση στο χείλος. Τα άκρα της ζώνης των λαβών φέρουν ομάδες εννιά κάθετων γραμμών που πλαισιώνουν κεντρικό κόσμημα, το οποίο αποτελείται από οριζόντια σειρά εννιά γωνιών,

πλαισιωμένων πάνω και κάτω από σειρά εννιά παχέων και βραχέων γραμμίδων. Οι εν λόγω ομάδες κάθετων γραμμών σχεδιάστηκαν, αφού η ζώνη είχε οριοθετηθεί πάνω και κάτω, καθώς ίχνη της σχεδιάσής τους διακρίνονται στην υπερκείμενη ταινία αλλά και εκτείνονται ως χαμηλά στην κοιλιά, πάνω στο γάνωμα του κατώτερου τμήματος του σώματος. Το εξωτερικό του χείλους καλύπτεται καθ' όλο το ύψος του από σειρά δεκατριών τετραπλών ομόκεντρων κύκλων, ενώ το άνω πέρασ του με λεπτή ταινία. Η επικάλυψη του άνω και κάτω πέρατος όλων των κύκλων από τις περιθέουσες ταινίες στη βάση και στην κορυφή του χείλους φανερώνει ότι οι ταινίες σχεδιάστηκαν μετά τους κύκλους. Τρεις γειτονικές ομάδες κύκλων πάνω από τη μία λαβή επικαλύπτονται μερικώς. Στο κέντρο κάθε ομάδας κυκλική κηλίδα βαφής καλύπτει το αχνό σημάδι της ακίδας του διαβήτη, το οποίο υποδεικνύει ότι οι κύκλοι σχεδιάστηκαν, αφού το αγγείο είχε στεγνώσει αρκετά. Στις περισσότερες ομάδες κύκλων διακρίνεται το σημείο εκκίνησης/ολοκλήρωσης της σχεδιάσής τους με πολλαπλό πινέλο, ως σειρά έντονων στιγμών. Φαίνεται ότι ο αγγειογράφος προτιμούσε να ξεκινά τη σχεδίαση από το πάνω αριστερό τμήμα κάθε ομάδας, χωρίς να τηρεί απαρέγκλιτα αυτή την προτίμηση. Παχιά ταινία κοσμεύει τη ράχη των λαβών και απολήγει σε ακανόνιστο κυκλικό σχηματισμό στις προσφύσεις τους. Ολόβαφο το εσωτερικό του αγγείου, με δύο εδαφόχρωμες ταινίες στο άνω τμήμα του χείλους.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Λίγο πάνω από την πρόσφυση της μίας λαβής δύο πλάγια σχετικά μικρά και αβαθή χαράγματα και ορισμένα άλλα ακανόνιστα ψηλότερα τα οποία σώζονται τμηματικά (βλ., π.χ., *Paradourou* 1994, 447-448, αρ. B1, B3, B5-7· 451-452, αρ. B12-14 και 467.

Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30·70, αρ. 42·75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

30

MΘ 2293

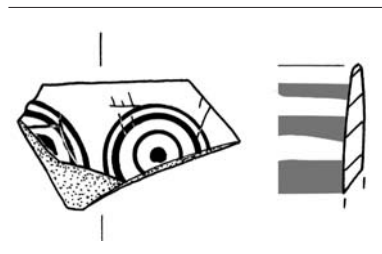
**Όστρακο χείλους σκύφου
ευβοϊκού τύπου από
τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου
8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 022048 (1).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,022μ., σως. διάμ.
χείλους: 0,039μ. (αρχική, κατ'
εκτίμηση: 0,12–0,13μ.), ύψ. χαρ.:
0,007–0,008μ.

Μικρού ως μεσαίου μεγέθους όστρακο χείλους σκύφου.

Ο πηλός είναι ροδόχρωμος (7.5YR 7/4) καθαρός με αρκετή ποσότητα μικρότατων κόκκων ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Υψηλό, κάθετο χείλος.

Η επιφάνεια είναι λειασμένη, ανοικτή ωχροκάστανη (10YR 8/3) στο εξωτερικό, ροδόχρωμη (7.5YR 8/4) στο εσωτερικό και φέρει διακόσμηση που αποδίδεται με μελανό και πυκνό γάνωμα στο εσωτερικό, μελανό ως καστανομέλανο κυμαινόμενης πυκνότητας στο εξωτερικό. Η διακόσμηση είναι καλύτερα διατηρημένη στο εσωτερικό. Σειρά τριπλών ομόκεντρων κύκλων με ολόβαφο κεντρικό μικρό κύκλο, ο οποίος καλύπτει το σημάδι της ακίδας του διαβήτη, κοσμεί την εξωτερική επιφάνεια του χείλους. Σώζεται τμήμα δύο ομάδων κύκλων και ίχνος τρίτης. Λεπτότατη ταινία καλύπτει το περιχέλωμα. Ολόβαφο(;) το εσωτερικό του αγγείου, με τρεις αρκετά πλατιές εδαφόχρωμες ταινίες στο χείλος.

ΕΙΣΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Αβαθή και λεπτά χαράγματα γραμμών πάνω στους ομόκεντρους κύκλους: ένα σε σχήμα 'Γ επί τα λαιά', ένα σε σχήμα 'Ε αντεστραμμένου 90°', κάτω από το οποίο άλλες δύο παράλληλες πλάγιες και δεξιά από το οποίο άλλες δύο (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7·451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30·70, αρ. 42·75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

31

MΘ 2767

**Σκύφος ευβοϊκού τύπου από
τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου
8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004, 2006. 022070 (3), 032055 (5).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,83μ., διάμ. (~ αρχική):
0,131μ., διάμ. χείλους (~ αρχική):
0,122μ., ύψ. χαρ.: 0,002–0,017μ.

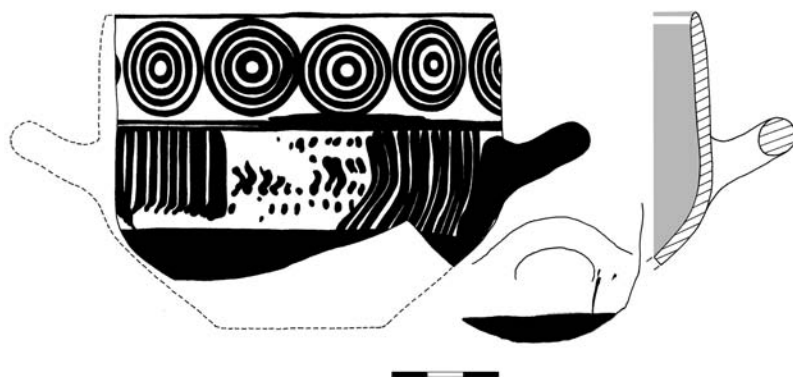
Εννέα όστρακα μεσαίου κυρίως μεγέθους συγκολλημένα. Ελλείπουν η βάση και το κατώτατο τμήμα του σώματος μαζί με το ήμισυ της περιφέρειας του υπολοίπου, συμπεριλαμβανομένης της μίας λαβής. Το χείλος παρουσιάζει ελαφρά δυσμορφία.

Πηλός ροδόχρωμος (2.5YR 6/6) ως πορτοκαλέρυθρος (5YR 7/6), με ελάχιστα μικρά καστανέρυθρα εγκλείσματα, ένα μεγάλο καστανέρυθρο και μικρή ως αρκετή ποσότητα λεπτότατων κόκκων ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Σώμα αρκετά βαθύ ημισφαιρικό με ελαφρά τροπίδωση που διαμορφώνεται σε τμήμα της περιφέρειας κάτω από το ύψος της μέγιστης διαμέτρου. Υψηλότατο κάθετο χείλος. Δύο οριζόντιες λαβές κυκλικής διατομής προσφύονται με κλίση 45° στον ώμο.

Καλοδιατηρημένη διακόσμηση αποδίδεται πάνω σε λειασμένη ροδόχρωμη (5YR 7/4) επιφάνεια, με ερυθρό και ερυθροκάστανο ως καστανομέλανο εξίτηλο αρκετά πυκνό γάνωμα. Πιθανότατα η διακόσμηση επαναλαμβάνόταν όμοια στις δύο όψεις. Το κατώτερο σώμα του αγγείου καλύπτεται

από γάνωμα. Ακολουθεί ζώνη στο ύψος των λαβών, το άνω όριο της οποίας αποδίδεται με λεπτή περιθέουσα ταινία που διατρέχει τη μετάβαση στο χείλος. Αμελής η διακόσμηση της ζώνης των λαβών. Τα άκρα της ζώνης των λαβών φέρουν ομάδες ένδεκα κάθετων γραμμών με ελαφρά καμπυλούμενο κάτω πέρας, οι οποίες πλαισιώνουν κεντρικό κόσμημα που αποτελείται από οριζόντια σειρά ένδεκα γωνιών, πλαισιωμένων πάνω και κάτω από σειρά ένδεκα παχέων και βραχύτατων μικρών γραμμών ή σε ορισμένες περιπτώσεις δώδεκα. Οι εν λόγω ομάδες κάθετων γραμμών σχεδιάστηκαν, αφού η ζώνη είχε οριοθετηθεί πάνω και κάτω, καθώς ίχνη της σχεδιάσής τους διακρίνονται στην υπερκείμενη ταινία, αλλά και στο άνω πέρας του γανώματος που καλύπτει το κατώτερο τμήμα του σώματος. Στο σωζόμενο τμήμα του αγγείου σειρά οκτώ τετραπλών ομόκεντρων κύκλων κοσμήει την εξωτερική επιφάνεια του χείλους από τους οποίους σώζονται επτά. Σε δύο περιπτώσεις, δύο γειτονικές ομάδες κύκλων εφάπτονται μεταξύ τους, ενώ σε τρεις περιπτώσεις εφάπτονται με την υποκείμενη ή την υπερκείμενη ταινία. Στο κέντρο των μισών περίπου ομάδων, κυκλική κηλίδα βαφής καλύπτει το αχνό σημάδι της ακίδας του διαβήτη, το οποίο υποδεικνύει ότι οι κύκλοι σχεδιάστηκαν, αφού το αγγείο είχε στεγνώσει αρκετά. Στις περισσότερες ομάδες κύκλων διακρίνεται το σημείο εκκίνησης/ολοκλήρωσης της σχεδιάσής τους με πολλαπλό πινέλο ως σειρά έντονων στιγμών. Φαίνεται ότι ο αγγειογράφος προτιμούσε να αρχίζει τη σχεδίαση από το πάνω δεξιό τμήμα κάθε ομάδας, χωρίς να τηρεί αυτή την προτίμηση απαρέγκλιτα. Ταινία καλύπτει το πέρας του χείλους η οποία εκτείνεται τόσο στο εξωτερικό

όσο και το εσωτερικό του αγγείου. Παχιά ταινία κοσμεί τη ράχη των λαβών και απολήγει σε ακανόνιστο κυκλικό σχηματισμό γύρω από τις προσφύσεις τους. Ολόβαφο το εσωτερικό του αγγείου με δύο εδαφόχρωμες ταινίες στο άνω τμήμα του χείλους.

ΓΡΑΠΤΟ/δίριπτο (πριν από την όπτηση). Κάτω από τη γένεση της λαβής δύο γραπτές μικρές και λεπτές κάθετες γραμμές, από τις οποίες η μία εκτείνεται και πάνω από ολόβαφα τμήματα (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

32**ΜΘ 2918**

Τμήμα σώματος και λαβής σκύφου ευβοϊκού τύπου από τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004, 2006. 022051 (2), 022062 (1).

Διαστάσεις

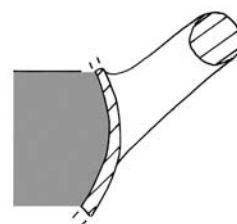
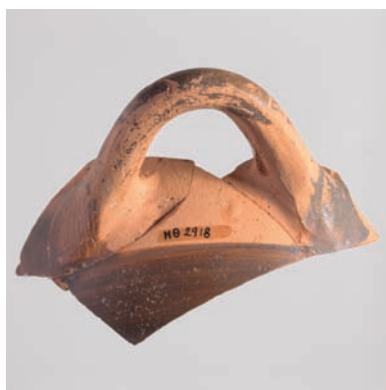
σως. ύψ.: 0,041μ., σως. διάμ.: 0,088μ., ύψ. χαρ.: 0,004–0,008μ.

Τρία όστρακα μεσαίου μεγέθους συγκολλημένα σχηματίζουν τμήμα σώματος και λαβής σκύφου.

Πηλός ροδόχρωμος (5YR 7/4) με λίγα μικρά σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα και ελάχιστη ποσότητα μικρότατων κόκκων ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Σώμα αρκετά βαθύ ημισφαιρικό(;) με οριζόντια λαβή κυκλικής διατομής, η οποία προσφύεται με κλίση 45° στον ώμο. Γύρω από τις προσφύσεις της λαβής, διατηρούνται αμυδρές, ομόκεντρες, ελλειψοειδείς ρυτιδώσεις που σχηματίστηκαν κατά την επικόλλησή της πάνω στην επιφάνεια του σώματος, προτού η τελευταία στεγνώσει.

Καλοδιατηρημένη διακόσμηση αποδίδεται πάνω σε λειασμένη εδαφόχρωμη επιφάνεια, με αρκετά πυκνό μελανό ως σκοτεινό καστανομέλανο εξίτηλο γάνωμα. Το γάνωμα είναι γενικά καλοδιατηρημένο, αλλά έχει απολεπιστεί σε τμήμα της λαβής. Το κατώτερο σώμα του αγγείου καλύπτεται από γάνωμα. Παχιά ταινία κοσμεί τη ράχη της λαβής και απολήγει σε ακανόνιστο κυκλικό σχηματισμό στις γενέσεις της. Πάνω από τον κυκλικό σχηματισμό σώζονται ίχνη γανώματος που πιθανώς ανήκουν σε μία ή δύο κάθετες γραμμές με γωνίωση στο ανώτερο τμήμα, οι οποίες καλύπτουν το κενό ανάμεσα στην κύρια διακοσμητική ζώνη και στη λαβή. Ολόβαφο το εσωτερικό του αγγείου.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση): Στην εξωτερική όψη της λαβής αβαθές και λεπτό χάραγμα πέντε εναλλάξ μικρών και μεγαλύτερων παράλληλων μεταξύ τους γραμμών (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

33**ΜΘ 2341**

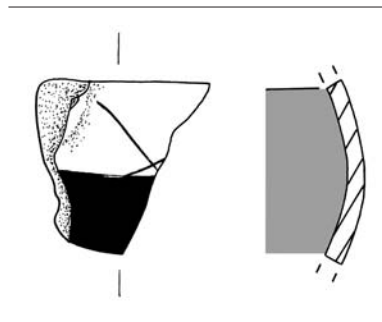
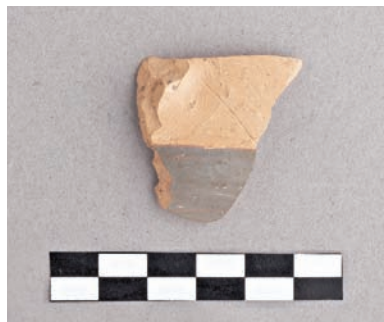
Όστρακο μικρού ανοικτού αγγείου από τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου 8ου – μέσου 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 032040 (1).

Διαστάσεις

σως. ύψ. 0,033μ., σως. διάμ.: 0,032μ., ύψ. χαρ.: 0,012μ.

Μεσαίου μεγέθους όστρακο σώματος με τμήμα της πρόσφυσης της λαβής ανοικτού αγγείου.

Πηλός ανοικτός καστανέρυθρος (5YR 6/4) με ροδόχρωμη (7.5YR 7/4) την εξωτερική επιφάνεια, αρκετά σκοτεινόχρωμα μικρά και μεγάλα εγκλείσματα και ελάχιστη ποσότητα μικρότατων κόκκων ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Αβαθές ημισφαιρικό σώμα, το οποίο διατηρεί τμήμα της πρόσφυσης λεπτής οριζόντιας λαβής κυκλικής διατομής. Γύρω από την πρόσφυση διατηρούνται αμυδρά ομόκεντρες, ελλειψοειδείς ρυτιδώσεις που σχηματίστηκαν κατά την επικόλληση της λαβής πάνω στην επιφάνεια του ώμου, προτού η τελευταία στεγνώσει.

Καλοδιατηρημένη διακόσμηση αποδίδεται πάνω σε λειασμένη εδαφόχρωμη επιφάνεια με μελανό αρκετά πυκνό και στιλπνό γάνωμα. Γάνωμα περιέβαλε το κατώτερο σώμα του αγγείου ως το ύψος των λαβών, όπου εντοπίζεται πλατιά εδαφόχρωμη ταινία. Ολόβαφο το εσωτερικό. Το μικρό τμήμα της πρόσφυσης της λαβής που σώζεται δεν φέρει ίχνη γανώματος.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Αβαθές και λεπτό χάραγμα σε σχήμα 'αριστερού τμήματος Χ' (βλ., π.χ., Παπαδοπούλου 1994, 440–447, αρ. Α1–2, Α4, Α9–11, Α13, Α18, Α20–22, Α 24–28, Α31–34 και Α36. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 121–125, αρ. 44–45, 55, 60, 67, 69, 72, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdán 2005, 67, αρ. 27–28· 71–72, αρ. 48· 53–54. SEG 55.980. BE 2005.385).

34**ΜΘ 2259**

Κοτύλη κορινθιακού τύπου από τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004, 2006. 022065 (1), 022066 (1), 022070 (1), 032054 (1), 032075 (1), 032077 (6), 032080 (1).

Διαστάσεις

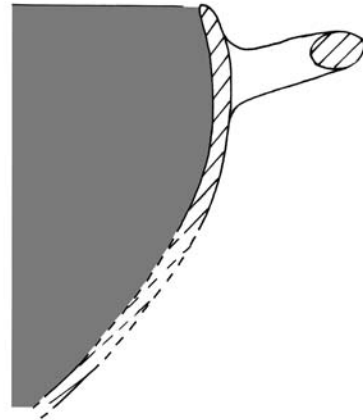
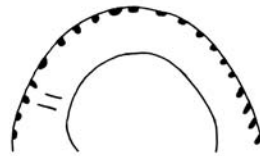
σως. ύψ.: 0,083μ., σως. διάμ.: 0,135μ., σως. διάμ. χείλους: 0,095μ. (αρχική, κατ' εκτίμηση: 0,15μ.), ύψ. χαρ.: 0,004–0,005μ.

Η κοτύλη σώζεται κατά τα 2/5 συγκολλημένη από είκοσι ένα όστρακα μικρού και μεσαίου μεγέθους. Ελλείπει μεγάλο τμήμα του σώματος, ιδίως του κατώτερου, και του χείλους, ολόκληρη η βάση και μία λαβή.

Πηλός ροδόχρωμος (5YR 7/4 ως 7/3) με ροδόλευκη (10 YR 8/2) εξωτερική επιφάνεια. Περιέχει μεμονωμένα μικρά εγκλείσματα σκοτεινόχρωμα και λευκά, αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία και μία τουλάχιστον φολίδα χρυσίζοντος.

Σώμα σχεδόν ημισφαιρικό, μέτριου βάθους, με τα κάτω τοιχώματα έντονα συγκλίνοντα προς τη βάση. Ενιαίο χείλος, αμέσως κάτω από το οποίο προσφύονταν με κλίση 45° δύο οριζόντιες λαβές κυκλικής διατομής από τις οποίες μόνο η μία σώζεται.

Καλοδιατηρημένη κατά τόπους αμελής διακόσμηση, η οποία αποδίδεται πάνω σε λειασμένη επιφάνεια με μελανό εξίτηλο γάνωμα πυκνότητας έντονα κυμαινόμενης και η οποία πιθανότατα επαναλαμβανόταν όμοια στις δύο όψεις. Το κατώτερο σώμα του αγγείου περίπου μέχρι τη μέγιστη διάμετρο καλυπτόταν από γάνωμα. Ακολουθούν δύο περιθώουσες γραμμές, ενώ ο ώμος φέρει διακοσμητική ζώνη μεταξύ ζευγών περιθουσών γραμμών (οι γραμμές του κατώτερου ζεύγους συνεχίζονται αμελείς στην περιοχή των λαβών, όπου εντοπίζεται και επιμήκης κηλίδα βαφής). Από το διάκοσμο της ζώνης σώζονται κάθετες γραμμώσεις σε πυκνή διάταξη, οι

οποίες αποδόθηκαν μετά τη σχεδίαση των περιθουσών γραμμών που τις οριοθετούν. Δεκατέσσερις γραμμώσεις σώζονται στη μία πλευρά της λαβής και οκτώ στην άλλη. Σειρά από αμελείς κάθετες παχιές και βραχείες γραμμές κοσμήει τη ράχη της λαβής. Ολόβαφο το εσωτερικό του αγγείου.

ΓΡΑΠΤΟ/dipinto (πριν από την όπτηση). Στην κάτω επιφάνεια της σωζόμενης λαβής και κοντά στην αριστερή γένεσή της δύο παράλληλες μεταξύ τους γραμμές (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447-448, αρ. B1, B3, B5-7· 451-452, αρ. B12-14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166-167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123-125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdán 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

35**ΜΘ 3195**

Άνω τμήμα κοτύλης κορινθιακού τύπου από τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2006, 2007. 022069 (1), 022074 (1), 032028 (1), 032089 (1).

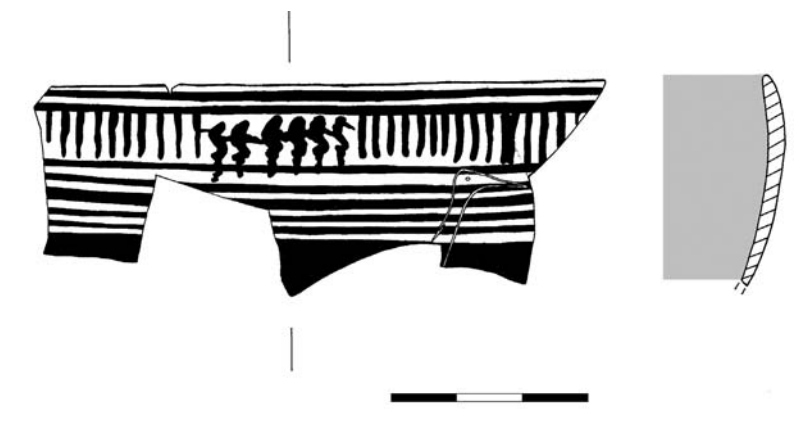
Διαστάσεις

σωζ. ύψ.: 0,047μ., σωζ. διάμ.: 0,105μ. σωζ. διάμ. χείλους: 0,11μ. (αρχική, κατ' εκτίμηση: 0,13μ.), ύψ. χαρ.: 0,022μ. (πλ. 0,019μ.).

Άνω τμήμα κοτύλης συγκολλημένο από πέντε όστρακα μικρού και μεσαίου μεγέθους.

Ο πηλός είναι ροδοκίτρινος (5YR 7/6) με ανοικτή ωχροκάστανη (10YR 8/4 ως 7/4) εξωτερική επιφάνεια. Περιέχει μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία και μεμονωμένες φολίδες χρυσίζοντος.

Αρκετά βαθύ σώμα και ενιαίο χείλος.

Καλοδιατηρημένη διακόσμηση αποδίδεται πάνω σε λειασμένη επιφάνεια με μελανό ως καστανέρυθρο εξίτηλο γάνωμα κυμαινόμενης πυκνότητας. Γάνωμα καλύπτει το κατώτερο τμήμα του αγγείου ως λίγο κάτω από τη μέγιστη διάμετρο. Ακολουθούν πέντε ταινίες άνισου πάχους και ζώνη, η οποία ορίζεται πάνω και κάτω από λεπτή ταινία και φέρει μετόπη με έξι σχηματοποιημένα πτηνά, στραμμένα προς τα δεξιά, ανάμεσα σε ομάδες πολλών λεπτών κάθετων, τουλάχιστον δεκαέξι γραμμών εν είδει τριγλύφων. Τα πτηνά έχουν σιγμοειδές σώμα και κεφαλή, μία κάθετη ταινία αποδίδει τα πόδια και μία λεπτή λοξή το ράμφος. Ένδεκα λεπτές γραμμές σώζονται στη μία πλευρά της μετόπης και δέκα στην άλλη. Οι γραμμές αυτές εφάπτονται στην άνω ταινία της ζώνης όχι όμως και στην κάτω. Λεπτή ταινία υπέρκειται της διακοσμητικής ζώνης. Γάνωμα καλύπτει το περιχείλιμα και το εσωτερικό του αγγείου.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στον ώμο αβαθές και λεπτό χάραγμα σε σχήμα πτηνού στραμμένου προς τα δεξιά το οποίο έχει ψηλό λαιμό και κεφαλή με ράμφος. Κυκλική οπή μέτριου βάθους αποδίδει τον οφθαλμό (βλ. τα γραπτά πτηνά στο ίδιο αγγείο και, π.χ., Papadopoulos 1994, 455–457, αρ. Ε3).

36**ΜΘ 3269**

**Τμήμα κοτύλης από
τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου
8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 032055 (1), 032058 (1),
032059 (1).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,062μ., σως. διάμ.:
0,56μ., ύψ. χαρ.: 0,003–0,006μ.

Τρία όστρακα μεσαίου ως μικρού μεγέθους συγκολλημένα σώζουν τμήμα σώματος και λαβής κοτύλης. Το εξωτερικό του αγγείου έχει αλλοιωθεί χρωματικά λόγω καύσης. Στο εν λόγω τμήμα συνανήκουν πιθανότατα δύο συγκολλημένα όστρακα σώματος και ένα όστρακο χείλους με διαμεπερή οπή, διαμέτρου 0,002μ., η οποία αποδίδεται σε επισκευή.

Πηλός τεφρόχρωμος (10 YR 5/1) με σκοτεινό τεφρόχρωμο ως τεφρόχρωμο (GLEY 1 4/N ως 5/N) πυρήνα. Ο πηλός περιέχει λίγα μικρά λευκά εγκλείσματα, μεγάλη ποσότητα κόκκων ασημόχρωμου μαρμαρυγία και ελάχιστες μικρές φολίδες χρυσίζοντος.

Βαθύ ημισφαιρικό(;) σώμα. Οριζόντια λαβή κυκλικής διατομής προσφύεται με κλίση 45°. Πιθανώς συνανήκον όστρακο σώζει βραχύ ελαφρώς ανακαμπτόμενο χείλος.

Η διακόσμηση αποδίδεται με μελανό εξίτηλο αρκετά πυκνό γάνωμα κατά τόπους ελαφρώς απολεπισμένο πάνω σε πορτοκαλέρυθρη (5YR 7/6) στιλπνή επιφάνεια. Οριζόντια ταινία ή ολόβαφο τμήμα χαμηλά στο σώμα, συνδυαζόμενα με κάθετη ταινία στη μία πλευρά της λαβής, σχημάτιζαν πλαίσιο βαφής γύρω από εδαφόχρωμη περιοχή ορθογώνιου(;) σχήματος εκτεινόμενη ανάμεσα στις γενέσεις της λαβής και αμέσως παρακάτω. Πλατιά ταινία καλύπτει τη ράχη της λαβής. Λεπτότερες αραιά διαταγμένες περιθέουσες ταινίες κοσμούσαν το εσωτερικό του αγγείου. Σώζεται μικρό τμήμα μίας ταινίας που εκτείνεται αμέσως πάνω από τις προσφύσεις της λαβής και μεγαλύτερο τμήμα άλλης χαμηλότερα. Το πιθανώς συνανήκον όστρακο χείλους σώζει ταινία στην εσωτερική επιφάνεια, ενώ η εξωτερική φέρει επίσης ταινία. Τα συνανήκοντα όστρακα δείχνουν επίσης ότι η ζώνη των λαβών ως τη μετάβαση στο χείλος καλυπτόταν από διακοσμητικό πίνακα, από τον οποίο σώζεται μόνο η διακόσμηση ενός άκρου με τουλάχιστον τέσσερις κάθετες γραμμές.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στην επιφάνεια κάτω από τη λαβή και αριστερά και δεξιά από τη γένεσή της αβαθή και λεπτά χαράγματα μέτριου βάθους, από τα οποία το ένα σε σχήμα 'C' και το άλλο 'ανοιχτού πάνω θ' (βλ., π.χ., Csapo, Johnston & Geagan 2000, 122, αρ. 53. SEG 53.957).

37**ΜΘ 2257**

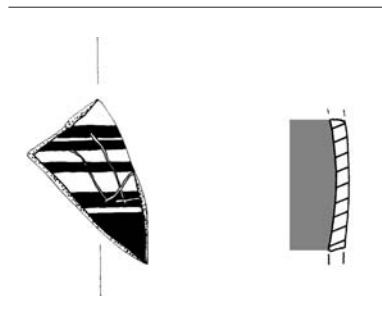
Όστρακο σώματος μικρού ανοικτού αγγείου από τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 032070 (1).

Διαστάσεις

σωζ. ύψ.: 0,033μ., σωζ. διάμ.: 0,02μ., ύψ. χαρ.: 0,01–0,013μ.

Μικρό όστρακο από το ύψος περίπου της μέγιστης διαμέτρου του σώματος ανοικτού αγγείου.

Πηλός ροδόχρωμος (7.5YR 8/3) με ελαφρώς πιο σκοτεινόχρωμο πυρήνα (7.5YR 7/3). Περιέχει αρκετά μικρότατα λευκά εγκλείσματα, ένα καστανόχρωμο και αρκετή ποσότητα μικρότατων κόκκων ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Ελαφρά καμπύλα τοιχώματα στο ύψος της μέγιστης διαμέτρου.

Αρκετά καλοδιατηρημένη διακόσμηση, η οποία αποδίδεται πάνω σε λειασμένη εδαφόχρωμη επιφάνεια με εξίτηλο ερυθρωπό γάνωμα, το οποίο είναι πυκνό στο εσωτερικό και πιο αραιό στο εξωτερικό. Το κατώτερο σώμα του αγγείου καλυπτόταν πιθανώς από γάνωμα. Ακολουθούν τέσσερις λεπτές ταινίες.

Ολόβαφο το εσωτερικό του οστράκου.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στο ύψος περίπου της μέγιστης διαμέτρου του σώματος λεπτό χάραγμα γραμμών μέτριου βάθους σε σχήμα αδιάγνωστου 'συμβόλου' (βλ., π.χ., Csapo, Johnston & Geagan 2000, 117, αρ. 26. SEG 53.957).

38**ΜΘ 2325**

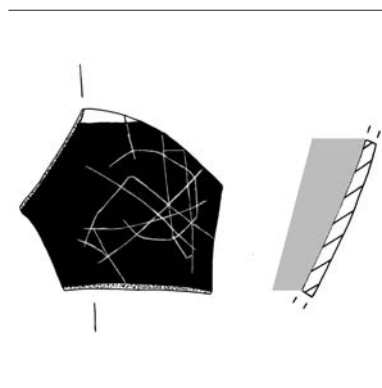
Όστρακο κοιλιάς μικρού ανοικτού αγγείου από τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2006. 022065 (1).

Διαστάσεις

σωζ. ύψ.: 0,04μ., σωζ. διάμ.: 0,046μ., ύψ. χαρ.: 0,032μ.

Μικρό τμήμα κοιλιάς ανοικτού αγγείου συγκολλημένο από δύο όστρακα, ένα μικρού και ένα μεσαίου μεγέθους.

Ο πήλός είναι ερυθρόχρωμος ως καστανέρυθρος (2.5YR 5/6 ως 5/4) και περιέχει ελάχιστα, μικρά λευκά εγκλείσματα και μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Ελαφρά καμπύλα τοιχώματα σώματος.

Η εξωτερική επιφάνεια φέρει πλατιά ζώνη από καλοδιατηρημένο εξίτηλο, πορτοκαλέρυθρο, αρκετά αραιό γάνωμα. Χαμηλότερα εντοπίζεται ελάχιστα σωζόμενη, εδαφόχρωμη ζώνη. Πορτοκαλέρυθρο γάνωμα καλύπτει και την εσωτερική επιφάνεια.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Αβαθές ακανόνιστο χάραγμα από κάθετες, πλάγιες και οριζόντιες τεμνόμενες γραμμές πάνω σε σχήμα 'C'.

39**MΘ 2344**

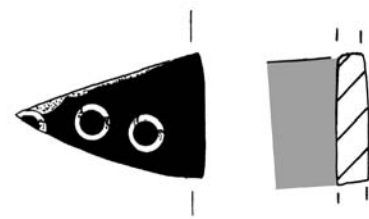
Όστρακο σώματος μικρού ανοικτού αγγείου από τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου 8ου – μέσου 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 032041 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,021μ., σωσ. διάμ.: 0,032μ., διάμ. χαρ.: 0,0055μ.

Μικρό όστρακο σώματος ανοικτού αγγείου.

Ο πηλός είναι ωχροκόκκινος (10R 7/4) με τεφρογάλαζο (GLEY 2 6/1 10B ως 5B) πυρήνα. Κατά τόπους τρέπεται σε ροδόχρωμο (5YR 7/4) προς τις επιφάνειες. Περιέχει ελάχιστα, σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα και μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Ελαφρά καμπύλα τοιχώματα σώματος.

Το όστρακο καλύπτεται από εξίτηλο, ανοικτό καστανέρυθρο γάνωμα, το οποίο είναι αραιό, φθαρμένο σε μεγάλο τμήμα της εξωτερικής επιφάνειας και αρκετά πυκνό καλοδιατηρημένο στην εσωτερική επιφάνεια.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (πριν από την όπτηση). Χάραγμα τριών (ο ένας αποσπασματικά σωζόμενος) οριζόντιων μικρών με αρκετά πλατιά και βαθιά περιφέρεια κύκλων, εμπίεστων με το ίδιο εργαλείο, το πέρασ του οποίου δεν ήταν ούτε επίπεδο ούτε λείο και δεν περιστράφηκε κατά τη χάραξη.

40**MΘ 2384**

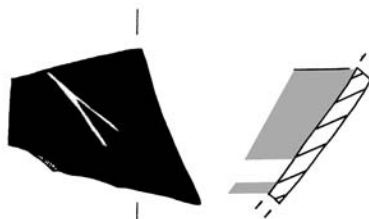
Όστρακο σώματος μικρού ανοικτού αγγείου από τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 032060 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,03μ., σωσ. διάμ.: 0,036μ., ύψ. χαρ.: 0,02μ.

Μικρό όστρακο σώματος ανοικτού αγγείου.

Ο πηλός είναι ροδόχρωμος (7.5YR 7/3) και περιέχει ελάχιστα σκοτεινόχρωμα και μεμονωμένα λευκά μικρά εγκλείσματα, ένα ανοικτό τεφρόχρωμο μεγάλο έγκλεισμα και αρκετή ποσότητα μικρότατων κόκκων ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Ελαφρά καμπύλα κάτω τοιχώματα σώματος.

Αρκετά αραιό ιδιαίτερα εξίτηλο γάνωμα, από το οποίο διατηρείται μόνο το αποτύπωμα, καλύπτει την εξωτερική και την εσωτερική επιφάνεια, με εξαίρεση τη λεπτή εδαφόχρωμη ταινία χαμηλά στην εσωτερική επιφάνεια.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Αβαθές χάραγμα με πλατιά και λεπτή γραμμή σε σχήμα 'πλάγιου κλειστού Y' (βλ. αρ. 97 (MΘ 2308) και, π.χ., Papadopoulos 1994, 448–451, αρ. B4, B9–B10 και 468. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 69, αρ. 39–40. SEG 55.980. BE 2005.385).

41

ΜΘ 2310

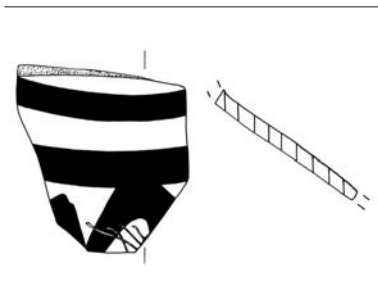
Όστρακο ώμου υδρίας από
τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου
8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 022049 (1).

Διαστάσεις

σωζ. ύψ.: 0,061μ., σωζ. διάμ.:
0,058μ., ύψ. χαρ.: 0,011μ.

Μεσαίου μεγέθους όστρακο ώμου υδρίας.

Πηλός έντονος ροδοκάστανος (2.5YR 5/4) προς την εσωτερική επιφάνεια και πιο άτονος (2.5YR 5/3) προς την εξωτερική, με παχύ τεφρόχρωμο (GLE 1 5/N) πυρήνα. Καστανόχρωμη (7.5YR 5/4) η εξωτερική και η εσωτερική επιφάνεια. Ο πηλός περιέχει λίγα μικρά λευκά και σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα, καθώς και μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Σχεδόν επίπεδα τοιχώματα ώμου.

Η εξωτερική επιφάνεια του αγγείου είναι εδαφόχρωμη, κάπως αδρά λειασμένη και κοσμεύεται με εξίτηλο καστανόχρωμο γάνωμα μέτριας πυκνότητας.

Δύο πλατιές περιθέουσες ταινίες πάνω από αμελή κυματοειδή ταινία. Η επικάλυψη μίας από τις δύο σωζόμενες κορυφές της κυματοειδούς από την κατώτερη περιθέουσα υποδεικνύουν ότι η δεύτερη σχεδιάστηκε πριν από την πρώτη.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Πάνω στην κυματοειδή ταινία αβαθές χάραγμα με τέσσερις λεπτές πλάγιες γραμμές, από τις οποίες οι δύο σε σχήμα 'X' (βλ., π.χ., Παπαδοπούλου 1994, 440-448, αρ. Α1-2, Α4, Α9-11, Α13, Α18, Α20-22, Α 24-28, Α31-34, Α36, Β1, Β3, Β5-7· 451-452, αρ. Β12-14 και 467. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 121-125, αρ. 44-45, 55, 60, 64, 67, 69, 70, 72, 74. SEG 53.957. Johnston 2005, 387, αρ. 295. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdán 2005, 67, αρ. 27-28· 71-72, αρ. 48· 53-54. SEG 55.980. BE 2005.385).

42

ΜΘ 2355

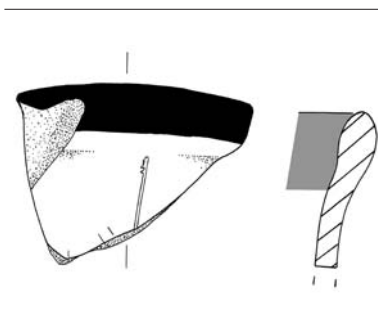
Τμήμα λαιμού και χείλους
υδρίας από τον Θερμαϊκό Κόλπο
ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 032048 (1).

Διαστάσεις

σωζ. ύψ.: 0,044μ., σωζ. διάμ.
χείλους: 0,061μ. (αρχική, κατ'
εκτίμηση: 0,14-0,16μ.), ύψ. χαρ.:
0,018μ.

Μεσαίου μεγέθους όστρακο λαιμού και χείλους υδρίας, με δύο έντονες αποκρούσεις στα δύο σωζόμενα πέρατα του χείλους και περιορισμένα ιζήματα κατά τύπους.

Ο πηλός είναι ανοικτός ερυθρόχρωμος (2.5YR 7/6) ως ροδοκίτρινος (5YR 7/6) και τρέπεται σε ανοικτό τεφροκάστανο (2.5Y 6/2) προς την εσωτερική επιφάνεια. Η εξωτερική και εσωτερική επιφάνεια είναι ανοικτές ωχροκάστανες (10YR 7/3 και 8/3 αντίστοιχα). Ο πηλός περιέχει αρκετά μικρά λευκά εγκλείσματα, λίγα σκοτεινόχρωμα και ελάχιστα καστανέρυθρα,

μεμονωμένα μεγάλα σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα και μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Λαιμός με κάθετα τοιχώματα που απολήγουν σε ελαφρώς κυρτό αρκετά λεπτό χείλος.

Αδρολειασμένη η εξωτερική επιφάνεια. Πλατιά ταινία εξίτηλου μελανού ως καστανομέλανου, έντονα απολεπισμένου γανώματος καλύπτει το εξωτερικό και το εσωτερικό του χείλους.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Αβαθές και λεπτό χάραγμα κάθετης γραμμής (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447-448, αρ. B1, B3, B5-7· 451-452, αρ. B12-14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166-167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123-125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

43

ΜΘ 2665 + 2360

Τμήμα υδρίας από τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 022045 (2), 022047 (2), 022059 (3), 022060 (1), 022062 (1), 032042 (1), 032049 (3), 032050 (3), 032053 (1), 032054 (3), 032055 (2), 032056 (1), 032067 (1), 032075 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ. σώματος: 0,20μ. (σωσ. ύψ. λαιμού: 0,073μ.), σωσ. διάμ.: 0,267μ., σωσ. διάμ. χείλους: 0,145μ., διάμ. λαβής: 0,034-0,035μ., ύψ. χαρ.: 0,03μ. (ράχη λαβής), 0,07μ. (γένεση λαβής) 0,013-0,015μ. (κοιλιά).

Μεγάλο τμήμα σώματος και κάθετης λαβής υδρίας, τα οποία είναι συγκολλημένα από δεκατρία όστρακα. Τμήμα χείλους και λαιμού που πιθανότατα ανήκει στο ίδιο αγγείο είναι συγκολλημένο από δύο όστρακα. Δύο τμήματα σώματος, τα οποία πιθανώς ανήκουν στο ίδιο αγγείο, έχουν συγκολληθεί από τρία και δύο όστρακα αντίστοιχα, ενώ πέντε όστρακα παραμένουν ασυγκόλλητα. Ελλείπουν πλήρως η βάση και τα κατώτερα τοιχώματα, τμήμα του ανώτερου σώματος και του λαιμού καθώς και οι δύο οριζόντιες λαβές.

Ο πηλός είναι ερυθρόχρωμος (2.5YR 5/6) προς την εξωτερική επιφάνεια και τεφροκόκκινος (2.5YR 4/2) προς την εσωτερική, με την παρεμβολή ενός σκοτεινού τεφρόχρωμου (5YR 4/1) πυρήνα. Σκοτεινή τεφρόχρωμη (5YR 4/1) η εξωτερική και η εσωτερική επιφάνεια. Σε ορισμένα τμήματα η εξωτερική επιφάνεια είναι τεφροκόκκινη ως ροδοκάστανη (5YR 5/2 ως 5/3). Ο πηλός περιέχει λίγα μικρά λευκά εγκλείσματα, μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία και μεμονωμένες μεγάλες φολίδες χρυσίζοντος.

Παχύ ωσειδές σώμα με διακριτή την ένωση με τον μέτριου ύψους λαιμό, τα τοιχώματα του οποίου ανοίγουν ανεπαίσθητα προς το ελαφρώς κυρτό χείλος που παρουσιάζει πεπλατυσμένη ελλειψοειδή ως ορθογώνια διατομή. Κάθετη ταινιωτή λαβή εκτείνεται από τον ώμο ως το άνω τμήμα του λαιμού.

Η εξωτερική επιφάνεια είναι αδρολειασμένη και κοσμεύεται με εξίτηλο, αρκετά πυκνό μελανό γάνωμα, το οποίο είναι γενικά καλοδιατηρημένο, αλλά παρουσιάζει φθορές στη ράχη της λαβής. Μεμονωμένες πλατιές ταινίες στη μέγιστη διάμετρο, στη μετάβαση από τον ώμο στον λαιμό και στην εξωτερική επιφάνεια του χείλους, ενώ ομάδα τριών ανάλογων ταινιών εντοπίζεται αμέσως κάτω από το ύψος της γένεσης της λαβής. Από την κατώτερη ταινία της ομάδας στον χώρο κάτω από τη λαβή κρέμονται δύο μεγάλα καμπυλόγραμμα άγκιστρα. Η ράχη της λαβής φέρει δύο κάθετες κυματοειδείς ταινίες, που διασταυρώνονταν σε δύο σημεία, από τα οποία μόνο το κατώτερο σώζεται, ενώ η γένεσή της περιβάλλεται από πλατιά ταινία.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Ψηλά στη ράχη της λαβής έκκεντρο χάραγμα οριζόντιας αρκετά βαθιάς και λεπτής γραμμής. Κοντά στη γένεση της λαβής και χαμηλότερα αβαθές και λεπτό χάραγμα σε σχήμα 'X' με ακανόνιστες(;) γραμμές σε γειτονικά σημεία. Σε τμήμα κοιλιάς που πιθανώς ανήκει στο ίδιο αγγείο αβαθές και λεπτό χάραγμα έξι(;) κάθετων γραμμών (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 440–448, αρ. A1–2, A4, A9–11, A13, A18, A20–22, A 24–28, A31–34, A36, B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 121–125, αρ. 44–45, 55, 60, 64, 67, 69, 70, 72, 74. SEG 53.957. Johnston 2005, 387, αρ. 295. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdán 2005, 67, αρ. 27–28· 71–72, αρ. 48· 53–54. SEG 55.980. BE 2005.385).

44**ΜΘ 2346**

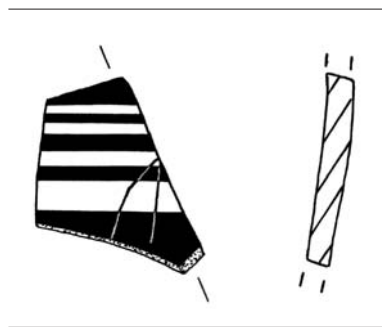
Όστρακο σώματος κλειστού αγγείου μεσαίου μεγέθους από τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου 8ου – μέσου 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 032044 (1).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,031μ., σως. διάμ.: 0,027μ., ύψ. χαρ.: 0,013μ.

Μικρό όστρακο σώματος κλειστού αγγείου.

Ο πηλός είναι ανοικτός τεφροκάστανος (10YR 6/2) και τρέπεται σε καστανόχρωμο (7.5YR 5/3) προς την εξωτερική επιφάνεια. Περιέχει ελάχιστα λευκά και σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, αλλά και αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Ελαφρότατα καμπύλα τοιχώματα σώματος.

Η εξωτερική επιφάνεια είναι εδαφόχρωμη, λειασμένη και κοσμεύεται με εξίτηλο αρκετά πυκνό μελανό καλοδιατηρημένο γάνωμα. Τρεις λεπτές περιθέουσες ταινίες αποδίδονται ανάμεσα σε δύο πλατειές.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Αβαθές χάραγμα ελαφρά καμπύλων γραμμών μέτριου πλάτους σε σχήμα 'V' ή 'Λ' (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 448–451, αρ. B4, B9–B10 και 468. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Johnston 2005, 387, αρ. 291. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdán 2005, 69, αρ. 39–40. SEG 55.980. BE 2005.385).

45**M0 2351**

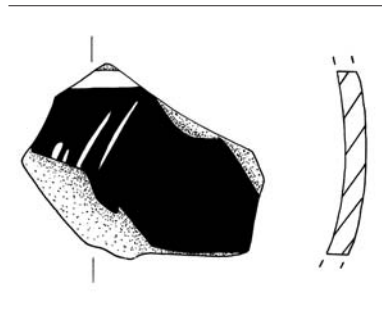
Όστρακο σώματος κλειστού αγγείου μεσαίου μεγέθους από τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 032046 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,044μ., σωσ. διάμ.: 0,055μ., ύψ. χαρ.: 0,017μ.

Όστρακο σώματος κλειστού αγγείου από το ύψος της μέγιστης διαμέτρου.

Ο πηλός είναι ανοικτός ροδοκάστανος ως ροδοκάστανος (2.5YR 6/4 ως 5/4), με ανοικτό τεφρογάλαζο ως ανοικτό τεφροπράσινο (GLEY 2 7/1/10G ως 6/1/10G) πυρήνα, και τρέπεται σε ανοικτό καστανόχρωμο (7.5YR 6/4) προς τις επιφάνειες. Περιέχει αρκετά μικρά λευκά εγκλείσματα, ελάχιστα σκοτεινόχρωμα και μεμονωμένα καστανέρυθρα και αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Ελαφρά καμπύλα τοιχώματα σώματος.

Η εξωτερική επιφάνεια κοσμείται με καστανομέλανο γάνωμα κυμαινόμενης πυκνότητας, το οποίο είναι κατά τόπους απολεπισμένο. Εδαφόχρωμο το κατώτερο τμήμα του ώμου και ολόβαφη(;) η κοιλιά. Η εσωτερική επιφάνεια είναι λειασμένη ανοικτή τεφρόχρωμη (5YR 7/1), έχει απολεπιστεί προς ορισμένες από τις ακμές και δεν σώζει ίχνη από γραμμές του τροχού.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Αβαθές και λεπτό χάραγμα πλάγιων και παράλληλων μεταξύ τους γραμμών μέτριου πλάτους (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdán 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

46**M0 2375**

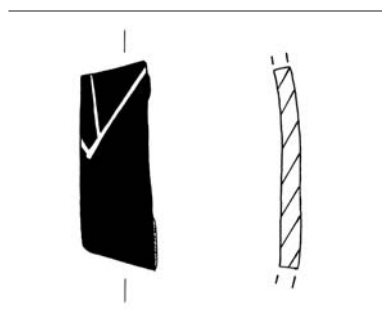
Όστρακο σώματος κλειστού αγγείου μεσαίου μεγέθους από τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 032054 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,045μ., σωσ. διάμ.: 0,017μ., ύψ. χαρ.: 0,018μ.

Μικρού προς μεσαίου μεγέθους όστρακο σώματος κλειστού αγγείου.

Ο πηλός είναι ανοικτός καστανόχρωμος (7.5YR 6/4) με τεφρόχρωμο (7.5YR 5/1) πυρήνα και ροδόχρωμη (7.5YR 7/4) εσωτερική επιφάνεια. Πε-

ριέχει λίγα ως αρκετά λευκά και ανοικτά τεφρόχρωμα μικρά εγκλείσματα, λίγα σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα και μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Ελαφρά καμπύλα τοιχώματα σώματος.

Η εξωτερική επιφάνεια καλύπτεται από εξίτηλο, αρκετά αραιό, ερυθρωπό ως καστανέρυθρο γάνωμα, το οποίο είναι σχεδόν πλήρως απολεπισμένο στο κατώτερο τμήμα του οστράκου, αλλά μόνο ελαφρώς απολεπισμένο υψηλότερα.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στην εξωτερική επιφάνεια αβαθές χάραγμα με γραμμές μέτριου πλάτους σε σχήμα 'V' ή 'Λ': από την αριστερή πλάγια σώζεται μόνο το κάτω τμήμα, ενώ στο εσωτερικό της δεξιάς, άλλη γραμμή σχεδόν κάθετη (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 448–451, αρ. B4, B9–B10 και 468. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Johnston 2005, 387, αρ. 291. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 69, αρ. 39–40. SEG 55.980. BE 2005.385).

47**ΜΘ 2378**

**Τμήμα ώμου κλειστού αγγείου
αρκετά μεγάλου μεγέθους από
τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου
8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 022060 (2), 022064 (1),
022065 (1), 032055 (1), 032061 (1).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,092μ., σως. διάμ.:
0,093μ., ύψ. χαρ.: 0,009–0,02μ.

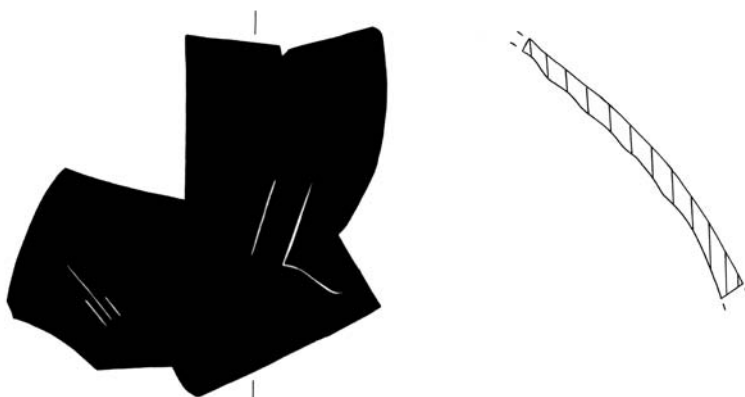
Πέντε συγκολλημένα όστρακα σχηματίζουν τμήμα ώμου κλειστού αγγείου. Ένα όστρακο παραμένει ασυγκόλλητο.

Ο πηλός είναι ανοικτός κιτρινοκάστανος ως έντονα ωχροκάστανος (10YR 6/4 ως 7/4), με τεφρογάλαζο (GLEY 2 5/1 5PB ως 10B) πυρήνα και ανοικτή κιτρινοκάστανη ως ροδόχρωμη (10YR 6/4 ως 7.5YR 7/4) εσωτερική επιφάνεια. Περιέχει λίγα σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, λίγα μεγάλα λευκά ως ανοικτά τεφρόχρωμα εγκλείσματα, μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία και μεμονωμένες φολίδες χρυσιζοντος.

Έντονα καμπύλα τοιχώματα ώμου.

Η εξωτερική επιφάνεια καλύπτεται από εξίτηλο ερυθρό ως καστανέρυθρο γάνωμα έντονα απολεπισμένο.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Ψηλά στον ώμο αβαθές και λεπτό χάραγμα με δύο κάθετες παράλληλες μεταξύ τους γραμμές στις οποίες εφάπτεται οριζόντια με προέκταση αριστερά σε σχήμα 'ανάποδου Π'. Χαμηλότερα στον ώμο, αβαθές και λεπτό χάραγμα πλάγιας γραμμής με μικρότερες παράλληλες της εκατέρωθεν του κάτω μισού της (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

48**ΜΘ 2386**

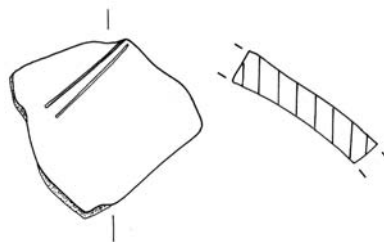
**Όστρακο ώμου κλειστού αγγείου
μεγάλου μεγέθους από
τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου
8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 032061 (1).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,04μ., σως. διάμ.:
0,04μ., ύψ. χαρ.: 0,005–0,02μ.

Μικρό όστρακο ώμου κλειστού αγγείου.

Ο πηλός είναι ανοικτός τεφροκάστανος ως ωχροκάστανος (10YR 6/2 ως 6/3) με τεφρόχρωμο (10YR 5/1) πυρήνα. Περιέχει λίγα τεφρόχρωμα εγκλείσματα μικρού και μεσαίου μεγέθους, λίγα μικρά λευκά και πολύ μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Σχεδόν επίπεδα τοιχώματα ώμου.

Αδρολειασμένη η εξωτερική επιφάνεια.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στο ψηλότερο τμήμα του ώμου αβαθές και λεπτό χάραγμα δύο πλάγιων παράλληλων μεταξύ τους γραμμών (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

49**ΜΘ 2841**

**Όστρακο σώματος και λαβής
κλειστού αγγείου μεσαίου
μεγέθους από τον Θερμαϊκό
Κόλπο ύστερου 8ου – αρχών
7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 032062 (1).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,052μ., σως. διάμ.:
0,052μ., διάμ. λαβής: 0,019μ.,
διάμ. χαρ.: 0,007μ.

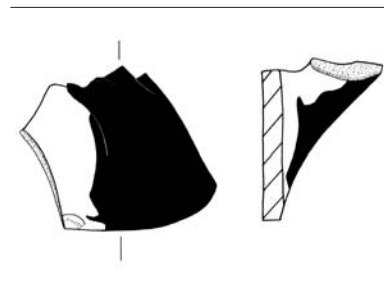
Μεσαίου μεγέθους όστρακο σώματος και 1/3 της λαβής κλειστού αγγείου με περιορισμένα ιζήματα στην εσωτερική επιφάνεια.

Ο ανοικτός ροδοκάστανος (5YR 7/4) πηλός παρουσιάζει τεφρορόδινο (5YR 7/2 ως 6/2) πυρήνα κατά τόπους και έχει ροδόχρωμες (7.5YR 7/3 ως 7/4) επιφάνειες. Περιέχει λίγα μικρά λευκά και σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα στο σώμα και περισσότερα στη λαβή, ελάχιστα μεγάλα λευκά και μικρή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Σώμα με καμπύλα τοιχώματα και οριζόντια λαβή κυκλικής διατομής.

Η εξωτερική επιφάνεια κοσμεύεται με αραιό ωχροκάστανο (10YR 6/3) επίχρισμα και ελαφρώς στιλπνό καλοδιατηρημένο μελανό γάνωμα κυμαινόμενης πυκνότητας. Γάνωμα καλύπτει τη ράχη της λαβής και περιβάλλει την πρόσφυση της. Αδρολειασμένη η εσωτερική επιφάνεια.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Κάτω από την πρόσφυση της λαβής αβαθές και λεπτό χάραγμα σε σχήμα 'C' (βλ., π.χ., Csapo, Johnston & Geagan 2000, 122, αρ. 53. SEG 53.957).

50**ΜΘ 2419**

Τμήμα ώμου και σώματος οπισθότμητης πρόχου από τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 022058 (2), 032054 (2), 032055 (1).

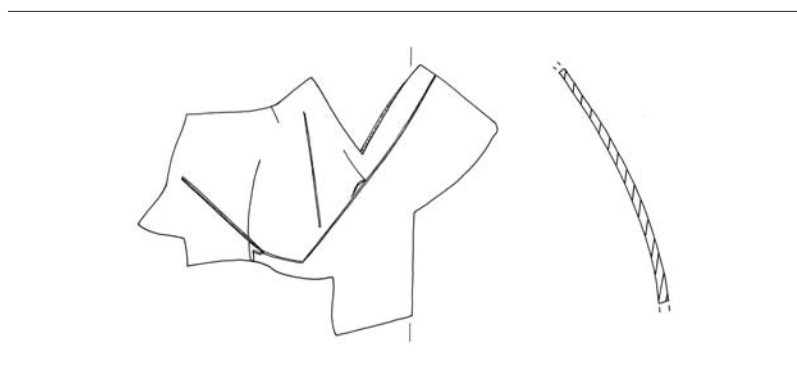
Συνανήκουν πιθανότατα και άλλα όστρακα

022058 (6), 022059 (4), 022060 (2), 032026 (2), 032054 (2), 032: 8,23–8,06μ.

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,08μ., 0,063μ., 0,05μ., 0,05μ., σωσ. διάμ.: 0,08μ., 0,093μ., 0,062μ., 0,03μ., ύψ. χαρ.: 0,03–0,07μ.

Τμήμα ώμου και σώματος οπισθότμητης πρόχου συγκολλημένο από πέντε όστρακα μεσαίου μεγέθους. Αρκετά ακόμα όστρακα, τα οποία ανήκουν πιθανώς στο ίδιο αγγείο, φυλάσσονται μαζί του. Ένα εξ αυτών φέρει διαμπερή οπή διαμέτρου 0,0035μ. πιθανόν από επισκευή, ενώ άλλα φέρουν αμυδρές και ακανόνιστες χαράξεις μάλλον τυχαίες.

Ο πηλός είναι ανοικτός ροδοκάστανος ως ροδοκάστανος (2.5YR 6/4 ως 5/4) με τεφρογάλαζο (GLEY 2 6/1 10B) πυρήνα και ροδοκίτρινη (5YR 6/6) εσωτερική επιφάνεια. Σε κάποια από τα συνανήκοντα όστρακα, ο πηλός και η επιφάνεια παρουσιάζουν τεφρόχρωμες αποχρώσεις λόγω των συνθηκών όπτησης. Περιέχει ελάχιστα μικρά σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα, μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία και μεμονωμένες φολίδες χρυσιζόντος.

Έντονα καμπύλα τοιχώματα.

Η εξωτερική επιφάνεια είναι σιλιβωμένη καστανέρυθρη (5YR 5/4) αλλά σε ορισμένα από τα πιθανώς συνανήκοντα όστρακα τρέπεται σε σκοτεινόχρωμη. Η εσωτερική επιφάνεια είναι καλά λειασμένη.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Αβαθές και λεπτό χάραγμα σε σχήμα 'ανοιχτού U' με τη δεξιά γραμμή να προεκτείνεται μέχρι το πέρας και την αριστερή με επάλληλες χαράξεις. Στο εσωτερικό της δεξιάς γραμμής μη εφαιπτόμενη κάθετη, ενώ πλάγια γραμμή με καμπυλούμενο άκρο τέμνει την αριστερή (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30–70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

51**M0 2837**

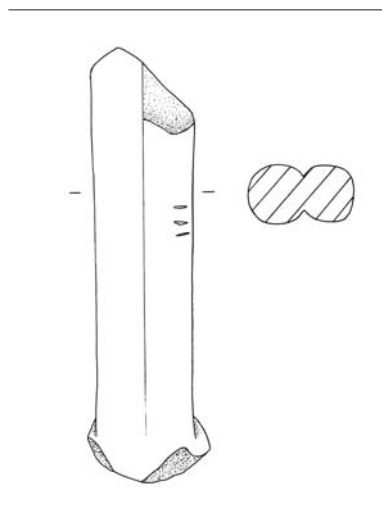
**Τμήμα ώμου και λαβής
οπισθότμητης πρόχου από
τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου
8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 022057 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,151μ., σωσ. διάμ.:
0,045μ., διάμ. λαβής (ανά σκέλος):
0,017–0,018μ., 0,017–0,021μ.,
ύψ. χαρ.: 0,005–0,007μ.

Λαβή οπισθότμητης πρόχου σώζεται κατά τα 2/3 μαζί με πολύ μικρό τμήμα ώμου στην περιοχή της πρόσφυσης.

Ο πηλός είναι ερυθρόχρωμος (2.5YR 5/6) και τρέπεται σε σκοτεινό τεφρόχρωμο (GLEY 1 4/ N) προς την εσωτερική επιφάνεια, η οποία πάντως είναι ανοικτή καστανοκίτρινη (10YR 6/4). Η εξωτερική επιφάνεια είναι σκοτεινή τεφρόχρωμη (10YR 4/1). Στο σωζόμενο πέρας της λαβής, ο πηλός παρουσιάζεται ροδοκάστανος (2.5YR 5/4) στον πυρήνα και σκοτεινός τεφρόχρωμος (GLEY 1 4/ N) προς τις επιφάνειες. Ο πηλός περιέχει λίγα λευκά και ελάχιστα σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, πολύ μεγάλη ποσότητα κόκκων και φολίδων ασημόχρωμου μαρμαρυγία και ελάχιστη ποσότητα χρυσιζοντος.

Καμπύλα τοιχώματα ώμου, όπου προσφύεται δίδυμη ραβδωτή λαβή, η οποία εκτεινόταν στο χείλος.

Αδρολειασμένη η εξωτερική και η εσωτερική επιφάνεια.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στο μέσον του ύψους του δεξιού σκέλους της δίδυμης λαβής, λεπτό χάραγμα τριών μικρών σχεδόν παράλληλων μεταξύ τους οριζόντιων γραμμών μέτριου βάθους (βλ., π.χ., Παπαδοπουλος 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

52**M0 2838**

**Τμήμα ώμου και λαβής
οπισθότμητης πρόχου από
τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου
8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2006. 032079 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,15μ., σωσ. διάμ.:
0,057μ., διάμ. λαβής (ανά σκέλος):
0,016μ., 0,017μ., ύψ. χαρ.: 0,006–
0,007μ.

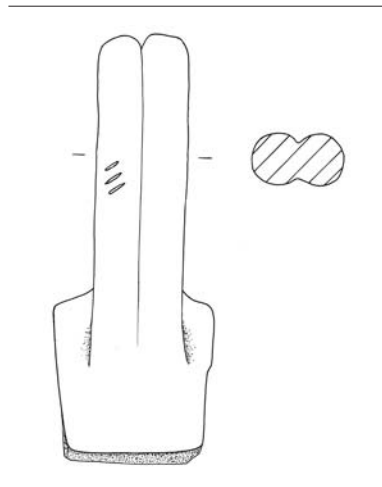
Όστρακο ώμου μεσαίου μεγέθους οπισθότμητης πρόχου με λαβή που σώζεται κατά τα 2/3. Λίγα ίχνη ιζημάτων στο σπάσιμο της λαβής.

Ο πηλός είναι τεφροκόκκινος ως σκοτεινός τεφροκόκκινος (5YR 5/2 ως 4/2) και τρέπεται σε σκοτεινό τεφρόχρωμο (5YR 4/1) προς την εσωτερική επιφάνεια, η οποία πάντως είναι τεφροκάστανη (10YR 5/2). Η εξωτερική επιφάνεια είναι σκοτεινή τεφρόχρωμη (10YR 4/1) και τρέπεται σε ανοικτή καστανόχρωμη (7.5YR 6/3), σε περιορισμένη περιοχή στο σωζόμενο πέρας της λαβής. Στην ίδια περιοχή πάντως, ο ίδιος ο πηλός παρουσιάζεται ροδοκάστανος (2.5YR 5/4). Ο πηλός περιέχει λίγα λευκά και ελάχιστα καστανόχρωμα ως σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, μεμονωμένα μεγάλα λευκά και ροδόχρωμα εγκλείσματα, πολύ μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία και μικρή ποσότητα χρυσιζοντος.

Καμπύλα τοιχώματα ώμου, όπου προσφύεται δίδυμη ραβδωτή λαβή, η οποία εκτεινόταν στο χείλος.

Αδρολειασμένη η εξωτερική επιφάνεια. Έντονα ίχνη τροχού στην εσωτερική επιφάνεια.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στο μέσον του ύψους του αριστερού σκέλους της δίδυμης λαβής λεπτό χάραγμα τριών μικρών παράλληλων μεταξύ τους πλάγιων γραμμών μέτριου βάθους (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447-448, αρ. B1, B3, B5-7· 451-452, αρ. B12-14 και 467. Barton ěk & Buchner 1995, 166-167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123-125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

53

M0 2309

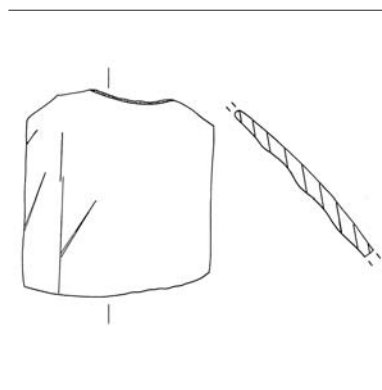
Όστρακο ώμου κλειστού αγγείου μεσαίου μεγέθους από τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 022: ζώνη βόρειας πλευράς (1).

Διαστάσεις

σωζ. ύψ.: 0,067μ., σωζ. διάμ.: 0,063μ., ύψ. χαρ.: 0,051μ.

Μεσαίου μεγέθους όστρακο ώμου κλειστού αγγείου με εκτεταμένα ιζημάτα.

Ο πηλός είναι ανοικτός καστανέρυθρος (5YR 6/4) προς την εξωτερική επιφάνεια και καστανόχρωμος (7.5YR 5/4) προς την εσωτερική, με τεφροκάστανο (2.5Y 5/2) πυρήνα. Περιέχει ελάχιστα μικρά λευκά εγκλείσματα και πολύ μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Σχεδόν επίπεδα τοιχώματα ώμου.

Η εξωτερική επιφάνεια είναι λειασμένη.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Αβαθές και λεπτό μεγάλο χάραγμα: μία κάθετη πλαισιώνεται με δύο μικρότερες πλάγιες και παράλληλες μεταξύ τους, με μία από τις οποίες σχηματίζει γωνία (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447-448, αρ. B1, B3, B5-7· 451-452, αρ. B12-14 και 467. Barton ěk & Buchner 1995, 166-167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123-125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

54**M0 2324**

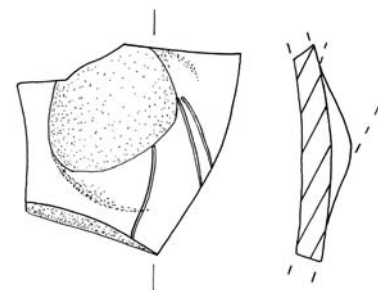
Όστρακο ώμου και λαβής κλειστού αγγείου αρκετά μεγάλου μεγέθους από τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2006. 022065 (1).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,048μ., σως. διάμ.: 0,052μ., ύψ. χαρ.: 0,022μ.

Μεσαίου μεγέθους όστρακο ώμου με τη γένεση της λαβής κλειστού αγγείου που φέρει ιζητάτα σε τμήμα της εξωτερικής και της εσωτερικής επιφάνειας.

Ο πηλός είναι ανοικτός καστανόχρωμος (7.5YR 6/4) και παρουσιάζει παχύ τεφρόχρωμο (GLEY 1 5/N ως 6/N) πυρήνα. Οι δύο επιφάνειες είναι ανοικτές καστανέρυθρες (5YR 6/4). Ο πηλός περιέχει αρκετά καστανόχρωμα και λίγα τεφρόχρωμα μικρά εγκλείσματα και πολύ μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία, κυρίως σε μορφή κόκκων αλλά και φολίδων.

Καμπύλα τοιχώματα ώμου, στα οποία προσφυόταν οριζόντια λαβή κυκλικής διατομής.

Η εξωτερική επιφάνεια είναι αδρολειασμένη.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Γύρω από τη γένεση της λαβής χάραγμα τριών μέτριου βάθους πλάγιων και λεπτών γραμμών με ελαφρά καμπύλωση (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447-448, αρ. B1, B3, B5-7· 451-452, αρ. B12-14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166-167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123-125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

55**M0 2334**

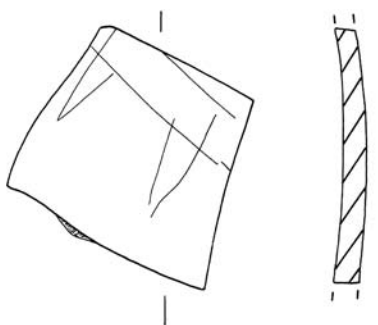
Όστρακο ώμου κλειστού αγγείου μεσαίου μεγέθους από τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2003. 032028 (1).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,056μ., σως. διάμ.: 0,052μ., ύψ. χαρ.: 0,023μ.

Μεσαίου μεγέθους όστρακο ώμου κλειστού αγγείου.

Ο πηλός είναι ανοικτός καστανέρυθρος (5YR 6/4) και τρέπεται σε ροδοκίτρινο (5YR 7/6) προς τις επιφάνειες. Περιέχει αρκετά σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα μικρού ως μεσαίου μεγέθους και μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Ελαφρά καμπύλα τα τοιχώματα του ώμου.

Η εξωτερική επιφάνεια καλύπτεται από καλοδιατηρημένο πυκνό, πολύ ανοικτό ωχροκάστανο (10YR 8/3) επίχρισμα.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση): Αβαθές και λεπτό χάραγμα δύο πλάγιων γραμμών, παράλληλων μεταξύ τους, την κατώτερη των οποίων τέμνουν δύο σχήματα 'κλειστού V' (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–452, αρ. B1, B3–7, B9–10, B12–14 και 467–468. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdán 2005, 67, αρ. 30–70, αρ. 42–75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

56**ΜΘ 3196**

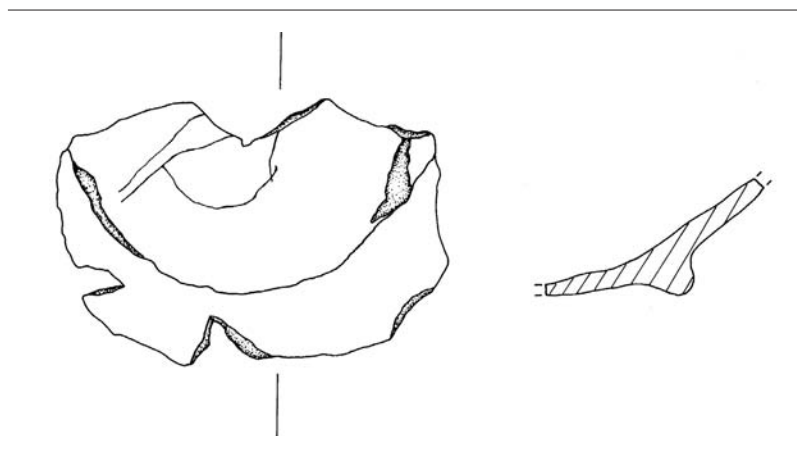
Κάτω τμήμα αγγείου μετάγγισης από τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 032057 (2).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,027μ., διάμ. βάσης: 0,078μ., σως. διάμ.: 0,086μ., ύψ. χαρ.: 0,028μ.

Ένα μεγάλο και ένα μικρό όστρακο συγκολλημένα σχηματίζουν το ήμισυ σχεδόν κάτω τμήματος αγγείου μετάγγισης. Έντονες φθορές στην περίμετρο της βάσης, αποστρογγυλεμένες ως επί το πλείστον οι ακμές και εκτεταμένα ιζήματα σε όλη σχεδόν την επιφάνεια.

Πηλός αρκετά μαλακός, ανοικτός ερυθρόχρωμος (2.5YR 6/6), με ανοικτή κιτρινοκάστανη ως ωχροκάστανη (10YR 6/4 ως 6/3) επιφάνεια. Περιέχει λίγα μικρά λευκά εγκλείσματα και μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Δακτυλιόσχημη βάση και τοιχώματα που αποκλίνουν έντονα προς τα πάνω.

Αδρολειασμένη η εξωτερική επιφάνεια.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στην επιφάνεια έδρασης αβαθές και λεπτό χάραγμα ακανόνιστου ημικυκλίου, το οποίο τέμνεται από δύο ακανόνιστες γραμμές.

57**MΘ 1220**

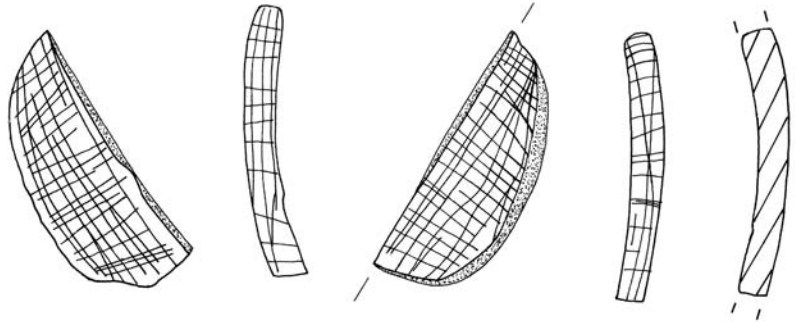
Μικρό τμήμα ώμου κρατηρόσχημου αγγείου μεγάλου μεγέθους από τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2006. 022060 (1), 032070 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,06μ., σωσ. διάμ.: 0,022μ.

Μικρό τμήμα ώμου κρατηρόσχημου αγγείου συγκολλημένο από δύο μικρά όστρακα.

Πηλός ανοικτός ερυθρόχρωμος (2.5YR 6/6) ως ροδοκίτρινος (5YR 6/6) με παχύ ανοικτό τεφρογάλαζο (CLEY 2 7/1 10B) πυρήνα. Περιέχει λίγα μικρά λευκά εγκλείσματα και μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Ελαφρά καμπύλα τοιχώματα σώματος.

Η επιφάνεια καλύπτεται από καλοδιατηρημένο πυκνό, αρκετά στιλπνό καστανέρυθρο επίχρισμα (5YR 5/3), ελαφρώς πιο ανοικτόχρωμο και αραιό στο εσωτερικό (5YR 5/4).

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση): Στην εσωτερική και στην εξωτερική επιφάνεια, καθώς και στις ακμές αμελές και λεπτό χάραγμα πυκνών και ρηχών γραμμών σε σχήμα 'πλέγματος' (βλ. αρ. 139 και, π.χ., Παπαδοπουλος 1994, 446, αρ. A37. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123, αρ. 63. SEG 53.957).

58**MΘ 2287**

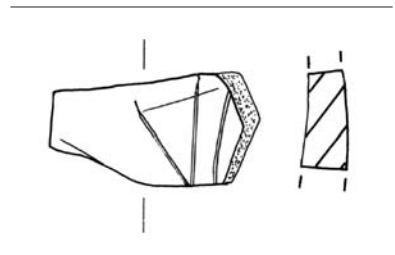
Όστρακο σώματος αποθηκευτικού αγγείου μεγάλου μεγέθους από τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου 8ου – μέσου 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 022042 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,017μ., σωσ. διάμ.: 0,033μ., ύψ. χαρ.: 0,012μ.

Μικρό όστρακο σώματος αποθηκευτικού αγγείου με λίγα ιζήματα κατά τόπους.

Ο πήλός είναι ερυθρόχρωμος (2.5YR 5/6), με σκοτεινό τεφροκόκκινο (10R 4/1) πυρήνα. Περιέχει λίγα λευκά και σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, καθώς και μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Ελαφρά καμπύλα τοιχώματα σώματος.

Η εξωτερική επιφάνεια καλύπτεται από καστανέρυθρο (2.5YR 5/4) επίχρισμα.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στην εσωτερική(;) επιφάνεια αβαθές χάραγμα τριών λεπτών γραμμών σε σχήμα 'VI'.

59**ΜΘ 2292**

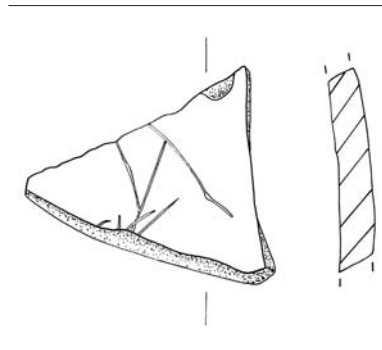
Όστρακο σώματος κλειστού αγγείου μεγάλου μεγέθους από τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 022047 (1).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,05μ., σως. διάμ.: 0,058μ., ύψ. χαρ.: 0,02–0,025μ.

Μεσαίου μεγέθους όστρακο σώματος κλειστού αγγείου.

Πηλός καστανέρυθρος (2.5YR 5/4) με τεφρόχρωμο (10YR 6/1) πυρήνα, λίγα ως αρκετά λευκά και ελάχιστα μελανά μικρά εγκλείσματα, καθώς και μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Ελαφρότατα καμπύλα τοιχώματα σώματος.

Η εξωτερική επιφάνεια καλύπτεται από πυκνή καλοδιατηρημένη ανοικτή καστανέρυθρη στίλβωση (5YR 6/4), με έντονα ίχνη εργαλείου σε οριζόντια διεύθυνση.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Αβαθές και πρόχειρο χάραγμα σε σχήμα 'Υ' με ελαφρά καμπύλες γραμμές και μία γραμμή πάνω δεξιά, με κλίση προς τα δεξιά.

60**ΜΘ 2297**

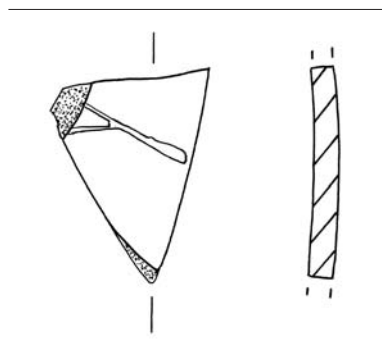
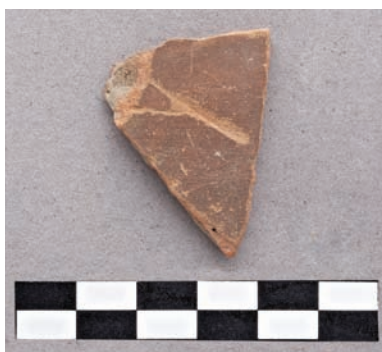
Όστρακο ώμου κλειστού αγγείου μεσαίου μεγέθους από τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2006. 022068 (1).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,032μ., σως. διάμ.: 0,025μ., ύψ. χαρ.: 0,017μ.

Μικρό όστρακο ώμου κλειστού αγγείου.

Ο πήλός είναι ερυθρόχρωμος (2.5YR 5/6) με τεφρόχρωμο (2.5Y 6/1) πυρήνα και καστανέρυθρη (5YR 5/4) εσωτερική επιφάνεια. Περιέχει λίγα λευκά και ελάχιστα σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, καθώς και μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Σχεδόν επίπεδα τοιχώματα ώμου.

Η εξωτερική επιφάνεια καλύπτεται από αρκετά καλοδιατηρημένο καστανόχρωμο (7.5YR 5/2) επίχρισμα μέτριας πυκνότητας.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Αβαθές και λεπτό χάραγμα γραμμών σε σχήμα 'πλάγιου Υ'.

61**M0 2313**

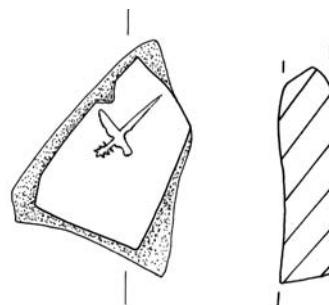
Όστρακο σώματος κλειστού αγγείου μεγάλου μεγέθους από τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 022051 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,042μ., σωσ. διάμ.: 0,032μ., ύψ. χαρ.: 0,011μ.

Μικρό όστρακο σώματος κλειστού αγγείου.

Ο πηλός είναι ανοικτός ερυθρόχρωμος (2.5YR 6/6) και περιέχει πολύ μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Ελαφρότατα καμπύλα τοιχώματα σώματος.

Η εξωτερική επιφάνεια καλύπτεται από καλοδιατηρημένο, πυκνό τεφρόχρωμο (7.5YR 5/1) επίχρισμα.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Αβαθές χάραγμα με μία πλατιά και μία στενή γραμμή σε σχήμα 'X' (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 440–447, αρ. A1–2, A4, A9–11, A13, A18, A20–22, A24–28, A31–34 και A36. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 121–125, αρ. 44–45, 55, 60, 67, 69, 72, 74. SEG 53.957. Johnston 2005, 387, αρ. 295. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 27–28· 71–72, αρ. 48· 53–54. SEG 55.980. BE 2005.385). Στην εσωτερική επιφάνεια τρεις κάθετες λεπτές γραμμές, από τις οποίες οι δύο ακραίες μεγάλες και η κεντρική μικρότερη, πιθανότατα προκλήθηκαν κατά την κατασκευή του αγγείου και δεν εκλαμβάνονται ως χαράγματα.

62**M0 2315**

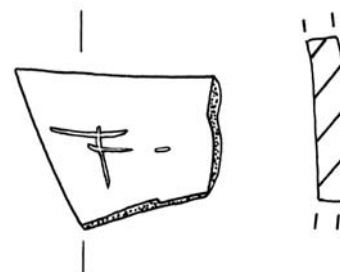
Όστρακο ώμου κλειστού αγγείου μεσαίου μεγέθους από τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 022055 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,022μ., σωσ. διάμ.: 0,027μ., ύψ. χαρ.: 0,01μ.

Μικρό όστρακο ώμου κλειστού αγγείου.

Ο πηλός είναι ερυθρωπός (2.5YR 5/6) με ανοικτό τεφροκάστανο (2.5Y 6/2) πυρήνα. Περιέχει αρκετά μικρά λευκά και σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα, πολλά λευκά και αρκετά σκοτεινόχρωμα μεγάλα εγκλείσματα, καθώς και αρκετή ως μεγάλη ποσότητα μικρότατων κόκκων ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Ελαφρά καμπύλα τοιχώματα ώμου.

Η εξωτερική επιφάνεια καλύπτεται από καλοδιατηρημένο, πυκνό σκοτεινό τεφρόχρωμο (10YR 4/1) επίχρισμα.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Αβαθές χάραγμα με μικρές και στενές ελαφρά καμπύλες γραμμές σε σχήμα 'F' του οποίου η πάνω οριζόντια προεκτείνεται αριστερά.

63**M0 2343**

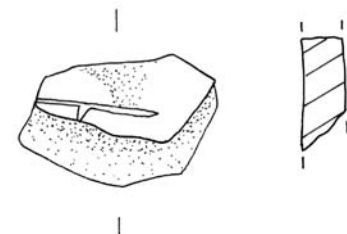
**Όστρακο σώματος
κρατηρόσχημου αγγείου
μεγάλου μεγέθους από
τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου
8ου – μέσου 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 032041 (1).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,02μ., σως. διάμ.:
0,034μ., ύψ. χαρ.: 0,003–0,019μ.

Μικρό όστρακο σώματος κρατηρόσχημου αγγείου με αρκετά ιζήματα στις ακμές.

Ο πηλός είναι ερυθρόχρωμος (2.5YR 5/6) και περιέχει μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Κάθετα τοιχώματα σώματος.

Η εξωτερική επιφάνεια καλύπτεται από αρκετά πυκνό και σιλιπνό, ανοικτό καστανόχρωμο (7.5YR 6/3) επίχρισμα, το οποίο έχει απολεπιστεί σε σημαντικό τμήμα. Η εσωτερική επιφάνεια καλύπτεται από αραιό, ανοικτό ροδοκάστανο (5YR 6/3) επίχρισμα, το οποίο είναι κατά τόπους ελαφρά απολεπισμένο και δεν σώζει ίχνη τροχού.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Αβαθές και λεπτό χάραγμα οριζόντιας γραμμής εφαπτόμενης με άλλη μικρότερη και πλατύτερη (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfiffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

64**M0 2348**

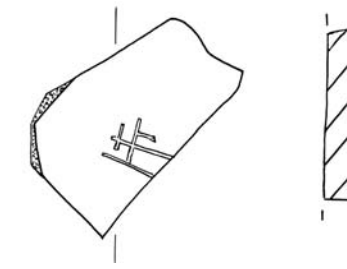
**Όστρακο σώματος
κρατηρόσχημου αγγείου
μεσαίου μεγέθους από
τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου
8ου – μέσου 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 032044 (1).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,039μ., σως. διάμ.:
0,036μ., ύψ. χαρ.: 0,01–0,018μ.

Μικρό όστρακο σώματος κρατηρόσχημου αγγείου, με έντονες φθορές σε μικρό τμήμα της εξωτερικής επιφάνειας και ελαφρές σε τμήμα της εσωτερικής.

Ο πηλός είναι ανοικτός ερυθρόχρωμος (2.5YR 6/6), με σκοτεινό τεφρόχρωμο ως τεφρόχρωμο (GLEY 1 4/N ως 5/N) πυρήνα και μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Ελαφρά καμπύλα τοιχώματα σώματος.

Η εξωτερική επιφάνεια καλύπτεται από καλοδιατηρημένο πυκνό, τεφροκόκκινο ως καστανέρυθρο (2.5YR 5/2 ως 5/3) επίχρισμα και η εσωτερική από καστανέρυθρο (2.5YR 5/4). Η εξωτερική επιφάνεια σώζει αδρά ίχνη λείανσης.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Αβαθές χάραγμα τριών πλάγιων μέτριου πλάτους γραμμών τεμνόμενων από δύο κάθετες, οι οποίες σχηματίζουν αδιάγνωστο 'σύμβολο'.

65**ΜΘ 2380**

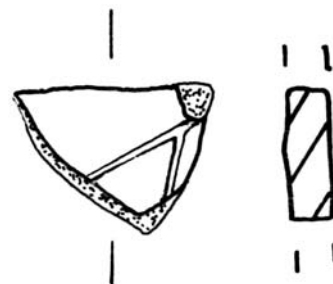
Όστρακο σώματος κλειστού αγγείου μεσαίου μεγέθους από τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 032056 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,011μ., σωσ. διάμ.: 0,015μ., ύψ. χαρ.: 0,004μ.

Πολύ μικρό όστρακο σώματος κλειστού αγγείου.

Ο πηλός είναι ανοικτός ερυθρόχρωμος (2.5YR 6/6) με ανοικτή ροδοκάστανη (5YR 6/3) εσωτερική επιφάνεια. Περιέχει λίγα λευκά και ανοικτά τεφρόχρωμα μικρά εγκλείσματα, λίγα μεγάλα λευκά εγκλείσματα, αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία και ελάχιστη ποσότητα χρυσίζοντος.

Ελαφρότατα καμπύλα τοιχώματα σώματος.

Η εξωτερική επιφάνεια καλύπτεται από καλοδιατηρημένο, αρκετά πυκνό σκοτεινό τεφρόχρωμο (7.5YR 4/1) επίχρισμα.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Αβαθές και λεπτό χάραγμα σε σχήμα 'πλάγιου Δ' (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 448–451, αρ. B4, B9–B10 και 468. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 69, αρ. 39–40. SEG 55.980. BE 2005.385).

66**ΜΘ 2388**

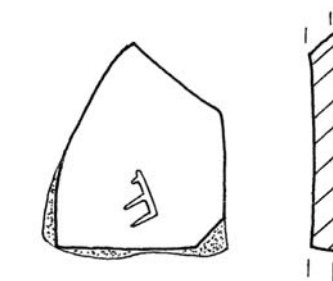
Όστρακο σώματος μικρού κλειστού αγγείου από τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 032061 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,024μ., σωσ. διάμ.: 0,02μ., ύψ. χαρ.: 0,005μ.

Μικρό όστρακο σώματος κλειστού αγγείου.

Ο πηλός είναι ανοικτός καστανόχρωμος (7.5YR 6/4 ως 6/3) με τεφρογάλαζο (GLEY 2 6/1 10BG) πυρήνα. Περιέχει ελάχιστα μικρά λευκά εγκλείσματα, αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία και μία φολίδα χρυσίζοντος.

Ελαφρότατα καμπύλα τοιχώματα σώματος.

Καλοδιατηρημένο πυκνό, σκοτεινό τεφρόχρωμο (7.5YR 4/1) επίχρισμα καλύπτει την εξωτερική επιφάνεια.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Αβαθές και λεπτό χάραγμα σε σχήμα 'ανάποδου Ε'.

67**M0 2398**

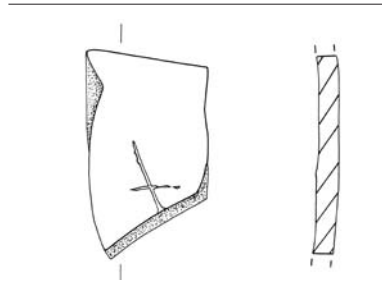
Όστρακο σώματος κλειστού αγγείου μεγάλου μεγέθους από τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2006. 032080 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,058μ., σωσ. διάμ.: 0,035μ., ύψ. χαρ.: 0,02μ.

Μεσαίου μεγέθους όστρακο σώματος κλειστού αγγείου.

Ο πηλός είναι ανοικτός ερυθρόχρωμος ως ερυθρόχρωμος (2.5YR 6/6 ως 5/6) και περιέχει λίγα λευκά και ελάχιστα σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, πολύ μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία και μικρή ως αρκετή ποσότητα χρυσιζοντος.

Σχεδόν κάθετα τοιχώματα σώματος.

Η εξωτερική επιφάνεια καλύπτεται από τεφρόχρωμο ως σκοτεινό τεφρόχρωμο (10YR 5/1 ως 4/1) επίχρισμα.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Αβαθές και λεπτό χάραγμα σε σχήμα 'X' (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 440–447, αρ. A1–2, A4, A9–11, A13, A18, A20–22, A 24–28, A31–34 και A36. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 121–125, αρ. 44–45, 55, 60, 67, 69, 72, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdán 2005, 67, αρ. 27–28· 71–72, αρ. 48· 53–54. SEG 55.980. BE 2005.385).

68**M0 2408**

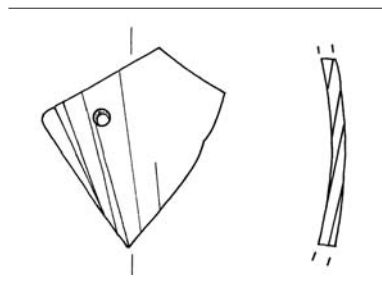
Όστρακο σώματος μικρού κλειστού αγγείου από τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 032086 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,042μ., σωσ. διάμ.: 0,039μ., ύψ. χαρ.: 0,03μ.

Μικρό όστρακο σώματος κλειστού αγγείου.

Ο πηλός είναι ερυθρόχρωμος (2.5YR 5/6) και τρέπεται σε καστανόχρωμο (7.5YR 4/2 ως 5/2) προς τις επιφάνειες. Περιέχει ελάχιστα σκοτεινόχρωμα και μεμονωμένα λευκά μικρά εγκλείσματα, ελάχιστα λευκά και ένα καστανέρυθρο μεγάλο έγκλεισμα, μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία και ελάχιστη χρυσιζοντος.

Έντονα καμπύλα τοιχώματα σώματος.

Η εξωτερική επιφάνεια καλύπτεται από σκοτεινό τεφρόχρωμο (7.5YR 4/1) επίχρισμα.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Αβαθές και λεπτό χάραγμα από έξι ελαφρώς πλάγιες προς τα αριστερά γραμμές (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdán 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385). Κυκλική διαμπερής οπή διαμέτρου 0,0026μ. στο πάνω τμήμα εφάπτεται σε μία από τις χαραξίς, χωρίς να είναι βέβαιο αν αυτή αντιπροσωπεύει επιδιόρθωση του αγγείου ή δεύτερη χρήση του οστράκου.

69**M0 3199**

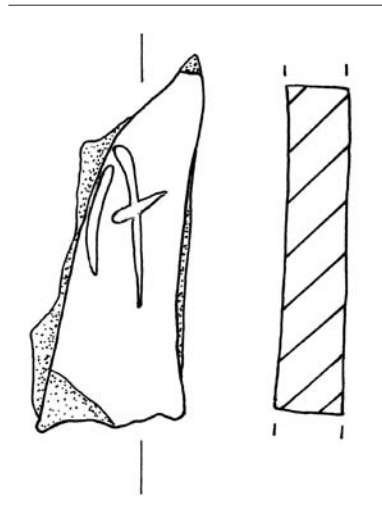
**Όστρακο σώματος κλειστού
αγγείου μεγάλου μεγέθους από
τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου
8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 022/T14 (1).

Διαστάσεις

σωζ. ύψ.: 0,021μ., σωζ. διάμ.:
0,055μ., ύψ. χαρ.: 0,042–0,052μ.

Μεσαίου μεγέθους όστρακο σώματος κλειστού αγγείου.

Ο πηλός είναι τεφροκόκκινος ως ερυθρόχρωμος (10R 5/4 ως 5/6) με τεφρογάλαζο (GLEY 2 6/1 5B) πυρήνα. Περιέχει πολύ μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Ελαφρά καμπύλα τοιχώματα σώματος.

Η εξωτερική επιφάνεια καλύπτεται από φθαρμένο τεφρόχρωμο ως τεφροκάστανο (10YR 5/1 ως 5/2) γάνωμα μέτριας πυκνότητας και διατηρεί ίχνη από τη διαδικασία επεξεργασίας της.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση): Αβαθές χάραγμα δύο μη εφραπτόμενων πλάγιων γραμμών μέτριου πλάτους σε σχήμα 'Δ', από τις οποίες η δεξιά τέμνεται από μικρότερη οριζόντια (βλ., π.χ., Παπαδοπουλος 1994, 440–441, αρ. Α3 και Α7–12· 444–445, αρ. Α14–17· 448–451, αρ. Β4, Β9–Β10 και 468. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 117, αρ. 25· 120, αρ. 37. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 69, αρ. 39–40. SEG 55.980. BE 2005.385).

70**M0 2240**

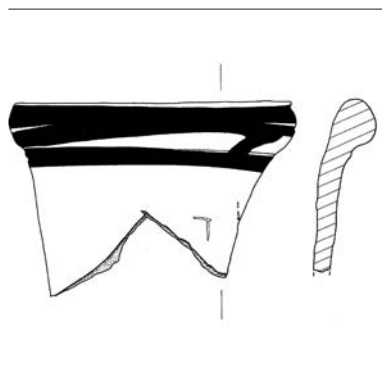
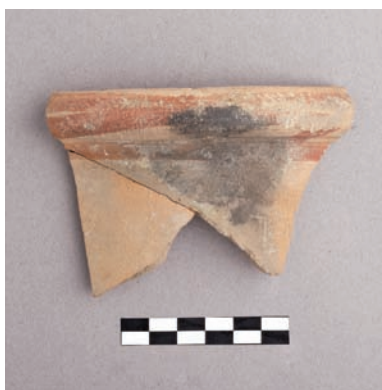
**Τμήμα λαιμού και χείλους
'μεθωναίου' αμφορέα ύστερου
8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2003, 2004. 032027 (1), 032064 (1).

Διαστάσεις

σωζ. ύψ.: 0,07μ., σωζ. διάμ. χείλους:
0,104μ. (αρχική, κατ' εκτίμηση:
0,17μ.), ύψ. χαρ.: 0,01μ.

Δύο όστρακα μικρού και μεσαίου μεγέθους συγκολλημένα σχηματίζουν το 1/6 της περιφέρειας του χείλους και μικρό τμήμα λαιμού και χείλους αμφορέα. Το μεγαλύτερο όστρακο φέρει έντονα ίχνη καύσης στην εξωτερική επιφάνεια.

Ο πηλός είναι ανοικτός ερυθροκάστανος (2.5YR 6/4) και τρέπεται κατά τόπους σε ωχροκάστανο ως τεφροκάστανο (2.5YR 6/3 ως 5/2) με ανοικτή καστανόχρωμη (7.5YR 6/4) εσωτερική επιφάνεια. Περιέχει λίγα λευκά

και ελάχιστα σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, μεμονωμένα μεγάλα λευκά εγκλείσματα και μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Τα κάθετα τοιχώματα του λαιμού απολήγουν σε αποστρογγυλεμένο χείλος με λοξή, σχεδόν επίπεδη κάτω επιφάνεια. Τη γένεση του χείλους διατρέχει χαμηλός ανάγλυφος δακτύλιος.

Η εξωτερική επιφάνεια είναι εδαφόχρωμη και λειασμένη (η λείανση εκτείνεται και στο εσωτερικό του λαιμού) και φέρει ερυθροκάστανο, εξίτηλο γάνωμα μέτριας πυκνότητας. Ταινία στο άνω πέρας του λαιμού και δύο ακόμη ταινίες στην εξωτερική επιφάνεια του χείλους, η κατώτερη από τις οποίες αμελής.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στον λαιμό αβαθές χάραγμα μέτριου πλάτους σε σχήμα 'Γ επί τα λαιά'.

71**MΘ 2383**

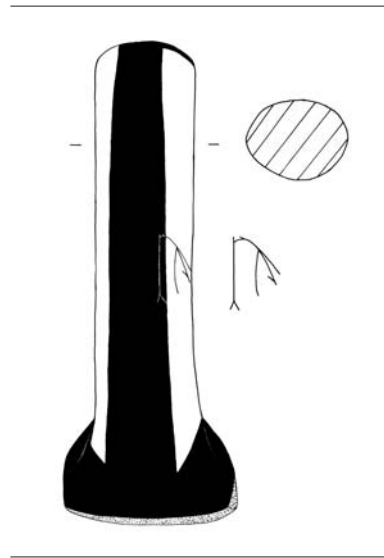
**Λαβή 'μεθωναίου' αμφορέα
ύστερου 8ου - αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 032059 (1).

Διαστάσεις

σωζ. ύψ.: 0,017μ., σωζ. διάμ.:
0,064μ., διάμ. λαβής: 0,034-
0,036μ., ύψ. χαρ.: 0,025μ.

Λαβή αμφορέα σώζεται σχεδόν πλήρης, μαζί με μικρό τμήμα ώμου στην περιοχή της γένεσής της.

Ο πηλός είναι ροδοκάστανος (2.5YR 5/4) ως ροδοκίτρινος (5YR 6/6) με ωχροκάστανη (10YR 7/4) εξωτερική επιφάνεια. Περιέχει λίγα μικρά σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα, ελάχιστα μεγάλα λευκά εγκλείσματα, πάρα πολύ μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία σε μορφή φολίδων αλλά κυρίως κόκκων και ελάχιστες φολίδες χρυσιζοντος.

Κάθετη λαβή ελλειψοειδούς διατομής εκτεινόταν από τον ώμο στον λαιμό.

Η εξωτερική επιφάνεια είναι λειασμένη εδαφόχρωμη, κατά τόπους απολεπισμένη, και κοσμεύεται με αρκετά αραιό ως αραιό καστανόχρωμο γάνωμα, το οποίο έχει απολεπιστεί κατά τόπους ελαφρώς ως έντονα. Πλατιά κάθετη ταινία κοσμεί τη ράχη της λαβής και πλατύτερη ταινία περιβάλλει τη γένεσή της, ενώ ίχνη άλλης ανάλογης ταινίας διατηρούνται στο άνω πέρας της λαβής. Δύο τυχαίες κηλίδες γανώματος χαμηλά, στην εσωτερική όψη της λαβής.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στο μέσον περίπου του ύψους της λαβής αβαθές και λεπτό χάραγμα σε σχήμα 'Δ' και στο εσωτερικό της δεξιάς πλάγιας γραμμής μικρότερο σχήμα 'Δ' (βλ., π.χ., Paradoopoulos 1994, 448-451, αρ. B4, B9-B10 και 468. Bartoněk & Buchner 1995, 166-167, αρ. 24. SEG 47.1488. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdant 2005, 69, αρ. 39-40. SEG 55.980. BE 2005.385).

72**ΜΘ 2428**

**Τμήμα λαιμού και ώμου
'μεθωναίου' αμφορέα ύστερου
8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2003, 2004. 022050 (3), 032030 (1),
032037 (1), 032048 (1), 032054 (1).

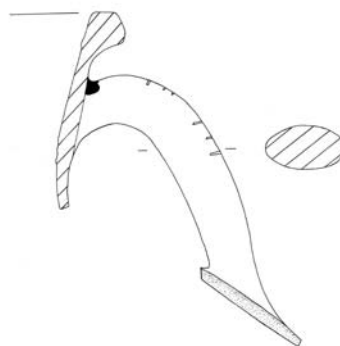
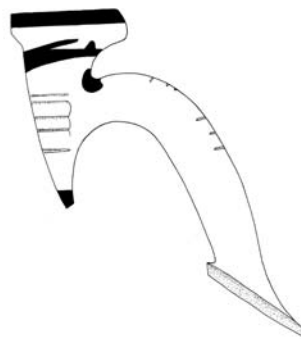
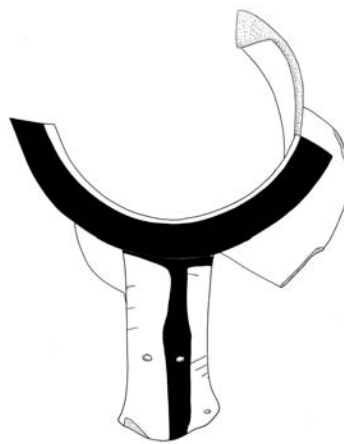
Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,142μ., διάμ. χείλους:
0,175μ., ύψ. χαρ.: 0,006–0,01μ.

Οκτώ όστρακα μεσαίου κυρίως μεγέθους συγκολλημένα σχηματίζουν τμήμα αμφορέα: το ήμισυ της περιφέρειας του λαιμού και του χείλους, ελάχιστα στο τμήμα του ώμου και μία λαβή.

Ο πήλός είναι ερυθρός ως ανοικτός ερυθρόχρωμος (2.5YR 5/6 ως 6/6) και τρέπεται σε ανοικτό τεφροκάστανο (10YR 6/2) στην εσωτερική και στην εξωτερική επιφάνεια, οι οποίες έχουν αλλοιωθεί χρωματικά στο μεγαλύτερο τμήμα και παρουσιάζονται τεφρόχρωμες (10YR 5/1). Ο πήλος περιέχει λίγα σκοτεινόχρωμα και αρκετά λευκά μικρά εγκλείσματα, αρκετά μεγάλα λευκά αποστρογγυλεμένα εγκλείσματα και μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Αυλάκωση διατρέχει τη μετάβαση από τον ώμο στον βραχύ λαιμό, τα τοιχώματα του οποίου ανοίγουν προς τα πάνω. Στο μέσον του ύψους του λαιμού εντοπίζονται τρεις οριζόντιες αβαθείς, αλλά αρκετά πλατιές αυλακώσεις, οι οποίες εναλλάσσονται με δύο αρκετά υψηλούς ανάγλυφους δακτυλίου με επίπεδη επιφάνεια (οι δακτύλιοι προέκυψαν από

την απόδοση των αυλακώσεων). Παχύ χείλος κυκλικής διατομής, με δύο αβαθείς αυλακώσεις στην κάτω επιφάνεια, αμέσως υψηλότερα από την ένωση με τον λαιμό. Κάθετη λαβή πεπλατυσμένης ελλειψοειδούς διατομής εκτείνεται από τον ώμο στο μέσον του λαιμού και φέρει κάθετη ανάγλυφη νεύρωση στο μέσον της ράχης. Αρκετά βαθιά κοιλότητα ελλειψοειδούς διατομής εντοπίζεται στην εσωτερική επιφάνεια του λαιμού, στο ύψος της πρόσφυσης της λαβής. Η οπή προκλήθηκε πιθανότατα από το δάκτυλο του κεραμέα, κατά τη διαδικασία της επικόλλησης της λαβής.

Η εξωτερική επιφάνεια είναι εδαφόχρωμη λειασμένη (η λείανση εκτείνεται και στο εσωτερικό του λαιμού) και κοσμεύεται με μελανό, εξίτηλο, αρκετά πυκνό γάνωμα, το οποίο έχει απολεπιστεί αρκετά στο χείλος και στο μέσον περίπου της ράχης της λαβής. Πλατιά ταινία στη μετάβαση από τον ώμο στον λαιμό και άλλες ανάλογες στο άνω πέρασ του λαιμού και στην εξωτερική/άνω επιφάνεια του χείλους. Οριζόντια πλατιά και βραχεία ταινία κοσμεύει την πρόσφυση της λαβής στον λαιμό και εφάπτεται με κάθετη πλατιά ταινία που διατρέχει τη ράχη της λαβής ελαφρώς έκκεντρα, αμέσως δεξιά της κεντρικής νεύρωσης.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στις πλαϊνές επιφάνειες της λαβής, αβαθές και λεπτό χάραγμα τριών πλάγιων παράλληλων μεταξύ τους γραμμών (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdán 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385). Στο κέντρο της ράχης της λαβής, δύο αρκετά μικρές οπές κυκλικής διατομής σε οριζόντια διάταξη (βλ., π.χ., Csapo, Johnston & Geagan 2000, 117, αρ. 25· 120–121, αρ. 39, 44. SEG 53.957. Johnston 2005, 346–347, αρ. 136, fig. 16). Στην εσωτερική επιφάνεια της λαβής αβαθές και λεπτό χάραγμα γραμμής.

73

ΜΘ 2429

**Τμήμα λαιμού και ώμου
'μεθωναίου' αμφορέα ύστερου
8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004, 2006. 022062 (2), 032060 (1), 032071 (1).

Διαστάσεις

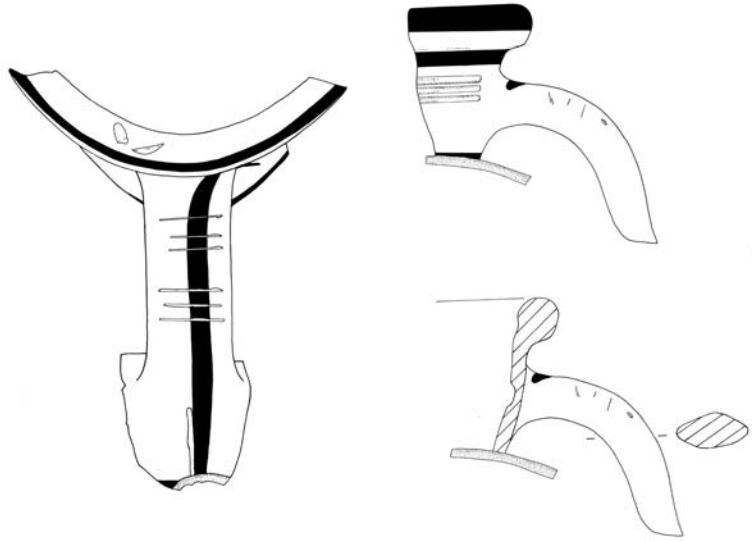
σως. ύψ.: 0,177μ., σως. διάμ.
χείλους: 0,162μ. (αρχική, κατ'
εκτίμηση: 0,18μ.), ύψ. χαρ.: 0,022–
0,031μ.

Έξι όστρακα μεσαίου κυρίως μεγέθους συγκολλημένα σχηματίζουν τα 2/5 της περιφέρειας του λαιμού και του χείλους και μία λαβή με ελάχιστο τμήμα του ώμου αμφορέα.

Πηλός ανοικτός ερυθρωπός ως ανοικτός ερυθροκάστανος (2.5YR 6/6 ως 6/4) με ανοικτή ωχροκάστανη (10YR 7/4) εξωτερική επιφάνεια και ροδόχρωμη (7.5YR 7/4) εσωτερική. Περιέχει λίγα μικρά λευκά εγκλείσματα, λίγα μεγάλα λευκά γωνιώδη εγκλείσματα, μικρή ποσότητα χρυσιζοντος και μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Βραχύς λαιμός, τα τοιχώματα του οποίου ανοίγουν ελαφρώς προς τα πάνω. Στο μέσον του ύψους του λαιμού εντοπίζονται δύο οριζόντιες, αβαθείς, αλλά πλατιές αυλακώσεις, οι οποίες εναλλάσσονται με τρεις χαμηλούς ανάγλυφους δακτυλίους με αποστρογγυλεμένη κορυφή (οι δακτύλιοι προέκυψαν από την απόδοση των αυλακώσεων). Αποστρογγυλεμένο χείλος με λοξή, σχεδόν επίπεδη κάτω επιφάνεια. Κάθετη λαβή ελαφρώς πεπλατυσμένης ελλειψοειδούς διατομής, εκτείνεται από τον ώμο στο μέσον του λαιμού.

Η εξωτερική επιφάνεια είναι εδαφόχρωμη λειασμένη (η λείανση εκτείνεται και στο εσωτερικό του λαιμού) και κοσμεύεται με καστανέρυθρο εξίτηλο γάνωμα μέτριας πυκνότητας, απολεπισμένο κατά τόπους στο χείλος. Η διακόσμηση συνίσταται κυρίως σε αραιά διατεταγμένες περιθέουσες ταινίες μέτριου πλάτους: ίχνος ταινίας αμέσως κάτω από τη γένεση της λαβής, ταινία στη μετάβαση από τον ώμο στον λαιμό και άλλη αρκετά αμελής στο άνω πέρασ του λαιμού. Ελαφρώς λεπτότερη ταινία στην εξωτερική επιφάνεια του

χείλους. Τοξοειδής αμελής ταινία περιγράφει την άνω πλευρά της πρόσφυσης της λαβής στον λαιμό και εφάπτεται με κάθετη σχεδόν ταινία που διατρέχει τη ράχη της λαβής και εκτείνεται κάτω από τη γένεσή της.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στο μέσον του ύψους της ράχης της λαβής και λίγο ψηλότερα, αβαθές και λεπτό χάραγμα έξι γραμμών σε δύο ομάδες των τριών. Κάτω από τη γένεση της λαβής, βαθύ χάραγμα πλατιάς κάθετης γραμμής (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30–70, αρ. 42–75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385). (Στην άνω επιφάνεια του χείλους οι δύο πλάγιες πλατιές αυλακώσεις είναι πιθανότατα τυχαίες.)

74

ΜΘ 2430

Τμήμα λαιμού και χείλους 'μεθωναίου' αμφορέα ύστερου 8ου – μέσου 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 022032 (1), 022034 (1).

Διαστάσεις

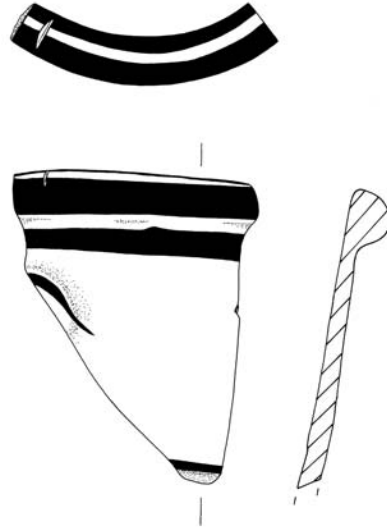
σωσ. ύψ.: 0,106μ., σωσ. διάμ.
χείλους: 0,091μ. (αρχική, κατ'
εκτίμηση: 0,16μ.), ύψ. χαρ.:
0,012μ.

Δύο όστρακα μεσαίου μεγέθους συγκολλημένα σχηματίζουν το 1/5 της περιφέρειας του λαιμού και του χείλους αμφορέα, με ελάχιστο τμήμα της πρόσφυσης της μίας λαβής.

Πηλός ανοικτός ερυθροκάστανος ως ερυθρωπός (2.5YR 6/4 ως 6/6) με ροδόχρωμη (7.5YR 7/4) εξωτερική επιφάνεια και ροδοκίτρινη (7.5YR 7/6 ως 5YR 6/6) εσωτερική. Περιέχει λίγα μικρά λευκά εγκλείσματα, ελάχιστα μεγάλα αποστρογγυλεμένα λευκά και γωνιώδη σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα, μικρή ποσότητα χρυσίζοντος και μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Βραχύς λαιμός, τα τοιχώματα του οποίου ανοίγουν ελαφρώς προς τα πάνω. Στο άνω τμήμα του λαιμού εντοπίζεται ανεπαίσθητος οριζόντιος δακτύλιος. Αποστρογγυλεμένο χείλος με λοξή, σχεδόν επίπεδη κάτω επιφάνεια. Κάθετη λαβή εκτεινόταν από τον ώμο στο μέσον του λαιμού.

Η εξωτερική επιφάνεια είναι εδαφόχρωμη λειασμένη (η λείανση εκτείνεται και στο εσωτερικό του λαιμού) και κοσμεύεται με καστανέρυθρο εξίτηλο γάνωμα μέτριας πυκνότητας απολεπισμένο κυρίως στο χείλος. Ταινία στη μετάβαση από τον ώμο στον λαιμό και άλλη αρκετά πλατιά στο άνω πέρασ του λαιμού. Παχύτερη ταινία καλύπτει την εξωτερική επιφάνεια του χείλους και άλλη λεπτή την κορυφή του χείλους. Λεπτή, τοξοειδής, αμελής ταινία περιγράφει την άνω πλευρά της πρόσφυσης της λαβής.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στην άνω επιφάνεια του χείλους αβαθές χάραγμα πλατιάς γραμμής (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

75

ΜΘ 2461

‘Μεθωνιαίος’ αμφορέας ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004, 2006. 022054 (2), 022059 (2), 022061 (1), 022062 (3), 022063 (5), 022064 (23), 022065 (30), 022066 (14), 022068 (2), 022069 (1), 022 ZBΠ (8), 032028 (1), 032029 (1), 032044 (1), 032053 (1), 032055 (1), 032056 (1), 032058 (1), 032059 (7), 032061 (2), 032063 (1), 032068 (1), 032071 (1), 032073 (1), 032074 (6), 032075 (13), 032077 (2), 032078 (2), 032079 (2), 032 (1).

Διαστάσεις

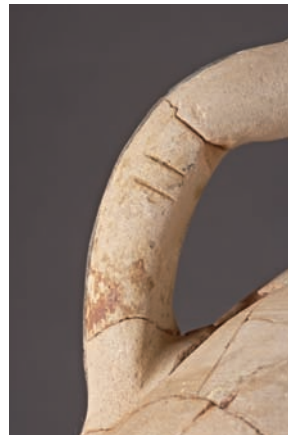
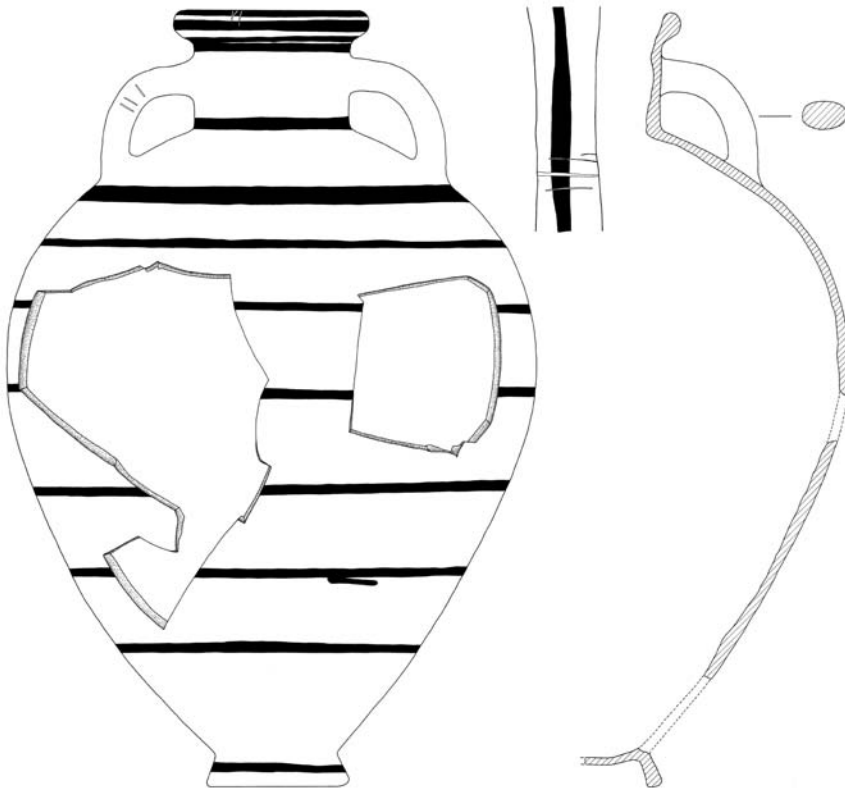
ύψ.: 0,64μ., διάμ. βάσης: 0,113μ., διάμ.: 0,43μ., διάμ. χείλους: 0,165μ., ύψ. χαρ. λαβών: 0,012–0,032μ. και 0,013μ., χείλους: 0,007–0,009μ., σχήμα ‘N’: 0,02μ.

Αμφορέας συγκολλημένος από 150 περίπου όστρακα μεσαίου κυρίως μεγέθους και συμπληρωμένος σε αρκετά τμήματα σώματος. Δεκαπέντε περίπου όστρακα μικρού ή μικρομεσαίου μεγέθους παραμένουν ασυγκόλλητα. Ελλείπουν αρκετά μεγάλα τμήματα σώματος και μικρό τμήμα του χείλους. Όλη σχεδόν η εξωτερική επιφάνεια του αγγείου, με εξαίρεση τμήμα κάτω από τη μία λαβή, έχει αλλοιωθεί χρωματικά, λόγω των συνθηκών όπτησης. Ορισμένα όστρακα από το ύψος της μέγιστης διαμέτρου και αμέσως παρακάτω φέρουν έντονα δευτερογενή ίχνη καύσης. Φθορές σε τμήματα της εξωτερικής επιφάνειας αμέσως πάνω από το ύψος της μέγιστης διαμέτρου και σε μεγάλο τμήμα της κοιλιάς.

Ο πηλός ανοικτός ερυθρωπός (10R 6/6) με τεφρόχρωμο ως ανοικτό τεφροκάστανο (10YR 6/1 ως 6/2) πυρήνα τρέπεται σε ανοικτό καστανόχρωμο (7.5YR 6/4) προς την εξωτερική επιφάνεια, η οποία σε μεγάλο μέρος έχει αλλοιωθεί χρωματικά και παρουσιάζεται ανοικτή τεφροκάστανη (10YR 6/2). Ροδοκίτρινη (5YR 6/6) η εσωτερική επιφάνεια. Ο πηλός περιέχει αρκετά λευκά και λιγότερα σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, αρκετά μεγάλα λευκά κυρίως αποστρογγυλεμένα και μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Υψηλή και στενή δακτυλιόσχημη ελαφρά κωνική βάση, η οποία διατηρεί χαμηλό ανάγλυφο δακτύλιο σε τμήμα του άξονα ένωσης με το παχύ ωσειδές σώμα, τα κατώτερα τοιχώματα του οποίου συγκλίνουν έντονα προς τη βάση. Βραχύς κυλινδρικός λαιμός και αποστρογγυλεμένο χείλος με λοξή, σχεδόν επίπεδη κάτω επιφάνεια. Δύο κάθετες λαβές πεπλατυσμένης ελλειψοειδούς διατομής εκτείνονται από τον ώμο στο μέσον του λαιμού.

Η εξωτερική επιφάνεια είναι εδαφόχρωμη λειασμένη (η λείανση εκτείνεται και στο εσωτερικό του λαιμού) και κοσμεύεται με μελανό εξίτηλο γάνωμα κυμαινόμενης πυκνότητας. Τόσο το γάνωμα όσο και η επιφάνεια είναι κατά τόπους απολεπισμένα. Η διακόσμηση συνίσταται κυρίως σε αραιά διατεταγμένες αρκετά λεπτές περιθέουσες ταινίες: μία ψηλά στο πόδι και έξι στο σώμα ως το χαμηλότερο τμήμα του ώμου οι οποίες ακολουθούνται από ζεύγος επάλληλων ταινιών αμέσως κάτω από τις γενέσεις των λαβών (οι ταινίες του ζεύγους κατά τόπους εμφανίζονται ενωμένες). Μία περιθέουσα ταινία ανάλογου πάχους εντοπίζεται επίσης στη μετάβαση από τον ώμο στον λαιμό και στο άνω πέρας του λαιμού, ενώ τρεις ακόμα κοσμούν την εξωτερική και την άνω επιφάνεια του χείλους. Κάθετη ταινία στη ράχη των λαβών εκτείνεται πολύ χαμηλότερα από τις γενέσεις τους, σχεδόν ως το ύψος της μέγιστης διαμέτρου και έχει οξεία απόληξη.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στην πλαϊνή επιφάνεια της μίας λαβής βαθύ χάραγμα τριών μικρών παράλληλων μεταξύ τους γραμμών. Στη ράχη της άλλης λαβής αβαθές και λεπτό χάραγμα τριών παράλληλων μεταξύ τους γραμμών, από τις οποίες η μεσαία διπλή. Στο χείλος βαθύ χάραγμα ζεύγους μικρών παράλληλων μεταξύ τους και πλατιών γραμμών και δύο μεγαλύτερων και λίγο βαθύτερων γραμμών, σε ίση περίπου απόσταση μεταξύ τους και από το ζεύγος των δύο μικρών (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdán 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385). Στο χείλος επίσης αβαθές και λεπτό χάραγμα σε σχήμα 'N' επί τα λαιά με προέκταση της δεξιάς κάθετης προς τα πάνω και της αριστερής προς τα κάτω.

76

ΜΘ 2768

Μικρός 'μεθωνάιος' αμφορέας ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

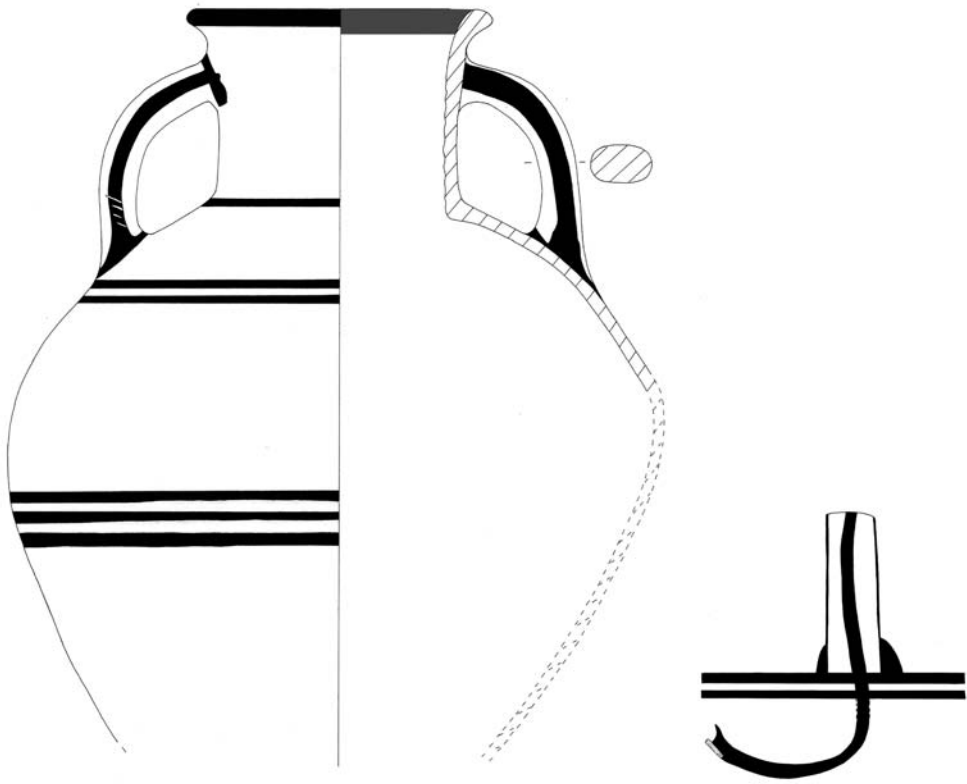
2004, 2006. 022044 (1), 022051 (1), 022062 (1), 022063 (1), 022064 (4), 022065 (3), 022066 (35), 022067 (2), 022068 (2), 022069 (1), 022070 (2), 022071 (1), 022 Ζ.Α.Π. (1), 022 Ζ.Β.Π. (1), 032035 (1), 032060 (2), 032061 (2), 032062 (1), 032063 (4), 032077 (4), 032078 (2), 032079 (4), 032080 (5), 032081 (2), 032086 (10).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,378μ., σως. διάμ.: 0,307μ., διάμ. χείλους: 0,144μ., ύψ. χαρ.: 0,008μ.

Αμφορέας συγκολλημένος από ογδόντα περίπου όστρακα μικρού και κυρίως μεσαίου μεγέθους. Ελλείπουν πλήρως η βάση, το κατώτατο σώμα και λίγα μικρά και δύο μεγάλα τμήματα σώματος (τα τελευταία αντιπροσωπεύουν περίπου τα 2/5 της περιφέρειάς του). Η επιφάνεια του αγγείου εσωτερικά και εξωτερικά παρουσιάζει έντονη χρωματική διαφοροποίηση, λόγω ανομοιογενούς όπτησης. Πάνω από το ύψος της μέγιστης διαμέτρου, το αγγείο έχει παραμείνει στη φάση της αναγωγής, ενώ κάτω έχει έντονα επανοξειδωθεί. Στη μία όψη του λαιμού εντοπίζεται ερυθρωπός δακτύλιος με σκοτεινόχρωμο κεντρικό τμήμα, πράγμα που οφείλεται σε πλημμελή επανοξειδωση και προκλήθηκε προφανώς από την επαφή του αμφορέα με άλλο αντικείμενο πιθανώς στήριγμα αγγείου. Ανάλογη αλλά μικρότερη και ακανόνιστη κηλίδα στο χείλος. Αρκετά ιζήματα στον λαιμό εξωτερικά και εσωτερικά.

Ο πηλός είναι ανοικτός ερυθρόχρωμος (2.5YR 6/6), όμως στην τομή ορισμένων οστράκων του ανώτερου σώματος παρουσιάζει δύο στρώματα: ένα ανοικτό ερυθρόχρωμο (2.5YR 6/6) στο εσωτερικό και ένα τεφρόχρωμο (10YR 5/1) στο εξωτερικό. Επίσης, στο ανώτερο σώμα η εσωτερική επιφάνεια του αγγείου είναι καστανέρυθη (2.5YR 5/3). Η εξωτερική επιφάνεια κυμαίνεται από τεφρορόδινη (7.5YR 6/2) ως ανοικτή καστανόχρωμη (7.5YR 6/4) με ένα σημαντικό τμήμα της τεφρόχρωμο (7.5YR 6/1) λόγω των συνηθικών όπτησης. Ο πηλός περιέχει λίγα μικρά λευκά εγκλείσματα, αρκετά μεγάλα λευκά κυρίως αποστρογγυλεμένα και αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Παχύ ωσειδές σώμα, τα κατώτερα τοιχώματα του οποίου συγκλίνουν έντονα προς τη βάση. Βραχύς και ευρύς λαιμός με ελαφρά κοίλα τοιχώματα που ανοίγουν έντονα ψηλά προς το αρκετά παχύ, ανακαμπτόμενο χείλος. Τα τοιχώματα του λαιμού παρουσιάζουν έντονες τις γραμμές του τροχού στην εσωτερική όψη. Δύο κάθετες λαβές πεπλατυσμένης ελλειψοειδούς διατομής εκτείνονται από τον ώμο στο ανώτερο τμήμα του λαιμού.

Η εξωτερική επιφάνεια είναι λειασμένη εδαφόχρωμη και κοσμείται με ερυθρωπό ως μελανό εξίτηλο γάνωμα κυμαινόμενης πυκνότητας, κυρίως όμως αρκετά αραιό. Η διακόσμηση είναι καλοδιατηρημένη, αλλά το χρώμα της επιφάνειας και του γανώματος παρουσιάζουν διακυμάνσεις στα διάφορα τμήματα του αγγείου. Η διακόσμηση συνίσταται κυρίως σε αρκετά λεπτές περιθέουσες ταινίες: τρεις επάλληλες ταινίες στο ύψος της μέγιστης διαμέτρου, ζεύγος επάλληλων ταινιών αμέσως κάτω από τη γέννηση των λαβών, μία ταινία στη μετάβαση από τον ώμο στον λαιμό, τα άκρα της οποίας δεν ενώνονται και άλλη στο άνω πέρασ του λαιμού. Γάνωμα καλύπτει πλήρως το χείλος. Οριζόντια αρκετά πλατιά τοξοειδής ταινία κοσμεί την πρόσφυση των λαβών στον λαιμό και εφάπτεται με κάθετη ταινία που διατρέχει τη ράχη των λαβών και εκτείνεται αρκετά χαμηλότερα από τις γενέσεις τους, ως το ύψος της μέγιστης διαμέτρου, όπου σχηματίζει άγκιστρο. Ημικυκλική ταινία περιβάλλει τη γένεση των λαβών στον ώμο.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στο κάτω πέρασ της πλαϊνής πλευράς της μίας λαβής, βαθύ χάραγμα τεσσάρων μικρών παράλληλων μεταξύ τους γραμμών (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

77

M0 2184

Θερμαϊκός αμφορέας ύστερου θου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004, 2006. 022062 (2), 022063 (1), 022064 (2), 022065 (5), 022/ZBΠ (2), 032058 (1), 032061 (8), 032066 (1), 032074 (11), 032075 (4), 032077 (1).

Διαστάσεις

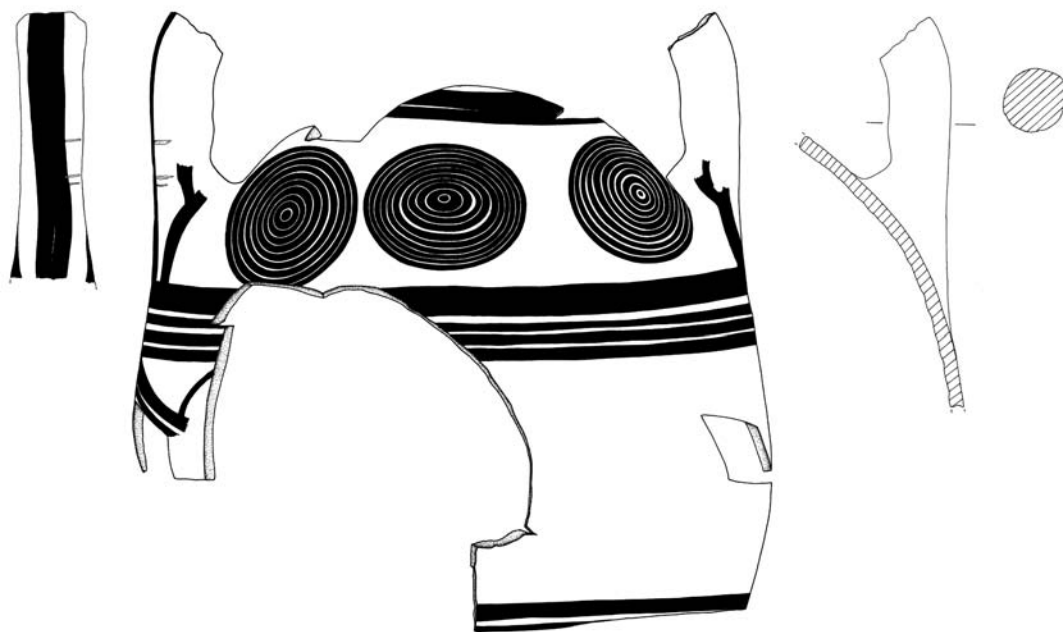
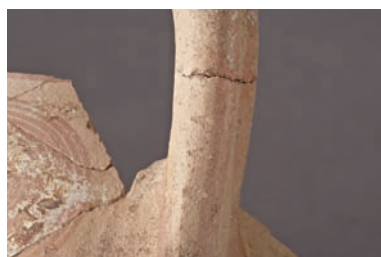
σως. ύψ.: 0,37μ., διάμ.: 0,377μ.,
διάμ. λαβής: 0,04μ., ύψ. χαρ.:
0,008–0,012μ.

Αμφορέας σωζόμενος σε δύο μεγάλα και ένα μικρό τμήμα σώματος συγκολλημένα αντίστοιχα από τριάντα ένα, δέκα και τέσσερα όστρακα διαφόρων μεγεθών. Επτά όστρακα παραμένουν ασυγκόλλητα. Ελλείπουν πλήρως η βάση και το κατώτατο σώμα, ο λαιμός και το χείλος. Επίσης ελλείπουν μικρά τμήματα του υπόλοιπου σώματος και το άνω ήμισυ των λαβών. Ίχνη καύσης σε δύο περιοχές περιορισμένης έκτασης στο ύψος της μέγιστης διαμέτρου και ιζήματα κατά τόπους.

Ο πηλός είναι ανοικτός καστανέρυθρος (2.5YR 6/4) ως ανοικτός ερυθρόχρωμος (2.5YR 6/6 ως 10R 6/6) με τεφροπράσινο (GLEY 1 6/1/5GY) το εσωτερικό και μεγαλύτερο τμήμα της τομής και ανοικτή καστανέρυθρη (5YR 6/4 ως 6/3) εσωτερική επιφάνεια. Περιέχει πάρα πολλά λευκά και πολλά σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, αρκετά μεγάλα λευκά κυρίως αποστρογγυλεμένα και λίγα σκοτεινόχρωμα κυρίως γωνιώδη εγκλείσματα, μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία, τόσο σε μορφή κόκκων όσο και σε μορφή φολίδων, καθώς και λίγες φολίδες χρυσιζοντος μαρμαρυγία.

Παχύ ωσειδές σώμα. Δύο κάθετες λαβές ακανόνιστης κυκλικής διατομής με δύο αβαθείς κάθετες αυλακώσεις στη ράχη εκτείνονται από τον ώμο στον λαιμό.

Η διακόσμηση είναι καλοδιατηρημένη, επαναλαμβάνεται όμοια στις δύο όψεις και αποδίδεται με καστανέρυθρο, εξίτηλο, αρκετά πυκνό γάνωμα πάνω σε αδρολειασμένη ανοικτή καστανόχρωμη (7/5YR 6/4) επιφάνεια. Ομάδα δύο τουλάχιστον περιθεουσών ταινιών μέτριου πλάτους στο κάτω πέρασ του σωζόμενου τμήματος. Τρεις ανάλογες ταινίες κάτω από μία πολύ παχύτερη τέταρτη αμέσως κάτω από το ύψος των λαβών. Ο ώμος κάθε όψης

φέρει τρεις ομάδες δεκαπλών ομόκεντρων κύκλων με κεντρική μεγάλη κηλίδα βαφής γύρω από το σημάδι της ακίδας του διαβήτη, το οποίο είναι πολύ αχνό και υποδεικνύει ότι οι κύκλοι σχεδιάστηκαν, αφού το αγγείο είχε στεγνώσει αρκετά. Δύο αρκετά πλατιές ταινίες κοσμούν το άνω πέρας του ώμου. Δύο κάθετες αρκετά πλατιές ταινίες κοσμούν τις αυλακώσεις της ράχης της λαβής και εκτείνονται χαμηλότερα. Από τη γένεση της λαβής κρέμονται δύο ακόμα ταινίες και οι τέσσερις συνολικά συγκλίνουν χαμηλότερα και διασταυρώνονται ανά ζεύγη, σχηματίζοντας άγκιστρα. Στη μία όψη, αμελής, λοξή, βραχεία ταινία πρόσκειται στο άκρο του κοσμήματος, ενώ στην άλλη κάθετη κηλίδα βαφής βρίσκεται αρκετά χαμηλότερα του άκρου του κοσμήματος.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στο κάτω πέρας της αριστερής πλευράς της σωζόμενης λαβής, βαθύ χάραγμα τριών πλάγιων μικρών, αλλά πλατιών γραμμών, από τις οποίες η τρίτη ελαφρώς υψηλότερα. Στη ράχη της λαβής βαθύ χάραγμα δύο γραμμών (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447-448, αρ. B1, B3, B5-7· 451-452, αρ. B12-14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166-167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123-125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

78**ΜΘ 2186**

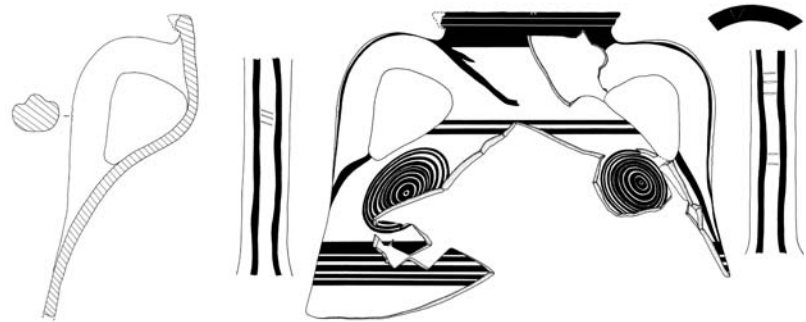
Θερμαϊκός αμφορέας ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2006. 022063 (14), 022064 (4),
022065 (6), 022066 (2), 022-ZBΠ (1).

Διαστάσεις

σωζ. ύψ.: 0,298μ., σωζ. διάμ.:
0,323μ., σωζ. διάμ. χείλους: 0,11μ.
(αρχική, κατ' εκτίμηση: 0,16μ.),
διάμ. λαβής: 0,046μ., ύψ. χαρ.:
0,005μ., 0,013μ.

Τριάντα δύο όστρακα μεσαίου κυρίως μεγέθους συγκολλημένα σχηματίζουν το 1/3 περίπου της περιφέρειας του ώμου, του λαιμού και του χείλους άνω τμήματος αμφορέα, το οποίο φέρει ιζηματα κατά τόπους. Ελλείπουν εξ ολοκλήρου η βάση και τα κατώτερα τοιχώματα.

Ο πηλός είναι ανοικτός καστανέρυθρος (2.5YR 6/4) με ανοικτό τεφρόχρωμο (2.5Y 7/2) πυρήνα και ανοικτή ερυθρόχρωμη (2.5YR 6/6) εσωτερική επιφάνεια. Περιέχει πάρα πολλά λευκά και πολλά σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, πολλά λευκά κυρίως αποστρογγυλεμένα και ελάχιστα σκοτεινόχρωμα κυρίως γωνιώδη μεγάλα εγκλείσματα, μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία τόσο σε μορφή κόκκων όσο και σε μορφή φολίδων, καθώς και ελάχιστες φολίδες χρυσίζοντος μαρμαρυγία.

Παχύ ωοειδές σώμα σε ενιαίο περίγραμμα με τον βραχύ λαιμό, τα τοιχώματα του οποίου είναι ελαφρώς κυρτά. Πλατύ ανακαμπτόμενο σχεδόν επίπεδο χείλος, με λοξότμητο, ελαφρά κοίλο περιχέλωμα. Λόγω της συγκριμένης διαμόρφωσης, η τομή του χείλους παρουσιάζεται διβαθμιδωτή. Η σωζόμενη κάθετη λαβή είναι ελλειψοειδούς διατομής με δύο βαθιές κάθετες αυλακώσεις στη ράχη και εκτείνεται από τον ώμο στο μέσον του λαιμού.

Καλοδιατηρημένη διακόσμηση, όμοια στις δύο όψεις, αποδίδεται με καστανέρυθρο, εξίτηλο ως επί το πλείστον, αρκετά πυκνό γάνωμα πάνω σε αδρoλειασμένη ανοικτή καστανόχρωμη (7/5YR 6/4) επιφάνεια. Κάτω από τη γένεση της λαβής εντοπίζονται τρεις αρκετά λεπτές ταινίες κάτω από παχύτερη τέταρτη. Ο ώμος κάθε όψης έφερε πιθανότατα τρεις ομάδες δεκαπλών ομόκεντρων κύκλων με κεντρική μικρή κηλίδα βαφής γύρω από το σημάδι της ακίδας του διαβήτη, το οποίο είναι πολύ αγνό και υποδεικνύει ότι οι κύκλοι σχεδιάστηκαν, αφού το αγγείο είχε στεγνώσει. Δύο αρκετά πλατιές ταινίες κοσμούν το άνω πέρασ του ώμου. Επιμήκης τοξοειδής ταινία πάνω από την πρόσφυση των λαβών στον λαιμό εκτείνεται ως περίπου το μέσον του κατώτερου τμήματος του λαιμού σε κάθε όψη. Το άνω πέρασ του λαιμού και το χείλος, συμπεριλαμβανομένης της άνω επιφάνειάς του, καλύπτονται από γάνωμα. Δύο κάθετες αρκετά πλατιές ταινίες κοσμούν τις αυλακώσεις της ράχης της λαβής και εκτείνονται χαμηλότερα. Από τη γένεση της λαβής δύο ακόμα ταινίες κρέμονται, οι τέσσερις συνολικά συγκλίνουν χαμηλότερα και διασταυρώνονται ανά ζεύγη, σχηματίζοντας άγκιστρα.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στη ράχη της λαβής λίγο κάτω από το μέσον του ύψους της, αβαθές και πλατύ χάραγμα τριών πλάγιων μικρών γραμμών. Στο χείλος αρκετά λεπτό αβαθές χάραγμα. Σε τμήμα του περιχελώματος δύο μικρές και πλατιές εγκοπές (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447-448, αρ. B1, B3, B5-7· 451-452, αρ. B12-14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166-167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123-125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdán 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

79**M0 2187 + 2379**

**Άνω τμήμα θερμαϊκού αμφορέα
ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004, 2006. 022048 (1), 022058 (8),
022060 (1), 032056 (1).

Διαστάσεις

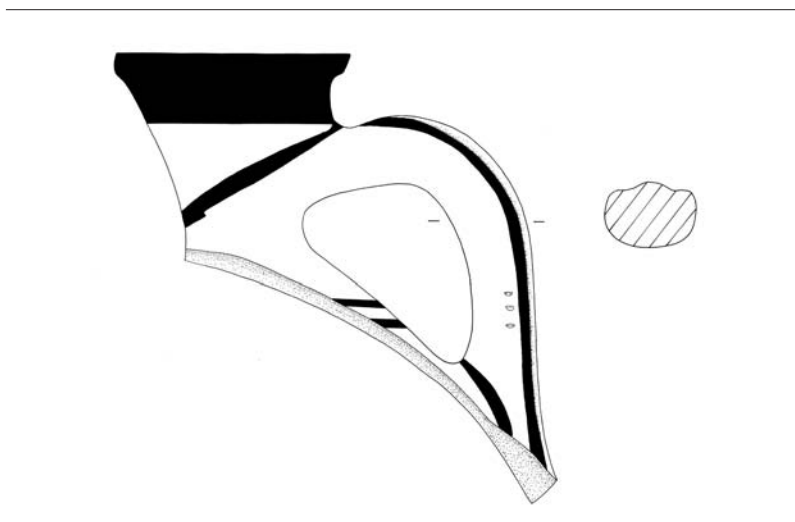
σως. ύψ.: 0,215μ., διάμ. χείλους:
0,168μ., διάμ. λαβής: 0,046μ.,
ύψ. χαρ.: (ράχης λαβής) 0,005μ.,
(εσωτερικής πλευράς λαβής)
0,023μ., (λαιμού) 0,015μ.

Δεκατρία όστρακα διαφόρων μεγεθών συγκολλημένα σχηματίζουν το 1/10 περίπου της περιφέρειας του ώμου, σχεδόν το ήμισυ του λαιμού και του χείλους, καθώς και τη μία λαβή αμφορέα. Ελλείπουν εξ ολοκλήρου η βάση και τα κατώτερα τοιχώματα. Μικρή μάζα πηλού παρέμεινε στο χείλος μετά την κάλυψή του με γάνωμα. Ιζήματα χαμηλά στη λαβή και στο κατώτερο σωζόμενο τμήμα του εσωτερικού.

Ο πηλός είναι ανοικτός καστανέρυθρος (2.5YR 6/4) με ανοικτό τεφρόχρωμο (5Y 7/1) πυρήνα και ροδόχρωμη (7.5YR 7/4) ως ανοικτή ωχροκάστανη (10YR 7/3) εσωτερική επιφάνεια. Περιέχει πάρα πολλά λευκά και πολλά σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, πολλά μεγάλα λευκά κυρίως αποστρωγγυλεμένα και ελάχιστα σκοτεινόχρωμα κυρίως γωνιώδη εγκλείσματα, μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία, τόσο σε μορφή κόκκων όσο και σε μορφή φολιδών και ελάχιστες φολίδες χρυσιζοντος μαρμαρυγία.

Παχύ ωοειδές σώμα σε ενιαίο περίγραμμα με τον βραχύ λαιμό, τα τοιχώματα του οποίου είναι ελαφρώς κυρτά. Πλατύ, ανακαμπτόμενο, σχεδόν επίπεδο χείλος με λοξότμητο, ελαφρά κοίλο περιχέλωμα. Η σωζόμενη κάθετη λαβή, η οποία έχει ελλειψοειδή διατομή και δύο αρκετά βαθιές κάθετες αυλακώσεις στη ράχη, παχαίνει βαθμιαία προς τα πάνω και εκτείνεται από τον ώμο στο μέσον του λαιμού.

Η διακόσμηση αποδίδεται με καστανέρυθρο, εξίτηλο ως επί το πλείστον αρκετά πυκνό γάνωμα πάνω σε αδρoλειασμένη, ανοικτή ωχροκάστανη (10YR 7/4) επιφάνεια. Η διακόσμηση είναι γενικά καλοδιατηρημένη, αλλά

το γάνωμα έχει απολεπιστεί ελαφρώς στην άνω επιφάνεια του χείλους. Δύο αρκετά πλατιές αμελείς ταινίες ψηλά στον ώμο. Επιμήκης τοξοειδής ταινία πάνω από την πρόσφυση της λαβής στον λαιμό εκτείνεται ως περίπου το μέσον του κατώτερου τμήματος του λαιμού σε κάθε όψη (στη μία όψη του αγγείου η ταινία ακολουθείται σε μικρό τμήμα από άλλη πολύ λεπτότερη). Το άνω πέρας του λαιμού και το χείλος, συμπεριλαμβανομένης της άνω επιφάνειάς του, καλύπτονται από γάνωμα. Δύο κάθετες αρκετά πλατιές ταινίες κοσμούν τις αυλακώσεις της ράχης της λαβής και εκτείνονται χαμηλότερα. Από τη γένεση της λαβής, κρέμονται δύο ακόμα ταινίες. Τυχαία ίχνη βαφής στη δεξιά πλευρά της λαβής και κάτω από την πρόσφυσή της στον λαιμό.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Χαμηλά στην αριστερή πλευρά της λαβής αβαθές και μικρό χάραγμα τριών παράλληλων μεταξύ τους και πλατιών γραμμών. Στο ίδιο ύψος στην εσωτερική επιφάνεια της λαβής λεπτό και βαθύ χάραγμα γραμμής (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385). Στη μετάβαση στον λαιμό στη μία όψη του αγγείου (M0 2379), λεπτό και αβαθές χάραγμα σε σχήμα ‘*’ (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 445–446, αρ. A23, A29, A35. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 124, αρ. 65. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 69, αρ. 36. SEG 55.980. BE 2005.385).

80**ΜΘ 2188****Άνω τμήμα θερμαϊκού αμφορέα
ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.****Ανασκαφικές ενδείξεις**

2004, 2006. 022047 (1), 022056
(1), 022058 (1), 022059 (1), 022060
(1), 032049 (3), 032050 (4), 032067
(1), 032075 (1).

Διαστάσεις

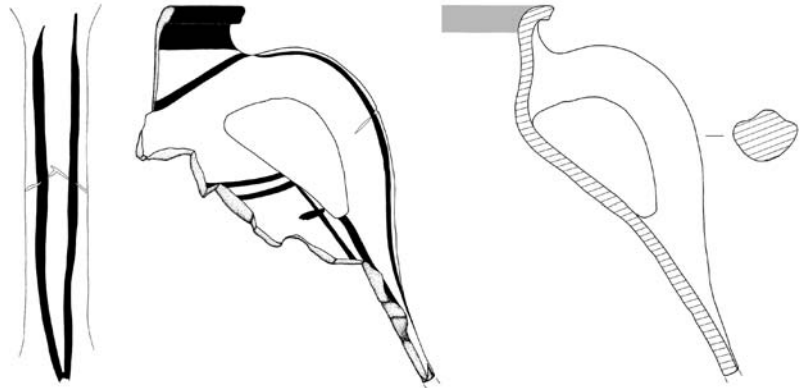
σως. ύψ.: 0,26μ., σως. διάμ.:
0,185μ., σως. διάμ. χείλους:
0,115μ. (αρχική, κατ' εκτίμηση:
0,16μ.), διάμ. λαβής: 0,045μ.,
ύψ. χαρ.: 0,044-0,045μ., 0,02μ.

Δεκαέξι όστρακα μικρού και κυρίως μεσαίου μεγέθους συγκολλημένα σχηματίζουν το 1/8 περίπου της περιφέρειας του ώμου, σχεδόν το ήμισυ του λαιμού και ελαφρώς μικρότερο τμήμα του χείλους καθώς και τη μία λαβή αμφορέα. Ελλείπουν εξ ολοκλήρου η βάση και τα κατώτερα τοιχώματα. Ιξήματα κατά τόπους στο εσωτερικό.

Ο πηλός είναι ανοικτός καστανέρυθρος (2.5YR 6/4) με ανοικτό τεφρόχρωμο (5Y 7/1) πυρήνα και ροδόχρωμη (7.5YR 7/4) εσωτερική επιφάνεια. Περιέχει πάρα πολλά λευκά και πολλά σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, πολλά μεγάλα λευκά αποστρογγυλεμένα και γωνιώδη και ελάχιστα σκοτεινόχρωμα, κυρίως γωνιώδη εγκλείσματα, μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία, τόσο σε μορφή κόκκων όσο και σε μορφή φολιδών, καθώς και ελάχιστους κόκκους χρυσίζοντος μαρμαρυγία.

Παχύ ωσειδές σώμα σε ενιαίο περίγραμμα με τον βραχύ λαιμό, τα τοιχώματα του οποίου είναι ελαφρώς κυρτά. Πλατύ, ανακαμπτόμενο, σχεδόν επίπεδο χείλος με λοξότμητο, ελαφρά κοίλο περιχέλιωμα. Η σωζόμενη κάθετη λαβή παχιάνει βαθμιαία προς τα πάνω, είναι ελλειψοειδούς διατομής, με δύο αρκετά βαθιές κάθετες αυλακώσεις στη ράχη, και εκτείνεται από τον ώμο στο μέσον του λαιμού.

Η διακόσμηση αποδίδεται με καστανέρυθρο ως μελανό εξίτηλο ως επί το πλείστον αρκετά πυκνό γάνωμα, το οποίο έχει απολεπιστεί κατά τόπους, πάνω σε αδρολειασμένη ανοικτή ωχροκάστανη (10YR 7/4 ως 7/3) επιφάνεια. Κάτω από τη γένεση της λαβής εντοπίζονται ίχνη από μία πλατιά ή δύο λεπτότερες ταινίες. Ο ώμος κάθε όψης έφερε πιθανότατα τρεις ομάδες πολλαπλών ομόκεντρων κύκλων, εκ των οποίων διατηρούνται ίχνη μόνο δύο με δύο, και τέσσερις κύκλους αντίστοιχα. Ανάμεσα στη μία ομάδα και στη λαβή εντοπίζεται μεγάλος γραπτός σταυρός. Δύο αρκετά πλατιές, αμελείς ταινίες ψηλά στον ώμο. Επιμήκης τοξοειδής ταινία πάνω από την πρόσφυση των λαβών στον λαιμό εκτείνεται ως περίπου το μέσον του κατώτερου τμήματος του λαιμού σε κάθε όψη. Το άνω πέρας του λαιμού και το χείλος, συμπεριλαμβανομένης της άνω επιφάνειάς του, καλύπτονται από γάνωμα. Δύο κάθετες αρκετά πλατιές ταινίες κοσμούν τις αυλακώσεις της ράχης της λαβής και εκτείνονται χαμηλότερα. Από τη γένεση της λαβής κρέμονται δύο ακόμα ταινίες. Οι συνολικά τέσσερις συγκλίνουν χαμηλότερα και αμέσως κάτω από το σωζόμενο τμήμα διασταυρώνονταν ανά ζεύγη, σχηματίζοντας άγκιστρα.

ΓΡΑΠΤΟ/dipinto (πριν από την όπτηση) και ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Αριστερά της λαβής μεγάλος γραπτός σταυρός (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 440–441, αρ. Α3 και Α7–12· 444–445, αρ. Α14–17. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 117, αρ. 25·120, αρ. 37. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 69, αρ. 41· 71, αρ. 47. SEG 55.980. BE 2005.385). Στη ράχη της λαβής, χάραγμα μέτριου βάθους και πλάτους διακεκομμένων γραμμών σε σχήμα 'V' ή 'Λ' (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–452, αρ. Β1, Β3, Β4, Β5–7, Β9–Β10, Β12–14 και 467–468. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Johnston 2005, 387, αρ. 291. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 69, αρ. 39–40. SEG 55.980. BE 2005.385).

81

ΜΘ 2189 + 2222

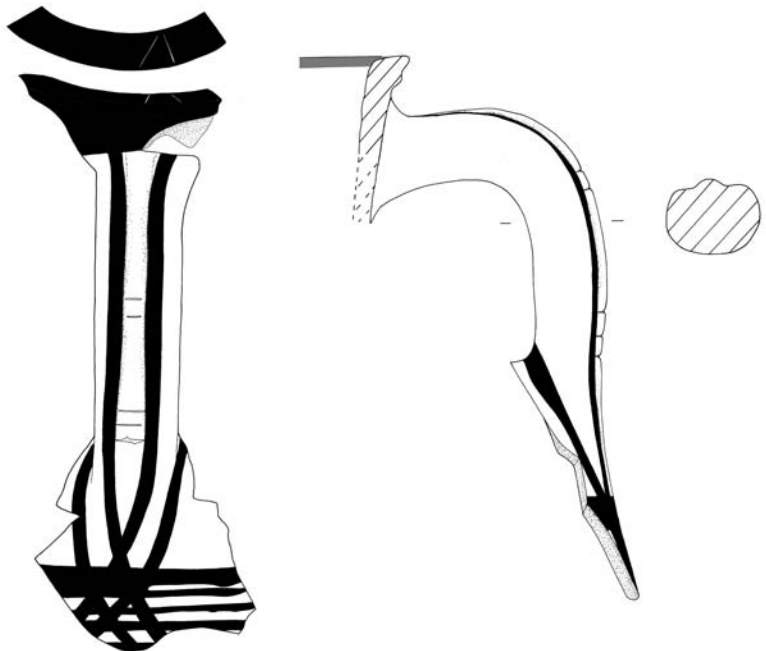
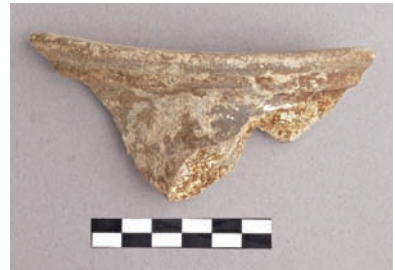
Λαβή και χείλος θερμαικτικού
αμφορέα του ύστερου 8ου –
αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2006. 022065 (1), 022066 (1),
032063 (2).

Διαστάσεις

σωζ. ύψ.: 0,26μ., σωζ. διάμ.:
0,113μ., σωζ. διάμ. χείλους:
0,109μ. (αρχική, κατ' εκτίμηση:
0,17μ.), διάμ. λαβής: 0,045μ.,
ύψ. χαρ. λαβής: 0,009–0,014μ.
(χείλους 0,019μ.)

Λαβή αμφορέα, η οποία διατηρεί μικρό τμήμα ώμου και 1/3 περίπου της περιφέρειας του χείλους μαζί με μικρό τμήμα λαιμού, είναι συγκολλημένη από τέσσερα όστρακα μεσαίου μεγέθους με το χείλος να παραμένει ασυγκόλλητο. Εκτεταμένα σκληρά ιζήματα στο ανώτερο τμήμα.

Ο πηλός είναι ανοικτός καστανέρυθρος (2.5YR 6/4) με ανοικτό τεφρόχρωμο (2.5Y 7/1) πυρήνα κατά τόπους. Ανοικτή ερυθρόχρωμη (2.5YR 7/6) εσωτερική επιφάνεια. Περιέχει πάρα πολλά λευκά και πολλά σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, πολλά μεγάλα λευκά κυρίως αποστρογγυλεμένα και ελάχιστα σκοτεινόχρωμα κυρίως γωνιώδη εγκλείσματα, μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία, τόσο σε μορφή κόκκων όσο και σε μορφή φολίδων, καθώς και ελάχιστες φολίδες χρυσίζοντος μαρμαρυγία.

Κάθετη λαβή ελλειψοειδούς διατομής με δύο βαθιές κάθετες αυλακώσεις στη ράχη εκτείνεται από τον ώμο στο ανώτερο τμήμα του λαιμού. Πλατύ, ανακαμπτόμενο, σχεδόν επίπεδο χείλος με λοξότμητο ελαφρά κύλο περιχέλωμα.

Καλοδιατηρημένη διακόσμηση αποδίδεται με καστανέρυθρο, εξίτηλο, αρκετά πυκνό γάνωμα πάνω σε αδρειασμένη ανοικτή ωχροκάστανη (10YR 7/4 ως 7/3) επιφάνεια. Κάτω από τη γένεση της λαβής εντοπίζονται τρεις αρκετά λεπτές ταινίες κάτω από παχύτερη τέταρτη. Το άνω πέρας του λαιμού και το χείλος, συμπεριλαμβανομένης της άνω επιφάνειάς του, καλύπτονται από γάνωμα. Δύο κάθετες αρκετά πλατιές ταινίες κοσμούν τις αυλακώσεις της ράχης της λαβής και εκτείνονται χαμηλότερα. Από τη γένεση της λαβής κρέμονται δύο ακόμα ταινίες και οι τέσσερις συνολικά συγκλίνοντας χαμηλότερα διασταυρώνονται ανά ζεύγη, σχηματίζοντας άγκιστρα.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στη ράχη της λαβής χάραγμα δύο ομάδων τριών πολύ μικρών και λεπτών, παράλληλων μεταξύ τους γραμμών: η μία στο μέσον περίπου της ράχης, ενώ η δεύτερη λίγο πάνω από τη γένεση της λαβής με βαθύτερες γραμμές. Στην άνω επιφάνεια του χείλους αβαθές χάραγμα δύο πλάγιων γραμμών σε σχήμα 'V' ή 'Δ' (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–452, αρ. B1, B3, B4, B5–7, B9–B10, B12–14 και 467–468. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Johnston 2005, 387, αρ. 291. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67 αρ. 30–70, αρ. 42–75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

82**MΘ 2190**

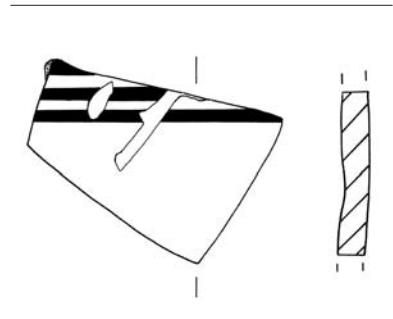
Όστρακο θερμαϊκού αμφορέα
ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 032060 (1).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,056μ., σως. διάμ.:
0,063μ., ύψ. χαρ.: 0,012–0,022μ.

Όστρακο σώματος μεσαίου μεγέθους, προερχόμενο από το ύψος της μέγιστης διαμέτρου, με αρκετά ιζήματα στην εσωτερική επιφάνεια.

Ο πηλός είναι ανοικτός καστανέρυθρος (2.5YR 6/4), με ανοικτό τεφρόχρωμο (5Y 7/1) πυρήνα και τεφρορόδινη (7.5YR 6/2) εσωτερική επιφάνεια. Περιέχει πάρα πολλά λευκά και πολλά σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, πολλά μεγάλα λευκά κυρίως αποστρογγυλεμένα και ελάχιστα σκοτεινόχρωμα, κυρίως γωνιώδη εγκλείσματα, μεγάλη ποσότητα ασημόχρω-

μου μαρμαρυγία, τόσο σε μορφή κόκκων όσο και σε μορφή φολίδων, καθώς και λίγες φολίδες χρυσίζοντος μαρμαρυγία.

Ελαφρά καμπύλα τοιχώματα σώματος.

Καλοδιατηρημένη διακόσμηση, η οποία αποδίδεται με καστανέρυθρο εξίτηλο, ως επί το πλείστον αρκετά πυκνό γάνωμα, πάνω σε αδρολειασμένη ανοικτή ωχροκάστανη (10YR 7/3) επιφάνεια. Σώζονται ίχνη από τρεις λεπτές περιθέουσες ταινίες.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στην εξωτερική επιφάνεια αβαθές χάραγμα δύο πλάγιων πλατιών παράλληλων μεταξύ τους γραμμών, από τις οποίες η μία περίπου διπλάσια σε ύψος της άλλης (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdán 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

83

MΘ 2226

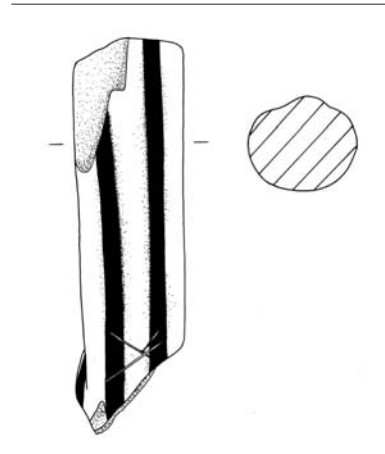
**Λαβή θερμαϊκού αμφορέα
ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2006. 022058 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,145μ., διάμ. λαβής:
0,043μ., ύψ. χαρ.: 0,013–0,022μ.

Κάθετη λαβή αμφορέα, το ανώτερο τμήμα της οποίας ελλείπει. Έντονη φθορά στο άνω πέρας και ιζημάτα στην εσωτερική επιφάνεια της λαβής.

Πηλός ανοικτός καστανέρυθρος (5YR 6/3) με ανοικτές τεφρόχρωμες (10YR 7/2) επιφάνειες. Περιέχει πολλά λευκά και ανοικτά τεφρόχρωμα, αλλά και αρκετά σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, λίγα μεγάλα λευκά εγκλείσματα και αρκετή ποσότητα από κόκκους και κυρίως ευμεγέθεις φολίδες ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Κάθετη λαβή ελλειψοειδούς διατομής, η οποία εκτεινόταν από τον ώμο στον λαιμό, φέρει δύο αβαθείς κάθετες αυλακώσεις στη ράχη.

Η εξωτερική επιφάνεια κοσμείται με εξίτηλο πυκνό μελανό και σε μεμονωμένα σημεία καστανόχρωμο γάνωμα, πάνω σε αδρολειασμένη ομοιόχρωμη του πηλού επιφάνεια (η λείανση εκτείνεται και στην εσωτερική επιφάνεια της λαβής). Τόσο η αδρολειασμένη επιφάνεια όσο και το γάνωμα είναι καλοδιατηρημένα. Δύο αρκετά πλατιές κάθετες ταινίες κοσμούν τις αυλακώσεις της ράχης της λαβής, η γένεση της οποίας περιβάλλεται από αποσπασματικά διατηρημένη ελλειψοειδή ταινία.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στη γένεση της λαβής χάραγμα σε σχήμα 'X', με τη μία γραμμή από τις τέσσερις διπλή (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 440–447, αρ. A1–2, A4, A9–11, A13, A18, A20–22, A 24–28, A31–34 και A36. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 121–125, αρ. 44–45, 55, 60, 67, 69, 72, 74. SEG 53.957. Johnston 2005, 387, αρ. 295. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdán 2005, 67, αρ. 27–28· 71–72, αρ. 48· 53–54. SEG 55.980. BE 2005.385).

84**M0 2319**

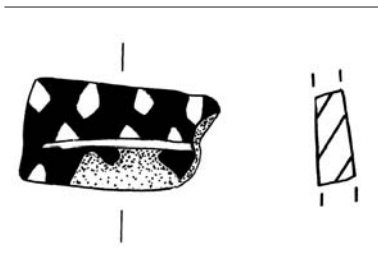
Όστρακο σώματος θερμαϊκού
αμφορέα ύστερου 8ου – αρχών
7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004, 2006. 022058 (1).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,017μ., σως. διάμ.:
0,026μ., ύψ. χαρ.: 0,02μ.

Μικρό όστρακο σώματος αμφορέα με τις ακμές καλυπτόμενες μερικώς από ιζήματα.

Ο πηλός είναι ανοικτός καστανέρυθρος (5YR 6/4) με ανοικτό τεφρόχρωμο (2.5Y 7/1) πυρήνα και ανοικτή καστανέρυθρη (2.5YR 6/4) εσωτερική επιφάνεια, η οποία φέρει περιορισμένα ίχνη καύσης. Ο πηλός περιέχει πάρα πολλά λευκά και αρκετά σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, ελάχιστα μεγάλα λευκά αποστρογγυλεμένα εγκλείσματα, μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία, τόσο σε μορφή κόκκων όσο και σε μορφή φολίδων, καθώς και ελάχιστες φολίδες χρυσίζοντος μαρμαρυγία.

Ελαφρότατα καμπύλα τοιχώματα σώματος.

Η εξωτερική επιφάνεια κοσμεύεται από εξίτηλο, μελανό, αρκετά πυκνό γάνωμα πάνω σε αδρολειασμένη ανοικτή ωχροκάστανη (10YR 7/4 ως 7/3) επιφάνεια. Σώζεται τμήμα από δικτυωτό τρίγωνο.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στην εξωτερική επιφάνεια χάραγμα πλάγιας γραμμής μέτριου πλάτους και βάθους (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdán 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

85**M0 2359**

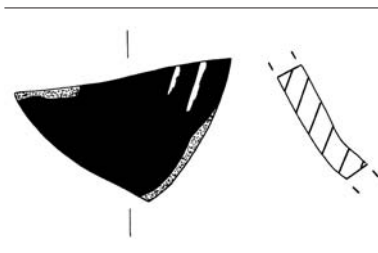
Όστρακο σώματος θερμαϊκού
αμφορέα ύστερου 8ου – αρχών
7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 032050 (1).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,026μ., σως. διάμ.:
0,045μ., ύψ. χαρ.: 0,009μ.

Μεσαίου μεγέθους όστρακο σώματος αμφορέα από το σημείο της μετάβασης από τον ώμο στον λαιμό.

Ο πηλός είναι ανοικτός καστανόχρωμος (7.5YR 6/3) ομοιογενής στον λαιμό, αλλά στον ώμο, όπου η τομή του οστράκου είναι πιο παχιά, παρουσιάζεται καστανόχρωμος (7.5YR 5/2) με πυρήνα ανοικτό ροδοκάστανο (2.5YR 6/4) προς την εξωτερική επιφάνεια και τεφρόχρωμο (5Y 6/1) προς την εσωτερική. Περιέχει πολλά λευκά και σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, αρκετή ποσότητα κόκκων ασημόχρωμου μαρμαρυγία και πολλές φολίδες χρυσίζοντος.

Ενιαίο περίγραμμα σώματος και λαιμού.

Η εξωτερική επιφάνεια καλύπτεται από καλοδιατηρημένο εξίτηλο μελανό γάνωμα μέτριας πυκνότητας.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στην εξωτερική επιφάνεια του κάτω πέρατος του λαιμού αβαθές και λεπτό χάραγμα δύο πλάγιων παράλληλων μεταξύ τους γραμμών (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3,

B5-7· 451-452, αρ. B12-14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166-167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123-125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

86**M0 2350**

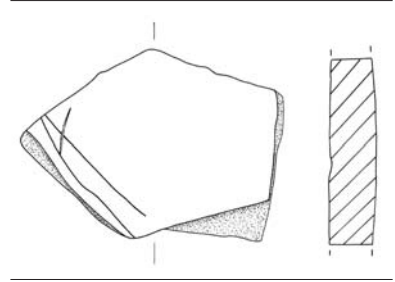
Όστρακο σώματος πίθου από τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 032045 (1).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,075μ., σως. διάμ.: 0,097μ., ύψ. χαρ.: 0,053μ.

Μεγάλο όστρακο σώματος πίθου με έντονα ίχνη καύσης σε τμήμα της εξωτερικής επιφάνειας.

Ο πηλός κυμαίνεται από καστανέρυθρος (2.5YR 5/4) ως καστανόχρωμος (7.5YR 5/4) με τεφρόχρωμο (GLEY 1 5/ N) πυρήνα. Η εξωτερική επιφάνεια έχει ανοικτό καστανόχρωμο (7.5YR 6/3) χρώμα, το οποίο σε ένα τμήμα έχει αλλοιωθεί χρωματικά λόγω καύσης, και φέρει τρεις οπές που προκλήθηκαν από μεγάλα εγκλείσματα που αποκολλήθηκαν. Ο πηλός περιέχει πάρα πολλά καστανόχρωμα και καστανέρυθρα και αρκετά λευκά εγκλείσματα μικρού ως μεσαίου μεγέθους, λίγα μεγάλα λευκά εγκλείσματα και μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία. Η εσωτερική επιφάνεια καλύπτεται από ένα αρκετά παχύ και τραχύ στρώμα διαφορετικού πηλού(;) κυμαινόμενο από λεπτό ως παχύ, το οποίο πιθανώς αποσκοπεί στη μόνωση των τοιχωμάτων. Ο πηλός αυτός είναι ανοικτός ωχροκάστανος (10YR 7/4 ως 8/3) και περιέχει λίγα λευκά και ελάχιστα σκοτεινόχρωμα μεγάλα εγκλείσματα.

Ελαφρά καμπύλα τοιχώματα σώματος.

Αδρολειασμένη η εξωτερική επιφάνεια.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στην εξωτερική επιφάνεια αβαθές και λεπτό χάραγμα σε σχήμα 'πλάγιου στενού Α'.

87**M0 2288**

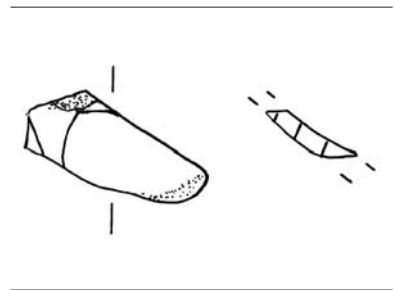
Όστρακο ώμου και λαιμού κλειστού αγγείου μεσαίου μεγέθους από τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 022046 (1).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,02μ., σως. διάμ.: 0,025μ., ύψ. χαρ.: 0,005-0,009μ.

Μικρό όστρακο ώμου και λαιμού κλειστού αγγείου.

Ο πηλός είναι ερυθρόχρωμος ως ροδοκάστανος (2.5YR 5/6 ως 5/4) και τρέπεται σε τεφροκόκκινο (2.5YR 4/2) προς τις επιφάνειες. Ροδοκίτρινη (5YR 7/6) η εσωτερική επιφάνεια. Ο πηλός περιέχει αρκετά μικρά σκοτεινόχρωμα και λευκά εγκλείσματα, μεμονωμένα λευκά εγκλείσματα μεσαίου μεγέθους, αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου και μεμονωμένους κόκκους χρυσίζοντος μαρμαρυγία.

Καμπύλος ώμος σε ενιαίο περίγραμμα με τον λαιμό.

Η εξωτερική επιφάνεια είναι ανοικτή καστανόχρωμη (7.5YR 6/4), σιλωμένη.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση): Αβαθές χάραγμα δύο πλάγιων λεπτών γραμμών σε σχήμα 'V' ή 'Δ' με τη δεξιά να προεκτείνεται καμπυλωτά προς τα έξω (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 448–451, αρ. B4, B9–B10 και 468. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Johnston 2005, 387, αρ. 291. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 69, αρ. 39–40. SEG 55.980. BE 2005.385).

88**MΘ 2338**

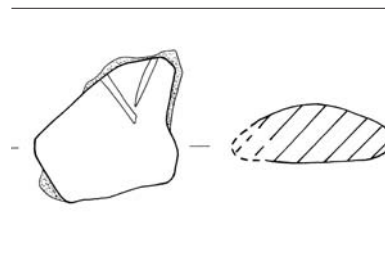
Τμήμα λαβής αποθηκευτικού αγγείου από τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου 8ου – μέσου 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 032032 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,038μ., σωσ. διάμ.: 0,039μ., ύψ. χαρ.: 0,017μ.

Μικρό τμήμα κάθετης λαβής αποθηκευτικού αγγείου, ένα από τα δύο πλευρικά τοιχώματα της οποίας ελλείπει, ενώ το άλλο φέρει έντονες αποκρούσεις.

Πηλός ερυθρόχρωμος (2.5YR 5/6) με τεφρογάλαζο (GLE Y 2 5/1 5PB) πυρήνα, ο οποίος καταλαμβάνει σχεδόν πλήρως την τομή. Περιέχει πολλά λευκά, αρκετά τεφρόχρωμα και σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, αρκετά μεγάλα λευκά εγκλείσματα και μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Κάθετη λαβή πεπλατυσμένης ελλειψοειδούς διατομής.

Αδρή επιφάνεια.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Βαθύ χάραγμα πλατιών γραμμών μη εφαπτόμενων σε σχήμα 'V' ή 'Δ' (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 448–451, αρ. B4, B9–B10 και 468. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Johnston 2005, 387, αρ. 291. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 69, αρ. 39–40. SEG 55.980. BE 2005.385).

89**MΘ 2213**

Τμήμα λαιμού και χείλους αττικού αμφορέα επιλαίμιου τύπου ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 032032 (1).

Διαστάσεις

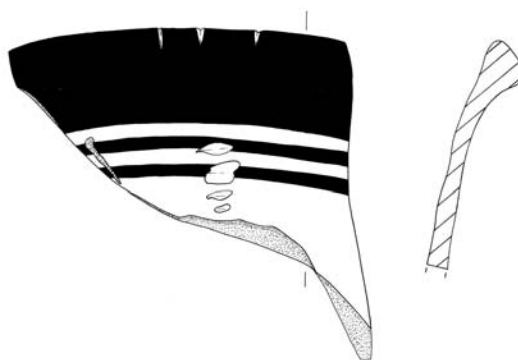
σωσ. ύψ.: 0,118μ., σωσ. διάμ. χείλους: 0,131μ. (αρχική, κατ' εκτίμηση: 0,24μ.), ύψ. χαρ.: χείλους 0,010–0,015μ., λαιμού 0,006–0,017μ.

Τμήμα λαιμού και χείλους αμφορέα επιλαίμιου τύπου.

Πηλός ροδόχρωμος (5YR 7/4), αρκετά καθαρός με λίγα καστανέρυθρα και ελάχιστα σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, λίγα μεγάλα αποστρογγυλεμένα καστανέρυθρα εγκλείσματα και αρκετή ποσότητα μικρότατων κόκκων ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Λαιμός με ευθεία τοιχώματα που ανοίγουν προς τα πάνω και απολήγουν σε αρκετά παχύ αποστρογγυλεμένο χείλος με σχεδόν επίπεδη κάτω επιφάνεια και ελαφρά κοίλη εσωτερική. Το σωζόμενο τμήμα του λαιμού διατηρεί ελάχιστο τμήμα πρόσφυσης κάθετης λαβής, η θέση της οποίας υποδεικνύεται και από ομόκεντρες ελλειψοειδείς ρυτιδώσεις που σχηματίστηκαν κατά την επικόλλησή της πάνω στην επιφάνεια του λαιμού, προτού η τελευταία στεγνώσει.

Η εξωτερική επιφάνεια είναι λειασμένη ωχροκάστανη (10YR 8/3) και κοσμεύεται με αραιό καστανόχρωμο, αλλά μελανό στην άνω επιφάνεια του χείλους, γάνωμα, απολεπισμένο στο μεγαλύτερο τμήμα. Δύο λεπτές ταινίες στο ανώτερο τμήμα του λαιμού. Με γάνωμα καλύπτεται το άνω πέρας του λαιμού και η εξωτερική και η άνω επιφάνεια του χείλους. Αδρολειασμένη αλλά κατά τόπους απολεπισμένη η εσωτερική επιφάνεια του λαιμού.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στο χείλος βαθύ χάραγμα τριών γραμμών. Στον λαιμό χάραγμα πέντε πλατιών παράλληλων μεταξύ τους γραμμών (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

90**MΘ 2916**

**Άνω τμήμα κυκλαδικού
αμφορέα επιλαίμιου τύπου
ύστερου 8ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2003, 2004. 022032, 032019.

Διαστάσεις

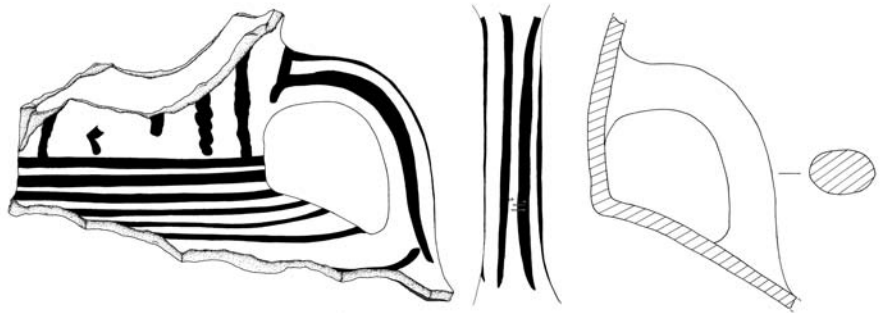
σως. ύψ.: 0,137μ., σως. διάμ.:
0,237μ., διάμ. λαιμού: 0,135μ.,
διάμ. λαβής: 0,035μ., ύψ. χαρ.:
0,005–0,007μ.

Επτά όστρακα συγκολλημένα σχηματίζουν άνω τμήμα αμφορέα που σώζει το 1/3 περίπου του ώμου, μεγάλο τμήμα του λαιμού και τη μία λαβή. Λίγα πολύ μικρά όστρακα παραμένουν ασυγκόλλητα. Ελλείπουν η βάση, το μεγαλύτερο τμήμα του σώματος, μικρό τμήμα του λαιμού, το χείλος και η μία λαβή. Ιζήματα γύρω από τη γένεση της λαβής και στην εσωτερική επιφάνεια του λαιμού.

Ο πηλός είναι ανοικτός ερυθρόχρωμος (2.5YR 6/6), με αρκετά λευκά και ελάχιστα καστανέρυθρα μικρά εγκλείσματα, μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου και μικρή ποσότητα χρυσίζοντος μαρμαρυγία, σε μορφή κόκκων αλλά και μεγάλων φολιδών.

Παχύ ωσειδές(;) σώμα με διακριτή την ένωση με τον λαιμό, ο οποίος είναι μέτριου ύψους με ελαφρά κοίλα τοιχώματα. Κάθετη λαβή ελλειψοειδούς διατομής εκτείνεται από τον ώμο στο άνω τμήμα του λαιμού.

Η εξωτερική επιφάνεια είναι λειασμένη ροδοκίτρινη (5YR 6/6) αλλά και έντονα απολεπισμένη. Κοσμεύεται με καστανέρυθρο, αρκετά πυκνό, και ελαφρώς στιλπνό γάνωμα. Τέσσερις ταινίες ψηλά στον ώμο, μία στη μετάβαση στον λαιμό, δύο στο κατώτερο τμήμα του λαιμού και μικρό ίχνος μίας ακόμα (ή ολόβαφου τμήματος) κάτω από το χείλος. Στο μέσον του λαιμού διαμορφώνεται ψηλή ζώνη, η οποία φέρει όμοια διακόσμηση σε κάθε όψη:

ρόμβο με απλό περίγραμμα που πλαισιώνεται από ζεύγη κυματοειδών (τα μοτίβα με παχιές πινελιές). Οριζόντια ταινία στο άνω πέρας της λαβής και τέσσερις κάθετες ταινίες στη ράχη και στα πλαϊνά τοιχώματά της.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Χαμηλά στη ράχη της λαβής και πάνω σε μία από τις ταινίες γανώματος, αβαθές και λεπτό χάραγμα τεσσάρων μικρών οριζόντιων παράλληλων μεταξύ τους γραμμών (βλ., π.χ., Παπαδοπουλος 1994, 447–448, αρ. Β1, Β3, Β5–7· 451–452, αρ. Β12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

91

ΜΘ 2258

**Ευβοϊκός σκύφος ύστερου
8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 022034 (2).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,048μ., σως. διάμ.:
0,056μ., σως. διάμ. χείλους: 0,02μ.
(αρχική, κατ' εκτίμηση: 0,10–
0,12μ.), ύψ. χαρ.: 0,01–0,015μ.

Από το αγγείο σώζεται μικρό τμήμα σώματος και ελάχιστο τμήμα χείλους συγκολλημένο από δύο όστρακα μεσαίου μεγέθους.

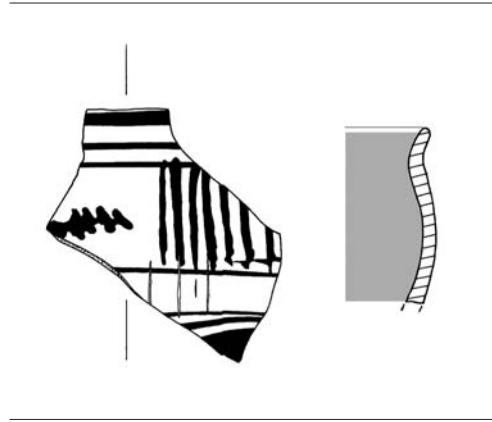
Πηλός ανοικτός καστανέρυθρος (5YR 6/3) με ελάχιστα μικρά εγκλείσματα σκοτεινόχρωμα και λευκά.

Σώμα μέτριου βάθους ημισφαιρικό με βραχύ ελαφρώς ανακαμπτόμενο χείλος.

Η διακόσμηση είναι γενικά καλοδιατηρημένη, αλλά έχει απολεπιστεί σε δύο σημεία της εξωτερικής επιφάνειας. Αποδίδεται πάνω σε λειασμένη εδαφόχρωμη επιφάνεια με πολύ αραιό, σε μεγάλο τμήμα απολεπισμένο, ωχροκίτρινο (2.5Y 8/2) επίχρισμα και εξίτηλο καστανομέλανο γάνωμα, το οποίο είναι πυκνό στο εσωτερικό και ελαφρώς πιο αραιό στο εξωτερικό.

Το τμήμα του σώματος κάτω από τις λαβές πιθανότατα καλυπτόταν από γάνωμα. Ακολουθεί η πλατιά ζώνη των λαβών, το άνω και κάτω όριο της οποίας δηλώνεται με λεπτή ταινία. Από τη συγκεκριμένη ζώνη, η σχεδίαση της οποίας ακολούθησε εκείνη του άνω και κάτω ορίου της, σώζεται ομάδα επτά τουλάχιστον κάθετων γραμμών που αποδίδονται με πολλαπλό πινέλο

και τμήμα μετόπης με σειρά από λοξές, βραχείες και παχιές γραμμές που τέμνονται από οριζόντια λεπτή ταινία, δίνοντας την εντύπωση αμελούς τεθλασμένης. Λεπτή περιθέουσα ταινία διατρέχει τη μετάβαση στο χείλος, το άνω πέρας του οποίου διατρέχει παχύτερη ταινία. Πιθανότατα ολόβαφο το εσωτερικό του αγγείου με εδαφόχρωμη ταινία στο περιχέλιωμα.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στο ύψος της μέγιστης διαμέτρου χάραγμα από τέσσερις κάθετες, τρεις από τις οποίες αρκετά βαθιές. Μία αρκετά βαθιά εγκοπή στο χείλος (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

92

ΜΘ 1591

Κοτύλη με πτηνά από το ανατολικό Αιγαίο ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004, 2006. 022055 (1), 022058 (2), 032041 (1), 032048 (1), 032053 (1), 032054 (6), 032055 (1), 032062 (1), 7,60/7,40 (2), 7,40/7,10 (4).

Διαστάσεις

ύψ.: 0,088–0,090μ., διάμ. βάσης: 0,054μ., διάμ.: 0,135μ., διάμ. χείλους: 0,129μ., διάμ. κύκλου: 0,006μ.

Συγκολλημένη από είκοσι ένα όστρακα μικρού και μεσαίου μεγέθους. Το 1/3 περίπου του σώματος, μεγάλο μέρος του χείλους, ακόμα τρία μικρά τμήματα σώματος, ένα μικρότατο τμήμα του χείλους, καθώς και το 1/3 της μίας λαβής. Τρεις αποκρούσεις στην περίμετρο της βάσης.

Ο πηλός είναι ροδόχρωμος (5YR 7/4) με τεφρόχρωμο (7.5YR 6/1 ως 7/1) πυρήνα και περιέχει πολύ μικρά εγκλείσματα, λίγα σκοτεινόχρωμα και ελάχιστα λευκά, και ελάχιστη ποσότητα μικρότατων κόκκων ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Βάση ασταθής κωνική με επίπεδη οροφή. Σώμα ημισφαιρικό, με τα κατώτερα τοιχώματα να συγκλίνουν έντονα προς τη βάση και τα ανώτερα να είναι σχεδόν κάθετα, υψούμενα προς το κάθετο ενιαίο χείλος. Λίγο κάτω από το χείλος απαντώνται σε σχεδόν κάθετη διάταξη δύο διαμπερείς οπές κυκλικής διατομής και διαμέτρου 0,024μ. και 0,028μ. οι οποίες απέχουν 0,0094μ. μεταξύ τους. Οι οπές, που αντιπροσωπεύουν επισκευή, βρίσκονται στο όριο του σωζόμενου τμήματος του αγγείου (η μία μάλιστα σώζεται κατά το ήμισυ), το οποίο και συγκρατούσαν με το τμήμα που ελλείπει. Δύο οριζόντιες λαβές κυκλικής διατομής προσφύονται με κλίση 45° αμέσως κάτω από το χείλος και υψώνονται ελαφρώς πάνω από αυτό.

Η διακόσμηση, η οποία είναι καλοδιατηρημένη, αλλά κατά τόπους ιδιαίτερα αμελής, αποδίδεται με μελανό, στυλινό, ως επί το πλείστον πυκνό γάνωμα πάνω σε πολύ καλά λειασμένη ροδόχρωμη (7.5 YR 7/3) επιφάνεια και πιθανότατα επαναλαμβανόταν όμοια στις δύο όψεις. Η κάτω επιφάνεια της βάσης δεν είναι λειασμένη και παρουσιάζεται πιο ανοικτόχρωμη (7.5YR 8/3). Το κατώτερο σώμα του αγγείου καλύπτεται από γάνωμα που εκτείνεται κατά τόπους στην περιφέρεια της επιφάνειας έδρασης. Στο άνω τμήμα του σώματος εντοπίζεται πίνακας, ο οποίος διαχωρίζεται από την περιοχή των

λαβών, με τριπλές, κάθετες, ελαφρά καμπυλούμενες γραμμές. Στο κάτω τμήμα του πίνακα, τεθλασμένη μεταξύ ζευγών οριζόντιων γραμμών. Ακολουθεί ζώνη τεσσάρων μετοπών άνισου πλάτους. Οι δύο ακραίες έχουν ίσο μεταξύ τους μέτριο πλάτος και περιέχουν δικτυωτό ρόμβο με διπλό περίγραμμα. Οι δύο κεντρικές έχουν άνισο πλάτος. Η στενή περιέχει κάθετη στήλη ενάλληλων γωνιών, ενώ η πλατιά περιέχει πτηνό που αποδίδεται με συνδυασμό σκιαγραφίας και περιγράμματος. Με σκιαγραφία αποδίδονται τα λεπτά πόδια, τα οποία κάμπτονται στο μέσο περίπου του ύψους τους, και ο μάλλον βραχύς λαιμός που απολήγει σε ελλειψοειδή κεφαλή με οξύ ράμφος μέτριου μήκους. Το φυλλόσχημο σώμα του πτηνού φέρει δικτυωτό κόσμημα. Πάνω και κάτω από την ουρά του πτηνού κρεμάμενο και φυόμενο αντίστοιχα δικτυωτό τρίγωνο. Λεπτή ταινία που εκτείνεται κάτω από το χείλος ορίζει το άνω πέρας του πίνακα. Ταινία καλύπτει τη ράχη των λαβών. Πολύ πλατιά ακανόνιστα κάθετη ταινία που εκτείνεται από το χείλος ως το κατώτερο σώμα χωρίζει τις γενέσεις των λαβών από τον πίνακα και αφήνει εδαφόχρωμο έναν τραπεζιόσχημο χώρο που εκτείνεται κάτω και ανάμεσα στις γενέσεις κάθε λαβής. Φαίνεται ότι η απόδοση της διακόσμησης στο εξωτερικό ξεκίνησε με την κάλυψη του κάτω σώματος με γάνωμα, συνεχίστηκε με την απόδοση του πίνακα και ολοκληρώθηκε με τις πλατιές ταινίες εκατέρωθεν των λαβών. Από την ελλιπώς σωζόμενη όψη σώζεται μόνο το ένα άκρο του πίνακα και η περιοχή της λαβής. Ολόβαφο το εσωτερικό του αγγείου.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στην εδαφόχρωμη επιφάνεια κάτω από τις λαβές χάραγμα σε σχήμα 'κύκλου', στη μία περίπτωση με αρκετά βαθιά κεντρική οπή από την ακίδα του διαβήτη, στη δεύτερη περίπτωση, που σώζεται λίγο πάνω από το μισό, με την προσθήκη μίας εγγεγραμμένης

στον κύκλο έλλειψης που διέρχεται από την κεντρική οπή (βλ., π.χ., Csapo, Johnston & Geagan 2000, 122, αρ. 53. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 66–67, αρ. 26. SEG 55.980. BE 2005.385).

93

ΜΘ 2252

Μεγάλη κοτύλη με πτηνά από το ανατολικό Αιγαίο ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004, 2006. 022064 (2).

Διαστάσεις

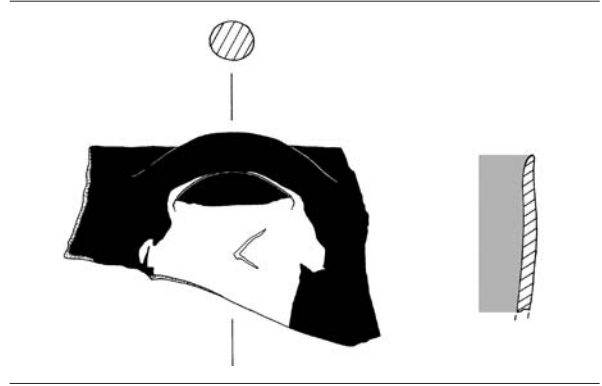
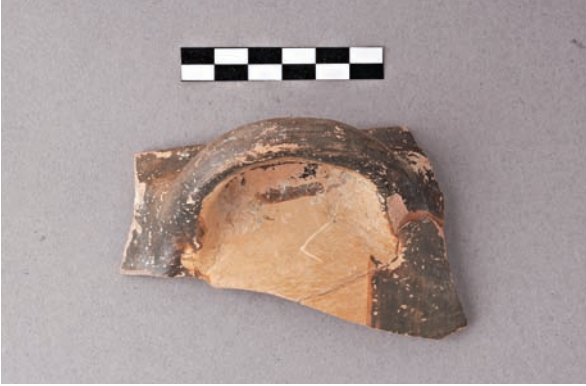
σως. ύψ.: 0,062μ., σως. διάμ.: 0,093μ. σως. διάμ. χείλους: 0,08μ. (αρχική, κατ' εκτίμηση: 0,26μ.), ύψ. χαρ.: 0,01μ.

Δύο όστρακα μεσαίου μεγέθους συγκολλημένα σχηματίζουν τμήμα ανώτερου σώματος και χείλους με λαβή κοτύλης.

Πηλός ανοικτός ερυθροκάστανος (2.5YR 6/4 ως 7/4) με ανοικτό τεφρόχρωμο πυρήνα (5Y 7/1). Ο πηλός περιέχει ελάχιστα μικρότατα σκοτεινόχρωμα και λευκά εγκλείσματα, καθώς και μικρή ποσότητα μικρότατων κόκκων ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Ημισφαιρικό(;) σώμα με σχεδόν κάθετα άνω τοιχώματα. Ελαφρότατη τροπιδώση τονίζει τη μετάβαση στο βραχύτατο κάθετο χείλος. Οριζόντια λαβή κυκλικής διατομής προσφύεται με κλίση 45° αμέσως κάτω από το χείλος και υψώνεται ελάχιστα πάνω από αυτό.

Η διακόσμηση αποδίδεται με καστανομέλανο ως μελανό, στιλπνό, πυκνό γάνωμα, κατά τόπους ελαφρώς απολεπισμένο, πάνω σε πορτοκαλέρυθρη (5YR 7/6) στιλπνή επιφάνεια, η οποία έχει κατά τόπους απολεπιστεί. Το σωζόμενο τμήμα του σώματος και του χείλους καλύπτονται εξωτερικά και εσωτερικά από γάνωμα, όμως παραμένει εδαφόχρωμη περιοχή ορθογώνιου(;) σχήματος εκτεινόμενη ανάμεσα στις γενέσεις της λαβής και αμέσως παρακάτω. Πλατιά ταινία καλύπτει τη ράχη της λαβής. Δεπτότερη αμελής βραχεία ταινία ανάμεσα στις προσφύσεις των λαβών αποτελεί ενδεχομένως σημείο του κεραμέα.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση): Κάτω από τη λαβή χάραγμα λεπτό και αβαθές σε σχήμα 'πλάγιου V' ή 'Δ' (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 448–451, αρ. B4, B9–B10 και 468. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Johnston 2005, 387, αρ. 291. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 69, αρ. 39–40. SEG 55.980. BE 2005.385).

94

ΜΘ 2917

**Κοτύλη με πτηνά από
το ανατολικό Αιγαίο ύστερου
8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 022043 (2).

Διαστάσεις

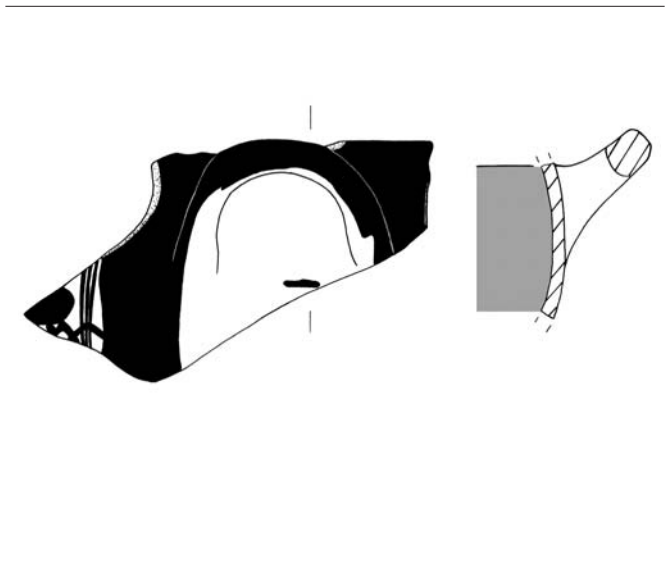
σως. ύψ.: 0,062μ., σως. διάμ.:
0,112μ., σως. διάμ. χείλους:
0,025μ., ύψ. χαρ.: 0,01μ.

Τμήμα ανώτερου σώματος και χείλους με λαβή κοτύλης που αποτελείται από ένα μεγάλο όστρακο. Στο αγγείο πιθανώς συνανήκουν δύο τμήματα σώματος μέτριου μεγέθους, ένα εκ των οποίων είναι συγκολλημένο από δύο όστρακα.

Πηλός ανοικτός ερυθροκάστανος (2.5YR 6/4 ως 7/4) με ανοικτό τεφρογάλαζο πυρήνα (GLEY 2 7/1 5B). Ο πηλός περιέχει ελάχιστα μικρότατα σκοτεινόχρωμα και λευκά εγκλείσματα και μεγάλη ποσότητα μικρότατων κόκκων ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Ημισφαιρικό(;) σώμα με σχεδόν κάθετα άνω τοιχώματα. Ελαφρότατη τροπιδωση τονίζει τη μετάβαση στο βραχύτατο κάθετο χείλος. Οριζόντια λαβή κυκλικής διατομής προσφύεται με κλίση 45° αμέσως κάτω από το χείλος και υψώνεται ελάχιστα πάνω από αυτό.

Η διακόσμηση αποδίδεται με καστανόχρωμο, ελαφρά στιλπνό, και αρκετά αραιό γάνωμα, πάνω σε λειασμένη πορτοκαλέρυθρη (5YR 7/6) επιφάνεια. Το κατώτερο σώμα του αγγείου καλύπτεται από γάνωμα, ενώ στο

άνω τμήμα του σώματος εντοπίζεται πίνακας, ο οποίος διαχωρίζεται από την περιοχή των λαβών με τριπλές κάθετες γραμμές. Στο κάτω τμήμα του πίνακα αποδίδεται τεθλασμένη, της οποίας υπέρκειται αρκετά παχιά ταινία. Το άνω τμήμα του πίνακα δεν σώζεται στο βασικό τμήμα. Στα πιθανώς συνανήκοντα όστρακα σώζονται τμηματικά τρεις (και αποκαθίστανται τέσσερις) μετόπες, η μία εκ των οποίων είναι εξαιρετικά στενή και συνίσταται σε κάθετη στήλη ενάλληλων γωνιών. Οι πλατύτερες μετόπες περιέχουν δικτυωτό ρόμβο με διπλό περίγραμμα και δικτυωτό τρίγωνο με διπλό περίγραμμα. Γάνωμα καλύπτει το χείλος, ενώ ταινία διατρέχει τη ράχη της λαβής. Εδαφόχρωμη περιοχή ορθογώνιου(;) σχήματος εκτείνεται κάτω και ανάμεσα στις γενέσεις της λαβής. Ολόβαφο το εσωτερικό του αγγείου.

ΓΡΑΠΤΟ/dipinto (πριν από την όπτηση). Στην επιφάνεια κάτω από τη λαβή μικρή οριζόντια γραμμή μέτριου πλάτους (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447-448, αρ. B1, B3, B5-7· 451-452, αρ. B12-14 και 467. Barton ěk & Buchner 1995, 166-167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123-125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

95**MΘ 3239**

**Κοτύλη με πτηνά από
το ανατολικό Αιγαίο ύστερου
8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004, 2006. 022050 (1), 022051 (1),
022058 (13), 022059 (6), 022060
(3), 032041 (1), 032048 (1), 032054
(1), 032064 (1), 032065 (1).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,079μ., διάμ.: 0,135μ.,
διάμ. χείλους: 0,131μ., ύψ. χαρ.:
0,006μ.

Είκοσι-εννέα όστρακα μικρού και μεσαίου μεγέθους και ένα μεγαλύτερο είναι συγκολλημένα και σχηματίζουν κοτύλη. Ελλείπουν η βάση, το κάτω πέρασ του σώματος, ελάχιστα τμήματα του υπόλοιπου σώματος και του χείλους, το μεγαλύτερο τμήμα της μίας λαβής και ελάχιστο τμήμα της άλλης.

Πηλός ροδοκίτρινος (5YR 7/6) με ανοικτό τεφρόχρωμο (GLEY 1 7/N) πυρήνα. Περιέχει λίγα σκοτεινόχρωμα, ελάχιστα λευκά ως τεφρόλευκα μικρά εγκλείσματα και αρκετή ποσότητα μικρότατων κόκκων ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Σώμα ημισφαιρικό με τα ανώτερα τοιχώματα να είναι σχεδόν κάθετα, υψούμενα προς το κάθετο ενιαίο χείλος. Δύο οριζόντιες λαβές κυκλικής διατομής προσφύονταν με κλίση 45° αμέσως κάτω από το χείλος και υψώνονται ελαφρώς πάνω από αυτό.

Η διακόσμηση, η οποία είναι καλοδιατηρημένη αλλά κατά τόπους ελαφρώς αμελής, αποδίδεται με μελανό, στιλπνό γάνωμα μέτριας πυκνότητας πάνω σε καλά λειασμένη, ροδοκίτρινη (7.5YR 7/6) επιφάνεια και επαναλαμβάνεται όμοια στις δύο όψεις. Το κατώτερο σώμα του αγγείου καλύπτεται από γάνωμα, το οποίο είναι καστανομέλανο ως μελανό στο εξωτερικό και πορτοκαλέρυθρο στο εσωτερικό. Στο άνω τμήμα του σώματος εντοπίζεται πίνακας, ο οποίος διαχωρίζεται από την περιοχή των λαβών από τριπλές κάθετες γραμμές. Στο κάτω τμήμα του πίνακα τεθλασμένη μεταξύ ζευγών οριζόντιων γραμμών. Ακολουθεί ζώνη τεσσάρων μετωπών άνισου πλάτους. Οι δύο ακραίες έχουν ίσο μεταξύ τους, μέτριο πλάτος και περιέχουν δικτυωτό ρόμβο με διπλό περίγραμμα. Οι δύο κεντρικές έχουν άνισο πλάτος. Η στενή περιέχει κάθετη στήλη ενάλληλων γωνιών, ενώ η πλατιά περιέχει πτηνό που αποδίδεται με συνδυασμό σκιαγραφίας και περιγράμματος. Με σκιαγραφία αποδίδονται τα λεπτά πόδια που κάμπτονται στο μέσον περίπου του ύψους τους και ο λαιμός. Με περίγραμμα αποδίδεται το φυλλόσχημο σώμα του πτηνού, το οποίο είναι διάγραμμα, αλλά και η ελλειψοειδής κεφαλή με το οξύ ράμφος. Πάνω και κάτω από την ουρά του πτηνού κρέμεται και φύεται αντίστοιχα δικτυωτό τρίγωνο. Τυχαίες κηλίδες βαφής εντοπίζονται σε διάφορα σημεία του πίνακα. Λεπτή ταινία που εκτείνεται κάτω από το χείλος ορίζει το άνω πέρασ του πίνακα και στις δύο όψεις. Ταινία καλύπτει τη ράχη των λαβών. Πολύ πλατιά ακανόνιστα κάθετη ταινία, που εκτείνεται από το χείλος ως το κατώτερο σώμα, χωρίζει τις γενέσεις των λαβών από τον πίνακα και αφήνει εδαφόχρωμο έναν τραπεζιόσχημο ή τριγωνικό χώρο που εκτείνεται κάτω και ανάμεσα στις γενέσεις κάθε λαβής. Ολόβαφο το εσωτερικό του αγγείου.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στην εδαφόχρωμη επιφάνεια κάτω από την καλά σωζόμενη λαβή αβαθές και λεπτό χάραγμα σε σχήμα 'πλάγιου V' ή 'Δ' (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 448–451, αρ. B4, B9–B10 και 468. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Johnston 2005, 387, αρ. 291. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdant 2005, 69, αρ. 39–40. SEG 55.980. BE 2005.385).

96**M0 3240**

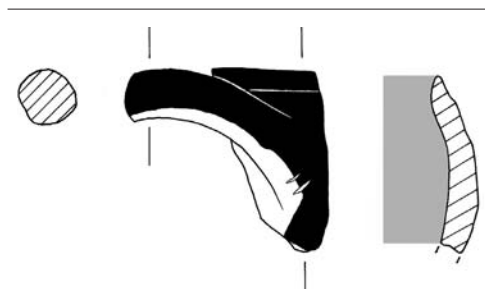
Τμήμα κοτύλης με πτηνά από το ανατολικό Αιγαίο ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2003. 032008 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,041μ., σωσ. διάμ. χείλους: 0,023μ., διάμ. λαβής: 0,013μ., ύψ. χαρ.: 0,005–0,006μ.

Μεσαίου μεγέθους όστρακο σώζει τμήμα ανώτερου σώματος, χείλους και του μεγαλύτερου τμήματος της λαβής.

Πηλός ανοικτός ερυθροκάστανος (2.5YR 6/4 ως 7/4) με ανοικτό τεφροπράσινο πυρήνα (GLEYS 1 7/1 5GY). Ο πήλος περιέχει αρκετή ποσότητα μικρότατων κόκκων ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Ημισφαιρικό(;) σώμα με σχεδόν κάθετα άνω τοιχώματα. Ελαφρότατη τροπιδωση τονίζει τη μετάβαση στο βραχύτατο κάθετο χείλος. Οριζόντια λαβή κυκλικής διατομής προσφύεται με κλίση 45° αμέσως κάτω από το χείλος.

Η διακόσμηση αποδίδεται με μελανό στιλπνό πυκνό γάνωμα, κατά τόπους ελαφρώς απολεπισμένο, πάνω σε πολύ ανοικτή ωχροκάστανη (10YR 7/3) επιφάνεια. Το σωζόμενο τμήμα του σώματος και του χείλους καλύπτεται εξωτερικά και εσωτερικά από γάνωμα, αλλά παραμένει εδαφόχρωμη η περιοχή ανάμεσα στις γενέσεις της λαβής. Πλατιά ταινία καλύπτει τη ράχη της λαβής.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στη γένεση της λαβής αβαθές και λεπτό χάραγμα δύο μικρών γραμμών μέτριου πλάτους (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

97**M0 3241 + 2308**

Τμήμα χιακού πρωτο-κάλυκα ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004, 2006. Μικρό τμήμα: 032067 (7), 7,90–7,10μ. (1). Μεγάλο τμήμα: 032053 (10), 32055 (2), 7,60–7,40μ. (5), 7,40–7,10μ. (3), επίχωση κάτω από τον T.14 (1).

Διαστάσεις δύο τμημάτων

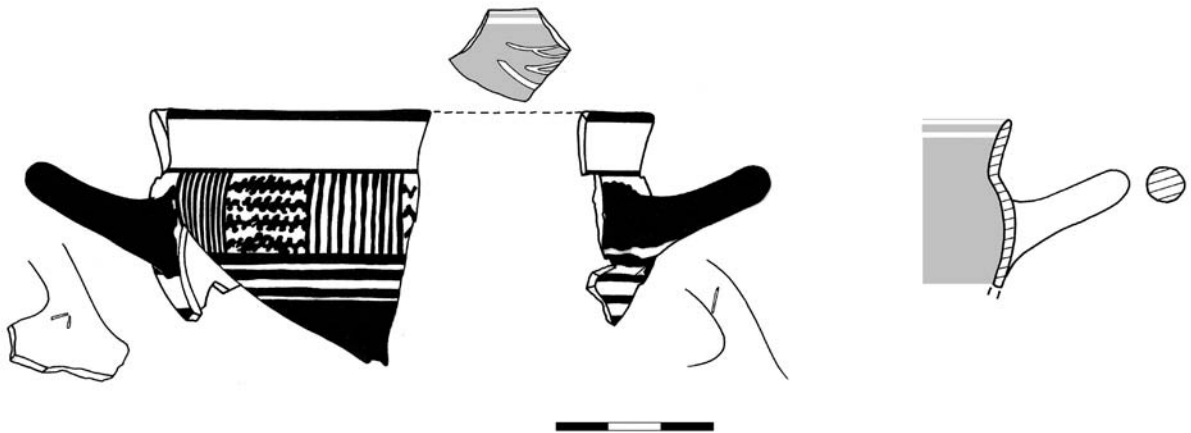
σωσ. ύψ.: 0,062μ., 0,073μ., σωσ. διάμ.: 0,088μ., 0,148μ., διαμ. χείλους: 0,093μ., 0,10μ. (αρχική, κατ' εκτίμηση: 0,16μ.), ύψ. χαρ.: (πρόσφυση λαβής) 0,006μ., (κάτω επιφάνεια λαβής) 0,009μ., 0,009–0,019μ.

Το αγγείο σώζεται σε δύο μη συγκολλώμενα, αλλά προφανώς συνανήκοντα τμήματα άνισου μεγέθους, το ένα συγκολλημένο από ένδεκα όστρακα και το άλλο από είκοσι τέσσερα. Το καθένα σώζει μεγάλο τμήμα σώματος και χείλους με μία λαβή.

Πηλός ροδοκίτρινος (5YR 7/6) με ροδόχρωμη (7.5YR 7/4 ή 7/3) ως τεφρορόδινη (7.5YR 7/2) εξωτερική επιφάνεια. Περιέχει λίγα μικρά καστανόχρωμα εγκλείσματα, ένα μεγάλο λευκό εγκλείσμα και μεγάλη ποσότητα μικρότατων κόκκων ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Βαθύ ημισφαιρικό σώμα με αυλάκωση μέτριου βάθους στη μετάβαση στο πολύ υψηλό έξω νεύον χείλος. Οι λαβές είναι οριζόντιες κυκλικής διατομής και προσφύονται με κλίση 45° στον ώμο.

Καλοδιατηρημένη διακόσμηση αποδίδεται πάνω σε λειασμένη εδαφόχρωμη επιφάνεια με εξίτηλο, αρκετά πυκνό μελανό, ως καστανομέλανο γάνωμα. Το κατώτερο σώμα του αγγείου καλύπτεται από γάνωμα και ακολουθούν δύο ταινίες μέτριου πλάτους. Στο ύψος των λαβών σώζεται διακοσμητική ζώνη μεταξύ δύο ταινιών, η ανώτερη των οποίων κοσμεί τη μετάβαση στο χείλος. Στην εν λόγω ζώνη της σωζόμενης όψης εναλλάσσονταν τρεις ομάδες εννέα κάθετων γραμμώσεων εν είδει τριγλύφων με δύο μετόπες, οι οποίες φέρουν τέσσερις επάλληλες αμελείς τεθλασμένες. Γάνωμα καλύπτει τη ράχη και τις γενέσεις των λαβών. Αμελείς κηλίδες βαφής ανάμεσα στις προσφύσεις της μίας λαβής και σε σημείο του χείλους. Ολόβαφο το εσωτερικό του αγγείου με δύο εδαφόχρωμες ταινίες στο άνω τμήμα του χείλους.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στη μία πρόσφυση της λαβής του μικρού τμήματος, μικρό, λεπτό, σχεδόν οριζόντιο χάραγμα (πιθανόν η μικρότερη και αμυδρή γραμμή με την οποία σχηματίζει νοητή οξεία γωνία είναι τυχαία). Στην κάτω επιφάνεια της λαβής του μεγάλου τμήματος σώζεται αβαθές λεπτό χάραγμα (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447-448, αρ. B1, B3, B5-7· 451-452, αρ. B12-14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166-167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123-125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdán 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385). Στην εσωτερική επιφάνεια του χείλους με αριθμό Μ0 2308, πρόχειρο χάραγμα με πέντε οριζόντιες γραμμές, από τις οποίες οι πάνω τέσσερις ανά δύο σε σχήμα 'πλάγιου κλειστού Υ' (βλ. και αρ. 40) και η πέμπτη πλάγια πλατύτερη και ελαφρώς βαθύτερη (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 448-451, αρ. B4, B9-B10 και 468. Bartoněk & Buchner 1995, 166-167, αρ. 24. SEG 47.1488. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdán 2005, 69, αρ. 39-40. SEG 55.980. BE 2005.385).

98**ΜΘ 3200**

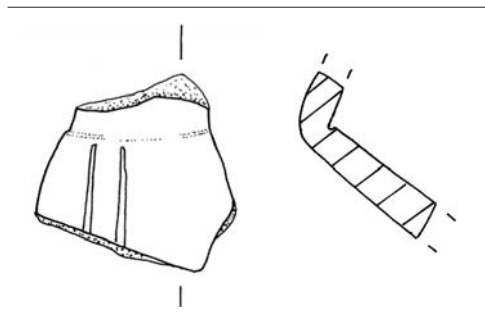
**Όστρακο ώμου και λαιμού
αιολικού κλειστού αγγείου
μεγάλου μεγέθους ύστερου
8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 032043 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,024μ., σωσ. διάμ.:
0,032μ., ύψ. χαρ.: 0,019–0,02μ.

Μικρό όστρακο ώμου και λαιμού κλειστού αγγείου.

Ο πηλός είναι σκοτεινός τεφρόχρωμος (GLEY 1 4/N) με πολύ σκοτεινές τεφρόχρωμες (GLEY 1 3/N) επιφάνειες. Περιέχει πάρα πολλά μικρά λευκά εγκλείσματα, μεμονωμένα μεγάλα και πολύ μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Αυλάκωση μέτριου βάθους και πλάτους στη μετάβαση από τον ώμο με τα καμπύλα τοιχώματα στον λαιμό, τα τοιχώματα του οποίου ήταν ίσως σχεδόν κάθετα.

Η εξωτερική επιφάνεια είναι στιλπνή, ενώ η εσωτερική αδρή.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στον ώμο αβαθές χάραγμα δύο κάθετων, σχεδόν παράλληλων μεταξύ τους γραμμών μέτριου πλάτους (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdán 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

99**ΜΘ 3201**

**Τμήμα ώμου, λαιμού και λαβής
αιολικού μεγάλου αγγείου
μετάγγισης ύστερου 8ου – αρχών
7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

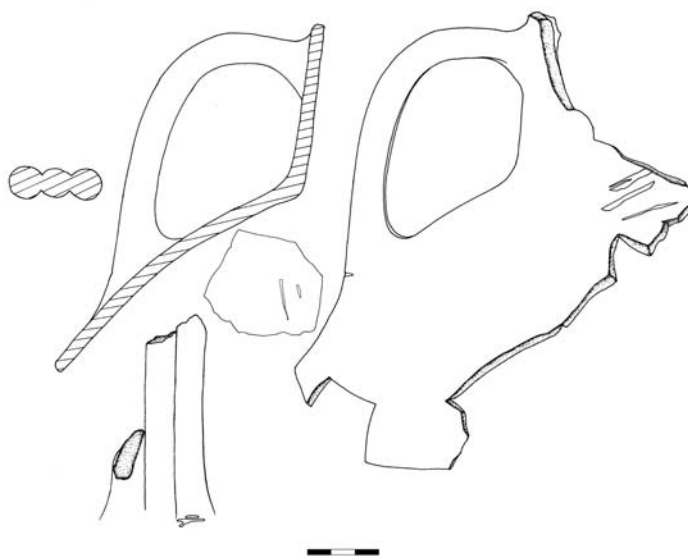
2003, 2004. 032029 (14), 032047 (1),
032049 (1), 032050 (2).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,155μ., σωσ. διάμ.:
0,205μ., πλάτος λαβής: 0,038μ.,
ύψ. χαρ.: 0,011μ., 0,016–0,037μ.,
0,01–0,034μ.

Δεκαοκτώ όστρακα συγκολλημένα σχηματίζουν αρκετά μεγάλο τμήμα ώμου με μικρό τμήμα λαιμού και μεγάλο τμήμα λαβής αγγείου μετάγγισης. Εκτεταμένα ιζήματα σε τμήμα της επιφάνειας του ώμου. Φθορές κατά τόπους στον ώμο και την επιφάνεια του λαιμού.

Ο πηλός είναι καστανόχρωμος (7.5YR 5/3) κυμαινόμενος ως τεφρορόδινος και τεφρόχρωμος (7.5YR 6/2 και 6/1) στον λαιμό. Η εσωτερική επιφάνεια είναι πολύ σκοτεινή τεφρόχρωμη ως σκοτεινή τεφρόχρωμη (2.5Y 3/1 ως 4/1). Ο πηλός περιέχει πολύ μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Το παχύ ωσειδές(;) σώμα παρουσιάζει ομαλή μετάβαση, αλλά όχι απολύτως ενιαίο περίγραμμα, προς τον αρκετά υψηλό λαιμό, τα τοιχώματα του οποίου είναι ελαφρά κοίλα. Τρίδυμη ραβδωτή λαβή εκτείνεται από τον ώμο ως το άνω τμήμα του λαιμού.

Η εξωτερική επιφάνεια είναι στιλβωμένη, στιλπνή, ιδιαίτερα σκοτεινή τεφρόχρωμη (GLEY 1 3/N).

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στη γένεση του δεξιού σκέλους της λαβής χάραγμα οριζόντιας γραμμής μέτριου πλάτους και βάθους, αριστερά της λαβής στον ώμο δύο παράλληλες γραμμές και στη βάση του λαιμού πλατιές γραμμές (βλ., π.χ., Παπαδοπουλος 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30–70, αρ. 42–75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

100**M0 3238**

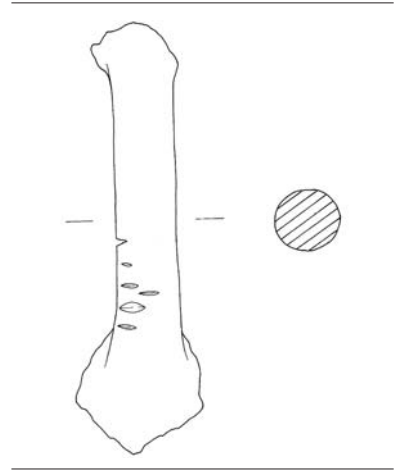
Τμήμα λαβής αιολικού μεγάλου
αγγείου μετάγγισης ύστερου
8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 022052 (1), 032051 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,015μ., διάμ. λαβής:
0,024–0,027μ., ύψ. χαρ.: 0,006–
0,013μ.

Δύο μεγάλα όστρακα συγκολλημένα σχηματίζουν σχεδόν πλήρως τη λαβή μαζί με μικρό τμήμα ώμου και ελάχιστο τμήμα λαιμού αγγείου μετάγγισης.

Πηλός καστανόχρωμος ως ανοικτός καστανόχρωμος (7.5YR 5/3 ως 6/3) με τεφρόχρωμο (5Y 6/1) ως ανοικτό τεφροκάστανο (2.5Y 6/2) πυρήνα, ο οποίος κατά τόπους είναι ιδιαίτερα παχύς, και καστανόχρωμη ως τεφροκάστανη (10YR 5/3 ως 5/2) εξωτερική επιφάνεια και τεφρόχρωμη (7.5YR 5/1) εσωτερική. Περιέχει πολλά μικρά λευκά και σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα, ελάχιστα καστανέρυθρα μικρού και σπανίως μεσαίου μεγέθους, μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία, κυρίως σε μορφή κόκκων αλλά και μεμονωμένων φολίδων, καθώς και μεμονωμένες φολίδες χρυσίζοντος.

Κάθετη λαβή κυκλικής προς ελλειψοειδούς διατομής εκτεινόταν από τον ώμο στον λαιμό.

Στιλβωμένη η εξωτερική επιφάνεια, αλλά όχι και η εσωτερική όψη της λαβής, και αδρολειασμένη η εσωτερική με σβησιμένα τα ίχνη του τροχού.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Χαμηλά στο πλευρικό τοίχωμα της λαβής χάραγμα πέντε μικρών σχεδόν οριζόντιων ανόμοιου πλάτους και βάθους γραμμών, από τις οποίες οι τέσσερις σε πυκνή διάταξη παράλληλες μεταξύ τους και η πέμπτη στη ράχη της λαβής (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

101**M0 2300**

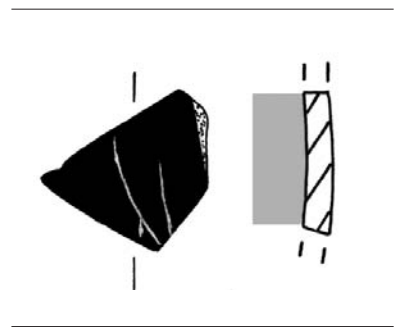
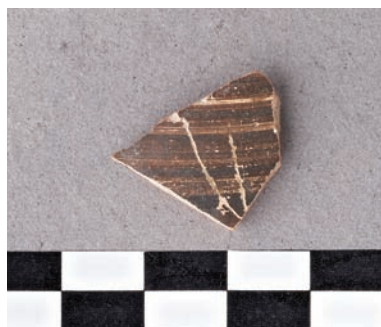
Όστρακο σώματος μικρού
ανοικτού αγγείου άγνωστης
προέλευσης ύστερου 8ου –
αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2003. 022070 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,017μ., σωσ. διάμ.:
0,019μ., ύψ. χαρ.: 0,012μ.

Μικρό όστρακο σώματος ανοικτού αγγείου με ιζημάτα σε τμήμα των ακμών. Ο πήλός είναι ανοικτός καστανέρυθρος (2.5YR 6/3) καθαρός. Ελαφρά καμπύλα τοιχώματα σώματος.

Οι επιφάνειες καλύπτονται από καλοδιατηρημένο μελανό ως καστανομέλανο αρκετά στιλπνό γάνωμα, το οποίο είναι πυκνό στην εσωτερική επιφάνεια, αλλά κυμαινόμενης πυκνότητας στην εξωτερική.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Αβαθές και λεπτό χάραγμα σε σχήμα 'V' ή 'Δ' (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 448–451, αρ. B4, B9–B10 και 468. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Johnston 2005, 387, αρ. 291. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 69, αρ. 39–40. SEG 55.980. BE 2005.385).

102**MΘ 2342**

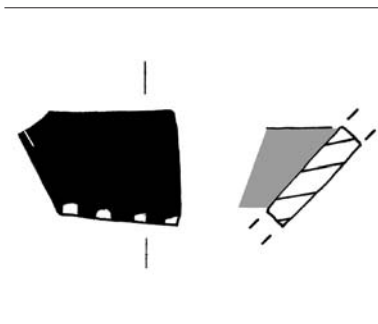
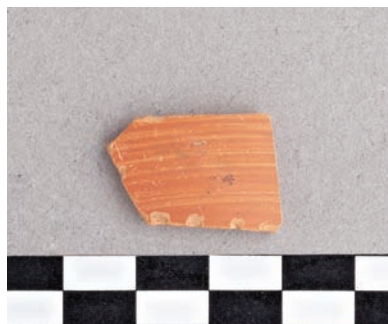
Όστρακο σώματος μικρού ανοικτού αγγείου άγνωστης προέλευσης ύστερου 8ου – μέσου 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 032040 (1).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,017μ., σως. διάμ.: 0,025μ., ύψ. χαρ.: 0,003μ.

Μικρό όστρακο σώματος ανοικτού αγγείου.

Ο πηλός είναι ανοικτός ερυθρόχρωμος (2.5YR 6/6) με μικρή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Ελαφρά καμπύλα τοιχώματα σώματος.

Καλοδιατηρημένο, ελαφρώς στιλπνό πορτοκαλέρυθρο γάνωμα καλύπτει την εξωτερική επιφάνεια, όπου παρουσιάζεται αρκετά αραιό, και την εσωτερική, όπου παρουσιάζεται πυκνό.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στο πέρας του οστράκου χάραγμα μικρού ως μέτριου βάθους τεσσάρων ημικυκλίων σε απόσταση 0,002 ως 0,0035μ. μεταξύ τους και πάνω αριστερά πλάγια γραμμή (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Csapó, Johnston & Geagan 2000, 122–125 αρ. 53, 64, 70, 74. SEG 53.957).

103**MΘ 2459**

Άνω τμήμα κορινθιακού αμφορέα πρώιμου – μέσου 8ου αιώνα π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004, 2006. 022062 (1), 032041 (2), 032058 (4).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,22μ., σως. διάμ.: 0,30μ., σως. διάμ. χείλους: 0,17μ. (αρχική, κατ' εκτίμηση: 0,20–0,21μ.), διάμ. λαβής: 0,042–0,046μ., ύψ. χαρ. 0,068μ.

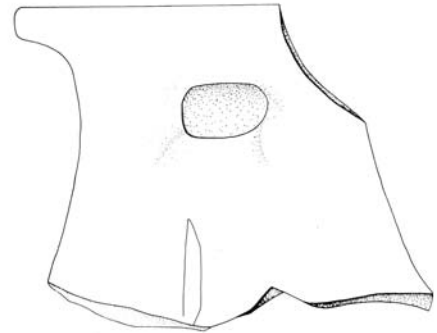
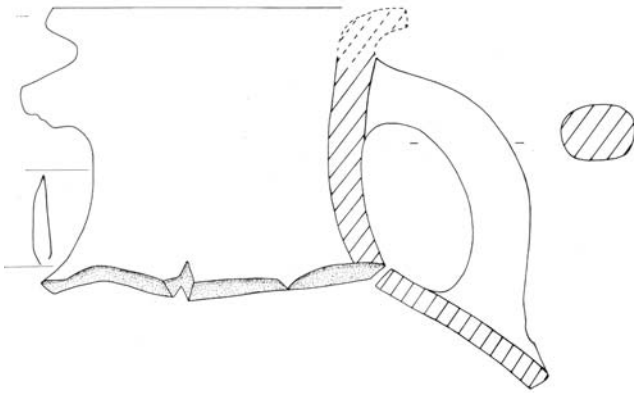
Οκτώ όστρακα μεγάλου κυρίως μεγέθους σχηματίζουν άνω τμήμα αμφορέα που περιλαμβάνει τον λαιμό με τμήμα του χείλους, τη μία λαβή, μικρό τμήμα της δεύτερης και μικρό τμήμα ώμου. Αρκετά όστρακα σώματος μεγάλου κυρίως μεγέθους παραμένουν ασυγκόλλητα. Μεγάλα τμήματα της εξωτερικής επιφάνειας καλύπτονται από σκληρό ίζημα.

Ο πηλός είναι ροδόχρωμος (7.5YR 7/4) με ελαφρώς πιο ανοικτόχρωμες (7.5YR 8/4) επιφάνειες. Περιέχει πάρα πολλά καστανόχρωμα ως καστανέρυθρα και αρκετά ανοικτά τεφρόχρωμα και σκοτεινόχρωμα μικρά και κυρίως μεγάλα εγκλείσματα, καθώς και ελάχιστη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Ενιαίο περίγραμμα σώματος και λαιμού. Έντονα κοίλα τα τοιχώματα του λαιμού, τα οποία υψώνονται προς ένα παχύ και πλατύ ανακαμπτόμενο χείλος με σχεδόν επίπεδο περιχέλωμα. Παχιές, στιβαρές λαβές ακανόνιστης ορθογώνιας διατομής εκτείνονται από το ανώτερο τμήμα του ώμου ως αμέσως κάτω από το χείλος. Δύο ακανόνιστες κυκλικές κοιλότητες μέτριου βάθους, οι οποίες εντοπίζονται στη γένεση της σωζόμενης λαβής, προκλήθηκαν πριν από την όπτηση από τα δάκτυλα του κεραμέα.

Η εξωτερική επιφάνεια αδρολειασμένη.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Κοντά και κάτω από την ελάχιστη σωζόμενη λαβή στο κατώτερο τμήμα του λαιμού, αβαθές και λεπτό χάραγμα σε σχήμα 'μεγάλου Δ' με καμπύλη την αριστερή γραμμή (βλ., π.χ., Παπαδουλος 1994, 448-451, αρ. Β9, Β4, Β10 και 468).

104

ΜΘ 2196

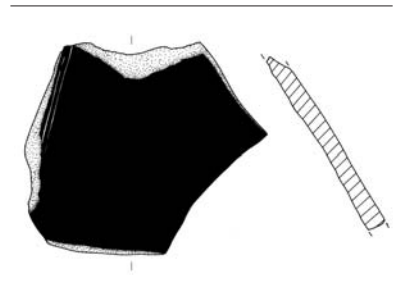
Όστρακο ώμου αττικού αμφορέα
τύπου SOS ύστερου 8ου - αρχών
7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2006. 022060 (1).

Διαστάσεις

σωζ. ύψ.: 0,081μ., σωζ. διάμ.:
0,089μ., ύψ. χαρ.: 0,044μ.

Μεγάλο όστρακο ώμου αμφορέα, η εσωτερική επιφάνεια του οποίου έχει απολεπιστεί σε μεγάλη έκταση.

Ο πηλός είναι ροδόχρωμος ως ροδοκίτρινος (5YR 7/4 ως 7/6) και τρέπεται σε ανοικτό ροδόχρωμο (7.5YR 7/4) στην εξωτερική επιφάνεια. Περιέχει πολλά καστανέρυθρα και λίγα σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, αρ-

κετά μεγάλα καστανέρυθρα εγκλείσματα και μικρή ως αρκετή ποσότητα μικρότατων κόκκων ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Σχεδόν επίπεδα τοιχώματα ώμου.

Η εξωτερική επιφάνεια καλυπτόταν από αρκετά στιλπνό μελανό γάνωμα μέτριας πυκνότητας, το οποίο είναι σχεδόν πλήρως απολεπισμένο.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στον ώμο αβαθές και λεπτό χάραγμα δύο κάθετων παράλληλων μεταξύ τους και άλλων ακανόνιστων γραμμών, φαινομενικά τυχαίων (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

105

ΜΘ 2197

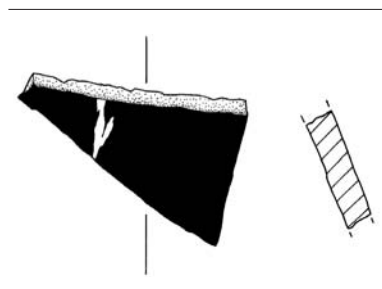
**Όστρακο σώματος αττικού
αμφορέα τύπου SOS ύστερου
8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2006. 022063 (1).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,034μ., σως. διάμ.:
0,055μ., ύψ. χαρ.: 0,015μ.

Μικρό όστρακο σώματος αμφορέα.

Πηλός ανοικτός ωχροκάστανος (10YR 7/3 ως 7/4) με ελάχιστα σκοτεινόχρωμα και ερυθρωπά μικρά εγκλείσματα, λίγα μεγάλα σκοτεινόχρωμα γωνιώδη και μεμονωμένα καστανέρυθρα εγκλείσματα και ελάχιστη ποσότητα μικρότατων κόκκων ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Καμπύλα τοιχώματα σώματος.

Η εξωτερική επιφάνεια καλύπτεται από καλοδιατηρημένο, πολύ στιλπνό και πυκνό μελανό γάνωμα.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Χάραγμα γραμμών διαφορετικού βάθους σε σχήμα 'V' ή 'Δ' (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 448–451, αρ. B4, B9–B10 και 468. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Johnston 2005, 387, αρ. 291. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 69, αρ. 39–40. SEG 55.980. BE 2005.385).

106

ΜΘ 2200

**Τμήμα ώμου αττικού αμφορέα
τύπου SOS ύστερου 8ου – αρχών
7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2003, 2004. 032029 (2), 032073 (1).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,094μ., σως. διάμ.:
0,20μ., ύψ. χαρ.: 0,08μ.

Τέσσερα συγκολλημένα όστρακα ώμου αμφορέα, ένα εκ των οποίων φέρει έντονα ίχνη καύσης.

Πηλός ροδόχρωμος ως ανοικτός καστανόχρωμος (5YR 7/4 ως 6/4), με αρκετά καστανέρυθρα και λίγα σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, λίγα ως αρκετά μεγάλα αποστρωγγυλεμένα και κυρίως γωνιώδη καστανέρυθρα εγκλείσματα και αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Καμπύλα τοιχώματα ώμου.

Η εξωτερική επιφάνεια είναι λειασμένη και κοσμεύεται με μελανό, σχεδόν πλήρως απολεπισμένο γάνωμα, το οποίο διακόπτεται από εδαφόχρωμη ζώνη στον ώμο. Η ζώνη φέρει τέσσερις λεπτές περιθέουσες ταινίες γανώματος που εναλλάσσονται με πέντε εδαφόχρωμες ταινίες ανάλογου πλάτους.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Αβαθές και λεπτό χάραγμα ακανόνιστου κύκλου (σώζεται κατά τα 3/5) τεμνόμενου από μεγάλη κάθετη σε σχήμα 'Φ' (βλ., π.χ., Csapo, Johnston & Geagan 2000, 111–112, αρ. 3. SEG 53.957).

107**ΜΘ 2201**

**Όστρακο σώματος αττικού
αμφορέα τύπου SOS ύστερου
8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 032053 (1).

Διαστάσεις

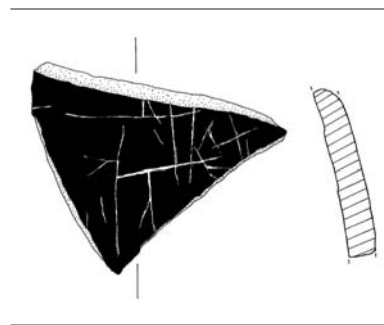
σως. ύψ.: 0,076μ., σως. διάμ.:
0,10μ., ύψ. χαρ.: 0,033–0,036μ.

Μεγάλο όστρακο σώματος αμφορέα από το ύψος της μέγιστης διαμέτρου φέρει περιορισμένα ιζήματα στις ακμές.

Πηλός ροδόχρωμος (5YR 7/4) με ομοιόχρωμες επιφάνειες. Είναι σχεδόν καθαρός, αλλά διακρίνονται κατά τόπους οπές που έχουν προκληθεί από εγκλείσματα που αποκολλήθηκαν. Περιέχει ελάχιστο σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα και αρκετή ποσότητα μικρότατων κόκκων ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Καμπύλα τοιχώματα σώματος.

Η εξωτερική επιφάνεια καλύπτεται από αρκετά στιλπνό μελανό ως καστανόχρωμο γάνωμα κυμαίνουσας ποιότητας, έντονα απολεπισμένο.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Αβαθές χάραγμα δύο σχεδόν οριζόντιων γραμμών μέτριου βάθους, οι οποίες διασταυρώνονται με τέσσερις πιο λεπτές σχεδόν κάθετες και περιβάλλονται από αρκετές μικρότερες.

108**MΘ 2203**

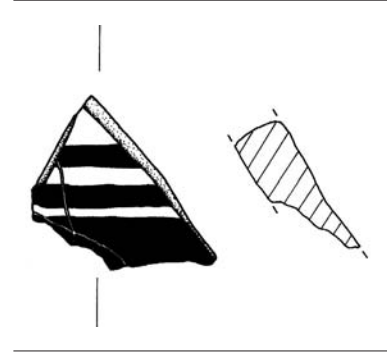
**Όστρακο λαιμού αττικού
αμφορέα τύπου SOS ύστερου
8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 032064 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,034μ., σωσ. διάμ.:
0,038μ., ύψ. χαρ.: 0,020μ.

Μικρό όστρακο βάσης λαιμού αμφορέα, το οποίο διατηρεί την ένωση με το σώμα.

Πηλός ροδόχρωμος ως ροδοκίτρινος (5YR 7/4 ως 7/6), σχεδόν καθαρός με αρκετή ποσότητα μικρότατων κόκκων ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Λαιμός με ευθέα τοιχώματα.

Η εξωτερική επιφάνεια είναι λειασμένη και κοσμεύεται με ελαφρώς στιλπνό αρκετά πυκνό καστανομέλανο γάνωμα και είναι κιτρινωπή (10YR 8/6) στις εδαφόχρωμες περιοχές. Φαρδιά ταινία στη μετάβαση στον λαιμό, το κατώτερο τμήμα του οποίου φέρει δύο λεπτότερες.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στη βάση του λαιμού αβαθές και λεπτό χάραγμα σε σχήμα 'X' (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 440–447, αρ. A1–2, A4, A9–11, A13, A18, A20–22, A 24–28, A31–34 και A36. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 121–125, αρ. 44–45, 55, 60, 67, 69, 72, 74. SEG 53.957. Johnston 2005, 387, αρ. 295. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 27–28· 71–72, αρ. 48· 53–54. SEG 55.980. BE 2005.385).

109**MΘ 2206**

**Τμήμα λαιμού και χείλους
αττικού αμφορέα τύπου SOS
ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004, 2006. 022065 (1), 032044 (2),
032048 (1), 032065 (2), 032066 (2),
032069 (1), 032070 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,12μ., διάμ. χείλους:
0,17μ., ύψ. χαρ.: 0,008–0,010μ.

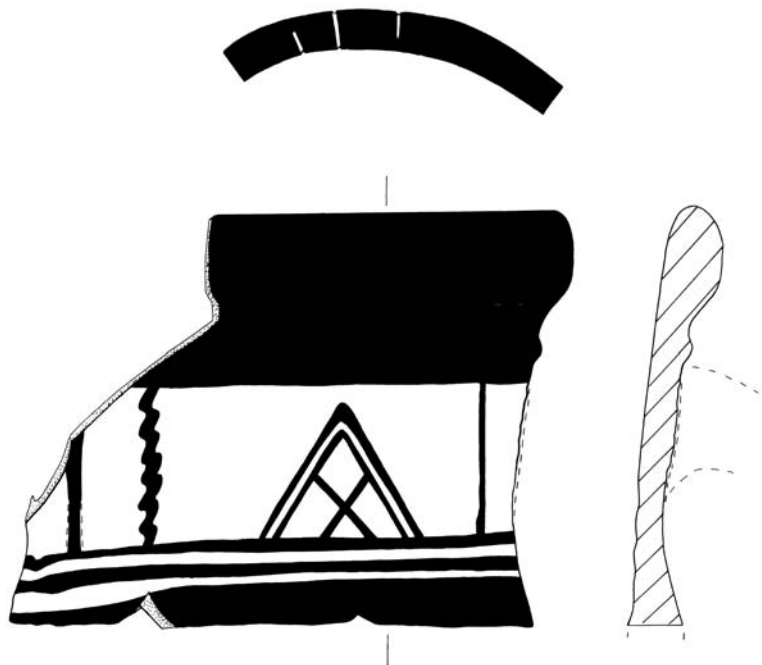
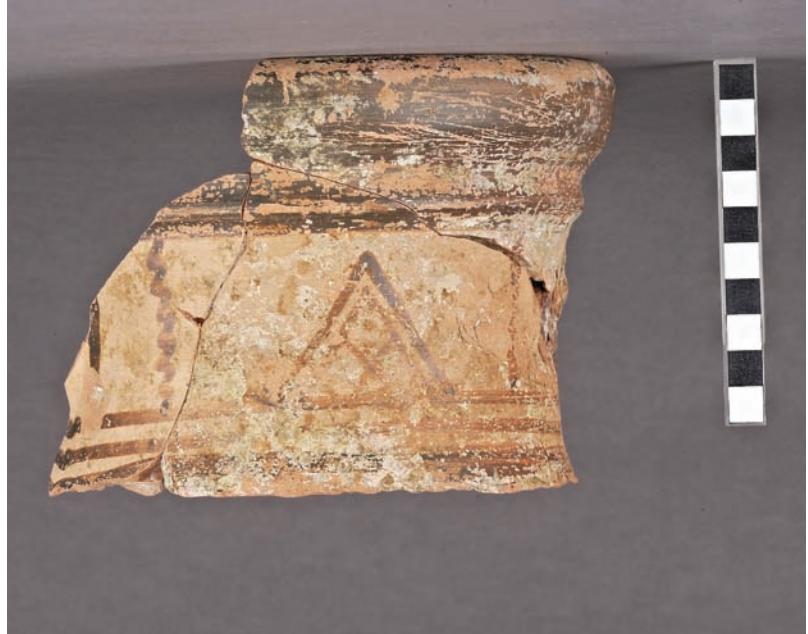
Ένδεκα όστρακα διαφόρων μεγεθών με ιζήματα κατά τόπους σχηματίζουν τα 3/4 της περιφέρειας του λαιμού και λίγο παραπάνω από το ήμισυ του χείλους, μαζί με το αποτύπωμα της πρόσφυσης της μίας λαβής.

Πηλός ροδοκίτρινος ως ανοικτός ροδοκάστανος (5YR 6/6 ως 6/4), ελαφρώς πιο σκοτεινόχρωμος ροδοκάστανος (2.5YR 6/4) στα παχύτερα τμήματα με ροδοκίτρινες επιφάνειες (5YR 7/6). Περιέχει ελάχιστα καστανέρυθρα, λευκά και σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, ελάχιστα μεγάλα γωνιώδη καστανέρυθρα και μεμονωμένα λευκά εγκλείσματα και αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Αρκετά βραχύς λαιμός με κάθετα σχεδόν τοιχώματα και πλατύ ανάγλυφο δακτύλιο στο ανώτερο τμήμα του. Στο μέσον του ύψους του λαιμού, κάτω από τον δακτύλιο προσφύονταν δύο κάθετες λαβές πιθανότατα κυκλικής διατομής που φύονταν στον ώμο. Χείλος αρκετά υψηλό και παχύ ανοίγει ελαφρώς προς τα πάνω.

Η εξωτερική επιφάνεια κοσμεύεται με καστανομέλανο ως μελανό αρκετά στιλπνό γάνωμα κυμαινόμενης πυκνότητας και είναι λειασμένη ωχροκάστανη (10YR 8/4) στις εδαφόχρωμες περιοχές. Τόσο το επίχρισμα όσο και το γάνωμα έχουν απολεπιστεί κατά τόπους. Μία παχιά και δύο λεπτότερες ταινίες στη βάση του λαιμού. Στο μέσον του ύψους του λαιμού εντοπίζεται ζώνη με παρόμοια μοτίβα στις δύο όψεις, τα οποία αποδόθηκαν αφού η σχεδίαση της υποκείμενης και υπερκείμενης διακόσμησης είχαν ολοκληρωθεί. Εκατέρωθεν των προσφύσεων των λαβών εντοπίζεται κάθετη ταινία, ενώ το κέντρο της ζώνης καταλαμβάνει διπλό τρίγωνο με εγγεγραμμένο σταυρό Αγίου Ανδρέα, εκατέρωθεν του οποίου μεμονωμένες κάθετες κυματοειδείς ή απλές ταινίες. Ολόβαφο το άνω πέρασ του λαι-

μού, συμπεριλαμβανομένου του ανάγλυφου δακτυλίου, καθώς και η εξωτερική επιφάνεια του χείλους.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στο χείλος βαθύ χάραγμα τριών γραμμών (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdant 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

110**ΜΘ 2207**

**Τμήμα και όστρακα λαιμού
αττικού(;) αμφορέα τύπου SOS
ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 022044 (1), 022060 (1),
032050 (1), 032054 (1).

Διαστάσεις

σωζ. ύψ.: 0,122μ., σωζ. διάμ.
χείλους: 0,169μ. (αρχική, κατ'
εκτίμηση 0,17–0,18μ.), σωζ. ύψ.
οστράκων: 0,115μ., 0,054μ.,
0,028μ., σωζ. διάμ. οστράκων:
0,083μ., 0,058μ., 0,055μ., ύψ. χαρ.:
0,015–0,055μ., χείλους: 0,006μ.

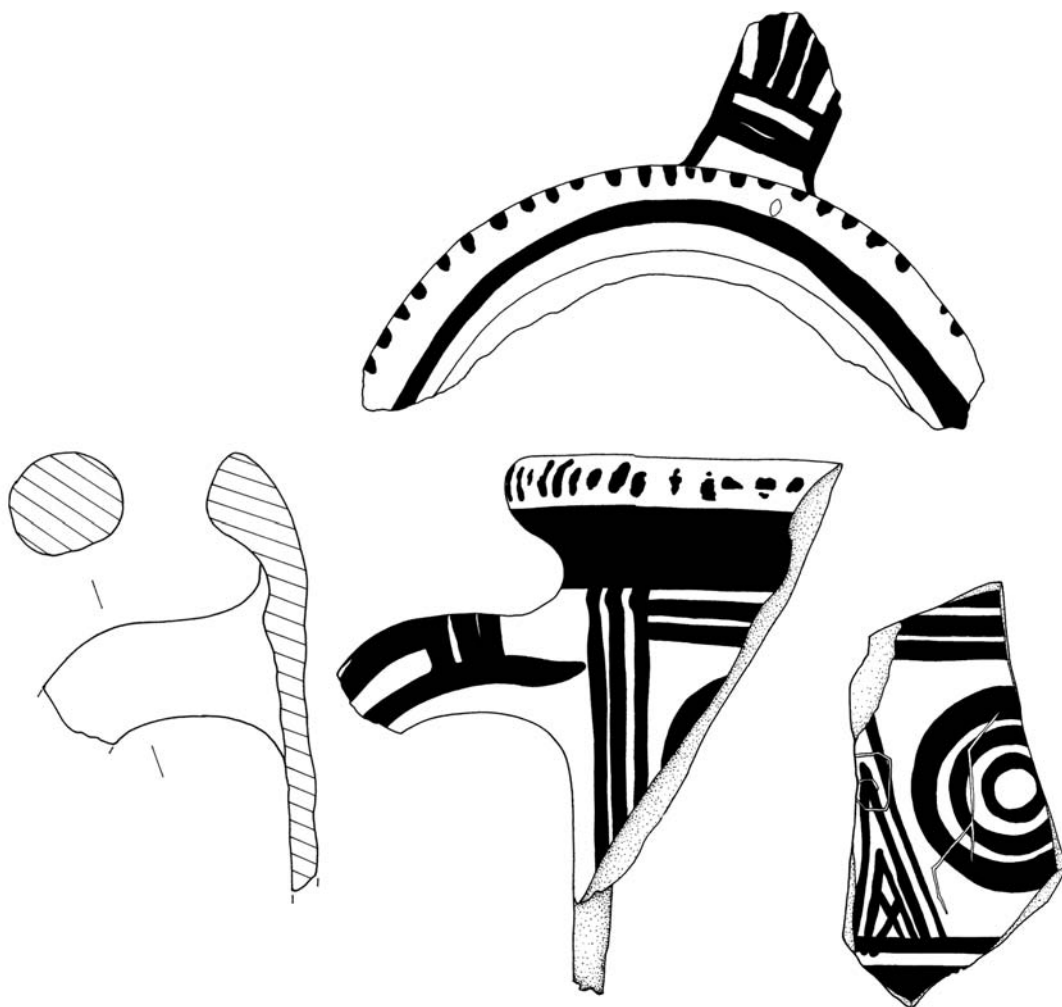

Μεγάλο όστρακο λαιμού και χείλους με μέρος της λαβής αμφορέα, μαζί με τρία συνανήκοντα όστρακα μικρού και μεσαίου μεγέθους από τον λαιμό. Η απόδοση όλων σε ένα αγγείο βασίζεται στη στενή συγγένεια των χαρακτηριστικών τους. Λίγα σκληρά ιζήματα αμέσως κάτω από την πρόσφυση της λαβής.

Πηλός ροδοκίτρινος (5YR 7/6) με λίγα καστανέρυθρα και ελάχιστα λευκά και σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, λίγα μεγάλα γωνιώδη καστανέρυθρα εγκλείσματα και μικρή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Λαιμός με κάθετα τοιχώματα και πλατύ, ανάγλυφο δακτύλιο κάτω από το υψηλό παχύ χείλος ρομβοειδούς σχεδόν διατομής. Κάθετη λαβή ελλειψοειδούς διατομής εκτεινόταν από τον ώμο στο ανώτερο τμήμα του λαιμού. Γύρω από την πρόσφυση της λαβής εντοπίζονται ίχνη από ομόκεντρες ελλειψοειδείς ρυτιδώσεις που σχηματίστηκαν κατά την επικόλλησή της πάνω στην επιφάνεια του λαιμού, προτού η τελευταία στεγνώσει.

Η εξωτερική επιφάνεια είναι πολύ καλά λειασμένη, κοσμείται με στιλπνό πυκνό ερυθροκάστανο γάνωμα και είναι ωχροκάστανη (10YR 7/4) στις εδαφόχρωμες περιοχές. Τόσο το επίχρισμα όσο και το γάνωμα είναι καλοδιατηρημένα. Η διακόσμηση αποκαθίσταται ως εξής: τρεις λεπτές οριζόντιες

ταινίες ή μία πλατιά και μία λεπτή στο κάτω πέρας του λαιμού, καθώς και δύο λεπτές στο άνω, η ανώτερη από τις οποίες επί του ανάγλυφου δακτυλίου, οριοθετούν πλατιά ζώνη που χωρίζεται από τις λαβές με ομάδες τριών λεπτών κάθετων ταινιών. Η ζώνη φέρει δύο τριπλούς ομόκεντρους κύκλους, οι οποίοι διατηρούν την οπή από την ακίδα του διαβήτη στο κέντρο, εκατέρωθεν τριπλού τριγώνου με εγγεγραμμένο σταυρό Αγίου Ανδρέα. Πολύ φαρδιά ταινία καλύπτει το άνω πέρας του λαιμού και τη μετάβαση στο χείλος, η εξωτερική επιφάνεια του οποίου κοσμεύεται με σειρά από παχιές και μικρές κάθετες γραμμές σε πυκνή διάταξη. Αρκετά φαρδιά ταινία στο εσωτερικό του χείλους. Στη ράχη της λαβής σχηματίζεται κάθετη ζώνη, η οποία οριοθετείται από δύο κάθετες λεπτές ταινίες και δύο ομάδες τριπλών οριζόντιων και φέρει εγγεγραμμένη ομάδα τριών κάθετων λεπτών ταινιών.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στο μέσον του λαιμού στο τρίγωνο και στη γειτονική ομάδα κύκλων, δύο χαράγματα, το ένα σε σχήμα 'σπείρας' και το άλλο 'ανοιχτού s' αντίστοιχα (βλ., π.χ., Johnston 1979, 80–83, type 21A και 2006, 56–59, type 21A). Στο χείλος μικρό βαθύ και πλατύ χάραγμα (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957).

111**M0 2211**

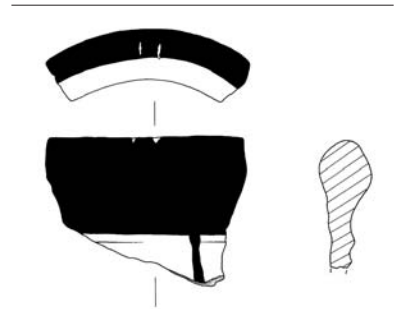
**Τμήμα λαιμού και χείλους
αττικού αμφορέα τύπου SOS
ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2006. 022072 (2).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,058μ., σως. διάμ.
χείλους: 0,078μ., ύψ. χαρ.: 0,006μ.

Δύο όστρακα συγκολλημένα σχηματίζουν πολύ μικρό τμήμα λαιμού και χείλους αμφορέα.

Πηλός ανοικτός ωχροκάστανος (10YR 8/3 ως 8/4) ως ροδόχρωμος (7.5YR 7/4) με ροδόχρωμη (7.5YR 8/4) εσωτερική επιφάνεια. Περιέχει αρκετά καστανέρυθρα και ελάχιστα σκοτεινόχρωμα και λευκά μικρά εγκλείσματα, λίγα ως αρκετά μεγάλα αποστρογγυλεμένα καστανέρυθρα εγκλείσματα και ελάχιστη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Λαιμός με κάθετα(;) τοιχώματα και ανάγλυφο οξυκόρυφο δακτύλιο κάτω από το υψηλό παχύ χείλος ρομβοειδούς σχεδόν διατομής. Κάτω από το σωζόμενο τμήμα του λαιμού ίσως εντοπιζόταν πρόσφυση λαβής, όπως υποδεικνύουν οι σωζόμενες ομόκεντρες ελλειψοειδείς ρυτιδώσεις, οι οποίες φαίνεται να σχηματίστηκαν κατά την επικόλληση της λαβής πάνω στην επιφάνεια του λαιμού, προτού η τελευταία στεγνώσει.

Η εξωτερική επιφάνεια είναι λειασμένη και κοσμεύεται με στιλπνό πυκνό μελανό γάνωμα ως επί το πλείστον απολεπισμένο και είναι ροδόχρωμη (7.5YR 8/4) στις εδαφόχρωμες περιοχές. Κάθετη ταινία στον λαιμό ίσως πλαισίωνε την πρόσφυση της λαβής. Γάνωμα εκτείνεται πάνω από τον ανάγλυφο δακτύλιο και καλύπτει την εξωτερική και εν μέρει την άνω επιφάνεια του χείλους.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στο χείλος αβαθές χάραγμα δύο πλατιών γραμμών (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

112**M0 2212**

**Τμήμα λαιμού και χείλους
αττικού αμφορέα τύπου SOS
ύστερου 8ου – μέσου 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2003. 032021 (1).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,049μ., σως. διάμ.
χείλους: 0,052μ., ύψ. χαρ.: 0,005μ.

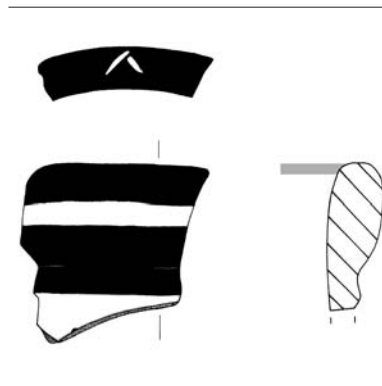
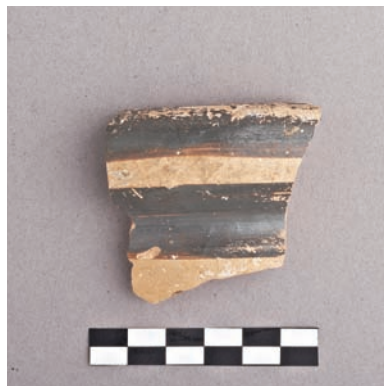
Πολύ μικρό όστρακο από τμήμα λαιμού και χείλους αμφορέα.

Πηλός ροδόχρωμος ως ροδοκίτρινος (7.5YR 7/4 ως 7/6) με ελαφρώς πιο ανοικτές ροδόχρωμες (7.5YR 8/4) επιφάνειες. Περιέχει αρκετά καστανέρυθρα και ελάχιστα λευκά μικρά εγκλείσματα, λίγα μεγάλα γωνιώδη καστανέρυθρα εγκλείσματα και ελάχιστη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Λαιμός με κάθετα(;) τοιχώματα και ανάγλυφο δακτύλιο κάτω από το αρκετά παχύ χείλος μέτριου ύψους, το οποίο ανοίγει ελαφρώς προς τα πάνω.

Η εξωτερική επιφάνεια κοσμεύεται με στιλπνό πυκνό μελανό γάνωμα, κατά τόπους απολεπισμένο, ιδίως στην άνω επιφάνεια του χείλους, και είναι λειασμένη στις εδαφόχρωμες περιοχές. Ίχνος βαφής κάτω από τον ανάγλυφο δακτύλιο ίσως αντιπροσωπεύει κορυφή τριγωνικού μοτίβου. Φαρδιά ταινία καλύπτει τον ανάγλυφο δακτύλιο και το κάτω πέρασ του χείλους, ενώ άλλη ανάλογη καλύπτει το άνω τμήμα του χείλους συμπεριλαμβανομένης της άνω επιφάνειας.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στο χείλος αβαθές χάραγμα δύο γραμμών σε σχήμα 'V' ή 'Δ' (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 448–451, αρ. B4, B9–B10 και 468. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Johnston 2005, 387, αρ. 291. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 69, αρ. 39–40. SEG 55.980. BE 2005.385).

113

ΜΘ 2215

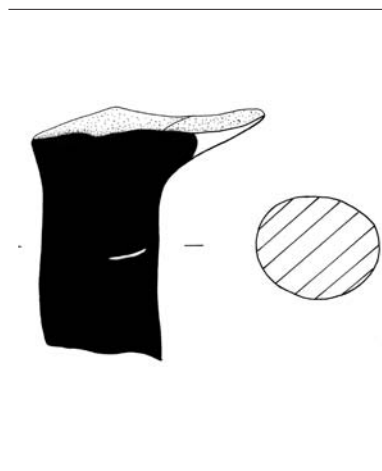
Κάθετη λαβή αττικού αμφορέα τύπου SOS ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2003. 032084 (1).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,048μ., σως. διάμ.: 0,07μ., διάμ. λαβής: 0,036μ., ύψ. χαρ.: 0,02μ.

Τμήμα λαβής αμφορέα με την πρόσφυσή της στον λαιμό.

Πηλός ροδόχρωμος (7.5YR 7/4) με ελαφρώς πιο ανοικτόχρωμες επιφάνειες (7.5YR 8/4), λίγα λευκά σκοτεινόχρωμα και καστανέρυθρα μικρά εγκλείσματα, λίγα μεγάλα καστανέρυθρα εγκλείσματα και ελάχιστη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

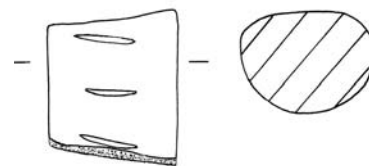
Κάθετη λαβή κυκλικής διατομής εκτείνεται από τον ώμο στον λαιμό. Γύρω από την πρόσφυση της λαβής στον λαιμό, εντοπίζονται ομόκεντρες ελλειψοειδείς ρυτιδώσεις που σχηματίστηκαν κατά την επικόλλησή της πάνω στην επιφάνεια του λαιμού, προτού η τελευταία στεγνώσει.

Με εξαίρεση την εσωτερική της όψη, η λαβή καλύπτεται από αρκετά στιλπνό, πυκνό, μελανό ως καστανομέλανο γάνωμα, απολεπισμένο κατά τόπους.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (πριν από την όπτηση). Στο πάνω μέρος της λαβής σχετικά αβαθές χάραγμα το οποίο κατά το μεγαλύτερο μέρος καλύπτεται από το γάνωμα (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

114**M0 2233****Τμήμα λαβής σαμιακού αμφορέα
ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.****Ανασκαφικές ενδείξεις**

2006. 022064 (1).

Διαστάσειςσως. ύψ.: 0,03μ., σως. διάμ. λαβής:
0,027μ., ύψ. χαρ.: 0,01–0,012μ.

Πολύ μικρό τμήμα κάθετης λαβής αμφορέα.

Πηλός ανοικτός ροδοκάστανος (2.5YR 6/4) με τεφρορόδινο ως ανοικτό τεφροκάστανο (7.5YR 6/2 ως 2.5Y 6/2) πυρήνα και ροδόχρωμη (7.5YR 7/4) επιφάνεια. Περιέχει λίγα μικρά σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα, μεμονωμένα καστανόχρωμα μεσαίου και μεγάλου μεγέθους και αρκετή ως μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Κάθετη λαβή ελλειψοειδούς διατομής.

Δειασμένη η εξωτερική επιφάνεια.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στη ράχη της λαβής βαθύ χάραγμα τριών πλατιών γραμμών (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

115**M0 2246****Τμήμα ώμου σαμιακού αμφορέα
ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.****Ανασκαφικές ενδείξεις**

2004. 022052 (3).

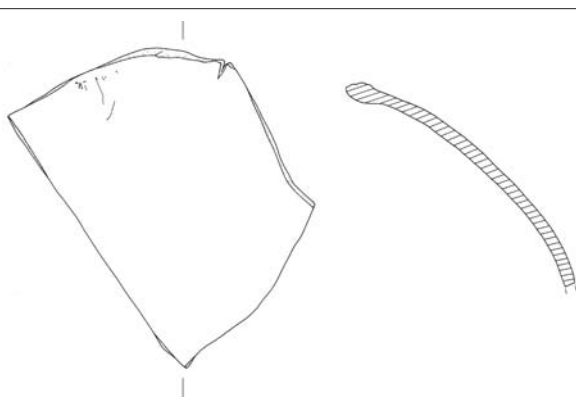
Διαστάσειςσως. ύψ.: 0,182μ., σως. διάμ.:
0,019μ., ύψ. χαρ.: 0,003–0,012μ.

Τρία συγκολλημένα όστρακα αρκετά μεγάλο μεγέθους σχηματίζουν ευμέγεθες τμήμα του ώμου αμφορέα, το οποίο εκτείνεται από τη μέγιστη διάμετρο ως τη γένεση του λαιμού.

Ο πηλός είναι ανοικτός ερυθρόχρωμος (2.5YR 6/6 ως 6/8) και τρέπεται σε ροδόχρωμο (7.5YR 8/4 ως 7/4) προς την εξωτερική επιφάνεια. Ο πηλός είναι ιδιαίτερα καθαρός και περιέχει ελάχιστο μικρά σκοτεινόχρωμα και καστανέρυθρα εγκλείσματα, καθώς και μικρή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Παχύ ωσειδές σώμα με ανάγλυφο οξυκόρυφο δακτύλιο στη μετάβαση στον λαιμό. Στον ώμο σώζεται ελάχιστο τμήμα από την πρόσφυση κάθετης λαβής, η θέση της οποίας υποδεικνύεται επίσης από ομόκεντρες ελλειψοειδείς ρυτιδώσεις που σχηματίστηκαν κατά την επικόλληση της πάνω στην επιφάνεια του ώμου, προτού η τελευταία στεγνώσει.

Δειασμένη η εξωτερική επιφάνεια.

ΓΡΑΠΤΟ/dipinto(;) (πριν από την όπτηση). Αμέσως κάτω από τον δακτύλιο στη βάση του λαιμού, σειρά μικρών αδιάγνωστων σχημάτων(;) και χαμηλότερα ακανόνιστες, πολύ μικρές γραμμές με καστανέρυθρο γάνωμα ή κάποιο είδος χρωστικής(;) ουσίας.

116**M0 2312**

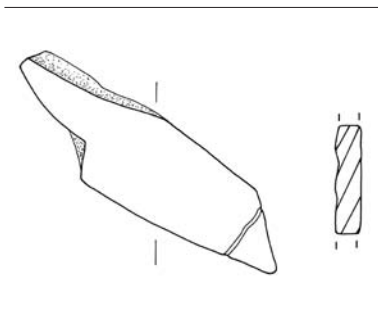
**Όστρακο ώμου σαμιακού
αμφορέα ύστερου 8ου – αρχών
7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 022051 (1).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,048μ., σως. διάμ.:
0,09μ., ύψ. χαρ.: 0,014μ.

Μεσαίου μεγέθους όστρακο αμφορέα με ιζημάτα κατά τόπους.

Ο πηλός είναι ανοικτός ροδοκάστανος (2.5YR 6/4) με τεφρόχρωμο (7.5YR 5/1) πυρήνα, ο οποίος καταλαμβάνει σχεδόν πλήρως την τομή, και ανοικτή ροδοκάστανη (5YR 6/4) εσωτερική επιφάνεια. Η εξωτερική επιφάνεια κυμαίνεται από τεφρόχρωμη (10YR 5/1) ως ανοικτή τεφροκάστανη (10YR 6/2) λόγω των συνθηκών όπτησης. Ο πηλός περιέχει λίγα καστανά ως καστανέρυθρα και ελάχιστα σκοτεινόχρωμα και λευκά μικρά εγκλείσματα, ένα σκοτεινόχρωμο έγκλεισμα μεσαίου μεγέθους και μεγάλη ποσότητα μικρότατων κόκκων ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Όμος με καμπύλα τοιχώματα. Η εξωτερική επιφάνεια λειασμένη.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στον ώμο σχετικά βαθύ χάραγμα δύο πλάγιων και πλατιών παράλληλων μεταξύ τους γραμμών (βλ., π.χ., Παπαδοπούλου 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdán 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

117**M0 2395**

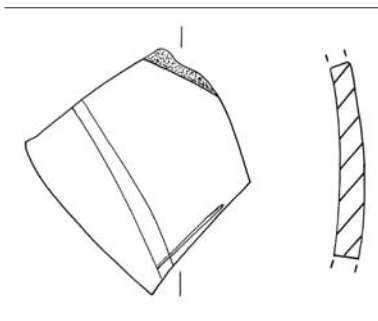
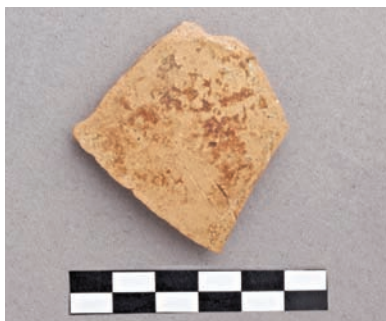
**Όστρακο σώματος σαμιακού
αμφορέα ύστερου 8ου – αρχών
7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 032077 (1).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,051μ., σως. διάμ.:
0,043μ., ύψ. χαρ.: 0,008μ.

Μεσαίου μεγέθους όστρακο σώματος αμφορέα με αρκετά ιζημάτα στην εξωτερική επιφάνεια.

Ο πηλός είναι ανοικτός ροδοκάστανος (2.5YR 6/4) με ροδοκίτρινη (5YR 7/6) εσωτερική επιφάνεια και ροδόχρωμη (7.5YR 7/4) εξωτερική. Περιέχει λίγα ως αρκετά μικρά σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα, ελάχιστα καστανέρυθρα και λευκά, αρκετή ποσότητα μικρότατων κόκκων ασημόχρωμου μαρμαρυγία και μία φολίδα χρυσιζοντος.

Ελαφρά καμπύλα τοιχώματα σώματος.

Λειασμένη η εξωτερική επιφάνεια.
ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Αβαθές και λεπτό χάραγμα σε σχήμα
‘πλάγιου διπλού L’.

118**ΜΘ 2437**

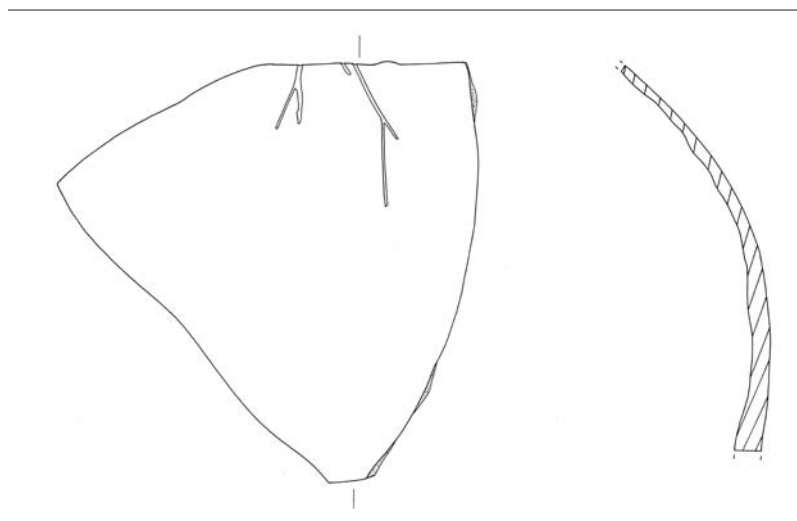
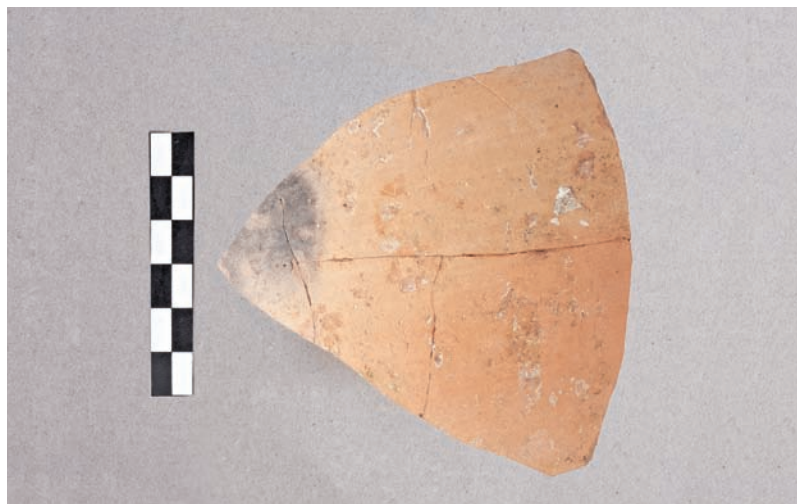
**Τμήμα ώμου σαμιακού αμφορέα
ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 022051 (4).

Διαστάσεις

σωζ. ύψ.: 0,175μ., σωζ. διάμ.:
0,177μ., ύψ. χαρ.: 0,029μ.

Αρκετά μεγάλο τμήμα ώμου αμφορέα συγκολλημένο από τέσσερα όστρακα μεσαίου και μεγάλου μεγέθους. Ένα όστρακο φέρει έντονα ίχνη καύσης, τα οποία εντοπίζονται και σε γειτονικά τμήματα δύο ακόμα οστράκων.

Ο πηλός έχει ροδοκάστανο (2.5YR 5/4) πυρήνα και ελαφρώς πιο καστανόχρωμο (5YR 5/4) μανδύα, αλλά τρέπεται σε ανοικτό ερυθρωπό (2.5YR 6/6) προς τις επιφάνειες. Ροδοκίτρινη (5YR 7/6) η εξωτερική επιφάνεια. Ο πηλός περιέχει αρκετά ως πολλά καστανέρυθρα μικρά εγκλείσματα, λιγότερα λευκά και ελάχιστα σκοτεινόχρωμα, μεμονωμένα μεγάλα λευκά εγκλείσματα και μεγάλη ποσότητα μικρότατων κυρίως κόκκων ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Παχύ ωσειδές σώμα.

Η εξωτερική επιφάνεια είναι αδρολειασμένη. Δύο μικρές κηλίδες καστανέρυθρου αραιού γανώματος εντοπίζονται σε περιοχή περιορισμένης έκτασης.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στον ώμο αβαθές χάραγμα σε σχήμα ‘ανάποδου Υ’, δεξιά του οποίου μία πολύ μικρή πλάγια και παράλληλα με αυτήν μία πολύ μεγαλύτερη στο κάτω τμήμα της οποίας εφάπτεται κάθετη.

119**ΜΘ 2438**

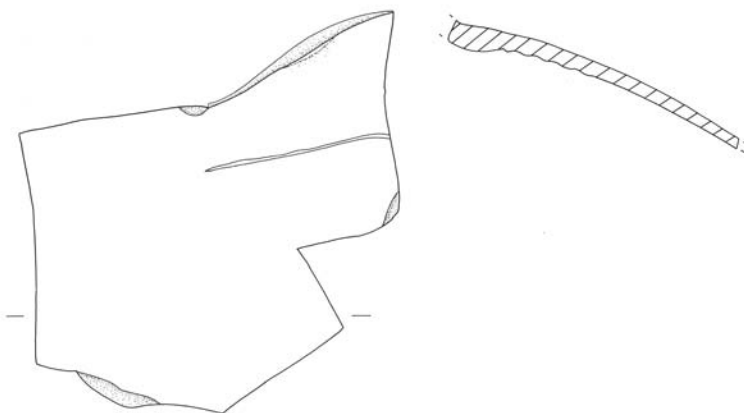
**Τμήμα ώμου σαμιακού αμφορέα
ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 022063 (1), 022/ZBP (1),
032058 (1).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,15μ., σως. διάμ.:
0,17μ., ύψ. χαρ.: (ώμος) 0,078μ.,
(λαιμός) 0,013–0,018μ.

Αρκετά μεγάλο τμήμα ώμου αμφορέα συγκολλημένο από τρία όστρακα μεσαίου και μεγάλου μεγέθους. Μικρές μάζες πηλού προεξέχουν στην εσωτερική επιφάνεια λίγο κάτω από τον λαιμό του αγγείου. Ιζήματα καλύπτουν σχεδόν πλήρως τις ακμές.

Ο πηλός είναι ανοικτός ροδοκάστανος (5YR 6/3 ως 6/4) και τρέπεται σε τεφρορόδινο (7.5YR 6/2) προς την εξωτερική ροδόχρωμη (7.5YR 7/3 ως 7/4) επιφάνεια. Ωχροκάστανη ως ανοικτή ωχροκάστανη (10YR 6/3 ως 7/3) η εσωτερική επιφάνεια. Ο πηλός περιέχει αρκετά καστανέρυθρα και σκοτεινόχρωμα και λίγα λευκά μικρά εγκλείσματα, ελάχιστα μεγάλα καστανέρυθρα εγκλείσματα και αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

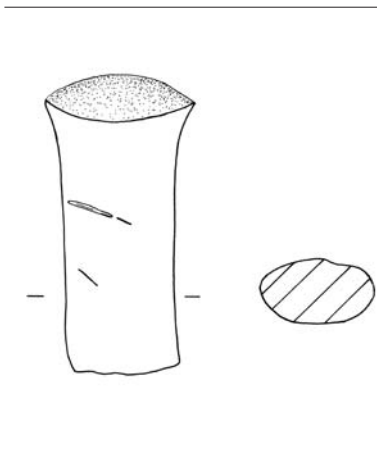
Όμος με έντονα καμπυλούμενα τοιχώματα.

Η εξωτερική επιφάνεια είναι λειασμένη.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Ψηλά στον ώμο αβαθές χάραγμα οριζόντιας πλατιάς γραμμής μέτριου βάθους. Κοντά στη μετάβαση στον λαιμό, αβαθές και λεπτό χάραγμα με πλάγιες ελαφρώς καμπυλούμενες γραμμές (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

120**M0 2448****Τμήμα λαβής σαμιακού αμφορέα
7ου αι. π.Χ.****Ανασκαφικές ενδείξεις**

2003. 022021 (1).

Διαστάσειςσως. ύψ.: 0,033μ., διάμ. λαβής:
0,03μ., ύψ. χαρ.: 0,018μ.

Σχεδόν το ήμισυ της λαβής μαζί με την πρόσφυση στον λαιμό αμφορέα.

Πηλός ανοικτός ροδοκάστανος (2.5YR 6/4) με τεφρορόδινο ως ανοικτό ροδοκάστανο (5YR 6/2 ως 6/4) πυρήνα και ανοικτή καστανόχρωμη (7.5YR 6/4) επιφάνεια. Περιέχει αρκετά σκοτεινόχρωμα, λίγα λευκά και μεμονωμένα καστανέρυθρα μικρά εγκλείσματα, ελάχιστα λευκά αποστρογγυλεμένα εγκλείσματα μεσαίου και μεγάλου μεγέθους, ελάχιστη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία και μεμονωμένες φολίδες χρυσίζοντος.

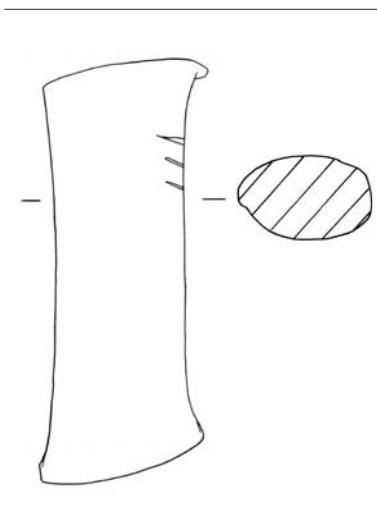
Κάθετη λαβή πεπλατυσμένης ελλειψοειδούς διατομής εκτεινόταν από τον ώμο στον λαιμό.

Αδρολεισμένη η εξωτερική επιφάνεια.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Ψηλά στη ράχη της λαβής και χαμηλότερα χάραγμα δύο έκκεντρων γραμμών: μία βαθιά και πλατιά πλάγια και άλλη αβαθής λεπτότερη και μικρότερη (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

121**M0 2450****Τμήμα λαβής σαμιακού αμφορέα
ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.****Ανασκαφικές ενδείξεις**

2006. 022068 (1).

Διαστάσειςσως. ύψ.: 0,09μ., σως. διάμ. λαβής:
0,032–0,033μ., ύψ. χαρ.: 0,010μ.,
0,012μ.

Σώζεται σχεδόν πλήρως η λαβή αμφορέα με εκτεταμένα ιζήματα στις επιφάνειες και τις ακμές.

Πηλός ανοικτός ερυθρόχρωμος (2.5YR 6/6) με ανοικτό τεφροκάστανο (10YR 6/2) πυρήνα, ο οποίος καταλαμβάνει σχεδόν πλήρως την τομή, και ροδοκίτρινη (5YR 7/6) επιφάνεια. Περιέχει μεμονωμένα καστανέρυθρα και σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα και αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Κάθετη λαβή πεπλατυσμένης ελλειψοειδούς διατομής εκτεινόταν από τον ώμο στον λαιμό.

Λειασμένη η επιφάνεια.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στην πλαϊνή επιφάνεια της λαβής αβαθές και λεπτό χάραγμα τριών μικρών γραμμών παράλληλων μεταξύ τους (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdán 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

122

ΜΘ 2452

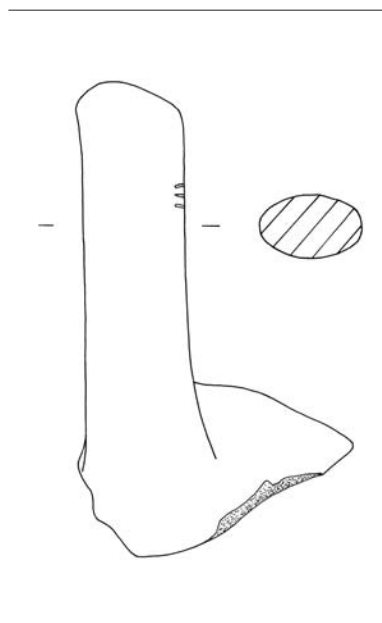
Τμήμα ώμου και λαβής σαμιακού αμφορέα ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004, 2006. 022064 (1), 032059 (1).

Διαστάσεις

σωζ. ύψ.: 0,135μ., σωζ. διάμ.: 0,083μ., διάμ. λαβής: 0,03μ., ύψ. χαρ. 0,005–0,006μ.

Το μεγαλύτερο τμήμα λαβής αμφορέα, το οποίο είναι συγκολλημένο με μικρό όστρακο ώμου φέρει έντονες φθορές στην εσωτερική επιφάνεια και εκτεταμένα ιζήματα.

Πηλός ανοικτός ερυθρόχρωμος (2.5YR 6/6) με ροδόχρωμη (7.5YR 8/4) εξωτερική επιφάνεια. Περιέχει ελάχιστα ερυθροκάστανα και λευκά μικρά εγκλείσματα, μεμονωμένα σκοτεινόχρωμα και αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Κάθετη λαβή ελλειψοειδούς διατομής εκτεινόταν από τον ώμο στον λαιμό.

Η εξωτερική επιφάνεια λειασμένη.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Ψηλά στην πλαϊνή επιφάνεια της λαβής αβαθές και λεπτό χάραγμα τριών μικρών γραμμών παράλληλων μεταξύ τους (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdán 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

123**ΜΘ 2458**

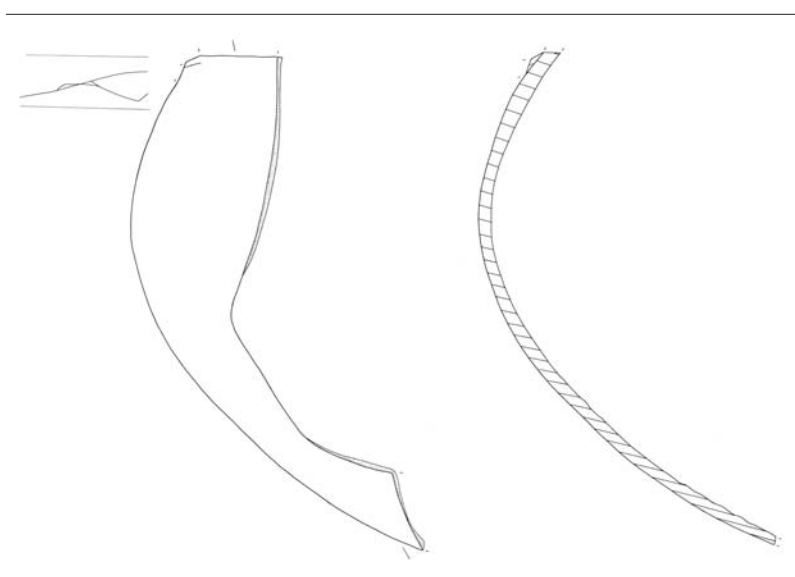
**Σαμιακός αμφορέας ύστερου
8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004, 2006. 022043 (2), 022058 (6),
022059 (1), 032043 (1), 032048 (2),
032049 (8), 032050 (15), 032052 (1),
032053 (2), 032056 (1), 032065 (1),
032066 (5).

Διαστάσεις

σωζ. ύψ.: 0,345μ., σωζ. διάμ.:
0,41μ., ύψ. χαρ. 0,016μ.

Σώζεται σχεδόν κατά το ήμισυ το άνω σώμα αμφορέα, συγκολλημένο από σαράντα-τρία όστρακα μεσαίου κυρίως μεγέθους. Σε σημείο του ώμου σώζεται ερυθρωπή κηλίδα που προκλήθηκε πιθανώς από την επαφή του αμφορέα με άλλο αγγείο κατά την όπτηση. Ιζήματα κατά τόπους στο εσωτερικό του αγγείου.

Πηλός ανοικτός ερυθρόχρωμος (2.5YR 6/6 ως 6/8) με ομοιόχρωμη εσωτερική επιφάνεια, ροδόχρωμη (7.5YR 7/4) εξωτερική και κατά τόπους ωχροκάστανο (10YR 6/3) πυρήνα. Ο πηλός περιέχει ελάχιστα σκοτεινόχρωμα και μεμονωμένα λευκά μικρά εγκλείσματα, ένα μεγάλο λευκό εγκλείσμα και ελάχιστη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Παχύ ωσειδές σώμα με τοιχώματα που συγκλίνουν έντονα προς τα κάτω. Σε ένα σημείο διατηρείται ίχνος από τη γένεση κάθετης λαβής.

Η εξωτερική επιφάνεια λειασμένη.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Αμέσως κάτω από τη λαβή αβαθές και λεπτό χάραγμα σε σχήμα 'μεγάλου πλάγιου γ' (βλ., π.χ., Παπαδοπουλος 1994, 448-451, αρ. B9, B4, B10 και 468).

124

ΜΘ 2843

Τμήμα σώματος σαμιακού αμφορέα ύστερου 8ου - αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

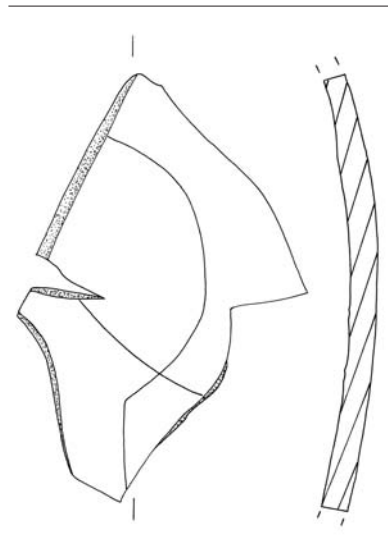
2006. 022066 (1), 022071 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,113μ., σωσ. διάμ.: 0,073μ., ύψ. χαρ.: 0,032μ.

Δύο συγκολλημένα μεσαίου μεγέθους όστρακα σώματος αμφορέα. Δύο μικρές αβαθείς κοιλότητες στην εξωτερική επιφάνεια προκλήθηκαν όσο ο πηλός του αγγείου ήταν ακόμα νωπός. Ίχνη καύσης σε μεγάλο τμήμα της εξωτερικής επιφάνειας του μεγαλύτερου οστράκου και σε μικρό τμήμα της επιφάνειας του μικρότερου οστράκου.

Ο πηλός είναι ροδοκάστανος ως ανοικτός ερυθρόχρωμος (2.5YR 5/4 ως 6/6) με ανοικτό τεφροκάστανο (10YR 6/2) πυρήνα κατά τόπους. Η εσωτερική επιφάνεια είναι ανοικτή ερυθρόχρωμη (2.5YR 6/6) και η εξωτερική ανοικτή τεφροκάστανη (10YR 6/2). Ο πηλός είναι ιδιαίτερα καθαρός και περιέχει ένα λευκό εγκλείσμα και μικρή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Ελαφρά καμπύλα τοιχώματα σώματος.

Στιλπνή η εξωτερική επιφάνεια.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Αβαθές και λεπτό μεγάλο χάραγμα σε σχήμα 'κοσμήματος θηλιάς' το ένα πέρασ της οποίας τρέπεται σε κάθετη γραμμή.

125**ΜΘ 2845**

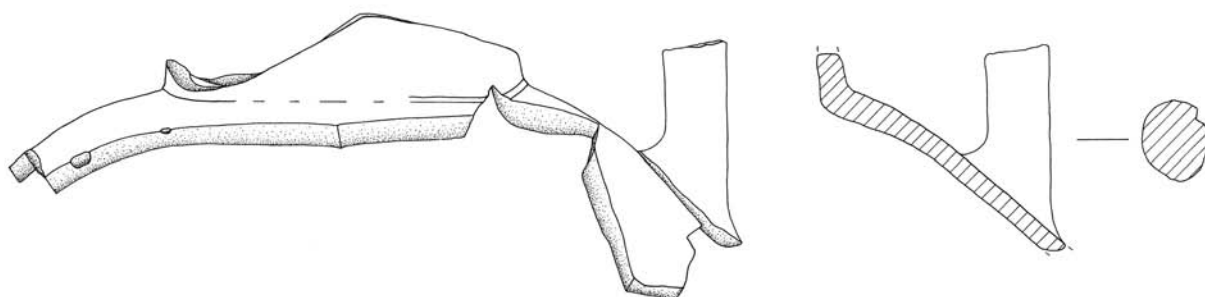
**Άνω τμήμα σαμιακού αμφορέα
ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές παρατηρήσεις
μόνο για το τμήμα που φέρει
τα χαράγματα

2004, 2006. 022062 (2), 022064 (2),
032057 (1), 032058 (7), 032059 (2),
032060 (1), 032061 (1), 032064 (1),
032073 (1).

Διαστάσεις

σωζ. ύψ.: 0,16μ., σωζ. διάμ.:
0,33μ., διάμ. χείλους: 0,152μ.,
διάμ. λαβής: 0,029μ., ύψ. χαρ:
0,005–0,008μ.

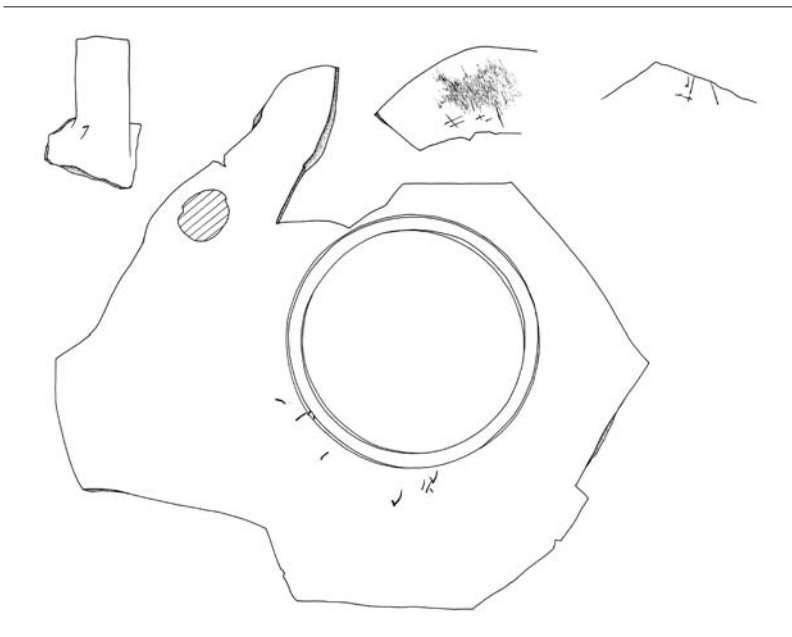

Δεκαοκτώ συγκολλημένα όστρακα διαφόρων μεγεθών σχηματίζουν άνω τμήμα αμφορέα. Σώζεται το μεγαλύτερο μέρος του ώμου μαζί με μικρό τμήμα του λαιμού και αρκετό τμήμα μίας λαβής, ενώ ελλείπουν η βάση και το σώμα ως το ύψος του ώμου. Τμήμα ώμου που πιθανότατα συνανήκει είναι συγκολλημένο από πέντε όστρακα, ενώ δεκατέσσερα πιθανώς συνανήκοντα όστρακα παραμένουν ασυγκόλλητα. Έντονα ίχνη καύσης σε μικρό τμήμα ώμου και λαιμού. Ιζήματα σε τμήμα της εξωτερικής επιφάνειας του ώμου.

Πηλός ανοικτός ερυθρόχρωμος ως ροδοκίτρινος (2.5YR 6/6 ως 5YR 7/6) με ροδοκίτρινες (5YR 6/6) επιφάνειες. Ο πηλός είναι ιδιαίτερα καθαρός και περιέχει λίγα μικρά σκοτεινόχρωμα και καστανέρυθρα εγκλείσματα, ελάχιστα λευκά και μικρή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Όμος με έντονα καμπύλα τοιχώματα και λαιμός με κάθετα τοιχώματα. Δύο κάθετες λαβές κυκλικής διατομής εκτείνονταν από τον ώμο ως τον λαιμό από τις οποίες σώζεται τμήμα της μίας και ίχνος της γένεσης της άλλης. Γύρω από τις προσφύσεις των λαβών διατηρούνται αμυδρές ομόκεντρες ελλειψοειδείς ρυτιδώσεις που σχηματίστηκαν κατά την επικόλλησή τους πάνω στην επιφάνεια του ώμου, προτού η τελευταία στεγνώσει.

Δειασμένη η εξωτερική επιφάνεια.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στο άνω πέρασ του ώμου της μίας όψης αβαθές χάραγμα δέκα περίπου μικρών κάθετων γραμμών, δύο χαράγματα σε σχήμα (v) και ένα παρόμοιο τρίτο στη γένεση της λαβής (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdant 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

126

ΜΘ 2335

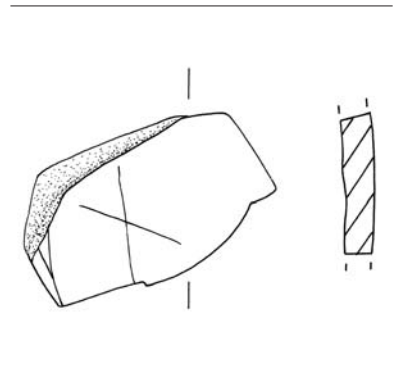
**Όστρακο λαιμού μιλησιακού
αμφορέα ύστερου 8ου – αρχών
7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές παρατηρήσεις

2003. 032029 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,036μ., σωσ. διάμ.:
0,053μ., ύψ. χαρ.: 0,02μ.

Μεσαίου μεγέθους όστρακο λαιμού αμφορέα με ελαφρές φθορές σε τμήμα της εξωτερικής επιφάνειας.

Ο πηλός είναι ανοικτός ροδοκάστανος (5YR 6/4) και τρέπεται σε ανοικτό ωχροκάστανο ως ανοικτό τεφρόχρωμο (10YR 7/3 ως 7/1) προς την εξωτερική επιφάνεια, η οποία είναι ανοικτή ωχροκάστανη (10YR 7/4). Ροδόχρωμη (5YR 6/4) η εσωτερική επιφάνεια. Ο πηλός περιέχει αρκετά σκοτεινόχρωμα και λίγα λευκά μικρά εγκλείσματα και μικρή ως αρκετή ποσότητα μικρότατων κόκκων ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Ο λαιμός θα διευρυνόταν ελαφρότατα προς τα κάτω.

Αδρολειασμένη η εξωτερική επιφάνεια.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Αβαθές και λεπτό χάραγμα σε σχήμα 'X' και 'Y' (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 440–447, αρ. A1–2, A4, A9–11, A13, A18, A20–22, A 24–28, A31–34 και A36. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 121–125, αρ. 44–45, 55, 60, 67, 69, 72, 74. SEG 53.957, Johnston 2005, 387, αρ. 295. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 27–28· 71–72, αρ. 48· 53–54. SEG 55.980. BE 2005.385).

127**ΜΘ 2220**

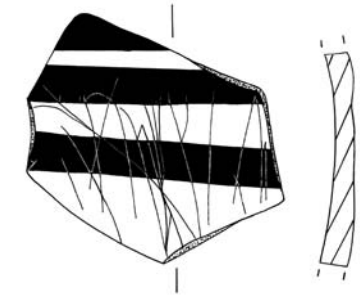
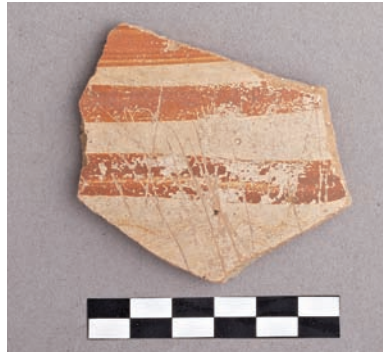
**Τμήμα ώμου χιακού αμφορέα
ύστερου 8ου – μέσου 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές παρατηρήσεις

2003. 032044 (1).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,062μ., σως. διάμ.:
0,62μ., ύψ. χαρ.: 0,030–0,055μ.

Όστρακο μεσαίου μεγέθους από το κατώτερο τμήμα του ώμου αμφορέα.

Πηλός ανοικτός καστανέρυθρος (5YR 6/4) με τεφρό (5Y 6/1) πυρήνα. Περιέχει πολλά σκοτεινόχρωμα και λευκά μικρά εγκλείσματα, λίγα καστανέρυθρα, ελάχιστα μεγάλα λευκά εγκλείσματα και αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Ελαφρά καμπύλα τοιχώματα.

Η εξωτερική επιφάνεια κοσμείται με αρκετά πυκνό ροδόλευκο ως ροδόχρωμο (7.5YR 8/2 ως 8/3) επίχρισμα και εξίτηλο, αρκετά αραιό, καστανέρυθρο γάνωμα. Τόσο το επίχρισμα όσο και το γάνωμα είναι καλοδιατηρημένα. Σώζονται τρεις οριζόντιες αμελείς ταινίες που κοσμούν πιθανότατα το κατώτερο τμήμα του ώμου.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Αβαθές χάραγμα πολλαπλών πλάγιων ως επί το πλείστον παράλληλων αλλά και τεμνόμενων μεταξύ τους γραμμών (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

128**ΜΘ 2225**

**Τμήμα λαβής χιακού αμφορέα
ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές παρατηρήσεις

2004. 022057 (1).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,08μ., διάμ. λαβής:
0,036μ., ύψ. χαρ.: 0,005–0,011μ.

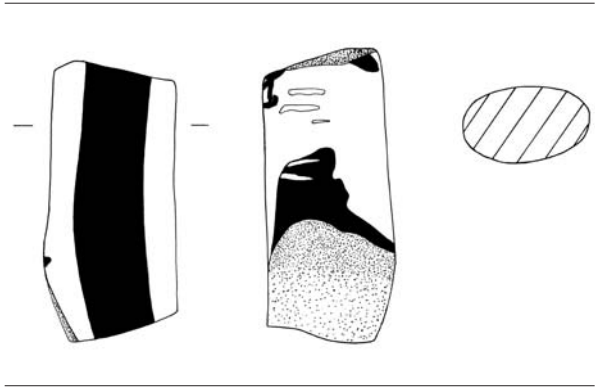
Κεντρικό τμήμα κάθετης λαβής χιακού αμφορέα, αλλοιωμένο χρωματικά λόγω καύσης.

Πηλός τεφρόχρωμος (2.5Y 5/1 ως 10YR 6/1) λόγω καύσης, με πολλά σκοτεινόχρωμα και αρκετά λευκά μικρά εγκλείσματα και ελάχιστη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Κάθετη λαβή πεπλατυσμένης ελλειψοειδούς διατομής, η οποία εκτεινόταν από τον ώμο στον λαιμό.

Η εξωτερική επιφάνεια κοσμείται με αρκετά πυκνό και στιλπνό ανοικτό τεφρόχρωμο ως ωχροκάστανο (10YR 7/2 ως 7/3), αλλοιωμένο χρωματικά επίχρισμα, το οποίο εκτείνεται και στην εσωτερική επιφάνεια της λαβής, καθώς και εξίτηλο, πυκνό, μελανό γάνωμα. Τόσο το επίχρισμα όσο και το γάνωμα είναι καλοδιατηρημένα. Πλατιά σχεδόν κάθετη ταινία στη ράχη της λαβής και ακανόνιστες κηλίδες βαφής στην εσωτερική της επιφάνεια.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στην εσωτερική επιφάνεια της λαβής αβαθές χάραγμα πέντε γραμμών ανά ομάδες τριών και δύο (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdán 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

129

ΜΘ 2242

**Τμήμα ώμου χιακού αμφορέα
ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές παρατηρήσεις

2006. 032082 (2).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,093μ., σως. διάμ.:
0,12μ., ύψ. χαρ.: 0,036μ, 0,06μ.

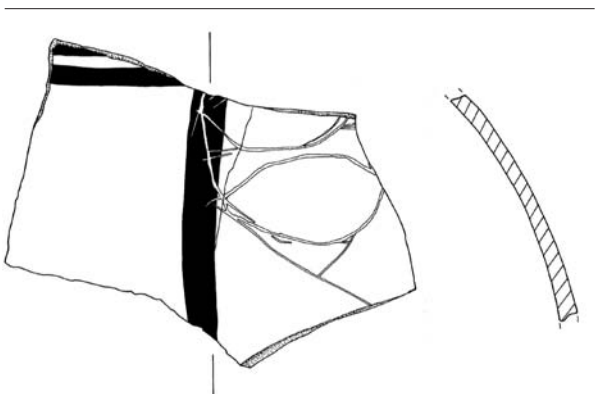
Αρκετά μικρό τμήμα ώμου αμφορέα συγκολλημένο από δύο αρκετά μεγάλα όστρακα.

Πηλός ανοικτός ροδοκάστανος (2.5YR 6/4) προς την εξωτερική επιφάνεια και ωχροκάστανος (10YR 6/3) προς την εσωτερική με τεφρόχρωμο (7.5YR 6/1) πυρήνα. Περιέχει λίγα μικρά λευκά εγκλείσματα, λίγα μεγάλα λευκά γωνιώδη εγκλείσματα και μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Καμπύλα τοιχώματα σώματος.

Η εξωτερική επιφάνεια κοσμεύεται με ελαφρώς αραιό ωχροκίτρινο (2.5Y 8/2) επίχρισμα και εξίτηλο αραιό καστανομέλανο ως μελανό γάνωμα. Δύο λεπτές περιθέουσες ταινίες διατρέχουν το ανώτερο τμήμα του ώμου, ενώ ίχνος τρίτης εντοπίζεται αρκετά χαμηλότερα. Οι τρεις αυτές ταινίες διασταυρώνονται με κάθετη, ελαφρά καμπύλη, παχύτερη ταινία που πιθανώς αποτελεί προέκταση του κοσμήματος της λαβής.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στον ώμο δύο μεγάλα ελλειψοειδή αρκετά βαθιά και πλατιά χαράγματα σε κάθετη διάταξη και σχήμα 'ωσειδές'. Οι γενέσεις των δύο ελλειψοειδών χαραγμάτων συνδέονται με πλάγια γραμμή αρκετά βαθιά και πλατιά, ενώ δύο αβαθείς λεπτές γραμμές σε σχήμα 'πλάγιου Υ' εφάπτονται στο κάτω ελλειψοειδές χάραγμα.

130**ΜΘ 2666**

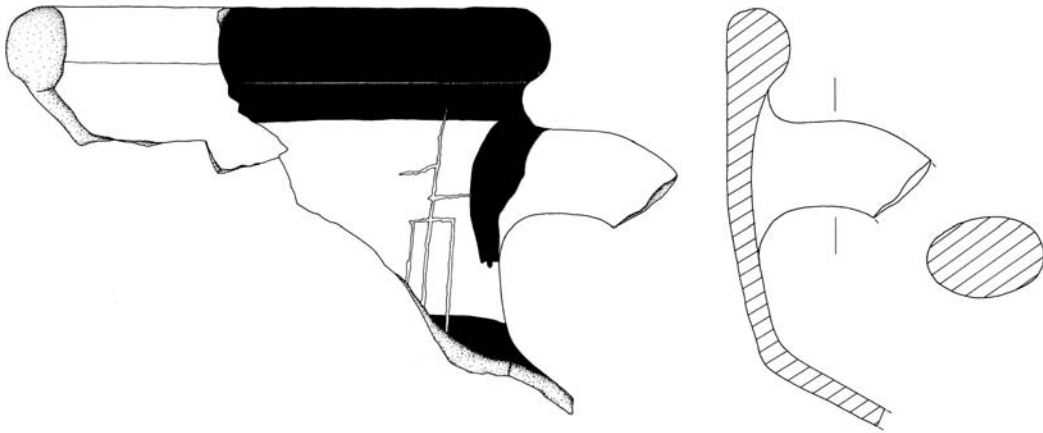
**Τμήμα λαιμού και χείλους
χιακού αμφορέα ύστερου 8ου –
αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές παρατηρήσεις

2004, 2006. 022060 (1), 022062 (1),
022063 (6), 022064 (5), 022070 (1),
032029 (1), 032058 (2), 032059 (2),
032060 (1), 032061 (2), 032071 (3),
032073 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,175μ., σωσ. διάμ.:
0,265μ., διάμ.: χείλους: 0,175μ.,
ύψ. χαρ.: 0,07μ.

Είκοσι τρία όστρακα μικρού και κυρίως μεσαίου μεγέθους σώζουν τα 4/5 του λαιμού και του χείλους με μικρό τμήμα του ώμου και της μίας λαβής αμφορέα. Τρία όστρακα παραμένουν ασυγκόλλητα.

Πηλός ανοικτός ροδοκάστανος (5YR 6/4) με καστανόχρωμο (2.5Y 7/1) πυρήνα και ροδόχρωμη (7.5YR 7/3 ως 7/4) εσωτερική επιφάνεια. Περιέχει αρκετά μικρά σκοτεινόχρωμα και λευκά εγκλείσματα, ελάχιστα μεγάλα λευκά, αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου και ελάχιστες φολίδες χρυσιζο-ντος μαρμαρυγία.

Λαιμός μέτριου ύψους με ελαφρά κοίλα τοιχώματα που απολήγουν σε αρκετά παχύ αποστρογγυλεμένο χείλος. Κάθετη λαβή ελλειψοειδούς διατομής εκτείνεται από τον ώμο ως ψηλά στον λαιμό.

Η εξωτερική επιφάνεια κοσμεύεται με πυκνό ροδόχρωμο (7.5YR 7/4) επίχρισμα, ακανόνιστα ίχνη του οποίου εντοπίζονται και ψηλά στο εσωτερικό του λαιμού, και ελαφρώς στιλπνό μελανό το οποίο τρέπεται σε ερυθρό σε δύο σημεία περιορισμένης έκτασης, (γάνωμα κυμαινόμενης πυκνότητας). Τόσο το επίχρισμα όσο και το γάνωμα είναι καλοδιατηρημένα. Σώζεται το άνω τμήμα των δύο σκελών του χαρακτηριστικού για τους χιακούς αμφορείς μεγάλου οριζόντιου σιγμοειδούς αγκίστρου, εδώ με κλειστά σκέλη.

Παχιά περιθέουσα ταινία διατρέχει τη μετάβαση από το σώμα στον λαιμό, ενώ από γάνωμα καλύπτεται το άνω πέρας του λαιμού και το χείλος εσωτερικά και εξωτερικά. Πλατιά πεταλόσχημη ταινία, η οποία σχεδιάστηκε μετά την κάλυψη του χείλους με γάνωμα, περιβάλλει την πρόσφυση των λαβών στον λαιμό (σε μία περίπτωση αμέσως κάτω από το άκρο της ταινίας εντοπίζεται λοξή βραχεία κηλίδα βαφής). Η πεταλόσχημη ταινία εφάπτεται με πλατιά κάθετη ταινία που κοσμεί τη ράχη της λαβής.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στον λαιμό κοντά στη σωζόμενη λαβή βαθύ χάραγμα μεγάλου σύνθετου αδιάνγνωστου 'συμβόλου' (βλ. αρ. 27 και 149).

131**ΜΘ 2840**

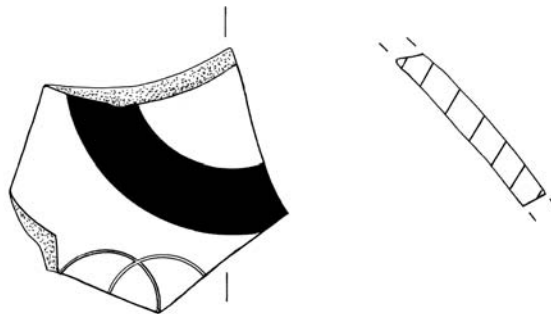
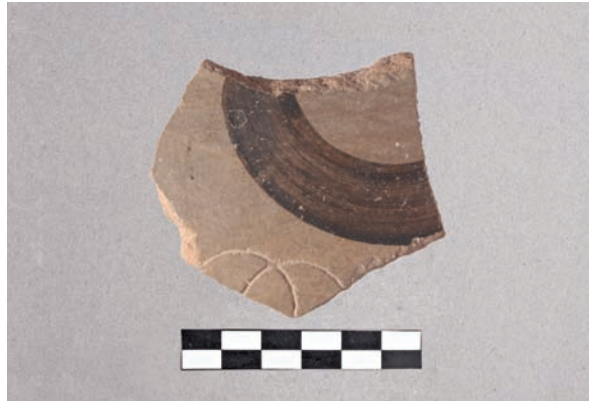
**Όστρακο ώμου χιακού αμφορέα
ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές παρατηρήσεις

2006. 022059 (1).

Διαστάσεις

σωζ. ύψ.: 0,048μ., σωζ. διάμ.:
0,055μ., διάμ. χαρ.: 0,02μ.

Μεσαίου μεγέθους όστρακο ώμου αμφορέα με ιζημάτα σε τμήμα των ακμών.

Ο πηλός είναι ροδοκάστανος (2.5YR 5/4) με τεφρορόδινη (5YR 5/2) εσωτερική επιφάνεια. Περιέχει αρκετά μικρά σκοτεινόχρωμα και λευκά εγκλείσματα, λίγα καστανέρυθρα και αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Ελαφρά καμπύλος ώμος.

Η εξωτερική επιφάνεια καλύπτεται από ανοικτό τεφροκάστανο ως τεφρόχρωμο (10YR 5/2 ως 5/1) επίχρισμα και φέρει διακόσμηση που αποδίδεται με αρκετά αραιό μελανό γάνωμα. Σώζεται τμήμα πλατιάς καμπυλόγραμμης ταινίας που ανήκει στο ένα σκέλος του χαρακτηριστικού για τους χιακούς αμφορείς μεγάλου σιγμοειδούς αγκίστρου.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Κοντά στην ταινία λεπτό χάραγμα με διαβήτη δύο αλληλοτεμνόμενων κύκλων (διάμ. 0,02μ.) μέτριου βάθους (βλ., π.χ., Csapo, Johnston & Geagan 2000, 122, αρ. 53. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdán 2005, 66-67, αρ. 26. SEG 55.980. BE 2005.385).

132**ΜΘ 2191**

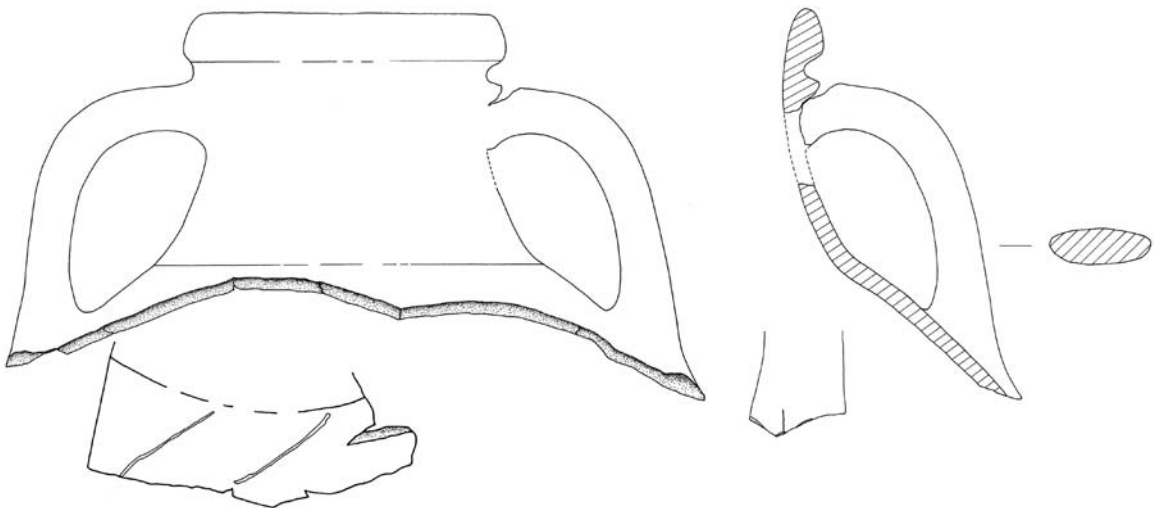
**Άνω τμήμα λέσβιου αμφορέα
ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004, 2006. 022058 (2), 022060 (3),
022061 (2), 022062 (6), 022063 (2),
022064 (8), 022065 (1), 022066 (3),
032060 (1), 032073 (1).

Διαστάσεις

σωζ. ύψ.: 0,175μ., σωζ. διάμ.:
0,322μ., διάμ. χείλους: 0,145μ.,
ύψ. χαρ.: (λαιμός) 0,044μ., (ώμος)
0,034μ., (λαβή) 0,015μ.

Τριάντα όστρακα μεσαίου κυρίως μεγέθους συγκολλημένα σχηματίζουν το άνω τμήμα αμφορέα. Σώζεται πλήρως το χείλος, σχεδόν πλήρως ο λαιμός και μικρό τμήμα του άνω πέρατος του ώμου μαζί με τις δύο λαβές.

Πηλός τεφρορόδινος (7.5YR 6/2) με αδρά λειασμένη (διατηρούνται σποραδικά ίχνη από τη λείανση) και πολύ σκοτεινή τεφρόχρωμη (GLEY 1 3/N) επιφάνεια, ελαφρώς πιο ανοικτόχρωμη (GLEY 1 4/N) στο εσωτερικό. Περιέχει πάρα πολλά σκοτεινόχρωμα και λευκά μικρά εγκλείσματα και λίγα καστανέρυθρα αλλά και αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Σώμα παχύ ωσειδές με χαμηλό αλλά αρκετά πλατύ ανάγλυφο δακτύλιο στη μετάβαση προς τον ενιαίο λαιμό, ο οποίος είναι αρκετά βραχύς και απολήγει σε εξωστρεφές αποστρογγυλεμένο χείλος. Δύο κάθετες λαβές πεπλατυσμένης ελλειψοειδούς διατομής εκτείνονται από το ανώτερο τμήμα του ώμου στο ανώτερο τμήμα του λαιμού.

Αδρολειασμένη η εξωτερική επιφάνεια.

ΓΡΑΠΤΟ/dipinto και ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στη μία όψη του λαιμού ίχνη γραπτού ερυθρωπού τριγωνικού 'συμβόλου'. Στον ώμο αβαθές χάραγμα δύο πλάγιων παράλληλων μεταξύ τους γραμμών. Στη γένεση της μίας λαβής χάραγμα γραμμής (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447-448, αρ. B1, B3, B5-7· 451-452, αρ. B12-14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166-167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123-125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

133

MΘ 2228

**Τμήμα λαιμού λέσβιου αμφορέα
ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2006. 032079 (2).

Διαστάσεις

ύψ.: 0,089μ., διάμ.: 0,105μ.,

ύψ. χαρ.: 0,045μ.

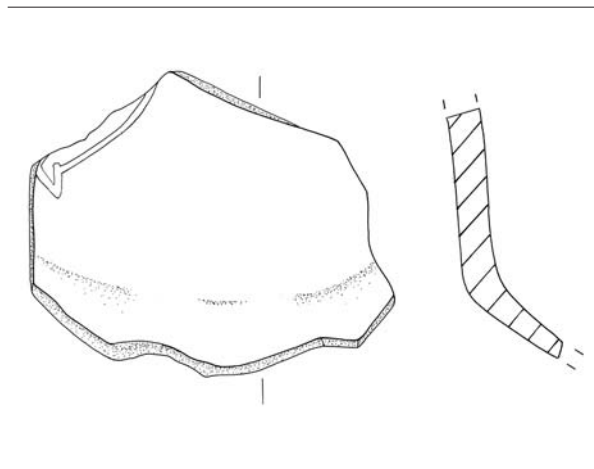
Δύο όστρακα συγκολλημένα σώζουν το 1/5 περίπου της περιφέρειας του λαιμού με ελάχιστο τμήμα του ώμου αμφορέα.

Πηλός τεφρόχρωμος (7.5YR 6/1) με πιο σκοτεινόχρωμο παχύ πυρήνα (GLEY 1 5/N ως 4/N) και τεφρόχρωμες (5Y 5/1 ως 6/1) επιφάνειες, εκ των οποίων η εξωτερική είναι αδρά λειασμένη. Περιέχει πάρα πολλά λευκά και ελάχιστα σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, πολλά μεγάλα λευκά γωνιώδη εγκλείσματα και μικρή ως αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Ίχνος ανεπαίσθητου ανάγλυφου δακτυλίου διατηρείται στη μετάβαση από το σώμα προς τον ευρύ κυλινδρικό λαιμό. Τα δύο τμήματα φαίνεται πως είχαν ενιαίο περίγραμμα.

Αδρολειασμένη η εξωτερική επιφάνεια.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στον λαιμό σχετικά βαθύ και πλατύ χάραγμα ακανόνιστου σχήματος.

134**ΜΘ 2229****Τμήμα σώματος λέσβιου αμφορέα
ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.****Ανασκαφικές ενδείξεις**

2006. 022059 (10).

Διαστάσεις

ύψ.: 0,066μ., διάμ.: 0,116μ.,

ύψ. χαρ.: 0,016μ.

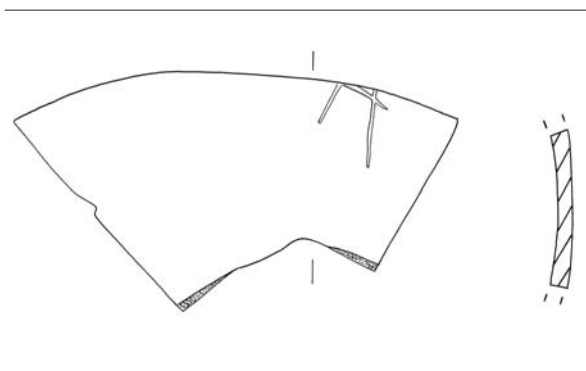
Μικρό τμήμα σώματος (πιθανώς ώμου) αμφορέα, συγκολλημένο από δέκα μικρά όστρακα.

Πηλός τεφρόχρωμος (10YR 6/1) προς την εσωτερική επιφάνεια και τεφρόχρωμος διαφορετικής απόχρωσης (GLEY 1 6/N) προς την εξωτερική. Πιο ανοικτή τεφρόχρωμη (5Y 5/1) η εσωτερική επιφάνεια και πιο σκοτεινή (GLEY 1 5/N) η εξωτερική. Ο πηλός περιέχει αρκετά λευκά, λίγα σκοτεινόχρωμα και ελάχιστα καστανέρυθρα μικρά εγκλείσματα και αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Καμπύλα τοιχώματα σώματος.

Αδρολειασμένη η εσωτερική επιφάνεια και αρκετά καλά λειασμένη η εξωτερική.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Χάραγμα σε σχήμα 'κάτω μισού Α ή Η'.

135**ΜΘ 2232****Λαβή λέσβιου αμφορέα
ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.****Ανασκαφικές ενδείξεις**

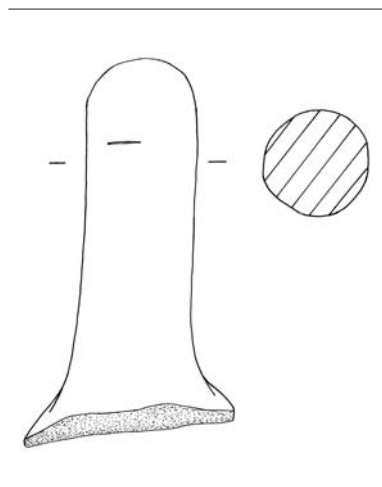
2006. 022058 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,097μ., σωσ. διάμ.:

0,062μ., διάμ. λαβής: 0,017-

0,0182μ., ύψ. χαρ.: 0,011μ.

Λαβή συγκολλημένη από δύο όστρακα σώζεται κατά τα 3/4 μαζί με μικρότατο τμήμα λαιμού αμφορέα. Το ένα από τα όστρακα εν μέρει αλλοιωμένο χρωματικά λόγω καύσης.

Πηλός ανοικτός τεφρόχρωμος (2.5Y 7/1) με ομοιόχρωμη αδρά λειασμένη επιφάνεια και ελαφρώς πιο σκοτεινόχρωμο (2.5Y 6/1) παχύ πυρήνα. Περιέχει πάρα πολλά λευκά, λίγα σκοτεινόχρωμα και ελάχιστα καστανέρυθρα μικρά εγκλείσματα, αρκετά μεγάλα λευκά, γωνιώδη εγκλείσματα και μικρή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Κάθετη λαβή κυκλικής διατομής εκτεινόταν από το ανώτερο τμήμα του ώμου στον λαιμό.

Αδρολειασμένη η εξωτερική επιφάνεια.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στη ράχη της λαβής αρκετά αβαθές χάραγμα γραμμής (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

136**M0 2235**

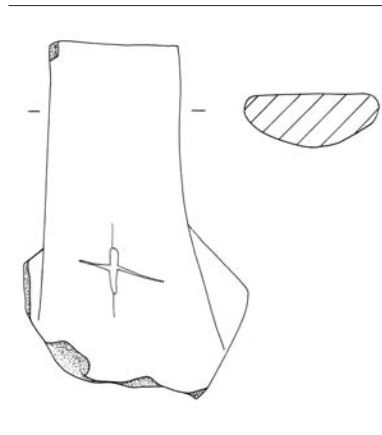
**Λαβή λέσβιου αμφορέα
ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2006. 032079 (1).

Διαστάσεις

σωζ. ύψ.: 0,126μ., σωζ. διάμ.:
0,075μ., διάμ. λαβής: 0,045μ.,
ύψ. χαρ.: 0,025–0,03μ.

Λαβή που σώζεται κατά το ήμισυ μαζί με μικρό τμήμα ώμου αμφορέα.

Πηλός τεφρορόδινος (7.5YR 6/2) ως τεφρόχρωμος (7.5YR 6/1), με αδρά λειασμένη (διατηρούνται σποραδικά ίχνη από τη λείανση), πολύ σκοτεινή, τεφρόχρωμη (GLE Y 1 3/N) επιφάνεια. Περιέχει πάρα πολλά λευκά, αρκετά καστανέρυθρα και λίγα σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα και αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Κάθετη λαβή πεπλατυσμένης ελλειψοειδούς διατομής εκτείνεται από το ανώτερο τμήμα του ώμου στον λαιμό.

Αδρολειασμένη η εξωτερική επιφάνεια.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Χαμηλά στη ράχης της λαβής χάραγμα σε σχήμα 'σταυρού' πεπλατυσμένου (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 440–441, αρ. A3 και A7–12· 444–445, αρ. A14–17. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 117, αρ. 25· 120, αρ. 37. SEG 53.957. Johnston 2005, 387, αρ. 294. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 69, αρ. 41· 71, αρ. 47. SEG 55.980. BE 2005.385).

137**M0 2396**

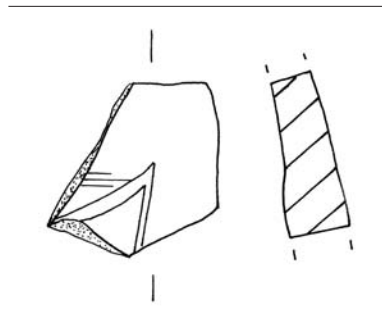
Όστρακο σώματος λέσβιου(;) αμφορέα ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2006. 032077 (1).

Διαστάσεις

σωζ. ύψ.: 0,03μ., σωζ. διάμ.:
0,029μ., ύψ. χαρ.: 0,014μ.

Μικρό όστρακο σώματος αμφορέα με έντονες φθορές στο μεγαλύτερο τμήμα της εξωτερικής επιφάνειας.

Πηλός τεφρόχρωμος (2.5Y 6/1) με τεφρόχρωμη ως ανοικτή τεφροκάστανη (2.5Y 6/1 ως 6/2) εσωτερική επιφάνεια και ανοικτή τεφρόχρωμη (2.5Y 7/2) εξωτερική. Περιέχει λίγα καστανόχρωμα, ελάχιστα λευκά και σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα και μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Ελαφρότατα καμπύλα τοιχώματα σώματος.

Αδρολειασμένη η εξωτερική επιφάνεια.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Αβαθές και λεπτό χάραγμα σε σχήμα 'πλάγιου Δ', αριστερά του οποίου τρεις (η μία βαθύτερη) οριζόντιες παράλληλες μεταξύ τους γραμμές (βλ., π.χ., Παπαδοπούλου 1994, 447-452, αρ. B1, B3, B4, B5-7, B9-B10, B12-14 και 467-468. Bartoněk & Buchner 1995, 166-167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123-125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 69, αρ. 39-40· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

138

ΜΘ 2434

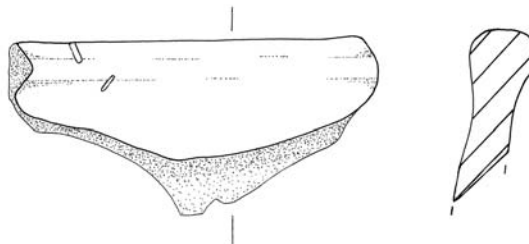
**Τμήμα λαιμού και χείλους
λέσβιου αμφορέα ύστερου
8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2006. 022058 (2).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,04μ., σωσ. διάμ.
χείλους: 0,087μ. (αρχική, κατ'
εκτίμηση: 0,16μ.), ύψ. χαρ.:
0,008μ.

Δύο όστρακα μεσαίου μεγέθους συγκολλημένα σχηματίζουν μικρό τμήμα λαιμού και χείλους λέσβιου αμφορέα με την πρόσφυση της λαβής. Το ένα όστρακο φέρει περιορισμένα ίχνη καύσης και το άλλο εκτεταμένα, πιο έντονα στην εσωτερική επιφάνεια.

Πηλός ανοικτός τεφροκάστανος ως ωχροκάστανος (10YR 6/2 ως 6/3) με ομοιόχρωμες επιφάνειες. Περιέχει πολλά λευκά, λίγα σκοτεινόχρωμα και καστανέρυθρα μικρά εγκλείσματα, ελάχιστα καστανέρυθρα και αρκετά λευκά μεγάλα εγκλείσματα και μικρή ως αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Ο λαιμός απολήγει σε αποστρογγυλεμένο χείλος μέτριου πάχους με σχεδόν επίπεδη εξωτερική επιφάνεια. Κάθετη λαβή προσφυόταν λίγο κάτω από το χείλος.

Αδρολειασμένες οι επιφάνειες.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στην περιφέρεια και στην άνω επιφάνεια του χείλους χάραγμα δύο πλάγιων παράλληλων μεταξύ τους γραμμών από τις οποίες η μία πολύ βαθύτερη και μεγαλύτερη από την άλλη (βλ., π.χ., Παπαδοπούλου 1994, 447-448, αρ. B1, B3, B5-7· 451-452, αρ. B12-14

και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdant 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

139

ΜΘ 3242

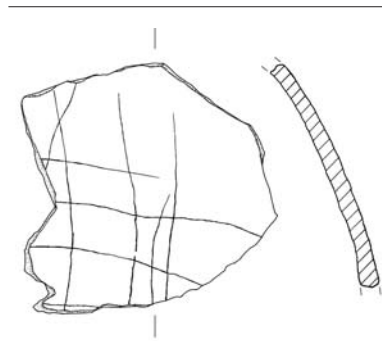
**Τμήμα σώματος λέσβιου αμφορέα
ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004, 2006. 022060 (1), 032061 (2).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,097μ., σωσ. διάμ.:
0,106μ., ύψ. χαρ.: 0,9–0,95μ.

Δύο μικρά και ένα μεγάλο όστρακα συγκολλημένα σώζουν μικρό τμήμα σώματος αμφορέα.

Ο πηλός είναι καστανόχρωμος (7.5YR 5/2) και τρέπεται σε πολύ σκοτεινό τεφρόχρωμο (GLEY 1 3/N) στις επιφάνειες. Περιέχει αρκετά λευκά, λίγα σκοτεινόχρωμα και ελάχιστα καστανέρυθρα μικρά εγκλείσματα και αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Καμπύλα τοιχώματα σώματος.

Αδρολειασμένη η εξωτερική επιφάνεια.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Αβαθές και λεπτό χάραγμα οριζόντιων και κάθετων γραμμών τεμνόμενων σε σχήμα 'πλέγματος' (βλ. αρ. 57 και, π.χ., Papadopoulos 1994, 446, αρ. Α37. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123, αρ. 63. SEG 53.957).

140

ΜΘ 2185 + 2209

**Άνω τμήμα ολόβαφου αμφορέα
άγνωστης προέλευσης ύστερου
8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004, 2006. 022038 (1), 022044 (1),
022050 (2), 022051 (2), 022056 (4),
022058 (3), 032036 (4), 032037 (5),
7,40–7,10 (1), 022/T14 (1).

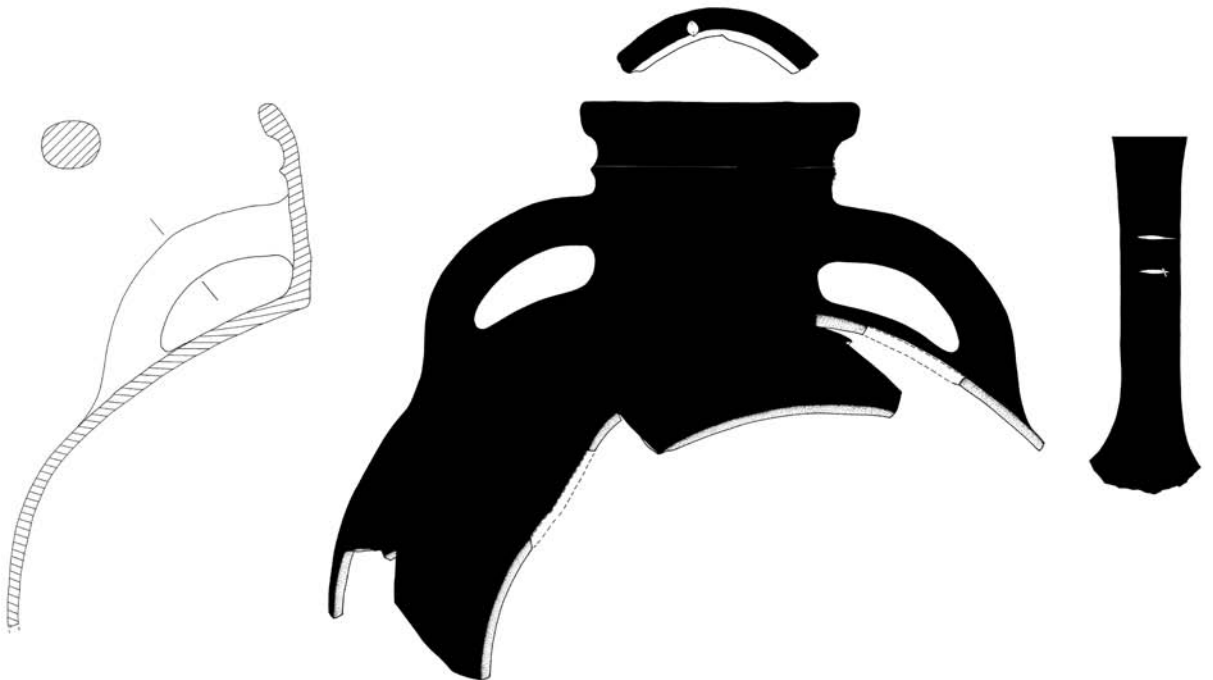
Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,34μ., σωσ. διάμ.:
0,403μ., διάμ. χείλους: 0,153μ.,
ύψ. χαρ.: (λαβή) 0,013–0,016μ.,
(δακτύλιος) 0,014μ., (χείλος)
0,007μ., διάμ. οπών λαβής: 0,004–
0,005μ.

Εξήντα εννέα όστρακα μεσαίου και κυρίως μικρού μεγέθους συγκολλημένα σχηματίζουν τα 2/5 του ώμου, το ήμισυ περίπου του λαιμού και του χείλους καθώς και τις δύο λαβές αμφορέα. Τμήμα του χείλους από τρία όστρακα (ΜΘ 2209) δεν συγκολλάται. Μικρές συμπληρώσεις κατά τόπους στο σώμα και στον λαιμό. Δύο όστρακα ώμου φέρουν ίχνη καύσης περιορισμένης έκτασης.

Πηλός ερυθρόχρωμος (2.5YR 5/6) με καστανέρυθρο (2.5YR 5/4 ως 5/3) πυρήνα. Η εσωτερική επιφάνεια έχει γενικά το χρώμα του πηλού, αλλά παρουσιάζεται ροδοκίτρινη (5YR 6/6) σε τμήμα της εσωτερικής επιφάνειας του λαιμού. Ο πηλός περιέχει λίγα ως αρκετά λευκά και σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, αρκετά μεγάλα λευκά αποστρογγυλεμένα εγκλείσματα και πολύ μεγάλη ποσότητα χρυσίζοντος και δευτερευόντως ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Σώμα παχύ ωοειδές(;) με ανεπαίσθητη αυλάκωση στη μετάβαση στον μέτριου ύψους λαιμό, τα ελαφρά κοίλα τοιχώματα του οποίου φέρουν ανάγλυφο δακτύλιο μέτριου ύψους και ελλειψοειδούς διατομής λίγο κάτω από το χείλος. Δύο κάθετες λαβές ελλειψοειδούς διατομής εκτείνονται από τον ώμο στο μέσον περίπου του λαιμού. Γύρω από την πρόσφυση των λαβών στον λαιμό, διατηρούνται αμυδρές, ομόκεντρες ελλειψοειδείς ρυτιδώσεις που σχηματίστηκαν κατά την επικόλληση των λαβών πάνω στην επιφάνεια του αγγείου, προτού η τελευταία στεγνώσει. Ανάλογες πιο ακανόνιστες ρυτιδώσεις γύρω από τις προσφύσεις στον ώμο.

Η εξωτερική επιφάνεια του αγγείου, συμπεριλαμβανομένης της άνω επιφάνειας του χείλους αλλά εξαιρουμένης της εσωτερικής όψης των λαβών, καλύπτεται από αρκετά αραιό εξίτηλο ερυθροκάστανο γάνωμα, το οποίο κατά τύπους τρέπεται σε καστανόχρωμο. Το γάνωμα είναι γενικά καλοδιατηρημένο, αλλά έχει απολεπιστεί έντονα στην άνω επιφάνεια του χείλους και λιγότερο στη ράχη των λαβών. Το γάνωμα απλώθηκε στο μεγαλύτερο τμήμα της επιφάνειας του αγγείου με οριζόντιες πινελιές, αλλά κάθετες πινελιές εντοπίζονται στη ράχη των λαβών.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στη ράχη της μίας λαβής χάραγμα δύο αρκετά πλατιών παράλληλων γραμμών μέτριου βάθους, από τις οποίες η κατώτερη τέμνεται στο ένα άκρο από πολύ μικρή αβαθή και λεπτή γραμμή. Ψηλά στη δεξιά πλευρά της άλλης λαβής δύο μικρές κυκλικές οπές άνισης διαμέτρου (βλ., π.χ., Csapo, Johnston & Geagan 2000, 117, αρ. 25· 120–121, αρ. 39, 44. SEG 53.957. Johnston 2005, 346–347, αρ. 136, fig. 16). Ανάμεσα στον δακτύλιο του λαιμού και στο χείλος αρκετά βαθύ χάραγμα πλάγιας και πλατιάς γραμμής. Στο χείλος χάραγμα πολύ πλατιάς γραμμής (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdán 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

141**MΘ 2193**

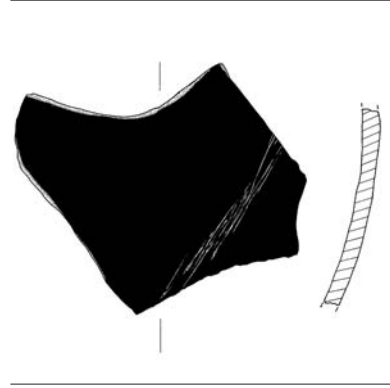
**Όστρακο ώμου ολόβαφου
αμφορέα άγνωστης προέλευσης
ύστερου 8ου – μέσου 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 022040 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,103μ., σωσ. διάμ.:
0,115μ., ύψ. χαρ.: 0,08μ.

Μεγάλο όστρακο ώμου αμφορέα.

Πηλός καστανέρυθρος (2.5YR 6/4) ελαφρώς πιο σκοτεινόχρωμος προς την εξωτερική επιφάνεια (2.5YR 5/4), αλλά ανοικτός ροδοκάστανος (5YR 6/4) στην εσωτερική. Περιέχει πολλά λευκά και λίγα σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, ελάχιστα μεγάλα λευκά γωνιώδη εγκλείσματα και πάρα πολύ μεγάλη ποσότητα χρυσίζοντος και δευτερευόντως ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Καμπύλα τοιχώματα ώμου.

Η εξωτερική επιφάνεια καλύπτεται από έντονα απολεπισμένο, ελαφρώς στιλπνό, αλλά αρκετά αραιό καστανομέλανο γάνωμα.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στην εξωτερική επιφάνεια χάραγμα περίπου έξι πυκνών πλάγιων ακανόνιστων γραμμών, εφαπτόμενων και τεμνόμενων (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447-448, αρ. B1, B3, B5-7· 451-452, αρ. B12-14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166-167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123-125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

142**MΘ 2210**

**Τμήμα χείλους ολόβαφου
αμφορέα άγνωστης προέλευσης
ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 022050 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,042μ., σωσ. διάμ.
χείλους: 0,143μ. (αρχική, κατ'
εκτίμηση: 0,16μ.), ύψ. χαρ.:
0,006-0,009μ.

Σώζεται το χείλος σχεδόν κατά το ήμισυ και ελάχιστο τμήμα του λαιμού αμφορέα.

Πηλός ερυθρωπός (2.5YR 6/6) με λίγα σκοτεινόχρωμα και λευκά μικρά εγκλείσματα, λίγα μεγάλα λευκά κυρίως γωνιώδη εγκλείσματα και μεγάλη ποσότητα χρυσίζοντος και δευτερευόντως ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Λαιμός με πλατύ έξεργο δακτύλιο και επίπεδη κορυφή στο ανώτερο τμήμα του. Χείλος μέτριου ύψους, λεπτό και κυρτό.

Η εξωτερική επιφάνεια, συμπεριλαμβανομένης της άνω επιφάνειας του χείλους, καλύπτεται από αρκετά στιλπνό αραιό καστανομέλανο ως μελανό γάνωμα κατά τόπους απολεπισμένο.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στο χείλος χάραγμα τριών γραμμών σε σχήμα 'ανοιχτού ω'.

143

ΜΘ 2214

Κάθετη λαβή ολόβαφου αμφορέα άγνωστης προέλευσης ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2006. 022064 (1).

Διαστάσεις

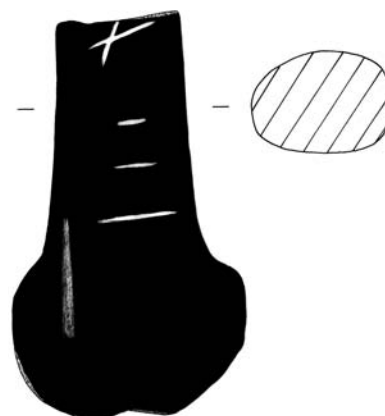
σωσ. ύψ.: 0,107μ., σωσ. διάμ.: 0,065μ., διάμ. λαβής: 0,033μ., ύψ. χαρ.: 0,008–0,018μ.

Τμήμα λαβής με την πρόσφυσή της στον ώμο αμφορέα φέρει ιζημάτα κατά τόπους.

Πηλός ροδοκίτρινος (5YR 6/6 ως 7/6), με αρκετά λευκά και λίγα σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα και μεγάλη ποσότητα χρυσίζοντος και δευτερευόντως ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Κάθετη λαβή κυκλικής διατομής εκτεινόταν από τον ώμο στον λαιμό.

Η εξωτερική επιφάνεια καλύπτεται από αρκετά στιλπνό, πυκνό μελανό γάνωμα, απολεπισμένο κατά τόπους.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στο κάτω μέρος της λαβής βαθύ χάραγμα τριών άνισων οριζόντιων γραμμών και μιας αβαθούς κάθετης στα αριστερά (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–124, αρ. 64, 70. SEG 53.957) και ψηλότερα χάραγμα σε σχήμα 'X' (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 440–447, αρ. A1–2, A4, A9–11, A13, A18, A20–22, A 24–28, A31–34 και A36. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 121–125, αρ. 44–45, 55, 60, 67, 69, 72, 74. SEG 53.957. Johnston 2005, 387, αρ. 295. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdán 2005, 67, αρ. 27–28· 71–72, αρ. 48· 53–54. SEG 55.980. BE 2005.385).

144**M0 2216**

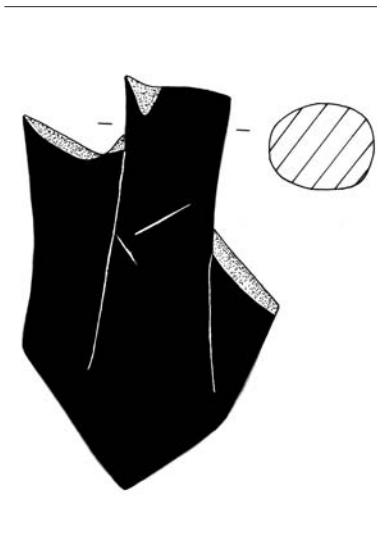
Τμήμα ώμου με κάθετη λαβή ολόβαφου αμφορέα άγνωστης προέλευσης ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004, 2006. 022045 (1), 032049 (1), 032051 (1), 022/T14.

Διαστάσεις

σωζ. ύψ.: 0,14μ., σωζ. διάμ.: 0,075μ., διάμ. λαβής: 0,029μ., ύψ. χαρ.: 0,014–0,019μ.

Τμήμα λαβής με την πρόσφυσή της στον ώμο αμφορέα φέρει ιζήματα κατά τόπους.

Πηλός ερυθρωπός (2.5YR 6/6) με λίγα λευκά και πολλά σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, ελάχιστα μεγάλα λευκά εγκλείσματα, και μεγάλη ποσότητα χρυσίζοντος και δευτερευόντως ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Ελαφρά καμπύλα τοιχώματα σώματος. Κάθετη λαβή ελλειψοειδούς διατομής εκτεινόταν από τον ώμο στον λαιμό.

Η εξωτερική επιφάνεια του αγγείου, με εξαίρεση την εσωτερική όψη της λαβής, καλύπτεται από αρκετά στιλπνό καστανομέλανο γάνωμα απολεπισμένο σχεδόν πλήρως.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στο μέσον περίπου της λαβής αβαθές χάραγμα δύο πλάγιων γραμμών (βλ., π.χ., Paradoopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

145**M0 2244**

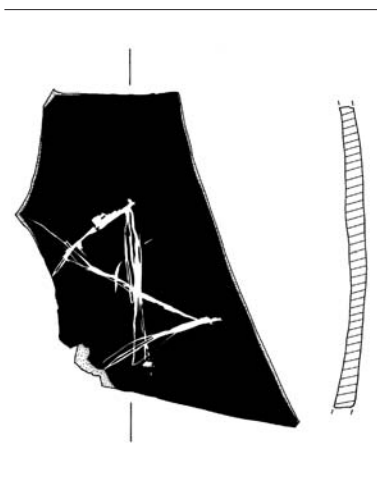
Τμήμα σώματος ολόβαφου αμφορέα άγνωστης προέλευσης ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 022060 (1), 022062 (1).

Διαστάσεις

σωζ. ύψ.: 0,107μ., σωζ. διάμ.: 0,066μ., ύψ. χαρ.: 0,065μ.

Μικρό τμήμα σώματος αμφορέα συγκολλημένο από δύο όστρακα μεσαίου μεγέθους.

Πηλός ερυθρωπός (2.5YR 6/6) με αρκετά λευκά και λίγα σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, ελάχιστα μεγάλα λευκά εγκλείσματα, καθώς και αρκετή ποσότητα χρυσιζοντος και δευτερευόντως ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Ελαφρά καμπύλα τοιχώματα.

Η εξωτερική επιφάνεια καλύπτεται από εξίτηλο αραιό μελανό γάνωμα.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Χάραγμα με επάλληλες γραμμές σε σχήμα κλεψύδρας ή τετράκτινου(;) αστεριού ή πεντάλφα (βλ. αρ. 162 και, π.χ., Langdon 1976, 39–40, αρ. 168–169. Johnston 1979, 106, type 23B· 170, αρ. 23 και 2006, 91, type 23B, fig. 3, αρ. 42. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 122–123, αρ. 56. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 73, αρ. 57–58. SEG 55.980. BE 2005.385).

146

ΜΘ 2299

**Τμήμα λαιμού και χείλους
αμφορέα άγνωστης προέλευσης
ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2006. 022069 (1).

Διαστάσεις

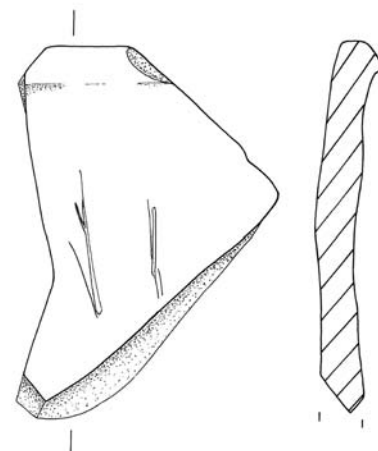
σωσ. ύψ.: 0,092μ., σωσ. διάμ.:
0,062μ., σωσ. διάμ. χείλους:
0,033μ., ύψ. χαρ.: 0,027μ.

Μικρό τμήμα της περιφέρειας του λαιμού σώζει σχεδόν πλήρες προφίλ συμπεριλαμβανομένου μικρού τμήματος του χείλους. Ιζήματα σε σημαντικό τμήμα της εξωτερικής και λιγότερο της εσωτερικής επιφάνειας.

Ο πήλος είναι ωχρορόδινος ως ερυθρωπός (10R 6/4 ως 6/6) με ροδόχρωμες (5YR 7/4) επιφάνειες και τεφρόχρωμο (GLEY 1 6/N) πυρήνα. Περιέχει λίγα μικρά σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα και ελάχιστα λευκά, ένα μεγάλο σκοτεινόχρωμο έγκλεισμα και μεγάλη ποσότητα χρυσιζοντος μαρμαρυγία.

Ο λαιμός έχει κάθετα τοιχώματα και παρουσιάζει έντονα ίχνη τροχού στην εξωτερική επιφάνεια. Το χείλος είναι βραχύ και αποστρογγυλεμένο με σχεδόν επίπεδη κάτω επιφάνεια.

Αδρολειασμένη η εξωτερική επιφάνεια.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Χάραγμα με λεπτές κάθετες γραμμές κυμαινόμενου βάθους, στη μία από τις οποίες σχεδόν εφάπτονται δύο μικρότερες, ελαφρά πλάγιες, λεπτές και αβαθείς γραμμές (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

147**ΜΘ 2447**

**Τμήμα λαιμού και χείλους
αμφορέα άγνωστης προέλευσης
ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2006. 022/Ζώνη Βόρειας Πλευράς.

Διαστάσεις

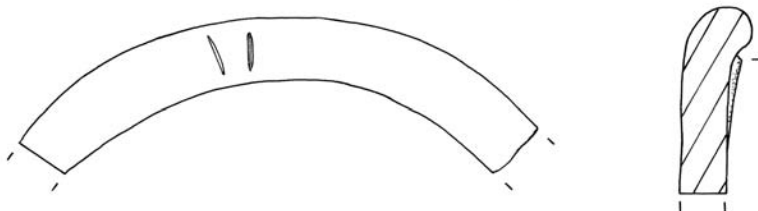
σως. ύψ.: 0,49μ., σως. διάμ.
χείλους: 0,109μ. (αρχική, κατ'
εκτίμηση: 0,14μ.), ύψ. χαρ.:
0,009μ., 0,010μ.

Μεγάλο όστρακο αμφορέα, με έντονα ίχνη καύσης στο ένα άκρο του, σώζει το 1/4 περίπου του χείλους μαζί με μικρό τμήμα του ανώτερου λαιμού και την πρόσφυση της λαβής.

Πηλός ανοικτός καστανέρυθρος (2.5YR 6/4) με τεφρογάλαζο (CLEY 2 5/1/10B) πυρήνα και ανοικτές καστανόχρωμες (7.5YR 6/4) επιφάνειες. Περιέχει αρκετά σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, μεμονωμένα αποστρωγγυλεμένα λευκά εγκλείσματα μικρού ως μεγάλου μεγέθους και αρκετή ως μεγάλη ποσότητα χρυσίζοντος μαρμαρυγία, κυρίως σε μορφή κόκκων αλλά και λίγων φολίδων.

Λαιμός με κάθετα τοιχώματα που απολήγουν σε βραχύ αποστρωγγυλεμένο χείλος με σχεδόν επίπεδη κάτω επιφάνεια (η τομή του χείλους είναι σχεδόν τριγωνική). Κάθετη λαβή πιθανότατα ελλειψοειδούς διατομής εκτεινόταν από τον ώμο ως αμέσως κάτω από το χείλος. Γύρω από την πρόσφυση της λαβής στον λαιμό διατηρούνται ομάδες ρυτιδώσεων σε ακανόνιστες διευθύνσεις που σχηματίστηκαν κατά την επικόλλησή της πάνω στην επιφάνεια του λαιμού, προτού η τελευταία στεγνώσει.

Δειασμένη η εξωτερική και η εσωτερική επιφάνεια.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στην άνω επιφάνεια του χείλους βαθύ και λεπτό χάραγμα δύο γραμμών, μίας πλάγιας και μίας κάθετης (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447-448, αρ. B1, B3, B5-7· 451-452, αρ. B12-14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166-167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123-125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdán 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

148**M0 2453**

Τμήμα ώμου αμφορέα άγνωστης προέλευσης ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 032065 (1).

Διαστάσεις

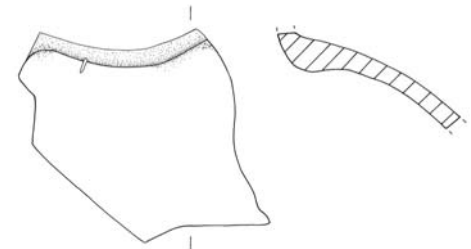
σως. ύψ.: 0,057μ., σως. διάμ.: 0,093μ., ύψ. χαρ. 0,007μ.

Όστρακο μεσαίου μεγέθους σώζει ανώτερο τμήμα ώμου αμφορέα και την ένωση με τον λαιμό.

Πηλός ανοικτός καστανέρυθρος (2.5YR 6/4) με τεφρόχρωμο (GLEYS 1 6/N) πυρήνα, ροδόχρωμη (7.5YR 7/4) εξωτερική επιφάνεια και ροδοκίτρινη (5YR 6/6) εσωτερική. Περιέχει λίγα μικρά σκοτεινόχρωμα και λευκά εγκλείσματα, μεμονωμένα μεγάλα λευκά εγκλείσματα και μεγάλη ποσότητα χρυσίζοντος μαρμαρυγία, κυρίως σε μορφή κόκκων αλλά και λίγων φολίδων.

Όμος με καμπύλα τοιχώματα και έντονη πάχυνση στην εσωτερική επιφάνεια, στο σημείο της ένωσης με τον λαιμό.

Η εξωτερική επιφάνεια είναι λειασμένη.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στη μετάβαση στον λαιμό βαθύ χάραγμα πολύ μικρής και πλατιάς γραμμής (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

149**M0 2424**

Τμήμα λαιμού και χείλους αμφορέα άγνωστης προέλευσης ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004, 2006. 022046 (1), 022049 (1), 022050 (1), 032053 (1), 032065 (1), 7,40–7,10 (1), 7,60–7,40 (1).

Διαστάσεις

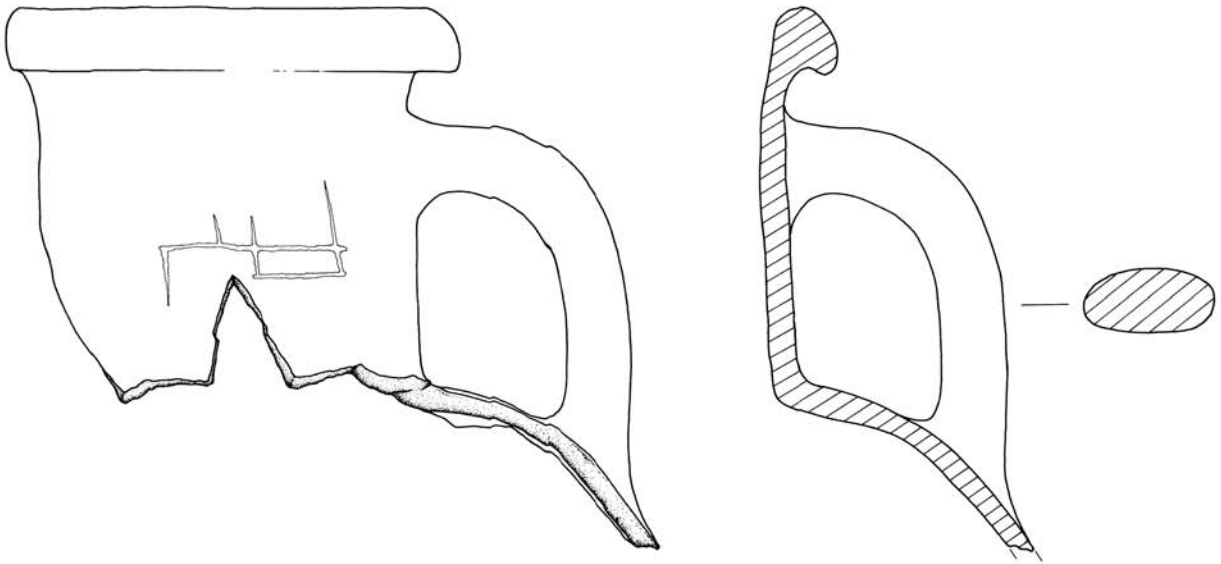
σως. ύψ.: 0,168μ., διάμ. χείλους: 0,18μ., διάμ. λαβής: 0,041–0,042μ., ύψ. χαρ.: 0,034μ.

Οκτώ συγκολλημένα όστρακα μεσαίου μεγέθους σχηματίζουν το ήμισυ περίπου του λαιμού και του χείλους αμφορέα, μαζί με τη μία λαβή και το τμήμα του ώμου όπου αυτή προσφύεται.

Πηλός ερυθρόχρωμος (2.5YR 5/6) με ισχνό καστανέρυθρο (2.5YR 5/3) πυρήνα σε περιορισμένα τμήματα. Η εσωτερική επιφάνεια είναι πορτοκαλέρυθρη (5YR 6/6) και κατά τόπους ανοικτή ερυθρόχρωμη (2.5YR 6/6). Τα ίδια χρώματα παρουσιάζουν μικρά μόνο τμήματα της εξωτερικής επιφάνειας. Η τελευταία, συμπεριλαμβανομένης της επιφάνειας του χείλους, είναι καστανόχρωμη (7.5YR 5/2) και τρέπεται σε τεφροκάστανη (10YR 5/2) στην άνω επιφάνεια του χείλους. Ο πηλός περιέχει πολλά σκοτεινόχρωμα, αρκετά λευκά και λίγα καστανέρυθρα μικρά εγκλείσματα, λίγα λευκά, ελάχιστα σκοτεινόχρωμα και μεμονωμένα καστανέρυθρα μεγάλα εγκλείσματα, αρκετή ποσότητα κόκκων ασημόχρωμου μαρμαρυγία και ελάχιστες φολίδες χρυσίζοντος.

Διακριτή η ένωση σώματος και λαιμού. Λαιμός μέτριου ύψους με ελαφρότητα κοίλα τοιχώματα και παχύ χείλος τριγωνικής διατομής με κυρτή εξωτερική επιφάνεια και πλατιά αυλάκωση μέτριου βάθους στην κάτω επιφάνεια. Η σωζόμενη λαβή είναι κάθετη, πεπλατυσμένης ελλειψοειδούς διατομής, και εκτείνεται από τον ώμο στο άνω τμήμα του λαιμού.

Η εξωτερική επιφάνεια αδρολειασμένη.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στο κέντρο του λαιμού της μίας όψης βαθύ χάραγμα σύνθετου αδιάγνωστου 'συμβόλου' (βλ. αρ. 27 και 130).

150**ΜΘ 2422**

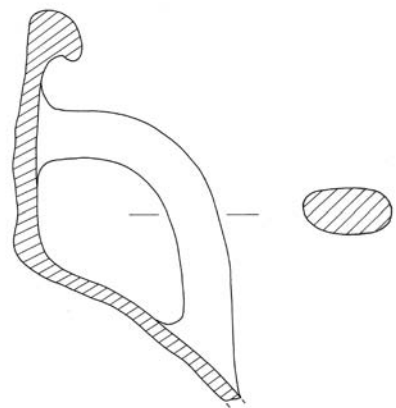
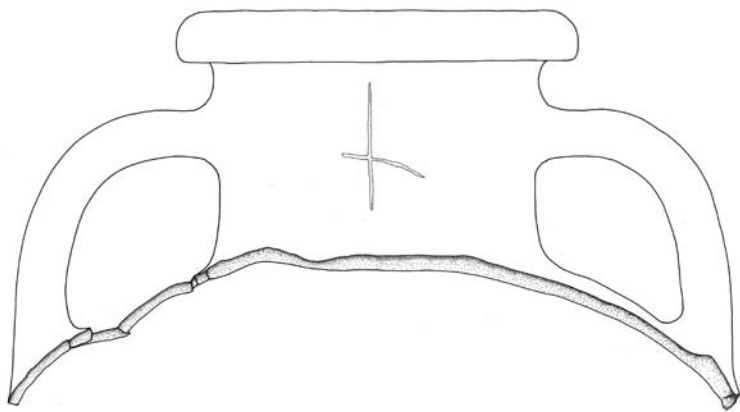
Άνω τμήμα αμφορέα άγνωστης προέλευσης ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2006. 022060 (6), 022061 (2), 022062 (3), 022063 (4), 022064 (1), 032070 (14).

Διαστάσεις

σωζ. ύψ.: 0,228μ., σωζ. διάμ.: 0,352μ., διάμ. χείλους: 0,19μ., διάμ. λαβής: 0,044μ., ύψ. χαρ.: (λαιμός) 0,064μ., (ώμος) 0,022μ., (λαβή) 0,015–0,022μ.

Είκοσι οκτώ συγκολλημένα όστρακα σχηματίζουν τον λαιμό, το χείλος, τμήμα του ώμου και τις δύο λαβές αμφορέα. Ελλείπουν η βάση και το μεγαλύτερο τμήμα του σώματος. Ιζήματα σε τμήμα του λαιμού και του χείλους και έντονα ίχνη καύσης σε ένα όστρακο.

Ο πηλός είναι καστανέρυθρος (2.5YR 5/4), αλλά η τομή καταλαμβάνεται σχεδόν πλήρως από τον ανοικτό τεφρόχρωμο ως ανοικτό τεφροπράσινο (GLEY 1 7/N ως 7/1/10Y) πυρήνα. Ανοικτή καστανέρυθρη και πορτοκαλέρυθρη (5YR 5/4 και 5/6) ως ερυθρόχρωμη (2.5YR 5/6) η εσωτερική επιφάνεια. Η εξωτερική ωχροκάστανη (10YR 6/3) στη μία όψη, ενώ στην άλλη κυμαίνεται από ανοικτή καστανόχρωμη (7.5YR 6/4) ως ροδοκίτρινη (5YR 6/4 ως 6/6) λόγω ανομοιογενούς όπτησης (σε ένα τμήμα του ώμου έχει απολεπιστεί). Ο πηλός περιέχει αρκετά ως πολλά λευκά ως ανοικτά τεφρόχρωμα, λίγα σκοτεινόχρωμα και ελάχιστα καστανέρυθρα μικρά εγκλείσματα, λίγα λευκά ως ανοικτά τεφρόχρωμα και σκοτεινόχρωμα μεγάλα εγκλείσματα, ορισμένα εκ των οποίων είναι πάρα πολύ μεγάλα, μεγάλη ποσότητα μικρότατων κόκκων ασημόχρωμου μαρμαρυγία και μεμονωμένες φολίδες χρυσίζοντος.

Το παχύ ωσειδές(;) σώμα παρουσιάζει ομαλή μετάβαση στον –αλλά όχι απολύτως ενιαίο περίγραμμα με τον– μέτριου ύψους λαιμό, τα τοιχώματα του οποίου είναι ελαφρά κοίλα. Παχύ χείλος τριγωνικής διατομής με κυρτή εξωτερική επιφάνεια και πλατιά αυλάκωση μέτριου βάθους στην κάτω επιφάνεια. Δύο κάθετες λαβές πεπλατυσμένης ελλειψοειδούς διατομής εκτείνονται από τον ώμο στο άνω τμήμα του λαιμού.

Αδρολειασμένη η εξωτερική επιφάνεια συμπεριλαμβανομένης αυτής του χείλους.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (πριν από και μετά την όπτηση). Στο κέντρο του λαιμού της μίας όψης χάραγμα σε σχήμα ‘σταυρού’ με την κάθετη βαθύτερη από την οριζόντια (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 440–441, αρ. A3 και A7–12· 444–445, αρ. A14–17. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 117, αρ. 25· 120 αρ. 37. SEG 53.957. Johnston 2005, 387, αρ. 294. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 69, αρ. 41· 71 αρ. 47. SEG 55.980. BE 2005.385). Στον ώμο κοντά στη γένεση της μίας λαβής, πρόχειρο χάραγμα δύο μεγάλων συμβόλων ή γραμμμάτων με αρκετά λεπτές και αβαθείς (σε μία-δύο περιπτώσεις πολλαπλές) γραμμές. Στην ίδια όψη κοντά στην άλλη λαβή, χάραγμα σε σχήμα ‘Μ’ με αρκετά λεπτές και αβαθείς γραμμές. Πάνω στη γένεση της τελευταίας λαβής υπάρχει ακανόνιστο αδρό σημάδι, γύρω από το οποίο παραμένουν μικρές μάζες πηλού, επειδή το συγκεκριμένο σημάδι χαράχθηκε πριν από την όπτηση, όταν η επιφάνεια ήταν ακόμα στεγνή.

151

M0 2423

Άνω τμήμα αμφορέα άγνωστης προέλευσης ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004, 2006. 022054 (1), 022058 (9), 032041 (1), 032042 (4) 032050 (2), 032054 (13), 032055 (1), 032056 (4).

Διαστάσεις

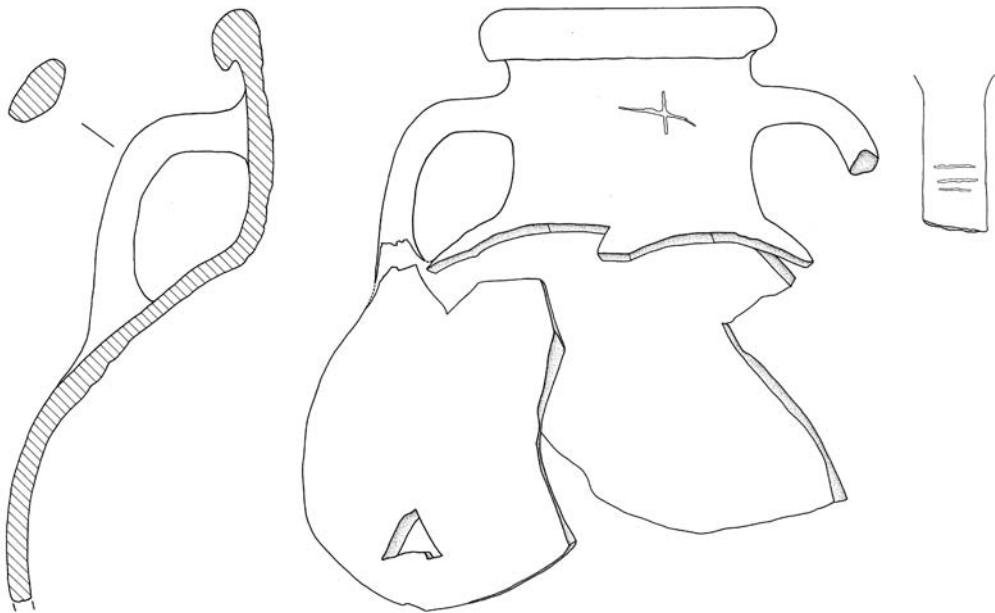
σωζ. ύψ.: 0,142μ., σωζ. διάμ.: 0,22μ., διάμ. χείλους: 0,165μ., διάμ. λαβής: 0,036–0,038μ., ύψ. χαρ.: (λαιμός) 0,022μ., (λαβή) 0,015–0,024μ.

Εννέα, δώδεκα και είκοσι ένα όστρακα μεσαίου κυρίως μεγέθους συγκολλημένα σχηματίζουν αντίστοιχα δύο μέρη ώμου (το ένα με τμήμα της μίας λαβής) και ένα τρίτο μέρος με το ήμισυ περίπου του λαιμού και του χείλους, μαζί με το μεγαλύτερο τμήμα των δύο λαβών. Λίγα όστρακα παραμένουν ασυγκόλλητα. Ελλείπουν η βάση και το κατώτερο σώμα, μικρότερο τμήμα του ώμου, μικρό τμήμα της περιφέρειας του χείλους και το κάτω πέρας της μίας λαβής. Ιζήματα σε τμήμα του λαιμού και του χείλους και φθορές στον άξονα της μέγιστης διαμέτρου.

Ο πηλός είναι καστανέρυθρος (5YR 5/4) με τεφροκάστανο ως ανοικτό τεφροκάστανο (10YR 5/2 ως 6/2) πυρήνα και ανοικτή ροδοκάστανη κατά τόπους ροδοκίτρινη (5YR 6/4 ως 6/6) εσωτερική επιφάνεια. Η εξωτερική επιφάνεια, συμπεριλαμβανομένου του χείλους και του εσωτερικού του λαιμού, είναι γενικά τεφροκάστανη (10YR 5/2), αλλά τρέπεται σε ανοικτή καστανόχρωμη (7.5YR 6/3) στον ώμο. Ο πηλός περιέχει πολλά λευκά, λίγα σκοτεινόχρωμα και ελάχιστα καστανόχρωμα μικρά εγκλείσματα, λίγα λευκά και ελάχιστα καστανόχρωμα και ανοικτά τεφρόχρωμα μεγάλα εγκλείσματα, μικρή ως αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία και μεμονωμένες φολίδες χρυσίζοντος.

Το σώμα παρουσιάζει ομαλή μετάβαση, αλλά όχι απολύτως ενιαίο περίγραμμα, από τον ώμο στον βραχύ λαιμό, τα τοιχώματα του οποίου είναι

ελαφρά κοίλα. Παχύ αποστρογγυλεμένο χείλος με βαθιά αυλάκωση μέτριου πλάτους στην κάτω επιφάνεια. Δύο κάθετες λαβές πεπλατυσμένης ελλειψοειδούς διατομής εκτείνονται από τον ώμο στο άνω τμήμα του λαιμού.

Η εξωτερική επιφάνεια, συμπεριλαμβανομένης αυτής του χείλους και του εσωτερικού του λαιμού, είναι αδρολειασμένη.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στο κέντρο του λαιμού της μίας όψης χάραγμα σε σχήμα 'σταυρού' με την κάθετη πλατύτερη και την οριζόντια λεπτή (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 440–441, αρ. A3 και A7–12· 444–445, αρ. A14–17. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 117, αρ. 25· 120, αρ. 37. SEG 53.957. Johnston 2005, 387, αρ. 294. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdán 2005, 69, αρ. 41· 71 αρ. 47. SEG 55.980. BE 2005.385). Στη ράχη της μίας λαβής χάραγμα τριών παράλληλων μεταξύ τους γραμμών από τις οποίες οι δύο βαθύτερες (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdán 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

152**ΜΘ 2435**

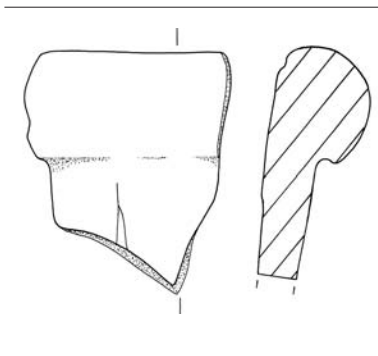
**Τμήμα λαιμού και χείλους
αμφορέα άγνωστης προέλευσης
ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2006. 022068 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,066μ., σωσ. διάμ.
χείλους: 0,052μ. (αρχική,
κατ' εκτίμηση: 0,18–0,21μ.),
ύψ. χαρ.: 0,01μ.

Μικρό τμήμα λαιμού και χείλους αμφορέα.

Ο πηλός είναι καστανέρυθρος (2.5YR 5/4) με παχύ τεφρόχρωμο (GLEY 1 6/N) πυρήνα που τρέπεται σε τεφρορόδινο προς τα έξω (7.5YR 6/2). Καστανόχρωμη (7.5YR 5/3 ως 5/2) η εσωτερική επιφάνεια και τεφροκάστανη (10YR 5/2) ως τεφρόχρωμη (10YR 5/1) η εξωτερική. Ο πηλός περιέχει πολλά λευκά, αρκετά καστανόχρωμα ως καστανέρυθρα και ελάχιστα σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, λίγα μεγάλα λευκά αποστρογγυλεμένα εγκλείσματα, αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία και μεμονωμένες φολίδες χρυσίζοντος.

Λαιμός με κάθετα τοιχώματα και πολύ παχύ τορόσχημο χείλος με λεπτή και αβαθή αυλάκωση στην κάτω επιφάνειά του.

Η εξωτερική επιφάνεια, συμπεριλαμβανομένης της άνω επιφάνειας του χείλους, είναι αδρολειασμένη. Αμελή ίχνη λείανσης και στο άνω πέρας του εσωτερικού του λαιμού.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στον λαιμό αβαθές χάραγμα κάθετης γραμμής (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdán 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

153**ΜΘ 2844**

**Τμήμα λαιμού και χείλους
αμφορέα άγνωστης προέλευσης
ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

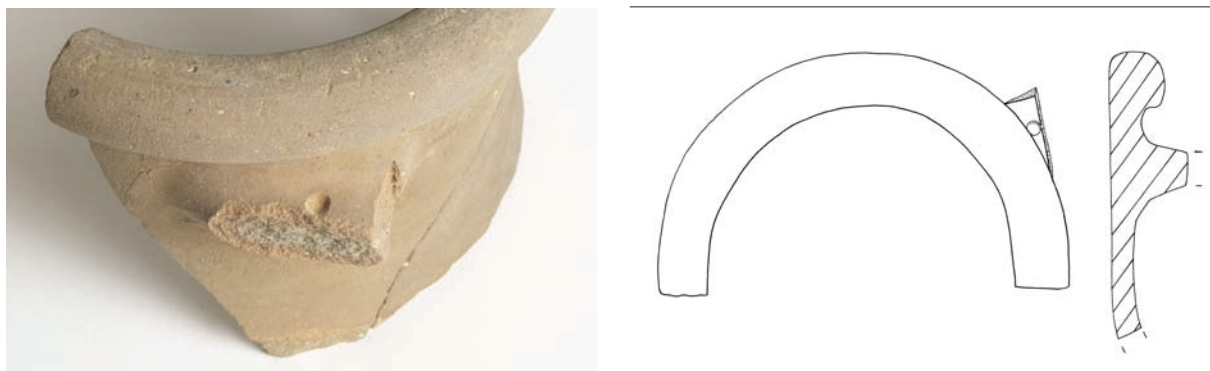
2004, 2006. 022046 (1), 022058 (1),
032037 (1), 032057 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,115μ., διάμ. χείλους:
0,165μ., διάμ. οπής: 0,005μ.

Τέσσερα όστρακα διαφόρων μεγεθών συγκολλημένα σχηματίζουν σχεδόν το ήμισυ λαιμού αμφορέα, μαζί με το χείλος και την πρόσφυση της μίας λαβής.

Ο πηλός είναι καστανέρυθρος (2.5YR 5/3) με τεφρόχρωμο (10YR 5/1) πυρήνα και τρέπεται σε ανοικτό καστανόχρωμο (7.5YR 6/4) προς τις επιφάνειες, από τις οποίες η εξωτερική είναι τεφροκάστανη (10YR 5/2). Περιέχει αρκετά σκοτεινόχρωμα και πολλά λευκά μικρά εγκλείσματα, μεμονωμένα μεγάλα λευκά αποστρογγυλεμένα και σκοτεινόχρωμα γωνιώδη εγκλείσματα, μικρή ως αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία και μεμονωμένες φολίδες χρυσίζοντος.

Λαιμός μέτριου ύψους με ελαφρά κοίλα τοιχώματα και παχύ αποστρογγυλεμένο χείλος με σχεδόν επίπεδη κάτω επιφάνεια. Στο ανώτερο τμήμα του λαιμού προσφύεται λαβή πεπλατυσμένης ελλειψοειδούς διατομής.

Η εξωτερική επιφάνεια, συμπεριλαμβανομένου του μεγαλύτερου τμήματος της εσωτερικής επιφάνειας του λαιμού, είναι αδρολειασμένη.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στην πρόσφυση της λαβής στον λαιμό βαθύ χάραγμα οπής της οποίας η έκκεντρη θέση υποδεικνύει ότι ίσως συνδυαζόταν με μία δεύτερη όμοια (βλ., π.χ., Csapo, Johnston & Geagan 2000, 117, αρ. 25· 120-121, αρ. 39, 44. SEG 53.957).

154

ΜΘ 2227

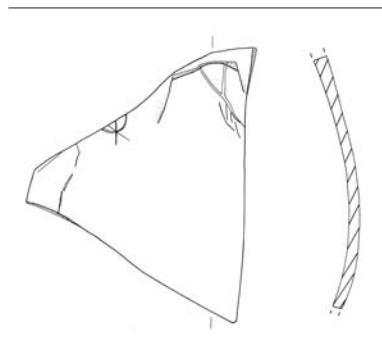
**Τμήμα ώμου και λαβής αμφορέα
άγνωστης προέλευσης ύστερου
8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 032068 (2).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,143μ., σωσ. διάμ.:
0,114μ., διάμ. λαβής: 0,041μ.,
ύψ. χαρ.: (ώμος) 0,017, (λαβή)
0,043μ.

Τμήμα ώμου αμφορέα σώζει τη γένεση κάθετης λαβής.

Ο πηλός είναι ανοικτός καστανέρυθρος (2.5YR 6/4) και τρέπεται σε ανοικτό τεφροκάστανο (10YR 6/2) προς την εσωτερική επιφάνεια, η οποία είναι ροδόχρωμη ως ανοικτή καστανόχρωμη (7.5YR 7/4 ως 6/4). Η εξωτερική επιφάνεια είναι ροδόχρωμη (7.5YR 7/4). Ο πηλός περιέχει λίγα μικρά ως μεγάλα σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα, μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία και μικρή ως ελάχιστη ποσότητα χρυσίζοντος, κυρίως σε μορφή κόκκων, αλλά και φολίδων.

Κάθετη λαβή πεπλατυσμένης ελλειψοειδούς διατομής εκτεινόταν από τον ώμο στον λαιμό.

Δειασμένη η εξωτερική επιφάνεια.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στη γένεση της λαβής πλατύ και αρκετά βαθύ χάραγμα σε σχήμα 'πλάγιου Υ' με πολλές μικρές αβαθείς γραμμές στα αριστερά (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 448–451, αρ. B4, B9–B10 και 468. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 69, αρ. 39–40. SEG 55.980. BE 2005.385). Στον ώμο ρηχό και αρκετά λεπτό χάραγμα σε σχήμα 'Ψ ή Φ', το οποίο στα αριστερά τέμνει μία πλάγια γραμμή ισομεγέθους της κάθετης (βλ., π.χ., Csapo, Johnston & Geagan 2000, 111–112, αρ. 3. SEG 53.957).

155**MΘ 2234**

Λαβή αμφορέα άγνωστης προέλευσης ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2006. 022065 (1).

Διαστάσεις

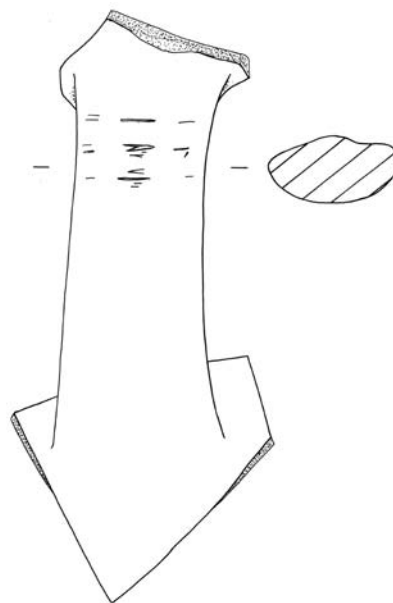
σωσ. ύψ.: 0,105μ., σωσ. διάμ.: 0,071μ., διάμ. λαβής: 0,037μ., ύψ. χαρ.: 0,004–0,011μ.

Κάθετη λαβή σώζει μικρό τμήμα ώμου και λαιμού αμφορέα.

Πηλός ανοικτός ερυθρόχρωμος ως ανοικτός καστανέρυθρος (2.5YR 6/6 ως 6/4) με τεφρογάλαζο (GLEY 2 6/1/5B) πυρήνα, ο οποίος καταλαμβάνει σχεδόν πλήρως την τομή. Ροδόχρωμη (7.5YR 7/4) ελαφρώς απολεπισμένη η εξωτερική επιφάνεια και ροδοκίτρινη (5YR 6/6) η εσωτερική. Ο πήλος περιέχει λίγα ως αρκετά σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, λίγα μεγάλα σκοτεινόχρωμα αποστρογγυλεμένα εγκλείσματα, μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία και μικρή ποσότητα χρυσίζοντος.

Κάθετη ταινιωτή λαβή εκτείνεται από τον ώμο στον λαιμό, τα τοιχώματα του οποίου ανοίγουν προς τα πάνω.

Λειασμένη η εξωτερική επιφάνεια.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Χαμηλά στη ράχη της λαβής αβαθές και λεπτό χάραγμα τριών γραμμών, εκατέρωθεν των οποίων πέντε και δύο ή τρεις πολύ μικρότερες (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

156**M0 2306**

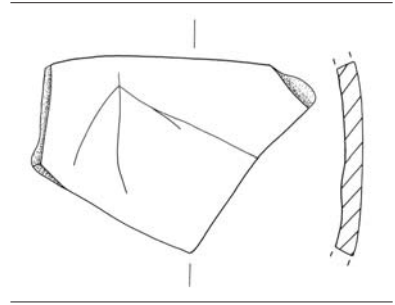
**Όστρακο ώμου αμφορέα
άγνωστης προέλευσης ύστερου
8ου – μέσου 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 022: καθαρισμός T14 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,066μ., σωσ. διάμ.:
0,091μ., ύψ. χαρ.: 0,038μ.

Μεσαίου προς μεγάλου μεγέθους όστρακο ώμου αμφορέα.

Ο πηλός είναι ροδοκίτρινος (5YR 6/6) με τεφροκάστανο ως καστανόχρωμο (10YR 5/2 ως 5/3) πυρήνα. Περιέχει λίγα λευκά, ανοικτά τεφρόχρωμα και καστανέρυθρα μικρά εγκλείσματα, ελάχιστα μεγάλα ανοικτόχρωμα εγκλείσματα (λευκά, ροδόλευκα, ανοικτά τεφρόχρωμα) και πολύ μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Όμος με ελαφρά καμπύλα τοιχώματα.

Η εξωτερική επιφάνεια είναι λειασμένη, ελαφρά πιο σκοτεινόχρωμη (5YR 6/6) από το χρώμα του πηλού.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Αβαθές και λεπτό μεγάλο χάραγμα σε σχήμα 'Λ' (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 448–451, αρ. B4, B9–B10 και 468. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 69, αρ. 39–40. SEG 55.980. BE 2005.385).

157**M0 2236**

**Τμήμα λαβής αμφορέα
άγνωστης προέλευσης ύστερου
8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2006. 032081 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,105μ., σωσ. διάμ.:
0,05μ., διάμ. λαβής: 0,034μ.,
ύψ. χαρ.: 0,009–0,012μ.

Κάθετη λαβή σώζεται κατά τα 3/5 μαζί με μικρό τμήμα του ώμου αμφορέα.

Ο πηλός είναι ανοικτός ερυθρόχρωμος (2.5YR 6/6) και τρέπεται σε ανοικτό τεφροκάστανο (10YR 6/2) προς την εξωτερική επιφάνεια και σε ωχροκάστανο (10YR 6/3) προς την εσωτερική επιφάνεια. Η ίδια η εξωτερική επιφάνεια είναι τεφροκάστανη ως καστανόχρωμη (10YR 5/2 ως 5/3), ενώ η εσωτερική τεφρόχρωμη (5YR 6/1). Περιέχει ελάχιστα λευκά και πολλά σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα μικρού και μεσαίου μεγέθους, καθώς και αρκετά μεγάλα λευκά εγκλείσματα.

Κάθετη λαβή πεπλατυσμένης ελλειψοειδούς διατομής εκτεινόταν από τον ώμο στον λαιμό.

Αρκετά αδρή επιφάνεια.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στη ράχη της λαβής αβαθές και λεπτό χάραγμα τριών γραμμών έκκεντρα (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner

1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdán 2005, 67, αρ. 30·70, αρ. 42·75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

158

ΜΘ 2241

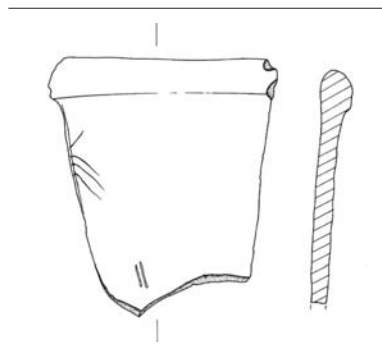
**Τμήμα λαιμού και χείλους
αμφορέα άγνωστης προέλευσης
ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 022050 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,102μ., σωσ. διάμ.
χείλους: 0,093μ. (αρχική, κατ'
εκτίμηση: 0,16μ.), ύψ. χαρ.:
0,043μ., 0,01μ.

Τμήμα λαιμού αμφορέα, το οποίο εκτείνεται από το χείλος ως λίγο πάνω από τη μετάβαση στον ώμο, αλλά αντιπροσωπεύει μικρό τμήμα της περιφέρειας του λαιμού. Αρκετά σκληρά ιζήματα στις ακμές.

Ο πηλός είναι ανοικτός ερυθρόχρωμος (2.5YR 6/6) και τρέπεται σε ροδοκίτρινο (5YR 6/6) προς τις επιφάνειες. Περιέχει ελάχιστα μικρά σκοτεινά καστανέρυθρα εγκλείσματα, μεμονωμένα μεγάλα σκοτεινά καστανέρυθρα εγκλείσματα και μικρή ως ελάχιστη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Αρκετά υψηλός λαιμός με κάθετα τοιχώματα και λεπτό χείλος ελλειψοειδούς διατομής με σχεδόν επίπεδη κάτω επιφάνεια.

Η εξωτερική επιφάνεια, συμπεριλαμβανομένης της άνω επιφάνειας του χείλους, είναι αρκετά καλά λειασμένη, τεφρόχρωμη (10YR 5/1) ως καστανόχρωμη (7.5YR 6/3).

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Κάτω από το χείλος στον λαιμό αβαθές και λεπτό χάραγμα σε σχήμα 'κλαδιού' αντεστραμμένου από το οποίο σώζεται σχεδόν το ήμισυ του πλάτους του. Αρκετά χαμηλότερα δύο παράλληλες γραμμές (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdán 2005, 67, αρ. 30·68, αρ. 31–35·70, αρ. 42·75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

159

ΜΘ 2449

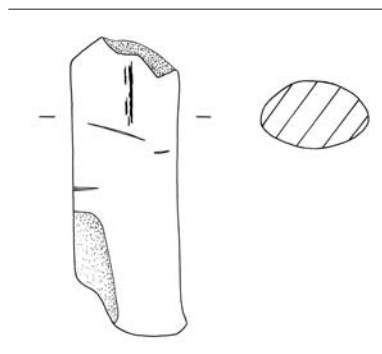
**Τμήμα λαβής αμφορέα άγνωστης
προέλευσης ύστερου 8ου –
μέσου 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2006. 022025 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,08μ., σωσ. διάμ. λαβής:
0,028μ., ύψ. χαρ.: 0,012μ., 0,017μ.

Λαβή αμφορέα σωζόμενη ως προς τα 2/3 με έντονη απόκρουση στο ένα άκρο.

Ο πηλός είναι ωχροκόκκινος (2.5YR 6/2) και τρέπεται σε ανοικτό καστανέρυθρο (5YR 6/4) στις επιφάνειες. Περιέχει αρκετά ως πολλά σκοτεινόχρωμα και λίγα λευκά μικρά εγκλείσματα, μεμονωμένα μεγάλα λευκά εγκλείσματα, καθώς και μικρή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Κάθετη λαβή πεπλατυσμένης ελλειψοειδούς διατομής εκτεινόταν από τον ώμο στον λαιμό.

Ίχνη από καστανόχρωμο γάνωμα στη ράχη της λαβής ανήκουν σε κάθετη ταινία.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Αβαθές και λεπτό χάραγμα τριών γραμμών: μία πλάγια στο κεντρικό τμήμα της ράχης της λαβής και δύο κάθετες, μία λίγο χαμηλότερα στην πλαϊνή επιφάνεια της λαβής και μία πολύ μικρότερη παράλληλη της προηγούμενης αλλά σε διαμετρικά αντίθετο σημείο της (βλ., π.χ., Paradoopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

160

ΜΘ 2451

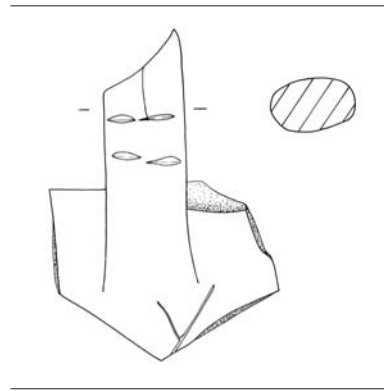
**Τμήμα ώμου και λαβής
αμφορέα ύστερου 8ου –
αρχών 7ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2006. 032077 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,135μ., σωσ. διάμ.:
0,079μ., διάμ. λαβής: 0,03μ.,
ύψ. χαρ.: 0,011–0,012μ. (λαβή),
0,025μ.

Σώζεται η λαβή κατά το ήμισυ περίπου μαζί με μικρό τμήμα ώμου αμφορέα.

Ο πηλός παρουσιάζει έντονη χρωματική διαφοροποίηση. Στην τομή της λαβής είναι τεφρορόδινος ως ανοικτός καστανέρυθρος (5YR 6/2 ως 6/3). Στην τομή του σώματος παρουσιάζει δύο στρώματα, ένα εξωτερικό καστανόχρωμο (7.5YR 5/3) και ένα εσωτερικό ανοικτό ερυθρόχρωμο (10R 6/6). Η εσωτερική επιφάνεια είναι ανοικτή καστανόχρωμη (7.5YR 6/4), ενώ η εξωτερική τεφρορόδινη (7.5YR 6/2). Ο πηλός περιέχει αρκετά σκοτεινόχρωμα, λίγα λευκά και μεμονωμένα καστανέρυθρα μικρά εγκλείσματα, ένα μεγάλο λευκό έγκλεισμα και μικρή ως αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Κάθετη λαβή μάλλον βραχεία και έντονα κυρτή ελαφρά πεπλατυσμένης ελλειψοειδούς διατομής εκτεινόταν από τον ώμο στον λαιμό.

Η εξωτερική επιφάνεια είναι λειασμένη και έχει απολεπιστεί αρκετά στη ράχη της λαβής.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στη ράχη της λαβής βαθύ χάραγμα τεσσάρων ανά ζεύγη οριζόντιων γραμμών και ψηλότερα αβαθούς και λεπτής κάθετης γραμμής (βλ., π.χ., Paradoopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385). Αμέσως κάτω από τη γένεση της λαβής βαθύ χάραγμα σε σχήμα 'Y'.

161**ΜΘ 2460**

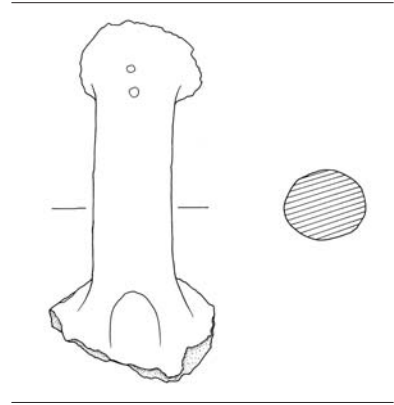
Λαβή αμφορέα άγνωστης προέλευσης ύστερου 8ου – αρχών 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 022057 (1), 032072 (1).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,155μ., σως. διάμ.: 0,071μ., διάμ. λαβής: 0,035–0,036μ., διάμ. οπών: 0,0033μ., 0,0035μ.

Λαβή αμφορέα συγκολλημένη από δύο μέρη διατηρεί ελάχιστο τμήμα ώμου.

Ο πηλός είναι ανοικτός ερυθρόχρωμος (2.5YR 6/6) με τεφροπράσινο (GLEY 1 6/1 10Y) πυρήνα και ανοικτή ροδοκάστανη (5YR 6/4) εσωτερική επιφάνεια. Περιέχει ελάχιστα μικρά λευκά, καστανέρυθρα και σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα, μεμονωμένα μεγάλα καστανέρυθρα και πολύ μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Στιβαρή λαβή κυκλικής διατομής με ευρεία, αρκετά ρηχή ελλειψοειδή κοιλότητα στη γένεσή της. Η κοιλότητα προκλήθηκε πριν από την όπτηση από το δάκτυλο του κεραμέα.

Η εξωτερική επιφάνεια και πιθανότατα και η εσωτερική επιφάνεια του λαιμού καλύπτονται από ωχροκίτρινο (2.5Y 8/2) επίχρισμα κυμαίνουσας πυκνότητας, αλλά ως επί το πλείστον πυκνό.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Ψηλά στη ράχη της λαβής αβαθές και λεπτό χάραγμα δύο επάλληλων μικρών οπών κυκλικής διατομής, ενώ αβαθής κοιλότητα κοντά στην ανώτερη ίσως κατάλοιπο προσπάθειας για μία τρίτη έκκεντρη οπή (βλ., π.χ., Csapo, Johnston & Geagan 2000, 117, αρ. 25· 120–121, αρ. 39, 44. SEG 53.957).

162**ΜΘ 2332**

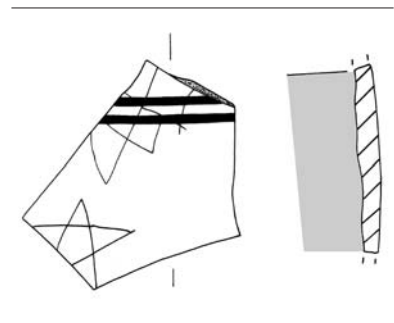
Όστρακο σώματος ανοικτού αγγείου μεσαίου μεγέθους από τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου 7ου – 6ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2003. 032008 (1).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,056μ., σως. διάμ.: 0,052μ., ύψ. χαρ.: 0,022–0,025μ.

Μεσαίου μεγέθους όστρακο σώματος ανοικτού αγγείου από την περιοχή αμέσως πάνω από τη μέγιστη διάμετρο.

Ο πηλός είναι ανοικτός ροδοκάστανος (5YR 6/4) και τρέπεται σε ροδόχρωμο (7.5YR 7/4) προς τις επιφάνειες. Περιέχει αρκετά λευκά και μεμονωμένα σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα, λίγα μεγάλα λευκά εγκλείσματα και μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Καμπύλα τοιχώματα σώματος.

Η εξωτερική επιφάνεια είναι αδρολειασμένη εδαφόχρωμη, ρόδινη ως ροδοκίτρινη (7.5YR 7/4 ως 7/6) και κοσμεύεται με δύο λεπτές ταινίες αρκετά

αραιού, εξίτηλου καστανέρυθρου γάνωματος. Η εσωτερική επιφάνεια καλύπτεται από πυκνό και καλοδιατηρημένο καστανέρυθρο γάνωμα.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Αβαθή και λεπτά αποσπασματικά χαράγματα αδιάγνωστου συμβόλου και σε σχήμα 'πεντάκτινου αστεριού ή πεντάλφα' (βλ. αρ. 145 και π.χ., Langdon 1976, 39–40, αρ. 168–169. Johnston 1979, 106, type 23B· 170, αρ. 23 και 2006, 91, type 23B, fig. 3, αρ. 42. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 122–123, αρ. 56. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 73, αρ. 57–58. SEG 55.980. BE 2005.385).

163**ΜΘ 2839**

Τμήμα λαιμού και λαβής πρόχου από τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου 7ου – 6ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2003. 022013 (3).

Συνανήκον(;) τμήμα: 022019 (9).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,115μ., σωσ. διάμ.: 0,061μ., σωσ. διάμ. χείλους: 0,05μ. (αρχική, κατ' εκτίμηση: 0,09μ.), διάμ. λαβής: 0,019μ., ύψ. χαρ.: 0,02μ.

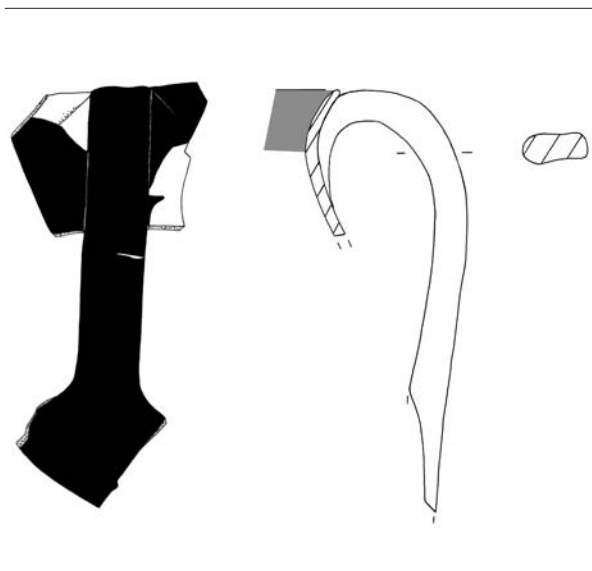
Συνανήκον(;) τμήμα: σωσ. ύψ.: 0,062μ., σωσ. διάμ.: 0,057μ., διάμ. χείλους: 0,08μ., διάμ. λαβής: 0,019μ.

Άνω τμήμα πρόχου συγκολλημένο από τρία όστρακα μεσαίου μεγέθους. Σώζεται η λαβή μαζί με το 1/5 περίπου του χείλους και του λαιμού, αλλά και μικρό τμήμα ώμου. Στο τμήμα αυτό συνανθίκει πιθανώς μεγάλο τμήμα ώμου και λαιμού, συγκολλημένο από οκτώ όστρακα μικρού μεγέθους και ένα όστρακο μεσαίου.

Πηλός ερυθρόχρωμος κατά τόπους κυμαινόμενος ως ροδοκάστανος (2.5YR 5/6 ως 5/4) με ανοικτές καστανόχρωμες (7.5YR 6/4) επιφάνειες. Στην περιοχή της πρόσφυσης της λαβής, ο πηλός κυμαίνεται ως ροδοκίτρινος (5YR 6/6) και παρουσιάζει ανοικτή καστανόχρωμη (7.5YR 6/4) εσωτερική επιφάνεια. Ο πηλός του λαιμού περιέχει αρκετά σκοτεινόχρωμα και ελάχιστα λευκά μικρά εγκλείσματα, ενώ ο πηλός της λαβής περιέχει σαφώς περισσότερα ανάλογα εγκλείσματα και ελάχιστα καστανέρυθρα, καθώς και λίγα μεγάλα εγκλείσματα λευκά, ανοικτά τεφρόχρωμα και καστανέρυθρα. Τόσο ο πηλός του λαιμού όσο και ο πηλός της λαβής περιέχουν μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου και ελάχιστη ποσότητα χρυσίζοντος μαρμαρυγία.

Σώμα πιθανότατα απίοσχημο σε ενιαίο περίγραμμα με βραχύ λαιμό, τα τοιχώματα του οποίου είναι έντονα κοίλα και απολήγουν σε αδιαμόρφωτο χείλος. Κάθετη λαβή ορθογώνιας διατομής εκτείνεται από τη μέγιστη διάμετρο ως αμέσως κάτω από το χείλος και υψώνεται ελαφρώς πάνω από αυτό.

Η διακόσμηση αποδίδεται με εξίτηλο ανοικτό καστανέρυθρο γάνωμα, το οποίο κυμαίνεται από αραιό ως αρκετά πυκνό και είναι γενικά καλοδιατηρημένο, όχι όμως και στη ράχη της λαβής. Γάνωμα καλύπτει το μεγαλύτερο τμήμα του εξωτερικού του ώμου και του λαιμού, το χείλος και το άνω τμήμα του εσωτερικού του λαιμού, όπου το κάτω πέρασ του γάνωματος

σχηματίζει λοξή γραμμή. Κάθετη πλατιά έντονα απολεπισμένη ταινία κάλυπτε τη ράχη της λαβής. Ίχνη γανώματος απαντώνται και σε σημείο της εσωτερικής όψης της λαβής.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Λίγο κάτω από το μέσον του ύψους της λαβής λεπτό χάραγμα οριζόντιας γραμμής μικρού ως μέτριου βάθους (βλ., π.χ., Paradooulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

164**M0 2245**

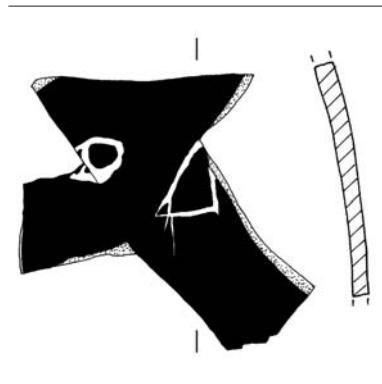
Τμήμα ώμου κλειστού αγγείου
από τον Θερμαϊκό Κόλπο
πρώτου μισού 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 022032 (1), 022034 (2).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,06μ., σωσ. διάμ.:
0,061μ., ύψ. χαρ.: 0,01μ.

Σώζεται μικρό τμήμα συγκολλημένο από τρία μικρά όστρακα του ώμου κλειστού αγγείου.

Πηλός ανοικτός καστανέρυθρος (5YR 6/4) με ροδόχρωμες (7.5YR 7/4) επιφάνειες. Περιέχει αρκετά σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, λίγα λευκά μικρά εγκλείσματα και αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Ελαφρά καμπύλα τα τοιχώματα του ώμου.

Η εξωτερική επιφάνεια καλύπτεται από εξίτηλο αραιό ως πολύ αραιό καστανόχρωμο ως καστανομέλανο γάνωμα, το οποίο έχει απολεπιστεί έντονα.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στον ώμο δύο χαραγμένα σε οριζόντια διάταξη: το ένα χαραγμένο με πολύ πλατιά μέτριου βάθους γραμμή σε σχήμα 'κύκλου' με προέκταση, το άλλο με λεπτή ανάλογου βάθους χάραξη σε σχήμα 'Δ', στη μία γωνία του οποίου δύο αβαθείς πλάγιες σε σχήμα 'Δ'.

165**M0 2919**

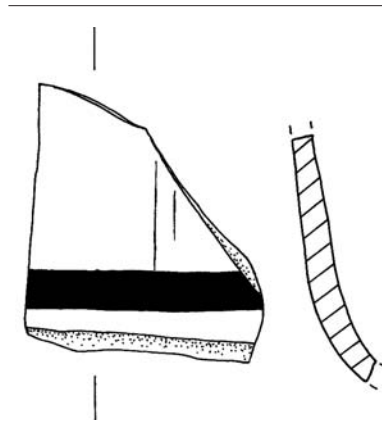
Τμήμα λαιμού αγγείου
μετάγγισης από τον Θερμαϊκό
Κόλπο πρώτου μισού 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2003. 022026 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,042μ., σωσ. διάμ.:
0,037μ., ύψ. χαρ.: 0,006–0,013μ.

Τμήμα λαιμού με ελάχιστο τμήμα ώμου αγγείου μετάγγισης.

Πηλός ανοικτός ερυθρόχρωμος (2.5YR 6/6) με πολύ μεγάλη ποσότητα μικρότατων κόκκων ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Χαμηλός, ελαφρά ακανόνιστος, ανάγλυφος δακτύλιος ορίζει τη μετάβαση από τον ώμο στον λαιμό, τα τοιχώματα του οποίου είναι ευθέα, σχεδόν κάθετα.

Η διακόσμηση αποδίδεται με καστανέρυθρο εξίτηλο, γάνωμα κυμαινόμενης πυκνότητας πάνω σε λειασμένη πορτοκαλέρυθρη (5YR 6/6) επιφάνεια, η οποία διατηρεί αμυδρά ίχνη από τη διαδικασία λείανσης. Παχιά ταινία στο κάτω πέρασ του λαιμού.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Χαμηλά στον λαιμό αβαθές και λεπτό χάραγμα δύο σχεδόν κάθετων γραμμών, από τις οποίες η μία περίπου διπλάσια της άλλης (βλ., π.χ., Παπαδοπουλος 1994, 447–448, αρ. Β1, Β3, Β5–7· 451–452, αρ. Β12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

166

ΜΘ 1957

Όστρακο σώματος μεγάλου κλειστού αγγείου από τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

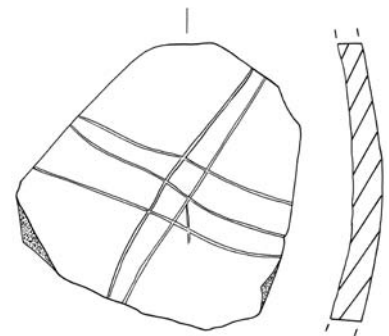
2003. 032022 (1).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,071μ., σως. διάμ.: 0,069μ., διάμ. χαρ.: 0,006μ.

Μεγάλο αποστρογγυλεμένο όστρακο σώματος κλειστού αγγείου με ίχνη καύσης σε περιορισμένο τμήμα της εξωτερικής, αλλά και της εσωτερικής επιφάνειας.

Ο πηλός είναι ροδοκάστανος (2.5YR 5/4), τρέπεται σε ορισμένα τμήματα σε ερυθρόχρωμο (2.5YR 5/6) και παρουσιάζει κατά τόπους τεφρογάλαζο πυρήνα (GLEY 2 6/1 10B ως 5/1 10B). Η εξωτερική και η εσωτερική επιφάνεια είναι ροδοκάστανες (5YR 5/4 ως 5/3). Ο πηλός περιέχει πάρα πολύ μεγάλη ποσότητα μικρότατων κόκκων ασημόχρωμου μαρμαρυγία, αλλά είναι κατά τα άλλα καθαρός.

Σώμα σφαιρικό ή παχύ ωσειδές.

Η εξωτερική και η εσωτερική επιφάνεια είναι στιλβωμένες με τα ίχνη του στιλβωτήρα ευδιάκριτα στην εξωτερική και έντονα στην εσωτερική.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση και πιθανότατα μετά τη θραύση του αγγείου). Σε όλη την έκταση του οστράκου αμελές, λεπτό και μέτριου βάθους χάραγμα ομάδων τριών και δύο γραμμών, οι οποίες διασταυρώνονται σχεδόν κάθετα.

167**M0 2271**

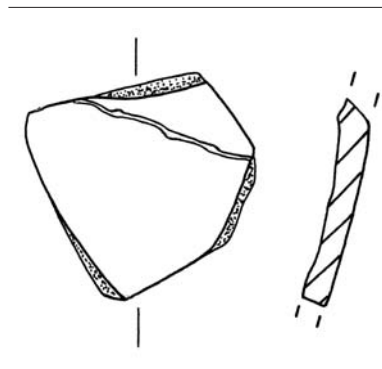
Όστρακο σώματος κλειστού αγγείου μεσαίου μεγέθους από τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου 7ου – 6ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2003. 022011 (1).

Διαστάσεις

σωζ. ύψ.: 0,026μ., σωζ. διάμ.: 0,029μ., ύψ. χαρ.: 0,012–0,024μ.

Μικρό όστρακο σώματος κλειστού αγγείου.

Ο πηλός είναι ανοικτός ερυθρόχρωμος (2.5YR 6/6) με τεφρογάλαζο (GLEY 2 6/1 10 B) πυρήνα και ροδοκίτρινη (5YR 6/6) εξωτερική επιφάνεια. Περιέχει λίγα σκοτεινόχρωμα και ελάχιστα λευκά μικρά εγκλείσματα, ελάχιστα λευκά και μεμονωμένα σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα μεσαίου μεγέθους και μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Ελαφρότατα καμπύλα τοιχώματα σώματος.

Η εξωτερική επιφάνεια είναι αδρολειασμένη.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Χάραγμα μίας πλάγιας βαθιάς γραμμής (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

168**M0 2280**

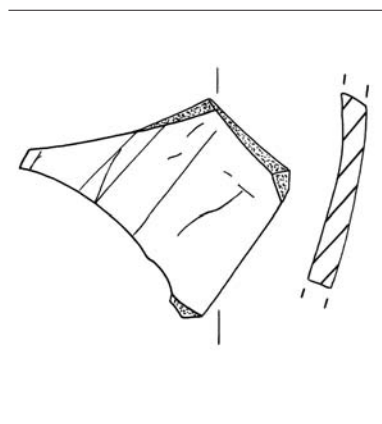
Όστρακο ώμου κλειστού αγγείου μεσαίου μεγέθους από τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου 7ου – 6ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2003. 022028 (1).

Διαστάσεις

σωζ. ύψ.: 0,039μ., σωζ. διάμ.: 0,048μ., ύψ. χαρ.: 0,01–0,02μ.

Μεσαίου μεγέθους όστρακο ώμου κλειστού αγγείου.

Ο πηλός είναι ροδοκάστανος (2.5YR 5/4) με ροδοκίτρινη (5YR 6/6) εξωτερική επιφάνεια και καστανόχρωμη (7.5YR 5/2) εσωτερική, αλλοιωμένη χρωματικά λόγω καύσης. Περιέχει ελάχιστα σκοτεινόχρωμα και καστανέρυθρα μικρά εγκλείσματα και αρκετή ως μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Έντονα καμπυλούμενος ώμος.

Λειασμένη η εξωτερική επιφάνεια.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Αβαθές χάραγμα έξι λεπτών άνιων και σε απόσταση μεταξύ τους γραμμών, από τις οποίες τρεις σε σχήμα 'N'.

169**ΜΘ 2276**

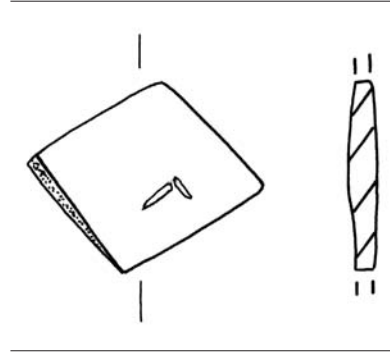
Όστρακο σώματος μικρού κλειστού αγγείου από τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου 7ου – 6ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2003. 022020 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,02μ., σωσ. διάμ.: 0,023μ., ύψ. χαρ.: 0,003–0,005μ.

Μικρό όστρακο σώματος κλειστού αγγείου με ιζήματα σε τμήμα της εσωτερικής επιφάνειας και των ακμών.

Ο πηλός είναι τεφρόχρωμος προς τεφροκάστανος στις επιφάνειες (10YR 5/1 στην εξωτερική 10YR 6/1 στην εσωτερική) και τεφρόχρωμος προς τεφρογάλαζος (GLEY 1 6/N) στον πυρήνα. Περιέχει ελάχιστα μικρά λευκά εγκλείσματα και μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία σε μορφή μικρότατων κόκκων.

Σχεδόν ευθεία τοιχώματα ώμου.

Η εξωτερική επιφάνεια είναι λειασμένη εδαφόχρωμη.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στην εξωτερική επιφάνεια αβαθές και λεπτό χάραγμα σε σχήμα 'πλάγιου Γ', του οποίου οι γραμμές δεν εφάπτονται.

170**ΜΘ 2281**

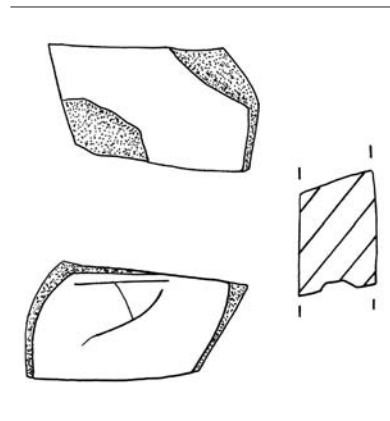
Όστρακο σώματος κρατηρόσχημου αγγείου από τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου 7ου – 6ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 022031 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,022μ., σωσ. διάμ.: 0,041μ., ύψ. χαρ.: 0,014μ.

Μικρό όστρακο σώματος κλειστού αγγείου.

Ο πηλός είναι ροδοκάστανος (2.5YR 5/4) και τρέπεται σε ερυθρόχρωμο (2.5YR 5/6) στις επιφάνειες. Περιέχει ελάχιστα μικρά λευκά εγκλείσματα, καθώς και μεγάλη ποσότητα μικρότατων κόκκων ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Ελαφρότατα καμπύλα τοιχώματα σώματος.

Τεφρόχρωμο ως σκοτεινό τεφρόχρωμο (10YR 5/1 ως 4/1) επίχρισμα, το οποίο είναι αρκετά πυκνό, κατά τόπους απολεπισμένο στην εσωτερική(;) επιφάνεια, αλλά αραιό, σχεδόν πλήρως απολεπισμένο στην εξωτερική(;).

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (πριν από την όπτηση). Στην εσωτερική(;) επιφάνεια αβαθές χάραγμα επικαλυπτόμενο από επίχρισμα, δύο πλάγιων λεπτών γραμμών, οι οποίες συγκλίνουν και μία από τις οποίες τέμνεται στο εσωτερικό από κάθετη σε σχήμα 'πλάγιου Α'.

171**MΘ 2273**

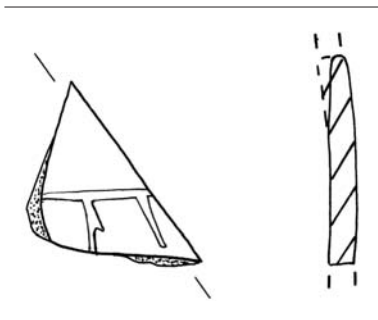
Όστρακο σώματος μικρού κλειστού αγγείου από τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου 7ου – 6ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2003. 022011 (1).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,023μ., σως. διάμ.: 0,024μ., ύψ. χαρ.: 0,017μ.

Μικρό όστρακο σώματος κλειστού αγγείου με έντονες φθορές σε δύο σημεία. Ο πηλός είναι ανοικτός καστανέρυθρος (5YR 6/4) με τεφροκάστανο (10YR 5/2) πυρήνα. Περιέχει πολλά λευκά και ελάχιστα σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα και μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Ελαφρότατα καμπύλα τοιχώματα σώματος.

Η εξωτερική επιφάνεια είναι λειασμένη ανοικτή καστανόχρωμη (7.5YR 6/3).

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Αβαθές χάραγμα με πλατιές γραμμές σε σχήμα 'Π'.

172**MΘ 2327**

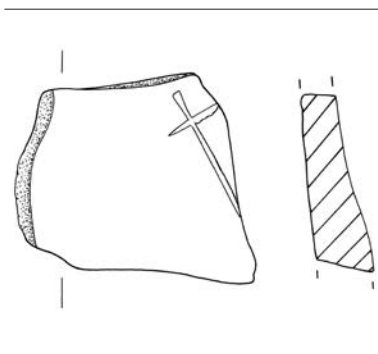
Όστρακο λαιμού αποθηκευτικού αγγείου μεγάλου μεγέθους από τον Θερμαϊκό Κόλπο ύστερου 7ου – 6ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2003. 032001 (1).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,051μ., σως. διάμ.: 0,061μ., ύψ. χαρ.: 0,035μ.

Μεσαίου μεγέθους όστρακο λαιμού αμφορέα με περιορισμένα ιζήματα κατά τόπους.

Ο πηλός είναι ανοικτός ερυθρόχρωμος (2.5YR 6/6) και παρουσιάζει κατά τόπους ροδοκάστανο (2.5YR 5/4) ή ροδοκίτρινο (7.5YR 6/6) πυρήνα. Η εξωτερική επιφάνεια είναι ανοικτή ερυθρόχρωμη ως ερυθρόχρωμη (2.5YR 6/6 ως 5/6) και η εσωτερική ανοικτή ροδοκάστανη (2.5YR 6/6). Ο πηλός περιέχει αρκετά λευκά και λίγα τεφρόχρωμα και σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, λίγα μεγάλα λευκά εγκλείσματα και πολύ μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Τα τοιχώματα του λαιμού συγκλίνουν ελαφρότατα και λεπταίνουν έντονα προς τα πάνω.

Η εξωτερική και η εσωτερική επιφάνεια είναι λειασμένες αλλά και αρκετά απολεπισμένες. Δύο κηλίδες καστανέρυθρου γανώματος(;) στην εξωτερική επιφάνεια.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Αβαθές χάραγμα δύο πλατιών γραμμών σε σχήμα 'πλάγιου X' (βλ., π.χ., Παπαδόπουλος 1994, 440–447, αρ. A1–2, A4, A9–11, A13, A18, A20–22, A 24–28, A31–34 και A36. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 121–125, αρ. 44–45, 55, 60, 67, 69, 72, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdán 2005, 67, αρ. 27–28· 71–72, αρ. 48· 53–54. SEG 55.980. BE 2005.385).

173

ΜΘ 2208

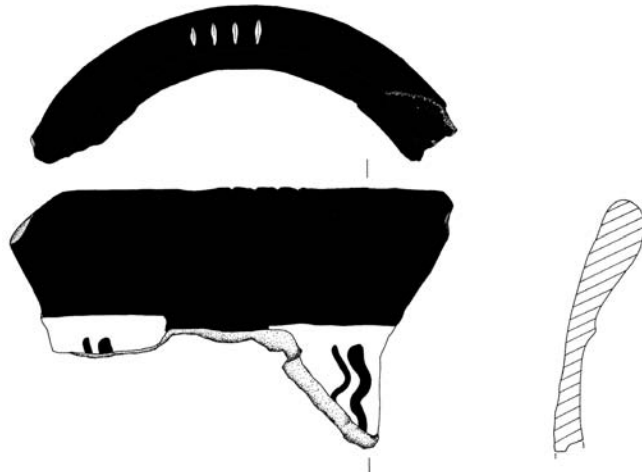
Τμήμα λαιμού και χείλους
αττικού αμφορέα τύπου SOS
δεύτερου μισού του 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2003. 022009 (4).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,103μ., σωσ. διάμ.
χείλους: 0,177μ. (αρχική,
κατ' εκτίμηση: 0,18μ.), ύψ. χαρ.:
0,007–0,009μ.

Τέσσερα όστρακα μεσαίου μεγέθους συγκολλημένα σχηματίζουν μικρό τμήμα του λαιμού και σχεδόν το ήμισυ του χείλους αμφορέα.

Πηλός ροδόχρωμος ως ροδοκίτρινος (5YR 7/4 ως 7/6) με ροδόχρωμη επιφάνεια (7.5YR 8/4). Περιέχει πολλά καστανέρυθρα και λίγα σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, πολλά μεγάλα κυρίως γωνιώδη αλλά και αποστρογγυλεμένα καστανέρυθρα εγκλείσματα και μικρή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Λαιμός με κάθετα σχεδόν τοιχώματα και πλατύ ανάγλυφο δακτύλιο στο ανώτερο τμήμα του. Χείλος πολύ υψηλό και λεπτό που ανοίγει αρκετά έντονα και παχαίνει ελαφρώς προς τα πάνω.

Η εξωτερική επιφάνεια είναι λειασμένη και κοσμεύεται με αρκετά στιλπνό, ελαφρώς αραιό καστανομέλανο ως μελανό γάνωμα, κατά τόπους απολεπισμένο και είναι ωχροκάστανη (10YR 8/3) στις εδαφόχρωμες περιοχές. Στο μέσον του ύψους του λαιμού εντοπίζεται ζώνη που φέρει ζεύγη κάθετων κυματοειδών ταινιών στα δύο άκρα (το ένα ζεύγος σώζεται ελάχιστα). Γάνωμα εκτείνεται πάνω από τον ανάγλυφο δακτύλιο και καλύπτει την εξωτερική επιφάνεια του χείλους.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στο χείλος βαθύ χάραγμα τεσσάρων γραμμών (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdand 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

174**M0 2192**

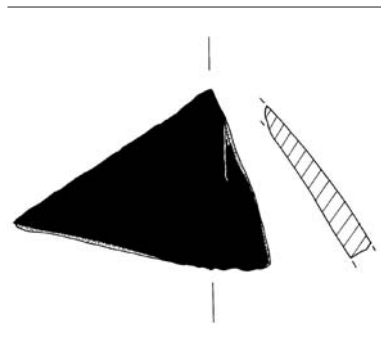
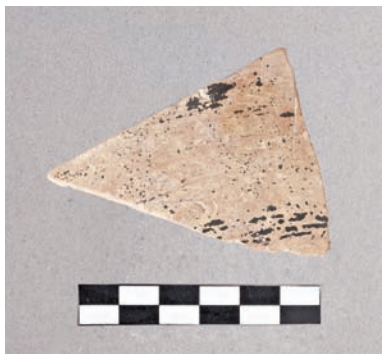
**Όστρακο σώματος αμφορέα
τύπου SOS ύστερου 7ου –
πρώτου μισού 6ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2003. 022015 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,054μ., σωσ. διάμ.:
0,07μ., ύψ. χαρ.: 0,004–0,016μ.

Μεσαίου μεγέθους όστρακο αμφορέα.

Πηλός ροδόχρωμος (5YR 7/4) ελαφρώς πιο άτονος (7.5YR 7/4) προς την εξωτερική επιφάνεια. Περιέχει πολλά καστανέρυθρα εγκλείσματα μικρού και μεσαίου μεγέθους, αρκετά μεγάλα καστανέρυθρα γωνιώδη εγκλείσματα και μικρή ως αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Καμπύλα τοιχώματα σώματος.

Η εξωτερική επιφάνεια καλυπτόταν από στιλπνό μελανό γάνωμα, το οποίο είναι σχεδόν πλήρως απολεπισμένο.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Χάραγμα πλάγιας γραμμής και δύο μικρών παράλληλων σε σχήμα μηνοειδές (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

175**M0 2270**

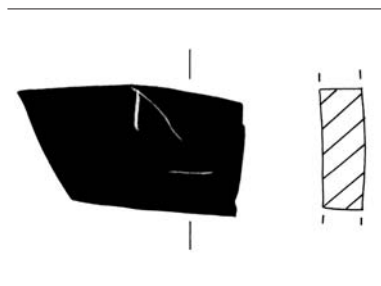
**Όστρακο σώματος αττικού
αμφορέα τύπου SOS ύστερου
7ου – πρώτου μισού 6ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2003. 022011 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,029μ., σωσ. διάμ.:
0,044μ., ύψ. χαρ.: 0,013μ.

Μικρό όστρακο σώματος αμφορέα με μικρή, αλλά έντονη απόκρουση στην εσωτερική επιφάνεια.

Ο πήλός είναι ανοικτός ροδοκάστανος (2.5YR 6/4 ως 6/3) με ανοικτή ερυθρόχρωμη (2.5YR 6/6) εξωτερική επιφάνεια και ροδοκίτρινη (5YR 7/6) εσωτερική. Περιέχει ελάχιστα σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα και αρκετή ποσότητα μικρότατων κόκκων ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Ελαφρότατα, καμπύλα τοιχώματα σώματος.

Η εξωτερική επιφάνεια καλύπτεται από καστανέρυθρο ως πορτοκαλέρυθρο γάνωμα, απολεπισμένο ελαφρά κατά τόπους.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση): Χάραγμα γραμμών διαφορετικού βάθους και πλάτους σε σχήμα 'Λ', κάτω από το οποίο οριζόντια γραμμή (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–451, αρ. B1, B3, B4, B5–7, B9–B10· 451–452, αρ. B12–14 και 467468. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 69, αρ. 39–40. SEG 55.980. BE 2005.385).

176**ΜΘ 2265**

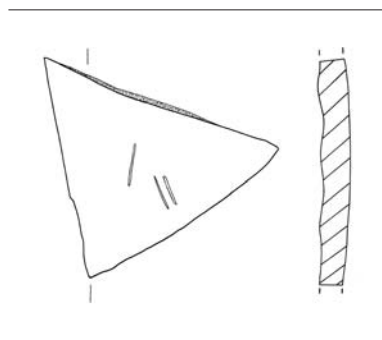
**Όστρακο σώματος σαμιακού
αμφορέα ύστερου 7ου –
6ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2003. 022006 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,082μ., σωσ. διάμ.:
0,09μ., ύψ. χαρ.: 0,011–0,015μ.

Μεγάλο όστρακο σώματος αμφορέα με απολεπισμένο μικρό τμήμα της εξωτερικής και της εσωτερικής επιφάνειας και αρκετά ιζήματα στις ακμές.

Ο πηλός είναι ανοικτός ερυθρόχρωμος (2.5YR 6/6) με ανοικτό τεφροκάστανο ως τεφρόχρωμο (10YR 6/2 ως 6/1) πυρήνα, ροδόχρωμη (5YR 7/4) εσωτερική και πιο ανοικτή ροδόχρωμη (7.5YR 7/3 ως 8/4) εξωτερική επιφάνεια. Περιέχει ελάχιστα καστανέρυθρα και σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, μεμονωμένα μεγάλα εγκλείσματα διαφορετικών χρωμάτων (τεφρό, καστανέρυθρο, ωχροκάστανο, και πολύ μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Ελαφρά καμπύλα τοιχώματα σώματος.

Λειασμένη η εξωτερική επιφάνεια.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Αβαθές και λεπτό χάραγμα τριών μικρών, ίσου ύψους πλάγιων γραμμών και άλλη μία σχεδόν κάθετη (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. Β1, Β3, Β5–7· 451–452, αρ. Β12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdant 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

177**ΜΘ 2217**

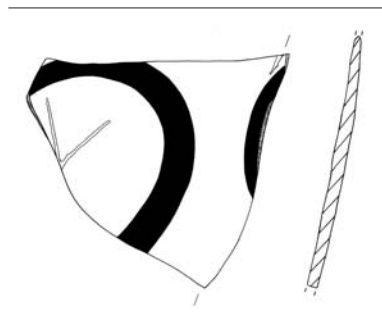
**Τμήμα ώμου χιακού αμφορέα
ύστερου 7ου – 6ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2003. 022003 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,09μ., σωσ. διάμ.:
0,115μ., ύψ. χαρ.: 0,029μ.

Μεγάλο όστρακο ώμου χιακού αμφορέα, στο οποίο έχει συγκολληθεί ένα μικρό.

Πηλός καστανέρυθρος (5YR 5/3) προς την εξωτερική επιφάνεια και ανοικτός καστανόχρωμος (7.5YR 6/4) στην εσωτερική με τεφρορόδινο (7.5YR 6/2) πυρήνα. Περιέχει πολλά σκοτεινόχρωμα και λευκά μικρά εγκλείσματα, ελάχιστα καστανέρυθρα και αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Ελαφρά καμπύλα τοιχώματα ώμου.

Η εξωτερική επιφάνεια κοσμείται με αρκετά πυκνό ωχροκίτρινο (2.5Y 8/2 ως 8/3) επίχρισμα και εξίτηλο, αρκετά πυκνό μελανό γάνωμα. Τόσο το επίχρισμα όσο και το γάνωμα είναι καλοδιατηρημένα. Σώζεται σχεδόν πλήρως το ένα σκέλος του χαρακτηριστικού για τους χιακούς αμφορείς

μεγάλου σιγμοειδούς αγκίστρου αλλά και μικρό τμήμα καμπύλης ταινίας που πιθανότατα περιέβαλε τη γένεση της κάθετης λαβής.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στο μέσον του σκέλους του σιγμοειδούς αγκίστρου αβαθές χάραγμα σε σχήμα 'πλάγιου Υ' και πάνω δεξιά κάτω τμήμα πλάγιας γραμμής.

178**MΘ 2218**

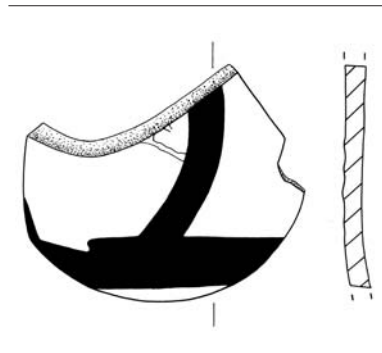
**Τμήμα λαιμού χιακού αμφορέα
ύστερου 7ου – 6ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2003. 022009 (1), 022010 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,071μ., σωσ. διάμ.:
0,082μ., ύψ. χαρ.: 0,015μ.

Μικρό τμήμα λαιμού αμφορέα συγκολλημένο από δύο όστρακα μεσαίου και μικρού μεγέθους.

Πηλός ανοικτός ροδοκάστανος (5YR 6/4) με καστανόχρωμο (7.5YR 5/3) πυρήνα και ροδόχρωμη (7.5YR 7/4) εσωτερική επιφάνεια. Περιέχει αρκετά σκοτεινόχρωμα και λευκά μικρά εγκλείσματα, λίγα καστανέρυθρα και αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Λαιμός με κάθετα τοιχώματα.

Η εξωτερική επιφάνεια κοσμεύεται με πυκνό ωχροκάστανο ως κιτρινωπό (10YR 8/4 ως 8/6) επίχρισμα και ελαφρώς στιλπνό, αρκετά πυκνό καστανομέλανο γάνωμα. Τόσο το επίχρισμα όσο και το γάνωμα είναι καλοδιατηρημένα. Σώζεται αμελής οριζόντια ταινία, από την οποία φύονται δύο καμπύλες ταινίες σχηματίζοντας δακτύλιο που περιέβαλε την πρόσφυση της κάθετης λαβής.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Εντός και εφαπτόμενο του δακτυλίου πλατύ χάραγμα πλάγιας γραμμής (βλ., π.χ., Παπαδοπούλου 1994, 447-448, αρ. B1, B3, B5-7· 451-452, αρ. B12-14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166-167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123-125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdán 2005, 67, αρ. 30-70, αρ. 42-75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

179**MΘ 2221**

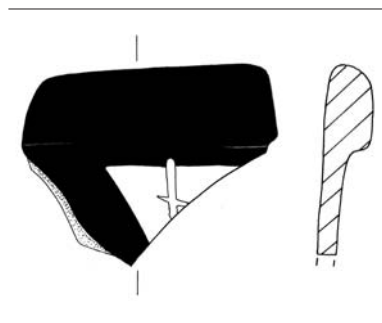
**Τμήμα λαιμού και χείλους
χιακού αμφορέα ύστερου 7ου –
6ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2003. 032006 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,055μ., σωσ. διάμ. χεί-
λους: 0,075μ. (αρχική, κατ' εκτίμη-
ση: 0,13μ.), ύψ. χαρ.: 0,016μ.

Μεσαίου μεγέθους όστρακο αμφορέα σώζει το 1/4 περίπου της περιφέρειας του χείλους και μικρό τμήμα του λαιμού μαζί με μικρότατο τμήμα της πρόσφυσης της λαβής.

Πηλός ανοικτός καστανόχρωμος (7.5YR 6/4) με ανοικτό τεφρόχρωμο (5Y 7/1) πυρήνα. Περιέχει πολλά σκοτεινόχρωμα και λευκά μικρά εγκλείσματα, λίγα ως ελάχιστα καστανέρυθρα και αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Λαιμός με κάθετα(;) τοιχώματα, στα οποία προσφύονταν κάθετη λαβή, και χείλος αποστρογγυλεμένο.

Η εξωτερική επιφάνεια, συμπεριλαμβανομένης της άνω επιφάνειας του χείλους, φέρει λευκό (10YR 8/1) επίχρισμα που επικαλυπτόταν πλήρως από εξίτηλο, αρκετά πυκνό καστανέρυθρο γάνωμα (ακανόνιστα ίχνη επιχρίσματος και στο εσωτερικό του λαιμού). Τόσο το επίχρισμα όσο και το γάνωμα είναι έντονα απολεπισμένα.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στον λαιμό κάτω από το χείλος αρκετά βαθύ χάραγμα σε σχήμα 'σταυρού' (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 440–441, αρ. A3 και A7–12· 444–445, αρ. A14–17. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 117, αρ. 25· 120, αρ. 37. SEG 53.957. Johnston 2005, 387, αρ. 294. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 69, αρ. 41· 71, αρ. 47. SEG 55.980. BE 2005.385).

180**ΜΘ 2223**

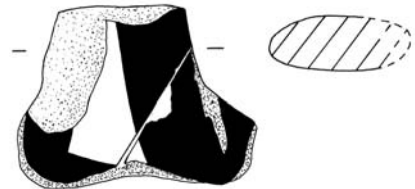
**Τμήμα λαβής χιακού αμφορέα
ύστερου 7ου – 6ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2003. 022001 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,055μ., σωσ. διάμ.:
0,67μ., διάμ. λαβής: 0,035μ.,
ύψ. χαρ.: 0,015μ.

Όστρακο μεσαίου μεγέθους σώζει το κάτω τμήμα κάθετης λαβής μαζί με μικρό τμήμα του ώμου αμφορέα.

Πηλός ανοικτός καστανέρυθρος (5YR 6/4) με ανοικτές καστανόχρωμες (7.5YR 6/3) επιφάνειες. Περιέχει πολλά σκοτεινόχρωμα και λευκά μικρά εγκλείσματα, λίγα καστανέρυθρα και αρκετή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Κάθετη λαβή πεπλατυσμένης ελλειψοειδούς διατομής προσφύεται στον ώμο, η οποία εκτεινόταν στον λαιμό.

Η εξωτερική επιφάνεια κοσμεύεται με αρκετά πυκνό ωχροκάστανο (10YR 8/3) επίχρισμα, το οποίο δεν εκτείνεται στην εσωτερική επιφάνεια της λαβής, και αρκετά στιλπνό και πυκνό καστανέρυθρο γάνωμα. Τόσο το επίχρισμα όσο και το γάνωμα έχουν απολεπιστεί κατά τόπους. Δύο ελαφρώς λοξές παχιές ταινίες στη ράχη της λαβής, οι οποίες συγκλίνουν προς τα πάνω, πιθανότατα διασταυρώνονταν στο μέσον περίπου του ύψους της λαβής.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στη γένεση της λαβής αβαθές χάραγμα πλάγιας γραμμής (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

181**M0 2224**

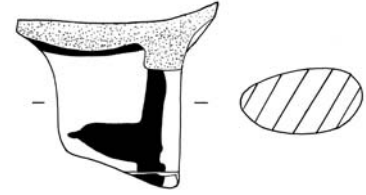
Τμήμα λαιμού και λαβής
χιακού αμφορέα ύστερου
7ου – 6ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2003. 022003(;)(1).

Διαστάσεις

σωζ. ύψ.: 0,055μ., σωζ. διάμ.:
0,57μ., διάμ. λαβής: 0,035μ.,
ύψ. χαρ.: 0,019μ.

Όστρακο μεσαίου μεγέθους σώζει το άνω τμήμα κάθετης λαβής μαζί με μικρό τμήμα του λαιμού αμφορέα.

Πηλός ανοικτός καστανέρυθρος (5YR 6/4) με ανοικτές τεφροκάστανες (10YR 6/2) επιφάνειες, αρκετά σκοτεινόχρωμα και πολλά λευκά μικρά εγκλείσματα, ελάχιστα καστανέρυθρα και ελάχιστη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Κάθετη λαβή πεπλατυσμένης ελλειψοειδούς διατομής προσφύεται στον λαιμό η οποία εκτεινόταν στον ώμο.

Η εξωτερική επιφάνεια κοσμεύεται με αρκετά πυκνό ελαφρώς στιλπνό ωχροκίτρινο (2.5Y 8/2) επίχρισμα, το οποίο εκτείνεται και στην εσωτερική επιφάνεια της λαβής, και εξίτηλο, πυκνό, μελανό γάνωμα. Τόσο το επίχρισμα όσο και το γάνωμα είναι καλοδιατηρημένα. Αμέσως πάνω από την πρόσφυση της λαβής, σώζονται ίχνη ταινίας που ενδεχομένως την περιέβαλε. Η ράχη της λαβής φέρει κάθετη λεπτή ταινία, από το ένα πέρας της οποίας φύεται μία παχιά και βραχεία οριζόντια ταινία.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στη ράχη της λαβής αβαθές χάραγμα γραμμής (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

182**M0 2269**

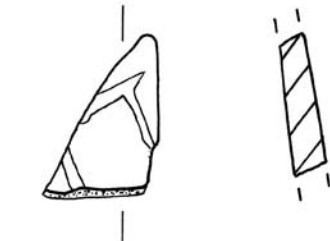
Όστρακο σώματος
χιακού αμφορέα ύστερου
7ου – 6ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2003. 022009 (1).

Διαστάσεις

σωζ. ύψ.: 0,016μ., σωζ. διάμ.:
0,024μ., ύψ. χαρ.: 0,004–0,006μ.

Πολύ μικρό όστρακο σώματος αμφορέα.

Πηλός ανοικτός ροδοκαστανός (5YR 6/4) με ανοικτό τεφροκάστανο (10YR 6/2) πυρήνα. Περιέχει πολλά λευκά, λίγα σκοτεινόχρωμα και καστανέρυθρα μικρά εγκλείσματα και μικρή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Ελαφρότατα καμπύλα τοιχώματα σώματος.

Η εξωτερική επιφάνεια καλύπτεται από καλοδιατηρημένο πυκνό ανοικτό ωχροκαστανο (10YR 8/3) επίχρισμα.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Αβαθές χάραγμα με πλατιές γραμμές σε σχήμα 'πλάγιου Π'.

183**ΜΘ 2198**

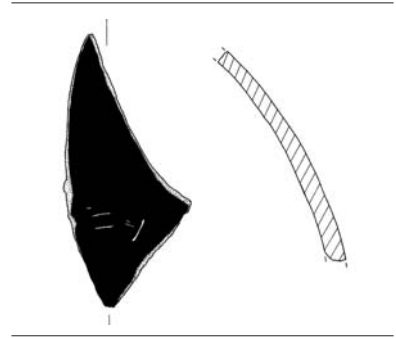
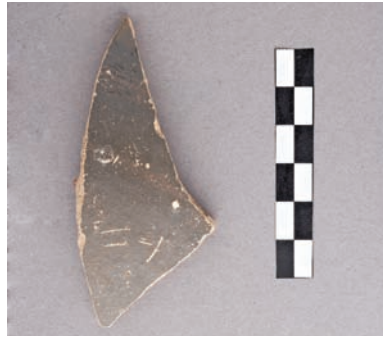
Όστρακο σώματος ολόβαφου
αμφορέα άγνωστης προέλευσης
7ου – 6ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2006. 022 τοίχος 5 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,099μ., σωσ. διάμ.:
0,05μ., ύψ. χαρ.: 0,002–0,01μ.

Αρκετά μεγάλο όστρακο σώματος αμφορέα λίγο πάνω από το ύψος της μέγιστης διαμέτρου.

Πηλός ανοικτός ροδοκάστανος (5YR 6/4) με ανοικτή καστανόχρωμη (7.5YR 6/4) εσωτερική επιφάνεια και μαλακή υφή. Περιέχει αρκετά καστανέρυθρα και λίγα σκοτεινόχρωμα και λευκά μικρά εγκλείσματα, μεμονωμένα μεγάλα καστανέρυθρα και λευκά εγκλείσματα, καθώς και πολύ μεγάλη ποσότητα χρυσιζοντος και δευτερευόντως ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Καμπύλα τοιχώματα σώματος.

Η εξωτερική επιφάνεια καλύπτεται από καλοδιατηρημένο, αρκετά στιλπνό πυκνό και μελανό γάνωμα.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Χάραγμα έξι άνισων γραμμών, από τις οποίες οι τρεις οριζόντιες και παράλληλες μεταξύ τους και δεξιά τους δύο μικρότερες παράλληλες πλάγιες και μία πλάγια γραμμή (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

184**ΜΘ 2414**

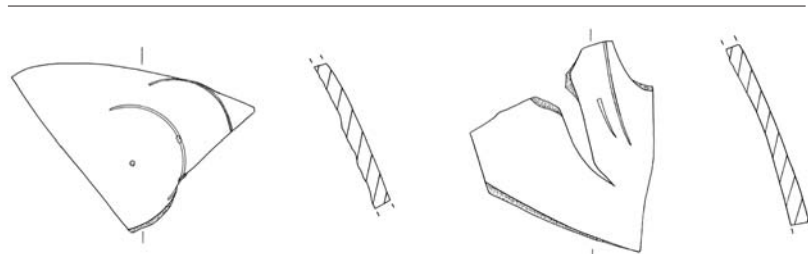
Όστρακα ώμου και σώματος
αμφορέα άγνωστης προέλευσης
πρώτου μισού 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2003, 2004. 032020 (τα 3 όστρακα
με τα χαράγματα), 032038 (6).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,08μ., 0,063μ., 0,05μ.,
σωσ. διάμ.: 0,08μ., 0,093μ.,
0,062μ. ύψ. χαρ.:
0,033–0,034μ., 0,012–0,025μ.

Εννέα μικρού και κυρίως μεσαίου μεγέθους όστρακα σώματος αμφορέα συγκολλημένα σε δύο ομάδες των τριών και μία ομάδα των δύο.

Ο πηλός είναι ροδόχρωμος (7.5YR 7/4) και περιέχει πάρα πολλά πορτοκαλέρυθρα ως καστανέρυθρα εγκλείσματα μικρού και μεσαίου μεγέθους, αρκετά λευκά και λίγα σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα, καθώς και αρκετά μεγάλα καστανόχρωμα εγκλείσματα.

Καμπύλα τα τοιχώματα του ώμου.

Η εξωτερική αδρολειασμένη επιφάνεια είναι ανοικτή ωχροκάστανη (10YR 8/3).

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Τα δύο εγχάρakta τμήματα συγκολλημένα από τρία όστρακα το καθένα έχουν ακτίνα 0,0215μ. και ακολουθούν ελαφρώς διαφορετικό άξονα. Στο ένα βαθύ και λεπτό χάραγμα σε σχήμα 'διπλού C' με βαθιά οπή από την ακίδα του διαβήτη (βλ., π.χ., Csapo, Johnston & Geagan 2000, 122, αρ. 53. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 66–67, αρ. 26. SEG 55.980. BE 2005.385). Στο άλλο δύο πλάγιες από τις οποίες η μία διπλάσια περίπου της άλλης (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

185

ΜΘ 2446

Τμήμα λαιμού και χείλους αμφορέα άγνωστης προέλευσης πρώτου μισού 7ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 022031 (2).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,47μ., σωσ. διάμ. χείλους: 0,104μ. (αρχική, κατ' εκτίμηση: 0,16μ.), ύψ. χαρ.: 0,011μ.

Δύο συγκολλημένα όστρακα σχηματίζουν το 1/4 περίπου του χείλους μαζί με μικρό τμήμα του ανώτερου λαιμού αμφορέα, με έντονη απόκρουση στο ένα άκρο.

Πηλός ροδόχρωμος (7.5YR 8/3 ως 8/4) με πολλά καστανέρυθρα εγκλείσματα μικρού και μεσαίου μεγέθους, αρκετά λευκά και ελάχιστα σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα μικρού μεγέθους.

Λαιμός με τοιχώματα που αποκλίνουν προς τα πάνω και φέρουν δύο καλοσχηματισμένες, αρκετά πλατιές αυλακώσεις μέτριου βάθους στο ανώτερο τμήμα. Αποστρωγγυλεμένο χείλος με ελαφρά εγκοπή στην κάτω επιφάνεια. Ίχνος από την πρόσφυση κάθετης λαβής σώζεται αμέσως κάτω από το χείλος.

Αδρολειασμένη εδαφόχρωμη η εξωτερική και η εσωτερική επιφάνεια.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση): Στην άνω επιφάνεια του χείλους βαθύ χάραγμα σε σχήμα 'πλάγιου V' (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 448–451, αρ. B4, B9–B10 και 468. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdán 2005, 69, αρ. 39–40. SEG 55.980. BE 2005.385).

186**ΜΘ 2262**

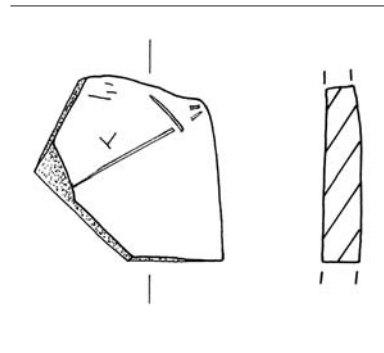
Όστρακο σώματος αμφορέα
άγνωστης προέλευσης ύστερου
7ου – 6ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2003. 022001 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,036μ., σωσ. διάμ.:
0,034μ., ύψ. χαρ.: 0,026μ.

Μικρού προς μεσαίου μεγέθους όστρακο σώματος αμφορέα.

Ο πηλός είναι ανοικτός ροδοκάστανος (5YR 6/4), με ελάχιστα σκοτεινόχρωμα και καστανέρυθρα και μεμονωμένα τεφρόχρωμα μικρά εγκλείσματα και πολύ μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία, κυρίως σε μορφή κόκκων, και φολίδων.

Ελαφρότατα κοίλα τοιχώματα σώματος.

Λειασμένη ροδοκίτρινη (5YR 6/6) εξωτερική επιφάνεια.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Αβαθές και λεπτό χάραγμα σε σχήμα 'πλάγιου Γ επί τα λαιά' και άλλων ακανόνιστων γραμμών (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdán 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

187**ΜΘ 2230**

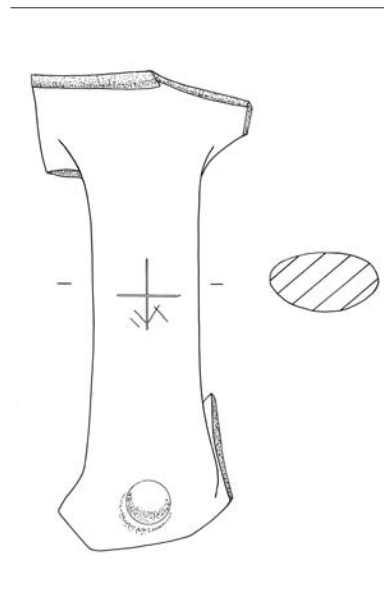
Τμήμα λαβής και λαιμού
αμφορέα άγνωστης προέλευσης
ύστερου 7ου – 6ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2003. 022008 (1).

Διαστάσεις

σωσ. ύψ.: 0,15μ., σωσ. διάμ.:
0,076μ., διάμ. λαβής: 0,038μ.,
ύψ. χαρ.: 0,006–0,025μ.

Κάθετη λαβή σώζει ελάχιστο τμήμα ώμου και μικρό τμήμα λαιμού ως τη γένεση του χείλους αμφορέα.

Πηλός ανοικτός ροδοκάστανος (5YR 6/4) με τεφρόχρωμο (GLEY 1 5/N) πυρήνα, ο οποίος καταλαμβάνει σχεδόν πλήρως την τομή. Ανοικτές καστανόχρωμες ως ροδοκίτρινες (7.5YR 6/4 ως 6/6) οι επιφάνειες, με εξαιρέση την εσωτερική επιφάνεια του σώματος, η οποία είναι ανοικτή τεφροκάστανη (10YR 6/2). Ο πηλός περιέχει αρκετά σκοτεινόχρωμα και λευκά μικρά εγκλείσματα, ελάχιστα καστανόχρωμα, μεμονωμένα μεγάλα λευκά και καστανέρυθρα εγκλείσματα και αρκετή ποσότητα μικρότατων κόκκων ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Κάθετη λαβή πεπλατυσμένης ελλειψοειδούς διατομής, η οποία εκτείνεται από τον ώμο στον λαιμό, φέρει πολύ βαθιά οπή στη γένεσή της που προκλήθηκε από το δάκτυλο του κεραμέα, πριν από την όπτηση.

Λειασμένη η εξωτερική επιφάνεια.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στο μέσον της ράχης της λαβής βαθύ και λεπτό χάραγμα 'ισοσκελούς σταυρού', στα κάτω τεταρτημόρια του οποίου τέσσερις πολύ μικρές αβαθείς γραμμές, οι δύο παράλληλες, οι άλλες σε σχήμα 'Δ' (βλ., π.χ., Παπαδόπουλος 1994, 440–441, αρ. Α3 και Α7–12· 444–445, αρ. Α14–17· 448–451, αρ. Β4, Β9–Β10 και 468. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 117, αρ. 25· 120, αρ. 37. SEG 53.957. Johnston 2005, 387, αρ. 291, 294. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 69, αρ. 41· 71, αρ. 47. SEG 55.980. BE 2005.385).

188

M0 2231

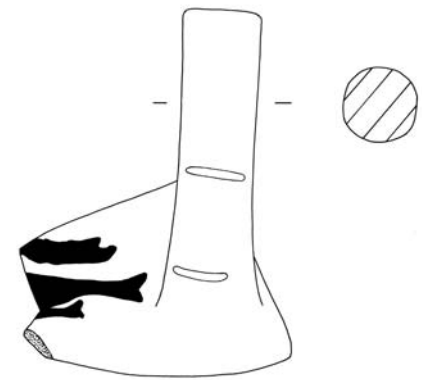
**Τμήμα λαβής αμφορέα
άγνωστης προέλευσης
ύστερου 7ου – 6ου αι. π.Χ.**

Ανασκαφικές ενδείξεις

2003. 022012 (1).

Διαστάσεις

σως. ύψ.: 0,13μ., σως. διάμ.:
0,084μ., διάμ. λαβής: 0,024μ.,
ύψ. χαρ.: 0,016μ., 0,017μ., 0,019μ.

Κάθετη λαβή σωζόμενη κατά τα 3/5 μαζί με μικρό τμήμα του ώμου αμφορέα.

Πηλός ανοικτός ερυθροκάστανος κατά τύπους πορτοκαλέρυθρος (5YR 6/4 ως 6/6). Ένα λεπτό στρώμα κάτω από την εσωτερική επιφάνεια είναι ανοικτό ερυθρόχρωμο (2.5YR 6/6). Ο πηλός είναι χονδροειδής και περιέχει πολλά σκοτεινόχρωμα εγκλείσματα μικρού και μεσαίου μεγέθους, αρκετά ανοικτά τεφρόχρωμα, λίγα λευκά και ελάχιστα καστανέρυθρα μικρά εγκλείσματα, καθώς και ελάχιστα μεγάλα λευκά εγκλείσματα.

Κάθετη λαβή κυκλικής διατομής, η οποία εκτεινόταν από τον ώμο στον λαιμό ή στο χείλος. Η λαβή αποκλίνει ελαφρώς από τον κατακόρυφο άξονα.

Η εξωτερική επιφάνεια του αγγείου είναι τεφρορόδινη (7.5YR 6/2) αδρολειασμένη. Δίπλα στη γένεση της λαβής σώζονται ακανόνιστα ίχνη πυκνού ανοικτού τεφρόχρωμου (10YR 7/2) επιχρίσματος, το οποίο υπέρκειται της τεφρορόδινης επιφάνειας.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στη ύψος της γένεσης, στο μέσον περίπου της ράχης και στο ψηλότερο σωζόμενο σημείο της ράχης της λαβής, βαθύ χάραγμα τριών πλατιών γραμμών (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 447–448, αρ. B1, B3, B5–7· 451–452, αρ. B12–14 και 467. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 123–125, αρ. 64, 70, 74. SEG 53.957. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdan 2005, 67, αρ. 30· 70, αρ. 42· 75, αρ. 63. SEG 55.980. BE 2005.385).

189**ΜΘ 2277**

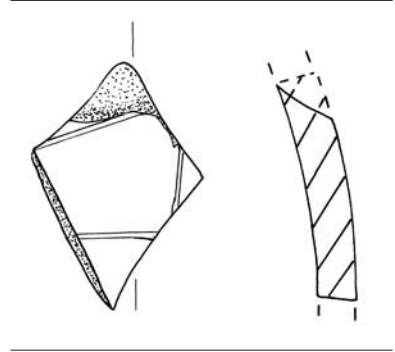
Όστρακο σώματος αμφορέα
άγνωστης προέλευσης ύστερου
7ου – 6ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2004. 022025 (1).

Διαστάσεις

σωζ. ύψ.: 0,043μ., σωζ. διάμ.:
0,028μ., ύψ. χαρ.: 0,018–0,022μ.

Μικρό όστρακο σώματος αμφορέα.

Ο πηλός είναι ερυθρόχρωμος (2.5YR 5/6) και παρουσιάζει ανοικτό τεφροκάστανο (10YR 6/2) πυρήνα σε ένα τμήμα περιορισμένης έκτασης. Η εσωτερική επιφάνεια διατηρεί το χρώμα του πηλού, ενώ η εξωτερική είναι καστανόχρωμη (7.5YR 6/4). Ο πηλός περιέχει λίγα λευκά και λίγα σκοτεινόχρωμα μικρά εγκλείσματα και μεγάλη ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Ελαφρά καμπύλα τοιχώματα σώματος.

Δειασμένη η εξωτερική επιφάνεια.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Βαθύ χάραγμα σε σχήμα 'ορθογώνιου παραλληλόγραμμου(;)', χωρίς να εφάπτονται οι γραμμές, λόγω της κατάστασης διατήρησης.

190**ΜΘ 2267**

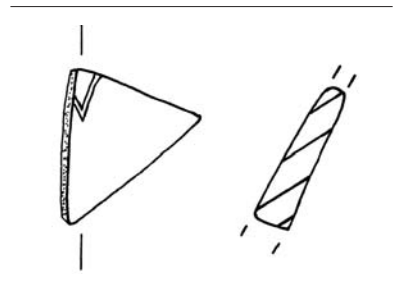
Όστρακο σώματος χιακού
κάλυκα(;) 6ου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2003. 022006 (1).

Διαστάσεις

σωζ. ύψ.: 0,021μ., σωζ. διάμ.:
0,021μ., ύψ. χαρ.: 0,007μ.

Πολύ μικρό όστρακο σώματος ανοικτού αγγείου με ιζήματα σε τμήμα της εξωτερικής επιφάνειας.

Πηλός ανοικτός ροδοκάστανος (5YR 6/3) με ανοικτό τεφροκάστανο (10YR 6/2) πυρήνα. Περιέχει λίγα ως αρκετά λευκά και μεμονωμένα καστανέρυθρα μικρά εγκλείσματα, και μικρή ποσότητα ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Ελαφρότατα καμπύλα τοιχώματα σώματος.

Η εξωτερική επιφάνεια καλύπτεται από καλοδιατηρημένο πυκνό ανοικτό ωροκάστανο (10YR 8/2) επίχρισμα, ενώ η εσωτερική φέρει καλοδιατηρημένο αρκετά στιλπνό καστανομέλανο γάνωμα μέτριας πυκνότητας.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση): Στην εξωτερική επιφάνεια αβαθές χάραγμα πλατιών γραμμών σε σχήμα 'V' ή 'Δ' (βλ., π.χ., Papadopoulos 1994, 448-451, αρ. B4, B9-B10 και 468. Bartoněk & Buchner 1995, 166-167, αρ. 24. SEG 47.1488. Johnston 2005, 387, αρ. 291. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdán 2005, 69, αρ. 39-40. SEG 55.980. BE 2005.385).

191**ΜΘ 2022**

Ιωνική κύλικα με ταινίες πρώτου μισού βου αι. π.Χ.

Ανασκαφικές ενδείξεις

2003. 022008 (6), 022009 (21).

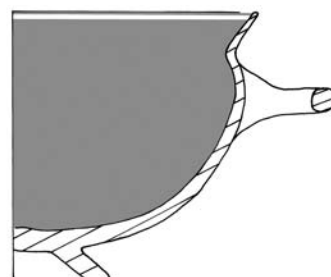
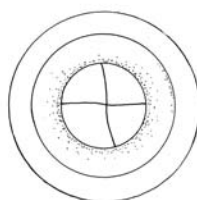
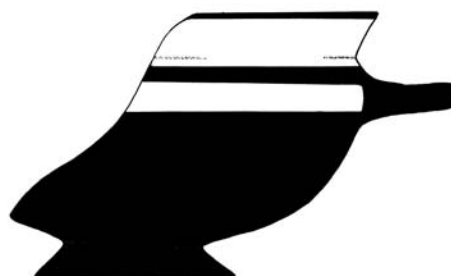
Διαστάσεις

ύψ.: 0,072μ., διάμ. βάσης: 0,054μ.,
διάμ.: 0,12μ., διάμ. χείλους: 0,12μ.
(αρχική, κατ' εκτίμηση: 0,13μ.),
ύψ. χαρ.: 0,023μ.

Αποσπασματικά σωζόμενη κύλικα, συγκολλημένη από τριάντα πέντε όστρακα μικρού μεγέθους: ελλείπει σχεδόν το ήμισυ του σώματος, συμπεριλαμβανομένης της μίας λαβής, καθώς και τα 2/3 του χείλους.

Πηλός ανοικτός ροδοκάστανος (2.5YR 6/4) με ροδόχρωμη (7.5YR 7/4) τη λειασμένη επιφάνεια του σώματος και ελαφρά πιο σκοτεινή ροδόχρωμη (5YR 7/4) την κάτω επιφάνεια του ποδιού. Περιέχει πολύ λίγα λευκά και ελάχιστα καστανέρυθρα μικρά εγκλείσματα και αρκετή ποσότητα μικρότατων κόκκων ασημόχρωμου μαρμαρυγία.

Χαμηλό κωνικό πόδι με πλατιά δακτυλιόσχημη περίμετρο και ανεπαίσθητο ανάγλυφο δακτύλιο στην κορυφή του. Αβαθές, ημισφαιρικό σώμα με αβαθέστατη αυλάκωση στη μετάβαση προς το υψηλό λοξό έξω νεύον χείλος. Δύο λεπτές οριζόντιες λαβές κυκλικής διατομής προσφύονταν οριζοντίως στον ώμο. Γύρω από τις προσφύσεις της σωζόμενης λαβής διατηρούνται αμυδρές ομόκεντρες ελλειψοειδείς ρυτιδώσεις που σχηματίστηκαν κατά την επικόλλησή της πάνω στην επιφάνεια του ώμου, προτού η τελευταία στεγνώσει.

Καλοδιατηρημένη διακόσμηση αποδίδεται πάνω σε λειασμένη εδαφόχρωμη επιφάνεια με μελανό, πυκνό στο μεγαλύτερο τμήμα, αλλά αραιό κατά τόπους, αρκετά στιλπνό γάνωμα, το οποίο είναι γενικά καλοδιατηρημένο, αν και έχει απολεπιστεί στον πυθμένα του αγγείου. Η διακόσμηση επαναλαμβάνεται όμοια στις δύο όψεις. Γάνωμα περιβάλλει τη βάση και το κατώτερο σώμα του αγγείου ως το ύψος των λαβών, όπου εντοπίζεται εδαφόχρωμη ταινία. Ταινία γανώματος ανάλογου πλάτους εντοπίζεται αμέσως πάνω από το ύψος των λαβών, ενώ πλατύτερη εδαφόχρωμη ταινία εκτείνεται στο άνω πέρασ του ώμου και την εξωτερική επιφάνεια του χείλους. Λεπτή ταινία γανώματος καλύπτει το περιχείλωμα, τόσο στο εξωτερικό όσο και στο εσωτερικό, λεπτότατη εδαφόχρωμη ταινία διατρέχει το ανώτερο τμήμα του εσωτερικού του χείλους, ενώ ολόβαφο είναι το υπόλοιπο του εσωτερικού. Ολόβαφη και η λαβή με δακτυλίους γανώματος γύρω από τις γενέσεις της.

ΕΓΧΑΡΑΚΤΟ (μετά την όπτηση). Στο κέντρο της κάτω επιφάνειας της βάσης αβαθές και λεπτό χάραγμα σε σχήμα 'σταυρού' (βλ. και αρ. 28, και, π.χ., Paradooulos 1994, 440–441, αρ. A3 και A7–12· 444–445, αρ. A14–17. Bartoněk & Buchner 1995, 166–167, αρ. 24. SEG 47.1488. Csapo, Johnston & Geagan 2000, 117, αρ. 25· 120, αρ. 37. SEG 53.957. Johnston 2005, 387, αρ. 294. Kenzelmann Pfyffer, Theurillat & Verdán 2005, 69, αρ. 41· 71, αρ. 47. SEG 55.980. BE 2005.385).

Βιβλιογραφία

- Adams, Y. & E. W. Adams. 1991. *Archaeological Typology and Practical Reality: A Dialectical Approach to Artefact Classification and Sorting*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ακτσελή, Δ. 2011. **Τα συμπόσια των Μακεδόνων (β')**. Στο Δ. Β. Γραμμένος (επιμ.), *Στη Μακεδονία από τον 7ο αι. π.Χ. ως την ύστερη αρχαιότητα*, 195–199. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.
- Akurgal, E. 1983. *Alt-Smyrna I: Wohnschichten und Athenatempel*. Άγκυρα: Türk Tarih Kurumu Basimevi.
- Akurgal, M., M. Kerschner, H. Mommsen & W.-D. Niemeier. 2002. *Töpferzentren der Ostägäis: Archäometrische und archäologische Untersuchungen zur mykenischen, geometrischen und archaischen Keramik aus Fundorten in Westkleinasien*. Βιέννη: Österreichischen Archäologischen Institutes.
- Albanese Procelli, R. M. 1996. Appunti sulla distribuzione delle anfore commerciali nella Sicilia arcaica. *ΚΩΚΑΛΟΣ* 42: 91–137.
- Albanese Procelli, R. M. 1997. Échanges dans la Sicilie archaïque: amphores commerciales, intermediaries et redistribution en milieu indigene. *Revue Archéologique*: 3–25.
- Albanese Procelli, R. M. 2000. Contenitori da derrate nella Sicilia arcaica e classica: per una definizione dell'evidenza. Στο F. Krinzinger (επιμ.), *Die Ägäis und das westliche Mittelmeer: Beziehungen und Wechselwirkungen 8. bis 5. Jh. V. Chr.* (Πρακτικά συνεδρίου, Βιέννη 24–27 Μαρτίου 1999), 479–485. Βιέννη: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Alberti, I. B. 1992. *Thucydides Historiae*. 2ος τόμ., *Libri III-V*. Scriptores Graeci et Latini Consilio Academiae Lynceorum Editi. Ρώμη: Istituto Poligrafico dello Stato.
- Alexis, A. G. 2003. The settlement evolution of ancient Kerkyra, Early Iron Age to c. 500 BC. **Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία**, Πανεπιστήμιο Λονδίνου.
- Αλλαμανή, Β. 1998. Θέρμη: Οδός Ηρώων Πολυτεχνείου. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 53 B2: 571–573.
- Αλλαμανή-Σουρή, Β. 2011. Αρχαϊκή κεραμική από ταφικά σύνολα του νεκροταφείου στη Σουρωτή και από ένα οικιστικό συγκρότημα στην Τούμπα Θεσσαλονίκης. Ανακοίνωση στο Τιβέριος, Μισσηλίδου-Δεσποτίδου, Μανακίδου & Κουσουλάκου 2011, υπό έκδοση.
- Αλλαμανή, Β. & Μ. Αποστόλου. 1992. Σωστικές ανασκαφές στην πόλη της Βέροιας. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 6: 93–110.
- Allen, S. H. 1990. Northwest Anatolian Grey Wares in the Late Bronze Age: Analysis and Distribution in the Eastern Mediterranean. **Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή**, Πανεπιστήμιο Brown, Providence, RI.
- Αλούπη, Ε., Ι. Ασλάνη, Α. Καρύδας, Χ. Ζαρκάδας, Μ. Γκίκα, Β. Γκιώνης & Γ. Χρυσικός. 2009. Μη καταστρεπτικές αναλύσεις διακοσμημένης κεραμικής από ανασκαφές της ανατολικής Αττικής. Στο Β. Βασιλοπούλου & Σ. Κατσαρού-Τζεβελέκη (επιμ.), *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό. Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Το έργο μιας δεκαετίας, 1994–2003* (Πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα, 18–20 Δεκεμβρίου 2003), 93–102. Μαρκόπουλο: Δήμος Μαρκοπούλου Μεσογαίας.
- Αλουρί, Ε. & Ν. Κουρού 2007. **Late Geometric slipped pottery. Technological variations and workshop attributions** (Euboean, Cycladic and Attic workshops). Στο Α. Mazarakis Ainian (επιμ.), *Oropos and Euboea in the Early Iron Age* (Πρακτικά Διεθνούς Στρογγυλής Τράπεζας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 18–20 Ιουνίου 2004), 287–318. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη, Η. 1996α. Παλατιανό. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 51 B2: 459–465.
- Αναγνωστοπούλου-Χατζηπολυχρόνη, Η. 1996β. Οι αρχαιολογικές έρευνες στο Παλατιανό. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 10Α: 189–204.
- Ανδρειωμένου, Α. 1960. Εύβοια. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 16: 149–153.
- Ανδρειωμένου, Α. 1973–1974. Αρχαιότητες και μνημεία Εύβοιας. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 29 B2: 461–479.
- Ανδρειωμένου, Α. 1975α. Γεωμετρική και Υπογεωμετρική κεραμική εξ Ερετρίας. *Αρχαιολογική Εφημερίς*: 206–229.
- Ανδρειωμένου, Α. 1975β. Ερέτρια. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 30 B1: 155–164.
- Ανδρειωμένου, Α. 1976. Αρχαιότητες και μνημεία Εύβοιας. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 31 B1: 131–136.
- Ανδρειωμένου, Α. 1977. Γεωμετρική και Υπογεωμετρική κεραμική εξ Ερετρίας II. *Αρχαιολογική Εφημερίς*: 128–163.
- Ανδρειωμένου, Α. 1981α. Γεωμετρική και Υπογεωμετρική κεραμική εξ Ερετρίας III. *Αρχαιολογική Εφημερίς*: 84–113.
- Ανδρειωμένου, Α. 1981β. Αψιδωτά οικοδομήματα και κεραμική του 8ου και 7ου π.Χ. αι. εν Ερετρια. Στο *Atti del Convegno internazionale Grecia, Italia e Sicilia nell' VIII e VII secolo a.C.* (Αθήνα, 15–20 Οκτωβρίου 1979), 1ος τόμ., 87–236. *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente* 59.
- Ανδρειωμένου, Α. 1982. Γεωμετρική και Υπογεωμετρική κεραμική εξ Ερετρίας IV. *Αρχαιολογική Εφημερίς*: 161–186.
- Ανδρειωμένου, Α. 1983. Γεωμετρική και Υπογεωμετρική κεραμική εξ Ερετρίας V. *Αρχαιολογική Εφημερίς*: 161–192.

- Ανδρειωμένου, Α. 1987. Εκ του πρωίμου κεραμικού εργαστηρίου της Χαλκίδος (11ος – 8ος π.Χ. αι.). Στο *Φιλία έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν διά τα 60 έτη του ανασκαφικού του έργου*, 71–98. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Ανδρέου, Σ., Κ. Κωτσάκης & Γ. Χουρμουζιάδης. 1990. Ανασκαφή στην Τούμπα της Θεσσαλονίκης. *Εγνατία* 2: 381–404.
- Andreiomenu, A. 1992. Céramique de l'atelier de Chalcis (XIe – VIIIe s. av. J.-C.): les vases ouverts. Στο F. Blondé & J. Y. Perreault (επιμ.), *Les ateliers de potiers dans le monde grec aux époques géométrique, archaïque et classique* (Πρακτικά στρογγυλής τράπεζας, École française d'Athènes, 2–3 Οκτωβρίου 1987), 87–130. Bulletin de Correspondance Hellénique Supplément 23. Παρίσι: École française d'Athènes.
- Andreiomenu, A. 1996. Pottery from the workshop of Chalkis (9th to 8th centuries BC): large closed vessels. Στο D. Evely, I. Lemos & S. Sherratt (επιμ.), *Minotaur and Centaur: Studies in the Archaeology of Crete and Euboea Presented to Mervyn Popham*, 110–121. British Archaeological Reports International Series 638. Οξφόρδη: Tempus Reparatum.
- Andriomenou, A. 1980. Ausgewählte geometrische Keramik aus Eretria. Στο H. A. Cahn & E. Simon (επιμ.), *Tainia: Festschrift für Roland Hampe*. Mainz am Rhein: Ph. von Zabern.
- Andrioménu, A. 1984. Skyphoi de l'atelier de Chalcis (fin Xe – fin VIIIe s. av. J.-C.). *Bulletin de Correspondance Hellénique* 108: 37–69.
- Andriomenou, A. 1985. Keramik aus Eretria I: Attisch-Mittelgeometrisch II. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 100: 23–38.
- Ανδρόνικος, Μ. 1954. Η «**δωρική εισβολή**» και τα αρχαιολογικά ευρήματα. *Ελληνικά* 13: 221–240.
- Ανδρόνικος, Μ. 1969. *Βεργίνα I: Το νεκροταφείον των τύμβων*. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Ανδρόνικος, Μ. 1987–1990. Πρώτες σκέψεις για τα τελευταία ευρήματα της Βεργίνας. *Θρακική Επετηρίδα* 7: 25–34.
- Andronikos, M. 1961. An Early Iron Age cemetery at Vergina, near Beroea. *Balkan Studies* 2: 85–98.
- Antonaccio, C. M. 2007. Colonization: Greece on the move, 900–480. Στο H. A. Shapiro (επιμ.), *The Cambridge Companion to Archaic Greece*, 201–224. Cambridge: Cambridge University Press.
- Antonaccio, C. M. 2009. The western Mediterranean. Στο Raaflaub & van Wees 2009, 314–329.
- Antonelli, L. 2000. *Κερκυραϊκά: Ricerche su Corcira alto-archaica tra Ionio e Adriatico*. Problemi e Ricerche di Storia Antica 20. Ρώμη: «L'Erma» di Bretschneider.
- Αποστόλου, Μ. 1990. Βέροια. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 45: 358–360.
- Aquilué, X., P. Castanyer, M. Santos & J. Tremoleda. 2000. Les ceràmiques gregues arcaïques de la *Palaià Polis* d'Empòrion. Στο P. Cabrera Bonet & M. Santos Retolaza (επιμ.), *Ceràmiques jonies di època arcaïca: Centres de producció i comercialització al Mediterrani occidental* (Πρακτικά στρογγυλής τράπεζας, Empúries, 26–28 Μαΐου 1999), 285–346. Βαρκελώνη: Museu d'Arqueologia de Catalunya Empúries.
- Αραβαντινός, Β. 2010. *Το Αρχαιολογικό Μουσείο των Θηβών*. Αθήνα: Κοινωνικός Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση, <http://www.latsis-foundation.org/megazine/publish/ebook.php?book=62&preloader=1>.
- Arafat, K. & C. Morgan. 1989. Pots and potters in Athens and Corinth: A review. *Oxford Journal of Archaeology* 8: 311–346.
- Arcelin, P. & M. Tuffreau-Libre, επιμ. 1998. *La quantification des céramiques: conditions et protocole* (Πρακτικά στρογγυλής τράπεζας του Centre archéologique européen du Mont Beuvray, Glux-en-Glenne, 7–9 Απριλίου 1998). Glux-en-Glenne: Centre Archéologique Européen du Mont Beuvray.
- Archibald, Z. H. 2009. Northern Greece. Στο Raaflaub & van Wees 2009, 294–313.
- Archibald, Z. H. 2010. Macedonia and Thrace. Στο Roisman & Worthington 2010, 326–341.
- Arena, R. 1996. *Iscrizioni greche arcaiche di Sicilia e Magna Grecia, IV. Iscrizioni delle colonie Achee*. Alessandria: dell'Orso.
- Arnaud-Lindet, M.-P., επιμ. 2003. *Marcus Junianus Justinus, abrégé des Histoires Philippiques de Trogue Pompée, texte établi et traduit*. Παρίσι, <http://www.forumromanum.org/literature/justinx.html>.
- Arslan, N. & N. Sevinç. 2003. Die eisenzeitlichen Gräber von Tenedos. *Istanbuler Mitteilungen* 53: 223–250.
- Arslan, N. 2007. Mersin Müzesi'nde Sergilenen Karya Kökenli Kaplar. Στο E. Öztepe & M. Kadioğlu (επιμ.), *Patronus: Festschrift für Coşkun Özgünel zum 65 Geburtstag*, 51–54. Κωνσταντινούπολη: Homer Kitabevi.
- Αρχαία Μακεδονία 1988: *Αρχαία Μακεδονία (Ancient Macedonia)*. Αθήνα: Greek Ministry of Culture, National Hellenic Committee ICOM & International Cultural Corporation of Australia.
- AVI: R. Wachter, *Attic Vase Inscriptions*, an ongoing extended and web-based continuation and development of Henry R. Immerwahr's (<http://www.lib.unc.edu/dc/attic/>) CAVI (Corpus of Attic Vase Inscriptions), <http://avi.unibas.ch/home.html>.
- Αχειλαρά, Λ. 1987. Μήθυμνα. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 42 Β2: 481–482.
- Αχειλαρά, Λ. 2011. Γκριζόχρωμα αγγεία από το αρχαϊκό νεκροταφείο της Μυτιλήνης: Η περίπτωση του οικοπέδου Κρικλάνη. Ανακοίνωση στο Τιβέριος, Μισσηλίδου-Δεσποτίδου, Μανακίδου & Κουσουλάκου 2011, υπό έκδοση.
- Aytaçlar, N. 2004. The Early Iron Age at Klazomenai. Στο A. Moustaka, E. Skarlatidou, M.-C. Tzannes & Y. Ersoy (επιμ.), *Klazomenai, Teos and Abdera: Metropoleis and Colony* (Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Αρχαιολογικό Μουσείο, Αβδηρα. 20–21 Οκτωβρίου 2001), 17–41. Θεσσαλονίκη: 19η Επιορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
- Baird, J. A. & C. Taylor, επιμ. 2011α. *Ancient Graffiti in Context*. Routledge Studies in Ancient History 2. Λονδίνο: Routledge.
- Baird, J. A. & C. Taylor. 2011β. Ancient graffiti in context: Introduction. Στο Baird & Taylor 2011α, 1–19.
- Bakhuizen, S. C. 1976. *Chalkis-in-Euboea, Iron and Chalcidians abroad*. Chalcidian Studies III. Leiden: Brill.
- Balabanov, P. 2005. The amphora's import in Thrace before the Hellenistic epoch (in Bulgarian). Στο M. Milcheva (επιμ.), *Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov*, 29–40. Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Supplement IV. Σόφια: St. Kliment Ohridski University Press.
- Βαλαμώτη, Σ. Μ. 2003. Αρχαιοβοτανικά δεδομένα από το Καραμπουργνάκι: μια προκαταρκτική έκθεση των ευρημάτων. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 17: 201–204.

- Βολαμώτη, Σ.-Μ. 2009. *Η αρχαιοβιολογική έρευνα της διατροφής στην προϊστορική Ελλάδα*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Banning, E. B. 2000. *The Archaeologist's Laboratory: The Analysis of Archaeological Data*. Νέα Υόρκη: Kluwer Academic / Plenum Publishers.
- Bartoněk, A. & G. Buchner. 1995. Die ältesten griechischen Inschriften von Pithekoussai (2. Hälfte des VIII. bis 1. Hälfte des VI. Jh.). *Die Sprache* 37: 129–237.
- Βασιλοπούλου, Β. 2000. Από το άντρο των Λειβηθρίδων στον Ελικώνα. Στο Β. Αραβαντινός (επιμ.), *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Βοιωτικών Μελετών* (Θήβα 4–8 Σεπτεμβρίου 1996), 404–431. Επετηρίς Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών τόμ. Γ, τεύχ. Α. Αθήνα: Εταιρεία Βοιωτικών Μελετών.
- Bats, M. & F. d'Agostino, επιμ. 1998. *Euboica: L'Eubea e la presenza euboica in Calcidica e in Occidente* (Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Napoli, 13–16 Νοεμβρίου 1996). Collection Centre Jean Bérard 16. Νάπολη: Centre Jean Bérard.
- Baumbach, M., A. Petrovic & I. Petrovic, επιμ. 2010. *Archaic and Classical Greek Epigram*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bayne, N. 2000. *The Grey Wares of North-West Anatolia in the Middle and Late Bronze Age and the Early Iron Age and their Relation to the Early Greek Settlements*. Asia Minor Studien 37. Βόννη: R. Habelt.
- Bažant, J., J. Bouzek & M. Dufková. 1990. *Corpus Vasorum Antiquorum, Tchécoslovaquie Fascicule 2: Prague, Musée National Fascicule 1*. Πράγα: Academia Prague.
- BE. Bulletin épigraphique 1938–2008, *Revue des Études Grecques* 51–121.
- Beaumont, R. L. 1936. Greek influence in the Adriatic Sea before the fourth century BC. *Journal of Hellenic Studies* 56: 159–204.
- Beaumont, R. L. 1952. Corinth, Ambracia, Apollonia. *Journal of Hellenic Studies* 72: 62–73.
- Becher, W. 1932. Methon. *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* 15.2: 1381.
- Beetles, E. A. 2003. *Phoenician amphora: Production and Distribution in the Southern Levant. A Multi-Disciplinary Investigation into Carinated-Shoulder Amphorae of the Persian Period (539–332 BC)*. British Archaeological Reports International Series 1183. Οξφόρδη: Archaeopress.
- Βεληγιάνη-Τερζή, Χ. 2001. Η αρχαϊκή εποχή. Στο Χριστίδης 2001, 218–223, 275.
- Benefiel, R. R. 2011. Dialogues of graffiti in the House of the Four Styles at Pompeii (*Casa Dei Quattro Stili*, I.8.17, 11). Στο Baird & Taylor 2011α, 20–48.
- Benton, S. 1953. Further excavations at Aetos. *Annual of the British School at Athens* 48: 255–358.
- Bentz, M. & U. Kästner, επιμ. 2007. *Konservieren oder Restaurieren: Die Restaurierung griechischer Vasen von der Antike bis heute*. Μόναχο: C. H. Beck.
- Βερδελής, Ν. Μ. 1958. *Ο πρωτογεωμετρικός ρυθμός της Θεσσαλίας*. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Berg, I. 2007. *Negotiating Island Identities: The Active Use of Pottery in the Middle and Late Bronze Age Cyclades*. Gorgias Dissertations 31, Classics 5. Piscataway, NJ: Gorgias Press.
- Berlin, A. M. 2002. Iliion before Alexander: A fourth century BC ritual deposit. *Studia Troica* 12: 131–165.
- Berlingò, I. 1993. Le necropolis di Siris. *Bollettino di Archeologia* 23: 1–21.
- Berlingò, I. 1995. Importazioni corinzie nella Sirtide. Στο *Corinto e l'occidente. Atti del trentaquattresimo convegno di studi sulla Magna Grecia* (Τάραντας, 7–11 Οκτωβρίου 1994), 417–430. Τάραντας: Istituto per la Storia e l'archeologia della Magna Grecia.
- Bernal, M. 1987. On the transmission of the alphabet to the Aegean before 1400 BC. *Bulletin of the American School of Oriental Research* 267: 1–19.
- Bernal, M. 1990. *Cadmean Letters. The Transmission of the Alphabet to the Aegean and further West before 1400 BC*. Winona Lake, IN: Eisenbrauns.
- Bernard, P. 1964. Céramiques de la première moitié du VII siècle a Thasos. *Bulletin de Correspondance Hellénique* 88: 77–146.
- Bertucchi, G. 1992. *Les amphores et le vin de Marseille: Vle s. avant J.-C. - Ile s. après J.-C.* Revue Archéologique de Narbonne Supplément 25. Παρίσι: Centre National de la Recherche Scientifique.
- Beschi, L. 1995–2000. Τέχνη και πολιτισμός της αρχαϊκής Λήμνου. *Εγνατία* 5: 151–179.
- Beschi, L. 1996. I Tirreni di Lemno alla luce dei recenti dati di scavo. Στο *Magna Grecia, Etruschi, Fenici. Atti del trentatreesimo convegno di studi sulla Magna Grecia* (Τάραντας, 8–13 Οκτωβρίου 1993), 23–50. Τάραντας: Istituto per la storia e l'archeologia della Magna Grecia.
- Beschi, L. 1996–1997. Cabirio di Lemno: Testimonianze letterarie ed epigrafiche. *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente* 74–75: 7–145.
- Beschi, L. 1998. Arte e cultura di Lemno arcaica. *Parola del Passato* 53: 48–76.
- Beschi, L. 2003. Ceramiche arcaiche di Lemno: Alcuni problemi. *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente* 81: 303–349.
- Beschi, L. 2005α. La ceramica subgeometrica di Troia VIII e di Lemno. Στο D. Adembri (επιμ.), *AEIMNHΣΤΟΣ: Miscellanea di Studi per Mauro Cristofani*, 58–63. Φλωρεντία: Centro Di.
- Beschi, L. 2005β. Culto e riserva delle acque nel santuario arcaico di Efestia. *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente* 81: 95–220.
- Beschi, L. 2007. Importazioni di ceramica arcaica a Lemno. *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente* 85: 119–180.
- Betancourt, P. P. 1985. *The History of Minoan Pottery*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Bettenworth, A. 2007. The mutual influence of inscribed and literary epigram. Στο P. Bing & J. S. Bruss (επιμ.), *Brill's Companion to Hellenistic Epigram down to Philip*, 69–93. Leiden: Brill.
- Bieber, A. M., D. W. Brooks, G. Harbottle & E. V. Sayre. 1976. Compositional groupings of some ancient Aegean and Eastern Mediterranean pottery. Στο *Applicazione dei metodi nucleari nel campo delle opera d'arte* (Πώμη–Βενετία, 24–29 Μαΐου 1973), 111–143. Atti dei Convegni Lincei 11. Πώμη: Accademia Nazionale Dei Lincei.

- Bikai, P. M. 2000α. Phoenician ceramics from the Greek sanctuary. Στο J. W. Shaw & M. C. Shaw (επιμ.), *Kommos IV: The Greek Sanctuary*, 302–312. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Bikai P. M. 2000β. Note on the Phoenician imports from Building Q. Στο J. W. Shaw & M. C. Shaw (επιμ.), *Kommos IV: The Greek Sanctuary*, 330–331. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Billows, R. A. 1995. *Kings and Colonists. Aspects of Macedonian Imperialism*. Columbia Studies in the Classical Tradition 22. Leiden: Brill.
- Bîrzescu, I. 2005. Die Handelsamphoren der 'Lesbos rot'-serie in Istros. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 120: 45–69.
- Bîrzescu, I. 2006. Some ceramic inscriptions from Istrian sanctuaries: The Naukratis approach. Στο A. Villing & U. Schlotzhauer (επιμ.), *Naukratis: Greek Diversity in Egypt. Studies on East Greek Pottery and Exchange in the Eastern Mediterranean*, 169–173. Λονδίνο: British Museum.
- Bîrzescu, I. 2009. Funde aus Milet XXI: Drei Typen archaischer Reifenamphoren aus Milet. *Archäologischer Anzeiger* (2009/1): 121–134.
- Bissa, E. M. A. 2009. *Governmental Intervention in Foreign Trade in Archaic and Classical Greece*. Mnemosyne Supplement. History and Archaeology of Classical Antiquity 312. Leiden: Brill.
- Blakeway, A. 1932–1933. Prolegomena to the study of Greek commerce with Italy, Sicily and France in the eighth and seventh centuries BC. *Annual of the British School at Athens* 33: 170–208.
- Blandin, B. 2007. *Eretria XVII: Les pratiques funéraires d'époque géométrique à Érétrie*. Gollion: Infolio.
- Βλάχου, Β. 2010. Γεωμετρικός Ωρωπός: Η τροχήλατη κεραμική και οι φάσεις της εγκατάστασης. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Blegen, C. W., C. G. Boulter, J. L. Caskey & M. Rawson. 1958. *Troy IV: Settlements VIIa, VIIb and VIII*. Princeton, NJ: University of Cincinnati & Princeton University Press.
- Blondé, F., A. Muller, D. Mulliez, M. Kohl & G. Sanidas. 2008. Thasos in the Age of Archilochos: Recent archaeological investigations. Στο Ν. Κατσωνοπούλου, Ι. Πετρόπουλος & Σ. Κατσαρού (επιμ.), *Ο Αρχίλοχος και η εποχή του / Archilochos and his Age* (Πρακτικά 2ου Διεθνούς Συνεδρίου για την αρχαιολογία της Πάρου και των Κυκλάδων, Παροιικά, 7–9 Οκτωβρίου 2005), 409–425. Παρος II. Αθήνα: Ινστιτούτο Αρχαιολογίας Πάρου και Κυκλάδων.
- Blondé, F., J.-Y. Perreault & C. Péristeri. 1992. *Un atelier de potier archaïque à Phari (Thasos)*. Στο F. Blondé & J.-Y. Perreault (επιμ.), *Les ateliers de potier dans le monde grec aux époques géométrique, archaïque et classique*, 11–40. Bulletin de Correspondance Hellénique Supplément 23. Παρίσι: École française d'Athènes.
- Boardman, J. 1952. Pottery from Eretria. *Annual of the British School at Athens* 47: 1–48.
- Boardman, J. 1957. Early Euboean pottery and history. *Annual of the British School at Athens* 52: 1–29.
- Boardman, J. 1967. *Excavations in Chios 1952–1955: Greek Emporio*. British School at Athens Supplementary Volume 6. Οξφόρδη: Thames & Hudson.
- Boardman, J. 1978. The problems of analysis of clay and some general observations on possible results. Στο *Les céramiques de la Grèce de l'Est et leur diffusion en Occident*, 287–289. Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique N. 569. Παρίσι & Νάπολη: Centre Jean Bérard & Institut français de Naples.
- Boardman, J. 1990. Al Mina and history. *Oxford Journal of Archaeology* 9: 169–190.
- Boardman, J. 1994. Settlement for trade and land in North Africa: Problems of identity. Στο G. R. Tsetskhladze & F. De Angelis (επιμ.), *The Archaeology of Greek Colonisation: Essays Dedicated to Sir John Boardman*, 137–149. Oxford Committee for Archaeology Monograph 40. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Boardman, J. 1998. *Early Greek Vase Painting: 11th–6th Centuries BC*. Λονδίνο: Thames & Hudson.
- Boardman, J. 1999. *The Greeks Overseas: Their Early Colonies and Trade*. 4η έκδ. Λονδίνο: Thames & Hudson.
- Boardman, J. & M. J. Price. 1980. The Late Geometric pottery. Στο M. R. Popham, L. H. Sackett & P. G. Themelis (επιμ.), *Lefkandi I: The Iron Age*, 57–79. Οξφόρδη: British School of Archaeology at Athens & Thames & Hudson.
- Boehlau, J. 1898. *Aus Ionischen und italischen Nekropolen*. Λειψία: B. G. Teubner.
- Boehlau, J. & K. Schefold. 1942. *Larisa am Hermos III: Die Kleinfunde*. Βερολίνο: De Gruyter.
- Boileau, M. C. & J. Whitley. 2010. Patterns of production and consumption of coarse to semi-fine pottery at Early Iron Age Knossos. *Annual of the British School at Athens* 105: 225–268.
- Βοκοτοπούλου, Ι. 1984. Ιερισσός (Αρχαία Άκανθος). *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 39 B: 222–223.
- Βοκοτοπούλου, Ι. 1985. Νομός Πιερίας. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 40 B: 240–243.
- Βοκοτοπούλου, Ι. 1986α. *Βίτσα: Τα νεκροταφεία μιας μολοσσικής κόμης*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Βοκοτοπούλου, Ι. 1986β. Σύντομος οδηγός στην έκθεση: Χώρος Α. Θέρμη–Θεσσαλονίκη. Στο *Οδηγός της έκθεσης "Θεσσαλονίκη: Από τα προϊστορικά μέχρι τα χριστιανικά χρόνια"*, 83–101. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.
- Βοκοτοπούλου, Ι. 1987α. Μένδη. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 42 B2: 368–369.
- Βοκοτοπούλου, Ι. 1987β. Ανασκαφικές έρευνες στη Χαλκιδική. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 1: 279–293.
- Βοκοτοπούλου, Ι. 1988α. Μένδη. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 43 B2: 361.
- Βοκοτοπούλου, Ι. 1988β. Ανασκαφή Μένδης 1988. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 2: 331–345.
- Βοκοτοπούλου, Ι. 1988γ. Μακεδονία, γεωγραφικό και ιστορικό διάγραμμα (Macedonia, geographical and historical outline). Στο *Αρχαία Μακεδονία, Κατάλογος Έκθεσης* (Museum of Victoria – Melbourne, Queensland Museum – Brisbane, Australian Museum – Sydney, 25 Νοεμβρίου 1988 – 23 Ιουλίου 1989), 10–12, 68–70. Αθήνα: Greek Ministry of Culture, National Hellenic Committee ICOM & International Cultural Corporation of Australia.
- Βοκοτοπούλου, Ι. 1989. Ανασκαφή Μένδης 1989. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 3: 409–423.
- Βοκοτοπούλου, Ι. 1990α. Μένδη – Ποσειδί 1990. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 4: 399–410.
- Βοκοτοπούλου, Ι. 1990β. Μένδη – Ποσειδί 1990. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 45 B2: 314–317.

- Βοκοτοπούλου, Ι. 1992. Ποσειδί. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 47 B2: 384–385.
- Βοκοτοπούλου, Ι. 1993α. Αρχαϊκό ιερό στη Σάνη Χαλκιδικής. *Αρχαία Μακεδονία V. Ανακοινώσεις κατά το Πέμπτο Διεθνές Συμπόσιο* (Θεσσαλονίκη, 10–15 Οκτωβρίου 1989), 179–236. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Βοκοτοπούλου, Ι. 1993β. Ποσειδί 1993. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 7: 401–412.
- Βοκοτοπούλου, Ι. 1994. Ποσειδί 1994. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 8: 269–274.
- Βοκοτοπούλου, Ι. & Σ. Μοσχονησιώτη. 1990. Το παράλιο νεκροταφείο της Μένδης. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 4: 411–423.
- Βοκοτοπούλου, Ι., Μ. Μπέσιος & Ε. Τρακοσοπούλου. 1990. Παρθενώνας Χαλκιδικής: Ιερό σε κορυφή του Ίταμου. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 4: 425–438.
- Βοκοτοπούλου, Ι. & Ε. Τρακοσοπούλου. 1990. Παρθενώνας Σιθωνίας. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 45: 318–319.
- Boldrini, S. 1994. *Gravisca, scavi nel santuario greco 4: Le ceramiche ioniche*. Bari: Edipuglia.
- Boldrini, S. 2000. Coppe ioniche e altro: una produzione occidentale a Gravisca. Στο P. Cabrera Bonet & M. Santos Retolaza (επιμ.), *Cerámiques jonies de época arcaica: Centres de producció i comercialització al Mediterrani occidental* (Πρακτικά στρογγυλής τράπεζας, Εμπύριες, 26–28 Μαΐου 1999), 101–110. Βαρκελώνη: Museu d'Arqueologia de Catalunya Εμπύριες.
- Bonanno-Αραβαντινού, Μ. 1999. Μεταφορά τοπωνυμίων και μύθων από τη Μακεδονία στη Βοιωτία. *Αρχαία Μακεδονία VI. Ανακοινώσεις κατά το Έκτο Διεθνές Συμπόσιο* (Θεσσαλονίκη, 15–19 Οκτωβρίου 1996), 167–180. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 272. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Borza, E. N. 1987. Timber and politics in the ancient world: Macedon and the Greeks. *Proceedings of the American Philosophical Society* 131: 32–52.
- Borza, E. N. 1990. *In the Shadow of Olympus: The Emergence of Macedonia*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Bouchard, A. 1971. Corrélations entre la composition chimique et la provenance des poteries antiques. *Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή*, Πανεπιστήμιο του Clermont-Ferrand.
- Bound, M. 1991. *The Giglio Wreck: A Wreck of the Archaic Period (c. 600 BC) off the Tuscan Island of Giglio. An Account of its Discovery and Excavation: A Review of the Main Finds*. ENALIA Supplement 1. Αθήνα: Ινστιτούτο Ενώλων Αρχαιολογικών Ερευνών.
- Bourriau, J. & P. French. 2007. Imported amphorae from Buto dating from c. 750 BC to the early 6th century AD. Στο S. Marchand & A. Marangou (επιμ.), *Amphores d'Égypte: de la basse époque à l'époque arabe*, 115–133. Institut français d'archéologie orientale, Cahiers de la Céramique Égyptienne 8. Κάιρο: Institut français d'archéologie orientale.
- Βουτυράς Ε. 2001. Η εισαγωγή του αλφαβήτου. Στο Χριστίδης 2001, 210–217, 274–275.
- Bouzakis K. D., D. Pantermalis, K. Efstathiou, E. Varitis, G. Paradisiadis & I. Mavroudis. 2011. An investigation of ceramic forming method using reverse engineering techniques: The case of oinochoai from Dion, Macedonia, Greece. *Journal of Archaeological Method and Theory* 18: 111–124.
- Bowie, E. 2007. From archaic elegy to Hellenistic sympotic epigram? Στο P. Bing & J. S. Bruss (επιμ.), *Brill's Companion to Hellenistic Epigram down to Philip*, 95–112. Leiden: Brill.
- Bowie, E. 2010. Epigram as narration. Appendix: Lengths of verse inscriptions 750–400 BC. Στο Baumbach, Petrovic & Petrovic 2010, 313–384.
- Bozkova, A. 2002. Pottery with Geometric decoration and related wares. Στο A. Bozkova & P. Delev (επιμ.), *Koprivlen I: Rescue archaeological investigations along the Gotse Delchev – Drama road 1998–1999*. Σόφια: Bulgarian Academy of Sciences.
- Bradeen, D. W. 1952. The Chalcidians in Thrace. *American Journal of Philology* 73: 356–380.
- Brandherm, D. 2008. Greek and Phoenician potsheds between east and west: A chronological dilemma? Στο Brandherm & Trachsel 2008, 149–174.
- Brandherm, D. & M. Trachsel, επιμ. 2008. *A New Dawn for the Dark Age? Shifting Paradigms in Mediterranean Iron Age Chronology*. British Archaeological Reports International Series 1871. Οξφόρδη: Archaeopress.
- Brann, E. 1961α. Late Geometric Well Groups from the Athenian Agora. *Hesperia* 30: 93–146.
- Brann, E. 1961β. Protoattic Well Groups from the Athenian Agora. *Hesperia* 30: 305–379.
- Brann, E. T. H. 1962. *The Athenian Agora. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens*. 8ος τόμ., *Late Geometric and Protoattic Pottery, mid 8th to late 7th Century BC*. Princeton, NJ: American School of Classical Studies at Athens.
- Brijder, H. A. G. 1983. *Siana Cups I and Komast Cups*. Allard Pierson Museum 4. Amsterdam.
- Brommer, F. 1979. Ein ostgriechischer Skyphos. Στο A. Cambitoglou (επιμ.), *Studies in Honour of Arthur Dale Trendall*, 39–45. Sydney: Sydney University Press.
- Brugnone, A. & S. Vassalo. 2004. Segni su anfore da trasporto della necropoli orientale di Himera. Στο *Anfore e testo in età greca arcaica: Atti del seminario dell'Università degli studi di Milano* (26 Μαρτίου 2001). *Mélanges de l'École française de Rome, Antiquité* 116: 761–780.
- Brun, J.–P. 2004. *Archéologie du vin et d'huile de la préhistoire à l'époque hellénistique*. Παρίσι: Editions Errance.
- Brun, J.–P. 2010. Viticulture et oléiculture grecques et indigènes en Grande Grèce et en Sicile. Στο H. Tréziny (επιμ.), *Grecs et Indigènes de la Catalogne à la Mer Noire*, 425–431. Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine 3. Aix-en-Provence: Centre Camille Jullian.
- Buchholz, H.–G. 1975. *Methymna: Archäologische Beiträge zur Topographie und Geschichte von Nordlesbos*. Mainz am Rhein: Ph. von Zabern.
- Buchner, G. & D. Ridgway, επιμ. 1993. *Pithekoussai I. La Necropoli: Tombe 1–723 scavate del 1952 al 1961*. Monumenti Antichi, Serie Monografica IV. Ρώμη: Academia Nazionale dei Lincei.
- Buchner, G. & C. F. Russo. 1955. La coppa di Nestore e un'iscrizione metrica da Pithecusa dell'VIII secolo av. Cr. *Rendiconti Accademia Nazionale dei Lincei* (serie VIII) X: 215–234.

- Buck, C. D. 1955. *The Greek Dialects*. Σικάγο: The University of Chicago Press.
- Budelmann, F., επιμ. 2009. *The Cambridge Companion to Greek Lyric*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bulba, M. 2010. *Geometrische Keramik Kariens*. Peleus: Studien zur Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns 47. Mainz & Ruhpolding: F. Ph. Rutzen.
- Burgess, J. S. 2004. Performance and the epic cycle. *Classical Journal* 100: 1–23.
- Burn, A. R. 1935. Dates in early Greek history. *Journal of Hellenic Studies* 55: 130–146.
- Buxó, R. 2009. Botanical and archaeological dimensions of the colonial encounter. Στο M. Dietler & C. López-Ruiz (επιμ.), *Colonial Encounters in Ancient Iberia: Phoenician, Greek, and Indigenous Relations*, 155–168. Σικάγο: The University of Chicago Press.
- Cabrera Bonet, P. 1994. Importaciones griegas arcaicas del cerro del Villar (Guadalupe, Málaga). Στο P. Cabrera, R. Olmos & E. Sanmartí (επιμ.), *Iberos y Griegos: Lecturas desde la diversidad* (Πρακτικά Συμποσίου, Ampurias, 3–5 Απριλίου 1991). *Huelva Arqueologica* 13.1: 99–125.
- Cabrera Bonet, P. 1997. La presencia griega en Andalucía (siglos VI al IV a.C.). Στο J. F. Jurado, P. R. Tomico & C. G. Sarz (επιμ.), *La Andalucía Turdetana (Siglos VI-IV a.C.)*. *Actas de las Jornadas celebradas en el Foro Iberoamericano de la Rábida* (Palos de la Frontera, Huelva, 16–18 Μαρτίου 1994). *Huelva Arqueologica* 14: 369–390.
- Cabrera, P. 2002. Τα πρώτα ταξίδια στην Ανώτατη Δύση: η Ταρτησός και η ίδρυση του Εμπορίου. Στο **Cabrera Bonet & Sánchez Fernández** 2002, 87–109.
- Cabrera Bonet, P. & C. Sánchez Fernández, επιμ. 2002. *Οι αρχαίοι Έλληνες στην Ισπανία: Στα ίχνη του Ηρακλή (Los Griegos en España: Tras las huellas de Heracles)*. Μαδρίτη: Ministerio de Educación y Cultura.
- Callaghan, P. J. & A. W. Johnston. 2000. The pottery from the Greek temples at Kommos. Στο J. W. Shaw & M. C. Shaw (επιμ.), *Kommos IV: The Greek Sanctuary*, 210–301. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Cambitoglou, A., A. Birchall, J. J. Coulton & J. R. Green. 1988. *Zagora 2: Excavation of a Geometric Town on the Island of Andros*. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Cambitoglou, A. & O. Tudor Jones. 2001. **The plain black-glazed pottery**. Στο A. Cambitoglou, J. K. Papadopoulos & O. Tudor Jones (επιμ.), *Torone I: The Excavations of 1975, 1976, and 1978*, 391–437. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Campbell, D. A. 1967. *Greek Lyric Poetry. A Selection of Early Greek Lyric, Elegiac, and Iambic Poetry*. Λονδίνο: Macmillan St. Martin's Press.
- Carlson, D. N. 2003. The classical Greek shipwreck at Tektaş Burnu, Turkey. *American Journal of Archaeology* 107: 581–600.
- Carpenter, R. 1933. The antiquity of the Greek alphabet. *American Journal of Archaeology* 37: 8–29.
- Carpenter, R. 1935. Early Ionian writing. *American Journal of Philology* 56: 291–301.
- Carpenter, R. 1938. The Greek alphabet again. *American Journal of Archaeology* 42: 58–69.
- Carpenter, R. 1945. The alphabet in Italy. *American Journal of Archaeology* 49: 452–464.
- Casson, S. 1919–1921. Excavations in Macedonia. *Annual of the British School at Athens* 24: 1–33.
- Casson, S. 1923–1925. Excavations in Macedonia II. *Annual of the British School at Athens* 26: 1–29.
- Casson, S. 1926. *Macedonia, Thrace and Illyria: Their Relations to Greece from the Earliest Times down to the Time of Phillip, Son of Amyntas*. Oxford University Press: Humphrey Milford.
- Catling, R. W. V. 1996. A tenth-century trade-mark from Lefkandi. Στο D. Evely, I. Lemos & S. Sherratt (επιμ.), *Minotaur and Centaur: Studies in the Archaeology of Crete and Euboea Presented to Mervyn Popham*, 126–132. British Archaeological Reports International Series 638. Οξφόρδη: Tempus Reparatum.
- Catling, R. W. V. 1998. The typology of the Protogeometric and Subgeometric pottery from Troia and its Aegean context. *Studia Troica* 8: 151–187.
- Catling, R. W. V. & D. G. J. Shipley. 1989. Messapian Zeus: An early 6th century inscribed cup from Lakonia. *Annual of the British School at Athens* 84: 187–200.
- Cavagnera, L. 1995. Anfore commerciali. Στο *Ricerche Archeologiche all'Incoronata di Metaponto. Scavi dell'Università degli Studi di Milano, Istituto di Archaeologia: 3. L'oikos greco del saggio S. Lo Scavo e i reperti*, 41–55. Μιλάνο: Comune di Milano.
- Cavalier, M. 1985. *Les amphores du VIe au IVe siècle dans les fouilles de Lipari*. Cahiers des amphores archaïques et classiques 1, Cahiers du Centre Jean Bérard 11. Νάπολη: Centre Jean Berard.
- Cébeillac-Gervasoni, M. 1982. Discussions et chronique des Travaux. Στο *Le céramique grecque ou de tradition grecque au VIIIe siècle en Italie Centrale et Méridionale*, 187–210. Cahiers du Centre Jean Bérard 3. Νάπολη: Centre Jean Bérard.
- Chabot Aslan, C. 2002. Iliion before Alexander: Protogeometric, Geometric, and Archaic pottery from D9. *Studia Troica* 12: 80–130.
- Chabot Aslan, C. 2009α. New evidence for a destruction at Troia in the mid 7th century BC. *Studia Troica* 18: 33–58.
- Chabot Aslan, C. 2009β. Gray ware at Troy in the Protogeometric through Archaic periods. Στο Dupont & Lungu 2009, 267–283.
- Chabot Aslan, C. 2011. A Place of burning: Hero or ancestor cult at Troy. *Hesperia* 80: 381–429.
- Chambers, J. T. 1986. Perdicas, Thucydides, and the Greek City-States. *Αρχαία Μακεδονία IV, Ανακοινώσεις κατά το Τέταρτο Διεθνές Συμπόσιο* (Θεσσαλονίκη, 21–25 Σεπτεμβρίου 1983), 138–145. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 204. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Chambers, J. T. 1999. Perdicas, Sitalces, and Athens. *Αρχαία Μακεδονία VI. Ανακοινώσεις κατά το Έκτο Διεθνές Συμπόσιο* (Θεσσαλονίκη, 15–19 Οκτωβρίου 1996), 217–224. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 272. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Chamoux, F. 1983. Diodore et la Macedoine *Αρχαία Μακεδονία III, Ανακοινώσεις κατά το Τρίτο Διεθνές Συμπόσιο* (Θεσσαλονίκη, 21–25 Σεπτεμβρίου 1977), 57–66. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 193. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Chaniotis, A. 2011. Graffiti in Aphrodisias: Images–Texts–Contexts. Στο Baird & Taylor 2011α, 191–207.

- Chantraine, P. 1980. *Dictionnaire étymologique de la langue grecque: Histoire des mots*. Παρίσι: Klincksieck.
- Charalambidou, X. 2007. The fine pottery from Oropos from the Early Orientalizing to the Archaic period: A first approach. Στο A. Mazarakis Ainian (επιμ.), *Oropos and Euboea in the Early Iron Age* (Πρακτικά Διεθνούς Στρογγυλής Τράπεζας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 18–20 Ιουνίου 2004), 275–285. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Charalambidou, X. 2008–2009. The pottery from the Early Iron Age necropolis of Tsikalario on Naxos: Preliminary observations. *Annali di Archeologia e Storia Antica* 15–16: 57–69.
- Charalambidou, X. Υπό εκτύπωση. Developments in Euboea and at Oropos at the end of the “Dark Ages” (ca. 700 to the mid-7th century BC). Στο A. Mazarakis Ainian (επιμ.), *The “Dark Ages” Revisited: International Conference in memory of William D. E. Coulson* (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος, 14–17 Ιουνίου 2007), 775–799. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- CID: *Corpus des inscriptions de Delphes*. Παρίσι: École française d’Athènes. 1ος τόμ., *Lois sacrées et règlements religieux*, G. Rougement (επιμ.), 1977. 2ος τόμ., *Les Comptes du quatrième et du troisième siècle*, J. Bousquet (επιμ.), 1989. 3ος τόμ., *Les Hymnes à Apollon*, A. Bélis (επιμ.), Παρίσι 1992. 4ος τόμ., *Documents Amphictioniques*, F. Lefèvre (επιμ.), με συμβολές των D. Laroche & O. Masson, 2002.
- Γματζίδης, Σ. 1997. ‘Ασημίζουσα’ κεραμική: Μια υποπροτογεωμετρική εγχώρια κεραμική του βορειοελλαδικού χώρου. Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Γματζίδης, Σ. 2002. Ο αποικισμός της Θάσου: η επανεξέταση της κεραμικής πρώιμων φάσεων της αρχαίας πόλης. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 16: 73–78.
- Γούρη, Ε. & Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη. 1987. Ανασκαφή στην αρχαία Οισύμη. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 1: 363–387.
- Γκαδόλου, Α. 2008. *Η Αχαΐα στους πρώιμους ιστορικούς χρόνους: Κεραμική παραγωγή και έθιμα ταφής*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού.
- Γκάρτζιου-Τάττη, Α. 1999. Θάνατος και ταφή του Ορφέα στη Μακεδονία και τη Θράκη. *Αρχαία Μακεδονία VI. Ανακοινώσεις κατά το Έκτο Διεθνές Συμπόσιο* (Θεσσαλονίκη, 15–19 Οκτωβρίου 1996), 439–451. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 272. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Clinkenbeard, B. G. 1982. Lesbian wine and storage amphoras: A progress report on identification. *Hesperia* 51: 248–268.
- Clinkenbeard, B. G. 1986. Lesbian and Thasian wine amphoras: Questions concerning collaboration. Στο J.-Y. Empereur & Y. Garlan (επιμ.), *Recherches sur les amphores grecques*, 353–362. Bulletin de Correspondance Hellénique Supplément 13. Παρίσι: École française d’Athènes.
- Coldstream, J. N. 1972. Knossos 1951–61: Protogeometric and Geometric Pottery from the Town. *Annual of the British School at Athens* 67: 63–98.
- Coldstream, J. N. 1987. The Greek Geometric and Archaic imports. Στο V. Karageorghis, O. Picard & C. Tytgat (επιμ.), *Études Chypriotes VIII: La Nécropole d’Amathonte, tombs 113–367*, τόμ. II. *Céramiques non Chyriotes*, 21–31. Λευκωσία: Service des Antiquités de Chypre, École française d’Athènes & Fondation A. G. Leventis.
- Coldstream, J. N. 1994. Prospectors and pioneers: Pithekoussai, Kyme and Central Italy. Στο G. R. Tsetschkladze & F. De Angelis (επιμ.), *The Archaeology of Greek Colonisation: Essays Dedicated to Sir John Boardman*, 47–59. Oxford Committee for Archaeology Monograph 40. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Coldstream, J. N. 1995α. Euboean Geometric imports from the acropolis of Pithekoussai. *Annual of the British School at Athens* 90: 251–267.
- Coldstream, J. N. 1995β. Greek Geometric and Archaic imports from the Tombs of Amathus, II. *Report of the Department of Antiquities Cyprus*: 199–214.
- Coldstream, J. N. 1996. The Protogeometric and Geometric pottery. Στο J. N. Coldstream & H. W. Catling (επιμ.), *Knossos North Cemetery: Early Greek Tombs*, 2ος τόμ., 311–420. British School at Athens Supplementary Volume 28. Λονδίνο: British School at Athens.
- Coldstream, J. N. 2003. *Geometric Greece, 900–700 BC*. 2η έκδ. Λονδίνο: Routledge.
- Coldstream, J. N. 2004. The various Aegean affinities of the early pottery from Sicilian Naxos. Στο M. C. Lentini (επιμ.), *Le due città di Naxos* (Πρακτικά του Seminario di studi Giardini, Νάξος, 29–31 Οκτωβρίου 2000), 40–49. Φλωρεντία & Μιλάνο: Giunti Editore.
- Coldstream, J. N. 2008α. *Greek Geometric Pottery: A Survey of Local Styles and their Chronology*. 2η έκδ. Exeter: Bristol Phoenix Press.
- Coldstream, J. N. 2008β. Early Greek exports to Phoenicia and the East Mediterranean. Στο Doumet-Serhal 2008, 168–188.
- Coldstream, J. N. 2010. *Corpus Vasorum Antiquorum, Great Britain Fascicule 25: British Museum Fascicule 11*. Λονδίνο: British Museum.
- Coldstream, J. N. & P. M. Bikai. 1988. Early Greek pottery in Tyre and Cyprus: some preliminary comparisons. *Report of the Department of Antiquities Cyprus* (1988/II): 35–43.
- Coldstream, J. N. & G. L. Huxley. 1996. An astronomical graffito from Pithekoussai. *La Parola del Passato* 51: 221–224.
- Consolo Langher, S. N. 2007. La Macedonia da Aminta III a Filippo II (la formazione del grande stato territoriale Macedone). *Αρχαία Μακεδονία VII. Η Μακεδονία από την Εποχή του Σιδήρου έως το θάνατο του Φιλίππου Β’*. Ανακοινώσεις κατά το Έβδομο Διεθνές Συμπόσιο (Θεσσαλονίκη, 14–18 Οκτωβρίου 2002), 229–238. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 280. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Constantakopoulou, C. 2007. *The Dance of the Islands: Insularity, Networks, the Athenian Empire, and the Aegean World*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Cook, E. F. 1995. *The Odyssey in Athens: Myths of Cultural Origins*. Myth and Poetics. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Cook, E. F. 2000. Review of I. Malkin, The Returns of Odysseus: colonization and ethnicity. *Bryn Mawr Classical Review* 2000.03.22.
- Cook, J. M. 1969. Old Smyrna: Ionic black figure and other sixth-century figured wares. *Annual of the British School at Athens* 53–54: 114–142.
- Cook, J. M. 1982. The Eastern Greeks. Στο J. Boardman & N. G. L. Hammond (επιμ.), *The Cambridge Ancient History*, τόμ. 3.3, *The Expansion of the Greek World, Eighth to Sixth Centuries BC*, 196–221. 2η έκδ. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cook, R. M. 1946. Ionia and Greece in the eighth and seventh centuries BC. *Journal of Hellenic Studies* 66: 67–98.

- Cook, R. M. 1997. *Greek Painted Pottery*. 3η έκδ. Λονδίνο: Routledge.
- Cook, R. M. 1998. Chapters 1–22. Στο R. M. Cook & P. Dupont (επιμ.), *East Greek Pottery*, 1–141. Λονδίνο: Routledge.
- Cordano, F. 2004. Interventi. Στο *Anfore e testo in età greca arcaica: Atti del seminario dell'Università degli studi di Milano (26 Μαρτίου 2001)*. *Mélanges de l'École française de Rome, Antiquité* 116: 781–809.
- Correale, A. 2008. Lo scavo all'esterno della cortina muraria: un nuovo santuario ad Efestia? Στο E. Greco & E. Papi (επιμ.), *Hephaestia 2000–2006: Ricerche e scavi della Scuola Archeologica Italiana di Atene in collaborazione con il Dipartimento di Archeologia e Storia delle Arti dell'Università di Siena*, 75–91. Fondazione Paestum Tekmeria 6. Paestum & Αθήνα: Fondazione Paestum & Scuola Archeologica Italiana di Atene.
- Costin, C. L. & M. B. Hagstrum. 1995. Standardization, labor investment, skill, and the organization of ceramic production in Late Prehispanic Highland Peru. *American Antiquity* 60: 619–639.
- Coudin, F. 2009. *Les Laconiens et la Méditerranée à l'époque archaïque*. Collection du Centre Jean Bérard 33. Νάπολη: Centre Jean Bérard.
- Coulié, A. 2008. Archiloque et la colonisation de Thasos: L'apport de la céramique. Στο N. Κατσωνοπούλου, I. Πετρόπουλος & Σ. Κασαρού (επιμ.), *Ο Αρχιλοχος και η εποχή του, 427–449*. Αθήνα: Ινστιτούτο Αρχαιολογίας Πάρου και Κυκλάδων.
- Courbin, P. 1986. Bassit. *Syria* 63: 175–220.
- Courbin, P. 1990. Fragments d'amphores Protogeométriques grecques a Bassit. Στο P. Matthiae, M. van Loon & H. Weiss (επιμ.), *Resurrecting the Past: A Joint Tribute to Adnan Bounni*. Κωνσταντινούπολη: Nederlands Historisch – Archaeologisch Instituut.
- Courbin, P. 1993. Fragments d'amphores Protogéométriques grecques à Bassit (Syrie). *Hesperia* 62: 95–113.
- CPG. E. L. von Leutsch & F. G. Schneidewin, επιμ. 1839 & 1851. *Corpus Poroemiographorum Graecorum*. Τόμ. 1–2. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht & Libreria Dieterichiana.
- Γραμμένος, Δ. Β. 2004. *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης*. Αθήνα: Ίδρυμα Ι. Σ. Λάτση.
- Crespo, E. 2012. Γλώσσες και διάλεκτοι στην αρχαία Μακεδονία. Στο Γ. Γιαννάκης (επιμ.), *Αρχαία Μακεδονία. Γλώσσα, ιστορία, πολιτισμός*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας. Υπό εκτύπωση.
- Crielaard, J. P. 1992–1993. **How the West was won: Euboeans vs. Phoenicians**. *Hamburger Beiträge zur Archäologie* 19–20: 235–249.
- Crielaard, J. P. 1996. The Euboeans overseas: Long-distance contacts and colonization as status activities in Early Iron Age Greece. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο του Amsterdam.
- Crielaard, J. P. 1999. Production, circulation and consumption of Early Iron Age Greek pottery (eleventh to seventh centuries BC). Στο J. P. Crielaard, V. Stissi & G. J. van Wijngaarden (επιμ.), *The Complex Past of Pottery: Production, Circulation and Consumption of Mycenaean and Greek Pottery (Sixteenth to Early Fifth Centuries BC)* (Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου ARCHON, Amsterdam, 8–9 Νοεμβρίου 1996), 49–81. Amsterdam: J. C. Gieben.
- Crielaard, J. P. 2009α. Cities. Στο Raaflaub & van Wees 2009, 349–372.
- Crielaard, J. P. 2009β. **The Ionians in the Archaic Period. Shifting identities in a changing world**. Στο J. Derks & N. Roymans (επιμ.), *Ethnic Constructs in Antiquity. The Role of Power and Tradition*, 37–84. Amsterdam Archaeological Studies 13. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Croissant, F. 2008. Batailles géométriques pariennes. Στο E. Greco (επιμ.), *Alba della città, alba delle immagini?*, 31–62. Tripodes 7. Αθήνα: Scuola Archeologica Italiana di Atene.
- Csapo E., 1991. An international community of traders in late 8th – 7th c. BC. Kommos in Southern Crete. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 88: 211–216.
- Csapo E., 1993. A postscript to 'An international community of traders in late 8th – 7th c. BC. Kommos in Southern Crete'. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 96: 235–236.
- Csapo, E., A. W. Johnston & D. Geagan. 2000. The Iron Age inscriptions. Στο J. W. Shaw & M. C. Shaw (επιμ.), *Kommos IV: The Greek Sanctuary*, 101–134. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Culican, W. 1982. The repertoire of Phoenician pottery. Στο H. G. Niemeyer (επιμ.), *Phönizier im Westen* (Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου "Die phönizische Expansion im westlichen Mittelmeerraum", Κολωνία, 24–27 Απριλίου 1979), 45–82. Mainz am Rhein: Ph. von Zabern.
- Cultraro, M. 2004. The Northern Aegean in the Early Iron Age: An assessment of the present picture. Στο N. X. Σταμπολίδης & Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου* (Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος, 1–4 Νοεμβρίου 2002), 215–226. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κρήτης & Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών.
- D'Agata, A. L. 2011. Review of Antonis Kotsonas, The Archaeology of Tomb A1K1 of Orthi Petra in Eleutherna: The Early Iron Age pottery. *Gnomon* 83: 337–341.
- D'Andria, F. 1985. Documenti del commercio arcaico tra Ionio ed Adriatico. Στο *Magna Grecia, Epiro e Macedonia. Atti del ventiquattresimo convegno di studi sulla Magna Grecia*, (Τάραντας, 5–10 Οκτωβρίου 1984), 321–377. Τάραντας: Istituto per la storia e l'archeologia della Magna Grecia.
- D'Oriano, R. & I. Oggiano. 2005. Iolao ecista di Olbia: le evidenze archeologiche tra VIII e VI secolo a.C. Στο P. Bernardini & R. Zucca (επιμ.), *Il Mediterraneo di Herakles: Studi e ricerche* (Πρακτικά συνάντησης εργασίας, Sassari, 26 Μαρτίου – Oristano, 27–28 Μαρτίου 2004), 169–199. Ρώμη: Carocci editore.
- Dalby, A. 1998. Homer's enemies: lyric and epic in the seventh century. Στο N. Fisher & H. van Wees (επιμ.), *Archaic Greece. New Approaches and New Evidence*, 195–211. Λονδίνο: Duckworth.
- Danile, L. 2008. La cultura materiale tra le fine dell'Età del Bronzo e gli inizi dell'Età del Ferro. Στο E. Greco & E. Papi (επιμ.), *Hephaestia 2000–2006: Ricerche e scavi della Scuola Archeologica Italiana di Atene in collaborazione con il Dipartimento di Archeologia e Storia delle Arti dell'Università di Siena*, 39–53. Fondazione Paestum Tekmeria 6. Paestum & Αθήνα: Fondazione Paestum & Scuola Archeologica Italiana di Atene.
- Danile, L. 2009. Lemnian grey ware. Στο Dupont & Lungu 2009, 285–304.
- Danile, L. 2011α. *Lemno 2, Scavi Ad Efestia 1: La ceramica grigia di Efestia dagli inizi dell'Età del Ferro all'Età Alto-Arcaica*. Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente 20.2.1. Αθήνα: Scuola Archeologica di Atene.

- Danile, L. 2011β. **Local productions and imports at Hephaestia (Lemnos):** Grey ware and other ceramics from the Early Iron Age. Ανακοίνωση στο Τιβέρτιος, Μισσηλίδου-Δεσποτιδίου, Μανακίδου & Κουσουλάκου 2011, υπό έκδοση.
- Daux, G. 1961. Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1960. *Bulletin de Correspondance Hellénique* 85: 601–953.
- Davies, J. K. 2009. The historiography of Archaic Greece. Στο Raaflaub & van Wees 2009, 3–21.
- Dawkins, R. M. 1904–1905. A visit to Skyros. *Annual of the British School at Athens* 11: 72–80.
- Day, J. W. 2007. Poems on stone: The inscribed antecedents of Hellenistic epigram. Στο P. Bing & J. S. Bruss (επιμ.), *Brill's Companion to Hellenistic Epigram down to Philip*, 29–47. Leiden: Brill.
- Day, J. W. 2010. *Archaic Epigram and Dedication. Representation and Reperformance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Day, P. M., M. Relaki & E. W. Faber. 2006. Pottery making and social reproduction in the Bronze Age Mesara. Στο M. H. Wiener, J. L. Warner, J. Polonsky, E. E. Hayes & C. McDonald (επιμ.), *Pottery and Society: The Impact of Recent Studies in Minoan Pottery*, 22–72. Βοστώνη: Archaeological Institute of America.
- de Domingo, C. & A. Johnston. 2003. A petrographic and chemical study of East Greek and other Archaic transport amphorae. *Ευλιμένη* 4: 27–60.
- de Hoz Bravo, J. 1970. Un graffito griego de Toscanos y la exportación de aceite ateniense en el siglo VII. *Madrid Mitteilungen* 11: 102–109.
- de Hoz, J. 2010. Les écritures. Στο Étienne 2010, 59–90.
- de Polignac, F. 2005. Usages de l'écriture dans les sanctuaires du haut archaïsme. Στο V. Dasen & M. Piérart (επιμ.), *Idia kai demosia. Les cadres 'privés' et 'publics' de la religion grecque antique* (Πρακτικά του 9ου συνεδρίου της CIERGA, Fribourg, 8–10 Σεπτεμβρίου 2003), 13–25. Kernos Supplément 15. Λιέγη: Centre international d'étude de la religion grecque antique.
- de Souza, Ph. 1998. Towards thalassocracy? Archaic Greek naval developments. Στο N. Fisher & H. van Wees (επιμ.), *Archaic Greece. New Approaches and New Evidence*, 271–293. Λονδίνο: Duckworth.
- Deger-Jalkotzy, S. & I. S. Lemos, επιμ. 2006. *Ancient Greece from the Mycenaean Palaces to the Age of Homer*. Edinburgh Leventis Studies 3. Εδιμβούργο: Edinburgh University Press.
- Deligiannakis, G. & Y. Galanakis, επιμ. 2009. *The Aegean and its Cultures: Proceedings of the first Oxford – Athens Graduate Student Workshop Organized by the Greek Society and the University of Oxford Taylor Institution (22–23 Απριλίου 2005)*. British Archaeological Reports International Series 1975. Οξφόρδη: Archaeopress.
- Dell, H.J. 1970. The Western frontier of the Macedonian monarchy. *Αρχαία Μακεδονία I, Ανακοινώσεις κατά το Πρώτο Διεθνές Συμπόσιο* (Θεσσαλονίκη, 26–29 Αυγούστου 1968), 115–126. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 122. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Deriu A., G. Buchner & D. Ridgway. 1986. Provenance and firing techniques of Geometric pottery from Pithekoussai: A Mössbauer investigation. *Annali di Archeologia e Storia Antica* 8: 99–116.
- Desborough, V. R. d'A. 1952. *Protogeometric Pottery*. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Desborough, V. R. d'A. & O. T. P. K. Dickinson. 1980. **The Late Protogeometric and Sub-Protogeometric Pottery**. Στο M. R. Popham, L. H. Sackett & P. G. Themelis (επιμ.), *Lefkandi I: The Iron Age*, 27–56. Οξφόρδη: British School of Archaeology at Athens & Thames & Hudson.
- Descœudres, J.-P. 1976. Die vorklassische Keramik aus dem Gebiet des Westtors. *Eretria V: Ausgrabungen und Forschungen*. Βέρνη: Francke.
- Descœudres, J.-P. 1978. Euboeans in Australia: Some observations on the imitations of Corinthian kotylai made in Eretria and found in Al Mina. Στο A. Altherr-Charon & C. Bérard (επιμ.), *Eretria VI: Ausgrabungen und Forschungen*, 7–19. Βέρνη: Francke.
- Descœudres, J.-P. 2006–2007. Euboean pottery overseas (10th to 7th Centuries BC). *Mediterranean Archaeology* 19–20: 3–24.
- Descœudres, J.-P. & R. Kearsley. 1983. Greek pottery at Veii: another look. *Annual of the British School at Athens* 78: 9–53.
- Δεσποίνη, Α., επιμ. 1985. *Σίνδος: Κατάλογος της έκθεσης*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Δεσποίνη, Α. 2011. Κτερίσματα και νεκρικές δοξασίες. Οι μαρτυρίες των τάφων της Σίνδου. Στο Σ. Πιγγιάτογλου & Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού (επιμ.), *Νάματα. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Δημήτριο Παντερμαλή*, 335–343. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- deVries, K. 2003. Eighth-century Corinthian pottery: Evidence for the dates of Greek settlement in the West. Στο C. K. Williams II & N. Bookidis (επιμ.), *Corinth XX: Corinth, The Centenary 1896–1996*, 141–156. Princeton, NJ: American School of Classical Studies at Athens.
- Δήμιτσας, Μ. Γ. 1874. *Αρχαία γεωγραφία της Μακεδονίας*. Αθήνησι. Ανατ., Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 1988, 2 τόμ. Αρχείο Ιστορικών Μελετών 2.
- Δήμιτσας, Μ. Γ. 1896. *Η Μακεδονία εν λίθοις φθεγγόμενοις και μνημείοις σωζόμενοις*. 2 τόμ. Αθήνησι. Ανατ., Κατερίνη: ΜΑΤΙ, 2006.
- di Sandro, N. 1981. Appunti sulla distribuzione delle anfore commerciali greche in Campania tra l'VIII sec. e il 273 a.C. *Annali di Archeologia e Storia Antica* 3: 1–14.
- di Sandro, N. 1986. *Le anfore arcaiche dallo scarico Gosetti, Pithecusa*. Cahiers des amphores archaïques et classiques 2, Cahiers du Centre Jean Bérard 12. Νάπολη: Centre Jean Berard.
- Dickinson, O. 2006. *The Aegean from Bronze Age to Iron Age: Continuity and Change between the Twelfth and Eighth Centuries BC*. Λονδίνο: Routledge.
- Dietler, M. 2008. The Iron Age in the western Mediterranean. Στο W. Scheidel, I. Morris & R. Saller (επιμ.), *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*, 242–276. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dittenberger, W. 1907. Methana und Hypata. *Hermes* 42: 542–547.
- Docter, R. F. 1991. Athena vs Dionysos: Reconsidering the content of SOS amphorae. *Bulletin Antieke Beschaving* 66: 45–50.
- Docter, R. F. 1997. Archaische Amphoren aus Karthago und Toscanos: Fundspektrum und Formentwicklung. Ein Beitrag zur phönizischen Wirtschaftsgeschichte. **Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο του Amsterdam**.

- Docter, R. F. 2000. East Greek fine wares and transport amphorae of the 8th – 5th century BC. from Carthage and Toscanos. Στο P. Cabrera Bonet & M. Santos Retolaza (επιμ.), *Ceràmiques jonies di època arcaica: Centres de producció i comercialització al Mediterrani occidental* (Πρακτικά στρογγυλής τράπεζας, Empúries, 26–28 Μαΐου 1999), 63–88. Βαρκελώνη: Museu d'Arqueologia de Catalunya Empúries.
- Docter, R. F. 2007. Archaïsche Transportamphoren. Στο H. G. Niemeyer, R. F. Docter & K. Schmidt (επιμ.), *Karthago: Die Ergebnisse der hamburger Grabung unter dem Decumanus Maximus*, 616–662. Mainz: Ph. von Zabern.
- Docter, R. F. Υπό εκτύπωση. Amphorae and pithoi. Στο C. W. Neef (επιμ.), *Bouthrotos II*. Fondation National de la Recherche Scientifique, Mission Archéologique Hellénique à Bouthrotos, 111–194.
- Docter, R. F., F. Chelbi, B. Maraoui Telmini, A. J. Nijboer, J. van der Plicht, W. van Neer, K. Mansel & S. Garsallah. 2008. New radiocarbon dates from Carthage: bridging the gap between history and archaeology? Στο C. Sagona (επιμ.), *Beyond the Homeland: Markers in Phoenician Chronology*, 379–422. Ancient Near Eastern Studies Supplement 28. Leuven: Peeters.
- Doğer, E. 1986. **Premières remarques sur les amphores de Clazomènes**. Στο J.-Y. Empereur & Y. Garlan (επιμ.), *Recherches sur les amphores grecques*, 461–471. Bulletin de Correspondance Hellénique Supplément 13. Παρίσι: École française d'Athènes.
- Doumas C.G. 1998. Aegeans in the Levant: Myth and Reality. Στο S. Gitin, A. Mazar, E. Stern (επιμ.), *Mediterranean People in Transition. Thirteen to Early Tenth Century BCE*, 129–137. Jerusalem: Israel Exploration Society.
- Doumet-Serhal, C., επιμ. 2008. *Networking Patterns of the Bronze and Iron Age Levant: The Lebanon and its Mediterranean Connections*. Βηρυτός: ACP.
- Dragendorff, H. 1903. *Theraische Graeber*. Βερολίνο: G. Reimer.
- Dubois, L. 1995. *Inscriptions grecques dialectales de Grande Grèce*. 1ος τόμ., *Colonies eubéennes, colonies ioniennes, emporia*. École Pratique des Hautes Études, Sciences Historiques et Philologiques III, Hautes Études du Monde Gréco-Romain 21. Γενεύη: Droz.
- Dubois, L. 2002. *Inscriptions grecques dialectales de Grande Grèce*. 2ος τόμ., *Colonies Achéennes*. École Pratiques des Hautes Études, Sciences historiques et philologiques III, Hautes Études du Monde Gréco-Romain 30. Γενεύη: Droz.
- Dugas, C. & C. Rhomaios. 1934. *Délos XV: Les vases Préhelléniques et Géométriques*. Παρίσι: École française d'Athènes.
- Duistermaat, K. & I. Regulski, επιμ. 2011. *Intercultural Contacts in the Ancient Mediterranean* (Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου του Netherlands–Flemish Institute in Cairo, 25–29 Οκτωβρίου 2008). Orientalia Lovaniensia Analecta 202. Leuven: Peeters.
- Dunand, M. 1954. *Fouilles de Byblos 1933–1938*. Παρίσι: Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien Maisonneuve.
- Dunbabin, T. J. 1948. *The Western Greeks: The History of Sicily and South Italy from the Foundation of the Greek Colonies to 480 BC*. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Dunbabin, T. J. 1962. *Perachora II: The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia*. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Dupont, P. 1982. Amphores commerciales archaïques de la Grèce de l'Est. *La Parola del Passato* 37: 193–209.
- Dupont, P. 1983. Classification et détermination de provenance des céramiques grecques orientales archaïques d'Istros: Rapport préliminaire. *Dacia* 27: 21–43.
- Dupont, P. 1986. Naturwissenschaftliche Bestimmung der archaischen Keramik Milets. Στο W. Müller-Wiener (επιμ.), *Milet 1899–1980: Ergebnisse, Probleme und Perspektiven einer Ausgrabung Kolloquium Frankfurt am Main 1980*, 57–71. Istanbul Mitteilungen Beiheft 31. Tübingen: E. Wasmuth.
- Dupont, P. 1995–1996. Amphores archaïques de Grèce proper en Mer Noire. État de la question. *Il Mar Nero* 2: 85–101.
- Dupont, P. 1998. Chapter 23: Archaic East Greek trade amphoras. Στο R. M. Cook & P. Dupont (επιμ.), *East Greek Pottery*, 142–191. Λονδίνο: Routledge.
- Dupont, P. 1999α. **La circulation amphorique en Mer Noire à l'époque archaïque: spécificité et problèmes**. Στο Y. Garlan (επιμ.), *Production et commerce des amphores anciennes en Mer Noire*, 143–161. Aix-en-Provence: Université de Provence.
- Dupont, P. 1999β. **Marques signalétiques avant-cuisson sur les amphores ioniennes archaïques: Cercles et croix**. *Pontica* 32: 9–18.
- Dupont, P. 1999γ. **Trafics méditerranéens archaïques: quelques aspects**. Στο F. Krinzinger (επιμ.), *Die Ägäis und das westliche Mittelmeer: Beziehungen und Wechselwirkungen 8. bis 5. Jh. V. Chr.* (Βιέννη, 24–27 Μαρτίου 1999), 445–460. Βιέννη: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Dupont, P. 2000. Amphores "samiennes" archaïques: sources de confusion et questionnements. Στο P. Cabrera Bonet & M. Santos Retolaza (επιμ.), *Ceràmiques jonies di època arcaica: Centres de producció i comercialització al Mediterrani occidental* (Πρακτικά στρογγυλής τράπεζας, Empúries, 26–28 Μαΐου 1999), 57–62. Βαρκελώνη: Museu d'Arqueologia de Catalunya Empúries.
- Dupont, P. 2001. La commerce amphorique dans le Pont archaïque. *Dossiers d'Archéologie* 266: 82–86.
- Dupont, P. 2007α. Amphores 'Samiennes' archaïques de Mer Noire (approche archéométrique). Στο S. L. Solovyov (επιμ.), *Greeks and Natives in the Cimmerian Bosphorus, 7th – 1st centuries BC* (Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Taman, Ρωσία, Οκτώβριος 2000), 41–50. British Archaeological Reports International Series 1729. Οξφόρδη: Archaeopress.
- Dupont, P. 2007β. **Diffusion des amphores commerciales de type Milesien dans le Pont archaïque**. Στο J. Cobet, V. von Graeve, W.-D. Niemeier & K. Zimmermann (επιμ.), *Frühes Ionien: Eine Bestandsaufnahme. Panionion – Symposium* (Güzelsaçmli, 26 Σεπτεμβρίου – 1 Οκτωβρίου 1999), 621–630. Milesische Forschungen 5. Mainz am Rhein: Ph. von Zabern.
- Dupont, P. 2007γ. **Le pont Euxin archaïque: lac milésien ou lac nord-ionien? Un point de vue de céramologue**. Στο A. Braison, A. Ivantchik & J.-L. Ferrary (επιμ.), *Une koinè pontique: cités grecques, sociétés indigènes et empires mondiaux sur le littoral nord de la Mer Noire (VIIe s. a.C. – IIIe s. p.C.)*, 29–36. Bordeaux: Ausonius.
- Dupont, P. 2010α. Lesbiaca I: Données archéométriques préliminaires sur les amphores du type de Lesbos. Στο P. Dupont & V. Lungu (επιμ.), *Synergia Pontica et Aegeo-Anatolica*, 37–47. *Historia Antiqua Galatiensis* III. Galați: Paux Aura Mundi.
- Dupont, P. 2010β. The contribution of archaeometric results to our understanding of Archaic East Greek trade. Στο S. Solovyov (επιμ.),

- Archaic Greek Culture: History, Archaeology, Art and Museology* (Πρακτικά Διεθνούς Στρογγυλής Τράπεζας, Αγία Πετρούπολη, Ιούνιος 2005), 37–40. British Archaeological Reports International Series 2061. Οξφόρδη: British Archaeological Reports.
- Dupont, P. 2011. Données archéométriques préliminaires sur les amphores du type de Lesbos. Στο C. Tzocher, T. Stoyanov & A. Bozkova (επιμ.), *PATABS II: Production and Trade of Amphorae in the Black Sea* (Πρακτικά Διεθνούς Στρογγυλής Τράπεζας, Kiten, Nessebar & Sredetz, 26–30 Σεπτεμβρίου 2007), 171–178. Σόφια: Bulgarian Academy of Sciences & St. Kliment Ohridski University.
- Dupont, P. & J. C. Goyon. 1992. Amphores grecques archaïques de Gurna: à propos d'une publication récente. *Sesto Congresso Internazionale di Egittologia*, 1ος τόμ., 153–166. Τορίνο: P. Åströms.
- Dupont, P. & V. Lungu, επιμ. 2004–2006. *Actes du Colloque International «Les productions céramiques du Pont-Euxin à l'époque grecque»* (Βουκουρέστι, 18–23 Σεπτεμβρίου 2004). Il mare nero 6. Ρώμη: Quasar.
- Dupont, P. & V. Lungu, επιμ. 2009. *Pontic Grey Wares* (Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Βουκουρέστι-Κωνσταντζα, 30 Σεπτεμβρίου – 3 Οκτωβρίου 2008). *Pontica* 40.2: Supplementum I. Κωνσταντζα: Muzeul de Istorie Națională și Arheologie.
- Dupont, P. & V. Lungu. 2010. Plats milésiens à couverte noire de Mer Noire. Στο P. Dupont & V. Lungu (επιμ.), *Synergia Pontica et Aegeo-Anatolica*, 137–148. *Historia Antiqua Galatiensis* III. Galați: Paux Aura Mundi.
- Dupont, P. & E. Skarlatidou. 2005. Les débuts de la colonisation grecque en mer Noire: éléments de chronologie amphorique. D. Kacharava, M. Faudot & É. Geny (επιμ.), *Pont-Euxin et polis: Polis Hellenis et Polis Barbaron. Actes du Xe Symposium de Vani* (23–26 Σεπτεμβρίου 2002), 77–82. Besançon: Presses Universitaires Franc-Comtoises.
- Dupont, P. & E. Skarlatidou. 2011. Archaic transport amphoras from the first necropolis of Clazomenian Abdera. **Ανακοίνωση στο Τιβέριος, Μισαηλίδου-Δεσποτιδίου, Μανακίδου & Κουσουλάκου 2011**, υπό έκδοση.
- Dupont, P. & A. Thomas. 2006. Naukratis: Les importations grecques orientales archaïques. Στο A. Villing & U. Schlotzhauer (επιμ.), *Naukratis: Greek Diversity in Egypt. Studies on East Greek Pottery and Exchange in the Eastern Mediterranean*, 77–84. Λονδίνο: British Museum.
- Durando, F. 1989. Indagini metrologiche sulle anfore commerciali arcaiche della necropoli di Pithekoussai. *Annali di Archeologia e Storia Antica* XI: 55–93.
- Dusenbery, E. B. 1998. *Samothrace 11: The Necropoleis*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- École française d'Athènes, 1960. Fouilles de Thasos 1960. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 16: 222.
- Edson, C. F. 1947. Notes on the Thracian phoros. *Classical Philology* 42: 88–105.
- Edson, C. F. 1970. Early Macedonia. *Αρχαία Μακεδονία I, Ανακοινώσεις κατά το Πρώτο Διεθνές Συμπόσιο* (Θεσσαλονίκη 26–29 Αυγούστου 1968), 17–44. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 122. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Ehrhardt, N., U. Höckmann & U. Schlotzhauer. 2008. Weihungen an Apollon Didymeus und Apollon Milesios in Naukratis. Στο R. Bol, U. Höckmann & P. Schollmeyer (επιμ.), *Kult(ur)kontakte: Apollon in Milet/Didyma, Histria, Myus, Naukratis und auf Zypern* (Πρακτικά στρογγυλής τράπεζας, Mainz, 11–12 Μαρτίου 2004), 163–183. Rahden: Leidorf.
- Eilmann, R. 1933. Frühe griechische Keramik im samischen Heraion. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 58: 47–145.
- Ellis, J. R. 1970. The security of the Macedonian Throne under Philip II. *Αρχαία Μακεδονία I, Ανακοινώσεις κατά το Πρώτο Διεθνές Συμπόσιο* (Θεσσαλονίκη 26–29 Αυγούστου 1968), 68–75. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 122. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Empereur, J.-Y. & A. Σίμωσι. 1989. Θάσος. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 44: 379–380.
- Εξάρχου, Ο. 2004. Η τεφρή τροχήλατη κεραμική από τον προϊστορικό οικισμό της Τούμπας Θεσσαλονίκης. Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Errington, M. 1986. *Geschichte Makedoniens: Von den Anfängen bis zum Untergang des Königreiches*. Μόναχο: C. H. Beck.
- Errington, R. M. 2007. The Importance of the Capture of Amphipolis for the Development of the Macedonian City. *Αρχαία Μακεδονία VII. Η Μακεδονία από την Εποχή του Σιδήρου έως το θάνατο του Φιλίππου Β΄. Ανακοινώσεις κατά το Έβδομο Διεθνές Συμπόσιο* (Θεσσαλονίκη, 14–18 Οκτωβρίου 2002), 275–282. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 280. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Ersoy, Y. E. 1993. Clazomenae: The Archaic settlement. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Bryn Mawr College.
- Ersoy, Y. E. 2004. Klazomenai: 900–500 BC. History and settlement evidence. Στο A. Moustaka, E. Skarlatidou, M.-C. Tzannes & Y. Ersoy (επιμ.), *Klazomenai, Teos and Abdera: Metropoleis and Colony*, 43–76 (Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αρχαιολογικό Μουσείο, Άβδηρα, 20–21 Οκτωβρίου 2001). Θεσσαλονίκη: 19η Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
- Étienne, R., επιμ. 2010. *La Méditerranée au VIIe siècle av. J.-C. (essais d'analyses archéologiques)*. Travaux de la Maison René Ginouvès 7. Παρίσι: De Boccard.
- Ζαμπίτη, Α. & Β. Βασιλοπούλου 2008. Κεραμική αρχαϊκής και κλασικής περιόδου από το Λειβήθριο άντρο του Ελικώνα. Στο Β. Αραβαντινός (επιμ.), *Πρακτικά Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Βοιωτικών Μελετών* (Θήβα, 4–8 Σεπτεμβρίου 1996), 445–472. Επετηρίς Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών, τόμ. Γ, τεύχ. Α. Αθήνα: Εταιρεία Βοιωτικών Μελετών.
- Ζαφειροπούλου, Φ. Ν. 2001. Καύσεις στις Γεωμετρικές Κυκλάδες: Οι περιπτώσεις της Νάξου και της Πάρου. Στο Ν. Χ. Σταμπολίδης (επιμ.), *Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου* (Πρακτικά Συνεδρίου, Ρόδος, 29 Απριλίου – 2 Μαΐου 1999), 285–299. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κρήτης, ΚΒ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων & Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Ζαφειροπούλου, Φ. Ν. 2007. Η Πάρος των πρώιμων χρόνων. Στο Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά, Α. Α. Λαμού, Λ. Γ. Μενδώνη και Ν. Κούρου (επιμ.), *Αμύμονα έργα: Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Βασίλη Κ. Λαμπρινουδάκη*. Αθήνα: Αρχαιονομία.
- Ζάχος, Γ. 2011. Κεραμική αρχαϊκών χρόνων από την Ερεσό. **Ανακοίνωση στο Τιβέριος, Μισαηλίδου-Δεσποτιδίου, Μανακίδου & Κουσουλάκου 2011**, υπό έκδοση.

- Fantalkin, A. 2001. Mezad Hashavyahu: its material culture and historical background. *Tel Aviv* 28: 1–165.
- Fantalkin, A. & O. Tal. 2009. Re-discovering the Iron Age fortress at Tell Qudadi in the context of the Neo-Assyrian imperialistic policies. *Palestine Exploration Quarterly* 141.3: 188–206.
- Fantalkin, A. & O. Tal. 2010. Reassessing the date of the beginning of the gray series of transport amphorae from Lesbos. *Bulletin Antieke Beschaving* 85: 1–12.
- Fantuzzi, M. & R. Hunter. 2005. *Ο Ελικώνας και το Μουσείο. Η ελληνιστική ποίηση από την εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου έως την εποχή του Αυγούστου*. Μπφρ. Δ. Κουκουζικά & Μ. Νούσια, επιμ. Θ. Παπαγγελής & Α. Ρεγκάκος. Αθήνα: Πατάκης. **Τίτλος πρωτοτύπου** *Muse e modelli: La poesia ellenistica da Alesandro Magno ad Augusto* (Ρώμη & Bari: Laterza 2002).
- Faraone, C. A. 1996. Taking the “Nestor’s Cup inscription” seriously: Erotic magic and conditional curses in the earliest inscribed hexameters. *Classical Antiquity* 15: 77–112.
- Felsch, R. C. S., επιμ. 1996. *Kalapodi I: Ergebnisse der Ausgrabungen im Heiligtum der Artemis und der Apollon von Hyampolis in der antiken Phokis*. Mainz am Rhein: Ph. von Zabern.
- FGrHist. F. Jacoby, επιμ. 1923–1958. *Fragmente der griechischen Historiker*. 3 τόμ. Leiden: Brill.
- Ficuciello, L. 2008. Segni di trasformazioni sociali ad Hephaestia tra l’età sub-geometrica ed il periodo arcaico. Στο E. Greco & E. Papi (επιμ.), *Hephaestia 2000–2006: Ricerche e scavi della Scuola Archeologica Italiana di Atene in collaborazione con il Dipartimento di Archeologia e Storia delle Arti dell’Università di Siena*, 55–74. Fondazione Paestum Tekmeria 6. Paestum & Αθήνα: Fondazione Paestum & Scuola Archeologica Italiana di Atene.
- Filges, A. 1992. Korinthische und attische Keramik der archaischen und klassischen Zeit. Στο Ü. Serdaroğlu & R. Stupperich (επιμ.), *Ausgrabungen in Assos 1990*, 109–143. Asia Minor Studien 5. Βόννη: R. Habelt.
- Filges, A. 1993. Korinthische und attische Keramik der archaischen und klassischen Zeit II. Στο Ü. Serdaroğlu & R. Stupperich (επιμ.), *Ausgrabungen in Assos 1991*, 101–133. Asia Minor Studien 10. Βόννη: R. Habelt.
- Finkelberg, M. 2005. *Greeks and Pre-Greeks, Aegean Prehistory and Greek Heroic Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Finkelstein, I. & E. Piasezky. 2011. The Iron Age chronology debate: Is the gap narrowing? *Near Eastern Archaeology* 74.1: 50–54.
- Finley, M. 1973. *The Ancient Economy*. Sather Classical Lectures 43. Berkeley, CA: University of California Press.
- Florentini G. & E. De Miro. 1983. Gela Protoarcaica. *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente* 61: 53–106.
- Fletcher, R. N. 2007. *Patterns of Imports in Iron Age Italy*. British Archaeological Reports International Series 732. Οξφόρδη: Archaeopress.
- Fletcher, R. 2008. Fragments of Levantine Iron Age pottery in Chalcidice. *Mediterranean Archaeology* 21: 3–7.
- Foley, B. P., M. C. Hansson, D. P. Kourkoumelis & T. A. Theodoulou. Υπό έκδοση. Aspects of ancient Greek trade re-evaluated with amphora DNA evidence. *Journal of Archaeological Science*.
- Forrest, W. G. G. 1982. Euboea and the islands. Στο J. Boardman & N. G. L. Hammond (επιμ.), *The Cambridge Ancient History*, τόμ. 3.3, *The Expansion of the Greek World, Eighth to Sixth Centuries BC*, 2η έκδ., 249–260. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fotheringham, I. K. 1923. *Eusebii Pamphili Chronici Canones, latine vertit, audaxit, ad sua tempora produxit S. Eusebius Hieronymus*. Λονδίνο: H. Milford.
- Fotiadis, M. 2001. Imagining Macedonia in Prehistory, ca. 1900–1930. *Journal of Mediterranean Archaeology* 14: 115–135.
- Foxhall, L. 1998. Cargoes of the heart’s desire: The character of trade in the Archaic Mediterranean world. Στο N. Fisher and H. van Wees (επιμ.), *Archaic Greece. New Approaches and New Evidence*, 295–309. Λονδίνο: Duckworth.
- Foxhall, L. 2007. *Olive Cultivation in Ancient Greece: Seeking the Ancient Economy*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Frasca, M. 1993. Osservazioni preliminari sulla ceramica protoarcaica ed arcaica di Kyme eolica. *Cronache di Archeologia* 32 (Studi su Kyme Eolica): 51–70.
- Frasca, M. 1998. Ceramiche greche d’importazione a Kyme eolica nell’VIII secolo a.C. Στο Bats & d’Agostino 1998, 273–279.
- Frasca, M. 2000. Ceramiche Tardo Geometriche a Kyme Eolica. Στο F. Krinzing (επιμ.), *Die Ägäis und das westliche Mittelmeer: Beziehungen und Wechselwirkungen 8. bis 5. Jh. V. Chr.* (Βιέννη, 24–27 Μαρτίου 1999), 393–398. Βιέννη: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Friedländer, P. & H. B. Hoffleit. 1987. *Epigrammata. Greek Inscriptions in Verse from the Beginnings to the Persian Wars*. Ανατύπωση. Σικάγο: Ares. 1η έκδ., **Λονδίνο & Berkeley, CA: University of California Press**, 1948.
- Furtwängler, A. E., & H. J. Kienast. 1989. *Samos III: Der Nordbau im Heraion von Samos*. Βόννη: R. Habelt.
- Gagarin, M. & D. M. MacDowell. 1998. *Antiphon and Andocides*. The Oratory of Classical Greece Series. Austin, TX: University of Texas Press.
- Gantès, L.-F. 2007. Les amphores commerciales, grecques, levantines et égyptiennes découvertes à Naucratis: une révision récente. Στο S. Marchand & A. Marangou (επιμ.), *Amphores d’Égypte: de la basse époque à l’époque arabe*, 143–155. Institut français d’archéologie orientale, Cahiers de la Céramique Égyptienne 8. Κάιρο: Institut français d’archéologie orientale.
- Gardner, E. A. 1886. The inscriptions. Στο F. W. M. Petrie (επιμ.), *Naucratis: Part I, 1884–5*, 54–63. Third Memoir of the Egypt Exploration Fund. Λονδίνο: Trübner & Co.
- Gardner, E. A. 1888. *Naucratis: Part II*. Sixth Memoir of the Egypt Exploration Fund. Λονδίνο: Trübner & Co.
- Garlan, Y. 2000. *Amphores et timbres amphoriques grecs entre erudition et idéologie*. Mémoires de l’Académie des Inscriptions et Belles – Lettres 21. Παρίσι: De Boccard.
- Garner, R. S. 2005. Epic and other genres in the ancient Greek world. Στο J. M. Foley (επιμ.), *A Companion to Ancient Epic*, 386–396. Οξφόρδη: Blackwell.
- Gassner, V. 1997. *Das Südtor der Tetragonos – Agora: Keramik und Kleinfunde*. Forschungen in Ephesos 13.1.1. Βιέννη: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

- Gassner, V. 2003. *Materielle Kultur und kulturelle Identität in Elea in spätarchaisch-frühklassischer Zeit*. Velia – Studien 2. Βιέννη: Österreicherischen Akademie der Wissenschaften.
- Gassner, V. 2004–2006. Pottery production at Elea/Velia in the 6th and 5th centuries BC. Στο P. Dupont & V. Lundu (επιμ.), *Actes du Colloque International «Les productions céramiques du Pont-Euxin à l'époque grecque»* (Βουκουρέστι, 18–23 Σεπτεμβρίου 2004), 67–77. Il mare nero 6. Ρώμη: Quasar.
- Gassner, V. 2011α. Fabrics of East Aegean amphorae. *Fabrics of the Central Mediterranean* (προσπελάστηκε στις 06/06/2011), <http://www.facem.at/projectpapers.php>.
- Gassner, V. 2011β. Fabrics of the North Aegean area. *Fabrics of the Central Mediterranean* (προσπελάστηκε στις 06/06/2011), <http://www.facem.at/projectpapers.php>.
- Gassner, V. 2011γ. Fabrics from Chios. *Fabrics of the Central Mediterranean* (προσπελάστηκε στις 06/06/2011), <http://www.facem.at/projectpapers.php>.
- Gassner, V. & M. Trapicler. 2011. Fabrics from Korinthos (Corinth). *Fabrics of the Central Mediterranean* (προσπελάστηκε στις 06/06/2011), <http://www.facem.at/projectpapers.php>.
- Gautier, J. 1993. Localisation des ateliers cycladiques de céramique géométrique et orientalisante. Στο R. Dalongeville & G. Rougemont (επιμ.), *Recherches dans les Cyclades: Résultats des travaux de la RCP 583*, 143–165. Collection de la Maison de l'Orient Méditerranéen 23, Série Archéologique 13. Παρίσι: Maison de l'Orient Méditerranéen.
- Gebauer, J. 1992. Die archaische geglättete graue Keramik. Στο Ü. Serdaroğlu & R. Stupperich (επιμ.), *Ausgrabungen in Assos 1990*, 65–101. Asia Minor Studien 5. Βόννη: R. Habelt.
- Gebauer, J. 1993. Verschiedene Graue Waren. Στο Ü. Serdaroğlu & R. Stupperich (επιμ.), *Ausgrabungen in Assos 1991*, 73–100. Asia Minor Studien 10. Βόννη: R. Habelt.
- Ghali-Kahil, L. 1960. *La céramique grecque (Fouilles 1911–1956)*. Études Thasiennes 7. Παρίσι: École française d'Athènes.
- GHI: M. N. Tod. 1946 & 1948. *A Selection of Greek Historical Inscriptions*. 1ος τόμ., *To the End of the Fifth Century BC*, 2ος τόμ., *From 403 to 323 BC*. 2η έκδ. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Gialanella, C. 1994. Pithecusa: Gli insediamenti di Punta Chiarito. Relazione preliminare. Στο B. d'Agostino & D. Ridgway (επιμ.), *ΑΠΟΙΚΙΑ: I più antichi insediamenti greci in occidente: funzioni e modi dell'organizzazione politica e sociale. Scritti in onore di Giorgio Buchner*, 169–204. A.I.O.N. Annali di archeologia e storia antica. Dipartimento di studi del mondo classico e del mediterraneo antico n.s. 1. Νάπολη: Istituto Universitario Orientale.
- Gianfrotta, P. A. 1988. Il contributo dell'archeologia subacquea per la conoscenza dei commerci arcaici nel Tirreno. Στο T. Hackens (επιμ.), *Navies and Commerce of the Greeks, the Carthaginians and the Etruscans in the Tyrrhenian Sea* (Πρακτικά Ευρωπαϊκού Συμποσίου, Ravello, Ιανουάριος 1987), 228–240. PACT 20. Στρασβούργο: Συμβούλιο της Ευρώπης.
- Giannopoulou, M. 2010. *Pithoi: Technology and History of Storage Vessels through the Ages*. British Archaeological Reports International Series 2140. Οξφόρδη: Archaeopress.
- Gimatidis, S. 2006. Die Stadt Sindos: Eine Siedlung von der späten Bronze bis zur Klassischen Zeit am Thermaischen Golf in Makedonien. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Freie Universität Berlin.
- Gimatidis, S. 2010. *Die Stadt Sindos: Eine Siedlung von der späten Bronze bis zur Klassischen Zeit am Thermaischen Golf in Makedonien*. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 26. Radhen: M. Leidorf.
- Gimatidis, S. 2011α. Counting sherds at Sindos: Pottery consumption and construction of identity in the Iron Age. Στο Verdan, Theurillat & Kenzelmann-Pfyffer 2011, 97–110.
- Gimatidis, S. 2011β. Feasting and offering to the gods in early Greek sanctuaries: Monumentalisation and miniaturisation in pottery. *Pallas* 86: 75–96.
- Gimatidis, S. Υπό εκτύπωση. The Northwest Aegean in the Early Iron Age. Στο A. Mazarakis Ainian (επιμ.), *The "Dark Ages" Revisited: International Conference in Memory of William D. E. Coulson* (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος 14–17 Ιουνίου 2007), 957–970. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Gimatidis, S & R. Jung. 2008. Kastro at Neokaisaria: A Bronze and Early Iron Age settlement in Pieria, Macedonia. Στο B. Horejs & P. Pavník (επιμ.), *Aegean and Balkan Prehistory* (δημοσιεύτηκε στις 3 Αυγούστου 2008), http://www.aegeobalkanprehistory.net/article.php?id_art=14.
- Gjerstad, E. 1977. Pottery from various parts of Cyprus. Στο E. Gjerstad (επιμ.), *Greek Geometric and Archaic Pottery Found in Cyprus*, 23–59. Skrifter Utgivna av Svenska Institute i Athen 4, 26. Στοκχόλμη: P. Åströms.
- Gomme, A. W. 1945. *A Historical Commentary on Thucydides*. 1ος τόμ. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Gomme, A. W. 1956. *A Historical Commentary on Thucydides*. Τόμ. 2–3. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Gomme, A. W., A. Andrewes & K. J. Dover. 1970. *A Historical Commentary on Thucydides*. 4ος τόμ. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Gosden, C. 1999. Postcolonial Archaeology: Issues of culture, identity, and knowledge. Στο I. Hodder (επιμ.), *Archaeological Theory Today*, 241–261. Cambridge: Polity Press.
- Gosden, C. 2004. *Archaeology and Colonialism: Cultural Contact from 5000 BC to the Present*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Grace, V. 1971. Samian amphoras. *Hesperia* 40: 52–95.
- Graham, A. J. 1964. *Colony and Mother City in Ancient Greece*. Manchester: Manchester University Press.
- Graham, A. J. 1971. Patterns in early Greek colonization. *Journal of Hellenic Studies* 91: 35–47.
- Graham, A. J. 1978. The foundation of Thasos. *Annual of the British School at Athens* 73: 61–98.
- Graham, A. J. 1982. The colonial expansion of Greece, the Western Greeks. Στο J. Boardman & N. G. L. Hammond (επιμ.), *The Cambridge Ancient History*, τόμ. 3.3, *The Expansion of the Greek World, Eighth to Sixth Centuries BC*, 2η έκδ., 83–162. Cambridge: Cambridge University Press.
- Graham, A. J. 1989. Pre-colonial contacts: Questions and Problems. Στο J.–P. Descoeudres (επιμ.), *Greek Colonists and Native Populations: Proceedings of the First Australian Congress of Classical Archaeology Held in Honour of Emeritus Professor A. D. Trendall*, (Sydney,

- 9–14 Ιουλίου 1985), 45–60. Canberra & Οξφόρδη: Humanities Research Centre, Australian National University & Clarendon Press.
- Graham, A. J. 1992. Abdera and Teos. *Journal of Hellenic Studies* 112: 44–73.
- Graham, A. J. 2001α. Collected Papers on Greek Colonization. Mnemosyne Supplement 214. Leiden: Brill.
- Graham, A. J. 2001β. Thasian controversies. Στο Graham 2001α, 365–402.
- Grandjean, J. & F. Salviat. 2000. *Guide de Thasos. Sites et Monuments* 3. Παρίσι: École française d'Athènes.
- Gras, M. 1987. Amphores commerciales et histoire archaïque. *Dialoghi di Archeologia* 5.2: 41–50.
- Gras, M. 1988. L'apport des amphores à la connaissance des commerces archaïques en mer Tyrrhénienne. Στο T. Hackens (επιμ.), *Navies and Commerce of the Greeks, the Carthaginians and the Etruscans in the Tyrrhenian Sea* (Πρακτικά Ευρωπαϊκού Συμποσίου, Ravello, Ιανουάριος 1987), 292–303. PACT 20. Στρασβούργο: Συμβούλιο της Ευρώπης.
- Gras, M. 1997. *Il mediterraneo nell'età arcaica*. Paestum: Fondazione Paestum.
- Gras, M. 2010. Plus de vin, moins d'huile? Retour sur les amphores corinthiennes dans la Méditerranée du Vile s. Στο Étienne 2010, 110–116.
- Greene, E. S., M. L. Lawall & M. E. Polzer. 2008. Inconspicuous consumption: The sixth-century BCE shipwreck at Pabuç Burnu, Turkey. *American Journal of Archaeology* 112: 685–711.
- Grimanis, A. P., M. Vassilaki-Grimani & M. I. Karayannis. 1977. Instrumental neutron activation analysis of "Melian" potsherds. *Journal of Radioanalytical and Nuclear Chemistry* 39: 21–31.
- Guarducci, M. 2008. *Η ελληνική επιγραφική από τις απαρχές ως την ύστερη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο*. Μτφρ. Κ. Κουρεμένος, εποπτεία-βιβλιογραφική ενημέρωση Σ. Ανεζίρη, Χ. Κριτζάς, Κ. Μπουραζέλης. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης. Τίτλος πρωτοτύπου, *Epigrafia Greca dalle origini al tardo impero* (Ρώμη: Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato 1987).
- Guzzo, P.–G. 1978. Importazioni fittili Greco–orientali sulla costa jonica d'Italia. Στο *Les céramiques de la Grèce de l'Est et leur diffusion en Occident*, 107–130. Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique N. 569. Παρίσι & Νάπολη: Centre Jean Bérard & Institut français de Naples.
- Haas, C. J. 1985. Athenian naval power before Themistocles. *Historia* 34: 29–46.
- Habicht, C. 1970. *Gottmenschen und griechische Städte*. Zweite Auflage. Zetemata 14. Μόναχο: C. H. Beck.
- Hales, S. & T. Hodos, επιμ. 2010. *Material Culture and Social Identities in the Ancient World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hall, J. M. 2001. Contested ethnicities: Perceptions of Macedonia within evolving definitions of Greek ethnicity. Στο Malkin 2001, 159–186.
- Hall, J. M. 2002. *Hellenicity: Between Ethnicity and Culture*. Σικάγο: The University of Chicago Press.
- Hall, J. M. 2007α. *A History of the Archaic Greek World ca. 1200–479 BCE*. Malden, MA & Οξφόρδη: Blackwell.
- Hall, J. M. 2007β. Polis, community and ethnic identity. Στο H. A. Shapiro (επιμ.), *The Cambridge Companion to Archaic Greece*, 40–60. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hall, J. M. 2009. Ethnicity and cultural exchange. Στο Raaflaub & van Wees 2009, 604–617.
- Hammond, N. G. L. 1967. *Epirus. The Geography, the Ancient Remains, the History and Topography of Epirus and Adjacent Areas*. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Hammond, N. G. L. 1972. *A History of Macedonia*. 1ος τόμ., *Historical Geography and Prehistory*. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Hammond, N. G. L. 1982. Illyris, Epirus and Macedonia. Στο J. Boardman & N. G. L. Hammond (επιμ.), *The Cambridge Ancient History*, τόμ. 3.3, *The Expansion of the Greek World, Eighth to Sixth Centuries BC*, 2η έκδ., 261–285. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hammond, N. G. L. 1989. *The Macedonian State. Origins, Institutions, and History*. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Hammond, N. G. L. 1998. Eretria's colonies in the area of the Thermaic Gulf. *Annual of the British School at Athens* 93: 393–399.
- Hammond, N. G. L. & G. T. Griffith. 1979. *A History of Macedonia*. 2ος τόμ., *550–336 BC*. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Hannestad, L. 1996. Absolute chronology: Greece and the Near East c. 1000–500 BC. *Acta Archaeologica* 67: 39–49.
- Hänsel, B. 1979. Ergebnisse der Grabungen bei Kastanas in Zentralmakedonien 1975–1978. *Jahrbuch des Römisch – Germanischen Zentralmuseums* 26: 167–202.
- Hänsel, B. 1982. Siedlungskontinuität im spätbronzezeitlichen und früh-eisenzeitlichen Nordgriechenland. Στο H. Todorova (επιμ.), *Thracia Praehistorica Supplementum Pulpudeva 3: Semaines Philippopolitaines de l'Histoire et de la culture Thrace* (Plovdiv, 4–19 Οκτωβρίου 1978), 270–287. Σόφια: Academie Bulgare des Sciences.
- Hänsel, B. 1989. *Kastanas: Die Grabung der Baubefund. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze – und Eisenzeit Makedoniens, 1975–1979*. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 7. Βερολίνο: V. Spiess.
- Hansson, M. C. & B. P. Foley. 2008. Ancient DNA fragments inside Classical Greek amphoras reveal cargo of 2400-year-old shipwreck. *Journal of Archaeological Science* 35: 1169–1176.
- Harris, W. V. 1989. *Ancient Literacy*. Cambridge, MA & Λονδίνο: Harvard University Press.
- Harris, W. V. 2004. The Mediterranean and ancient history. Στο W. V. Harris (επιμ.), *Rethinking the Mediterranean*, 1–42. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Hatzopoulos, M. B. 1985. La Béotie et la Macédoine à l'époque de l'hégémonie thébaine: le point de vue macédonien. Στο P. Roesch & G. Argoud (επιμ.), *La Béotie antique* (Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique, Lyon, Saint-Etienne, 16–20 Μαΐου 1983), 217–248. Παρίσι: Centre National de la Recherche Scientifique.
- Hatzopoulos, M. B. 1986. Succession and regency in classical Macedonia. *Αρχαία Μακεδονία IV, Ανακοινώσεις κατά το Τέταρτο Διεθνές Συμπόσιο* (Θεσσαλονίκη, 21–25 Σεπτεμβρίου 1983), 279–292. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 204. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Hatzopoulos, M. B. 1996. *Macedonian Institutions under the Kings*. 1ος τόμ., *A Historical and Epigraphic Study*, 2ος τόμ., *Epigraphic Appendix. Meletemata 22*. Αθήνα: Ινστιτούτο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας (ΚΕΡΑ), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

- Hatzopoulos, M. B. 2007. Perception of the self and the other: The case of Macedonia. *Αρχαία Μακεδονία VII. Η Μακεδονία από την Εποχή του Σιδήρου έως το θάνατο του Φιλίππου Β΄. Ανακοινώσεις κατά το Έβδομο Διεθνές Συμπόσιο* (Θεσσαλονίκη, 14–18 Οκτωβρίου 2002), 51–66. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 280. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Hatzopoulos, M. V., D. Knoepfler & V. Marigo-Papadopoulos. 1990. Deux sites pour Méthone de Macédoine. *Bulletin de Correspondance Hellénique* 114: 639–668.
- Hatzopoulos, M. B. & L. D. Loukopoulou. 1987. *Two Studies in Ancient Macedonian Topography*. Meletemata 3. Αθήνα: Ινστιτούτο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας (ΚΕΡΑ), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Hatzopoulos, M. B. & L. D. Loukopoulou. 1992. *Recherches sur les marches orientales des Téménides (Anthémonte – Kalindoia): Ière partie*. Meletemata 11. Αθήνα: Ινστιτούτο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας (ΚΕΡΑ), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Hatzopoulos, M. B. & P. Paschidis. 2004. Macedonia. Στο M. H. Hansen & T. H. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis. An Investigation Conducted by the Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation*, 794–809. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Hayden, B. J. 2003. *Reports on the Vrokastro Area, Eastern Crete*. 1ος τόμ., *Catalogue of Pottery from the Bronze and Early Iron Age Settlement of Vrokastro in the Collections of the University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology and the Archaeological Museum, Herakleion, Crete*. Φιλαδέλφεια: University of Pennsylvania.
- Hayes, J., 1966. *The Pottery*. Στο J. Boardman & J. Hayes (επιμ.), *Excavations at Tocra 1963–1965: The Archaic Deposits I*, 19–148. Annual of the British School at Athens Supplementary Volume 4. Οξφόρδη: Thames & Hudson.
- Hertel, D. 2003. Protogeometrische, subgeometrische und geometrische Keramik Troias aus den Grabungen Schliemanns und Dörpfelds. Στο B. Rückert & F. Kolb (επιμ.), *Probleme der Keramikchronologie des südlichen und westlichen Kleinasien in geometrischer und archaischer Zeit* (Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Tübingen, 24–26 Μαρτίου 1998), 91–138. Βόννη: R. Habelt.
- Hertel, D. 2007. Der aiolische Siedlungsraum (Aiolis) am Übergang von der Bronzezeit zur Eisenzeit. Στο J. Cobet, V. von Graeve, W.-D. Niemeier & K. Zimmermann (επιμ.), *Frühes Ionien: Eine Bestandsaufnahme* (Πρακτικά Πανώνιου Συμποσίου, Güzelçamlı, 26 Σεπτεμβρίου – 1 Οκτωβρίου 1999), 97–122. Milesische Forschungen 5. Mainz am Rhein: Ph. von Zabern.
- Hertel, D. 2008. *Das frühe Ilion: Die Besiedlung Troias durch die Griechen (1020–650/25 v. Chr.)*. Zetemata 130. Μόναχο: C. H. Beck.
- Herzog-Hauser, G. 1956α. Pieria 1–6. *Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft Supplementband* 8: 494–495.
- Herzog-Hauser, G. 1956β. Pieros 1–2. *Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft Supplementband* 8: 498–499.
- Heskel, J. 1997. *The North Aegean Wars, 371–360 BC*. *Historia Einzelschriften* 102. Στουτγάρδη: F. Steiner.
- Heurtley, W. A. 1939. *Prehistoric Macedonia: An Archaeological Reconnaissance of Greek Macedonia (West of the Struma) in the Neolithic, Bronze, and Early Iron Ages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heurtley, W. A. & R. W. Hutchinson. 1925–1926. Report on excavations at the Toumba and Tables of Vardaróftsa, Macedonia. Part I: The Toumba. *Annual of the British School at Athens* 27: 1–66.
- Heurtley, W. A. & C. A. Ralegh Radford. 1928–1930. Report on excavations at the Toumba of Saratsé in Macedonia, 1929. *Annual of the British School at Athens* 30: 113–150.
- Heurtley, W. A. & T. C. Skeat. 1930–1931. The tholos tomb of Marmari-ane. *Annual of the British School at Athens* 31: 1–55.
- Hill, J. N. 1977. Individual variability in ceramics and the study of Prehistoric social organization. Στο J. N. Hill & J. Gunn (επιμ.), *The Individual in Prehistory: Studies of Variability in Style in Prehistoric Technologies*, 55–108. Νέα Υόρκη, San Francisco & Λονδίνο: Academic Press.
- Ηλιεβα Βελίτσκοβα, Π. 2008. Οινοχόες με μακρύ λαμό από τη Σαμοθράκη και η υπογεωμετρική κεραμική παράδοση του βορειοανατολικού Αιγαίου. Στο Σ. Ν. Δορδανάς & Θ. Μαλκίδης (επιμ.), *Σαμοθράκη: Ιστορία και Πολιτισμός* (Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Σαμοθράκη, 1–2 Σεπτεμβρίου 2006), 45–61. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Hochstetter, A. 1984. *Kastanas: Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens, 1975–1979. Die Handgemachte Keramik. Schichten 19 bis 1*. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 3. Βερολίνο: V. Spiess.
- Höckmann, U. & A. Möller. 2006. The Hellenion at Naukratis: Questions and observations. Στο A. Villing & U. Schlotzhauer (επιμ.), *Naukratis: Greek Diversity in Egypt. Studies on East Greek Pottery and Exchange in the Eastern Mediterranean*, 11–22. Λονδίνο: British Museum.
- Hodder, I. & S. Hutson. 2003. *Reading the Past: Current Approaches to Interpretation in Archaeology*. 3η έκδ. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hodos, T. 2006. *Local Responses to Colonization in the Iron Age Mediterranean*. Λονδίνο: Routledge.
- Horden, P. & N. Purcell. 2000. *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History*. Οξφόρδη: Blackwell.
- Horejs, B. 2007. *Das Prähistorische Olynth: Ausgrabungen in der Toumba Agios Mamas, 1994–1996. Die Spätbronzezeitliche Handgemachte Keramik der Schichten 13 bis 1*. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 21. Radhen: M. Leidorf.
- Horejs, B. 2010. Possibilities and limitations in analyzing ceramic wares. Στο Horejs, Jung & Pavúk 2010α, 15–27.
- Horejs, B., R. Jung & P. Pavúk, επιμ. 2010α. *Analysing Pottery: Processing – Classification – Publication*. Bratislava: Comenius University.
- Horejs, B., R. Jung & P. Pavúk. 2010β. Introductory remarks, or what should be done with a pile of sherds. Στο Horejs, Jung & Pavúk 2010α, 9–12.
- Hornblower, S. 1997. Thucydides and ‘Chalkidic’ Torone (IV.110.1). *Oxford Journal of Archaeology* 16: 177–186.
- Hornblower, S. 2006. *Θουκυδίδου Ιστορία*. 1ος τόμ., *Βιβλία 1–3*, 2ος τόμ., *Βιβλία 4–5.24*. Μτφρ. Φ. Πέτικα & Φ. Φιλίππου, επιμ. Α. Ρεγκάκος. Θεσσαλονίκη: University Studio Press. **Τίτλος πρωτοτύπου** *A Commentary on Thucydides*, 1ος τόμ., *Books 1–3*, 2ος τόμ., *Books 4–5.24* (Οξφόρδη: Oxford University Press 1991 & 1996).
- Hornblower, S. 2008. *A Commentary on Thucydides*. 3ος τόμ., *Books 5.25–8.109*. Οξφόρδη: Oxford University Press.

- How, W. W. & J. Wells. 1928. *A Commentary on Herodotus*. Τόμ. 1–2. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Hruby J. 2010. Mycenaean pottery from Pylos: An indigenous typology. *American Journal of Archaeology* 114, 195–216.
- Huber, S. 2003. *Eretria XIV: L'Aire sacrificielle au nord du Sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros. Un rituel des époques géométrique et archaïque*. Gollion: Infolio.
- Hunter, R. & I. Rutherford, επιμ. 2008. *Wandering Poets in Ancient Greek Culture: Travel, Locality and Panhellenism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Θεοχάρης, Δ. P. 1964. Αρχαιολογική Συλλογή Λαμίας. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 19 B2: 241–243.
- IG. *Inscriptiones Graecae*, consilio et auctoritate Academiae Litterarum Regiae Borusicae apud Georgium Reimerum. Βερολίνο: De Gruyter 1873–1927, 1924–1940, 1981–.
- IGLPalermo: Maria T. Manni Piraino. 1973. *Iscrizioni greche lapidarie del Museo di Palermo*. Sikelika. Collana di monografie pubblicate dal Centro Siciliano di Studi Storico–Archeologici 'Biagio Pace', Serie Storica 6. Παλέρμο.
- Ilieva, P. 2010. Samothrace: Samo- or Thrace? Στο Hales & Hodos 2010, 138–170.
- Immerwahr, H. R. 1990. *Attic Script: A Survey*. Oxford Monographs on Classical Archaeology. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Immerwahr, H. R. 2010. Observations on Writing Practices in the Athenian Ceramicus. Στο G. Reger, F. X. Ryan, & T. F. Winters (επιμ.), *Studies in Greek Epigraphy and History in Honor of Stephen V. Tracy*, 107–122. Études 26. Bordeaux: Ausonius.
- Iren, K. 1993. Archaische ostgriechische Kermik 1991. Στο Ü. Serdaroglu & R. Stupperich (επιμ.), *Ausgrabungen in Assos 1991*, 37–52. Asia Minor Studien 10. Böwnη: R. Habelt.
- Iren, K. 2008. The necropolis of Kyme unveiled: Some observations on the new finds. Στο I. Delemen, S. Çokay-Kepçe, A. Özdizbay & Ö. Turak (επιμ.), *Evergetes: Festschrift für Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu zum 65. Geburtstag*, 613–638. Antalya: Suna & Inan Kiraç Research Institute on Mediterranean Civilizations.
- Isler, H. P. 1978α. *Samos IV: Das archaische Nordtor und seine Umgebung im Heraion von Samos*. Böwnη: R. Habelt.
- Isler, H.-P. 1978β. Samos: La ceramica arcaica. Στο *Les céramiques de la Grèce de l'Est et leur diffusion en Occident*, 71–84. Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique N. 569. Παρίσι & Νάπολη: Centre Jean Bérard & Institut français de Naples.
- Isserlin, B. S. J. 1982. The earliest alphabetic writing. Στο J. Boardman, I. E. S. Edwards, N. G. L. Hammond & E. Sollberger (επιμ.), *The Cambridge Ancient History*, τόμ. 3.1, *The Prehistory of the Balkans, the Middle East, and the Aegean World, Tenth to Eighth Centuries BC*, 794–818. Cambridge: Cambridge University Press.
- Isserlin, B. S. J. 1983. The antiquity of the Greek alphabet. *Kadmos* 22: 151–163.
- Jacobsen, K. W. 2002. Cypriot transport amphorae in the Archaic and Classical period. *Acta Hyperborea* 9: 169–184.
- Jacopi, G. 1929. *Clara Rhodos III: Scavi nella necropoli di Jalisso 1924–1928*. Rodi: Istituto Storico–Archeologico.
- James, P., I. J. Thorpe, N. Kokkinos, R. Morkot & J. Frankish. 1991. *Centuries of Darkness: A Challenge to the Conventional Chronology of Old World Archaeology*. Λονδίνο: J. Cape.
- Jarosch-Reinholdt, V. 2009. *Die geometrische Keramik von Kap Kolonna*. Ägina Kolonna Forschungen und Ergebnisse 4. Βιέννη: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Jeffery, L. H. 1955. Further comments on Archaic Greek inscriptions. *Annual of the British School at Athens* 50: 67–84.
- Jeffery, L. H. 1964. Old Smyrna: Inscriptions on sherds and small objects. *Annual of the British School at Athens* 59: 39–49.
- Jeffery, L. H. 1976. *Archaic Greece. The City-States c. 700–500 BC*. Λονδίνο: Methuen.
- Jeffery, L. H. 1980. Commentary on the graffiti, with a note on the Greek use of the long sigma (Plate 69). Στο M. R. Popham, L. H. Sackett, Π. Γ. Θέμελης (επιμ.), *Lefkandi I: the Iron Age*, 89–92, plate 69. British School at Athens Supplementary Volume 11. Λονδίνο: Thames & Hudson.
- Jeffery, L. H. 1982. Greek alphabetic writing. Στο J. Boardman, I. E. S. Edwards, N. G. L. Hammond & E. Sollberger (επιμ.), *The Cambridge Ancient History*, τόμ. 3.1, *The Prehistory of the Balkans, the Middle East, and the Aegean World, Tenth to Eighth Centuries BC*, 819–833. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jeffery, L. H. & A. W. Johnston 1990. *The Local Scripts of Archaic Greece: A Study of the Origin of the Greek Alphabet and its Development from the Eighth to the Fifth Centuries BC*. Αναθ. έκδ. με συμπλήρωμα. Oxford Monographs on Classical Archaeology. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Johnston, A. W. 1979. *Trademarks on Greek Vases*. Warminster: Aris & Phillips.
- Johnston, A. W. 1983. The extent and use of literacy; the archaeological evidence. Στο R. Hägg (επιμ.), *The Greek Renaissance of the Eighth Century BC: Tradition and Innovation* (Πρακτικά 2ου Διεθνούς Συνεδρίου, Swedish Institute, Αθήνα, 1–5 Ιουνίου 1981), 63–68. Στοκχόλμη: P. Åströms.
- Johnston, A. W. 1984. The development of amphora shapes, symposium and shipping. Στο H. A. G. Brijder (επιμ.), *Ancient Greek and Related Pottery: Proceedings of the International Vase Symposium in Amsterdam* (12–15 Απριλίου 1984), 208–211. Allard Pierson Museum Series 5. Amsterdam.
- Johnston, A. W. 1985. Contributi alla discussione: Alan W. Johnston. Στο M. Cristofani, P. Moscati, G. Nardi, M. Pandolfini (επιμ.), *Il commercio etrusco arcaico* (Πρακτικά συνάντησης εργασίας, 5–7 Δεκεμβρίου 1983), 285. Ρώμη: Consiglio Nazionale delle Ricerche.
- Johnston, A. W. 1990α. Anfore laconiche a Kommos? Στο P. Pelagatti & C. M. Stibbe (επιμ.), *Lakonikà I: Ricerche e nuovi materiali di ceramica Laconica*, 115–116. Bollettino D'Arte Supplemento 64. Ρώμη: Ministero per i Beni Culturali e Ambientali.
- Johnston, A. W. 1990β. *Aegina, Aphaia-Tempel XIII. The storage amphorae*. *Archäologischer Anzeiger*: 37–64.
- Johnston, A. W. 1993. Pottery from Archaic Building Q at Kommos. *Hesperia* 62: 339–382.
- Johnston, A. W. 2000. Building Z at Kommos: An 8th-century pottery sequence. *Hesperia* 69: 189–226.
- Johnston, A. W. 2004. Amphorae and text. Στο *Anfore e testo in età greca arcaica: Atti del seminario dell' Università degli studi di Milano* (26 Μαρτίου 2001). *Mélanges de l'École française de Rome, Antiquité* 116: 735–760.

- Johnston, A. W. 2005. Kommos: Further Iron Age pottery. *Hesperia* 74: 309–393.
- Johnston, A. W. 2006. The Delta: From Gamma to Zeta. Στο A. Villing & U. Schlotzhauer (επιμ.), *Naukratis: Greek Diversity in Egypt. Studies on East Greek Pottery and Exchange in the Eastern Mediterranean*, 23–30. Λονδίνο: British Museum.
- Johnston, A. W. 2010. Leontini: Some remarks on epichoric texts. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 175: 150–152.
- Johnston, A. W. Υπό εκτύπωση. Straight, crooked and joined-up writing. An early Mediterranean view.
- Johnston, A. & A. Andreiomenou 1989. A Geometric graffito from Euboea. *Annual of the British School at Athens* 84: 217–220.
- Johnston, A. & R. E. Jones. 1978. The 'SOS' amphora. *Annual of the British School at Athens* 73: 103–141.
- Jones, R. E. 1979. Analyses of suspected Attic imports and other pottery samples of the Archaic period from Megara Hyblaea. *Mélanges de l'École française de Rome, Antiquité* 91.1: 58–62.
- Jones, R. E., επιμ. 1986. *Greek and Cypriot Pottery: A Review of Scientific Studies*. The British School at Athens, Fitch Laboratory Occasional Paper 1. Αθήνα.
- Jones, R. E. & N. Κούρου. 1984. Κυκλαδική κεραμική στη Γεωμετρική και Ανατολιζούσα εποχή. *Ανθρωπολογικά* 6: 62–63.
- Jung, R. 2002. *Kastanas: Die Drehscheibenkeramik der Schichten 19 bis 11*. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 18. Kiel: Oetker/Voges.
- Jung, R., S. Andreou & B. Weninger. 2009. Synchronisation of Kastanas and Thessaloniki Tomba at the end of the Bronze and the beginning of the Iron Age. Στο S. Deger-Jalkotzy & A. E. Bächle (επιμ.), *LH III C Chronology and Synchronisms III: LH III C Late and the transition to the Early Iron Age* (Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Austrian Academy of Sciences at Vienna, 23–24 Φεβρουαρίου 2007), 183–202. Βιέννη: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Jung, R. & Σ. Γκατζίδης. 2008. Ο αρχαίος οικισμός στη θέση Κάστρο της Νεοκασσάρειας Πιερίας. *Εστιάκα Σύμμεικτα* 1: 133–150.
- Jung, R. & B. Weninger. 2004. Kastanas and the chronology of the Aegean Late Bronze and Early Iron Age. Στο T. Higham, C. Bronk Ramsey & C. Owen (επιμ.), *Radiocarbon and Archaeology. Proceedings of the 4th Symposium* (Οξφόρδη 2002), 209–228. Oxford University School of Archaeology Monograph 62. Οξφόρδη.
- Juri, E. 1976. Το εν Αφύπτι ιερόν του Διονύσου και το ιερόν του Ἄμμωνος Διός. Στο U. Jantzen (επιμ.), *Neue Forschungen in Griechischen Heiligtümern*, 135–150. Tübingen: E. Wasmuth.
- Kahrstedt, U. 1953. Städte in Makedonien. *Hermes* 81: 85–111.
- Καθάρου, Κ. 1993. Μελέτη της χειροποίητης κεραμικής της ύστερης εποχής Χαλκού και της εποχής Σιδήρου από τη διπλή τράπεζα της Αγχιάλου της συλλογής του Μουσείου Εκμαγείων. Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Kalaitzoglou, G. 2008. *Assesos: Ein geschlossener Befund südionischer Keramik aus dem Heiligtum der Athena Assesia*. Milesische Forschungen 6. Mainz am Rhein: Ph. von Zabern.
- Καλλιγιά, Κ. 1999. Κεραμική από το Λάκκο Γ της Κάτω Τράπεζας Αγχιάλου (II). Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Καλλιτζή, Κ. 1995. Ἀβδηρα. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 50 Β2: 640–657.
- Καλλιτζή, Κ. 1997α. Ἀβδηρα. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 52 Β3: 851–868.
- Καλλιτζή, Κ. 1997β. Ἀβδηρα 1997. Ανεύρεση τάφων κατά τη διάνοιξη καναλιού. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 11: 633–644.
- Καλλιτζή, Κ. 2000. Ἀβδηρα. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 55 Β2: 877–886.
- Καλτσάς, Ν. Ε. 1998. *Άκανθος Ι: Η ανασκαφή στο νεκροταφείο κατά το 1979*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού.
- Καμπίτογλου, Α. 1984. Ανασκαφές Τορώνης. *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*: 40–65.
- Καμπίτογλου, Α. 1986. Ανασκαφές Τορώνης. *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*: 112–131.
- Κανατσούλης, Δ. 1964. *Η Μακεδονία μέχρι του θανάτου του Αρχελάου*. Θεσσαλονίκη.
- Κανατσούλης, Δ. 1976. *Η Μακεδονία από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της ανόδου του Φιλίππου Β'*. Μακεδονική Βιβλιοθήκη της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών 50. Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών.
- Καραδήμα, Χ. 2009. Ο οίνος της Θράκης στην αρχαιότητα. Φιλολογικές μαρτυρίες και αρχαιολογική έρευνα. Στο Γ. Α. Πίκουλας (επιμ.), *Οίνον ιστορώ VIII: Πότνια οίνου. Διεθνές Επιστημονικό Συμπόσιο προς τιμήν της Σταυρούλας Κουράκου-Δραγώνα*, 146–167. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Καραδήμα, Χ. & Μ. Κουτσουμάνης. 1992α. Σαμοθράκη. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 47 Β2: 496–497.
- Καραδήμα, Χ. & Μ. Κουτσουμάνης. 1992β. Αρχαιολογικές εργασίες Σαμοθράκης 1992. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 6: 677–683.
- Karadzihin, I. 2010. Early Greek painted pottery from the middle currents of Hebros and Tonzos. Στο R. Georgieva, T. Stoyanov & D. Momchilov (επιμ.), *Southeastern Bulgaria in the IInd-Ist Millenium BC* (in Bulgarian). Βάρνα: Zograf.
- Karageorghis, V. 1970. *Excavations in the Necropolis of Salamis II*. Salamis 4. Λευκωσία: Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου.
- Καραμήτρου-Μεντεσιδή, Γ. 1987. Νομός Κοζάνης. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 42 Β2: 418–425.
- Καραμήτρου-Μεντεσιδή, Γ. 1999. *Βόιον – Νότια Ορεστίς: Αρχαιολογική έρευνα και ιστορική τοπογραφία*. Θεσσαλονίκη: De novo.
- Καραμήτρου-Μεντεσιδή, Γ. 2008. *Αιανή: Αρχαιολογικοί χώροι και Μουσείο*. Αρχαιολογικός οδηγός. Αιανή: Υπουργείο Πολιτισμού, Λ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
- Καραμήτρου-Μεντεσιδή, Γ. & Ε. Κεφαλίδου. 1999. Τοπικά εργαστήρια αρχαϊκής και κλασικής κεραμικής από την Αιανή και τον νομό Κοζάνης. *Αρχαία Μακεδονία VI. Ανακοινώσεις κατά το Έκτο Διεθνές Συμπόσιο* (Θεσσαλονίκη, 15–19 Οκτωβρίου 1996), 537–562. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 272. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Κάρινγκτον-Σμιθ, Ι. & Ι. Βοκοποπούλου 1988. Ανασκαφή στον Κούκο Συκιές, Ν. Χαλκιδικής. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 4: 357–370.
- Καρλιάμπας, Γ., Μ. Μπέσιος & Σ. Τριανταφύλλου. 2004. Νεκροταφεία της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στη Βόρεια Πιερία. Στο Ν. Χ. Σταμπολίδης & Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου* (Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος, 1–4 Νοεμβρίου 2002), 341–352. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κρήτης & Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών.

- Kearsley, R. 1989. *The Pendent Semi-circle Skyphos. A Study of its Development and Chronology and an Examination of it as Evidence for Euboean Activity at Al Mina*. Bulletin of the Institute of Classical Studies Supplement 44. Λονδίνο.
- Kearsley, R. 1995. The Greek Geometric wares from Al Mina levels 10–8 and associated pottery. *Mediterranean Archaeology* 8: 7–81.
- Kefalidou, E. 2007–2008. Some vases in the Archaeological Museum of Thessaloniki. *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* 40–41: 169–176.
- Kenzelmann Pfyffer, A. 2011. Attic influence on Euboean potters in the Geometric period. Στο D. W. Rupp & J. E. Tomlinson (επιμ.), *Euboea and Athens: Proceedings of a Colloquium in memory of Malcolm B. Wallace, Athens 26–27 June 2009*, 135–147. Publications of the Canadian Institute in Greece 6. Αθήνα.
- Kenzelmann Pfyffer, A., T. Theurillat & S. Verdan. 2005. *Graffiti d'époque géométrique provenant du sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros à Erétrie*. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 151: 51–83.
- Kenzelmann Pfyffer, A., T. Theurillat & S. Verdan. Υπό έκδοση. Pottery production at Geometric Eretria in the light of the archaeometric results. Στο M. Kerschner & I. Lemos (επιμ.), *Archaeometric Analyses of Euboean and Euboean Related Pottery: New Results and Their Interpretations. Round Table Conference at the Austrian Archaeological Institute in Athens 15 and 16 April 2011*.
- Kerschner, M. 1995. *Ostgriechische Vogelschalen und Verwandtes: Studien zu Chronologie und Verbreitung der ostgriechischen Keramik*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο του Bochum.
- Kerschner, M. 1997. Ein stratifizierter Opferkomplex des 7. Jhs. v. Chr. aus dem Artemision von Ephesos. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien* 66: 85–226.
- Kerschner, M. 1999. Das Artemisheiligtum auf der Ostterrasse des Kalabaktepe in Milet: Stratigraphie und Keramikfunde der Sondagen des Jahres 1995. *Archäologischer Anzeiger*: 7–51.
- Kerschner, M. 2001. Perspektiven der Keramikforschung in Naukratis 7 Jahre nach Elinor Price. Στο U. Höckmann & D. Kreikenbom (επιμ.), *Naukratis: Die Beziehungen zu Ostgriechenland, Ägypten und Zypern in archaischer Zeit* (Πρακτικά στρογγυλής τράπεζας, Mainz, 25–27 Νοεμβρίου 1999), 69–94. Möhnesee: Bibliopolis.
- Kerschner, M. 2003. Spatifizierte Fundkomplexe der geometrischen und subgeometrischen Epoche aus Ephesos. Στο B. Rückert & F. Kolb (επιμ.), *Probleme der Keramikchronologie des südlichen und westlichen Kleinasiens in geometrischer und archaischer Zeit. Internationales Kolloquium, Tübingen 24.3 – 26.3.1998*. Bonn: R. Habelt, 43–59.
- Kerschner, M. 2006. Spätgeometrische und archaische Keramik aus dem Brunnen S-AB. Στο P. Scherrer & E. Trinkl (επιμ.), *Die Tetragonos Agora in Ephesos. Grabungsergebnisse von Archaischer bis in Byzantinische Zeit – Ein Überblick. Befunde und Funde klassischer Zeit*. Βιέννη: Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 79–85.
- Kerschner, M. 2007. Das Keramikbild von Ephesos im 7. und 6. Jahrhundert. v. Chr. Στο J. Cobet, V. von Graeve, W.-D. Niemeier & K. Zimmermann (επιμ.), *Frühes Ionien: Eine Bestandsaufnahme. Panionion – Symposium* (Güzelçamlı 26 Σεπτεμβρίου – 1 Οκτωβρίου 1999), 221–245. Milesische Forschungen 5. Mainz am Rhein: Ph. von Zabern.
- Kerschner, M. 2008. Der Keramikbefund im Bereich von Koressos. Στο M. Kerschner, I. Kowalleck & M. Steskal (επιμ.), *Archäologische Forschungen zur Siedlungsgeschichte von Ephesos in Geometrischer, Archaischer und Klassischer Zeit: Grabungsbefunde und Keramikfunde aus dem Bereich von Koressos*. Βιέννη: Österreichisches Archäologisches Institut, 25–58.
- Kerschner, M., M. Lawall, P. Scherrer & E. Trinkl. 2000. Ephesos in archaischer und klassischer Zeit. Die Ausgrabungen in der Siedlung Smyrna. Στο F. Krinzing (επιμ.), *Die Ägäis und das westliche Mittelmeer: Beziehungen und Wechselwirkungen 8. bis 5. Jh. V. Chr.* (Βιέννη, 24–27 Μαρτίου 1999), 45–54. Βιέννη: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Kerschner, M. & H. Mommsen. 2004–2006. Neue archäologische und archäometrische Forschungen zu den Töpferzentren der Ostägäis. Στο Dupont & Lungu 2004–2006, 79–93.
- Kerschner, M. & H. Mommsen. 2005. Transportamphoren milesischen Typs in Ephesos: Archäometrische und archäologische Untersuchungen zum Handel im archaischen Ionien. Στο B. Brandt, V. Gassner & S. Landstätter (επιμ.), *Synergia: Festschrift für Friedrich Krinzing*, 1ος τόμ., 119–130. Βιέννη: Phoibos.
- Kerschner, M. & H. Mommsen. 2009. Imports of East Greek pottery to Sicily and Sicilian productions of East Greek type. Archaeometric analyses of finds from the votive deposit in Katane. Στο A. Pautasso, *Stipe votiva del santuario di Demetra a Catania: La ceramica greco-orientale*, 125–150. Studi e Materiali di Archeologia Greca 9. Catania: Consiglio Nazionale delle Ricerche & Istituto per i Beni Archeologici e Monumentali.
- Kerschner, M., H. Mommsen, T. Beier, D. Heimermann & A. Hein. 1993. Neutron activation analysis of bird bowls and related Archaic ceramics from Miletus. *Archaeometry* 35: 197–210.
- Kerschner, M. & U. Schlotzhauer. 2005. A new classification system for East Greek pottery. *Ancient West and East* 4.1: 1–56.
- Κεφαλίδου, Ε. 2009. *Ασώματα: Ένα αρχαϊκό νεκροταφείο στην Ημαθία*. Θεσσαλονίκη: Αδελφοί Κυριακίδη.
- Κεφαλίδου, Ε. 2011. Εγχώρια και εισηγμένη κεραμική από τη Νέα Καλλικράτεια στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης. Ανακοίνωση στο Τιβέριος, Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Μανακίδου & Κουσουλάκου 2011, υπό έκδοση.
- Kirk, G. S. 2003. *Ομήρου Ιλιάδα, κείμενο και ερμηνευτικό υπόμνημα*. 1ος τόμ., *Ραψωδίες Α-Δ*. Μτφρ. Ηλ. Τσιριγκάκης, επιμ. Δ. Ιακώβ & Α. Ρεγκάκος. Θεσσαλονίκη. Τίτλος πρωτοτύπου *The Iliad: A Commentary*, τόμ. 1, *Books 1–4* (Cambridge: Cambridge University Press 1985).
- Klejn, L. S. 1982. *Archaeological Typology*. Transl. P. Dole. British Archaeological Reports International Series 153. Οξφόρδη.
- Knapp, A. B. & P. von Dommelen. 2010. Material connections: Mobility, materiality and Mediterranean identities. Στο van Dommelen & Knapp 2010, 1–18.
- Knappett, C. 1999. Tradition and innovation in pottery forming technology: wheel-throwing at Middle Minoan Knossos. *Annual of the British School at Athens* 94: 101–129.
- Knappett, C. 2008. The neglected networks of material agency: Artefacts, pictures and texts. Στο C. Knappett & L. Malafouris (επιμ.), *Material Agency: Towards a Non-anthropocentric Approach*, 139–156. Νέα Υόρκη: Springer.

- Knappett, C. 2009. Scaling up: From household to state in Bronze Age Crete. S. Owen & L. Preston (επιμ.), *Inside the City in the Greek World: Studies of Urbanism from the Bronze Age to the Hellenistic Period*. Οξφόρδη: Oxbow Books.
- Knappett, C. 2011. *An Archaeology of Interaction: Network Perspectives on Material Culture and Society*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Knauss, F. S. 2003. Naxos und Paros: Ein historischer Konflikt im Spiegel der Keramik. Στο B. Schmaltz & M. Söldner (επιμ.), *Griechische Keramik im kulturellen Kontext* (Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Kiel, 24–28 Σεπτεμβρίου 2001), 188–192. Münster: Scriptorium.
- Knigge, U. 2005. *Kerameikos*, τόμ. 17.1: *Der Bau Z*. Μόναχο: Hirmer.
- Koçak Yaldir, A. 2011. Imported trade amphoras in Daskyleion from the seventh and sixth centuries BC and the Hellespontine – Phrygian route. *World Archaeology* 43: 364–379.
- Koehler, C. G. 1978a. **Corinthian A and B transport amphoras**. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Princeton, NJ.
- Koehler, C. G. 1978b. **Evidence around the Mediterranean for Corinthian export of wine and oil**. Στο J. Barto Arnold (επιμ.), *Beneath the Waters of Time: The Proceedings of the Ninth Conference on Underwater Archaeology*, 231–239. Texas Antiquities Committee Publication 6. Austin, TX.
- Koehler, C. G. 1981. Corinthian developments in the study of trade in the fifth century. *Hesperia* 50: 449–458.
- Koehler, C. G. 1992. A brief typology and chronology of Corinthian transport amphoras (in Russian; the original English text is available in the Blegen Library, Athens). Στο V. I. Kats & S. I. Monachov (επιμ.), *Les amphores grecques: les problèmes de l'évolution du métier et de la commerce dans l'antiquité*, 265–283. Saratov: Édition de l'Université.
- Koehler, C. G. Υπό έκδοση. *Corinth XIX: Corinthian A, A', and B Container Amphoras*.
- Koehler, C. G. & P. M. W. Matheson. 1993. Amphoras: Computer-assisted study of ancient wine jars. Στο J. Solomon (επιμ.), *Assessing Antiquity: The Computerization of Classical Studies*, 88–107. Tucson, AZ & Λονδίνο: The University of Arizona Press.
- Koldewey, R. 1891. *Neandria*. Programm zum Winckelmannsfeste der archäologischen Gesellschaft zu Berlin 51. Βερολίνο: G. Reimer.
- Κοντολέων, Ν. Μ. 1963. Οι *αιναιούται* της Ερετρίας. *Αρχαιολογική Εφημερίς*: 1–45.
- Korpcke, G. 1968. Heraion von Samos: Die Kampagnen 1961/1965 in Südtemenos (8.–6. Jahrhundert). *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 83: 250–314.
- Κοπιδάκης, Μ. Ζ., επιμ. 1999. *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο.
- Κόρτη-Κόντη, Σ. 2001. *Η «ανατολίζουσα» Μακεδονία*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Κόρτη-Κόντη, Σ. 2009. Ιωνικά ευρήματα στον αρχαϊκό Θερμαϊκό. Στο *Κέρματα φιλίας: Τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσογλου*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Νομισματικό Μουσείο.
- Kotsonas, A. 2005. **Ceramic styles in Iron Age Crete: Production, dissemination and consumption**. A study of pottery from the Iron Age necropolis of Orthi Petra in Eleutherna. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Εδιμβούργου.
- Kotsonas, A. 2008. *The Archaeology of Tomb A1K1 of Orthi Petra in Eleutherna: The Early Iron Age Pottery*. Αθήνα: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Κρήτης.
- Kotsonas, A. 2009. Central Greece and Crete in the Early Iron Age. *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας* 2 (2003–2005): 1051–1065.
- Kotsonas, A. 2011a. Quantification of ceramics in Early Iron Age tombs. Στο Verdan, Theurillat & Kenzelmann–Pfyffer 2011, 129–138.
- Kotsonas, A. 2011b. Foreign Identity and Ceramic Production in Early Iron Age Crete. Στο G. Rizza (επιμ.), *Convegno di Studi Identità culturale, etnicità, processi di formazione a Creta fra Dark Age e Arcaismo*, 133–155. Catania, Consiglio Nazionale delle Ricerche (I.B.A.M.) & Università di Catania.
- Κοτταρίδη, Α. 1996. Βεργίνα 1996. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 10A: 79–92.
- Κοτταρίδη, Α. 1997. Νοτιοδυτική Ημαθία–Πιερία. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 52 B2: 732–733.
- Κοτταρίδη, Α. 2001. Το έθιμο της καύσης και οι Μακεδόνες: Σκέψεις με αφορμή τα ευρήματα της νεκρόπολης των Αιγών. Στο Ν. Χ. Σταμπολίδης (επιμ.), *Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου* (Πρακτικά Συνεδρίου, Ρόδος, 29 Απριλίου – 2 Μαΐου 1999), 359–371. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κρήτης, ΚΒ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων & Μεσοελληνική Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Κοτταρίδη, Α. 2009. Η νεκρόπολη των Αιγών στα αρχαϊκά χρόνια και οι βασιλικές ταφικές συστάδες. Στο Π. Αδάμ–Βελένη & Κ. Τζαναβάρη (επιμ.), *20 χρόνια: Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη. Επετειακός τόμος*, 143–153. Θεσσαλονίκη: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού & Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Κοτταρίδη, Α. & Χ. Μπρεκουλάκου. 1997. Αρχαιολογικές έρευνες στα ημαθιώτικα Πιέρια. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 11: 109–114.
- Kottaridi, A. & S. Walker, επιμ. 2011. *Heraclides to Alexander the Great: Treasures from the Royal Capital of Macedon, a Hellenic Kingdom in the Age of Democracy*. Οξφόρδη: Ashmolean Museum of Art and Archaeology.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1970. Προϊστορική Θάσος. *Αρχαιολογική Εφημερίς*: 16–22.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1978. Τράγλιος (Αηδονοχώρι Ν. Σερρών). *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 33 B2: 297–299.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1980. Νομός Σερρών. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 35 B2: 423–426.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1982. Ανασκαφικές έρευνες στα αρχαία Άβδηρα. *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*: 11–17.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1983a. Ανασκαφικές έρευνες στα αρχαία Άβδηρα. *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*: 1–12.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1983b. Ανασκαφικές έρευνες στην αρχαία Τράγλιο: Πρώτες γενικές αρχαιολογικές και ιστορικές παρατηρήσεις. *Αρχαία Μακεδονία III. Ανακοινώσεις κατά το Τρίτο Διεθνές Συμπόσιο* (Θεσσαλονίκη, 21–25 Σεπτεμβρίου 1977), 123–146.
- Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 193. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.

- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1984. Ανασκαφικές έρευνες στα αρχαία Άβδηρα. *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*: 1–11.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1987. Ανασκαφή στα αρχαία Άβδηρα. *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*: 177–185.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1988α. Ανασκαφή αρχαίων Αβδήρων. *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*: 143–152.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1988β. Οι ανασκαφικές έρευνες στα αρχαία Άβδηρα. Στο Α. Βακαλόπουλος (επιμ.), *Η ιστορική, αρχαιολογική και λαογραφική έρευνα για τη Θράκη* (Πρακτικά Συμποσίου, Ξάνθη – Κομοτηνή – Αλεξανδρούπολη, 5–9 Δεκεμβρίου 1985), 39–74. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 217. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1989. Νέα Πέραμος (Αρχαία Οισύμη). *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 44 Β2: 375–376.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1991. Ανασκαφή αρχαίων Αβδήρων. *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*: 193–211.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1992α. Ανασκαφή αρχαίων Αβδήρων. *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*: 160–166.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1992β. *Πρωτοϊστορική Θάσος: Τα νεκροταφεία του οικισμού Καστρί*. Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 45. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλοτριώσεων.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1993. Η Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου στην Ανατολική Μακεδονία. *Αρχαία Μακεδονία V. Ανακοινώσεις κατά το Πέμπτο Διεθνές Συμπόσιο* (Θεσσαλονίκη, 10–15 Οκτωβρίου 1989), 679–735. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 240. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 2000. Αρχαία Βέργη. Στο Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.), *Μύθος: Μνήμη Ιουλίας Βοκοτοπούλου*, 351–375. Θεσσαλονίκη: Υπουργείο Πολιτισμού & Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 2007. Παραγωγή και κυκλοφορία οίνου στη Θασιακή Περαία: Μια πρώτη προσέγγιση. Στο Γ. Α. Πίκουλας (επιμ.), *Οίνον ιστορώ VII: Στα οινόπεδα του Παγγαίου*, 37–56. Αθήνα: Κτήμα Βιβλία Χώρα.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. & Α. Μαραγκού. 2011. Αρχαϊκή κεραμική από τη θασιακή αποικία Οισύμη. Ανακοίνωση στο Τιβέριος, Μισσηλίδου–Δεσποτίδου, Μανακίδου & Κουσουλάκου 2011, υπό έκδοση.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. & Α. Παπανικολάου. 1990. Ανασκαφή στη αρχαία Οισύμη, 1988–1990. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 4: 487–502.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ., Σ. Σαμαρτζίδου, Α. Duhn, R. Catling, Χ. Τζιαβός & Χ. Αναγνώστου. 1996. Αρχαιολογικές και γεωμορφολογικές έρευνες στο Δέλτα του Στρυμόνα. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 10B: 639–661.
- Koukouli-Chrysanthaki, C. 1994. The cemeteries of Abdera. Στο J. de la Genière (επιμ.), *Nécropoles et sociétés antiques (Grèce, Italie, Languedoc)* (Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Centre des Recherches Archéologiques de l'Université de Lille III, Lille, 2–3 Δεκεμβρίου 1991), 33–77. Cahiers du Centre Jean Bérard 18. Νάπολη: Centre Jean Bérard.
- Κουλεϊμάνη-Βοκοτοπούλου, Ι. 1975. *Χαλκὰί κορινθιοურγείες πρόχοι*. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Κουράκου-Δραγώνα, Σ. 2009. Ο Κανείς τύφλωσε τον Κύκλωπα, αλλά κανείς δεν τον μέθυσε... Στο Γ. Α. Πίκουλας (επιμ.), *Οίνον ιστορώ VIII: Πότνια οίνου. Διεθνές Επιστημονικό Συμπόσιο προς τιμήν της Σταυρούλας Κουράκου-Δραγώνα* (Βόλος, 27–28 Σεπτεμβρίου 2008), 19–39. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Κούρου, Ν. 1994. Η ναξιακή παρουσία στο Αιγαίο και την Μεσόγειο κατά τη Γεωμετρική Εποχή. Στο Ι. Κ. Προμπονάς & Σ. Ε. Φαρράς (επιμ.), *Πρακτικά του Α' Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα «Η Νάξος διά μέσου των αιώνων»* (Φιλώτι – Νάξος, 3–6 Σεπτεμβρίου 1992), 263–330. Αθήνα: Κοινότητα Φιλωτίου Νάξου.
- Κούρου, Ν. 1999. *Ανασκαφές Νάξου: Το νότιο νεκροταφείο της Νάξου κατά τη Γεωμετρική περίοδο*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 193. Αθήνα.
- Kourou, N. 1984. *Local Naxian workshops and the import-export pottery trade of the island in the Geometric period*. Στο H. A. G. Brijder (επιμ.), *Ancient Greek and Related Pottery* (Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Κεραμικής, Amsterdam, 12–15 Απριλίου 1984), 107–112. Allard Pierson Museum Series 5. Amsterdam.
- Kourou, N. 1998. Euboea and Naxos in the Late Geometric period: The Cesnola style. Στο Bats & d'Agostino 1998, 167–177.
- Kourou, N. 2002. *Corpus Vasorum Antiquorum, Greece Fascicule 8: Athens National Museum Fascicule 5*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Kourou, N. 2004. Inscribed Imports. Visitors and pilgrims at the Archaic sanctuaries of Camiros. Στο Α. Γιαννικουρή, Η. Ζερβουδάκη, Η. Κόλλιας & Ι. Παπαχριστοδούλου (επιμ.), *Χάρης Χαίρε. Μελέτες στη μνήμη της Χάρης Κάντζια*, 2ος τόμ., 10–30. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών.
- Kourou, N. 2005. Greek imports in Early Iron Age Italy. Στο G. Bartoloni & F. Delpino (επιμ.), *Oriente e Occidente: Metodi e discipline a confronto. Riflessioni sulla cronologia dell'Età del Ferro in Italia*, 497–515. Πίζα & Ρώμη: Istituti Editoriali e Poligrafici Internazionali.
- Kourou, N. 2007. Les phéniciens en mer Égée. Στο E. Fontan, *La Méditerranée des Phéniciens de Tyr à Carthage: Catalogue de l'exposition*, 137–139. Παρίσι: Institut du monde arabe.
- Kourou, N. 2008α. The evidence from the Aegean. Στο C. Sagona (επιμ.), *Beyond the Homeland: Markers in Phoenician Chronology*. Ancient Near Eastern Studies Supplement 28. Leuven: Peeters, 305–364.
- Kourou, N. 2008β. The Aegean and the Levant in the Early Iron Age: Recent developments. Στο Anne-Marie Maïla-Afeiche, *Interconnections in the Eastern Mediterranean: Lebanon in the Bronze and Iron Ages* (Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Βηρυτός, 2008), 361–374. Bulletin d'Archéologie et d'Architecture Libanaises, Hors Série 6. Βηρυτός: Ministère de la Culture.
- Kourou, N. Υπό εκτύπωση. L'orizzonte euboico nell'Egeo ed i primi rapporti con l'Occidente. Στο *Alle origini della Magna Greca: Mobilità, migrazioni, fondazioni. Atti del cinquantesimo convegno di studi sulla Magna Grecia*.
- Κουρουνώτης, Κ. 1903. Αγγεία Ερετρίας. *Αρχαιολογική Εφημερίς*: 1–38.
- Κουρουνώτης, Κ. 1916. Ανασκαφαί και έρευνα εν Χίω 2. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 2: 190–215.
- Κουσουλάκου, Ν. 1994. Ποτίδαια. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 49 Β2: 455–458.

- Κουσουλάκου, Κ. & Α. Κουσουλάκου. 2007. Αρχαϊκό ιερό στην Ποτίδαια της Χαλκιδικής. Τα αρχαιολογικά δεδομένα και η επεξεργασία τους σε ψηφιακό περιβάλλον. *Αρχαία Μακεδονία VII. Η Μακεδονία από την Εποχή του Σιδήρου έως το θάνατο του Φιλίππου Β'.* Ανακοινώσεις κατά το Έβδομο Διεθνές Συμπόσιο (Θεσσαλονίκη, 14–18 Οκτωβρίου 2002), 697–714. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 280. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Krahtorouli, A. 2010. *The Geoarchaeology of Northern Pieria, Macedonia, Greece.* Katerini: MATI.
- Kraiker, W. 1951. *Aigina: Die Vasen des 10. bis 7. Jahrhunderts v. Chr.* Βερολίνο: Mann.
- Κρανιώτη, Λ. 1987. Τύμβος από τη ΒΔ νεκρόπολη των Αβδήρων. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 1: 431–438.
- Κυριατζή, Ε. 2000. Κεραμική τεχνολογία και παραγωγή: Η κεραμική της Ύστερης Εποχής Χαλκού από την Τούμπα Θεσσαλονίκης. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Kübler, K. 1954. *Kerameikos*, τόμ. 5.1: *Die Nekropole des 10. bis 8. Jahrhunderts.* Βερολίνο: De Gruyter.
- Κωτίτσα, Ζ. 2007. *Αιγίνιο Περίας: Κεραμική από το νεκροταφείο στη θέση «Μελίσσια».* Θεσσαλονίκη: Κορηλία Σφακιανάκη.
- Κωτσάκης, Κ. 1983. Κεραμική τεχνολογία και κεραμική διαφοροποίηση: Προβλήματα της γραπτής κεραμικής της Μέσης Νεολιθικής Εποχής του Σέσκλου. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Λαζαρίδης, Δ. Ι. 1965. Αβδηρα. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 20 Β3: 453–461.
- Λαζαρίδης, Δ. Ι. 1969. *Νεάπολις – Χριστούπολις – Καβάλα: Οδηγός Μουσείου Καβάλας.* Αθήνα: Κνωσταντινίδης & Μιχαλάς.
- Lagona, S. & M. Frasca. 2009. La ceramica grigia a Kyme e in Eolide. Στο Dupont & Lungu 2009, 285–304.
- Lamb, W. 1930–1931. Antissa. *Annual of the British School at Athens* 31: 166–178.
- Lamb, W. 1931–1932. Antissa. *Annual of the British School at Athens* 32: 41–67.
- Lamb, W. 1932. Grey wares from Lesbos. *Journal of Hellenic Studies* 52: 1–12.
- Lamb, W. 1934–1935. Excavations at Kato Phana in Chios. *Annual of the British School at Athens* 35: 138–164.
- Lambrino, M. F. 1938. *Les vases archaïques d'Histria.* Βουκουρέστι: Fundația Regele Carol I.
- Λαμπρινουδάκης, Β. Κ. 1982. Ανασκαφή Νάξου. *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*: 259–262.
- Lambrinouidakis, V. 1983. Les ateliers de céramique géométrique et orientalisante de Naxos: perspectives pour l'analyse archéométrique. Στο *Les Cyclades: Matériaux pour une étude de géographie historique* (Πρακτικά στρογγυλής τράπεζας, Université de Dijon, 11–13 Μαρτίου 1982), 165–175. Παρίσι: Centre National de la Recherche Scientifique.
- Lane Fox, R. 2008. *Travelling Heroes: Greeks and their Myths in the Epic Age of Homer.* Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Allen Lane & Penguin.
- Lane Fox, R., επιμ. 2011. *Brill's Companion to Ancient Macedon: Studies in the Archaeology and History of Macedon, 650 BC – 300 AD.* Leiden: Brill.
- Lang, M. 1976. *The Athenian Agora. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens.* 21ος τόμ., *Graffiti and Dipinti.* Princeton, NJ: American School of Classical Studies at Athens.
- Lang, M. 1990. *The Athenian Agora. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens.* 25ος τόμ., *Ostraka.* Princeton, NJ: American School of Classical Studies at Athens.
- Langdon, M. K. 1976. *A Sanctuary of Zeus on Mount Hymettos.* Hesperia Supplement 16. Princeton, NJ: American School of Classical Studies at Athens.
- Langdon, S., επιμ. 1993. *From Pasture to Polis: Art in the Age of Homer.* Columbia, MI & Λονδίνο: University of Missouri, Museum of Art and Archaeology.
- Langner M. 2001. *Antike Graffitizeichnungen. Motive, Gestaltung und Bedeutung,* mit CD Rom. Palilia 11. Wiesbaden: L. Reichert.
- Lauter, H. 1985. *Der Kultplatz auf dem Turkovuni: Attische Forschungen I.* Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung, Beiheft 12. Βερολίνο: Mann.
- Lavelle, B. M. 2002. The Apollodoran Date for Archilochus. *Classical Philology* 97: 344–351.
- Lawall, M. L. 1995. Transport amphoras and trademarks: imports to Athens and economic diversity in the fifth century BC. *Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο του Michigan,* Ann Arbor, MI.
- Lawall, M. L. 1997. Shape and symbol: Regionalism in 5th C. transport amphora production in northeastern Greece. Στο C. Gillis, C. Risberg & B. Sjöberg (επιμ.), *Trade and Production in Premonetary Greece,* 113–130. Jonsered: P. Åströms.
- Lawall, M. L. 1998. Ceramics and positivism revisited: Greek transport amphorae and history. Στο H. Parkins & C. Smith (επιμ.), *Trade, Traders and the Ancient City,* 75–101. Λονδίνο: Routledge.
- Lawall, M. L. 1999. Amphoras and Aegean trade: Structure and goals for future research. Στο R. F. Docter & E. M. Moorman (επιμ.), *Proceedings of the XVth International Congress of Classical Archaeology* (Amsterdam, 12–17 Ιουλίου 1998), 229–232. Allard Pierson Museum Series Volume 12. Amsterdam.
- Lawall, M. L. 2000. Graffiti, wine selling, and the reuse of amphoras in the Athenian Agora, ca. 430 to 400 BC. *Hesperia* 69: 3–90.
- Lawall, M. L. 2002. Iliion before Alexander: amphoras and economic archaeology. *Studia Troica* 12: 197–243.
- Lawall, M. L. 2011α. Socio-economic conditions and the contents of amphorae. C. Tzochev, T. Stoyanov & A. Bozkova (επιμ.), *PATABS II: Production and Trade of Amphorae in the Black Sea* (Πρακτικά Διεθνούς Στρογγυλής Τράπεζας, Kiten, Nessebar & Sredetz, 26–30 Σεπτεμβρίου 2007), 23–33. Σόφια: Bulgarian Academy of Sciences & St. Kliment Ohridski University.
- Lawall, M. L. 2011β. Greek amphorae in the archaeological record. Στο Lawall & Lund 2011, 38–50.
- Lawall, M. L. 2011γ. Transport amphoras from Well J 2: 4. Στο K. M. Lynch (επιμ.), *The Symposium in Context: Pottery from a Late Archaic House near the Athenian Agora,* 295–326. Hesperia Supplement 46. Princeton, NJ: The American School of Classical Studies at Athens.

- Lawall, M. L., N. A. Lejpunskaja, P. D. Diatropov & T. L. Samojlova. 2010. Transport amphoras. Στο N. A. Lejpunskaja, P. Guldager Bilde, J. Munk Højte, V. V. Krapivina & S. D. Kryžickij, *The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD*, 355–405. Aarhus: Aarhus University Press.
- Lawall, M. L. & J. Lund, επιμ. 2011. *Pottery in the Archaeological Record: Greece and Beyond*. Gönsta Enbom Monographs 1. Aarhus: Aarhus University Press.
- Lawton, C. L. 1995. *Attic Document Reliefs. Art and Politics in Ancient Athens*. Oxford Monographs on Classical Archaeology. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Lazzarini, M. L. 1984. Un'iscrizione greca di Pontecagnano. *Rivista di Filologia e di Istruzione Classica* 112: 407–412.
- Lazzarini, M. L. 2009. L'alfabeto euboico: origine e diffusione. Στο *Cuma: Atti del quarantottesimo convegno di studi sulla Magna Grecia* (Τάραντας, 27 Σεπτεμβρίου – 1 Οκτωβρίου 2008), 273–283. Τάραντας: Istituto per la storia e l'archeologia della Magna Grecia.
- Λεβεντοπούλου-Γιούρη, Ε. 1965. Οισύμη (Νέα Πέραμος). *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 20 Β3: 447–451.
- Λεβεντοπούλου-Γιούρη, Ε. 1971. Το ιερόν του Άμμωνος Διός παρά την Άφρυτιν. *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* 4: 356–367.
- Leidwanger, J. 2005–2006. The Cypriot transport amphora: Notes on its development and distribution. *Skyllis* 7: 24–31.
- Lemos, A. A. 1991. *Archaic Pottery of Chios: The Decorated Styles*. Οξφόρδη: Oxford University Committee for Archaeology.
- Lemos, A. A. 1992. Un atelier archaïque chiotte en Macédoine orientale. Στο F. Blondé & J. Y. Perreault (επιμ.), *Les ateliers de potiers dans le monde grec aux époques géométrique, archaïque et classique* (Πρακτικά στρογγυλής τράπεζας, Αθήνα, École française d'Athènes, 2–3 Οκτωβρίου 1987), 157–173. *Bulletin de Correspondance Hellénique Supplément* 23. Παρίσι: École française d'Athènes.
- Lemos, I. S. 2001. The Lefkandi connection: Networking in the Aegean and the Eastern Mediterranean. Στο L. Bonfante & V. Karageorghis (επιμ.), *Italy and Cyprus in Antiquity, 1500 – 450 BC* (Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Italian Academy for Advanced Studies in America at Columbia University, 16–18 Νοεμβρίου 2000), 215–226. Λευκωσία: The Costakis and Leto Severi's Foundation.
- Lemos, I. S. 2002. *The Protoegeometric Aegean: The Archaeology of the Late Eleventh and Tenth Centuries BC*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Lemos, I. S. 2009. Lefkandi in Euboea: Ricerche recenti. Στο *Cuma: Atti del quarantottesimo convegno di studi sulla Magna Grecia* (Τάραντας, 27 Σεπτεμβρίου – 1 Οκτωβρίου 2008), 11–35. Τάραντας: Istituto per la storia e l'archeologia della Magna Grecia.
- Lenk, B. 1932. Methone 7. *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* 15.2: 1385–1387.
- Lenz, D., F. Ruppenstein, M. Baumann & R. Catling 1998. Protoegeometric pottery at Troia. *Studia Troica* 8: 189–222.
- Levi, D. 1950. Κρήτη και Κόρινθος ή αρχαιολογία και ακριβείς επισήμαι. *Κρητικά Χρονικά* 4: 129–192.
- Λιούτας, Α. & Σ. Κώτσος. 2001α. Ιερό άγνωστης θεότητας στον Προφήτη Ηλία Λαγκαδά στην πορεία της Εγνατίας Οδού. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 15: 187–194.
- Λιούτας, Α. & Σ. Κώτσος. 2001β. «Επίπεδος» προϊστορικός οικισμός στο Περιβολάκι Λαγκαδά. Καταστροφή ή κληρονομιά στους αρχαιολόγους των επόμενων αιώνων; [Εγνατία Οδός, Τμήμα 9.1, Χ.Θ. 5+360]. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 15: 195–204.
- Lock, G. & B. L. Molyneaux, επιμ. 2006. *Confronting Scale in Archaeology: Issues of Theory and Practice*. Νέα Υόρκη: Springer.
- Lomas, K., επιμ. 2004. *Greek Identity in the Western Mediterranean. Papers in Honour of Brian Shefton*. Mnemosyne Supplement 246. Leiden: Brill.
- Long, L. 2004. Les épaves protohistoriques de la côte gauloise et de la Corse (VIe-IIIe siècles avant J.-C.). Στο J. Sanmarti, D. Ugolini, J. Ramon Torre & D. Asensio (επιμ.), *La circulació d'amfores al Mediterrani Occidental durant la protohistòria (segles VIII-III a.C.): aspectos quantitatis i anàlisi de continguts*. *Actes de la II reunió Internacional d'Arqueologia de Calefell* (Calefell, 21–23 Μαρτίου 2002), 127–164. *Arqueo Mediterrània* 8. Βαρκελώνη: Treballs de l'Àrea d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona.
- Long, L., J. Miro & G. Volpe. 1992. Les épaves archaïques de la pointe Lequin (Porquerolles, Hyères, Var). Des données nouvelles sur le commerce de Marseille à la fin du VIe et dans la première moitié du Ve s. av. J.-C. Στο M. Bats, G. Bertucchi, G. Conges & H. Tréziny (επιμ.), *Marseille grecque et la Gaule. Actes du Colloque International d'Histoire et d'Archéologie du Ve Congrès Archéologique de Gaule Méridionale* (Μασσαλία, 18–23 Νοεμβρίου 1990), 199–234. *Études Massaliètes* 3. Aix-en-Provence: A.D.A.M. Editions.
- Love, I. C. 1962. Ceramics. Στο K. Lehmann (επιμ.), *Samothrace IV*. 1ος τόμ., *The Hall of the Votive Gifts*, 115–146. Λονδίνο: Routledge & Kegan Paul.
- Love, I. C. 1964α. Ceramics. Στο K. Lehmann & D. Spittle (επιμ.), *Samothrace IV*. 2ος τόμ., *The Altar Court*, 149–189. Λονδίνο: Routledge & Kegan Paul.
- Love, I. C. 1964β. Kantharos or karchesion? A Samothracian contribution. Στο L. Freeman Sandler (επιμ.), *Essays in Memory of Karl Lehmann*, 204–222. Νέα Υόρκη: New York University, Institute of Fine Arts.
- LSJ: H. G. Liddell, R. Scott & H. S. Jones, επιμ. 1968. *A Greek – English Lexicon with a Supplement*, with the assistance of R. McKenzie. 9η έκδ. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Luke, J. 2003. *Ports of Trade, Al Mina and Geometric Greek Pottery in the Levant*. British Archaeological Reports International Series 1100. Οξφόρδη: Archaeopress.
- Lund, J. 2004. Oil on the waters? Reflections on the contents of Hellenistic transport amphorae from the Aegean. Στο J. Eiring & J. Lund (επιμ.), *Transport Amphorae and Trade in the Eastern Mediterranean* (Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Danish Institute at Athens, 26–29 Σεπτεμβρίου 2002), 211–216. Monographs of the Danish Institute at Athens Volume 5. Aarhus: Danish Institute at Athens.
- Lungu, V. 2009. Projet d'atlas de référence des céramiques grises monochromes du Pont-Euxin à l'époque grecque. Στο Dupont & Lungu 2009, 13–40.
- Lungu, V. 2010. Lesbiaca II: Données typologiques préliminaires sur les amphores à pâte grise de Mytilène. Στο P. Dupont & V. Lungu (επιμ.), *Synergia Pontica et Aegeo-Anatolica*, 48–68. *Historia Antiqua Galatiensis* 3. Galați: Paux Aura Mundi.

- Lungu, V. 2011. Données typologiques préliminaires sur les amphores à pâte grise de Mytilène. Στο C. Tzocher, T. Stoyanov & A. Bozkova (επιμ.), *PATABS II: Production and Trade of Amphorae in the Black Sea* (Πρακτικά Διεθνούς Στρογγυλής Τράπεζας, Kiten, Nessebar & Sredetz, 26–30 Σεπτεμβρίου 2007), 179–189. Σόφια: Bulgarian Academy of Sciences & St. Kliment Ohridski University.
- Luppe, W. 1994. Die Verfluchung der Methonaier (zum Strabon-Papyrus P.Köln I 8). *Archiv für Papyrusforschung* 40: 115–118.
- Luraghi, N. 2010. The local scripts from nature to culture. *Classical Antiquity* 29: 68–91.
- Lynch, K. M. 2011. *The Symposium in Context: Pottery from a Late Archaic House near the Athenian Agora*. Hesperia Supplement 46. Princeton, NJ: American School of Classical Studies at Athens.
- Lyons, C. L. & J. K. Papadopoulos, επιμ. 2002. *The Archaeology of Colonialism*. Los Angeles: The Getty Research Institute.
- Λώλος, Γ. 2009. Η οιοπαργωγή στην Κορινθία κατά την αρχαιότητα (Κόρινθος, Σικυών, Κλεωναί). Στο Γ. Α. Πίκουλας (επιμ.), *Οίνον ιστορώ IX: Πολυστάφυλος Πελοπόννησος*, 115–132. Αθήνα: ΕΝΟΑΠ.
- Μαζαράκης Αιμιάν, Α. 1996. Ανασκαφή Σκάλας Ωρωπού (1985–87, 1996). *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*: 21–124.
- Μαζαράκης Αιμιάν, Α. 1998. Ανασκαφή Σκάλας Ωρωπού. *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*: 51–81.
- Μαζαράκης Αιμιάν, Α. 2000. *Όμηρος και αρχαιολογία*. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου, Α. Καρδαμίτσα.
- Μαζαράκης Αιμιάν, Α. 2007. Ανασκαφή στη Σκάλα Ωρωπού. *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*: 9–14.
- Μαζαράκης Αιμιάν, Α. 2008. Ανασκαφή στη Σκάλα Ωρωπού. *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*: 7–22.
- Μαζαράκης Αιμιάν, Α. & Α. Π. Ματθαίου. 1999. Ενεπίγραφο αλιευτικό βάρος των γεωμετρικών χρόνων. *Αρχαιολογική Εφημερίς*: 143–153.
- Maffre, J.-J. & A. Queyrel. 1983. Θάσος: Αρτεμίσιον. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 38 B2: 328–329.
- Maier, A. M., A. Fantalkin & A. Zukerman. 2009. The earliest Greek import in the Iron Age Levant: New evidence from Tell es-Safī/Gath, Israel. *Ancient West and East* 8: 57–80.
- Μάλαμα, Π. 1991. Θάσος: Λιμένας (αρχαία πόλη). *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 46 B2: 313–315.
- Μάλαμα, Π. 2011. Κεραμική αρχαϊκών χρόνων από την αρχαία Γαλήψο. Ανακοίνωση στο Τιβέριος, Μισσηλίδου-Δεσποτίδου, Μανακίδου & Κουσουλάκου 2011, υπό έκδοση.
- Μαλαμίδου, Δ. 1999. Αηδονοχώρι. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 54 B2: 695–696.
- Malkin, I. 1987 *Religion and Colonisation in Ancient Greece*. Studies in Greek and Roman Religion 3. Leiden: Brill.
- Malkin, I. 1998α. Ithaka, Odysseus and the Euboeans in the eighth century. Στο Bats & d'Agostino 1998, 1–10.
- Malkin, I. 1998β. *The Returns of Odysseus: Colonization and Ethnicity*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Malkin, I., επιμ. 2001. *Ancient Perceptions of Greek Ethnicity*. Center for Hellenic Studies Colloquia 5. Washington, DC & Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Malkin, I. 2009. Foundations. Στο Raaflaub & van Wees 2009, 373–394.
- Malkin, I. 2011. *A Small Greek World: Networks in the Ancient Mediterranean*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Malkin, I., C. Constantakopoulou & K. Panagopoulou, επιμ. 2009. *Greek and Roman Networks in the Mediterranean*. Λονδίνο: Routledge.
- Μάλλιος, Γ. 2011. Μύθος και ιστορία, η περίπτωση της αρχαίας Μακεδονίας. Δημοσίευση διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Μανακίδου, Ε. 2011α. Κρατήρας με παράσταση κυνηγιού ελαφιών από το Καραμπουρνάκι και η απεικόνιση του θέματος στην πρώιμη αρχαϊκή τέχνη. Στο Σ. Πινηγάτογλου & Θ. Στεφανίδου Τιβεριού (επιμ.), *Νάματα: Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Δημήτριο Παντερμαλή*, 277–288. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Μανακίδου, Ε. 2011β. Εισηγμένη κυκλαδική, κορινθιακή και αττική κεραμική αρχαϊκών χρόνων στην αρχαία Οισύμη. Ανακοίνωση στο Τιβέριος, Μισσηλίδου-Δεσποτίδου, Μανακίδου & Κουσουλάκου 2011, υπό έκδοση.
- Μανακίδου, Ε. 2012. Ταφικά αγγεία της «μηλιακής» ομάδας από το παράλιο νεκροταφείο της αρχαίας Οισύμης. Στο Μ. Τιβέριος, Π. Νιγδελής, Π. Αδάμ-Βελήνη (επιμ.), *Θρηπτήρια: Μελέτες για την αρχαία Μακεδονία*, 202–215. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Α.Π.Θ.
- Manakidou, E. 2003. Korinthische und attische Importkeramik der archaischen Zeit aus der Siedlung von Karabournaki/Nordgriechenland. Στο B. Schmaltz & M. Söldner (επιμ.), *Griechische Keramik im kulturellen Kontext* (Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου κεραμικής, Kiel, 24–28 Σεπτεμβρίου 2001). 193–196. Münster: Scriptorium.
- Manakidou, E. 2010. Céramiques «indigènes» de l'époque géométrique et archaïque du site de Karabournaki en Macédoine et leur relation avec les céramiques importées. Στο H. Tréziny (επιμ.), *Grecs et Indigènes de la Catalogue de la Mer Noire*, 463–470. Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine 3. Aix-en-Provence: Centre Camille Jullian.
- Manakidou, E. Υπό **εκτύπωση**. **Marché regional, importations et imitations de céramiques corinthiennes et attiques à Karabournaki (Macédoine) à l'époque archaïque**. Στο D. Vivier & A. Tsingarida (επιμ.), *Les marchés de la céramique dans le monde grec (VIIIe s. av. J.-C.)* (Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Université Libre de Bruxelles, 19–21 Ιουνίου 2008). Βρυξέλλες.
- Manni Piraino, M. T. 1987. Camarina – Rificolaro: Graffiti su anfore. *ΚΩΚΑΛΙΟΣ* 33: 89–105.
- Marangou-Lerat, A. 2009. La presence grecque dans la vallée thébaine avant l'époque ptolémaïque: la témoignage de la céramique. Στο Γ. Α. Πίκουλας (επιμ.), *Οίνον ιστορώ VIII: Πότνια οίνου. Διεθνές Επιστημονικό Συμπόσιο προς τιμήν της Σταυρούλας Κουράκου-Δραγώνα*, 117–131. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Mari, M. 2002. *Al di là dell'Olimpo: macedoni e grandi santuari della grecia dall'età arcaica al primo ellenismo*. Meletemata 34. Αθήνα: Ινστιτούτο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας (ΚΕΡΑ), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Mari, M. 2007. Macedonian Poleis and the Ethne in the Greek Sanctuaries before the Age of Philip II. *Αρχαία Μακεδονία VII. Η Μακεδονία από την Εποχή του Σιδήρου έως το θάνατο του Φιλίππου Β'*. Ανακοινώσεις κατά το Έβδομο Διεθνές Συμπόσιο (Θεσσαλονίκη, 14–18 Οκτωβρίου 2002), 31–49. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 280. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Martelli Cristofani, M. 1978. La ceramica Greco-orientale in Etruria. Στο *Les céramiques de la Grèce de l'Est et leur diffusion en Occi-*

- dent, 150–212. Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique 569. Παρίσι & Νάπολη: Centre Jean Bérard & Institut français de Naples.
- Martin, R. P. 2005. Epic as genre. Στο J. M. Foley (επιμ.), *A Companion to Ancient Epic*, 9–19. Οξφόρδη: Blackwell.
- Masson, A. 2007. Amphore de Chios et amphore à anses de panier découvertes dans la maison VII du quartier des prêtres de Karnak. Στο S. Marchand & A. Marangou (επιμ.), *Amphores d'Égypte: de la basse époque à l'époque arabe*, 361–367. Institut français d'archéologie orientale, Cahiers de la Céramique Égyptienne 8. Κάιρο: Institut français d'archéologie orientale.
- Ματθαίου, Ά. Π. 2004–2009: Θραύσμα ενεπιγράφου πίθου από τους Ζάρακες Καρυστίας. *HOROS* 17–21: 541–544.
- Ματθαίου, Ά. Π. Υπό εκτύπωση. Γραπτές επιγραφές και χαραγμάτα από το Άντρον των Λειβηθρίδων.
- Mathieu, J. R. & R. E. Scott, επιμ. 2004. *Exploring the Role of Analytical Scale in Archaeological Interpretation*. British Archaeological Reports International Series 1261. Οξφόρδη: Archaeopress.
- Μάτσας, Δ. 2004. Η Σαμοθράκη στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Στο Ν. Χ. Σταμπολίδης & Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου* (Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος, 1–4 Νοεμβρίου 2002), 226–257. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κρήτης & Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών.
- Matthew, A. J., A. J. Woods & C. Oliver. 1991. Spots before the eyes: New comparison charts for visual percentage estimation in archaeological material. Στο A. Middleton & I. Freestone (επιμ.), *Recent Developments in Ceramic Petrology*, 211–263. British Museum Occasional Paper 81. Λονδίνο: British Museum.
- Mattingly H. B. 1961. The Methone Decrees. *Classical Quarterly* 11: 154–165.
- Mattingly H. B. 1996. *The Athenian Empire Restored: Epigraphic and Historical Studies*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.
- Mavrogiannis, T. 2004. Herodotus and the Phoenicians. Στο V. Karageorghis and I. Taifacos (επιμ.), *The World of Herodotus* (Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου που διοργανώθηκε από το Ίδρυμα Anastasios G. Leventis και τη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Κύπρου). Λευκωσία: Ίδρυμα Α. Γ. Λεβέντης.
- Mavrogiannis, T. 2007. Herodotus on the introduction of the Phoenician Alphabet to the Greeks, the Gephyraeans and the Proto-Geometric Building at Tomba in Lefkandi. *Klio* 89: 291–319.
- Mayr, W. 1993. Griechische Miscellen: Attischer Einfluss in der früh-eisenzeitlichen Keramik Makedoniens. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien* 62.2: 1–12.
- Mazar, A. 2011. The Iron Age Chronology Debate: Is the gap narrowing? Another viewpoint. *Near Eastern Archaeology* 74.2: 105–111.
- Mazarakis Ainian, A. & I. Leventi 2009. The Aegean. Στο Raaflaub & van Wees 2009, 212–238.
- Mazarakis Ainian, A. & A. Livieratou. 2010. The Academy of Plato in the Early Iron Age. Στο H. Lohmann & T. Mattern (επιμ.), *Attika: Archäologie einer "zentralen" Kulturlandschaft* (Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Marburg, 18–20 Μαΐου 2007), 87–100. Philippika: Marburger altertumskundliche Abhandlungen 37. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Meiggs, R. 1982. *Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World*. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Mele, A. 1998. Calcidica e Calcidesi: Considerazioni sulla tradizione. Στο Bats & d'Agostino 1998, 217–228.
- Méndez Dosuna, J. V. 2012. Η αρχαία μακεδονική ως ελληνική διάλεκτος: κριτική επισκόπηση της πρόσφατης έρευνας. Στο Γ. Γιαννάκης (επιμ.), *Αρχαία Μακεδονία. Γλώσσα, ιστορία, πολιτισμός*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, υπό εκτύπωση.
- Meritt, B. D. 1944. Greek inscriptions. *Hesperia* 13: 210–265.
- Meritt, B. D. 1980. The Athenian colony at Potidea. *Στήλη*. Στο *Τόμος εις μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος*, 21–25. Αθήνα: Σωματείο φίλων του Νικολάου Κοντολέοντος.
- Meskel, L., επιμ. 2005. *Archaeologies of Materiality*. Malden, MA & Οξφόρδη: Blackwell.
- Messineo, G. 1988–1989. Efestia (Lemno). Area Sacra: Il nuovo Hieron (Scavi 1979–81). *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente* 66–67: 379–425.
- Messineo, G. 2001. *Efestia: Scavi Adriani 1928–1930*. Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente 13. Πάδοβα: Bottega D'Erasmus.
- Metallinou, G. 2010. Corfu through the excavations of the last years: Myths and realities. Στο C. Antonetti (επιμ.), *Lo spazio ionico e le comunità della Grecia nord-occidentale: territorio, società e istituzioni* (Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Βενετία, 7–9 Ιανουαρίου 2010). Πίζα: ETS.
- Metzger, H., D. von Bothmer & J. N. Coldstream. 1972. *Fouilles de Xanthos IV: Céramiques archaïques et classiques de l'acropole lycienne*. Παρίσι: Institut français d'archéologie d'Istanbul.
- Meyer, E. 1932. Methone 5. *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* 15.2: 1384.
- Μήρτσου, Ε. 1994. Αρχαιομετρικές εργασίες: ανάλυση αμφορέα SOS από τη Μένδη Χαλκιδικής. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 49 B2: 467–468.
- Μικρογιαννάκης, Ε. 2007. Αρχέλαος. *Αρχαία Μακεδονία VII. Η Μακεδονία από την Εποχή του Σιδήρου έως το θάνατο του Φιλίππου Β'*. Ανακοινώσεις κατά το Έβδομο Διεθνές Συμπόσιο (Θεσσαλονίκη, 14–18 Οκτωβρίου 2002), 221–227. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 280. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Millett, P. 2010. The political economy of Macedonia. Στο Roisman & Worthington 2010, 472–504.
- Μισαηλίδου–Δεσποτίδου, Β. 1996. Νέα Φιλαδέλφεια. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 51 B2: 442–444.
- Μισαηλίδου–Δεσποτίδου, Β. 1998. Ανασκαφή στη Νέα Φιλαδέλφεια το 1995. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 9: 311–320.
- Μισαηλίδου–Δεσποτίδου, Β. 2000. Νέα Φιλαδέλφεια. Ανασκαφική έρευνα στην «τράπεζα» και στο νεκροταφείο της Εποχής Σιδήρου. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 12: 259–268.
- Μισαηλίδου–Δεσποτίδου, Β. 2008. Νέα Φιλαδέλφεια: Οικιστικές εγκαταστάσεις και νεκροταφεία στην ενδοχώρα της Θεσσαλονίκης. *Αρχαιολογικές Τροχιδοδρομήσεις: Από τη Θεσσαλονίκη στον Πλαταμώνα*, 24–69. Αθήνα: ΕΡΓΟΣΕ.
- Μισαηλίδου–Δεσποτίδου, Β. 2009. Άφριτις 1997–2006. Στο Π. Αδάμ-Βελήνη & Κ. Τζαναβάρη (επιμ.), *20 χρόνια: Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη. Επετειακός τόμος*, 221–237. Θεσσαλονίκη: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού & Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

- Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Β. 2011. Αρχαϊκή κεραμική από το νεκροταφείο της αρχαίας Άρυτης. Ανακοίνωση στο Τιβέριος, Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Μανακίδου & Κουσουλάκου 2011, υπό έκδοση.
- Missiou, A. 2011. *Literacy and Democracy in Fifth-Century Athens*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mitrevski, D. 2011. Lower Vardar or Amfazitis pottery from the Iron Age. Ανακοίνωση στο Τιβέριος, Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Μανακίδου & Κουσουλάκου 2011, υπό έκδοση.
- ML: Meiggs R. & D. M. Lewis 1988. *A Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century BC. Revised edition with Addenda and Concordance*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Möller, A. 2000. *Naukratis: Trade in Archaic Greece*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Mommsen, H., D. Hertel & P. A. Mountjoy. 2001. Neutron activation analysis of the pottery from Troy in the Berlin Schliemann Collection. *Archäologischer Anzeiger*: 169–211.
- Mommsen, H. & P. Pavúk. 2007. Provenance of the grey and tan wares from Troia, Cyprus and the Levant. *Studia Troica* 17: 24–41.
- Mommsen, H., M. von Haugwitz & G. Jöhrens. 2010. Herkunftsbestimmung von Amphoren mit gestempelten Henkeln aus den Grabungen von Milet durch Neutronenaktivierungsanalyse. *Archäologischer Anzeiger* (2010/2): 47–58.
- Momrak, K. 2007. The myth of the metropolis. Colonisation, cosmopolitanism, and its consequences. *Electronic Antiquity* 11.1.
- Monachov, S. J. 1999α. *Grečeskie Amfory v Pričernomor'e: Kompleksy Keramičeskoj Tary VII-II Vekov do n. e.* Saratov: Izdatel'stvo Saratovskogo Universiteta.
- Monachov, S. J. 1999β. Quelques séries d'amphores grecques des VIIe Ve s. av. n. è. au nord de la Mer Noire. Στο Y. Garlan (επιμ.), *Production et commerce des amphores anciennes en Mer Noire*, 163–194. Aix-en-Provence: Université de Provence.
- Monachov, S. J. 2003α. *Grečeskie Amfory v Pričernomor'e*. Μόσχα & Saratov: Izdatel'stvo "Kimmerida".
- Monachov, S. J. 2003β. Amphorae from unidentified centres in the Northern Aegean (the so-called "proto-Thasian" series according to I. B. Zeest). Στο P. Guldager Bilde, J. Munk Højte & V. F. Stolba (επιμ.), *The Cauldron of Ariantas: Studies Presented to A. N. Ščeglov on the Occasion of his 70th Birthday*, 247–259. Black Sea Studies 1. Aarhus: Aarhus University Press.
- Moore, M. B. 1982. Ceramics. Στο P. Williams Lehmann & D. Spittle (επιμ.), *Samothece 5: The Temenos*, 317–394. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Morel, P. 2000. Céramiques ioniennes et commerce phocéén en occident: avancées et problèmes. Στο P. Cabrera Bonet & M. Santos Retolaza (επιμ.), *Cerámiques jonies di época arcaica: Centres de producció i comercialització al Mediterrani occidental* (Πρακτικά Διεθνούς Στρογγυλής Τράπεζας, Empúries, 26–28 Μαΐου 1999), 11–25. Βαρκελώνη: Museu d'Arqueologia de Catalunya Empúries.
- Morgan, C. 1998. Euboians and Corinthians in the area of the Corinthian Gulf? Στο Bats & d'Agostino 1998, 282–302.
- Morgan, C. 1999. *Isthmia VIII: The Late Bronze Age Settlement and Early Iron Age Sanctuary*. Princeton, NJ: American School of Classical Studies at Athens.
- Morgan, C. 2009. The Early Iron Age. Στο Raaflaub & van Wees 2009, 43–63.
- Morley, N. 2007. *Trade in Classical Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Morris, I. 1996. The absolute chronology of the Greek colonies in Sicily. *Acta Archaeologica* 67: 51–59.
- Morris, I. 1998. Archaeology and archaic Greek history. Στο N. Fisher & H. van Wees (επιμ.), *Archaic Greece. New Approaches and New Evidence*, 1–91. Λονδίνο: Duckworth.
- Morris, I. 2005. Archaeology, standards of living, and Greek economic history. Στο J. G. Manning & I. Morris (επιμ.), *The Ancient Economy: Evidence and Models*. Stanford: Stanford University Press.
- Morris, I. 2006. Classical Archaeology. Στο J. Bintliff (επιμ.), *A Companion to Archaeology*, 2η έκδ., 253–271. Malden, MA & Οξφόρδη: Blackwell.
- Morris, I. 2007. Early Iron Age Greece. Στο W. Scheidel, I. Morris & R. Saller (επιμ.), *The Cambridge Economic History of the Graeco-Roman World*, 211–241. Cambridge: Cambridge University Press.
- Morris, I. 2009. The eighth-century revolution. Στο Raaflaub & van Wees 2009, 64–80.
- Morris, S. P. 1992. *Daidalos and the Origins of Greek Art*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Morris, S. P. 2006. The view from East Greece: Miletus, Samos and Ephesus. Στο C. Riva & N. C. Vella (επιμ.), *Debating Orientalization: Multidisciplinary Approaches to Change in the Ancient Mediterranean*, 66–84. Λονδίνο & Oakville: Equinox.
- Morris S. P., & J. K. Papadopoulos. 1998. Phoenicians and the Corinthian pottery industry. Στο R. Rolle, K. Schmidt & R. F. Docter (επιμ.), *Archäologische Studien in Kontaktzonen der antiken Welt*, 251–264. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Μοσχονησιώτη, Σ. 2004. Εγχώρια διακοσμημένη κεραμική από το νεκροταφείο της αρχαίας Μένδης στη Χαλκιδική. Στο Ν. Χ. Σταμπολίδης & Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου* (Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος, 1–4 Νοεμβρίου 2002), 277–293. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κρήτης & Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών.
- Μοσχονησιώτη, Σ. 2011. Αρχαϊκή κεραμική από το ιερό του Ποσειδώνα στο Ποσειδί της Χαλκιδικής. Ανακοίνωση στο Τιβέριος, Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Μανακίδου & Κουσουλάκου 2011, υπό έκδοση.
- Μοσχονησιώτη, Σ., Α. Πεντεδέκα, Ε. Κυριατζή & Μ. Μέξη. 2005. Πετρογραφικές αναλύσεις γεωμετρικής και πρώιμης αρχαϊκής κεραμικής από το νεκροταφείο της αρχαίας Μένδης. Μερικές σκέψεις για την παραγωγή και διακίνηση κεραμικής στην κεντρική Μακεδονία. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 19: 249–267.
- Moschonissioti, S. 1998. Excavation at ancient Mende. Στο Bats & d'Agostino 1998, 255–271.
- Moschonissioti, S. 2010. Child burials at the seaside cemetery of ancient Mende. Στο A.-M. Guimier-Sorbets & Y. Morizot (επιμ.), *L'enfant et la mort dans l'Antiquité I: Nouvelles recherches dans les nécropoles grecques. Le signalement des tombes d'enfants* (Πρακτικά στρογγυλής τράπεζας, Αθήνα, École française d'Athènes, 29–30 Μαΐου 2008), 207–225. Παρίσι: De Boccard.
- Mountjoy, P. A. 1993. *Mycenaean Pottery: An Introduction*. Οξφόρδη: Oxford University Committee for Archaeology.
- Μπακαλάκης, Γ. 1938. Εκ του ιερού της Παρθένου εν Νεαπόλει (Καβάλα). *Αρχαιολογική Εφημερίς*: 106–154.

- Μπέσιος, Μ. 1990. Ανασκαφή κλασικών τάφων στη Μεθώνη 1986. Στο Δ. Τσίρου (επιμ.), *Οι αρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία (Καλοκαίρι 1986)*, 68–83. Θεσσαλονίκη: ΝΕΛΕ Πιερίας.
- Μπέσιος, Μ. 2003. Ανασκαφή Μεθώνης 2003. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 17: 443–450.
- Μπέσιος, Μ. 2010α. *Περίδων Στέφανος: Πύδνα, Μεθώνη και οι αρχαιότητες της βόρειας Πιερίας*. Κατερίνη: Εκδόσεις Εταιρείας Ανθρώπων και Φύσεως Έργα.
- Μπέσιος, Μ. 2010β. Κεραμικά εργαστήρια Μεθώνης. Ανακοίνωση στην Ημερίδα «Κεραμικά Εργαστήρια στο Βορειοανατολικό Αιγαίο (8ος – αρχές 5ου αι. π.Χ.)» (Θεσσαλονίκη, 5 Φεβρουαρίου 2010). Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης & Ινστιτούτο Πολιτιστικής και Εκπαιδευτικής Τεχνολογίας Ξάνθης.
- Μπέσιος, Μ., Α. Αθανασιάδου, Ε. Γεροφωκά & Μ. Χριστάκου-Τόλια. 2004. Ανασκαφή Μεθώνης 2004. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 18: 367–376.
- Μπέσιος, Μ., Α. Αθανασιάδου & Κ. Νούλας. 2008. Ανασκαφή Μεθώνης. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 22: 241–248.
- Μπέσιος, Μ. & Κ. Νούλας. 2011. Αρχαϊκή κεραμική από την Ακρόπολη της αρχαίας Μεθώνης. Ανακοίνωση στο Τιβέριος, Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Μανακίδου & Κουσουλάκου 2011, υπό έκδοση.
- Μπέσιος, Μ. & Μ. Παππά. 1995. *Πύδνα*. Κατερίνη: Πιερική Αναπτυξιακή.
- Μπιλούκα, Α., Ι. Γραϊκός & Π. Κλάγκα. 2004. Νέα Καλλικράτεια 2004: Η ανασκαφική έρευνα στο νεκροταφείο του αρχαίου οικισμού. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 18: 105–114.
- Μπολώνια 1988: *Η Μακεδονία από τα μυκηναϊκά χρόνια ως τον Μέγα Αλέξανδρο*. Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, Ιούλιος – Αύγουστος 1988 και Museo Civico της Μπολώνια 29 Απριλίου – 17 Ιουλίου 1988. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού & Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.
- Μπόνιας, Ζ. Ι. 1994α. Θάσος. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 49 Β2: 587–594.
- Μπόνιας, Ζ. Ι. 1994β. Αρχαία Άργιλος. Ελληνοκαναδική ανασκαφή. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 49 Β2: 601–606.
- Μπόνιας, Ζ. Ι. 1999. Άργιλος. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 54 Β2: 689–691.
- Μπόνιας, Ζ. Ι. & J. Y. Perreault. 1996. Άργιλος, πέντε χρόνια ανασκαφής. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 10Β: 663–680.
- Μπόνιας, Ζ. Ι. & J. Y. Perreault. 1998. Άργιλος, η αρχαιότερη ελληνική αποικία στην θρακική περιοχή του Στρυμόνα. *Ανδριακά Χρονικά* 29 (Άνδρος και Χαλκιδική: Πρακτικά Συμποσίου, Άνδρος, 23 Αυγούστου 1997): 172–196.
- Μπόνιας, Ζ. Ι. & J. Y. Perreault. 2009. Η εγκατάσταση των Ελλήνων στην περιοχή των εκβολών του Στρυμόνα. Στο Ζ. Ι. Μπόνιας & J. Y. Perreault (επιμ.), *Έλληνες και Θράκες στα παράλια και στην ενδοχώρα της Θράκης στα χρόνια πριν και μετά τον μεγάλο αποικισμό*. (Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Θάσος, 26–27 Σεπτεμβρίου 2008), 11–26. Θάσος.
- Μπουρογιάννης, Γ. 2007. Κυπριακή και φοινικική κεραμική στο Αιγαίο κατά τους Πρώιμους Ιστορικούς χρόνους: Εμπορικά δίκτυα και προβλήματα του Black-on-Red. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Muller, A. 2010. D'Odónis à Thasos. Thraces et Grecs (VIIIe – VIe s.): essai de bilan. Στο H. Tréziny (επιμ.), *Grecs et Indigènes de la Catalogne à la Mer Noire*, 212–224. Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine 3. Aix-en-Provence: Centre Camille Jullian.
- Muller, A. 2012. Η άλλη Ελλάδα: η αρχαιολογία της Μακεδονίας. Στο Γ. Γιαννάκης (επιμ.), *Αρχαία Μακεδονία. Γλώσσα, ιστορία, πολιτισμός*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, υπό εκτύπωση.
- Muller, A. & D. Mulliez. 2009. Από την Οδωνίδα στη Θάσο. Θράκες και Έλληνες (8ος – 6ος αι. π.Χ.): Προσπάθεια απολογισμού. Στο Ζ. Ι. Μπόνιας & J. Y. Perreault (επιμ.), *Έλληνες και Θράκες στα παράλια και στην ενδοχώρα της Θράκης στα χρόνια πριν και μετά τον μεγάλο αποικισμό* (Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Θάσος, 26–27 Σεπτεμβρίου 2008), 135–150. Θάσος.
- Murray, O. 1994α. *Nestor's Cup and the Origins of the Greek Symposium*. Στο B. d'Agostino & D. Ridgway (επιμ.), *Αποικία. I piu antichi insediamenti greci in Occidente: Funzione e modi dell'organizzazione politica e sociale. Scritti in onore di G. Buchner*, 47–54. *Annali di archeologia e storia antica N.S.* 1. Νάπολη: Istituto Universitario Orientale.
- Murray, O. 1994β. The Symposium as Social Organisation. Στο R. Hägg (επιμ.), *The Greek Renaissance of the Eighth Century BC: Tradition and Innovation* (Πρακτικά 2ου Διεθνούς Συνεδρίου, Swedish Institute in Athens, 1–5 Ιουνίου 1981), 195–199. *Skrifter utgivna av svenska institutet i Athen*, Ser. 4, 30. Στοκχόλμη: P. Åströms.
- Murray, O. 2009. The Culture of the Symposium. Στο Raaflaub & van Wees 2009, 508–523.
- Mylonas, G. E. 1933. Pre-Persian pottery from Olynthus. Στο D. M. Robinson (επιμ.), *Excavations at Olynthus Part V: Mosaics, Vases, and Lamps of Olynthus Found in 1928 and 1931*, 15–63. Βαλτιμόρη: John Hopkins Press.
- Nagy, G. 1979. *The Best of the Achaeans: Concepts of the Hero in Archaic Greek Poetry*. Βαλτιμόρη, MD: The Johns Hopkins University Press.
- Nagy, G. 1990. *Pindar's Homer: The Lyric Possession of an Epic Past*. Βαλτιμόρη, MD: The Johns Hopkins University Press.
- Nagy, G. 2004. *Homer's Text and Language*. Traditions. Urbana Champaign, IL: University of Illinois Press.
- Naso, A. 2005. Funde aus Milet XIX: Anfore commerciali arcaiche a Mileto: rapporto preliminare. *Archäologischer Anzeiger* (2005/2): 75–84.
- Naumann, R. & K. Tuchelt. 1963–1964. Die Ausgrabung im Südwesten des Tempels von Didyma 1962. *Istanbuler Mitteilungen* 13–14: 15–62.
- Naveh, J. 1982. *Early History of the Alphabet. An Introduction to West Semitic Epigraphy and Palaeography*. Jerusalem: Hebrew University & Magnes Press.
- Nedev, D. & M. Gyuzelev. 2011. The 6th century BC Chian white-slipped amphorae from Apollonia (Results of the most recent archaeological investigations). Στο C. Tzochew, T. Stoyanov & A. Bozkova (επιμ.), *PATABS II: Production and Trade of Amphorae in the Black Sea* (Πρακτικά Διεθνούς Στρογγυλής Τράπεζας, Kiten, Nessebar & Sredetz, 26–30 Σεπτεμβρίου 2007), 63–71. Σόφια: Bulgarian Academy of Sciences & St. Kliment Ohridski University.
- Neef, C. W. 1975. Corinthian fragments from Argos at Utrecht and the Corinthian Late Geometric kotyle. *Bulletin Antieke Beschaving* 50: 97–134.

- Neeft, C. W. 1982. Corinthian hemispherical kotylai, Thapsos panel-cups and the west. Στο *Le céramique grecque ou de tradition grecque au VIIIe siècle en Italie Centrale et Méridionale*, 39–43. Cahiers du Centre Jean Bérard, III. Νάπολη: Centre Jean Bérard.
- Neeft, C. W. 1987. *Protocorinthian Subgeometric aryballoi*. Allard Pierson Museum Series 7. Amsterdam.
- Neeft, C. W. Υπό έκδοση. Corinthian pottery. Στο C. W. Neeft & R. Docter (επιμ.), *Bouthrotos II, La Céramique*, 37–51. Fondation Nationale de la Recherche Scientifique, Mission Archéologique Hellénique à Bouthrotos.
- Newton, M., K. A. Wardle & P. I. Kuniholm. 2003. Dendrochronology and radiocarbon determinations from Assiros and the beginning of the Greek Iron Age. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 17: 173–190.
- Niemeyer, H. G. 1984. **Griechische Keramik in phönizischen Faktoreien**. Der Befund der Kampagne 1967 in Toscanos (Málaga). Στο H. A. G. Brijder (επιμ.), *Ancient Greek and Related Pottery* (Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου κεραμικής, Amsterdam, 12–15 Απριλίου 1984), 212–217. Allard Pierson Museum Series 5. Amsterdam.
- Niemeyer, H. G. 1985. Cerámica griega en factorías fenicias. Un análisis de los materiales de la campaña de 1967 en Toscanos (Málaga). Στο M. Picazo & E. Sanmartí (επιμ.), *Cerámiques gregues i Helenístiques a la península ibèrica* (Πρακτικά Στρογγυλής Τράπεζας, Empúries, 18–20 Μαρτίου 1983). Monografies Emporitanes VII. Βαρκελώνη: Diputació de Barcelona, Institut de Prehistòria i Arqueologia.
- Niesiowski-Spanò, Ł. 2008. Early alphabetic scripts and the origin of Greek letters. Στο B. Berdowski & B. Blahaczek (επιμ.), *Haec mihi in animis vestris templa. Studia Classica in Memory of Professor Lesław Morawiecki*, 47–63. Rzeszów: Instytut Historii UR.
- Nijboer, A. J. 2005. Greek imports in Early Iron Age Italy. Στο G. Bartoloni & F. Delpino (επιμ.), *Oriente e Occidente: Metodi e discipline a confronto. Riflessioni sulla cronologia dell'Età del Ferro in Italia*, 527–556. Πίζα & Ρώμη: Istituti Editoriali e Poligrafici Internazionali.
- Nijboer, A. J. 2006. The Iron Age in the Mediterranean: A chronological mess or 'trade before the flag', Part II. *Ancient West and East* 4.2: 255–277.
- Νικολαΐδου, Μ. 2009. Έλληνες και Θράκες στα όρια της θασιακής περαιάς: δύο περιπτώσεις εγκατάστασης. Στο Ζ. Ι. Μπόνιας & J. Y. Perreault (επιμ.), *Έλληνες και Θράκες στα παράλια και στην ενδοχώρα της Θράκης στα χρόνια πριν και μετά τον μεγάλο αποικισμό*. (Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Θάσος, 26–27 Σεπτεμβρίου 2008), 83–96. Θάσος.
- Νικολαΐδου-Πατέρα, Μ. 1989α. Ορφάνι (Αρχαίος Φάγρη). *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 44: 376.
- Νικολαΐδου-Πατέρα, Μ. 1989β. Αηδονοχώρι (Αρχαία Τράγυλος). *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 44: 377–378.
- Νικολαΐδου-Πατέρα, Μ. 1989γ. Ανασκαφικές έρευνες στις αρχαίες πόλεις Τράγυλο και Φάγρη. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 3: 483–498.
- Νικολαΐδου-Πατέρα, Μ. 2007. Συμποτικά αγγεία από τον Φάγρη. Στο Γ. Α. Πίκουλας (επιμ.), *Οίνον ιστορώ VII: Στα οινόπεδα του Παγγαίου*, 87–96. Αθήνα: Κτήμα Ββλία Χώρα.
- Nikov, K. 1999. Aeolian Bucchero in Thrace? *Archaeologica Bulgarica* 3.2: 31–42.
- Notopoulos, J. A. 1960. Homer, Hesiod and the Achaean Heritage of Oral Poetry. *Hesperia* 29: 177–197.
- Ντούμας, Χ. Γ. 2004. Από τα Σημεία Κεραμείας στην Αλφαριθμητική Γραφή: Μύθος και Αρχαιολογική Μαρτυρία. Στο Ν. Χ. Σταμπολίδης & Α. Παννικουρή (επιμ.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου* (Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος, 1–4 Νοεμβρίου 2002), 495–503. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κρήτης & Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών.
- Ξυδόπουλος, Ι. Κ. 2006. *Κοινωνικές και πολιτιστικές σχέσεις των Μακεδόνων και των άλλων Ελλήνων. Συμβολή στην έρευνα της γραμματειακής και επιγραφικής παραδόσεως για την αρχαία Μακεδονία*. Μακεδονική Βιβλιοθήκη της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών 96. Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών.
- Ξυδόπουλος, Ι. Κ. 2007. Η Μακεδονία και οι Μακεδόνες στη γραμματειακή παράδοση του 5ου αιώνα, όψεις του «άλλου»; Η περίπτωση του Ηροδότου. *Αρχαία Μακεδονία VII. Η Μακεδονία από την Εποχή του Σιδήρου έως το θάνατο του Φιλίππου Β'*. Ανακοινώσεις κατά το Έβδομο Διεθνές Συμπόσιο (Θεσσαλονίκη, 14–18 Οκτωβρίου 2002), 23–30. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 280. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Ξυδόπουλος, Ι. Κ. 2011. Οι Μακεδόνες και η Μακεδονία στις γραμματειακές και επιγραφικές μαρτυρίες της κλασικής εποχής. Στο Δ. Β. Γραμμένος (επιμ.), *Στη Μακεδονία από τον 7ο αι. π.Χ. ως την ύστερη αρχαιότητα*, 15–18. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.
- Ξυδόπουλος, Ι. Κ. 2012. Άνω Μακεδονία. Στο Μ. Τιβέριος, Π. Νίγδελης & Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.), *Θρεπτήρια: Μελέτες για την αρχαία Μακεδονία*, 525–542. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Α.Π.Θ.
- Oettli, M. 1994. Importierte Handelsamphoren archaischer und klassischer Zeit von der "Doppelten Trapeza" von Anchialos (in der des Nähe des Heutigen Sindos). Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Βασιλείας.
- Οικονομάκη, Α. 2010. Τα τοπικά αλφάβητα της Κρήτης στην αρχαϊκή και κλασική περίοδο. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Olson, D. R. 2009. Why literacy matters, then and now. Στο W. A. Johnson & H. N. Parker, *Ancient Literacies: the Culture of Reading in Greece and Rome*, 385–403. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Orlandini, P. 1979. Incononata: Campagna di Scavo 1978. Στο *Gli Eubei in Occidente: Atti del diciottesimo convegno di studi sulla Magna Grecia* (Τάραντας, 8–12 Οκτωβρίου 1978), 346–349. Τάραντας: Istituto per la storia e l'archeologia della Magna Grecia.
- Ορλάνδος, Α. & Λ. Βρανούσης. 1973. *Τα χαράγματα του Παρθενώνος, ήτοι επιγραφαι χαραχθείσαι επί των κίωνων του Παρθενώνος κατά τους παλαιοχριστιανικούς και βυζαντινούς χρόνους (= Les graffiti du Parthénon, inscriptions gravées sur les colonnes du Parthénon à l'époque paléochrétienne et byzantine)*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού.
- Orton, C., P. Tyers & A. Vince. 1993. *Pottery in Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Osborne, R. 1996α. *Greece in the Making, 1200–479 BC*. Λονδίνο: Routledge.
- Osborne, R. 1996β. Pots, trade and the archaic Greek economy. *Antiquity* 70: 31–44.

- Osborne, R. 1998. Early Greek colonization? The nature of Greek settlement in the West. Στο N. Fisher & H. van Wees (επιμ.), *Archaic Greece: New Approaches and New Evidence*, 251–269. Λονδίνο: Duckworth.
- Osborne, R. 2007. Archaic Greece. Στο W. Scheidel, I. Morris & R. Saller (επιμ.), *The Cambridge Economic History of the Graeco-Roman World*, 277–301. Cambridge: Cambridge University Press.
- Osborne, R. & A. Pappas. 2007. Writing on archaic Greek pottery. Στο Z. Newby & R. Leader-Newby (επιμ.), *Art and Inscriptions in the Ancient World*, 131–155. Cambridge: Cambridge University Press.
- Osuna M., J. Bedia & A. M. Domínguez. 2000. El santuario protohistórico hallado en la calle Méndez Núñez (Huelva). Στο P. Cabrera & M. Santos (επιμ.), *Cerámiques jònies d'època arcaica: centres de producció i comercialització al Mediterrani Occidental* (Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Τυβίγγεν, 24–26 Μαρτίου 1998), 177–188. Monografies Emporitanes 11. Βαρκελώνη: Museu d'Arqueologia de Catalunya Empúries.
- Owen, S. 2005. Analogy, archaeology and Archaic Greek colonization. Στο H. Hurst & S. Owen (επιμ.), *Ancient Colonizations: Analogy, Similarity and Difference*, 5–22. Λονδίνο: Duckworth.
- Özgül, C. 2003. Geometrische Keramik von Alt-Smyrna aus der Akurgal-Grabung. Στο B. Rückert & F. Kolb (επιμ.), *Probleme der Keramikchronologie des südlichen und westlichen Kleinasien in geometrischer und archaischer Zeit* (Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Τυβίγγεν, 24–26 Μαρτίου 1998), 68–89. Βόννη: R. Habelt.
- Özygıt, Ö. 1994. The city walls of Phokaea. *Revue des Études Anciennes* 96: 77–109.
- Palme-Koufa, A. 1996. Die Graffiti auf der Keramik. Στο R. C. S. Felsch (επιμ.), *Kalapodi I: Ergebnisse der Ausgrabungen im Heiligtum der Artemis und der Apollon von Hyampolis in der antiken Phokis*, 271–331. Mainz am Rhein: Ph. von Zabern.
- Παναγιώτου, Ά. 1996. Διαλεκτικές επιγραφές της Χαλκιδικής, της Μακεδονίας και της Αμφιπόλεως. Στο Ε. Βουτυράς (επιμ.), *Επιγραφές της Μακεδονίας. Γ' Διεθνές Συμπόσιο για τη Μακεδονία* (Θεσσαλονίκη, 8–12 Δεκεμβρίου 1993), 124–163. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Παναγιώτου, Ά. 2011. Γραφή. Στο Δ. Β. Γραμμένος (επιμ.), *Στη Μακεδονία από τον 7ο αι. π.Χ. ως την ύστερη αρχαιότητα*, 393–398. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.
- Panayotou, A. 1990. Des dialects à la Koiné: l'exemple de la Chalcidique. Στο *Ποικίλα*, 191–228. Meletemata 10. Αθήνα: Ινστιτούτο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας (ΚΕΡΑ), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Πανάγου, Τ. Μ. 2010. Η σφράγιση των αρχαίων ελληνικών εμπορικών αμφορέων: Κέντρα παραγωγής και συνθετική αξιολόγηση. Δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Παντερμαλή, Ε. & Ε. Τρακοσοπούλου, 1994. Καραμπουρνάκι. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 49 Β2: 444–445.
- Παντερμαλή, Ε. & Ε. Τρακοσοπούλου, 1995. Καραμπουρνάκι 1995. Η ανασκαφή της ΙΣΤ' ΕΠΚΑ. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 9: 283–292.
- Παντερμαλής, Δ. 1999. *Δίον: Η ανακάλυψη*. Αθήνα: Εκδόσεις Αδάμ.
- Pandermalis, D. 1997. *Dion: The Archaeological Site and the Museum*. Αθήνα: Εκδόσεις Αδάμ.
- Παντή, Α. 1999. Κεραμική από το λάκκο Γ της τράπεζας της Αγχιάλου: Γεωμετρική, ασημίζουσα, μελαμβαφής, αβαφής και υφαντικά βάρη. Δημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Παντή, Α. 2005. Κεραμική των εργαστηρίων του βορειοελλαδικού χώρου από το νεκροταφείο της αρχαίας Ακάνθου. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 19: 347–358.
- Παντή, Α. 2008. *Τοπική κεραμική από τη Χαλκιδική και το μυθό του Θερμαϊκού κόλπου (Άκανθος, Καραμπουρνάκι, Σίνδος)*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο.
- Παντή, Α. 2009. Λαξευτές κατασκευές από τις ανασκαφές της ΙΣΤ' ΕΠΚΑ στο Καραμπουρνάκι. Στο Π. Αδάμ-Βελήν & Κ. Τζαναβάρη (επιμ.), *20 χρόνια: Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη. Επετειακός τόμος*, 273–284. Θεσσαλονίκη: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού & Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Παντή, Α. 2011. Τοπική κεραμική αρχαϊκών χρόνων από τα Λειβήθρα. Ανακοίνωση στο Τιβέριος, Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Μανακίδου & Κουσουλάκου 2011, υπό έκδοση.
- Panzeri Pozzetti, P. 1986. Anfore commerciali. Στο M. Castoldi (επιμ.), *I Greci sul Basento: Mostra degli Scavi archeologici all'Incoronata di Metaponto, 1971–1984*, 134–143. Μιλάνο: New Press.
- Παπαγεωργίου, Δ. Κ. 1997. Ρεύματα και άνεμοι στο βόρειο Αιγαίο. Στο C. G. Doumas & V. La Rosa (επιμ.), *Η Πολιόχνη και η Πρώμη Εποχή του Χαλκού στο βόρειο Αιγαίο* (Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα, 22–25 Απριλίου 1996), 424–442. Αθήνα: Scuola Archeologica Italiana di Atene.
- Παπαγεωργίου, Δ. Κ. 2001. Θαλάσσιοι δρόμοι στο προϊστορικό Αιγαίο κατά τη Νεολιθική Εποχή και την Πρώμη Εποχή του Χαλκού. Δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Παπαγεωργίου, Π. 2008. Σε αναζήτηση της Πιερίας των κλασικών χρόνων. *Εστιακά Σύμμεικτα* 1: 99–131.
- Παπαδόπουλος, Σ. 1995. Θεολόγος. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 50 Β2: 627.
- Παπαδόπουλος Σ. & Α. Ζάννης. 2009. Συνύπαρξη Ελλήνων και Θρακών στη Θάσο τον 7ο αιώνα π.Χ.: Επανεκτίμηση ιστορικών και αρχαιολογικών δεδομένων. Στο Ζ. Ι. Μπόνιας & J. Y. Perreault (επιμ.), *Έλληνες και Θράκες στα παράλια και στην ενδοχώρα της Θράκης στα χρόνια πριν και μετά τον μεγάλο αποικισμό* (Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Θάσος, 26–27 Σεπτεμβρίου 2008), 97–107. Θάσος.
- Papadopoulos, J. K. 1989. An Early Iron Age potter's kiln at Torone. *Mediterranean Archaeology* 2: 9–44.
- Papadopoulos, J. K. 1994. Early Iron Age Potter's marks in the Aegean. *Hesperia* 63: 437–507.
- Papadopoulos, J. K. 1996. Euboians in Macedonia? A closer look. *Oxford Journal of Archaeology* 15: 151–181.
- Papadopoulos, J. K. 1997. Phantom Euboians. *Journal of Mediterranean Archaeology* 10: 191–219.
- Papadopoulos, J. K. 1998. From Macedonia to Sardinia: Problems of Iron Age Aegean chronology, and assumptions of Greek maritime primacy. Στο M. S. Balmuth & R. H. Tykot (επιμ.), *Sardinian and Aegean Chronology: Towards the Resolution of Relative and Absolute Dating in the Mediterranean* (Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου "Sardinian Stratigraphy and Mediterranean Chronology",

- Tufts University, Medford, MA, 17–19 Μαρτίου 1995), 362–369. *Studies in Sardinian Archaeology V*. Οξφόρδη: Oxbow Books.
- Papadopoulos, J. K. 1999. Archaeology, myth–history and the tyranny of the text: Chalkidike, Torone and Thucydides. *Oxford Journal of Archaeology* 18: 377–394.
- Papadopoulos, J. K. 2001. The Early Iron Age pottery and other small finds. Στο A. Cambitoglou, J. K. Papadopoulos & O. Tudor Jones (επιμ.), *Torone I: The Excavations of 1975, 1976, and 1978*, 293–308. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Papadopoulos, J. K. 2003. *Ceramicus Redivivus: The Early Iron Age Potter's Field in the Area of the Classical Athenian Agora*. Hesperia Supplement 31. Princeton, NJ: American School of Classical Studies at Athens.
- Papadopoulos, J. K. 2005. *The Early Iron Age Cemetery at Torone*. Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology at the University of California at Los Angeles.
- Papadopoulos, J. K. 2011. "Phantom Euboians" – A decade on. Στο D. W. Rupp & J. E. Tomlinson (επιμ.), *Euboea and Athens: Proceedings of a Colloquium in memory of Malcolm B. Wallace* (Αθήνα, 26–27 Ιουνίου 2009), 113–133. *Publications of the Canadian Institute in Greece* 6. Αθήνα.
- Papadopoulos, J. K., B. N. Damiata & J. M. Marston. 2011. Once more with feeling: Jeremy Rutter's plea for the abandonment of the term Submycenaean revisited. Στο W. Gaus, M. Lindblom, R. A. K. Smith, J. C. Wright (επιμ.), *Our Cups are Full: Pottery and Society in the Aegean Bronze Age. Papers Presented to Jeremy B. Rutter on the Occasion of his 65th birthday*, 187–202. Οξφόρδη: Archaeopress.
- Papadopoulos, J. K. & E. L. Smithson. 2002. The cultural biography of a Cycladic Geometric amphora: Islanders in Athens and the Prehistory of metics. *Hesperia* 71: 147–199.
- Παπακωνσταντίνου, Μ.–Φ. & Μ. Σιπή. 2009. Το Γεωμετρικό νεκροταφείο στη θέση Άγιος Δημήτριος Καινούργιου νομού Φθιώτιδος. *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας* 2: 1029–1042.
- Παπακώστας, Θ. 2010. Τοπική κεραμική από το αρχαϊκό νεκροταφείο της Αγίας Παρασκευής. Ανακοίνωση στην Ημερίδα «Κεραμικά Εργαστήρια στο Βορειοανατολικό Αιγαίο (8ος – αρχές 5ου αι. π.Χ.)» (Θεσσαλονίκη, 5 Φεβρουαρίου 2010). *Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης & Ινστιτούτο Πολιτιστικής και Εκπαιδευτικής Τεχνολογίας Ξάνθης*.
- Papalexandrou, N. 2005. *The Visual Poetics of Power. Warriors, Youths, and Tripods in Early Greece*. Greek Studies: Interdisciplinary Approaches. Lanham, MD: Lexington Books.
- Papazoglou, F. 1988. *Les villes de Macédoine à l'époque romaine*. Bulletin de Correspondance Hellénique Supplément 16. Παρίσι: École française d'Athènes.
- Papazovska, A. 2005. Iron Age layers on Vardarski Rid. Στο D. Mitrevski (επιμ.), *Vardarski Rid Volume I*, 115–157. Σκόπια: Foundation Vardarski Rid & Institute for History of Art and Archaeology.
- Παρδαλίδου, Χ. 2011. Η κεραμική από δύο αρχαϊκά νεκροταφεία της αιγαιακής Θράκης. Ανακοίνωση στο Τιβέριος, Μισσηλίδου-Δεσποτίδου, Μανακίδου & Κουσουλάκου 2011, υπό έκδοση.
- Parker, H. N. 2008. The linguistic case for the Aiolian migration reconsidered. *Hesperia* 77: 431–464.
- Parker, V. 1997. *Untersuchungen zum Lelantischen Krieg und verwandten Problemen der frühgriechischen Geschichte*. Historia Einzelschriften 109. Στουτγάρδη: F. Steiner.
- Parović–Pešikan, M. 1993. Les cruches à bec–verseur (prochoi) du Vie–Ive siècle avant notre ère dans l'intérieur des Balkans. *Αρχαία Μακεδονία V. Ανακοινώσεις κατά το Πέμπτο Διεθνές Συμπόσιο* (Θεσσαλονίκη, 10–15 Οκτωβρίου 1989), 1239–1248. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 240. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Paspalas, S. A. 1995. The Late Archaic and Early Classical pottery of the Chalkidike in its wider Aegean context. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης.
- Paspalas, S. A. 2001α. The Late Geometric and Archaic pottery. Στο A. Cambitoglou, J. K. Papadopoulos & O. Tudor Jones (επιμ.), *Torone I: The Excavations of 1975, 1976, and 1978*, 309–329. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Paspalas, S. A. 2001β. The Corinthian pottery. Στο A. Cambitoglou, J. K. Papadopoulos & O. Tudor Jones (επιμ.), *Torone I: The Excavations of 1975, 1976, and 1978*, 331–337. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Paspalas, S. A. 2001γ. **The Attic black-figured pottery**. Στο A. Cambitoglou, J. K. Papadopoulos & O. Tudor Jones (επιμ.), *Torone I: The Excavations of 1975, 1976, and 1978*, 339–351. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Paspalas, S. 2003. The 2003 Torone study season. *Bulletin of the Australian Archaeological Institute at Athens* 1: 20–23.
- Paspalas, S. A. 2006–2007. A group of Late Geometric pottery from Torone and its wider Aegean context. *Mediterranean Archaeology* 19/20: 25–43.
- Πάτης, Δ. 2010. Κεραμικά ευρήματα από την Τράπεζα της Γκόνας (Η Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου). Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Pavese, C. O. 1996. La iscrizione sulla kotyle di Nestor da Pithekoussai. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 114: 1–23.
- Payne, H. 1931. *Necrocorinthia: A Study of Corinthian Art in the Archaic Period*. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Payne, H. 1940. *Perachora I: The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia. Architecture, Bronzes, Terracottas*. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Pearson, L. & S. Stephens. 1983. *Didymi in Demosthenem commenta*. Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneria. Στουτγάρδη: Teubner.
- Pébarthe, C. 2006. *Cité, démocratie et écriture. Histoire de l'alphabétisation d'Athènes à l'époque classique*. Culture et Cité 3. Παρίσι: De Boccard.
- Peek, W. 1969. *Inscriben aus dem Asklepieion von Epidauros*. Abhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, Philologisch–Historische Klasse 60.2. Βερολίνο: Akademie.
- Pelagatti, P. 1972. Naxos II: Ricerche topografiche e scavi 1965–1970. Relazione preliminare. *Bollettino d'Arte* 57: 211–220.
- Pelagatti, P. 1982. I più antichi materiali di importazione a Siracusa, a Naxos e in altri siti della Sicilia Orientale. Στο *Le céramique grecque ou de tradition grecque au VIIIe siècle en Italie Centrale et Méridionale*, 113–180. Cahiers du Centre Jean Bérard III. Νάπολη: Centre Jean Bérard.

- Pelagatti, P. 1983. Bilancio degli scavi di Naxos per l'VIII e il VII sec. A. C. Στο *Atti del Convegno internazionale Grecia, Italia e Sicilia nell'VIII e VII secolo a. C.* (Αθήνα, 15–20 Οκτωβρίου 1979), 1ος τόμ. *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente* 59: 291–311.
- Pelagatti, P. 1989. Ceramica laconica in Sicilia e a Lipari: Materiali per una carta di distribuzione. *Bollettino d'Arte* 54: 1–62.
- Pelagatti, P. 1990. Ceramica laconica in Sicilia e a Lipari. Στο P. Pelagatti & C. M. Stibbe (επιμ.), *Lakonikà II: Ricerche e nuovi materiali di ceramica Laconica*, 123–147. *Bollettino D'Arte Supplemento* n. 64. Ρώμη: Ministero per i Beni Culturali e Ambientali.
- Pelagatti, P. 1995. Le anfore commerciali. Στο *Corinto e l'occidente. Atti del trentaquattresimo convegno di studi sulla Magna Grecia* (Τάραντας, 7–11 Οκτωβρίου 1994), 403–416. Τάραντας: Istituto per la Storia e l'archeologia della Magna Grecia.
- Pelagatti, P. 2006. Camarina: Studi e ricerche recenti II. Camarina: Città e necropoli. Στο P. Pelagatti, G. Di Stefano & L. de Lachenal (επιμ.), *Camarina: 2600 anni dopo la fondazione. Nuovi studi sulla città e sul territorio* (Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Ragusa, 7 Δεκεμβρίου 2002, 7–9 Απριλίου 2003), 45–76. Ragusa: Centro Studi Feliciano Rossitto & Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato.
- Peña, J. T. 2007. *Roman Pottery in the Archaeological Record*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Περιστερή, Α. 1985. Λιμένας (αρχαία Θάσος). *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 40: 256–260.
- Perlman, P. 2000. *City and Sanctuary in Ancient Greece. The Theorodokia in the Peloponnese*. Hypomnemata 121. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Perreault, J. Y. & Z. I. Bonias. 2006. L'habitat d'Argilos: les céramiques archaïques, un aperçu. Στο J. de la Genière (επιμ.), *Les clients de la céramique grecque. Actes du Colloque de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* (Παρίσι, 30–31 Ιανουαρίου 2004), 49–54. Παρίσι: Académie des Inscriptions et Belles-Lettres.
- Perreault, J. Y. & Z. I. Bonias. 2010. Argilos aux VIIe – VIe siècles. Στο H. Tréziny (επιμ.), *Grecs et Indigènes de la Catalogne à la Mer Noire*, 225–233. Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine 3. Aix-en-Provence: Centre Camille Jullian.
- Perreault, J. Y. & Z. I. Bonias. Υπό έκδοση. Argilos et les débuts de la colonisation grecque en territoire thrace. Στο *Grecs et Thraces en Thrace d'Égée. Actes du Colloque en l'honneur de V. Pentazos* (Κομοτηνή, Μάρτιος 1999).
- Perreault, J. Y. & Z. I. Μπόνιας. 1994. Άργιλος 1994. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 8: 317–326.
- Perreault, J. Y., Z. I. Μπόνιας & Δ. Τσαφάκη. 2011. Ανδριώτικη κεραμική στην Άργιλο. Ανακοίνωση στο Τιβέριος, Μισσηλίδου-Δεσποτίδου, Μανακίδου & Κουσουλάκου 2011, υπό έκδοση.
- Perron, M. 2011. East Greek pottery imitations in the Strymon Valley: A group of Fikellura or Clazomenian-like pyxides from Argilos. Ανακοίνωση στο Τιβέριος, Μισσηλίδου-Δεσποτίδου, Μανακίδου & Κουσουλάκου 2011, υπό έκδοση.
- Πετράκος, Β. Χ. 1997. *Οι επιγραφές του Ωρωπού*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 170. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Πετράκος, Β. Χ. 2007. Σκάλα Ωρωπού. *Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά το 2007*: 21–30.
- Πετράκος, Β. Χ. 2008. Σκάλα Ωρωπού. *Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά το 2008*: 24–35.
- Petrie, F. W. M. 1886. *Naukratis: Part I, 1884–5*. Third Memoir of the Egypt Exploration Fund. Λονδίνο: Trübner.
- Petrovic, A. 2007. Inscribed epigram in pre-Hellenistic literary sources. Στο P. Bing & J. S. Bruss (επιμ.), *Brill's Companion to Hellenistic Epigram down to Philip*, 49–68. Leiden: Brill.
- Πέτσας, Φ. 1961–1962. Ανασκαφή αρχαίου νεκροταφείου Βεργίνης (1960/1). *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 17 A: 218–288.
- Πέτσας, Φ. 1968. Αρχαιότητες και μνημεία κεντρικής Μακεδονίας. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 23 B2: 325–340.
- Pfaff, C. A. 1988. A Geometric Well at Corinth: Well 1981–6. *Hesperia* 57: 21–80.
- Pfaff, C. A. 1999. The Early Iron Age pottery from the Sanctuary of Demeter and Kore at Corinth. *Hesperia* 68: 55–134.
- Pfuhl, E. 1903. Der archaische Friedhof am Stadtberge von Thera. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 28: 1–290.
- Pierro, E. 1984. *Ceramica 'ionica' non figurata e coppe attiche a figure nere*. Materiali del Museo Archeologico Nazionale di Tarquinia 6. Ρώμη: Giorgio Bretschneider.
- Πίκουλας, Γ. Α. 2001. *Η χώρα των Πιέρων: Συμβολή στην τοπογραφία της*. Αθήνα: Δήμος Πιερών Καβάλας & Ινστιτούτο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας (ΚΕΡΑ), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Πίκουλας, Γ. Α. 2008. Διασχίζοντας τον Όλυμπο: Οδικό δίκτυο και άμυνα στην Περραιβία (2008–2010). Η έρευνα του 2008. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 22: 249–254.
- Πίκουλας, Γ. Α. 2009. Διασχίζοντας τον Όλυμπο: οδικό δίκτυο και άμυνα στην Περραιβία. Η έρευνα του 2009. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 23, υπό εκτύπωση.
- Πίκουλας, Γ. Α. 2010. Διασχίζοντας τον Όλυμπο: οδικό δίκτυο και άμυνα στην Περραιβία. Η έρευνα του 2010. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 24, υπό εκτύπωση.
- Πίκουλας, Γ. Α. 2011. Ταξίδι – Οδικό δίκτυο στην αρχαία Μακεδονία. Στο Δ. Β. Γραμμένος (επιμ.), *Στη Μακεδονία από τον 7ο αι. π.Χ. ως την ύστερη αρχαιότητα*, 385–392. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.
- Πιπιλή, Μ. 2011. Λακωνική κεραμική στο Βόρειο Αιγαίο. Ανακοίνωση στο Τιβέριος, Μισσηλίδου-Δεσποτίδου, Μανακίδου & Κουσουλάκου 2011, υπό έκδοση.
- Polat, Y. 2004. A grey monochrome karchesion from Daskyleion (in Turkish). *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi* 7: 215–224.
- Popham, M. R. 1994. Precolonization: Early Euboean contact with the East. Στο G. R. Tsetschlazde & F. De Angelis (επιμ.), *The Archaeology of Greek Colonisation: Essays Dedicated to Sir John Boardman*, 11–34. Oxford Committee for Archaeology Monograph 40. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Πουλάκη, Ε. Φ. 2001. *Χία και Ανθεμούσια*. Κατερίνη: Εκδόσεις MATI.
- Πουλάκη-Παντερμαλή, Έ. Φ. 1987. Όλυμπος 2. Μακεδονικόν όρος, μετεωρότατον. Στο *ΑΜΗΤΟΣ, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο*, 697–718. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο.
- Πουλάκη-Παντερμαλή, Έ. Φ. 2007. Πλαταμών Ολύμπου (Ηρακλείου) και η Εποχή του Σιδήρου. *Αρχαία Μακεδονία VII. Η Μακεδονία από την Εποχή του Σιδήρου έως το θάνατο του Φιλίππου Β'*. Ανακοινώσεις κατά το Έβδομο Διεθνές Συμπόσιο (Θεσσαλονίκη,

- 14–18 Οκτωβρίου 2002), 625–643. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 280. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Πουλάκη-Παντερμαλή, Ε. 2008α. *Λειβηθρα*. Κατερίνη: Υπουργείο Πολιτισμού & ΚΖ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
- Πουλάκη-Παντερμαλή, Ε. 2008β. Ο μακεδονικός Όλυμπος από την προϊστορική εποχή ως το 700 π.Χ. Στο *1ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας* (9–11 Νοεμβρίου 2006), 115–129. Θεσσαλονίκη: Περιφέρεια Θεσσαλίας.
- Πουλάκη-Παντερμαλή, Ε. 2008γ. Κρανιά–Ηράκλειο. Τρία Πλατάνα, Κομπολόι, Βάλτος. Στο *Αρχαιολογικές Τροχιδοδρομήσεις: Από τη Θεσσαλονίκη στον Πλαταμώνα*, 117–157. Αθήνα: ΕΡΓΟΣΕ.
- Πουλάκη-Παντερμαλή, Ε. 2011. Δεκαοκτώ σκύφοι με χαμηλή βάση και κρεμάμενα ημικύκλια: Από τα νεκροταφεία τύμβων του Μακεδονικού Ολύμπου. Στο Σ. Πιναγιάτογλου & Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού (επιμ.), *Νάματα: Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Δημήτριο Παντερμαλή*, 257–276. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Πουλάκη-Παντερμαλή, Ε. & Α. Μπαχλάς. 2004. Λειβηθρα 2003–2004. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 18: 383–388.
- Powell, B. B. 1991. *Homer and the Origin of the Greek Alphabet*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Powell, B. B. 1993. Did Homer sing at Lefkandi. *Electronic Antiquity* 1.2.
- Pritchett, W. K. 1961. Xerxes' route over Mount Olympos. *American Journal of Archaeology* 65: 369–375.
- Pritchett, W. K. 1980. *Studies in Ancient Greek Topography*. 3ο μέρ., *Roads*. University of California Publications, Classical Studies 22. Berkeley, CA: University of California Press.
- Pritchett, W. K. 1991. *Studies in Ancient Greek Topography*. 7ο μέρ. Amsterdam: J. C. Gieben.
- Pritchett, W. K. 1993. *The Liar School of Herodotos*. Amsterdam: J. C. Gieben.
- Purcell, N. 2004. The ancient Mediterranean: The view from the Customs House. Στο W. V. Harris (επιμ.), *Rethinking the Mediterranean*, 200–232. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Py, M. & J.-C. Sourisseau. 1993. Amphores grecques. Στο M. Py (επιμ.), *Lattara 6. Dicocer: Dictionnaire des céramiques antiques (VIIe s. av. n. è. - VIIIe s. de n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, 34–45. Lattes: Edition de l'Association pour la recherche archéologique en Languedoc oriental.
- Raafflaub, K. 1998. A historian's headache: how to read Homeric society? Στο N. Fisher & H. van Wees (επιμ.), *Archaic Greece. New Approaches and New Evidence*, 169–193. Λονδίνο: Duckworth.
- Raafflaub, K. & H. van Wees, επιμ. 2009. *A Companion to Archaic Greece*. Malden, MA & Οξφόρδη: Wiley & Blackwell.
- Read, D. W. 2007. *Artifact classification: A conceptual and methodological approach*. Walnut Creek, CA: Left Coast Press.
- Reitzenstein, R. 1893. *Epigramm und Skolion: Ein Beitrag zur Geschichte der alexandrinischen Dichtung*. Giessen: J. Ricker.
- Rendini, P. 1988. Isola del Giglio: acquisizioni sul commercio etrusco. Στο T. Hackens (επιμ.), *Navies and Commerce of the Greeks, the Carthaginians and the Etruscans in the Tyrrhenian Sea* (Πρακτικά Ευρωπαϊκού Συμποσίου, Ravello, Ιανουάριος 1987), 191–201. PACT 20. Στρασβούργο: Συμβούλιο της Ευρώπης.
- Rey, L. 1916. Observations sur les sites préhistoriques et protohistoriques de la Macédoine. *Bulletin de Correspondance Hellénique* 40: 257–292.
- Rey, L. 1917–1919. Observations sur les premiers habitats de la Macédoine. *Bulletin de Correspondance Hellénique* 41–43: 1–270.
- Rhodes, P. J. 2010. The literary and epigraphic evidence to the Roman conquest. Στο Roisman & Worthington 2010, 23–40.
- Rhomiopoulou, K. 1978. Pottery evidence from the North Aegean (8th – 6th cent. BC). Στο *Les céramiques de la Grèce de l'Est et leur diffusion en Occident*, 62–65. Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique N. 569. Παρίσι & Νάπολη: Centre Jean Bérard & Institut français de Naples.
- Rhomiopoulou, K. & I. Kilian-Dirlmeier. 1989. Neue Funde aus der eisenzeitlichen Hügelnekropole von Vergina, Griechisch Makedonien. *Praehistorische Zeitschrift* 64: 88–151.
- Rice P. 1987. *Pottery Analysis: A Sourcebook*. Σικάγο: University of Chicago Press.
- Ridgway, D. 1981. The foundation of Pithekoussai. *Nouvelle contribution à l'étude de la société et de la colonisation eubéennes*, 45–56. Cahiers du Centre Jean Bérard IV. Νάπολη: Institut français de Naples.
- Ridgway, D. 1990. The first western Greeks and their neighbours, 1935–1985. Στο J.-P. Descoudres (επιμ.), *Greek Colonists and Native Populations: Proceedings of the First Australian Congress of Classical Archaeology held in honour of Emeritus Professor A. D. Trendall*, (Sydney, 9–14 Ιουλίου 1985), 60–72. Canberra & Οξφόρδη: Humanities Research Centre, Australian National University & Clarendon Press.
- Ridgway, D. 1992α. *The First Western Greeks*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ridgway, D. 1992β. Review: Homer and Palamedes. Barry B. Powell, Homer and the Origin of the Greek. *Classical Review* 42: 350–353.
- Ridgway, D. 1994. Phoenicians and Greeks in the West: A view from Pithekoussai. Στο G. R. Tsetskhladze & F. De Angelis (επιμ.), *The Archaeology of Greek Colonisation: Essays Dedicated to Sir John Boardman*, 35–46. Oxford Committee for Archaeology Monograph 40. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Ridgway, D. 2007. Some reflections on the early Euboeans and their partners in the Central Mediterranean. A. Mazarakis Ainian (επιμ.), *Oropos and Euboea in the Early Iron Age* (Πρακτικά Διεθνούς Στρογγυλής Τράπεζας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 18–20 Ιουνίου 2004), 141–152. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Ridgway, D., A. Deriu & F. Boitani. 1985. Provenance and firing techniques of geometric pottery from Veii: A Mössbauer Investigation. *Annual of the British School at Athens* 80: 139–150.
- Rizzo, M. A., επιμ. 1990. *Le anfore da trasporto e il commercio etrusco arcaico: Complessi tombali dall'Etruria meridionale*. Ρώμη: De Luca.
- Robb, K. 1994. *Literacy and Paideia in Ancient Greece*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Roberts, S. R. & A. Glock. 1986. The Stoa Gutter Well a Late Archaic Deposit in the Athenian Agora. *Hesperia* 55: 1–74.
- Robertson, M. 1940. The excavations at Al Mina, Sueidia, IV. The early Greek vases. *Journal of Hellenic Studies* 60: 2–21.
- Robinson, D. M. 1933. *Excavations at Olynthus*. 5ο μέρ., *Mosaics, Vases, and Lamps of Olynthus Found in 1928 and 1931*. Βαλτιμόρη: John Hopkins Press.

- Robinson, D. M. 1950. *Excavations at Olynthus*. 13ο μέρ., *Vases Found in 1934 and 1938*. Βαλτιμόρη: John Hopkins Press.
- Roisman, J. 2010. Classical Macedonia to Perdiccas III. Στο Roisman & Worthington 2010, 145–165.
- Roisman J. & I. Worthington, επιμ. 2010. *A Companion to Ancient Macedonia*. Malden, MA & Οξφόρδη: Wiley & Blackwell.
- Romiopoulou, K. 1971. Some pottery of the Early Iron Age from Western Macedonia. *Annual of the British School at Athens* 66: 353–361.
- Rose, C. B. 2008. Separating fact from fiction in the Aeolian migration. *Hesperia* 77: 399–430.
- Rotroff, S. 1997. *The Athenian Agora. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens*. 19ος τόμ., *Hellenistic Pottery: Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material*. Princeton, NJ: American School of Classical Studies at Athens.
- Rotroff, S. 2011. **Mended in antiquity: repairs to ceramics at the Athenian Agora**. Στο Lawall & Lund 2011, 118–134.
- Rouillard, P. 2000. Les céramiques de Grèce de l'Est dans le sud-est de la péninsule ibérique: Nouveaux éléments. P. Cabrera Bonet & M. Santos Retolaza (επιμ.), *Ceràmiques jonies d'època arcaica: Centres de producció i comercialització al Mediterrani occidental* (Πρακτικά στρογγυλής τραπέζης, Empúries, 26–28 Μαΐου 1999), 11–25. Βαρκελώνη: Museu d'Arqueologia de Catalunya Empúries.
- Ruban, V. 1991. An attempt of classification of so-called Milesian amphorae from the Lower Bug area (in Russian). *Soviet Archaeology* 1991.2: 182–195.
- Ruijgh, C. J. 1995. D'Homère aux origines proto-mycéniennes de la tradition épique. Analyse dialectologique du langage homérique, avec un excursus sur la création de l'alphabet grec. J. P. Crielaard (επιμ.), *Homeric Questions. Essays in Philology, Ancient History and Archaeology, Including the Papers of a Conference Organized by the Netherlands Institute at Athens* (15 May 1993), 1–96. Publications of the Netherlands Institute at Athens 2. Amsterdam: J. C. Gieben.
- Ruijgh, C. J. 1998. Sur la date de la création de l'alphabet grec. *Mnemosyne* 51: 658–687.
- Russo, C. F. & O. Vox. 1993. Appendice I: L'iscrizione della kotyle 168–9. Στο Buchner & Ridgway 1993, 743–765.
- Rutter, J. B. 1974. The Late Helladic IIIB and IIIC periods at Korakou and Gonia in the Corinthia. Δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο της Pennsylvania, Φιλαδέλφεια, PA.
- Ρωμαίος, Κ. Α. 1941. Ανασκαφή στο Καραμπουρνάκι της Θεσσαλονίκης. Στο *Επιτύμβιον Χρήστου Τσουντα*, 258–287. Αθήνα: Αρχείο του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού.
- Ρωμιπούλου, Κ. 1999. Οι αποικίες της Άνδρου στο Βόρειο Αιγαίο. Στο Ν. Χ. Σταμπολίδης (επιμ.), *Φώς Κυκλαδικόν: Τιμητικός τόμος στη μνήμη του Νίκου Ζαφειρόπουλου*, 126–131. Αθήνα: Ίδρυμα Ν. Π. Γουλανδρή & Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.
- Ρωμιπούλου, Κ. & Γ. Τουράτσογλου. 2002. *Μιέζα: Νεκροταφείο υστεροαρχαϊκών – πρώμων ελληνιστικών χρόνων*. Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 83. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Saatsoglou-Paliadeli, Ch. 2007. Arts and Politics in the Macedonian Court before Alexander. *Αρχαία Μακεδονία VII. Η Μακεδονία από την Εποχή του Σιδήρου έως το θάνατο του Φιλίππου Β'*. Ανακοινώσεις κατά το Έβδομο Διεθνές Συμπόσιο (Θεσσαλονίκη, 14–18 Οκτωβρίου 2002), 345–356. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 280. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Sabbione, C. 1982. Le aree di colonizzazione di Crotone e Locri Epizefiri nell'VIII e VII sec. a.C. *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente* 60: 251–299.
- Σαββοπούλου, Θ. 2001. Παλιό Γυναϊκόκαστρο: Το νεκροταφείο των «περιβόλων». Στο Ν. Χ. Σταμπολίδης (επιμ.), *Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου* (Πρακτικά Συνεδρίου, Ρόδος, 29 Απριλίου – 2 Μαΐου 1999), 169–185. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κρήτης, ΚΒ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων & Μεσοεγναϊκή Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Σαββοπούλου, Θ. 2004. Η περιοχή του Αξίου στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Στο Ν. Χ. Σταμπολίδης & Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου* (Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος, 1–4 Νοεμβρίου 2002), 307–316. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κρήτης & Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών.
- Sagona, A. G. 1982. Levantine storage jars of the 13th to 4th century BC. *Opuscula Atheniensia* 14: 73–110.
- Σακελλαρίου, Α. 1960. Νέα Αγχιάλος. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 20 Β2: 421.
- Sakellariou, M. B. 1979. Quelques questions relatives à la colonization eubéenne en Occident. Στο *Gli Eubei in Occidente: Atti del diciottesimo convegno di studi sulla Magna Grecia* (Τάραντας, 8–12 Οκτωβρίου 1978), 9–36. Τάραντας: Istituto per la storia e l'archeologia della Magna Grecia.
- Sakellariou, M. B. 1990. *Between Memory and Oblivion. The Transmission of Early Greek Historical Traditions*. Meletemata 12. Αθήνα: Ινστιτούτο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας (ΚΕΡΑ), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Sakellariou, M. B. 2009. *Ethnè grecs à l'âge du Bronze*, 1ος τόμ., *Introduction, Abantes-Epéens*, 2ος τόμ., *Etolians-Thessaliens*. Meletemata 47. Αθήνα: Κέντρο Ερεύνης της Αρχαιότητας, Ακαδημία Αθηνών & Ινστιτούτο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας (ΚΕΡΑ), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Salomonson, J. W. 1976. Ein 'samothrakischer' Kantharos in Utrecht. Στο J. S. Boersma, W. A. van Es, C. E. s' Jacob-Visser, W. C. Mank, W. J. T. Peters & A. M. Witteveen (επιμ.), *Festoen: Opgedragen A. N. Zadoks-Josephus Jitta bij haar zeventigste verjaardag*. Scripta Archaeologica Groningana 6. Groningen & Bussum: H. D. Tjeenk Willink & Fibula-van Dishoeck.
- Sarikakis, T. C. 1986. Commercial relations between Chios and other Greek cities in antiquity. Στο J. Boardman & C. E. Vaphoroulou-Richardson (επιμ.), *Chios: A Conference at the Homereion in Chios 1984*, 121–131. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Σαρπανιδή, Β. 2005. Κεραμική από το νεκροταφείο της Σίνδου. Λήκυθοι, κύλικες και κύλικες-σκούφοι. Δημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Saripaniidi, V. 2010. Local and imported pottery from the cemetery of Sindos (Macedonia): interrelations and divergences. Στο H. Tréziny (επιμ.), *Grecs et Indigènes de la Catalogne à la Mer Noire. Actes des rencontres du programme européen Ramses 2 (2006–2008)*. Bibliothèque d'Archéologie Méditerranéenne et Africaine 3. Aix-en-Provence: Centre Camille-Julian.

- Savelli, S. 2006. Le anfore da trasporto. Στο M. Cuzzo, B. d'Agostino, L. De Verme (επιμ.), *Cuma. Le fortificazioni 2: I materiali dai terrapieni arcaici*, 103–126. Soprintendenza Archeologica per le province di Napoli e Caserta & Università degli studi di Napoli "L'Orientale". Νάπολη.
- Schattner, T. G. 1992. *Frühe Keramik I: Allgemeine Probleme und Leitformen*. Didyma Wegweiser: Ausgrabungen des Deutschen Archäologischen Instituts 26. Βερολίνο: Deutsches Archäologisches Institut.
- Schattner, T. G. 2007. *Didyma 4: Die Fundkeramik vom 8. bis zum 4. Jahrhundert v. Chr.* Mainz am Rhein: Ph. von Zabern.
- Schaus, G. P. 1985. *The East Greek, Island and Laconian Pottery*. The Extramural Sanctuary of Demeter and Persephone at Cyrene, Libya: Final Reports 2. Φιλαδέλφεια, PA The University Museum.
- Schaus, G. P. 1992. Archaic imported fine wares from the Acropolis, Mytilene. *Hesperia* 61: 355–374.
- Schlotzhauer, U. 1995. Knickrandschalen aus Milet. **Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία**, Πανεπιστήμιο Bochum.
- Schlotzhauer, U. 1999. Knickrandskyphoi und -schalen aus der Nordhangsondage. *Archäologischer Anzeiger*: 21–23.
- Schlotzhauer, U. 2000. Die südionischen Knickrandschalen: Formen und Entwicklung der sog. ionischen Schalen in archaischer Zeit. Στο F. Krinzinger (επιμ.), *Die Ägäis und das westliche Mittelmeer: Beziehungen und Wechselwirkungen 8. bis 5. Jh. V. Chr.* (Βιέννη 24–27 Μαρτίου 1999), 407–416. Βιέννη: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Schlotzhauer, U. 2001. *Die südionischen Knickrandschalen: Eine chronologische Untersuchung zu den sog. ionischen Schalen in Milet*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Bochum.
- Schlotzhauer, U. 2010. The chronology of pottery from Asia Minor: A review article. *Ancient West and East* 9: 259–271.
- Schlotzhauer, U. & A. Villing. 2006. East Greek pottery from Naukratis: The current state of research. Στο A. Villing & U. Schlotzhauer (επιμ.), *Naukratis: Greek Diversity in Egypt. Studies on East Greek Pottery and Exchange in the Eastern Mediterranean*, 53–68. Λονδίνο: British Museum.
- Schnapp-Gourbeillon, A. 2002. *Aux origines de la Grèce: XIIIe-VIIIe siècles avant notre ère. La genèse du politique*. Παρίσι: Les Belles Lettres.
- Schreiber, N. 2003. *The Cypro-Phoenician Pottery of the Iron Age*. Leiden: Brill.
- Seel, O., επιμ. 1935. *Iustinus: Epitome Historiarum Philippicarum Pompei Trogi*. Λειψία: Teubner.
- SEG. *Supplementum Epigraphicum Graecum* 1–56 (1923–2006).
- Seifert, M. 1996. Überlegungen zur Anwendung naturwissenschaftlicher Methoden bei der Herkunftsbestimmung von Keramik. *Hephaistos* 14: 29–43.
- Seifert, M. 2000. Archaische Vorrats- und Transportamphoren in Milet. *Münstersche Beiträge zur Antiken Handelsgeschichte* 19.2: 1–39.
- Seifert, M. 2004. *Herkunftsbestimmung archaischer Keramik am Beispiel von Amphoren aus Milet*. British Archaeological Reports International Series 1233. Οξφόρδη: Archaeopress.
- Seifert, M. & Ü. Yalçın 1995. Milet'te arkeometrik araştırmalar. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı* 10 (1994, Άγκυρα: T. C. Kültür Bakanlığı): 15–38.
- Sezgin, Y. 2004. Clazomenian transport amphorae of the seventh and sixth centuries. Στο A. Moustaka, E. Skarlatidou, M.-C. Tzannes & Y. Ersoy (επιμ.), *Klazomenai, Teos and Abdera: Metropoleis and Colony* (Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Αρχαιολογικό Μουσείο, Άβδηρα, 20–21 Οκτωβρίου 2001), 169–183. Θεσσαλονίκη: 19η Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
- Σημαντώνη-Μπουρνιά, Ε. 2008. Παριακές(;) επιδράσεις σε ναξιακά αγγεία. Στο Ν. Κατσωνοπούλου, Ι. Πετρόπουλος & Σ. Κατσαρού (επιμ.), *Ο Αρχίλοχος και η εποχή του*, 365–382. Αθήνα: Ινστιτούτο Αρχαιολογίας Πάρου και Κυκλάδων.
- Shanks, M. 1996. *Classical Archaeology of Greece: Experiences of the Discipline*. Λονδίνο: Routledge.
- Shanks, M. 1999. *Art and the Early Greek State. An Interpretive Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sheedy, K. A. 1985. Three vase groups from the purification trench on Rheneia and the evidence for a Parian pottery tradition. *Annual of the British School at Athens* 80: 151–190.
- Shefton, B. 1982. Die Nekropolen von Akhziv und die Entwicklung der Keramik vom 10. bis zum 7. Jahrhundert v. Chr. in Akhziv, Samaria und Ashdod. Στο H. G. Niemeyer (επιμ.), *Phönizier im Westen* (Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου "Die phönizische Expansion im westlichen Mittelmeerraum", Κολωνία, 24–27 Απριλίου 1979), 337–370. Mainz am Rhein: Ph. von Zabern.
- Sherratt, S. 1999. *E pur si muove: pots, markets and values in the second millennium Mediterranean*. Στο J. P. Crielaard, V. Stissi & G. J. van Wijngaarden (επιμ.), *The Complex Past of Pottery: Production, Circulation and Consumption of Mycenaean and Greek Pottery (Sixteenth to Early Fifth Centuries BC)* (Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου ARCHON, Amsterdam, 8–9 Νοεμβρίου 1996), 163–211. Amsterdam: J. C. Gieben.
- Sherratt, S. 2003. Visible writing: questions of script and identity in Early Iron Age Greece and Cyprus. *Oxford Journal of Archaeology* 22: 225–242.
- Sherratt, S. 2011. Between theory, texts and archaeology: Working with the shadows. Στο Duistermaat & Reguluski 2011, 3–29.
- Sherratt, S. & A. Sherratt. 1992–1993. The growth of the Mediterranean economy in the early first millennium BC. *World Archaeology* 24: 361–378.
- Shipley, D. G. J. 1987. *A History of Samos, 800–188 BC*. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Siebenmorgen, H., επιμ. 2008. *Zeit der Helden: Die "dunklen Jahrhunderte" Griechenlands 1200–100 v. Chr. Katalog zur Ausstellung im Badischen Landesmuseum Schloss Karlsruhe*. Στουτγάρδη: Badischen Landesmuseum Karlsruhe & Primus.
- Sinopoli, C. M. 1991. *Approaches to Archaeological Ceramics*. Νέα Υόρκη & Λονδίνο: Plenum Press.
- Sipsie-Eschbach, M. 1991. *Protogeometrische Keramik aus Iolkos in Thessalien*. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 8. Βερολίνο: V. Spiess.
- Σισμανίδης, Κ. 1986. Μένδη. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 41: 147–149.
- Σισμανίδης, Κ. 1996. Αρχαία Στάγειρα 1990–1996. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 10Α: 279–295.
- Σισμανίδης, Κ. 2003. *Αρχαία Στάγειρα: Η πατρίδα του Αριστοτέλη*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

- Σισμανίδης, Κ. 2012. Ο υστεροαρχαϊκός ναός του Διός Σωτήρος και της Αθηνάς Σωτείρας στα αρχαία Στάγειρα. Στο Μ. Τιβέριος, Π. Νίγδελης, Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.), *Θρηπτήρια: Μελέτες για την αρχαία Μακεδονία*, 404–416. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Α.Π.Θ.
- Skaife Jensen, M. 2005. Performance. Στο J. M. Foley (επιμ.), *A Companion to Ancient Epic*, 45–54. Οξφόρδη: Blackwell.
- Σκαρλατίδου, Ε. 1987. Ανασκαφή στο αρχαϊκό νεκροταφείο Αβδήρων. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 1: 421–429.
- Σκαρλατίδου, Ε. 1988. Δοκιμαστική ανασκαφή στα Άβδηρα. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 2: 459–470.
- Σκαρλατίδου, Ε. 1996. Θέρμη. *Αρχαιολογικών Δελτίων* 51 Β2: 436–441.
- Σκαρλατίδου, Ε. 2000. Από το αρχαϊκό νεκροταφείο των Αβδήρων: Συμβολή στην έρευνα της αποικίας των Κλαζομενίων στα Άβδηρα. Αδημοσίευτη Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Σκαρλατίδου, Ε. 2001. Η καύση των νεκρών στα Άβδηρα κατά την πρώιμη αρχαϊκή εποχή. Στο Ν. Χ. Σταμπολίδης (επιμ.), *Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου* (Πρακτικά Συνεδρίου, Ρόδος 29 Απριλίου – 2 Μαΐου 1999), 331–343. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κρήτης, ΚΒ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων & Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Σκαρλατίδου, Ε. 2007. *Θέρμη: Το αρχαϊκό νεκροταφείο κάτω από τη σύγχρονη πόλη*. Αθήνα: Δήμος Θέρμης & ΙΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης.
- Σκαρλατίδου, Ε. 2009. Το νεκροταφείο της Θέρμης (πρώην Σέδες) Θεσσαλονίκης: 20 χρόνια έρευνας. Στο Π. Αδάμ-Βελένη & Κ. Τζαναβάρη (επιμ.), *20 χρόνια: Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη. Επετειακός τόμος*, 328–342. Θεσσαλονίκη: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού & Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Σκαρλατίδου, Ε. 2010. *Το αρχαϊκό νεκροταφείο των Αβδήρων: Συμβολή στην έρευνα της αποικίας των Κλαζομενίων στα Άβδηρα*. Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών, Δημοσιεύματα 9. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών.
- Σκαρλατίδου, Ε. 2011. Κλειστά σύνολα με κορινθιακή και ιωνική κεραμική από το πρώιμο αρχαϊκό νεκροταφείο των Αβδήρων. Ανακοίνωση στο Τιβέριος, Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Μανακίδου & Κουσουλάκου 2011, υπό έκδοση.
- Σκαρλατίδου, Ε., Φ. Γεωργιάδης, Α. Παντή & Κ. Χατζηνικολάου. 2011. Επέισακτη και εγχώρια αρχαϊκή κεραμική από το αρχαϊκό νεκροταφείο στη Θέρμη (Σέδες) Θεσσαλονίκης. Ανακοίνωση στο Τιβέριος, Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Μανακίδου & Κουσουλάκου 2011, υπό έκδοση.
- Σκαρλατίδου, Ε. & Ε. Κωνσταντινίδου 2003. Δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα στην «Τράπεζα» Γκόνα Θεσσαλονίκης. Πρώτη παρουσίαση. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 17: 213–226.
- Skarlatidou, E. 1986. The Archaic cemetery of Abdera. Στο Μ. Lazarou (επιμ.), *Thracia Pontica III* (Σωζόπολη, 6–12 Οκτωβρίου 1985), 99–108. Σόφια: Association d'Etat "Patrimoine Culturel et Historique", Centre d'Histoire Maritime et d'Archéologie Sous-Marine, Institut de Thracologie de l'Académie Bulgare des Sciences & Conseil Municipal de Département de Bourgas.
- Skarlatidou, E. 2002. Una tomba arcaica in Macedonia. Nuovi dati per un riesame della cronologia della ceramica corinzia. *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente* 80: 281–307.
- Skarlatidou, E. 2004. The Archaic cemetery of the Clazomenian colony at Abdera. Στο Α. Moustaka, Ε. Skarlatidou, Μ.-C. Tzannes & Υ. Ersoy (επιμ.), *Klazomenai, Teos and Abdera: Metropoleis and Colony* (Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Αρχαιολογικό Μουσείο, Άβδηρα, 20–21 Οκτωβρίου 2001), 249–259. Θεσσαλονίκη: 19η Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
- Σκιαδάς, Ν. Α. 2009. Γεωμετρική και αρχαϊκή κεραμική από επιφανειακές έρευνες στο Καραμπουρνάκι: Η Συλλογή Τσάκου. Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Slaska, M. 1978. Gravisca: Le ceramiche comuni di produzione Greco-Orientale. Στο *Les céramiques de la Grèce de l'Est et leur diffusion en Occident*, 223–230. Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique 569. Παρίσι & Νάπολη: Centre Jean Bérard & Institut français de Naples.
- Slaska, M. 1986. Anfere arcaiche greco-orientali e loro diffusione nel Mediterraneo. Confronto con la situazione nell'area pontica. Στο Μ. Lazarou (επιμ.), *Thracia Pontica III* (Σωζόπολη, 6–12 Οκτωβρίου 1985), 54–67. Σόφια: Association d'Etat "Patrimoine Culturel et Historique", Centre d'Histoire Maritime et d'Archéologie Sous-Marine, Institut de Thracologie de l'Académie Bulgare des Sciences & Conseil Municipal de Département de Bourgas.
- Smoláriková, K. 2001. Archaic East Greek amphorae in the tomb of the Egyptian Dignitary Iufaa. Στο U. Höckmann & D. Kreikenbom (επιμ.), *Naukratis: Die Beziehungen zu Ostgriechenland, Ägypten und Zypern in archaischer Zeit* (Πρακτικά στοργουλιής τράπεζας, Mainz, 25–27 Νοεμβρίου 1999), 163–173. Möhnesee: Bibliopolis.
- Smoláriková, K. 2002. *Abusir VII: Greek Imports in Egypt. Graeco-Egyptian Relations during the First Millennium BC*. Πράγα: Czech Institute of Egyptology.
- Smoláriková, K. 2007. Egyptian and Aegean amphorae from the Saite shaft tombs at Abusir. Στο S. Marchand & Α. Marangou (επιμ.), *Amphores d'Égypte: de la basse époque à l'époque arabe*, 189–197. Institut français d'archéologie orientale, Cahiers de la Céramique Égyptienne 8. Κάιρο: Institut français d'archéologie orientale.
- Snodgrass, A. 1980. *Archaic Greece. The Age of Experiment*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Snodgrass, A. M. 1994α. The Euboeans in Macedonia: A new precedent for westward expansion. Στο B. d'Agostino & D. Ridgway (επιμ.), *ΑΠΟΙΚΙΑ: I più antichi insediamenti greci in occidente: funzioni e modi dell'organizzazione politica e sociale. Scritti in onore di Giorgio Buchner*, 87–93. A.I.O.N. Annali di archeologia e storia antica. Dipartimento di studi del mondo classico e del mediterraneo antico n.s. 1. Νάπολη: Istituto Universitario Orientale.
- Snodgrass, A. M. 1994β. **The nature and standing of the early western colonies**. Στο G. R. Tsetschlazde & F. de Angelis (επιμ.), *The Archaeology of Greek Colonisation: Essays Dedicated to Sir John Boardman*, 1–10. Oxford University Committee for Archaeology Monograph 40. Οξφόρδη: Institute of Archaeology.
- Snodgrass, A. 1998. *Homer and the Artists: Text and Picture in Early Greek Art*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Snyder Schaeffer, L. 1997. The Corinthian pottery. Στο L. Snyder Schaeffer, N. H. Ramage & C. H. Greenewalt Jr. (επιμ.), *The Corinthian, Attic and Lakonian Pottery from Sardis*, 1–62. Cambridge, MA & Λονδίνο: Harvard University Press.
- Σουέρεφ, Κ. 1990. Τούμπα Θεσσαλονίκης: Ανασκαφές στην οδό Καλαβρύτων. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 4: 299–313.
- Σουέρεφ, Κ. 1992α. Θεσσαλονίκη: Τούμπα. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 47 Β2: 367–373.
- Σουέρεφ, Κ. 1992β. Τούμπα Θεσσαλονίκης 1992: Το ανασκαφικό έργο στην τράπεζα. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 6: 273–293.
- Σουέρεφ, Κ. 1994. Τούμπα Θεσσαλονίκης 1994: Ανασκαφή στην τράπεζα, το νεκροταφείο και τη γύρω περιοχή. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 7: 189–196.
- Σουέρεφ, Κ. 1999. Το προκασσάνδρειο πόλισμα της Τούμπας Θεσσαλονίκης: Εκτιμήσεις μετά από ένδεκα χρόνια ανασκαφών στην τράπεζα. *Αρχαία Μακεδονία VI. Ανακοινώσεις κατά το Έκτο Διεθνές Συμπόσιο* (Θεσσαλονίκη, 15–19 Οκτωβρίου 1996), 1057–1064. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 272. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Σουέρεφ, Κ. 2000. Τούμπα Θεσσαλονίκης 2000: Ανασκαφές στο αρχαίο νεκροταφείο. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 14: 215–225.
- Σουέρεφ, Κ. 2007. Μια πιθανή εισαγωγή στην αρχαϊκή Μακεδονία: ενότητες χώρου στην ανατολική παραθερμαϊκή ζώνη. *Αρχαία Μακεδονία VII. Η Μακεδονία από την Εποχή του Σιδήρου έως το θάνατο του Φιλίππου Β΄. Ανακοινώσεις κατά το Έβδομο Διεθνές Συμπόσιο* (Θεσσαλονίκη, 14–18 Οκτωβρίου 2002), 651–674. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 280. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Soueref, K. 1998. Eubei lungo la costa della Grecia settentrionale. *Nuovi elementi*. Στο Bats & d'Agostino 1998, 229–242.
- Sourisseau, J.-C. 1997. Recherches sur les amphores de Provence et de la basse vallée du Rhône aux époques archaïque et classique (fin VIIe – début IVe s. av. J.-C.). Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Provence Aix, Marseille I.
- Sourisseau, J.-C. 2006. Les amphores commerciales de la nécropole de Rificolaro à Camarine: Remarques préliminaires sur les productions corinthiennes de type A. Στο P. Pelagatti, G. di Stefano & L. de Lachenal (επιμ.), *Camarina: 2600 anni dopo la fondazione. Nuovi studi sulla città e sul territorio* (Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Ragusa, 7 Δεκεμβρίου 2002, 7–9 Απριλίου 2003), 129–147. Ragusa: Centro Studi Feliciano Rossitto & Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato.
- Sparkes, B. A. & L. Talcott. 1970. *The Athenian Agora. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens*. 12ος τόμ., *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries BC*. Princeton, NJ: American School of Classical Studies at Athens.
- Spencer, N. 1995. Early Lesbos between East and West: A 'Grey Area' of Aegean archaeology. *Annual of the British School at Athens* 90: 269–306.
- Sprawski, S. 2010. The Early Temenid Kings to Alexander I. Στο Roisman & Worthington 2010, 127–144.
- Stählin, F. 1932. Methone 6. *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* 15.2: 1385–1386.
- Σταματοπούλου, Β. Γ. 2011. Τα συμπόσια των Μακεδόνων. Στο Δ. Β. Γραμμένος (επιμ.), *Στη Μακεδονία από τον 7ο αι. π.Χ. ως την ύστερη αρχαιότητα*, 183–193. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.
- Stamplidīs, N. C., επιμ. 2003. *Sea Routes... From Sidon to Huelva: Interconnections in the Mediterranean, 16th – 6th c. BC*. Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης & Υπουργείο Πολιτισμού.
- Stea, G. 1991. La ceramica grigia del VII secolo a.C. dall'Incoronata di Metaponto. *Mélanges de l'École française de Rome, Antiquité* 103: 405–442.
- Stea, G. 1997. Anfore commerciali. Στο *Ricerche Archeologiche all'Incoronata di Metaponto. Scavi dell'Università degli Studi di Milano, Istituto di Archaeologia*, 5ος τόμ., *L'οίκος greco del saggio H. Lo Scavo e i reperti*, 35–51. Μιλάνο: Comune di Milano.
- Stea, G. 2000. Evidenze del commercio e dell'artigianato ionico nel golfo di Taranto. Στο F. Krininger (επιμ.), *Die Ägäis und das westliche Mittelmeer: Beziehungen und Wechselwirkungen 8. bis 5. Jh. V. Chr.* (Βιέννη, 24–27 Μαρτίου 1999), 471–477. Βιέννη: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Stein, G. 2002. From passive periphery to active agents: emerging perspectives in the archaeology of interregional interaction. *American Anthropologist* 104: 903–916.
- Stein, G. J., επιμ. 2005α. *The Archaeology of Colonial Encounters: Comparative Perspectives*. Santa Fe, NM: School of American Research.
- Stein, G. J. 2005β. **Introduction: The comparative archaeology of colonial encounters**. Στο Stein 2005α, σελίδες 3–31.
- Steiner, A. 2001. The stamped black-glazed pottery. Στο A. Cambitoglou, J. K. Papadopoulos & O. Tudor Jones (επιμ.), *Torone I: The Excavations of 1975, 1976, and 1978*, 439–467. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Στεφανή, Ε. Δ. 2004. Συστάδα αρχαϊκών τάφων στη Βέροια και νέα στοιχεία για τις πρώιμες φάσεις κατοίκησης στην πόλη. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 18: 485–494.
- Στεφανή, Ε. Δ. 2007. Η περιοχή της Λευκόπετρας Ημαθίας από την Εποχή του Σιδήρου ως τα χρόνια του Φιλίππου του Β΄: Τα δεδομένα από τις σύγχρονες έρευνες. *Αρχαία Μακεδονία VII. Η Μακεδονία από την Εποχή του Σιδήρου έως το θάνατο του Φιλίππου Β΄. Ανακοινώσεις κατά το Έβδομο Διεθνές Συμπόσιο* (Θεσσαλονίκη, 14–18 Οκτωβρίου 2002), 563–584. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 280. Θεσσαλονίκη.
- Stern, W. B. & J.-P. Descœudres. 1977. X-ray fluorescence analysis of Archaic Greek pottery. *Archaeometry* 19: 73–86.
- Stibbe, C. M. 2000. *Laconian Oil Flasks and Other Closed Shapes*. Laconian Black-Glazed Pottery Part 3. Allard Pierson Series Scripta Minora 5. Amsterdam.
- Stillwell, A. W. & J. L. Benson. 1984. *Corinth XV.III: The Potters' Quarter. The Pottery*. Princeton, NJ: American School of Classical Studies at Athens.
- Ström, I. 1962. Some groups of Cycladic vase-painting from the seventh century BC. *Acta Archaeologica* 33: 221–278.
- Ström, I. 1971. *Problems Concerning the Origin and Early Development of the Etruscan Orientalizing Style*. Οδησός: Odense University Press.

- Stupperich, R. 1990. Vorbericht über die Grabung in der Westtor-Nekropole von Assos im Sommer 1989. Στο *Ü. Serdaroglu, R. Stupperich & E. Schwertheim* (επιμ.), *Ausgrabungen in Assos*, 7–22. Asia Minor Studien 2. Bónvni; R. Habelt.
- Tandy, D. W. 1997. *Warriors into Traders. The Power of the Market in Early Greece*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Technau, W. 1929. Griechische Keramik im samischen Heraion. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 54: 6–64.
- Telega, E. 2008. *Griechische Importe in den Nekropolen an der unteren Donau: 6. Jh – Anfang des 3. Jhs. v. Chr.* Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte 23. Rahden: M. Leidorf.
- Τελεβάντου, Χ. Α. 2004. Η Άνδρος κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου (1100–600 π.Χ.). Στο Ν. Χ. Σταμπολίδης & Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου* (Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος, 1–4 Νοεμβρίου 2002), 421–426. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κρήτης & Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊκών Σπουδών.
- Teodorsson, S. T. 2006. Eastern literacy, Greek alphabet, and Homer. *Mnemosyne* 59: 161–187.
- Τερζοπούλου, Δ. 1995. Αρχαία Στρώμη. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 50 Β2: 657–659.
- Τζαναβάρη, Κ. 1992. Θεσσαλονίκη: Πολίχνη. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 47 Β2: 364–367.
- Τζαναβάρη, Κ. & Α. Λιούτας 1993. Τράπεζα Λεμπέτ. Μια πρώτη παρουσίαση. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 7: 265–273.
- Theurillat, T. 2007. Early Iron Age graffiti from the sanctuary of Apollo at Eretria. Στο Α. Mazarakis Ainian (επιμ.), *Oropos and Euboea in the Early Iron Age* (Πρακτικά Διεθνούς Στρογγυλής Τράπεζας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 18–20 Ιουνίου 2004), 331–344. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Thomas, C. G. 2008. Centering the periphery. Στο T. Howe & J. Reames (επιμ.), *Macedonian Legacies: Studies in Ancient Macedonian History and Culture in Honor of Eugene N. Borza*, 1–16. Claremont, CA: Regina Books.
- Thomas, C. G. 2009. The Mediterranean world in the Early Iron Age. Στο Raaflaub & van Wees 2009, 22–40.
- Thomas, R. 1992. *Literacy and Orality in Ancient Greece*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Thomas, R. 2001. Αλφαριθμητικός και προφορικότητα στην κλασική περίοδο. Στο Χριστίδης 2001, 237–246, 276–277.
- Thomas, R. 2009. Writing, reading, public and private “literacies”: functional literacy and democratic literacy in Greece. Στο W. A. Johnson & H. N. Parker, *Ancient Literacies: The Culture of Reading in Greece and Rome*, 13–45. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Τιβέριος, Μ. 1987. Όστρακα από το Καραμπουρνάκι. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 1: 247–260.
- Τιβέριος, Μ. 1988α. *Προβλήματα της μελανόμορφης αττικής κεραμικής*. 2η έκδ. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο & Τελλόγλειο Ίδρυμα.
- Τιβέριος, Μ. 1988β. Εγχώρια κεραμική του 6ου και 5ου αι. π.Χ. από τη Σίνδο. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 2: 297–306.
- Τιβέριος, Μ. 1989. Όστρακα από τη Σάνη της Παλλήνης. *Εγνατία* 1: 29–64.
- Τιβέριος, Μ. 1990α. Αρχαιολογικές έρευνες στη διπλή τράπεζα της Αγχιάλου (Σίνδος) κατά το 1990. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 4: 315–332.
- Τιβέριος, Μ. 1990β. Από τα απομεινάρια ενός προελληνιστικού ιερού «Περί τον Θερμαϊόν κόλπον». *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη: Πόλις και Χώρα στην Αρχαία Μακεδονία και Θράκη* (Πρακτικά αρχαιολογικού συνεδρίου, Καβάλα, 9–11 Μαΐου 1986), 71–80. Θεσσαλονίκη: Υπουργείο Πολιτισμού & École française d’Athènes.
- Τιβέριος, Μ. 1991. Αρχαιολογικές έρευνες στη διπλή τράπεζα της Αγχιάλου (Σίνδος) κατά το 1991. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 5: 235–246.
- Τιβέριος, Μ. 1991–1992. Αρχαιολογικές έρευνες στη διπλή τράπεζα, κοντά στη σημερινή Αγχιάλο και Σίνδο (1990–1992) – Ο αρχαίος οικισμός. *Εγνατία* 3: 209–234.
- Τιβέριος, Μ. 1992. Οι ανασκαφικές έρευνες στη διπλή τράπεζα της Αγχιάλου (Σίνδος) κατά το 1992. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 6: 357–367.
- Τιβέριος, Μ. 1993α. Εισαγμένη κεραμική από την διπλή τράπεζα της Αγχιάλου κοντά στη σημερινή Σίνδο. *Παρνασσός* 35: 553–560.
- Τιβέριος, Μ. 1993β. Οι ανασκαφικές έρευνες στη διπλή τράπεζα της Αγχιάλου κατά το 1993. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 7: 241–250.
- Τιβέριος, Μ. 1993γ. Σίνδος – Αίγυπτος. *Αρχαία Μακεδονία V. Ανακοινώσεις κατά το Πέμπτο Διεθνές Συμπόσιο* (Θεσσαλονίκη, 10–15 Οκτωβρίου 1989), 1487–1493. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 240. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Τιβέριος, Μ. 1995–2000. Έξι χρόνια πανεπιστημιακών ανασκαφών στο Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης (1994–1999). *Εγνατία* 5: 297–321.
- Τιβέριος, Μ. 1996. Επτά χρόνια (1990–1996) αρχαιολογικών ερευνών στη διπλή τράπεζα της Αγχιάλου–Σίνδου. Ο αρχαίος οικισμός. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 10Α: 407–425.
- Τιβέριος, Μ. 1997. Οι ιστορικοί χρόνοι στην περιοχή της Θεσσαλονίκης πριν την ίδρυσή της. Στο Ι. Κ. Χασιώτης (επιμ.), *Τοις αγαθοίς βασιλεύουσα. Θεσσαλονίκη: Ιστορία και Πολιτισμός*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Τιβέριος, Μ. 1999. Κάρες στο μυχό του Θερμαϊκού κόλπου. *Αρχαία Μακεδονία VI. Ανακοινώσεις κατά το Έκτο Διεθνές Συμπόσιο* (Θεσσαλονίκη, 15–19 Οκτωβρίου 1996), 1175–1181. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 272. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Τιβέριος, Μ. 2000α. Αθηναϊκό λάδι στον μυχό του Θερμαϊκού κόλπου κατά τον 6ο αι. π.Χ. Στο Π. Αδάμ-Βελήνη (επιμ.), *Μύρτος: Μνήμη Ιουλίας Βοκοτοπούλου*, 519–527. Θεσσαλονίκη: Υπουργείο Πολιτισμού & Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Τιβέριος, Μ. 2000β. *Μακεδόνες και Παναθήναια: Παναθηναϊκοί αμφορείς από τον Βορειοελλαδικό χώρο*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Τιβέριος, Μ. 2004. Οι πανεπιστημιακές ανασκαφές στο Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης. Στο Ν. Χ. Σταμπολίδης & Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου* (Πρακτικά Διεθνούς

- Συμποσίου, Ρόδος, 1–4 Νοεμβρίου 2002), 295–306. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κρήτης & Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών.
- Τιβέριος, Μ. 2006. Πάρος – Θάσος – Εύβοια. Στο Ν. Χ. Σταμπολίδης (επιμ.), *Γενέθλιον: Αναμνηστικός τόμος για την συμπλήρωση είκοσι χρόνων λειτουργίας του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης*. Αθήνα: Ίδρυμα Ν. Π. Γουλανδρή & Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης: 73–85.
- Τιβέριος, Μ. 2007. Πρώιμος ευβοϊκός αποικισμός της Χαλκιδικής. *Αρχαία Μακεδονία VII. Η Μακεδονία από την Εποχή του Σιδήρου έως το θάνατο του Φιλίππου Β΄. Ανακοινώσεις κατά το Έβδομο Διεθνές Συμπόσιο* (Θεσσαλονίκη, 14–18 Οκτωβρίου 2002), 1–22. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 280. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Τιβέριος, Μ. 2009α. Η πανεπιστημιακή ανασκαφή στο Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης. Στο Π. Αδάμ-Βελένη & Κ. Τζαναβάρη (επιμ.), *20 χρόνια: Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη. Επετειακός τόμος*, 385–396. Θεσσαλονίκη: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού & Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Τιβέριος, Μ. 2009β. Η «διπλή τράπεζα Αγχιάλου». Στο Π. Αδάμ-Βελένη & Κ. Τζαναβάρη (επιμ.), *20 χρόνια: Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη. Επετειακός τόμος*, 397–407. Θεσσαλονίκη: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού & Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Τιβέριος, Μ. 2010. Ντόπια κεραμική στο Θερμαϊκό κόλπο και στην ευρύτερη περιοχή: Σκέψεις και προτάσεις. Ανακοίνωση στην Ημερίδα «Κεραμικά Εργαστήρια στο Βορειοανατολικό Αιγαίο (8ος – αρχές 5ου αι. π.Χ.)» (Θεσσαλονίκη, 5 Φεβρουαρίου 2010). Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης & Ινστιτούτο Πολιτιστικής και Εκπαιδευτικής Τεχνολογίας Ξάνθης.
- Τιβέριος, Μ. 2011. Αττικά αγγεία πολυτελείας στη Μακεδονία. Ανακοίνωση στο Τιβέριος, Μισσηλίδου-Δεσποτίδου, Μανακίδου & Κουσουλάκου 2011, υπό έκδοση.
- Τιβέριος, Μ. 2012. Ταξινόμηση ντόπιας κεραμικής στο μακεδονικό χώρο (κυρίως τον παραθαλάσσιο) κατά τους Υστερογεωμετρικούς και Αρχαϊκούς χρόνους. Στο Μ. Τιβέριος, Π. Νιγδελής & Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.), *Θρεπτήρια: Μελέτες για την αρχαία Μακεδονία*, 174–200. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Α.Π.Θ.
- Τιβέριος, Μ. & Σ. Γυματζίδης. 2000. Αρχαιολογικές έρευνες στη διπλή τράπεζα της Αγχιάλου κατά το 2000. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 14: 193–203.
- Τιβέριος, Μ. & Σ. Γυματζίδης. 2001. Ανασκαφικές έρευνες στη διπλή τράπεζα της Αγχιάλου κατά το 2001. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 15: 299–308.
- Τιβέριος, Μ. & Σ. Γυματζίδης. 2002. Ανασκαφικές έρευνες στη διπλή τράπεζα της Αγχιάλου κατά το 2002. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 16: 223–232.
- Τιβέριος, Μ., Κ. Καθάρου & Κ. Λαχανίδου. 1994. Οι ανασκαφικές έρευνες στη διπλή τράπεζα της Αγχιάλου κατά το 1994. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 8: 223–229.
- Τιβέριος, Μ., Κ. Καθάρου, Κ. Λαχανίδου & Μ. Oettli 1995. Οι ανασκαφικές έρευνες στη διπλή τράπεζα της Αγχιάλου κατά το 1995. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 9: 293–300.
- Τιβέριος, Μ., Ε. Μανακίδου & Δ. Τσιαφάκη. 1994. Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 1994: ο αρχαίος οικισμός. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 8: 197–202.
- Τιβέριος, Μ., Ε. Μανακίδου & Δ. Τσιαφάκη. 1995. Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 1995: ο αρχαίος οικισμός. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 9: 277–282.
- Τιβέριος, Μ., Ε. Μανακίδου & Δ. Τσιαφάκη. 1997. Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 1997: ο αρχαίος οικισμός. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 11: 327–335.
- Τιβέριος, Μ., Ε. Μανακίδου & Δ. Τσιαφάκη. 1998. Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 1998: ο αρχαίος οικισμός. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 12: 223–230.
- Τιβέριος, Μ., Ε. Μανακίδου & Δ. Τσιαφάκη. 1999. Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 1999: ο αρχαίος οικισμός. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 13: 167–176.
- Τιβέριος, Μ., Ε. Μανακίδου & Δ. Τσιαφάκη. 2000. Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 2000: ο αρχαίος οικισμός. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 14: 205–214.
- Τιβέριος, Μ., Ε. Μανακίδου & Δ. Τσιαφάκη. 2001. Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 2001: ο αρχαίος οικισμός. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 15: 255–262.
- Τιβέριος, Μ., Ε. Μανακίδου & Δ. Τσιαφάκη. 2002. Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 2002: ο αρχαίος οικισμός. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 16: 257–266.
- Τιβέριος, Μ., Ε. Μανακίδου & Δ. Τσιαφάκη. 2003α. Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 2003: ο αρχαίος οικισμός. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 17: 191–199.
- Τιβέριος, Μ., Ε. Μανακίδου & Δ. Τσιαφάκη. 2003β. Πανεπιστημιακές ανασκαφές στο Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης (2000–2002). *Εγνατία* 7: 327–351.
- Τιβέριος, Μ., Ε. Μανακίδου & Δ. Τσιαφάκη. 2004. Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 2004: ο αρχαίος οικισμός. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 18: 337–344.
- Τιβέριος, Μ., Ε. Μανακίδου & Δ. Τσιαφάκη. 2005. Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 2005: ο αρχαίος οικισμός. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 19: 187–195.
- Τιβέριος, Μ., Ε. Μανακίδου & Δ. Τσιαφάκη. 2006. Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 2006: ο αρχαίος οικισμός. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 20: 263–270.
- Τιβέριος, Μ., Ε. Μανακίδου & Δ. Τσιαφάκη. 2007. Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 2007: ο αρχαίος οικισμός. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 21: 263–268.
- Τιβέριος, Μ., Β. Μισσηλίδου-Δεσποτίδου, Ε. Μανακίδου & Κ. Κουσουλάκου, επιμ. 2011. *Αρχαιολογική Συνάντηση «Η κεραμική της αρχαϊκής εποχής στο Βόρειο Αιγαίο και την περιφέρειά του (700–480 π.Χ.)»* (Θεσσαλονίκη, 19–22 Μαΐου 2011). Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης & Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών, υπό έκδοση.
- Τιβέριος, Μ., Α. Παντή, Φ. Σέρογλου, Α. Βραμιδίου, Κ. Λαχανίδου, Μ. Oettli & Κ. Καϊτελίδης. 1997. Οι ανασκαφικές έρευνες στη Διπλή Τράπεζα της Αγχιάλου κατά το 1997. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 11: 297–304.
- Tiverios, M. A. 1985–1986. Archaische Keramik aus Sindos. *Μακεδονικά* 25: 70–87.
- Tiverios, M. A. 1998. The ancient settlement in the Anchialos–Sindos double trapeza. Seven years (1990–1996) of archaeological research. Στο Bats & d’Agostino 1998, 241–253.

- Tiverios, M. A. 2008. Greek Colonisation of the Northern Aegean. Στο G. R. Tsetschkladze (επιμ.), *Greek Colonisation: An Account of Greek Colonies and Other Settlement Overseas*, 2ος τόμ., 1–154. Leiden: Brill.
- Tiverios, M. A. 2010. Die Grabung der Aristoteles-Universität Thessaloniki auf der "doppelten Trapeza" von Anchialos. Στο S. Gimatzidis, *Die Stadt Sindos: Eine Siedlung von der späten Bronze bis zur Klassischen Zeit am Thermaischen Golf in Makedonien*, 13–19. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 26. Radhen: M. Leidorf.
- Tiverios, M. A. 2011. An archaic alphabet on a Thasian kylix. Στο G. R. Tsetschkladze (επιμ.), *The Black Sea, Greece, Anatolia and Europe in the First Millennium BC*, 317–329. Παρίσι & Leuven: Walpole & Peeters.
- Τουράτσογλου, Ι. Π. 2010. *Συμβολή στην οικονομική ιστορία του βασιλείου της αρχαίας Μακεδονίας (6ος–3ος αι. π.Χ.)*. Επιμ. Κ. Λιάμπη. ΚΕΡΜΑ ΙΙ. Αθήνα: Λυδία λίθος, Εταιρεία Μελέτης Νομισματικής και Οικονομικής Ιστορίας.
- Trachsel, M. 2008. Steps towards a revised chronology of Greek Geometric pottery. Στο Brandherm & Trachsel 2008, 59–75.
- Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, Ε. 1987. Οι ανασκαφές στην αρχαία Άκανθο. Στο *Πρακτικά του Πρώτου Πανελληνίου Συμποσίου Ιστορίας Και Αρχαιολογίας της Χαλκιδικής* (Πολύγυρος 7–9 Δεκεμβρίου 1984), 83–95. Θεσσαλονίκη: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Χαλκιδικής.
- Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, Ε. 1992. Ιερισός. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 47 B2: 386–387.
- Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, Ε. 1995. Αρχαιολογικός χώρος Ακάνθου. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 50 B2: 482–483.
- Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, Ε. 1996. Αρχαία Άκανθος: 1986–1996. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 10A: 297–312.
- Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, Ε. 1998. Αρχαία Άκανθος: Πτυχές της ιστορίας με βάση τα αρχαιολογικά ευρήματα. *Ανδριακά Χρονικά* 29 (Άνδρος και Χαλκιδική: Πρακτικά Συμποσίου, Άνδρος, 23 Αυγούστου 1997): 93–137.
- Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, Ε. 1999. Από την επείσακτη κεραμική της αρχαϊκής Ακάνθου. *Αρχαία Μακεδονία VI. Ανακοινώσεις κατά το Έκτο Διεθνές Συμπόσιο* (Θεσσαλονίκη, 15–19 Οκτωβρίου 1996), 1197–1211. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 272. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, Ε. 2001. Καύσεις νεκρών στην Άκανθο. Στο Ν. Χ. Σταμπολίδης (επιμ.), *Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου* (Πρακτικά Συνεδρίου, Ρόδος, 29 Απριλίου – 2 Μαΐου 1999), 345–358. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κρήτης, ΚΒ Έφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων & Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, Ε. 2004α. Η Άκανθος στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Στο Ν. Χ. Σταμπολίδης & Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου* (Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος, 1–4 Νοεμβρίου 2002), 265–276. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κρήτης & Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών.
- Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, Ε. 2004β. Άκανθος. Το ανασκαφικό έργο της χρονιάς του 2004. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 18: 157–166.
- Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, Ε. 2011. Άκανθος: αρχαϊκή κεραμική από τον ανατολικό ελλαδικό και νησιωτικό χώρο. Ανακοίνωση στο Τιβέριος, Μισσηλίδου-Δεσποτίδου, Μανακίδου & Κουσουλάκου 2011, υπό έκδοση.
- Trakosopoulou-Salakidou E. 2006–2007. Aspects of the excavations at Acanthus: The Early Iron Age and the early Archaic period. *Mediterranean Archaeology* 19–20: 47–54.
- Tréziny, H. 1979. Mégara Hyblaea: une série de cratères subgéométriques de type attique. *Mélanges de l'École française de Rome, Antiquité* 91.1: 7–57.
- Τριανταφυλλοπούλου, Π. 1997. Βόλος. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 52 B2: 457–459.
- Τριαντάφυλλος, Δ. 1984. Αρχαϊκό νεκροταφείο στη δυτική Θράκη. Στο *Atti del Convegno internazionale Grecia, Italia e Sicilia nell' VIII e VII secolo a.C.* (Αθήνα, 15–20 Οκτωβρίου 1979), 3ος τόμ. *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente* 61: 179–207.
- Τριαντάφυλλος, Δ. & Μ. Τασακλάκη. 2011. Η κεραμική από δύο αρχαϊκά νεκροταφεία της αιγαιακής Θράκης. Ανακοίνωση στο Τιβέριος, Μισσηλίδου-Δεσποτίδου, Μανακίδου & Κουσουλάκου 2011, υπό έκδοση.
- Tripodì, B. 2007. Aminta I, Alessandro I e gli *hyparchoi* in Erodoto. *Αρχαία Μακεδονία VII. Η Μακεδονία από την Εποχή του Σιδήρου έως το θάνατο του Φιλίππου Β΄. Ανακοινώσεις κατά το Έβδομο Διεθνές Συμπόσιο* (Θεσσαλονίκη, 14–18 Οκτωβρίου 2002), 67–85. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 280. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Tsagalìs, Ch. C. 2008. *Inscribing Sorrow: Fourth-century Attic Funerary Epigrams*. Trends in Classics, Supplementary Volumes 1. Βερολίνο: W. de Gruyter.
- Τσαντσάνογλου, Κ. 2000. Ο Αρχιλοχος και ο λαός του. Αποσπάσματα 115, 93α, 94 (W.). Στο Γ. Μ. Σηφάκης (επιμ.), *Κτερίσματα. Φιλολογικά μελετήματα αφιερωμένα στον Ιω. Σ. Καμπίση (1938–1990)*, 369–393. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Τσαντσάνογλου, Κ. 2003. Archilochus Fighting in Thasos. Fr. 93a+94 from the Sosthenes Inscription. *Ελληνικά* 53: 235–255.
- Τσαρβάπουλος, Α. Ν. 1986. Η αρχαία πόλη της Χίου. *HOROS* 4: 124–144.
- Τσιαφάκη, Δ. 2011. Κεραμική Ανατολικής Ελλάδας στο Καραμπουρνάκι. Ανακοίνωση στο Τιβέριος, Μισσηλίδου-Δεσποτίδου, Μανακίδου & Κουσουλάκου 2011, υπό έκδοση.
- Τσιαφάκη, Δ. & Ε. Μανακίδου. 2010. Ένα εργαστήριο αρχαϊκής κεραμικής στο Καραμπουρνάκι. Ανακοίνωση στην Ημερίδα «Κεραμικά Εργαστήρια στο Βορειοανατολικό Αιγαίο (8ος – αρχές 5ου αι. π.Χ.)» (Θεσσαλονίκη, 5 Φεβρουαρίου 2010). Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης & Ινστιτούτο Πολιτιστικής και Εκπαιδευτικής Τεχνολογίας Ξάνθης.
- Tsiafakis, D. 2000. On some East Greek pottery found at Karabournaki in Thermaic Gulf. Στο F. Krinzinger (επιμ.), *Die Ägäis und das westliche Mittelmeer: Beziehungen und Wechselwirkungen 8. bis 5. Jh. V. Chr.* (Βιέννη, 24–27 Μαρτίου 1999), 417–423. Βιέννη: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Tsiafakis, D., E. Manakidou, A. J. Sakalis & N. C. Tsirliganis 2010. The Ancient Settlement at Karabournaki: the Results of the Corinthian and Corinthian Type Pottery Analysis. Στο M. Dalla Riva (επιμ.) *International Congress of Classical Archaeology: Meetings between Cultures in the Ancient Mediterranean*. Ρώμη: Ministero per i Beni e le Attività Culturali, 2008. Bolletino di Archeologia On Line.

- Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, Μ. 1992α. Θεσσαλονίκη: Άγιος Αθανάσιος. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 47 Β2: 376–377.
- Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, Μ. 1992β. Ταφικός τύμβος στον Άγιο Αθανάσιο Θεσσαλονίκης: Νέα ανασκαφικά στοιχεία. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 6: 369–382.
- Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, Μ. 1994. Κουφάλια. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 49 Β2: 455.
- Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, Μ., Α. Καγιούλη, Α. Καϊάφα, Η. Λυκίδου, Μ. Μανδάκη & Σ. Πρωτοψάλτη. 2006. Καλαμαριά 2005–2006. Μια «άγνωστη» ρωμαϊκή εγκατάσταση στην ακτογραμμή του Θερμαϊκού και άλλα ευρήματα. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 20: 271–283.
- Τσιποπούλου, Μ. 2005. *Η ανατολική Κρήτη στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου*. Ηράκλειο: Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Κρητολογικών Σπουδών.
- Τσούγγαρης, Χ. 1998. Γκρίζα κεραμική από το αρχαϊκό νεκροταφείο Θέρμης Θεσσαλονίκης. Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Τσουμής, Γ. Θ. 2007. *Δάση και περιβάλλον στην αρχαία Ελλάδα*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Twede, D. 2002. Transport amphoras: The earliest consumer packages? *Journal of Macromarketing* 22: 98–108.
- Tzochev, C. 2011. Archaic amphora import from Thracian sites around the Bay of Bourgas. Στο C. Tzochev, T. Stoyanov & A. Bozkova (επιμ.), *PATABS II: Production and Trade of Amphorae in the Black Sea* (Πρακτικά Διεθνούς Στρογγυλής Τράπεζας, Kiten, Nessebar & Sredetz, 26–30 Σεπτεμβρίου 2007), 73–86. **Σόφια: Bulgarian Academy of Sciences & St. Kliment Ohridski University.**
- Ulf, Ch. 2009. The world of Homer and Hesiod. Στο Raaflaub & van Wees 2009, 81–99.
- Utili, F. 1992. Früh- und hocharchaische bemalte Schalen. Στο Ü. Serdaroglu & R. Stupperich (επιμ.), *Ausgrabungen in Assos 1990*, 33–63. Asia Minor Studien 5. Βόννη: R. Habelt.
- Utili, F. 1999. *Die archaische Nekropole von Assos*. Asia Minor Studien 31. Βόννη: R. Habelt.
- Utili, F. 2002. Graue Keramik aus Pyrrha auf Lesbos im Archäologischen Institut Göttingen. *Archäologischer Anzeiger* 2002.1: 135–159.
- Φίλης, Κ. 2011. Ιωνικοί εμπορικοί αμφορείς από το Βόρειο Αιγαίο. Ανακοίνωση στο Τιβέριος, Μισσηλίδου-Δεσποτίδου, Μαννακίδου & Κουσουλάκου 2011, υπό έκδοση.
- Φρούσου, Ε. 2009. Γκρίζα τροχήλατη κεραμική Εποχής Σιδήρου και Αρχαϊκών χρόνων από το Νέο Μοναστήρι Φθιώτιδας: Πτυχή μιας μακραιώνης αιγαιακής παράδοσης. *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας* 2: 1011–1027.
- van Compernelle, T. 2000. Les céramiques ioniennes en Méditerranée centale. Στο P. Cabrera Bonet & M. Santos Retolaza (επιμ.), *Cerámiques jónies di època arcaica: Centres de producció i comercialització al Mediterrani occidental* (Πρακτικά στρογγυλής τράπεζας, Empúries, 26–28 Μαΐου 1999), 89–100. Βαρκελώνη: Museu d'Arqueologia de Catalunya Empúries.
- van de Mierop, M. 2004. **The Eastern Mediterranean in Early Antiquity**. Στο W. V. Harris (επιμ.), *Rethinking the Mediterranean*, 117–140. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- van der Kolf, M. C. 1932. Methone 1–3. *Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft* 15.2: 1381.
- van der Mersch, C. 1989. Le matériel amphorique. Στο H. Tréziny (επιμ.), *Kaulonia I: Sondages sur la fortification nord (1982–1985)*, 90–109. Cahiers de Centre Jean Bérard XIII. Νάπολη: Centre Jean Bérard.
- van Dommelen, P. & B. Knapp, επιμ. 2010. *Material Connections in the Ancient Mediterranean: Mobility, Materiality and Identity*. Λονδίνο: Routledge.
- van Dommelen, P., επιμ. 2011. Postcolonial archaeologies. *World Archaeology* 43.1.
- van Wees, H. 2009. The economy. Στο Raaflaub & van Wees 2009, 444–467.
- Vandiver, P. B. & C. G. Koehler. 1986. Structure, processing, properties and style of Corinthian transport amphoras. Στο W. D. Kingery & E. Lense (επιμ.), *Ceramics and Civilization*, 2ος τόμ., 173–215. Cincinnati, OH: American Ceramics Society.
- Vanhove, D. 2006. *Fouilles de Thorikos III: Graffiti, Dipinti, Stamps*. Leuven & Παρίσι: Peeters.
- Vassalo, S. 2003. Himera, necropolis di Pestavecchia: un primo bilancio sulle anfore da trasporto. *ΚΩΚΑΛΙΟΣ* 45: 329–380.
- Vassileva, M. 2007. King Midas and the Early History of Macedonia. *Αρχαία Μακεδονία VII. Η Μακεδονία από την Εποχή του Σιδήρου έως το θάνατο του Φιλίππου Β΄. Ανακοινώσεις κατά το Έβδομο Διεθνές Συμπόσιο* (Θεσσαλονίκη, 14–18 Οκτωβρίου 2002), 773–779. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 280. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Verdan, S., A. Kenzelmann Pfyffer & C. Léderrey. 2008. *Eretria XX: Céramique géométrique d'Érétrie*. Gollion: Infolio.
- Verdan, S., T. Theurillat & A. Kenzelmann Pfyffer, επιμ. 2011. *Early Iron Age Pottery: A Quantitative Approach* (Πρακτικά Διεθνούς Στρογγυλής Τράπεζας, Swiss School of Archaeology in Greece, Αθήνα, 28–30 Νοεμβρίου 2008). British Archaeological Reports International Series 2254. Οξφόρδη: Archaeopress.
- Vickers, M. 1981. Therme and Thessaloniki. Στο *Ancient Macedonian studies in honor of Charles F. Edson*, 327–333. Institute for Balkan Studies 158. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Vickers, M. 2010. Amphora studies: Is there light at the end of the tunnel? Στο D. Kassab Tezgör & N. Inaishvili (επιμ.), *PATABS I: Production and Trade of Amphorae in the Black Sea* (Πρακτικά Διεθνούς Στρογγυλής Τράπεζας, Βατούμ και Τραπεζούντα, 27–29 Απριλίου 2006) 13–16. *Varia Anatolica* 21. Παρίσι: de Boccard.
- Vierneisel, K. & H. Walter 1959. Die Funde der Kampagnen 1958/59 im Heraion von Samos. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 74: 10–34.
- Villard, F. 1960. Céramique grecque du Maroc. *Bulletin d'Archéologie Marocaine* 4: 1–26.
- Villard, F. 1993. Caractérisation de centres de productions céramiques par microscopie optique. Στο R. Dalongeville & G. Rougemont (επιμ.), *Recherches dans les Cyclades: Résultats des travaux de la RCP 583*, 143–165. Collection de la Maison de l'Orient Méditerranéen 23, Série Archéologique 13. Παρίσι: Publications de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée.
- Villard, F. & G. Vallet. 1955. Megara Hyblaea V: Lampes du VIIe siècle et chronologie des coupes ioniennes. *Mélanges de l'École française de Rome, Archéologie et Histoire* 67: 7–34.

- Villing, A. & U. Schlotzhauer. 2006. East Greek pottery from Naukratis: The current state of research. Στο A. Villing & U. Schlotzhauer (επιμ.), *Naukratis: Greek Diversity in Egypt. Studies on East Greek Pottery and Exchange in the Eastern Mediterranean*, 53–68. Λονδίνο: British Museum.
- Vlachou, V. 2011. Households and workshops at Early Iron Age Oropos: A quantitative approach of the fine, wheel-made pottery. Στο Verdan, Theurillat & Kenzelmann Pfyffer 2011, 89–96.
- Vokotopoulou, I. 1990. Polychrono: A new archaeological site in Chalkidike. Στο J.-P. Descœudres (επιμ.), *EYMOYΣΙΑ: Ceramic and Iconographic Studies in Honour of Alexander Cambitoglou*, 79–86. Sydney: Mediterranean Archaeology.
- Vokotopoulou, I. & A.-Ph. Christidis. 1995. A Cypriot graffito on an SOS amphora from Mende, Chalcidice. *Kadmos* 34: 5–12.
- Vokotopoulou, J. 1985. La Macedoine de la protohistoire à l' époque archaïque. Στο *Magna Grecia, Epiro e Macedonia. Atti del ventiquattresimo convegno di studi sulla Magna Grecia* (Τάραντας, 5–10 Οκτωβρίου 1984), 133–166. Τάραντας: Istituto per la storia e l' archeologia della Magna Grecia.
- Vokotopoulou, J. 1996. Cities and sanctuaries of the Archaic period in Chalkidike. *Annual of the British School at Athens* 91: 319–328.
- Vokotopoulou, J., επιμ. 1993. *Greek Civilization. Macedonia: Kingdom of Alexander the Great* (Marché Bonsecours, Montreal, 7 Μαΐου – 16 Σεπτεμβρίου 1993). Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού & ICOM – National Hellenic Committee.
- Volioti, K. 2011. The materiality of graffiti. Socialising a lekythos in Pherai. Στο Baird & Taylor 2011, 134–152.
- von Graeve, V. 1990. Milet 1989: Vorbericht über die Arbeiten des Jahres 1989 und einer auf dem Kalabaktepe durchgeführten Sondierung. *Istanbuler Mitteilungen* 40: 37–78.
- Wachter, R. 1989. Zur Vorgeschichte des Griechischen Alphabets. *Kadmos* 28: 19–78.
- Wachter, R. 1991. Abbreviated Writing. *Kadmos* 30: 49–80.
- Wachter, R. 2001. *Non-Attic Greek Vase Inscriptions*. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Wachter, R. 2010. Inscriptions. Στο E. J. Bakker (επιμ.), *A Companion to the Ancient Greek Language*, 47–61. Malden MA & Οξφόρδη: Wiley & Blackwell.
- Walbank, M. B. 1978. *Athenian Proxeny of the Fifth Century BC*. Τορόντο & Sarasota: Samuel-Stevens.
- Waldbaum, J. C. & J. Magness. 1997. The chronology of early Greek pottery: New evidence from seventh-century BC destruction levels in Israel. *American Journal of Archaeology* 101: 23–40.
- Walker, K. G. 2004. *Archaic Eretria: A Political and Social History from the Earliest Times to 490 BC*. Λονδίνο: Routledge.
- Walter, H. 1957. Frühe Samische Gefässe und ihre Fundlage I. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 72: 35–51.
- Walter, H. 1968. *Samos V: Frühe Samische Gefässe: Chronologie und Landschaftsstile ostgriechischer Gefässe*. Βόωνη: R. Habelt.
- Walter, H., & K. Vierneisel. 1959. Heraion von Samos: Die Funde der Kampagnen 1958 und 1959. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 74: 10–34.
- Walter-Karydi, E. 1982. Ostgriechische Keramik. Στο H. Walter (επιμ.), *Alt-Ägina II.1*, 9–18. Mainz: Ph. von Zabern.
- Wardle, K. A., M. Newton & P. I. Kuniholm. 2007. Troy VIII2 revisited: The date of the transition from Bronze to Iron Age in the Northern Aegean. Στο H. Todorova, M. Stefanovich & G. Ivanov (επιμ.), *The Struma/Strymon River Valley in Prehistory* (Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου “Strymon Praehistoricus”), 481–497. Σόφια: Museum of History – Kyustendil.
- Wardle, K. A. & D. Wardle. 2007. Assiros Tomba in the 8th and 7th centuries BC: The Apsidal Structures of Phase 1 and their Function, <http://artsweb.bham.ac.uk/aha/kaw/assiros/assirosphase1.htm>.
- Węcowski, M. 2002. Towards a definition of the symposium. Στο T. Derda, J. Urbanik & M. Węcowski (επιμ.), *Evergesias charin. Studies Presented to Benedetto Bravo and Ewa Wipszycka by Their Disciples*, 337–361. The Journal of Juristic Papyrology, Supplement I. Βαρσοβία: Fundacja im. Rafala Taubenschlaga.
- Weninger, B. & R. Jung. 2009. Absolute chronology of the end of the Aegean Bronze Age. S. Deger-Jalkotzy & A. E. Bächle (επιμ.), *LH III C Chronology and Synchronisms III: LH III C Late and the transition to the Early Iron Age* (Πρακτικά Διεθνούς Συνάντησης Εργασίας, Austrian Academy of Sciences, Βιέννη, 23–24 Φεβρουαρίου 2007), 373–416. Βιέννη: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Werner, S. 2009. Literacy studies in Classics: the last twenty years. Στο W. A. Johnson & H. N. Parker, *Ancient Literacies: The Culture of Reading in Greece and Rome*, 333–382. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- West, M. L. 1978. *Hesiod Works & Days, Edited with Prolegomena and Commentary*. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Whallon, R. 1972. A new approach to pottery typology. *American Antiquity* 37, 13–33.
- Whitbread, I. K. 1995. *Greek Transport Amphorae: A Petrological and Archaeological Study*. British School at Athens, Fitch Laboratory Occasional Paper 4. Exeter.
- Whitbread, I. K. 2003. Clays of Corinth: The study of a basic resource for ceramic production. Στο C. K. Williams II & N. Bookidis (επιμ.), *Corinth XX: Corinth, The Centenary 1896–1996*, 1–13. Princeton, NJ: American School of Classical Studies in Athens.
- Whitbread, I. K. & R. E. Jones. 2005. Appendix E: A petrographic and chemical analysis of the Early Iron Age pottery at Torone. J. K. Papadopoulos (επιμ.), *The Early Iron Age Cemetery at Torone*, 511–539. Los Angeles: Cotsen Institute of Archaeology at the University of California at Los Angeles.
- Whitbread, I. K., R. E. Jones & J. K. Papadopoulos. 1997. The Early Iron Age kiln at Torone, Greece: Geological diversity and the definition of control groups. Στο A. Sinclair, E. Slater & J. Gowlett (επιμ.), *Archaeological Sciences 1995* (Πρακτικά Συνεδρίου “Application of scientific techniques to the study of archaeology”, Liverpool, Ιούλιος 1995), 88–91. Οξφόρδη: Oxbow.
- Whitbread, I. K. & C. G. Koehler. 1984. Πετρολογικές αναλύσεις κορινθιακών αμφορέων. *Ανθρωπολογικά* 6: 65–66.
- Whitley, J. 2001. *The Archaeology of Ancient Greece*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wide, S. 1899α. Geometrische Vasen aus Griechenland. *Jahrbuch des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts* 14: 78–86.
- Wide, S. 1899β. Geometrische Vasen aus Griechenland. *Jahrbuch des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts* 14, 188–215.

- Wilkinson, T. C., S. Sherratt & J. Bennet, επιμ. 2011. *Interweaving Worlds: Systemic Interactions in Eurasia, 7th to 1st Millennia BC. Papers from a Conference in Memory of Andrew Sherratt*. Οξφόρδη: Oxbow Books.
- Williams, C. K. 1981. A survey of pottery from Corinth from 730 to 600 BC. Στο *Atti del Convegno internazionale Grecia, Italia e Sicilia nell' VIII e VII secolo a.C.* (Αθήνα, 15–20 Οκτωβρίου 1979), 1ος τόμ. *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente* 59: 139–155.
- Williams, C. K. & H. Williams. 1991. Excavations at Mytilene, 1990. *Echos du monde classique* 10: 175–191.
- Williams, H. 1995. Investigations at Mytilene, 1994. *Echos du Monde Classique* 14: 95–100.
- Wilson J. P. 2009. Literacy. Στο Raflaub & van Wees 2009, 542–563.
- Wilson, P. 2011. Pots, people and the plural community: A case study of the Greeks in Egypt at Sais. Στο Duistermaat & Regulski 2011, 159–170.
- Wirbelauer, E. 2004. Eine Frage von Telekommunikation? Die Griechen und ihre Schrift im 9.–7. Jahrhundert v. Chr. Στο R. Rollinger & Ch. Ulf (επιμ.), *Griechische Archäik. Interne Entwicklungen – Externe Impulse*, 187–206. Βερολίνο: Akademie.
- Woodard, R. D. 1997. *Greek Writing from Knossos to Homer: A Linguistic Interpretation of the Origin of the Greek Alphabet and the Continuity of Ancient Greek Literacy*. Νέα Υόρκη & Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Woodard, R. D. 2010. *Phoinikēia Grammata: an Alphabet for the Greek language*. Στο E. J. Bakker (επιμ.), *A Companion to the Ancient Greek Language*, 25–46. Malden MA & Οξφόρδη: Wiley & Blackwell.
- Woodhead, A. G. 1997. *The Athenian Agora. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens*. 16ος τόμ., *Inscriptions: The Decrees*. Princeton, NJ: American School of Classical Studies at Athens.
- Worthington, I. 2001. *Dinarchus, Hyperides, and Lycurgus. The Oratory of Classical Greece Series*. Austin, TX: University of Texas Press.
- Worthington, I. 2008. *Philip II of Macedonia*. New Haven, CT & Λονδίνο: Yale University Press.
- Χαβέλα, Κ. Ε. 1999. Χειροποίητη κεραμική της Πρώιμης Εποχής Σιδήρου από τον αρχαίο οικισμό στη διπλή τράπεζα της Αγχιάλου (τομή Α). Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Χαβέλα, Κ. Ε. 2004. Τεφρόχρομη τροχήλατη κεραμική της Εποχής του Σιδήρου από την Τούμπα Θεσσαλονίκης. Στο Ν. Χ. Σταμπολίδης & Α. Παννικουρή (επιμ.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου* (Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος, 1–4 Νοεμβρίου 2002), 329–339. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κρήτης & Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών.
- Χαβέλα, Κ. Ε. 2006. Η χωροχρονική διάσταση του αρχαίου πολιτισμού στην Τούμπα Θεσσαλονίκης: Η κεραμική ως πιλότος ερμηνείας. Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Χαραλαμπίδου, Ξ. 2008. Ωρωπός και Εύβοια κατά την Αρχαϊκή Εποχή (700 π.Χ. – αρχές του 5ου αι. π.Χ.): Η μελέτη της τροχήλατης κεραμικής και των στρωματογραφικών δεδομένων από τον Ωρωπό. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Χαριτωνίδης, Σ. Ι. 1973. Ευρήματα Πρωτογεωμετρικής και Γεωμετρικής εποχής της ανασκαφής νοτιάς της Ακροπόλεως, 1955–1959. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 28 Α: 1–63.
- Xagorari-Gleissner, M. 2005. *Die geometrische Nekropole von Merenda: Die Funde aus der Grabung von I. Papadimitriou 1960–1961*. Dettelbach: Röhl.
- Χατζηδημητρίου, Α. 2003–2004. Ανασκαφικά δεδομένα και πορίσματα από την αρχαιολογική έρευνα στους Ζάρακες Καρυστίας. *Αρχαίον Ευβοϊκών Μελετών* 35: 53–68.
- Χατζηδημητρίου, Α. 2004–2009. Ενεπίγραφα όστρακα από τους Ζάρακες Καρυστίας. *HOROS* 17–21: 521–540.
- Χατζής, Ν. Σ. 2008. Κεραμική γεωμετρικών χρόνων από τον αρχαίο οικισμό στο Καραμπουρνάκι. Μια μελέτη των κατώτερων στρωμάτων της τομής 23–13α. Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Χατζής, Ν. Σ. 2010. Κεραμική Γεωμετρικών χρόνων από τον αρχαίο οικισμό στο Καραμπουρνάκι. Μια μελέτη των κατώτερων στρωμάτων της τομής 23–13α. *Εγνατία* 14: 155–192.
- Χατζόπουλος, Μ. Β. 1995. Τα όρια της Μακεδονίας. *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, Συνεδρία 6ης Απριλίου 1995*: 164–177.
- Χριστίδης, Α. - Φ., επιμ. 2001. *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας & Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].
- Χρυσσοτόμου, Α. 1994. *Αρχαία Αλμωπία: Από τα Προϊστορικά έως τα Πρωτοβυζαντινά χρόνια*. Θεσσαλονίκη: Παμμακεδονική Ένωση Ελλάδος.
- Χρυσσοτόμου, Α. 1996. Η Έδεσσα στα προχριστιανικά χρόνια μέσα από τα ανασκαφικά ευρήματα της τελευταίας δεκαετίας. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 10Α: 173–187.
- Χρυσσοτόμου, Α. 1999. *Οι περιοχές της βόρειας Βοττιαίας και της Αλμωπίας την Εποχή του Σιδήρου. Αρχαία Μακεδονία VI. Ανακοινώσεις κατά το Έκτο Διεθνές Συμπόσιο* (Θεσσαλονίκη, 15–19 Οκτωβρίου 1996), 259–280. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 272. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Χρυσσοτόμου, Α. 2007. Ο οικισμός και τα νεκροταφεία της Εποχής του Σιδήρου. Στο Π. Χρυσσοτόμου, Ι. Αολάνης & Α. Χρυσσοτόμου (επιμ.), *Αγροσυκιά: Ένας οικισμός των προϊστορικών και ιστορικών χρόνων*, 209–279. Αθήνα: Ινστιτούτο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας (ΚΕΡΑ), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Χρυσσοτόμου, Α. 2008. *Αρχαία Έδεσσα*. Θεσσαλονίκη: Υπουργείο Πολιτισμού.
- Χρυσσοτόμου, Α. & Π. Χρυσσοτόμου. 1993α. Αρχοντικό. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 48 Β2: 360.
- Χρυσσοτόμου, Α. & Π. Χρυσσοτόμου. 1993β. Ανασκαφή στην τράπεζα του Αρχοντικού Γιαννιτών το 1993. Τομέας IV. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 7: 159–169.
- Χρυσσοτόμου, Α. & Π. Χρυσσοτόμου. 2001. Ανασκαφή στη δυτική νεκρόπολη του Αρχοντικού Πέλλας κατά το 2001. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 15: 477–488.
- Χρυσσοτόμου, Α. & Π. Χρυσσοτόμου. 2006. Σωστική ανασκαφή στο Δυτικό νεκροταφείο του Αρχοντικού Πέλλας κατά το 2006. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 20: 703–712.

- Χρυσοστόμου, Α. & Π. Χρυσοστόμου. 2007. Ανασκαφή στο δυτικό νεκροταφείο του Αρχοντικού Πέλλας κατά το 2007: η ταφική συστάδα του πολεμιστή με τη χρυσή μάσκα και άλλες ταφικές συστάδες. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 21: 83–90.
- Χρυσοστόμου, Α. & Π. Χρυσοστόμου. 2011. Ιωνικά bucchero από το Δυτικό Νεκροταφείο του Αρχοντικού Πέλλας. Ανακοίνωση στο Τιβέριος, Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Μανακίδου & Κουσουλάκου 2011, υπό έκδοση.
- Χρυσοστόμου, Α. & Π. Χρυσοστόμου. 2012. Οι χρυσοφόροι Μακεδόνες των αρχαίων χρόνων από το δυτικό νεκροταφείο του Αρχοντικού Πέλλας. Στο Μ. Τιβέριος, Π. Νίγδελς & Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.), *Θρηπτήρια: Μελέτες για την αρχαία Μακεδονία*, 494–520. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Α.Π.Θ.
- Χρυσοστόμου, Π. 2011. Ο αρχαίος οικισμός του Αρχοντικού. Στο Ε. Λούβρου (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Πέλλας*, 299–389. Αθήνα: Κοινοφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση.
- Χρυσοστόμου, Π. & Α. Ζαρογιάννης. 2005. Μεσιανό Γιαννιτών: Ένα νέο νεκροταφείο του αρχαίου οικισμού στο Αρχοντικό Πέλλας. *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 20: 427–434.
- Χρυσοστόμου, Π. & Α. Χρυσοστόμου. 2000. Αρχοντικό Γιαννιτών. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 55 Β2: 769–774.
- Χυδopoulos, I. K. 2007. The Thracian image in Herodotus and the rhetoric of otherness. Στο Α. Ιακωβίδου (επιμ.), *Η Θράκη στον ελληνο-ρωμαϊκό κόσμο* (Πρακτικά του 10ου Διεθνούς Συνεδρίου Θρακολογίας, Κομοτηνή-Αλεξανδρούπολη, 18–23 Οκτωβρίου 2005), 693–697. Αθήνα: Ινστιτούτο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας (ΚΕΡΑ), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Χωρέμη-Σπετσιέρη, Α. 2011. *Τα νησιά του Ιονίου Πελάγους κατά τους ιστορικούς χρόνους*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 269. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Χωρέμης, Α. 1971. Αρχαιότητες και μνημεία Εύβοιας. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 26 Β1: 250–263.
- Ψαράκη, Κ. 2004. Υλική και κοινωνική διάσταση του στίλ της κεραμικής: Η χειροποίητη κεραμική της Εποχής Χαλκού από την Τούμπα Θεσσαλονίκης. Δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Young, R. S. 1939. *Late Geometric Graves and a Seventh Century Well in the Agora*. Hesperia Supplement 2. Αθήνα: American School of Classical Studies at Athens.
- Young, R. S. 1942. Graves from the Phaleron Cemetery. *American Journal of Archaeology* 46: 23–57.
- Young, R. S. 1969. Old Phrygian inscriptions from Gordion: toward a history of the Phrygian alphabet. *Hesperia* 38: 252–296.
- Ωνάσογλου, Α. 1981. Οι γεωμετρικοί τάφοι της Τραγάνας στην ανατολική Λοκρίδα. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 36 Α: 1–57.
- Zahrnt, M. 2007. Amyntas III und die griechischen Mächte. *Αρχαία Μακεδονία VII. Η Μακεδονία από την Εποχή του Σιδήρου έως το θάνατο του Φιλίππου Β΄*. Ανακοινώσεις κατά το Έβδομο Διεθνές Συμπόσιο (Θεσσαλονίκη, 14–18 Οκτωβρίου 2002), 239–251. Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 280. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Zahrnt, M. 2011. Η Μακεδονία και η Θράκη στον Θουκυδίδη. Στο Α. Ρεγκάκος & Χ. Τσαγγάλης (επιμ.), *Τριάντα δύο μελέτες για τον Θουκυδίδη*, 613–638. Θεσσαλονίκη: University Studio Press. Τίτλος πρωτοτύπου Macedonia and Thrace in Thucydides, στο Α. Rengakos & Α. Tsakmakis (επιμ.), *Brill's Companion to Thucydides* (Leiden: Brill 2006, 589–614).
- Zahrnt, M. 2012. Ιστορία της Μακεδονίας κατά την προελληνιστική εποχή. Στο Γ. Γιαννάκης (επιμ.), *Αρχαία Μακεδονία. Γλώσσα, ιστορία, πολιτισμός*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, υπό εκτύπωση.
- Zaphiropoulou, P. 1994. Une nécropole à Paros. Στο J. de La Genière (επιμ.), *Nécropoles et sociétés antiques (Grèce, Italie, Languedoc)* (Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου, Centre des Recherches Archéologiques de l'Université de Lille III, Lille, 2–3 Δεκεμβρίου 1991), 127–152. Cahiers du Centre Jean Bérard 18. Νάπολη: Centre Jean Bérard.
- Zaphiropoulou, P. 1999. I due "polyandria" dell' antica necropolis di Paros. *Annali di archeologia e storia antica* n.s. 1: 13–24.
- Zaphiropoulou, P. 2003. *Délos XLI: La céramique «mélienne»*. Αθήνα: École française d'Athènes.
- Zeest, I. B. 1960. *Keramičeskaja tara Bospora*. Μόσχα: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- Ziehen, L. 1949. Παράσιτοι 1. *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* 36: 1377–1381.
- Zimmermann, K. 2006. *Die Bronze und Früheisenzeitlichen Troiafunde der Sammlung Heinrich Schliemann in Römisch-Germanischen Zentralmuseum*. Kataloge Vor- und Frühgeschichtlicher Altertümer 40. Mainz: Römisch-Germanischen Zentralmuseums.

English summary

This collective volume presents 191 pieces of pottery with inscriptions, graffiti, and trademarks which were discovered during excavations of the so-called 'Ypogeio' in ancient Methone in Pieria, Macedonia.

The history of Methone is presented in Chapter 1 as it is outlined by the ancient myth-historical sources. According to Plutarch (*Greek Aetia* 293a-b), Methone was named after a former inhabitant of the site Methon, an ancestor of Orpheus, and it was known as the oldest Greek colony in the North, settled in 733/2 BCE by Eretrians expelled from Corcyra. Apparently, Methone was of strategic importance in the Thermaic Gulf, because one of its harbours was naturally protected from the southern winds, the main problem for ships sailing the Gulf, and it was close to natural timber resources from the nearby mountains, Olympus and Pieria. These two advantages are evident in later scattered references (literary, papyrological, and epigraphical). When Athens suppressed the revolt of Euboea in 446 BCE, the former Euboean colonies eventually became Athenian strongholds. Methone with the safest harbor in the Thermaic Gulf became a member of the Athenian League, paying a tax of three talents or eighteen thousand drachmas, and it was instrumental for facilitating exports to Athens, especially wood for oars, as Athens' naval needs were gradually increasing. Methone's independence presented a constant threat to the Macedonian Kingdom, both strategically and economically. As the Macedonians consolidated their power under Philip II, Methone, being so close to both the old and the new capitals of the kingdom, could no longer be tolerated by Philip. Three years after he secured Pydna and its harbour, Philip besieged and annihilated Methone in 354 BCE, as Diodorus reports (16.34.3–5), at which time purportedly he lost his eye. Philip distributed the land to Macedonians and forced the population to move N-NW to a new site, allowing the inhabitants to take with them only one piece of clothing. In this way, Philip secured the Thermaic Gulf and turned it into a Macedonian lake.

Chapter 2 discusses the location of ancient Methone and the excavation of the so-called 'Ypogeio' between 2003 and 2007. Methone lies by the shore of the western Thermaic Gulf, in the southern tip of the Haliacmon River Delta, ca 35 kilometers south of Thessaloniki, and immediately north of modern-day Agathoupolis. The site occupies two low hills, which formed two naturally safe harbours along the major N-S route of Mainland Greece. The excavations on the two hills uncovered traces of habitation going back to the Late Neolithic period (2.2). The top of the east hill, where the 'Ypogeio' is located, is eroded and nothing is preserved from the structure(s) that once existed, except for two terrace walls. The 'Ypogeio' was so named, because it is a roughly rectangular (3.50 × 4.50 meters in plan) subterranean structure (11.50

meters in depth), which contained the inscribed pottery. Its construction was never completed, probably because of the instability of the hill's geological layers. The shaft was subsequently filled in with material of different sorts, ranging from mud brick, timber and stone to pottery and metal debris. This fill, which was completed in three short phases, occurred over a very short period of time around 700 BCE. Two terrace walls had been built on top of the shaft in the first half of the 7th century and later, in the late 7th and 6th centuries BCE, habitation spread on the area (2.2). Most of the material discussed here (2.3), however, comes from the filling activity and dates to 730–690 BCE (Late Geometric II period). In an Appendix 100 pottery objects are presented, so as to give an idea of the quantity and quality of the pottery unearthed from the 'Ypogeio'. This confirms the dating of the filling (2.3), which is based on fine ware pottery imports from Attica, Corinth and Euboea and on comparisons with the ceramic repertory from Pit 53 in Eretria. The chronology of the fill coincides in a remarkable way with the one assigned by Plutarch to the foundation of Methone by the Eretrians.

The provenance, chronology, and typology of the inscribed pottery from the 'Ypogeio' is treated in Chapter 3, whose last section is devoted to the ways in which the Methone material contributes to current discourses on trade and colonization. Although rich and varied, the material in question cannot be taken to be representative of the entire assemblage from the 'Ypogeio' (3.1.1.). Section 3.1.2 reviews existing typologies of pottery from Bronze Age and Early Iron Age Macedonia and presents the typology used in the present study, whose structure and content is explained in Section 3.1.3. Emphasis is placed on the macroscopic and petrographic analysis of the fabrics represented, as well as on the pottery from approximately 90 sites from the Northern Aegean, which is discussed for comparative purposes (see Map 1). The main body of the study divides the material into pottery from the Thermaic Gulf (since within the region distinctions are very difficult to ascertain) or imported from the Central and East Aegean (3.2.1). The pottery from the Thermaic Gulf comprises different wares, including painted ones. Skyphoi with concentric circles on the lip (3.2.2.1.1), which conform to a Euboean type, produced locally in Methone and also in other sites of the region (Euboean style pottery was generally produced and/or imported in many sites of the Thermaic Gulf and the Northern Aegean, as illustrated in Map 2); skyphoi with other decorative schemes (3.2.2.1.2); kotylae showing Corinthian and Euboean influence (3.2.2.2); and other very fragmentary open vessels (3.2.2.3). Pouring vessels comprise a jug with round mouth (3.2.2.4), a jug with cut-away neck (3.2.2.5), a few hydriae (3.2.2.6), and some closed vessels of indeterminate shape (3.2.2.7). In contrast to the jug with cut-away neck, which is one of the most popular shapes in the Macedonian repertory, the hydria is rarely seen elsewhere in the region. The plain ware pottery from the Thermaic Gulf includes jugs with cut-way neck (3.2.3.1) and some closed vessels of indeterminate shape (3.2.3.2), while the Macedonian grey ware is very poorly represented (3.2.4). In contrast, pottery with grey slip, occasionally showing traces of burnishing (3.2.5), comprises a very common ware group, produced in Methone (and probably elsewhere in the region as well), and covers a wide repertory of shapes.

Two types of amphorae from the Thermaic Gulf are also represented. One of them, which is identified for the first time, was perhaps produced in Methone, whence the term *Methonean* for these amphorae (3.2.6.1). The type is modeled after East Greek, particularly Mile-

sian prototypes, and is mostly found in sites of the Thermaic Gulf. The second type of amphora, known by different names in the literature, was manufactured in sites of the Thermaic Gulf, but not in Methone (3.2.6.2); hence the name *Thermaic Gulf amphorae*. Amphorae of this type are widely distributed in the North Aegean and occur on very few sites elsewhere in the Aegean and the Eastern and Central Mediterranean. These amphorae have previously been associated with Euboean trade, but this suggestion is called into question, **on the basis of the early appearance** of the type, its distribution in the North Aegean and beyond, and the relatively high proportion of incised marks on this type of amphora. The last class of pottery from the Thermaic Gulf which is represented includes coarse, unpainted vessels, a pithos (3.2.7.1), and other, smaller examples of indeterminate shape (3.2.7.2).

The imported pottery is discussed in Section 3.3, in connection with the evidence from other sites of the Thermaic Gulf, the North Aegean and the Mediterranean. The analysis distinguishes between fine wares and transport amphorae. Early Iron Age fine ware imports from Attica (3.3.2.1) and the Cyclades (3.3.2.3) are thinly represented, as elsewhere in the North Aegean. Euboean imports consist of four skyphoi, including the one bearing the inscription of Hakesandros (3.3.2.2). Bird kotylai (3.3.2.4.1), Chian chalices (3.3.2.4.2), and banded Ionian cups (3.3.2.4.3) are also represented, as is the case in quite a few sites of the North Aegean. The most interesting example of the varied Aeolian grey ware pieces is Philion's cup, a deep drinking vessel, perhaps a *karchesion* (3.3.2.5). Lastly, the few pieces of open vessels are of unknown provenance (3.3.2.6).

Transport amphorae are far more numerous than fine wares. A Corinthian piece is identified as a forerunner of the type A amphora and is dated earlier than the rest of the material, in the first half of the 8th century (3.3.3.2). Unlike Corinthian amphorae, Attic SOS amphorae are widely represented both in the 'Ypogeio' of Methone and in other sites of the North Aegean. SOS amphorae (3.3.3.3), along with Chian ones, further occur in all stratigraphic phases identified. Samian amphorae are here distinguished from Milesian ones on the basis of fabric (the two are often paired in the literature on the subject). Samian pieces are amply identified in the 'Ypogeio' and elsewhere in the North Aegean (3.3.3.4). This pattern is markedly different than that seen for the Milesian amphorae (3.3.3.5), which appear to be rare throughout (an impression partly due to the current state of research). All Chian amphorae represented belong to the early type covered in white slip (3.3.3.6), but the Lesbian ones (3.3.3.7) conform to two different types: a light grey and a dark one. The two types are quite similar in fabric, but different in style and technique. Coated amphorae comprise a recently identified type. Although occasionally confused with Laconian, the coated amphora is clearly made of a different fabric and also betrays differences in style (3.3.3.8). In addition to these well-known and/or well-represented types, there are several more (3.3.3.9), which are represented by one to three pieces and are assigned to previously unknown types on the basis of their characteristic fabric and style.

The last part of the ceramic analysis summarizes the basic patterns identified and the various arguments raised (3.4). Section 3.4.2 reviews the occurrence of graffiti in relation to provenance, shape, decoration and chronology of the pottery discussed. Most of the material occurs on imported ceramics, but there are many pots from the Thermaic Gulf which carry marks, including a few with alphabetic ones. This in-

dicates that Methone was one of the first sites, where the Greek alphabet was employed. Most of the inscriptions, graffiti, and (trade)marks occur on transport amphorae and drinking vessels, very few on pouring and storage vessels, whereas there are none on cooking wares. Graffiti mostly occur on prominent parts of the vase and are mostly unrelated to the decoration. The sections which follow assess the contribution of the Methone pottery to the discussion of broader issues. It is argued (3.4.3) that rich pottery from various parts discovered in the 'Ypogeio' confirms Plutarch's testimony for the early foundation of the colony at the site. Moreover, this group of pottery calls into question existing notions about the non-commercial motivation of colonization in the North Aegean and establishes that Methone evolved into a major trading center, shortly after the establishment of the colony. It is further argued that the Methone transport amphorae, which perhaps comprise the earliest rich assemblage from anywhere in the Greek world, as well as the graffiti they carry, denote systematic trade in subsistence goods and attest to the close relation between the introduction of the Greek transport amphora and early colonization. Notwithstanding the vicissitudes that pertain to tracing identities in the archaeological record, the material in question further suggests that the trade networks, which brought the pottery to Methone, involved not only Euboeans, but also East Greeks and perhaps even Phoenicians (3.4.4). The locals, probably Macedonians, also contributed to these networks, as evidenced in particular by the pattern of production and distribution of the Thermaic Gulf amphorae. All this forcefully demonstrates that Macedonia, and the Thermaic Gulf area in particular, did not belong to the periphery of the Greek World and that their role was not at all peripheral, as the modern literature on early Greek archaeology and history seems to insist (3.4.5), a point further explored in the following chapter.

Chapter 4 addresses the epigraphical and literary issues that arise from the inscribed pottery of the 'Ypogeio'. Both the place, Methone in Pieria, and the date, 730–690 BCE, are remarkable. Excavations in the north have, so far, yielded hardly anything inscribed, incised, scratched or rarely painted that could be dated so early, with the exception of a small group from Torone, Karabournaki, and from Krania/Platamon in southern Pieria. Moreover, the Methone inscribed pots and potsherds comprise a group which should be added to the chronologically and contextually comparable assemblages from Lefkandi, Eretria, and Zarakas in Euboea; from Oropos and Thebes; from Hymettus and Attica; from Pithecussae and Cyme; and last but not least, from Crete, particularly to the group from Kommos, where a comparable variety of the pots' provenance and of their incised inscriptions, symbols, and (trade) marks is clearly evident.

The 191 inscribed pottery pieces from Methone are not categorized under the all-encompassing group of *graffiti*, which usually comprises clay (*fictilia*) and/or household objects (*instrumenta domestica*), because the semantics of the term *graffiti* is more often than not blurred. It is argued instead that the Methone group represents such a variety that some of the engravings can be interpreted as inscriptions, others as (trade)– or potter's marks, and others as graffiti.

Most of the pieces from Methone are scratched or incised after firing, but there are rare instances of marks made before firing. The greatest majority of these, 166 pots and potsherds (mostly amphorae and sympotic vessels), bear non-alphabetic symbols, marks, graffiti, and very few dipinti, most probably signs of ownership and/or trading.

Most of these symbols and engravings are simple lines (some of which may be random) or simple shapes, such as: ‘cross’, ‘arrow’, ‘X’, ‘Λ’, ‘V’, ‘grid’, ‘star’ or ‘pentacle’ or ‘klepsydra’, ‘branch’. Three different pots (a Theraic Gulf skyphos Euboean in type, a Chian amphora, and an amphora of unknown provenance) bear a composite symbol of astonishingly similar shape of unknown significance, while an incised bird on a Corinthianizing kotyle seems to be ‘interacting’ with the schematic birds painted on the cup’s metope.

Of the remaining 25 amphorae and sympotic vessels with alphabetic signs, 16 bear symbols, marks, and graffiti of one or two letters, which most probably denote ownership and/or trading activities. The remaining nine, mostly sympotic vessels, bear complete or fragmentary inscriptions, an unexpectedly remarkable group of inscribed pots. The text of these inscriptions consists of the owner’s formula, which is most common in early Greek inscriptions: a name in the genitive case with or without the verb *eimi* (I am of, belong to, so and so). On a Euboean skyphos, however, after the owner’s formula: “I am of Hakesandros”, an epigram follows which ends in an iambic rhythm: ‘will be deprived of his eyes (or money)’. Quite astonishingly, Hakesandros’ text seems to be a forerunner of the text on Tataie’s lekythos from Cyme, dated to the second quarter of the 7th century BCE, which supplies the most probable meaning of the missing part of Hakesandros’ text: “I belong to Hakesandros; [whoever steals me from him], will be deprived of / loose his eyes (or money).”

All nine texts inscribed on sympotic pots come from the lower layer of the shaft (‘Ypogeio’), hence their chronology in the last thirty years or so of the 8th century BCE. Some are incised ‘professionally’ and others less so, and all are ownership tags of the familiar formula of the speaking object: “I belong to X”, with the verb *eimi* incised or omitted. Seven of them are incised sinistrorsum and two dextrorsum, a fact which implies that in certain areas of the Greek world both directions of the alphabet co-existed early on. Because of their brevity, the few letters of each text are not conclusive as to the script, local or imported, of the owner/trader or the engraver, except for Hakesandros’ cup, whose script, like the pot itself, is most probably Eretrian/Euboean; but even this is of little help in identifying the poem’s anonymous composer, and perhaps even the owner Hakesandros, whether or not they were also from Eretria.

The nine texts from Methone, however, do emphasize one important and crucial fact, often overlooked in discussions of archaic local scripts: although Methone was, according to Plutarch, an Eretrian colony where one would expect the Eretrian script to have been used, the variety of letter-shapes in these nine texts attests that not all the inhabitants of the site were from Eretria/Euboea. It seems that the concept of ‘local script’ cannot be applied to these few texts of Methone, perhaps even to all texts incised on portable objects. A re-evaluation is in need of a more nuanced approach, particularly for sites at crossroads and/or major trading routes (e.g. Kommos and now Methone), where inevitably more than one script and more than one dialect would have been employed. Finally, as with the majority of early Greek inscriptions, the Methone texts employ the shapes of E for *e*, *ê*, *ei* and O for *o*, *ô*, *ou*, but their brevity does not help to identify the spoken dialect, although Ionic is the primary candidate.

Of the nine texts, the mug from Lesbos with the retrograde owner’s inscription of Philion, and the inscribed Euboean skyphos of Hake-

sandros stand out, not only for the professional engraving and their script, but most importantly, in the case of Hakesandros' cup, for the text incised on it. Although fragmentary, the text's ending in an iambic rhythm indicates that the text consisted of the ownership tag in prose in the beginning and then of an iambic dimeter or trimeter(?), the oldest one attested. The secure restoration of the ending strongly suggests that this text, as other early inscriptions on sympotic pots, was also composed in a playful manner within a sympotic context. Hakesandros' poetic, but not hexametric, text brings once more to the fore the literary beginnings in Greece. Faster than previously thought, trade and economic factors facilitated the spread of the alphabet and the competence in writing within commercial and sympotic contexts that are the beginnings of literacy. And as soon as people learnt the alphabet, or simultaneously, they began composing small poems and engraving them on sympotic pots, which otherwise would have been insignificant objects on a shelf in a storeroom. All these first poetic attempts—from the Dipylon oinochoe and Nestor's cup to Hakesandros' cup and Tataie's lekythos, and notwithstanding different interpretations—all these first fruits of poetry bespeak a playful tone expected within a sympotic context. Even if they are not the Homeric/Hesiodic epics, or high lyric poetry, they are oral lyric and sympotic poetry, a genre whose written form they presage as if *in nascenti* and which emerges sooner rather than later. Archilochus, traditionally the earliest lyric poet together with Callinus of Ephesus sometime between 680 and 640 BCE celebrated bitterly Paros' and the other Greeks' colonization of Thasos, which *mutatis mutandis* is also applicable to Methone: *the misery of the Panhellenes came together running to Thasos/Methone* (fragment 102 West, apud Strabo 8.6.6 in his discussion of the word *Panhellenes*).

In the history of Greek archaeology, the excavation of a single trench (such as the one of the 'Ypogeio') only rarely has had far reaching results and a profound impact on different aspects of an entire period. This extraordinary new evidence, Methone's inscriptions, graffiti/dipinti, and (trade)marks, will undoubtedly contribute decisively to current discussions about: the Greeks and the Greek language in Macedonia; Greek colonization; pottery trade and the early Greek transport amphoras; the 'alphabets' of Methone and the introduction of the alphabet in Greece; the dialect(s) of Methone and the Greek dialects; writing and literacy; trade, the symposium, and other contexts for the development of *graphê* and of literary beginnings. These discussions will commence during the Conference "Panhellenes at Methone: *graphê* in Late Geometric and Protoarchaic Methone, Macedonia (ca 700 BCE)", organized by the Centre for the Greek Language in Thessaloniki, in June 8–10, 2012.

The last part of the work presents the Catalogue of the 191 incised pottery objects, which are richly illustrated. The pieces are divided from the earliest to the latest in two large groups which are further subdivided by provenance and/or type: the 25 alphabetic inscriptions with names or abbreviations of words and letters (nos. 1–25); and the 166 non-alphabetic marks/symbols and engravings of all kinds (nos. 26–191). Each entry comprises the archaeological evidence, a detailed description of the pottery, and an edition of the inscriptions, marks/symbols, and graffiti.